سەرجەم بەرهەمەکانی
دکتۆر کەمال مەزهەر

بەرگی چوارەم

ئامادەکردنی

دکتۆر جەبار قادر   دکتۆر دڵشاد مەحموود
دکتۆر ئازاد عوبێد   دکتۆر کامەران محەمەد

هەولێر ٢٠٢٢

* ناوی کتێب: سەرجەم بەرهەمەکانی - دکتۆر کەمال مەزهەر- بەرگی چوارەم
* ئامادەکردنی: لیژنەی کۆکردنەوەی نووسین و بەرهەمەکانی پ. د. کەمال مەزهەر
* گشت کارە هونەرییەکان و سەرپەرشتی چاپ: عوسمان پیرداود کواز
* وێنەی سەر بەرگ: هونەرمەند نورەدین جاف
* چاپی یەکەم - هەولێر - ٢٠٢٢
* تیراژ: (١٠٠٠) دانە
* چاپخانە: چاپخانەی دانیشفەر- هەولێر
* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی (٩١٨) ساڵی (٢٠٢٢)ی
پێ دراوە.
* نرخ (٦٠،٠٠٠) دینار

بەرگی چوارەم:
ئەم کتێبانە لەخۆ دەگرێت:

* میر (وردبونەوەیەکی مێژوویی دەربارەی مەکیاڤیللی و مەکیاڤیللیزم).
* ڕێنیسانس لەگەڵ باسێکی تر بە ناونیشانی ئەدیب و ئەرکەکانی قۆناغ.
* ئافرەت لە مێژوودا (کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی).
* چینی کرێکارانی عێراق (دروست بوون و سەرەتای بزووتنەوەی).

پێشەکی

مایەی شانازی لێژنەی تایبەتی کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی مێژووناسی ناودار و پەروەردەکاری گەورەی کۆچکردوو پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەرە، سەرجەم بەرهەمەکانی لە (١٠) بەرگدا بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بخاتە بەردەستی خوێنەرە بەڕێزەکان. لەو دە بەرگە شەشی یەکەمیان بە زمانی کوردیین و ئەوانی دیکەشیان، واتا لە حەوتەمەوە تا دەیەم بە زمانی عەرەبیین. ئەمە بەشی یەکەمی ئەو پرۆژە گەورەیەیە کە ئامانجەکەی ئەوەیە سەرجەم کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی کۆبکاتەوە و سەرلەنوێ لە چاپیان بداتەوە.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد پێشەنگی لێکۆڵەرانی مێژووی نوێی کورد و کوردستانە و بگرە بە دامەزرێنەری قوتابخانەیەکی تایبەتیی مێژوویی کورد دەژمێردرێت؛ چونکە لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە چەندین نەوە بۆ یەکەمین جار لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە مێژووییەکانی ئەوەوە سەبارەت بە کورد و کوردستان ئاشنای میتۆدی زانستی بوون لە بواری مێژوودا، کە پێشتر پێی ڕانەهاتبوون. تا ئەو ڕۆژانە خوێنەرانی کورد بەو چیرۆک و ئەفسانانە ڕاهاتبوون کە باسیان لە مێرخاسی و ئازایی میر و سەرکردە خۆجێیەکانیان دەکرد و ئەوانەیان بە سەرچاوە و بەڵگەی مێژوویی دادەنا. کتێب و وتارە مێژووییەکانی دکتۆر کەمال مەزهەر کارێکی وایان کرد، خوێنەرانی ئاسایی و ڕووناکبیرانی نەوەی نوێی کورد، مێژوویان لە لا خۆشەویست بێت و هەوڵبدەن توانای خۆیان بۆ لێکدانەوەی مێژووی نەتەوە ستەملێکراوەکەیان بخەنەگەڕ، ئەوە سەرباری ئەوەی کە دکتۆر کەمال دەورێکی گەورەی هەبوو لە هاندانی چەندین خوێندکار لە بەشەکانی مێژووی زانکۆکان بۆ تەواوکردنی خوێندنی باڵا لە بواری مێژوودا لە ناوەوە و لە دەرەوەی عیراق. جگە لەوەش وانەکانی بۆ قوتابیان کە زۆربەیان کوردیش نەبوون هەمان دەوریان هەبوو لە ڕووکردنە خوێندنی باڵا بۆ خوێندنی مێژوو بە ڕێبازێکی زانستی، ئەو شاگردانە بە درێژایی تەمەنیان و کاروانی زانستییان

بە دڵسۆزی و وەفاداری بۆ مامۆستای گەورەیان مانەوە. ئەم کارانەی تەنیا خوێندکارانی کوردی نەدەگرتەوە، بەڵکو هەموو ئەو خوێندکارانەشی دەگرتەوە کە سەرپەرشتی نامە و تێزەکانی کردوون یان بۆ پرس و ڕاوێژ ڕوویان لێی ناوە بۆ هەڵبژاردنی بابەتی لێکۆڵینەوە و پرۆژەی توێژینەوە زانستییەکانیان.

دکتۆر کەمال بەردەوام ئەوەی دووپات دەکردەوە کەوا بواری مێژووی کورد وەک کێڵگەیەکی نەکێڵراو و نەچێندراوە، بۆیە ئەو ئەرکە مەزنە پێویستی بە چەندین نەوەی توێژەر هەیە بۆ ئەوەی بەشێکی بەجێبێنن. دکتۆر کەمال زۆر بەوە دڵخۆش بوو کاتێ ئاوڕی دواوەی دەدایەوە بەرهەمی کاری پەروەردەیی خۆی دەبینی، کە چەندین توێژەر و پسپۆڕ لە بواری مێژووی کورددا لەوانەی ڕاستەوخۆ بەشداریی لە پێگەیاندنیاندا کردبوو خەریکی کارکردنن لەسەر مێژووی کورد و کوردستان. ئەوانەی سەرپەرشتی نامە و تێزە زانستییەکانیانی کردبوو یا لە ڕێی کتێب و وتار و توێژینەوە مێژووییەکانییەوە کاریگەری لەسەر دانابوون. بەرهەمی زانستیی دکتۆر کەمال مەزهەر جێی بایەخی کۆڕ و ناوەندی بەرفراوانی خوێنەران و ڕووناکبیرانی کورد و عێراقییەکان بوو.

گومان لەوەدا نییە کە کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی سەرجەم بەرهەمەکانی مێژووناسێکی پڕ بەرهەمی وەک کۆچکردوو دکتۆر کەمال مەزهەر پێویستی بە پاڵپشتی و هاوکاریی چەندین توێژەر و ڕووناکبیر هەیە، تەنانەت ئەوە ئەرکی دامەزراوەیەکی تایبەتمەندە لەگەڵ چەندین کادیری زانستی و کارگێڕی تەرخانکراو بۆ ئەو کارە، نەک ئەرکی لێژنەیەکی خۆبەخشی چوار کەسیی، کە لێرە و لەوێ کار دەکەن و سێ کەسیان لە هەمان کاتدا مامۆستای زانکۆن و دەبێ سەرقاڵی وانە وتنەوەو و کاری زانستیی خۆیان بن.

ئەم لێژنەیە بەر لە کۆچی دوایی زانای گەورەمان بە چەند ڕۆژێک پێکهات، بە مەبەستی کۆکردنەوەی کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی و

پۆلێنکردنیان و پاشان لە چاپدان و بڵاوکردنەوەیان. لێژنەکە پێی باشە کۆی بەرهەمەکانی خوالێخۆشبوو بەم شێوەیەی خوارەوە بەسەر شەش بەشدا دابەش بکات:

بەشی یەکەم: کە بە خۆشحاڵییەوە وا دەیخەینە بەردەستی خوێنەران، کە هەموو کتێبە بڵاوکراوەکانی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لە دە بەرگدا دەگرێتە خۆ. سەرلەبەری لاپەڕەکانی ئەم بەشە حەوت هەزار و دوو سەد و پەنجا لاپەڕەن.

بەشی دووەم: ئەو لێکۆڵینەوە زانستی و وتارانەن کە لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردی و عەرەبییەکاندا بڵاوی کردوونەتەوە. لێژنەکەمان بەشێکی لەو وتارانە بەدەستهێناوە و وێنەیانی گرتووە، بەڵام لەم بوارە هێشتا کاری زۆر ماوە، پێویستی بە هاوکاری ژمارەیەکی زیاتر لە ئەندامانی لێژنەی سەرپەرشتیار هەیە.

بەشی سێیەم: ئەم بەشە ئەو کارە زانستی و ڕۆژنامەوانییانەی دکتۆر کەمال مەزهەر دەگرنەوە کە بە زمانی ڕووسی نووسیونی و بڵاوی کردوونەتەوە و خۆیان لە هەزار و پێنج سەد لاپەڕە دەدەن. ئەمانەیان پێویستە بکرێن بە کوردی، لێژنە هەنگاوی یەکەمی بۆ ئەمە ناوە. لە بەسەرکردنەوەی لیستی دانراو و توێژینەوەکانیدا بۆ لێژنەکە دەرکەوت کە هەندێ لەم توێژینەوە و وتارانە لە کاتی خۆیدا خوالێخۆشبوو کردوونی بە کوردی یان عەرەبی یانیش لە توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکانی دواتری خۆیدا بەکاری هێناون.

بەشی چوارەم: ئەم بەشەیان تەرخانکراوە بۆ کۆکردنەوەی ئەو پێشەکییانەی بۆ ژمارەیەکی بەرچاو لە کتێب و دانراوی توێژەرانی کورد و عەرەب نووسیوونی، وێڕای ئەو یادداشتنامانەی کە بۆ بڵاوکردنەوە ئامادەی کردوون و پێشەکی بۆ نووسیون. ئەو پێشەکییانە زانیاری و لێکدانەوەی گرنگیان تێدان و وا پێویست دەکات بایەخ بە کۆکردنەوەیان بدەین لە زیاتر لە بەرگێکدا.

بەشی پێنجەم: لیژنە هەوڵدەدات ئەم بەشە بۆ ئەو دیمانە و دیدار و چاوپێکەوتنە ڕۆژنامەوانیانە تەرخان بکات کە لەگەڵ دکتۆر کەمالدا کراون، کە تێیاندا بیروبۆچوون و لێکدانەوەکانی بۆ زۆر پرسی زانستی و هزری و ڕووناکبیری دەربڕیون. ئەمانە شایەتی بۆ ئەوە دەدەن کە ئاگاداریی بەرفراوانی لەمەڕ پرسەکان هەبووە و ڕاستیی و دروستیی گەلێ لە بۆچوونەکانی و قووڵیی لێکدانەوەکانی دەردەخەن. ئەمەشیان بابەتگەلێکی دەوڵەمەندن؛ بۆ توێژینەوە و لێکدانەوە لە بیروبۆچوونە هزری و ڕووگە ڕووناکبیرەکانی.

بەشی شەشەم: بە ئومێدی ئەوەین ئەم بەشەیان هەموو ئەو نووسینانە بگرێتەخۆ کە لەبارەی کۆچکردووەوە نووسراون و بڵاوکراونەتەوە، جا چ کتێب و نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرا بن یان لێکۆڵینەوە و وتار کە لە سەروبەندی کۆچکردنی یان لە بیرەوەری یەکساڵەی کۆچی دوایی گوتران. پێمانوایە ئەو نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرایانە کە پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد سەرپەرشتی کردوون و بەپێی ڕێنماییەکان توێژینەوەی هاوبەشن، لەم بەشەدا جێیان بکەینەوە. کۆچکردوو لە دارشتنی کاری زانستی خوێندکارانیدا داهێنەر بوو، لە پڕۆژەی ماستەرنامە و کارنامەکانی دکتۆرا لە بیرۆکە و ناوونیشانی بابەت و پلانی لێکۆڵینەوە بگرە تا دەگەیشتە لێکدانەوە و ڕێکخستنیان، بۆیە بە پێویست زانرا پێرستێک بە ناوونیشانی ئەو نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرایانەی کە سەرپەرشتی کردوون و ناوی خوێندکار، و ئاستی کارەکە و مێژووەکەیان لەم بەشەدا جێگە بکرێنەوە. جێی خۆیەتی لێرە ئاماژە بە بەشداریی پڕجۆش و دەوڵەمەندانەی دکتۆر کەمال بکەین لە گفتوگۆی دەیان نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرادا کە پڕ بوون لە زانیاری دەگمەن و بیرۆکەی هێژا. لەبەر ئەوەی ئەو گفتوگۆیانە بە وێنە و دەنگ تۆمار کراون؛ هەوڵدەدەین پەیوەندی بە لایەنی پەیوەندیدارەوە بکەین بۆ ئەوەی ئەو تۆمارانە دەست بخەین، لە داهاتوودا بخرێنە سەر کاغەز و لە چوارچێوەی سەرجەم بەرهەمەکانیدا

بڵاو بکرێنەوە. هەروەها لیژنەی تایبەت پەیوەندی بە خوێندکارە بەتواناکانی کۆچکردووەوە دەکات بۆ ئەوەی وتاری بابەتیانە سەبارەت بە شێوازی وانەوتنەوەکانی بنووسن.

لیژنەی تایبەت کە لەم بەڕێزانە پێکهاتووە: پرۆفیسۆر دکتۆر جەبار قادر، پرۆفیسۆر دکتۆر ئازاد عوبێد ساڵح، پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان، پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر کامەران محەمەد حاجی، لە ساڵی یەکەمی تەمەنیدا بیبلیۆگرافیایەکی سەرەتایی بۆ سەرجەم کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی کۆچکردوو دکتۆر کەمال مەزهەر ئامادە کردووە، ئەوە وێڕای ئامادەکردنی کتێبە دانراو و وەرگێڕانەکانی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بۆ چاپ، کە ئەم بەشەیە وا لێرەدا دەیخەینە بەردەستی خوێنەران و توێژەران.

خۆشبەختانە ئەندامانی لیژنەکە دەستیان گەیشت بە بەشێکی گرنگ لە نووسین و بەرهەمەکانی دکتۆر کەمال مەزهەر کە لە کتێبخانە تایبەتییەکەی خۆیدا پارێزراون. ئەوەی لەوێدا کەوتە بەرچاویان وێنەیان گرتن و هەندێ کاریان لەسەر کراوە. هاوڕێ و دۆستانیش لە دەرەوەی لیژنەکە لە هەبوونی کۆمەڵێ وتار و توێژینەوە و کتێب کە پەیوەندییان بە کۆچکردووەوە هەیە ئاگاداریان کردینەوە. بەشێکیش لەو توێژینەوە، وەرگێڕان، لێدوان یان ئەو نووسینانەی خوێندکارەکانی و مامۆستاکانیان و هەڤاڵانی کۆچکردوو لەبارەی ژیانی تایبەتی و زانستی ئەوەوە نووسیوویانە دۆسیی تایبەتییان بۆ ڕێکخراون. لیژنە ژمارەیەک وتار و توێژینەوەی مامۆستای کۆچکردوویان تایپ کردووەتەوە و بە وردی پێیانداچوونەوەتەوە و هەڵەچنیان بۆ کردوون.

لیژنەکە دوابەدوای بڵاوکردنەوەی سەرجەمی کتێبەکانی بە کوردی و عەرەبی، کە ئەم بەشەی پرۆژەکە پێکدێنن، کۆشش بۆ تەواوکردنی بەشەکانی دیکەی ئەم پرۆژە زانستی و ڕووناکبیرییە گەورەیە دەکات؛ ئەم کارە بۆ خزمەتی ڕاستی و مێژووە و بەرز ڕاگرتنی بەخششی ئەم مرۆڤە مێژووزان و پەروەردەکارە مەزنەی نەتەوەی کورد کە بەدەگمەن هاوشێوە و هاوتای دووبارە دەبێتەوە. لێرەوە لیژنەی سەرپەرشتیار داوا لە توێژەران

و ئەو خوێنەرانە دەکات کە بایەخ بە بەرهەم و داهێنانەکانی ئەم پیاوە مەزنە دەدەن دەستی یارمەتی بۆ لێژنەکە درێژ بکەن و هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیەکیان لە لا پەیدا دەبێ کە لێکۆڵینەوە، وتار یان دیدار و چاوپێکەوتنی ڕۆژنامەوانی بڵاوکراوەی کۆچکردوویان لە لایە، بیخەنە بەردەستی لێژنەکە. بێگومان هاوکاری و یارمەتی هەمووان لەم بارەیەوە دەبێتە بنەما و بناغە بۆ دامەزراندنی کتێبخانەیەکی مێژوویی و مۆزەخانەیەکی تایبەت بە کۆچکردوو کە دەکرێ هەرچی پەیوەندی بەوەوە هەبێت تێیدا کۆبکرێتەوە و بپارێزرێت. دابەشکردنی کتێب و بەرهەمەکانی کۆچکردووی گەورە لە ڕووی بابەت و ژمارەی لاپەڕەکانەوە بەسەر بەرگەکانی ئەم چاپەدا کێشەیەکی هەندێ ئاڵۆز بوو لە بەردەم لێژنەکەدا، لەم بارەیەوە گفتوگۆی زۆر کرا تا ئەوەی لە کۆتاییدا لەسەر ئەم شێوە دابەشکردنەی خوارەوە گیرسایینەوە:

بەرگی یەکەم: "کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا"، "مێژوو- کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو"، "خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێراندا".

بەرگی دووەم: "تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا"، "چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد – بەرگی یەکەم".

بەرگی سێیەم: "چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد – بەرگی دووەم".

بەرگی چوارەم: وەرگێڕانی کوردیی کتێبی: "وردبونەوەیەکی مێژوویی دەربارەی مەکیاڤیللی و مەکیاڤیللیزم"، "ڕێنیسانس لەگەڵ باسێکی تر بە ناونیشانی ئەدیب و ئەرکەکانی قۆناغ"، "ئافرەت لە مێژوودا- کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی"، "چینی کرێکارانی عێراق - دروست بوون و سەرەتای بزووتنەوەی".

بەرگی پێنجەم: "کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکوومەتی بەریتانیادا – بەرگی یەکەم".

بەرگی شەشەم: "کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکوومەتی بەریتانیادا – بەرگی دووەم".

بەرگی حەوتەم: وەرگێرانی عەرەبیی کتێبی: "كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى" و کتێبی "كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير- دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق".

بەرگی هەشتەم: "دراسات في تاريخ إيران الحديث والمعاصر"، "أضواء على قضايا دولية في الشرق الأوسط"، "النهضة".

بەرگی نۆیەم: "صفحات من تاريخ العراق المعاصر- دراسات تحليلية"، "الطبقة العاملة العراقية- التكون وبدايات التحرك"، "ثورة العشرين في الإستشراق السوفيتي"، "رأي للمناقشة: الإطار الزمني لتأريخ العراق الحديث والمعاصر".

بەرگی دەیەم: "دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية"، "إنتفاضة عام ١٩٢٥ الكردية في تركيا - دراسة تحليلية"، "حول مسألة الإقطاع بين الكرد"، "ميكافيلي والميكافيلية"، "محاضرات في تاريخ الدول الكبرى بين الحربين العالميتين". وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، شەش بەرگی یەکەمی بە زمانی کوردین و چوار بەرگی دواییش بە زمانی عەرەبیین.

لە کۆتاییدا لێژنەکەمان سوپاسی هەموو ئەو ناوەند و بەڕێزانە دەکات کە ئامادەییان دەربڕی پشتگیری مادی یا مەعنەوی لە پرۆژەکە بکەن، دیارە بە ژمارە زۆرن، لە پێشەوەشیان سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، کە ژوورێکی تایبەتی بۆ ئەم لێژنەیە لە ئەکادیمیا تەرخان کرد. هەروەها سوپاسی دۆستی هێژا پرۆفیسۆر دکتۆر عیماد جەواهیری دەکەین کە تێبینی و سەرنجەکانی ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە زیادکردنی تەوەرێکی نوێ بۆ بەشی شەشەمی پرۆژەکە. هەروەها سوپاسی هەموو ئەو بەڕێزانە دەکەین کە ئەرکیان کێشا و لێژنەکەیان لە وتار و لێکۆڵینەوەکانی کۆچکردوو ئاگادار کردەوە. هەروەها لێژنەکە سوپاسی مامۆستا جەلال زەنگابادی دەکات کە دڵسۆزانە بۆ سەرخستنی پرۆژەکە بە باشترین شێوە کار دەکات.

لێژنەی تایبەت بە کۆکردنەوە و
بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی دکتۆر کەمال مەزهەر

نیکۆلۆ مەکیاڤیللی

میر

لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی دکتۆر کەمال مەزهەردا

وەرگێڕانی

حسێن عارف

لەوەرگێڕانە عەرەبییەکەی

خەیری حەمادەوە

دار الافاق الجديدة - بيروت - چاپی نۆیەم

چاپی دووەم — 2006 — هەولێر

دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد

وردبونەوەیەکی مێژوویی
دەربارەی مەکیاڤیللی و مەکیاڤیللیزم

• •

سەرپێ خستنێکی نوێی بیروباوەڕەکانی
مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕاپەڕین.

هەواڵنامەی کتێب

تێبینی: ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ژمارە (٦)ی مانگی شوباتی ساڵی ١٩٧٩ ی گۆڤاری "آفاق عربیة"دا بڵاوکراوەتەوە.

لە بڵاوکراوەکانی

سەنتەری روناکبیری هەتاو

ژمارە (١٨)

ناوی کتێب : میر

ناوی نووسەر : مەکیاڤیللی

ناوی وەرگێر : حوسێن عارف

پیتچنین : سەنتەری روناکبیری هەتاو

نەخشەسازی : عەبدوڵا رەحمان

چاپخانە : چاپخانەی تیشك

تیراژ : ١٥٠٠ دانە

هەواڵنامەی کتێب

مێژوو کەم جار ڕووناکبیرێکی وەهای بە خۆیەوە دیوە کە بەردەوام و بە درێژایی چەند سەدەیەك، لە هەموو کووچەیەکی ئەم جیهانە بەرینەماندا بیروڕاکانی بە وێنەی مەکیاڤیللی ی ئیتاڵیایی کە ناوی دەچەسپێتە زەینی هەریەکێك لەوانەی بۆ یەکەم جار لە دەرگای سیاسەت دەدەن، بووبێتە مایەی بێنەو بەرەیەکی پڕ لە ناکۆکی. لەبەر ئەوە شتێکی سەیرنییە کە ئەم پیاوە و بەرهەمی قەڵەمەکەی دەستی تائەم ڕۆژانەش لە لایەن گشت لێکۆڵەرەوەکانەوە بەهەموو ڕێبازە جۆراجۆرەکانیانەوە، جێگای بایەخ پێدان بێ. جا هەرچەندە ڕووی شێوێنراوی مەکیاڤیللی لە دێر زەمانەوە لە بیرو هۆشی ڕۆژئاواییەکاندا بەرەو سڕینەوە چووەو ڕووە ڕاستەقینەکەی جێگای گرتۆتەوە، بەڵام لای ڕۆژهەڵاتیەکان هێشتا هەر وێنەکەی لەوەبەری لە بیرو هۆشدا چەسپەو بە شێوەیەکیش کە جیاوازیی لەگەڵ ئەوەکەی ئەورووپای سەدەکانی پێشوودانیە. سا ئەم لێکۆڵینەوەیە ئامانجی ئەوەیە کە بەپشت بەستن بە نووسینەکانی خۆیو بەو دوا بیروڕایانەی لێکۆڵەرەوەکان سەبارەت بیروباوەڕەکانی پێیگەیشتوون، ڕووە ڕاستەقینەکەی مەکیاڤیللی بخاتە پێش چاو. هەروەکو تەقەلا دانێکیشە بۆ گەیشتن بەهەندێ ئەنجام لێدەرهێنانی نوێی ئەوتۆ کە بۆ گفتوگۆ لە سەرکردن و پەرەپێدان دەشێن.

کورتەیەکی ژیانی مەکیاڤیللی

نیکۆلۆ دی بیرناردۆ مەکیاڤیللی، لە (٣) ی مایسی (١٤٦٩) دا لە شاری فلۆرنسا کەدەکەوێتە ناوەڕاستی ئیتاڵیاوە، لە دایک بووە. بە ڕەچەڵەك لە بنەماڵەیەکی تۆسکانیاییی سەرداری رەسەن بووە کە زۆر کەسیان بە درێژایی دەیەها ساڵ پایەوپلەی گرنگیان داگیر دەکردو لەئاکامیدا چرژابوونە کۆڕی ژیانی سیاسی ی پر لە چست و چالاکیی فلۆرنساوە، تەنانەت خاوو خێزانی باپیرە گەورەی لە ئەنجامیدا لەساڵی (١٢٦٠) دا توشی دەرکردن لە شار بووبوون و یەکێکیشیان لەبەندیخانەدا لیمردبوو. هەروەها پێش ئەوەی مەکیاڤیللی چاو بەژیاندا هەڵبێنێ، خێزانەکەیان لەڕووی بارەی ئابوورییەوە لە شکستیدا بووە ئەوە، وەك لەدواییدا سەرنجی دەدەینێ، هەندێ شوێنەواری بە هەڵس و کەوتییەوە جێهێشتوە. کەوابێ مەکیاڤیللی لە باوەشی سیاسەت و ڕۆشنبیریدا پەروەردە بووە. باوکی پارێزەریکی ناسراو بووەو دایکیشی شیعری داناوە. جا هەرچەندە زانیاریمان دەربارەی ماوەی نۆبەرەی ژیانی مەکیاڤیللی بەو شێوەیەی سەرچاوە سەرەتاییەکانی باری رۆشنبیریی ئەومان بۆ رۆشن بکاتەوە لەبەردەستدا نییە، بەڵام گومانی تێدانییە کە بە پێوانەی سەردەمی خۆی، خوێندەوارییەکی باشی بەنسیب بووە و قانوون و مێژووی[1] خوێندنەوە. لەتەمەنی حەوت ساڵاندا دەستی کردۆتە فێربونی زمانی لاتینی[2] کە ئەو وەختە زمانی زانست و ڕۆشنبیری بووە.ئینجا هەر لە سەرەتایلاوێتییەوە، حەزی خۆی بۆ هەردوو ڕۆشنبیریی کۆن و نوێ نیشانداوەو خوتبەکانی خوتبەدەری ڕۆمانیایی شیشرۆن (١٠٦-٤٣-پ.ز)

ی خوێندونەتەوە و نوسینەکانی ئەرستۆی خەتم کردوون و بە بایەخ پێدانەوە، شوێن نووسینەکانی هەردوو ڕابەری سەردەمی ڕاپەڕین دانتی (١٢٦٥-١٣٢١)و پەترارك (١٣٠٤-١٣٧٤) کەوتوە. بەڵام قوتابخانەی ڕاستەقینەی مەکیاڤیللی، شەقامەکانی شاری فلۆرنسا بووە کە گەورەترینی بلیمەتەکانی سەردەمی ڕاپەڕینی وەك دانتی و لیۆناردۆ داڤینشی و مایکل ئەنجلوو چەندانی تریشی بە جیهان بەخشیوە. ئەم شارە لەوەدا لەگەڵ شارەکانی تری ئیتاڵیادا جیاواز بووە کە چست و چالاکی یەکی فراوانی ئەوتۆی تێدابووە نەك تەنها پیشەی دەستەیەکی هەڵبژاردە بووبێ بەو وێنەیەی لە شارێکی گرنگی وەك ڤینیسیادا دەکرا، بەڵکوو پیشەی هەموو فلۆرنساییەك بووە. واتە لەم شارەدا، بە پێی وەسف کردنیلەلایەن یەکێك لەمێژوو نوسانەوە[٣] "هەموو خەڵکەکە سیاسی بوون" جا بەڕاستی.شەقامەکانی فلۆرنسا، گەلی کارەساتی سیاسی ی یەك بەدوای یەکی پڕ لە دەرس و عیبرەتیان بە خۆیانەوە دیبوو کە چەسپابوونە یادی خەڵکەکەیەوە و بەردەوام دەیانگێڕانەوە و کارەساتی ژیانی تایبەتیی خۆیانیان پێوە بەند دەکردن. دوو چاوی بریقەدار و سەرنجێکی کاریگەری پڕ مانا بنوێنن. بالآیەکی مام ناوەندی ودوو لێوی تەنك کە زەردەخەنەکەیان هەرچی یەك لە قووڵایی دەروونیدا بسووڕی ئاشکرای بکەن.سەرچاوەکان پشت بە نووسینەکانی هاوچەرخەکانی دەربارەی و بەو تابلۆیانەی هەندی لە وێنەکیشەکانی سەردەمی ڕاپەڕین کێشاویانە بەم جۆرە وەسفی ڕەنگ و ڕووی مەکیاڤیللییان کردوە.بەڵام لەودیو ئەم شێوەیەوە جیهانێکی لە بەها خۆی حەشار دەدا.مەکیاڤیللی بەنموونەیەکی دەگمەنی قسەقوتی و کاریگەری لەگوێگرو دەم ڕاستی و ڕووخۆشی لە ئاستی خەڵکی هەمەچەشنەدا، لە

دار فرۆشـەکانی گوندەکەیـەوە تـا میرەکـانی ئیتاڵیـا و ئینجا پادشـاکانی ئـەوروپا ناسرابوو کـە بـەوە هـەوڵی دەدا. لـە هـەموو حاڵەتێکدا جێگـەی ڕەزامەندی بیو بچێتە دڵی خەڵکەکەوە واتە پیاوێکی خۆش مەعشەربووەو بـۆ برادەرانیـشی هێجگـار دڵـسۆز بـووەو لـە پێنـاوی خێـرۆ خۆشـی و پایەبڵندییاندا هەرچییەکی لە باردا بووبێ چ بـە قـسەو چ بـە کـردار بـۆی کردوون.هەروەکوو لە ژیانیدا دڵڕەقیی نەزانیوە چییە و بەزەیی بەو مرۆڤە بیگوناهانەدا هاتۆتەوە کە بوونەتە کۆچـی قوربـانی و ئەمـەش بـە ئاشـکرا لەو نامە زۆرانەدا دەردەکەوێ کە بۆ برادەرانی خۆی نووسیون خۆ لە قسە لـە ڕووییـشدا، هـیچ یـەکێك لـە نـاودارانی سـەردەمەکەی شـانی لـە شانینەداوە(٤). بەلاَم لە پاڵ هەموو ئەمانەدا، پیاوێکی بە گومـان و دوو دڵ و ڕاڕا بووە.هەروەها ئەو ئەگەر چی جارێکیان سەبارەت بە خۆی وتـوێتی: "من بە هەژاری لە دایك بووم لەبەر ئەوە پێش خۆشیبینین، هەست کـردن بە موحتاجی فێربووم(٥)" لەگەڵ ئەوەشدا خۆشی ی لە ژیاندا بـە خۆیـەوە بینیـوە و تێگەیـشتنێکینێتاڵیاییانەی ڕەسـەن تێگەیـشتووە. ژیـانی خۆشویـستوەو سـەخی تەبیعـەت بـووەو ڕەزیـل و پیـسکە نـەبووە. لـە پـارەوپوول سـەرفکردندا، چ بـۆ خـۆی و چ بـۆ برادەرانـی دەسـتی نـە گێراوەتـەوە(٦) یـا هەرچـەندە مێبـازو جـوان پەرسـت بـووە، بـەلاَم قـەت نەیدەگەیاندە رادەی غافڵ بوون لە نەریت و بـواری بـە خـۆی نـەدەدا کـار بگاتە ئەوەی ژیانە خێزانییەکەی لی بشێوێ، بگرە وەك باوکێکی دڵسۆزی بـەڕەحم لەگـەڵ هـەر شـەش منالەکەیـدا دەجولاَیـەوەو ئەوپـەڕی بەتەنگـەوەهاتن و خۆشەویستییـشی بـە ژنەکـەی دەبەخـشی. بـەم جـۆرە هیواو ئاواتە بەرینەکانی بە گونجاوییەکی تەواوەوە، لەگەڵ بلیمەتییە بـێ

هاوتاکەی و خۆشەویستیەکەی بۆ ئیش کردن و گیانی خزمەتگوزارییەکەی بە چاکترین باردا هاتنە کایەوە.

ئەمانە هەموو نیکۆلۆیان خستە قالبێکەوە لە کۆمەڵگایەکدا کە پاشماوەی ئایدۆلۆژیای دەرەبەگایەتی و بەتایبەتی سیفەتی تاکرەوی و دوو فاقییەکەی، بەسەر بیروهۆشی زۆربەی هەرە زۆری بەرەی خاوەن وشەو فیکردا زاڵ بووبێ، وەك بێگانەیەکی لێبێ. بۆ وێنە زۆر کەسی دەروون گەندەڵ لە هاوتاکانی، حەسوودیان پێدەبردو تەقەلایان دەدا لەڕێگەی گیروگرفت بۆ دروست کردن و بڵاوکردنەوەی قسەو باسی داوێن پیسی دەربارەیو تانووت لێدانی گوایە دڵسۆز نییە، زەفەری پێبەرن. کەچی لەو کەسانە بەولاوە کە لە بیرکردنەوەدا هاوشانی بوون و یا بە ڕەوشت لەو بالاتر بوون ماوە بەخۆیان بدەن دابخزێنە زەلکاوی بەدکرداری و گەندەڵییەوە، لە سەروو هەموشیانەوە مێژوونوسی ناسراو گویکاردینی و دیپلۆماسی ی فلۆرنسایی فرانسیسکۆ فیتۆري — ئەمە بەتایبەتی دوای دەربەدەرکردنی —، ئیتر هیچ دۆستێکیدڵسۆزی بەخۆیەوە نەدی. بۆیە هەروەکو مێژوونووس أ.ك جیڤیلیکۆڤ دەربارەی دەڵێ: "ئەو بەتەنیا بوو" بەلام "لەکەسانی تر سەر بلندتر بوو"(٧)". حەسودی پێبەرانی مەکیاڤیللی پتر لەسەر ئەوە لێی پەست دەبوون کەلە ڕادەبەدەر قسە لە ڕوو بوو. لە ڕاستیدا ئەو نەیدەتوانی خۆشەویستی یان رق و کینەی خۆی لە خەڵکی بشارێتەوە، چونکە ئەگەر تەقەلای شاردنەوەشیانی بدایە، ئەوا شێوەی سەرو سەکوت و زەردەخەنە پڕ لەگاڵتەپێ هاتنەکەی یا لەدڵسۆزیەکەی هەر بەوبارەیاندا دەنواند بۆیە ئەو لەدەورووبەرێکدا کە زۆریەی ڕۆشنبیرانی لەنیسك بێ بەرو بێ رووتر بوون و مەرایی یان بۆ هەر خاوەن دەستەلاتێکی پایەدارو دەوڵمەند، دەکرد، چەندە

رەوشت و رەفتار نزمیش بووایە، وەك مرۆڤێكی نائاسـایی دەكەوتـە پـێش چـاو ئینجا وەختێ لەئەنجامدا ئەویش ناچار بوو دڵی كەسانی دووڕوو رابگـرێ، خـۆی بەلاقرتێوە لە نوسینێكدا وتی:

"من زۆر لەدەمێكـەوە ئـەوەی بـیری لێدەكەمـەوە نـایڵێم و ئەویـشی دەیڵێم بەهیچ كلۆجێك بـیری لێناكەمـەوە. خـۆ ئەگـەر جارێكیـان رووی دا كەناچـار بـبم هـەق بڵـێم، ئـەوا بـە كلاَفەیـەك درۆو دەلەسـەی وەهـا دەوریدەتەنم كە زەفەر پێبردنی ئاسـان نـەبێ"[٨]. هـەروەها بەگاڵتـەهاتن بەشـت تاوانباریـان دەكـرد كـە ئـەوە بەپێیوەسـف كردنـی یـەكێك لەمێژوونووسـە ئیتاڵیاییـەكان، بـریتی بـوو لەنوانـدنێكی چـاكی "ئـایینی كەسـێك كەدڵـسۆزانە بـاوەڕی بـەرەهای تایبـەتیخۆی هـەبوو" چـونكە "ئـەوەی خـەڵكی تـر دەیـان شـارەدەوە ئـەو نەیدەشـاردەوە" یـا ئەگـەر بیشیكردایە "ئـەو سـیفەتە بەرزانـەی خـۆی حەشـار دەدان" كـە وەهایـان لێدەكرد "دڵپاكییەكەی بكەوێتە بەرچاوان نەك بارە راستەقینەكەی[٩]".

زۆر جاریش حەسوودی پێ بەرانی مەكیاڤیللی، بـۆ زەفـەر پێـبردن و زڕاندنی ناوی، پەنایان دەبردە بەر گـەلی رێو شـوێنی چـەپەڵ. بـۆ نمونـە بەتەماعكار گوناهباریان دەكرد و –بەقسەی ئەوان – گوایـە هـەر ئـەوەش هـانی دا ماریـا كۆرسـینی بـە تـەماعی سـەروەت و سـامانەكەی بكاتـە هاوسـەری خـۆی، لـە كاتێكـدا پیرۆزیـی پەیوەنـدی ژن و مێردایـەتی لـە نێوانیاندا لە ڕادەیەكدا بـوو كـە ماریـا تـا دوا هەناسـەی ژیـانی، ئەوپـەڕی وەفاداری بۆی بەوەفا بووە و تەنانـەت نیكۆلـۆش لـە وەسـێتی یەكەمیـدا، بڕیاری بۆ دابوو كە تەواوی هەقی خۆی لەماڵ و موڵك بدرێتی و بە مـەرجێ تەنیا خۆیو مناڵەكانیان سوود لەو میراتییە ببینن كە دوای مردنـی بـەجێی دێڵێ. جا بەدرێژایی ماوەی بیست وسی ساڵ، پەیوەنـدیی نێـوان نیكۆلـۆو

ماریا لەو پەری باشیدا بووە. هەروەکوو نامەکانی دەریدەخەن لە هەر سەفەرێکدا کەکردویێتیی، زۆر تەنگەتاوی گەڕانەوە بووە بۆ ناو خێزانەکەی و ئەوانیش زۆر بە پەرۆشەوە چاوەڕوانیان کردووە، بەتایبەتی ژنەکەی کە نیکۆلۆ بۆ گاڵتەو گەپ بە (سەرۆکەکەم) ناوی بردووە[١٠] هەروەها هەندە کەسێك تەقەلایان دەدا، سەرکەوتنە بەرچاوەکانی کە بەکردەوە لە ژیانیدا بەدیی هێنابوون، بخەنە ناو گێژاوی گومان لێکردنەوە، بەتایبەتی سەرکەوتنەکانی لە کۆڕی دیپلۆماسییەتدا[١١]، بەڵام گێژاوەکەیان تەنیا خەیاڵێکی خاو بوو.

ئەم هەڵوێستە نانەجیبانەیەی هاوەڵ و ناسیاوانی لە پاڵ گرفتە تایبەتییەکانی خۆیدا، جۆرە بەرچاو تاریکییەکیان لەدەروونی مەکیاڤیللیدا دروست کردو خستیانە سەر ئەو باوەڕەی گوایە حەسادەت "غەریزەیەکی ڕەسەنی تەبیعەتی ئادەمیزادە" و "نەژادی مرۆڤایەتی بەگشتی، پتر مەیلی یەك لە بایەخی یەکتر کەمکردنەوە دەکەن نەك ستایش کردن —دەمەتەقێ[١٢]". بەڵام مەکیاڤیللیخۆی لەم بابەتە خەڵکە نەبوو، چونکە ئەو "هەردەم ئارە زوویەکی سروشتی بۆ ئیشکردن و بە شێوەیەك کە خێرو خۆشی کۆمەڵی تێدابێ و بێ گوێدانە هیچ شتێکیتر، هاندەری بوو —دەمەتەقێ". لەبەر ئەوە کارێکی ڕەوابوو کەمێژوو حوکمی عادیلانەی خۆی بداو ئەستێرەیحەسوودی پێ بەرانی مەکیاڤیللی، وەك هەر نەبووبن بکوژێتەوە ئەستێرەی ئەو لە ئاسمانی بێگەردی ئیتاڵیادا هەر ڕوو لەگەشانەوە بێ و ناویشی لەگشت کۆڕو کۆمەڵێکی ئایدۆلۆژی و سیاسیدا، هەر بەزیندویێتی بمێنێتەوە. ئەو هەتا ئەمڕۆش لەقوڵایی گۆڕەکەیەوە، بەم شێوە بێ یاخود بەویان، چنگی لەسیاسەت هەر گیرەو بیروڕاکانی، خۆیان بەسەر گشت ڕووناکبیرە سیاسییەکاندا دەسەپێنن.

هەولێرنامەی کتێب

مـەکیاڤیللی سـەرەڕای ئـەو هـەموو بـەهرە و توانـاو بیرتیژییـەی، نەگەیشتە ئەوەی لە وەختێکی زوودا، شـوێنی شیاوی خـۆی لـە دەزگـای حوکم و کۆڕی سیاسەت لە فلۆرنسادا داگیر بکـا. هۆیەکەشـی لەبنـچینەدا دەگەڕێتەوە بۆ زەفەرنەبردنی بەو ڕێگایـە یـا ناسیاوی پەیداکردن لەگـەڵ ئەو کەسەی دەیتوانی بیگەیەنێتە سەر شانۆ.بەڵام کاتێ گەیشت، تەمـەنی خۆی دابوو لە (٢٩) ساڵان و ئەو وەختەزۆر کەسانی تـر پـێش ئـەم پایـەو پلەی گرنگیان داگیر کردبوو. لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی ئاسایی بـوو نیکۆلـۆ بـوونی خـۆی بـسەلمێنێ و جێ‌پـێی خـۆی بکاتـەوە. چـونکە ئـەو وەك دەربارەی خۆی وتوێتی، بەخت وەهای لەچارە نووسـی بـوو کـە نـەتوانێ "باسی هونەری پیشەسازیی و ئاوریشم و هونەری چینیخۆی[١٣] یـا باسـی قازانج و زەرەر بکا، بەڵکو بتوانێ تەنیا لە یەك مەسەلە بدوێ کـە ئـەویش کاروبـاری دەوڵەتـە[١٤]" بۆیـە وەختـێ لەتـەموزی ١٤٩٨ داو بـە دوای دامەزرانـدنی ڕژێمـی جـەمهووری لـە فلۆرنـسادا، سـکرتارێتیی ئەنجومـەنی دەیەی پێ سـپێردرا، لـەو کارانـەدا کـە بـەجێی هێنـان، لێوەشـاوەییەکی ئەوتۆی سەلماند کە هەرزوو بەسەر هەموو ئەوانی تردا زاڵ بوو. ئەم هـەتا ئـەو وەختە هیچ ڕاپۆرتێکی ڕەسمیـی نەنووسیبوو، یـا لـە هـیچ شـوێنێکدا وتـاری نەخوێندبووەوە، کە چی دارشتنە پتەوەکەی لە یەکەمینی نووسـینە ڕەسمـی یەکانیـدا، وەهایـان نیـشاندەدا کـە لـەم کـۆڕەدا خـاوەنی تاقیکردنەوەیـەکی کەڵەکەبووی چەندین ساڵ بێ[١٥]. خۆ وەنەبێ ئەرکەکەشی کەم بایـەخ بـووبێ، چونکە ئەنجومەنی دەیە سەرپەرشتیی هەموو کاروباری سەربازیو پەیوەنـدیی جەمهوورییـەتی لەگـەڵ دەرەوەدا دەکـرد و ڕووبـەڕووی چـەندین کارەسـات و ڕووداوی یەك لاییکەرەوەی وەزعەکە دەبووەوە، بەتایبەتی بـە هـۆی ئـاڵۆزیی پەیوەنـدی فلۆرنـساوە لەگـەڵ حکومەتـەکانی شـارەکانی تـری ئیتاڵیـاداو لـە

ئەنجامی تەماعکردنی بێگانەدا لە سەرجەمی ولاتەکە زنجیرەیەک شەڕوشۆڕی یەک بە دوای یەکدای لێوەشایەوەو سوود و بەرژەوەندی دوو دەوڵەتە ئەورووپاییە بەهێزەکە، ئیسپانیا و فەڕەنسای تێدا کەوتە بەر حاڵەتی بەیەکدادان. بەهەر حاڵ، وەختێ پێیرۆ سۆدیرینیی برادەری بەسەرۆکی ئەنجومەن هەڵبژێردرا، ئەو هێندە پشتی پێی ئەستور بوو کە وای لێهات بچێتە ریزی دانەران و نەخشەکێشانی سیاسەتی جەمهورییەتەکەوە.

مەکیاڤیللی پانزە ساڵ مایەوە و لەو ماوەیەدا بیست و چوار جار کرایە نێردراوی دیپلۆماسی کە ئەوە هەلی پەیوەندی کردنی راستەوخۆی لەگەڵ گرنگترین کەسانی ئەوسای ئیتاڵیا و ئەورووپای بۆ سازاند، وەک پاپاو پادشای فەڕەنساو ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریێتی پیرۆزی ڕۆمانیا. مەکیاڤیللی لە نێوان ئەو سەفەرانەیەوە شارەزاییەکی فراوانی دەستگیربوو، چونکە لە نزیکەوە زانیاری ی دەربارەی نهێنییەکانی پەیوەندیی نێو دەوڵەتان و ڕێ و شوێنی حوکمڕانی کردنی لە ئەورووپا پەیداکرد. بۆ وێنە چوار جار خۆی بەتەنیا سەری لەدەربارەی فەڕەنسادا کە چەند مانگێکیان خایاند و لەئەنجامیاندا، شارەزای کردارو ڕەفتاری فەڕەنساییەکان و پیلانەکانی ناو دەربارو زۆر شتی تریش لە شێوازەکانی فەرمانڕەواییەکەیان بوو کە ئەمانە لەگەڵ تاقیکردنەوەکانی تری خۆیدا، بە شێوەیەکی ئاشکراو ڕوون لەنوسینەکانیدا ڕەنگیان دایەوە. مەکیاڤیللی لە نێوان گەشتە دیپلۆماسییەکانییەوە هەستی کرد کە شتێک لەم جیهانەدا هەیەو ئەو مەبەستێتی، شتێک کە لێوردبوونەوەو بەدوادا گەڕان دەهێنێ(١٦). ڕژێمی جەمهووری لە فلۆرنسادا لە ساڵی ١٥١٢ دا ڕووخاو بنەماڵەی میدیتچی. لە سایەیهێزەداگیرکەرەکانی ئیسپانیاوە دەزگای حوکمیان وەرگرتەوەو سۆدیرینی پەنای بردە بەر مەملەکەتی

هەواڵنامەی کتێب

عوسمانییەکان و چەندانێکی تریش لەکاربەدەستان هەڵاتن، هەروەکوو مەکیاڤێللیش کە هەرچییەکی لەتوانادا بوو کردی بۆ ئەوەی نەیەڵێ جەمهوورییەت هەرەس بێنێ، دەستی لەکار کێشایەوە. ئینجا لەسەرەتایساڵی ١٥١٣ دا، بە تۆمەتیبەشداری بوونی پیلانێك دژی ڕژێمی ستەمکاری میدیتچی. تاوانبارکراو گیراو لە ماوەی بەندییەکەیدا شەش جار تووشی ئازاردان بوو، تا دواجار بڕیاری دوورخستنەوەی بۆ گوندی سانتاکرۆسی نزیك شاری فلۆرنسا درا کە شوێنی لەدایك بوونی خۆی بوو.

مەکیاڤیللی بەدوای ئەم کارەساتانەدا کە بوونە هۆی ڕووخاندنی جمهووری یەت و ئینجا ئازاردانی ئەم دوورخستنەوەی، تووشی نائومێدییەکی گەورەی ئەوتۆ بوو کە وای لێکرد بڕیار بدا "ئیتر قەت بیر لەسیاسەت نەکاتەوە لێی نەدوێ". بەڵام ئەمە بڕیارێك نەبوو بۆی ببرێتە سەر، بۆیە خۆی واتەنی "دوای هەزار ساڵ" لێدابڕان. بایدایەوە سەر "ئەشقە کۆنەکەی خۆی(١٧)" چونکە وەك لەیەکێك لەنامەکانیدا وتراوە_ئەو نەیدەتوانی لە هیچ شتێك بدوێ "تەنیا لەیەك باس نەبێ کە کاروباری دەوڵەتەو کە یا ئەوەتا تەنیا لەو باسە دەدوێم، یاخود ناچاری بێدەنگییەکی ببڕای ببڕ دەبم(١٨)" بگرە ئەو لەرۆژانی دوورخستنەوەکەیدا نەك تەنیا هەم دەینووسی و هەم بێدەنگیش نەدەبوو بەڵکو و بەردەوام گەلێ ئامۆژگاری ی سوودبەخشی بەو هاورێ دیپلۆماسییانەشی ڕادەگەیاند کە لە کۆڕی یاریکاریی سیاسەتی ئەورووپادا هەڵدەسووڕان(١٩).

لە نامەیەکدا کە مەکیاڤیللی لە رۆژی ١٠ کانوونی یەکەمی ١٥١٣ دا بۆ هاورێی دڵسۆزی فیتۆریی ناردوە، واتە دوای دورخستنەوەکەی بە ماوەیەکی کەم. باری ژیانی خۆی دوای ئەم دور خستنەوەیە، بەم شێوە کاریگەرە باس دەکا: "لەو وەختەوەی دوورخراومەتەوە، هێشتا هەر

لەدێدا دەژیم. بەیانیان زوو لەگەڵ شەبەقدا لە خەو هەڵدەستم و ڕوو دەکەمە دارستانە خنجیلەکەم تا بزانم ئایا داربڕەکان چی یان بەچی کردوە". ئینجا دوای گفتوگۆ کردنێك لەگەڵ ئەم داربڕانەدا، ڕوو دەکاتە سەر گردێك و چەند سەعاتێك بە خوێندنەوەوە بەسەر دەبا دوایی تر سووکە قاوەڵتییەك دەکا و ئینجا ڕێگای مەیخانەکە دەگرێتە بەر کە لەوێ لەگەڵ ئاشەوان و قەساب و کرێکاراندا دەکەوێتە دەم و دوو. ئیتر "وەختێك ئێوارە دادێ دەگەڕێمەوە ماڵەوە. جل و بەرگە لادێیی یانەکەم دادەکەند و کە قوڕاوی بوون و بەرگی دەربارو پێشوازی کردن دەپۆشم بۆ ئەوەی شیك بنوێنم ئەوسا بە نیازی سەردان لە کۆشك و تەلاری پیاوانی دێرین کە بە خۆشنودییەوە پێشوازیم لێدەکەن، خۆم دەکەم بەکتێبخانەکەمدا و ئیتر ئەوە ئاکەخۆراکە کە بۆ من دەس بداو بۆی خوڵقابم. لەوێ من کۆ لەباسکردن و کۆڵینەوە لە بنج و بناوانی کارو کردارەکانیان ناکەمەوەو ئەوانیش بەو گیانی مرۆڤ پەروەرییەوەی پێی پەروەردەبوون، بەسەروزمانێکی شیرینەوە وەرامم دەدەنەوە بەم جۆرە بەدرێژایی چوار سەعاتی ڕەبەرق، من هەست بەهیچ بێزاربوونێك ناکەم و هەرچی شتێك بزانم پەستم دەکا فەرامۆشی دەکەم ئیتر نە هەژاری و نەمردن دەمترسێنن.، چونکە بەکامی دڵ لەگەڵ ئەواندا دەبم"[٢٠].

مەکیاڤیللی بەم گیانەوە خۆی بۆ لێکۆڵینەوە و نوسین تەرخان کردو لەو دوا ساڵانەی ژیانیدا، کۆمەڵێ کتێبی بایەخداری دانان کەلە چەند سەدەیەك لە مەوبەرەوە و هەتا ئێستاش بەردەوام دەخوێنرێنەوە بایەخدارترینی نوسینە سیاسی و مێژوویییەکانی کتێبی (میر – ١٥١٣) و "دەمەتەقێ دەربارەی دە کتێبەکەی تیتۆس لیڤی ١٥١٣ – ١٥١٦"[٢١] و "هونەری جەنگ ١٥١٩–١٥٢٠" و کتێبە گەورەکەی "مێژووی فلۆرنسا"ن

که ئەمیان لە هەشت بەرگدایەو لە سالّی ١٥٢٠ بەدواوە، چەند سالّێك پێوەی خەریك بوو.

مەکیاڤیللی، وەك خۆی وتویێتی، هەولّی داوە هەرچی یەکی زانیوەو لە ڕێگەی تاقیکردنەوەی سالّەهاو بڕیارە تایبەتییەکانی خۆیەوە سەبارەت بەکاروباری سیاسەت فێری بووە، دایان بڕێژێتە ناو نووسینەکانییەوە[٢٢]. بێگومان دەولّەمەندییەکەی لە زانستا و قوولّی لە تاقیکردنەوەکانیداو دووربینی لە بڕیارەکانیدا بۆ بەخشینی ڕەسەنایەتی و کارامەیی بە نووسینەکانی سەروزیاد بوون. نیکۆلۆ هەرچەندە لە شێوەی نوسینیدا هێندە بەهێزوو ڕەوان بوو کە دەورێکی گرنگی لە گەلالّەکردنی زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی ئیتالیادا گێرا کە لەمەشدا لە تیروتوانجی ژەهراویی حەسودی پێبەرانی دەرباز نەبوو، بەلام ئەو خۆی واتەنی "بەو نیازەی نەدەنووسی کە کارێکی هونەری بخولّقێنێ" بەلّکو بەنیازی گەڕان بەدوای سیستمی سیاسەت وهێزە بزوێنەرەکانیدا، بە قولاییدا ڕۆدەچووە خوارەوە و دەیکۆلّییەوە. بۆیە لەدەربڕیندا خۆی لە ئالۆزی بە دووردەگرن و ڕەوان و ڕوون و سفت دەینووسی. ئەو ئەوەی بەلاوە گرنگ بوو "بەحیکمەتی سیاسەت بگا نەك بە دەربڕینی ئەستاتیکی، قایل کردن نەك پیاهەلّدان، ڕاچەناندنی هەست و نەستی خەلّکی نەك دلّدانەوەیان بە جوانکاریی نووسین"[٢٣] بەلّێ... مەکیاڤیللی بەحیکمەتی سیاسەت گەیشت و خەلّکی قایل کردو هەست و نەستیانی ڕاچەناند، بەلام بە دەمییەوە بەداهێنانی هونەری و بە شیرینی ی شێوەی نووسینی دلّیشی دانەوە. هەندێك ڕایان وایە کە مەکیاڤیللی ئەگەر بایەخی تەواوی بە ئەدەب بدایە سەرکەوتنێکی زۆر لەوە زیاتری بەدی دەهێنا کە خۆی چاوەڕووانی دەکرد[٢٤]، چونکە هاتنەبەرمەیدان و سەرکەوتنەکەی لەو بابەتە

بـوون کـە بەدەگمـەن بلیمـەتێکی تـری ئیتاڵیـایی لـەم ڕووەوە پێـشی کەوتوون، ئەگەر چی خۆی بایەخێکی کەمیشی پێدەداو وەختێکیکەمی بۆ تەرخان دەکردن[٢٥]. بۆ نمونە شانۆگەرییەکانی، لە گشت شارەگەورەکانی ئیتاڵیـادا پێـشکەش دەکـران و سـەرنجی خـەڵکێکی زۆرو لەگەڵیانـدا پاپاشیان ڕادەکێشا.

وەزعی مەکیاڤیللی لەدور خستنەوەکەیدا ئاسایی نەبوو بەتایبـەتی لـەرووی سایکۆلۆژییەوە کـە لـە ئـەنجامی دابڕکردنیـدا لـە خزمـەتکردن و بەشداربوون لە ژیانی ڕۆژانەدا کە خۆی باوەڕی وابوو زیاتر لە هەر شـتێکی تر بۆ ئەوەو بۆ نووسین دەربارەی سیاسەت خولقاوە، هەژا بوو.

بەڵام مەکیاڤیللی لەم ڕووەوە هێنـدە بەهەڵـە چـووبوو کـە ئـەو ڕایـە باوەی دەیوت: "دوورخستنەوەی ژیانێك بوو بۆ خۆی و دەسـکەوتێك بـوو بۆ ئێمە[٢٦]" بووە ڕاستییەکی سـەلمێنراو. بەهـەرحاڵ، مـەکیاڤیللی خـۆی ڕایەکی جیاوازی هەبوو، بۆیە بەردەوام هەوڵی گەرانـەوەی بـۆ سـەر شـانۆ دەدا. و تەنانەت لە دوا ساڵانی ژیانیدا، چـەندجارێك سـووکە هـەلێکی بـۆ بەدیهێنانی ئەو ئارەزووە بۆ هەڵکەوت و هەندێ کاروفرمانی پـێ سپێردرا، بـەڵام لەمـە گـرنگتر ئەوەیـە کـە دوای ماوەپێـدانی بـە بەشـداربوونی ئـەو کۆڕەسیاسی یە گشتییانەی لە شاری فلۆرنسا دا دەبەستران، توانی لاوانی فلۆرنسا بەلای خۆیدا رابکێشێ.

ئـەو دڵـە گەورەیـە، لـە ڕۆژی (٢١)ی حـوزەیرانی ١٥٢٧دا لـە لێـدان کەوت و بۆ ڕۆژی دوایی، لە سانتا کرۆسی گوندەکەی خۆیدا نێژرا. نیکۆلـۆ لە کاتی سەرەمەرگدا هەمان نیکۆلۆی درێژایی ساڵانی ژیـانی بـوو. چـونکە پێش گیان سپاردن بەچـەند سـاتێك، ئـەوەی لاپەسـندتر بـوو کـە لەگـەڵ ڕۆشنبیراندا لەدۆزەخدا بێ تا دەربارەی سیاسەت دەمەتەقێ یـان لەگەڵـدا

بکا، نەك لەگەڵ نەفام و دەم ڕووتاندا بێ لە بەهەشتدا[٢٧]. بەڵام مەکیاڤیللی نەیدەزانی و چاوەڕێشی نەدەکرد کە ئەو لەم ژیانەدا هەر دەمێنێ و لە نێوانی ئەو بیروڕا دروستە لە ڕووانەوەی کە بەدڵسۆزییەوە دەریبڕین، هەر بەردەوام دەبێ لەسەر باسکردن لە سیاسەت و نەخشە بۆ دانانی.

بیروڕا سیاسییەکانی مەکیاڤیللی

دەتوانرێ لە نیوان لێکۆڵینەوەی گرنگترین سێ کتێب لە چل کتێب کە مەکیاڤیللی دایناون، واتە "میر" و "دەمەتەقێ" و "هونەری جەنگ"، لە پاڵ ئەو کۆمەڵە نامانەی کە لە زۆر بارودۆخی جیاجیادا بۆ نزکترین هاوڕێ یانی خۆی ناردوون، چاك شارەزای بیروڕا سیاسییەکانی ببین. (میر) بە قەوارە بە بچوکترین کتێبی مەکیاڤیللی و ناودارترینیشیان دادەنرێ [٢٨]. هەرچەند کتێبەکانی تری لە گرنگیدا هیچیان لە میر کەمتر نییە، بەڵام پیاو کە دەیخوێنێتەوە بەڕاستی هەست دەکا، ئەو پانزە ساڵەی کە مەکیاڤیللی وەك خۆی وتوێتی تەرخانی کردبوون بۆ: "بەڕێوەبردنی کاروباری فەرمانڕەوایی، بەفیڕۆ نەچوو بوون[٢٩]".

ئەم کتێبە لە ژیانی خۆیدا. بە دەسنووس بە شێوەیەکی فراوان دەساو دەس دەکرا بەڵام بۆ یەکجار لە ساڵی (١٥٣٢) دا، واتە دوای مردنی خاوەنەکەی بە پێنج ساڵ لە چاپ. دراو ئیتر هەر خێرا وەرگێردرایە سەر گشت زەمانە ئەورووپاییەکانی تریش و بۆ دەیەها جاروبگرە زیاتریش لە چاپ درایەوە. هەروەکوو سەدان ڕووناکبیرو سیاسی و نووسەرو کەوتنە لێکۆڵینەوەی و ئیستاش لە زۆر دەزگای ئاکادیمیی بەناوبانگدا، وەك

هەواڵنامەی کتێب

زانكۆی ئۆكسفۆردو زانكۆی ئەمریكا لە بێروت و چەندانی تریش بۆتە بەندێك لە پرۆگرامی دەرسووتنەوە. جا هەموو ئەمانە پسپۆڕانیان هانداوە كە "میر" لە ناو هەموو بەرهەمەكانی سەردەمی ڕاپەڕینی بەخشندەی ئیتاڵیادا "بە هەقیانەت بە بەرهەمێكی نەمر دابنێن"[٣٠].

مەكیاڤیللی لە سەرەتادا جەمهورییەتی بۆ حوكمڕانی كردن بە ڕژێمێكی نموونەیی دادەنا. بەڵام دوای ئەوەی كەوتە شیكردنەوەی بارودۆخی ئیتاڵیای دابەشكراو بەسەر پێنج دەوڵەتدا لە سەردەمی ئەودا كە بریتیبوون لە مەملەكەتی ناپۆلی لە باشووورداو، دۆقییەتی میلان لە باكووری ڕۆژئاواداو جەمهوورییەتی ڤینیسیای ئەریستۆكراتی لە باكووری ڕۆژهەلأتدا جەمهوورییەتی فلۆرنساو دەوڵەتی پاپایەتی لە ناوەڕاستا كە پەیوەندییش لە نێوانیاندا وەها لە سەر شەڕوشۆڕو ناكۆكی دەقی گرتبوو كە سەراپای نیشتمانەكەی لە بەردەم شالأوی بەردەوامی بێگانەدا دەكردە نێچیرێكی دەستەمۆ، دوای ئەوە مەكیاڤیللی لە "میر"دا گەیشتە ئەو ئەنجامەی كە باشترین ڕژێمێك بتوانێ یەكێتیی ئیتاڵیاو پارێزگاری لێكردنی بەدی بێنێ، ئەو جۆرە ڕژێمەیە شان دابداتە سەر دەسەلأتێكی دكتاتۆریی (موتڵەق) ی بەهێزی ئەوتۆ كە گوی نەداتە لێكدانەوەی دینی دنیایی و ڕەوشتخوازی، چونكەسوودو بەرژەوەندی بالأی دەوڵەت و بە شێوەیەكی تایبەتی یەكێتیی ولأت، بە ڕای ئەو هەق بە میر دەدەن پەنا بەرێتە بەر هەموو ڕیو شوێنێك، وەك بەكارهێنانی زەبروزەنگ كە -وەك پیی لە سەر دادەگرت- بنچینەی هەقەو هەروەها دڵڕەقی و كوشتن بە نهێنیو پاشگەزبوونەوە لە بەڵێن و سوێندخواردن و پەنا بردنە بەر چاوەشەكردن و بەرتیلكاری و فرت وفێڵ و درۆكردن و دووڕوویی، واتە ئامانجی پیرۆز پارسەنگی ڕێ و شوێن لە هەر بابەتێك بن دەداتەوە

(الغايات السامية تبرر الوسائل أيا كانت). هەروەها ئامۆژگاریی میری وەها دەکرد کە بۆ بەدیهێنانی ئامانج و زیادەخوابیە سیاسییەکانی خۆی، شەرم لە هەڵبژاردنی هیچ جۆرە ڕێ و شوێنێك نەکا چەندە بێ مەزێتانەش بن.چونکە فەرمانڕەوای سەرکەوتوو ئەو کەسەیەکە بە پێی بارۆدۆخ و بە پێی پێویستی، پەنا دەباتە بەر هەردوو جۆرە ڕێو شوێنی مرۆڤانەو ئاژەلانەو دەزانی چۆن لەنگەری نێوان فێڵبازیی ڕێویو شالاو بردنی شێر رادەگری، لەبەرئەوەی کە پێوانە وبنچینە بۆ هەڵسەنگاندنی سیاسەت سەرکەوتنە. ئینجا دوایی بە وەرگرتنی ئەم بیروڕایانە بە رووتی و لە سایەی لی هەڵبژاردنیانەوە لەلایەن حوکمڕانەکانەوە بەو شێوەیەی بە دەستووری (ولاتقربوا الصلاة) بۆیان لەبار بووە. زاراوەی (مەکیاڤیللیزم) و (مەکیاڤیللیست) پەیدا بوون کە یەکەمیان ئاساییەو بەو جۆر سیاسەتە دەوترێ کە هیچ گوێ ناداتە بەهای ڕەوشت و ڕەفتارو دووەمیشیان بەو کەسەی پەیڕەوی ئەو جۆرە سیاسەتە دەکا.

بەلام ئەمە بەهەر حاڵ لەوە بەولاوەنییە کە بریتی بی لە پۆپەی شێوە شێوێنراوەکەی مەکیاڤیللیزم. چونکە ئەو پیاوە بیروڕا گرنگەکانی خۆی بەبی چەندین مەرج بۆ ڕەوشتێکی بالاو بەبی لێکدانەوەیەکی ژیرانەی ئەوتۆ کە شت بە باری ڕاستەقینەی خۆیدا بنوێنی و سیاسەت چ لە کات و چ لە شوێندا بخاتە چوارچێوەی ڕاست و دروستی خۆیەوە دەرنەبڕیوە. بۆ نموونە بۆ میر زۆر بەجێیە خۆی وەها نیشان بدا کە خاوەنی "بەزەیی و وەفاداری بۆ بەڵێن و هەستی پیرۆزی مرۆڤانە و دڵسۆزی و دینپەروەری"یەو "بەڕاستییش ئەو سیفەتانەی تێدان". بەلام لە سەریشی پێوستە خۆی وەها پەروەردە بکا کە "وەختی پێویستی ناچاری دەکا" بە "پێچەوانەی ئەوەوە خۆی نیشان بدا" بۆی لەسەرپێ

بی. بۆیە میر دەبی "بیرو هۆشی خۆی ئامادەی گونجان لەگەڵ شەپۆلدا بەو بارانەدا بکا کە ئاڵ وگۆڕی کۆشش و بەخت دەیانهێننە پێشەوە. بە مەرجێك وەك لەوەبەر وتم. ئەگەر بۆی لوا پشت نەکاتە خێرخوایی و بەلاّم ئەگەر هەر ناچارو تەنگەتاو کرا. ئەوا دەبی کۆ لە خراپەکاری و شەڕخوایی نەکاتەوە. میربەشی هەژدەیەم" ئەوی ڕاستیش بی میژوو نموونەیەکی نەداوینەتی کە میرو بگرە غەیری میریش "ئەگەرناچار بووبیو تەنگەتاو کرابی. پەنای نەبردبێتە بەر خراپەکاریو شەڕخوایی" ئەمە ڕاستییەکە و بمانەوی ونەمانەوی. دانی پێدابنێین یا ڕاو و ڕێوی بۆبهێنینەوە،لەوە دەچی سیفەتێکی بەندی سروشتی خەڵکەکەبی. کەوابی مەترسی لەم لایەنەی بیروراکانی مەکیاڤیللیدا نییە کە هەر وەك خەڵکەکەی تر شتی دیوەو بەلاّم ئەم بە پێچەوانەی ئەوانەوە لیی بی دەنگ نەبووە، بەڵکوو کلۆڵییە کە لەوەدایە کە ئەو مەرج و سیفەتانەی مەکیاڤیللی داوای کردوون لە باروودۆخی ئاساییدا لە میردا هەبن، وەك "بەرەحمی و وەفاداری بۆ بەڵێن و هەستی بالاّی مرۆڤ پەروەری و دڵسۆزی و دینداری" لە دوو تۆیی میژوودا لە ناوی ناو بیابان دەگمەن ترن. ئەگەر بهاتایەو گشت میرەکان پەیڕەوی بیروراکانی مەکیاڤیللی یان بکردایە، لاپەڕە ڕەشەکان لە دەفتەری مێژوودا هێگجار کەم دەبوونەوە.

ئینجا ئێستا با لەگەڵ مەکیاڤیللی و "میر"ەکەیدا بەردەوام بین و بزانین چ نەخشەو دەرسێك بۆ هەر تازەمیرێك دادەنی. میر لە سەری پێوستە "پیاوێکی بە تەنگەوە هاتوو بی، بەلاّم بەمەرجێك لە قسەکردندا دەست نەخاتە ڕوو" لە سەرێتی خەڵکی وەها لێبکا "بەڕەحمی و وەفاداری بۆ بەڵێن و مەردایەتیو مرۆڤ پەروەری و دینداریی بە زەقی تێدا ببینین و ببیستن —میر— بەشی هەژدەیەم" هەروەها دەبێ خۆی "لە

هەموو ئەو شتانەی دەیخەنە بەر ریسواکردن و رق لی بوونەوەوە "بەدوور بگری. ئەو وەختێك تووشی رق لیبوونەوە دەبی کە ببێتە راوو رووت کەرێك و مالّ وموڵك و ژنانی رەعیەتەکەی زەوت بکا کە پێوستە خۆی لە قەرەیان نەدا" هەروەها "ئەگەر خەڵکەکە بی باریو چڵێتی و موخەنەتی و ترسنۆکی و لاڵەوەیان لە میر بینی دەشی بە نەگریس و چەپەڵی بدەنە قەڵەم.جا لەبەر ئەوەی ئەم کاروکردارانە بۆی دەبنە بەردی بناغەی مەترسی، دەبی خۆیانی لی بەدوور بگریو کاروباری خۆی وەها ساز بدا کە کردەوەکانی ئەو پەری مەزنی و چست و چالاکی و ورەپتەوی و خۆراگری بنوێنن". هەروەکو و سەبارەت بە حوکم کردنی رەعیەتەکەشی "دەبی ئەو بریارەی دەیدا ببرای بپر بی و هەڵوەشاندنەوەی بۆ نەبی. دەبی سوور بی لە سەر بریارەکانی خۆیو ماوە بە هیچ مروڤێك نەدا بیخەڵەتێنی و فێڵی لی بکا –میر– بەشی نۆزدەهەم".

مەکیاڤیللی ئامانجی لەم مەرجانە رازی بوونی گەل بووە لە میر، لەبەرئەوەی رەزامەندیی گەلی بۆ حوکمرانییەکی بنچ داکوتراوی سەرکەوتوو بە مەرجێکی بنچینەیی دادەنا. رەزامەندی گەل "یەکێکە لەو باسە هەرە گرنگانەی کە میر دەبی بایەخی پی بدا" چونکە میر دەبی "ئەگەر گەل لیی رازی بوو زۆر ترسی لە پیلانگێران لە دژی نەبی. بەلام ئەگەر لە لایان ریسوا و رەزا گران بوو، یا هەستی کرد گەل دوژمنایەتی لەگەڵدا دەکا، ئەوا دەبی لە هەموو مرۆڤێك و لە هەموو شتێك بترسی" چونکە قەلاوقوللە "چەندە پتەویش بن" میر ناپارێزن ئەگەر "رق لی بوونەوە یاخۆشوبستنی لە لایەن گەلەکەی خۆیەوەی"[٢١] پشتگوی خست. "میر – بەشی نۆزدەیەم و بیستەم". چاکتریش بۆ میر وەهایە کەبە پشتی گەلەکەی بگاتە سەر تەختی فەرمانرەوایی کردن نەك بە یاریدەی

سەرداران. "میر– بەشی نۆیەم". هەروەها ئەو میرەی ناتوانی "بە هۆی پرۆژەی سوودبەخشەوە" گەل رابکێشێ بەلای خۆیدا "ناچار دەبێ هەردەم شمشێری بەدەستەوە بێو لە سەر پێ بێ –میر– بەشی هەشتەم". هەروەکو زۆر پێویستە میر مرۆڤێکی رۆشنبیر بێ و دەبێ "مێژوو بخوێنێتەوە و لە کردارەکانی پیاوانی هەڵکەوتوو بکۆڵێتەوە، تا سەرنج بداتە رێو شوێنیان لە شەرکردندا و لە هۆی سەرکەوتن و ژێرکەوتنیان وردبێتەوە، بۆ ئەوەی لە سەرکەوتنەکانیاندا شوێن پێیان هەڵبگرێو لە ژێرکەوتنەکانیاندا خۆی لە هەڵەو چەوتییەکانیان بپارێزی _میر_ بەشی چواردەیەم".

مەکیاڤیللی ئەوەی لە هەر تازە میرێك داوادەکرد، دەزگایەکی رێك وپێکی بەرێوەبردنی ئەوتۆ دابمەزرێنێ کە کاروباری بە کەسانێکی لێهاتووی بێ لەکە بسپێرێ و بەوە هەر مرۆڤە و لە شوێنی گونجاوی خۆیدا دابنێ. هەروەها لەسەری پێویستە "هەمیشە مەیلی بە لای مرۆڤی بەهرەدارو بەتواناادا هەبێو کەسانیدەست رەنگینی پەسەند بێ و هەڵکەوتووان لە هەر هونەرێکدا بێ رێز لێ بنێ –میر – بەشی بیست و یەکەم" ئەم مەسەلەیە لە سنووری خۆیدا گرنگ و بایەخدارە، چونکە "یەکەم باری سەرنج کە دەربارەی میرو چۆنێتیی بیرکردنەوەی لای هەر مرۆڤێك پەیدا دەبێ، لە سەرنج لێدانی ئەو کەسانەوە دروست دەبێ کە لە دەوروپشتیدان واتە ئەگەر دڵسۆزو لێهاتوو بوون. ئەوا پیاو لە بەحیکمەتیی میر دڵنیا دەبێ و دەوترێ: توانیویێتی لێهاتوویی دەسنیشان بکا و دڵسۆزی بگرێتە خۆی" پێویستیشە ئەوانە لەو زمان لووس. و مەرایی کەر دوورووە بلۆفچییانە نەبن کە لە "دەربارەی پاشا و میرەکاندا گرد دەبنەوە–میر– بەشی بیست و دووەم و بیست و سییەم". ئینجا ئەوانە

دەبیباش بزانن و لەوە بە ئاگا بن کە ئەو سەنگ و ڕەنگەی هەیانە، بەندی ئەو هەڵوێستەیە کە میر لە ژێر ڕۆشنایی ڕادەی دڵسۆزی و فیداکاری یاندا بۆ خۆی ڕژێمەکەی دەیگرێتە خۆی. میریش لە لای خۆیەوە "بۆ ئیدامەپێدانی پابەندی و دڵسۆزیی وەزیرەکەی بۆ خۆی، پێویستە ئاگای لێ بێو گیرفانی پڕ لە پارەو پوول بکا و بە نیشان و دەبدەبەی بەڕێزی و گەورەیی، دەوری بتەنێو سۆزی بۆ دەربڕێو شەرافەتمەندیی پیببەخشێو پایەو پلەیەکی بەرپرسیارانەی ئەوتۆی پێ بسپێری کە ئەو پارەو پوول دەبدەبەی بەرێزی و گەورەیییەی بە سەریدا دابارێنراون، هانی بدەن بۆ تەماعکردن لە دەسکەوتنی سامانی زۆرترو لەقەبی گەورەتر. یا ئەو پایەو پلەیەی پیگەیشتوە تا ئەو ڕادەیە گرنگ بێ کە ترسی لە دەست چوونی لا پەیدا بکا –میر– بەشی بیست و دووەم" هەر لەم ڕوانگەیەوە میر دەبێ "پیاوی دنیادیدەو بەحیکمەت بۆ کۆڕی دانیشتنی خۆی هەڵبژێری و ماوە تەنیا بەوان بدا بە سەربەستی بۆی بدوێن و لە حزوریدا ڕاستی دەر ببڕن، بەڵام بە مەرجێك ئەو سەربەستی پێدانە تەنیا لەو باسانەدا بێ کە خۆی پرسیاریان دەربارە لێ دەکا و لەوە نەچێ بەلاوە. وەکی تر پێویستە ئەو لەلای خۆیەوە سەبارەت بەهەموو شت پرسیاریان لێ بکا و گوێ بۆ بیروڕایان رابگرێ و ئینجا ئەوسا بەشێوە تایبەتی یەکەی خۆی بیر لە باسەکە بکاتەوە. هەر وەکوو دەبێ لەو کۆڕی دانیشتنانەدا لەگەڵ هەر یەکێك لە ڕاوێژکارانیدا وەها بجووڵێتەوە دڵنیای بکا کە چەندە بە دڵسۆزییەوە لەڕوو قسە بکا، میر هێندە لێی ڕازی دەبێ. دوای ئەوە ئیتر پێوستە گوێ لە قسەی هیچ مرۆڤێك نەگرێ، بەڵکوو خۆی لەبەر ڕۆشنایی بیروڕای ڕاویژکارانیدا لەباسەکە بکۆڵێتەوە و بڕیارێکی ئەو تۆی لەسەر بدا کە پاشگەزبوونەوەی تێدا نەبێ" هەروەها تازەمیر دەبێ "هەمیشە

ئامۆژگاری بگریتە خۆی، بەلاّم لە وەختێکدا کە ئەو خۆی دەیەوی، نەك لە وەختێکدا کە کەسانی تر دەیانەوی بگرە ئەگەر خۆی داوای نەکردبی، نابی بە هیچ کلۆجێ ماوە بدا تەقەلای ئامۆژگاریکردنی بدری. هەرچەندە پێوستە ئەو خۆی بەزیادەوە داوای بکا و باش گوی بۆ ئەو ڕاستی یانە شل بکا کە بۆی دەگێڕدرێنەوەو کە پرسیار ی دەربارە کردوون —میر—بەشی بیست و سێیەم" لەگەلّ ئەوەشدا "پێویستە سەبارەت بەو قسانەی بۆی دەکرێن وریابی و لە کارکردنیشدا وەها هەلّنەسووڕی کە لە سێبەری خۆی بترسی". هەروەها میر دەبی بۆ هەر شتەو پێوانەیەکی نەگۆڕی هەبی، بەلاّم لەگەلّ هەردەم حیساب بۆ کردنیپێداویستیو بارودۆخدا. بۆ نموونە دەبی سەخاوەت و پیسکەیی سنووریان هەبی و دلّپاکی یش تا ڕادەیەك بی کە پێوستە بەبی چەند و چۆن لە ساتی بەیەکدانیدا لە گەلّ سوودو بەرژەوەندی دەولّەتدا کۆتایی پی بێت.واتە پێوستە هەر میرێك کە دەیەوی پاریزگاری لە خۆی بکا، فێر ببی چۆن خۆی لە دلّساقی و خێرخۆایی بە دوور دەگری و دەبی ئەم فێربوونەشی بە پیی پێویستیی هەر حالەتێك کە تووشی دی بەکاربهێنێ —میر — بەشی پانزەیەم". بەلاّم لە سەریەتی تا پەڕی ئەو پەڕ هەولّی تەسككردنەوەی ماوەی ئەو خۆدوورخستنەوە ناچارییە و کۆتایی پێهێنانی بدا لەگەلّ "مسۆگەرکردنی ئەمن و ئاسایش"، بگرە هەر خێرا بیگۆری بە "کارو کردارێك ئەو پەڕی سوودیان بۆ ڕەعیەتەکە تێدابی —میر— بەشی هەشتەم". مەکیاڤیللی بە شێوەیەکی قوولّترلە کتێبەکەی تریدا "دەمەتەقی" کە نزیکەی پێنج سالّ بە دانانییەوە خەریك بووە، گشت بیرو باوەڕەکانی خۆی سەبارەت بە سیاسەت و چونێتیی حوکمکردن و ڕەوشت و ڕەفتارو پەیوەندی ی نێو دەولّەتان و زۆر شتی تریشی بە پشت بەستن بە هەلّسەنگاندنی

تاقیکردنـەوە کۆنـەکانی رۆمـا تێـدا کۆکردونەتـەوە، دووبـارە دەکاتـەوە. گرنگترین شت کە خوێنـەری "دەمەتـەقی"[٣٢] هەڵیـدەهێنجێ ئەوەیـە کـە چاکەکاریی نموونەیی لای هەر هاوولاّتی یـەك بـەڕادەی خۆتـەرخان کردنـی بۆ بەرژەوەندی گشتی دەپێوری. بۆیە پیـاو لـە "دەمەتـەقی کەیـدا" وەك لە"میر"یشدا هەیە هەست دەکا مەکیاڤیللی بە پەرۆشەوە وێڵـی دوای ئـەو رژێمە نموونەییەیـە کـە خـەو بـە دامەزراندنییـەوە لـە ئیتاڵیـادا دەبینی. گومانیشی تێدا نییـە "ئـەو حکومەتـە میللییـەی مرۆڤیکـی ژیـری ئـەو تـۆ دێنێتەکایـەوە کـە خـەڵکی بتـوانن لـە ژێـر سـایەی ئـەو یاسـایانەدا کـە دایاندەنی بژین، بی ئەوەی ناچاری دەسکاری کردن و ڕاسـت کردنـەوەیان ببین حکوومەتێکی بەختەوەر دەبی" "دەمەتـەقی –کتـێبی یەکـەم –٢". کـەوابێ جـارێکی تـریش مـیری نموونـەیی لـە "دەمەتـەقی"دا وەهـا دەبینینـەوە ئـەو کەسـەبیکە "سـەرجەمی گـەڵ دەکاتـە دۆسـتی خـۆی" "دەمەتەقی –کتێبی یەکەم –٤٠". بگرە مەکیاڤیللی لێرەدا سـەبارەت بـە شوێنی گەل لـە بەرامبـەر حکوومەتـدا لـەوە بەولاتریـشەوە دەچـی کـە لـە "میر"دا وتراوە دەڵی: "پیاوی ژیر لە مەسـەلە زانـراوو لاوەکییەکانـدا وەك مەسەلەی دابەشکردنی پایەوپلـەو پێشخـستن و بەرزکردنـەوە، ڕای گـشتی ناخاتە پشت گوی، چونکە گەل لێرەدا ئەگەر وازی لیبهێنری خۆی جڵـەوی خۆی بگری، قەت هەڵە ناکا و ئەگەر جارناجارێکیش کـردی، هەڵـەکانی بـە بەراوورد لەگەڵ ئەو هەلاّنەدا کە ئەگەر دابەشکردنەکە درایە دەسـت چـەند کەسـانێك ڕوودەدەن، زۆر دەگمـەن دەبـن "دەمەتـەقی– کتـێبی یەکـەم ٤٧".مەکیاڤیللی لـە "دەمەتـەقی" دا سـەر لـەنوی پـی لەسـەر پێوسـتیی رەچـاو کردنـی بنـەمای "کـالاّ بـە قـەد بـالاّ– الرجـل المناسـب في المکـان المناسب" و ئەو پـەری سـوودبینین لـە توانـاو بـەهرەو بلیمـەتی یـە تـازە

پــشکوتوەکان دادەگرێتـــەوە "چــونکە وەخـــتێ لاوێــك لـــە ڕێگـــەی چاکەکارییەکەوە کە لەگەڵ کارێکی مەزنیدا سەر هەڵدەداو ناوی دەکەوێتە سەر زاری گشت خەڵکەکە، ئـەوە دەبێتـە عـەیب و عـارێکی گـەورە کـە دەوڵەت ئەو خزمەتەی نەخاتە حاڵەتی سوود لیبینینەوەو لاوەکـە ناچاری چاوەڕوان کردن بکا تا بە تەمەن گەورە دەبی ئیتر لـەو ماوەیـەدا وای لـی دی چالاکییە تایبەتییەکەی بیروهۆشی و خێرایی یەکەی لە ئیش کردندا لە دەس بدا کەولاتەکەی دەیتوانی لە کاتی خۆیدا بیانخاتە کارو سوودیان لی ببینی" "دەمەتەقی-کتێبی یەکەم -٦٠".

لەو باسە گرنگانەی کە مـەکیاڤیللی بـە بایـەخ پێدانیکی زۆرەوە لای لێکردۆتەوەو بەشـێوەیەکی نـوێی چ لـە "مـیر" چ لـە "دەمەتـەقی"دا لیـی دواوەو تەنانەت یەکێك لە کتێبەکانی خـۆی بـۆ تـەرخان کـردوە "هونـەری جەنگ"[٢٣]، مەسەلەی سوپای نیـشتمانییە کـە بـە گـرنگترین هـۆی بـەدی هێنانی یەکێتیی ئیتاڵیای دادەنا. مـەکیاڤیللی هـەر لـە وەختێکـی زووەوە پەنجەی خستە سەر کەم وکورەییەکانی سوپا ئەورووپاییەکان، بەتایبەتی پـشت بەسـتنیان بـەهێزی سـەربازی بـەکرێگیراو کـە "مانـای ڕێك وپێکـی نازانن چییە، گفت و بـەڵێن ناپـارێزن، لـە ڕووی دۆسـتاندا خۆیـان بـە ئـازا نیشاندەدەن و بەرامبەر بە دوژمنان ترسنۆکن، لـە خـوا ناترسـن و لەگـەڵ خەڵکیدا بیویژدانن. ئەومیرەی پـشت بـەم جـۆرە هێـزە دەبەسـتی ڕەنگـە تێکـشکانە مـسۆگەرەکەی بـە دواخـستنی ئـەو هێرشـە دوا بکـەوی کـە بەڕێوەیـە بکرێتـە سـەری". زامـە قووڵەکـەی مـەکیاڤیللی لێـرەدا بـوو، بۆیەپێوستی بە نموونە هێنانەوە نەبوو "چونکە ئـەو شکـستییەی بەسـەر ئیتاڵیـادا هـاتوە ئـەنجامی یـەك شـتە کـە ئـەویش پـشت بەسـتنێتی بـۆ سـالانێکی زۆر بـە لەشـکری سـەربازی بـەکری گـیراو -مـیر- بەشـی

دوانزەدەیەم" لە ڕۆژانێکدا کە خەڵکی خۆیان دەخستە بازاڕی کڕین فرۆشتنەوەو لە وەختێکدا کە جەنگە گەورەکانی ئەوروپا بەڕادەی یەکەم بە سەربازی بەکرێگیراو دەکران و لەگەڵیاندا ئەو جەنگی سی ساڵەیەی کە دوای مردنی مەکیاڤیللی بە سەدەیەك هەڵگیرسا، دەنگێکی دڵسۆز لە فلۆرنساوە بەرزبووەوە پێی لەسەر ئەوە داگرت کە "ئەو هاووڵاتییەی جەنگی بۆ ئامانجێکی بێگانەبۆ خۆی دەکاتە پیشە، هاووڵاتییەکی باش نییە، چونکە ئەرکی سەرشانێتی خزمەتی وڵاتەکەی خۆی بکا کە هۆی تییکەوتوەو پێوستە لە پێناوی سەربەرزیی ئەودا بجەنگی".

دیارە دەبی ئەم وتانە لە چوارچێوەی کات و شوێنی خۆیاندا هەڵبسەنگێنرێن. ئەم وتانە نەك تەنیا زادەی بیروهۆشێکی بلیمەت بوون، بەڵکوو ئەنجامی تاقیکردنەوەیەکی کارامە و چاودێری کردنێکی وردی ڕووداوەکانی چ ئیتاڵیا و ئەوروپا چ ناوچەکانی تر بوون. ئەو لە سوپا ئەوروپاییەکان و سوپا عوسمانییەکانی کۆڵیبووەوەو هۆیەکانی لاوازیی یەکەمیان و بە هێزیی دووەمیانی دەسنیشان کردبوون. مەکیاڤیللی لەڕۆژانی جەمهوورییەتدا توانی ئەنجومەنی دەیە قایل بکا کە هیچ دەوڵەتێك ناتوانی لە خۆی وسنووری خۆیدڵنیا بی ئەگەر خاوەنی هێزی تایبەتی خۆی نەبی. هەر لەسەر ئەم بنچینەیەش ئەنجومەن بڕیاریدا هەموو ئەو هاووڵاتییە فلۆرنسایی یانە بکاتە سەرباز کە دەتوانن چەك هەڵبگرن و ئەمەش بە شێوەیەکی تایبەتی بۆ ئیتاڵیا بووە هەنگاوێکی پێشەنگانە.

بایەخ پێدانی فراوانی تیوری و کردارانەی مەکیاڤیللی بە کاروباری سوپا و جەنگ لەو خەونە پیرۆزەوە هەڵقولا بوو کە ببینی ئیتاڵیاییەکان "بەهاندانی ئامانجێکی نیشتمانی لەڕیزی لەشکرەکانی شارەکاندا

دەجەنگن و لە ڕووی ئەورووپادا سەری خۆیان بەرزدەکەنەوەوە"[٣٤] وبە لێهاتووییەوە مەزنکارییەکانی ڕۆمای کۆن دووبارە دەکەنەوە.

مەکیاڤیللی ئەنجامی کۆڵینەوەی لەم مەسەلانەو لە هی تریش -کە دوایی دەگەڕێینەوە سەریان - زۆر دەرسی لە مێژوو هەڵهێنجاوەو زۆر عیبرەت و حیکمەتیشی لەو دەرسانەوە دەرهێناون ئینجا هەموو ئەوانەی لەگەڵ وردبوونەوەی خۆیدا لە ژیان و ئەو ئەرکانەدا بەدەمییەوە بەجییهێناون، بەهۆشێکی بلیمەتانەو بیرێکی تیژەوە تێکەڵ بە یەکتری کردوون. ئەو بەبی پشت بەستن بە شایەتێکی مێژوویی یا زیاتر ڕای خۆی دەرنەبڕیوەو بە دەگمەنیش تاقیکردنەوەو ئەنجام دەرکێشانی کردۆتەگشتکاری یا بەبی پەنابردنە بەر ئەو ڕووداوانەی قسەکەی دەسەلمێنن ڕێنمایی کردوە. جا هەر لەبەر ئەوەیە کتێبەکانی پڕن لە نموونەی مێژوویی جۆراوجۆری ئەوتۆ کە زەحمەتە وێنەی لە نووسینەکانی ڕووناکبیرانی تردا ببینین. مەکیاڤیللی لە لێکۆڵینەوەکانیدا گەلی پرسیاری گرنگی وەهای ورووژاندوون کە لە دوای سەردەمی ئەرستۆوە پشت گوی خرابوون و پوختە و مەغزایان بریتییە لە گەڕان بە دوای ئەو هۆیانەدا کە بارودۆخی بەردەوام بوون بۆ دەوڵەتان و هێزو توانای مانەوەو نەش و نماکردن لەسایەی ڕژێمێکی ئاسوودەی چەسپاودا بۆ حکوومەتان سازدەدەن. بەمە ئەو لەسنووری ئایدولۆژیای سیاسیی کلاسیکییانەی ئەورووپا چووەدەرەوەو بە شێوەیەکی هێجگار جیاوازو بنەڕەتی لە نووسەرە گەورەکانی سەردەمی ناوەڕاست و بگرە جیاواز لە نووسەرە گەورەکانی سەدەی شانزەیەم و حەڤدەیەمیش، وەك هوبس و هوکرو لووك و کەسانی تر کە بە تەواوی لە لێکدانەوەی خواناسییانەی

دیاردەکانی دەوڵەت وسیاسەت ڕزگارنەبوون، کەوتە لێدوان و قسەکردن لە کۆمەڵگا و سیاسەت.[٣٥]

ئامانجی مەکیاڤیللی لە گشت نووسین و قسەکانی گەیشتن بوو بە پیرۆزترین مەبەست کە بریتی بوو لە ڕزگارکردنی نیشتمان لە گێروگرفتە ئاڵۆزەکانی و بەدی هێنانی ئەو یەکێتییەی کە لەو ڕۆژانەدا کەس بەوێنەی ئەو دەرکی بە مەغزاو ئەنجامەکانی نەکردبوو ئەو بۆ ئیتاڵیای ونجڕاکراوی دەنووسی، بۆ ئیتاڵپایەك کە بۆ داگیرکەرە بێگانەکان بووبووە کێڵگەیەکی تاقیکردنەوە، بۆ ئیتاڵیایەك کە دوای ئەوەی لە گشت کیشوەری ئەورووپادا نموونەی گەشانەوەو پێشکەوتن بوو، ڕووی لە پووکانەوەو پووچەڵی کردبوو.[٣٦] بگرە نیکۆلۆ بۆ ئامانجێکی لەوە بەولاتریشەوە دەچوو، ئەو نەك تەنیا بیری لەوە دەکردەوەو دەینووسی کە ئیتاڵیا لە ئاژاوەو ئەنجامەکانی ڕزگاری ببیو ڕادەیەك بۆ پەرت پەرت بوونی دابنریو یەکێتی ی بۆ بەدی بهێنری، بەڵکوو بیری بۆ ئیتاڵیایەك دەچوو کە لە گشت کیشوەری ئەورووپادا ببێتە هێزێکی گەورەی کاریگەر ئەم جۆرە بۆچوونە کە بۆ ئەورووپای سەردەمی ناوەڕاست شتێکی ئەوتۆی نەدەگەیاند، لە دواییدا وردەوردە بیرومۆشی گشت خەڵکەکەی داگیرکرد.مەکیاڤیلیش ئەو شانازییەی بۆ بەسەکەبووە یەکەم نوێنەری مەزنی ئەو جۆرە خواست و هیوا ڕەوایانە.

گومانی تێدا نییە کە هیچ ئامانجێکی سیاسی بۆ بارودۆخی مێژوویی ئەوسای ئیتاڵیا، لەپیرۆزیدا نەدەگەیشتە ڕادەی ئەوەی مەکیاڤیللی پێش چاوی خۆی خستبوو. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا بە درێژایی مێژوو بیگرە. ناوی ئەو لەهەر کەسێکی تر زیاتر زڕێنرا، تاڕادەیەك وای لێهات کە لەڕیزی

شەیتانەکان وپیاوخراپە هەرەدڕەکاندا، باڵاترین شوێن داگیر بکا کە ئەمە باسێکەو هەقی لەسەر ڕاوەستان و تێوردبوونەوەیەکی تایبەتیی هەیە.

بۆچی وچۆن ناوی مەکیاڤیللی زڕێنرا

ناوزڕانـدنی مـەکیاڤیللی لـە ئـەنجامی گـەلی هـۆ و بۆچـوونی جۆراوجـۆرەوە بـوو کـە هەوڵـدەدەین بـە کـورتی لـەم چـەند بەنـدە سەرەکییەدا کۆیان بکەینەوە.

١- حەسوودی پێبردن:

نیکۆلـۆ وەك ڕوونـاکبیرێکی گـەورە ژمارەیـەکی زۆر حەسـوودی پێبـەرانی هـەبوون کـە هـەوڵیان دەدا بـە چـەپەڵترین شـێوەو قوماربازانەترینیان زەفەری پێبەرن وئەوەبوو لە سەرەتای باسەکەماندا هەندی لایەنمان لیباس کردن. ئەوانە چەندین کون وکەلەبەریان دەخوڵقاند تا لە نێوانیانەوە بەو ئامانجە ناپیرۆزەیان بگەن. بەڵام ئەو لەگەڵ ئەوەشدا ملی بۆ ئەو دڵ و دەروون چرووکانە نەدەداو هەر لەسەر بورجی بیروڕاو باوەڕی تەواوییەوە بە خۆی، سەیری دەکردن و دەیبینین لەبەر پێیدا دەستەیەك بستەباڵای ئەوتۆن کە لە بەزەیی پێداهاتنەوە بەولاوە هیچی تر هەڵناگرن، چونکە نەخۆشی لە دڵ و دەروونیانـدا بنجـی داکوتاوە. بۆیە ئەم سەرەڕای هەموو خراپەکارییەکانیان، هەرچییەکی دەربارەی وردترین نهێنی و مەڵبەنـدی لاوازییـان پێـدەزانی، لەدڵـە گەورەکەی خۆیدا دەیشاردنەوەو بگرە هەوڵی دەدا هەر کاتی ماوەی بۆ هەڵبکەوتایە خزمەتیشیان بکا.

سـەیر ئەوەیـە نیکۆلـۆ لـە نەشـتەری هەنـدی لـە نـزیکترین برادەرە خۆشەویستەکانیشی دەربازی نەبووە. بۆ نموونە گویکاردینی کە –بەپێی

وەسف كردنی لە لایەن یەکێك لەمێژوو نووسانەوە- "لە ژیانیدا زیاتر لە مەكیاڤیللی مەكیاڤیللیست بوو"[٣٧]،

ڕەخنەی لە هەندی بیروڕای مەکیاڤیللی وەها دەگرت کە گوایە دڵڕەقانەو بێبەزەییانەیە، لە کاتێکدا لەیەکچوونێکی تەواو لە نێوان هەردوو مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕاچەنین، مەکیاڤیللی و گویکاردینیدا هەیە و هەر جیاوازییەکیشیان لە بەیندا هەبی، تای تەرازوو بە ئاشکرا بەلای یەکەمیاندا دەشکێتەوە. بۆ نموونە گویکاردینی وایدەبینی مەکیاڤیللی لەو باوەڕەیدا کە گوایە گشت بەسەرهاتە سیاسییەکانی ئیتاڵیا ئەنجامی پەرت پەرت بوونی بوون بەهەڵە چووە، چونکە ئەو پەرت پەرت بوونە -بەرای ئەم- بووبووە هۆی پەیدا بوونی "گشت ئەو شارە گەشەسەندووانە" لە ئیتاڵیادا "کە نەدەتوانرا لە دەوڵەتێکی یەککرتوودا پەیدا ببن". لەبەر ئەوە بوونی "ڕژێمێکی پادشایەتیی یەککرتوو. لە بریتیی خۆشگوزەرانی بۆ ئیتاڵیا، دەبووە مایەی نەهامەتی"[٢٨].

هەروەها هاوڕییەکی تری (فرانسیسکۆ ڤیتۆری) دەیتوانی بە هۆی ئەو شوێنەدیپلۆماسییە بالآیەوەی لە ڕۆمای کۆڕی چست و چالاکیی فراوانی سیاسیو ئاینیدا وەك مەڵبەندێکی پاپایەتی و کڵێسەی کاسۆلیکی هەیبووە، زۆر لەوە زیاتر خزمەتی نیکۆلۆ بکا وەك دەیکرد.

٢-کڵێسە:

هەڵوێستی کڵێسە لە زڕاندنی ناوی مەکیاڤیللیدا گەلی کاریگەر بوو. بەڵام بۆ ئەوەی بە ڕوونی لە هەموو بارێکی ئەو هەڵوێستە تی بگەین، چاکتر وایە یەکەمجار باسی هەڵوێستی مەکیاڤیللی بەرامبەر بە کڵێسەو بە ڕژێمی دەرەبەگایەتی بە گشتی کە ئەوسا باوبوو بکەین. ئەو

هەرچەندەزیاتر پیی لەسەر کڵێسە دادەگرت، بەلآم لەهەمان کاتدا لەهەندێك لایەنی ئەوتۆی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیش دەدوا کە لە سەردەمی ئەودا گەیشتبوونە ئەو پەڕی ڕادەی بەربادی و لە بەردەمی پێشکەوتنی ئاسایی کۆمەڵگاکانی ئەوروپادا بوو بوونەکۆسپێکی سەرەکی.مەکیاڤیللی ئەمەی بە شێوەیەکی بلیمەتانەی تەواو گونجاو لەگەڵ تەبیعەتی ئەو پلە میژووییەدا شیکردۆتەوە کە لەڕووی سیاسییەوە وەهای پێوست دەکردو ڕژێمێکی سیاسیی ئەوتۆی بۆ دابمەزرێنری کە بتوانێ کۆتایی بە بەرەڵلآیی ئەو دەرەبەگایەتییە باوە بهێنی. ئێمە لێرەدا تەنیا یەك نموونەی ڕەوان لە "دەمەتەقی" دێنینەوە کە لە بەشیپەنجاو پێنجەمینی کتێبی یەکەمیدایەو ئەمە دەقەکەیەتی:

"سەردار (نبیل) لە لای من ئەو بابەتە کەسانەن کە ژیان بەبێ ئیش بەسەر دەبەن، یا ئەوانەن کە لەسەر بەروبوومی زەوی و زارەکەیان دەژین بەبێ ئەوی کشتوکاڵ یا هیچ کارێکی تریان کردبێتە پیشەی خۆیان. ئەم بابەتە کەسانەش بۆ هەر کۆمارو هەر شارێك دەبنە بەلآ. خۆ ڕەنگە خراپتر لەمان ئەوانەبن کە جگە لە زەویو زارەکانیان، خاوەنی قەلآو دەست وپێوەندیشن وبەئارەزووی خۆیان هەڵیان دەسووڕێنن. بۆ نموونە لە مەملەکەتی ناپۆلیدا و هەروەها لە مەملەکەتی پاپایەتی و ڕۆماناو لۆمباردیادا، خەڵکێکی زۆر هەن لەم دوو دەستەیەن و گومانیشی تێدا نییە کە ئەمەیە بۆتە هۆی پەیدابوونی هیچ کۆمارێك یا ژیانێکی سیاسی لەو ناوچانەدا. چونکە ئەوانەی لە بارۆدوخێکی وەهادا لەدایك دەبن، بەتوندی دوژمنایەتیی هەر شێوەیەکی فەرمانڕەوایی شارستانییانەی سەربەست دەکەن و هیچ هەوڵدانێك بۆ دامەزراندنی ڕژێمی کۆماری لەو ناوچانەدا کە لەسەر ئەم شێوەیە ڕێکخراون، سەرکەوتنی بۆ بەدیناپەت. خۆ ئەگەر

یەکێکیش هات و ویستی سەر لەنوێ ڕێکی بخاتەوە، ئەوا تاقە ڕێگا لە بەردەمیدا ئەوەیەکە ڕژێمی پادشایەتیی تێدا دابمەزرێنێ، لەبەر ئەوەی کە وەختی ناوەرۆك بەم جۆرە گەندەڵ دەبێ، قانوون لە وزەیدا نابێ بیپارێزێ و بیهێڵێتەوە. بەڵکوو پێویستە لە پاڵ قانووندا هێزێکی باڵای وەك ئەوەی ئاسایی بۆ پادشایان دەلوێ هەبێ کە خاوەنی دەسەڵاتێکی بێ سنووورو جەربەزە بێو ئەو توانایەی بۆ بسازێنێ کە لە وزەیدا هەبێ بەر لە هەر سەرکێشی کردن و هەڵچوونێکی هەڵقولاو لە زیادەخوازییەوەو هەر کاروکردارێکی گەندەڵانەی دەسەڵاتداران بگرێ".

مەکیافیللی بەتوندی دژی ئامۆژگارییەکانی کڵێسەی کاسۆلیکیش ڕاوەستا و بە بێبایەخی دەدانە قەڵەم و وەهای بۆ دەچوو بەر لە دامێنانی چالاکانەی مرۆڤ دەگرن کە ئەم ڕایەبە ئەمانەتەوە گیانی سەردەمەکە و ئەو ئەرکانەی دەنواند کە لە ئەستۆیدا بوون و کە لە هێڵە سەرەکییەکانیدا لەگەڵ بیروڕای گەورەترین ڕووناکبیرانی ئەوسای ئەورووپا دا، لەگەڵیاندا ئەوانەیان کەلە خەڵکە هەرەبەتەنگەوە هاتووەکانی مەسیحییەت و یەکێتیی کڵێسە بوون وەك ئارازمسی ڕۆتردامی و تۆماس مۆر، یەکیان دەگرتەوە، بگرە لەگەڵ سەرکردەکانی بزوتنەوەی ئایینسازییشدا (الاصلاح الدینی) کە پێش مردنی مەکیافیللی بەتەنیا نزیکەی دەساڵێك بە توندی لە ئەڵمانیای دراوسێدا تەقییەوە، هەر یەکیان دەگرتەوە. بەڵام نواندکەی مەکیافیللی لەم بارەیەوە توند وتیژتر و کاریگەرتر بوو وەك لەوان. جا ئاخۆ هیچ وتەیەك لەوە کاریگەرتر و هیچ نائومێدییەك لەوە بێبن تره کە نیکۆڵۆ بە گاڵتەجارییەکی تێکەڵ لە ئازارێکی قووڵەوە وتێتی: "یەکەم شت کە دەبێ ئێمەی ئیتاڵیایی لە عۆیەیدا خۆمان بە قەرزاری کڵێسە و کاربەدەستانی بزانین، ئەوەیە کە بووینە کافرولەڕێ

لادەر" (دەمەتەقی –کتێبییەکەم –١٢) ئەمەش هەر هەمان قسەی مارتن لۆسەری سەرکردەی بزوتنەوەی ئایینسازییە کە بەردەوام دەیوتەوە.

مەکیاڤیللی یەك کە یەکێتیی ئیتاڵیای لە سەروو هەموو شتێکەوە دادەنا، نەیدەتوانی ڕای ئاشکرای خۆی دەربارەی هەڵوێستی گوێخەفاندنی کڵێسە لەم ڕووەوە، دەرنەبڕێ. سا با بەوریاییەوە گوێ بۆ ئەو قسانەی ڕایەڵ بکەین کە سەبارەت بەم باسە دەیانکا: "ئێمە لە شتێکی گەورەتریشدا قەرزاری کڵێسە و کاربەدەستانی کڵێسەین وەنگیشە هۆی دووەمی ئەو وێرانکارییە بێ کەتووشی هاتووین، ئەویش ئەوەیە کە هەر کڵێسە یە ئیتاڵیا بەش بەش کردوەو تا ئێستاش پارێزگاری لەوبەش بەش بوونە دەکا. ئەوە ڕاستە کە دەبێ بوترێ هیچ وڵاتێك هەست بە نیعمەتی یەکێتیو بە بەختیاری ناکا ئەگەر سەراپای لەژێردەسەڵاتی یەك حوکمی جەمهووری یا یەك میردا نەبێ، وەك لە فەڕەنسا و ئیسپانیادا هەیە. بەڵام گومان لەوەدا نییە کە هۆی نەبوونی ئەو وەزعە، واتە یەك جەمهوورییەت یا یەك میرایەتی بۆ گشت ئیتاڵیا، بێ چەند وچۆن بێ سێ و دوو لێکردن دەگەڕێتەوە بۆ کڵێسە. چونکە هەرچەند مەڵبەندی کڵێسە لە ئیتاڵیا دایە و دەسەڵاتە دنیاییەکەشی هەر لەوێدایە، بەڵام ئەو دەسەڵات وئەو چاکەیەی قەت ڕۆژێك لە ڕۆژان نەبوونەتە خاوەنی هێزێکی وەها ئەو توانایەی بۆ بسازێنی کە حوکمڕانە جەربەزە ئیتاڵیاییەکانی، سەر شۆڕی حوکمڕانیی خۆی پێ بکاو خۆی بەسەر هەموویانەوە بکاتە تاقەمیر، هەروەکوو لەولای تریشەوە قەت ڕۆژێك لە ڕۆژان، نەگەیشتۆتە ئەو ڕادەی لاوازییەی ترسی لە دەس چوونی دەسەڵاتی خۆی بەسەر کاروباری دنیاییدا لیبنیشێو ناچار ببێ کە بۆ پاریزگاری کردن لەو دەسەڵاتەی خۆی، دژێنەو دەوڵەتەئیتاڵیاییەی زیاد

لە رادەی خواست و حەزی ئەو بەهێز بووە، پەنا بەرێتە بەر دەوڵەتێکی بێگانە. بەم پێیە کڵێسە بۆتە هۆی ئەوەی ئیتاڵیا نەکەوێتە ژێر حوکمڕانیی یەك تاکە سەروبەسەر ژمارەیەك میرو سەرداری ئەوتۆدا دابەش ببی کە پەرت پەرت بوون و لاوازیی بکەن بە نەسیب و وای لێبێ نەك تەنیا بۆ وەحشییە هێزدارەکان[39] ببێتە نێچیر، بەڵکو بۆ هەر یەکێ بیەوێ پەلاماری بدا. ئێمەی ئیتاڵیایی پێویستە کەبۆ ئەم وەزعە ناهەموارەی تێیکەوتووین، سوپاسی تەنیا کڵێسە بکەین نەك هیچ لایەکیتر" (دەمەتەقێ –کتێبییەکەم– ١٢).

کەوابێ هۆی سەرەکیی دوژمنایەتی کردنی مەکیافیللی لەگەڵ کڵێسەی کاسۆلیکیدا لەوەدابوو کەکڵێسە بووبووە کۆسپێك لە ڕێگای بەدیهاتنی خەونە گەورەکەیداو بینینیی نیشتمانەکەی بە یەکگرتویی و سەربەرزی و سەرفرازی. بەم جۆرە پاپاکان، بەپێ ی شیکردنەوە دروستەکەی ئەو، لەلایەکەوە لەوە لاوازتر بوون بتوانن یەکێتی ئیتاڵیا بەدی بێنن و لەلایەکی تریشەوە حەزیان نەدەکرد یەکێکی تر ئەو کارە مەیسەر بکا. جا بۆ ئەوەی لە ڕادەی قووڵیی ئەم شیکردنەوەیەی مەکیافیللی تێبگەین، پێویستە هەڵوێستی کڵێسە بەرامبەر بە مەسەلەی یەکگرتنی ئیتاڵیا بەدرێژای چوار سەدەی دوای ئەو بۆمبایە بێنینەوە یاد کە مەکیافیللی زۆر بەجەسارەتەوە و ڕووبەڕوو تەقاندنی یەوە بێ ئەوەی پەنا بەرێتە بەر خەیاڵ و ئەودنیا وەك دانتی کردی، یالەزمانی پێشینانەوە بیروڕاکانی خۆی بنوێنێ وەك پترارك پەنای بردە بەر. پاپایەتی بەهەر شێوەیەك بۆی دەلوا، لەسەر بەربەرەکانی کردنی یەکگرتنی ئیتاڵیا بەردەوام بوو. وەختێکیش خەونە هەرە گەورەکەی ئیتاڵیاییەکان لە١٨٧٠ دا هاتەدی، پاپا ملی بۆ دان نان بە حکومەتی ئیتاڵیای

یەکگرتوودا نەداو بەتوندی دژی ئەوە ڕاوەستا ڕۆما بچێتە پاڵی خۆی بە "حەپسی ڤاتیکان" دایە قەڵەم. ئینجا کار هەر وەها ڕۆیشت تا لەساڵی ١٩٢٩ دا مۆسۆلینیو پاپا بەپێی پەیمانێکی تایبەتی ڕێککەوتن کەیەکەمیان سەربەخۆیی ڤاتیکان بسەلمێنێ و دووەمیش دان بە ئیتاڵیای یەکگرتوودا بنێ.

ئەوەش دەهێنێ لێرەدا ئیشارەتی پێ بدرێ کە مەکیاڤیللی بە بیرەتیژەکەی و لە نزیکەوە بە چەوت و چەوێڵییەکانی کڵێسە و ئەو ئاژاوەو سەر لیشێولوی یەی دەزانی کە کارگێڕانی تووشی هاتبوون. چونکە ئەو لە ڕۆژانی جەمهوری یەتدا دوو جار وەك نێراوێکی دیپلۆماسی چوو بۆ ڕۆماو لە نێوانیانەوە شارەزای ژیانی ئەکلیرۆسەکان و ئەو بەرتیل وبەرتیلکارییە بوو بوو کەلە ناویاندا بڵاو بوو بووە بەوە زیاتر لە گەندەڵیی دەستەو دایەرەی کڵێسەو دورکەوتنەوەی تەواوی لەگیانی ڕەسەنی ئایینی مەسیحییەت دڵنیا بوو بوو.

کاردانەوەیپاپایەتی بەرامبەر بەم هەڵوێستەی مەکیاڤیللی، لەیەك کاتدا هەم توندو تیژو هەم دڵڕەقانە بوو. بۆ نمونە لە ساڵی ١٥٥٧ دا، جزویتە سەرگەرمەکانی کلێسەی کاسۆلیکی گشت کتێبەکانی مەکیاڤیللی یان سوتاندو لەگەڵیدا دادگای پشکنین (محاكم التفتيش) بڕیاری قەدەغەکردنی خوێندنەوەی ئەو کتێبانەی داو هەموویانی خستە لیستەی کتێبی قەدەغەکراوەوەو ئەنجومەنی ترانتی کڵێسەیش ئەوی سەلماند. ئینجا لە ساڵی ١٥٥٩ دا کڵێسە بڕیارێکی دەرکرد کەنموونەیەکی (effigie) جەستەی مەکیاڤیللی بە ئاشکرا بسووتێنرێ، لە کاتێکدا پێش ئەوە بەنزیکەی تەنیا چارەکە سەدەیەك، ڕۆما خۆی کتێبەکانی بۆ چاپدەکردن وشانۆ گەرییە کۆمیدییەکانیشی بە ئامادەبوونی پاپا خۆی پێشکەش

دەکـران.[٤٠] هـەروەکوو مـەکیاڤیللی کتێبـە بـە برشـتەکەی "مێـژووی فلۆرنسا" کە لە هەشت بەرگدایە لە ڕاستیدا تەرخانە بۆ سەرجەم مێـژووی سیاسیی ئیتاڵیا و بـە حـوکمی قووڵبوونـەوەی لـە هەڵسەنگاندنی ڕووداوە مێژووییەکان و شێوەدرامییەکەی لە نووسینیانداو پتەویی زمانەکەی "بـە یـەکێك لـە دەسـکەوتە هـەرە گـەورەکانی کۆڵینـەوە لـە مێـژووی نـوێی دەژمێردری"[٤١] و تا ئیستاش لەو بایەخـە نەکـەوتووە، لەسـەر داخـوازیی پاپا کلیمەنتی حەوتەم نووسـیویێتی و بـە دەسـتی خـۆی پیـشکەش بـەوی کردوە. : دوای ئـەوە شـالاوێکی پروپاگەنـدەی نەخـشە بـۆ کێـشراوە دژی مـەکیاڤیللی دەسـتی پێکـرد کـە نووسـەر و مێژوونووسـە جزویتـە کەللەڕەقـەکان ڕیـزی پێـشەوەیان تێـداگرت. ئەوانـە لایەنـە بـەهێزەکانی نووسـین و بـیروڕاو هەڵوێستەکانی مـەکیاڤیللی یـان خـستە لاوە و تـەنیا هەندێك لە بیروڕاو کردارەکانی بە شێوەیەکی ڕووتەنی دەکـردە دەسـکەلاو بەوە وێنەیەکی ساختەی ئەوتۆیان بۆ دەنەخشاند کە چەندیشە تەقـەلایان دەدا هونەرکاریی تێدا بکەن، بەلاّم هێشتا هەر لە گـەڵ واقیعـی حـاڵی ئـەو پیاوەدا نەدەگونجا. بۆ نموونە ئەوەیان لێدەکردە عەیبە کە کتێبی "مـیر" ی پێشکەش بە جۆلیانۆ (دوایی لۆرینزۆ) میدیتچی کردبـوو، ئینجا وایـان دادەنا گوایە ئەوە هەوڵدانێك بووە بۆ چاوەشـەکردنی بنەماڵـەی میدیتـچی دوای گەڕانەوەیان بۆ سەر دەزگـای حـوکمڕانی[٤٢]. هـەروەکوو هەنـدی لـە نووسـەرانی ئـەم سـەردەمەش ئـەو مەسـەلەیە لـە هـەمان ڕوانگـەی جزویتەکانـەوە هەڵدەسـەنگێنن[٤٣]. لـە ڕاسـتیدا نکوولی لـەوە ناکری کـە مەکیاڤیللی حەزی دەکرد بێتـەوە سەرشـانۆو لـە ئیـشێکی ئـەوتۆ دەگـەڕا کەمی لە باری ئەو چەڵەمەدارابییەی تووشـیهاتبوو سـووك بکـا و ئەمـەش کردەوەیەك نییە بە هیچ کلۆجێك لیی بگیری، چـونکە هـەر لـە بنەڕەتـەوە

غەدرە نیکۆلۆی ناو کۆمەڵگایەك کە مرۆڤی هەم گورگ و هەم ڕێوی دەوری گەورەیان تێدا دەگێرلو پایە وپلە و ساماندارى لای هەمووان بە سەردار و ڕەشـۆکییانەوە مانایەکی تەلیسماوییان دەبەخشی، لە خواست و پێداویستییەکانی وەك هەر مرۆڤێکی تر، دابڕیکرێ. بەڵام مەسەلەکە لەم لایەنە رووتەی مرۆڤایەتیش دەچێتە دەرەوە، چونکە لۆرینزۆ میدیتچی کە لە ئاستیاندا وەك هەر مرۆڤێکی تر هێندەی سیفەت و تواناو بەهرە تێدابوو کە لە وزەیاندا هەبی بیکەنە پیاوێکی هەڵکەوتوو. ئەو لەو بابەتە کەسانە بوو کە دەیتوانی بڕیاری ببڕایبیر بدلو پەیرەوی ئەو جۆرە سیاسەتە بکا کە لە "میر" دا باس کراوەو لییدەوەشایەوە ئیتاڵیا ڕزگار بکا و یەکگرتنی بۆ بە دی بێنی[٤٤]. ئەمەش بۆ مەکیاڤیللی سەروزیاد بوو کە ئەوی وەك میرێکی نموونەیی بێتە پێش چاو.

لەگەڵ ئەوەشدا دوو شتیتر دەمێننەوەو دەشێ تیشکێکی ڕووناکتر بخەنە سەر ئەم باسە.. مەکیاڤیللییەك کە بە هۆی ئەو پێشکەش کردنەی کتێبەکەیەوە "میر" بە مەرایی کردن گوناهبار کرا، بەبێ چەند وچۆن ئەوەی ڕەتکردەوە کە خزمەتی "بیگانە وەحشییەکان" بکا، لە کاتێکدا کەسانی تر کڕنووشیان بۆ دەبردن. بەڵام با ماوە بە کابرا خۆی بدەین لەم ڕووەوە کە گەردەلوولێکی هەوشاری دروستکراوی دەربارە هەڵکرا، بۆمان بدوێ. ئەو بەو پەڕی ساکارییەوە دەڵێ:

(من تەنیا هێندەی بتوانم سوودبەخش بم قەت هیچ کارێك و هیچ فەرمانێکی جەمهوورییەت ڕەت ناکەمەوە، من ئەمەپیشەمە و ئەگەر بە کردارنەبکەم بە وتار خوێندنەوە دەیکەم و ئەگەر بە میشیان بۆم نەکری بە پرۆژەکانم دەیکەم...".[٤٥] کەوابێ نیکۆلۆ ئامادە بوو بە دڵسۆزییەوە خزمەتی وڵاتەکەی بکا. لەبەر ئەوە تەنانەت لە تەنگەتاوترین ساتانیشدا

هەر سەری خۆی بەرز ڕادەگرت و حەزی لە ئیشکردنێك نەدەكرد "سـوود بەخشینی تێدا" نەبی. بۆیە ئـەم "مـەرایی كـەرە" تەنانـەت دوای دەسـاڵ دوورخستنەوەش بـە هـۆی بێزاربوونییـەوە لـە هەڵوێستەكانی پاپایـەتی، پلـەی سـكرتارێتیكی سوودبەخـشی یـەكێك لـە كاردینالـەكانی ڕۆمـای ڕەتكـردەوە. لێـرەدا پرسـیارێكی پـڕ مـەغزا خـۆی بەسـەر مێژوونووسـدا دەسـەپێنی: ئایـا بـۆ مەكیاڤێللییـەكی خـاوەن توانـا ئەگـەر بەڕاسـتی بیویستایە مەرایی بكا، باشتر وەها نەبوو خۆی لەو كەسانە نزیـك بكاتـەوە كـە چارەنووسـی نـەك یـەك ئیتاڵیاییـەكی وەك ئـەو، بـەڵكوو هـی گـشت ئیتاڵیایـان لـە چـنگدا بـوو، مەبەسـتم لـە داگیركـەرە بێگانـەكان و دەم ڕاستەكانی ڕۆمایەكە ئەو بەبی پێچ و پـەناو سـەوداو مامەڵـەكردن هێرشـی دەبردنە سەر؟ لێرەدا دەبی ئـەوەش سـەرنجمان ڕابكێـشێ كـەگرتنی ئـەم هەڵوێستە لە لایەن ڕووناكبیرە ئیتاڵیاییەكانەوەو لەو باروبۆخە زۆر سـەخت و ستەمەدا دەگمەن نەبووە. بۆ نموونـە هاوچـاخی مـەكیاڤێللی و تـاجی سـەری ئیتاڵیا ومرۆڤایەتی لیوناردۆدافینشی (١٤٥٢-١٥١٩) لە كۆتـایی ژیانیـدا ناچـار بوو پـەنا بەرێتـە بـەر پادشـای فەڕەنـسا فرانـسوای یەكـەم و دوا پێـنج سـاڵی تەمەنی لەگەڵدا و لـە كۆشـكێكی نزیـك كۆشـكەكەی ئـەودا بەسـەر بـەرێ، بـێ ئـەوەی ئەمـە بـە ژیـان و مێـژووی ئـەو بلیمەتـەوە ببێتـە تەنانـەت سـووكە لەكەیەكیش.

هـەروەها ڕووناكبیری سۆشیالیستی ئایـدیایی ئیتاڵیـایی كامبـانیللا (١٥٦٨-١٦٣٩) كە بۆ مـاوەی (٣٣) سـاڵ بـەبێ مـل كەچـی كـردن خـۆی لەژێر لێدان و ئازاردان و بەندكردندا لە لایەن دادگاكانی پشكنینەوە ڕاگـرت لە ئەنجامدا پەنای بردە بەر ریشیلۆی فەڕەنسایی و خۆی خستە ژێـر بـاڵی ئەوەوە. كەوابێ هیچ گومانی تێدانیـە كـە مـەكیاڤێللی، ئەگـەر بیویـستایە

دەیتوانی وەك ئەوان كردار بكاو ئەوەی بۆ ئەوان لوا بۆ ئەمیش بلویّ و بەلاّم نەیكرد. بەلیّ ئەم "مەرایی كەرە" بەو پەڕی نەفس بەرزییەوەئیشكردنی لەدەرباری فەڕەنسادا ڕەتكردەوە. با جاریّكی تریش گویّ لەخۆی بگرین و بزانین بە شیّوە گالّتەجاڕیەكەی خۆی، لە بارەی ئەم باسەوە چی دەلّیّ:

"من مردنم لەبرساندا لە فلۆرنسادا بەلاوە پەسندترە وەك لە ئینتەلاكردن لە فۆنتینبلۆدا"[٤٦][٤٧] یەكەمینی نووسەرەكان و بەشیّوەیەكی تایبەتی جزویتەكانیان ڕەخنەیان لەسەر ئەوە لە مەكیاڤیللی دەگرت گوایە لە كتیّبەكەیدا "میر" سیزار بۆرجیای بە نمونەیەك هەلّبژاردووە كە بەنهیّنی شویّن پیّی هەلّبگیریّ. لیّرەشدا هەلّبژاردنەكەی مەكیاڤیللی لە خۆیەوە نەهاتبوو، چونكە سیزار بۆرجیا كوڕی پاپا ئەلیكساندەری شەشەمی ئەوەی بنەمالّەی بۆرجیای ناسراو[٤٨] بوو كە مەكیاڤیللی سیّ جار بە ئەركی دیپلۆماسییانە چووبوە لای و لە نزیكەوە ناسیبوویو لە ڕاپۆرتەكانیدا بە توندی ڕەخنەی لەكردارو ڕەفتارەكانی گرتبوو، بگرە بە دوژمنیّكی سەرسەختی فلۆرنسای دانابوو.[٤٩] بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا لەنیّوان سەرنجدانیّكی وردی سیاسەتەكەیەوە بە دریّژایی چەندین مانگ كەوتە سەر ئەو باوەڕەی كە ئەو ڕیّ و شویّنانەی ئەم پیاوە بەكاریان دیّنیّ، لە توانایەندامەیە ئیتالّیا لەگرفتەكانی ڕزگاربكەن و بەوە زیاتر لەهەر سیاسی یەكی تر كە دیبووی یا شتی دەربارە خویّندبووەوە كاری تیّكرد.[٥٠] بەهەر حالّ گرنگ بەلایمەكیاڤیللی یەوە ئەوەبوو كە سیزار بۆرجیا بە هەموو شیّوەیەك و بە ئیلحاحەوە تەقەلای دەدا حكومەتیّكی یەككگرتووی بەهیّزی ناوەندی بۆ حوكمڕانی كردنی ناوچەیەكی فراوانی ناوەڕاستی ئیتالّیا دابمەزریّنیّ و ببیّتە هەنگاویّكیش بۆ یەكخستنی گشت

وڵاتەکە. هەروەها مەکیافیللی سەبارەت بەهەڵوێستی سیزار بەرامبەر بە لەشکری سەربازی بەکرێگیراو و تەقەلا دانی بۆ بەسەربازکردنی کورِوکاڵانی ئیتاڵیا خۆیان و وازهێنانی لە لەقەبی کاردینال کە لەقەبێکی بالای ئاینی بوو لە پێناوی بەدیهێنانی ئامانجە سیاسیەکانیدا، گەلی پێخۆشحاڵ بوو. ئینجا لێرەدا جێی خۆیەتی بوترێ لیۆناردۆ داڤینشی یەکێك بوو لەوانەی بەدڵسۆزییەوە هاریکاری ی لەگەڵ ئەو سیزار بۆرجیایەدا کرد کە مەکیافیللی لەسەرەتادا بە دوودڵییەوە پەیوەندی لەگەڵدا بەست. بەم جۆرە بەبێ گوێدانە رادەی سەرکەوتنی مەکیافیللی لە هەڵبژاردنی نمونەی قارەمانەکەیدا، لەم کۆرەدا دەبێ یەك راستی تۆمار بکرێ، ئەویش ئەوەیە کە سیزار دوای نزیکەی شەش ساڵ بەسەر مردنیدا و کۆتایی هاتنی دەوری بنەماڵەکەی لە سەر شانۆی سیاسی ئیتاڵیا، ئینجا ناویچووە ناو کتێبی "میر"ەوە کە ئەوە شێوەیەکی مەوزووعییانەی ئاشکرا بە هەڵبژاردنەکەی دەدا.

هێجگار سەیریش ئەوەیە کە رەخنەگرانی مەکیافیللی، تەنیا هەڵەو چەوتییەکانی سیزار بۆرجیا بگرن و بیانکەنە بنێشتە خۆشەی ژێر زمان و بیرای بیرِ خەونە بالاکەی "خەونی مەکیافیللی" سەبارەت بەهەڵکەوتنی بلیمەتێکی ئیتاڵیایی بخەنە پشت گوێ کە وڵاتەکەی لە پەرت پەرت بوون و داگیرکاری رزگار بکاو "رژێمێکی نوێی ئەوتۆ کە سەربەرزی بۆ خۆی و خێرو خۆشی بۆگەل بەدی بێنێ" دابمەزرێنێ. ئەو ئیتاڵیایەی وەك نیکۆلۆ بە دڵسۆزییەوە بۆی دەچوو (هەناسەی لەبەر براوە) وچاوی بریوەتە "ئەو مرۆڤەی دەتوانێ زامەکانی تیمار بکاو کۆتایی بە وێرانکاری و راوورووت لە لۆمباردیاداو چاوچنۆکی و زەوتکاری لە مەملەکەتی ناپۆلی و تۆسکانیادا بهێنێ و ئەو پەڵەو بڵقانەی کە لە دەمێکەوە لە جەستەیدا کێم و زوونیان

هێناوەتەوە، بتەقێنێ و چاکیان بکاتەوە. ئەوەتا ئیتالّیا ڕۆژانە لە خودا دەپاڕێتەوە کەسێکی وەهای بۆ بڕەخسێنێ کە لەم ستەمکارییە وەحشییانەیەو چەمووشییە کوێرانەیە ڕزگاری بکا. "ئەو ئامادەی دواکەوتنی هەر ئالآیەکەو بۆی بەپەرۆشە، بە مەرجێك یەکێك هەبێ هەڵی بگرێ و بەرزی بکاتەوە" ئینجا ئەگەر ئیتالّیا بۆی لوا "ئەم میرە ئازادو ڕزگار کەرە" بدۆزێتەوە ستەمە بتوانری وەسفی "ئەو خۆشەویستییە بکرێ کە لەلایەن ئەو هەرێمانەوەی لە ژێر زەبرو زەندی شالآوی داگیرکەراندا تووشی چەندین بەلآی ناگەهان هاتوون دەیدرێتێ، یا ئەو تینوێتییەی بۆ تۆڵەسەندنەوە و ئەو باوەڕە نەگۆڕو پڕ لە دڵسۆزییەبێ چەندو چۆن و ئەو فرمێسکی سوپاس و ستایشەی دەیانبینێ. هەرچی دەرگاهەن لەڕوویدا دەخرێنە سەر پشت و سەرجەمی گەل بەدەم تاعەتکردن و مل بۆ کەچکردنی ڕێزلێنانەوە پێشوازی لێدەکەن، هەروەکو کەسێك نابینێ حەسوودی پێ بەرێ و هیچ ئیتالّیایێ لە چوونە ژێر ئالاکەیەوە دواناکەوێ. ئەم ژێر دەستییەی وەحشییەکان لووتی هەموو مرۆڤێك دەچوزێنێتەوە" (میر – بەشی بیست و شەشەم). ڕەخنەگرانی مەکیاڤیللی بە هەموو ئەو شتانە نەوەستان، بەڵکو تەقەلایاندا هەوڵێستی بەرامبەر بە ئایینیش بشێوێنن و لەو ڕێگایەوە توانییان هەست و سۆزی ناسکی خەڵکە ساکارەکە بە شێوەیەکی تایبەتی بەتووندی ببزوێنن، ئەویش بەنیشاندانی لە شێوەی کافرێکی لە دین وەرگەڕاودا. لە کاتێکدا "تاوانی" نیکۆلۆ لەم ڕووەوە، لەوە بەولاوە نەبوو کە دەیویست مەسەلە ڕۆمانتییەکان، ناوەڕۆکێکی سیاسی یان هەبێ و "بۆ بنیادنانی ژیانی گەل" و خزمەتکردنی دەوڵەت تەرخان بکرێن.[٥١] هەروەها ئەو وەهای دەبینی کە چاککردنی باری دەوڵەت بەگۆڕینی دڵ و دەروونی خەڵکەکە

بەدی نایەت، بەڵکو بەگۆڕینی دام و دەزگاکانی بەدی دێ. بۆیە دەبینین ئەو نەك تەنیا لەمەسەلەی ئاین دەدوێ، بەڵکوو باسی گشت پەیوەندییەکانی نێوان خەڵکی دەکا وەك خۆشەویستی و ڕق و کینەو هونەرو هەموو دیاردەکانی ژیان خۆی، بە پێی ئەو دەورەی لە کۆمەڵدا دەیگێڕێ.

راستە کەنیکۆلۆ ئەرکە ئاینییەکانی خۆی بەجێ نەدەهێنان، بەڵام کافر نەبوو، بەڵکو وەك هەندێ سەرچاوە دەیسەلمێنن – "بەپێی ئەریتە ئاینیی یە ناچارکارییەکان)دەژیا[٥٢] پر بەدڵیش ڕێزی لە دامەزرێنەرانی ئاینەکان دەناو وای بۆ دەچوو کە ئەوان دەبێ زیاتر لە دامەزرێنەرانی دەوڵەتان جێگەی دەست بۆ بەسنگەوە گرتن[٥٣] بن. جزوێتەکان و کەسانی تریش، هەروەها هەڵوێستی مەکیاڤیللی یان سەبارەت بە چاکەکاری و دڵڕەقی بە شێوەیەکی دوورلە هەر بەهایەکی مەوزووعی یانە دەشێواند. ئەوان وەك لەوەبەر وتمان، خۆیانیان لەگشت ئەومەرجانە گێل دەکرد کە مەکیاڤیللی لە هەموو کتێبەکانیدا پیی لەسەر دادەگرتن و چاویان لەو قسە ئاشکراو ڕوونەی ناو "دەمەتەقێ" کەی دەنوقاند کە دەڵێ : سەر کەوتنی ڕۆمەکان و گەشەسەندنیان تا رادەیەکی زۆر ئەنجامی خۆ بەستنەوەیان بووە بە چاکەکاری یەوە[٥٤] ئەوانە لەهەڵسەنگاندنی ئەم لایەنەی بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللیدا، بە ئەنقەست ئەوەیان فەرامۆش کردوە کە ئەو لە کرداروو ڕەفتاری خەڵکە ئاساییەکەی نەکۆڵیوەتەوە ، بەڵکو باسی لە ئەرکەکانی سەرشانی ئەو حوکمڕانانە بووە کە هەڵسووڕاندنی کاروبارێکی گەورەوگران و ئاڵۆزیان دەکەوێتە ئەستۆ و کە یەکەمین پێداویستیش لەم ڕووەوە، تێگەیشتنی شتە بەباری ڕاستەقینەی خۆیداو کە لاخستنی هەست و سۆز لە پێناوی جێبەجێ کردنیدا بە

باشترین شێوه. هەروەها نیکۆلۆ ئەم واقیعەی بە شێوەیەکی کاریگەرو روون لێکداوەتەوه، چونکە ئەوانەی ناتوانن لە کاتی پێویستیدا و لە پێناوی بەرژەوەندی گشتیدا لە نەریت لابدەن "چاکتر وایە چ کارێکیان حەز لێ یە بیکەن تەنیا سیاسەت نەبێ" لەبەر ئەوەی سیاسەت بەلایەوە "جۆرێکی ئەوتۆیە لە چالاکی یەکانی مرۆڤ کە ملکەچی هیچ مەرج و هاندەرێکی گیانی یا خاوەن سیمایەکی ئەدەبی نییە" و بەوە لەگشت چالاکیەکانی تری مرۆڤ جیادەبێتەوە.(**) جا بەم جۆرە ماکیاڤیللی دەبێتە یەکەمین کەسێك کە تاریفێکی نوێی بۆ مەفهومی دەوڵەت دارشتبێ.

لە پاڵ ئەو پێوانانەدا کە جارەها لامان دایە سەریان، مەکیاڤیللی باڵاترینی ئەو چاکەکاری یانەشی لە خۆگرتوون کە لە کۆڕی پەیوەندی یە سروشتییەکانی نێوان خەڵکیدا هەن.بۆ نموونە لە میردا وتوویە "بێگومان ئیمە هەقی ئەوەمان نییە سیفەتی پاکی و چاکەکاری بدەینە پاڵ ئەو کەسەی هاووڵاتییەکانی خۆی دەکوژێو ناپاکی لە برادەرو دۆستەکانی دەکاو پشت دەکاتە پەیمانەکانی و بەزەییو دینداری دەخاتەلاوە. رەنگە مرۆڤ بتوانی لە رێگەی ئەم کردارانەوە بە میرایەتی بگا، بەلام ناتوانی بگاتە سەربەرزی —میر —بەشی هەشتەم". "ئەو دۆستایەتییەی لە سەر بناغەی کڕین و فرۆشتن بنیادنرابی دۆستایەتییەکی ساختەیەو ئەگەر چی بە پارەو پوول دەکڕدری بەلام جێگەی باوەڕو موتمانە نابی و لەو بابەتەیەکە هەر هێندی پێویستیت پیی هەبوو وەك نەبوونی وەهایە — میر— بەشی حەڤدەیەم".

بەلام میر لە سەری پێوستە وەك وتم "ئەگەر بۆی لوا با پشت نەکاتە خێرخوایی، بە مەرجێك کە ئەگەر تەنگەتاوو ناچارکرا، کۆلە شەڕخوایی نەکاتەوە" لەگشت حاڵەتێکیشدا بۆچوونی مەکیاڤیللی لە

هەڵسەنگاندنەکانیدا، هەر وەك هەڵسەنگاندێکی رووت دەمێنێتەوە. چونکە دەشی "ئەوەی وەك چاکەکاری دێتە پێش چاو" لە هەموو وەختێکدا چاکەکاری نەبی، لە بەر ئەوەی "دەگونجی ماڵوێرانیی لیبوەشێتەوە"، یا ئەوەی لە باری سەرنجێکی ئاساییەوە وەك خراپەکاری دێتەپێش چاو، لەباری سەرنجێکی سیاسییانەوە وەها نەبی، بە تایبەتی ئەگەر بووە هۆی "زامن کردنی ئەمن و ئاسیش و سەرکەوتن". بۆیە "ئەو میرەی بۆ فێربوونی چۆنێتی کردار وکردەوەی ئاژەڵخۆی بەناچار دەبینی، پێوستە لە یەك کاتدا لاسایی ڕێوی و شێریش بکاتەوە، چونکە نە شێر دەتوانی خۆی لە تەڵە بپارێزی و نەڕێوییش دەتوانی لە رووی گورگاندا پارێزگاری لە خۆیبکا. لەبەرئەوە ناچار دەبی ببێتە ڕێوی تا تەڵە بناسێتەوەو ببێتە شێر تا گورگ بتۆقێنێ —میر—بەشی هەژدەیەم". لە هەموو ئەوەی باسمانکرد، رای مەکیاڤێللیمان بە ئاشکراو بە روونی بۆ دەردەکەویکە: مرۆڤ دەتوانی خۆی لە جیهانی سیاسەت بە دووربگری و ئەوسا بە پیی پێوانە بالآکانی ڕەوشت و ڕەفتارو پەبی ئەوەی بە موو لییان لابدا هەڵبسووڕی و بگرە لە سەری پێوست دەبی وەها بکا. بەلآم ئەگەر چووە گێژاوی سیاسەتەوە، ئەوا دەبی لە ژێر ڕۆشنایی یاساکانیدا هەڵبسووڕی. ئەگەرچی مەکیاڤێللی تەنانەت لێرەشدا، ئەوەی لە میرە نۆییەکەی خۆی نەخواستوە شتێك بکا کە چارەهای چار رووی نەدابی. ئەو "حوکمڕانەکانی ئەورووپای بەد ڕەفتار" نەکردوە وەك دەوتری، بەڵکو "زۆر ئاسایی کرداروڕەفتارەکانیانی وەك بە تەبیعەت هەن لێکداونەتەوە. (٥٦) یا بە واتایەکی ورتر ئەو سەیری مرۆڤی، حاکم بی یا مەحکوم، وەها نەکردوە کە دەبیهەبیو بەڵکو وەهای تێڕوانیوە کە هەیە. بۆ نموونە لە "میر"دا کە زیاتر لە هەر کتێبیکیتری تاوانبار دەکری، هەمان وێنەی

تەڵخی باری کۆمەڵایەتی دەبینری کە سەدان فەیلەسووف و ڕووناکبیری لەوەبەرو لەوەپاشی مەکیاڤیللی ئیشارەتیان پێ داوە. هەر وەکوو ئەو سەردەمەی نیکۆلۆ تیایدا دەژیا، سەردەمی فرت و فێڵ و پیلانگێڕان و ئیرهابێکی ئەتۆ بوو کە گشت کووچە و کەل و قوژبنێکی ئەورووپای دینی و دنیایی و بگرە ڕۆژهەلاتی ئیمەشی گرتبووەوە. پێش پەیدابوونی مەکیاڤیللی بە چەند سەدەیەك پادشای ئەڵمانیایی ئۆتۆی یەکەم (٩١٢-٩٧٣) لە هەڵسوکەوتیدا لەگەڵ سەردار و تیرەکان و لەگەڵ ئاییندا لە ناومەملەکەتەکەی خۆی و ئەوناوچانەشدا کە داگیری دەکردن، هەموو ئەم ئامۆژگارییانەی مەکیاڤیللیی پەیرەو دەکردن. خۆ ئەگەر سیزار بۆرجیای قارەمانەکەی مەکیاڤیللی، سێ جار خوشکەکەی خۆی بۆ ئامانجی سیاسیی ڕووت بە شوو دابێ، ئەوا ئۆتۆش پێش ئەو بە پێنج سەد ساڵ، تەنیا بۆ ئەوەی نازناوی پادشای ئیتاڵیا وەربگری، بێوەژنەکەی ئەو پادشایەی لە خۆی مارەکردوە، هەروەکو -بەبیانووی گەڕاندنەوەی پاپاوە بۆ سەر تەختەکەی دوای دەرکردنی لەلایەن خەڵکی ڕۆماوە- شالاوێکی بردە سەر شارەکەو پاپا دەرکراوەکەی گەڕاندەوە شوێنی خۆی کە ئیتر لەو ساتەوە کردییە داشێکی دامە بە دەست خۆیەوەو بەپێی ئامانجەسیاسییەکانی، چۆنی دەویست وەهای هەڵدەسووڕاند.لەوانە پاپا لە ساڵی ٩٦٢ دا تاجی ئیمپراتۆرێتی بەئۆتۆ بەخشی کەبووە سەرەتای سەرهەڵدانی ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆمانیا. یا سیاسەتی پادشاکەی تری ئەڵمانیا ئیمپراتۆری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆمانیا فردریك باربارۆسا (١١٢٥-١١٩٠) لە هەندێ درێژکاریدا نەبێ، دەنا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ئەوەی پێشوویدا نەبوو. یا پادشای فەرەنسایی شارلی گەورە (شارلمان ٧٤٢-٨١٤) مەسیحییەتی هەر بەو شێوەیە کردە هۆیەك بۆ چەسپاندنی

مەملەکەتەکـەی کـە مـەکیافیللی دوای نزیکـەی حـەوت سـەد سـالْ بـە نموونەیەکی بالای دایە قەڵەم.

بەلام لـە سـەردەمی مەکیافیللیـدا کـە "مێـژو تەلْکـەبازی بـوو بوونـە کلیلی سەرکەوتن" و ناوی نرابوو "سەردەمی فرت و فێـلْ و سەرکێشی". (٥٧) دەربەگەکانی ئەڵەمانیا هێشتا "میر" یان نەخوێندبووەوە، وەختی لـە ژێر پـەردەی ئایینـدا بزووتنـەوە مەزنەکـەی جوتیارانیـان (١٥٢٤–١٥٢٥) نوقمی دەریایەکی خوێن کـردو نزیکـەی سـەد هـەزار کەسـیان کوشـت کـە تاوانی گەورەیان جەسارەتی داواکردنی تۆزی سووك کردنی باری کڵۆڵی و کەساسییان بوو. هەروەکوو گەڵی لـە پاپاکـان لـە سـەردەمی ئـەوو پـێش ئەوو دوای ئەودا لە تەڵەکەبازی و دڵڕەقـی بـەولاوە شـێوەیەکی تریـان بـۆ مامەڵەکردن لە لا نەبوو. دەتوانری دەیەها نموونـەی مەکیافیللیستییانەی تر لە مێژووی بەر لەمەکیافیللیدا بهێنرێنـەوە. بگـرە دەزگـا جزوییتییـە (٥٨) سەرگەرمەکە بۆ کاسۆلیکییەت کە بەشێکی گەورەی گوناهی زڕاندنی نـاوو ناوبانگی مەکیافیللیی دەکەوێتە ئەستۆ، خـۆی پـتر لەهـەر لایـەنێکیتر بـە مەکیافیللییەت تاوانبارە، چـونکە هـەر لـە سـەرەتای دامەزراندنییـەوە لـە سالی ١٥٣٤ دا دروشمی "ئامانج بوار بە ڕێو شوێن دەدا لە هـەر چەشـنێك بن"ی گرتبوو خۆی.

لـە ڕۆژهەلاتیـشدا زۆربـەی سـوڵتانەکانی عوسمانییـەکان، بێئـەوەی ناوی مەکیافیللی یا ناوبانگی "میر" یان بیستبی، ئامۆژگارییەکانی ئـەویان بە جۆرێکی شێلگیر پەیرەو دەکرد. بۆ نموونە سەلیمی یەکـەم بـە یاریـدەی ئینکیـشارییەکان، لـە سـاڵی ١٥١٢ دا بایەزیـدی دووەمـی بـاوکی لـە سـەر تەخت لاداو وەك کوڕێکی "وەجاخ ڕوونکەرەوە"، ئەو داخوازییـەی بـاوکی جیبەجی کرد ماوەی بدا بچی لەو شارە دابنیشی کـە تیایـدا لـە دایـك بـوو

بوو، بگره هینده بۆی "بەوەفا" بوو کە تا ئاستی شوورەی پایتەختی مەملەکەتەکەشی، بەڕێی بکا و ئیتر تەنیا دوای ڕۆژێك یا دوو ڕۆژ بمری. سەلیم بەوەشەوە نەوەستا بەڵکوو بە بەهانەی زامن کردنیئاسایشی مەملەکەتەکەی، بە ڕەچەڵەکی هەموو برا گەورەکانیو منداڵەکانیاندا چووە خوارەوە هەروەکو بە یەك جەزرەبە چل هەزاری لە شیعەکانی ئەنازۆڵ قەڵاچۆ کرد، دوای ئەوەی فەتوایەکی بەشیخی ئیسلام بۆ سەلماندنی ئەو کارە نەگریسەی دەر کرد. بۆیە سەلیم بە هەقیانەت لەقەبی یاوز واتە سامناك یا تۆقێنەری وەرگرت. هەروەها دەسیسەو پیلان لە لایەن دەستەو دایەرەی ژنانەوە کارێکی وەهای کرد سەلیمی دووەمی مەی خۆری بەدمەست وناشیاوترینی کوڕانی سلێمانی قانوونی،ببێتە میراتگری تەختی پادشایەتیی ئەو باوکەی بە جەدارەتەوە لەقەبی قانوونیی لە ڕۆژهەڵاتدا و مەزنی لە ڕۆژئاوادا لینرا بوو. خۆ مرادی سێیەم سفتاحی سەردەمی خۆی بە کوشتنی هەر پێنج براکەی لە ساڵی ١٥٧٤ دا دەسپێکردو کوڕەکەیشی محمدی سێیەم "لێهاتووییەکی" گەورەتر لەوی نواند، وەختێك هەر لە ڕۆژی مردنی باوکیدا لە ساڵی ١٥٩٦ دا، فەرمانیدا هەر نۆزدە براکەی بخنکێنرێن و لەیەك کاتیشدا لە تەك باوکیدا لە مزگەوتی ئایاسۆفیادا ناشتنی و کۆڕی تازێشی بۆ سازدان کە بە دەمییەوە نیشانەی دڵگوشراوی و خەفتباری بۆ ئەو "قوربانییە" گەورەیەی لە پێناوی "سەر بڵندی"ی ئیمپراتۆرێتە نەمرەکەدا دابووی بەرۆکی ڕوخساری بەر نەدەدا.

جا لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە کایەوە کە ئایا لە گشت نووسینەکانی مەکیافیللیدا هیچ شتێکی وەهایان تێدایە بەهانەی ڕەوا بۆ ئەم جۆرە

کردەوانـە بهێنێتـەوە کـە کەسـانی تـر هـەوڵیان داوە بەهانـە ئەگـەر بـۆ هەمووشیان نەبی بۆ زۆریەیان بهێننەوە؟

پێش ئەوەی کۆتایی بەم باسە بێنین، پێویستە ئیشارەت بە ڕاستییەکی گرنگی تر بدەین کە پەیوەندی پێوە هەیە، ئەویش ئەوەیە کـە لـە سـەردەمی مەکیاڤیللیـدا وڵاتـە ئەوروپاییـەکان یـەکیان دەگـرت و بـە ڕێگـای یەکگرتنـدا گیروگرفتـەکانی خۆیانیـان دەبڕانـدەوە. لـە کاتێکدا گیروگرفتـەکانی ئیتاڵیـا تـا دەهات دەئاڵۆزلو پـەرت پـەرت بوونەکـەی قـووڵتر دەبـووەوەو ئەمـە مەسـەلەی یەکگرتنـە نەتەوایەتییەکـەی لێـدەکردە تارماییيـەکی ئـەوتۆ کـە لـە ئاسـۆی دووریشدا بەدینەکرێ. جا هەر توندوتیژیی ئـەو گیروگرفتارانـە بـوو کـە دەبـووە مایـەی توندوتیـژیی شـێوەی چارەسـەرکردن و دەربـڕین لـە لای کەسـێکی وەك مەکیاڤیللی کە وەنەبی تاقـە ڕووناکبیرێکی ئیتاڵیـاییش بـووبی لـەم ڕووەوە لـە هاو وێنە ئەوروپاییەکانی جیاواز بووبی. بۆ نموونـە بـۆ چوونە سۆشیالیـستییە ئایدیاییـەکانی کامبـانیلا، زۆر لـە بـۆ چـوونەکانی پێـشەنگی ئایـدۆلۆژیای سۆشـیالیزمیئایدیایی تۆمـاس مـۆری ئینگلیـزی شۆڕشـگێڕانەتر بـوو. هـەروەکو هەڵوێستی زانـا و فەیلەسـووفی ئیتاڵیـایی جوردانـۆ برۆنـۆ لـە بـەردەم دادگاکـانی پـشکنیندا، هێنـدە ئازایانـە بـوو کـە وێنـەی لـە لای هـیچ کـام لـە زانـا ئەوروپاییەکانی سەردەمی ڕاپەڕینی وەك کۆپـەرنیکۆس و کەسـانی تـر نـەبوو. ئەو دوای هەشت ساڵ ئازاردانی دڕندانەی بەردەوام، لەڕووی دادگـادا ئـەم قسە نەمرەی کرد: "وادیارە ئێوە بەترسێکی گـەورەترەوە لـە وەی لای مـن دروسـت دەبێ، بڕیارەکەتان دەردەکەن !". لە گشت ئـەوەی باسمـان کـرد بـە ئاشـکرا بۆمان دەردەکـەوێ کـە کڵێسە دڵڕەقانـە دژ بـە مـەکیاڤیللی و بیروباوەڕەکـانی ڕادەوەستا. چونکە ئـەو جەزرەبـە یـەك لـەدوای یەکانـەی لـەو سـەردەمەدا بـەر کڵێسە دەکەوتن، شێوەیەکی پڕ مەترسی تریان لە لای کۆن خوازەکـان دەدا بـە

بـيروڕا واقعيـی يـه لـه ڕووەكـانی مـەكيافيللی لـه چـاو بـيروڕای تـردا، بۆيـه تەقەلايەكی زۆريان بۆ شێواندنيان دەدا. ئەوان لەپاڵ قەدەغـەكردنی كتێبـەكانی و سووتاندنی نموونەی جەستەيدا، هەندێ لـه كـارگێڕە ئاينييـەكانيش چـەندين كتێبيان بۆ هێرش بردنە سەر مەكيافيللی دلناو تـەرخان بـوون بـۆ زڕانـدنی نـاوو شێواندنی بيرو باوەڕەكانی.

سەيريش ئەوەيە حوماسەتی پرۆتستانتەكان بـۆ دوژمنايـەتی كردنـی نيكۆلۆ ميچی لـه كاسـۆليكەكان كـەمتر نـەبوو كـه بـه "جزوينێكـی قينـاع پـۆش"[59] يـان دەدايـه قەڵـەم، ئەمـە لەگـەڵ چاوپۆشـی كـردن لـه يەككرتنەوەی تەواويياندا لەو ڕەخنانەی ئاڕاستەی پاپايەتی يـان دەكـردن. ئەم هەڵوێستەی پرۆتستانتەكان ئەنجامی چەند ڕەفتارێك بوو كـه لەلايـەن هەنـدێ حـوكمڕانی مەكيافيلليـستەوە دەژيـان دەكـران، وەك لـه دواييـدا ڕوونـی دەكەينـەوە. جـا ئـەو كتێبەگەورەيـەی كـه گانتـێی سـەركەرمی كـالڤنيزم لەسـاڵی ١٥٧٦ دا بــه زمــانی فەرەنــسی بــه نــاوی "دژی مەكيافيللی"[60] يەوە دايناوە، سەرليستەی ئەو كتێبانەن كه تا ڕادەيـەكی زۆر هەر له وەختێكی زووەوە له وڵاتە ئەوروپاييەكاندا كاريان كـردە سـەر نـاوو ناوبـانگی مـەكيافيللی[61]. ئـيتر هـەر لـه و وەختەشـەوە زاراوەی مەكيافيلليزم بۆ يەكەمجار سەری هەڵداو به فراوانی و بـه خێرايـی لەگـەلی مەيدانی ئايدۆلۆژی و سياسـی ی جۆراوجـۆرداو لەگەڵيانـدا شـانۆگەری بـه ئەوروپاييەكانيش، دەس كرا به بەكارهێنانی.

٢-شانۆی ئينگليزی:

شانۆی ئينگليزی لـه سـەردەمی ئەليزابيـسدا دەورێكـی گـەورەی لـه زڕانـدنی نـاوی مەكيافيلليـدا گێـڕا، كۆمـەڵگای ئينگليـزی يەكـەم بـاری

سەرنجی دەربارەی مەکیاڤیللی و کتێبەکانی لە نێوان ئەو نوسینە دژکارانەوە لا دروست بوو کە بە شێوەیەکی تایبەتی گەمارۆی بیروڕاکانی دووتوێی "میر" یان دەدا، بۆ نموونە کتێبەکەی گانتێ لە ساڵی ١٥٧٧ دا کراوە بە ئینگلیزی، لە کاتێکدا "دەمەتەقێ" لە ساڵی ١٦٣٦ و "میر" لە ساڵی ١٦٤٠ دا کراون بە ئینگلیزی[٦٢] لە بەر ئەوە ئاسایی بوو کەرایەکی ناواقیعی دەربارەی نیکۆلۆو بیروباوەڕە سیاسییەکانی لەنێو ڕۆشنبیراندا باوبێ و ئینجا لەشانۆی ئینگلیزیدا بە روونی رەنگ بداتەوە و لە سەردەمی ئەلیزابیسی یەکەمدا بگاتە پۆپەی، وەك ئەوەی لە ئەدەبیاتی ئینگلیزی ی ئەو پلەیەدا، کە ئێستاش بە فراوانی بە چەندین زمان بلاوەدەبنەوە، ٣٩٥ جار بە ناشایستەیی ئیشارەت بە مەکیاڤیللی و بیروڕاکانی دراوە[٦٣]./لەوانە شاعیرو شانۆگەری نووسی ناسراو کریستۆفەر مارلۆ (١٥٦٤-١٥٩٣) کە باری سەرنجی سەبارەت بە کڵێسەو هەڵسەنگاندنی ژیان و ئەندیشە و ئازار بە دەس چاوبێرکارییەوە لەگەڵ مەکیاڤیللیدا چۆن یەك بوو، لە شانۆگەرییەکەیدا "جوولەکەی ماڵتە" وێنەیەکی شێواوی سەبارەت بە نیکۆلۆ پێشکەش کردوە، بەبێ ئەوەی ڕاستەوخۆ ئاگاداری بیروباوەڕەکانی بووبێ، چونکە "میر" دوای مردنی ئەو بەنزیکەی نیو سەدە ئینجا کراوە بە ئینگلیزی. هەروەکوو شانۆگەری نووسی گەورەی هاوچاخی مارلۆ، شکسپیریش (١٥٦٤-١٦١٦) هەروەهای کردوەو لە شانۆگەریی "ژنانی ویندسوور"دا زاراوەی مەکیاڤیللیزمی بەکارهێناوە، لەکاتێکدا کە جوتبوونێکی تەواو لە نێوان بیروباوەڕی شکسپیرو مەکیاڤیللیدا هەیە، بە تایبەتی لە ڕووی هەڵسەنگاندنی حکومی (مطلق) وەوبگرە باری سەرنجیشیان بەرامبەر بەمرۆڤ.

گومـانی تێدانیـه کـه ڕای ناشایـستەی ئینگلیزەکـان بەرامبـەر بـە مەکیاڤیللی جێ پەنجەیەکی ئاشکرای بە ڕووخساری ئـەو بیروڕایـەوە جـێ هێشت کەی سەبارەت بەو بووە باو، بەتایبەتی لە ولآتـانی ڕۆژهەلآتـدا کـە پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ ڕۆشنبیریی ئینگلیزیدا پەیدا کردو بەزۆری لەڕێگەی ئەوەوە ئاشنای ڕاپەڕین بـوون، هـەروەکوو پـتر لەڕێگـەی زمـانی ئینگلیزییەوە شارەزاییبان دەربـارەی مێـژووی حوکمڕانـە مەکیاڤیللیستە ئەوروپاییەکان پەیداکرد.

٤- مەکیاڤیللیستەکان:

حوکمڕانە مەکیاڤیللیستەکان دەورێکی ئەو تۆیـان لـە زڕانـدنی نـاوی نیکۆلـۆدا گێـڕاوە کـە لـە خراپیـدا هیـچی لـە دەوری جزویتـەکان کـەمتر نەبووە. چونکە ئەوانە ئەو بابەتەیان لە بیروڕاکانی مەکیاڤیللی هەڵدەبژارد کە بۆیان دەگونجا و ئیتر بەزۆری ئەو مەرجانەیان پشت گوێ دەخستن کە بـۆ کـرداروو ڕەفتـاری حوکمڕانـانی دانـابوون. بـۆ نمونـە ژنـە پادشـای فەڕەنسایی و بـە نـەژاد ئیتاڵیـایی کـاترین میدیتـچی، "مـیر"ی بـە کتـێبی پیرۆزی خۆی[٦٤] دادەنام بەبێ ئـەوەی وەك لەهەڵسوکەوتی خـودی خۆیـو سیاسەتە گشتیەکەیدا دەردەکەوێ، بیروباوەڕەکانی بگرێتـە خـۆی. بـەلآم دڵ مەستییەکەی بەرامبەر مەکیاڤیللی هاندانی بـۆ بلآوکردنـەوەی. "مـیر" بەس بوون بۆ لەقەڵەمدانی "لە قەڵەمدانی مەکیاڤیللی" کـە بـەر پرسـیارە لـەو کـارە نەگریـسەی کـاترین کـردی، وەختێـك لەسـاڵی ١٥٧٢ دا بەشێوەیەکی نامەردانە، لە شەوێکدا کە پرۆتـستانتە فەڕەنـساییەکان بـە بۆنەیـەکی ئاینیـەوە لـە (سـان برسـلۆمیۆ) دا ئاهـەنگیان دەگێـڕا، قەسابخانەیەکی بۆ نانەوە کە ئـەوە بـووە هـۆی هەڵڕشـتنی لێشاوی ڕق و

کینه له لایەن پرۆتـستانتەکانەوە بەسـەر مەکیاڤیللیدا ئینجا ئـەوە بـوو دوای ئەو کارەساتە بە تـەنیا پێـنج سـاڵ، گانتـێ کتێبەکـەی خـۆی "دژی مەکیاڤیللی"ی دەرکردو تیایـدا نـەك تـەنیا تـاوانی قەسـابخانەکەی خـستە ئەسـتۆی ئـەو، بـەڵکو بەرامبـەر بـە هـەموو خراپەکارییـەکانی پادشـاکانی فەرەنـسا، هنریـی دووەم و شـارلی نۆیـەم و هنریـی سـێیەم بەرپرسـیای کرد.[٦٥] هەر وەکوو رەنگە ماکیاڤیللی تاقە قوربـانیی دەسـتی کاسـۆلیکی یەتیش بێ کە پرۆتستانتەکان نەك هـەر پارێزگارییـان لـێ نـەکرد، بـەڵکوو زۆر بەئاسـانی بـەوەش گوناهباریـان کـرد کـە "مامۆسـتای پادشـا کاسۆلیکەکانە"[٦٦] یا پادشای بروسیایی فردریکی گـەورەی بـەناوبانگترین مەکیاڤیللیست، بە حوماسەتێکی ساختەوە دژایەتیی مەکیاڤللییی دەکرد. پێش ئەوەی بێتە سەر حوکم، لـەو نامانـەدا کـە بـۆ ڤـۆڵتێری رووناکبیری فەرەنسایی دەناردن و لەسەر دەستووری پادشاو میرەکانی ئـەورووپا کـە تەقـەلایان دەدا خۆیـان لـە بـەرگێکی گونجـاو لەگـەڵ نـەریت و بـەهای سەردەمی رووناکبیریدا بنـوێنن، هێرشـی دەبردە سـەر مـەکیاڤیللی. لـەو ساڵەشـدا کـە چـووە سـەر تـەختی پادشـایەتی، کتێبێکـی بـەناوی "دژی مـەکیاڤللی"یـەوە[٦٧] دەرکـرد کـە تیایدا نیکۆلـۆی بـە "پارێزگاریکـەر لـە تاوان" و بەیەکێك لە "ناگەهانییـەکانی شـەیتان"ی[٦٨] نـاو بـرد. هـەروەها فریدریك لە هەمان کتێبدا نووسیویە کەمەکیاڤیللی ئامانجی لـە بیروڕاکـانی دامەزراندنی "حکومەتێکی زۆرداری غەدداری چاوچنۆك" و هەڵگیرسـاندنی "جەنگی ناعادیلانـە" بووە. جا ئەگـەر چی مـەکیاڤیللی لـە هـیچ یـەکێك لەکتێبەکانیدا بانگی بۆ ئەم جۆرە شتانە ڕانەهێشتوە، بەڵام فردریك خـۆی لەماوەی چل و شەش ساڵ حـوکمڕانی کردنیـدا زۆر لـەوە زیـاتری کـردوەو وەك یـەکێك لەمێـژوو نووسـان ووتـوێتی، هـەر ئـەم جـۆرە شـتانەی بـوو

"کەلەدوابیدا فریدریکی گەورەیان کردە پیاوێکی ناو دار".[69] دەبێ ئەوەش بڵێین کە فردریك لە زۆر ڕووەوە لە سیزار بۆرجیاو بە تایبەتی لە پاپا ئەلیکساندەری شەشەمی باوکی دەچوو. ئەو زۆرداریەکەی لە حوکمڕانی کردندا گەیشتە ڕادەیەك ماوەی نەدا هیچ وەزیرێکی هەبن بۆ ئەوەی —وەك لاقی لێدەدا— مووچەکانیان بەسەر خەزێنەوە نەبنەبار، کە چی خۆی بەبێ حساب پارەی بۆ دروستکردنی کۆشك و تەلار بۆ خۆیو دەست و پێوەندەکەی سەرف دەکرد. یا لەکاتێکدا کە ناتوانرێ نە لە دوو توێی "میر"و نە لە هیچ کتێبێکی تری نیکۆلۆدا تەنیا یەك جار ستایش کردنی حوکمی تاکەکەسی ببینرێتەوە، کەچی لای فردریك ئەمە گەیشتە ڕادەیەك کە بە تەنیا خۆی سەرپەرشتی ی سەرجەم کاروبارەکانی دەوڵەتی دەکرد و مەیتەرەکەشی بەخوێندنەوەی ئەو نامەو نوسراوانەی بۆی دەهاتن کە لەکاتی بەرەبەیاندا دەیخوێندنەوە یاریدەی دەداو لە سەعات حەوتدا ئەوەی بەڕای خۆی بە پێویستی بزانیایە کە پادشا دەبێ بیانبینێ، بۆی دەکردنە پریاسکەیەکی گەورەو دەیخستنە بەردەمی. یا هەرچەندە مەکیاڤیللی داوای بایەخدانی بە سوپای نیشتمانی دەکرد، بەڵام قەت ئامۆژگاری ی ئەوەی نەکردوە کە میرە نمونەییەکەی ٨٠٪ داهاتی دەوڵەت بۆ کاروباری جەنگ و بەرگری تەرخان بکا وەك فردریکی گەورە دەیکرد. لەڕاستیدا ڕەوانترین وتە دەربارەی کتێبەکەی فردریك ئەوەکەی ڤۆڵتێرە کە وتوویە: ئەگەر مەکیاڤیللی شاگردەمیرێکی،[70] هەبووایە ئەو ئامۆژگارییەی دەدایە کە یەکەم ئەرك و پێویست بێ بەجێی بێنێ، دەبێ دانانی کتێبێك بێ دژی مەکیاڤیللی"[71]. جا بەڕاستی فردریك ناوبانگی خۆی بەم کتێبە دەست پێکردوو ڕەنگیشە بەوە بووبێتە دوا کەسێك کە "مێژوو ماوەی دابێ وێنەی ڕاستگۆیی بشێوێنێ "[72] و بەو

نەگریسییەش. بەڵام ئەوە ئەو ڕاستییە ناشارێتەوە کە فردریك بووە لەوانەی لە چەسپاندنی نەریتێکی ناواقعیدا بەرامبەر بە مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕاپەڕین بەشدار بووە.

٥- لاسایی کردنەوە:

ئەو هێرشە فرلوانەوی لە سەدەی شازدەیەمدا کرایە سەر مەکیاڤیللی، بووە هۆی دروست بوونی باری سەرنجێکی ناشایستە دەربارەی و بەشێوەیەکی نامەوزووعییانە ئەم ئەوە بەم ئەومیەی ڕادەگەیاند. زۆریەی ئەوانەی زاراوەی ماکیاڤیللیزم بەکاردەهێنن کتێبەکانی نیکۆلۆیان نەخوێندۆتەوە، یا لە چاکترین حاڵەتدا تەنیا بە خوێندنەوەیەکی ڕووکەشیی "میر"دا کەوتوون کە نەك بچوکترینی کتێبەکانێتی، بەڵکو و نیسبەتێکی زۆر کەمی نووسینەکانی پێکدەهێنێ، ئەمە جگە لەوەی کەتەنانەت "میر" خۆیشی "وەك زانیاری نەك وەك پڕوپاگندە"،[٧٣] پێویستیی بەلێکۆڵینەوەیەکی قوڵی کۆششکارانە هەیەو بگرە هەندێ لەمێژوو نوسان دەڵێن کە "میر" دەبێ لە جارێك زیاتر بخوێنرێتەوە، "یەکەم جار ڕووکەشی کە دەبێتە هۆی بوغزاندنی -نووسەرەکەی و دوەمجار بەوردی کە نیازو مەبەستی ڕاستەقینەی ڕوون دەکاتەوە".[٧٤] لاسایی کردنەوەی کوێرانەو پشت گوێ خستنی تەواوی کتێبەکانی مەکیاڤیللی، بوونە هۆی ئەوەی خەڵکەکە نەتوانن خۆبەخۆی خۆیان ئاشنای ئەو بیروڕایانە بن کە نیکۆلۆ بە دڵسۆزییەوە بانگی بۆ ڕادەهێشتن. هەر مرۆڤێك ئەگەر هات و بەبێ بوونی فیکرەیەکی حازر بە دەستی پێشکرد لە لای، دەستی کردە خوێندنەوەی "میر" و بە تایبەتی "دەمەتەقێ" ئەوا بەئاسانی دەرك بەوە دەکا کە مەکیاڤیللی جەمهووریەت خوازبووە پتر لەوەی لایەنگری حوکمێکی زۆردارانەی تاکەکەسی بووبێ. ئەو هەر لەسەرپشتی بێشکەوە بە ئاوو هەوایەك پەروەردە بووەو نەشونمای کردوە کە بیروباوەڕی

جەمهوورییەت خوازانەی تێدا باو بووە، چ لە شەقامەکانی شارەکەی فلۆرنسادا بووبێو چ لە ناو چوار دیواری ماڵەوەیدا کە باوەکی و باپیری لە هەرە سوار چاکانی جەمهوورییەت خوازان بوون. هەروەها ئەو بە دڵسۆزییەکی بێپایانەوەو بە باوەڕێکی هۆشیارانەوە، خزمەتی ڕژێمی جەمهووریی لە فلۆرنسادا کردووەو لە هەڵسەنگاندنندا بە "حکوومەتێکەل"ی[٧٥] ناو بردووە. تاقیکردنەوەکانی مێژووی دێرینیش وایان فێرکردووە کە بە هێزیو مەزنیی ڕۆما زیاتر لە هەر شتێکیتر لە ڕژێمە جەمهوورییەکەیدا بووە، چونکە لە ژێر سێبەریدا، لێهاتوویی نەك میراتگری، ساغی دەکردەوە کە دەبێ کێ هەقی چوونە سەر دەزگای حوکمڕانیکردنی هەبێ. لە بەر ئەوە مەکیاڤیللی بە ئاواتی ژیاندنەوەی ئەو ڕژێمەوە بوو کە بە "بە ڕوونی" لە "میر" و بەتایبەتی لە "دەمەتەقی"دا دەردەکەوێ وتەنانەت ڕۆسۆ "میر" بە کتێبی جەمهوورییەت خوازان دادەنێ[٧٦]. مەکیاڤیللی سەرکەوتنی ڕژێمی جەمهووریی بە ڕادەی هۆشیاریی خەڵکەکە و لە خۆگرتنی ڕەوشت و ڕەفتاری چاکەکارانەوە بەستۆتەوە. بەڵام لە حاڵەتی گەندەڵی و بەرەڵڵاییدا وەك لە زۆربەی وڵاتەکانی ئەورووپا و لە سەروویانەوە ئیتاڵیا دا ڕووی دابوو، مەکیاڤیللی وای دەبینی دەبێ حوکمێکی دکتاتۆرانەی ئەوتۆیان تێدا دابمەزرێنری کە بتوانی ببڕای ببڕ کۆتایی بە گشت شێوەکانی ئەو ئاژاوەگەرییە بهێنی کە وێرانکاری بە گەل و نیشتمان دەبەخشن. ئەو لەم ڕایەشیدا لە زۆربەی ناودارەکانی تری سەردەمی ڕاپەڕین جیا نەبۆتەوەو لە (منطق)ی مێژوو دەرنەچووە کە لەو پلەیەیدا، سەرهەڵدانی چەندین ڕژێمی حوکمڕانی کردنی (مطلق)ی ئەوتۆی سەپاند کە لە پاشاندا گۆڕانو بەرەو پێشەوەچوونی کۆمەڵگایانی ئەورووپایان کەوتنە ئەستۆ سەرهەڵنەدانی ئەو جۆرە ڕژێمە لە ئیتاڵیادا، بە گرنگترین هۆی دواکەوتن و پەرت پەرت بوون و بێ

هێزەییەکەی لە ڕووی ئەو جۆرە دەوڵەتە ئەورووپاییانەدا دادەنرێ کە سەرکەوتووانە ڕژێمی (مطلق) یان تێدا دامەزرێنرابوون.

جا فاشی و نازییەکان دوا کەسانێك بوون کە تەقەلایاندا بیرباوەڕە جەمهوورییەت خوازەکەی مەکیاڤیللی پشت گوێ بخەن و خۆیانی لێ لابدەن.

٦- فاشییەت و نازییەت:

فاشییەکانی ئیتاڵیا و نازییەکانی ئەڵمانیاش لە بۆچوونی تەنگەبەری خۆیانەوە بایەخیان بە مەکیاڤیللی داو لەبەر ئەو ڕۆشنایی و بۆ چوونەدا هەوڵیاندا بیروباوەڕەکانی سەر لە نوێ لەچوارچێوەیەکی تەسکی رووتدا لە قالب بدەنەوە، ئەمە لە کاتێکدا کە شکاندنی ئەو تەوقەی ئاڵێنرابووە نیکۆلۆ کۆششێکی زۆرو تێپەڕبوونی ڕۆژگارێکی دوورو درێژی پێویست کردبوو. ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆر لە نووسەرانی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا چەندین کتێبی نوێ یان دەربارەی مەکیاڤیللی دانا کە بە شێوەیەکی ناڕەوا پێیان لەسەر بیروڕاکانی سەبارەت بە حوکمی (مطلق) دادەگرت و گشت ئەو لایەنانەین پشت گوێ دەخست کە پەیوەندی یان بە بارودۆخی کات و شوێنەوە هەبووە. بۆ نموونە مۆسۆلینی وای داناوە گوایە مەزەبی مەکیاڤیللی سەبارەت بە حوکمی زۆردارانە "ئەمڕۆش و دوای چوارسەدە هێشتا هەر زیندووە".[٧٧] ستایش کردنی مەکیاڤیللی لە لایەن نازیو فاشییەکانەوە گەیشتبووە ڕادەیەك کە هێتلەر کتێبی "میر"ی لە سەر مێزەکەی لەبەر دەستیدا دانابوو، دەشوترێ هەموو شەوێك پێش نوستن سەر لەنوێ بەشێکی لێدەخوێندەوە. بەڵام مۆسۆلینی لێکۆڵینەوەیەکی دەربارەی "میر" نووسی و دوکتۆرای پێ وەرگرت. ئەو "میر"ی بە "هاوەڵی هەمیشەیی حوکمڕان دادەنا".

لەگەڵ ئەوەشدا گەلی نووسەری گەلەکەیان دەرکیان بەوە کرد کە ئەو لەخۆگرتنە نامەوزووعییەی بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللی لەلایەن نازییەکان و فاشییەکانەوە، بە بارێکی ناشایستەدا کار دەکاتە ناوو ناوبانگی مەکیاڤیللی، بۆیە لە رووی ئەم هەڵوێستەدا ڕاوەستان و لە ساڵانی سییەکاندا کەوتنە روونکردنەوەی ئەو لایەنە گەشانەی بیروڕاکانی مەکیاڤیللی کە هیچ شتێك لە گەڵ هەڵوێستەکانی هیتلەر و مۆسۆلینیدا کۆی نەدەکردنەوە.

کەموکوورییەکان

گومانی تێدانییە ئەو هۆیانەی نیشانماندان، بۆ زڕاندنی ناووناوبانگی هەر ڕووناکبیرێك لە جیهانداو شێواندنی بیروڕاکانی سەروزیاد بوون. هەروەکو و دەبێ بوترێ کە ئەوانەی تەقەلای زەفەر بردنیان بە مەکیاڤیللی داوە، دەستیان نەخستۆتە سەر کەم و کووڕییە ڕاستەقینەکان و لایەنە لاوازەکانی بیروباوەڕەکانی. ئەو پیاوە، وەك هەریەکێك لە ناودارانی سەردەمی ڕاپەڕین و وەك یەکێك لە نەوەی سەردەمی خۆی، وەنەبێ لە هەموو ئەو کاروبارانەدا کەلی یاندواوە ڕاستی پێکابێ، بە تایبەتی ئەوێك کە لە دەست بۆ بردنی چەند باسێکی ئەوتۆدا پێشەنگ بووە کەلە باسە هەرە ئاڵۆزەکانی بوون.

مەکیاڤیللی لە بیروڕاکانیدا ئایدۆلۆژیای بورجوازییەتی گەشەسەندوی زیادەخوازی دەنواند. ئەو لە نوسینەکانیدا ستایشی بازرگان و پیشەدارە دەس ڕۆیشتووەکانی شارنشینەکانی ئیتاڵیای دەکردو ناوی بەگەل دەبردن (popolo) و داوای لە میرەکەی دەکرد بایەخیان پێ بداو بارودۆخێکی وەهایان بۆ برەخسێنێ کە ببێتە هۆی پەرەپێدانی سوودو مەسلەحەت و خۆشحاڵییان. بەڵام بۆرجوازییەتی ئیتاڵیایی هەر دوای

لەدایك بوونە پێش وەختەکەی بەخێرایی لە نەش و نماکردن کەوت و لە پێش سەردەمی مەکیافیللی و لە ڕۆژانی ئەودا، تووشی تەنگ و چەڵەمەیەکی کاریگەر بوو. لە بەر ئەوە هەر بەلاوازی مایەوەو بۆی نەلوا ببێتە ئەو هێزە بەکارەی بتوانێ ئەو ئەرکە گەورانە بەجێ بێنێ کە لە بارودۆخی سەختی ئیتاڵیادا دەکەوتنە ئەستۆی. بۆیە کارێکی ئاسایی بوو ئەوە لە هەندێ بیروڕای سەرگەرمانەی مەکیافیللیدا بۆ ڕژێمی پادشایەتی ی (مطلق) ڕەنگبداتەوە کە لە ڕاستیدا جۆرە سات و سەودایەکی لەگەڵ ئایدۆلۆژیای دەرەبەگایەتیدا دەگەیاند، چونکە ئەم ڕژێمە ئەگەرچی دژی بەرەڵلایی دەرەبەگایەتی دەوەستا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر شێوەیەکی بالاتری لە ڕژێمی سیاسیی دەرەبەگایەتی پێکدەهێنا، هەروەکوو ئەو جۆرە حوکمڕانی کردنە هێشتا لە سەردەمی مەکیافیللیدا، لایەنە چاکەکانی خۆی لە دەس نەدابوون. بۆیە ئە دووفاقی و ئەم بەر و ئەو بەرکردنەی مەکیافیللی لە نێوان ڕژێمی کۆماری و پادشایەتیی (مطلق)دا، لەبەر ڕۆشنایی ئەوەدا نەبی کە باسمان کرد ناتوانرێ لێکبدرێتەوە. ئینجا هەر ئەم باری سەرنجەیە کە دوژمنایەتی کردنیمان بەرامبەر بە دیموکراتییەت و سڵ کردنەوەیمان لە جەماوەر بۆ لێکدەداتەوە کە بەرای ئەو "بە ئاسانی جڵەو بۆ سەرکێشی شل دەکا" و ناویانی بە "بۆرەپیاو" یا بە "ڕەشۆکی – plobs" دەبرد. بگرەئەو لە نێوان هەڵسەنگاندنی هەندێ لەو ڕاپەڕینە جەماوەرییانەوەی لە ئیتاڵیادا ڕوویان داوە و، هەڵوێستێکیدوژمنانەی (ئاشکرای) بەرامبەر دەربیون و لە ئاکامیدا وا کەوتۆتەوە کە مەکیافیللی لە گشت کتێبەکانیدا ڕووی قسە بکاتە میرەکان و دەسەلاتداران و برادەرە ڕووناکبیرەکانی و بۆ ئەوان بنووسی نەك بۆ جەماوەر. (٧٨)

لێرەدا پێوستە ئیشارەت بە دوو راستی بدەین. یەکەمیان ئەوەیە: "ئەو گەلەی مەکیاڤیللی بە جۆش و خرۆشەوە پاریزگاریی لێدەکرد، لەو وەختەدا بریتی بوو لە سی هەزارودوو سەد کەس لە ناو نەوەد هەزار کەسدا کە ژمارەی خەڵکی فلۆرنسایان پێکدەهێنا".[٧٩] دووەمیشیان ئەوەیە کە مەکیاڤیللی خۆی لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە یەکێك نەبوو لەوان، بەڵام دەیزانی چ دەورێکی گەورە لە گۆڕینی کۆمەڵدا دەگێڕن، ئەمە جگە لەوەی ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ سۆدبرینیدا هەیبوو کە یەکێك بوو لە دەستەی بورجوازی یەتی گەشە سەندووی فلۆرنسا، کاری خۆی دەکردە سەرئەو هەڵوێستەی بەرامبەریان.

هەروەها مەکیاڤیللی سەبارەت بە نیاز خراپی ی ئادەمیزاد رایەکی هێگجار بەرچاوتاریکانەی هەبوو. لای ئەو خۆپەرستی بەباری چاك و خراپدا و لە هەر شوێن کاتێکدا بی، هەڵس و کەوتی مرۆڤ هەڵدەسووڕێنێ. ئەو ئەگەرچی دانی بەوەدا دەنا کە گۆڕینی ڕژێم بۆی هەیە کار بکاتە سەر باری سایکۆلۆژیی مرۆڤ، بەڵام ئەوە بە ڕای ئەو لە ئەنجامی ئەو یاسا نوییانەدا پێکدی کە ئامانجی ڕادەدانان بی بۆ زیادخوازی لە لای خەڵکەکە.

مەکیاڤیللی لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی مێژووییدا گەلی هەنگاوی گرنگی نا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی بۆچوونێکی مێژوویی سەراپایی نەبوو. بۆیە بۆ نموونە لە وزەیدا نەبوو لە گۆڕانی مێژوویی لە پلەیەکەوە بۆ پلەیەکیتر تیبگا و بەلای ئەوەوە ئەو ڕابوردووەی ڕاستییەکانی لە دوو تویی کتێبەکانی مێژوو دەردەکێشان، تا ڕادەیەکی زۆر لەو حازرە دەچوو کە تیایدا دەژیا و دەیناسی. ئیتر لێرەوە مەکیاڤیللی ئەو رایەی لا پەیدا بوو گوایە مێژوو جۆرە زنجیرەیەك تاقیکردنەوەی ئەوتۆیە کە دەشی لە

تێگەیشتنی تەبیعەتی ئادەمیزاددا بە شێوەیەکی چاکتر یاریدەی مرۆڤی دانا بدا وەك لەوەی تەنیا پشت بە تاقیکردنەوە و یادگارەکانی شەخسی خۆی ببەستی.

بە هەر حاڵ ئەم لایەنە کوورانەی بیروباوەڕی مەکیاڤیللی وەك ڕووناکبیرێکی گەورە، لە بایەخی کەم ناکەنەوە و بەتایبەتی ئەگەر لە چوار چێوەی کات و شوێن و هۆیە راستەقینەکانیاندا، نەك ڕووکەشییەکانیان، بە شێوەیەکی دروست هەڵسەنگێنرێن. بۆ نموونە ئەگەر چی هەڵوێستە بەر چاو تاریکییەکەی بەرامبەر سایکۆلۆژیای مرۆڤ هیچ بیانوویەکی بۆ نابینرێتەوە، بەلام لە گەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاستییە ناسڕێتەوە کە ئامانجی مەکیاڤیللی خولقاندنی هاوولاتییەکی ئیتاڵیایی نویی نزیك لە کامڵییەوە بوو.هەر وەکو و ئەگەر چی هەڵوێستی بەرامبەر بە جەماوەر (سلبی) بوو. بەتایبەتی لە "میر"دا، بەلام لە "دەمەتەقی"دا گەلی بیروڕای گرنگ و نویی لە چاو ئەو سەردەمەدا دەربارەیان پێشکەش کردوە. بە رای ئەو "خەڵکە ڕەشۆکییەکەو میرەکان تەواو چون یەکن، خۆ ئەگەر لە سەرمان پێویست بی لایەکیان زیاتر لەوی تریان پەسەند بکەین ئەوا گومانی تێدا نییە کە تای خەڵکە ڕەشۆکییەکە زاڵ دەبی و، بەلام ئەمە بەندی ڕادەی زۆرو کەمیی ڕێزگرتنیان لەو یاسایانە دەبی کە هەردوو لا لە سایەیدا دەژین". هەروەها لە وتەکانی. "گومانی تێدا نییە کە بەهانەیەکی بەهێز هەیە و خەڵکی وا لێدەکا دەنگی گەل بە دەنگی خودا بشوبهێنن، چونکە رای گشتی لە بەڵگە و نیشارەت نیشانداندا هێجگار وردکارە، بۆیە لەوە دەچی هێزێکی نادیار پێشەکی گەل لە هەر خێرو شەڕێك ئاگاداربکا کە لە داهاتوودا تووشیان دی". هەروەها یەکێکی تر لە وتەکانی: "زۆر ڕووداو ئەوەشیان دەرخستوە کە خەڵکە ڕەشۆکییەکە لە

مەسەلەی هەڵبژاردنی کاربەدەستان و ناسینیاندا لە مـیر چاکترن، چـونکە بە هیچ کلۆجی ناتوانری گـەل بـەوە قایـل بکـری٘ کەسـێك بـۆ ئـەم جـۆرە پایەو پلانە هەڵبژێردری کە بە داوێن پیسی و ڕەوشت و ڕەفتاری گەندەڵ ناسرابی و، لە کاتێکدا میر ڕەنگە قایـل ببێ و بگـرە زۆر جـار بـەم جـۆرە دامەزراندنـە قایـل دەبـێ" (دەمەتـەقێ –کتـێبی یەکـەم –٥٨) لـە هـەموو حاڵێکدا پێویـستە ئیـشارەت بـەوە بـدەین کـە لـە حوکمدان بەسـەر کـەم وکووڕییـەکانی مەکیاڤیلیـدا، وەك ڕۆتینبـۆرگ بـە هەقیانـەت سـەرنجی داوەتی، نابی "لە کەشکەلانی سەدەی بیستەمەوە" بڕوانرێتـە بیروبـاوەڕە سیاسی و کۆمەڵایەتی یەکانی "بەڵکو و دەبـی لـە نـاو شـوورەی قـەڵاکانی دەرەبەگـەکانی سـەدەی شـازدەیەمەوە بـی.[٨٠] چـونکە مـەکیاڤیللی سـەرتاپای لـە قـوڕی سـەردەمی خـۆی دروسـت کـراوە و زانیارییـە سیاسییەکەشـی، فەلـسەفەی ڕۆژگـاری خـۆی دەنـوێنی کـە تەقـەلای دامەزراندنی پادشایەتییەکی نیشتمانیی (مطلق) ی دەدا".[٨١] دواجار ئـەو کەم کووڕییانەی مەکیاڤیلیو هی تریش، لە ڕاستیدا سووکە کـەم کـووڕین، یا چاکتر وایە بڵێین لە پاڵ ئەو هەموو لایەنە چاکانەی بـۆ چـوونە فیکرییـە قووڵەکانیدا، ئاساین.

چەند بۆچوونێکی ئایدۆلۆژیایی تر

تـا ئێـستا باسـی زۆر لایـەنی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی ی بیروڕاکـانی مەکیاڤیلیمان کرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گەلی مەسەلەی گرنگی تر مـاون کە بۆ ئەوەی وێنەی نیکۆلۆ وەك ڕووناکبیرێکی لێهاتوو لە زەینی خوێنەرو خـاوەن مەبەسـتدا ناتـەواو نـەبی، دەهـێنی بـە نیـشاندانێکی خێـرا پـێش

چاویان بخەین. لێرەدا چاکتر وایە بە شێوەیەکی تایبەتی ئەو دەورەی دووپات بکەینەوە کە لە پێشخستنی زانیاری ی مێژوودا گێراویێتی.

مێژوو سەرلیستەی ئەو زانیارییە مرۆڤایەتییانەیە کە بیروباوەڕی سەردەمی راپەڕین کاری تێکردن. چونکە بایەخدان بە ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆن خۆی لە خۆیدا بریتی بوو لە ئاراستەکردنی ڕۆشنایی بۆ سەر چەندین لاپەڕەی نەزانراو لە مێژووی سیاسی و ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتی و تەنانەت ئابووریی ئەورووپا لە سەردەمی ڕۆمانەکان و گریکەکاندا. هەروەکو دەس کرا بە بایەخدان بە شوێنەوارە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتیش بۆیە سەرهەڵدانی "Epigraphy لێکۆڵینەوەی نەخش و نیگار و هەڵکۆڵراوە کۆنەکان" وەك شێوازێکی گرنگ لە شێوازەکانی مێژووی کۆن، ڕاستەوخۆ بە سەردەمی ڕاپەڕینەوە دەبەسترێتەوە. بەڵام کار تەنیا بەم لایەنە گرنگانەوە نەوەستا، بەڵکو جۆرە گۆڕانێکیش بەسەر شێوەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و بەسەر باری سەرنجی مێژوونووساندا سەبارەت بە ڕووداو شوێنی تاکەکەس تیایدا، داهات. بۆ نمونە سەرنجێکی ڕەخنەگرانە دەربارەی سەرچاوەو لێکۆڵینەوە مێژوویی یە نوسراوەکان پەیدا بوو، بە جۆرێکی کۆششکارانە لە پەردەلادانی سەر ڕووی ئەو لاوازییە زۆرانەدا کە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوە مێژووییەکان لە سەردەمەکانی پێشتردا تووشی بوو بوون و لە سەلماندنی چەندین ڕاستیی مێژوویی گرنگی ئەو تۆژدا کە لە لای خۆیانەوە بوونە هۆی ڕیسواکردنی فیکری دەرەبەگایەتی – کڵێسەیی، بەشداری ی کرد. هەروەها لەسەردەمی ڕاپەڕین دا بۆ یەکەمجار مێژو بەسەر کۆن و ناوەندلو نوێدا دابەش کرا هەر لە و سەردەمەشدا گەلی لێکۆڵینەوەی مێژوویی لە بابەتێکی تازە پەیدابوون کە کە بەبارێکی ڕێك و پێکی یەکگرتوودا بایەخیان بەکارەساتەکانی نیشتمان دەدا و بە جۆرێکی

گونجاو لەگەڵ هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانیدا کە لە سەرهەڵداندا بوون، کارە پڕ لە شانازییەکانی رابردوو یان دەهێنایەوە یاد. بۆ نمونە گویکاردینی (١٤٨٣–١٥٤٠) یەکەم مێژوونووس بوو لە چوارچێوەیەکی پتەودا لە مێژووی ئیتاڵیای کۆڵییەوە، بە پێچەوانەی مێژوونووسانی پێشترەوە کە وەها راهاتبوون بەجیاجیا لە حکومەت و ناوچە جۆراوجۆرەکانی بکۆڵنەوە. ئینجا هەر بەهاندانی هەستی نەتەوایەتی، مێژونووسە تازەکان کەوتنە گەڕان بەدوای چارەسەردا بەکردار بۆ گیرگرفتە سیاسییەکانی کومەڵگاکانیان و تەقەلادانی زانینی هۆیە ڕاستەقینەکانی ڕووداوە مێژووییەکان. بەم پێ یە ئەوان کاریگەریی "هێزە میتافیزیکییە" کانیان لە خوڵقاندن و بڕیاردان لەسەر چارەنوسی کارەسات ڕەتکردەوەو دەستیان کردە کۆڵینەوە لە دەوری تاکە کەسی هوشیار (سەرکردەو کەسانی مێژوویی بەناوبانگ) لە ڕەوتی ڕووداوەکاندا. بەڵام تەنیا ژمارەیەکی زۆر کەم لە مێژوونووسانی سەردەمی ڕاپەڕین توانییان لەم ڕادەی لێکدانەوە براگماتییانەیەی مێژوو تێپەڕ بکەن. چونکە پوختەی کاری زۆربەیان بریتی بوو لە گەڕان بە دوای ئەو هۆیە (منطقي)یانەدا کە سەرکردە سیاسییەکان هەڵدەسوڕێنن.

مەکیاڤیللی لەم کۆڕەشدا قووڵ بوونەوەیەکی زیاتری لە کەسانی تر سەلماندو بیروڕاکانی دەورێکی گرنگیان لە پێشخستنی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و تیورییەکانیدا گێڕا، چونکە ئەو لە لێکۆڵینەوەکانیدا لە سنوری لێکدانەوەی براگماتییانەی مێژوو چوو بەودیودا و بە سەرنجێکی واقعییانەی هەڵقوڵاو لە تاقیکردنەوە و شیکردنەوەوە. نەک لە لاهووت و تیۆریی مافی خواوەندی یەوە لە حوکمڕانی کردندا، ڕوانی یە دەوڵەت و یاساکانی و باوەڕیشی بەحەتمی یەتی ڕووداوە مێژووییەکان و بە پەیوەندی لە نێوانیاندا هێنا، بەبێ گوێدانە ئیرادەی ئەوانەی تیایاندا

بەشدار دەبن. هەروەکوو گەیشتە ئەو رایەی کە بەیەکدادانی سیاسی بزوێنەری بنچینەیی مێژووەو بەیەکدادانەکەش بەزۆری -وەك لە کتێبەکانیدا باسی کردوە شێوەیەکی کۆمەلآیەتی و چینایەتی وەردەگرێ، لەبەر ئەو ناکۆکی یە بنج داکوتاوەی لە نێوان سوودو مەسڵەحەتی گەل و چینە مولکدارەکاندا هەیە. بۆ نمونە لەکتێبە گەورەکەیدا "مێژووی فلۆرەنسا" بە درێژایی کاروانی مێژووی ئیتالیا شوێن پێی خەباتی نێوان جەماوەرو ئەرستۆکراتییەکان هەلدەگرێ. لێرەوە، واتە لەنێوان گەرانییەوە بە دوای هۆیە بزوێنەرەکانی رووداوە مێژوویی کاندا و بەبێ گوێ دانە ئیرادەی رووتی کەسان، مەکیاڤیللی لە مێژوونوسەکانی سەردەمی راپەرینی تێپەراند و پێشیان کەوت. خۆ ئەگەر زانیمان مەکیاڤیللی وەك سیاسییەك دەربارەی مێژووی نووسیوە نەك وەك مێژوو نووسێك، ئەوا ئەم کارەی بایەخێکی گەورەتر وەردەگرێ، چونکە ئەو وەهای لەمێژوو دەخواست خزمەتی سیاسەت وەك زانیارییەك بکا، بۆیە ئەو بەو بارەدا بایەخی بە گێرانەوەی رووداوەکان داوە کە دەرس و بیروباوەری لی هەلهێنجێ.(٨٢) مەکیاڤیللی گەلێ بیروڕای سیاسی و کۆمەلآیەتی ی بەنرخی تری لەبارەی یاسا و دیموکراتییەت و لەبارەی سیاسییەکانەوە چ لەسەرکەوتن و چ لە ژێرکەوتنداو دەوری بەخت لە دەستنیشانکردنی چارەنووسی کارەسات و کەسان و هی تری لەم بابەتە هەن. ئەو لە هەموو لێکۆڵینەوەکانیدا هەولدەدا بە دیوی ئەو دیوی نهێنییەکان و شتە نەبینراوەکاندا شۆڕببێتەوەو لە زۆربەی جاریشدا دەگاتە بنەوەیان و شتی نویو چاك لەگەل خۆیدا دێنێتەوە. جا داخۆ هیچ دەربڕینێك لەوە قوولترو وردتر و واقیعیتر هەیە وەختی لە "هونەری جەنگ"دا لە سەرکەوتن و ژێرکەوتن دەدوێ و دەلێ: "سەرکەوتن

شـوێنەواری ژێرکـەوتووترین کـردار دەسـڕێتەوە، لـە کاتێکـدا ژێرکـەوتن ڕێکوپێکترین نەخشەو پلان لەبار دەبا".

بەم جۆرە نێکۆلۆ لە زۆر شتدا لە کەسانیتر جودا بـوو. هـەروەکو دوا شاکرداری ئەو تاقیکردنـەوە گەورەیـە بـوو لـە ژیانیـدا کـە سـەرکەوتووانە بردییە سەرو بووە بەڵگەیەکی لەڕووخەری ڕەسـەن بـۆ هەڵسەنگاندنی کـە زۆر بە داخەوە لە لایەن مێژوونووسانەوە هەقی خۆی نەدراوەتی.[٨٣]

تـاقیکردنەوەکە

مەکیاڤیللی وەختی وڵاتەکەی تووشی پەلاماردانێکی نوێی بێگانە بـوو، تەمەنی لە پەنجا پێنج تێپەڕی کردبوو. لە بیستەکانی سەدەی شـازدەیەمدا جەنگـەکانی ئیتاڵیـا (١٤٩٤-١٥٥٩) کـە لـە نێـوان ئیـسپانیاو ئیتاڵیـادا دەکران، بە سەرهەڵدانی پادشای زیادەخوازی ئیسپانیایی شارلی یەکەم کـە چـاوی بڕیبـووە دامەزرانـدنی ئیمپراتـۆرێتێکی مەسـیحییانەی یـەکگرتوو، چوونە پلەیەکی سەختەوەو پاپا و فلۆرنساییەکان ناچاربوون بـۆ بـەرگرتن لـەو مەترسـییەی بـەر دەرگـای پیگرتبـوون، دەس بخەنـە نـاو دەسـتی فەڕەنساییەکانەوە. بەڵام فەڕەنساییەکان لەو شەڕە یەکلایی کەرەوەیـەدا کـە لـە شـوباتی ١٥٢٥ دا ڕوویـدا، لـە بـەردەم لەشـکری ئیسپانیادا خۆیـان ڕانـەگرت و فرانـسۆی یەکـەمی پادشـای فەڕەنـسا لەلایـەن هێزەکـانی ئیسپانیاوە بەدیل گیراو بەوە دەرگای خاکی ئیتاڵیا لە بەردەم ئەو هێزانـەدا کەوتە سەرپشت. جا ئالەم وەختە ناسکەدا ژمارەیەکی کـەم لـە دڵـسۆزترین نیشتمانپەروەرانی ئیتاڵیـا، ڕێگـای بـەرگری کردنیـان بـۆ پارێزگـاریکردن لـە کەرامەتی وڵاتەکەیان هەڵبژارد کە مەکیاڤیللی یەکێك بوو لە هەرە دیارترینی ئەو قارەمانانە.

گشت هەڵوێستە جۆراو جۆرەکانی مەکیاڤیللی لەو ڕۆژە سەختانەدا، شایەتی بۆ دەدەن کە چ نیشتمانپەروەرێکی ڕاستگۆو ئازایەکی دەگمەن بووە. چونکە لە کاتێکدا کە دوودڵی زەفەری بە دەروونی زۆربە دەبرد لەگەڵیاندا پاپا خۆیشی، مەکیاڤیللی بەردەوام کڵپەیەك بوو لە جۆش و خرۆش وپیی لەسەر پێویستیی بەرگری کردن دادەگرت و پاپا کلیمەنتی حەوتەمی هاندەدا کە ئەرکی پڕ لە شەرافتمەندیی خۆی بەجی بێنی. هەروەکوو کەوتەهات و چۆکردن لەم لا بۆ ئەو لاو لەم شوێن بۆ ئەو شوێن و نووسینی نامەی یەك بە دوای یەکداو پەیوەندی کردن بە کاربەدەستانەوەو هەوڵدانی قایل کردنیان بە بی بێزاربوون یا بی ئەوەی نەخۆشییەکەی ڕێگەی پێ بگری. بەڵی.. وەك خۆی وتوویە، هەموو شتێکی فەرامۆش کردوەو تەنیا بیری لە یەك شت کردۆتەوە: "ڕزگار کردنی وڵات و زامنکردنی سەربەستی یەکەی". (٨٤) هەر لەو ڕۆژانەشدا دوو پرۆژەی خستە بەردەم پاپا، یەکەمیان دەربارەی قەڵابەندکردنی فلۆرنسا و دووەمیشیان دامەزراندنی سوپایەکی میللی لە تۆسکانیاو ناوچەکانی سەر بەپاپادا.

چەندە مەترسییەکە زیاتر ببووایەتەوە چالاکیو بێئارامی لای نیکۆلۆ پتر پەرەی دەسەند. کەوتە بەسەرکردنەوەی دۆست وبرادەرانی و پرس و راکردن بە ڕووناکبیران. هەر وەکوو بەو پەڕی چالاکییەوەو بەبی ئەوەی بە هۆی هەڵوێستی بەزیوانەی زمان درێژەکانی پێشوەوە ساردو سڕی رووی تێبکا. بەشداری بەهێزکردنی قایمکاری ی فلۆرنسای دەکرد. ئەو ڕۆژانە لەکاتێکدا زۆربەی ئەو کەسانە بۆ خۆدەربازکردن مەسەلەکەیان بە وەزعی فەڕەنساوە دەبەستەوە، مەکیاڤیللی زۆر لەڕوو ڕای خۆی دەربڕیو وتی: "من باوەڕم وایە ئەرکی سەرشانمانە کە بەبێ چاوەڕوانکردنی بڕیاری فەڕەنسا و بەبێ هیچ دواکەوتنێك ئێمە خۆمان پڕچەك بکەین". (٨٥)

نیکۆلۆ بە هەموو ئەو شتانەوە نەوەستا، بەڵکوو پرۆگرامێکی گونجاوی لەگەڵ پێداویستیەکانی ئەو وەختەدا دانا "کە دەبوو بڕیاری ئازایانەی نائاسایی و سەیری تێدا بدرێ".(٨٦) لێرەدا بە دڵسۆزییەوە بەبێ هیچ مەرایی کردنێك بە دوای ئەو "میرە نوێیە"دا کەواتە گەڕان کە ئەو ئەرکە گرنگ و پیرۆزو سەختە بگرێتە ئەستۆ و "هەم بۆ دۆست و هەم بۆ دوژمنانی دەریخا کە ئیتاڵیا بۆ پارێزگاری کردن لە سەربڵندیی خۆی لەوپەڕی ئامادەبووندایە. تەنانەت پاپا خۆی دانی بەئازایەتی نەخشەکەی مەکیاڤیللیدا ناو کەچی دوودڵی یەکەی و چەند هۆیەکیتر، نەیانهێشت بڕیاری ببڕای ببڕبدا. لەگەڵ ئەوەشدا گشت ئەمانە ورەیان بە ڕۆڵەی بەوەفای ئیتاڵیا بەرنەدا، نیشتمان لە مەترسیدایەو "ئەو لەسەری پێویستە تەواوی خودی خۆی پێ ببەخشی"، بەڵام گەلحۆیی حوکمڕانەکان و ڕاڕایی و کورت بینییان بووە هۆی نەچوونە بەر مەیدان. بۆ وێنە لە کاتێکدا ئیسپانیای دوژمن لەولاوە هەلی لە دەس خۆی نەدەداو بە خاکی ئیتاڵیادا بەرەو پێش ملی دەناو پێشەنگەکانی لە فلۆرنسا نزیك دەبوونەوە، ترس و سام زەفەری بە دڵی نیکۆلۆی ئازا نەدەبرد، بەڵکو دەستی کردە دانانی نەخشەیەکی ئازایانەی نوێ کە بریتی بوو لە هێرش بردنێکی خێرا بۆ سەر ناپۆلی و بەدیل گرتنی جێگری پادشای ئیسپانیا لەشارەکەداو چەککردنی دەست و پێوەندو لایەنگرانی و ئینجا لەوێوە تەنگ بە ئیسپانیاییکان هەڵبچنرێ. بەڵام پاپا ئەم پرۆژەیەشی ڕەتکردەوەو ئەوەبوو لە دواییدا زۆر کەوت لەسەری، چونکە بۆمبیۆ کالۆنای دوژمنی بە یاریدەی سەربازەئیسپانیایی یەکان کە ڤاتیکانیان تاڵان کرد، چووە ناو ڕۆماوەو کلیمەنتی حەوتەمیش زۆر بەزەحمەت توانی خۆی دەرباز بکا. ئیتر ئەوە

دوا هەنگاوی ڕێگا خۆشکردنی بوو بۆ ژێرکەوتنە کوشندەکەی ساڵی دوایی تر.

مەکیاڤیللی بەوەش هەر کۆڵی نەدا لە کاتێکدا کەسانی تر پاشەکشەیان لێدەکردو خۆیانیان لە بازاڕی کۆیلەفرۆشیدا بە نرخێکی هەرزان هەراج دەکرد، ئەو ڕابوردووی پڕ لە جەخارو پیرێتی و نەخۆشی و خاوو خێزانی فەرامۆش کردن و بە جۆش و خرۆشی لاوییەوە لەنێوان فلۆرنساو کۆڕی شەڕدا کەوتە هاتن و چوون و پەیوەندی بەم و بەوەوە دەکردو هانی دەدان و نامە لە دوای نامەی بۆ برادەرانی و خاوەن بیروڕا دەنووسی و لە هەموو ئەو کردارانەشیدا سوور بوو لەسەر وتەکەی خۆی: نیشتمان لەمەترسیدایەو دەبێ تەواوی خودی خۆی پێ ببەخشێ — خەباتکردن تا دواهەناسەو قەت کۆڵنەدان! . "گەردەلوولەکە سەرکێشانە هەڵی کردوە، بەڵام کەشتی یەکە دەبێ زەریا بداتە پێش" نیکۆلۆ، لەوەختێکدا کە لە شکری دوژمن نزیك دەبووەوە و هەر نزیك دەبووەوە. بەم شێوە دڵگیرە واقیعی حاڵی دەنواندو هەڵوێستی خۆی دەردەبڕی.(٨٧)
خۆ ئەگەر هیچ دەرفەتێکیش لە بەردەم ئیتاڵیاییەکاندا نەما، ئەوا لەسەر یان پێویستە وەك پیێی لەسەر دادەگرت — بەسەر بەرزیەوە ڕوو لە ئاشتی بکەن، نەك بە خۆ بەدەستەوەدانێکی زەلیلانەوە. ئینجا لێرەشدا هەمدیسان دەبێ میرێکی نوێ لە کایەدا بێ کە بزانێ چۆن شەڕ یان ئاشتی هەڵدەبژێرێ. لە مەوە بەئاشکرا دەردەکەوێ کە مەکیاڤیللی وەك ڕوونا کبیرێکی ڕەسەن تیۆری و کردارپێکردنی پێکەوە بەند کردوون. چونکە گشت کردارو ڕەفتارەکانی ڕۆژانی ئەو تاقیکردنەوە سەختەی، لەگەڵ گرنگترینی ئەو بیروڕایانەیدا دەگونجێن کە لە دوا بەشی "میر"دا وتراون و بەگەرمی هانی "ئازادکردنی ئیتاڵیا لە

وەحشییەکان" دەدەن و هیوایەکی دڵسۆزانە دەخوازن کە "خودا یەکێك بۆ رزگارکردنی تەرخان بکا" (میر –بەشی بیست و شەشەم).

مەکیاڤیللی ئا بەم جۆرە بوو، هەروەکو تا دوایـیش هەر بەم جۆرە مایەوە. لە رۆژانێکدا کە هاوتاکانی شەوانیان لەسەر مێزی خواردنەوە بەسەر دەبردو "بیناکاری" و "رووخاندنیان" لە هەوادا دەسازاند و پیشەیان گومان کردن بوو لە هەڵوێستی دڵسۆزترین و بەشەرەفترین کەسێك لە ریزی خەڵکەکەدا، مەکیاڤیللی رووبەرووی مەرگ دەوەستایەوەو لە پێناوی ئیتاڵیادا بیرو هۆشی خۆی ئاگر دەداو جەستەی خۆی دەپرووکاند، چونکە لەو خۆشەویستییەیدا بەرامبەری دڵسۆز بوو. بۆیە هەر لەو ساتانەدا بەهرەی بلیمەتییەکەی، ئەو وتە بەناوبانگەی لێوەشایەوە کە دەڵێ: "خۆشەویستم بۆ گیانی خۆم لە خوار خۆشەویستیمەوەیە بۆ نیشتمانەکەم". [٨٨] چالاکی و کۆششی ئەو "پێغەمبەر بێ دەسەڵاتە"و [٨٩] ئەوانەی لە دڵسۆزیدا هاوشانی بوون، بەفیڕۆچوو. رۆما خۆی بەدەستەوەدلو نیکۆلۆش دوای ئەوەی بە دڵسۆزی یەوە ئەرکی سەرشانی خۆی بەجێ هێنا. هیچ چارێکی نەماگەڕانەوە نەبێ بۆ گوندەکەی. تا دوا ڕۆژانی تەمەنیتێدا بەسەر بەرێ [٩٠] بەو هەڵوێستە نەگۆڕو ئاشکراو دوورەی لە مەراییکردن و لاف لێدان و بەو چالاکی یە لە ڕادە بەدەرەی لە سەخترین و ستەمترین وەزعدا. جارێکی تر بیسەلمێنێ کە نیکۆلۆ دی بێرناردۆ مەکیاڤیللی کێیەو کێ نیە. بەڵام ئەی ئاخۆ هەڵوێستی ئەو حوسوودیپی بەرە بیبایەخانەی مەکیاڤیللی کە لە بەرزاییەوە دەیانڕوانییە وەزعەکە بۆ ئەوەی لە ساتی خۆیدا بدەنە پاڵ لایەنی سەرکەوتوو لەم رووەوە چۆن بوو؟!... ئەوانە سەبارەت بە هەڵوێستەکانی ئەم نیشتمان پەروەرە ڕەسەنە، بە گیانێکی هەلپەرستانەی نامەردانەوە

کەوتنە بڵاوکردنەوەی گومانێکی نا بـەجیو هـەوڵیان دەدا لـەو وەزیفەیـە دوور بخرێتەوە کە پێش کارەساتەکانی دوایین بە دەستەوە بوو بیدریتی.

هەروەها پرسـیارێکی تـریش بـە ئیلحاحـەوە خـۆی دەسـەپێنیو دەڵـێ: ئەگەر ئەمە ڕەوتی مەکیاڤیللی و بلیمەتییەکەی بووبی، چۆن دەشـی ئـەقلمان بیگـری کـە گوایـە جـەنابی مەوزوعییـەت خوازەکـان لـە خواپیـاوان، تیـی نەگەیـشتوون و وەك پێویـستە بۆیـان هەڵنەسـەنگێنراوە؟... بـەلآم ئـاخۆ مەسەلە وەها بووە؟!

بالاترین هەڵسەنگاندن

یەکێك لە یاسا هەرە گەشەکانی ژیان ئەوەیە کە ناتوانری ڕاسـتی بـۆ هەتایـە حەشـار بـدریو کـاریش لەگـەڵ مەکیاڤیللیـدا هـەروەها کەوتـەوە. هەموو ئەو کۆشش و تەقەلادانی شێواندنەی کران، هەر لـە سـەرتاوە لـەوە دەستەوستان تر بوون کە بتوانن ڕووی ڕاستەقینەی ئـەم ڕووناکبیرە لـەو فەیلەسـووف و زانـاو خەڵکـە مەوزوعییـەت خـوازە حەشـار بـدەن کـە نووسـینەکانی ئـەویان خۆێنـدبووەوە. لـە ڕاستییـشدا کـەم ڕووی داوە ڕووناکبیرێکی گـەورە نـاوی مـەکیاڤیللیی بردبـی و مـەدح و ستایـشی نـەکردبی. بـۆ نموونـە فەیلەسـووف و زانـاو کـارگێڕی ناسـراوی دەوڵـەت فرانـسیس بیکـۆنی ئینگلیـزی (١٥٦١-١٦٢٦)، بــە وردی کتێبــەکانی مەکیاڤیللیی خوێندوونەتەوەو لە ڕێبازە(أستقرائی) یەکەیدا، کەوتۆ تە ژێر کاری ئەو بیروڕایانەوەی تیایانـدا پـێش چـاوی کـەوتوون و بـە تـەواوی لـە بابەتێکی نۆی بوون.[91] هەروەکوو بیکۆن یەکەم کەس بووە دەرکی بـەوە کردوە کە مەکیاڤیللی بە جۆرێك لـە کەسـان دواوە وەك لـە واقیعـدا هـەن. نەك وەك لە خەیاڵدا هەن و لەم بارەیەوە نووسـیویە دەڵـی: "ئێمـە دەبـی

سوپاسی مەکیاڤیللی و گشت نووسەرانی وەك ئەو بکەین کە بە ڕاست و ڕەوان و بەبی دروستکاری، وێنەی کردارو ڕەفتاری خەڵکەکەیان بە باری ئاساییدا نواندوە نەك بەو بارەدا کە دەبی[92] هەبی).

هەروەها لە گەرمەی شالاّوی بەرپەرچدانەوەی مەکیاڤیللیدا،[93] ژمارەیەك لە نووسەران لە بیروباوەڕەکانی دواون و زۆر بە ڕێزلێنانەوە هەڵیاسەنگاندوون. بۆ نموونە لیپسمۆس لە کتێبەکەیدا "کتێبە سیاسییەکان" کە لە ساڵی ١٥٩٠دا بڵاوی کردۆتەوە، بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللیی دەربارەی ئاین و سیاسەت و دەوڵەت نیشانداون. لە ساڵی (١٦١٣)شداك. شۆپی لە بیروراکانی مەکیاڤیللی سەبارەت بە پێوستیی جیاکردنەوەی کاروباری سیاسەت لە چاکەکاری دواوە. دوای ئەویش بە بیست ساڵ جبرائیل نۆدی باسی ڕێبازی سیاسیی مەکیاڤیللی کردوەو ڕوونیکردۆتەوە کە ئەو بە دوای میرێکی شەڕانیدا نەگەڕاوە، بەڵکوو وێلی دوای حوکمڕانێکی سەرکەوتووی لە بابەتێکی نویی ئەوتۆ بووە کە نیشتمان پێوستی پیی بووە[94].

هەروەها دیکارتی فەیلەسووف و زانای ناسراوی ماتماتیك(١٥٩٦ – ١٦٥٠) یەکێکە لە یەکەمینی ئەو ڕووناکبیرانەی مەکیاڤیللی کاری تێکردوون و ئەو ڕایەشی سەبارەت بە کردارە عادیلانەکانی حوکمڕان لە ڕژێمێکی (مطلق)ی کراوەدا داپڕشتوە، بە تەئسیری بیرباوەڕەکانی مەکیاڤیللی بووە. ئەم پێش فەیلەسووفی ئینگلیزی تۆماس هۆبس (١٥٨٨–١٦٧٩) بە ماوەیەکی زۆر، گەیشتە دەسنیشانکردنی دەوری خۆپەرستی و زیادەخوازیی تاکە کەسی و حەزکردنی و پارێزگاریکردن لە خودی خۆی لە مەسەلەی دامەزراندنی هەر حکومەتێکداو[95] ئەوە جی پەنجەی بە ڕووی فیکری ئەو فەیلەسووفە ئینگلیزییەوە دیارو ئاشکرایە. جۆن لووکیش (١٦٣٢–١٧٠٤)

فەیلەسووفێکی ئینگلیزییترەو هەندی لە بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللی کاریان تێ کردوە. خۆ ئەگەر هەڵوێستی ئەدەبی ئینگلیزی بەرامبەر بە نیکۆلۆو زڕاندنی ناوی بە فراوانی لە ئینگلتەرەدا بێنینەوە یاد، تێدەگەین کە هەڵسەنگاندنەکانی ئەو فەیلەسووفانەی بە سەرنجی وردبوتیژیان، پەنجەیان ناوەتە سەر گیانی نووسینەکانی مەکیاڤیللی و گشت ئەو ئامانجە دوورانەی تیایاندا وترابوون، چ بایەخێکی گەورەیان هەبووە.

هەروەها دیارترینی فەیلەسووف و ڕووناکبیرانی سەردەمی ڕاپەڕین و بزووتنی گیانی نەتەوەیی ئەوروپاییستایشیان کردوە، لەوانە نووسەرو مێژوونووس و فەیلەسووفی فەڕەنسایی ڤۆلتێر (١٦٩٤-١٧٧٨)و ئەنسکلۆپیدیایی ناسرلو دیدرۆ (١٧١٣-١٧٨٤) و فەیلەسوف و نووسەرو مۆسیقازان فەڕەنسایی جان جاك ڕۆسۆ (١٧١٢-١٧٧٨) و شاعیر و ڕووناکبیرو پێشەنگی نەتەوەخوازی لە ئەڵمانیادا گۆتە (١٧٤٩-١٨٢٠)، هەروەکو و هیگلیش شایەتی بۆ بلیمەتیی ئەو داوە، جا یەکەمیان کە دەیزانی چۆن دڵی پادشایان ڕازی دەکا،[٩٦] فردریکی گەورەی بۆ دانانی کتێبەکەی دەربارەی مەکیاڤیللی هان دا، دوای ئەوەی لەو نامە تیبەتییانەدا کە بۆی دەناردن ستایشی دەکرد، چونکە دەیزانی کە کتێبێك لەو بابەتە چ ناوبانگێك بۆ هاوڕێ پادشا ئەڵەمانیاییەکەی پەیدا دەکا. بەڵام ڕۆسۆ بە قووڵی مەکیاڤیللیی هەڵسەنگاندوەو لە بەناوبانگترینی کتێبەکانیدا "پەیمانی کۆمەڵکاری" "العهد الاجتماعي" (جزمی سێیەم – بەشی شەشەم) و توویە: "مەکیاڤیللی وای نیشاندەدا کە گوایە دەرسی پادشایان دادەدا، لە کاتێکدا گەلی دەرسی بەهاداری پێشکەش بە گەلان دەکرد "میر" کتێبی جەمهوورییەت خوازانە و ئەوەیشی بۆ قارەمانە چارەگرانەکەی هەڵبژاردوە، بە ئاشکرا نیازی شاراوەی نووسەرەکەی نیشاندەدا. هەروەها قەدەغەکردنی

بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی لە لایەن دەربارەی ڕۆماوە مەغزای خۆی دەبەخشێ، چونکە دانەر بەبێ پێچ و پەنا وەسفی ئەو دەربارە دەکا".

هەردوو دامەزرێنەری سۆشیالیزمی زانستانە کارل مارکس و فردریک ئینگلس، لە جارێک زیاتر بە جوانی بیروباوەڕی مەکیاڤیللی یان هەڵسەنگاندوە. مارکس بە وردیکتێبەکانی خوێندونەتەوەو بەتایبەتی "دەمەتەقێ" کە زانیارییەکی زۆری سەبارەت بە سەردارانی فلۆرنسا و ڤینیسیا[٩٧] لی وەرگرتوە. لە نامەیەکیشیدا بۆ ئینگلس "میر"ی بە "کتێبێکی نایاب" ناوبردوە، چونکە دانەرەکەی یەکێك بووە لەوانەی "لە چاوی مرۆڤەوە ڕوانیویانەتە دەوڵەت و یاساکانییان لە ئەقڵ و تاقیکردنەوەوە ئەنجام داوە نەك لە لاهووتەوە"[٩٨].

ئینگلیزیش لەقەبی "فیلەتەنەکانی ڕاپەڕین"ی بەچوار لە دیارترین و مەزنترین ناودارانی سەردەمی ڕاپەڕین بەخشیوە کە بریتین لە وێنەکێشی ئیتاڵیایی ئەمر لیۆناردۆ داڤینشی و چاکە خوازی ئاینی گەورە مارتن لۆسەرو مەزنترین وێنەکێشی ئەو سەردەمەی ئەڵمانیا ئۆلبرێشت دوورەر (Durer) و لەگەڵیاندا مەکیاڤیللیش، چونکە ڕاپەڕین هەم پێویستی بە –فیلەتەن– بوو، هەم فیلەتەنیشی دەخوڵقاند". هەروەکو و کتێبی "هونەری جەنگ"ی زۆر لاپەسەند بووە کە ناوی بە "مارسیلیزی سەدەی شازدەیەم دەبرد"، لەبەر ئەوەی مەکیاڤیللی بەلای ئەوەوە "یەکەم نووسەری جەنگ ئامێزی سەردەمی نوێیە کە شیاوی نابردن بێ"[١٠٠].

لەم سەردەمەشماندا [١٠١] دەیەها و بگرە سەدەها لە ڕووناکبیرو مێژوونووسە ڕۆژئاواییەکان بە چاوی ڕێزەوە ڕوانیویانەتە بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللی و چەندین توێژینەوەو نامەی زانستانەیان بۆ لێکۆڵینەوەیان تەرخان کردوون کە دوایکورتە دووانێك لەو سیاسییانەی نوسینەکانی

مـﻪكياڤيللی كـاری تێكـردوون، لەگـەڵ هەنـدێ بـاس و خـوازی تریـشدا دەگەڕێینەوە سەر درێژەی هەندێكیان.

حوكمڕانان و مەكیاڤیللی

ژمارەیەكی زۆر لە حوكمڕانانی ئەورووپا و غەیری ئـەورووپا كەوتونەتـە ژێـر تەئـسیری بیروڕاكـانی مـەكیاڤیللی یـەوە، بەتایبـەتی ئـەوەكانی دوو توێی "میر". ئەم ژێر تەئسیركەوتنەشیان لە بارودۆخێكی جۆراوجۆرو لـە ڕوانگەو بۆچونێكی جیاجیاوە بووە. بـەڵام لـە هـەموو حاڵەتێكدا زۆربـەی ئەم حوكمڕانانە ئەو بابەتەیان لـە بیروڕاكـانی مـەكیاڤیللی هەڵبـژاردوە كـە بۆیان لە بار بووە، دەنا زۆر ئاسایی ئـەو هـەموو مـەرج و پێوانـە زۆرەیـان دەخستە پشت گوێ كـە نیكۆلـۆ بـە حوماسـەتەوە و بـە ئیمـانێكی بـبڕای بڕەوە پێی لەسەر دادەگرتن كە لە ڕاستیدا ئانەمەیانە مەكیاڤیللیزم.

لە یەكەمینی ئەو حوكمڕانە ئەورووپاییانـەی مـەكیاڤیللی كـاری تێكـردن، پادشـای ئیـسپانیا شـارلی یەكـەم (١٥٠٨–١٥٥٨) بـوو كـە یەكـەم حـوكمڕانی ئـەورووپایی بـوو دەربـارەی دەوتـرا "ڕۆژ لـە مەملەكەتـەكانی ئـاوا نـابێ". ئـەو ئەگەرچـی سـەر گـەرمی كڵێسەی كاسۆلیكیو پارێزگـاری لێكردنـی بـوو، بـەڵام خۆیـو وەزیرەكانیـشی هـانی بڵاوكردنـەوەی "مـیر"یـان لـە ئیـسپانیادا دەدا. هەروەها تۆماس كرۆمۆیل (١٤٨٥–١٥٤٠) كە لە سـەردەمی هینریـی هەشتەمدا سیاسـییەكی ئینگلیزیـی گـەورە بـوو، زۆر ئاشـنای بیروباوەڕەكـانی دووتـویی "میر" بوو، بۆیە دانەیـەكی دەستنووسـی لـی دەسـگیر خـست و بـەوە یاریـدەی پادشاكەی خۆیدا حوكمێكی (مطلق)ی ئـەوتۆ دابمـەزرێنی كـە خـۆی لـە دواییدا بووە یەكێك لە قوربانییەكانی. هەروەكوو لـە كـاتی كوشـتنی هـەر دوو پادشـای فەڕەنسا هینریی سییەم و هینریی چـوارەمدا، ئـەو كتێبـەیان لەگیرفانـدا بینـرا.

ئەلیزابیسی یەکەمیش (١٥٥٨-١٦٠٣) کە لە سەردەمی بنەماڵەی تیۆدۆردا یەکێك بوو لە مەزنترین حوکمڕانەکانی ئینگلتەرەو گەلی سەرکەوتنی بەرچاویشی لەناوەوەو دەرەوەیدا بەدی هێناو دەبویست لە پەیوەندییەکانیدا هەردەم لەنگەرگیربێ، لە ژێر تەئسیری ئەو کتێبەدا بوو. بەڵام خۆ یەکە وەزیری فەرەنسایی ڕیشیلیۆ کە بە سەرکەوتووترین سیاسیی نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەیەم لە ئەوروپادا دادەنری، مەکیاڤیللیی هێجگار بە دڵ بووەو لە وەسێتە سیاسییەکەیدا دانی بەوەدا ناوە کە پشتی بە بیروڕاکانی مەکیاڤیللی بەستوە. هەروەها ناپلیۆن بۆناپارت ئاشنایەتیی لەگەڵ کتێبی "میر" و "دەمەتەقی"دا هەبووەو سەرلیستەی ئەو پەسندترین هەزار کتێبە بوون کە هەڵیبژاردوون بیانکاتە کتێبخانەیەکی گەڕۆك بۆ خۆیو گەلی پەراوێزی لەسەر "میر" هەن و وایش زەن دەکری کە وەری گێڕابێتە سەر زمانەکەی خۆی. هەروەکوو هۆگریی ناپلیۆنی سێیەم بۆ بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللی هیچی لەوەی پێش خۆی کەمتر نەبووە. لە باسەکانی لەوەبەریشماندا ئیشارەتمان بە ژمارەیەکیتر لەو حوکمڕانانەدا کە مەکیاڤیللی کاریتیکردبوون و هەوڵیان دابوو ئامۆژگارییەکانی لە خاکێکی غەیری خاکی ئیتاڵیای سەدەی شازدەیەمدا بەجی بێنن، لەوانە هێتلەر کە خۆی لە کتێبەکەیدا "تێکۆشانم"[١٠٢] دانی پێدانـاوە. هەرچەندە لە ناو نووسەراندا هەن دیگۆلی سەرۆکی پێشووی فەرەنسا وا دەدەنە قەڵەم کە چاکترین نموونەی میرە نوێیەکە بوویی[١٠٣]، بەڵام لە ڕاستیدا بارودۆخ هەر چۆنێك بێ، زەحمەتە حوکمڕانێکی هاوچاخمان بتوانێ پڕبەپڕ خۆی بخاتە قالبی ئەو شەخسییەتەوە کە مەکیاڤیللی ویستوێتی. لێرەدا جیی خۆیەتی سەرنج بۆ ئەو فیکرە گرنگەڕابکێشین کە شۆڕشگێڕی ئیتاڵیایی گرامشی لەم ڕووەو دەریبڕیوە. بە ڕای ئەو تاکە کەس لە جیهانی ئێستاماندا لە وزەیدا نییە ببێتە "میر"ەکەی مەکیاڤیللی، بۆیە ئەوەی دەتوانێ

ببێ و بەڵکوو پێویستە ببێتە ئەو میرە نوییە، حیزبێکی سیاسیی شۆڕشگێڕە[١٠٤] هەر وەکو ئەو ڕێ وشوێنانەی سانتیاگۆ کاریللۆی سکرتێری گشتیی پارتی کۆمۆنیستی ئیسپانیا لە کتێبەکەیدا "ئەوروکۆمۆنیزم" دلوای پەیڕەوکردنیان دەکا، لەوە بەولاوە نییە کە بابەتێکی نوییە لەو ڕایەی گرامشی بۆی چووبوو. کاریللۆ لەم بارەیەوە دەڵێ: "...ڕەنگە هاوڕێمان هەبن وەها بیربکەنەوە، ئەم بابەتە ڕێبازەی کە جۆرە مەکیاڤیللیزمییەکە، بۆی هەبی ڕێگەمان بدا لە ساتێك لە ساتاندا هەرچیمان دەوێ دەسگیرمان ببێ و ئەوانە ئەم هەڵوێستەش تەواو بە ئاسایی دادەنێن".[١٠٥]

گشت ئەوەی باسمان کرد، بەبێ پێچ وپەنا ئەو شوێنە بڵندەمان نیشادەدەن کە مەکیاڤیللی لەوەبەرو تا ئێستاش لە کۆڕی ئایدۆلۆژیای سیاسیی جیهانیو بەرەو پێشەوە چوونیدا داگیری کردوە. لەبەر ئەوە ئاساییە کە نیکۆلۆ چەندە ڕۆژگاریش بەسەر چووبێ، لە دڵی خەڵکی و بەتایبەتی ئیتاڵیاییەکاندا، شوێنی ڕێزلی نراوی شیاوی خۆی داگیر کردبێ.

پاشگەزبوونەوە

لەوەبەر لە چەند شوێنێکدا دەرمان خست کە چۆن هێزە کۆن ویستەکان نەیانتوانی ڕووی ڕاستەقینەی مەکیاڤیللی لە پێشدا لەبەر چاوی مرۆڤە دانسقەکان و دوواییش خەڵکەکە بە گشتی ون بکەن. ئەوبوو ئەورووپاییەکان کەوتنە تێگەیشتنی ئەو ئامانجە پاکانەی کە مەکیاڤیللی لە نێوان بیروباوەڕو بەهاکانییەوە پێشکەشی دەکردن و بەدوایدا باری سەرنجیان دەربارەی گۆڕدرا. بۆیە سەرەڕای ئەو شێواندنە بەردەوامەش، کارێکی زۆر زەحمەت نەبوو دەرك بەوە بکری کە مەکیاڤیللی نەك تەنیا ئیتاڵیا، بەڵکوو لە سنووری گشت کیشوەری ئەورووپادا سەردەستەی بانگ

ڕاهێڵـەران و ڕابـەرانی یـەکگرتنی نەتەوایـەتی بـووە. بۆنمونـە کـافووری سـەرکردەی یـەکگرتنی ئیتاڵیـا خـۆی، لـە ژێـر تەئـسیری بیروباوەڕەکـانی مەکیاڤیللیدا بووە. ئیتاڵیاییەکان قەت ئەم ڕاسـتییەیان لـە یـاد نەچـووەو لـە زمانی یەکێك لـە شـاعیرەکانیانەوە بـەم شـێوەیە نـوێنراوە "مـن ئیتاڵیایـەکی مەزنی یەکگرتووم و نیکۆلۆ مەکیاڤیللی ئەوەی فێرکـردووم"[١٠٦] لـە خـۆڕاییش نیە خانووەکەی لە گوندەکەیدا کە نزیکی فلۆرنسایە کراوە بـە مۆزەخانەیـەکی نیشتمانی، جگە لەوەی ئیتاڵیاییەکان وەك جـەژنێکی نەتەوایـەتی ئاهـەنگیان بەبۆنەی تێپەڕبوونی چوار سەد سـاڵەوە بەسـەر لـەدایك بونیـدا بـۆ گێـڕاو لـەو ڕۆژەدا نزرگەیەکی قەشەنگیان لە شوێنی ناشتنی نیکۆلۆدا بیناکردو ڕاسـت لـە ژێـر ناوەکەیـدا، ئـەو وتـە پـڕ مەغزایـەیان بـە هـەڵکۆڵین نوسـی کـە دەبێتـە یاداشتی گشت ئەو ناهەمواریيەی لە ژیانیدا لەپاش مردنیـشی تووشـی هـات و کە دەڵێ: "مەدح و ستایش هەرگیز لە وزەیدا نییە ئەم نـاوە بـە هـەقی خـۆی بگەیەنێ". ئەوسا کڵێسەش ناچار بوو لە ئەنجامـدا بـچێتە ژێـر بـارو لـە سـاڵی ١٨٩٠ دا ناوی کتێبەکانی مەکیاڤیللی ی لە لیستەی کتێبـە قەدەغـەکراوەکان دەرکێشا، ئەمەش بریتی بوو لە تەنیا پاشـگەزبوونەوەیەکی ئاسـایی لـە ڕووی واقیعێکی سەلماودا. بەڵام لەگەڵ هـەموو ئەمانـەش دا، هێـشتا لـە ڕۆژهـەڵاتی ئێمەدا هەر وێنە شـێوێنراوەکەی مـەکیاڤیللی و تێکەڵکردنـە کلاسـیکییەکە لـە نێـوان ئـەم و ئـەو مەکیاڤیللیزمییـەدا لـە زەیـنی خەڵکەکـەدا زاڵـە کـە ڕۆژهەڵاتییەکان پتر لە هەر خەڵکێکی ترو تەنانەت پێش ئەوەشی نیکۆلۆ چاو بە ژیاندا هەڵبێنێ بە چەندین سەدە، بە ڕێوشوێنەکانی موبتەلا بوو بوون. بـە هـەر حـاڵ باسـی مـەکیاڤیللی و ڕۆژهـەڵات باسـێکە کـە هێـشتا دەسـتی نەدراوەتێ، ئەگەر چی لەبـەر گـەلی هـۆ هـەقی بایـەخ پێدان و لێکۆڵینـەوەی هەیە.

مەکیاڤیللی و ڕۆژهەڵات

مـــەکیاڤیللی لـــە کتێبەکانیـــدا زۆر بەدەگمـــەن باســـی ڕۆژهـــەڵات و ڕۆژهەڵاتییـەکانی کـردوەو ئـەویش لەسـنوری تـەنیا هەنـدی زانیـاری ی کەمدایە دەربارەی حکوومەتە ڕۆژهەڵاتییە کۆنەکان و زۆر لەوە دەچـێ لـە سەرچـاوەکانی کالاناياسیـسی وەرگرتبـێ کـە ئـەویش لـە ژێـر تەئـسیری زەینـــەفۆنی هاوڕێـدا بـــووە، هـــەر وەکـــو ئیـــشارەتێکی بـــە ســـوپای عوسمانییەکان داوە و ستایشی کردوە، بەتایبەتی لەبەرئـەوەی سـوپایەك بووە لەو ڕۆژگارەدا ئـەنجامی گیـانی تاعـەتکردن و ئازایـەتی تیایـدا و بـە هۆی ئەو سەرکەوتنە خێرایانەوەی لە ناوچەکانی بوڵقانی سەر بە ئەورووپاو شوێنی تریشدا بەدیی هێنابوون، لە ناو ئەورووپاییەکاندا نـاوو ناوبـانگێکی باڵای پەیدا کردبوو.

بـــەڵام دەبـــێ لـــە سوچـــێکی تـــرەوە بروانرێتـــە مـــەکیاڤیللی و پەیوەندیەکـەی لەگـەڵ ڕۆژهەڵاتـدا، چـونکە کاریگـەری ی ڕۆژهـەڵات لـە ڕاپـەڕین (Renaissance) وەك بەیـەك گەیـشتنی دووڕییـانێکی شارسـتانی، مەسەلەیەکە و لە ڕووی زانستیەوە سەلمێنراوە. گومـانیش لەوەدانیـە کـە مەکیاڤیللی وەك ڕۆڵەیەکی سەردەمەکەی خۆی و وەك یەکێك لە نـاودارانی سـەردەمی لوتکـەی ڕاپـەڕین، بەشـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ یـا ناڕاسـتەوخۆ کەوتۆتـــە ژێـــرو تەئـــسیری بیروبـــاوەڕی ڕۆژهەڵاتییـــەوە. لـــەم ڕووەوە گەورەترین دوو ڕابەری سەردەمی ڕاپەڕین کە دانتی و پەترارکن پێش ئـەو کـەوتوون، یەکـەمیان لـە چـیرۆکە شـیعرییە ناودارەکەیـدا "کۆمیـدیای خواوەندی" کەوتۆتـە ژێـر کـاری "نامـەی پاکانـە خـوازیی" ئـەبوو عـەلای میعەرییـەوە، دووەمیـشیان لـە چـیرۆکەکەیدا "دیکـامیرۆن" لـە ژێرکـاری

"هەزار و یەك شەوە"دا بووە. هەر لێرەشدا دەمەوێ ئەو ڕایە دەر ببڕم کە دوور نیە مەکیاڤیللی یش کەوتبێتە ژێرکاری "کەلیلەو دیمنە"وە، یابە لایەنی کەمەوە خوێندبێتی یەوەو ئەمەش تەنیا ڕایەکەو هەقی لێکۆڵینەوەو تێوردبونەوەی هەیە، چونکە زۆر بەڵگە هەن مرۆڤ بنکۆڵکەر بۆ ئەم جۆرە باوەرە هاندەدەن. پیش هەموو شتێك "کەلیلەو دیمنە" لە ساڵی ١٠٨١ دا لە سریانییەوە کراوە بە یۆنانی و لە سەدەی سیازدەیەمدا لە عەرەبییەوە کراوە بە ئیسپانی لەسەدەی چواردەیەمیشدا بەلاتینی. بە دوایدا ئیتر بە نزیکەی هەموو ولاتانی ئەورووپادا بلاو بووەوە تا ڕادەیەك جێپەنجەی خۆی بەسەر داهێنانی ئەدەبی ی گەلی میللەتدا جێهێشت. جا زۆر دوورە ڕۆشنبیرێکی وەك مەکیاڤیللی کە بە قوستنەوە کتێبی دەقۆستنەوەو وەختێکی زۆریشی بە دەستەوە بووە، "کلیلەو دیمنە"ی نەخوێندبێتەوە، بەتایبەتی کە مارسیلیۆ ڤیرجیلیۆی هاوڕێی دڵسۆزی یەکێك بووە لە نووسەرە ناسراوەکان و پێش ئەوەی مەکیاڤیللی دەس بداتە دانانی کتێبی. سیاسیو ئەدەبی، ئەو بوویووە مامۆستای وتنەوەی ئەدەب. ئەمە جگە لەوەی کە مەکیاڤیللی بەلای خۆدوورخستنەوە لە گیانی دکتاتۆرانەی ڕۆژهەلاتییانەدا(١٠٧) لایدەداو ئەمەش هەر هەمان ئەو شتەیە کە پەندەکانی "کلیلەودیمنە" بۆی دەچوون.

هەروەها ئەگەر هەندی بەراوردکاری لەنێوان بیروڕاکانی مەکیاڤیللی وناوەڕۆکی چیرۆکەکانی "کلیلە و دیمنە"دا بکەین، لە زۆر شتیدا یەکگرتنەوەیان لەگەڵ یەکتردا تێدا بەدی دەکەین کە ڕەنگە ئەنجامی کارتێکردن بی یا تەنیا لە خۆیەوە ڕووی دابی، بەلام لە هەموو حاڵێکدا سەرنج ڕادەکێشی. بۆنموونە دووان لە چوار ئامانجەکەی "کەلیلەو دیمنە"(١٠٨) بەپیی دەستیشان کردنی (أبن المقفع)، ئاڕاستەی پادشایانن

بۆ ئەوەی "لە گەشتەکەیدا بە ناو دیمەنەکاندا زیاتر بەتەنگەوەبی"(ل ٩٥).لە قسەکانی تری (أبن المقفع) پێش ئەوەی بچێتە ناوجەرگەی چیرۆکەکانەوە دەڵی "ئەوەی ئەم سیفەتانەی تێدا بی کاری مەبسەرنابی، لەوانە: تەوەزەلی لە کارکردندا، یا فرسەت لە دەس دان، یا باوەڕکردن بە هەر هەواڵ ڕاگەیاندەرێك" وپیاوی ژیر "لە ڕاستگۆیی بەولاوە، نابێ قسە لە هیچ کەس وەربگری، ئەگەر چی کەسەکە ڕاستگۆش بی. هەروەکوو دەبی لە هەڵەکردندا بە قیردا نەچیو کۆڵ لە تیوردبوونەوە نەداو پێوستە ئەگەر مەسەلەیەکی لیئاڵۆزا، خۆی لە هیچ لایەنێکی نەداو پێش دڵنیابوون لە دروستییەکەی هەنگاوی تێدا نەنی. پیاوی ژیر دەبی خاوەنی قسەی خۆی بی بزانی کە جەزا قەزایە" (ل ٩٢) وکیسرا ئەنەوشیروانیش هەوڵیداوە کتێبی حەکیمەکانی هندستان دەسگیر بخاو "بیداتە پاڵ خۆی و لە سەرکردایەتی کردنیدا یاریدەی لی بخوازی وکار بە راوتەدبیرە جوانەکانی بکا" لەبەر "ئەو شتانەی تیایدان و پادشایان لە بەڕێوەبردنی ڕەعیەتەکانیان و ژیاندنیان ودادکاری لە نێوانیاندا پێوستیان پییان دەبی" (ل ٩٨). ئەوەی ئەو کتێبە دەخوێنێتەوە "چاکەی پادشایان و تاعەتکردنیان" پێدەزانی و "دەیانخاتەسەروو گشت کاروکردارێکی ترەوە. ئینجا با ئەوەش بزانی، پیاوی بە شەرەف ئەو کەسەیە کەلای پادشایان شەرافەتمەند دەبیو لە دەوڵەتەکانیاندا پایەی بڵند دەکەنەوە" (ل ١٠٧) هەروەك شێرەکە بەدیمنە دەڵی کە "ڕەعیەتی پادشا و ئەوانەی لە حزوریدان، دەبی چ پیاوەتی وزانیارییەك پێدەزانن بۆی باس بکەن و چ ئامۆژگاری یەکیان لە لاهەیە بیدەنێ. چونکە پادشا نایان ناسێ و بەو پێوانەیە نەبێ ناتوانێ هەریەکەیان پایەوپلەی خۆیدا دابی" (ل١٣٦) هەروەها پیی دەڵی: "ژمارەزۆریی دەست وپێوەند، ئەگەر ئامۆژگاریکەر و

خاوەن تاقیکردنەوە نەبن، بۆکار هەڵسووڕاندن زەرەربەخش دەبن، چونکە ئیش بە زۆری ژمارە مەیسەرنابێ، بەڵکوو بە دەست وپێوەندی دڵسۆزو چاکەکار دەبێ"(ل١٣٧). هەروەها لە قسەکانی دیمنە بۆ شێرە پادشا: "مشك لەناو ماڵدا دراوسییەکی بن دەست بوو، بەڵام کە بووە زیان بەخش بووە دوژمن و دەریەدەر کرا. یا باز کێوییەکی ئاوارە بوو، کەچی کەبووە سوودبەخش گیرایە خۆو ماڵی کراو ڕێزی لینرا" (ل١٣٧).

چیرۆکەکانی "کەلیلە ودیمنە" زۆرجارو لەزۆر شێوەی خواستراودا، باسی تەبیعەتی خەڵك ودەوری قەزاوقەدەریان کردوە. بۆ نموونە شێرە شا باوەڕ بەقسەکانی دیمنە دێنی وئەو ئەنجامەی لی دەس دەکەوی کە خەڵکەکە دوو بابەتن "یەکەمیان تەبیعەتێکی دڕی هەیە و وەك ئەو مارەیە کە ئەگەر یەکێك پیی پێدا ناو پێوەی نەدا، بە زەرەربەخشی نازانی و دەچی جارێکیتر پیی پێدا دەنێتەوە. ئەوی تریان تەبیعەتینەرم وئاسانەو وەك ئەو پوازی (سەندل) یە کەئەگەر زۆر دەستی لی خرا گەرم دادێت و ئازاربەخش دەبێ"(ل١٣٨). هەروەها لە قسەکانی دیمنە بۆ شێرەکە: "مرۆڤی شەڕانی لە شەر خواهی ڕزگاری نابێ، ئەگەر لاوازیش ڕووی تێکرد فێڵێتری تێدا دەدۆزێتەوە"(١٥٦) "پادشایان دان بەخۆداگرن، سزا دەرنابڕن بۆ ئەو کەسە نەبی کە تاوانی ئاشکرایە"(ل١٥٦–١٥٧). "شەڕ خواهان لە هەمووشوێنێکدا لە خێرخواهان زۆرترن. بەڵام ئەگەر دژی ڕلوەستان و بە کۆمەڵ نیشتنە گیانی لەوانەیەبیفەوتێنن. دەنا ئەگەر وەها نەبێ ئەوا دەبێتەئەو پلاری قەدەرەی ڕەت کردنەوەی بۆ نابێ" (ل١٦١). هەروەها لە زمانی گایەکەوە وتراوە: "باشترین سوڵتان ئەوەیە لە هەڵۆیەك بچێ کە بەلاك دەورە درابێ، نەك لەلاکێك بچی کە بە هەڵۆ دەوری تەنرابێ) (ل١٦٦). هەندی جاریش پیاو هەست بە لەیەکچوونێکی

تەواو لەبیرووڕاو بگرە لەنزیکیی دەربڕینیش لەگەڵ یەکتردا لە نێوان "میر" و "کەلیلەو دیمنە" دا دەکا. بۆ نموونە لە زمانی "کەلیلە"وە وتراوەکە: "پیاوی بی دەسەڵات بە لەسەرخۆیی و فرت و فێڵ زەفەریان پی دەبا و بەفروفێل سواری کۆڵی فیل دەبی ومار لە کون دەردەێنی و باریی پێدەکا و شێر لە ناو تابووت دەنی و ئاو بەو شوێنەدا دەبا کە مەبەستێتی و بەر لە زەرەری ئاگرو ڕەشەبا و ڕۆژ دەگری و هێزدار دەخاتەکار"(ل١٧٢). "سولتان ئەگەر پیاو چاك بی و وەزیرەکانی پیاو خراپ بن، خێروبەرەکەتی بەسەر خەڵکیدا کەم دەبێتەوەولییان دەچێتەقاتی و کەس ناوێری توخنی بکەوی. کەوابی دەست ڕەنگینیی پادشایان لە خێر بەرەکەتەکەیاندایە کە دەبی هەر لە برەودا بی" (ل ١٧٣-١٧٤) هەروەها لە قسەکانی دیمنە بۆ شێرەکە: "...ئەی پادشا رەحم بەو کەسە مەکە کەترست لیی هەیە، چونکە پادشای بە زەبرو زەند ڕەنگە یەکێك ببوغزێنی و دەستی لە کاربکێشێتەوە، بەڵام دوایی بەناچاری لەبەر کۆشش و چاکەی بە سەریەوە، لەخۆی نزیك دەکاتەوەو وەك چۆن یەکێك دەرمانێکی تاڵی دەر خوارد دەدری، بە تەمای سوود لیبینێن دەیخاتەوە گەڕ و یا ڕەنگە یەکێکی خۆشبوی ولە خۆی نزیك بخاتەوەو بەڵام کەترسی زەرەرو زیانی، وەك ئەو کەسەی لێدی مارێك بە پەنجەیەوە دەداو لە ترسی بڵاوبوونەوەی ژەهرەکەی بە هەموو لەشیدا و مراندنی، پەنجەی خۆی دەقرتێنی" (ل١٨٠). "هۆی راست ورەوانیی کار لەوەدایە پادشا ئاگاداری ئەو دۆستانە بی کە دەیەوی یاریدەیان لی وەربگری و بزانی هەر یەکەیان چ جۆرە ڕاو تەدبیرێکی لە لایەو چ ئەنگییەکی تێدایە، ئینجا دوای ئەوە پێوستە پادشا کارگەرانی بەسەریکانەوە و لە کاروباریان بپرسێتەوە، بۆ ئەوەی چاکەی هیچ چاکەکارێك و خراپەی هیچ

خراپەکارێکی لا شاراوە نەبی ئەوسا دەبی چاکە کار بەبی ئەجردانەوە نەهێڵێتەوە و ماوەش نەدا خراپەکار و تەوەزەل لە سەر خراپەکاری و تەوەزەلی بەردەوام بن. چونکە ئەگەر ئەوەی لە دەسداو جڵەوی بۆشل کرد، چاکەکاریش جڵەو شل دەکا و خراپەکار جەسارەت دەنوێنی کە ئیتر نیشەکە گەندەڵ دەبی و کار لە کار دەترازی" (٣٤٨).

ئینجا لە قسەکانی فەیلەسووف بۆ پادشا: "ئەی پادشام، ئەو کاروبارانەی کە مرۆڤ لە ناو گشت ئاژەڵاندا تیایاندا تایبەتییە، من بە چواریان دەبینم کە بریتین لە پوختەی هەرچی هەیە لە جیهاندا، ئەوانیش ئەمانەن: حیکمەت و داوێن پاکی و ئەقڵ و داد. چونکە زانستی و وردبینی لە بەشی حیکمەتن. بەحیلمی و سەبرو لەسەرخۆیی سەنگینی لەبەشی ئەقڵن. حەیاو سەخاوەت و مەستووری و سەربەرزی لە بەشی داوێن پاکین. ڕاستگۆیی وچاودێری و خێرکردن و ڕەفتار ساغی لە بەشی دادن. ئەمانە جوانکارییەکانن و پێچەوانەکانیشیان خراپەکارین. سائیتر هەر کاتێك ئەمانە لە یەکێکدا کۆبوونەوە، کەموکووڕی لە نیعمەتیدا نایگەیەنێتە بەدبەختی لەم دنیایدا یا شکستی لەو دنیایدا، یا داخ بۆ ئەمانەوەی لە ژیاندا ناخوا، یا بەشی لەماڵ ومولکدا هەرچەندێك بیپیی خەفەتبار نابیو لە گێچەڵ سەرسام نابی بەم جۆرە حیکمەت سامانێکە کە بەلیخەرج کردنی لە بن نایەت و ئازووقەیەکە کە هەژاری لەبەریدا خۆی ڕاناگری وبەرگێکە کە قەت کۆن نابی لەزەتێکە کە بڕانەوەی بۆ نییە"(ل ٧٦).

وەختێکیش ئەم چەند دێڕەی خوارەوە دەخوێنیتەوە هەست دەکەیت وەك بەیدەبای فەیلەسووف لە زمانی مەکیاڤێللییەوە لە پێشکەش کردنەوەی "میر"یدا میدیتچی بدوێنێ وەهایە کە دەڵی: "ئەی

پادشام، من دەڵێم تۆ لە مەڵبەندی باب و باپیرانتدایت لە پادشایان و کەڵەپیاوان کە پێش تۆ شاریان بنیاد ناوە و زەمین ملی بۆ داون و قەلأیان دروست کردوەو سەرکردەی لەشکر بوون و جباخانەیان ناوەتە سەریەك و رۆژگاریان درێژەی کێشاوەو چەکیان پەرەی سەندوەو سەردەم لە دوای سەردەم بە شادی و خۆشی ژیاون و ئەوە بەری جوانکاریی لی نەگرتوون و لە سوپاس و دەبی ئەوەش بڵێین کە لەیەکچوونی هەندی لەو شتانەی چیرۆکەکانی "کەلیلە و دیمنە" لەگەڵ نووسینەکانی مەکیاڤیللیدا، لەولای ترەوە وا ناگەیەنی کە جیاوازی لە نێوانیاندا نییە. بۆ نموونە مەکیاڤیللی لە ٥٠٪ ی بۆ دەوری قەدەرو بەخت لەهەڵسووڕاندنی کاروباردا داناوە، لە کاتێکدا لە "کەلیلە ودیمنە"دا لە زمانی ئەم فەیلەسووفەوە کەڕووی دەمی لە پادشایە وتراوە: "با ئەو کەسانەی کاروبار هەڵدەسوڕێنن وجیبەجێیان دەکەن بزانن کە شت هەمووی بە قەزاو قەدەرە" (٣٥٠) و "کۆشش و جوانی ئەقڵ وهەر خێرو شەڕێك کە مرۆڤ تووشی دی بە قەزاو قەدەرە"(٣٤٨). ئینجا لێرەدا دەبی ئەوەمان لەبەر چاو بی کەمەکیاڤیللی لەژێر تەئسیری ئەرستۆشدا بووە، بەلأم لەگەڵ ئەوەیشدا لەزۆر شتدا جیاواز بووە، بەلایەنی کەمەوە لە شێوەی نیشاندانی ئەو باسەنەدا کە لییان دەدوا، بەتایبەتی لە پشت بەستنی بەردەوامیدا بەنموونەی مێژوویی.

بە هەر حاڵ ئیمە کە دەڵێین دەشێ مەکیاڤیللی کەوتبێتە ژێر تەئسیری پەندەکانی "کەلیلەودیمنە"وە یا خوێندبێتییەوە، ئەوەش بە دوور نازانین کە ئەو یەککگرتنەوەیەی هەندێکیان لەگەڵ بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللیدا لەتەنیا ڕێکەوتنەوە بی، یا ڕەتکار (ردالفعل)ێکی لە یەك چووی بارو دۆخێکی لەیەکچووبی. ئەوەی ڕاستی بی هەندی لەیەك چوون

لـه نێوان هەڵسەنگاندنەکانی مـەکیاڤیللی و ابـن خلدونیـشدا هەیـە. بـەڵام بـەبی ئـەوەی بەڵگـەی سـەلمێنراو هـەبن، دەری بخـەن کـە یەکـەمیان پێـشەکییەکەی دووەمیـانی خوێندبێتـەوە.[109] أبـن خلـدونیش لـەلای خۆیەوە نیشانی داوە کە فـەرمانڕەوای نموونـەیی دەبـی چـۆن بـی، بـەڵام بەپی داگرتن لەسـەر ئەرکـە رۆحانییـکـانی و تـەنیا وەسـف کردنـی بـە "پادشـایەکی بیرڕۆشـن و بەسـۆز و بـەهێز و بـەڵام ڕی و شـوێنی "سەرکوتاندنەوەی" ناشەرعی رەت دەکاتەوەو بایەخ بە خۆش گوزرەرانی و ئاسوودەگیی گەلەکـەی دەدا"[110]. واتـە ئـەویش ئامـانجی دامەزرانـدنی دەوڵەتێکی جێگیر و بەهێز و رێك وپێك بووە، دەوڵەتێك کـە پادشـا تیایـدا بتوانی جڵەوی کاروبار لـە ڕووی جۆرەهـای تەماعکاراندا بگرێتـە دەسـت. هـەروەکو ئـەو لـە گەڕانیـدا بـە دوای ڕاستیدا، تـەنیا ڕووداوە مادییـەکانی گرتـووەو شـییکردوونەتەوەو لـەو یاسـایانە گـەڕاوە کـە بـەرەوگۆڕانیان دەبەن. بە رای هیلموت ریتەر ئەوی أبن خلدون بە دەمارگیری ناوی دەبـا، هـەر ئەوەیـە مـەکیاڤیللی نـاوی چاکەکاری لێنـاوە.[111] لێـرەدا وا چـاکە ئیشارەتێك بەوە بدەین، أبن خلـدونێك کـە لەبیروڕاکانیـدا لەگـەڵ ئایینـدا دژ یەك نەبوون، کەچی بـەکافرو زەنـدیق تاوانبـار کـرا. هـەروەکوو زۆر لـە مێـژوو نوسـانیش، لەبـەرزایی سـەدەی نۆزدەیـەم و بیـستەمەوە ڕوانییانـە بیروباوەڕەکـانی و بەشـێوەیەکی تایبـەتی "وردکردنـەوەی هۆیـەکانی سـەرهەڵدانی ئـەم کـارە مێژووییـە بـی هاوتایەیانـە (پێـشەکییەکە ك. م) لـە سەدەی چواردەیەمدا[112] خستە پشت گوێ و ئەمـەش هـەمان کارەساتەکەی مەکیاڤیللی یە وەك لەوەبەر ڕوونمان کردەوە".

حـوکمڕانی ڕۆژهەڵاتییـەکان تـا ڕادەیـەك لـە وەختێکـی زووەوە بایەخیان بە بیروباوەرەکانی مـەکیاڤیللی داوە. وازەن دەکـرێ کـە کتـێبی

"میر" به شێوەیەکی تایبەتی بۆ سوڵتانی عوسمانی مورادی چوارەم کە لە خۆڕزگارکردندا لە دوژمنانی و سەپاندنی هەیبەتی حوکمڕانییەکەی بەسەر خەڵکیدا، ڕێو شوێنی مەکیاڤیللییانەی بەکار دەهێنا. بەڵام بەجۆرێکی زۆر دوور لەو بەهایانەی کە مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕاپەڕین مەبەستی بوون، وەرگێڕدراوە. ژمارەی ئەوانەی بە فەرمانی ڕاستەوخۆی ئەو کوژراون بەسەد هەزار کەس دانراوە، لەگەڵیاندا سیان لە براکانی خۆی و یەکێك لە مامەکانی. لەساڵی ١٦٣٧ یشدا، لەکاتێکدا کە تاعون ڕۆژانە نزیکەی ٥٠٠ کەسی لەخەڵکی ئەستامبووڵی پایتەختی قەڵاچۆ دەکرد، ئەو شەوانێکی پڕ لە کەیف و ڕابواردنێکی لەگەڵ ژنە دۆستەکانیدا بەسەر دەبرد و بە تەوسەوە دەیوت: "خودا وا ئەم هاوینە شەرخواهان سزا دەدلو رەنگە لە زستاندا نۆرە بێتە سەر شەرافەتمەندان".[112] هەروەها بایەخدانی محمد علی ی گەورە بە "میر" هیچی لە بایەخ پێدانی حوکمڕانە ئەوروپاییەکانی پێش خۆی و سەردەمی خۆی کەمترنەبووە. ئەوەش بۆ حوکمڕانێکی سەرکەووتووی وەك محمد علی کە مارکس دەربارەی میسر لە سەردەمی ئەودا وتوویە "لە هەموو ئیمپراتۆرێتی عوسمانیدا بەشێتی توانای ژیانی هەبێ"، شتێکی سەیر نەبووە. ئەو ئەگەر چی لەتەمەنێکی درەنگیشدا فێری خوێندواری بووبوو، بەڵام بایەخی بەهەر شتێك دەدا کە پەیوەندیی بەسیستمەکانی حوکمڕانییەوە هەبێ و هەر ئەمەش بوو بووە هۆی یەکێك لە نهێنییەکانی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی.

محمد علی دوای ئەوەی لە ڕێگەی یەکێ لە دیپلۆماسییە بێگانەکانەوە بایەخی "میر"ی پێزانی[113] لە ساڵی ١٨٢٤-١٨٢٥ دا [114] روفائیل أنطوان زاخووری قەشەی راسپارد بۆی وەربگێڕێتە سەر زمانی عەرەبی، چونکە وەك خۆی وتوویە "زۆر بە پەرۆشەوە بووە بزانێ ئەم کتێبە چی تێدایە".

سـەيريش ئـەوە يـە كـە محمـد علـی دوای خوێندنـەوەی "مـیر"، لەبەيـەك گەيشتنێكدا لەگەڵ ديپلۆماسييەكی ئيتاڵيايی بەم شێوەی هەڵسەنگاندوە:

"ئێوە لە ئيتاڵيادا ژاوەژاوێكی گەورە دەربارەی نووسەری ناسراوتان مەكياڤيللی دەنێنەوە، من فەرمانی وەرگێڕانی كتێبەكـەم دا تـا بـزانم چـی تێدايە، بەڵام ئاشكرای دەكەم ئەو پياوە زۆر لەوە كەمترە كەمن ئـەنجامی ئـەو ناوبانگـەی هەيـەتی لـێم چاوەڕوان دەكـرد. هـەروەكو مـن پـێتی ڕادەگەيـەنم كـە كتێبێكـی تـر هەيـە عەرەبييـەو سەرسـام و سەرمەسـتی كـردووم، ئـەويش پێـشەكييەكەی أبـن خلدونـە. ئـەم نووسـەرە لـە بيركردنەوەدا لەمەكياڤيللی سەربەسترە و بگـرە بـاوەڕم وايـە كتێبەكـەی ئەو زۆر سوودبەخشترە. ئينجا كە بڵاو كردنـەوەی كتێبەكـەی مـەكياڤيللی لـە هەنـدێ لـە وڵاتـانی ئـەورووپادا قەدەغـەبێ، خـۆ دەبـوو قەدەغـەكردنی كتێبەكەی أبن خلدون كون برترو توندوتيژتر بێ".

گومـانی تێدانييـە ئـەوەی كـاری كردۆتـە رای محمـد علـی لاوازيـی وەرگێڕانەكەی "مير"و ناڕەوانيی شێوەكەی بووە كە وای لێكردوە تێگەيشتنی زەحمەت بێو بۆ بڵاوكردنەوە دەست نەدا.[١١٥] لەگـەڵ ئەوەشدا ئـەو وەرگێڕانـە بايەخی مێژوويی خۆی هەيە، چونكە يەكـەم وەرگێڕانـی "مـير"ەبۆ عـەرەبی و ئينجا بە دوايدا پارێزەری ميسری محمد لطفي جمعه لـە سـاڵی ١٩١١دا جـارێكی تر لە ئيتاڵيابييەوە كردويتی بە عـەرەبی و لـە سـاڵی ١٩١٢دا بـە نـاوی "كتـێبی مير كـە مێـژووی ميرايـەتی يـە رۆژئاواييەكانـە لـە سـەدەكانی ناوەڕاسـتدا"[١١٦] بڵاوكردۆتەوە. وەرگێڕ كتێبەكەی بە پێشەكييەكی فراوانی خۆی دەستپێكردوە كە لە (٥٠) لاپەڕەدايەو[١١٧] بە شێوەيەكی ڕەوان و مەوزووعييانـە. گـەڵی لايـەنی جۆراو جۆری ژيان و نوسينەكانی مەكياڤيللی نيشاندەدا. سەرمەسـتيی وەرگێـڕ سەبارەت بە مەكياڤيللی گەيشتۆتە ڕادەيەك كـە بـە تايبـەتی بـۆ ئـەو مەبەسـتە

چووه بۆ ئیتاڵیاو سەری لە گوندەکەی و خانووەکەی داوەو لە پاریسیش یەکێك لە نەوەکانی ئەوەی دیوە. لە پێشەکییەکەیدا بە شێوەیەکی ئەدەبییانە ئەوە دەردەبڕی و لەو قسانەی تیایدا کردوونی دەڵێ:

"کە کتێبی "میر"م خوێندەوە هۆگری بووم و وام لێهات لەگەڵ چوارینەکانی خەیامدا لەگەڵ خۆمدا هەڵی بگرم. وەختێ خەفەت دامدەگری و دڵم تەنگ دەبی، خەیام دەخوێنمەوە بۆ ئەوەی بەو مەیە پیرۆزەی مەست ببم. بەڵام "میر" بۆئەوە دەخوێنمەوەکە لە مەیی خەیاڵ دەرباز ببم وبگەڕێمەوە کۆڕی ئەو ڕاستییە ئازار بەخشانەی کە لەشکرەکانی هێزو حەزوو ئارەزوو تیایدا بە شمشێری کارەسات و ڕمی بە سەرهات پێکدا هەڵدەگژێن". (۱۱۸)

ئینجا ئەگەر ئەوە بگرینە بەر چاو کە یەکەم خوێندنەوەی "میر" لەلایەن وەرگێرەکەیەوە "لە بەر قورسی زانینی مانا و مەغزای کتێبەکە" تووشی "سەرسوڕمانی" کردوەو ناچار بووە "چەندین جار پێدابچێتەوە" تا "لە کۆتایی کاردا بە تەنیا تێگەیشتن و دەرك کردن بە ناوەڕۆکەکەی" (۱۱۹) وازی هێناوە، لە هۆی ئەو هەندە کەلێنە تێدەگەین کە لە وەرگێڕانەکەدا هەن و کە لەگەڵ ئەوەشدا شێوەیەکی ڕەوان و ماناڕوونیی تێدایەو ئەوە وادەکا تێگەیشتنی ناوەڕۆکە سەرەکییەکەی میر بەبی گریگۆڵ لە تواناادا هەبی.

بەڵام وەك دەردەکەوی، ئەم وەرگێڕانە و پێشەکییەکەی خاوەنەکەی دەوریکی ئەوتۆیان لە پێکهێنانی باری سەرنجێکی دروستدا دەربارەی مەکیاڤیللی وبیرو باوەڕەکانی لەلای خوێنەری عەرەب و ڕۆژهەڵاتی بەگشتی نەگێڕاوە، ئەمە لە کاتێکدا هەموو نیشانەیەك وا دەگەیەنێ کە پێگەیشتنی ئەو جۆرە باری سەرنجە دەگەڕێتەوەبۆ سەرەتای سەدەی بیستەم، (۱۲۱) واتە بۆ سەردەمێك کە هیچ ڕووناکبیرو مێژوونووسێکی

ڕۆژئاوایی نەمابوو، چەندە لایەنداریش بووبێ، کتێبەکانی بە باری باشدا هەڵنەسەنگاندبێ، لەوانە مێژوونووسی سەر بە جەزویتەکان و عەمیدی پێشووی کۆلیجی کامبیۆن لە زانکۆی ئۆکسفورد (لیسلیۆ کەر). لەڕاستیدا کەم مێژوونووسی ناسراوی هاوچاخ هەن بە بڵندی مەکیاڤیللییان هەڵنەسەنگاندبێ.

بیروڕای هاوچاخ

لەوەبەر باسی بیروڕای ژمارەیەکی زۆر لەو فەیلەسووف و ڕووناکبیرانەمان کرد کە لە واقیعی حاڵی بیروباوەڕەکانی مەکیاڤیللی، تێگەیشتبوون بە ڕەزامەندییەوە هەڵیانسەنگاندوون. بەڵام ئاسایی بوو کار تەنیا بەوانەوە نەوەستێ، بەڵکوو لە سەردەمی ئێستاشماندا چەندین ڕووناکبیر و نووسەری سەر بەگەڵێ قوتابخانەی ئایدۆلۆژیایی جیاجیا، لە هەمان باس دواون و هەر کە باسی سەردەمی ڕاپەڕین و پێشکەوتنی زانستیی سیاسەت یا لێکۆڵینەوەی مێژووییان کردبێ و، مەکیاڤیللییان وەك مێژوونوس و زانایەکی سیاسی بە دیار خستوە، لە ناویاندا ژمارەیەکی زۆر لە و مێژوو نووسە ڕۆژئاواییە ناسراوانەی کە لە ڕۆژهەڵاتدا ناوو ناوبانگێکی بەرزیان هەیە و کتێبەکنیان وەرگێڕدراونەتە سەرزمانەکانی، بەڵام بەبێ ئەوەیشی کاریان کردبێتە سەر ئەو بیروڕایەی لە ڕیزی کوڕوکاڵانیدا دەربارەی مەکیاڤیللی باو بووە. ئینجا ئێمە لێرەدا بۆ کۆتایی پێ هێنانی لێکۆڵینەوەکەمان دەربارەی مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕاپەڕین، تەنیا چەند نمونەیەکی کەم لە بیروڕاکانی نووسەرە بێگانەکان نیشان دەدەن.

له (ئینسکلۆپیدیای بەریتانیایی)دا دەربارەی مەکیاڤیللی وتراوە: "نوسەرو کارگێری ئیتاڵیایی دەوڵەت نیکۆلۆ مەکیاڤیللی، ڕووناکبیرێکی نیشتمانپەروەری بلیمەت بوو، تێگەیشتنی ژیرانەی لە سیاسەتی هاوچاخی خۆی و دەرك کردنی قوولی بە تەبیعەتی ئادەمیزاد، چاکترین بەرهەمیان لی وەشاوەتەوە کە زۆر جار بە هەڵە بەکاری گەندەڵ یا گاڵتەجاڕی دراونەتە قەڵەم. ئەو پیاوێکی سەرڕاست و هاوڵاتییەکی چاك و باوکێکی دڵسۆز بووە، هەروەکوو نوسەرێکی گەورەش بووە، چونکە ڕووناکبیرێکی مەزن بووە)[١٢٢]

"ئەنسکلۆپیدیای ئەمەریکایی"ش مەکیاڤیللی بە ڕەمزی گواستنەوە لە سەردەمی ناوەڕاستەوە بۆ سەردەمی نوی دەداتە قەڵەم و "دروستیی بیروباوەڕە سیاسییەکەی" بەو خزمەتانەوە دەبەستێتەوە کە پێشکەشی ڕژێمی جەمهووریی فلۆرنسای کردوەو بە بارێکی باڵادا قسە لەڕووییەکەی هەڵدەسەنگێنێ. هەروەکو دەیسەلمێنێ کە "مەکیاڤیللی نەی وتوە هیچ ڕەوشت و بەهایەك لە سیاسەتدا نییە، بەڵکو وتوێتی کە سیاسەت ڕەشت و بەهای تایبەتیی خۆی هەیە و ئەم جۆرە باوەڕەش عادیلانە دێتە پێش چاوو بگرە بۆ سەردەمێك کە بەدی هێنانی یەکێتیی نەتەوایەتی و دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی ی تیادا وەك ئامانجێکی باڵای ئەوتۆ کە هەموو شتێکی تر لە ئاستیدا لاوەکی بێ، بە پێشبینی یەك دەدرێتە قەڵەم".[١٢٣] لە باری سەرنجی "ئەنسکلۆپیدیای فەلسەفی"ی سۆڤیاتییشەوە، مەکیاڤیللی بە یەکێك لەدیارترینی ئەو ڕووناکبیرە ئیتاڵیاییانە دادەنرێ کە هەوڵی داوە "دوور لە لاهووت، یاساکانی بەرەوپێشەوەچوونی کۆمەڵگا دەستنیشان بکا و تێڕوانینێکی ڕیالیستانەی دروست ڕوانیوێتی بە دەوڵەت و حوکمڕانان و لە باوەڕێکی

دڵسۆزانەوە نووسـینی لـە پێنـاوی یـەکگرتنی ئیتاڵیـادا نووسـیوە". (١٢٤)
هەروەها هەمان شت لە "ئەنسکلۆپیدیای مێـژوویی"ی سـۆڤیاتیداو(١٢٥) لـە چـاپی دووەم و سـێیەمی "ئەنـسکلۆپیدیای گـەورەی سـۆڤیاتی"دا(١٢٦) وتراوەتـەوە لـە جزمـی چـوارەمی "مێـژووی جیهـان"یـشدا نوسـراوە:
"ئەنجامـە کوشـندەکانی بـەش بـەش بـوونی ئیتاڵیـا تارادەیـەکی ئـەوتۆ ئاشـکراو لـەڕووبوون کـە هەنـدێ لـە نوێنـەرە زیـاتر پێشکەوتنخوازەکانی بوورجـوازی یـەت لەسـەدەی شـازدەیەمدا کەوتنـە داواکردنـی یـەکگرتنی ئیتاڵیا و یەکەمینیشیان ڕووناکبیری سیاسی و مێژوونووسی ناسراو نیکۆلۆ مەکیاڤیللی بوو"(١٢٧) هەروەکو مێژوونوسی ئەمەریکایی کارلتۆن هـیس بـە هەمان جۆر مەکیاڤیللی هەڵسەنگاندوە.(١٢٨)

ئـەمڕۆش دەمـارگرژترین کەسـانێك بـۆ جزویتـەکان و کزترینیـان لـە سـۆزداریدا بەرامبـەر بـە مـەکیاڤیللی،(١٢٩) دان بـەوەدا دەنـێ کەئـەو "ڕێگایەکی نوێی بۆ لێکۆڵینەوەو..... شـێوازێکی تـازەی بۆقسەکردن لـە سیاسـەت دیوەتـەوە، ئەمـە جگـە لـە تیورییـە سیاسـییە نوییـەکانی"، هەروەکوو "بەوپەڕی وردی و بیرتیژییەوە، ئـەو پـاڵ پێوەنـەر و هۆیانـەی دەستنیـشان کـردوون کـە هـەر بزووتنەوەیـەکی سیاسـیدێننە کایـەوە" لەبەرئەوە "بە یەکێك لە کارامەترینی ئـەو نووسـەرە دیارانـە دادەنـرێ کـە کاریان کردۆتە سەر کاروباری سیاسی لە جیهانـدا" و وادەکا "بیروڕاکـانی سـەبارەت بەگیروگرفتـە سیاسـییەکان جێگـەی لێکۆڵینـەوەو بـە نواداچوونێکی قـووڵ بـن". (١٣٠) یا هـەن لـە هـەمان بـاری سـەرنجەوە بـە "باوکی زانستییە سیاسییەکانی"(١٣١) دادەنێن، یا بە "پێغەمبەرێکی دەوڵـەتی نـویی نەتەوایـەتیی"(١٣٢) دەزانـن. هـەروەها مێژوونووسـی ئەمـەریکایی ڕۆبـەرت بالمەر لە دووان لە کتێبەکانیدا، دەیسەلمێنی کە مەکیاڤیللی "لـەناو نووسـەرانی

سـەردەمی راپـەڕین لـە ئیتاڵیـا دا بـە دیارترینیـان" دەژمێـردری و "مـیر" "مەزنترین میراتی ئەمری" ئەو سـەردەمەیەو مـەکیافیللی "خـەوی بـەو ڕۆژەوە دەدی کە خەڵکی فلۆرنسا و بگرە گشت ئیتاڵیاییـەکان بـە توانـدنی مەردایـەتی لـە کـۆڕە سیاسـییەکانیاندا وەك ڕۆمانییـە دێرینـەکان کـردار بکـەن و لـە ریـزی لەشکرەکانی شارەکاندا بە هانـدانی ئامانجـە نیـشتمانییەکان بجـەنگن و سـەری خۆیان لەبەردەم ئەوروپادا بەرز بکەنەوە"(١٣٣) لـە نـاو مێژوونووسـە ئیتاڵیاییـە هاوچەرخەکانیـشدا هـەن مـەکیافیللی بـە شۆڕشـگێڕو(١٣٤) "پێغەمبـەرێکی بـێ دەسەڵات"(١٣٥) دەدەنە قەڵەم ئەمرۆ لـە نـاو مێـژوو نووسـاندا بـە دەگمـەن هـەن دان بەوەدا نەنێن کە مەکیافیللی "هاوولاتی یـەکی چـاك و هـاوڕی یـەکی گیـانی بەگیانی و باوکێکی بـە تەنگـەوەهاتووی نیـشتمانپەروەرو بگـرە نموونـەیی"(١٣٦) بووە دەتوانری دەیەها نموونەی تری لەم بابەتە بهێنرێتـەوە. بـەڵام ئێمـە تـەنیا ئـەم وێنـە پـڕ مانایـەیان لێدەخەینـە پێشـچاو کـە أ. ڤ. جیفیلیکـۆف لـە لێکۆڵینەوەکەیدا دەربـارەی مـەکیافیللی پێشکەشی کـردووەو وتوویـە: "ئیتاڵیـا نەیتوانی یەك بگری. بۆچی؟ ئەمە بوو ئەو پرسیارەی نیکۆلـۆ ئاراسـتەی خـۆی دەکرد. ئێمە وەرامەکـەی دەزانـین (وەرامـی مـەکیافیللی –ك.م): یەکـەم لەبـەر نەبوونی یەکێتیی سیاسی لە ئیتاڵیادا. دووەم لەبەر ئەوەی لـەئیتاڵیا سـوپایەکی نیشتمانی چ لەکوڕو کاڵانی خۆی یا لـە سـەربازی بـەکری گـیراو نـەبوو. کـەوابێ چـار چـی بـوو؟ یـەکگرتن و دامەزرانـدنی سـوپا. بـۆ جێبـەجێ کردنـی ئەمـەش دەبوو شێوازەکانی کـارکردن ڕوون بکرێنـەوە. مـەکیافیللی بـە پـێی بۆچـوونی خـۆی لـەم بارەیـەوە، ئـەنجامی بـەوە شـکاندەوە کـە بنـچینەکانی زانـستیی سیاسەتی داڕشت، کوت ومت وەك کۆلۆمبس کە وەختی کەوتـە گـەڕان بـەدوای ڕێگایەکدا بۆ هیندستان، ئەمەریکای دۆزییەوە"(١٣٧).

گشت ئەوەی باس کرا ئەو پەڕی هەق بە مەکیاڤیللی دەدا دلوا لە ڕۆژهەلأتییەکان بکا کە خۆی لە واقیعدا چۆن بووە وەهای ببینن و بیروباوەڕەکانیشی چۆنن وەهایان هەڵبسەنگێنن. بەڵێ: "مەدح وستایش هەرگیز لە وزەیدا نییە ئەم ناوە بە هەقی خۆی بگەیەنی"

پەراوێزەکان

(١) مەکیاڤیللی لە تەمەنی دوانزە ساڵاندا بوو کە یەکەم کتێبی دەربارەی مێژوو خوێندۆتەوە.

(٢) R.Ridolfi the life of Niccolo Machiauelli، translated from the Etalian by G.Grays on ،chicago ١٩٦٢،P.٢

(٣) ا.ك.جیفیلیکوف، نیکولو مەکیاڤیللی (١٤٦٩–١٥٢٧) مۆسکۆ –لینینگرارد، بەزمانی ڕووسی، ل ٢٤.

(٤) R.Ridolfi ،Op.Cit ،pp ٩–١٢ F.Chabod، Machiavelli and Renissance ،transated from the Italian by D.Moore ، Cambridge ١٩٦٠ ،pp.٧–٩

(٥) R.Ridolfi ،Op.Cit ،p.٤

(٦) F.Chabod ،Op. Cit ،p.١٢٦

(٧) ا.ك.جیفیلیکۆف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

(٨) هەمان سەرچاوە – ل ٣٢

(٩) ف. ڕۆتینبۆرگ، (فیلەتەنەکانی سەردەمی ڕاپەڕین) بەزمانی ڕووسی، لینینگراد ١٩٧٦، ل ١٢٠–١٢١.

(١٠) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٠

(١١) بڕوانە کتێبی
H. Butterfield، the Statecraft of Machiavlli، London ،١٩٦٠ ، p.١٢٥

(١٢) :لە شوێنێکی تری ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، دەگەڕێینەوە سەر کتێبە گەورەکەی مەکیاڤیللی (دەمەتەقێ)

(١٣) پیشەسازیی قوماش لەو ڕۆژگارەدا، نەك تەنیا لە ئیتاڵیادا، بەڵکو لە گشت ئەورووپادا لە پێشە بە قازانجەکان بوو.

(١٤) ئەوە لە نامەیەکیدا وتراوە کە بۆ فیتۆریی هاوڕێی ناردوە. (بگەڕێرەوە سەر
(F.Chabod ،Op.Cit pp ١٣١–١٣٢)

(١٥) أ.ك. جیفیلیکۆف –سەرچاوەی پێشوو، ل١٩.

(١٦) F.Chabod ،Op.Cit، pp.٤،١٢٦،١٢٤–١٣٥

(١٧) R.Ridolfi ،Op،Cit،pp ١٤٥،١٥٦

(١٨) F،Chabod ،Op.Cit P.١٣٢.

(١٩) Ibid ،p.١٢٩

(٢٠) :نیکۆلا ئەلکسێیف، نیکۆلۆ مەکیافیللی، بە زمانی بولگاری، سۆفیا، ١٩٠٨، ل ٢٧–٢٨. هەروەها ف. رۆتینبۆرگ، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٢ –١٢٣. هەروەها ل.م باتکین، (مرۆڤپەروەرە ئیتاڵیاییەکان)و شێوەی ژیان، شێوەی بیرکردنەوە، بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٨٧، ل ٥٨–٥٩ هەروەها

"The prince" ،London ١٩٦٨، pp ١٨–١٩ (the Introduction by G.Bull)

(٢١) تیتۆس لیڤی (٥٩پ.ز– ١٧ د.ن) مێژوونوسێکی ناسراوی رۆمانەکانە ٤٥ ساڵی بە دانانی کتێبە گەورەکەیەوە "مێژووی رۆما لە دامەزراندنی شارەکەوە" بەسەر بردووە بریتی بووە لە ١٤٢ بەرگ و تەنیا ٣٥ بەرگی ماوەنەتەوە. یەکەمین دە کتێبیان کە مەکیافیللی بۆ نووسینی کتێبی (دەمەتەقێ) کردوێتییە سەرچاوەیەکی سەرەکی، باسی ئەو کارەسات و رووداوانە دەکەن کە هەتا ساڵی ٢٩٣ی پێش زایین روویان داوە.

(٢٢) مەکیافیللی ئەوەی لە پێشەکیی کتێبی (دەمەتەقێ)دا وتوە

(٢٣) F.Chabod ،op.Cit ،p،٢٤

(٢٤) F.Gilbert ،Machiavelli and Guiccardini.politics and history in sixteenth century. Florence، Prineeton، ١٩٦٥، p.١٩٩

(٢٥) R.Ridolfi ،Op،Cit،pp. ١٦٥–١٧٥

(٢٦)"The Prince"، p. ١٥ (the Introduction)

(٢٧) R.Ridolfi، Op. Cit، pp. ٢٤٩- ٢٥٠

(٢٨) پشتمان بە وەرگێڕانە عەرەبی و ڕووسی و ئینگلیزییەکەی بەستوە.

(٢٩) بگەڕێرەوە لای: ئەلین فیدرین –مەکیافیللی –وەرگێڕانی أميرة الزين –بیروت – ساڵ نییە، ل٢٢–٢٣.

(٣٠) R.Palmer and J.Colton، A history of the Modern world، third edition، New York،١٩٦٥، p.٥٥

(٣١) مەکیافیللی ئەم قسە بەناوبانگەی بە بۆنەی هێرشی فەرەنساییەکانەوە بۆ سەر ئیتاڵیا لە ساڵی ١٤٩٩ دا و بەرەو پێش چوونی خێراییانەیان وتووە "بگەڕێرەوە سەر مێژووی

ئیتالیا به زمانی رووسی جزمی یەکەم، له ژێر چاودێری ئاکادیمیست.س.د سکارکینەدا، مۆسکۆ ۱۹۷۰ ل٤٥٥"

(۳۲) : بەزۆری پشتم بە وەرگێڕانە عەرەبییەکەی ئەم کتێبە بەستوە "بگەڕێرەوە سەر – دەمەتەقیی مەکیاڤیللی –وەرگێڕانی خیری حماد، بیروت، ۱۹٦۲"

(۳۳) ئەوە تاقە کتێبێتی کەلە ژیانی خۆیدا لەساڵی ۱٥۲۱ دا بلاوکراوەتەوە.

(۳٤) R. Palmer and J. Colton، Op،Cit.، p. ٥٥

(۳٥) J. Plamenatz،Man and Society. A criti-cal examenation of some important social and politicce theories، from machiavelli to Marx، vol. ۱، tenth impression، London، ۱۹۷۷، pp.۱،۷

(۳٦) له کۆتایی سەردەمی ناوەڕاستدا باری ئابووری ئیتالیا خێراتر لەوڵاتەکانی تری ئەوروپا ڕووی لە پێشکەوتن کرد، ئەویش لە سایەی بازرگانی یە گەشەسەندووەکەیەوە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتداو پێشکەوتنی بەرهەمی پیشەیی تیایدا بەڕادەیەك کەئیتالیا بەر لە هەر شوێنێکی تری جیهان، یەکەمین نیشانەی پەیوەندی و بەرهەم هێنانی سەرمایە دارانەو دەستەو تاقم و چینە کۆمەڵایەتییە نوێیەکانی بە خۆیەوە دی.

(۳۷) H.Butterfield، Op. Cit.، PP. ۱۱٤–۱۱٥

(۳۸) : بۆ درێژەی باس بگەڕێرەوە لای : و.ل. ڤاینشتێن، مێژوو ناسی ی ئەوروپایی ڕۆژئاوا لە سەردەمیناوەڕاستدا، بە زمانی رووسی، مۆسکۆ –لینینگراد ۱۹٦٤،ل۲۸٦.

(۳۹) ئیتالیاییەکانی گەلانی تری ئەوروپایان بە وەحشی (کێوی) ناو دەبرد، بەو مانایەی کەلە چاو خۆیاندا دواکەوتوون.

(٤۰) W. Lewis ،The Lion and the Fox. The role of the hero in the Plays of Shakespeare، London ،۱۹٦٦ ،p. ٦۹

(٤۱) د.ل. ڤاینشتێن، سەرچاوەی پێشوو، ل۲۷۹

(٤۲) H.Butterfield ،Op.Cit.، p، ۹۷

(٤۳) بۆ نمونە بگەڕێرەوە سەر: ئەلێن ڤیدین، سەرچاوەی پێشوو، ل۳۲.

(٤٤) "The Prince" p.۲۰ (the Introduction).

(٤٥) : له ڤ.رۆتینبۆرگ، سەرچاوەی پێشوو.ل۱۲۲ەوە وەرگیراوە

(٤٦) : شارێکی فەرەنسایە دەکەوێتە باشوری ڕۆژهەڵاتی پاریسەوەو بارەگای دەربارەی پادشا بووە.

(٤۷): لە(ڤ. رۆتینبۆرگ، سەرچاوەی پێشوو، ل۱۲۲) ەوە وەرگیراوە.

(٤۸) : بۆرجیا بنەماڵەیەکی سەردلری ناسراوە کە بەنەژاد ئەرگۆنیی ئیسپانیایی یەو لە سەدەی پانزەیەمدا رووی کردۆتە ئیتالیا. ئەم بنەماڵەیە لەسایەی ئەلفۆنسۆ بۆرجیا وە کە

له ساڵی ١٤٥٥ دا بووه بە پاپا بەدیارکەوتوه. هەروەها ئەلیکساندەری شەشەمیش یەکێك بوو لە خزمانیو لە ساڵانی (١٤٩٠-١٥٠٢)دا بوو بە پاپا.
(٤٩) H.Butterfield، Op. Cit.،pp ١٢١-١٢٢ ،.The Prince" ،pp. ٢٢-٢٢ "The Introduction).
(٥٠) :"مێژوویئیتالیا" (سەرچاوەی پێشوو)، ل٢٢٥-٢٢٦
(٥١) F.Chabod،Op.Cit.،pp.٩٤-٩٥،R.Ridolfi،Op.Cit.،p.٩
(٥٢) ئەلین فیدرین، سەرچاوەی پێشوو.ل٦٢
(٥٣) J.Plamenatz، Op، Cit.، p. ٢٢. R.Rodilfe، Op.Cit.، pp.٥٣-٦٤، J. Plamenatz، Op.Cit.،p.١٤.
(٥٤) : ئەم رایە بایەخێکی گەورەی هەیە، چونکە مەکیافیللییەکان دەبوو شوێن پێیان هەڵبگرن.
(٥٥)F.Chabod، Op.Cit.،pp.١٤٠، ١٤٢ ،F. Gilbert، Op، Cit، pp. ١٧٦-١٧٧.
(٥٦) J.Plamenatz، Op،Cit، p. ٤٢.
(٥٧) S.H.Sabine ،A history fo Politcal theory New York، ١٩٥٠ pp.٢٢٧-٢٢٨
(٥٨) "برایتیی یەسوعییەت" یا (قەشە یەسوعییەکان)
(٥٩) R.Weiss، The spread of Italan Humanlam، London، ١٩٦٤، p.٨٤
(٦٠) : ناونیشانی تەواوی کتێبەکە ئەمەیە
"Discours sur les Moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un Royaume ou autre Principaute-Contre Nicholas Machiavei" Florentin، ١٥٧٦
(٦١) بگەڕێرەوە لای :
W.Lewis، Op. Cit.، pp. ٦٤،٧١-٧٢
(٦٢)Ibid،p.٧١
(٦٣) Ibid،p.٦٦
(٦٤) Ibid،p.٦٩
(٦٥) Ibid،p.٧٢
(٦٦) The Prince"، p.٩(the Introduction).
(٦٧) "Anti-Machiavel".
(٦٨) : لە (و. د. فاینشتین، سەرچاوەی پێشوو، ل. ٢٦٨)ەوە وەرگیراوە
(٦٩) W.Lewis، Op. Cit.، p.١٠٢

(٧٠) مەبەست لەوەیە کە ئەگەر میرێك هەبوولیە خۆی بەقوتابیی مەکیاڤیللی بزانیایە، فەرمانی پێدەدا کە لە دانانی کتێبێکدا دژی مەکیاڤیللی لاسایی فریدریکی گەورە بکاتەوە.

(٧١) W.Lewis، OP. Cit.، PP. ١٠٢-١٠٣

(٧٢) Ibid ،p. ١٠٥

(٧٣) "Renaissance and Reformation ١٣٠٠-١٦٤٨، Edited by G.R.Elton، Second edition ،New York ،p. ١٠٩

(٧٤) : بگەڕێرەوە لای : ئەلێن فیدرین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢-١٣

(٧٥) A.Ridolfi، Op. Cit.، p.٩.

(٧٦) : بگەڕێرەوە لای: ئەلین فیدین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢-١٣

(٧٧) مەکیاڤیللی، میر، ل ٦ "پێشەکی"

(٧٨) "The Civilization of the Renaissance in Italy" An Essay by J. Burckhardt، New York and Toronto ،p. ٩٣.

(٧٩) : أ. ك.جیفیلیکۆف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧

(٨٠) : ڤ.ڕۆتینبۆرگ، سەرچاوەی پێشوو ل ١١٢-١١٣

(٨١) ئەنتۆنیۆ گرامشی، میری نوێ، مەسەلەکانی زانستیی سیاسەت لە مارکسیەتدا وەرگێڕانی زاهی شرقان و قیس الشامی، بیروت، ١٩٧٠، ل ٣٥

(٨٢) R.Ridolfi ،Op، Cit ،pp ١٩٦-١٩٧

(٨٣) لەناو ئەو چەندین سەرچاوەیەدا کە بۆ ئامادەکردنی ئەم لێکۆڵینەوەیە گەڕاومەتەوە سەریان تەنیا جیفیلیکۆف بایەخی تەواوی بەم باسە گرنگە داوە.

(٨٤) أ. ك جیفیلیکۆف، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

(٨٥) لە هەمان سەرچاوە وەرگیراوە، ل١٠٦.

(٨٦) هەمان سەرچاوە، ل ١٠٧.

(٨٧) : وتەکە لە هەمان سەرچاوە وەرگیراوە، ل١١١.

(٨٨) زۆربەی مێژوونوسان بە شێوەیەکی رووت و قووت ئیشارەتیان بەم وتەیە داوە، واتە بەبێ نیشاندانی ئەو باروبۆخەی تیایدا وتراوە کە ئەو بایەخێکی تایبەتی دەداتێ بۆ نموونە بگەڕێرەوە سەر:

R.Ridolfi ،Op ،Cit ،p٢٤١ ; F.Chabod ،Op، Cit p.١٤٢

(٨٩) مەکیاڤیللی زاراوەی "پێغەمبەری بیچەك"ی لەکاتی قسەکردنیدا لەبارەی رەبەنی فلۆرنسایی شۆڕشگێری هاوچاخی خۆیەوە (سافۆنارۆلا) بەکارهێناوە لەم رووەوە سەلماندویتی کە سەرکەوتن تەنیا بەشی پێغەمبەرە چەکدارەکان بووەو دەبێ. "میر-بەشی شەشەم".

(٩٠) بەهۆی نەخۆشییەکەوە لە گەدەیدا مردوە کە رەنگە ئارام لە بەرپران کارێکی گەورەی تێکدەدا.

(٩١) گەلی لە مێژوونووسان مەکیاڤیللی ئەك فرانسیس بیکۆن، بە داهێنەری ڕێبازی لێکۆڕان (أستقرائی) دادەنێن.

(٩٢) : لە ڤ.ی. ڕۆتینبۆرگەوە وەرگیراوە، سەرچاوەی پێشوو، ل١١١.

(٩٣) سەرەڕای ئەو شاڵاوەش سیاسییەکان بە فراوانی لەسەر خوێندنەوەی "میر" بەردەوام بوون "بگەڕێرەوە سەر

C.Hayes ،Modern Europe to ١٨٧٠ ،NewYork ١٩٥٩ ،p٢٦)

(٩٤) : ڤ.ی.ڕۆتینبۆرگ. سەرچاوەی پێشوو، ل١١٤

(٩٥) بگەڕێرەوە سەر "ئەنسیکلۆپیدیای فەلسەفی" بەزمانی ڕووسی، جزمی سییەم، مۆسکۆ ١٩٦٤ ل ٢٨٠.

(٩٦) ڤۆلتێر پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ ژمارەیەك لەو پادشا ئەوروپاییاندا هەبوو کە خۆیان بە پشتگیریکەری بزوتنەوەی ڕۆشنکاری (تنویر) نیشاندەدا، لەوانە فردریکی گەورە و قەیسەری رووسیا کاترینی دووەم

(٩٧) : بگەڕێرەوە لای أ.ك. جیفیلیکۆف، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٠.

(٩٨) ك. مارکس و ف. ئینگلس، بەرهەمەکانیان بە زمانی ڕووسی، چاپی دووەم جزمی یەکەم، ل١١١.

(٩٩) ڤ. ی. ڕۆتینبۆرگ ئەو وتەیەی ئینگلس بۆ ناونیشانی کتێبەکەی دەربارەی سەردەمی ڕاپەڕین هەڵبژاردوە (بگەڕێرەوە سەر پەراوێزی ژمارە ٤).

(١٠٠) : ك. مارکس و ف. ئینگلس، بەرهەمەکان، جزمی ٢٠، ل ٢٤٦.

(١٠١) : دوای گەڕانمان بە ناو هەر پەنجا وپێنج بەرگەکەی دوا چاپی بەرهەمەکانی لینیندا، هیچ ئیشارەتدانێکمان بە مەکیاڤیللی تیدا نەدین.

(١٠٢) : بگەڕێرەوە سەر: "دەمەتەقی"، پێشەکی، ل ١٥–١٧ ڤ.ی.ڕۆتینبۆرگ سەرچاوەی پیشوو، ل١٤٤.

H.Butterfield ،Op ،Cit pp ٨١–٨٢ ،J.Plamenatz.Op.Cit p. ٤٢
J.R.Strayer and others The Mainstream of Civilization، NewYork; ١٩٧٤ ،p ٤٠٨.

(١٠٣) نووسەریش هەن کە ناپلیون بۆناپۆرت بە "نوێنەرێکی ڕاست و دروست"ی مەکیاڤیللیزم دادەنێن. بۆ نموونە بگەڕێرەوە سەر:

(١٠٣) The Prince، p.٢٢ (The Introduction) H.Butterfield ،Op ، Cit ،p ١٠٢

(١٠٤) : بگەڕێرەوە لای ئەنتۆنیۆ گرامش، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣ و شوێنی تریش.

(١٠٥) سانتیاگۆ کاریللۆ، ئەورۆ کۆمۆنیزم دەوڵەت، وەرگێڕانی د.سعاد محمد خضر، بەغدا، ١٩٧٨ ل ١٤.

(١٠٦) : لە أ. ك. جیفیلیکۆفەوە وەرگێڕاوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠١.

(١٠٧) " The Prince "، p.٢١ (The Introduction).

(١٠٨) : پشتمان بەو چاپە بەستووە کە شێخ ئەلیاس خلیل زخریا، بیروت ١٩٦٢، ساغی کردۆتەوە و پەراوێزی لێداوە.

(١٠٩) رادەر دکتۆر ناجی حسین دەیەوێ بە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ لەم باسە بدوێ.

(١١٠) بگەڕێرەوە سەر ئیف لاکۆست، أبن خلدونی ناودار، وەرگێڕانی میشال سلیمان، بیروت، نییە، ل١٥٦.

(١١١) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٩.

(١١٢) Creasy، History of the Ottoman Turks Beirut، ١٩٦١ ،pp. ٢٥٢–٢٥٣.

(١١٣) قسەی یەکێکە لەو وەرگێڕە سورییانەی لای فەرەنسایییەکان لەهێرشەکەیادا بۆ سەر میسر لەگەڵ محمد علیی گەورەدا لە سەردەمی خۆیدا ئیشی کردوە.

(١١٤) بۆ درێژەی باس بگەڕێرەوە سەر : دکتۆر جمال الدین الشیال، مێژووی وەرگێڕان و بزوتنەوەی رۆشنبیری لە سەردەمی محمد علی دا، قاهیرە، ١٩٥١، ل٧٨–٨٢، ١٦٦–١٦٧، ٢١٦

(١١٥) دەربارەی لاوازیی وەرگێڕانەکە بگەڕێرەوە سەر ئەو بەراوردەی دکتۆر جمال الدین الشیال لە ل ٢١٦ی کتێبەکەیدا کردویەتی. دەبێ ئەوەش بڵێین کە دەستنووسی ئەم وەرگێڕانە هێشتا ماوەو لە (دار الکتب) ی میسریدایە.

(١١٦) "کتێبی میر کە بریتییە لە مێژووی میرایەتی بە رۆژئاواییەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا" دانانی نیکۆلا مەکیاڤیللی، وەرگێڕانی پارێزەر محمد لتفی جمعە، قاهیرە ١٩١٢.

(١١٧) دەقی "میر" لە وەرگێڕانە عەرەبییەی دووەمەکەیدا لە ١٤٨لاپەرە دایە.

(١١٨) هەمان سەرچاوە، ل ٣٥

(١١٩) هەمان سەرچاوە، ل ٣٢

(١٢٠) لە ساڵی ١٩٦٠ دا وەرگێڕانێکی نوێی میر لە لایەن خیری حمادەوە بڵاوکرایەوە کە هەتا ئێستا چەند چاپێکی لێدەرچووە و لە پاڵ دەقی "میر" خویدا، وتەیەکی مۆسۆلینی و پێشەکییەکی فرلوانی کریستیان گاوس و بە دواداچوونێکی فاروق سعدی وەك پاشکۆیەك لەدوادوایی کتێبەکەدا لە گەڵدان.

(١٢١) پارێزەر محمد لطفي جمعە وەك لە پێشەکییەکەیدا بۆ "میر" و لە شێوەی وەرگێڕانەکەیدا دەردەکەوێ، خاوەنی رۆشنبیرییەکی باڵا بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە رێگەی یەکێ لە ئەوروپاییەکانەوە نەبێ کە مەدح و ستایشی زۆری و نمونە هێنانەوەی بەردەوامی لەسەر مەکیاڤیللی سەرنجی راکێشاوە و ئەوە وایلێکردوە بە دوای "میر"دا بگەڕێ و وەری بگێڕێ، دەنا چی تری دەربارەی مەکیاڤیللی نەبیستوە.

(١٢٢) " Encyclopedia Brttannica" vol. XI، Chicago-London ، ١٩٧٤، pp.٢٢٧،٢٣٠

(١٢٣) Encyclopedia Americana" vol،١٨ New York ،١٩٧٦ ،pp. ٥٢–٥٣

(١٢٤) "ئەنسكلۆپيدياى فەلسەفى"، بە زمانى رووسى، جزمە سێيەم، مۆسكۆ، ١٩٦٤، ل ٢٨٠–٢٨١.

(١٢٥) "ئەنسكلۆپيدياى مێژوويى سۆڤياتى"، بە زمانى ڕووسى، جزمى هەشتەم، ١٩٦٥، ل ٩٢٣–٩٢٤.

(١٢٦) "ئەنسكلۆپيدياى گەورەى سۆڤياتى"، بە زمانى ڕووسى، چاپى دووەم، جزمى ٢٥، مۆسكۆ ١٩٦٤، ل ١٠٦–١٠٧، هەروەها چاپى سێيەم، جزمى ١٥، مۆسكۆ، ١٩٧٤، ل٢٤(٧٠٩–٧١١).

(١٢٧) "مێژووى جيهان"، بەزمانى ڕووسى، جزمى چوارەم، مۆسكۆ، ١٩٥٨، ل ١١٥

(١٢٨) C.J.Hayes، Op.Cit.،pp.١٨،١١٥

(١٢٩) مەبەستمان، ليسلى ژكەرى عەميدى پێشووى كۆليجى كامبێۆنە.

(١٣٠) بگەڕێرەوە سەر ل ١٩، ٢٢ ى پێشەكييەكەى ليسلى ژكەر لە "دەمەتەقێ"دا

(١٣١) "Aetion and Conviction in Early Modern Europe"، editors J.K.Rabb and J.E.Seigel، Princeton، New Jersey ، ١٩٦٩ ،p. ٢٦

سيفەتى دامەزرێنەرى زانستيى سياسەت بەلايەنى كەمەوە لە نيو سەدە لەمەويەرەوە، لەپاڵ ،اوى مەكيافيلليدايە.

(١٣٢) F.Gilbert، Op.Cit.،pp. ١٨٢، ١٩٩

(١٣٣) R.Palmer and J.Colton، Op. Cit.، pp. ٤٣

١٣.) بگەڕێوە سەر ڤ ى. ڕۆتينبۆرگ، سەرچاوەى پێشوو، ل١٠٧–١٠٨

(١٣٥) R.Ridolfi ،Op. Cit.، pp. ٢٥١–٢٥٤.

(١٣٦) R.Weiss ،The Spread of Italian Humani –sm ، London ،١٩٦٤ ،p. ٨٣

(١٣٧) ا. ڤ. جيفيليكۆف، سەرچاوەى پێشوو، لە ٩١.

Meer

میژوو کەم جار ڕووناکبیرێکی وەهای بە خۆیەوە دیوە کە بەردەوام و بە درێژایی چەند سەدەیەک. لە هەموو کووچەیەکی ئەم جیهانە بەرینەماندا بیروڕاکانی بە وێنەی مەکیاڤیللی ی ئیتالیایی کە ناوی دەچەسپێتە زەینی هەریەکێک لەوانەی بۆ یەکەم جار لە دەرگای سیاســەت دەدەن. بووبێتە مایەی بێنەو بەرەیەکی پڕ لـە ناکۆکی. لەبەر ئەوە شتێکی سەیر نیە کە ئەم پیاوە و بەرهەمی قەڵەمەکەی دەستی تائەم ڕۆژانەش لە لایەن گشت لێکۆڵەرەوەکانەوە بەهەموو ڕێبازە جۆراجۆرەکانیانەوە. جێگای بایەخ پێدان بێ. جا هەرچەندە رووی شێوێنراوی مەکیاڤیللی لــە دێر زەمانەوە لــە بیرو هۆشی ڕۆژئاواییەکاندا بەرەو سڕینەوە چووەو رووە ڕاستەقینەکەی جێگای گرتۆتەوە. بەلام لای ڕۆژهەلاتیەکان هێشتا هەر وێنەکەی لەوەبەری لە بیرو هۆشدا چەسپەو بە شێوەیەکیش کە جیاوازیی لەگەڵ ئەوەکەی ئەوروپای سەدەکانی پێشوودا نیە. سا ئەم لێکۆڵینەوەیە ئامانجی ئەوەیە کــە بەیشت بەستن بە نووسینەکانی خۆیو بەو دوا بیروڕایــانەی لێکۆڵەرەوەکان سەبارەت بیروباوەڕەکانی بەیەکەیشتوون. ڕووە ڕاستەقینەکەی مەکیــاڤیللی بخاتە پێش چاو. هەروەکو تەقەلا دانێکیشە بۆ گەیشتن بەهەندێ ئەنجام لێدەرهێنانی نوێی ئەوتۆ کەبۆ گفتوگۆ لەسەرکردن و پەرەپێدان دەشێن.

د. کمال مظهر

سەنتەری روناکبیری هەتاو

ژمارە (18)

بەهاوکاری وەزارەتی ڕۆشنبیری سلێمانی لە چاپ دراوە

کەمال مەزهەر

ڕێنیسانس

لەگەڵ باسێکی تر بەناونیشانی
ئەدیب و ئەرکەکانی ئەمڕۆ

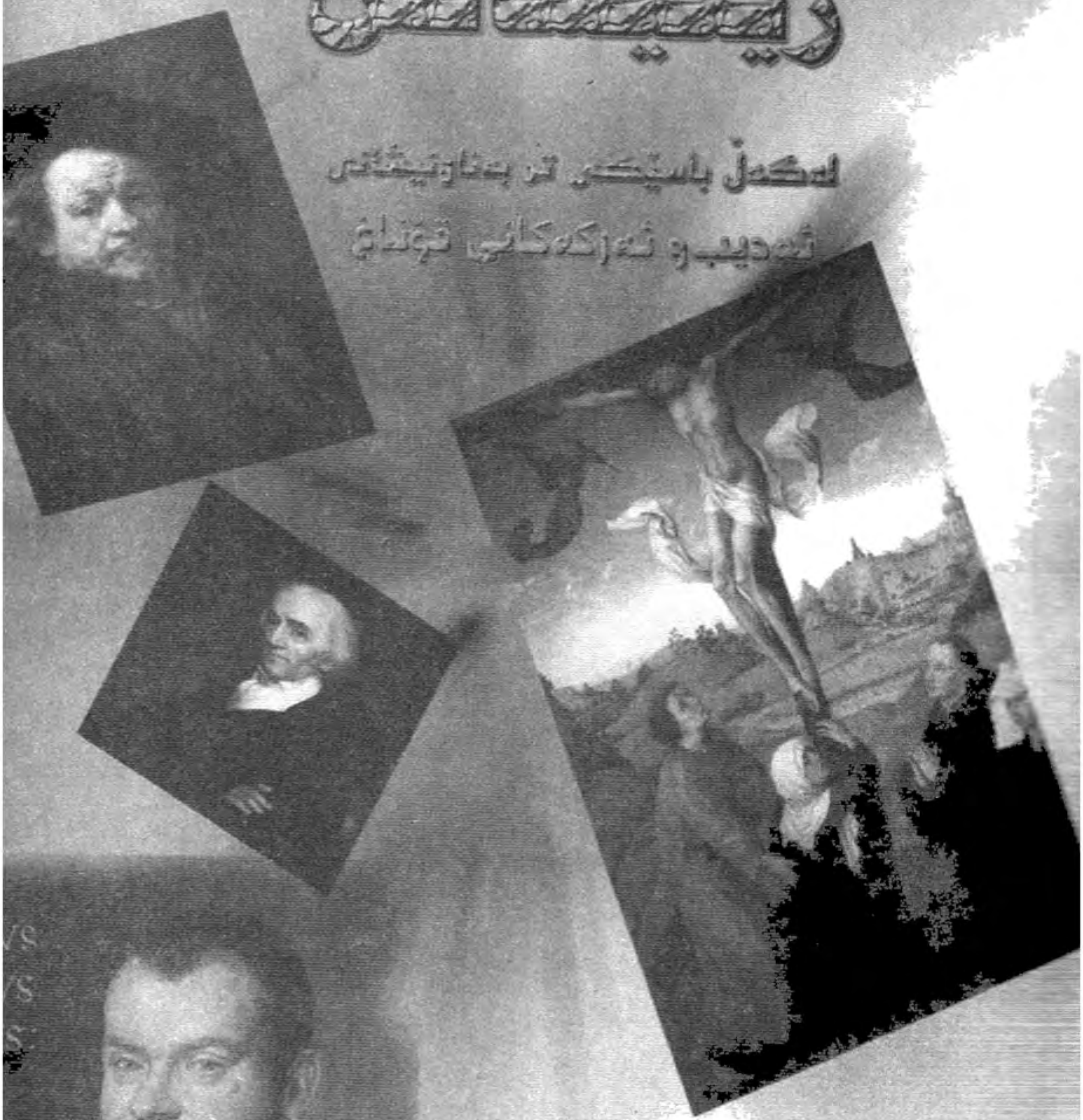

وەرگێڕانی
فوئاد مەجید میسری

دکتۆر کەمال مەزهەر

رێنیسانس

لەگەڵ باسێکی تر بەناونیشانی

ئەدیبو ئەرکەکانی قۆناغ

فوئاد مەجید میسری
کردوویە بەکوردی

چاپی دووەم
٢٠٠٤

بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان
www.roshnbiri.org
khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: ڕێنیسانس، لەگەڵ باسێکی تر بەناونیشانی ئەدیب و ئەرکەکانی قۆناغ
- نووسەر: دکتۆر کەمال مەزهەر
- وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فوئاد مەجید میسری
- بابەت: مێژوویی
- چاپی دووەم، ٢٠٠٤، سلێمانی
- بەرگ: نازەنین سالح
- تایپ و نەخشەسازی: ڕۆڤـــان
- تیراژ: ٢٠٠٠دانە
- زنجیرە: ٦٨
- ژمارە سپاردنی (٤٥٠)ی وەزارەتی ڕۆشنبیری پێدراوە
- چاپ: چاپخانەی شڤان

ناوەرۆك

پێشەكی چاپی دووەم	
پێشەكی چاپی یەكەم	٥
ئیستاتیكای قۆناغێكی نوێ	٦-١٣
پێشەكی چاپی عەرەبی	١٤-١٥
بەشی یەكەم/ ئەوروپا لەبەردەم سەدەیەكی نوێدا	١٦-٢٣
بەشی دووەم/ خاسیەتو رۆژگاری رێنیسانس	
مەفهوومی رێنیسانس	
ئیتالیاو مەودای مێژوویی رێنیسانس	
خاسییەتەكانی رێنیسانس	٢٤-٤٧
بەشی سێیەم/ ئەنجامەكانی رۆژگاری رێنیسانس	٤٨-٦٢
بەشی چوارەم/ ئەمران	
پێشەوایانی رێنیسانس	
دانتێ، پەترارك، بۆكاشیۆ، ئارزامسی رۆتەردامی	
سۆسیال ئایدیالیستەكان	
نیگاركێش‌و پەیكەرتاشانی رۆژگاری رێنیسانس	
لیۆناردۆ دافینشی، میكائیل ئەنجیلۆ، رۆفائیل سانتی	
پەرەسەندنی لێكۆڵینەوەی مێژوویی	
ماكیافیللی	
تەفینەوە بە رووی واقیعدا	
شەكسپیر، سێرڤانتس	٦٣-١٢٣
ئەنجام	١٢٤
پاشكۆ/	

پێشەکی چاپی دووەم

بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست، دەرەبەگایەتی وەك سیستەمێکی ئابوری- سیاسی، پشت بەستوو بووە بەدامو دەسگایەکی ئاینی. دامو دەسگایەك شەرعییەتی ئاینی دەدا بەهەموو ئەو یاساو ڕێسایانەی دەرەبەگایەتی بەرهەمی هێنا بوون. هاوکات دەرەبەگایەتیش چەندین ئیمتیازی ئابوری‌و سیاسی بۆ دەسەلاتی کڵێسە فەراهەمکردبوو. ڕۆشنتر بڵێین؛ لاهوتی مەسیحی بەشێك بوو لەو سەرخانەی بەتەواوی لەگەڵ ژێرخانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیدا دەگونجاو لەخزمەتیدا بوو. بۆیە یەکێك لەو ئەرکە گرنگانەی کەوتە ئەستۆی بیرمەندانی سەردەمی ڕێنیسانس ئەوەبوو، چاوێك بە فەلسەفەی سیاسی سەردەمەکەیاندا بگێڕنەوەو لە فۆرمێکی نوێدا فۆرمۆلەی بکەنەوە. چونکە هەلومەرجی تازەی سەردەمەکە پێویستی بەفەلسەفەیەکی نوێی سیاسی هەبوو بەجۆرێك بتوانێ ئاڵوگۆڕێك بەسەر فیکری سیاسی کۆمەڵگای کۆندا بهێنێ. تا لەم حەقیقەتەوە بۆمان دەردەکەوێ بۆچی فیکری هومانیستانی سەردەمی ڕێنیسانس پەردەی لەسەر ڕوخساری درێوی کڵێسەی کاتۆلیکی هەڵدایەوەو لاهوتی مەسیحی کردە یەکێك لە ئامانجەکانی.

بیروڕای هومانیستان سەبارەت بەژیانی مرۆڤ، تەواو پێچەوانەی بیروباوەڕی کڵێسە بوو کەدەیویست هەرچی شتی دونیایی هەن، بۆ خزمەتی ئەو دونیا (قیامەت) تەرخان بکرێن.! ئەم تێزە فیکرییە کە تەواو دژی لاهوتی کڵێسای کاتۆلیکی بوو، زەمینەی بۆ بزووتنەوەیەکی فیکریی مەزنتر خۆشکرد کە لەمێژوودا بە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیی ناسراوە. ئەو تێزە ئاینیانەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیی بە ڕێبەرایەتی "مارتن

لۆتەر"و "جان کالفن"* لەسەرەتاو ناوەڕاستی سەدەی شانزەهەمدا پیادەیان کردو جیهانی مەسیحیەتیان هەژاند، چەند تیزێکی فیکریی تازە بوون تەعبیریان لەهەلو مەرجی دونیایەکی نوێتر دەکرد. بەنموونە: لەمەیدانی سیاسیدا پشتگیرییان لەدەسەلاتی رەهای دەولەتی پاشایەتیکرد. ئەو دەولەتەی لەهەولی ئەوەدا بوو، کلێسە ناچار بکات چیتر دەست نەخاتە کاروباری سیاسییەوە.

لەکاتێکدا کلێسەی کاتۆلیکی سوود "الربا– الفائدة"ی حەرامکردبوو، بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی شەرعییەتی پێ دەدا. ئەم هەلوێستە پشتگیریکردنێکی ئاشکرا بوو لەسەرەتاکانی پرۆسەی کەلەکەبوونی سەرمایە "عملية التراكم البدائي للرأسمال"و برەوی دەدا بەبەرژەوەندی چینی ناوەڕاست کە لەهەناوی کۆمەلگای کۆنی سەدەکانی ناوەڕاست هاتبووە دەرەوەو دەیویست بوونی خۆی لەهەموو بوارەکانی ژیاندا بسەلمێنێ. شەرعییەت دان بەسوود، تیزێك بوو هاوتای بەرژەوەندی سەرمایەی بازرگانی. پرۆسەی بازرگانیش، لەو قۆناغەدا پرۆسەیەك بوو بەردی بناغەی بۆ هەموو ئەو ئالۆو گۆڕە گەورانە دارشت کەدوایی ئەورووپا بەخۆیەوە دی. هەر لەسایەی بازرگانییەکی پەرەسەندوودا کاری پیشەیی "العمل الحرفي" توانی گەشە بکاو بەخۆیدا بێ. هەر بازرگانیش بوو سیستمی ئابوری سروشتیی "الاقتصاد الطبيعي" پووکانەوەو

* مارتن لۆتەر ١٤٨٣- ١٥٤٦ لە هەرێمی "ساکسۆنیا"ی ئەلمان لەدایکبووە. دوای ئەوەی لەزانکۆی "ئیرفۆرت" بڕوانامەی ماجستێری وەرگرت، روو دەکاتە خوێندنی یاسا. پاشان بۆتە قەشەو خەریکی خوێندنی لاهوت بووە، تا لەسالی ١٥١٢ زانکۆی "فیتینبرگ" بڕوانامەی دکتۆرای پێ دەبەخشێ و لەهەمان زانکۆدا دەبێتە مامۆستا.

جان کالفن ١٥٠٩- ١٥٦٤ لەفەرەنسا هاتۆتە دونیاوەو هەر لەوێش خوێندنی یاسای تەواو کردووە. لەبەرئەوەی سەر بەڕێبازی پرۆتستانت بوو، رووبەڕووی کلێسە بۆتەوەو ناچار فەرەنسای جێهێشتووەو لەسویسرا گیرساوەتەوە.

لەجێی ئەو؛ سەرەتاكانی ئابوری سەرمایەداری دامەزراند كە بەرژەوەندی لەهێنانە دی بازاری یەككگرتوو، ئینجا قەوارەی سیاسی یەككگرتوودا دەبینییەوە.

لەبواری كلتوریشدا بایەخێكی زۆریدا بەزمانی نەتەوەییو ژیاندنەوەی. گرنگی دان بەزمانی نەتەوەیی ئەگەرچی پێشەوایانی رێنیسانس وەك ئەركێك لەئەستۆیانگرت؛ بەڵام لەقۆناغێكی تردا بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیی خزمەتێكی گەورەی بەم لایەنەی كلتوری نەتەوەیی گەیاند. وەرگێڕانی "ئینجیل" لەلایەن خودی "لۆتەر"ەوە بۆ سەر زمانی ئەڵمانی هەرچەندە لەبنەڕەتدا بۆ مەبەستێكی ئاینیی بوو دەیویست هەموو كەسێكی ئەڵمان بتوانێ خۆبەخۆ لەئاینەكەی تێبگاو چیتر پێویستی بەوە نەبێ پەنا بباتە بەر لێكدانەوەو فەرمایشتەكانی پیاوانی كڵێسە؛ دەڵێین سەرەڕای ئەم ئامانجە ئاینییە، وەرگێڕانی "ئینجیل" بەسەرێك پلەو پایەیەكی شایستەی دا بەزمانی نەتەوەیی، بەسەرێكی تریش بووە فاكتەری بنیاتنانی شێوە زمانی یەككگرتوو، كە یەكێكە لەپایەكانی قەوارەی نەتەوەیی.

بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیی وەك یەكێك لەدەرهاویشتە هەرە گرنگەكانی سەردەمی رێنیسانس، لە زەمانو زەمینەی خۆیداو لەرێگای دژایەتیكردنی لاهوتی كڵێسەی كاتۆلیكییەوە، پشتگیریی لەشێوە دەسەڵاتێكی نوێ دەكرد كە لەمێژووی ئەوروپادا بەدەسەڵاتی رەهای پاشایەتی "الملكیة المطلقة" ناسراوە.

هەموو ئەو شەڕو شۆڕو كوشتارەی لەو قۆناغەدا لەنێوان هەوادارانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی كڵێسەی كاتۆلیكیدا روویان داو گەلانی ئەوروپایان شەڵاڵی خوێنكرد، لەواقیعدا شەڕ نەبوون لەنێوان دوو مەزهەبی عیسایی جیاوازدا. شەڕ بوون لەنێوان چینێكی پشت بەستوو بەكڵێسەی كاتۆلیكی، لەبەرامبەر چینی بۆرژوای تازە پێگەیشتوودا. شەڕ بوون لەفۆرمی ئایندا، بەڵام ناوەڕۆكیان تەعبیری لەئامانجی دوو چینی كۆمەڵایەتی دەكرد. یەكەمیان لەپێناو پاراستنو درێژەدان بەدەسەڵاتی خۆی، دووەمیش دەیویست بوونی خۆی وەك هێزێكی نوێی كۆمەڵایەتی بسەلمێنێو دەسەڵات بەدەستەوە بگرێو سیستمێكی سیاسی دابمەزرێنێ هاوتای مەوقیعی ئابوریی بێ. ئەم

چینە تازە پێگەیشتووە، بەپێچەوانەی چینی دەرەبەگەوە کە پشتی بەبەرهەمی سروشتیی "الإنتاج الطبيعي"و خود کەفایی "الاكتفاء الذاتي" دەبەست، برەوی دەدا بەبەرهەمی پیشەیی "الإنتاج الحرفي"و لەشێوەی کاڵای هەمەجۆردا دەیهێنایە بازاڕەوە. پرۆسەی کڕین و فرۆشتن، جگە لەوەی شێوە پەیوەندییەکی نوێی کۆمەڵایەتی هێنایە ئاراوەو برەوەیدا بەکاڵای هەمەجۆری پیشەیی، سیستمی گۆڕینەوەی کاڵا "مقايضة السلع"یشی لەبن و بێخ هەڵتەکاند کە پێشتر ئابوری دەرەبەگایەتی پەیڕەوی دەکردو لەجێی ئەو سیستمە، سیستمی دراو "النظام النقدي"ی داهێناو کردیە سیستمی باوو کارپێکراوی بازاڕ.

پەرەسەندنی کاری پیشەیی و لەگەڵیدا پەرەسەندنی بازرگانی، هەروەك دوو پرۆسە بوون و یەکتریان تەواو دەکرد، پێویستیشیان بەوە بوو ماوە نەدەن هیچ کۆسپ و تەگەرەیەك ڕێگا لەگەشەکردنیان بگرێ. باجی ناوچەیی، کەدەسەڵاتی ناوچەیی سەپاندبووی یەکێك بوو لەو کۆسپانەی ڕێگای لەپەرەسەندنی بەرهەمی پیشەیی و پرۆسەی بازرگانی دەگرت. بۆچی.؟! چونکە دەرەبەگە ناوچەییەکان ئامادە نەبوون دەستبەرداری داهاتێك ببن چەند سەدە بوو بۆ خۆیان دابینکرد بوو. هەوڵی ئەپساوەی چینی بۆرژوای تازە پێگەیشتوو، لەپێناو دابینکردنی بازاڕێکی یەکگرتووی فراواندا، هەوڵێك بوو، جگە لەوەی وردە وردە، دەسەڵاتی ئابوری میرە ناوچەییەکانی دەپووکاندەوە بووە هۆی دامەزراندنی قەوارەی سیاسی گەورەتر، کە لەمێژوودا بەدەوڵەتی نەتەوەیی ناو زەد بووە.

بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی کە بۆخۆی یەکێك بوو لەدەرهاویشتەکانی سەردەمی ڕێنیسانس، دەبوو لەناو ئەم پرۆسە مەزنەدا مەوقیعی خۆی دیاری بکا. ڕێبەرانی بزووتنەوەکە هەر زوو هەستیانکرد بەبێ پاڵپشتێکی بەهێزی سیاسی و سەربازی مەحاڵە بزووتنەوەکەیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن. بۆیە دەبینین دەرەنجامی پشتگیریکردنی دەسەڵات لە بزووتنەوەکەو بزووتنەوەکە لەدەسەڵات، لەلایەك بزووتنەوەکە شکڵێکی سەربەخۆی وەرگرت کەبە "پرۆتستانت" ناسراوە، لەلایەکی تریشەوە، دەسەڵات چووە فۆرمی دەوڵەتی ڕەهای پاشایەتییەوە.

* * *

لەبەرئەوەی تیوری دەسەڵات بەشێك بوو لە لاهوتی مەسیحی، بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست، تەنها توێژێك خوێندەواری سەر بەکڵێسە مافی ئەوەی هەبووە قسە لەسەر مەسەلەی دەسەڵات بکا. ئاوێتەکردنی تیوری دەسەڵات بە بنەماکانی ئاینی مەسیحییەوە کەکڵێسەو پیاوەکانی بەرهەمیان هێناو بەبەردەوامی پراکتیزە دەکرا، بۆ ئەوە بوو سنوورێك بۆ دەسەڵاتی میری دەرەبەگ دەستنیشان بکرێ. هاوکات کڵێسە دەیویست تاکەکەسی عیسایی دڵنیا بکاتەوە کەهەرچی کاروکردەوەیەك دەسەڵاتداران ئەنجامی دەدەن دژ بەسەرەتاکانی ئاینی عیسایی نین‌و مرۆڤی خاوەن باوەڕ لەسەریەتی پەیڕەوی فەرمان‌و فەرمایشتی دەسەڵاتداران بکا. کەواتە فیکری سیاسی‌و فیکری ئاینی لەو سەردەمەدا تەواوکەری یەکتر بوون‌و کەس بۆی نەبووە لەیەکتر جیایان بکاتەوە. ئەوەی ئەم رچەیەی شکاندو بۆ یەکەمجار سترەکتوری فیکری سیاسی کڵێسەی لەبن هەڵتەکاند "میکیافیللی" بوو کەیەکێکە لەدیارترین بیرمەندانی سەردەمی رێنیسانس‌و تیوری دەسەڵاتی لەلاهوتی مەسیحی جیاکردەوە. ئەم هەڵوێستە فیکری‌و سیاسییەی "میکیافیللی" هەڵوێستی کەسێك بوو لەدەرەوەی دەسەڵاتی کڵێسەداو بناغەیەکی نوێی بۆ تیۆری دەسەڵات‌و شێوەی حوکمڕانیکردن دامەزراند. "میکیافیللی" کەسێکی سیاسەتمەدار بوو، نەك پیاوی ئاینی‌و هەوڵی‌دا بیسەلمێنێ، کەئەخلاق‌و ئاین ناشێ تێکەڵ بەتیوری دەسەڵات بکرێن. دەسەڵات دەسەڵاتەو هیچ پەیوەندییەکی بە هەڵوێستی ئەخلاقییەوە نییەو ناشێ دەسەڵاتدار خۆی پابەندی هیچ میتۆدێکی ئەخلاقیی بکا. ئەوەی لای "میکیافیللی" گرنگ بوو، پارێزگاری لەبونیادی دەوڵەت بکرێ‌و هەمیشە هەوڵی بەهێزکردنی بدرێ. جائیتر بەچ شێوەیەك بەهێز دەبێ‌و چ رێگایەك بۆ گەیشتن بەو مەبەستە دەگیرێ، گرنگ نییە. ئەوەی مەبەستە گەیشتنە بەئامانج نەك شێوازەکانی گەیشتن بەئامانج. "میکیافیللی" کە لەم روانگەیەوە دەیڕوانییە دەسەڵات، مەبەستی بوو وڵاتێکی لەتوپەتکراوی وەك ئیتالیا، یەك بگرێتەوەو لەسایەی دەوڵەتێکی یەکگرتووی گەورەدا بەڕێوە بچێ.. باوەڕی وابوو کەدەبێ ئاین لەخزمەت سیاسەتدا بێ نەك بەپێچەوانەوە. کەدژایەتی ئاینی عیسایی دەکرد لەبەرئەوەبوو کەمرۆڤ فێری ملکەچی دەکاو ئاینێکیش مرۆڤ لەسەر ئەو میتۆدە رابهێنێ، کۆمەڵگا بەرەو هەڵدێر دەبا. دیارە ئەم هەڵوێستە فیکرییەی "میکیافیللی"

ئەوە ناگەیەنێ کەمرۆڤێکی بێ باوەڕ "ملحد" بووە، نەخێر.. میکیافیللی باوەڕی بەئاین هەبوو، وەلێ باوەڕی بەئاینی عیسایی نەبوو. سەرووەریی دەوڵەتی لەوەدا دەبینیەوە بگەڕێتەوە بۆ سەر ئاینی کۆنی رۆمان کەبووە پشتو پەنای دەوڵەتی رۆماو ئەو ئیمپراتۆریەتە مەزنەی نیوەی دونیای کۆنترۆڵکردبوو.

لێرەوە خەسڵەتێکی گرنگی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیمان بۆ دەردەکەوێ، ئەویش ئەوەیە کەڕێبەرانی جگە لەوەی رووبەڕووی لاهوتی کڵێسەی کاتۆلیکی بوونەوە، بۆ خۆیشیان رۆشنبیری سەریەکڵێسە بوون بە لاهوتی کڵێسە گۆشکرابوون. ئەم هەڵوێستە فیکری‌و سیاسییە بەڵگەی حاشا هەڵنەگرە، کە کۆمەڵگا پەرەسەندنێکی وەهای بەخۆیەوە دیبوو، سەرخانەکەی لەگەڵ ژێرخانی کۆمەڵگادا نەدەگونجاو پێویستی بەسەرخانێکی گونجاوتر هەبوو. سەردەمێك بوو لاهوتی کڵێسەی کاتۆلیکی نەیدەتوانی لەبەرامبەر ئەو پێشکەوتنە ئابوری‌و کۆمەڵایەتی‌و رۆشنبیرییەدا خۆی رابگرێ کە رێنیسانس لەماوەی نزیکەی دوو سەدەدا بەرپایکردبوو. بۆیە لەسەرەتاوە بزووتنەوەکە سیمایەکی لاهوتی لەخۆگرتو هەوڵی دا بەپێچەوانەی بیروڕای کڵێسەی کاتۆلیکییەوە، پەیوەندی نێوان مرۆڤو خواوەند بەشێوەیەکی تر لێك بداتەوە. بەدرێژایی چەند سەدە کڵێسە مرۆڤی عیسایی لەسەر پرەنسیپێك راهێنا بوو گوایە، لەڕێگای کڵێسەوە نەبێ مرۆڤ ناتوانێ بگاتە ئەو بەختەوەرییەی خواوەند بۆ مرۆڤی ئیماندار ئامادەکردووە.!! بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی بەپێچەوانەی ئەم تێزەوە رایگەیاند: مرۆڤ لەتوانایدایە خۆبەخۆو بێ دەست تێوەردانی هیچ لایەنێك خوای خۆی رازی بکاو هیچیش پێویست ناکا، کڵێسە ببێتە ئەڵقەی پەیوەندی نێوان خواوەندو مرۆڤ.

بێگومان ئەو لایەنەی مافی ئەوەی هەبێ خۆی بکاتە ئەڵقەی پەیوەندی‌و رەزامەندی خودا بۆ مرۆڤی دابین دەکا، دەشتوانێ لەگوناهەکانی خۆش ببێ.! قەواڵەی لێخۆشبوون "صك الغفران" کەکڵێسە بەمرۆڤی عیسایی دەفرۆشتەوەو بەناوی خواوەندەوە لەگوناهەکانی خۆش دەبوو، یەکێکە لەدیارترین ئەو نەریتە ئاینیانەی لاهوتی عیسایی لەماوەی دەسەڵاتی رەهای کڵێسەدا پیادەیکردو بەسەر کۆمەڵگایدا سەپاند.! هەر تەنها بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیی بوو توانی رووبەڕووی ئەم نەریتە ببێتەوەو تاوانباری بکا. تەنها بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی دەیتوانی بۆ مرۆڤی عیسایی بسەلمێنێ کە

خوێندنەوەی "ئینجیل"و تێگەیشتن لەدەقەکانی، شتێکە لەتوانای هەموو کەسدایەو دەتوانن بۆ خۆیان بیخوێننەوەو پەیرەوی بکەن؛ بێ ئەوەی پێویستیان بەپیاوانی ئاین هەبێ. ئەم تێزەی ریفۆرمی ئاینی پیادەیکرد، ئەگەرچی بەڕواڵەت تێزێکی ئاینیە بەلام لەناوەڕۆکدا تەعبیری لەمافی تاکەکەس‌و هەڵوێستی تاکەکەس دەکردو بەقووڵیی ئاسەواری خۆی چ لەبواری کۆمەلایەتی‌و چ لەبواری فیکرو فەلسەفەدا بەجێ هێشت. ماوکات بیرۆکەیەکی نوێ بوو بەتەواوی لەگەڵ ئەو پەرەسەندنە ئابورییەدا دەگونجا کە قۆناغە مێژووییەکە هێنابوویە ئاراوە.

بایەخ دان بە رۆڵی تاکەکەس، بەو جۆرەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی پیادەیکرد خواست‌و ئامانجی ئەو چینە کۆمەلایەتییەی بەرجەستە دەکرد کەلەهەناوی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتییدا نەش‌ونمای دەکردو رایدەگەیاند: هەموو کەس مافی خۆیەتی کار بکاو لەڕێگای پیشەییەوە بێ یان بازرگانی، سەروەت‌و سامان پێکەوە بنێ.

هەر لەو کاتەدا کەسیاسەتمەدارێکی وەك "میکیافیللی" تیورەکەی خۆی لەسەر دەسەلات پیادەکردو فیکری سیاسی لەلاهوتی عیسایی جیا کردەوە، رێبەرانی بزووتنەوەکە گەیشتنە ئەو باوەڕەی بزووتنەوەکەیان پێویستی بەپشتگیریی دەسەلات هەیە، دەنا مەحاڵە سەرکەوتن بەدەست بهێنن. هەر دەسەلاتیش دەیتوانی بەشێوەی سیاسی‌و سەربازی بەرگریی لە بزووتنەوەکەو ئامانجەکانی بکا. ئەم هەڵوێستە فیکرییەی رێبەرانی بزووتنەوەی ریفۆرم ئەگەرچی ئاکامەکەی دەسەلاتی رەهای پاشایەتی بەرهەم هێنا، بەلام دەسەلاتی رەهای لەدەست کڵێسەو پیاوەکانیدا نەهێشت. چیتر نەیاندەتوانی‌و بۆیان نەبوو بەناوی خواوەندەوە لەکەس بپێچنەوەو تاوانباری بکەن.

داکۆکیکردنی سیستمی پاشایەتیش لەخودی بزووتنەوەکە لەو جێیەوە سەرچاوەی دەگرت کە؛ هەتا کڵێسە دەسەلاتی ئابوری کۆتاتر بێ، دەسەلاتی سیاسیشی لاوازتر دەبێ. بەڕاستیش وا دەرچوو. هەرزوو پادشاکانی ئەورووپا دەستیانگرت بەسەر زۆربەی زەوی‌و زارەکانی کڵێسەداو چیتر ئامادەیش نەبوون باجی ئاینیی کەپێشتر بەسەریاندا

سەپێنرابوو بەکڵێسەی بدەن. بەو جۆرە دەوڵەتی پاشایەتی هەم لەژێر رکێفی کڵێسە خۆی رزگار کرد، هەم لەرێگای بەهێزبوونی مەوقیعی ئابوورییەوە، مەوقیعی سیاسی بەهێزتر کردو مرۆڤی عیسایی ناچار بوو باوەڕ بەیەك دەسەڵات بهێنێ. ئەو دەسەڵاتەیش دەوڵەتی رەهای پاشایەتی بوو.

ئەم حەقیقەتە مێژووییە بەڵگەی حاشا هەڵنەگرە کە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی بەو جۆرەی کە لاهوتی مەسیحی لە فیکری سیاسی جیاکردەوەو تیوریزەیکرد، بەکردەوەیش بووە فاکتەری پتەوترکردنی دەسەڵاتی پاشایەتی‌و پراکتیزەیکرد. حەقیقەتی مەسەلەکەیش ئەوەیە؛ رێبەرانی بزووتنەوەکە لەگەرمەی ململانەیاندا لەگەڵ دەسەڵاتی کڵێسەدا، پێویستیان بەهاوپەیمانێکی بەهێزو خاوەن قودرەت هەبوو. ئەمەیش ناچاریکردن ئەوەندە بەتەنگ مافی هاولاتیانەوە نەبن‌و دەربەستی ئەوە نەبن دەسەڵات چۆن بەڕێوە دەچێ‌و ستەمی سیاسی کۆمەڵگا بەچ ئاقارێکدا دەبا. چ "لۆتەر"و چ "کالفن" راشکاوانە دەیانگوت: هاولاتیان لەسەریانە مل بۆ حوکمرانی خۆیان کەچ بکەن‌و لێی یاخی نەبن. دەیانگوت: با کاروکردەوەی حوکمڕان ناعادلیش بێ، هاولاتی لەسەریەتی ملکەچی دەسەڵات بێ‌و بەموو لەفرمانی دەرنەچێ..! رایاندەگەیاند؛ یاخیبوون لەدەسەلات مەزنترین گوناهەو تاکەکەسی عیسایی ناشێ توخنی شتێك بکەوێ باوەڕی لەق بکا. چونکە ئەو دەسەڵاتەی لەسەر زەمین کاروباری مرۆڤ بەڕێوە دەبا، دەسەڵاتێکی خواییەو خواوەند بەقودرەتی خۆی بەحوکمڕانی بەخشیوە.!! لەبەرئەوە هەر سەرپێچی‌و یاخیبوونێك لەتەختی پاشایەتی تاوانێکە بەرامبەر بەخواوەند.!!

وەنەبێ رێبەرانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی لەزوڵم‌و ستەمی دەسەڵاتداران بێ ئاگا بوون؛ نەء.! ئەوانە بەم هەڵوێستە دەیانویست پشتگیریی دەسەلات لەدەست نەدەن؛ نەبا بەتەنهاو بێ پشت‌و پەنا لەمەیداندا بمێننەوەو بزووتنەوەکە زیندەبەچاڵ ببێ. لەبەرئەوە راشکاوانە گوتیان؛ مرۆڤی عیسایی بەدەستی زوڵمەوە بناڵێنێ لەوە چاکترە

ئەسیستمێك یاخی ببێ خواوەند بەقودرەتی خۆی بۆ مرۆڤی دامەزراندووە[*]. تەنانەت مەسەلەکەیان ولوەتر بردو خودی "کالفن" رایگەیاند: حوکمڕان لەخۆوە خراپ نابێ؛ خراپیی ئەو ئیرادەی خوای لەسەرەو خواوەند دەیەوێ لەڕێگای دەسەڵاتدارێکی لەو جۆرەوە سزای هاوڵاتیان بدا. ! !

ئەگەرچی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی رۆڵێکی گەلێك مەزنی لەبواری سیاسیو کومەڵایەتیدا بینی، بەڵام وەك هەر بزووتنەوەیەکی ریفۆرمی، نەیتوانی رۆڵی کڵێسەو پیاولنی لەڕیشەوە هەڵبکێشێ. رۆشنتر بڵێین؛ سترەکتۆری فیکریی بزووتنەوەکە پشتی بەبەرنامەیەکی ریفۆرمی دەبەست نەك ریشەیی. ئەو تێزانەیش رێبەرانی پیادەیان دمکردن چون یەكو هاوئاهەنگ نەبوونو لەسەر زەمینەی واقیع هەندێ دەرەنجامیان لێ کەوتەوە، پێچەوانەی خودی بزووتنەوەکەو ئەو ئامانجانە بوون لەسەرەتاوە بانگەشەیان بۆ دەکرا، بەنموونە: "لۆتەر" کەلەسەرەتاوە بانگەشەی بۆ ئازادی تاکەکەس کردو باوەڕی تەواوی بەئازادیی مرۆڤ هەبوو، چونکە لەڕوانگەی ئاینەوە دەیڕوانییە مەسەلەی ئازادییو بەکردەوەیش بووە هاوپەیمانی دەسەڵات، دەبینین خۆیو بزووتنەوەکەی بوونە فاکتەری هێنانەدی دەسەڵاتی رەهای پاشایەتیو بەکردەوە ئازادییان زیندەبەچاڵکرد. لەهەر وڵاتێکی ئەورووپاییدا حوکمڕانان پشتگیریان لەتێزەکانی "لۆتەر" کردبێ، دەسەڵاتی سیاسی چۆتە فۆرمی دەوڵەتی رەهای پاشایەتییەوە. هەرچی "کالفن" بوو، بەهەمان شێوەی "لۆتەر" باوەڕی بەدەسەڵاتی رەها هەبوو، بەڵام لەسەرەتاوە ئازادیی تاکەکەسی نەسەلماندو بڕوای پێی نەبووە. لەهەر وڵاتێکی ئەورووپاییدا رێبازەکەی بڵاوبووبێتەوە، هەوادارانی کەمینەیەکی زۆرلێکراوو ستەم

---

[*] ئیبنوحەنبەلو ئیبنوحەزمو ئەلماوەردیو غەزالیو ئیبنوتەیمییە کە پێنج موجتەهیدی سوننە مەزهەبن، لەمەڕ پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتو هاوڵاتی هەمان رایان هەیە. ئیبنوحەنبەل مەسەلەکە راوەتر دەباو دەسەڵاتداری فاسقیشی قەبوولە. ئیبنوتەیمییەیش رای وایە، کۆمەڵگای ئیسلام شەست ساڵ لەسایەی دەسەڵاتێکی ستەمکاردا بێ لەوە چاکترە یەك رۆژ بەبێ دەسەڵات بێ.!!

دیدەبوون. بەڵام چونکە خۆیان بەخاوەن باوەڕی ڕاستەقینە دەزانی، ئامادەبوون لەبەرامبەر دەسەڵاتدا بێ ترس و سڵەمینەوە بەرگری لەخۆیان بکەن. بەم هەڵوێستەیان وردەوردە بەردی بناغەیان بۆ نەریتێکی سیاسی دامەزراند لەوەدوا هاوڵاتی بۆی هەبوو بەرگریی لەباوەڕی خۆی بکاو ئاکام ئەو وڵاتانەی کەوتنە ژێر کاریگەری تێزەکانی "کالفن"ەوە، مەودای ئازادییان بۆ تاکەکەس فراوانتر کرد.

"لۆتەر" باوەڕی وابوو کە دەبێ دەسەڵاتی سیاسی کۆنترۆڵی کڵێسەو دەسەڵاتی ئاینی بکا. لەهەر وڵاتێکیشدا دەسەڵاتی سیاسی ئەم تێزەی پیادەکرد بێ‌ و کڵێسە کەوتبێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە، کڵێسە مۆرکێکی نەتەوەیی بەخۆوە لکاندووەو بووەتە خاوەنی خسووسیەتی نەتەوەیی. هەرچی "کالفن" بوو رایگەیاند کەدەبێ ئاین بەتەواوەتی لەدەوڵەت جیابکرێتەوەو نابێ ماوە بدرێ کڵێسە دەخالەت لەکاروباری سیاسیدا بکا.

ئەم جیاوازییانەی لەبیرکردنەوەو تێڕوانینی هەریەك لەدوو ڕێبەرەکەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیدا دەیانبینینەوەو لێرەدا بەخێرایی ئامازەمان بۆ کردن هیچ لەڕۆڵی گرنگ و مێژوویی بزووتنەوەکە کەم ناکەنەوە. بزووتنەوەیەك توانی لەزەمان و زەمینەی خۆیدا بونیادی لاهوتی مەسیحی بهێننە لەرزەو لە ڕوانگەیەکی نرمەوە بڕوانێتە ژیان و ڕۆڵی مرۆڤ لەدونیایەکدا، مرۆڤ بۆ خۆی بنیاتنەرو فاکتەری پێشکەوتنیەتی.

هەڵبژاردنی بابەتێکی گرنگی وەك بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی بۆ پێشەکی چاپی دووەمی ئەم کتێبە لەو ڕوانگەیەوە بوو کە خودی بزووتنەوەکە یەکێکە لەدەرهاویشتەکانی ڕێنیسانس و پەیوەندییەکی دیالێکتیکی پێکیانەوە گرێ دەدا. دەنا گرنگیی بزووتنەوەکە چ لەباری مێژوویی و چ لەڕووی پەرەسەندنی فیکری سیاسییەوە دەهێنێ هەزاران لاپەڕەی لەبارەوە بنووسرێ و ئەودا جۆراوجۆرەکان بخرێنە بەرباس و لێکۆڵینەوە.

فوئاد

٢٠٠٤-٧-٢

پێشەکی چاپی کوردی

چەند بایەخ بدرێـت بـە رۆژگـاری رێنیسـانس‌و دەسـکەوتە زۆرەکـانی هێشتا کەمـە، چونکە دەتوانین زۆری لێوە فێر بـین. دیـارە هـەر ئەوەشـە وای لـەڕووناکبیرانی هـەموو جیهان کردووە بێ وچان بەرز بڕواننە دیاردە جیاوازە زیندووەکانی چەرخی بووژاندنەوە کەئێمەی کورد زۆر نییە لەشێوازێکی تایبەتیی خۆماڵیدا ڕێگەیمان گرتۆتـە بـەر. لـەخۆڕا نەبوو پێشەنگی دەستەی رووناکبیری (چەرخی بوژاندنەوەی کورد) لەگـەڵێك دەرگـەیان دەدا، تیایاندا هـەبوو لەیـەك کـاتدا زانـای ئـاین‌و ئـەدیب‌و مێژوونـووس‌و رۆژنامـەنووس‌و پیاوی کۆمەڵ‌و سیاسەت بوو. قازی محەمەدو جەلادەت بەدرخان‌و مەلای گەورەو ئەمین زەکی‌و پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی‌و رەفیق حیلمی لەو کەلانەی کوردن کەوەك ئەمرانی رۆژگاری رێنیسانس لەپێناوی وریاکردنەوەی گەلدا بژیان بکرایە خۆیـان دەکرد بەکونی دەرزیدا.

جا دیارە کـورد پێویسـتی زۆرە بـەو بەرهەمانـەی دەتوانـن ببنـە یـاریدەدەری بـۆ دۆزینەوەی رێڕەوی راست. بەوێنە شەرمە گەر لەبواری سەخت‌و بـێ ئـەندازە پێویسـتی داڕشتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوودا نەتوانین کەڵك لەتاقیکردنەوە یەکجار بەکەڵکەکانی رۆژگاری رێنیسانس ببینین.

سوپاسی زۆرم بۆ کاك فوئادی مەجید میسـری کەئـەرکی وەرگێڕانی ئـەم بەرهەمـەمی لەکۆڵ کردەوەو بەکوردییەکی رەوان‌و پێشەکییەکی قووڵـەوە کردییـە دیـاریی دەسـتی هەردوکمان بۆ خوێنەری کوردی ئـازیز کـە ورياکردنـەوەی مەبەسـتی بـەرودوای زۆریـەی نووسینەکانمە.

کەمال

نەورۆزی ١٩٨٤

ئیستاتیکای قۆناغێکی نوێ

زانیاریی مێژوو، وەك هەموو لقەکانی دیکەی زانستە مرۆڤایەتییەکان، بەدرێژایی مێژووی ئادەمیزاد سەدانو هەزاران کەس توخنی کەوتوونو شتیان لەبارەوە نووسیوەو بەشێوەی جۆربەجۆر لێیان کۆڵیوەتەوەو بیروڕای خۆیان لەسەر دەربڕیوە.

بەڵام تاناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، ئەم زانیارییە کە راستەوخۆ پەیوەندیی بەرەوتی گەشەکردنی مێژووی ئادەمیزادەوە هەیە، ئەو شەقڵە زانستییەی نەگرتەخۆ کەپێویست بوو لەنووسینەوەیدا پەیڕەو بکرێ. لای هەندێك، مێژوو ئارەزووی تاکەکەس پاڵپێوەنەری بووە. هەندێکی دیکەیش دەیانبردەوە سەرخواستی هێزە نادیارەکانو لەو روانگە میتافیزیکییەوە تێیان دەڕوانی.

لەدوای ئەو مێژووە –واتە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم– بیروڕای زانستییانە، وەك پێداویستییەکی مێژوویی هاتە کایەوەو سەرپاکی ئەو بۆچوونو لێکدانەوانەی پووچ کردەوە کەپێشتر لەسەر مێژووی کۆمەڵو لەڕوانگەی ئایدیالیزمییەوە نووسرابوونەوە. لەو کاتەوە، مێژوو بووە زانیارییەکی سەربەخۆو توندوتۆڵو بەباری ئابووریو بەرژەوەندی چینو توێژە کۆمەڵایەتییەکانەوە گرێ دراو سەلمێنرا کەبنکەی ئابوری کۆمەڵ هێزی پاڵپێوەنەری مێژووە. وەنەبێ ئەم رایە ئەوە بگەیەنێ کەبیرو نەریتی کۆمەڵایەتیو بیروباوەڕی ئایینیو هونەر بەگشتیی، هیچ رۆڵێکیان لەڕەوتی بەرەوپێشەوە چوونی مێژوودا نییە، نەخێر، چونکە ئەوانەیش لە بارودۆخی خۆیاندا بەم یان بەو شێوە کار لەبنکە ئابورییەکەی کۆمەڵ دەکەنو دەوری خۆیان دەبینن. منیش لەناوەڕۆکی ئەم چەند دێڕەدا، مەبەستم ئەوە نییە پێشەکی بۆ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی بنووسم کەخامەی رەنگینو بەبڕشتی شارەزاو پسپۆڕێکی لێهاتووی کورد بەرهەمی هێناوە. بەڵکو دەمەوێ توخنی بنچینە تیۆرییەکانی ئیستاتیکای ئەو

سەردەمە بکەوم کەدکتۆر لەدووتوێی کتێبەکەیدا بایەخێکی زۆری پێ داوەو لەبەرهەمی نووسەرو هونەرمەندانی کۆڵیوەتەوەو لەتێڕوانینێکی زانستییانەوە چەسپاندویەتی کەپەرەسەندنی باری ئابوری ئەوروپا، زەمینەیەکی بەپیتی بۆ هونەرو ئەدەبیاتو تێکڕای زانیارییەکانی تر رەخساندو لەسایەیدا کۆمەڵگای ئەوروپایی ئەو گۆڕانە مەزنەی بەخۆیەوە دی کەلەمێژوویی مرۆڤایەتیدا گرنگییەکی لەئەندازە بەدەری پێدراوەو تائێستایش مایەی دەیانو بگرە سەدان توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی جۆربەجۆرە.

زانار فەیلەسووفو هونەرمەندو نووسەران بەگشتیی کەباسی مێژووی پەرەسەندنی ئیستاتیکا (علم الجمال) دەکەن، لایان وایە سەدەکانی بووژاندنەوە قەڵەمبازێکە بەسەر ئیستاتیکای سەدەکانی ناوەڕاستو بیروڕای کڵێسەداو هەوڵدانێکی مەزن بووە، بۆ رزگار کردنی ئادەمیزاد لەو کۆتو پێوەندانەی ئیستاتیکای دەرەبەگایەتی لەدەستو پێی نووسەرو هونەرمەندانی توند کرد بوو.

پاش ئەوەی شێوازی بەرهەمهێنانی کۆیلەیەتی لەئیمپراتۆریەتی "رۆمانی"دا تێکو پێک درا، سەرەتای قۆناغێکی نوێ دەستی پێکردو چەند کۆمەڵگایەکی دەرەبەگایەتی لەئەوروپادا هاتنە کایەوە. بێگومان ئەو گۆڕانە بنچینەییەی بەسەر باری ئابووری کۆمەڵدا دێ، بەدوای خۆیدا بیروڕاو بنەمای فیکریی خەڵکیش دەباتە بارێکی ترەوەو مەفهومی چاکەو خراپەو بەهێزیو لاوازییو مافی ئادەمیزاد بەچەشنێکی تر، لێک دەدرێنەوە. یاسا ئیستاتیکییەکانیش لەم روانگە نوێیەوە، دەڕواننە سەرجەم مەسەلەکانی ژیانو لەدوایین لێکدانەوەدا شەقڵو سیمایەکیتر دەگرنە خۆ.

لەسەدەکانی ناوەڕاست دا، هونەر بەگشتیی کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی کڵێسەوەو پیاوانی ئاینی بەو چەشنەی لەگەڵ بیروڕای کڵێسەدا بگونجێ، هونەریان ئاڕاستە دەکردو دەیانویست لەخزمەتی ئایندا بێ. نووسەرو هونەرمەندانیش -بەپێچەوانەی قۆناغی کۆیلەتییەوە- چینێکی هەڵبژاردەی کۆمەڵ نەبوون، بەڵکو سەر بەچینو توێژە کۆمەلایەتییە هەژارو نەدارەکان بوون. ئەمانە ئەگەرچی لەژێر باری چەوساندنەوەدا

دەیاننالآند، بەڵام بەچەشنی کۆیلە تەماشا نەدەکران و کەس مافی کڕین و فرۆشتنیانی نەبوو. بەجۆرێکی تر بڵێین هاووڵاتییەکی ئاسایی بوون و دەیان توانی، بەپێی یاسا، سوود لەمافی رەوای خۆیان وەربگرن. چینی دەرەبەگی دەسەڵاتداریش لەپێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیدا، ناچار بوو دان بەمافی رەوای چینە هەژارەکاندا بنێ، چونکە رۆڵێکی گرنگیان لەبەرهەمهێناندا دەگێڕا. ئەم واقیعە نوێیە کارێکی کرد چینی دەرەبەگ ناچار ببێ حسابێکی ورد بۆ نیازو مەبەستە مەعنەوییەکانیان بکا. لەبەرئەوە کەوتەخۆو هەستی بەوەکرد پێویستی بەئایدیۆلۆژیایەك هەیە بەرژەوەندییەکانی بنجبەست بکاو لەهەمان کاتیشدا بیخاتە مێشك و دەروونی جەماوەرەوە.

لەو قۆناغەدا ئاینی مەسیحی توانی ئەم ئەرکە بەجێبهێنێ، بۆیە بیروڕای کڵێسە داوای لەچینە هەژارەکان دەکرد ملکەچی فرمانەکانی کڵێسە بن و سەرکێشیی لەیاساکانی نەکەن؛ بەسەرێکی تریش بانگی یەکسانیی بەگوێی خەڵکیدا دەدا. بەڵام چ جۆرە یەکسانییەك؟!. یەکسانی ئێش و ئازار چەشتن و مردن و ئەو دونیا!!.. ئەنجامیش حاڵ گەیشتە ئەوەی بیروڕای کڵێسە بووە پاڵپشتێکی بەهێزی سیستمی دەرەبەگایەتی. بەوجۆرە دەرەبەگایەتی لەمەیدانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا رەگ و ریشەی داکوتاو توانی دەورێکی گەورە لەهەموو ئەو بوارانەی ژیاندا ببینێ. تاقە توێژێکی کۆمەڵایەتیش کەدەیتوانی و بۆی هەبوو توخنی لایەنەکانی رۆشنبیریی بکەوێ پیاوانی سەر بەکڵێسە بوون. ئەمانیش هەموو توانای خۆیان خستە کار تاوەکو سیمایەکی ئاینی بەسەرجەم هونەرو ئەدەب و لقەکانیتری رۆشنبیریی ببەخشن و بیانخەنە ژێر رکێفی یاسا ئاینییەکانەوە.

شیعرو چیرۆك و شانۆو پەیکەرتاشین و نیگارکێشان، بەرادەیەك کەوتنە ژێر چاودێریی و فەرمایشتی پاپاو قەشەکانی کڵێسەوە، هیچ نووسەرو هونەرمەندێك بۆی نەبوو سەرپێچی لەئاستیدا بکا. راستییەکەیشی هەر ئەبوو بەو جۆرە بێ. چونکە ئەوانیش بەرۆشنبیریی ئاینیی پەروەردەو گۆش کرابوون. کڵێسەو بیروڕای ئاینی

مەسیحیش سەرخانێکی گونجاوو لەباری بنکە ئابوورییەکەی دەرەبەگایەتییان پێک دەهێنا. بیروڕای کڵێسە لەهەموو بوارێکی ژیاندا ئەوەی رادەگەیاند کەئادەمیزاد لەپێناوی ئەو دونیا "قیامەت"دا تێبکۆشێ و کارێک ئەنجام بدا لەو دونیا بەهەشتی بەنسیب بێ، چونکە ژیانی ئەم دونیایە کاتییەو پاداشتی راستەقینە ئەوەیە لەقیامەتدا بەئادەمیزاد دەبەخشرێ!!..

لەقۆناغی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، بەرهەمی هونەرمەندان شەقڵی رەشبینیو بێ بڕوایی بەژیانو کوێرەوەریی ئادەمیزادیان پێوە دیاربوو. هەڵوێستی فیکریی پیاوانی سەربەکڵێسە ماوەی گەشەکردنو پەرەسەندنی لەتێکڕای بەشەکانی هونەر بڕیبوو. خۆیشیان هەستیان بەم حەقیقەتە کرد. پاش ئەوەی لەو راستییە تێگەیشتن کە تاچ رادەیەک ئەدەبو هونەر دەتوانن کار لەبیروهۆشی جەماوەر بکەن، ناچار بوون بەشوێن رێگایەکی تردا بگەڕێن، بۆیە کەوتنەخۆ تاوەکو هونەر بکەنە ئامرازێک بەهۆیەوە خزمەتی ئایدیۆلۆژیای پێبکەن.

بەلام لەقۆناغی دووەمداو لەهەمان روانگەی رەشبینییەوە هەوڵیان دەدا چی ناکۆکییەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی هەیە، هەر لەناکۆکی نێوان خێزانە دەرەبەگەکانەوە، تاهەڵوێستی نارەوای پاپاو قەشەکانو راپەڕینی جووتیارانو پیشەگەران هەبوو لەبەرهەمەکانیاندا رەنگیان دەدایەوەو بەرجەستە دەبوون. بەو شێوەیە هونەری ئەم قۆناغە تارادەیەکی باش لەڕیالیزم نزیک بووەوە، هەرچەندە نائومێدیو بڕوا نەبوون بەژیان باڵی بەسەریاندا کێشابوو. جا ئەگەر باری ئابووری رۆڵی سەرەکیو بنچینەیی لەپێکهێنانی ئیستاتیکایەکی نوێدا گێڕابێ، مەرجە لێرەدا دەست بۆ حەقیقەتێکی مێژوویی رابکێشین کە پەیوەندی راستەوخۆی بەو مەسەلەیەوە هەیە.

کاری پیشەیی "العمل الحرفي" لەو سەردەمەدا توانی پەرە بەوزەو توانای داهێنەران بدا. چونکە لەو قۆناغەدا پیشەگەرێکی دەستڕەنگین ئەوەندە شارەزای ئیشەکەی خۆی بوو، دەیتوانی لەسەرەتاوە تاکۆتایی چی وزەو توانای داهێنەرانەی هەیە بیخاتە کارو لێهاتوویی خۆی بنوێنێ، لەهەمان کاتیشدا بەربەرەکانێی هاوپیشەکەی پێ بکاو کڕیاری

زۆرتر بۆ بەرهەمەکەی پەیدا بکا. لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کەپیشەگەران هەروەك سامانی مادییان بەرهەم دەهێنا، هونەرمەندی لێوەشاوەیش بوون‌و هێزوتوانای داهێنەرانەیان دەخستە کارو بیروبۆچوون‌و هەستی هونەرمەندانەیان تێکەڵ بەبەرهەمەکەیان دەکرد.

پەرەسەندنی کاری پیشەیی‌و گەشەکردنی بازاڕ، بوونە هۆی ئەوەی شاری گەورە گەورە بنیات بنرێن‌و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژمارەی دانیشتوانیان روو لەزیادی بکا، هەر ئەم دیاردەیە لەقۆناغێکی گەشەکردوتردا، بووە هۆی ئەوەی ساختمان‌و کڵێسەو دەیری گەورەو بڵندیان تێدا دروست بکرێن‌و بەشێوازێکی ڕەمزی تەعبیر لەهێزو دەسەڵات‌و سەربەستی ئەو چین‌و توێژە کۆمەڵایەتییە تازە پێگەیشتووانە بکەن کەژیانی نوێ هێنابوونییە دونیاوە.

سەرەڕای هەموو ئەمانە، هێشتا هونەرو ئەدەب تاقۆناغەکانی دوایی سەدەکانی ناوەڕاست هەر لەژێر دەسەڵاتی کڵێسەو چاودێریی سیستمی دەرەبەگایەتیدا بوو. لەوەبەدوایش‌و سەرەنجامی گەشەکردنی باری ئابوری کۆمەڵگای ئەورووپایی، نووسەرو بلیمەتی وەك "دانتێ"و "پەترارك"و "بۆکاشیۆ" هاتنە کایەوەو حەقیقەتی سیستم‌و دام‌ودەسگای کڵێسەیان بۆخەڵکی روون کردەوەو تەنانەت ملری تاوانباریشیان نا بەتەختی تەوێڵیانەوە. ئەمانە هەرچەندە دژ بەئاینی مەسیحی‌و یاسا بنچینەییەکانی نەبوون، بەڵام هەڵس‌و کەوت‌و ژیانی ڕۆژانەی پاپاو قەشەو میرو دەرەبەگەکان، بەجۆرێك هەژاندنیانن کردنیاننە کەرەستەو بابەتی بەرهەمەکانیان. بەو چەشنە بەردی بناغەیان بۆ ئیستاتیکای سەدەیەکی نوێ دامەزراند کە بەسەدەی بووژانەوە "رێنیسانس" ناسراوە. پاش ئەوانیش "لیوناردۆ داڤینشی"و "میکائیل ئەنجیلۆ"و "ڕۆفائیل سانتێ"و "شەکسپیر"و "سەرڤانتس"و..تاد، لەباروبۆخێکی گەشەکردوتردا هاتنە ژیانەوەو شان بەشانی پەرەسەندنی شارستانیەتی نوێ، ڕۆڵی مێژوویی خۆیان بینی‌و بنچینەیەکی نوێیان بۆ ئیستاتیکا چەسپاند.

لای کەڵە هونەرمەندانی ڕێنیسانس، ئادەمیزاد لەهەموو شت لەپێشترە. لەبەرئەوە بەپلەی یەکەم بایەخیان پێدەداو بەجۆرێك نیشانیان دەدا، خەریکە لەکۆتوپێوەندی یاسا ئاینییەکان دەرباز ببێو دەیەوێ ماوەی بدرێتێ چالاکیی بنوێنێو پەرە بەوزەو توانای لەبن نەهاتووی بدا. چونکە ئایدیۆلۆژیای کڵێسە هەموو ڕێگایەکی لەبەردەم تەوژمی داهێنەرانەی مرۆڤدا تەنی بوو، جگە لەوەیش بەو چاوەوە دەیڕوانییە ئادەمیزاد هەروەك بوونەوەرێکی دەستەپاچەو بێ تواناو هیچ لەبارا نەبووبێ ! !.

ئەدەبیاتو هونەری ڕێنیسانس بەجۆرێك لەئادەمیزادیان دەکۆڵییەوە کەپاڵەوانێکەو لەتوانایدا هەیە کاری زۆر گەورەو مەزنو بەکەڵك ئەنجام بدا.

ئیستاتیکای سەدەی نوێ، واتە ڕێنیسانس، مەفهومێکی نوێی سەبارەت بەجوامێریی ئادەمیزاد هێنایە گۆڕێ. بەپێی ئەم مەفهومە نوێیە، نرخو بایەخ بۆ ڕەچەڵەكو بنەماڵەو خانەوادە نەمایەوەو پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کەفامیلیای مرۆڤ بەهۆی کارو کرداری چاکەوە دەتوانێ مەزنیی بەدەست بهێنێ. گەشەکردنی زانیارییە سروشتییەکان، یارمەتیدەرێکی گەورەی نووسەرو هونەرمەندانی ڕێنیسانس بوو. تەنانەت هەندێك لەوانە خۆیان لەبوارە جۆراوجۆرەکانی ئەو زانیارییانەدا هەڵئەسووڕان. ئەم دیاردەیەیش بووە هۆی ئەوەی بەهەموو توانایانەوە ڕوو بەڕووی بیروڕای کڵێسە ببنەوەو بیرکردنەوەو ڕەخنەگرتنو تاقیکردنەوە بکەنە سەرمەشقی لێکدانەوەکانیان.

بایەخدان بەئادەمیزادو سروشت، لای زاناو هونەرمەندانی ڕێنیسانس گەیاندنییە ئەوەی لەپەیوەندی دیالێکتیکی نێوان هونەرو واقیع تێبگەنو خاسییەتی ئەبستمۆلۆجی (الخاصية المعرفية)ی هونەر بەبارێکی زانستییانەتردا لێك بدەنەوە.

بەپێی بۆچوونی هومانیستانی [*] ڕێنیسانس، ئەرکی هونەر نیشاندانی واقیعەو دەبێ ئادەمیزادو سروشتی تێدا بەرجەستە بکرێ. چونکە ئادەمیزاد لەهەموو بوونەوەرێکی سروشت کامڵترو پێگەشتووترە. ئەمانە گەرەکیان بوو، ڕاستگۆیانە وێنەی واقیع بکێشن، بۆیە گرنگییان بەلایەنی تەکنیکی دەدا بەتایبەتی لەهونەری نیگارکێشانو

---

[*] هومانیستان: الانسانيون

پەیکەرتاشینداو بەوردی حسابیان بۆ هارمۆنیای رەنگو هێڵو بارستاییو ... تاد دەکرد. ئەم لێکدانەوەیە ناچاری کردن فێری زانیاری یەکالاکردنەوە "التشریح"و ماتماتیكو فیزیك ببن، تا لەكارە هونەرییەكانیاندا پەیڕەویان بكەن.

كە دەیانگوت: پێویستە وێنەی واقیع بكێشرێ مەبەستیان ئەوە نەبوو، واقیع كۆپیە بكەن..نەء.. بەڵكو دەیانویست هەموو ئەو لایەنە جوانانەی لەناو سروشتدا هەن، هونەرمەند كۆیان بكاتەوەو لەكارێكی هونەریدا بەرجەستەیان بكاو ماوە نەدا یاساكانی سروشت بشێوێنرێ. پەیوەندی نێوان هونەرو واقیع لای هومانیستان بەشێوەی جیاواز لێك دەدرایەو بەشێوازی جۆربەجۆر پەیڕەو دەكرا. هەندێكیان باوەڕیان وابوو كەمەرج نییە ئەو نیگارو وێنە هونەرییانەی دەكێشرێن كتومت لەو كەسە بچن كەمەبەستە، گرنگ ئەوەیە لەئادەمیزاد بچێو خاسییەتەكانی دەمو چاوو لەشو لاری بنیادەمی تێدا پەیڕەو كرابێ.. هەندێكیشیان باوەڕیان وابوو: كەدەبێ ئەو نیگارانە وێنەیەكی دەقاودەقی ئەو كەسە بێ كەوێنەی كێشراوە.

لەمەوە بۆمان دەردەكەوێ كەجوانناسانی رێنیسانس توخنی مەسەلەی پەیوەندی نێوان تایبەتو گشتیی كەوتوونو لێیان كۆڵیوەتەوە. بەمەیش بنچینەیەكی تیورییان بۆ مەسەلەی خەیاڵی هونەرمەند داڕشتو لەسنووری كۆپیەكردنی واقیع دەرباز بوون. ئەوانە كەئادەمیزادیان لەقەوارەیەكی لەخۆی گەورەتردا دەنەخشاند، دەیانویست تەعبیر لەهێزە ئیجابییەكانی سەردەمەكەیان بكەن. چونكە بەپێی تێگەیشتنی خۆیان ئەو جۆرە كەسانەی ئەمان دەیان نەخشێنن كامڵترینو پێگەیشتووترین كەسی كۆمەڵنو لەتوانایاندا هەیە كۆمەڵگاكەیان بەبارێكی باشتردا بگۆڕن. دیارە ئەم شێوە تێڕوانینەیان لەوەوە هاتبوو كە لەڕوانگەیەكی میتافیزیكییەوە دەیانڕوانییە ئەو یاسا مەوزوعییانەی كۆمەڵو سروشت بەڕێوەدەبەن. لەلایەكی تریشەوە مەبەستیان بوو لەو رێگایەوە رەخنەی پێ لەكۆمەڵی كۆنو یاساو دابو نەریتی كڵێسە بگرن.

جا چونكە مەودای زەمەنی رێنیسانس چەند سەدەیەكی خایاند، دەبینین بیروڕای ئیستاتیكی جیاجیای تێدا هاتە كایەوەو سەرباری ئەم هەموو دەستكەوتە گرنگانە

ئیستاتیکای ئەو قۆناغە مێژووییە، نەیتوانی لەسەر هێڵێکی چەسپاوو سەقامگیر ببێ. دیارترین ناتەواوییەکانیشی ئەوەبوو کەمتر توخنی گیروگرفتە کۆمەڵایەتییەکان دەکەوت زۆرتر بایەخی بەکارە هونەرییەکان دەدا.

هەر ئەم شێوە تێڕوانینەیش بنچینەیەکی تیۆری بۆ ئیستاتیکای چینی بۆرژوا دلۆشت و تائێستایش لەلایەن جوانناس و هونەرمەندو نووسەرانی سەرمایەدارییەوە، بەم یان بەو شێوە پەیڕەو دەکرێ بێ ئەوەی ئەوانە توخنی ئەو مەسەلە جەوهەرییە بکەون کە: هەرچەندە ئیستاتیکا ی ڕێنیسانس هەنگاوێکی گەورەو بەرفراوان بوو بەسەر ئیستاتیکای دەرەبەگایەتیدا بەڵام لەم سەردەمەدا هەڵو مەرجی پەیڕەوکردنی لەئارادا نەماوەو چی هەوڵ و کۆششێکیش لەو مەیدانەدا دەدرێ، تەقەللایەکە بۆ ئەوەی هونەر بەگشتی لەئەرکە کۆمەڵایەتییەکەی دوور بخرێتەوەو لەدوایین لێکدانەوەدا ئەوە دەگەیەنێ، دەویستری درێژە بەتەمەنی پڕ لەشوورەیی سیستمی سەرمایەداری بدرێ.

بەش بەحاڵی خۆیشم کەشەرەفی بەکوردیکردنی ئەم بەرهەمەی دکتۆرم پێ ڕەوا بینرا، هەموو هیواو ئاواتم ئەوەیە توانیبێتم بۆشاییەکی زۆر بچووك لەنامەخانەی کوردیدا پڕ بکەمەوە، تاوەکو خوێنەری کوردیش زانیارییەکی سەرەتایی لەبارەی "ڕێنیسانس"ەوە پەیدا بکا.. گەر چۆنیەتی وەرگێڕانەکەیش بەدڵی مامۆستای بەڕێزم دکتۆر کەمال بوو، مایەی ئەوپەڕی خۆشحاڵی و پێزانینمە.

فەرهاد

پێشەکی
چاپی عەرەبی

ڕێنیسانس (Renaissance) جێگایەکی دیاری نەك هەر لەمێژووی ئەورووپادا، بگرە لەسەرانسەری مێژووی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا هەیە. سەرپاکی ئەو داهێنانە فیکرییو هونەرییانەی ئەو سەدەیە پێشکەش بەمێژووی مرۆڤایەتی کردو ئەو گۆڕانە بنچینەییەی لەشێوەی تێڕوانینی ئادەمیزاددا بەرامبەر بەژیان هێنایە گۆڕێ، بەڕادەیەك کاریان لەڕەوتی گەشەکردنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی کرد، ناوەڕۆکی ڕێنیسانس مەودایەکی فراوانو بەرینی گرتەوەو خۆی لەخۆیدا قەڵەمبازێك بوو لەمێژووی سەرجەم گەلانی جیهاندا. چونکە هەر بەوەوە نەوەستا لەچوارچێوەکەی ئەورووپادا گیر بخوا، بەڵکو سنووری ئەو کیشوەرەی تێپەڕاندو تائێستایش لەهەموو سووچو قوژبنێکی ئەم جیهانەدا هەست بەپرشنگە درەوشەدارەکانی دەکرێ.

ڕێنیسانس بووە هۆی زیندووکردنەوەی کۆنو پەرەپێدانی ئەو لایەنە بەنرخانەی تا ئەو کاتە پەیڕەو دەکران. هەر بەوەیشەوە نەوەستا، زۆر لایەنی زانستییە مرۆڤایەتییەکانی لەبنەڕەتەوە گۆڕیو لەو مەیدانەدا هەنگاوی گەورەی نا. هەر لەبەر ئەم هۆیەش بو، ڕۆژگاری ڕێنیسانس لای زانایان واتای سەدەیەکی تەولوی دەبەخشیو تائێستایش مێژوونووسانو لێکۆڵەران مەبەستیانە لێی تێبگەنو وایش دەردەکەوێ ئەم ئەرکە مەزنەبەردەوامە؛ چونکە گەنجینە بەنرخەکەی ڕێنیسانس هێند دەوڵەمەندە، هەرگیز لەبن نایە. کەواتە هەموو ڕۆشنبیرێك پێویستی بەوە هەیە ئاگادارییەکی باشی لەبارەی مێژووی ڕێنیسانسەوە هەبێو شارەزای ئەو بارودۆخە بێ تێیدا لەدایك بووەو مەرجو دەستکەوتە ڕەسەنەکانی لەبواری هونەرو زانستدا بەووردیی هەڵبسەنگێنێ. خاڵێکی تریش هەیە وادەکا لێکۆڵینەوەو تێگەیشتنی تاقیکردنەوەکانی

ئەركێكی هێجگار گەورە بخاتە ئەستۆی پسپۆڕان و شارەزایان. زۆربەی ڕووداوەكانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس كەوڵاتانی ئەورووپایان گرتەوە، لەگەڵ ئەو ئاڵوگۆڕە گورج و خێرایانەدا كەئەمڕۆ لەجیهانی سێیەمدا دەبینرێن- ئەگەر جیاوازی زەمان و زەمینی لێ دەربهاوێژرێن- زۆر لەیەك دەچن. لەبەرئەوە گەلانی دونیای سێیەم بەگشتیی و ئەو كەسانەی لەمەوقیعی سەركردایەتیدان و زانایان و قەڵەم بەدەستان بەتایبەتی، بۆیان هەیە دەرسێكی باش لەو مێژووە وەربگرن؛ دەرسێك شیاوی ئەو قۆناغە گەورەیە بێ.

مەبەستمان لەم لێكۆڵینەوەیە ئەوەیە، دەستنیشانی ئەو زەمینە مێژووییە بكەین كە ڕۆژگاری ڕێنیسانس هێنایە كایەوە، هەروەها خاسیەت و ئەنجامەكانی دیاری بكەین و پێ بەپێی ئەمانەیش ڕووی ڕاستەقینەی داهێنانی گەورەترین پێشەواكانی بخەینە بەرچاو و لەوڕێگایەوە ڕۆشنایی ئاڕاستەی گرنگترین لایەنەكانی ئەم بابەتە خۆش و گرانە بكەین.

* * *

بەشی یەکەم

ئەوروپا لەبەردەم سەدەیەکی نوێدا

وڵاتانی ئەوروپا بەدرێژایی چەند سەدەیەك لەژێر باری گرانی دواکەوتوویی و تاریکی و ناڕەزاییدا دەیان ناڵاند. تێکڕای مێژوونووسان لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون کە ئەو قۆناغە ناو بنێن سەدەکانی ناوەڕاست کەلای هەندێکیان دەگاتە ناوەڕاستی سەدەی یازدەهەم و لای هەندێکی تریشیان خۆی لەناوەڕاستی حەڤدەهەم دەدا. هەرچی چۆنێك چوارچێوە مێژووییەکەی لێك بدرێتەوەو بادواقۆناغەکانیشی ماوەیەکی زۆریان خایاند بێ، ئەو ساڵانە سەرەتای گۆڕانێکی گەورە بوون کە کیشوەری ئەوروپایان گەیاندە سەدەیەکی نوێ و ڕووداوەکانی خستیانە باروودۆخێکەوە لەتەك زۆربەی وڵاتانی دیکەی جیهاندا کەلە دواکەوتووترین قۆناغی ژیاندا بوون بەراورد ناکرێ، هەروەك لەژیانی دوو کیشوەرە تازە دۆزراوەکەی ئەمریکادا دەبینران. هەندێکی تریشیان تازە پێیان نابووە قۆناغی دەرەبەگایەتییەوەو پەیوەندی پاتریارکی هێزی بنچینەیی وڵاتانی ئەفریقاو تەنانەت بەشێکی زۆری ئاسیایش بوو. بەشێکی تریشیان -مەبەستمان لە ڕۆژهەڵاتی دێرینەی خۆمانە- لەڕووی شارستانیەتییەوە بەئەندازەیەکی ترسناك دابوویانە دواوە؛ ئەمە لەکاتێکا بەردی بناغەی شارستانیەتی مرۆڤایەتی لەوێدا بنجبەست کراو دەبوایە شارستانیەتی بگەیەنێتە پلەی گەشەکردن و پێگەیشتن.

کیشوەری ئەوروپا "بەتایبەتی بەشی ڕۆژئاوای" لەسەرەتای ئەم سەدە نوێیەدا گەلێك ڕووداوی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و فیکریی گرنگی بەخۆیەوە دی و لەناو هەموویاندا ڕێنیسانس جێگایەکی دیاری هەیە. وەنەبێ دۆزینەوە جوگرافیاییە گەورەکان و بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئاینی و[*] شۆڕشەکانی چینی بۆرژواو پەرەسەندنی زانیاریی و زۆر دیاردەی گرنگی تریش بایەخیان لەڕۆژگاری ڕێنیسانس کەمتر بووبێ، بەپێچەوانەوە هەر

---

[*] بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئاینی: حرکە الاصلاح الدینی

یەکێك لەو دیاردانە ئەڵقەیەکی لەپچڕان نەهاتووی یەك زنجیرە بوونو شوێنەواریان لەمێژووی مرۆڤایەتیدا وەك ڕۆژی ڕووناك لەبەر چاوە.

بێگومان هەموو ئەم ڕووداوانە بەشێوەیەکی خۆرسكو بێپەیوەندی سەریان هەڵنەدا، بەڵکو بەشێوەیەکی سروشتی تەعبیریان لەو گۆڕانکارییانە دەکرد کەبە حوکمی چەند هۆیەکی دیاریکراو خەریك بوون بەر لەوڵاتانیتر جێ پێی خۆیان لەژێرخانی کۆمەڵگای ئەورووپایدا قایم ئەکرد. بەو پێیە جڵەوی شارستانیەت لەدەست گەلانی ڕۆژهەلات وەرگیراو کەوتە دەست ئەورووپاییەکان.

لەدوا دوای سەدەکانی ناوەڕاست دا، پەیوەندی سەرمایەداریی نوێ لەمناڵدانی کۆمەڵگای دەرەبەگیدا کەوتە نەشو نما کردن. ئەمەیش بووە هۆیەکی بنچینەییو تادەهات زیاتر بنکە ئابوورییەکەی بەرەو لاوازیو گەندەڵ بوون دەبرد. کۆمەڵانی خەڵکیش هەروەك تامەزرۆی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان بوون، قێزیشیان لەپەیوەندییە کۆنەکان دەهاتەوە. جا هەرچەندە سەرەتای ئەم پرۆسەی گۆڕانو گەشەکردنە بەسستی دەستی پێکرد، بەڵام ساڵ لەدوای ساڵو تادەهاتو لەئەنجامی چەند هۆیەکی چەسپاودا، هەنگاوی گورج تری دەنا.

بەنموونە: ئامرازی بەرهەمهێنانی پیشەییو کشتوکاڵیی ئەورووپا لەنێوان سەدەکانی یازدەو پازدەدا تاڕادەیەك پەرەیان سەند. ئەگەرچی پیشەگەرو جووتیارانی ئەورووپا لەژێر زەبری چەوساندنەوەی دەرەبەگایەتیدا دەیان ناڵاند، بەڵام توانیان زیاتر سوود لەبەرهەمی ڕەنجو تەقەللای خۆیان ببینو لەپێناوی قازانجو دەستکەوتی زۆرتردا بایەخ بەگەشەپێدانی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بدەنو ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش بەهۆی تاقیکردنەوەکانیانەوە تەکنیکی بەرهەمهێنان بەرەوپێشەوە ببەن.

ئا بەو جۆرە دەبینین بەرلەوەی سەدەی پازدەهەم کۆتایی بێ، گۆڕانێکی بنەڕەتی لەشێوەی بەرهەمهێنانی سامانی ماددیی چەندین وڵاتی ڕۆژئاواو ناوەڕاستی ئەورووپادا ڕوویدا.

پێشکەوتنی سامانی مادی راستەوخۆ بووە هۆی ئەوەی لەوڵاتانی ئەورووپادا سەرمایە بەخێرایی کەڵەکە ببێ، بەخێراییەکی ئەوتۆ نەمێژوو ئانەو کاتە بەخۆیەوە دیبوو، نەهیچ بستێکی تری سەر رووی زەمینیش دەیتوانی شان لەشانی بدا.

لێرەدا گرنگ ئەوەیە کەسەرەتای ئەو گۆڕانکارییە نەك هەر پشتی بەگەشەکردنی بەرهەمهێنانی لادێ و شارو پەیوەندی بەتینی نێوانیان دەبەست و رووی کردە مەیدانی بازرگانیی دەرەوە، بەڵکو پەنای بردە بەر وزەو توانای ئادەمیزادیش، بەتایبەتی لەو قۆناغەدا هەزاران هەزار جووتیاری ئاوارە کە لەلادێکاندا هەموو سەرچاوەیەکی ژیانیان لەدەست چوو بوو، ئامادەبوون لەناو شارەکاندا بەرۆژانەیەکی کەم ئیش بکەن[*]

ئەم دیاردەیەیش بووە هۆی ئەوەی خاوەن کارگەکان سوودی لێ وەرگرن و زیاتر پەرە بەدەسگا ئابوورییەکانی خۆیان بدەن.

هەموو ئەمانە کارێکی وایان کرد لەدوادوای قۆناغی دەرەبەگایەتیدا چین و توێژی کۆمەڵایەتی نوێ پەیدا بێن و ئەنجامیش بوونە هێزی پاڵپێوەنەری گۆڕان و گەشەکردن، چونکە ئەم چین و توێژە تازەپێگەیشتووانە خاوەنی بەرژەوەندی و خواستی تایبەتی خۆیان بوون. ئەو بەرژەوەندییانەی لەبنەڕەتەوە دژ بەیاساو بیرو رەوشتی باوی سەدەکانی ناوەڕاست دەجەنگان و چیتر بۆیان نەدەلوا پێکەوە هەڵبکەن. لەکۆتایی سەدەی پازدەهەم دا چینی بۆرژوا هەلومەرجێکی لەباری بۆ رەخسا تا وەکو چینێکی سەربەخۆ لەچەند وڵاتێکی ئەورووپای رۆژئاوادا بوونی خۆی بسەپێنێ و بەخێرایی گەشە بکا، بەرادەیەك سەدەیەك زیاتری نەخایاند لەئینگلیستاندا بووە چینێکی کامڵ و پێگەیشتوو. توێژە جۆربەجۆرەکانی دیکەی چینی بۆرژوایش رۆڵێکی بنچینەییان لەو گۆڕانەدا کتوپڕییەدا بینی کەسەرجەم لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووری و فیکریی کیشوەری

(*) ئەم دیاردەیە بەتەواوی لەو قۆناغەدا خۆی نواند کەپیشەسازی رستن و چنین پەرەیان سەند و خاوەن زەوییە گەورەکان لەبری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ دەستیان دایە بەخێوکردنی مەڕوماڵات. جێی زەوی بەپیت و فەرپیان هەبوو کردیانە لەوەڕگای گەورە. ئەنجامیش جووتیاران ناچار بوون رووەو شارەکان رەو بکەن و بەرۆژانەو بەپارچە لەکارگە تازەکاندا ئیش بکەن.

ئەورووپایان گرتبووەوە. بەڵام توێژە ڕۆشنبیرەکەی چینی بۆرژوا "ئینتیلگێنسیا"[*] لەو قۆناغە نوێیەدا لەهەمووان زیاتر ئەرکی پەرەپێدانی مادیی و فیکریی ئەورووپای کەوتە ئەستۆ، ڕۆشنبیرانی سەرپەم توێژە بەهۆی نوێزینەوەو داهێنانی نوێوە بەشدارییەکی گەورەیان لەپەرەپێدانی شێوازی بەرهەمهێناندا کرد. هەر ئەوانیش بوون ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوایان خستە قاڵبێکی فەلسەفییەوەو بنچینەیەکی تیوری نوێیان بۆ ئابوری سەرمایەداری دامەزراندو ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش ئەم تیورییە هەلومەرجی لەبارتری بۆ ڕەخسا تاوەکو بەگورجی بنچینە ئابورییەکانی دەرەبەگایەتی لەق بکاو لەجێی ئەو کۆمەڵێکی پێشکەوتووتر بنیات بنێ.

جائەگەر ئەم توێژە کۆمەڵایەتییە جڵەوی بزووتنەوەی ڕۆشنبیریی -زانستی- و فیکریی لە ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا گرتبێتە دەست، ئەوا لەڕووی مەنتقی مێژووەوە تەواو لەجێی خۆیدا بووە. چونکە پێویستییەکانی کۆمەڵگای نوێ ناچاری کردن لەجاران زیاترو بەشێوەیەکی فراوانتر ڕوویکەنە ڕۆشنبیرییەك پەیوەندی بەمەسەلە دونیاییەکانەوە هەبێ. بۆ سەلماندنی ئەم حەقیقەتە باشتر وایە نموونەیەك بەبەڵگەی سەلمێنەر بهێنینەوە. ئەشونماکردنی بەرهەمهێنان بەو خێراییەو دەرکەوتنی ڕۆڵی دراو "پارە-النقد" لەبواری ئاڵوگۆڕکردن و بازرگانیی بەو شێوە فراوانە، بەپلەی یەکەم پشتی بەڕێککەوتنی بازرگانیی "صفقـة تجاريـة" و قەرزو بەرپەرەکانێی توندوتیژ دەبەست. ئەمە جگە لەچەند هۆیەکی تریش کەگیروگرفت و ناکۆکی ئابوری لەنێوان بازرگان و خاوەن کارگەو پیشەگەرە دەستییەکان و داهێنەراندا خوڵقاندو سەرەنجام پێویستییان بەیارمەتی و دەسگیرۆیی پارێزەران دەبوو. ئەم دیاردەیەیش ئەو حەقیقەتەمان بۆ ساغ دەکاتەوە کەتا چ ڕادەیەك پارێزەران بەشێکی گەورەو کاریگەری بۆرژوا پێکدەهێنن. لێرەدا پێویستە دەست بۆ حەقیقەتێکی تریش ڕابکێشین کەپەیوەندی بەبنەمای کۆمەڵایەتی ئەم توێژەوە هەیە. بەپێچەوانەی قۆناغی

---

[*] "ئینتلگێنسیا" کە مانای "بەهرەمەند" یان "لێهاتوو" یاخود "تێگەیشتوو" دەگەیەنێ و لەوشەی "ئینتلگێنس"ی لاتینییەوە وەرگیراوە، ڕووناکبیرانی ئەورووپا لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە کەوتنە بەکارهێنانی.

دەرەبەگایەتییەوە، زۆربەی ئەو رۆشنبیرانە سەر بە توێژە هەژارەکانی کۆمەڵ بوون. زۆربەیشیان –بەتایبەت ئەوەی یەکەمیان– نەگەیشتبوونە پایەیەک دەستبەرداری ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانە بېن کەتوندوتۆڵ بەچینەکەی خۆیانەوە گرێی‌دا بوون. باشترین بەڵگەی پێ سەلماندنیش ئەوەیە کەپێشەوایانی سەدەی بووژاندنەوە بایەخێکی تەواویان بەواقیعی ژیانی ئەو توێژانە دەداو لەکارە هونەرییەکانیاندا تەعبیریان لێ دەکردو تێیاندا زمان‌و پەندو فۆلکلۆری میللیی بەقووڵیی رەنگیان دەدایەوە، وەک لەپاشدا باسی دەکەین. لەوەیش زیاتر، هەندێك لەرۆشنبیرانی سەر بە ئینتیلگێنسیا لەرووی ئایدیۆلۆژیاوە سەر بەچینەکەی خۆیان بوون‌و بەوپەڕی دڵسۆزییەوە گیروگرفتەکانی ژیانیان دەنەخشاندو لەقاڵبێکی فەلسەفیدا دایان دەڕشت. شۆڕشگێڕی ئاڵمانی "تۆماس مۆنزێر ١٤٩٠–١٥٢٥"و زانای فەرەنسایی "ژان میسیلیە ١٦٦٤–١٧٢٩" لەو کەسانە بوون. هەر لەو قۆناغەدا چینی کرێکاران لەولآتانی ئەوروپاداو لەسەر حسابی ئەو جووتیارە هەژارانەی زەوییان شك نەدەبردو سەرچاوەی ژیانیان وشکی کردبوو، پێگەیشت. بڕێکی تریشی لەو پیشەگەرە بچووکانە پێك هاتبوو کەلە سایەی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا توانای کارکردنیان بۆ نەمابووەوە. چونکە لەو قۆناغەدا شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری گۆڕانێکی وای بەخۆیەوە دیتبوو، لەرووی چەندایەتییەوە زۆرترو لەرووی چۆنیەتی بەرهەمی باشترو هەرزانتری لەکەلو پەلی پیشەگەرە دەستییەکان دەخستە بازارەوە. ئەنجامیش بۆیان نەدەکرا لەرووی ئابورییەوە بەربەرەکانێی بکەن‌و ناچار لەناو دەسگا سەرمایەدارییەکاندا دەبوونە کرێکار. چینی کرێکاران بەهەمان شێوەی چینی بۆرژوا چەند قۆناغێکی مێژوویی بڕی، تاوەکو لەدواییدا بەتەواوی بنج بەست بوون. سەرەتا ئەوانەی بەرۆژانە کاریان دەکرد، تەنانەت لەپێشکەوتووترین ولآتانی ئەورووپادا بەشێکی بچووکی کۆمەڵیان پێك دەهێنا. دوابەدوای ئەمەیش وردەوردە پرۆلیتاریا[1] وەك چینێکی سەربەخۆ لەکارگەکاندا دروست بوو.

---

(١) پرۆلیتاریا: لەوشەی (Proletarius)ی لاتینییەوە، وەرگیراوە کەواتای "میرات" دەگەیەنێ.

نابێ ئەو حەقیقەتەیش لەیاد بکرێ کەزۆربەی ئەو کەسانەی سەر بەم چینە بوون تاماوەیەکی دوورودرێژیش هەوڵیان دەدا پەیوەندییان بەلادێو شێوازی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە بهێڵنەوە نەك هەر ئەوەیش بەڵکو چەشنە پەیوەندییەکی پاتریارکییان لەگەڵ خاوەن کارگەکاندا پێك هێنا. لەبەرئەوە دەبینین چینی کرێکاران لەرۆژگاری رێنیسانسدا تەنها تۆخمێکی کۆمەڵایەتی بووە، بێ ئەوەی لەرۆڵی مێژوویی خۆی تێ بگا. بەجۆرێکی تر بڵێین: بەتەنها بووە سووتەمەنی ئاگری پەرەسەندنو هیچی تر.

هەموو ئەو گۆڕانە گەورانەی وڵاتانی ئەورووپا بەخۆیانەوە دی، لەگەڵ خۆیاندا بیری نوێیان هێنایە کایەوەو لەناوەڕۆکدا تەعبیریان لەبەرژەوەندیو ئامانجی ئەو هێزو توێژە کۆمەڵایەتییە تازە پێگەیشتوانە دەکرد کەناچار بوون ململانێی زۆرانبازی لەتەك پەیوەندییە کۆنەکاندا بکەنو رۆژ لەدوای رۆژیش زیاتر پێویستیان بەوە دەبوو پەیوەندییەکانیان مسۆگەر بکەنو پەرەی پێ بدەن. رۆژگاری رێنیسانس یەکێك بوو لەو دیاردە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانەی پێش وەخت سەری هەڵداو هاوچەرخی قۆناغێك بوو تێیدا سەدەکانی ناوەڕاست رووەو سەدەیەکی نوێ هەنگاوی دەنا.

یەکەمجار لەسەردەمی رۆمانەکاندا وەك زاراوەیەکی کۆمەڵایەتی بەکارهێنراوە. بەپێی ئەو ریفۆرمەی "سێرفیۆس تیللیوس"ی چاری رۆمان لەسەدەی شەشەمی پێش زایندا هێنایە کایەوە، کۆمەڵگای رۆمان بەپێی ئاستی سامانی ماددی کرا بەسێ بەشەوەو هەربەشەیان بەپێی مەوقیعی ئابوورییان لەئەنجومەنی گەلدا جێگایان درایە. بەڵام لەبەرئەوەی ئەم دەستەیە هەر لەبنەڕەتەوە توێژێکی هەژارو نەدار بوونو پشتاوپشت میراتیان بۆ نەمابووەوە ناوی پرۆلیتاریایان لێنراو لە ۱۹۳کورسی ئەنجومەنی گەل تاقە کورسییەکی پێ رەوا بینرا. بێگومان مەفهوومی سیاسیو کۆمەڵایەتی ئەم زاراوەیە لەگەڵ پەرەسەندنی مێژوودا گۆڕانێکی تەواوی بەسەردا هات. یەکەمجار زاراوەی پرۆلیتاریا لەکۆنگرەی گەلانی رۆژهەڵاتدا کەلە ئەیلوولی ۱۹۲۰دا بەسترا، کرا بەعەرەبیو لەسەر یەکێك لەدروشمەکانی نووسرابوو "یا صعالیك العالم إتحدوا -د/ئەر-

(*) وشەی "صعالیك" بەواتا فەرهەنگییەکەی ئەو هەژارانە دەگرێتەوە کەخاوەن سامانەکان تاڵان دەکەنو پاشان بەسەر رەشو رووتو نەدارەکاندا دەیبەشنەوە. وەرگێڕ-

جا وەنەبێ تەنیا ئەو هۆیانەی رۆژگاری رێنیسانسیان هێنایە دونیاوەو کاریان لەبنکە ئابورییەکەی کۆمەڵگای ئەوروپایی کرد، تاکە هۆی ئەو گۆڕانکارییانە بووبن کە روویان دا، نەخێر. چەندین هۆی تری دەرەکی "خارجی" ئاوێتەی هۆیەکانی ناوەوە بوونو تەوژمێکی توندیان پێبەخشینو بوونە هێزی پاڵێوەنەرو راستەوخۆ بەشداریی دروست بوونی هەندێکیان کرد.

لەدوادوای سەدەکانی ناوەڕاستدا، ئەوروپا دەرگای بۆ چەند لایەنێکی گرنگی کلتووری رۆژهەلات خستە سەر گازی پشتو بەهۆیانەوە باساو نەریتی کۆمەلگای دەرەبەگایەتی هاتنە لەرزین. زۆربەی کلتووری رۆژهەلاتیش کەلە بنەڕەتدا ئیسلامی بوونو لەڕێگای "ئەندەلوس"و "سقلیە"و ئەو ولاتە عەرەبانەی کە بەسەر رۆژهەلاتی دەریای ناوەڕاستدا دەیان روانی گەیشتە خاکی ئەوروپا. لەڕێگای "ئەندەلوس"ەوە بەرهەمی فەیلەسووفە کۆنەکانو لەسەرو هەموویانەوە "ئەفلاتون"و "ئەرستۆ" کەبەدرێژایی چەند سەدەیەك ون بووبوون پەرپیەرەو گەیشتنە دەست ئەوروپاییەکان. هەرچەندە ئەو نووسینانە لەخەوشو ناتەواوی بەدەرنەبوون، بەلام لەڕوانگەی ئاینو شارستانیەتی ئیسلامییەوە هەندێ شتی نوێیان خرابووە سەر. لەڕێگای "سقلیە"وە کە بەدرێژایی دوو سەدە لەژێر دەسەلاتی ئیسلامەکاندا بوو، زۆر بابەتی زانیاری وەك سروشتناسیو پزیشکیو فەلسەفی گەیشتە ئەوروپا.

شەپۆلی سوپای خاچداران کە بەتێکشکاوی دەگەڕانەوە هەر بەوەوە رانەدەوەستان ئەو چیرۆکە سەیرو عەنتیکانە لەگەڵ خۆیاندا بیەنەوە کەباسی خۆشیو رابواردنی دەرباری میسرو خەلیفەکانی رۆژهەلاتیان دەکرد، بگرە لەگەڵ ئەمانەیشدا داهێنانی تازەو بیری نوێیان دەبردەوە. هەموو ئەمانەیش بەس بوون بۆ وروژاندنی بیری خەلکی ناوەکو بەراوردێکی کلتووری خۆیانو پێشکەوتنی ژیانی روناکبیری رۆژهەلات بکەن.

پاش ئەوەی دەرەبەگە ئەوروپاییەکان بەخۆیانو لەشکرو دەستو پێوەندیانەوە لەرۆژهەلات گەڕانەوە، هەستیان بەکرۆکی ئەو پەندە کرد کە دەڵێ: "لەژیاندا ئەوەندە

تێیکۆشە وابزانە هەتا هەتایە دەژیت" لەکاتێکا بیروڕای کڵێسەی کاتۆلیکی وای پەروەردە دەکردن لەشوێنی خۆیان نەبزووێن و لەپێناوی قیامەتدا هەموو ئان و ساتێك مردنیان لەپێش چاو بێ ! !.

لێرەوە ئەورووپاییەکان کەوتنەخۆو وەك دانیشتووانی رۆژهەلات ناوەڕێکی هەردوو پەندەکەیان رەچاو کرد. بەسەرێك کۆشکی بڵندو رازاوەیان بنیات دەناو بەسەرێکی تریش بۆ دروستکردنی دەیرو کڵێسە وەستاییەکی بێ سنووریان دەنواند.

دەبێ ئەوەیش لەیاد نەکرێ کەبەر لە رۆژگاری رێنیسانس و لەئەنجامی ئەو هۆیانە، یان هەندێکیاندا کەپێشتر باسیان لێوە کراو بەهۆی بزووتنەوەی "کارولنجی"ی سەدەی نۆهەم و "ئۆتونی" سەدەی دەهەمەوە، پرشنگی شارستانیەت ناوبەناو ئەورووپای رۆشن دەکردەوە. بەلام سەبارەت بەوەی بەگشتیی و لەبوارێکی تەسکدا دەجووڵان و کاریان لەژیانی کۆمەلایەتی دەکرد، دەتوانین بڵێین بەتەنها توانیان زەمینەیەکی لەبار بۆ رۆژگاری گەورەی رێنیسانس لەئەورووپادا برەخسێنن کەلەکۆتایی سەدەی پازدەهەم دا گەیشتە لوتکە. چونکە خاسییەتە تایبەتییەکانی لەهەموو راپەڕینەکانی دیکەی مێژوو بەڕادەیەك جیا دەکاتەوە، تائەو کاتە کیشوەری ئەورووپا بەخۆیەوە نەدیبوو.

* * *

بەشی دووەم

خاسیەتو رۆژگاری رێنیسانس

مەفهوومی رێنیسانس:

لەبەر رۆشنایی ئەو حەقیقەتانەی پێشتر باسیان لێوەکرا، بۆمان دەردەکەوێ کە "رێنیسانس" لەئەنجامی کۆمەڵێك هۆی ناوخۆییو دەرەکیدا هاتەکایەوەو پێکەوە لەمناڵدانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی ئەوروپادا کاری خۆیان کرد. کەواتە رێنیسانس بەحوکمی ئەو واقیعەی تێیدا لەدایك بوو، چ لەشێوەی تێڕوانینیدا بۆ دیاردەکانی ژیانو چ لەبیرکردنەوەدا، رێبازێکی نوێی گرتەبەر، تەواو بە پێچەوانەی بیروڕای باوی کۆمەڵی کۆنو پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانەوە بوو. بەتایبەتی چونکە لەرۆژگاری رێنیسانسدا ئەو پەیوەندییە کۆنانە لەلایەك بووبوونە بار بەسەر شانی کۆمەڵانی خەڵکییەوەو لەلایەکی تریشەوە تەعبیریان لەسیستەمی کڵێسەی کاتۆلیکیو هەڵسوکەوتی دۆگماتیبیانەی دەکردو کۆسپێکی گەورەشیان لەبەردەم داهێنانو بیری نوێی پەرەسەندوودا دانا بوو. زانایان لەم بارودۆخە تازەیەدا کەوتنەخۆو شێوازی نوێی جۆربەجۆریان دەدۆزییەوە تابەهۆیانەوە بەربەرەکانەی سیستەمی کۆنو بیروباوەڕی باوی دەرەبەگایەتی پێبکەنو پەردەیان لەسەر هەڵبماڵن. بۆ ئەم مەبەستە رێگای ژیاندنەوەی کلتووری کۆنیان گرتەبەر، بەتایبەتی کلتووری یۆنانی. ئەوانە وا بۆ مەسەلەکە دەچوون گوایە بەهۆی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆنەوە دەتوانن لەکۆتو پێوەندی سەدەکانی ناوەڕاست دەرباز بنو باشتریش دەتوانن لەیاساکانی سروشت تێبگەن.

لەم روانگەیەوە ئەم ڕێبازە فیکرییە نوێیە بەناوی رێنیسانسەوە(Renaissance) کە بەزمانی فەرەنسایی واتە "ژیاندنەوە" یان "زیندووکردنەوە" یاخود " لەدایکبوونی نوێ" دەگەیەنێ، کەوتە ناوناوانەوەو پیاوانی ئەو ڕۆژگارە بۆ یەکەمجار بەکاریان هێنا[٢].

لای ژمارەیەك فەیلەسووفو مێژوونووس، سەرپاکی مێژووی مرۆڤایەتی بەر لەو سەدەیە رووداوێکی لەڕۆژگاری رێنیسانس گرنگترو مەزنتری بەخۆیەوە نەدیوە. راستییەکەیشی هەروایە. چونکە چەندین داهێنانو گۆڕانی فیکریی نوێ هاتنە کایەوە کەڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەو ڕۆژگارەوە هەیەو تائێستایش سەدان مێژوونووسو هونەرمەندو رەخنەگری سەر بەڕێبازو قوتابخانە فیکریو فەلسەفییە جۆربەجۆرەکان، لای خۆیانەوە بایەخێکی لەئەندازەبەدەری پێدەدەن. لەبەرئەو هۆیانە ئەگەر ناوبەناو مشتومڕو بۆچوونو هەڵسەنگاندنی زانستیی جیاواز دەربکەوێنو لەخاسییەتی ڕۆژگاری رێنیسانسو ئەو بابەتە گرنگانە بکۆڵنەوە کەلەمەودوا هەوڵ دەدەین رۆشنایی بخەینە سەر لایەنە گرنگەکانی، نابێ بەڕێکەوت لەقەڵەم بدرێن.

ئیتالیاو مەودای مێژوویی رێنیسانس:

تائەمڕۆ دەستنیشانکردنی مەودای مێژوویی ڕۆژگاری رێنیسانسو ئەو وڵاتانەی تێیاندا دیاردەی راپەڕینێکی نوێ سەری هەڵدا، یەکێکە لەو مەسەلە ئاڵۆزانەی

---

[٢] لەزمانی عەرەبیدا وشەی "النهضة" بۆ ئەو رێبازە فیکرییەو سەردەمەکەی بەکاردەهێنرێو وەك زاراوەیەکی مێژوویی دەیان ساڵە نووسەرە عەرەبەکان بەکاری دەهێنن. -دانەر-
هەروەك زاراوەی "النهضة" بەزمانی عەرەبی مانای رێنیسانس ناگەیەنێ، لەزمانی کوردیشدا وەرگێڕانی بەهەڵە زاراوەی "راپەڕین" یان بۆ داناوە کەواتای "الانتفاضة" دەگەیەنێ. بۆیە وا بەچاك زانرا لەبەکوردیی کردنی ئەم کتێبەدا "رێنیسانس" بەکاربهێنێنو دکتۆر خۆیشی هەر ئەمەی بەلاوە پەسەندە -وەرگێڕ-.

مشتومڕی زانستییانەی سوودبەخشی لەسەر دەکرێ. بێگومان هەموو ئەو بەرهەمو داهێنانەی لەسەدەی پازدەهەم و شازدەهەمدا هاتنە کایەوە ملکەچی یاساو ڕێبازەکەی ڕێنیسانس نەبوون. چونکە شان بەشانی بیروڕای ئەو ڕۆژگارە، کلتووری سەدەکانی ناوەڕاست لەکاردا بوو. ئەمە جگە لەوەی کەدیاردەکانی ڕێنیسانس بەتەنها ولاتێکو سووانی نەگرتەوەو گەشانەوەو پاشان سیس بوونیشیان لەسەر هێلێکی دیارو چەسپاو نەدەڕۆیشت. هەموو ئەم دیاردانە بەپێی بارووروفی ئەو ولاتانە بەڕێوە دەچوون کەبووژاندنەوەیان بەخۆیانەوە دیبوو. بەلام سەرەڕای ئەم جیاوازییانەیش مێژوونووس‌و لێکۆلەران باوەڕیان وایە کەئیتالیا لانکەی ڕێنیسانس‌و بزووتنەوەی مرۆڤایەتییە.

ئێمەیش لەم بۆچوونەوە دەتوانین بیروڕایەکی گشتیی سەبارەت بە ڕۆژگاری ڕێنیسانس بخەینە بەردەست‌و قۆناغە سەرەکییەکانی دەستنیشان بکەین.

لەئەنجامی چەند هۆیەکی دیاریکراودا کەهەریەکەیان بەم یان بەو شێوە کاریان لەوی‌تر دەکرد، بیروباوەڕی ڕێنیسانس لەولاتی ئیتالیادا بەر لەولاتانی دیکەی ئەورووپا خۆی نواند.

ئەم ولاتە لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا زۆر بەخێرایی بەرەو پێش دەچوو. لەسەدەی پازدەهەم بەدواوە ئابوری ئیتالیا بەتەواوی پشتی بەبازرگانی دەرەوە بەست‌و ئەنجام وزەو توانای کەشتییەکانی لەدەریای سپی ناوەڕاستدا ڕۆژ بەڕۆژ بەهێزتر دەبوون‌و توانی هەموو ئالۆگۆڕێکی نێوان ئەورووپاو ڕۆژهەلات بۆخۆی قۆرخ بکا[٣]. چونکە لەوە تێگەیشتبوون کە کەل‌و پەلی دانسقە "بەهارات‌و ئاوریشم‌و عەترو خشلی زێڕو زیو" لەولاتانی ئەورووپادا بازاڕێکی بەفرۆشتنیان هەیە؛ دیارە ئەنجامی ئەم ئالۆگۆڕەیش ئیتالیاییەکان قازانجێکی زۆریان دەست کەوت، بەڕادەیەک "هەریەکەیان لەجاران زیاتر دەولەمەند بوون"[٤].

---

(٣) J.R. Strayer and others, the mainstream of Civilization Second Edition, New York, 1974, P.207.

(٤) H. Baron, The Crisis of Early Italian Renaissance. Princeton, 1967, P.365.

هێشتا سەدەی سیازدەهەم کۆتایی نەهاتبوو، ئیتالیا لەمەیدانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتیدا ریزی پێشەوەی داگیرکردو شارەکانیشی لەوڵاتانی دی زۆرتر پێش دەکەوتن. تەنها لەشاری "ڤینیسا"دا ژمارەی ئەو کرێکارانەی لەپیشەسازی چنیندا کاریان دەکرد گەیشتە "١٦"هەزارو لەپیشەسازی کەشتی دروستکردندا ژمارەیان خۆیدا لە "٦"هەزار کەس(*). جا ئەگەر ژمارەی یەکەمیان ئاوێنەیەکی بێ گەردی پێشکەوتنی پیشەسازیی بێ لەشارێکی وەك "ڤینیسیا"دا، ئەوا ژمارەی دووەمیان ئەوە دەگەیەنێ کەتا چ رادەیەك بازرگانیی نەش‌و نمای کردووەو چەندیش پێویستی بەو هۆیانە بووە تاوەکو کەلوپەلەکانی لەدەریای سپییەوە بەرەو دەریای سوور بگوێزرێتەوە.

دانیشتووانی "ڤینیسیا" وەك تێکڕای شارو بەندەرەکانی دیکەی ئیتالیا، بێ دوودڵیی خۆیان دەکوتایە هەر مەیدانێکی بازرگانییەوە بەمەرجێك بیانزانیایە قازانجیان مسۆگەرە(*)، تاحاڵ گەیشتە ئەوەی چەندین بازرگان خەریکی کڕین‌و فرۆشتنی کۆیلەی سپی بوون‌و بەردەوام کۆشکی میرو خەلیفەکانی رۆژهەڵاتیان بەئافرەتی "بولکان"ی سیخناخ دەکرد، بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئەو بڕیارەی "پاپا" دەری کردو تێیدا کڕین‌و فرۆشتنی ئافرەتی بەکارێکی دژ بەیاساو نەریتی ئاینی مەسیحی لەقەڵەم دەدا. دەڵێین

-وانەر بەتایبەتی باسی دانیشتوانی فلۆرەنسا نەکار مەبەستیشی ئەوەیە ئەو سەردەمە جیا بکاتەوە کە پەشەرو شۆڕەوە خەریك بوون.

(*) کاتێك نرخ‌و بەهای ئەو ژمارانەمان بۆ دەرنەکەوێ کەبەپێودانی سەردەمی خۆیان پێوانەیان بکەین.

(*) "شەکسپیر"ی کەڵە نووسەری دراما توانی ئەم حەقیقەتە مێژووییە لەشانۆیی "بازرگانی ڤینیسیا"دا بەرجەستە بکا. ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێ کە تا چ رادەیەك ئەدەب‌و هونەر ئاوێنەی باری ژیانی کۆمەڵەو تا چ رادەیەك مێژووی ئەدەب بەمێژووی ئابووری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتییەوە بەندە. ئەم حەقیقەتە بەڕوونیی لەوەشدا ئاشکرا دەبێ کە دکتۆر بۆ نووسەرو هونەرمەندانی رۆژگاری رێنیسانس تەرخان کردووە. "وەرگێڕ"

تەنانەت ئەو بڕیارەیش هیچ شوێنەوارێکی لەدڵو دەروونی بازرگانەکاندا بەجێ نەهێشت، چونکە "بازرگانییەك بوو قازانجی زۆری لەدوابوو"[6].

شاری "جەنەوا"و "فلۆرەنسا"و چەند شارێکی دیکەی ئیتالیا، شان بەشانی یەك، پەرەیان دەسەندو گەشەیان دەکرد. بەڕادەیەك شاری "فلۆرەنسا" لەزۆر بواری ئابووریدا شاری "ڤینیسیا"یشی بەجێهێشت. جموجۆڵی ئابوری بەو شێوە فراوانەو پێشکەوتنی پیشەسازیو ئاڵو گۆڕکردنی دراو خستییە مەوقیعێکەوە"کاری کردە سەر تێکڕای ئابوری وڵاتانی ئەورووپا"[7]. و سەرهەڵدانی یەکەمین دامەزراوی شێوە سەرمایەداری لەسەر ئاستی هەموو جیهان بۆی بووە شتێکی سروشتیی. هەر لە "فلۆرەنسا"دا یەکەمین جار پەیوەندییەکانی سەرمایەداری دەرکەوتنو یەکەمین مانیفاکتۆرەو ترۆستی دارایی "الاتحاد المالي" هاتە کۆڕێو ژمارەیەکی زۆر پیشەگەرو بازرگان تێیدا کۆبوونەوە. ئەو ترۆستانە سەرپەرشتی هاوردنو هەناردنی کەلو پەلیان دەکرد.

لەسەدەی چواردەهەمدا ژمارەی کارگەی پیشەگەرە گەورەکانی "فلۆرەنسا" کە گەیشتبوونە قۆناغی مانیفاکتۆرەو قوماشیان بەرهەم دەهێنا لە "٢٠٠" کارگە تێپەڕی کرد[8]. گەشەکردنی پیشەسازی بەو خێراییە بووە هۆی ئەوەی ڕێژەی کرێکاران بگاتە ٨٠٪ی هەموو دانیشتووانی شار[9] ئەمەیش ژمارەیەك بوو نەك هەر لەئیتالیادا بەڵکو لەسەر پاکی کیشوەری ئەورووپاو جیهاندا وێنەی نەبوو.

---

[6] G. Cl. Sellery, The Renaissance, Its Nature and Origins, Madison, 1962, p.18.

[7] D. Hay. The Italian Renaissance in its historical background. Cambridge, 1966. p.89.

[8] پرۆفیسۆر ف.ف سیمینۆف. مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست. بەزمانی رووسی. چاپی سێیەم. مۆسکۆ ١٩٧٠ ل٢٨٠

[9] J. Gage, Life in Italy at the time of Midice, London, 1968, p.101.

هەر لەو قۆناغەدا لەشاری "فلۆرەنسا"دا گەورەترین بانك بەشێوە نوێیەکەی دامەزراو ئاڵوگۆڕی بەبەهێزترین دراوی زێڕەوە دەکرد کەلەو سەردەمەداو لەهەموو ئەوروپادا هیچ پارەیەك نەیدەتوانی شان لەشانی بداو[10]. دەرگای ئیعتیمادی بۆ بازرگانەکانیش خستە سەر گازی پشت. نەك هەر ئەوەیش، بەڵکو دەستگیرۆیی وڵاتانی یەکەی ئەوروپایشی دەکردو قەرزو قۆڵەیشی دەدانیو چەند جارێکیش پارمەتی ئینگلیستانی دا. داموو دەسگای "فاتیکان"یش بۆ کۆکردنەوەی دەرامەتی خۆی لەئەوروپادا، تەنها پشتی بە بانکەکانی "فلۆرەنسا" دەبەست[11]. تائێستایش زۆربەی ئەو زاراوانەی گەلانی ئەوروپا لەئیش و کاری بانکدا بەکاری دەهێنن بەرەگەز ئیتالیایین و هەندێکیشیان بەهۆی پەیوەندییان بەگەلانی عەرەب و ئیسلام و بیزەنتییەکانەوە، هاتوونەتە ناوناوانەوە. یەکێك لەڕواڵەتەکانی تری گەشەکردنی "فلۆرەنسا" ئەوە بوو ژمارەی دانیشتووانی لەماوەی سەدەو نیوێکدا نزیکەی دوو ئەوەندە زیادی کرد. لەکۆتایی سەدەی سیازدەهەمدا ژمارەی دانیشتووانی گەیشتە "٧٠"هەزار کەس، پاشان لەناوەڕاستی سەدەی پازدەهەم دا خۆیدا لە "١٥٠"هەزار ئەم دیاردەیەیش دەبێ بەپێوانەی دیمۆگرافیی سەدە ناوەنجییەکان حسابی بۆ بکرێ چونکە لەو کاتەدا گەورەترین شاری ئەوروپا ژمارەی دانیشتووانی لە هەشت یەکی ئەو ژمارەیەی دوایی تێنەدەپەڕی[12]. هەموو ئەو گۆڕانە بنەڕەتییانە لەسروشتی سیستمی سیاسی شارە پێشکەوتووەکانی ئیتالیادا رەنگیان دایەوە، زۆربەی خێزانە دەسەڵاتدارەکانی ئیتالیای خستە باروبۆخێکەوە پەیوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ کاروباری پیشەسازیو بازرگانیدا بەستو لەئیش و کاری کشتوکاڵی زیاتر بایەخیان پێ دەدا.

---

[10] "فلۆرەنسا" بەر لەهەموو شارەکانی تری ئیتالیا سکەی پارەی زێڕی لێدا کە بە "فلۆرین" ناو دەبرا. شاری "ڤینیسیا" بەلای کەمەوە "٣٠" ساڵێك دوای "فلۆرەنسا" دەستی بەسکە لێدان کرد.

[11] پرۆفیسۆر ف.ف سیمینۆف. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٧، ٢٨٠-٢٨١

[12] "هەر ئەو سەرچاوەیە ل١٨٢

خێزانی "میدیجی"[13] * فلۆرەنسایی باشترین نموونەی بنەماڵەی حوکمڕانن. ئەوەی شایانیباسە، پارەدارەکانو بەتایبەتی بازرگانەکان نوێنەریان لەئەنجوومەنە رەسمییەکانی چەند شارێکی ئیتالیادا زۆریە نەبوون. ئەم دیاردەیەیش ئەوە دەگەیەنێ کە تەوژمی بەتینی ئابوری نوێ ئەوەندەی کات نەهێشتبووەوە سەرمایەدارە ئیتالیاییەکان خۆیان بەکاروباری ئەنجوومەنە رەسمییەکانەوە خەریك بکەنو بەرژەوەندییەکانیان لەو پەندەدا دەبینییەوە کە "کات لەهەموو شت بەنرختره"[14].

لەوەیش گرنگتر؛ بەردەوامبوونی هەر سیستمێکی سیاسی لەشارەکانی ئیتالیادا، توندوتۆڵ بەسترابوو بەهەڵوێستو رادەی پشتگیریی کردنی ئەو سیستمەوە لەلایەن پارەدارەکانەوە، تەنانەت لەهەندێ کاتدا داموو دەسگا ئابورییەکانیان "دەوڵەتێکی سەربەخۆ بوون لەناو دەوڵەتدا"[15].

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە هەرەسهێنانی پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانی ئیتالیا پێش وڵاتانی تر کەوتو بەحوکمی ئەو گۆڕانکارییانە.

پێداویستییەکانی کۆمەڵی نوێیش بەر لەشوێنانی دی لەوێ دەرکەوتن. ئەمەیش خۆی لەخۆیدا هۆیەکی بنچینەیی بوو تاوەکو ئیتالیا بکاتە لانکەی رێنیسانس. بەئەندازەیەك لەسەدەی چواردەهەمو پازدەهەم دا شاری "فلۆرەنسا" بووە مەڵبەندی هەموو جموجۆڵێكو ناودارترین پێشەواکانیشی خەڵکی ئەو شارە بوونو جێی خۆی بوو کەناوی "پایتەختی" رێنیسانسی لێ بنرێ[16].

---

[13] وشەکە لە زاراوەی " Medici "یەوە وەرگیراوە کەپەیوەندی بەنیشو کاری ئەجزاچیتییو پزیشکییەوە هەیە.

* "بەرتۆڵد بریخت" لەشانۆیی "ژیانی گالیلۆ"دا پەردە لەسەر حەقیقەتی ئەم بنەماڵەیە لادەدا، کەچۆن پەرۆشی داهێنانی نوێو کاروباری دەرەوە بوون. بڕوانە شانۆیی "ژیانی گالیلۆ" وەرگێڕانی فوئاد میسری. بڵاوکراوەی دەسگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی ١٩٨٢. "وەرگێڕ"

[14] J. Gage. Op. Cit, P.57.

[15] "کاتی خۆی یەکێك لەبانکەکانی شاری "جەنەوا" بەم جۆرە تاریف کراوە. " Ibid P.57. "

[16] ف.ی. رۆتینبورگ، کەڵەپیاوانی رۆژگاری رێنیسانس، بەزمانی رووسی. لینینگراد ١٩٧٦ ل٣٠

شانبەشانی ئەم هۆ بنچینەییە، کۆمەڵێك هۆی تر لەئیتالیادا هاوبەشییان لەگەڵ لەبوون و نەشونما کردنی ڕێنیسانسدا کرد. چونکە ئەو وڵاتە هەر بە تەنها ئەڵقەی پەیوەندی بازرگانی نێوان ئەورووپاو ڕۆژهەڵات نەبوو، بەڵکو بەحوکمی شوێنە جوگرافیاییەکەی، ئەڵقەی پەیوەندی فیکریی نێوان هەردوولای پێك دەهێنا. بەهۆی ئیتالیاوە بیروڕاو دیاردە گرنگەکانی شارستانیەتی ڕۆژهەڵات دەگەیشتە ئەورووپاو جێپەنجەی لەبووژاندنەوەی ئەورووپادا بەئاشکرا دیارە. ئەو دەورە گرنگەی ئیتالیا بینی، بەتایبەتی لەساڵانی شەڕی خاچ پەرستاندا دەردەکەوێ و سەرجەم مێژوونووسان لەو باوەڕەدان کەپاشەکشەی سوپای شکست خواردوویان زۆر دیاردەی شارستانیەتی لەڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا پەڕاندەوەو بەر لەهەموو شتێك لەبووژاندنەوەی ئەورووپادا ڕەنگیان دایەوە.

ڕەگەزەکانی کلتووری ڕۆژهەڵات و لەسەرو هەموویانەوە کلتووری عەرەبی ئیسلامی، هەروەها لەبیروباوەڕی ڕێنیسانسدا کاری خۆیان کردو دواییش لەدەستکەوتەکانیدا خۆیان نواند. شتێکی بەڵگەنەویستە کەلەبەرهەمی دوو کەس لەسێ پێشەواکەی ڕێنیسانسدا، واتە "دانتێ" و "بۆکاشیۆ" هەست بەکارتێکردنی داهێنانە ڕۆژهەڵاتییەکان دەکرێ[١٧]. لەبواری زانستیشدا ئەوەندە بەسە نموونەیەك بەبەڵگە بهێنینەوە تاوەکو ناوەڕۆك و مەودای ئەم کار تێکردنە تێبگەین. لەڕۆژگاری ڕێنیسانسدا پورتوگالییەکان، لەناو هەموو دەریاوانەکانیاندا کەسێکی وەك "ڤاسکۆ دی گاما"یان هەڵبژارد، تاوەکو ئەرکی دۆزینەوەی ڕێگایەکی نوێی بۆ هیندوستان بخەنە ئەستۆ. چونکە ناوبراو پیاوێکی شارەزا بوو.. ئەوەبوو بەچاکترین تفاقی شەڕی ئەوسای ئەورووپا پڕ چەکیان کردو چی نەخشەو ئامرازی ئەستێرەناسی و زانیاری تازەدۆزراوەی ئەو کاتە هەبوو خستیانە بەردەستی، بەهیوای ئەوەی خەوە گەورەکەیان بهێننە دی. بەڵام کەگەیشتە شاری "مالیندی" سەریە "کینیا" و چاوی بە "شێری دەریا" "ئەحمەدی کوڕی ماجید" کەوت،

---

[١٧] لەو بەشەدا کە بۆ ڕووداوانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس تەرخانمان کردووە، دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە.

هەستی کرد تا چ رادەیەك پێویستی بەبارمەتی ئەو پیاوە زاناو لێهاتووە هەیە. بۆیە بەوپەڕی ڕەزامەندییەوە جڵەوی سەرکردایەتی دایە دەست. بێگومان گەر ئەو نەبوایە، نەبەو خێراییە دەگەیشتە جۆرو نەسەرکەوتنیشی بەنسیب دەبوو.

هۆیەکی تری گرنگ هەیە، وای کرد خاکی ئیتالیا بەر لە وڵاتانی تر ببێتە زەمینەیەکی بەپیت و تۆوی بووژاندنەوەی تێدا چەکەرە بکا. ئاشکرایە ئەم وڵاتە چەند سەدەیەك بەر لەڕۆژگاری ڕێنیسانس بووە مەڵبەندی کڵێساو جیهانی مەسیحی. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لەدوو سەرەوە دیاردەکانی ڕێنیسانسی تێدا دەربکەوێ و لەدوو جەمسەری ناکۆکەوە گەشە بکاو پەرە بسێنێ.

وەك لەدواییدا بۆمان روون دەبێتەوە بەشێکی زۆری بیروڕای ڕێنیسانس، بریتییە لەڕەخنە لێگرتنی کڵێسەی کاتۆلیکی کەئەوساکە "ڕۆما" بوو بووە بنکەی و هەرچی بیروڕای سەلبی کڵێسە هەیە، لەشوێنانی دی زیاتر لەو شارەدا بەرجەستە دەبوو. ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش پتر ناڕەزایی لەدەرروونی ئەوروپاییەکاندا بڵێسەی دەسەند. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تریشەوە کڵێسە ناچار بوو حساب بۆ ئەو گۆڕانکارییە نوێیانە بکا کەڕێنیسانس لەگەڵ خۆیدا هێنابوونییە کایەوە. لەوەیش دەترسا نەبا وردە وردە کۆمەڵ لێی بتەکێتەوە. لەبەرئەوە کەوتەخۆو چەند پیاوێکی سەر بەبیروباوەڕی نوێی لەخۆی نزیك خستەوە. تەنانەت چەند پاپایەکیان بۆ ئەوەی کڵێسە دەوری خۆی نەدۆڕێنێ، بایەخێکی باشیان بەبیروڕای هومانیستان دەداو لەنزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ پەیدا دەکردن. هەندێکی تریشیان حەزیان بەزانست و چاودێری کردنی زانایان دەکرد کەیەکێکیان کوڕی زەنگ لێدەری کڵێسە پاپا نیکۆلای پێنجەم ١٤٧٧-١٥٥٤ز بوو. ناوبراو بەوە ناسرابوو ڕۆشنبیرێکە تەواو لەسەردەمی خۆی تێگەیشتووەو دەزانێ چۆن هەڵی دەستەنگێنێ. ئەم پیاوە رای وابوو هیچ دژایەتییەك لەوەدا نییە بایەخ بەکلتووری بەر لەزاین بدرێ و لەهەمان کاتیشدا دڵسۆزی ئاینی مەسیحی بن. ئەو دەیویست بەهۆی ئاین و "لایەنە چاکەکانی شارستانیەتی کۆنەوە سەرلەنوێ ڕۆما بکاتەوە بەپایتەختی جیهانی مەسیحی"[١٨].

J.R. Strayer and Others, Op. Cit., P.P. 362- 368 [١٨]

لەبەرئەوە "نیکۆلای پێنجەم" بۆ سێ و دوو ژمارەیەك نوماینەدەی خۆی بەکیشوەری ئەوروپادا بڵاوکردەوە، تاوەکو چی دەستنووسی کۆن هەیە کۆی بکەنەوە. سەرەنجامیش ئەو دەستنووسانە بوونە گەنجینەیەکی بەنرخ و ئەوەندەی تر کتێبخانەی ڤاتیکانیان پێ دەوڵەمەند بوو. جگە لەوەی پەنای بردە بەر لێکۆڵەرەوەو مێژوونووسێکی بەتوانای وەك "لۆرینزۆ ڤالا ١٤٠٧- ١٤٥٧ز" و چەند کەسێکی تریش، بۆ ئەوەی لەناوەڕۆکی ئەو دەستکەوتانە بکۆڵنەوە. چەند پاپایەکی تری دوای "نیکۆلا" هەمان ڕێبازی ئەویان گرت بەڵام نەك بەو شێوە فراوانەی ئەو؛ هەریەکەیشیان تا ڕادەیەکی باش ڕۆڵی خۆیان لەبواری زیندووکردنەوەی کلتووری کۆن و پشتگیریکردنی پیاوانی سەر بە ڕێنیسانسدا بینی. نەك هەر ئەوەیش بەڵکو هەوڵیشیان دەدا وزەو توانای کۆمەڵێك لەبەتواناترین پیاوانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بخەنە کارو هانیان بدەن بلمێنانە هونەرییەکانیان لەسەر دیوارو گومەزی بەناوبانگترین کڵێسەکانی ئیتالیادا بنەخشێنن، تاوەکو بە نەمریی بمێننەوە. هەروەك لەتابلۆکانی کڵێسە ناودارەکەی "پەترۆس" و هۆڵەکانی "ڤاتیکان"دا دەبینرێن. پێویستە ئەوەیشمان لەیاد نەچێ کەئیتالیا خۆی لانکەی کلتووری ڕۆمانی کۆن بوو، ڕۆڵێکی دیاریشی لەگەشە پێکردنی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا گێڕا بوو. هەر ئەم هۆیەیش بووە هاندەرێکی گرنگو پاڵی بەزانا ئیتالیاییەکانەوە نا، زیاتر تێبکۆشن. چونکە ئەوانە تائەو کاتە لەمێژووی خۆیان نەپچڕابوون و دەستبەرداری نەبووبوون و دەتوانین بڵێین لەزۆربەی وڵاتانی دیکە زیاتر پارێزگاریی کۆنینەی مێژووی خۆیان دەکرد.. لێرەدا دەبێ ئاگاداری ئەو حەقیقەتەیش بین، کەوڵاتانی ئەورووپا لەچوارچێوەی پەیوەندییە باوەکانی ئەو قۆناغەدا، لەباری ئابووری و سیاسییەوە نەك هەر لەسەدەکانی پێشووی خەملیوتر بووە، بگرە لەهەموو لایەنێکەوە بەسەر پەیوەندییەکانی سەردەمی دەرەبەگایەتیدا باڵادەست بوو کەڕۆژ لەدوای ڕۆژیش بەرەو گەندەڵ بوون و لەناوچوون هەنگاویان دەنا. لەم ڕوانگەیەوە،

دوژمنانی سیستمی دەرەبەگایەتی بەپێی تێگەیشتنی خۆیان دوژمنایەتییان دەکردو هەندێ جاریش ناوناتۆرەی وایان لێدەنا راستییەکەی بەو جۆرە نەبوو. بەکورتی ئەوانە هەڵوێستی دوژمنانەیان کردە ئامرازێك بۆ تێکدانو هەرەس پێهێنانی ئەو رژێمە بۆگەنە. سەرەنجامیش توانییان کاری خۆیان بکەنو تەنها بەراورد کردنێکی ئاسایی دەمانگەیەنێتە ئەو حەقیقەتەی کە تا چ رادەیەك ئەو سیستمە رزیوە لەگەڵ سەدەی نوێی گەشەکردوودا لەیەك دوورن.

لەبەرئەوەی هەتا ئێرە هەر بەدەستنیشانکردنی ئەو هۆیانەوە خەریك بووین کەوڵاتی ئیتالیایان کردە پێشڕەوی رێنیسانس، پێویستە دەست بۆ حەقیقەتێکی تریش رابکێشین. سەبارەت بەوەی لەو سەردەمەدا ئامرازەکانی بەرهەمهێنان ساکارو سادەبوون، دەبینین بەرهەمە زانستیو تەکنیکییەکان بەسستی پەرەیان دەسەندو گەشەیان دەکرد، رێنیسانس چونکە کاتێکی زۆرو تاقیکردنەوەی زۆرتریان دەویست. ئەمە لەکاتێکا کرۆکی رێبازە فیکرییەکانی رۆژگاری رێنیسانس لەبەرهەمی ئەو نووسەرو هونەرمەندە بەهرەدارانەدا رەنگیان دەدایەوە کەبەڕاستی خاوەنی هەستی ناسكو گیانی داهێنان بوون. لەلایەکی تریشەوە ئیتالیا ناوبانگی بەوە دەرکردووە کەسروشتێکی رازاوەی هەیە، ئەمەیش وای کردووە زمانو ئەدەبیاتی بەپێزتر بکاو سەرچاوەی داهێنان لەبوارەکانی هونەرو ئەدەبدا بتەقێنێتەوەو بنچینەیەکی نوێ بۆ چێژ لێوەرگرتنی ئەم بەرهەمە جۆربەجۆرانە دابمەزرێنێ. هەر لەو سەردەمەدا گەر شاعیرێکی میللی ئیتالیایی خواستو ئاواتەکانی لەبۆتەی شیعرێکی نوێدا بتواندایەتەوەو بیویستایە بەجەماوەری رابگەیەنێ، چی کاسبکاری ناوبازاڕ هەبوو دەسگاو دووکانیان دەپێچایەوەو بەپەرۆشەوە روویان تێدەکردو گوێیان بۆ شیعرەکەی رادەهێشت[19].

ئەنجامی کارکردنی ئەم هۆیانە، رێنیسانس لەئیتالیادا پێش وڵاتانیتر خۆی نواندو هەلو مەرجی گەشەکردنی بۆ رەخساو توانی خزمەتێکی ئەوتۆی بکا رەگەزە

---

[19] هربرت فيشر. أصول التأريخ الأوروبي الحديث، ترجمة عصمت راشد والدكتور احمد عبدالرحيم مصطفى- القاهرة. الطبعة الثالثة، ١٩٧٠، ص ٤١-٤٢

بنچینەییەکانی نەش‌و نماکردنی بەجۆرێك پێ‌ببەخشێ کە لەوزەو توانای هیچ ولاتێکی تری ئەورووپاییدا نەبوو. جا هەر چەندە ئیتالیا بەهۆی دەست تێوەردانی بێگانەو دۆزینەوەی رێگای دەریایی نوێوە نوشستی هێنا، بەلام ئەم تێك شکاندنەیش ئەوژمی بەتینی رێنیسانسی رانەگرت. بۆ سەلماندنی ئەم راستییەیش ئەوەندە بەسە بلێین: کەلە پیاوانی وەك "لیۆناردۆ داڤینشی"و "میکائیل ئەنجیلۆ"و "رۆفائیل"و هەندێکی تریش هاوچەرخی ئەو نوشستییە بوون‌و لەو سالانەدا لەسایەی باروزروفێکی ئێجگار نالەباردا کەدوایی باسیان دەکەین– بەرهەمی ئەوەندە ناوازەیان هێنایە گۆرێ، هەتا هەتایە بەنەمریی دەمێننەوە. ئەم واقیعە واتە دەرکەوتن‌و گەشەکردنی رێنیسانس لەئیتالیادا وای لەهەندێ مێژوونووس کردووە بگەنە ئەو باوەڕەی کە بووژاندنەوە تەنها ئەو ولاتەی گرتۆتەوە. ئەگەرچی ئەم لێکدانەوەیە کەمێك زێدەڕۆیی تێدایە، بەلام کار تێکردنی بیروباوەڕی ئیتالیای رۆژگاری رێنیسانس لەولاتانی تر مەسەلەیەکە هیچ کەسێك ناتوانێ نکوولی لێ بکا. هەرچۆنێك بێ پەیوەندیی لەپچڕان نەهاتووی رێنیسانس بەولاتی ئیتالیاوە دەیکاتە نموونەیەکی وا، دەتوانین لەرێگەیەوە بەگشتیی سەردەمەکەی بەسەر ئەم سێ قۆناغەدا دابەش بکەین.

قۆناغی یەکەم: لەدوادوای سەدەی چواردەهەمەوە دەست پێ دەکا بۆ سەرەتای سەدەی پازدەهەم .

قۆناغی دووەم: واتە قۆناغی پێگەیشتن‌و نەشونماکردنی کەدەگاتە کۆتایی سەدەی پازدەهەم و سەرەتای سەدەی شازدەهەم.

قۆناغی سێیەم: واتە سەرانسەری سەدەی شازدەهەم. هەر ئەم دابەشکردنە بەهەمان شێوە دەتوانرێ بەسەر ولاتانی دیکەی ئەورووپادا بچەسپێنرێ.

قۆناغی یەکەم: واتە ئەو قۆناغەی رێنیسانسی تێدا لەدایکبوو. لەدووەمیشدا پێگەیشت‌و بەخۆیدا هات. بەلام لەسێهەمدا مرۆڤایەتی‌و بیروباوەڕی رێنیسانس دووچاری گێروگرفتێکی راستەقینە بوو، وەك لەپاشدا بەدرێژیی لێی دەدوێین. هەر یەکێکیش لەم سێ قۆناغەی بووژاندنەوە چەندین خاسییەتی بنچینەییان پێکەوە نارەو

هەریەکێکیش لەو خاسییەتانە بەم یان بەو شێوە جیاوازییان لەتەك قۆناغی پێشووی خۆی، یان قۆناغی دوای خۆیاندا هەبوو.

خاسییەتەکانی رێنیسانس:

رۆژگاری رێنیسانس‌و بزووتنەوەی مرۆڤایەتی‌چەند خاسییەتێکی ئەوەندە دیاریان هەبە، توانییان سەرانسەری رێنیسانس بکەنە شۆرشێکی فیکریی‌و رۆشنبیریی ئەوتۆ مۆرکێکی تایبەتی بەمێژووی مرۆڤایەتییەوە بنێن. لێرەیش بەدواوە هەوڵ دەدەین گرنگترین لایەنی ئەو خاسییەتانە بەکورتی دەست نیشان بکەین.

١-لەبەرئەوەی لەدایکبوونی رۆژگاری رێنیسانس راستەوخۆ بەسترابوو بەپەیوەندییە کۆمەلایەتییەکانەوە، دەبینین لەیەك کاتدا هەموو وڵاتە ئەورووپاییەکانی نەگرتەوە. ئیتالیاو چەند وڵاتێکی تری رۆژئاوا پێش وڵاتانی تر کەوتن، بەرادەیەك تەنها چەند پریشکێکی گەیشتە ئەورووپای رۆژهەڵات[20] و ناوچەکانی "بولکان" کە لەو سەردەمەدا کەوتبوونە ژێر دەستی عوسمانلی داگیرکەرەوە. بەڵام سەرەرای ئەمەیش ئەو وڵاتانە توانییان مەرجەکانی رێنیسانس بەهۆی داهێنانی زانایانیانەوە بەهێزتر بکەن، باشترین نموونەیش ئەوەیە کەزانایەکی بەناوبانگی وەك "کۆپەرنیکۆس" هاووڵاتییەکی پۆڵۆنیاییە. لەم بۆچوونەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە رێنیسانس، دەستکەوتی رۆشنبیریی سەرجەم ئەو میللەتە ئەورووپاییانەیە کەلەبەر رۆشنایی باروزروفی تایبەتی‌و ناوخۆیی خۆیاندا، دەوریان لەگەشەپێکردنیدا دیوە. جا گەرێ‌و رادەی کارتێکردنی شارستانیەتی رۆژهەڵات بەراستی لەبەرچاو بگرین، ئەوا رێنیسانس لەچوارچێوە گشتییەکەیدا دەبێتە دەستکەوتی رۆشنبیریی تێکرای مرۆڤایەتی. راستییەکەیشی

[20] ئەو کاتەی رووسەکان کۆشکی "کرێملین"یان بنیات نا، هونەری بیناکاریی ئیتالیایی بەتەواوی کاری تێکردبوون. قوللەو شوراکانی "کرێملین" لەساڵی ١٤٨٥- ١٤٩٥ی‌ز بەسەرپەرشتیی چەند ئەندازیارێکی ئیتالیایی بنیات نران.

وایـە، چونکـە حەقیقـەتی ڕێنیسـانس ئـەنجامی مـەنتیقی ئاوێتـەبوونی بـەردەوامی شارسـتانییەتە جۆربەجۆرەکانـە و مەوداکەیشـی چ لـەڕووی کـارکردن و چ لـەڕووی کارتێکردنەوە گەلێك لە ڕێنیسانس بەربڵاوترو فراوانترە.

مایەی داخـە، سـەرەڕای ئـەم حەقیقەتـە چەسپاوە -ڕۆژئاواییـەکان خۆیشـیان دان بـەوەدا دەنێـن کـە ڕێنیسـانس قـەرزداری ڕۆژهەڵاتییەکانـە- کـەچی کـەم و زۆر لەنووسینەکانیاندا ڕەنگ نادانەوەو بەوچاوەوە تێی ناڕوانن کەبەرهەمی ڕەنجو تەقەلای هاوبەشی گەلانی دونیایـە. ئەوەیشـی کـەزیاتر پاڵپشـتی ئـەم رایـەمان دەگرێ ئەوەیـە، لەڕەوتی گەشەکردنی شارسـتانیەتدا پرشـنگی ڕێنیسـانس بەتەنـها بەشـێك یـان هـەموو کیشوەری ئەورووپای رووناك نـەکردەوە، بـەڵکو هـێزو گوڕێکـی ئـەوتۆی بەخۆیـەوە دی، بەشێوەی جۆربەجۆر خۆی گەیاندە بست بەبستی سەر رووی زەمـین و زانایـانی بـەپێی پێداویست و بـارو زرووف و قۆناغـە مێژووییەکـەی خۆیـان، بەشـدارییان لەپێشخسـتن و گەشەپێکردنی دەستکەوتەکانیاندا دەکرد.

٢-گوڕوگوژمی ڕێنیسانس و چۆنیەتی پەرەسەندنی ڕاستەوخۆ بەسـترابوو بـەڕادەی گەشـەکردنی پـەیوەندی و دیـاردە ئـابووری و کۆمەڵایەتییـە تازەکـانی وڵاتـە ئەورووپاییەکانەوە. بەنموونە: ڕێنیسانس لەئینگلستاندا لەسەدەی چواردەهـەمدا سـەری هەڵدا. بەڵام تیژ بوونی ناکۆکی و ململانێی هێزە دەرەبەگەکان لـەو وڵاتـەدا بـووە هـۆی هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆ[٢١] و لەسـەدەی پازدەهـەم دا کۆسـپێکی ئـەوەندە نالـەباری خستە بەردەم پەرەسەندنی ئینگلسـتان، دیاردەکـانی ڕێنیسـانس تاسـەرەتای سـەدەی شـازدەهەم دەرنەکـەوتن، واتـە ئـەو کاتـەی سـەرەتای چوونـە پێشـەوەو گەشـەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەئینگلستان بەشێوەیەکی دیار هەستیان پێ دەکرا.

لە "ئیسپانیا"یشدا گەندەڵبوونی خێرای لایەنە جۆربەجۆرەکانی ژیانی گەل ئیسپانیا ماوەیان نەدا دیاردەکانی ڕێنیسانس بەو خێراییە تەشـەنە بکـەن وەك لەسـەرەتادا هـەر لەوێ سەریان هەڵدا.

---

[٢١] مەبەست لەشەڕی ١٤٥٥-١٤٨٥ی ز کەبەشەڕی "جووتە گوڵ- حرب الوردتين" ناسراوە.

پوختەی قسە ئەوەیە، لەدایکبوون و پاشان پەرەسەندنی ڕێنیسانس، لەسەر هێڵێکی دیاریکراو نەدەڕۆیشتن، بەڵکو بەپێی ئەو بارودۆخە خۆی دەنواند کەهەر وڵاتە پێیدا تێپەڕ دەبوو. ڕێنیسانس دەستکەوتی ڕەنج و کۆششی ئەوروپایە لەچوارچێوە تەسکەکەیداو هی هەموو جیهانە لەچوارچێوە فراوانەکەیدا.

٣-هەرچەندە ڕەگەزێکی هاوبەش هەموو دیاردەکانی ڕێنیسانسی لەسەرپاکی وڵاتە ئەوروپاییە جیاجیاکاندا بەیەکترەوە گرێدا، بەڵام هەر وڵاتە بەهۆی زرووفی تایبەتی خۆیەوە پێویستی بەوە دەکرد پێ لەسەر دیاردەیەکی تایبەتی دابگرێ و سیماو خاسیەتی خۆی بپارێزێ.

بەنموونە: لە "ئەڵمانیا"دا هومانیستان دەستیان دایە ئەو لێکۆڵینەوانەی کە "ئارازمس- ئیرازمۆس"[22] بە "فەلسەفەی عیسا" ناویان دەبا[23].

لەم ڕوانگەیەوە ڕێنیسانس لە "ئەڵمانیا"دا چووە قالبێکی قووڵی فیکرییەوەو ڕاستەوخۆ لەمەسەلەکانی کڵێسەی کاتۆلیکییان دەکۆڵییەوە. ئەوەبوو لەدواییدا کاری لەبزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیش کرد. بەڵام فەرەنساییەکان بەتایبەتی ڕوویان کردە لێکۆڵینەوەی یاسای ڕۆمانیی کۆن، ئەمەیش بۆ ئەو کاتە دەستپێشخەرییەکی گرنگ بوو. ئەنجامیش زەمینەیەکی لەباری بۆ گەشەکردنی لێکۆڵینەوەی یاسایی لەفەرەنسادا ڕەخساند[24]. کەچی بیروباوەڕی ڕێنیسانس لەئینگلستاندا لەزەمینەی فەلسەفەو ئیستاتیکادا ڕەگی داکوتاو بەئاشکرا لەبواری ئەدەب و سۆسیولۆژیاو شانۆدا تەعبیری لەخۆی دەکرد. وەنەبێ ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەیش سیما ئاینییەکەیان ون کردبێ،

---

[22] یەکێکە لەناودارترین هومانیستەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس. بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە ئەو بەشەی بۆ ناودارانی ڕێنیسانس تەرخان کراوە.

[23] The Renissance and the Reformation 1300-1600, by D. Weinstian. NewYork, 1955 p.19.

[24] لەزووەوە دانشگاکانی فەرەنسا بایەخێکی گەورەیان بەیاسا داوە. تەنانەت زمانی فەرەنسایی لەڕێکخستنی کاروباری نێودەوڵەتاندا جێگایەکی تایبەتی هەیە.

بەتایبەتی لەسەردەمی شەڕی جووتەگوڵدا، چونکە هەر لەو کاتەدا شان بەشانی ئەم چەشنە بەرهەمانە، چەندین ڕۆمانی نوێ لەدایك بوون و بەهەمان شێوازی پێشوو بەشان و شکۆی سوارچاکیی و پاڵەوانێتیدا هەڵیان دەدا. چەند وڵاتی وایش هەبوون تێیاندا فیکری ڕادیکالی[*] بەهێزتر تەعبیری لەخۆی دەکرد وەك لەهەندێ وڵاتی دیکە. بەڵام سەرەڕای ئەم جیاوازییانەیش لێکچوون و نزیکیان لەیەکترەوە، بەهەر بارێکدا لێك بدرێتەوە ئەوە دەگەیەنێ کەکلتووری ڕۆژگاری ڕێنیسانس لەسەرپاکی کیشوەری ئەورووپادا سەروەرو باڵادەست بووە.

٤-پیاوانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بەتایبەتی لەئیتالیادا تەنها لەبوارێکدا پسپۆر نەبوون. زۆرجار ڕێکەوتووە یەکێك لەوانە چمکی چەند لایەنی جۆربەجۆری زانستی و هونەری گرتووەتە دەست. باشترین نموونەیش نیگارکێشی نەمر لیوناردۆ دافینشییە.

ناوبراو پەیکەرتاشێکی شارەزاو نووسەرێکی دیارو ئەندازیارێکی سەرکەوتوو، زانایەکی پزیشکیی یەکالاکردنەوە التشریح-ی جەستەی ئادەمیزاد بوو. "کۆپەرنیکۆس"یش زاناو ئەستێرە شوناسێکی شارەزابوو. زانیاری پزیشکیی و یاسایی و فەلەکی لەوڵاتی خۆی و ئیتالیا خوێند. لەوڵاتەکەی خۆیدا بەدرێژایی "٤٠"ساڵ بەردەوام بەتاقیکردنەوە زانستییەکانەوە خەریك بوو. پێ بەپێی ئەوەیش لەبواری دارایی و ئیداریدا کاری دەکرد. بیروڕاو بۆچوونەکانی دەبخەنە ریزی زانایانی سەردەمەکەیەوە. "ماکیافیللی"یش هەر لەو کاتەدا کەمێژوونووس و سیاسییەکی بەناوبانگ بوو، یەکێکە لەنووسەرو فەیلەسووفەکانی سەردەمەکەی[**]. بۆ زیاتر دەست خستنە سەر ئەم

---

[*] ڕێبازی رادیکالی "رادیکالیزم" بەو ڕێبازە دەگوترێ کەدەیەوێ سیستمی کۆمەڵایەتی لەبنەڕەتەوە بگۆڕێ. ئەم ڕێبازە سیاسییە لەئەنجامی نەشونماکردنی پیشەسازییدا هاتە ناوناوانەوەو گەرەکی بوو کۆمەڵ لەکۆت و پێوەندی دەرەبەگایەتی رزگار بکا.
ئەم سەردەمەیشدا "رادیکالیزم" ئەو ڕێبازە دەگرێتەوە "چەپ یان ڕاست" کەلەپێناوی گەیشتن بەئامانجدا زێدەڕۆیی "تطرف" دەکا. وەرگێڕ-

[**] ئەم دیاردەیە ئەگەرچی یەکێکە لەخاسییەتەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس، شتێکی سروشتی بووە. چونکە پەیوەندی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لەو کاتەدا نەگەیشتبووە ئەو رادەیەی کار دابەش بکا و

دیاردەیە، لەو بەشەدا کەبۆ ناودارانی ڕێنیسانسمان تەرخان کردووە، لەچەن نموونەیەکی تریش دەدوێین.

٥-لەقۆناغی یەکەمدا پێشەوایانی ڕێنیسانس بایەخێکی زۆریان بەبەرهەمە فیکرییەکانی پێش قۆناغی دەرەبەگایەتی‌دا. واتە بەرهەمی ئەو چەرخەی تێیدا زانایان ئەوقی بەکاتۆلیکی کردن نەخرابووە گەردنیان. ئەوانە لەهەموو شت زیاتر بایەخیان بەژیان‌و ئادەمیزاد دەدا. باوەڕێکی ئەگۆڕیان هەبوو بەوەی کەدەتوانن لەپاش دەیان‌و سەدان ساڵەی زوڵم‌و ستەمی سەدەکانی ناوەڕاست بگەڕێنەوە سەر ڕێبازەکەی خۆیان‌و ئاوڕ لەژیانی ڕاستەقینە بدەنەوەو هەوڵ بدەن لەسروشت تێبگەن‌و تەعبیری لێ بکەن‌و لەڕێگەی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆنەوە سوود وەربگرن. هەوڵ‌وکۆششی ئەمانە بەدرێژایی سەدەی چواردەهەم‌و پازدەهەم لەپێناوی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆندا گەیشتە ڕادەیەك خەڵکی لایان وابوو دیاردەکانی بووژاندنەوە تەنها بریتییە لە زیندووکردنەوەی ئەو زانستانەی لەسەردەمی گریك‌و ڕۆماندا باو بوون. بەجۆرێکی تر بڵێین: خەڵکی هەستیان بەوە نەدەکرد کەسەرهەڵدانی ئەو دیاردە نوێیانە ئەنجامێکی سروشتیی ئەو پێداویستە کۆمەڵایەتییە نازانەبوو کە بەچەند قۆناغێك سنووری کۆمەڵی کۆنیان بەجێ‌هێشتبوو. ناوەڕۆکیشیان بریتی‌بوو لەو داهێنان‌و دۆزراوە نوێیانە لەسەدەکانی پێشوودا نەك هەر بیریان لێ نەدەکرایەوە بەڵکو پێویستیشیان پێیان نەبوو. کەواتە هۆیەکانی ڕێنیسانس وەك پێشتر باسیان لێوە کرا بەجۆرێك لەکۆمەڵدا ڕەگیان داکوتابوو، لەوە دەرچوویوون بەتەنها بریتی‌بن لەبووژاندنەوەی کەلەپووری کۆن. یاخود ئەنجامی هەرەسهێنانی "قوستەنتەنییە"و پەڕینەوەی "بیزەنتییەکان"و دەستنووسە گریکییەکان بووبن بۆ ئیتالیا، وەك ژمارەیەکی زۆر لەمێژوونووسان پێی

- یاسای دابەشکردنی کار "تقسیم العمل" بەوجۆرە خۆی بسەپێنێ کە لەقۆناغی ئێستای سەرمایەداریدا بەدی دەکرێ. یەکێك لەخاسییەتەکانی پەیوەندی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری دابەشکردنی کارە بەو جۆرەی هەرکەسە لەبوارێکی تایبەتیدا هەڵبسووڕێ. ئەمەیش وا لەئادەمیزاد دەکا ماوەی داهێنان لەبەردەمیدا بێتەوە یەکو نەتوانێ وزەی لەبن نەهاتووە بخاتە کار. وەرگێڕ-

لەسەر دادەگرن. نەخێر، ڕاستییەکەی ئەوەیە "ئەورووپا بەئاگا هاتبووەوەو بەپەرۆشەوە هەڵپەی بۆ زانستی نوێ دەکرد" جالەبەر ئەوە ئارەزووی لەزانستو زانیاری نوێ بوو، ناچار بوو بۆ گەیشتن بەم مەبەستە پیرۆزە لەهەموو لایەنێکەوە پەلوپۆ بهاوێژێ. بۆیە ڕۆڵەکانی کەوتن بەسەر لێکۆڵینەوەی "لایەنە پشتگوێ خراوەکانی گەنجینەی کلاسیزمدا کەتا ئەوکاتە لەبیرکرابوون". لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ڕێنیسانس "قۆناغێکە لەقۆناغەکانی گەشەکردنی بیر[٢٥] نەك وێنەیەکی کتومتی ڕابوردوو، وەك لەبابەتەکانی داهاتوودا ڕوون دەبێتەوە.

٦-هەموو ئەو داهێنانە نوێیانەی ڕۆژگاری ڕێنیسانس، خزمەتی زانستو تەکنیکی تازەیان دەکردو پەیوەندییەکی بەتینیان بەبەرژەوەندییەکانی چینی بۆرژواوە هەبوو. ئەمەیش بەئاشکرا لەو گۆڕانکارییانەدا بەرجەستە دەبێ کەلەمەیدانی کەشتیی دروستکردنو پێشکەوتنی لێکۆڵینەوەی جوگرافیاییو ئەستێرەناسیدا بەدی دەکران، چونکە بەبێ ئەو پێشکەوتنە مەحاڵ بوو ڕێگای تازەی بازرگانیی لەنێوان جیهانی کۆنو بەری ڕۆژئاوای سەرزەمیندا بدۆزێتەوە.

هەر لەم قۆناغەدا، بڵاوکراوەی جوگرافیایی هەمەجۆر دەردەچوونو ناوەڕۆکیان پڕ بوو لەزانیاری کۆمەڵایەتیو زانستی خۆشو گرنگ؛ بەڕادەیەك نەك هەر سەرنجی گەڕیدەو گەڕۆکەکانیان ڕادەکێشا، بگرە خوێنەری ئاساییش تامەزرۆی خوێندنەوەیان بوو. هەروەها بایەخ بەماتماتیكو ڕووەکناسییو چەند زانیارییەکی تری سروشتی دراو هەریەکەیان بەپێی پێداویستییەکانی کۆمەڵی نوێ بەشدارییان لەگەشەپێکردنی ژیانی

---

(٢٥) A. J. Grant A history of Europe. Part ll. London, 1929, p.p.463-464.

"گرانت" لەکۆتایی ڕایەکەی سەرەوەیدا، دەڵێ: "ڕێنیسانس قۆناغێك بوو لەقۆناغەکانی ڕەوتی گەشەکردنی بیر لەئەورووپادا". بەڵام ئێمە وشەی دوایمان لەو قسەیەی وەرنەگرت. چونکە لەتەك ئەو ڕایەی پێشوومانندا کەلەخاڵی یەکەمی خاسییەتەکانی ڕێنیسانسدا باسمان کردووە ناگونجێ. ئەمەیش سەبارەت بەوەی کە زەمینەی ڕێنیسانس مەوداکەی زۆر لەوە فراوانترە کە بەبووژاندنەوەی ئەورووپا تەقەڵم بدرێ. بەپێچەوانەوە دیاردەکانی ڕێنیسانس جۆرێکی تێکڕای مرۆڤایەتی پێوە دیارە.

ئابووری وڵاتە ئەوروپاییەکاندا دەکرد. ئەم بایەخدانەیش بەزانیارییە سروشتییەکان، بنچینەی ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوای تازەپێگەیشتووی پتەوتر کردو لەسەر بناغەی تاقیکردنەوە، زۆربەی هەرەزۆری بیروباوەڕی دەرەبەگایەتی پووچەڵ کردەوە، کە لەماوەی چەند سەدەیەکدا باڵی بەسەر کۆمەڵگای ئەوروپاییدا کێشابوو[*].

٧-لەبەرئەوەی هومانیستانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بەردی بناغەیان بۆ تەلاری ڕۆشنبیریی نوێ دونیایی دانا، دەتوانرێ هەر ئەوانە بەبنیاتنەری ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوا لەقەڵەم بدرێن. سەرەتای دەرکەوتنی زاراوەی هومانیزم‌و هومانیست Humanism, Humanistic وەك دەربڕینێکی فیکریی‌و کۆمەڵایەتی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شازدەهەم[٢٦]. ئەم زاراوەیە لەبنەڕەتدا لەوشەی Humanitasی لاتینییەوە، وەرگیراوە کەمانای مرۆڤایەتی دەگەیەنێ. ئەمەی دواییش لەوشەی Homo وە وەرگیراوە کەمانای ئادەمیزاد دەبەخشێ. رابەرانی ئەم ڕێبازە نوێیە مەبەستیان لەهەڵبژاردنی ئەم زاراوەیە ئەوە بوو پێ لەسەر سیما دونیاییەکەی زانست‌و ئەدەب دابگرن‌و بایەخ بەئادەمیزاد بدەن. چونکە بەدرێژایی چەند سەدەیەك‌و بەتایبەتی لەو کاتەوەی کەسەندیکاو ڕێکخراوە پیشەییە جۆربەجۆرەکان وەك تەوقێك لەگەردنی ئادەمیزاد ئالابوون. کەوا بوو دیارترین خاسییەتی هومانیزم ئەوەبوو پێی لەسەر خودی تاکەکەس دادەگرت Individualism- Individual [٢٧]. بێگومان ئەم هەڵوێستەیش

---

[*] چینی بۆرژوا لەنەشونماکردن‌و پێگەیشتنیدا و لەبەر ڕۆشنایی بەرژەوەندییە ئابووری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتییەکانی‌و بەمەبەستی بەگژاچوونەوەی بیری دەرەبەگایەتی، پشت بەدەستکەوتە زانستییەکان دەبەستێ‌و ئایدیۆلۆژیاکەیشی سیمایەکی زانستییانە دەگرێتەخۆی. بەڵام لەقۆناغێکی تردا و بۆ سەرکوتکردنی ئەو چین‌و توێژە کۆمەڵایەتییانەی دژایەتی دەکەن، بەتایبەتی پرۆلیتاریا، پەنا دەباتەبەر بیری میتافیزیکی‌و بەهەموو توانایەوە پشتگیری دەکا. وەرگێڕ-

[٢٦] لەسەدەی شازدەهەمەوە، وەك زاراوەیەك بنج بەست بوو. وەکی تر لەو مێژووە زۆربەی هومانیستەکان زاراوەی Humanitas یان لەبەرهەمەکانیاندا بەکاردەهێنا.

[٢٧] مەبەستی هومانیستەکان لەزاراوەی Individualism تاکڕەویی الفردیة- نەبوو، بەڵکو دەیان ویست پێ لەسەر خودی ئادەمیزادو کەسایەتی تاکەکەس دابگرن.

هەروا لەخۆوە نەبوو، بەڵکو پێداویستیەکانی ژیانی سەدەی نوێ گۆڕانێکی گەورەی بەسەر پلەو پایەی تاکەکەس و چۆنیەتی هەڵس و کەوتی لەناو کۆمەڵدا سەپاند.

لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، دەرەبەگەکان بەحوکمی بنەماڵەو بەئەندازەی ئەو میراتەی بۆیان لەپاش بەجێ دەما، پلەو پایەی کۆمەڵایەتییان دەست نیشان دەکرا. لەم حاڵەدا دەرەبەگ بەرهەمی رەنج و تەقەللای خۆی نەبوو. بەلام لەڕۆژگاری رێنیسانسدا خێزان و خانەوادەی تاکەکەس بۆی نەبوو سنوور بۆ دەسەڵاتی توێژە کۆمەڵایەتییەکانی سەروو دابنێ و دەبوو سەرمایەدار -بەتایبەتی لەسەرەتای قۆناغی سەرمایەداریدا- کار بکاو لەمەیدانی ئابوورییدا بکەوێتە دوای بەرپەرەکانەو سازش و بەوریایی ئاگای لەئاڵوگۆڕی بازاڕ هەبێ. دیارە هەرچی هەوڵێکیش بدا بۆ ئەوەیە وزەو توانای پەرە بسێنێ و ماوە تەوا لەگێژاوی بەرپەرەکانێدا رایبماڵن. ئالەم تێڕوانینەوە زاناو رۆشنبیرانی رۆژگاری رێنیسانس بایەخیان بەنرخی تاکەکەس و خودی مرۆڤ دەداو ئادەمیزادیان کردە "پێوانەیەك بۆ هەموو ئەو شتانەی ئادەمیزاد بەرهەمی دەهێنن"[٢٨]. چونکە هەر ئەو دەزانێ "چی دەکاو چۆن بەهرەو توانای دەخاتە کار" تاوەکو "ئەوەندەی دەرفەتی بۆ برەخسێ سوود وەربگرێ و رێگاو جێگای خۆی لەم جیهانەدا بدۆزێتەوە"[٢٩]. لەم تێڕوانینەوە، هومانیستان تاکە کەسیان کردە پارچەیەکی سروشت و رایان وابوو خاوەنی توانایەکی لەبن نەهاتووەو بوونەوەرێکە دەتوانێ "سەر بەهەموو دەرگایەکدا بکا" و مادام "تۆوی چەندین زانستی تێدایە، چی دەرگا هەیە لەبەردەمیدا ئاواڵەیە". هەر لەم بۆچوونەوە هومانیستان پێیان لەسەر مەسەلەکانی ژیانی تاکەکەس و چونیەتی باری سەردبی بەرامبەر بەدیاردەکانی کۆمەڵ دادەگرت. شان بەشانی ئەمەیش بایەخیان بەهەموو ئەو کردارانەی دەدا کەلەژیاندا خۆشی و لەزەتی دونیاییان بۆ دابین دەکا.

---

(٢٨) M.L. Bush. Renaissance. Reformation and the Outer World, London, 1967. P.153.

(٢٩) R.R. Palmer and J. Colton, A history of the Modern World. Third edition. NewYork, 1965, p.51.

بەرادەیەك حاڵ گەیشتە ئەوەی زۆربەیان دەیان وت: مەرجی بنچینەیی ئەوەیە خودی ئادەمیزاد بەختیار بێ، جا ئیتر بەچ رێگایەك دەگاتە بەختیاریی، ئەوەیان گرنگ نییە. بەنموونە: "لۆرێنزۆ ڤالا" بەکوڵ رای دەگەیاند کەئامانجی ژیان بەختیارییەو پێویستە خەڵکی هەڵپەی بۆ بکەن، چونکە خواستی سروشت خۆیەتی[٣٠]. لێکدانەوەو شیکردنەوەی ئەم چەشنە بیروڕایانە، رێگای بۆ ئەوە خۆش کرد خەڵکی جاروبار لەیاسا مەعنەوییەکان دووربکەونەوەو بێپەروا خۆیان بەخۆشیو لەزەتی ژیانەوە خەریك بکەن. ئەم دیاردەیەیش بەزۆریی لەناو توێژە دەست رۆیشتووەکاندا دەردەکەوت. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەیشدا دەبێ ئەو حەقیقەتە لەیاد نەکەین هومانیستان مەبەستیان لەو رایە ئەوە بوو، تاکەکەس لەکۆمەڵدا جێگای شیاوی خۆی بدرێتێ، کەدەیان وت: پێویستە دڵبەستەی یاساکانی رابردوو بین، مەبەستیان ئەوە نەبوو بەتەنها تاکەکەس بکەنە "پیاوێکی رۆشنبیر"، بەڵکو گەرەکیان بوو بیکەنە "هاوڵاتییەکی باشترو سوودبەخشتر"[٣١]. بێگومان ئەم بۆچوونەیش تەعبیری لەهەڵوێستێکی ئەخلاقیی گرنگ دەکردو دەبێ لەروانگەی گشتیی کۆمەڵایەتیو نیشتمانییەوە تەماشا بکرێ[*].

---

[٣٠] یەکێك لەبیروڕایەکانی "ڤالا" ئەوەبوو کە"ئادەمیزاد بەلەشو گیانییەوە خواوەند نەخشەی کێشاوەو هیچ بەشێکی شەیتان دروستی نەکردووە" بڕوانە:

E. Garin. Italian Humanism philosophy and Civil life in the Renaissance. Translated by P. Munz, Oxford. 1965, P.50.

[٣١] H. Baron, Op. Cit, p.p. 431- 452.

[*] ئەم جۆرە هەڵسەنگاندنەی رۆڵی ئادەمیزاد، بەپێودانی ئەو سەردەمەو لەئاست سیستمی دەرەبەگایەتیدا بەهەڵوێستێکی پێشکەوتنخوازانە لەقەڵەم دەدرێ. بەڵام سیستمی سەرمایەداریی لەروی چوونەپێشەوەیدا، هومانیزمی خستە قاڵبی فەلسەفی تاکرەویی "الفردیة"وە، بەمەیش کۆتێکی قورستری کردە پێی ئادەمیزادی سەردەم. چونکە تاکرەویی بەپێی بنەماکانی فەلسەفەی ئەمرۆی سەرمایەداریی مانای تێروانینی ئادەمیزادە لەزاتی خۆیەوەو بەس بێ ئەوەی رەچاوی ئەو یاسا مەوزوعییانە بکا کە کۆمەڵو سروشتو بەیەکەوە بەرێوە دەبەنو ئادەمیزاد دەوری لەکار پێکردنو

بەهەرحاڵ پوختەی بیروڕای هومانیستان سەبارەت بەژیانی ئادەمیزاد تەواو پێچەوانەی بیروباوەڕی کڵێسەوە بوو، کەدەیویست هەرچی شتی دونیایی هەیە بۆ خزمەتی قیامەت تەرخان بکرێ!. دیارە ئەمەیش شتێکی نوێ بوو باسای کڵێسەو پیاوە ئاینییەکان خستبوویانە کارو زۆر دوور بوو لەجەوهەری ئاینی مەسیحییەوە، بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیش بەشێوەیەک ئەم حەقیقەتەی سەلماند، ماوەی بۆ مشتو مڕو قسە لەسەرکردن نەهێشتەوە. دەبێ ئەو راستییەیش بوترێ کەشێوەی هەڵسو کەوتو ژیانی رۆژانەی پاپاو پیاوە ئاینییەکان تەواو بەپێچەوانەی فەرمایشتەکانی خۆیانەوە بوو. لەبەرئەوە هەڵوێستی هومانیستان شۆڕشێك بوو دژی باسای ناڕەوای کڵێسە کەدەیویست هیچ نرخێك بۆ ژیانی ئادەمیزاد نەهێڵێتەوە. لەهەمان کاتیشدا دەیانویست لەئادەمیزادو دەوروبەرەکەی تێبگەن، ئەمەیش خۆی لەخۆیدا بووە دلینەمۆیەكو زانستو زانیاریی تازەی خستە گەڕو پێشی خستن.

٨-بەشی هەرە زۆری ئەو بیروڕایانەی لەتەك رێنیسانسدا هاتنە کایەوە کاکڵەی ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوایان پێك دەهێنا. بەڵام هەندێ لایەنی دیکەی ئەو بیروڕایانە لەچوارچێوەی ئایدیۆلۆژیای ئەو چینە تازەپێگەیشتووە چوونە دەرەوەو بەم یان بەو شێوە تەعبیریان لەخواستو ئاواتی توێژە کۆمەڵایەتییە هەژارو نەدارەکان دەکرد، بەتایبەتی چینی کرێکاران. هەندێکی تریشیان لەئەنجامی ئەو هۆیانەدا کەباسمان کردن رەنگدانەوەی بیری دەرەبەگایەتیو پیاوانی کڵێسە بوون. لەبەرئەوە کەدێینە سەر هەڵسەنگاندنی دیاردەکانی رێنیسانس هەست بەجۆرە ناکۆکیو جیاوازییەك دەکەین، بەتایبەتی لەناو ئە رێبازە فیکرییانەدا کەلەو سەردەمەدا هاتنە گۆڕێ. سەرەڕای

کارتێکردنیاندا هەیە. نەك هەر ئەمە بەڵکو بیانوویشی بۆ بێ ئیلتیزامیی دۆزییەوەو لەژێر پەردەی خودپەرستیدا ئادەمیزادی کردە بوونەوەرێکی دەستەپاچەی هیچ لەبارا نەبوو. سەرەنجامیش بێهوودەیی ژیان بووە قیبلەگای فەیلەسووفو سۆسیۆلۆجیستەکانی سیستمی سەرمایەداری، هەر وەك لەم سەردەمەدا و لەبنجو بناوانی وجودییەتو عەبەسییەتدا بەچاکیی بەدی دەکرێ. -وەرگێڕ-

ئەمەیش ڕێنیسانس بەگشتیی بەرژەوەندیی چینی بۆرژوای تازەپێگەیشتووی دەردەبڕی. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تریشەوە، چونکە لەبنچینەوە دژ بەدەرەبەگایەتی بوو، بەرگێکی شۆڕشگێڕانەی لەبەر هەڵکشابوو، تەعبیری لەئاوات و ئامانجی هەموو ئەو چین و توێژانە دەکرد کەبەرژەوەندیی بنچینەییان لەوەدا دەبینییەوە، گۆڕانێکی بنەڕەتیی لەکۆمەڵدا بەرپا ببێ.

خاسییەت و پێداویستەکانی ڕێنیسانس یەکەمجار لەئیتالیادا دەرکەوتن و پاشان لەوڵاتانی دیکەی ئەورووپادا بڵاوبوونەوەو بەپێی باروبووفی ناوخۆی هەر وڵاتە خۆیان دەگونجان و گەشەیان دەکرد. جا سەبارەت بەوەی لەسەدەی شازدەهەمدا وڵاتە ئەورووپاییەکان بەگشتیی، لەڕووی پێشکەوتن و پەرەسەندنەوە لەئاستێکدا نەبوون بتوانن پرشنگی ڕێنیسانس وەك یەك بقۆزنەوە، دەبینین لەوڵاتانی بولکان و ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا سستر نەشەنەی کردو کەمتر هەست بەکارتێکردنی دەکرێ. کەچی لەشوێنێکی وەك ئینگلستان و فەرەنساو خوارووی ئەورووپادا زیاتر بڵاوبووەوە[32] پێویستە ئاگاداری ئەوەیش بین کە ئاسەواری ڕێنیسانس بەشێوەی جۆربەجۆر لەئیتالیاوە پەڕییەوە بۆ وڵاتانی تر[33]. هێرشی سوپای فەرەنسا بۆ سەر ئیتالیا دەورێکی کاریگەری بینی و بەهۆیەوە میرو شازادە فەرەنساییەکان شارەزای شێوەی ژیان و کلتووری دانیشتووانی ئیتالیای پێشکەوتوو بوون. تەنانەت لەوانەوە شێوازی جلوبەرگی نوێ و هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی فێربوون. زۆریشی نەخایاند دەرباری فەرەنسا بووە بنکەیەك و چی دیاردەی ڕێنیسانس هەبوو لەئیتالیادا قۆستیانەوەو لای خۆیان پەرەیان پێدا. بەنموونە کۆشکی پاشایەتی لە"پاریس" کەبە "لۆڤەر" ناسراوەو[34]. تائێستایش لەڕیزی پێشەوەی مەزارە فیکرییەکانی جیهان دادەنرێ

---

[31] A. J. Grant. Op. Cit. Part II. P. 459.

[33] R. Weiss, The spread of Italian Humanism, London, 1964, P.P.86-97.

[34] ف. ف. سیمینۆف، هەر ئەو سەرچاوەیەی پێشوو، ل٥٠٧.

بەرهەمی ئەو تێکەڵبوونەیە. خوێندکارانیش لەم مەیدانەدا دەورێکی باڵایان بینی‌و لەرێگای ئەوانەوە زۆر لایەنی سەرەتایی رێنیسانسی ئیتالیا گەیشتە وڵاتانی دیکەی ئەورووپا. هەر لەساڵەکانی دوایی سەدەی چواردەهەمەوە شاری "فلۆرەنسا" لەسەر شێوازێکی نوێ دەستی دایە لێکۆڵینەوەی زمانی گریکیی کۆن‌و ئەنجام لەهەموو بەشەکانی تری وڵاتدا بەخێرایی بڵاوبووەوە. بەسەرێکی تریش ژمارەیەکی زۆری خەڵکی وڵاتە دراوسێکان بەمەبەستی فێربوونی زمان‌و شارەزابوونی بەرهەمەکانی "ئەفلاتون"و "ئەرستۆ"و فەیلەسووفەکانی تر، خۆیان گەیاندە شارەکانی ئیتالیا. ئەمانە کەدەگەڕانەوە تۆوی بیروباوەڕی نوێیان بۆ نیشتمان دەبردەوەو ئەنجام بەروبوومێکی تازە پشکوتوویان لێ هێنایە بەرهەم[٣٥]. هەرچۆنێك بێ، سێ قۆناغەکەی رۆژگاری رێنیسانس چ لەئیتالیاو چ لەوڵاتانی دراوسێدا، بوونە هۆی ئەوەی چەند ئەنجامێکی تایبەتی گرنگ بەدەستەوە بدەن‌و پاشان کار لەگەشەکردنی بیروزانستی سەرانسەری جیهانیش بکەن.

بێگومان لەتوانایشدا هەیە خاسییەتەکانی رێنیسانس بەهۆی دەرخستنی ئەنجامە بنچینەیەکانییەوە زیاترو روونتر بەرجەستە بکەین، بەتایبەتی چونکە هەردوو ئەو لایەنانە تارادەیەکی زۆر لەیەکتر ئاڵاون، بۆیە لەبەشی داهاتوودا هەوڵ دەدەین لێیان بکۆڵینەوەو پەنجەیان بۆ رابکێشین.

* * *

---

(٣٥) The Renissance and the Reformation 1300-1600. P.P.9-13.

بەشی سێیەم

ئەنجامەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس

بیروباوەڕی ڕێنیسانس و بەرهەمەکانی بوونە هۆی ئەوەی چەند ئەنجامێکی گرنگی ئەوتۆ بەدەستەوە بدەن کەلەبواری کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیریی و سیاسییدا بەشدارییەکی کاریگەر لەگەشە پێکردنی کۆمەڵگای ئەوروپایی و سەرجەم شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا بکەن. تەنانەت هەندێك لەئاسەوارەکانی لەتەك لەدایك بوونیاندا ئەمریان بۆ خۆیان پچڕی. لێرەیش بەدواوە هەوڵ دەدەین بەکورتیی دەست بخەینە سەر لایەنی گرنگی ئەو ئەنجامانەی ژانی ڕێنیسانس لەچوارچێوە فراوانەکەیدا هێنانییە دونیاوە.

١-بیروباوەڕو ناوەڕۆکی شاکارە مەزنەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس تەواوی بیروڕای کۆمەڵی دەرەبەگایەتی سەدەکانی ناوەڕاستی هێنایە لەرزین. بەر لەهەموو شتێك، هەوڵ و کۆششی جۆریەجۆری هومانیستان پەردەی لەسەر حەقیقەتی کڵێسەی کاتۆلیکی و بیروڕا سەیرو عەنتیکەکانی هەڵمالی. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە، پێشەوایانی ڕێنیسانس بایەخێکی تایبەتییان دا بەوەرگێڕانی کتێبە ئاینییە کۆنەکان. ئەمەیش خۆی لەخۆیدا ئەوەی دەگەیاند کە جگە لەپیاوانی ئاینی، خەڵکی تریش بۆیان هەبوو توخنی مەسەلەکانی ئاین بکەون و لێیان تێبگەن، چونکە بەدرێژایی چەند سەدەیەك کڵێسە ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانەی بۆ خۆی قۆرغ کردبوو. زمانەوان و زانایان - نەك پیاوە ئاینییەکان- ئەم ئەرکەیان گرتە ئەستۆو زۆر لایەنی شاراوەو گرنگیان بۆ کۆمەڵانی خەڵکی ڕوون کردەوە. بەنموونە: "لۆرێنزۆ ڤالا" کەپاپا بۆ خۆی ئەرکی نوێژینەوەی هەندێ دەستنووسی خستە ئەستۆی، توانی چەندین هەڵەی ناقۆڵا لەو نوسخەیەی ئنجیلدا بدۆزێتەوە کەکرابوو بەلاتینی و پاشان باسێکی سەریەخۆیشی لەسەر

نووسی. هەروەها لەباسێکی تردا ئاشکرای کرد کەئەو بەڵگەنامەیەی ناوی "بەخشی قوستەنتین"ی لێنراوەو[٣٦] گوایە بەپێی ناوەڕۆکی مافی دەسەڵاتی دونیایی بەپاپاکان بەخشیوە، لەبنچینەوە ساختەیەو لەسەدەی هەشتەمدا نووسراوەتەوە لەسەدەی چوارەمی زایندا. بێگومان ئەمەیش کارێکی خراپی کردە سەر ناووشۆرەتی پاپایەتی. "لۆرێنزۆ ڤالا" جارێکی تریش ئەوەی سەلماند کەبەهیچ کلۆجێ پاپاکان مافی ئەوەیان نییە چ لە"ڤاتیکان"و "ڕۆما"و چ لەهەر بستێکی سەر رووی زەمینـدا دەسەڵاتی سیاسییان هەبێ. لەوەیش زیاتر بێ ترس‌و سڵەمینەوە دەیووت: "ئەوانە لەقەشەوە بوون بە جەردەو گورگ"و[٣٧] دەمیان ژەنیوەتە رەنجی خەڵکیی.

ڕاستییەکەی ئەگەر لەو سەردەمەدا چەند کەسێکی دەست ڕۆیشتوو "لۆرێنزۆ ڤالا"یان نەپاراستایەو لەترسی ئەوە نەبوایە کوشتنی شوێنەوارێکی خراپی بەجێدەهێشت، داەو دەسگای پاپایەتی بێ سێ‌ودوو کردن دەیخستە ژێر گازو گیرەی دەگای پشکنینەوە. هەرچۆنێك بێ ئەوەی "لۆرێنزۆ ڤالا"ی بیرتیژ کردی، هێزو گوڕێکی ئەوتۆی هەبوو، زۆر مێژوونووس بە"سەرەتای لێکۆڵینەوەی رەخنەی زانستییانەی نوێ"ی دادەنێن[٣٨].

---

[٣٦] "بەخشی قوستەنتین" (Donation of Constantin) بەڵگەنامەیەکی ساختەیە لەسەدەیهەشتەمدا راوێژکارانی پاپا نووسیانەوەو تێیدا وتیان: گوایە قوستەنتینی ئیمپراتۆری ڕۆما ٣٠٦-٣٠٧ لەسەرانسەری بەشی ڕۆژئاواو تەنانەت ئیتالیایشدا دەسەڵاتی دونیایی بەپاپا بەخشیوە. پاپاکان ئەم بەڵگەنامە ساختەیەیان لەپێناوی دەسەڵاتی دونیایی خۆیاندا، وەك چەکێك لەمەیدانی ململانەی سیاسیدا کردیانە بنچینەیەکی یاسایی‌و پشتیان پێدەبەست.

[٣٧] لە"أ.أ. جوریو" وەرگیراوە. بڕوانە "گەشەکردنی دوایی بزووتنەوەی مرۆڤایەتیلەسەدەی پازدەهەمدا" بەزمانی رووسی. مێژووی جیهان. بەشی سێیەم. ل ٦٢٨

[٣٨] R. Stryer and others, Op. Cit. P. 334.

زۆر لەناودارترین زانایانی جیهان "لۆرێنزۆ" کاری تێکردن. لەوانە "ئیرازمۆس"و "ڤۆلتێر"و گەلێکی تریش.

بەهۆی توێژینەوەو بەراوردکردنی وردەوە "ڤالا" گەیشتە حەقیقەتێك کەئەو لاتینییەی بەڵگەنامەکەی پێنووسراوە لەزۆر خاڵی گرنگدا جیاوازیی هەیە لەتەك ئەو لاتینییەدا کەسەردەمی قوستەنتین باوبووە. تەنانەت هەندێ لەو شارانەی لەبەڵگەنامەکاندا ناونووس کرابوون کاتی نووسینی ئەو بەڵگەنامەیە لەئارادا نەبوون[39]. ئەم خۆخەریك کردن و بۆچوونە گرنگانە چەکێکی کاریگەری لەدەست پیاوانی کڵێسە کردەوەو چیتر بۆیان نەدەلوا ناوەڕۆکی ئینجیل و نووسراوە ئاینییەکان بەئارەزووی خۆیان لێکبدەنەوەو بەهەوای نەفس بیروڕای دەستکردی دوور لەگیانی راستەقینەی ئاینی مەسیحی بەسەر خەڵکیدا بسەپێنن. ئەوەیش کەئەرکی هومانیستانی ئاسانتر کرد ئەوەبوو، زۆریەیان لەبنەڕەتدا پیاوی ئاینی بوون، یاخود لەدامودەسگاکانی کڵێسەدا خوێندبوویان و بەچاکی هەستیان بەناتەواوییەکانی ناو ئەم دەسگایە دەکرد. جگە لەوەیش شارەزای هەڵسوکەوتی پاپاو دەستوپێوەندەکانیان بوون. لەبەرئەوە دەبینین هەڵوێستی دژایەتیکردنی ئەمانە بەرامبەر بەکڵێسە گەیشتە رادەیەك هەرچی شتێك پەیوەندی بەکڵێسەوە هەبوو رەتیان دەکردەوە، ئەوەبوو نووسەرو زانای فەرەنسایی "رابیلیە ١٤٩٤– ١٥٥٣" هەر بەوەوە رانەوەستا بەریەرەکانێی رێبازی کڵێسەی کاتۆلیکی بکا، بگرە لەبیروڕای ریفۆرمی پرۆتستانتیش قایل نەبوو. بۆیە گاڵتەی بەدەمارگیریی ئاینی کوێرانە دەهات و رەخنەی لەڕێبازی پرۆتستانتیش دەگرت، بەرادەیەك حاڵ گەیشتە ئەوەی "کالفن"ی پێشەوای ئەو رێبازە هێرشێکی توندی کردە سەر. هەندێکی تریشیان لەوەیش زیاتر پێیان لێ هەڵبڕی، ئەنجامیش دوچاری زەبرو زەنگی رژێم و کڵێسە هاتن –وەك لەدواییدا باسی دەکەین– و نووسینەکانیشیان قەدەغە کران، یاخود کرانە خۆراکی ئاگر.

هەڵوێستی دوژمنایەتی پیاوانی رێنیسانس بەتەنها بیروڕای کڵێسەی نەگرتەوە، بەڵکو دژایەتییەکی بەهێزی هەموو ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەیشی دەکرد کەپەیوەندییان

---

(٣٩) R. Weiss, op. Cit. P.43.

بەسەدەکانی ناوەڕاستەوە هەبوو. ئەوانە لەو باوەڕەدا بوون کەسەدەکانی ناوەڕاست، سەردەمی دواکەوتن‌و نەزانین بووە، لەبەرئەوە ناویشیان نابوو "سەردەمی غوتی" کەلەو کاتەدا واتای "بەربەر"ی دەگەیاند. بەڵام ئەوانە لەم بۆچوونەیاندا لەسەر هەق نین، چونکە سەدەی ناوەڕاست وەك هەر قۆناغێکی تری گەشەکردنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی‌و حەتمیەتی پەرەسەندن، گەلێك دەستکەوتی گرنگی پێشکەش بەمرۆڤایەتی کردووە. هەرچۆنێك بێ، ئەم هەڵوێستەی هومانیستان وای لەخەڵکی کرد سەدەکانی ناوەڕاست بەتاریکستانی ئەنگوستەچاوو کۆت‌و پێوەندێکی گران بزانن. ئەم واقیعەیش زەمینەیەکی فیکریی لەباری رەخساند تاوەکو مرۆڤ بەرەو سەدەیەکی نوێی پێشکەوتووتر هەنگاو بهاوێژێ. شایانی باسە زاراوەی "سەدەکانی ناوەڕاست" یەکەمجار لەلایەن هومانیستەکانەوە بەکارهێنراو مەبەستیشیان لەسەدەی بەر لەڕێنیسانس‌و سەدەکانی دوای گریك‌و رۆمان بوو.

٢-وتـرا بایەخدانی هومانیستەکان بەکەلەپووری کۆن، یەکێك بوو لەخاسییەتە بنچینەییەکانی رۆژگاری رێنیسانس، ئەمەیش بوو لەخاسییەتە بنچینەییەکانی رۆژگاری رێنیسانس، ئەمەیش بووە هۆی ئەوەی چەندین ئەنجامی زانستیی‌و رۆشنبیریی گەورەی لێ دەستگیر ببێ. جا هەرچەندە ئەو کەلەپوورە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا بەتەواوی پشتگوێ خرابوو، بەڵام پیاوانی رۆژگاری رێنیسانس بەشوێن ئەو دەستنووسانەدا دەگەڕان کە لەناو کڵێسەو دەیرە کۆنەکاندا بێناز کەوتبوون. ئەوانەیشی کەبایەخیان بەم مەسەلەیە دەدا نومایندەی تایبەتییان تەرخان کرد بوو، دەستنووسیان بۆ بدۆزنەوەو بەپارەیەکی باش بۆیان بکڕن. لەلایەکی تریشەوە سەدان دەستنووسی بلنسقە لە"قوستەنتەنییە"وە بەرپیەوە[40] بەتایبەتی بۆ ئیتالیاو کتێبخانەکانیان پڕ

[40] لەگەڵ نزیك بوونەوەی عوسمانلییەکان لەئاسیای بچووك مەترسیی کەوتنە سەر قوستەنتینیەی پایتەختی بیزەنتییەکان، زانایانی بەرەبەرە رووەو ئیتالیا کەوتنە رێ‌و لەگەڵ خۆیاندا بەکۆمەڵ دەستنووسی کۆنی بەنرخیان برد.

ئاوەدان دەكرایەوەو هەندێ كتێبخانەی دیكەیش دامەزرێنرا. هومانیستان لەپێناوی وەرگێڕانو ساغكردنەوەو بڵاوكردنەوەیاندا ئەركێكی زۆریان كێشاو توانییان زۆربەی ئەو تێكستە كۆنانەی لەسەدەكانی ناوەڕاستدا وەرگێڕدرابوونو بەدەستی ئەنقەست شتیان لێ زیاد كرابوو، ڕاستیان بكەنەوە. هەروەها بۆ یەكەمجار تەواوی بەرهەمە ناودارەكانی شاعیرانی گریكیان وەرگێڕا، لەوانە "ئەلیادە"و "ئۆدیسا"ی "هۆمیرۆس". ئەمە جگە لەبەرهەمە فەلسەفییە كۆنەكانیش، وەك زۆربەی نووسینەكانی "ئەفلاتوون".

گومان لەوەدا نییە كەسەرپاكی ئەمانە بەئاشكرا لەبوارە جۆربەجۆرەكانی زانستی مرۆڤایەتیدا كاری خۆیان كرد، بەتایبەتی لەمەیدانی لێكۆڵینەوەی ئەدەبیو فەلسەفیو مێژووییدا. لەلایەكی تریشەوە مشتومڕی فەلسەفییان هێنایە كایەوەو توانییان بگەنە هەندێ بۆچوونو حەقیقەتی مێژوویی نوێو نووسەرانی ڕێنیسانس بیروباوەڕی تازەیان لێ هەڵهێنجان.

هەر لەو سەدەیەدا ئەو بازرگانە ئەورووپاییانەی بیروباوەڕی ڕێنیسانس كاری تێكردبوون، دەستیان كرد بەكۆكردنەوەی كەلەپووری كۆنی ڕۆژهەڵاتو لەگەڵ خۆیاندا بردیانەوە بۆ وڵاتەكانیانو لەلایەن هومانیستەكانەوە بایەخێكی لەئەندازەبەدەریان پێدراو سەرەنجامیش بەردی بناغەی زانیاریی "ئیپیگرافی Epigraphy" دارێژرا، كە لەنووسینو نەخشی كۆن دەكۆڵێتەوە.

٣-ڕۆژگاری ڕێنیسانس بەتایبەتی لەسەدەی شازدەهەمدا لەمەیدانی زانیارییە سروشتییەكاندا پێشكەوتنێكی گەورەیان بەخۆیانەوە دی. لەسەدەكانی ناوەڕاستدا بایەخێكی كەم تەنها بەزانیاریی كیمیا درابوو، ئەویش چونكە هەندێك لەزانایانی ئەو سەردەمە لەویاوەڕەدا بوون، گوایە بەهۆی ئاوێتەكردنی كیمیاییەوە دەتوانرێ میتاڵی ئاسایی بكرێ بەمیتاڵی بەنرخو گرانبەها. ئەو تۆزە بایەخەیش كەبەزانیاریی ئەستێرەناسیی دەدرلو بەوشێوە زانستییەی پەیڕەویان دەكرد، تەنها بۆ ئەوەبوو بۆ نجومگەریی بەكاری بهێنن. ئەمە لەكاتێكدا سەرلەبەری زانیارییە سروشتییەكانی تر نەك

هەر پشتگوێ خرابوون بەڵکو ڕووی ڕاستەقینەی زۆریەیشیان شێوێندرابوو. بەڵام لەسەردەمی ڕێنیسانسدا -وەك باسکرا- بایەخدان بەو زانیاریانە بووە یەکێك لەپێداویستیەکانی کۆمەڵگای نوێ. بۆچی؟! چونکە چینی بۆرژوای تازەپێگەیشتوو لەدوو سەرەوە پێویستی بەم چەشنە زانیارییانە هەبوو. یەکەم: ئەو زانیارییە سروشتییانەی کەبەهۆی داهێنانی نوێوە هاتبوونە گۆڕێ و ئەنجامی حەتمیی ئەو پێشکەوتنە بوون، ڕەگەزی بنچینەیی دەسەڵاتی ئابوورییان بۆ ئەو پێك دەهێنا.

دووەم: سەرپاکی دەستکەوتە زانیارییەکان بەئەندازەیەکی دیار بیروباوەڕی نوێیان پتەوتر کردو بەرەبەرە، ڕەگوڕیشەی بیری دەرەبەگایەتییان لەبن هەڵدەکێشا.

پەرەسەندنی نوێی زانستیی لەزۆر بواردا پەلوپۆی دەهاویشت و گۆڕانێکی چۆنیەتی لەبوارە جۆربەجۆرەکانی زانستدا هێنایە کایەوە. بەنموونە: لەمەیدانی ئەستێرەناسیدا زانایانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس گەیشتنە چەند ئەنجامێکی گرنگ. "کۆپەرنیکۆس ١٤٧٣-١٥٤٣" یەکەمین کەس بوو تیۆری "کۆمەڵەی ڕۆژ"ی داناو دەیووت: زەوی ئەستێرەیەکەو سەر بەکۆمەڵەی ڕۆژە، هەم بەدەوری خۆی و هەم بەدەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە. بەپێچەوانەوە کڵێسە باوەڕی وابوو کەزەمین چەق "مرکز"ی گەردوونەو چی ئەستێرەی ئاسمان هەیە بەڕێژیشەوە بەچواردەوریدا دەسووڕێنەوە[1]. دوای "کۆپەرنیکۆس" چەند زانایەکی تری وەك "جیۆردانۆ برونۆ {Brunno} ١٥٤٨-١٦٠٠ز"و "گالیلۆ گالیلی Galieli ١٥٦٤-١٦٢٤ ز" کە دوو زانای ئیتالیای بوون توانییان پەرە بەتیۆرەکەی "کۆپەرنیکۆس" بدەن. ئەوەبوو "برۆنۆ" دەیووت: جگە لەکۆمەڵەی ڕۆژ چەند کۆمەڵەیەکی تریش هەن دانیشتووانی سەر زەوی لەبەر دووریی نایان بینن. ئەم بۆچوونەی ناویراو کت و مت ئەو بۆچوونەیە کەلەساڵانی دواییدا ئەستێرەناسەکان سەلماندیان. ئەمە جگە لەوەی برۆنۆ لەو باوەڕەدا بوو کەدوور نییە لەئەستێرەکانی تردا ژیان هەبێ. بەڵام "گالیلۆ" بەردی بناغەی بۆ زانیاریی تەجریبیی

---

[1] "نیکۆلا کۆپەرنیکۆس" ئەو باسەی پێشکەش بەشەخسی پاپا کرد.

دلنیا. بەنموونە: بەتاقیکردنەوە سەلماندی کەلەرینەوەی بەندۆلّ چەند فراوان بێ ماوەکەی هەر وەك خۆیەتیو ناگۆڕێ. لەلایەکی تریشەوە هەندێ هەڵەی "ئەرستۆ"ی لەبارەی بزووتنەوەی تەنەکان "حركة الأجسام"ەوە ساغ کردەوەو چەسپاندی کەتەنەکان قورساییان هەرچی چەندێك بێ وەك یەك بەردەبنەوە سەر زەوی. بێجگە لەمانەیش پشتگیریی تیورەکەی "کۆپەرنیکۆس"ی کرد. بەوجۆرەو بەحوکمی بۆچوونی زانستییانە، زانایان توانییان لەسەرەتاوە زانستە سروشتییەکان لەلاهوت جیا بکەنەوە.

زانایانی رۆژگاری ڕێنیسانس لەبورای لێکۆڵینەوەی پزیشکیداو بەتایبەتی بەکالاَکردنەوە "التشریح"ی جەستەی ئادەمیزادو ماتماتیكو جیۆلۆجیاو دەرهێنانی میتالّدا دەسکەوتی گەورە گەورەیان چنگ کەوت. پزیشکان دەستیان بەیەکالاَکردنەوەی لاشەی ئادەمیزاد کردو پەرەیان بەزانیاریی "ئەناتۆمیا" داو گەیشتنە چەند ئەنجامێك بەهۆیانەوە بەشدارییان لەگەشەکردنی ئەم زانیارییە گرنگەدا کرد کەڕاستەوخۆ پەیوەندی بەژیانی ئادەمیزادەوە هەبوو. ئاکامیش بووە بابەتێکی سەربەخۆو لەچەند زانکۆیەکی ئەورووپاییدا بەدەرس دەخوێنرا. هەر بەهۆی ئەم دەستکەوتە مەزنانەوە توانییان مێشکی خەڵکی ئەورووپا لەئەفسانەی بڕووپووچ رزگار بکەن. چارەسەرکردنی نەخۆشییەکانی مرۆڤیش لەوە دەرچوو کاسەی سەر لەت بکرێو خوێ ئاژن بکرێ تاوەکو بەحسابی خۆیان خێوو جنۆکەی لیّ دەربپەڕێنن، یاخود باشترین چارەسەر ئەوە بێ بەزەبری تەور لاقی بنیادەم بپڕدرێتەوە!! [42].

ئەو ئەنجامانەی زانایانی سەدەی بووژاندنەوە لەبوارەکانی جیۆلۆجیاو میتالّ دەرهێناندا بەدەستیان هێنا، شتێکی هەروا کەم بایەخ نەبوون. بەنموونە: زانای ئەڵمانی "جۆرج باوێر ١٤٩٤– ١٥٥٥ز" کتێبێکی گەورەی بەناونیشانی "دەربارەی میتالّ

---

[42] "ئوسامە کوڕی مونقیز" رووداوی زۆر سەیر لەبارەی زانیاریی پزیشکیی ئەورووپایی لەرۆژگاری شەڕی خاچپەرستاندا دەگێڕێتەوە. بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە "علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر". عبدالقادر أحمد اليوسف. صيدا. بيروت ١٩٦٩ ل٢٦٨-٢٧٠.

دەرهێنـان لـەدوازدە بــەرگدا" لـەپاش خـۆی بەجێهێشـت. ئـەم نووسـەرواە یەکێکـە لەگەورەترین ئەو سەرچاوە رەسەنانەی لەقۆناغی یەکەمی گەشەکردنی سـەرمایەداریی ئەورووپادا، لەچۆنیەتی پەرەســەندنی ئامرازەکـانی بەرهەمـهێنان و شـێوە تـەکنیکی دەرهێنانی میتاڵ دەدوێ.

٤-گرنگترینی ئەنجامـەکانی ڕێنیسـانس، بـووە یارمـەتیدەرێکی گـەورە بـۆ دروسـت بوونی زمانی نەتەوەیی یەکگرتوو لەئەورووپادا.

پێش ئەو سەردەمە، زانسـت و ئـەدەب بـۆ توێژێکـی بچووکـی کۆمـەڵ قـۆرخ کرابـوو. تەنانەت قسەکردن و مشتومڕ لەنێو رۆشنبیرانی ئەو سەردەمەدا هەر بەلاتینی بـوو نـەك بەزمانی نەتەوەیی. بەکورتی لەتوێژێکی بچووك بـەولاوە، جـەماوەری خـەڵك ئاگـای لـەو زمانە نەبوو. ئەم دیاردەیەیش خۆی لەخۆیدا بووە هێڵێکـی جیاکـەرەوە لـەنێوان توێـژە جیاجیاکانی کۆمەڵداو ئاکـامیش بـووە هـۆی پـەیدابوون و سـەرهەڵدانی چـەند دیـالێکتی ناوچەیی جۆربەجۆر. بەڵام لەو کاتەوەی کەپلەوپایەی تاکە کەس لەناو کۆمەڵدا گۆڕدراو وەك بوونەوەرێکی گرنگی کۆمەڵگا حسابی بۆ کـرا، دەبـوو بـەچاوێکی تـرەوە تەماشـای هەموو ئەوشتانە بکرێ کەپەیوەندییان بەژیانی ماددی و مەعنەوی ئەوەوە هەیە. زمانیش یەکێکە لەو مەسەلە بنچینەییانەی ئەم گۆڕانکارییە راستەوخۆ کاری تێکردو سەرلەبەری دیاردەکانی ڕێنیسانس بوونە هەل و مـەرجی گونجـاو تـا لەوڵاتـە ئەورووپاییـەکاندا زمـانی ئـەدەبی یـەکگرتوو بێتـە کایــەوە. ژمارەیــەکی زۆری پیــاوانی ڕێنیســانس بەتایبــەتی نووسەران بەرهەمەکانیان بـەزمانی خـەڵکیی دەنووسـی و سـامانی کەلـەپووری میللییـان کردە سەرچاوەی سرووش و کەرەستەی دەربڕینی بیروڕایـەکانیان. باشـترین نموونـەیش لـەم بارەیـەوە "فرانســۆ رابلیــە"ی فەرەنســاییە کەبەیــەکێك لــەناودارانی ســەردەمی ڕێنیسانس ناسراوە. ناوبراو لەنووسینەکانیدا هەمیشە رەچاوی زەوقی خوێنەری دەکرد. بۆ ئەم مەبەستەیش سوودی زۆری لەکەلەپووری میللیی وەردەگرت و بایـەخی پـێ دەدا. بەشێوەیەکی رازاوە و لەهـەمان کاتیشـدا بـەپێزو نزیـك لەقسـەی ئاسـاییەوە بابەتــەکانی

دادەڕشت. بەهۆی ئەم شێوازەیەوە بوو بەناسراوترین نووسەری فەرەنسایی سەدەی شازدەهەمو بەرهەمەکانیشی وەك بەرهەمی زۆربەی نووسەرانی رۆژگاری رێنیسانس لەناو خەڵکیدا رەواجێکی زۆریان پێدرا.

وەنەبێ بایەخدان بەم زمانە نوێیە وای لەناودارانی رێنیسانس کردبێ زمانە کلاسیکییەکانو لەسەرو هەموویانەوە زمانی لاتینی کەتائێستایش لەباری سەرنجی زانستەوە دەوری خۆی لەدەست نەداوە پشتگوێ بخەن، نەخێر. بەپێچەوانەوە ژمارەیەك لەهومانیستان کەوتنەخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی زمانی لاتینیو گریکیو عیبریی کۆن. زۆربەیشیان ئەوەندە زمانی لاتینییان دەزانی خۆیان پێوە هەڵدەکێشاو دەیانویست بەخەڵکی رابگەیەنن کەدڵبەستەی سامانی کەلەپووری کۆنن. چونکە ئەوانە رایان وابوو کەئەو کەلەپوورە تەواو دژی یاساو نەریتی باوی دەرەبەگایەتییەو لەتواناد هەیە بەهۆی زمانی لاتینییەوە شتی ئەوتۆ وەربگیرێ، بکرێتە چەکێکی کاریگەر دژی ئەو یاساو نەریتانە.

لێرەدا گرنگ ئەوەیە حەقیقەتێك لەیاد نەکەین. زۆر لەهومانیستان کە بەزمانی لاتینی دەیاننووسی، بەزمانی نەتەوەیی خۆشیان بەرهەمیان بڵاودەکردەوە. ئەمە جگە لەوەی بەرهەمە لاتینییەکانیان پاش ماوەیەکی کەم، زۆرجار ساڵێك پتری نەدەخایاند وەردەگێڕدرایە سەر زمانی نەتەوەییو زمانە ئەورووپاییەکانی سەردەمەکە. لەوەیش گرنگتر پیاوانی سەردەمی رێنیسانس تەنها ئەو بابەتانەیان بەزمانی لاتینی دەنووسی کەپەیوەندییەکی بەتینی بەزاناو فەیلەسووفو پیاوە سیاسییەکانەوە هەبوو. لەبەرئەوە دەیانویست بەزمانی خۆیان لەگەڵیاندا بدوێن، بێئەوەی ئامانجی سەرەکییان کەهەرەسهێنانی تەلاری فیکری دەرەبەگایەتی بوو، لەبیر بچێ. هەندێکی تریشیان بۆیە بەزمانی لاتینی دەیاننووسی ترسی ئەوەیان هەبوو، نەبا ئەوانەی نووسینەکانیان ئاڕاستە کراوەو مشتومڕیان لەگەڵ دەکەن بەرهەمەکانیان نەخوێنندنەوەو بەسووك تەماشا بکرێن.

لەگەڵ هەموو ئەمانەیشدا ئەم دیاردەیە وردە وردە لەئارادا نەماو رۆژبەڕۆژ ئەوانەی بەلاتینی دەیان نووسی ژمارەیان کەم دەبووەوە، بەتایبەتی لەبواری ئەدەبدا، تاوەکو بەتەواوی وەك دیاردەیەکی رۆشنبیریی لەگۆڕێ نەما. دواجاریش زمانی لاتینی بووە سەرچاوەیەکی گرنگ تەنها بۆ مشتوماڵ، بەتایبەتی بۆ دروستکردنی زاراوەی زانستی نوێ، چونکە دەتوانرێ بەئاسانی وشەی لێ وەربگیرێو وشەی تازەی لێ پێك بهێنرێ، لەڕووی دەربڕینیشەوە زاراوەکانی لەسەر زمان سووکترو ڕەوانترن. هەموو ئەمانەو چەند هۆیەکی دی لەگەڵ پەیدابوونی بازاڕی یەکگرتوودا. بوونە هۆی ئەوەی لەسەدەی پازدەهەم و شازدەهەمدا زمانی نەتەوەیی گەلانی ئەورووپا کەئێستا لەبەردەستی هەموان دان دروست ببێ. ئەمەیش بەپێچەوانەی بەرهەمەکانی سەدەکانی پێش ڕێنیسانسەوە بوو کە بەتەنها ئەو توێژە کۆمەلاَیەتییە چێژی لێوەردەگرت کەزمانی لاتینی کۆنی دەزانی.

٥-بیروباوەڕی ڕێنیسانس و ئەنجامەکانی بەشێوەی جۆربەجۆر هەستی نەتەوەییان لەناو گەلانی ئەورووپادا ژیاندەوە. چونکە زمانی نوێ بووە ئامرازێكو ئەو بەرهەمە فیکرییانەی پێ دەنووسرا کەلەبەر دەستی جەماوەردا بوون. بەمەیش زیاتر ئاستی هوشیاریی کۆمەلاَنی خەلك بەرز دەبووەوە. کارکردنی ئەم هۆیە بەزۆری لەوەدا دەردەکەوێ کەزۆربەی بەرهەمەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس و ئەدەبیاتی ئەو قۆناغە، پەردەیان لەسەر خەوش و ناتەواوییەکانی سیستمی دەرەبەگایەتی هەڵدەمالیو پێشوازییان لەکەلەپووری کۆن دەکردو بەشێوازێکی خۆش و ڕەوان سەرنجی خوێنەری ئاساییان رادەکێشا. جگە لەمانەیش لە ناوەڕاستی سەدەی پازدەهەم دا بەهۆی داهێنانی ئامێری چاپکردنی تازەوە، کتێب و چاپەمەنی زۆرتر کەوتە بەردەست خوێنەران و ئاڵوگۆڕیان پێ دەکرا.

داهێنانی ئامێری چاپکردنی نوێ، لەخانەی دەسکەوتە زانیاریو کلتوورییەکانی سەردەمی ڕێنیسانس دادەنرێو خۆی لەخۆیدا بەدەنگەوە هاتنی پێویستییەکانی ئەو

قۆناغە بوو. بایەخ دان بەوێنەگرتنەوەی دەستنوسە کۆنەکان بەژمارەیەکی زۆرترو شێوەیەکی باشتر، پاڵی بەئەورووپاییەکانەوە نا، پەیڕەوی شێوازی چاپکردنی "چینی"یەکان بکەنو تەختەداری هەڵکۆڵدراو بەکار بهێنن. لەلایەکی تریشەوە چ هومانیستانو چ لایەنگرانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی، هەوڵیان دەدا کتێبە ئاینییەکان لەچنگی کڵێسەی کاتۆلیکیو قەشەکان رزگار بکەنو زۆرترین ژمارەیان لێ بڵاوبکەنەوە، تاوەکو خەڵکیی بۆیان روون ببێتەوە کەپاپایەتی تاچ رادەیەك لەیاسا ئاینییەکان دوورکەوتووەتەوەو فڕی بەسەریانەوە نەماوە.

لەو کاتەوەی "دانتێ" لەنووسینەکانیدا سەلماندی کەدەتوانرێ لەبری زمانی لاتینی، زمانە نەتەوەییەکان بکرێنە ئامرازی دەربڕینی بیروڕا، زیاتر هەست بەپێویستیی کتێبو چاپەمەنی کرا. چونکە خەڵکی رەمەکیش بەپەرۆشەوە دەیان قۆزتنەوەو چێژیان لێ وەردەگرتن.

هەموو ئەمانە پێویستییان بەئامرازی فیکریی پەخشوبڵاوکردنەوەیەك دەکرد بتوانێ شان بەشانی پێداویستە کۆمەڵایەتییە تازەکان هەنگاو بنێ. بۆ ئەم مەبەستە ئەورووپاییەکان بەهۆی تەختەداری هەڵکۆڵدراوەوە، شێوازی چاپکردنیان بەبارێکی باشتردا گۆڕی. پاشان ئەوەی چاوەڕوان نەدەکرا، کتوپڕ روویدا‌و لەدەورووبەری ساڵی ١٤٤٥ز دا "یوحەننا گوتینبرگ ١٤٠٠-١٤٦٨ز" توانی یەکەم ئامێری لەتەختە دروست کراوی چاپکردن دروست بکا. ئامێرەکەی "گۆتینبرگ" بەدەست ئیشی دەکردو پیتی بزێو "الحروف المتحركة"ی بەکاردەهێناو لەماوەی سەعاتێکدا دەیتوانی "١٠٠" لاپەڕە چاپ بکا. دیارە ئەمەیش بۆ ئەو سەردەمە گۆڕانێکی چۆنیەتی بوو لەدونیای چاپو چاپەمەنیدا.

داهێنراوەکەی "گۆتینبرگ" تۆوی گەشەکردنو هێزی پەرەسەندنێکی بەگوڕو توانای بەخشینێکی بەربڵاوی لەگەڵ خۆیدا هەڵگرتبوو. بەشدارییەکی گەورەیشی لەپێشخستنی زانستو زانیاریو ژیاندنەوەی کەلەپوورو بڵاوبوونەوەی بیروڕای رێنیسانسو

ئیدیۆلۆژیای رزگاریخوازانەی دوای ئەو سەردەمەدا کرد. هۆیەکی گرنگ بوو بۆ رێگەیاندنی کلتووری نەتەوەیی و کەڵاڵەکردنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی گەلان. تۆریشی نەبرد ئەم داهێنانە نوێیە نەك هەر بووە ماندەرێکی مەعنەوی بەڵکو بەچەشنی پاڵپێوەنەرێکی مادیی مانی نووسین و بڵاوکردنەوەی دەدا. سەرەنجامیش کتێب وەك هەر کەڵو پەلێکی تر کەوتە بازاڕەوەو کڕیارو فرۆشیاری پەیدا کرد. بەو چەشنە باری رۆشنبیریی لەوە ترازا هەر بریتی بێ لەچەند کتێبخانەیەکی تایبەتیو ئاڵوگۆڕکردنی کتێب لەسنوورێکی تەسکدا گیر بخوا.

بێگومان ئەگەر داهێنانی چاپخانە نەبوایە، نووسین و خوێندنەوەو فێربوون بەگشتیی هەر بەنسبیی توێژێکی سەرووی کۆمەڵو پیاوانی ئاین دەبوون و بەس. بەڵام بەهۆی چاپخانەی نوێوە، بەسەرێك ژمارەیەکی زۆر کتێب لەچاپ دەدراو بەسەرێکی تریش نرخەکەی دەهاتە خوارەوەو هەرزانتر دەبوو. بەو جۆرە کتێبی خوێندن و فێربوون گەیشتە دەست چینە هەژارو نەدارەکان. جا هەرچەندە "گۆتینبرگ" و هاوبەشەکانی تاماوەیەکی زۆر هەوڵیان دا پارێزگاریی نهێنیی داهێنراوەکەیان بکەن، کەچی زۆری نەخایاند لەئەڵمانیاو وڵاتە ئەوروپاییەکان و لەسەرو هەموویانەوە لەئیتالیای لانکەی رێنیسانسدا بڵاوبووەوەو نیو سەدەو چەند ساڵێکی نەبرد ئەو کتێبانەی بەهۆی پیتی بزێوەوە لەئەوروپادا چاپکران گەیشتە "٣٠"هەزار دانە. خۆ ئەگەر تێکڕای هەر کتێبە بە"٣٠٠"دانە دابنرێ، ئەوا لەماوەی نزیکی "٦٠"ساڵدا "٩"ملیۆن کتێب چاپکراوە. دیارە ئەم دیاردەیەیش سەرەتایەکی گرنگ بوو بۆ بنیات نانی بنچینەیەکی مادیی ئەوتۆ زانست و رۆشنبیریی لەسایەیدا بەو ئەندازە گەورەیە گەشەبکەن کە بەخێرایی رووی جیهانی گۆڕی. هەر لەبەرئەوەیشە مێژوونووسان داهێنانەکەی "گۆتینبرگ" بەگەورەترین دیاریی گەلی ئەڵمانیا دادەنێن کەناوبراو لەسەدەی پازدەهەم دا پێشکەش بەمرۆڤایەتی کردو تەنانەت یەکێك لەم بارەیەوە، وتوویە: "داهێنانەکەی گۆتینبرگ لەو جۆرە کارانەیە کەیەکجار روو دەدەن و دووبارە نابنەوە"(٤٣).

---

(٤٣) G.C. Sellery. Op. Cit. P.P. 234.

٦-جائەگەر ئەم هەموو گۆڕانکارییە بنەڕەتیو داهێنانە گەورانە لەگەڵ ڕێنیسانسدا سەریان هەڵدابێو زیاتر لەناو کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی ئەوروپادا ناکۆکیو ململانێی تیژ کردبێ، شتێکی سەیر نییە، چونکە هەموو ئەو دیاردانە بەئاشکرا سیمای یاخیبوونیان دژی دەرەبەگایەتیو کڵێسەی کاتۆلیکی پێوە دیار بوو. بەجۆرێکی تر بڵێین: کاکڵەی بیری بۆرژوای تازەپێگەیشتوویان پێك دەهێنا. ئەمە جگە لەوەی کەدیاردەی یاخیبوون، بەتەنها لایەنێكو دووانی نەگرتەوە. بەڵکو بەشێوەیەکی مەوزوعی لەمەیدانی ئەو زانیارییە تەجریبییانەیشدا خۆیان دەنواند کەتاڕادەیەکی زۆر لەئەدەبو سیاسەتەوە دوور بوون، چونکە سەرپاکی ئەو ئەنجامە گەورانەی زانایان بەدەستیان هێنا، ڕووی ڕاستەقینەی ئەو بیروباوەڕە دواکەوتووانەیان ڕیسوا دەکرد کە بەدرێژایی چەند سەدەیەك مێشکی جەماوەریان ئیفلیج کردبوو. لەبەرئەوە دەبینین هەڵوێستی توندوتیژی کڵێسە تەنها بەرامبەر بەو جۆرە کەسانە بوو کە بێ پێچو پەنا دوژمنایەتییان دەکرد. بگرە ژمارەیەکی زۆر زۆر لەناودارانی ڕێنیسانسیشی گرتەوەو لەپێش هەموویشیانەوە زانایانی ئەو سەردەمە. باشترین بەڵگەی ئەم حەقیقەتەیش لەو جموجۆڵەدا دەردەکەوێ کەدادگاکانی پشکنین لەو کاتەدا نواندیان. بەنموونە: دامودەسگای سەر بەکڵێسە نەك هەر بیروڕایەکانی "کۆپەرنیکۆس"ی ڕەت دەکردەوە، بەڵکو ئەو کتێبەیشی قەدەغەکرد کە زۆربەی ژیانی خۆی بۆ تەرخان کردبوو. هەمان هەڵوێستیشیان بەرامبەر بە"گالیلۆ" نیشان داو ناچاریان کرد واز لەپشتگیریکردنی تیۆرەکەی "کۆپەرنیکۆس" بهێنێ کە دەیووت: زەوی بەچوار دەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە. ئەمانەو زۆر زاناو ڕۆشنبیریی دیکەی سەردەمی ڕێنیسانس، یان هەموو تەمەنیان لەزیندانە تاریکەکاندا بردەسەر، یاخود بەزیندوویی دەسووتێنران. زانای گەورەی ئیتالیای "جیۆردانۆ برۆنۆ" پاش ئەوەی هەشت ساڵی ڕەبەق لەزیندانەکانی دادگای پشکنینداو لەژێر زەبری ئازارو ئەشکەنجەدا ناڵاندی، لەمانگی تشرینی دووەمی ساڵی ١٦٠٠داو لەگۆڕەپانێکی شاری "ڕۆما"دا بەپێش چاوی خەڵکەوە ئاگری تێبەر درا[٤٤]. سەبارەت بەوەیش کە زمانەوانی فەرەنسایی "دولییە" بەهۆی چاپخانە

[٤٤] "برۆنۆ" لەکاتی لێپرسینەوەدا بەوپەڕی ئازایەتییەوە بەرگریی لەبیروڕایەکانی خۆی کرد. تەنانەت

تلیەتییەکەی خۆیەوە، بیروڕای هومانیستانی بڵاودەکردەوە، لەمانگی ئابی ساڵی ١٥٤٦دا لەگۆڕەپانێکی "پاریس"دا سووتێنرا. بەڵام هەموو ئەم کردەوە ناڕەوایانە نەیەردەم ڕەوتی بەرەو پێشەوەچووی مرۆڤایەتیدا بێهوودە بوون. چونکە مەحاڵە بەری خۆر بەبێژنگ بگیرێ‌و ڕەوڕەوەی مێژوو بەرەودوا بگەڕێنرێتەوە، جوانترین بەڵگەی ئەم ڕاستییەیش پەیکەرە لووت بەرزو شکۆدارەکەی "دولییە"یە کە لەساڵی ١٨٨٩ز داو هەر لەو شوێنەی تێیدا سووتێنرا، بەئامەنگێکی قەشەنگ پەردەی لەسەر لابراو سەلماندی کە ئەسەرکوتکردن‌و نەسوتاندنی جەستەی ئادەمیزاد، ناتوانن بیری بەرزو گیانی پیرۆزی لەناو ببەن. ئا بەو جۆرە شانۆی تراژیدیاکەی ساڵی ١٥٤٦ لەپاش "٣١٣" ساڵ بووە گۆڕەپانێکی ڕازاوەی "پاریس"و بەبێ دەنگیی جوانترین چیرۆک‌و ڕازاوەترین پەندو داستان بۆ ئەوە لەدوای ئەوەی مرۆڤایەتی دەگێڕێتەوە.

لەبەشێکی تری ئەم لێکۆڵینەوەیەدا کەدێینە سەر باسی ناودارانی ڕێنیسانس، چەند قوربانییەکی تری دادگای پشکنین بەنموونە دەهێنینەوە. وەنەبێ زەبروزەنگی دادگای پشکنین بەتەنها ئەنجامی ئەو ململانەیە بوو بێ کەلە نێوان کۆن‌و نوێدا ڕوویدا، نەخێر. بەڵکو هەرچییەکیان دەکرد هەوڵ‌و کۆششێکی بێ سەمەر بوو، بۆ هێشتنەوەو درێژە پێدانی سیستمێك بیروباوەڕی نوێ لەناخەوە پووکاندبوویەوەو نەیدەتوانی چیتر خۆی بەپێوە رابگرێ.

٧-سەردەمی ڕێنیسانس گۆڕانێکی ڕاستەقینەی لەژیانی کۆمەڵایەتی ئافرەتدا بەرپا کرد؛ دیارە ئەمەیش ئەنجامی دوو هۆی گەورە بوو:

یەکەم: هومانیستەکان تێڕوانینێکی نوێیان هەبوو بەرامبەر تاکەکەسی ناو کۆمەڵێك ئافرەت نیوەی پێك دەهێنێ.

دووەم: شێوازی بەرهەمهێنان بەتایبەتی لەسەرەتای سەرهەڵدانی سەرمایەداریدا، لەجاران زیاتر پێویستی بەهێزی کار بوو، بەڕادەیەك دەیویست سوود لەوزەو توانای

-لەو کاتەدا کەبڕیاری سووتاندنیان دا، بەگاڵتە پێکردنەوە بەدادگای وت: وابزانم ئێوە زۆر لەمن زیاتر لەو بڕیارە دەترسن.

ئافرەتیش وەریگرێ. بەهەرحاڵ لەسەردەمی ڕێنیسانسدا ئافرەتی ئەورووپایی خۆی گەیاندە مەیدانی بەرهەمهێنانی پیشەسازییو نووسینو تەختەی شانۆو تەنانەت لەمشتومڕی فەلسەفیشدا بەشداریی دەکرد. بەو پێیە پلەی کۆمەڵایەتی گەیشتە ئاستێکی باڵاتر، بەتایبەتی لەشارەکانی ئیتالیادا کە بارودۆخێکی گونجاوتریان بۆ ڕەخساو ئافرەت بووە خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی یەکجار قووڵ(٤٠).

ئەنجامەکانی ڕێنیسانسو بزووتنەوەی مرۆڤایەتی جگە لەوانەی پێشتر باسیان کرا، زۆر ئەنجامی دیکەی لەمەیدانی داهێنانی هونەرییو گەشەکردنی بیرو بەرهەمی ئەدەبیو تێکڕای زانستە مرۆڤایەتییەکاندا هێنایە کایەوەو بەئاشکرا لەسەرپردەی ژیانو داهێنانی ناودارە نەمرەکانی ئەو قۆناغەدا بەرجەستە دەبن.

* * *

(٤٠) Renissance and Reformation, 1300-1684,Edited. By G.R. Elton, Second edition, NewYork- London, P.85- 86.

بەشی چوارەم

ئەمران

لەبەر رۆشنایی لاپەرەکانی پێشەوە، بۆمان دەردەکەوێ کە رێنیسانس رۆڵێکی گەورەی لەژیانی رۆشنبیری وڵاتە ئەوروپاییەکاندا بینیوەو کاری لەسەرجەم بیروهونەری مرۆڤایەتی کردووەو چرایەکی درەوشەداری شارستانیەتی مرۆڤایەتییە.

هەر لەو سەردەمەدا بوو، بەرهەمە ئەدەبیو هونەرییە نەمرەکان گەیشتنە لوتکەی جوانیی. هەر بەهۆی سەردەمی رێنیسانسەوە زیندووکردنەوەی کەلەپووری کۆن ئەو گۆڕانە مەزنەی بەسەردا هاتو زانستو فەلسەفەو زانیارییە سروشتیو مرۆڤایەتیو پەروەردەییەکانو یاساو سیاسەتو زۆر لایەنی دیکەیشی گرتەوە.

وەك لەپێشەوە باسکرا، سەرپاکی گەلانی ئەوروپا بەشداریان لەسەردەمی رێنیسانسدا کردو سامانێکی گەورەو شاراوەی فۆلکلۆری میللیو نەتەوەیی و ئاشکردنەوەی رابوردوویان سەر لەنوێ خستەوە بەردەست. ئەمە جگە لەوەی چەندین رۆڵەی مەزنی پێگەیاندو هەموویان بەپەرۆشەوە ، لە پێناوی بەرەوپێشەوە بردنی رەوورەوەی مێژووی کۆمەڵدا ئامادەی کارکردن و خۆبەختکردن بوون .

زۆربەی هومانیستان سووربوون لەسەر ئەوەی بۆ وچان کۆشش بکەن ، چونکە لەو باوەڕەدا بوون ئادەمیزاد بە زانایی لەدایك نابێ،تەنها هەوڵو تەقەلای بەردەوام دەیگەیەنێتە ئەو پلەیە. خۆیشیان نمونەی ئامیزادێکن لە پلەی کەماڵیان نزیك کردەوە ، چونکە شەوورۆژ خۆیان دەرەتاندو دڵسۆزانە کاریان دەکردو هەم سوودیان لەخەڵکی وەردەگرت و هەم سوودیان پێ دەگەیاندن.

لێرەدا دەتوانین ووتەیەکی "پییەر پاولۆ"ی هومانیستی ئیتالیایی بە نموونە بهێنینەوە کە ئەویەڕی بەختیاریی لە کۆششی بێ ووچاندا دەبینییەوە ،بەڕادەیەك

شەوی بە مردن شوبهاندووەو دەیگووت : "نووستن كات بەفیڕۆ دەدا".هەر لەو بارەیەوە لە ووتارێكدا كە ئاڕاستەی زانایانی كرد دەڵێ : ئەو كەسەی

ئارەق بڕێژێ بەسەر هەموو تەنگو چەڵەمەیەكدا زاڵ دەبێ و دەگاتە پایەی خۆی [٤٦]. ئا بەم گیانە بەرزەوە پیاوانی سەردەمی ڕێنیسانس كاریان دەكرد .

راستییەكەی كەس بۆی نالوێ سەرژمێری یەك بەیەك ناوی زاناو نیگاركێش و نووسەرانی ئەو سەردەمە بكا، چونكە سەدان ناوی درەوشەدار هەن، وەك لە بەشی خاسییەت و ئەنجامەكانی ڕێنیسانسدا ووتمان،بەرهەمی نەمریان بۆ بەجێ‌هێشتووین.

لێرەیش بەدواوە هەوڵ دەدەین چەند بیروڕایەكی گشتیی سەبارەت بە جموجۆڵی هەندێكی تر لەو كەڵە پیاوانە بخەینە پێش چاو ، تاوەكو وێنەیەكی ڕاستەقینەی ڕێنیسانس لە قۆناغە جیاجیاكانیدا نیشان بدەین .

پێشەوایانی ڕێنیسانس

گومان لەوەدا نییە كە دەركەوتنی پێشەوایانی ڕێنیسانس و سەر هەڵدانی بزووتنەوەی مرۆڤایەتی لە ئیتالیادا ، بارودۆخی مێژوویی رەخساندنی و گەشەی پێكردن.

"دانتێ" و "پەترارك " و "بۆكاشیۆ" كە سێ زانای ئەو سەردەمەن بەردی بناغەیان بۆ تەلاری بەرزو بڵندی ڕێنیسانس داڕشت. هەر لەبەر ئەوەیش بیرو جموجۆڵیان بایەخێكی تایبەتییان پێ‌دەدرێ و بە هۆیانەوە دەتوانرێ دەست نیشانی لایەنە بنچینەییەكانی قۆناغی یەكەمی ڕێنیسانس بكرێ.

---

[٤٦] ن.ف. بیفیاكینا- پیمر باولۆی هومانیست. زانایان كاری فیكریی. "ئابووری‌و سیاسەت‌و كلتووری ئەورووپا لە سەدەكانی ناوەڕاستدا، بەزمانی رووسی- مۆسكۆ ١٩٧٢ ل٣٤٢.

شەوی بە مردن شوبهاندووەو دەیگووت : "نووستن کات بەفیڕۆ دەدا".هەر لەو بارەیەوە لە ووتارێکدا کە ئاراستەی زانایانی کرد دەڵێ : ئەو کەسەی
ئارەق بڕێژێ بەسەر هەموو تەنگو چەڵەمەیەکدا زاڵ دەبێ و دەگاتە پایەی خۆی [46]. تا بەم گیانە بەرزەوە پیاوانی سەردەمی ڕێنیسانس کاریان دەکرد .

ڕاستییەکەی کەس بۆی نالوێ سەرژمێری یەك بەیەك ناوی زاناو نیگارکێش و نووسەرانی ئەو سەردەمە بکا، چونکە سەدان ناوی درەوشەدار هەن، وەك لە بەشی خاسییەت و ئەنجامەکانی ڕێنیسانسدا ووتمان،بەرهەمی نەمریان بۆ بەجێهێشتووین.

لێرەیش بەدواوە هەوڵ دەدەین چەند بیرورایەکی گشتیی سەبارەت بە جموجۆڵی هەندێکی تر لەو کەڵە پیاوانە بخەینە پێش چاو، تاوەکو وێنەیەکی ڕاستەقینەی ڕێنیسانس لە قۆناغە جیاجیاکانیدا نیشان بدەین .

پێشەوایانی ڕێنیسانس

گومان لەوەدا نییە کە دەرکەوتنی پێشەوایانی ڕێنیسانس و سەر هەڵدانی بزووتنەوەی مرۆڤایەتی لە ئیتالیادا ، باروبوومی مێژوویی ڕەخساندنی و گەشەی پێکردن.

"دانتێ" و "پەترارك " و "بۆکاشیۆ" کە سێ زانای ئەو سەردەمەن بەردی بناغەیان بۆ تەلاری بەرزو بڵندی ڕێنیسانس داڕشت. هەر لەبەر ئەوەیش بیرو جموجۆڵیان بایەخێکی تایبەتییان پێدەدرێ و بە هۆیانەوە دەتوانرێ دەست نیشانی لایەنە بنچینەییەکانی قۆناغی یەکەمی ڕێنیسانس بکرێ.

---

[46] ن.ف. بیفیاکینا- پیەر باولۆی هومانیست. زانایان کاری فیکریی. "ئابووری و سیاسەت و کلتووری ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بەزمانی ڕووسی- مۆسکۆ ١٩٧٢ ل٣٤٢.

"دانتێ" ١٢٦٥-١٣٢١ ز

" دانتێ ئەلیگیری" شاعیرێکی ناسراوی ئیتالیایەو لای هەموان یەکەمین موژدەدەری سەردەمی ڕێنیسانسە . لە فلۆرەنسا" لەدایك بووە و لە ژیانی سیاسیدا هاوبەشییەکی بیاری کردووە . لەرووی فیکرییەوە سەر بەو ڕێبازە سیاسییانە بوو کە دژی دەسەڵاتدارانی سەردەمەکەی بوون .هەر لەبەر ئەمەیش بوو پاشملە حوکم دراو تا ئەو کاتەی لە "رافنا" گیانی بە خاك سپارد ، ئاوارە ودەربەدەری نیشتمان بوو.

"دانتێ" ڕۆشنبیر ترین کەسی سەردەمەکەی خۆیەتی[٤٧]بۆیە توانی لەلایەنە گرنگ و دیارەکانی ڕەوتی گەشەکردنی ژیان و کۆمەڵ بەشێوەیەك تێبگا کە بۆ ئەو کاتە تێگەیشتنیان کارێکی هەروا ئاسان نەبوو.

"دانتێ" پەنجەی بۆ ئەوە راکێشا کە زمانی نەتەوەیی لە توانایدا هەیە پاڵ بە میللەتەوە بنێ و گۆرانێکی بنەڕەتی تێدا پێك بهێنێ. بەو هەڵوێستەیشی بووە دیارترین ئەو پێشەوایانەی داوایان دەکرد لەبەرهەمی ئەدەبیدا لە بری لاتینی زمانی ئیتالیایی بەکاربهێنرێ.

ئەم بانگەوازەیش لەناو ڕۆشنبیرانی "فلۆرەنسا"دا بەجۆرێك دەنگی دایەوە،ڕۆشنبیران وەك خۆیان دەیانگوت : هەستیان بە "تام و چێژی شێوەی نوێ دەکرد"[٤٨] لەسەرەتاوە نوسینەکانی "دانتێ" ڕۆلێکی گرنگیان گێڕاو ئەم ڕێبازە تازەیەیان چەسپاند.

چونکە لەدارشتنندا ئاوازێکی ناسك و تەڕو بڕی پێ دەبەخشین ، بەمەیش ژمارەیەکی زۆر نوسەرو خوێنەری بەلای خۆیدا ڕاکێشاو هانیدان بایەخی پێبدەن و چێژی لێوەربگرن و سەرەتایەکی گرنگیش بوو ، تاوەکو ئەدەب لە چوارچێوە ئەکادیمیاییە

---

[٤٧] هەندێك سوورن لەسەر ئەوەی کە لێکۆلینەوەیەکی تێرو تەسەل سەبارەت بە((دانتێ))و وەرگێرانی کۆمیدیا)) بە نسبت پسپۆرانی ئەورووپاوە-ئەگەر باروزروفێکی گونجاویان بۆ برەخسێ-پێویستی بە ٢٠ ساڵ دەبێ.

[٤٨] أ.أ. جوبیو دانتی- ((مێژووی جیهان)) بە زمانیرووسی. بەرگی سێیەم ل :٦٢١.

تەنگەبەرەکەی سەدەی ناوەراست دەرباز بکا . بەو پێیە ئەم لایەنە فیکرییە گرنگە لەوە دەرچوو تەنها بابەتی فێرکردنی ئەو توێژە هەڵبژاردەیە بێ کە زمانە کۆنەکانیان دەزانی، بە پێچەوانەوە هێزی داهێنەرانەی کەوتە بەردەست کۆمەڵانی خەڵک.

"دانتێ" ئەوەندە پەرۆشی زمانی نەتەوەیی بوو ، هەر بەنوسینەوە ڕانەوەستا، بەڵکو وەك زانایەکی زمان شوناس چی توانای هەبوو تەرخانیکردو هەمیشە پێ‌ی لەسەر گرنگیی هێزی دەربڕین دادەگرت‌و چەند باسێکیشی "لەبارەی زمانی زارەکی"یەوە نووسی[٤٩] . یەکەم کتێبی بەراوردکاریی لەبارەی زمان‌و شیعری ڕۆمانییەوە دانا. خۆشەویستیی زمانی نەتەوەیی لای "دانتێ" گەیشتە پلەیەك بە "نانی جۆ"ی دەشوبهاند. چونکە لەو سەردەمەدا هەر ئەو جۆرە نانە ورگی هەزاران ئیتالیایی پڕ دەکرد، لە کاتێکا جۆرە نایابەکان وەك زمانی لاتینی بۆ توێژێکی کۆمەڵایەتی تەرخان کرابوو. ئا بەم شوبهاندنەو بەو سەرکەوتووییە مەغزاو مەبەستێکی ئەوەندە قووڵی هەبوو، وێنەیەکی ئاشکرای ڕێبازی فیکریی ئەم شاعیرە مەزنەمان دەخاتە بەردەست. ئەو دەیویست، بۆ خەڵکیی، بۆ گەل ئیتالیا بنووسێ، بۆیە زمانی جەماوەری هەڵبژاردو بەهۆیەوە لەگەڵیاندا دەدوا و فێری دەکردن. بەبڕوایەکی بەتینیشەوە دژی ئەو کەسانە رادەوەستا خۆی واتەنی بەچاوی سووکەوە تەماشای "زمانی رازاوەی میللیمان "دەکەن.

"دانتێ" زۆربەرەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی برتی بوو لە کۆمەڵە شیعرێك و چەند پارچە پەخشانێك‌و ناوی نا "ژیانی نوێ" و تێیدا چیرۆکی خۆشەویستیی خۆی و کیژۆڵەی فلۆرەنسایی" پاتریس پۆرتیناری" دەگێڕێتەوە کە چۆن لەتەمەنی ٩ ساڵییەوە کاری لەهەست و هۆشی کردووە. گەرچی لەتەمەنی ١٨ ساڵیدا مەرگ ئاوقەی سەری دەبێ، بەڵام دەبێتە سەرچاوەی ئیلهامی زۆربەی بەرهەمە شیعرییەکانی. گرنگیی ئەم

---

[٤٩] دانتێ بۆیە ئەو کتێبەی بەزمانی لاتینی نووسی تاوەکو سەرنجی نووسەرو زانایان بۆ ئەوە رابکێشێ کە تا چ رادەیەك زمای ئیتالیایی توانای دەربڕینی هەیە. لەوەیش دەترسا گەر بەئیتالیایی بینووسێ ئەوانە پێیان شەرم بێ بیخوێننەوەو دەستاودەستی پێبکەن.

بەرهەمەی "دانتێ"هەر لەوەدا نییە کە تاچەند لەڕووی شێوەو ناوەڕۆکەوە سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، نەخێر. بەڵکو گرنگییەکەی لەوەدایە کە بە تاقیکردنەوە سەلماندی لەتوانادا هەیە مەسەلە واقیعییەکانی ژیان بەشێوازێکی ئەدەبی و بەزمانی جەماوەر لەخەڵك بگەیەنرێ. بەم کارەیشی کۆت و پێوەندی ئەکادیمیی کلاسیزمی تێکشکاند کەمەیدانی بزوتنەوەی ئەدەبیی هێنابووەوە یەك و بواری لێ تەنیبوو.

ئەدەبیاتی "دانتێ" چ لەڕووی شێوەو چ لەڕووی ناوەڕۆکەوە لەشاکاری "کۆمیدیا"دا کەناوای خۆی بە "کۆمیدیای یەزدانی" ناوبرا گەیشتە لوتکە. ئەم بەرهەمە بەنرخەی بەگەوهەری درەوشەداری هەموو دیالێکتە ئیتالیاییەکانو پەندی میللیو ئامۆژگاری بەنرخو نمونەی مێژوویی ڕازاندنەوە. بایەخێکی تایبەتیشی بەدیالێکتی "تۆسکانیا"یی ملو پێی لەسەر داگرت. لەڕووی هونەریشەوە، هارمۆنیایەکی ئەوتۆی پێبەخشی لەوکاتەدا هیچ زمانێکی دیکەی ئەورووپایی، پێی نەگەیشتبوو. سەرەنجامیش "کۆمیدیای یەزدانی" بووە بنکەیەکی پتەوی زمانی ئەدەبی یەکگرتوی ئیتاڵیا، کە تا ئێستایش بەهۆی ئەو هەموو پەند و ئامۆژگاریو وردەکارییەوەی پێی مشت وماڵکراوە، لە فەرهەنگی ئەو زمانەدا جێگای شیاوی خۆی داگیر کردووە. وەنەبێ بایەخی " کۆمیدیای یەزدانی" کەبریتییە لە"١٠٠" سروود و نزیکەی "١٤" هەزار بەیت، تەنها لەوەدا بێ کەفەرهەنگی زمانەوانیی دەوڵەمەند کردووە. ناوەڕۆکی ئەو شاکارە پڕیەتی لەبیروڕای کۆمەڵایەتیو سیاسی و فەلسەفی زۆر قووڵ و پڕماناو بەگژاچوونێکی ئاشکراو چاو نەترسانەیە دژی یاساو نەریتی کۆن و بەپیرەوە چوونێکی زیرەکانەیەو پێشوازیی لەدونیایەکی باشتر دەکا ، بەڵام لەقاڵبێکی خوازکاری" مستعار"دا.

" کۆمیدیای یەزدانی" بەیتێکی شیعری خەیاڵییەو نووسەرەکەی بەهۆیەوە دەچێتە ئەودونیا"قیامەت " کە لە سێ شوێن پێکهاتووە ، دۆزەخ "الجحیم " و خاوێنگە "المطهر" و بەهەشت "الفردوس " . "دانتێ" لەم گەیشتەدا شاعیری بت پەرستی رۆمانی "ڤێرجیل٧٠-١٩ پ.ز" دەکاتە ڕێ نیشاندەری قۆناغ بە قۆناغ دەیبا تا لە بەهەشتدا بە

دیداری "باتریس "ی خۆشەویستی شاد دەبێ. "دانتێ" هەروا لە خۆو"ڤێرجیل" ناکاتە شارەزاو رێ نیشاندەری، ئەو لەو هەڵبژاردنەی مەبەستێکی قووڵتری هەیە.

"ڤێرجیل" هاوچەرخی سەردەمێك بوو، خۆری شارستانیەت تێیدا بەرەو ئاوابوون هەنگاوی دەنا. لە شیعرەکانیدا ئاواتەخوازی بەرەبەیانێك بوو "ڕۆژی سەدەیەکی زێڕین"ی تێدا هەڵبێ. شان بەشانی ئەویش بەشان و شکۆی ئەو یاسا و نەریتانەی ڕۆمای کۆندا هەڵی دەدا کە بە دڵ و گیان ئارەزووی دەکردن و باوەڕی بەمەزنییان هەبوو. لەلایەکی تریشەوە ڕەوشتی بەرزو بێ هەوایی‌و جموجۆڵی بێ‌پایان‌و دڵسۆزیی "ڤێرجیل" لای ناودارانی ڕێنیسانس، باشترین نمونەی ئادەمیزادی سەردەمەکەیان بوو. بێ بەپێی ئەمیش ئافرەتێك لەگەڵیدا دەچێتە بەهەشت خۆشەویسترین کەسیەتی .جا سەرەڕای هێزی خەیاڵی شاعیر و خۆبەستنەوەی بە خۆشەویستیی "پاتریس"و یاساو نەریتی ئاینی عیسابییەوە، دەبینین شانازیبە تاکەکەسی خێرخواو هاوچەرخەوە دەکا، کە چۆن دەیگەیەنێتە بەهەشت و لەتەك خۆشەویسترین کەسیدا بەیەکتریان دەگەیەنێ. "کۆمیدیای یەزدانی" بە گشتیی، مۆرکی پەندو ئامۆژگاریی ئاینی پێوە دیارە کە دانتێ نەیدەتوانی خۆی لێ قورتار بکا. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا ناوەرۆکەکەی تیژترین ڕەخنەی ئەدەبییە کە تانێستا ئاراستەی کڵێساو پیاوانی سەر بەکڵێسا کرابێ . "دانتێ" سروودی یەکەمیان بۆ رووداوەکانی ناو دۆزەخ تەرخان دەکاو تێیدا پەردە لە ڕووی خۆپەرستیی‌و دڵرەقیی‌و چاوچنۆکی پیاوانی کڵێسا هەڵدەماڵێ. لەوەیش گرنگتر ئەوەیەکە لە سروودی نۆزدەهەمداو لەناو کڵپەی ئاگری دۆزەخدا چاوی بەو قەشە و پاپایانە دەکەوێ کە قەواڵەی خوالێخۆشبوون–صکوك الغفران– یان فرۆشتووە. دەبینی ئەوانە لەگەڵ ئەو تاوانبارانەدا دەسوتێن کەلەم دونیا چەتەو ڕێگرو ساختەبازو دووزمان‌و بوختان کەرو خایەنی نیشتمان بوون. ئاگری هەمیشەیی دەکاتە نیشتەجێی ئەو پاپایانەی لەوە دونیا چاوی پێیان دەکەوێ و گفتوگۆیان لەگەڵ دەکا.ئەمە لەکاتێکا

ڕێژێکی زۆر لە شاعیرو فەیلەسوفە بت پەرستەکان دەنێ، چونکە بە دڵسۆزییەوە خزمەتی زانست و کۆمەڵیان کردووەو وەك دیمان یەکێکیش لەوانە هەڵدەبژێرێ و دەیکاتە ڕێ نیشاندەر. خۆشەویسترین کەسی خۆیشی کە "پاتریس" بوو، کردییە نموونەی ئادەمیزادی سەردەمەکەی.

بەهەمان دەستوور "دانتێ" بەشی دووەمی ئەوە دونیا کە بریتیە لە خاوێنگە "المطهر" بۆ فەرمانڕەوا بت پەرستەکانی "ڕۆمان" تەرخان دەکا، چونکە ئەوانیش لەسەردەمی خۆیاندا بەوپەڕی دڵسۆزییەوە خزمەتی وڵاتیان کردووەو ماوەی بەدڕەوشتییو بەرتیل خواردنیان نەداوە. بێگومان هەستی ناسك و باوەڕی نەگۆڕو پتەوی بە ئاینی عیسایی ولیان لێ کرد نەتوانێ لە "ئەعراف" زیاتر بەوانە ڕەوا ببینێ. بەم کارەیشی دەیانخاتە خانەیەکەوە لە پاپاکان بە چاکتریان دادەنێ. بەڵام ئەو جیاکردنەوەیە هەمان کات ڕێزە بۆ مرۆڤی سەردەمەکەی کە بەلایەوە کەس نایگاتێ.

هەرچۆنێك بێ تابلۆ بەجەرگەکانی "کۆمیای یەزدانی" ڕەخنەیەکی ئاشکرایە لە کڵێسە و بانگهێشتنی خەلکییە بۆ ئەوەی پەیڕەوی ڕەوشتی جوانو نەریتی بەرزی نیشتمانی بکەن. لە کۆمیدیادا، هەر ئەو جۆرە کەسانە بەبەهەشت شاد دەبن، بێ ئەوەی حساب بۆ پلەوپایەی کۆمەلایەتی ئەم دونیایان بکرێ.

هەموو ئەمانەی ووتران گرنگن و لە گرنگیش بەولاوەترن. بەڵام "کۆمیای یەزدانی" یەکێکیشە لەو چیرۆکانەی ناوەرۆکێکی قووڵی نیشتمانیی هەیە و ەئاشکرا تەعبیر لە بوونی نەتەوەیی گەلی ئیتالیا دەکا. نووسەری "کۆمیدیا" خەو بە بە یەکێتی ئیتالیا و نەهێشتنی شەڕو ناکۆکی ناوخۆوە دەبینێ و دەیەوێ دەسەڵاتی دونیایی لەدەست پاپاکان وەربگرێتەوە(٥٠). هەمو ئەمانەیش هەل و مەرجی بنچینەیی بوون بۆ ئەوەی وڵات لە ڕووی سیاسییەوە نەش و نما بکا.

---

(٥٠) بەر لەوەی "لۆرینزۆ ڤالا" بیسەلێنێ کە "بەخشی قوستەنتین" بەلگەنامەیەکی ساختەیە. "دانتێ" زۆر بە توندی ڕەخنەی لێگرت ، بێ ئەوەی بزانێ ئەم بەلگەنامەیە شتێکی دروستکراوە . بڕوانە: R. Weiss,Op. Cit.,P. 43.

لە " کۆمیدیای یەزدانی"دا خوێنەر هەست بەسەرەتای سەرهەڵدانی ئایدۆلۆژیای سەدەیەکی نوێ دەکا. بێجگە لەمانەی باسکران "دانتێ" لە ناوەرۆکی ئەم شاکارەیدا بەهۆی ئەو دیالۆژەوە بە خەیاڵ لە نێوان کەسانی جۆریەجۆری ناو " کۆمیدیا" کەیدا سازی دەکا، دەیەوێ ئادەمیزادی نوێی شارە پەرەسەندووەکانی ئیتالیا نیشان بداو پێ لەسەر خودی مرۆڤو نرخی بنیادەم دابگرێ کەخۆی واتەنی "هۆی هاتنە دونیای بۆ ئەوەیە بەرز بفڕێ ". دانتێ بە قووڵیی دەڕوانێتە جوانیی سروشت و دیمەنە دڵڕفێنەکانی بەهەشتیش هەر لەوێوە هەڵدەهێنجێ و دەیان نەخشێنێ. لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە سیمای هەرە دیاری " کۆمیدیای یەزدانی" ئەوەیە بە پەرۆشەوە تەعبیر لەبەرەو پێشەوە چوونی کۆمەڵ دەکاو بە گەشبینییەوە دەڕوانێتە پاشەڕۆژو بەباوەڕێکی پتەوەوە خەڵکی تێدەگەیەنێ کە دەتوانرێ چارەسەری هەموو گیروگرفتەکانی کۆمەڵگاکەی بکرێ. هەر ئەم هۆیەش بوو پاڵی بە" دانتێ"یەوە نا، بەیتە شیعرییەکەی ناو بنێ "کۆمیدیا"؛ چونکە نووسەرانی سەدەی ناوەراست بەو بەرهەمە هونەریانەیان دەووت "کۆمیدیا" کە بە گەشبینی کۆتاییان دەهاتو موژدەی خێرو خۆشیی بە خەڵکیی دەدا [٥١]. ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە ناوەرۆکی بەیتەکە هەمان مەفهومی تری کۆمیدیای بەسەردا دەچەسپێ، لەو رووەوە کە ئامانجی رەخنەگرتنە لە ناتەواوییەکانی کۆمەڵو نەریتی کۆن بەشێوەیەکی پێکەنیناوی. هەرچی وشەی "یەزدانی"یشە، ئەوانە پێوەیان لکاند کە دوای "دانتێ" دڵبەستەی بەیتەکە بوون. چونکە ناوەرۆکێکی چڕو ئامانجێکی بەرزو پیرۆزی دەبەخشیو تێیدا ئادەمیزادو سروشت بە جوانترین شێوەی هونەریی نیشان دەداو لەسەر ئاوازێکی مۆسیقایی رەوانو بێ گرێو گۆڵ مشتوماڵی دەکا. ئەمە جگە لەو کەشوهەوا رووحییەی بەو شێوازە قەشەنگە پێکی دەهێنێو بەسەرهاتەکانی تێدا هەڵدەسووڕێنێ. پوختەی قسە ئەوەیە

---

[٥١] کۆمیدیا لە بنەرەتدا لە وشەی (Komodia)ی کۆنەوە وەرگیراوەو لە سەردەمی گریکدا بەگۆرانی پێکەنیناوی دەگوترا.

"کۆمیدیای یەزدانی" بە ڕاستگۆییەوە بووە " ئاوێنەیەك چی زانست و ئاوات و هەستی سەردەمەکەی هەبوون تێیدا ڕەنگیان دەدایەوە"[٥٦].

سەرەڕای ئەمانە، دەبێ ئەوەیش لەیاد نەکرێ کە چ هەڵوێستی ڕۆژانەی "دانتێ" و چ ناوەرۆکی بەرهەمەکانی –تەنانەت کۆمیدیای یەزدانییەکەیشی لە کەم و کووڕی بەدەرنەبوون. لە سەردەمی دەربەدەریداو پاش ئەوەی ناوچە بە ناوچەی ئیتالیا گەڕا نوانی لە هۆی تێکشکانی وڵاتەکەی تێبگا، بۆیە دەبووت‌و لەمەیشدا لەسەر هەق بوو "پێویستە هاووڵاتیان لە ناو خۆیاندا یەك بگرن‌و واز لە ناکۆکی بهێنن". دواجار چەند بیروڕایەکی ئایدیالیزمییانەی دەربڕی کە پێی وابوو لەبەر ڕۆشناییاندا دەتوانرێ گیروگرفتە سیاسییەکان چارەسەر بکرێن، وەك ئەوەی هەرکەسە لای خۆیەوە گەشە بە جیهانی مەعنەوی ئادەمیزاد بداو هەوڵ بدرێ خۆش ویستنی زانست لەدەروونی خەڵکیدا بنج بەست ببێ.

"دانتێ" لەم ڕوانگەیەوە بیروڕا سیاسییەکانی دەخاتە دوو توێی ئەو کتێبەوە کە ناوی "داوەت الولیمة"ی لێ ناو بۆی تەواو نەکرا. جا لەبەر ئەوەی لەسەردەمی "دانتێ"دا ئەو بارو دۆخە نەڕەخسا لەسایەیدا ناکۆکی‌و دووبەرەکیی ناوخۆی نێوان دەرەبەگایەتی کۆڕ بکرێ، دەبینین بیر لە سیستمێکی پاشایەتی یەکگرتوو دەکاتەوە، تاوەکو حوکمی سەرانسەری جیهان بکا، بەمەرجێك مەڵبەندی ئەو ڕژێمە وڵاتی ئیتالیا بێ. ئەوجا ئیمپراتۆریەتی پیرۆزی ڕۆمانی کە هەر بەناو مابوو دەکاتە "هیوای گەورەی جیهانی مەسیحییەت"و باشترین ڕێگاش بۆ پێکهێنانی یەکێتی ئیتالیا. ئا لەم تێروانینەوە بە زمانی لاتینی کتێبێکی سەبارەت بە پادشایان نووسی‌و تێیدا زۆر بە توندی ڕەخنە لە ڕژێمی پاپایەتی دەگرێ، لەهەمان کاتیشدا شێوەی دەسەڵات‌و کرۆکی ئامانج‌و ئاواتەکانی ئیمپراتۆر بە چاوێکی ئەوەندە ئایدیالیزمییەوە سەیر دەکا زۆر لە واقعی ژیانەوە دوورن.

---

(٥٦) A.J. Grant op. Cit.P. 464

لێرەدا پێویستە ئەو حەقیقەتەیش فەرامۆش نەکرێ کە "دانتێ" رای وابوو، دەبێ ئەو سیستمە سیاسییە لەگەڵ بەرژەوەندی هەموو جیهاندا بگونجێو هەر ئەم گونجاندنـەیش وادەکا بنیاتنانی ئەو جۆرە رژێمە پێویستو ناچاری بێو[٥٣] تا دوا هەناسەش بەوپـەڕی دڵسۆزییەوەداوای دەکرد پەیوەندی نێوان دەوڵەتان لەسەر بنچینـەی ئاشـتیو ئاسـایش دابمەزرێ .

لەمانــەوە بۆمــان دەردەکــەوێ کــە "دانتــێ" لێهاتووانــە پەنجـەی خسـتە ســـەر ناتەواوییەکانی کۆمەڵەکەیو بە قووڵیی دەستنیشانی هۆیەکانی کرد. بـەڵام لەگـەڵ ئـەم بیرورا واقعییانەدا بـۆ رامـاڵینی کـەموکووڕی کۆمەڵەکـەی پێشـنیازی دەکـردن، چـەندین بیروڕای ئایدیالیزمییانەو تەنانەت دواکەوتوانەش دەردەبڕێو لای وابوو گەر بێو پـەیرەو بکرێن دەیگەیەننە ئامانج و خەونەکانی دەهێننـە دی. ئـەم شـێوە لێکدانـەوەیش خـۆی لەخۆیدا ئەوە دەگەیەنێ کە بیری "دانتێ" لە ئاستێکدا نەبووە لە خەوشو ناتەواوی پاك بووبێتـەوە؛ هـەر بـەحوکمی ئـەم هەڵوێسـتە فکرییەیش دەبینـین بـەرژەوەندی توێـژە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکان دەردەبڕێ.

هەرچەندە "دانتێ" لە دڵەوە دژی بیرو ئایدیای سەدەکانی ناوەراست بوو، بەڵام بۆی نـەلوا بەتـەواوی لێیـان پـاك ببێتـەوە. لەبەرئـەوە کـە بێینـە سـەر هەڵسـەنگاندنی بەرهەمەکانی پێشەوای یەکەمی رۆژگاری رێنیسانس، دەبێ حسابێکی وردیان بۆ بکـەین چونکـە نـاوبراو "یەکـەم شـاعیری سـەدەی نوێیـە"و لەهـەمان کاتیشـدا "دوا شـاعیری سەدەی ناوەراستە".

بێگومان هەموو ئەم خاڵانەی باسکران هیـچ لـە پلەوپایـەی "دانتـێ" کـەم ناکەنـەوە. ئەو، ئەوەندەی بەسە یەکەم کـەس بـوو لەسەدەیەکی تـاریکو ئەنگوسـتە چـاودا داوای دەکرد جڵەو بۆ هەستی ئادەمیزاد بەرەڵڵا بکـرێو دەیویسـت عـەقڵ لـە کـۆت و پێوەند رزگار ببێ تاوەکو لە جیهان تێبگاو تاکەکەس لە کۆمەڵدا جێگای شیاوی خۆی بدرێتـێ.

---

(٥٣) The Renaissance and the Reformation 1300 1600 P.P.39-40

لەم روانگەیەوە عەقڵی ئادەمیزادی لەخەوی دوور و درێژی سەدان ساڵە راپەراندو بە توندی دەستی لەیاساو نەریتی دەرەبەگایەتیو رێبازی کاتۆلیکیی باو وەشاندو شایستەی ئەوەیە بەیەکەم موژدەدەری بیروڕای سەردەمی رێنیسانس ناوببرێ. سەرەنجامیش بەرهەمەکانی بەرادەیەك کاریان لە شەدەبو هونەری جیهانییو بیروباوەری سیاسی ئەورووپا کرد، ژمارەیەکی زۆر نوسەرو شاعیرو پەیکەرتاش و نیگارکێش و مۆسیقاژەنی گەلان ئیلهامیان لێ وەردەگرتن، بەتایبەتی لە"کۆمدیا" کەی.

راستییەکەی تێکڕای هەموو ئەو نووسەرە ئەورووپاییانەی خۆیان لەیاساو نەریتی کڵێسە دەرباز کردبوو، "دانتێ" بە شاعیرێکی داهێنەرو زانایەکی مەزن لە قەڵەم دەدەن. لەوڵاتەکەی خۆیشیدا لەسەدەی چواردەهەم بەدواوە بەرهەمەکانی راستەوخۆ بوونە هێزی پاڵپێوەنەری بزووتنەوەی رزگاریخوازانەو نیشتمانیی گەلی ئیتالیا. ئەمەیش بەتەواوی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا دەردەکەوێ کە خەبات کردن لە پێناوی یەکێتی ئیتالیا دا گەیشتە لوتکە. جگە لەوەی بیروڕای "دانتێ" لەناو ئەو بزووتنەوە میللییانەدا خۆیان نواند کە لەدواییدا بەرپابوون و کڵێسە ملری کوفرو رەفی تا بەتەختی تەوێڵیانەوە.

بەر لەوەی بچینە سەر باسی پێشەوایانی دیکەی رێنیسانس، پێویستە دەست بۆ ئەوەیش رابکێشین کە زۆر بەڵگەی مەنتیقی هەن دەیسەلمێنن بیروڕای بە بنچینە عەرەبیی و بەداڕشتنو مشت و ماڵ کراو ئیسلامی[٥٤] لەوانە، کتێبی رسالة الغفران ی "ئەبولعەلای موعەڕی"و "الفتوحات المكية"ی "ئیبنو عەرەبی"دا باسکراون، کاریان لە "دانتێ" کردووەو لە "کۆمیدیا" کەیدا بەکاری هێناون.

---

[٥٤] زنجیرەی ژمارە ٧ ی الموسوعة الصغيرة باسێکی سەربەخۆیەو عبدالمطلب صالح بە ناونیشانی- دانتی و المصادر العربية والاسلامية- نووسیویەتی . هەروەها بڕوانە : د. عبدالقادر احمد اليوسف . سەرچاوەی پێشوو ل٢٨٠-٢٨١

مێژوونووسێکی وەك "ئاسن بلاسیوس " ڕوونی دەکاتەوە کە چەند سەدەیەك بەر لەوەی "دانتێ" لەدایك ببێ، ئەو باسانەی پەیوەندییان بە شەوڕەویی "الاسراء" و چوون بۆ ئاسمان "المعراج "ەوە هەیە، وەرگێڕدراونەتە سەر زمانە ئەورووپاییەکان. کابرایەکی سەر بەکڵێسەیش لەسەردەمی "دانتێ" دا کتێبێکی داناوە تێیدا باسی ژیانی "موحەمەد" (د.خ)و وەسفی چوونی بۆ ئاسمان و پردی سیراتی کردوەو بە زوویی لە ئەورووپادا بڵاو بۆتەوە . ئەمە جگە لەوەی کە "دانتێ" لەبەردەستی زانایەکی "فلۆرەنسا"یدا پەروەردە بووەو شارەزایەکی باشی لە کلتووری عەرەبیدا هەبووە. تەنانەت ئەم کارتێکردنە کاتێك لەبەرهەمی شیعریی ئەو زانایەدا ڕەنگی داوەتەوە کە بیری "دانتێ" تێدا گەیشتبووە ئاستی پێگەیشتن.

گومانیش لەوەدانییە کەسێکی وەك "دانتێ"ی شارەزای ئەدەب و زانست و مێژوو بایەخێکی زۆری بەهەموو ئەو شتانە داوە کە مامۆستاکەی قسەی لێوە کردوون و خامەی ڕەنگینی دایهێناون.

کارکردنی چیرۆکی "هەزارو یەك شەوە"یش لە "بۆکاشیۆ"ی پێشەوای سێیەمی ڕێنیسانس (**) بەڵگەیەکی ترەو پاڵشتێکی بەهێزی رایەکەی "بلاسیۆس "ە. بەتایبەتی چونکە "بۆکاشیۆ"و "پەترارك "ی هاوەڵ و مامۆستای ئەو دوو زانایەن کە "دانتێ" کاری تێکردن و پەیڕەوی ڕێبازەکەیان کرد.

پەترارك ١٣٠٤ ١٣٧٤ ز :

شاعیرو نووسەرو داهێنەری ئیتالیایی " فرانچیسکۆ پەترارك " (Petrarca) لە ڕیزی پێشەوەی هومانیستانی قۆناغی یەکەمی ڕێنیسانس دادەنرێ. ناوبراو سەر بەخێزانێکی بازرگانی فلۆرەنسایە . ئەو کاتەی "دانتێ" لەشار دەرپەڕێنرا، بنەماڵەی "پەترارك "یش

(**) لە شوێنێکی تری ئەم بەشەدا دێینەوە سەر ئەم باسە.

لەبەر هەڵوێستی سیاسییان دەریەدەرکران. پاش تێپەڕبوونی دووساڵ بەسەر ئەو رووداوەدا "پەترارك" لەدایك دەبێ. سەرەتا، یاساو زانیاری ئاینی دەخوێنێ و بەکاروباری کڵێسەوە خەریك دەبێ. "پەترارك" لە ناخەوە دڵبەستەی کلتووری کۆن بوو. زیاد لە پێویستیش بایەخی بەزمانی لاتینی دەدا، بەرادەیەك هیچ کام لە هومانیستان نەیان دەتوانی وەك ئەو زمانی لاتینی بەکاربهێنن و بیروڕای خۆیانی پێ دەربڕن. کەسیش وەك ئەو پەرۆشی ساغکردنەوەی دەستنووسە کۆنەکان نەبوو. ئەو دەستنووسانەی لای ئەویش چنگ دەکەوتن لەرووی چەندیەتی و چۆنیەتییەوە هیچ کتێبخانەیەك، تەنانەت ئەوەی ڤاتیکانیش نەیدەتوانی شان لە شانی بدا [٥٦]. "پەترارك" زۆربەی تەمەنی خۆی بۆ ساغ کردنەوەی دەستنووسە کۆنەکان تەرخان کردو لەم ڕێگایەوە توانی زۆر دەستنووسی نەناسراوی زانا کۆنەکان بدۆزێتەوە، وەك ئەوانەی نووسەرو بوێژی سیاسی رۆمان "شیشرۆن ١٠٦-٤٣ پ ز." کە بەئەندازەیەکی دیار سەرنجی ڕاکێشا.

"پەترارك" کە دەیبینی بیروڕایەکانی لەگەڵ بیروباوەڕی سەدەی ناوەڕاستدا ناکۆك و دژیەکن، دەگەیشتە ئەو ئەنجامەی کە باشترین ڕێگا بۆ سەرفرازیی شادەمیزادو خزمەتکردنی کۆمەڵ و فیکر، ئەو ڕێگایەیە پێشینان گرتوویانە. بۆیە وشەی Humanitasی لاتینی لە نووسەرانی پێشوو خواست و چ خۆ و چ ئەوانەی دوای خۆی کاری تێکردبوون دووبارەیان دەکردەوەو بەشێوەیەکی بەرباڵو بەکاریان دەهێنا. بێجگە لەمەیش بەهەموو توانایەوە هەوڵی دەدا مەفهوومی ئەو زاراوەیە بەکردەوە بچەسپێنێ. بەو پێیە "پەترارك" یەکەمین کەس بوو "زانستی مرۆڤایەتی" بەرامبەر لاهووت دانا.

"پەترارك" لەپاڵ جموجۆڵ و بیروڕایەکانیدا خاوەنی هەستێکی نیشتمانیی یەکجار قووڵ بوو. ئەو کە دەسەڵاتداریەتی ڕۆمانەکانی هەڵدەسەنگاند، لای وابوو ڕۆژگاری ئەوان سەردەمی نموونەیی مێژووی پاڵەوانێتیی وڵاتەکەیەتی. لەبەرئەوە وا بۆ مەسەلەکە دەچوو گوایە بەژیاندنەوەی یاساو نەریتی ئەو سەردەمە، دەتوانرێ بنچینەیەکی پتەو

---

(٥٦) R.Weiss , Op. Cit : , P.P. 24-26 .

ژیانی رۆشنبیریی‌و سیاسی سەردەمەکەی خۆی دابمەزرێنێ‌و بەهۆیانەوە یەکێتی ئیتالیایش کە هەردەم خەوی پێوە دەبینی، پێك بهێنێ. "کەس گومانی لەوە نییە گەر بێو رۆما لەخۆی تێبگا، سەرلەنوێ ئازایەتییەکەی جارانی دەتەقێتەوە"[٥٧] ئا بەم شێوەیە "پەترارك" ئەو هەستە نیشتمانی‌و ئاواتە پیرۆزانەی لەدەروونیدا پەنگیان خواردبووەوە، دەری دەبرین. کەوابوو ئامانجی "پەترارك" چ لە ژیان و چ لەبواری داهێناندا ئەوەبوو خزمەتی سەردەمەکەی خۆی بکاو چرای رۆشنی ئیشکردن‌و دڵسۆزی لە پێناوی گەل‌و نیشتماندا هەڵبکات .

لەسەر هەمان رێبازەکەی "دانتێ" باوەڕی وابوو، کە دەبێ تاکەکەس بەخودی خۆیەوە ببەسترێتەوە نەك بەپێی بنەماڵەو رەچەڵەك حسابی بۆ بکرێ. بەم هەڵوێستەشی کەوتە سەنگەری دژ بە چینی ئەریستۆکراتەوە -ئەگەرچی خۆیشی سەر بەو چینە بوو- و ئەنجامیش لەساڵی ١٣٤٧ دا پشتگیری ئەو راپەرینەی کرد کە لە رۆما دژ بە دەرەبەگایەتی ساز کرا. تێکڕای ئەم هەڵوێست‌و بیروڕایانە لە بەرهەمەکانی "پەترارك" دا تەعبیریان لەخۆیان دەکرد[٥٨] ناوبراو هەروەك شیعری دەووت، باسی مێژوویی‌و سیاسی‌و ئەخلاقیی‌و فەلسەفیشی دەنووسی‌و یەکێك لە شاکارەکانی کە ناوی "گیانی بەرزی لێنا" بۆ راپەرینەکەی "رۆما"ی تەرخانکردبوو. لە شاکارێکی دیکەیدا بانگ بۆ یەکێتیی هەڵدەدا داوادەکا دەست بەرداری ناکۆکی‌و دووبەرەکیی ببن‌و ناونیشانی "ئیتالیای نیشتمانم" (Italia mia)ی بۆ هەڵدەبژێرێ. ئەم بەرهەمەیان چ لە رووی شێوە، چ لەرووی ناوەرۆکەوە تا ئێستاش نرخی خۆی لەدەست نەداوە. کتێبی

---

[٥٧] لە (أ.ا. جوبیر) وەرگیراوە . بڕوانە ((مێژووی جیهان)) بە زمانی رووسی . بەرگی سێیەم ل ٦٢٥ .

[٥٨] "پەترارك" ژمارەیەکی زۆر نووسینی هەیە بەڵام بەشێکی باشی لەوتاوە R.Weiss, Op. Cit. , P. 33.

"ئەفریقیا"یشی بەگیانێکی نیشتمان پەروەرانەی بەرز ئاوێتە کردووە. لەچەند بەرهەمێکی گرنگیدا بەتوندی رەخنە لەلایەنە خراپەکانی کڵێسە دەگرێ، بەتایبەتی لەو شیعرانەدا کەناوی "نامە بێناونیشانەکان"ی لێناون. دەبێ پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین کە خۆشەویستی "پەترارک" سەبارەت بە "لاورا" بووە سەرچاوەیەکی تری ئیلهامی زۆر لەبەرهەمە ئەدەبییەکانی. بەڵام ئەم بە پێچەوانەی "دانتێ"یەوە لە شیعرو نوسینەکانیدا بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەدەوری گیروگرفتەکانی ئەم دونیا خولی دەخوارد. لەگەڵ ئەوەشدا "پەترارک" بەتەواوی لەبەکارهێنانی مەجازو خوازکاریی دوور نەکەوتەوەو هەوڵیدا لێهاتوانە واتای بەرزی ناوی خۆشەویستەکەی بەتەعبیری مەجازی بەکاربهێنێ[٥٩] سەرەڕای ئەمەیش شێوازی دەربڕینی لەئاست گوێچکەو دڵو مێشکی خوێنەردا ئەوەندە بەهێز بوون، هەست بەهارمۆنیایەکی سەرسوڕهێن دەکرا. جا ئەگەر "دانتێ" لەو دونیا "ڤێرجیل "ی کردبێتە هاوڕێی خۆی، ئەوا "پەترارک "یش پەنا دەباتەبەر ئەم شاعیرە بت پەرستە، بەڵام بەشێوەیەکی نزیك لەم ژیانەوە. بەنموونە لە یەکێك لە بەرهەمەکانی "ڤێرجیل "چەند مەسەلەیەکی دیاریکراو وەردەگرێ تالەشیعرەکانیدا تەعبیریان پێ لەشوێنەوارەکانی ناپۆلی بکازئەم شێوە دەربڕینەو بەو ڕاستەو خۆییە هەنگاوێکی گورج و خێرا بوو ڕوەو ئاسۆیەکی فراوانو بەرین، بەتایبەتی گەر مەودای کاتیی نێوان "دانتێ"و "پەترارک " لەبەرچاو بگرین. لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کاریگەریی پەترارك لەناودارانی ئیتالیای سەردەمی ڕێنسیانس لە"دانتێ" کەمتر نەبووە، چونکە زۆربەی هۆمانیستانی سەردەمەکەی یان هاوەڵی نزیك، یاخود قوتابی خۆی بوون. تەنانەت بیروباوەڕی "پەترارک " لەدەرەوەی ئیتالیا زۆر خێراتر لەبیروڕای هاوچەرخەکانی و هومانیستانی دوای خۆی بڵاوبووەوە. ئەوانە بەڕادەیەك

---

[٥٩] ناوی ئەو کچە لە وشەی (Laura)وە وەرگیراوە کە بە زمانی ئیتالیایی واتای گەڵاً یان "تاجە گوڵینە" دەگەیەنێ. گریك و رۆمانەکانی زوو وەك رەمزی سەرکەوتنو نەمریی بەکاریان دەهێنا.

"پەترارك " كاری تێكردبوون لەبەرهەمەكانیاندا، لەنوسەرانی پێشوو زیاتر لاسایی ئەویان دەكردەوە. لەبەرئەوە دەتوانین قسە لـەقوتابخانەیەكی تایبەتـی "پەترارك " بكـەین كەنەك هـەر لـەئیتالیادا بـڵاوبووەو تەشـەنەی كـرد بـەڵكو گەیشـتە ئـەودیوی چیاكانی "ئەلپ "[١٠].

"پەترارك " وەك خۆی دانـی پێدا دەنـێ، سـەرەڕای ئـەو هـەموو ئاوات‌و خواسـتەی لەپێناویدا كۆششی دەكرد، بۆی نەكرا خـۆی لـەو هـەمووكۆت‌و زنجیرەی پێشـوو ڕزگـار بكا. بۆیە شتێكی سەیر نییە ئەگەر جۆرە ناكۆكیەك لەبیروڕاو هەڵوێستیدا بەدی بكـەین، وەك لـەبیرو هەڵوێسـتی "دانتـێ" دا هەسـتی پێدەكـرا. "پـەترارك " پـاش ئـەوەی بـۆی دەركەوت ئەو هێزانە بەو شێوەیەی ئـەو بـاوەڕی پێیـان هـەبوو لـەوە دەسـتەو سـانترێ بتوانن یەكێتیی ئیتالیا بەئەنجام بگەیەنن نائومێدی باڵی بەسەردا كێشـاو پاشـەو پـاش گەڕایە دواوەو لەدوا ساڵەكانی ژیانیدا وا بۆ مەسەلەكە دەچوو گوایە تاكە ڕێگایەك هەیێ گیروگرفتی سیاسی وڵاتەكـەی چارەسـەر بكـا ئەوەیـە: ئیمپراتۆریـەتی پـیرۆزی ڕۆمـان بژێنرێتەوە. جگە لەوەیش خۆشویستنی ژیـان‌و ئـادەمیزاد زۆرجـار لەتـەك پەراگـەندەی ئەو بیروڕایەنەدا لەیەكیان دەدا كە لەكڵێسەدا پێی گۆش كرابوو. ئەم ناكۆكییە بەئاشكرا لـە دووتوێـی ئـەو كتێبـەیدا دەردەكـەوێ كەلەگـەڵ یـەكێك لەپێشـەوایانی ئـایینی مەسیحیدا مشت‌ومڕ دەكاو ڕای خۆی بەرامبەر بەژیان دەردەبڕێ.

"پـەترارك " دوا سـاڵەكانی تەمـەنی بەتـەواوی لـەدونیای دەرەوە پچـڕاو تووشـی گۆشەگیریی هات. بەو حاڵەیشەوە هەر بیری لای پاشـەڕۆژو چارەنوسی نیشتمانەكەی گیروگرفتـەكانی میللـەت‌و مەسـەلە جەوهەرییـەكانی ژیـان بـوو. لەبـەر ئـەوە پێویسـتە لەقۆناغی یەكـەمی ڕێنسیانسـدا جێگایـەكی دیـاری بـۆ دابـنرێ‌و ڕادەی كاركردنیشـی

R. Weiss. Op. Cit, P.P. 27-29, 34. 86. 98-112. The Renaissance [١٠] and the Reformation 1300   1600 P.9.

لەهۆمانیستانی تر دەست نیشان بکرێ، بەتایبەتی " پۆکاشیۆ" ی قوتابی و هاوڕێی هەرە نزیکی خۆی کە بەپێشەوای سییەمی سەردەمی ڕێنسبانس ناسراوە.

"پوکاشیۆ ١٣١٣-١٣٧٥ ز"

نوسەری ناوداری ئیتالیایی " جیۆڤانی پۆکاشیۆ" لەخێزانێکی بازرگانی فلۆرەنسایی لە پاریس لەدایك بووە. باوکی ئاواتە خواز بوو کوڕەکەی ببێتە بازرگان یاخود پارێزەر. بەلأم " پۆکاشیۆ" ئارەزووی هیچ کام لەم پیشانەی نەدەکرد. دوای ئەوەی گەڕایەوە بۆ ئیتالیا لەشاری "ناپۆلی" دەستی بەجموجۆڵێکی ئەدەبی کرد. لەو کاتەدا "ناپۆلی" لەباروبۆخێکی سەیردا دەژیا. بەسەرێك بەوپەڕی شانازیەوە پەیڕەوی نەریتی کۆن و سولرچاکیی دەکرا، بەسەرێکی تریش کۆمەڵێك لەهۆمانیستان هاتبونە کایەوەو بانگی سەردەمێکی نوێیان بەگوێچکەی خەڵکیدا دەدا.

" پۆکاشیۆ" یەکێك بوو لەو کەسانەی لەلایەن شەخسی پادشای "ناپۆلی"یەوە ڕێزێکی زۆری لێ دەنرا و تەنانەت کەوتیشە داوی خۆشەویستیی "ماریا"ی کچە ناشەرعییەکەی پادشاوەو ئەنجام وەك چۆن "پاتریس پۆرتینناری"و "لاورا" کاریان لەداهێنانەکانی "دانتێ"و "پەترارك" کرد، بەهەمان شێوەیش "ماریا" رۆڵێکی گرنگی لەژیانی "پوکاشیۆ" و داهێنانەکانیدا بینی. ئەو کاتەی " پوکاشیۆ" گەرایەوە بۆ فلۆرەنسا لەهەرەتی لاوێتی و لوتکەی جموجۆڵی ئەدەبیدا بوو، لەبەرئەوە پێشوازیەکی گەرمی لێکرا. هەر لەو کاتەدا چینی بۆرژوای تازە پێگەیشتوی ئەو شارە بەسەر چینی ئەریستۆکراتی دەسەلأتداردا سەرکەوتنی تەواوی بەدەست هێنابوو. ئەم باروزروفە نوێیە، هەل و مەرجێکی گونجاوی بۆئەو نوسەرەگەورەیە رەخساند، تاوەکو پەرە بەوزەو توانای خۆی بداو لەژیانی سیاسیدا بەکردەوە رۆڵی خۆی بگێڕێ. ئەم نووسەرە لێهاتووە بەدڵ و بەگیان پشتگیریی دەسگا جەمهورییەکانی دەکردو چەند ئەرکێکی دیپلۆماسی گەورەی پێ سپێردراو توانی سەرکەوتووانە بەجێیان بهێنێ. جا هەرچەندە

"پۆکاشیۆ" لایەنی چین و توێژە کۆمەڵایەتییە چەوساوەکانی ناو کۆمەڵی نەگرت- کەئەوانیش کەوتبونە خۆیو دەیانویست بەرژەوەندییەکانیان مسۆگەر بکەن-، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا بیرکردنەوەی -پۆکاشیۆ- سیمایەکی دیموکراسیو نیشتمانی قوڵی هەبوو. ئەو دەیویست پەیامەکەی "دانتێ" و "پەترارك" بگەیەنێتە جێ؛ بەم هەڵوێستەشی توانی هەستی نیشتمانیی لەناو جەماوەردا بەرز بکاتەوە. بەوپەڕی تواناشییەوە هەوڵی دەدا لەبەرهەمە ئەدەبییەکانیەوە پلەو پایەی زمانی نەتەوەیی ئیتالی جێگیر بکاو بیسەلمێنێ ئەو زمانە زمانی نوسینو لێکۆڵینەوەیەو خۆیشی بەو زمانە بەرهەمەکانی نووسییەوە.

لوتکەی داهێنانی هونەریی" پۆکاشیۆ" لەشاکاری "دیکامیرۆن "دا دەردەکەوێ. ئەو بەرهەمە بریتییە لەسەد چیرۆکی کورتو بەسێ ساڵ لەنوسینی بووەتەوە. چیرۆکەکان لەسەر زمانی حەوت کچو سێ لاوەوە دەگێڕدرێنەوە کەلەکاتی ڕشانەوەکەی ساڵی ١٣٤٨دا شاری فلۆرەنسا بەجێ دەهێڵنو لە ڤیللایەکی دەرەوەی شاردا دەشتەوو دەڕۆژ دەمێننەوەو هەریەکەیان ڕۆژێ چیرۆکێك دەگێڕنەوە. لەمەوە کتێبەکەی ناوی "دیکامیرۆن "ی لێنرا کە بەزمانی لاتینی واتای "یاداشتی دەڕۆژە" دەگەیەنێ.

بابەتەکانی "دیکامیرۆن" باسی سەرچڵیو چاونەترسیی هەندێ بازرگان دەکەن لە هەندەران. هەندێکیشیان بەشێوەیەکی زۆر جوان لە داستانو چیرۆکی فۆلکلۆریی دەماودەمو حیکایەتی ڕۆژهەڵاتی پڕ مانا وەرگیراونو سەرلەنوێ داڕێژراونەتەوە[٦١] بەڵام ڕووداوی ڕۆژانەی کۆمەڵایەتی لە ناوەرۆکی گشتی چیرۆکەکانی "دیکامیرۆن" دا پلەی یەکەمیان پێبەخشراوە. لەبەرئەوە دەبینین پاڵەوانەکانی ڕۆڵەی کۆمەڵگای ئیتالیاییو هەر لەپادشاو سەرۆکەوە بیانگرە تاوەکو دەستو پێوەندو جووتیارە سادەکانی لەخۆ گرتووە. نووسەر بۆ گەیاندنی مەبەست چی ووزەو توانای هەیە بۆ

---

[٦١] هیچ دوور نییە چیرۆکی "هەزارو یەك شەوە" کاری لە پۆکاشیۆ کردبێ، بە تایبەتی چونکە لەسەردەمی شەڕی خاچ پەرستاندا ئەو چیرۆکە وەرگێردرایە سەر زمانی لاتینی.

ئەوەی تەرخان دەکا چیرۆکەکانی بخاتە قالبێکی گاڵتەجارییەوە، پەردە لەسەر هەڵس و کەوتی رەبەن و قەشەو تێکڕای پیاوانی کڵێسە هەڵدەماڵێ و ئاشکرای دەکا ئەوانە کۆمەڵە خەڵکێکی مشەخۆر و ئینتەلاکردوو ساختەبازو داوێن پیس و دووزمان و مەرایی کەرن. بەو چەشنەو بەهۆی ئەم شێوازە گاڵتەجارییەوە، ناخی خوێنەر دەهێنێتە پێکەنین. "بۆکاشیۆ" راستەوخۆ توخنی مەسەلە ئاینییەکان نەکەوت، بەڵام هەنگاوێکی چاو نەترسانەی نا بۆ ئاشکرا کردنی رووی راستەقینەی پیاوانی کەنیسەو پاشان کاری لەو رێبازە ئاینییانەش کرد کە لە پێناوی چارەسەرکردنی لایەنە سەلبییەکانی رێبازی کاتۆلیکیدا بێترس و سڵەمینەوە، هاتنە کایەوە. دەبێ ئەوەش بووترێ کە ناوەرۆکی چیرۆکەکان پڕن لە نموونەی زیندوو، تێیاندا باسی سەرکەوتنی ئەو یاسایانەی ژیان دەکا کەلەتەک عەقڵی ئادەمیزادو پەرژەوەندییەکانی سەدەی نوێدا دەگونجێن. بەجۆرێک دەرواننێتە ئادەمیزاد کەداهێنەرێکی گەورەی ژیانەو پێویستە لەشوێن و جێگای شیاوی خۆیدا دابنرێ.

" بۆکاشیۆ" بەمەوە نەوەستا بەڵکو پەرەی بەو بیرۆکەیەیش دا کەدەیگوت: نابێ پلەوپایەی تاکەکەس بەر چاوەوە تەماشا بکرێ لە چ خێزان و بنەماڵەیەکە، بەڵکو دەبێ کارو کردار بکرێنە محەکی چاکەو پیاوەتی تاکەکەس. لێرەدا گرنگ ئەوەیە دەست بۆ ئەوەیش رابکێشین کە " بۆکاشیۆ" لەسەر رێو شوێنی "دانتێ" نەرۆیشت و پێویستی بەوە نەبوو یەکێکی وەک "ڤیرجیل " زیندوو بکاتەوەو ئەو دونیا بخولقێنێ و بەهۆیانەوە دڵخی دڵی لەدەست نیاردە ناهەموارەکانی کۆمەڵەکەی هەڵبڕێژێ، نەخێر. " بۆکاشیۆ" پێ لەسەر زەمینەی واقیع دادەگرێ و لە "دیکامیرۆن"دا بەزمانی ئەوەی نوێی سەر بەتوێژە کۆمەڵایەتییە تازە پێگەیشتووەکان قسە دەکاو نیشانی دەدا کە چۆن وەک مافێکی رەوای خۆیان بەرەنگاری ناتەوارییەکانی واقیعی کۆمەڵایەتی دەبنەوە. نووسەر بێئەوەی هەست بەخۆی بکا، هەروەک گوزەرانی چینی بۆرژوا و ئەریستۆکراتی نیشان دەدا، بەهەمان شێوەش جیاوازیی نێوان ژیانی رۆژانەی ئەم چینە تازەپێگەیشتووەو

چینە زەحمەتکێشەکان دەنەخشێنن‌و دەریدەخا تا چ رادەیەك لەیەك دوورن. لەکاتێکا دە پاڵەوانەکەی "دیکامیرۆن" لەدەرەوەی شار ژیانیان بەسەر دەبەن‌و خۆیان لەمەترسیی دەپارێزن، لەناوشاردا نەخۆشی ڕشانەوە ژیانی سەدان کەسی سەر بەچینە هەژارەکان هەڵدەلووشێ. سەرەڕای ئەمانە هەمووی " بۆکاشیۆ" وەك "دانتێ"و "پەترارك"ی هاوچەرخی لەگێژاوی ئەو ناکۆکییە کۆمەڵایەتییانەدا کەشارەکانی ئیتالیا تێیدا دەژیان‌و هەموو لایەنێکی فیکریشی گرتبووەوە، دووچاری تەنگوچەڵەمەیەکی سایکۆلۆژی بوو بوو. ئەنجامیش پیاوێکی سەر بەکڵێسە کاری تێکردو وردە لە بیروڕا دونیاییەکانی پاشگەز بووەوە کە هەمیشە لەبەرهەمەکانیدا رەنگیان دەدایەوە. "پەترارك "یش نەبوایە کە" بۆکاشیۆ" بەڕابەرو مامۆستای خۆی دەزانی، ئەوا بەتەواوی دەستبەرداری هەموو جموجۆڵێکی ئەدەبیش دەبوو. سەرەڕای ئەمانەیش ساڵانی دوایی تەمەنی بۆ کاری زانستی تەرخانکردو دەستی‌دایە کۆکردنەوەو ساغ کردنەوەی دەستنووس‌و نووسینەوەی مێژوو، بێجگە لەوەیش لە فلۆرەنسا کورسییەکی تەرخانکرد بۆ شیکردنەوەی نووسینەکانی "دانتێ"و خۆیشی لەسەر حەڤدە سرووددی "کۆمیدیای یەزدانی" ی نووسی‌و یەکەم کەسیشە مێژووی ژیانی نووسەرەکەی خستە دووتوێی کتێبێکەوە. هەتا هەتایە ناوی "بۆکاشیۆ" بەنەمریی دەمێنێتەوە، چونکە چیرۆکی "دیکامیرۆن " ناوو شۆرەتێکی جیهانیی بۆ وەدەست هێناو ئەگەر لەتەك بەرهەمەکانی "دانتێ" و "پەترارك" دا بەراورد بکرێ، قۆناغێکی پێشکەوتووی پەرەسەندنی ئەدەبیاتی ئەورووپاییمان نیشان دەدا. ئەدەبیاتی سەرپاکی ئەورووپایش چ لە رۆژگاری رێنیسانس‌و چ لە قۆناغی دواتردا قەرزداری داهێنانەکانی " بۆکاشیۆ"یە[٦٢].

لەکاتێکا کۆتایی بەباسی ئەو سێ پێشەوایە دەهێنین، پێویستە جارێکی تریش ئەو حەقیقەتە دووپارە بکەینەوە کە سەرەڕای ئەو کەم و کوورپانەی لەبەرهەم‌و بیری ئەوانەدا دەردەکەون، رۆڵێکی دیارو ئاشکرایان لە بووژاندنەوەی ئەورووپادا هەبووەو هەر

(٦٢) D.Hay, Op. Cit .. P. 80.

ئەوان بوون بەردی بناغەکەیان داناو پاشان لەگەڵ رەوتی پەرەسەندنی کۆمەڵدا گەشەیان پێکرلو لەجاران زیاتر نەش و نمایان کرد.

شانازییە بۆ "دانتێ"و "پەترارك" و "بۆکاشیۆ" کە توانییان سەرەتای شۆرشێك لەمەیدانی نووسیندا بەرپا بکەن‌و دوای خۆیان کاریکەنە سەر هەموو رێبازە فکرییە نوێیەکان‌و تێیاندا رەنگ بدەنەوە. لەوانەیشە "ئارازمس ئیرازمۆس" یەکێك بێ لە دیارترین ئەو هومانیستانەی کەلەو قۆناغەدا، رۆژگاری رێنیسانس ی تێدا گەیشتە چڵە پۆپە، بەئەندازەیەکی زۆر پەیرەوی ئەو سێ پێشەوایەی کردبێ.

ئارازمسی رۆتەردامی:

ئارازمس (١٤٦٦؟- ١٥٣٦) جێگایەکی تایبەتی لە مێژووی بزووتنەوەی رووناکبیریی ئەوروپادا هەیە . ئەمەیش نەك لەبەر ئەوەی خاوەنی زەمینەیەکی فیکریی پتەو بوو، بەڵکو لەبەر ئەوەیش کە شوێن پەنجەی بەسەر بزووتنەوەی فیکریی چەندین وڵاتی ئەوروپاییەوە دیارە.

لەشاری "رۆتەردام"ی سەر بەهۆڵەندا لەدایك بوو. سەرەتای ژیان و خوێندنی لەناو کڵێسەکانی ئەو شارەدا دەست پێدەکاو دوایی بەنیازی ئەوەی بروانامەی دکتۆرا لە زانیارییە ئاینییەکاندا وەربگرێ، دەچێتە "پاریس"و هەر لەوێ دەبێتە عەمیدی کۆلیژی "دیفرانس"و نزیکەی شەش ساڵێکیش لەزانکۆکانی ئینگلیستاندا دەرس دەڵێتەوە ، بەتایبەتی لەزانکۆی "کامبرج"و تا ئەو رۆژەی مەرگ شاڵاوی بۆ دەهێنێ‌و لەشاری "بازل"ی سەر بە "سویسرا" چاو لێکدەنێ، لەوڵاتانی "ئەڵمانیا"و "ئیتالیا"و "سویسرا" بە جموجۆڵی زانستییەوە خەریك دەبێ .

ناوو شۆرەتی "ئارازمس" وەك زمانەوان‌و زاناو نووسەرێکی لێهاتوو لەناو کۆڕە زانیاریی‌و رۆشنبیرییەکانی ئەوروپادا بەخێرایی بڵاوبووەوە. ناوبراو شارەزاییەکی تەواوی

له زمانی لاتینیو گریکیدا هەبوو، چەند کتێبێکیشی بۆ لێکۆڵینەوەیان تەرخانکرد. بەلام لەبەرئەوەی بە لاتینی دەدواو پێی دەنووسی، زیاتر بایەخی بەم زمانەیان دەدا.

گەورەترین ئیشێك "ئارازمس" ئەنجامیدا ئەوەبوو تێکستەکانی "ئینجیل"و چەند کتێبێکی کۆنی کڵێسەی چەسپاندو بەوردییو بەزمانێکی رەوان وەری گێرانە سەر زمانی لاتینی. ئەم هەنگاوەیش بووە هۆی ئەوەی خەڵکی بتوانن بە قووڵی لە "ئینجیل" تێبگەن؛ بەتایبەتی چونکە "ئارازمس" هەر بەوەرگێڕانییەوە رانەوەستا، بەڵکو تێکستەکانی ساغکردەوەو رای خۆیشی لەسەریان دەربڕی.

یەکێك لەکارە مەزنەکانی دیکەی "ئارازمس" ئەوەبوو بەشێکی زۆری پەندی پێشینانی نووسەرانی پێشووی هەڵبژاردو کۆی کردنەوەو لێی کۆڵینەوە. بەمەیش توانی بیروڕا مرۆڤایەتییەکان بەخەڵکی بناسێنێو لەکۆڕو کۆمەڵە رۆشنبیرییە جۆربەجۆرەکانی ئەورووپادا بڵاویان بکاتەوە. ئەو بەرهەمەی کە ساڵی ١٥٠٠ ز بەناونیشانی "کتێبی پەندەکان" لە نووسینەوەی بووەوە، بەناودارترین بەرهەمی "ئارازمس" دادەنرێ، ئەم کتێبە بریتییە لە کۆمەڵێك پەندو ئامۆژگاریی و قسەی نەستەقی نووسەرانی پێشوو پێکهاتووەو خۆیشی بەخامەی رەنگینی کەوتە شەنو کەوکردنی ناوەڕۆكو مەبەستی بابەتەکانو بیروڕای خۆی لەسەر دەربڕی. هەموو ئەمانە وایان کرد ئەو کتێبە لەسەردەمی رێنیسانسدا ببێتە ماندەرێکی گەورەو خەڵکی بەپیر بیروڕای مرۆڤایەتییەوە بچنو پاشان وەربگێردرێتە سەر چەندین زمانی ئەورووپاییو بەئەندازەیەکی فراوان بڵاوببێتەوە.

"ئارازمس" لەبیرکردنەوەیدا، پابەندی باوەڕی مەسیحیی بوو. هەمیشە سوور بوو لەسەر ئەوەی کە رەوتی گەشەکردنی بیری مرۆڤایەتی لەیاساو ئەخلاقی ئاینی مەسیحی باشتری بەخۆیەوە نەدیوە. هەر لەم روانگەیەشەوە دەیڕوانییە زانیارییو کلتووری کۆنو لای وابوو زانایانی زوو سەرەتای قۆناغێکی بالاتر بوونو زۆر لەوە پیرۆزترن دەستی

دەستكارییان بۆ درێژ بكرێ. لەبەر ئەوە دژی بزووتنەوەكەی "مارتن لۆتەر" ڕاوەستاو بەرەنگاری هومانیستی ئەڵمانی "ڤۆن هوتن"یش "دانتێ" هاتو سەرەنجام بۆ ئەم مەبەستە كتێبێكی بەناونیشانی "سەرپەستی ئیرادە"وە داناو تێیدا زۆر بەتوندی هێرشی بردە سەر بیروڕایەكانی "مارتن لۆتەر"و بەرگریی لە سەرپەستیی ئیرادەی تاكەكەس دەكرد. سەرەرای ئەمانەیش، بیروباوەڕی "ئارازمس " –بیەوێو نەیەوێ– بووە هێزێكی كاریگەری ناو بزوتنەوەی ریفۆرمی ئایینی. وەك باسكرا بە وردیی "ئینجیل"و كتێبە ئایینییە كۆنەكانی وەرگێڕلو بەتەواوی دەستی پیاوانی كڵێسەی خستە ڕوو. سەلماندیشی كە تا چ ڕادەیەك لە بیروڕای ئایینی مەسیحی لایان داوە. بێگومان مەبەستیشی لەم كارەی ئەوەبوو ڕووبەڕووی زوڵمو ستەمی كۆمەڵایەتی سەردەمەكەی ببێتەوە. هەروەها لە نوسینەكانیدا دەستی بۆ ئەوە ڕادەكێشا كە خاوەندارێتیی تاكەكەس "الملكية الفردية"و جیاوازی كۆمەڵایەتیی‌و هەژاریی تاچ ڕادەیەك زیانی مەعنەوی بە كۆمەڵ دەگەیەنن، بەوەیشەوە ڕانەوەستا، بەشێوازێكی گاڵتەجاریی ڕەخنە نەقەشەكان دەگرێو دەری دەخا ئەوانە لەژێر دروشمی جۆربەجۆردا خۆیان حەشاردلوەو ڕاستییەكەی هەر خەریكی خۆشیی‌و ڕابواردنی خۆیانن. ئەو كتێبەیشی كەناونیشانی "لەبارەی ستایشی نەفامییەوە" بڵاوی كردەوە، نموونەیەكی ڕوون‌و ئاشكرای ڕەخنەی توندوتیژی "ئارازمس"ە سەبارەت بە یاساو نەریتی ئایینی‌و سیاسیی تاریوای سەردەمەكەی‌و لەرێگەی دەرخستنی هەڵس‌و كەوتی خەڵكی دووزمان‌و نەزان‌و ساختەبازەوە، زیرەكانە ناخی خوێنەر دەورووژێنی‌و بەكوڵ دەیهێنێتە پێكەنین‌و بەشێوازێكی هونەری تر لەهاوچەرخانەكانی، پەردە لەسەر حەقیقەتی پیاوانی كڵێسە هەڵدەماڵێ. بەم كارەیشی هەلو مەرجێكی لەباری بۆ بزوتنەوەی ریفۆرمی ئایینی رەخساند، تاوەكو لەكاتی خۆیدا وەك پێویست بتەقیتەوە، بەتایبەتی چونكە نووسینەكانی بەزوویی وەردەگێردرانە سەر زمانەكانی ترو لەناو خەڵكیدا ڕەواجێكی

زیاتریان هەبوو. بەڕادەیەك ژمارەی هەموو ئەو کتێبانەی چاپکران و لەپێش هەموویانەوە کتێبی "لەبارەی ستایشی نەفامییەوە" گەیشتە هەزاران دانە. دیارە ئەم ژمارەیەش بۆ ئەو سەردەمە ئەوەندە گەورە بوو، بەرهەمی هیچ نووسەرێك پێی نەگەیشتبوو .

"ئارازمس"ی ڕۆتەردامی بەهەڵسوکەوت هێمن و لەبیرکردنەوەدا بەلای ئاشتیی و لێبوردندا دایدەتاشی، لەبەرئەوە حەزی بەئاڵۆ گۆڕی سیاسی کتوپڕ پشێوی نەدەکرد. بەپێچەوانەوە باوەڕی وابوو کە دەتوانرێ بەهۆی عەقڵ و فێربوونەوە خەڵکی بخرێنە سەر ڕێگای ڕاست. لای ئەو، عەقڵی ئادەمیزاد بالاترین شتەو دەبێ هەموو بڕیارێکی دروست پشتی پێ ببەستێ. فەرمانڕەوای سەرکەوتوو دەبێ بەعەقڵ چارەسەری ناکۆکی و دووبەرەکی و شەڕی ناوخۆ بکاو هەر لە ڕێگای عەقڵیشەوە چارەسەر بۆ کێشەی نێو دەوڵەتان بدۆزێتەوەو ئاشتییەکی سەروەر دابمەزرێنێ. سەرپاکی ئەم بیروڕا سیاسییانەشی خستە دووتوێی ئەو کتێبەوە کە ناوی "پەروەردەی میری مەسیحی" لێنابوو.

"ئارازمس" لەم کتێبەدا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە پێویستە میر هەموو توانای خۆی بخاتە کار تاوەکو لای گەل خۆشەویست بێ و مەرجە "خاوەن بەزەیی و بەتاقەت و هاودەم" بێ و دەبێ "وەزیرەکانیشی لەوکەسانە هەڵبژێرێ ئەم سیفاتانەیان تێدابێ" و هەوڵ بدات "وڵاتەکەی بەباشی بناسێ"[١٣].

لەم ڕوانگەیەوە "ئارازمس" بایەخێکی زۆر بەلایەنی پەروەردەو فێربوون دەدلو کتێبێکیشی نووسی تێیدا چەند بیروڕایەکی زۆر بەنرخ دەردەبڕێ. بەنموونە: دژ بەشێوازی فێرکردنی دەرەبەگایەتی دەوەستێ و ئاشکرای دەکا زۆر لایەنی ئەو شێوە پەروەردەیە بۆ ڕواڵەت و دۆگماتییانە یاساکانی پەیڕەو دەکرێن. "ئارازمس" هەر بەمەیشەوە ڕاناوەستێ، دژی لێدانی قوتابی دەوەستێ و داوا دەکا شێوازی فێرکردن

---

(١٣) Action and Conviction in Early Modern Europe. Editors J.K. Rabb and J.E. Seigel, Princeton,1969 . P.P. 20-21

سووك بكرێو لای وایە دەبێ بەجۆرێك بێ لەگەڵ ئارەزووی قوتابیاندا بگونجێو گیانی ملهێنانیان تێدا بژیەنێتەوە. بەو چەشنە دەبینین بیروڕاو ڕێبازی "ئارازمس" مەودایەکی فراوانو بەربڵاو وەردەگرێو بەلای زۆربەی مێژوونووسانەوە "ناودارترین کەسە کە بزووتنەوەی مرۆڤایەتی بەخۆیەوە دیوە"[٦٤]. هەندێکی تریش بە "میری زانایان"[٦٥] ناوی دەبەن. لەبەرئەوە ئەگەر هەموان دڵبەستەی بووین شتێکی سەیرو سەرنج ڕاکێش نییە. ئەوەتا لای چەند پاشایەکی ئەورووپایی بەتایبەتی لای ئەوانەی ئەم دەستگیرۆییکردنو بەدەنگیانەوە چوو، جێگای شیاوی بۆ تەرخان کراوە. ئەمە جگە لەوەی توانیی زمانێکی هاوبەش لە نێوان زۆربەی هومانیستانی سەردەمەکەیدا بدۆزێتەوەو بیانکاتە هاوڕێی نزیکی خۆی "تۆماس مۆر" کە بەپێشەوای بیری سۆشیال ئایدیالیزم ناسراوە، یەکێکە لەو کەسانە.

سۆسیال ئایدیالیستەکان

لەو رۆژەوەی کە جیاوازیی باری ژیان لە نێوان چینە کۆمەڵایەتییەکاندا پەیدا بووەو زوڵمو چەوساندنەوە، دەسەڵاتی بەهێز بەسەر بێ هێزدا سەپێنراوە، خەڵکە زۆر لێکراوەکە وێڵن بەدوای چارەسەرێکدا ژانو ئازارەکانیان کەم بکاتەوە. جا وەنەبێ هەوڵو کۆششی ئەم چینە بەش خوراوە دژی واقیعە تاڵەکە بەتەنها سیمای پاڕانەوەو تەقینەوەو یاخیبوونی بەخۆیەوە لکاندبێ، بەڵکو مۆرکی جۆربەجۆری پێوە نراوەو هەندێ جار لەپێناوی دواڕۆژێکی باشتردا لەدەریای بێ بنی خەیاڵدا کەوتوونە مەلەکردن. ئەم دیاردەیەش بە روونیی لەئەدەبیاتی میللیی گەلانی دونیادا دەردەکەوێ. لەسەردەمی گرێك و رۆمانی کۆندا، داستانی "سەدەی زێڕین" هاتە کایەوەو تێیدا

---

(٦٤) Renaissance and Reformation 1300 1648 . ed . by G.R. Elton , second edition . New York , London. 1968 P. 59

(٦٥) R. Palmer and J. Colton, Op. Cit. , P. 59

کۆمەڵ بەجۆرێك دەنەخشێنێ هەرچی پێی بوترێ جیاوازیی و چەوساندنەوە لە گۆڕێ نییە. لەلایەکی‌تریشەوە، چەندین زانا هەمان ئاواتی مرۆڤایەتییان سەرلەنوێ لەزەمینەی فیکریی جۆربەجۆرەوە مشتومڵ کرد. "ئەفلاتون" لەبیرکردنەوەیدا ئایدیالیست بوو بەرگریی لە "کۆمەڵگای کۆیلەیەتی" دەکرد؛ کەچی هەمیشە خەوی بەسیستمێکەوە دەبینی تێیدا زانایان جڵەوی فەرمانڕەوایی بگرنە دەستو چەشنە خاوەندارێتییەکی بەکۆمەڵ تێیدا پەیڕەو بکرێو پەروەردەی منداڵانیش بخرێتە ئەستۆی ئەو سیستمە. لەسەدەی دووەمی پێش زاییندا نووسەری گریکی "یامبوڵ" گەشتێکی خەیاڵیی بەناو دەریادا دەکاو ئەنجام دەگاتە دورگەیەك دەکەوێتە خوارووی نیمچە دورگەی عەرەبەوە کەخێڵێکی بەختیار تێیدا دەژینو ئەوەی پێی بوترێ چەوساندنەوەو جیاوازیی لەناویاندا نییە.

نووسەر لای خۆیەوە ژیانی ئەم خێڵە بەنموونەی ژیانێکی ئایدیایی دادەنێ. لەسەدەی ناوەراستداو تەنانەت دوای ئەو سەدەیەیش خەڵکی خەونیان بەوەوە دەدی ئایدیای نووی ئاینی مەسیحی لەبارەی یەکسانیی و برایەتییەوە بژیەننەوە. ئەم ڕێبازە فیکرییە لەگەڵ دەرکەوتنی پەیوەندییەکانی سەرمایەداریی و جیاوازیی کۆمەلایەتیی و ناڕەزایی خەڵکیدا مەودایەکی بەربڵاوترو قووڵتری بەخۆیەوە دی. ئەوەتا لەباسێکدا کە لەسەدەی شازدەهەمدا لە ئینگلستان نووسراوە، تێیدا بەم جۆرە باسی جیاوازیی کۆمەلایەتیی و ناڕەزایی خەڵکی کراوە: "کێو لەچ سەردەمێکدا دیویەتی خەڵکێکی زۆر لەژیانی خۆیان نارەزابنو خەڵکێکی کەمیش پێی قایل بن؟. کێو لەچ سەردەمێک دیویەتی خەڵکێکی ئەوەندە زۆر ئارەزووی گۆڕانو تازەکردنەوە بکەن؟. کەس بیستوویەتی ژمارەیەکی ئەوەندە زۆر پیاوچاك هەبن، یان ڕاستتر ئەو هەموو خەڵکە هەبن کە دەیانەوێ سیستمی چینایەتیی و دەوڵەت تێكو پێك بدەن؟ کەس بیستوویەتی کە ژمارەیەکی ئەوەندە زۆر خەڵك هەبن رەخنە لەپادشایانو کاروکردارییان بگرنو کەمێکی زۆر کەمیش لایەنگریان بن؟!".

بیروباوەڕی یەکسانیی و عەدالەتی کۆمەلایەتی لەسایەی ئەو جۆرە ژیانەدا مەودایەکی نوێو دەرکەوتووتری بەخۆیەوە دی، بە رادەیەك لەسەردەمی ڕێنیسانسدا

ڕێبازی سۆسیال ئایدیالیزم[٦٦] لەسەردەستی چەند هومانیستێکی دەرکەوتووی سەر بە وڵاتە ئەوروپاییەکاندا بەئاشکرایی خۆی دەنواند. دیارترینی ئەو کەسانەیش کە نوخنی ئەم مەسەلەیە کەوتن "تۆماس مۆر"ی ئینگلیزییە کە بەپێشەوای هەموویان ئەسراوە. دوای ئەویش "تۆمازو–تۆماس–کامپانیللا"ی ئیتالیاییە کە بەنوێنەرێکی دەرکەوتووی ڕێبازی سۆسیال ئایدیالیزمی رادیکالی ناسراوە، ئەو ڕێبازەی کە لەو سەردەمەدا بنەما فیکرییەکانی بە ئاشکرا دەرکەوتن. سۆسیال ئایدیالیستەکان گیروگرفتی کۆمەڵگایان بەشێوەیەك چارەسەر دەکرد جیاوازییەکی تەواوی لەگەڵ شێوەکانی پێشودا هەبوو. ئەوانە ئەگەر چی نیازی پاکو ئامانجێکی پیرۆز پاڵی پێوە دەنان عەودالی ژیانێکی باشترو خۆشتر بن؛ بەڵام ئەو جیهانەی ئەوان پێکیان دەهێنا ئەوەندە خەیاڵیی بوو، مەحاڵ بووکەس پێی بگاو لەسایەیدا بحەوێتەوە. "تۆماس مۆر" ئە بەناوبانگترین نووسینیدا باسی وڵاتێکی ئاسوودەو بەختیار دەکا لە دوورگەی "یۆتۆپیا"دا، کەچۆن بەهۆی سیستەمەکەیەوە لەهەموو ئەو گیروگرفتانە بەدوورە کەکۆمەڵگاکانی تر، پێوەی دەناڵێنن.

لە "یۆتۆپیا"دا، نەخاوەندارێتی تاکەکەس هەیەو نەچەوساندنەوە. دوکانو عەمبارەکان بۆ هەموانەو هەرکەس چی پێویست بێ بەخۆڕایی وەری دەگرێ. هەر ماڵێك دوو دەرگای هەیەو هەمیشە بۆ خەڵکی لەسەر پشتن. هەموو کەسێکی ناو "یۆتۆپیا" دەبێ ئیش بکا بەمەرجێك ماوەی ئیشکردنی لەڕۆژێکدا شەش سەعات زیاتر نەبێ. ئافرەت مافی تەواوی خۆی هەیە لەگەڵ پیاودا بەیەك چاو تەماشا دەکرێ. ئارایشتو دەوودەرمانی خۆ جوانکردن بەکارناهێنێو جوانیی سروشتی لامەبەستە، چونکە پیاوانی ناو "یۆتۆپیا" ئارەزوویان لەئارایشت نییەو لای ئەوان ڕەوشتی بەرز لەپێش جوانییەوەیە. لەناو ئەم کۆمەڵەدا ئاستی هوشیاریی خەڵك لەڕادەیەکدایە ڕقیان

---

[٦٦] لێرەدا هەرئەوەندە بەپێویست زانرا لە هێڵە بنچینەییەکانی ئەو ڕێبازە بدوێین، وەکو تر دەهێنێ لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ بۆ ئەم باسە تەرخان بکرێ.

لەئالتون‌و زێڕ دەبێتەوە لەبەرئەوە دەیکەنە کۆت‌و پێوەندی کۆیلەو قەعدەی منداڵو نیشانەی تایبەتی بۆ تاوانباران(*).

فەیلەسوف‌و سیاسی‌و شاعیرو زانای‌ئیتاڵیایی " کامپانیللا" لە کتێبی "شاری خۆر"دا لە"تۆماس مۆر" بەولاوەتریش دەچی(١٧). دانیشتوانی ناو شارەکەی ئەم "خزمەتی شت‌و مەك ناکەن، بەڵکو شت‌و مەك خزمەتی ئەوان دەکا" هەموو کەس ڕۆژی چوار سەعات ئیش دەکاو ماوە بە"خەڵکی دەروون پیس‌و مشەخۆر نادرێ". دانیشتوانی ئەو شارە لەچێشتخانەدا پێکەوە نان دەخۆن‌و پێکەوەدەژین‌و دەوڵەتیش ئەرکی پەروەردەو فێرکردنی منالآن دەگرێتە ئەستۆ.

هەر لەسەردەمی ڕێنیسانسدا چەند کەسێکی دی، هەمان ڕێبازیان گرت‌و بەم یان بەو شێوە بیروڕایەکانی "مۆر"و "کامپانێللا"یان دووپات دەکردەوە، لەوانە "سیرانۆ"ی فەرەنسایی‌و "تۆماس مۆنزێر"ی ئەڵمانیی‌و ژمارەیەکی تریش. بەلآم "مۆنزیر" یەکەم کەس بوو بیروڕایەکانی لەناو چەوسا‌وەکاندا بلآوکردەوەو لایەنی تیوریی‌و پراکتیکی یەك

(*) "تۆماس مۆر" سالی ١٤٧٧ز لەدایکبووەو لەسالی ١٥٠٠ز بەدواوە بووە بەپارێزەر. سالی ١٤٩٩ چاوی بە"ئارازمس"ی هۆڵەندایی کەوتووەو بیرو باوەڕی ئەو کاری تێکردووە. سالی ١٥١٦ لەنووسینی "یۆتۆپیا" بووەتەوە. لەسەردەمی "هەنری هەشتەم "دا بووەتە راوێژکاری پاشا. لەئەنجامی ئەو ناکۆکییەی کەوتە نێوان شا "هەنری" و "پاپا"وە شا لەپاپا یاخی دەبێ‌و خۆی بەسەرۆکی کلێسەی ئینگلیزی دادەنێ "مۆر" بەم هەڵوێستەی "هەنری" قایل نابێ، بۆیە شا بڕیاری کوشتنی دەردەکاو لەبەرەبەیانی "٦"ی تەمووزی سالی ١٥٣٥دە لەسەری دەدرێ بڕوانە (یوتوبیا". ترجمة وتقديم د. انجيل بطرس سمعان . دار المعارف بمصر ١٩٧٤. ـ وەرگێڕ.

(١٧) "کامپانیلا" لەزۆر بۆچونیدا لەسنوری فەلسەفەی ڕۆژگاری ڕێنیسانسی تێپەڕندا. بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە :

E.Garin, Italian Humanism. Philosophy and. Civic Life in the Renaissaance. Oxford. 1965.P.p 215-220.

خستو بوو بەیەکێك لەسەرکردە ناودارەکانی جەنگی بەناوبانگی جووتیارانی ئەڵمانیا لەساڵانی ١٥٢٤-١٥٢٥دا.

بیروڕای سۆسیال ئایدیالیستیەکان لەبریتی ئەوە پشت بەزەمینەی واقیع ببەستێ لەجیهانێکی خەیاڵاوییدا دەخولایەوە. "تۆماس مۆر"یش هەروا لەخۆوە کتێبە بەناوبانگەکەی ناونانێ "یۆتۆپیا" کەبەزمانی لاتینی مانای "شوێنێکی نەبوو" دەگەیەنێ. جا لەگەڵ ئەوەیشدا کەبیروڕای ئەمانە شوێن پەنجەیان بەڕێبازەکانی دوایی سۆشیالیزمەوە دیارەو کەمو زۆر کاریان تێکردووە، بەڵام لەچوارچێوە تەسکەکەی خۆیدا گیری خواردو نەیتوانی لەسەردەمی ڕێنیسانسدا کاری خۆیبکا. بەتایبەتی ئەگەر لەتەك ئەو بەرهەمە زۆرو جۆربەجۆرانەی نیگارکێش و پەیکەرتاشەکاندا بەراوورد بکرێن کە بەئەندازەیەکی دیار بڵاوبوونەوەو پەرەیان سەند.

نیگارکێش و پەیکەرتاشانی رۆژگاری ڕێنیسانس

نیگارکێشان و پەیکەرتاشین لە ڕەوتی گەشەکردنی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا ڕەگو ریشەیەکی قوڵیان هەیە. یەکێك لە خاسیەتەکانی ئەم دوو هونەرە ئەوەیە، گەر بێو باروبروفێکی باشیان بۆ برەخسێ -لە چاو هونەرەکانی تردا- زووتر ئەشونما دەکەن. سەردەمی ڕێنیسانس تەواوی ئەو هەلو مەرجانەی بۆ ئەم دوو هونەرە رەخساندو بەرادەیەك کۆتو پێوەندیان پچڕاند، هیچ لایەنێکی دیکەی زانستی مرۆڤایەتی نەیتوانی شان لەشانیان بدا. لەو سەردەمەدا، دەبوو هونەر ئەو کۆسپە گەلەبارە تەخت بکا کە ڕێگای لەداهێنان دەگرت و دەیخستە ناو چوارچێوەیەکی تێجگار تەنگەبەرەوەو ئادەمیزادی بەجۆرێك ئیفلیج دەکرد نەتوانێ هەست بەجوانیی سروشت بکا. تابلۆکانی سەدەی ناوەراست نەك هەر تاریكو ڕەشبین بوون بەڵکو "ر.م.سکۆب" وتەنی "دەروونی ئادەمیزاد قێزی لێیان دەهاتەوە". لەبەرئەوە دەبوو هونەرمەندە تازەکان ڕێگەیەکی سەخت بگرنە بەر تاکو ئەو ئادەمیزادەی "هونەری مەسیحی بە

بچوكو ملكەچى دادەنا" بكەنە "بوونەوەرێكى گەورەو سەربەرز"ی ئەوتۆ[٦٨] نەك زەمین "ئاسمانیش داگیر بكا"[٦٩] ترازیدیای عیسا لەوەوە كە بەتارماییەكی ترسناك نیشان دەدرا، لە پێناوی بیروباوەڕدا بكرێتە دەرس و پەندی ژیان.

بەهۆی پەرەموچی كەڵە هونەرمەندانی سەردەمی ڕێنیسانسەوە مردنی عیسای چوارمێخە كێشراو بەرگێكی نوێو نەمری بەبەردا هەڵكشا كە لەژێریدا ئازارو ئەشكەنجەكانی حەشار دەدرێن. عیسا كە "بەداردا دەكرێ لەهەڕەتی لاویدایە"و بە منداڵیی ساویلكەیەو بەچەشنی هەر منداڵێكی تر وەك پەپولە بەدەورو خولی "مریەمی دایكیدا" دەسوڕێتەوەو پێوەندیی راستەقینەی هەموو دایكو فرزەندێكمان نیشان دەدا.

زۆر هۆی تریش هەبون وایان كرد هونەری سەردەمی ڕێنیسانس بەو خێراییە گەشە بكەن. دەتوانین بڵێین هەموو گەلانی ئەورووپا بەچینو توێژە كۆمەڵایەتییە جیاجیاكانیانەوە بەشدارییان لەدەوڵەمەند كردنی ئەم لایەنە گرنگەی ژیانی رۆشنبیری كرد. باری ژیانی خەڵكە هەژارو نەداراكان لەدۆزەخی چەوساندنەوەدا، داهێنانی سادەو لەهەمان كاتدا بەهێز لەبواری فۆلكلۆرو كاری پیشەییدا؛ سەرباكی ئەمانە بوونە سەرچاوەی ئیلهامی هونەرمەندان.

هەرچەندە ژمارەیەكی زۆری ئەو هونەرمەندانە سەر بەتوێژە كۆمەڵایەتییە هەژارەكان بوونو پاشان مەوقیعی چینایەتییان پێ‌بەپێی گۆڕانی كۆمەڵ گۆڕدرا، بەڵام هەموو ئەو پەیوەندیانەیان دەپچڕاند كە بە رابوردووی خۆیانەوە دەیان بەستنەوە. تەوژمی بەنێنی یاساو نەریتی كۆمەڵایەتی نوێ بەجۆرێك كاریان لەخاوەن سامانو دەوڵەمەندان كرد. دەیان ویست هەتا لەژیان دان بەشانو شكۆیاندا هەڵبدرێ بۆ ئەم مەبەستە نیگاركێشو پەیكەرتاشەكانی ئەو سەردەمە بەڕوونیی خاسییەتەكانی ڕێنیسانسیان بەرجەستە دەكردو دەتوانین بەهۆی ژیانو بەرهەمی هەر سێ كەڵە هونەرمەندەكەی ئەو قۆناغە

---

(٦٨) M.L. Bush , Op. Cit. , P. 153

(٦٩) R. Palmer and J. Colton, Op. Cit. , P. 52

"لیۆناردۆ دافینشی"و "میکائیل ئەنجیلۆ"و "رۆفائیل سانتی"یەوە کەلە ئیتالیادا سەریان هەڵدا، پایەی بەهرەمەندییان لەم مەیدانەدا بخەینە پێش چاو.

لیۆناردۆ دافینشی ١٤٥٢-١٥١٩ ز.

کەم رێکەوتوەمێژووی مرۆڤایەتی بلیمەتێکی وەك "دافینشی"ی بەخۆیەوە دیبێ کەلە هەموومەیدانەکانی هونەرو زانستو ئەدەبو فیکردا سوارچاك بوویێو بەلێهاتوویی بەتواناترین بلیمەتو داهێنەری سەردەمی رێنیسانس لەقەڵەم بدرێ(*).

"لیۆناردۆ" لەشاری "ڤینشی"ی سەر بە "فلۆرەنسا" لەدایك بووەو هەر لەوێش بەهرەمەندیی دەرکەوتوەو کەڵکەڵەی داهێنانی کەوتۆتە سەر. "لیۆناردۆ دافینشی" لەتێروانینێکی نیمچە فەلسەفییەوە باوەڕی وابووە کەپەیوەندییەکی لەپچڕان نەهاتوو هونەرو زانست بەیەکترەوە دەبەستێتەوەو هەتا مردیش لەم رایەی پاشگەز نەبووەوە. ئەو لای وابوو دەبێ داهێنان لەبواری نیگارکیشاندا بەوردیی پشت بەشێوەی گونجاو ببەستێ، دیارە ئەمەیش پێویستی بەوە هەیە –سووریش بوو لەسەر ئەم رایەی– نیگارکێش شارەزاییەکی تەواوی لەماتماتیکدا هەبێ. ئەگەر نیگارکێشێکی رەسەن بیەوێ بەوردیی ئەعبیرلەجەستەی ئادەمیزاد بکا، دەبێ ئاگاداری وردترین ئەندامی لەشی مرۆڤ بێ. کاتێکیش دەتوانێ ئەم کارە ئەنجام بدا لەئەناتۆمیا تێگەیشتبێ، بۆیە خۆیشی بایەخێکی تایبەتی بەم زانیارییە دەدا. پاشان "لیۆناردۆ" پەیوەندی نێوان زانستو نیگارکێشانی بەهۆی سروشتەوە دەست نیشان کرد.

هەمیشەیش پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کەسروشت بۆتەی گشت زانیارییەکانەو لەهەمان کاتیشدا مەیدانی سەرەکی داهێنانی نیگارکێشانەو داوای لەهونەرمەندان دەکرد لەپێناوی داهێنانێکی هونەریی رەسەندا زانستی راستەقینە فێربن.

(*) سەیر ئەوەیە قوتابخانە سایکۆلۆژییەکەی "سیگموند فرۆید" هۆی بلیمەتی ئەو پیاوە مەزنە دەباتەوە سەر گرێی کەمو کوڕیی. "فرۆید" لەو لێکۆڵینەوەیەیدا کە بۆ"دافینشی"ی تەرخان کردووە رای وایە ئەو هونەرمەندە "هۆمۆ سێکسی" "الشذوذ الجنسي"هەبووە!! _ وەرگێڕ_

لەمەوە "لیۆناردۆ" جگەلەوەی نیگارکێشێکی سەرکەوتوی لێدەرچوو، بنچینەیەکی تیوریشی بۆهونەری نیگارکێشان دامەزراند. پاش مردنیشی تێبینییە گرنگەکانی لەدووتوێی کتێبێکدا چاپکران. بەلای "لیۆناردۆ دافینشی"یەوە، پایەی نیگارکێشان لەهەموو هونەرەکانی تر بالآتره، چونکە دەتوانێ "هەموو ئەو شتانە دەربڕێ کەدەبینرێن" بۆیە بەزانیارییەکی سەریەخۆیش ناوی دەبا. بێ گومان خۆیشی لەو مەیدانەدا ئەوەندە بەدەسەلآتو لێهاتوو بوو گەیشتە پلەی کەمالۆ ئەو چەند تابلۆ کەمەی لەپاشی بەجێمان، تائێستا بەدەگمەنترین بەرهەمی هونەری نیگارکێشان دادەنرێن. ناوبراو لەناوەڕۆکی ئەو تابلۆیانەدا بەگەشبینییەوە سامانی لەبن نەهاتووی سروشتو ژیانی دەردەبڕیو لە هیچ بەرهەمێکیدا دەست بەرداری ئەم تێڕوانینەی نابێو تەنانەت لەو تابلۆیانەشیدا کە بۆ کارەساتی ئاینیو پیاوانی کڵێسەی تەرخان کراوون هەست بەو ترسو بیمە ناکرێ کە لەبەرهەمی زۆر نیگارکێشی هاوچەرخیدا دەبینرێن "لیۆناردۆ" لە تابلۆی "مەریەم و گوڵ"دا، داهێنەرانە بەختیاریی ئافرەتێك بەرجەستە دەکا کە لەگەڵ کۆرپەکەیدا یاری دەکا. لەتابلۆ بەناوبانگەکەی "مۆنالیزا" یاخود "جۆکەندە" دا کە سالی ۱۵۰۲[٧٠] نەخشاندوویەتی بەهۆی نیگاو زەردەخەنە تەماوییەکەی ئەو ئافرەتەوە، مەودایەکی هونەرییو لەهەمان کاتیشدا تایبەتیی بەجوانییە بێ وێنەکەی دەبەخشێ. بەرادەیەك زەردەخەنەکەی "مۆنالیزا" ئەوسایشو ئێستایش مایەی مشتو مڕو لێکۆلینەوەی چەندین نیگارکێشو خەڵکی پسپۆڕە.

بەو جۆرە دەبینین سەرچاوەی داهێنانەکانی "لیۆناردۆ" دەچێتەوە سەر شارەزاییەکی قووڵو شۆڕبوونەوەی بەناخی دەروونی کەسانی ناو تابلۆکانیداو چۆنیەتی هەلبژاردنی رەنگو گونجاندنی لەتەك ناوەڕۆکی بەرهەمەکەدا. ئەمە جگە لەو بزووتنەوەیەی بەشێوەیەکی سەرسوڕهێن لەوێنەکانیدا هەستی پێ دەکرێ. هەموو ئەم

[٧٠] تابلۆی "مۆنالیزا" ئەگەر لەهەموو ئەو شتانەی لە موزەخانەی "لۆڤەردا"دا، دانراون بەنرخترنەبێ، ئەوا یەکێکە لەوانە.

خاسییەتانەی لەبەرهەمەکانی "لیۆناردۆ"دا دەرکەوتن، کردیانە پێشەوای قۆناغی نوێی پەرەسەندنی هونەر لە ئیتالیاو دواییش لە ئەورووپا دا. سەبارەت بەم هۆیانە، ناتوانرێ "لیۆناردۆ"ی زاناو "لیۆناردۆ"ی نیگارکێش لەیەکتر جیابکرێتەوە. ناشێ نەئەمیان و نەئەویان لە "لیۆناردۆ"ی مرۆڤ دابڕ بکرێن. "لیۆناردۆ" ئادەمیزادێکی کامڵو بلیمەتێکی هەڵکەوتووی ئەوتۆ بوو، هەموو لقەکانی زانستی تێدا ئاوێتەی یەکتر دەبوون و هێزو پێزێکی تەواویان بەبەرهەمە جۆربەجۆرو ناوازەکانی دەدا. ئەو پیاوە زانایەکی ئەوەندە بلیمەت بوو بەسەرنج و تێبینییە وردەکانی چەند مەڵۆیەکی بەپیتی خستە سەر شارای زانستی مرۆڤایەتی. لە ماتماتیک و رووەکناسی و میکانیک و فیزیک و ئەستێرەناسی و جیۆلۆجیاو ئەنەتۆمیاو فیسیۆلۆجیای ئادەمیزادو ئاژەڵو هونەرە سەربازییەکانی دەکۆڵییەوە. بۆ گەیشتن بەمەبەست، جگە لە بۆچوونەکانی خۆی پەنای دەبردە بەر تاقیکردنەوەو لێکۆڵینەوەی زانایانی پێشوو. کەلە میکانیکی دەکۆڵیەوە پشتی بەدەسکەوتی ئەوانەی پێش خۆی دەبەست. خۆیشی وەك ئەندازیارێکی خاوەن تاقیکردنەوە شتی نوێی دەخستە سەر بۆچوونەکانی ئەوان. "لیۆناردۆ" بایەخێکی زۆری بە هەندێ مەسەلەی گرنگ دەدا. وەك کاردانەوە "رد الفعل"و ماوکێشەیی "التوازن"و بەربوونەوەی تەنەکان "سقوط الأجسام"و شێوەی بەرگریی تەنە جۆربەجۆرەکان "مقاومة الأجسام المختلفة"و زۆری تریش. لەبەر رۆشنایی تاقیکردنەوەکانی چەند پرۆژەیەکی بۆ شارێکی نمونەیی داڕشت چەند نەخشەو پلانێکی نوێی بۆ هونەری بیناسازیی ئامادەکردو دەیویست پەرە بە هونەری بیناسازی گومەز بدا. یەکەم کەسیش بوو هەوڵیدا ئامێرێك دروست بکا توانای فڕینی هەبێ. بۆ ئەم مەبەستە پەنای بردە بەر تاقیکردنەوەو لەشێوەی فڕینی باڵندە ورد دەبووەوە، ئەنجامیش نزیکەی سەد تیوری لەم بارەیەوە داڕشت و توانی چەند ئامێرێك دروست بکا بەهۆی دەست یاخود بەهۆی سپرینگەوە لە زەوی بەرز ببنەوەو دوایی گەیشتە ئەو باوەڕەی -ئەمە بۆ ئەو کاتە شتێکی نێجگار گرنگ بوو- کە ئامێرێك توانای فڕینی هەبێ دەبێ لەناو خۆیدا

ماشینێکی سەریەخۆ بیجوولێنن. دوای مردنیشی لەناو دەستنووسەکانیدا چەند وێنەیەکی پەرەشووتو فڕۆکەی ستوونی -هیلیۆکۆپتەر- دۆزراوەتەوەو گەرەکی بوو بەهۆی پەرەشووتەوە یارمەتی ئادەمیزاد بدا تاوەکو لەشوێنە بەرزەکانەوە بەهێواشیی خۆی بهاوێتە سەر زەوی.

جگە لەمانە "لیۆناردۆ" چەندین نەخشەی بۆ ئامێرە تازەکان دانا، لەوانە ئامێری چنین و شیکردنەوەی لۆکەو مشتو مالکردنی شووشەو دارتاشیی و هەلکەندنی جۆگەلو تواندنەوەی میتالۆ زۆری تریش. ئەو یەکەمین کەسە ویستی هێزی رووناکیی دیاری بکاو پاشان لەسەر بنچینەی تاقیکردنەوە بیبەستێتەوە بە مەودای شوێن -البعد المكاني-ەوە. دەتوانرێ ئەو بەراوردەی "لیۆناردۆ" کردی سەبارەت بە بلاوبوونەوەی شەپۆلەکانی سەر رووی ئاو لەگەڵ بلاوبوونەوەی دەنگو رووناکیدا بەسەرەتای تیوری "شەپۆلی تیشک- التموج الضوئي" دابنرێ.

"لیۆناردۆ" بە درێژایی تەمەنی وەك نیگارکێش و زانایەك بایەخی بە "ئەنەتۆمیا" دەدلو هەر بەوەوە نەوەستا نەشتەرکاریی لەجەستەی ئادەمیزاددا بکا، بەلکو لاشەی ئاژەلی جۆربەجۆریشی یەکالا کردەوە. ئەو دەستنووس و وێنە ئەنەتۆمیانەی دوای مردنی بۆی بەجێهێشتووین، نەك هەر لەبەرهەمەکانی سەردەمی خۆی تێپەڕاندووە بگرە لەوانەی سەدەکانی دوای خۆیشی کامڵترن. ئەم زانا هونەرمەندە گەیشتە هەندێ ئەنجامی زۆر گرنگ ئەوەبوو سەرێبۆقی لەلاشەکەی جیاکردەوەو دڵی دەرهێنا. یەکەم کەسیشە ژمارەی راستەقینەی بڕبڕەکانی کلێنچکە -العصعص-ی ئادەمیزادی دۆزیەوە. رێی تێدەچێ بیری لەوە کردبێتەوە چۆن ئادەمیزاد لەشێوە سەرەتاییەکەیەوە نەش‌ونمای کردووە، چونکە ئەو بەراوردکارییەی لەنێوان ئادەمیزادو ئاژەڵی نزیك بەئادەمیزاددا کردوویەتی، یەکێکە لە پرۆژە زانستییەکانی.

لەمەیدانی ئەستێرەناسیدا، بەهەموو توانایەوە دژی ئەو بیروڕایانە دەوەستا کە زەوییان بەچەقی گەردوون دادەنا. یەکەمین کەسە سەلماندی رەنگی راستەقینەی مانگ

خۆڵەمێشییە. هەروەها لەو باوەڕەدا بوو کە دوور نییە وشکاییو دەریاکان بە درێژایی مێژوو گۆڕانیان بەسەردا هاتبێ. بەڵگەیشی بۆ ئەم رایەی ئەوە بوو کە پاشماوەی ئاژەڵی دەریایی لەو شوێنانەدا دەدۆزرێنەوە کە ئێستا زۆر لەکەنار دەریاکانەوە دوورن. شایانی باسە "لیۆناردۆ" بەشدارییەکی گەورەیشی لەگەشە پێکردنی ئامرازەکانی جەنگدا کرد. لەناودەستنووسو نەخشە لەپاش بەجێماوەکانیدا هەندێ وێنە دۆزراونەتەوە زۆر لە تانکو زرێپۆش دەچن هەوڵێکی زۆریشی دا، پەرە بەتۆپو تەقەمەنی ئەو سەردەمە بداو چەند نەخشەیەکیشی بۆ جلو بەرگی ژێر ئاوو ئەو چەشنە پردانە کێشا کەلەوەختی شەڕو بەپێی پێویست دادەمەزرێنرێن. سەرباکی ئەم هەوڵو کۆششەی "لیۆناردۆ" لەپێناوی ئەوەدا بوو سەربەخۆیی وڵاتەکەی بپارێزێ. ئەوەتا لە یاداشتەکانیدا دەڵێ: "..من ئامرازی بەرگریکردنو هێرش بردن دروست دەکەم تاوەکو بەهۆیانەوە بەرەنگاری ئەو زۆردارانە ببنەوە کەچاویان تێمان بڕیوە. بۆیە دروستیان دەکەم تاوەکو پارێزگاریی ئەو خەڵاتە گەورەیەیان بکەم کە سروشت پێی بەخشیوین، ئەویش سەربەستییە.."[71] "لیۆناردۆ" بەکوڵو دڵ پاڵپشتی ئاشتیی دەگرتو[72] وەك زانایەك دژی شەڕ دەستاو لای وابوو ئەوپەڕی شێتییە، دیارە بەم قسانەیش تەواو نیشانی پێکاوە، چونکە لەو کاتەدا نەیدەزانی چەند بەرهەمێکی دانسقەی دەبنە قوربانی شەڕەکانی "ناپلیۆن "و "هیتلەر"و تەنانەت ئەو شەڕانەیش کە لەسەردەمی خۆیدا روویان دا ئەوەبوو پادشای "میلان " رووی لێنا پەیکەرێك بۆ "سفۆرزای" گەورەی بنەماڵەکەیان دابڕێژێ، "لیۆناردۆ" بەدڵ و گیان بەدەنگییەوە چوو. هەر لەو نەخشانەدا کە بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکە ئامادەی

---

(71) لە کتێبی "عبقرية ليوناردو دافنشي في الهندسة"ی دکتۆر جلال شوقی وەرگیراوە . چاپی قاهیرە ١٩٦٤ ل٢٧٣.

(72) لەسەر پێشنیازی ئەنجومەنی ئاسایشی جیهان، لەمانگی نیسانی ١٩٥٢دا، چەند دەسگایەکی رۆشنبیریی جیهانیی بەبۆنەی تێپەڕبوونی پێنج سەد ساڵ بەسەر لەدایك بوونی هونەرمەندی داهێنەرو زانای گەورە "لیۆناردۆ دافنشی"یەوە ئاهەنگیان گێڕا.

کردبووه، دەردەکەوێ کە تەنها بەرزیی ولاخەکەی حەوت مەتر زیاتر بووە. "لیۆناردۆ" ماکێتی پەیکەرەکەی لە قوڕ دروست دەکا تا لە دواییدا بکرێتە قالب و بەبرۆنز دابڕێژێ. ئەو سەلیقەی هونەریی وردەکارییەی لەو نمونەیەدا بەکاری هێنابوون، وایان کرد تا ئەو کاتەی دادەڕێژرێ لە گۆرەپانێکی شاردا دابنرێ و خەڵکیی دەستە دەستە بچن تەماشای بکەن. بەڵام ئەو هێرشەی فەرەنسا کردبیە سەر "میلان" و پێویستی وڵات بە برۆنز، ماوەی نەدا پرۆژەکەی بەئەنجام بگەیەنێ. لەوەیش سەیرتر ئەوەبوو، کاتێک سەربازە فەرەنساییەکان گەیشتنە ئەو شارە نموونەی پەیکەرەکەی "لیۆناردۆ"یان کردە نیشانەو مەشقیان لەسەر دەکرد[٧٣] بەو چەشنە کارێکی هونەریی زۆر مەزنیان لەپێش چاوی خاوەنەکەی لەکەڵک خست و ئەویش لەئاست ئەم کارەساتەدا خۆی پێنەگیراو چووە "ڤێنسیا" و لەوێشەوە گواستییەوە بۆ "فلۆرەنسا".

"لیۆناردۆ دافنشی" هەموو تێبینیی و بۆچوونە زانستییەکانی بەزمانی نەتەوەکەی دەنووسییەوەو بەتوندیی وەک ڕۆڵەیەکی ئەمەکداری گەل و سەردەمەکەی دژی زمانی لاتینی بوو. لەم بارەیەوە بەچەند وتەیەکی بەنرخ رای خۆی دەردەبڕێ و دەڵێ: ".. لەناو زمانەکەی خۆمدا ئەوەندەم وشە هەیە زۆر لەوە زیاترن تەعبیریان لەشتەکان پێبکەم و ناوەرۆکی بیروڕاکانمیان پێ دەربڕم ..".

"لیۆناردۆ" خوویەکی لەگەڵدا بوو، هەمیشە دەفتەرێکی تایبەتی لە باخەڵدا هەڵدەگرت و تێبینییەکانی تێدا تۆمار دەکردن و پاشان بە پێی بابەت ڕێکی دەخستن و بە پێچەوانەشەوە دەینووسینەوە، واتە لە راستەوە بۆ چەپ. سەیر ئەوەیە دەیتوانی بە ئاسانیی بەهەردوو دەست بنووسێ و نیگاریکێشی. مایەی داخە تائێستا تەواوی نووسینەکانی بەدەستمان نەگەیشتوون، ئەوەیشی کە لەبەردەست دایە نزیکەی حەوت هەزار لاپەڕەیەکی جیاجیای دەستنووسەکانێتی و لەمۆزەخانەکانی ئەوروپا "لەندەن و

(٧٣) M.L. Bush , Op. Cit. , P. 163

پاریس‌و میلان"و هه‌ندێکی تردا، پارێزراون‌و به‌هۆیانه‌وه ده‌توانرێ بیروڕایه‌کی ئاشکرا سه‌باره‌ت به‌مه‌زنیی‌و گه‌وره‌یی ئه‌م زانا هونه‌رمه‌نده پێك بهێنرێ.

ئه‌وه‌ی شایانی باسه له‌ناو یادداشته‌کانیدا شتی وایان تێدایه ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نن "لیۆناردۆ" ئاگاداری به‌رهه‌می زانا موسڵمانه‌کان بوو بێ، له‌وانه: "رازی"و "ئیبن سینا". له‌نیوه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه‌وه ده‌ستکرا به چاپکردنی نووسینه‌کانی "لیۆناردۆ"و له‌سییه‌کانی ئه‌م سه‌ده‌یه‌دا کۆتاییان هات. له‌مه‌وه بۆمان ده‌رده‌که‌وێ، بۆچی ئه‌و که‌ڵه پیاوه نه‌یتوانیوه به‌ئه‌ندازه‌یه‌کی زۆر کار له‌گه‌شه‌کردنی زانست بکاو به‌رخێرایییه‌ی که پێویست بوو کار له‌و داهێنانه زانستییانه بکا که‌زانایانی سه‌ده‌کانی دوای ئه‌و پێی گه‌یشتن، له‌کاتێکدا "لیۆناردۆ" زۆر له‌پێش ئه‌وانه‌وه ده‌ستی بۆ درێژ کردبوون‌و دۆزیبوونییه‌وه.

به‌نموونه: "لیۆناردۆ" سه‌د ساڵێك به‌ر له "گالیلۆ" چه‌ند دیارده‌یه‌کی له‌باره‌ی هه‌ڵهاتن‌و ئاوابوونی مانگه‌وه دۆزیبوه‌وه. ئه‌و کاته‌یش که ئه‌مریکییه‌کان یه‌که‌م "تایپ رایته‌ر"یان داهێنا[74] "لیۆناردۆ" ٣٥٠ ساڵ بوو نه‌خشه‌که‌ی کێشابوو.

راستییه‌که‌ی که‌س ناتوانێ داهێنانه‌کانی ئه‌م ئاده‌میزاده مه‌زنه له‌مه‌یدانی زانست‌و هونه‌ردا سه‌رژمێر بکا. پێویسته ئه‌و حه‌قیقه‌ته‌ش فه‌رامۆش نه‌کرێ که "لیۆناردۆ" هاوچه‌رخی سه‌رده‌مێك بوو، وڵاته‌که‌ی له‌رووی سیاسی‌و ئابووری‌و کۆمه‌ڵایه‌تییه‌وه به‌ره‌و هه‌ڵدێر هه‌نگاوی ده‌نا. به‌راده‌یه‌ك ناچاربوو بیست ساڵی دوایی ته‌مه‌نی کۆڵ به‌کۆڵ بگه‌ڕێ تا شوێنێك بدۆزێته‌وه‌و تێیدا ئارام بگرێو په‌ره به‌داهێنانه‌کانی بدا. بێگومان ئه‌م باره ده‌روونییه به‌ته‌واوی کاری کرده سه‌ر به‌رهه‌مه‌کانی دوایی "لیۆناردۆ"و به‌ئاشکرا پێوه‌یان دیاره. دواجاریش له‌سه‌ر داخوازیی "فرانسوای یه‌که‌م"ی پاشای فه‌ره‌نسا چووه پاریس‌و له‌ده‌رباری ئه‌ودا رێزێکی زۆری لێنراو کۆشکێکی تایبه‌تی به‌ته‌نیشت کۆشکی پاشایه‌تییه‌وه بۆته‌رخان کراو شه‌خسی "فرانسوا" به‌رده‌وام

---

[74] یه‌که‌م تایپ رایته‌ر "آلة الطابعة" ساڵی ١٨٦٧ دروست کرا.

هامشۆی دەکردو هەموو جارێك ماوەی چەند سەعاتێکی بەگفتوگۆ کردن لەگەڵدا بەسەر دەبرد. بەڵام جێی داخە ئەم بەهەشتە زۆری نەخایاندو پاش دووساڵ ئەم هونەرمەندە بلیمەتەی سەری نیشتمانەکەی گەیاندە کەشکەڵانی ئاسمان بەئاوارەیی سەری نایەوە. دوا پیاوەتیشی ئەوە بوو هەرچی هەبوو بەو خزمەتکارەی بەخشیی کەبەدرێژیی تەمەنی وەفادارو خزمەتگوزاری بوو.

میکائیل ئەنجیلۆ(١٤٧٥-١٥٦٤)

نیگارکێش و پەیکەرتاش و ئەندازیارو شاعیری ئیتاڵیایی ناسراوە. لە"فلۆرەنسە" پێگەیشتووەو هەرلەوێ خوێندوویەتی و فێری نیگارکێشان و پەیکەر تاشین بووە. "ئەنجیلۆ" نزیکەی ٩٠ساڵێك ژیا. واتە ژیانی دەکەوێتە نێوان ساڵەکانی دوایی سەدەی پازدەهەم و نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمەوە. بەو پێیە دەبێتە هاوچەرخی گرنگترین قۆناغەکانی شۆرشی رۆشنبیریی نوێی ئەورووپا کەوڵاتەکەی خۆی مەڵبەندی یەکەمی تیشکە پرشنگدارەکانی بوو. هەر لەسەرەتاوە بایەخێکی زۆری خۆی واتەنی "پەلەش و لارە جوانەکەی ئادەمیزاد" دەدا. وێنەی ئادەمیزادی بە رووتی دەکێشاو بەرجەستەی دەکرد. بەلەش و لارەکەی هێزو وزەو پێداگرتنی ئادەمیزادی دەردەبڕیو لەدەم وچاوو روخساریدا شانازیی بەخۆوەکردن و سەربەرزیی مرۆڤایەتییانەی دەنەخشاند. "ئەنجیلۆ" بەم شێوازی دەربڕینە دەیویست لەیاسا ئیستاتیکییەکانی سەدەی ناوەڕاست و بیروڕای کلێسە دەرباز بێ و پێ لەسەر ژیانی ئەم دونیایە دابگرێو شانازیی بەبلیمەتەکانی پێشوو، بەتایبەتی پەیکەر تاشەکانەوە بکا، کەلەسەردەمی ئەودا بۆ یەکەمجار بەرهەمەکانی دۆزرانەوەو خەڵکی بەپەیکەری "ئەپۆلۆ"و "ئەفرۆدیت"و گەلێکی تریش ئاشنا بوون. بەو چەشنە "ئەنجیلۆ" سنووری نێوانیی کلێسەو بیروڕا خەیاڵاوی و رەشبینەکانی شکاند کەدەبوو هونەرمەند پەیڕەویان بکاو لەو روانگەوە شێوەو سیمای پیاوانی مێژوو دەربڕێ. پەیکەرە مەزنەکەی "داود" کە نزیکەی

سێ ساڵ پێوەی خەریك بوو، لەبەردی مەڕمەڕ هەڵی کەندو بەرزاییەکەی پێنج مەتر دەبێ، هاوارێکە بەڕووی پاسا ئیستاتیکیو فیکرییەکانی سەدەکانی ناوەڕستدا. بۆ دروستکردنی پەیکەرە بەناوبانگەکانی تریش وەك "بەزەیی–الرحمة"و "موسا"و "کۆیلەی پێوەندکراو– العبد المقید"و "کۆیلەیەك لە گیانەڵادا– العبد المحتضر" هەمان ڕێبازی گرتەبەر. بەڵام لەدوو پەیکەرەکەی دواییو هەندێکی تردا بەشێوەیەکی داهێنەرانە پیاوەتی ئەو ئادەمیزادە سادەیە دەردەبڕێ کەسووڕە لەسەر ڕزگاربوونو سەرفرازیی. "مووسا"کەیشی هێند لە ئادەمیزادی زیندووی دەکرد خۆی پێ‌ی سەرسام بوو، کاتێکیش لەداتاشینی بووەوە بڕپەدەم هاواری لێکرد: دەی بدوێ!!. شێوازی دەربڕینی "ئەنجیلۆ"و بیرو ڕایەکانی نەدەچوونە دڵی دەسەڵاتدارانی وڵاتەکەیەوە بەتایبەتی چونکە بەتوندی پشتگیری ئەو ڕێبازە سیاسییەی دەکرد کەسیستمی جەمهوری دیموکراسی لاپەسەندبوو. لەوکاتەیشدا خەڵکی سەر بەو ڕێبازە دووچاری ململانەیەکی توندوتیژ هاتبوون. کاتێك ڕژێمی جەمهووری بۆماوەیەکی کەم لە فلۆرەنسادا سەقامگیربوو، "ئەنجیلۆ" بەدڵو گیان پشتگیری کرد. کاتێکیش لەلایەن هێزەکانی پاپاو لەشکری بێگانەوە ئابلووقە درا، شانبەشانی دانیشتووانی فلۆرەنسا ملوەی یازدە مانگی ڕەبەق وەك سەرەك ئەندازیاران ئەرکی پاراستنی شووراکانی شاری گرتە ئەستۆ. ساڵی ١٥٣٠ کە فلۆرەنسا خۆیدا بەدەستەوە "ئەنجیلۆ" ناچار بوو لەبەرچاو ون بێو خۆی بشارێتەوەو هەتا گفتی بەپاپا نەدا چەند کارێکی هونەریی بۆ ئەنجام بدا، پاپا دەستی لێهەڵنەگرتو لێی خۆش نەبوو بەڵام بەم خۆبەدەستەوەدانەیشی ماوەی کڵێسەی نەدا دەست بەسەر هەستی قوڵو ڕەسەنیدا بگرێ ئەوەتا لە شیعرێکیدا کەوەڵامی "جیۆڤانێ سترۆتسی" پێدەداتەوە ئەم هەستە بەکوڵەی لە قاڵبێکی هونەری قەشەنگدا دەردەبڕێ.

"ئەنجیلۆ" لە پەیکەری "شەو"دا کیژۆڵەیەکی نازدارمان نیشان دەدا، بەئەندازەیەك نوقمی خەو بووە، ئاگای لەدوونیا نەماوە. "سترۆتسی" ئەوەندە پەیکەرەکە لەبەر دڵی

جوان دەبێ، لێهاتوویی "ئەنجیلۆ" کاریتێدەکا، بەشیعرێك هەستی خۆی دەردەبڕێو دەڵـێ: "کـەرێو ئـەو کیـژە بەئاگابێتـەوە دەکەوێتـە قسـەکردن" !! کـەچی ئـەو "ئەنجیلۆ"یەی هەموو گیانی بزووتنو جۆش و خرۆش بوو، بەشعرێك لـە ژێـر ناونیشـانی "بەختیاریی لەنوستندایە" وەڵامـی دەداتـەوەو لای وایـە، بـەختیاییی گـەورەتر ئەوەیـە "ببیتـە بـەرد" چونکـە "لـەم سـەدە تاوانبـارو شـەرمەزارەدا" "مـردنو بـێ ئاگـایی چارەنووسێکن خۆزگەیان پـێدەخوازرێ"، بۆیـە بـەزمانی کیژۆڵـە نوسـتووەکەی نـاو شەوەزەنگی ئەنگوستە چاوەوە دەپاڕێتەوە "لەو خەوە قووڵە بەئاگای نەهێننەوە"[٧٥]

وەنـەبێ ئـەم هونەرمـەندە بلیمەتـە بـیر روناکـە لـەزەبروزەنگی کۆنەپەرسـتانی سەردەمەکەی ڕزگاری بووبێ، نەء. سـیخوڕەکانی ڕژێـم بـەردەوام بەشوێنییەوە بوون، لەولایشـەوە پاپـا فـەرمانیدا بەنیگارکێشـێك "دەسـتکاریی" هـەندێ دیمـەنی رووتـی تابلۆکانی بکا. ئەنجامیش کۆمەڵانی خەڵك ئەو هونەرمەندە بـەکرێگیراوەی ڕیسـوا کـردو هونەرمەندانیش نەفرەتیان لەچارەی کرد. لەم بارو دۆخەدا "ئـەنجیلۆ" ڕۆژ لـەدوای ڕۆژ زیـاتر هەسـتی بەتەنـهایی دەکـردو وردە وردە لەنیگارکێشـانو پەیکەرتاشـین دوورکەوتەوەو سی سـاڵی دوایـی تەمـەنی بۆ هونـەری بیناکـاریو شـیعر تـەرخان کـردو بەقوڵیی تراژیدیای ژیانی دەردەبڕی. ئەو کە بەشیعر لەخۆشەویستیی دەدوا دەیویسـت تەعبیر لەپەیوەندی نێوان ئادەمیزادو جوانی سروشت بکات. هەروەها وەسـفی تـەنیایی هونەرمەندی دەکـرد کـەچۆن دەورووبەرەکـەی دوژمنایـەتی دەکـات. ئەمـە جگـە لـەوەی چەندین بابەتی دیکەی کردە هەوێنی شـیعرەکانیو لەهـەموویاندا دڵڕەنجاویی یـەکێك لـە هومانیستەکان دەردەخا کەلەبەردەم تەوژمی جەورو ستەمدا دەستە پاچە راوەسـتاوەو بەچەشنی هۆمانیسـتەکانی تـرو لەبـەر ڕۆشـنایی ئـەو بـیرو ڕاو ئایدیایـەی بـاوەڕی پێـی هێنابوو ماوەی نەدا تۆقاندنو سەرکوتکردن ملی پێ کەچ بکات.

---

[٧٥] بڕوانـە: أ.أ. جوریـێر. سـەرچاوەی پێشـوو، ل ١٢٧، تێیـدا دەقـی شـیعرەکەی "ستۆتسـی" و "ئەنجیلۆ" بڵاوکراوەتەوە.

ڕۆفائیل سانتی ١٤٨٣   ١٥٢٠ ز :

نیگارکێش و ئەندازیاری بەناوبانگی ئیتاڵیایی "ڕۆفائیل سانتی" لەشاری "ئۆربینۆ"ی نزیک "فلۆرەنسە" لەدایك بوو. ساڵانی لاوێتیی لەفلۆرەنسەدا بردۆتە سەرو هەر لەوێشدا لەجموجۆڵی هونەرمەندانی پێش خۆیو بەتایبەتی "لیۆناردۆ دافینشی" کۆڵیوەتەوە. هەرچەندە بەهۆی داهێنانەکانیەوە زۆر شتی نوێی خستە سەر کەلەپووری هونەری ئەو شارە، بەڵام بەشی زۆری کارە هونەریەکانی لە "ڕۆما"دا جێبەجێکرد. "ڕۆفائیل" لەبەرهەمەکانیدا جێگایەکی تایبەتی بۆ کەلەپووری مرۆڤایەتیو پێشەوایانی تەرخانکردووە. تەنانەت وێنەی فەیلەسوفەکانی "سوکرات، ئەرستۆ، ئەفلاتون، بەتلیمۆس"و زۆری تریشی کێشاو لەڕوانگەی بیری هۆمانیستانەوە لەناوەرۆکی ئەو تابلۆیانەدا کەبەپێی خواستی پاپا، لەسەر دیوارو بنمیچی ڤاتیکان دروستی کردن پەنجە بۆ مەسەلە جۆر بەجۆرەکانی ژیان درێژ دەکات. "ڕۆفائیل" لەوەیش زیاتر پێی لێ هەڵبڕی، ئەو کەپیاوانی کڵێسەی ڕەسم دەکرد، بەسرووش رای دەگەیاند ئەوانە کوتومت دەڵێی سۆفستاییەکانی سەردەمی پێشوون؛ چونکە وەك ئەوان لەشت دەکۆڵنەوەو وەك ئەوانیش مشتو مڕ دەکەن، تەنها جیاوازییان ئەوەیە ئەمان بەرگی قەشەو رەبەنیان لەبەردایەو هیچی تر .

سەبارەت بەوەی لەو سەردەمەدا شمشێری زوڵمو ستەم لەسەر گەردنی زانا ئیتالیاییەکان راگیرا بوو، "ڕۆفائیل" نەیدەتوانی ئەو هەموو بیرڕا مرۆڤایەتییانە دەربڕێ کەلەدەروونیدا پەنگیان خواردبووەوە. بەڵام سەرەڕای ئەوەیش بەپەرۆشەوە بەشداری بزوتنەوەی نیشتیمانی دەکرد، چونکە دروشمە بنچینەییەکانی سەریەستیی بیروڕاو یەکێتی ئیتالیا بوو.

ئەگەرچی "ڕۆفائیل" تەمەنی کورت بوو -بە ٣٧ساڵیی مرد- بەڵام کۆمەڵێك تابلۆی بۆ بەجێهێشتبووینو بەپێچەوانەی بەرهەمەکانی "دافینشی"یەوە، زۆربەیان تا ئێستا

ماون‌و هۆڵی ناودارترین مۆزەخانەكانی جیهان‌و دیوارو گومەزەكانی "ڤاتیكان"یان رازاندۆتەوە.

خاسیەتی تابلۆكانی "ڕۆفائیل" چ لەبەرهەمە سەرەتاییەكانیدا وەك "خەونەكانی سوارچاكێك– أحلام فارس"و چ لەو تابلۆیانەیدا كە مەرجە هونەرییەكانیان تێدا كۆبونەتەوە، ناوبانگیان دەركردووە، وەك "قوتابخانەی لاتینی–المدرسة اللاتینیة"و "مەریەم"و "شێوی خودایی– العشاء الربانی"و زۆری تریش، دەڵێن خاسییەتیان لەوەدایە وردو قووڵ مەبەستەكانی دەردەبڕی.

چەند تابلۆیەكی تریشی هەن دەست ڕەنگینانە جوانی لەش‌و لاری ئافرەتی تێیاندا بەرجەستە كردووە. وادیارە "ڕۆفائیل" لەجوانی بێكۆتایی سروشت تینوویەتی نەشكاوە، بۆیە لەنامەیەكدا دەڵێ: "بۆئەوەی جوانی كیژێك دەربخەین، پێویستە لەچەندین ئافرەتی جوان وردبینەوە. جا لەبەرئەوەی ئافرەتی جوان كەمن‌و هەڵبژاردنیشیان كارێكی ئاسان نییە، نیگاركێش ناچار دەبێ پەناببات بەر بیرو خەیاڵ‌و بەوێنە دەری ببڕێ"[٧٦]. لەمەوە بۆمان دەردەكەوێ ڕۆفائیل، هەندێ جار جڵەو بۆ خەیاڵی داهێنەرانە شل دەكا تاوەكو مەودایەكی ئیستاتیكی قووڵ بەبەرهەمەكانی ببەخشێ. "ڕۆفائیل سانتی" لەمەیدانی هونەری بیناكاریشدا بەسەلیقەو لێهاتوو بوو. بەر لەوەی كڵێسە ناودارەكەی "پەترۆس" لە "ڕۆما" تەواو ببێ، ئەم هونەرمەندە كرایە ئەندازیاری لێپرسراوی ئەو پڕۆژەیە سەرباكی ئەو ساختمانانەی لەژێر چاودێریی ئەودا بنیات نران گەواهی بلیمەتیی‌و دەست ڕەنگینییەتی لەم مەیدانەدا.

زۆر بلیمەتی تر، لەڕۆژگاری ڕێنیسانسدا دەركەوتن‌و لەبواری داهێناندا بەبەرهەمی هونەری‌و فیكریی هاوبەشییانكرد. لەوانە "كۆتۆ"و "دۆناتیللۆ" و "تیتیان"و گەلێكی تریش كەمێژوو بەشانازییەوە ناوی نەمریانی تۆمار كردووە، بەتایبەتی هەر ئەوانە بوون

[٧٦] بڕوانە: أ. جوبێر، كلتووری ڕێنیسانسی ئیتالیا ل١٢٦.

تولنیان راستەوخۆ ئازارو ئاواتی کۆمەڵو ئاکەکەس دەربڕین‌وهونەریشیان کردە هۆیەکی گرنگ بۆ ئەو مەبەستە پیرۆزە. ئەو پیاوە ئەمرانە ئەوەندەیان بەسە کەهونەرەکەیان لەپاش خۆیان‌و هەتاهەتایشە لەپێناوی خزمەتی ئادەمیزاددا بەردەوام دەبێ. تاقیکردنەوە دەوڵەمەندەکانی ژیانیش بەڵگەی سەلمێنەری ئەم حەقیقەتەن.

پەرەسەندنی هونەر لەڕۆژگاری ڕێنیسانسدا بەتەنها لایەنی نیگار کێشان‌و پەیکەرتاشینی نەگرتەوە. بگرە پەل بۆ زۆر مەیدانی تریش هاویشت. گرینگترینیان هونەری بیناسازییە. لەگەڵ سەدەی ڕێنیسانسدا ساختمانی بەرز بەشێوازی نوێ هاتنە گۆڕێو ئەمڕۆ لەخانەی شوێنەوارە نەمرەکانی شارستانیەتیدا دادەنرێن. ئەوەی شایانی باسە، خێرایی کارو راپەڕاندنی یەکێکە لەدیاردەکانی تەکنیکی بیناسازیی تازە. پێشتر، دروستکردنی ساختمانێك دەیان ساڵو هەندێ جار چەند سەدەیەکی دەخایاند، بەڵام لەسەردەمی ڕێنیسانسدا ماوەی بیناکردنی کۆشکێکی ڕەنگین یاخود کڵێسەیەکی گومەزداری بەنەخش‌و نیگار لەچەند ساڵێك زیاتری پێ نەدەچوو. بێگومان هەموو ئەمانەیش چەند لاپەڕەیەکی دیاری ژیانی ئادەمیزادو مێژووی پەرەسەندنیەتی.

"پەرەسەندنی لێکۆڵینەوەی مێژوویی"

زانیاری مێژوو، لەڕیزی پێشەوەی ئەو زانیارییە مرۆڤایەتییانە دادەنرێ کەبیروڕای ڕێنیسانس کاری تێکردن؛ پێشتریش پەنجە بۆ هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە راکێشرا کەپەیوەندیان بەم بابەتەوە هەیە بایەخدان بەکەلەپووری کۆن، بۆ ئەوە بوو ڕۆشناییەکی بەتین بخرێتە سەر لاپەڕە شاردراوەو نادیارەکانی مێژووی سیاسیو ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتی ئەورووپا لەسەردەمی گریكو ڕۆماندا، هەر لەسەردەمی رینیسانسدا بایەخێکی زۆر بەشوێنەوارە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات درا. تەنانەت توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی نەخش‌و نیگارو پەیکەرە کۆنەکان "Epigraphy" بەمەبەستی شارەزابوونی مێژووی بەر لەزاین، یەکێکە لەو بابەتانەی لەسەردەمی ڕێنیسانسدا سەری

هەڵداو پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەو قۆناغەوە هەیە. لەلایەکی تریشەوە، لێکۆڵینەوەی مێژوویی گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەردا هات مێژوونووسان لەڕوانگەیەکی تازەوە دەیانڕوانییە کارەساتە مێژوییەکانو رۆڵی تاکەکەسیان تێدا دیاری دەکرد. ئەوانە بەچاوێکی رەخنە گرانەوە لەسەرچاوەو لێکۆڵینەوە مێژوییە تۆمار کراوەکان ورد دەبونەوە. بەم کارەیش نەك هەر دەستیان خستە سەر ناتەواوییو کەمو کورییەکانی ئەو سەرچاوە کۆنانە. بەڵکو چەندین حەقیقەتی مێژوویی گرنگیان چەسپاندو بەهۆیانەوە بیروڕای دەرەبەگایەتیان یەکالا کردەوە.

"لۆرێنزۆ ڤالا" لەپاش لێکۆڵینەوەو توێژینەوەیەکی وردو بەڵگەی سەلمێنەر دەری خست "بەخشی قوستەنتین" قەواڵەیەکی ساختەو دروستکراوە. بێ گومان ئەم دەست پێشخەرییەی "ڤالا" هەنگاوێکی چاونەترسانە بوو لەمەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژووییدا. هەر لەسەردەمی رێنیسانسیشدا بۆ یەکەمجار مێژوو بەسەر سێ قۆناغ دا دابەش کرا -کۆن وناوەڕاست ونوێ-، ئەمە جگە لەوەی چەند لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی نوێ سەریان هەڵداو لەناوەرۆکیاندا بایەخێکی زۆر بەڕووداوە نیشتیمانییەکانو شانو شکۆی دێرینەی میللەت دراوە. بەجۆرێك لەگەڵ هەستی نەتەوەییو نیشتیمانیی ئەو سەردەمەدا بگونجێ. بەنموونە: "ف گویچاردینی ١٤٨٣ - ١٥٤٠ ز" یەکەمین مێژوونووسە لەسەرپاکی مێژووی وڵاتی ئیتاڵیای کۆڵییەوە، بەپێچەوانەی ئەوانەی پێش خۆیەوە کەوەك چەند پارچەیەکی جیاجیا دەیان روانییە وڵاتی ئیتالیاو لەو روانگەیەوە مێژووی هەر بەشەیان بەجیا دەنوسییەوە. هەستی نەتەوەییش بەرادەیەك پاڵی بەمێژوونووسانەوە نا دەیانویست چارەسەری بەکردەوە بۆ کێشە کۆمەڵایەتییەکان بدۆزنەوەو هۆی راستەقینەی کارەساتە مێژووییەکان دەستنیشان بکەن لەم بۆچونەوە ئەو جۆرە لێکدانەوانەیان رەت دەکردەوە گوایە "هێزە نادیارەکان" دەستیان لەدروستبوونو چارەنووسی رووداوەکاندا هەیە!! ئەنجامیش دەگەڕان بەدوای ئەو تاکەکەسە هۆشیارەدا کەڕۆڵێکی دیاری لەڕەوتی بەرەو پێشەوە بردنی بەسەرهاتەکاند

گیراوه. لێرەدا پێویستە ئەو حەقیقەتەش فەرامۆش نەکرێ کەژمارەیەکی کەمی هومانیستەکان نەبێ کەسی تر توخنی ئەم چەشنە لێکدانەوە شێوە پراگماتییەی مێژوو نەکەوت. چونکە مەبەستی بنچینەیی هەموویان ئەوە بوو لەو هۆ مەنتیقییانە بکۆڵنەوە کەمەرکردە سیاسیەکانیان دەبزواند. بەپێی بیرورای "گویچاردینی" خۆپەرستیی تاکەکەس مێژوو دروست دەکا جەماوەر هیچ دەورێکی لەم مەسەلەیەدا نییە. بەوەیشەوە رانەوەستا، بەچاوێکی سووکەوە دەیڕوانییە کۆمەڵ و داوای دەکرد لەدام و دەزگای دەوڵەت دوور بخرێتەوە. چونکە بەلای ئەوەوە بەڕێوەبردنی سیستمی سیاسی نیشی توێژە دەست ڕۆیشتووەکانە!!. ئەوەی شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لەو هومانیستانەی بەمەسەلەکانی ئەدەب و فیکرو فەلسەفەوە خەریك بوون لەهەمان کاتیشدا مێژوو نووسیش بوون و راستەوخۆ خزمەتێکی گەورەی لێکۆڵینەوەی مێژوویان کرد. بەرهەمەکانی تریشیان بوونە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ ئەو توێژەرانەی دەیانەوێ ئەمڕۆ لەمێژووی ئەورووپای دوادوای سەدەکانی ناوەڕاست بکۆڵنەوە. شان بەشانی ئەمانەیش لای هەندێ هومانیستی تر لێکۆڵینەوەی مێژوویی بووە بابەتێکی سەربەخۆو دەستی بەسەر بیرو هۆشیاندا گرت و چی وزەو توانایان هەبوو، بۆ توێژینەوەی رووداوە مێژووییەکانیان تەرخانکرد. یەکێکیش لەوانە "ماکیافیللی"یە کەبەدیارترین مێژوونووسی سەردەمی ڕێنیسانس دەژمێردرێ و تائێستایش بەشێوەی جۆر بەجۆرو سەرنجڕاکێش ناوی بەسەر زاری کۆڕو کۆمەڵە سیاسی وڕۆشنبیرییەکانەوەیە.

"ماکیافیللی ١٤٦٩ ١٥٢٧ ز"

سیاسەتمەدارو مێژوو نووسی ناسراو "نیکۆلا دی بیرناردۆ ماکیافیللی" سەر بەبنەماڵەیەکی خانەدانی فلۆرەنسایە. بەر لەوەی بێتە دونیاوە گوزەرانی خێزانەکەی بەرادەیەك هەرەس دێنێ نابووت دەبێ. دوای ئەوەی "میدیتشی"ی فەرمانڕەوای

پێشووی "فلۆرەنسا" ساڵی ١٤٩٨ دەردەپەڕێنرێو سیستمی جەمهووری دادەمەزرێ "ماکیافیللی" بەدڵو گیان لەتەك ڕژێمی نوێدا هاوکاری دەکاو پایەی سکرتێری "ئەنجوومەنی دە ئەندام مجلس العشرە"ی دەدرێتێ کەئەرکی سەرپەرشتیکردنی کاروباری بەرگریو سیاسەتی دەرەوەی جەمهووریەتی "فلۆرەنسا"ی پێ سپێردرا بوو. راستە "ماکیافیللی" یەکێك لەگەورە لێپرسراوانی ڕژێم نەبوو، بەڵام بەزیرەکیو جموجۆڵی خۆی توانی لەو سەردەمەدا کار لەژیانی سیاسیی "فلۆرەنسا" بکا. "ماکیافیللی" بەمەبەستی ڕاپەڕاندنی کاروباری سیاسی ڕژێمی جەمهووری بیست گەشتی دیپلۆماسی کردو لەهەموویشیاندا سەرکەوتنی بەدەست هێناو لەڕێگای ئەو گەشتانەوە چاوی بەژمارەیەك گەورە پیاوی گرنگی ئەورووپا کەوت، لەوانە پادشای فەرەنسا "لویسی دوازدەهەم "و "پاپا"وئیمپراتۆری ڕۆمانی پیرۆز "مەکسیمیلانی یەکەم"و ژمارەیەکی تریش .

پاش ساڵی ١٥١٢ز کەدامو دەسگای سیستمی جەمهووری تێکو پێك دراو بنەماڵەی "میدیتشی" گەڕانەوەو جڵەوی دەسەڵاتیان گرتەوە دەست، "ماکیافیللی" دەستی لەکار کێشرایەوەو پاش ماوەیەکیش بەتۆمەتی ئەوەی سەر لەنوێ هەوڵی دامەزراندنی سیستمی جەمهووری داوە، دەگیرێو دوای ئازاردان بەرەڵڵا دەکرێو دەینێرنە گوندێکی نزیك "فلۆرەنسا"و لەوێدا هەتا مردن بەنووسینو لێکۆڵینەوەوە خەریك دەبێو لەپاش خۆی چەند لێکۆڵینەوەیەك بەجێ دەهێڵێ کەتائێستایش بەگرنگترین بەرهەمی فیکریو سیاسیو مێژوویی سەردەمی ڕێنیسانس دەژمێردرێن، بەتایبەتی کتێبە بەناوبانگەکەی "میر-الأمیر" کەبەڕای زۆریەی مێژوونووسان لەناو گشت بەرهەمەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا "بەڕاستیی بەرهەمێکی ئەمرە"[٧٧]. بۆیە پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کەدەبێ "وەك زانیارییەك لێی بکۆڵرێتەوە، نەك وەکو پڕوپاگەندەی سیاسی"[٧٨]؛ جگە لەوەیش

---

(٧٧) R. Palmer and J. Colton.Op. Cit. . P. 55

(٧٨) Renaissance and Reformation 1300 1648, P. 106

چەند بەرهەمێکی دیکەی گرنگی نوسیوە لەوانە "هونەری شەڕ-فن الحرب" و "مێژووی فلۆرەنسا" کەلەدوو توێی هەشت بەرگدا لەتێکڕای مێژووی سیاسیی ئیتالیای کۆڵیوەتەوە؛ ناوبراو بەحوکمی ئەوەی بەقووڵیی لەڕوداوە سیاسییەکان وورد دەبووەوەو بەشێوازێکی دراماتیکیو زمانێکی توندو تۆڵ بابەتەکانی دادەڕشت بە "یەکێك لەگەورەترین دەستکەوتی لێکۆڵینەوەی مێژوویی نوێ لەقەڵەم دەدرێ"[٧٩]، هەرچەندە کەدێتە سەر گێڕانەوەی هەندێ ڕووداوی مێژوویی توشی هەڵە دەبێ، بەڵام تا ئێستایش نووسینەکانی نرخی خۆیان لەدەست نەداوە.

"ماکیافیللی" لەسەرەتاوە رای وابوو کەسیستمی جەمهووری باشترین شێوەی رژێمی سیاسییە، لەبەرئەوە بەهەموو توانایەوە هەوڵی بۆ دەدا. دوای ئەوەیش کە بارو دووڕفی ئیتالیای شیکردەوە، بینی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ئاگری شەڕو پشێوییو ناکۆکی لەنێوان شارو ناوچەکاندا تاو دەستێنێو وڵات پتر لاواز دەبێو هەڵو مەرجی داگیرکردن چاکتر بۆ بێگانە دەڕەخسێنێ لە کتێبی "میر"دا دەگاتە ئەو باوەڕەی کە باشترین رژێم بتوانێ ئیتالیا یەك بخاو بەرگری لێ بکا، ئەو رژێمەیە پشت بە سەنترالیزمو دیکتاتۆریەتی موتڵەق ببەستێو گوێ نەداتە هیچ جۆرە مەسەلەیەکی ئاینیو دونیاییو ئەخلاقیی. چونکە بەرژەوەندی گشتیی دەوڵەتو بەتایبەتی یەکێتیی وڵات "میر" یاخود "پاشا" ناچار دەکا لەو پێناوەدا هەموو رێگایەك بگرێتە بەر، جا ئیتر ئەو رێگایە بەکارهێنانی هێز بێ -وەك پێی لەسەر دادەگرت- یان ئازاردانو کوشتنو خیانەتو پارانەوەو شوێنە ونیی بەرتیل دانو فێڵبازیو درۆکردنو دوو زمانیی بێ گرنگ نییە، مادام مەبەست پیرۆزە دەشێ هەموو رێگایەکی بۆ بگیرێ(*) هەمیشەیش ئامۆژگاری

---

[٧٩] و.ل. فاینشتاین، مێژووی ئەورووپای رۆژئاوا لەسەدەی ناوەڕاستدا. بەزمانی ڕووسی.موسکۆ لینینگراد ١٩٦٤ ل٢٧٩.

(*) سەبارەت بەو تیورەی "ماکیافیللی" کە "بۆگەیشتن بە ئامانج هەموو ڕێگایەکی چاك و خراپ بەڕەوا دەزانێت" مارکس ووتوویە: "ئامانج و مەبەست چەند پیرۆز بن ناشێ ڕێگای ناڕەوا چەپەڵیان بۆ بگیرێ..." -وەرگێڕ-

دەسەڵاتدارانی ئیتالیایی دەکرد شەرم نەکەن‌و هەر ڕێگایەك بە پەسەند دەزانن با ناڕەوایش بێ بیگرنەبەر تاوەکو بەهۆیەوە خواست‌و ئامانجە سیاسییەکانیان بهێننە دی. چونکە فەرمانڕەوای سەرکەوتوو ئەو کەسەیە بتوانێ بەپێی پێویستیی بارو دۆخی وڵات پشت بەڕێگای مرۆڤانەو نامرۆڤانە ببەستێ‌و لەیەك کاتدا ڕێوییەکی فێڵبازو شێرێکی بەهەڵمەت بێ‌و لەشوێنی خۆیدا دەست نەپارێزێ. لەم تێڕوانینەوە "ماکیافیللی" گەیشتە ئەو ئەنجامەی کەدەبێ سیاسەت محەکی سەرکەوتن پێوانە بکرێ. سەبارەت بەم لێکدانەوەیە دوای ئەو زاراوەی "ماکیافیللیزم الماکیافیللیە" و "ماکیلفیللیست" هاتنە گۆڕێ. مەبەست لەیەکەمیان ئەو ڕێبازە سیاسییەیە کەگوێ بەهیچ یاسایەکی ئەخلاقی نادا، دووەمیشیان بەو کەسە دەوترێ کە پەیڕەوی ئەو ڕێبازە دەکا. بەڵام پێویستە بەچاوێکی ترەوە تەماشای "ماکیافیللی" بکرێ. ئەویش لەهەموو شتێك نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز بوو، دەیویست وڵاتەکەی لە چنگی بێگانەی داگیرکەر ڕزگاری ببێ‌و یەك بگرێ‌و شکۆی رابردووی بژیەنێتەوە. چونکە لەدڵەوە بۆی دەسووتا، وەك خۆی لەنامەیەکیدا دانی پێدانـاوە "لە گیانی خۆی خۆشتری دەوێ"[80] ئەم "تیۆرەی ماکیافیللی" ئەنجامی شیکردنەوەیەکی قووڵی واقعی ئیتالیاو تاقیکردنەوەی تایبەتی‌و خۆشەویستی ڕاستەقینەی بوو بەرامبەر بەوڵاتەکەی. جا ئەگەر بەدڵسۆزییەوە هەوڵی بۆ بدرایە، دەبوو لەو کاتەدا پشتی پێ‌ببەسترێ‌و ڕێنومایی بکرێ. "ماکیافیللی" یەکێك بوو لەو کەسانەی بەتوندی بەریەرەکانەی سیاسەتی دەرەبەگایەتی‌و پاپایەتی دەکردو لای وابوو ئەوانە گەورەترین کۆسپن لەبەردەم یەکگرتنی ئیتالیادا، هەرچی بیرو ڕای کڵێسەیشە هەست‌و ئەستی ئادەمیزاد ئیفلیج دەکەن‌و ماوەی داهێنان بۆ ئادەمیزاد ناهێڵنەوە. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ "ماکیافیللی" دژی باوەڕی کڵێسە بووە، بە پێچەوانەوە باوەڕی وابوو کە دەتوانرێ ئایین بکرێتە ئامرازێکی کاریگەرو بۆ خزمەتی سیاسەت بەکاربهێنرێ[81]. "ماکیافیللی" بەتوندی ڕەخنەی لەسیستمی سوپایی وڵاتەکەی دەگرت، چونکە پشتی بەکۆمەڵە

(80) E. Chabod, Machiavlli and tha Renaissance ,Combridg 1960

(81) Ibid PP .95-96

خەڵکێکی بەکرێگیراو "المرتزقه" دەبەست کەلە تاڵانو بڕۆو شەڕەخۆری بەولاوە هیچ ئامانجێکی دیکەیان نەبوو، لەبەرئەوە ناویشی نابوون خڵتەی کۆمەڵ. ئەو لەم بارەیەوە رای وابوو کەپێویستە دەوڵەت سوپایەکی رێك وپێکی هەمیشەیی خاوەن دیسپلینی هەبێو ریزەکانی بەلاوانی تازە پێگەیشتوو پڕبکرێنەوەو سەربازییش بکرێتە ئەرکێکی نیشتمانیو لەئەستۆی هەموو کەسێك بێت، تاوەکوو ببێتە ئامرازی رزگاریو هێزی راستەقینە بەدەست "میر"ی دیکتاتۆرەوە. "ماکیافیللی" هەمیشە خەوی بەوەوە دەدی لەشکری شارەکانی ئیتالیا "لە پێناوی ئامانجە نیشتمانییەکاندا" بجوڵێن تا ئیتالییەکان لەبەردەم هەموو ئەورووپادا بە شانازییەوە سەربڵند بکەنەوە[٨٢]. جا بۆ ئەوە میری تازە ئەم ئەرکە پیرۆزە بەجێبهێنێ، دەبێ بزانێ چ جۆرە خەڵکێك بە یارمەتیدەری نزیکی خۆی هەڵدەبژێرێ. ئەوانە پێویستە لەو جۆرە کەسانە بن کە مەراییو ریایی نازانن. دەبێ دڵسۆزو لێوەشاوەو بەتوانا بنو بەدڵ پاڵپشتی سیستەمەکە بگرن. لەهەمان کاتیشدا پێویستە تێبگەبەنرێن کە پلەو پایەی سیاسیان بەندە بەڕادەی دڵسۆزییانەوە بەرامبەر بەدەوڵەتو رادەی پشتگیریکردنی هەڵوێستە سیاسییەکانی "میر"ەوە. بیروڕای سیاسی "ماکیافیللی" رۆڵێکی گەورەی لە گەشەکردنی تیۆرو لێکۆڵینەوە مێژوویەکاندا گێڕا. هەروو لەنووسینەکانیدا سنووری لێکدانەوەی پراگماتیزمی شکاند. ئەنجامی ئاقیکردنەوەو شیکردنەوەی تایبەتی خۆی گەیشتە ئەو باوەڕەی کە لێکدانەوەی لاهووتیی سەبارەت بەمەسەلەی حوکمڕانیو تیۆری مافی خودایی "نظرية الحق الالهي" تێڕوانینێکی بێ بناغەن. لەبەرئەوە ریالیستانە دەیڕوانییە دەوڵەتو یاساکانیو لای وابوو رووداوەکانی حەتمیەتی مێژوو دروستیان دەکاو ئەو کەسانەی هەڵیان دەسووڕێنن رۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا نییەو پێویستە چاویان لێبپۆشرێ. سەرەنجامیش پوختەی بیروڕای لەوەدا کۆدەکاتەوە کە ململانەی سیاسی بلیمەتیەکەو مێژوو دەبزوێنێو مادام ناکۆکییەکی توندو تیژ لەنێوان چەوساوەو چەوسێنەردا هەیە -وەك لە نووسینەکانیدا لێی دواوە- ئەو ململانەیە مۆرکی کۆمەڵایەتیو چینایەتی بەخۆیەوە دەنێ. لە کتێبە گەورەکەی "مێژووی فلۆرەنسا"دا

(٨٢) Ibid P135,R.Palmer and J .Colton .Op.Cit..P55

شوێن پێی خەباتی جەماوەرو چینی ئەریستۆکرات بەدرێژایی مێژووی ئیتاڵیا هەڵدەگرێ. هەر لەم بۆچوونەوە لەهۆی راستەقینەی رووداوە مێژووییەکان دەکۆڵێتەوەو خواستەو ئارەزووی تایبەتی تاکەکەس بەلاوە دەنێ‌و هەموو مێژوونووسانی سەردەمی ڕێنیسانس بەجێ دەهێڵێ.

"ماکیافیللی" بەبیروڕایەکانی تەعبیری لەئایدۆلۆژیای چینی بۆرژوای تازەپێگەیشتوو دەکرد. لەبەرهەمەکانیدا بەشان‌و شکۆی بازرگان‌و پیشەگەری شارەکانی ئیتاڵیادا هەڵیداوەو هەر ئەوانەی بەمیللەت Popolo دەزانی. داوای لە "میر" دەکرد چاوێرییان بکاو باروبۆخێکیان بۆبڕەخسێنێ تێیدا بەرژەوەندییەکانیان پەرەپێبدەن‌و بەخۆشیی بژین. بەڵام چینی بۆرژوای ئیتاڵیا بەو خێراییەی لەدایکبوو لەنەشونما کردنیش وەستاو لەسەردەمی "ماکیافیللی"دا کەوتە گێژاوی تەنگوچەڵەمەیەکی ئەوتۆوە بۆی ئەلوا لەو بارودۆخە گرانەی ئیتاڵیا تێیدا دەژیا، ببێتە هێزێك ئەو ئەرکە گەورانە بەجێبهێنێ کەلێی چاوەڕوان دەکرا.

جا ئەگەر لەئەنجامی ئەم ئالوگۆڕەدا "ماکیافیللی" بیروباوەڕی گۆڕدرابێ‌و بەپەرۆشەوە ئاواتەخوازی سیستمی پاشایەتی موتڵەق بوویێ، شتێکی سروشتییە. چونکە ئەم هەڵوێستەی خۆی لەخۆیدا جۆرە سازشێك بوو لەگەڵ بیری دەرەبەگایەتیدا[٨٣] و ئاکامیش خستیە ریزی دوژمنانی جەماوەرو سیستمی دیموکراسییەوە، بەڕادەیەك وایلێهات سڵی لەجەماوەریش دەکردەوەو بەڕای ئەو کۆمەڵانی خەڵك "بەئاسانی شوێن سەرەڕۆیی دەکەون". بەویشەوە نەوەستا ناوی "رەشەخەڵك" – Plebs –یشی لێنان‌و بەئاشکرایش دوژمنایەتی دەکردن‌و لەو

---

[٨٣] لەدوادوای سەدەکانی ناوەڕاستدا چەند سیستمێکی موتڵەق لەئەوروپادا هاتنە کایەوە سەرهەڵدانی ئەم چەشنە سیستمە تاڕادەیەکی زۆر لەگەڵ پێداویستییەکانی ئەو قۆناغە مێژووییەدا دەگونجا. هەرچەندە ئەوانە بالاترین شێوەی سیستمی سیاسی دەرەبەگایەتی بوون، بەڵام لەسەردەمی ماکیافیللیدا هێشتا هەندێ لایەنی ئیجابیان تێدامابوو.

نووسینانەیدا کەباسی چەند راپەرینێکی جەماوەری ئیتالیا دەکات بەتەواوی هەڵوێستی بۆرژمانانەی خۆی بەرامبەریان دەردەبڕی. لەم روانگەیەوەو بەحوکمی ئەم هەڵوێستەی لەهەموو بەرهەمەکانیدا رووی دەم دەکاتە "میر"و دەسەلأتداران‌و زانایانی هاوڕێی‌و بۆنەوان دەنووسێ نەك بۆجەماوەر[84]. تێکڕای ئەم خاڵە سەلبیانەی لەبیروباوەڕی "ماکیافیللی" دا دەبیندران، وەك مێژوونووس‌و نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز هیچ لە پلەوپایەی کەم ناکەنەوە، بەتایبەتی گەر بێو لەچوارچێوەی زەمان‌و زەمینی خۆیدا بیبینین‌و بەوردیی لەکرۆکی مەبەست‌و مەرامی تێبگەین. ئەوەی راستی بێت ماکیافیللیستەکان تارادەیەکی زۆر ناوو شۆرەتی "ماکیافیللی" یان شێواندووە. هەندێ لەو فەرمانڕەوایانەی بەهەڵسوکەوت‌و سیاسەتی رۆژانەیان لە"میر"ەکەی ئەو تێیان پەڕلندبوو، هێرشێکی زۆریان کردەسەر. لەوانە "فرەدرێکی دووەم"ی پاشای "پروسیا" بوو. ناوبراو کتێبێکی سەربەخۆی سەبارەت بەبیروڕاکانی "ماکیافیللی" داناو مەبەستی بوو گوایە "پووچیان" بکاتەوە. شایانی بایە هەر لەو ساڵەدا کە "فرەدریك" چووە سەر تەخت ئەو کتێبەیشی نووسی[85]. لەلایەکی تریشەوە چەندین فەرمانڕەوای دیکتاتۆر، لەزەمان‌و زەمینی جۆربەجۆردا کەزۆر لەبارو زروفی ئیتالیای سەدەی شازدەهەم جیاوازبوون، لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیانداو بەمەبەستی هێشتنەوەو درێژەپێدانی دەسەلأتی سیاسییان پەنایان بردە بەر بیروڕایەکانی ئەوو بەو جۆرەی دەیانویست بەکاریان دەهێنا. سەرکردەی بەناوبانگی "فەرەنسا" "ریشیلیۆ ١٥٨٥ ١٦٤٢" کەلەمەیدانی سیاسیدا سەرکەوتنی گەورەی بەدەستهێنا یەکەمین فەرمانڕەوای دیکتاتۆرە کە بێ ترس‌و سڵەمینەوەو بەئاشکرا دان بەوەدا دەنێ کەلەزۆربەی بیروڕاو هەڵوێستە سیاسییەکانیدا قەرزداری "ماکیافیللی"یە. ئەوانی تریش هەرچی

---

(84) The Civilization of the Renaissance in Italy . An Essay by J.Burckhardt , Nnwyork and Toronto, P.93.

(85) "فرەدریکی دووەم" ئەو کتێبەی لەساڵی "١٧٤٠" زدا بەناونیشانی "دژی ماکیافیللی" نووسی .

"ماکیافیللی" وتبووی بەکردەوە پەیڕەویان دەکرد، بەڵام وەك بنچینەیەکی تیوریی ڕەتیان دەکردەوە. زۆرجاریش لەبارودۆخێکی وەهادا بەکاریان دەهێنا جیاوازییەکی بنەڕەتییان نەك هەر لەگەڵ ئەوکاتو شوێنەدا هەبوو کەبیروباوەڕی "ماکیافیللی" تێیدا سەریهەڵدا، بەڵکو لەپێناوی ئەو ئامانجەیشدا نەبوو کەئەو مەبەستی بوو. ئەوەیشی کەناوو شۆرەتی "ماکیافیللی"ی‌و بیروڕایەکانی ئەوەندەی تر زڕاند، هەڵوێستی دوژمنانەی کڵێسەو ئەو بڕیارەی بوو کەسەبارەت بەقەدەغەکردنی کتێبەکانی ئەو دەریکرد. ئەمە لەکاتێکدا ماکیافیللی لەسەر خواستی پاپا مێژووی "فلۆرەنسا"ی نووسیبووەوە[٨٦]. بەسەرێکی تریش مێژوونووسە بۆرژواکانو بەتایبەتی سۆسیۆلۆجیستەکانی فاشیزم ئەوەندەی تر ناووشۆرەتی "ماکیافیللی" یان شێواند، چونکە ئەمانەیش بەتەنها لەسەر ئەو تیورەی سوورن کەپەیوەندی بەسیستمی دیکتاتۆریەتی موتڵەقەوە هەیە، بێ ئەوەی توخنی ئەو بیروڕایانەی بکەون کەباسی خاسیەتەکانی ڕژێمی جەمهووری دەکاو بەچاکترین سیستمی دادەنێو ماوەنادا دەسەڵات بەمیرات بکەوێتە دەست فەرمانڕەواو لای وایە پێویستە تواناو لێهاتوویی بکرێتە مەحەکی هەڵبژاردنی حوکمڕانان. سەرباری ئەمانەش نازییەکانو فاشیستەکان بەڕادەیەك ڕێنومایی بیروڕای "ماکیافیللی" یان دەکرد، کەسێکی وەك "هیتلەر" هەمیشە کتێبی "میر" لەسەر مێزەکەی بوو. "مۆسۆلێنی"یش لەو لێکۆڵینەوەیەیدا کەلەبارەی هەمان کتێبەوە ئامادەی کردو پلەی دکتۆرای پێ وەرگرت، بەشان وباڵی "ماکیافیللیدا" هەڵدەدا. دوای ئەوەیش کەدەسەڵاتی سیاسی کەوتە دەست باسێکی دیکەی هەر لەو بارەیەوە ئامادەکردو تێیدا هەڵوێستی "ماکیافیللی"ی سەبارەت بەحوکمی تاکەکەس

---

[٨٦] سەیر ئەوەیە ساڵی ١٥٥٩ ز کڵێسە بڕیارێکی دەرکرد تێیدا فەرمانی دا ماکێتی پەیکەرەکەی بسووتێنرێ . کەچی بەر لەوە بەچارەکە سەدەیەك "ڕۆما" خۆی ئەواری نووسینەکانی چاپکردبوو. کۆمیدیاکانیشی لەبەردەم "پاپا"دا نیشان دەدران.

ڕوون کردەوەو گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە "بیروڕاکانی لەپاش چوار سەدە هێشتا هەر زیندوون"[٨٦] (*).

بەوجۆرە "ماکیافیللی" لەلایەن هەندێکەوە بەر تانەو تەشەرو بڕێکی تریش بەبێ ئەوەی لەڕوانگەیەکی زانستییانەوە بۆی بچن کەوتنە بەرگری لێکردنیو لایان وابوو لەهەموو کەس راستگۆترە، چونکە وەك دەڵێن "هەموو ئادەمیزادێك لەناو خۆیدا ماکیافیللییە". بەڵام چ ئەمانو چ ئەوان "ماکیافیللی" مێژوونووسو "ماکیافیللیزم" تێکەڵ بەیەك دەکەن. ئەوانە کەدێنە سەر هەڵسەنگاندنی بیروڕایەکانی هیچ حساب بۆزەمانو زەمینی ناکەن کەچۆن تەماشای ڕووداوەکانی کردووەو بەچ دڵسۆزییەکەوە هەوڵیداوە چەند ڕێگایەك باش یان خراپ بدۆزێتەوە، تا بەهۆیانەوە بگاتە ئەو مەبەستە پیرۆزانەی بەبڕوایەکی تەواوەوە هەوڵی بۆ دەدان. کەواتە "ماکیافیللی" رۆڵەی سەردەمو کۆمەڵەکەی خۆی بوو.

لەبەرئەوە هەروا بەخۆڕاییو لەخۆوە نییە کەزاناو فەیلەسووفی وەك "مارکس"و "دیکارت"و "بیکۆن"و "ریشیلۆ"ی سەرەك وەزیرانی فەرەنسا کە بە سەرکەوتووترین پیاوی سیاسی نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەم دادەنرێو "ئەلیزابێتی یەکەم"ی پادشای ئینگلستان کەسەردەمەکەی بە"سەدەی زێڕین" ناسراوەو "ناپلیۆن بۆناپارت" کە بەوردیی "میر"ی خوێندۆتەوەو ڕێی تێدەچێ هەرئەویش کردبێتی بە فەرەنسایی،

---

[٨٦] نیقولا ماکیافیللی، الأمیر، تعلیق: بنیتو موسولینی، مقدمة کریستیان غاوس، تعریب خیری حماد، بیروت، الطبعة الثالثة ١٩٧٠ ص٦.

(*) وەنەبێ بیروڕاکانی (ماکیافیللی) بەتەنیا کاریان لەبیری پیاوە سیاسییەکان کردبێ و بەم یان بەوشێوە بەدرێژایی چوار سەدەو نیو پەیڕەو کرابێ، بەڵکو بەئەندازەیەکی دیاریش کاری لەهەستو هۆشی نووسەرە دەرکەوتووەکانی دوای خۆی کردووە. سەرنجدانێك لەناوەڕۆکی شانۆییە بەناوبانگەکانی "ولیام شەکسپیر"و شانۆیی "جوولەکەکەی مالتا"ی "کریستۆفر مارلۆ" بەڵگەی ئەم ڕاستیەنو لەشوێنی خۆیدا پەنجەیان بۆڕادەکێشێن. وەرگێڕ

شوێن پێی ئەویان هەڵگرتووەو سوودی پێیان بەخشیوەو پشتیان پێی بەستووە. شایانی باسە "ماکیافیلی" لەمەیدانی ئەدەبیشدا دەستێکی باڵای هەبووەو چەند سروودو شیعرو نامەو پەخشانی لەدوا بەجێماوەو لەناوەڕۆکیدا بەتوندی ڕەخنە لەنەریتی کۆنی کۆمەڵایەتیی و هەڵوێستی ناڕەوای کڵێسە دەگرێو بەهۆی ڕوونیی مەبەستو ڕەوانیی زمانو دەربڕینی قووڵو دوورکەوتنەوەی لەدرێژ دادڕیی، سامانێکی زۆری خستەسەر گەنجینەی ئەدەبیاتی ئیتاڵیایی. وابزانم ئەوەندە بەسە بڵێین مێژوونووسی گەورەی سەردەمی ڕێنیسانس بەڕاستیی لایەقی ئەو چەند وشەیەیە کەلەسەر مەزارەکەی نووسراوەو دەڵێ: "هیچ ستایشێك نییە شایانی ئەم ناوە بێت نیکۆلۆ ماکیافیلی". هەر ئەم دێڕەش بەسە بۆئەوەی ناوو شۆرەتی هەتاهەتایە بەنەمریی بهێڵێتەوە.

بێگومان لەناو پێشەوایانی ڕێنیسانسدا بەتەنها "ماکیافیلی" بەرەنگاری واقیعەکەی نەبووەوە، بەڵکو زۆری تریش لەو هومانیستانەی هاوچەرخی قۆناغی دوایی ڕێنیسانس بوون، بەهەمان شێوەی "ماکیافیلی" چوون بەگژ واقیعی کۆمەڵگاکانیاندا و ڕووبەڕووی بوونەوە.

تەقینەوە بە ڕووی واقیعدا

بیروڕای ئایدیالیزمیو نیازو مەبەستی مرۆڤایەتیانەی پیاوانی سەردەمی ڕێنیسانسو دامێنانەکانیان، نەك هەر پاڵنەرێکی گەورەی بزووتنەوەی فیکری بوون لەئەورووپادا بەڵکو بوونە هۆی ئەوەی لەقۆناغەکانی دواییدا ئەوژمێکی بەگوڕ بەڕێنیسانس ببەخشن. بەڵام ئەوهەموو نیازو مەبەستانە، نەیانتوانی ئامانجەکانیان بهێننەدی. ئەو ڕۆژەی ئەوان بەتەمای بوون، بەلاچوونی پەردە لەسەر دەرەبەگایەتی هەڵنەهاتو لەو حەقیقەتەش تێنەگەیشتبوون کەئەو ئاڵوگۆڕە بەتەنها ناتوانێ سەرفرازیی ڕاستەقینە بۆئادەمیزاد بهێنێ. لەبەرئەوە هەر دەبوو ئەوەی دواییان بە ڕووی واقیعدا بتەقنەوە، بەتایبەتی

لەوكاتەی کەپەرەسەندنی پەیوەندییەکانی سەرمایەداری لەکیشوەری ئەورووپادا بووە هۆی ئەوەی ناکۆکیە کۆمەڵایەتییەکان تیژتر بکاو نوێژە کۆمەڵایەتییە جۆریەجۆرەکان زیاتر گرد بکاتەوەو دراو "پارە" رۆڵێکی گەورەتر ببینێو لەپێناوی نیازو مەبەستی تایبەتیدا فێڵو تەڵەکەبازیی زۆرتر بخرێتە کار. دیارخستنی ئەم واقیعەیش بەئاشکرا لەبەرهەمەکانی دوونووسەرە بەناوبانگەکەی قۆناغی دوایی سەردەمی رێنیسانسدا رەنگ دەدەنەوە کە "شەکسپیر"ی ئینگلیزیو "سەرفانتس"ی ئیسپانیاییو هەردووکیان لەدوادوای سەدەی شازدەهەمو سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا گەیشتنە لوتکەو لەیەك ساڵیشدا کۆچیان کرد.

شەکسپیر ١٥٦٤ ١٦١٦

شاعیری گەورەی ئینگلیزو درامانووسی جیهانیی "ولیام شەکسپیر" لەشاری "ستراتفورد" لەناو خێزانێکی پیشەگەردا هاتۆتە دونیاوەو هەر لەو شارەیشدا گراماتیكو زمانی ئینگلیزی خوێندووە. ئەویارە ناهەموارەی بەسەر ژیانی باوکیدا هاتو نەداریی خێزانەکەی ناچاریان کرد لەتەمەنی چواردەساڵیدا دەست لەخوێندن هەڵبگرێو یارمەتی باوکی بداو نەتوانێ خوێندنی باڵا تەواوبکا. لەهەرەتی لاوێتیدا چووە "لەندەن"و لەشانۆیەکی ئەوێدا بووە ئەکتەر. بەمووچەی ئەکتەرێو قازانجێکی کەمی ئەو تێکستە شانۆییانەی دەینووسین ژیانی بەڕێوەدەبرد.

لەبەرئەوەی لەبارەی مێژووی ژیانی "شەکسپیر"ەوە زانیارییەکی ئەوتۆ لەبەردەستدا نییە لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە چەند بیروڕایەکی نازانستیانە هاتنە گۆڕێو نکولیان لەوەدەکرد "شەکسپیر" هەبووبێ. بۆسەلماندنی ئەم بۆچوونەیان هەوڵیاندەدا بەرهەمەکانی بەجۆرێك نیشان بدەن گوایە هی خەڵکی وەك "بیکۆن"ی فەیلەسوفو هەندێ نووسەری ئەوسەردەمەو ئەو ئەریستۆکراتیانەن بەئەدەبیاتەوە خەریك بوون. بەڵگەیشیان بۆ ئەم ڕایە ئەوەبوو: ناشێو مەحاڵە ئەوداهێنانە مەزنانەی

"شەكسپیر" بەرهەمی ئەكتەرێكی سادەی وەك ئەو بن. سەرەڕای ئەوەش ناوبراو سەربەخێزانێكی ئەریستۆكراتی نەبووەو لەدانیشگادا رۆشنبیریی بەرزی بەدەست نەهێناوە !.

"شەكسپیر" بەبێدەنگیی خزمەتێكی گەورەی ئەدەبو شانۆی كردو بەڕاستی رۆڵەیەكی مەزنی میللەتەكەی بوو. لەناوەڕۆكی "١٥٤" كاری ئەدەبیو "٣٧" شانۆییدا جارێك توخنی ناوی خۆی نەكەوتووە. "شەكسپیر" پەنای دەبردەبەر شانۆی میللیو شیعری ئینگلیزی و ئەفسانەی مێژووییو لەڕێگای ئەوانەوە، چارەسەری گیروگرفتەكانی رۆژگاری خۆی دەكرد. ناوەڕۆكی شانۆییە سەرەتاییەكانی بۆ ئامانجێكی دوور تەرخانكردووەو لای وایە كۆمەڵ پێویستی بەسیستمێكی بەهێز هەیە تاوەكو سنوورێك بۆدەرەبەگایەتی دابنرێ. هەرچەندە "شەكسپیر" سیستمی پاشایەتی لەجەمهووری بەلاوە پەسەندترەو باوەڕیشی وابوو كەدەبێ خانەدانەكان ئیمتیازی تایبەتییان هەبێ. بەڵام سەرەڕای ئەوەش نووسەرێكی ریالیست بوو. ئەو پاشایەكی هۆشمەندو مرۆڤپەروەری دەویست تاوەكو یەكێتی وڵاتو ئاشتیو ئاسایش بپارێزێ. بۆیە "هەنری پێنجەم"ی كردە نموونەی ئەو پاشایەو خستنییە ناو دەروونی خەڵكییەوە لەبەرهەمەكانی تریشیدا لەهەمان روانگەوە بۆهەمان مەبەست پەردە لەسەر ئەو فەرمانڕەوایانە هەڵدەماڵێ كەتوانای بەڕێوەبردنی وڵاتیان نییە وەك "هەنری شەشەم"و "ریشاردی دووەم"و پاشا دیكتاتۆرەكان لەبابەتی "ریشاردی سێیەم"و "شاجۆن"و زۆری تریش. بەكورتی هەوڵ دەدا بیروڕای گەل ئینگلیز سەبارەت بەشەخسی ئەو فەمانڕەوایانەو سیستمو رووداوی سەردەمەكانیان دەرببڕێ. راستییەكەی بیروڕای قۆناغی دووەمو سێیەمی سەردەمی رێنیسانسو بزووتنەوەی مرۆڤایەتی لەنووسینەكانی "شەكسپیر"دا رەنگیان داوەتەوە. لەبەهەمەكانی زوویدا "رۆمیۆو جولێت"و "خەونی نیوەشەوێكی هاوین"و "بازرگانی ڤینیسیا"(*). ئادەمیزادی خێرخوا بەسەر هێزی

(*) دكتۆر لەژمارە (٦) ی ساڵی ١٩٧٩ی گۆڤاری (آفاق عربیة)دا باسێكی تری بەناونیشانی "تأملات تاریخیة فی ماكیافیللی والماكیافیللیة" بلاوكردەوە، تێیدا بەدوورودرێژی لەم مەسەلەیە دواوە.لەم

شەڕخوازو دواکەوتوودا سەردەخا. لەو بەرهەمە دراماییانەشیدا کەلەسەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا نووسیونی تراژیدیاکان قووڵ دەبنەوەو تەعبیر لەوناکۆکییە کۆمەڵایەتییانە دەکەن کەڕۆژ لەدوای ڕۆژ پەرەدەستێنن. لەشانۆیی "هاملێت"و "ئۆتێللۆ"و "شالیر"و "تیمۆنی ئەتینایی"و زۆری تریشدا ئەوحەقیقەتەمان نیشاندەدا کەتا چ ڕادەیەك خولیاو ئاواتەکانی پیاوانی سەردەمی ڕێنیسانس لەگەڵ واقیعی ژیان و کۆمەڵ لەیەکتر دوورن . "شەکسپیر" هەوڵیدا لەڕێگای بەرهەمەکانیەوە پێ لەسەر ئەوە دابگرێ کەچۆن بەرژەوەندی تایبەتیی خەڵکی دەجوولێنێ . لەهەمان کاتیشدا ئاشکرای دەکا کەلەگێژاوی ئەو ململانەیەدا خەڵکی سادەو دڵو دەروون خاوێن دەبنە قوچی قوربانیی مەبەستو ئارەزووی دەسەڵاتداران . بەنموونە: تراژیدیای "هاملێت" دەکاتە ڕوانگەیەك لێوەی دەڕوانێتە فێڵو تەڵەکەی ژیان. ئەو بەدەرخستنی چارەنووسی پاڵەوانەکەی لەوە بەولاوە کەدەیەوێ تراژیدیای ئادەمیزادێکی دڵپاك نیشان بدا کەڕوویەڕووی زوڵمو ستەمی کۆمەڵەکەی بۆتەوە هیچ مەبەستێکی دیکەی نییە(*) . تەقینەوە بە ڕووی ئەو

-ئۆناغەدا کەدکتۆر پەنجەی بۆڕاکێشاوە، بەهۆی گەشەکردنی پەیوەندییەکانی سەرمایەدارێتییەوە، سەرمایە کەڵەکەبوو. سەرمایەدارانیش گەرەکیان بوو بەشێوەی جۆربەجۆر پارەکانیان بخەنەگەڕ. لەمەوە کڵێسەی کاتۆلیکی کەوتەخۆو فەتوایدا سوودخواردن حەرامەو ناشێ پارە بەسوود بدرێ. "شەکسپیر" وەك هەرکەسێکی سەر بەڕێبازی کاتۆلیکی لەشانۆیی "بازرگانیی ڤینیسیا"دا بیروڕای کڵێسە بەرجەستەدەکا. جا لەبەرئەوەی جوولەکان پەیڕەوی بیروڕای ئاینی مووساییان دەکردو ملکەچی بڕیارو فەتوای کڵێسە نەبوون ، بێ ترس و سڵەمینەوە پارەیان بەسوود دەدا. "شەکسپیر" لەو شانۆییەیدا پشتگیری هەڵوێستی کڵێسە دەکاو لەهەمان ڕوانگەیشەوە ئاینی مووسایی تاوانبار دەکا. دەبێ ئەوحەقیقەتەش لەیادنەکەین کەیەکێك لەئامانجەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی لەئەورووپادا ئەوەبوو سوودی سەرمایە حەڵاڵ بکرێو ماوەی سەرمایەداران بدرێ پارەکانیان بەشێوەی جۆربەجۆر بخەنە کارەوە. بەم هەڵوێستەیش ڕێبازی پرۆتستانتی بووە یارمەتیدەرێکی باشی سەرمایەدارانو کەڵەکەبوونی سەرمایەی مالیی "تراكم الرأسمال المالي". وەرگێڕ-

(*) "هاملێت" بۆئەوەی تۆڵەی کوشتنی باوکی لەمامو دایکی بستێنێ، چەند ڕێگای جیاواز دەگرێتەبەر. جاروبار خۆی شێت دەکا. هەندێ جاریش وەك ئادەمیزادێکی گەمژەو هیچ نەزان خۆی

واقیعەدا لەشانۆیی "تەیمونی ئـەتینایی"دا قووڵتر بەرجەستە دەبێ[٨٧]. "شەکسپیر" لەناوەڕۆکی ئەو بەرهەمانەیدا ئاشکرای دەکا، پایەی تاکە کەس لەکۆمەڵی نوێدا هیچ پەیوەندییەکی بەسیفەتی شەخسییەوە نییەو سامانی ماددی، پلەو پایەی کۆمەڵایەتی ئادەمیزاد دەست نیشان دەکا. "تەیموون" هەتا دەوڵەمەندە جێگای ڕێزی خەڵکییە، کە نابووتیش دەبێ هەموو لێـی دەتەکنەوەو کەس بەدەوریـەوە نـامێنێ. "تـەیموون" کـە بەنابووتی داخ و خەفەت هـەڵدەڕێژێ مەبەستی ئەوەیـە، هێزو جـادوی زێـڕ نیشـان بـدا کەچۆن "ناشیرینی دەکاتە جوانی" و "درۆ دەکاتە راسـتی"و "پـیر دەکاتـەوە بـەلاو". بۆچی؟ چونکە زێڕ "جوانترین دیارییە بۆچاوەگەشەکان"و تیشکەکەیشـی "وەك کڵپـەی ئاگر لەهەموو شتێك بـەتینترە"و هیچ "ئافرەتێکیش نییـە سنگی بۆنـەم خۆشەویستە نازدارە نەکاتەوەو پێشوازیی لەو دڵدارە نەکات کە بەکڵاوڕۆژنەدا بۆی دێتەخوارێ ".

کاتێك "تـەیموون" دەبینـێ زێـڕو سـامان، ئـادەمیزاد دەکەنـە کۆیلـەو لـەوەوە کەبوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی قسەخۆش و نوکتەزانـە، دەبێتـە ئـادەمیزادێکی گۆشـەگیرو رقـی لەهـەموو ئـەو خەڵکـە دەبێتـەوە کەلـەپێش چاوی بوونەتـە "بووکـە سـەماکەرە

-نیشاندەدا. لەشوێنی خۆشیدا هێز بەکاردەهێنێ. کەوابوو "شەکسپیر"یش کەم یـان زۆر کەوتۆتـە ژێـر کاریگەریی بیری "ماکیافیللی" یـەوەو هـەمان تـێڕوانینی هـەبووە. لەشـانۆیی "ئۆتێللـۆ"دا "یـاگۆ" ماکیافیللی واتەنی: ڕێوییـەکی فێڵبـازو لەشـوێنی خۆیشـیدا شـێرێکی چاونـەترس و بەهەڵمەتـەو چی ڕێگای نـاڕەواو ناشایستە هەیـە دەیانگرێ بۆئـەوەی تۆڵـە لـە"ئۆتێللـۆ" بسـتێنێ. "ماکبێـث"یش بۆئەوەی دەسەڵاتی بکەوێتە دەست هەرچی نەشێ دەیکا. لەشانۆیی "یۆلیۆس قەیسـەر"دا "شەکسپیر" بیروڕاکانی بەتەواوی لەگەڵ "ماکیافیللی"دا جووت دەبێ. شەکسـپیر کەکوشتنی "یۆلیـۆس قەیسـەر" دەکاتە بابەتی شانۆییـەکەی و لەڕوانگەی خۆیەوە دایدەڕێژێتـەوە مەبەستی ئەوەیە ڕای بگەیـەنێ کـە لەناوبردنی پاشایەکی وەك "قەیسـەر" ئەنجامـەکەی ناکۆکی و دووبەرەکی و شەڕی ناوخۆ دەخوڵقێنێ و گەل بەرەو هەڵدێری نەهامەتی دەبا. وەرگێڕ

[٨٧] دکتۆر "عبدالواحد لوئلوئە" ئەم تێکستە بەنرخەی "شەکسپیر"ی کردووە بەعەرەبی و سـاڵی ١٩٧٧ لە "کوێت " چاپکراوە.

بەدەست زۆردارانەوە"، لەمەوە "پشت کردنە ئادەمیزاد" و "بەسووکیی تەماشاکردنی خەڵك" دەکاتە پاسای "ڕۆژانی دوایی تەمەنی" و "دۆستایەتیو میوانداریی و کۆمەڵو بەزەیی" لەبەرچاوی دەبنە "چەند وشەیەکی پڕوپووچ" و "خزمو دراوسێو نیشتمان"یش دەبنە "چەند ناوێکی مردووی بێ کەڵك". لەبەرئەوە ئەگەر "شەکسپیر" لەبەرگی مرۆڤێکی ڕەوشت بەرزی ئەتینایيدا ئادەمیزادێکی هاوچەرخمان نیشان بداو ئاواتەخوازی ئەوەبێ "دەرندێکی کوشندە لەسەر زەمین بکەوێتەوە" شتێکی سەیر نییە !! "تەیموون" پاش ئەوەی ڕووبەڕووی واقیعی کۆمەڵی نوێ دەبێتەوە ئینجا لەهێزی جادوگەرانەی پارەو سامان تێدەگاو بۆی دەردەکەوێ ئەوانەی هەمیشە عەودالی پارەنو هەڵپەی بۆ دەکەن وایان لێهاتووە تەنانەت "سەگ لەسوالکەریش بفرێنن" بۆیە دەڵێ:

"لەحەوشی ماڵەکەمدا درەختێکم هەیە، نەشونما دەکا، واپێویستیی پاڵم پێوە دەنێ، بیبڕمەوە، ناچارم پەلە بکەم،

بەدۆستەکانم بڵێ، بەدڵنیشتووانی ئەتینای ڕابگەیەنە،

هەر لەگەورەی تابچووکیان، بەپێی پلەو پایەیان،

لەمەزن تا گەندەپیاو،

کێ دەیەوێ بەڵاکانی ببڕێتەوە،

دەستو برد کا، بێتە ئێرە،

تادەمی تەور درەختەکەی نەپەڕاندووە،

پەتێك هەڵخاو خۆی هەڵواسێ"

ئابەم وێنە هونەرییە جوانو قووڵە "تەیموون" ئەو واقیعە تاڵو دڵتەزێنە دەردەبڕێ کە تا "دەستبڵاویی نەیکردە سوالکەر" هەستی بەخۆی نەکرد بەڕادەیەك "دۆستەکانی بە تەواوی نەیان دەناسییەوە" و تەنانەت "سەرنجی ئەو کەسانەیشی

رانەدەكێشا كە پێشتر مەراییان دەكردو خواخوای ئەوەیان بوو ئەم بە لاچـاوێك تەمـاشایان بكا". "سێرڤانتس"یش هەر لەم روانگەیەوە تەعبیر لەهـەمان واقیـع دەكا، بەڵام بەشێوەیەكی تر.

سێرڤانتس

"سێرڤانتس" بەناوبانگترین نووسەری ئیسپانیایەو بەنووسینەكانی بنچینەو بناغەی بـۆ زمـانی یـەكگرتووی ئیسـپانی دارشـتو یەكێكـە لـەو كەسـانەی بەشـداریان لەگەشەپێكردنی ئەدەبیاتی جیهاندا كرد. ناوبراو تەمەنی لاوێتیی لەئیتالیادا بەسەر بردو لەلایەن چەتە دەریاییەكانی جەزائیرەوە بەدیل دەگیرێو لـەماوەی پێنـج سـاڵ دیلێتیدا ئازایانـە بەچەندین شێوە هـەوڵی خۆڕزگاركردن دەدا. پـاش ئـەوەی دەگەڕێتـەوە بـۆ ئیسپانیا وەك فەرمانبەرێك دەستبەكار دەبێو بەهۆی ئەوەوە كەزۆر ناوچەی وڵاتەكەی دەگەڕێ لەنزیكەوە ئاگاداری هەرەسهێنانو تێشكانی ژیانی دانیشتووان دەبێ. هەر لـەو كاتەیشدا زەبروزەنگی كڵێسەو دادگای پشكنین بوویبوونـە بـارێكی گران بەسـەر شـانی بزووتنەوەی فیكریـی ئیسـپانیاوە ئـەویش بەتۆمـەتێكی دروستكراو دوو جـار دەگـیرێو كتێبـە بەناوبانگەكـەی "دۆن كیخـۆت" یـان "دۆن كیشـۆت" كـەچیرۆكێكی ریالیزمییـە لەبەندیخانەدا دەنووسێو لەناوەڕۆكیدا گیانی سەردەمەكەی بەشێوازێكی هونـەریی زۆر بەرز نیشان دەدا. پاڵەوانی چیرۆكی "دۆن كیشۆت" خـەو بـە زیندووكردنـەوەی نـەریتی سوارچاكییەوە دەبینێ، لەكاتێكدا سەردەمی بەسـەرچووە. ئـەو پاڵەوانـە تاقەكەسێكە لـەم حەقیقەتـە تێنەگەیشـتووە. بۆیـە لەبـەردەم خوێنـەردا بـەرگێكی پێكـەنیناوی دەپۆشێو دەیەوێ لەسەر رێو شوێنی دەرەبەگایەتی واقیع بگۆڕێ.

لەقۆناغی دەرەبەگایـەتیدا هـەموو شـتێك پشـتی بـەهێزی بـازوو دەبەسـت. ئـەوەتا "دۆن كیشـۆت"یـش دەیـەوێ بـەزەبری دەسـتو قـامكی خـۆی واقیعـی تفـتو تـاڵی كۆمەڵەكەی بگۆڕێ. لەبەرئەوە دەبینین جارێك لەسەر هەتیوو بێدەرەتانـان دەكاتـەوەو

جارێکیش سزای ستەمکاران دەدا، بەڵام لەواقیعدا هیچی پێ ناکرێ‌و دەبێتە هۆی ئاژاوە نانەوەو زەرەرو زیانیش بەخەڵکی دەگەیەنێ. سەرەڕای ئەمانەیش "دۆن کیشۆت" لەدڵدا ئادەمیزادێکی خێرخوایەو خۆشویستنی مرۆڤ پاڵی پێوەدەنێ بەرگری لەسەربەستیی‌و عەدالەت بکاو دڵدارو دولبەر بپارێزێ‌و دڵبەستەی شیعرو زانستیش بێ.

کەواتە ئەم سوارچاکە رەوشت بەرزە نموونەی هومانیستێکی رەسەنە. ئایدیای ئەو بیروبڕوای دژ بەدەرەبەگایەتییە کەلەسەردەمی رێنیسانسداو لەناوجەرگەی کۆمەڵگای دەرەبەگیدا سەری هەڵدا. بەڵام ئەو کۆمەڵگا نوێیەی لەجێی ئەو بنیاتنرا نەیتوانی خەونەکانی بهێنێتە دی. لەبەرئەوە لەلایەك جووتیارە دەوڵەمەندو دڵڕەقەکان‌و لەلایەکی تریشەوە بازرگانەکان بەچاوی سووك تەماشایان دەکردو گاڵتەیان بەشێوەی بەرگریکردنی لەهەژاران‌و لێقەوماوان دەکرد.

"سێرڤانتس" بەبلیمەتیی خۆی توانی واقیع‌و هەڵوێستی نوێژە کۆمەڵایەتییە تازەکان‌و ئەو ململانەیە دەربڕێ کەنەبڕی ئایدیالیزمی‌و نەخەونی رۆمانسییانە بۆیان چارەسەر نەکرا. کتێبی "دۆن کیشۆت" بەهۆی رەوانیی دەربڕین‌و شێوازە کۆمیدیاییەکەیەوە، ناوو شۆرەتێکی وای پەیداکرد، بەچەندین زمان وەرگێڕدراو دەیان جارو بەدرێژایی چەند سەدەیەك لەچاپ درایەوە.

* * *

ئەنجام

لەبەر رۆشنایی هەموو ئەوانەی کەباسکران، بۆمان دەردەکەوێ سەردەمی رێنیسانس چرایەکی رۆشنی شارستانییەتی ئادەمیزادو قۆناغێکی مێژوویی پڕ لەدەرسو تاقیکردنەوەو دەستکەوتی گەورە گەورەیەو دەهێنێ لێی بکۆڵرێتەوەو شتی نوێی لێوە فێر بین. جالەبەرئەوەی رۆژگاری رێنیسانس یەکێکە لەو بابەتە مێژووییانەی سەدان مێژوونووسو خەڵکی تریش توخنی کەوتوونو بایەخیان پێداوە بەڵام تائێستایش بەریەرەڵڵایە بۆ ئەو کەسانەی مەبەستیانە شتی نوێ بخەنە سەر ئەو دەریا لەبن نەهاتووەو رۆژهەڵاتییەکانیش دەتوانن شتی تازەی لێ هەڵبهێنجنو شتی نوێ بخەنە سەر سامانی دەوڵەمەندی. دووریش نییە بەهۆی پشکنینو بەشوێنداگەڕانی تێکڕای ئەو دەستنووسە عەرەبیو ئیسلامییانەوە کە تائەمڕۆیش چاوەڕوانی لێکۆڵینەوەوتوێژینەوەی زانستیانەنو لەبەر رۆشنایی سەرچاوە رەسەنەکانی سەردەمی رێنیسانسی ئەورووپا، بتوانن ئەم ئامانجە زانستییە مەزنە بهێننە دی.

* * *

ئەدیبو ئەرکەکانی قۆناغ لەبەر رۆشنایی تاقیکردنەوەکانی ئەوروپای رۆژگاری ((رێنیسانس))دا*

پێشکەشە بە((یەکێتی نووسەرانی کورد))

* لێکۆڵینەوە لەژمارە ٤، ٥، ٦، ٧ی گۆڤاری کارواندا بڵاوکراونەتەوە. لەبەر گرنگی بابەتەکەو پەیوەندی بەم باسەوە بەباشمان زانی لەپاشکۆی ئەم کتێبەدا جارێکی تر بڵاوی بکەینەوە.

چەند وشەیەك

کاتێ خۆی چەند جارێك برایانی ((یەکیەتی نووسەرانی کورد)) داوایان لێکردم بەشداریی لەیەکێك لەکۆڕە سەرکەوتووەکانی یەکیەتیدا بکەم. ئەو کارەی، زۆر بەداخەوە، لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی بۆم نەکرا، هەرچەندە هەر ئەوسا کەوتمە کەڵاڵە کردنی ئەم بەرهەمە بۆی کەئێستە وا لە"کاروان"ی کۆڕپەدا بڵاوی دەکەمەوەو پێشکەش بەوانی خۆشەویستی دەکەم.پێم وایە لێکۆڵینەوەیەکی وەك "ئەدیبەرکەکانی قۆناغ لەبەر رۆشنایی تاقیکردنەوەکانی ئەورووپای رۆژگاری رێنیسانسدا" شایانی ئەوەیە پێشکەش بە "یەکیەتی نووسەرانی کورد" بکرێ کەجێگەی رەوای لەقوڵایی دڵی هەموو رووناکبیرێکی دڵسۆزی کوردا بۆ خۆی کردۆتەوە، لەوانەشە هەر ئەوە پاکانەیەکی بچووکم لای ئەندامانی یەکێتی بۆ بکات کەبەرهەمی نازدارو سەرکەوتووی هەریەکەیان بۆتە هاندەرو بزوێنەری خاوەنی ئەم وتارەی بەلەش لێیار دووربەگیان لەناو جەرگەیاندایە.

سەرەتا

تاقیکردنەوە زۆرەکانی مێژوو لەو ڕۆژەوەی نووسین پەیدا بووە تا ئیمڕۆی ئێمە روون و ئاشکرا نیشانیان داوە تەنها ئەو بەرهەمانە نەمرن کە ئاوازی رازاوەی پڕ لەجۆش بۆ خۆشی و ناخۆشی گەل دەڵێن. ڕۆژگاری ڕێنیسانس و بەسەرهاتە هەمەچەشنەکانی بەڵگەیەکی مێژوویی کەم هاوتان بۆ روون کردنەوەی ئەم راستییە.

ڕێنیسانس بەو سەردەمە دەگوترێ کە ئەورووپای دواکەوتوو هۆشی تێیدا هاتەوە بەرخۆی "لەسەدەی سیازدەوە تاوەکو سەدەی شازدە". ئەو ئاڵ و گۆڕە گەورەیە ئەنجامی هەرەسهێنانی قۆناغی دەرەبەگی و دەست پێکردنی قۆناغی سەرمایەداری بوو کە بۆ ئەوساکەی مرۆڤ هەنگاوێکی یەکجار گەورە بوو بۆ پێشەوە. دیارە دەبوو بەو پێیەش بیرە دواکەوتووەکانی ڕۆژگاری دەرەبەگی روو لەنەمان بکەن و بیری نوێی گونجاو لەگەڵ ئەرکە تازەکانی کۆمەڵدا جێگەیان بگرێتەوە. ئەوەیش بۆ خۆی فەرمانێکی هەروا ئاسان نەبوو، چونکە یاسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە هەڵکەندنی رەگ و ریشەی چەسپاوی بیری کۆن هەمیشە پێویستی بەهەوڵ و کۆششی بێوچان و ورد بێ. لە ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا جێبەجێکردنی ئەو ئەرکە قورسە کەوتە ئەستۆی پێشڕەوی دەستەی روناکبیری ئەو قۆناغەی ئەورووپاوە[1].

ئەوساکە سەرتاپای ئەورووپا گیرۆدەی زنجیرەیەك گیروگرفت و کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی نالەبار هاتبوو. گیروگرفتەکانی وەك دێومزمە چۆکیان بەسەر سنگی کۆمەڵانی خەڵکدا دابوو، سەریان لێ شێواندبوون و ژیانیان پێ تاڵ کرد بوون بێ ئەوەی لەسروشتیان تێ بگەن تا بتوانن خۆیانیان لەدەست قوتار بکەن. یەکەم نمونە و بەڵگەمان کلێسە و پیاوەکانییەتی.

---

(1) زیاتر مەبەستمان ئەورووپای رۆژئاوایە.

ئاینی عیسایی کەدەورووبەری دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر پەیدا بوو هەنگاوێکی گەورە بوو بەرەو پێشەوە، لەسەرەتاوە کۆیلەو چەوساوانی ناوچەیەکی گرنگی جیهان دەوورەیان داو، بەگیان پارێزگارییان لێ دەکرد، کەچی فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی رۆمای کۆن و دیارە هەر لەبەرئەوەش بەلایەنی کەمەوە سێ سەدە بەرەنگاری هاتن و بەهەزار جۆر ویستیان لەناوی بەرن.

دوژمنایەتی ئاینی عیسایی بەفیڕۆ رۆیی و تادەهات زیاتر رەگی لەناو چەوساوانا دادەکوتاو زیاتر وەك هێزێکی بزوێنەری ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی خۆی دەنواند، ئەوەی فەرمانڕەوایانی ناچار کرد سەرنجی بدەنێ و هەوڵ بدەن کەڵکی لێ وەربگرن.

ئەو راستییە سەرەتای سەدەی چوارەم تێکەڵ بە رووداوێکی ناوخۆ بوو کەپێکرا بوونەوە هۆی هەڵگەڕانەوەی هەڵوەستی پاشایانی رۆما بەرامبەر بەکڵێسەو ئاینی عیسایی.

ئەو کاتە، واتە سەرەتای سەدەی چوارەم، لەسەر تەختی پاشایی دوویەرەکییەکی گەورە لەنێوان چوار دەسەڵاتداری رۆمادا دەستی پێ کرد. یەکێك لەو چوارە کەناوی قوستەنتین بوو دروست هێزو توانای گاورەکانی نرخاند، بۆیەکا خۆی لێ نزیك خستنەوەو پەیمانی دانێ کە ئەگەر بێتوو یاریدەی بدەن تاجی شاهی بنێنە سەر ئەوسا ئەویش یەکسانی دەداتە ئاینی عیسایی و وەك ئاینەکانی تر رەفتاری لەگەڵ دەکات.

ئەوەبوو قوستەنتین ساڵی ٣٠٦ بەمەرامی خۆی گەیشت و بۆ ماوەی ٣١ ساڵ بەناوی قوستەنتینی یەکەمەوە پاشایی کرد (ساڵی ٣٣٧ کۆچی دوایی کرد). قوستەنتین گفت و پەیمانەکانی خۆی بردەسەرو ئازادیی بەگاوران بەخشی و هەرچی خانوویەرەو زەوی و زاری زەوت کراوی کڵێسە هەبوو بۆی گێڕایەوە.

لێرەوە ئاڵوگۆڕێکی زۆر گەورە لەژیانی کڵێسەو رێبازیدا دەستی پێ کرد. لەساڵی ٣٢٥ەوە عیسایی بووە ئاینی رەسمیی دەوڵەت و کڵێسە دانی بەوەدا نا کە قوستەنتین سەرۆکی باڵای دین و دنیاو نوێنەری عیسای پێغەمبەرە (د.خ). هەرچەندە قوستەنتین بۆ

خۆی پیاوێکی دڵڕەق و خوێن ڕێژ بوو، تەنانەت دەستی چووە گیانی ژنێکی و یەکێك لەکوڕەکانی و ژمارەیەکی زۆر لەخزمانی و هەر لەبەرئەوەش سەیر نییە ئەگەر بڵێین تا بەر لەماوەیەکی کەم لەمردنی نەبووە عیسایی.

بەو جۆرە کڵێسە تادەهات زیاتر تێکەڵ بەژیانی دونیاو سیاسەتی ڕۆژانەی ئیمپراتۆری ڕۆمانی دەبوو تەنانەت وا پێوەی لکا ساڵی ٣٩٥ لەگەڵ دابەش بوونی ئەوداو بەدەستووری ئەو ئەمیش بوو بە دوو بەشەوە –کڵێسەی ڕۆژئاوایی ڕۆمانی و کڵێسەی ڕۆژهەڵاتی بیزەنتی[1]. ساڵی ١٠٥٤ ئەو دابەشبوونەی کڵێسە بەدروستبوونی کڵێسەی کاتۆلیکی ڕۆژئاوایی و کڵێسەی ئەرتەدۆکسیی ڕۆژهەڵاتی تەواو چەسپا. یەکەمیان، واتە کڵێسەی کاتۆلیکی ڕۆژئاوایی، لەسەرەتاوە شوێنی دیارو کاری گەورە بوو لەجیهانی عیساییدا. سەرۆکی ئەو کڵێسەیە لەسەدەی پێنجەمەوە نازناوی "پاپا"ی بۆ خۆی هەڵبژارد کەواتای "باوك" دەگەیێنێ، دەیویست بەو نازناوەی وا رابگەیێنێ کەئەو باوکی ڕۆحی گشت گاورانە. ڕۆژبەڕۆژ دەسەڵاتی پاپا فراوانتر دەبوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی سێبەری کڵێسە دەرەبەگان و فەرمانڕەوایانی لەجاران زیاتر حەواندەوە. کار گەیشت بەوەی میران و پاشایان و گەورە پیاوانی ئەورووپا ریزیان دەبەست تاوەکو بەماچ کردنی پێی پاپا شاد ببن[2]. یەکێك لەپاشاکانی ئیمپراتۆریی ڕۆمانی ناچار بوو بەخۆی و دەستەو دایەرەیەوە سێ شەوو سێ ڕۆژی ڕەبەق بەڕووت و قووتی لەبەردەمی قاپیی کۆشکی پاپادا بووەستێ بۆ ئەوەی لە زەڵلەیەکی خۆش بێ!.

بەو جۆرە کڵێسە بووە بەشێکی بنەڕەتی ڕژێمی دەرەبەگی و یەکێك لە دامودەزگا هەرە گرنگو کاریگەرەکانی. کڵێسەو پیاوانی بەدەستووری دەرەبەگە گەورەکان

---

[1] لەبەر چەند هۆیەك کەئێرە جێگەی باسیان نییە ئیمپراتۆری ڕۆمانی کۆن ساڵی ٣٩٥ بووە دووبەشەوە یەکەمیان هەر بەو ناوەوە مایەوەو بەشی ڕۆژئاوای ئەو وڵاتە کۆنەی گرتەوەو ئەوەی تریشیان بەناوی ئیمپراتۆری بیزەنتییەوە بەشی ڕۆژهەڵاتی گرتەوە.

[2] J.R. Strayer, H.W.Gatzke, E.H. Harbison, The Mainstream of Civilization, the Second Edition, New York, 1974, P.375 .

بەهەزار ناوو بیانووەوە کەوتنە زەوتکردنی زەوی‌و زار. تا رۆژی رێنیسانس هەڵهات کارگەیشت بەوەی بەلایەنی کەمەوە سێیەکی زەوییە هەرە بەپیت‌و بەرەکەتەکانی زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا بکەوێتە دەست کڵێسەو پیاوەکانییەوە کەبەهەمان شێوازی باوی ئەوسای دەرەبەگی کەڵکیان لێی وەردەگرت‌و بگرە جاری وا هەبوو ئەوان جووتیارانیان خراپتر دەچەوساندەوە بەوەی تەماعی گوایە مسۆگەر کردنی ئەوە دونیایان پێدەدان. تێکەڵی نێوان کڵێسەو داموودەزگای دەرەبەگی وا قووڵ بۆوە کەبەر لەرێنیسانس ژمارەیەکی زۆر لەمولکدارە گەورەکانی ئەورووپا هەمان کات بوونە کاربەدەست‌و فەرمانبەری گەورەی کڵێسە[1]. باشەوەیش بڵێین کەئەوساکە فەرمانبەرو کارگێڕو کاربەدەستانی کڵێسە لەشکرێك بوون بۆ خۆیان، ژمارەیان دەگەیشتە ٧٠٠هەزار کەس لەکاتێکدا هەموو دانیشتوانی ئەورووپای ئەو سەردەمە بەسەریەکەوە بریتی بوون تەنها لە ٤٦ملیۆن کەس[*]. هەمان کات کڵێسەو قەشەکانی دەستیان تێکەڵی بازرگانی‌و پیشەسازی کردو کار نەما نەیکەن.

کەوابێ کڵێسەو رژێمی دەرەبەگی بوونە گیانێك‌و تەنێك، لەبەرئەوە کاربەدەستانی یەکەمیان لەرێگەی بیریشەوە کەوتنە خزمەتی دڵسۆزانەی دووەمیان. بۆ جێبەجێکردنی ئەو مەبەستەیان بەدەیان بیروباوەڕی نوێیان بەناوی ئاینەوە داتاشی کەسەرتاپایان دوورکەوتنەوەی راستەوخۆبوون لەماك‌و ناوەڕۆکی عیسایی. یەکێك لەو بیروباوەڕە دەستکردە ترسناکانەیان دەیگوت هەرچی لەژیانی ئیمڕۆدایە نەگۆڕەو دەست بۆبردنی "دەست تێوەردانە لەکاری خوای مەزن". هەروەها ئەوان وایان بردبووە مێشکی ساکارانەوە کەمرۆڤ بەسروشت تاوانبارەو لەرێگەی کڵێسەوە نەبێ هەرگیز بۆی

---

[1] بڕوانە:
C.L. Becker and K.S. Cooper, Europe since 1600, New Jersey 1964, p.28.

[*] D. Hay, Europe in the fourteenth and fifteenth centuries, London, 1966, p.59.

سیەخۆی لەبەندی تاوانەکانی قوتار بکات. وردکردنەوەی ئەو "شەکرانە" مانای نەگۆڕیی ڕژێمی دەرەبەگی و بەستنەوەی خەڵکیان بەکڵێسەوە دەگەیاند. بۆ ئەوەش کە بەھۆی نەکەوتنەوە فەرمانڕەوایانی کڵێسە لەسەرەتای سەدەی سیازدەمینەوە خوێندنەوەی تەورات و ئینجیلیان بێ یاریدەی قەشەیەك قەدەغەکرد. واتە ئەوەی پێویستایە بەرھەمێکی ئاینی کۆن بخوێنێتەوە دەبوو پەنابەرێتە بەر یەکێك لەپیاوانی کڵێسە کەئەویش، بێگومان، بەمەرامی دڵی پاپاو کاردینالەکان ناوەڕۆکی بۆ لێك دەدایەوە. جێبەجێکردنی ئەو فەرمانە بۆ ئەوسای ئەورووپا کارێکی گران نەبوو چونکە پیاوانی کڵێسە تاکە دەستەی خوێندەواری کۆمەڵ بوون.

نیسان بەر لەھەڵهاتنی ڕۆژی ڕێنیسانس کڵێسە لەڕاستیدا ببووە بەدەوڵەت لەناو دەوڵەتدا، لەشکری سەربەخۆو دەزگای کارگێڕیو دارایی تایبەتیی خۆی ھەبوو، شەڕی ھەڵدەگیرساندو تێکەڵ بەشەڕی دەوڵەتان دەبوو. بەو جۆرەش تا دەھات ئەرکی سەرشانی پەرەی دەسەندو زیاتر ئاتاجی پارەو پوول دەبوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی کەھیچ جیاوازییەك لەژیانی سەردارانی ئەوو میرو پاشایانی ئەورووپادا نەما. لەبەرئەوە پاپاو کاردینالەکان ھەر ڕۆژەی بەندو باوێکی نوێیان دادەمەزراند تازیاتر گیرفانیان بەزێڕ بئاخنن. لەوەدا قەشەو پیاوە ئاینییەبچووکەکانی تریش پڕ بەدڵ پشتگیرییان دەکردن چونکە بایەخدانی ئەوانیش بەژیان گەیشتبووە رادەیەکی ئەوتۆ بەدەگمەن، وەك سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان باسی دەکەن، توخنی کڵێسەو کاری ئاینی دەکەوتن[١].

مشتێکی زۆر بچووك نموونەیەکی زۆر گەورەی ئەو خەرواەرەیە. پاپاکان ئاشکرا کەوتنە فرۆشتنی ناوو نازناوو پایە ئاینییەکان، ئەوەی زۆرتری بدایە شوێنێکی چاکتری بەردەکەوت، جاخوای دەکرد ئەو کەسە دز یاجەردەو پیاوکوژ دەبوو. پاپاو

[١] Ibid, pp. 131-132; C. Hayes, Modern Europe to 1870. NewYork, 1959, p.135

کاردینالەکان بەوەشەوە نەوەستان، بەڵکو زۆر بێ شەرمانە دەستیان دایە فرۆشتنی "نوشتەی تاوان ڕەوێن" (صك الغفران) کەلەکۆتایی سەدەی یازدەدا بۆ هاندانی گاورێ بۆ بەشداریکردن لەشەڕی خاچداراندا دامات، بەڵام ئەوسا کڵێسە بەمفت دەیدایە خەڵکی نەك بەپارە. کەچی زۆری نەبرد سەردارانی کڵێسە "نوشتەی تاوان ڕەوێنیان" خستە بازاڕی ڕەشەوەو کەوتنە فرۆشتنی، کەم کاریێتر بەڕادەی ئەو کارە بووە هۆی بەرەڵابوونی جڵەوی خراپەو خراپەکاری لەئەورووپادا، بەتایبەت لەنێوان پارەدارێدا چونکە بەپێی فەرمایشتی پیاوانی کڵێسە هەرکەس دەیتوانی بەر لەمردن لێخۆشبوونی یەزدان لەتاوانەکانی بەکڕینی یەکێك لەو نوشتانە بنیات بنێ. سەیر ئەوەیە پاپ دەیفەرموو ئەو نوشتانە تانرخیان نەدرێ ناکەونە کار [7].بەر لەڕێنیسانس کار گەیشت بەوەی خەڵکی بتوانن "نوشتەی تاوان ڕەوێن" بەقیست یان بۆ بەشێك لەگوناهەکانیان بکڕن. بەڵام تەنانەت بەرچاوی پیاوە ئاینییەگەورەکانی نەگرت، بۆیەکا بەندێکی نوێیان هێنایە کایەوە بەوەی "مافیان" دا بە هەرکەسێك بیەوێ لێخۆشبوونی یەزدان لەتاوانی مردۆکانی بەکڕینی نوشتەیەك لەو نوشتانە مسۆگەر بکات[8]. واتە ئەوساکە کوڕی هەر ستەمکارێك بۆی هەبوو بەپارە بەئەوپەڕی ڕێزەوە باوکی ڕەحمەتی لەدۆزەخەوە بگوێزێتەوە بۆ بەهەشت. ئەوەی جەنگیزخان و هۆلاکۆ و تەیموری لەنگ لەبەرئەوەی پارەدار بوون دەیانتوانی بەهەشت بۆ ئەوان و بۆ خۆیشیان قۆرغ بکەن، "زۆڵە" زرینگەکانی ئەو ڕۆژگارە دەیانگوت:

"خوداوەندی گەورە حەز بەمردنی تاوانبار ناکات، دەیەوێ بژی و هەر پارە بدات"[9].

ئەمەش بەشێك لەناوەڕۆکی یەکێك لەو نوشتانەیە کەدەیگوت:

---

(7) E.S. Crosby, Reformation amd and the Reformers, Amsterdam, 1963, p.95.

(8) Ibid, p. 57; H.J. Grimm, The , Reformation Era 1500- 1650, fourth printing , NewYork, 1958, pp. 49-51.

(9) بڕوانە: ر. موسجروف سکوب، تراث النهضة،- "تاريخ العالم"، الجلد السادس، ص٤٣.

"...یەکەم لەگشت لۆمەیەکی ئایینی بەھەر جۆرو شێوازێك دووچاریان ھاتبیت رزگارت دەکەم، ئینجا لەھەموو تاوانەکانت و لەسەرتاپای ڕابوردنەکانت چەند زۆرو گەورە بن... بەپێی دەسەڵاتی پیرۆزی کڵێسە لەھەر سزایەك کەلە ئەعرافدا[10] لەسەر ئەو گوناھانە دەبێت بیچێژێت قوتارت دەکەم و دەتگێڕمەوە ئەو ڕۆژەی تێیدا کۆرپەیەکی پاك و خاوێن بووی. لەبەرئەوە کەکۆچی دواییت کرد دەرگەی ئازارت لێ دادەخرێ و دەرگای خۆشی و بەھەشتت بۆ دەکرێتەوە...".

دێرەکانیش کەسەرەتای پەیدابوونیان جێگەی برایەتی و یەکسانی بوون لەسەدە ناوەنجییەکاندا بوونە سەرچاوەیەکی تری پارە ھەڵڕشتن بەسەر پیاوە ئاینییەگەورەکاندا. بۆ ئەوەی زەوی و زاری کڵێسەو موڵکەکانی لەدەست نەچێ جەنابیان وایان بەباش زانی قەشەکان تادەمرن "بوخچەی نەکراوە" بن، ئافرەتیان شوو نەکات و پیاویان ژن نەھێنێ. ئەوەش بۆ خۆی دێرەکانی ئەوسای کردە جێگەی خراپە و رابواردن. یەکێك لەپاپاکانی ئەو ڕۆژگارە کەناوی ئەنۆسێنتی سێیەم بوو ۱۱۹۸- ۱۲۱٦) بۆخۆی لەبەڵگەیەکدا سەربارەی "دێری ئاگاشا" نووسیویە دەڵێ ئەو دێرە "گشت ناوچەکانی پیس کردووە". سەرچاوەیەکی تری ئەوسای کڵێسە باسی ئافرەتێکی کردووە کە کارگێڕی یەکێك لەدێرە گەورەکان بووەو دەڵێ "شەو نەبوو بەمەی خۆی کاس نەکات". بەڵگەیەکی تری کڵێسەی ھەر ئەوسا باسی ئافرەتانی ناو دێرێکی ئینگلیزی بەم جۆرە تۆمار کردووە: ئەوان گوێیان نەدایە فەرمانی پاپا کەدەیگوت دەبێ دەست لەبەرەڵڵایی ھەڵگرن؛ دوای ئەوەی فەرمانەکەی پاپایان دایەوە بەدەم و چاوی ئەو قەشەیەدا کەبۆی ھێنابوون "سوێندیان خوارد کەتا مردن دەست لەرابواردن ھەڵنەگرن"[11].

[10] ئەعراف یا "مطهر" بەو شوێنە دەگوترێ کە گوایە کەوتۆتە نێوانی دۆزەخ و بەھەشتەوە. وشەی "الأعراف" لەقورئانی پیرۆزدا ھاتووە.

[11] بڕوانە: الدکتور عبدالقادر أحمد الیوسف، العصور الوسطی الأوروبیة، صیدا- بیروت، ۱۹٦۸، ص۲٤۸-۲٤۹

هەموو ئەوانەی باسمان کردن و گەلێك لایەنی تری ژیانی وەك ئەوان بوونە هۆی دروستبوونی نارەزاییەکی زۆر لەناو کۆمەڵانی خەڵك و بەتایبەت لەناو رووناکبیرە دووربینەکانی ئەو رۆژگارەی ئەورووپادا کەکەوتنە رەخنەگرتن لەکڵێسە و پیاوانی ئاینی و رەفتارە ناهەموارەکانیان. ئەو نارەزاییە هەندێ جار شێوەی بزووتنەوەی وەردەگرت. دیارە فەرمانڕەوایانی کڵێسەیش دەسەوسان نەوەستان، دەستو برد کەوتنەخۆ بۆ لێدان و دامرکاندنەوەی چالاکییەکانی ناحەزانیان کەبووبوونە یەکێك لەنیشانەو بەڵگەکانی هەرەسهێنانی سەرتاپای رژێمی دەرەبەگیی ئەوسای ئەورووپا. ئەوەبوو لەسەرەتای سەدەی سیازدەمینەوە دەستیان کردە دامەزراندنی دادگەیەکی تایبەتی سەر بەخۆیان کەبە دادگەکانی پشکنین[12] ناسراون. هیچ مێژوونووسێك نییە ئیمڕۆکە راستەوخۆ دان بەوەدا نەنێ ئەو دادگایانە لاپەڕەیەکی رەش و سیای ئەورووپان کەمێژوو کەم لەهاوتایانی بەخۆیەوە بینیوە.

دادگاکانی پشکنین بەنهێنی کاریان دەکرد، خراپترین جۆری ئازاردانیان بەکار دەهێنا. ئازاردەرانی دەستەیەکی نەزان و نەفام و چاوبرسی بوون، کڵێسە وای بردووە مێشکیانەوە کەگوایە بەو کارەیان بەهەشتی پڕ لە مەی و پەری بۆ خۆیان و نەوەیان بنیات دەنێن. هەروەها بەشێك لەسامانی ئەوانەی دەکەوتنە بەردەستیان و بەزەبری قامچی ناچار دەبوون خۆیان بەتاوانبار دابنێن بەر ئەوان دەکەوت. لەبەرئەوە زۆر بەدەگمەن هەبوون بتوانن تاسەر دان بەخۆیاندا بگرن جاری واهەبوو ئازاردانیان چەند ساڵێکی دەخایاند. بەوێنە زانای گەورە جۆردانۆ برۆنۆ (١٥٤٨- ١٦٠٠) هەشت ساڵی رەبەق ئەو ئازارەی چێشت.

بەو جۆرە بەسەدان هەزار رۆڵەی دڵسۆزی ئەورووپا بوونە قۆچی قوربانیی دادگە دواکەوتووەکانی پشکنین. سەیر ئەوەیە ئەوانەی تاوانبار دەکران سەریان نەدەپەڕێنر وەك ئەوسا لەئەورووپا باو بوو. بەڵکو دەسووتێنران گوایە لەبەرئەوەی کڵێسە بەخێری

(12) "محاكم التفتيش".

دژی خوێن رشتن بوو!. هەروەها بەپێی فەرمانی پاپا دەبوو دەزگاکانی میری تاوانبارەکان بسووتێنن چونکە کڵێسە بۆخۆی دەستی نەدەچووە گیانی خەڵکی!!.

هەر کەسیش تاوانبار دەکرا ئەوەی لەسامانی بێبەری دەکراو کڵێسەو پیاوەکانی دەبوونە وەچەی!!! زۆری نەبرد بەپێی بڕیارێکی تایبەتی دادگەکانی پشکنین مافی "سزادانی" مردوانیشیان وەرگرتو کرێگرتەکانیان زۆر بێ شەرمانە گۆڕی هەزارانیان هەڵتەکاندو پاشماوەی ئێسکو پروسکی لاشەکانیان سووتاندنو بەو بیانووەوە کەوتنە زەوتکردنی هەر خانوبەرەو زەویوزارێك بەناویانەوە بەجێمابوون.

لەبەرئەوانەی باسمان کردن هیچ سەیر نییەکاتی خۆی خەڵکی نازناوی "خوێن رێژ"یان بۆ ژمارەیەك لەپاپاکان هەڵبژارد بوو، وەك ئەسکەندەری شەشەم (١٤٩٢–١٥٠٣) کەناشیرینی رەفتارەکانی کارێکی ئەوتۆی کرد هەموان، بەکاتۆلیكو پرۆتستانتو بەئیماندارو بێئیمانەوە زۆر بەتوندی رەخنەی لێ بگرنو لۆمەی بکەن[13]. داهاتی ئەو پاپایە خۆی لەنزیکەی دوو ملیۆن دۆلار دەدا[14]. کە سەدان ملیۆنی ئەمڕۆی دەکرد.

دەستەو دایەرەی پاپا لەکوێ بۆیان بلوایە لەوێ زیاتریان بەخەڵك دەکرد. ئەوەی لەئەڵمانیای دابەش دەیانکرد بەکتێبیش تەواو نابێ. لێرەدا تەنها یەك نموونەی مانادار دەهێنمەوە. پیاوە ئاینییەکانی ئەوسای ئەو وڵاتە باجیان لەمەیخانەو لەکارخانە وەردەگرتو تەنانەت پاکانەیان بۆ ئافرەتی بەرەڵڵا دەکردو دەیانفەرموو تاوانی ئەوانەش کەدەچنە باخەڵیان لەو بابەتەیە کەیەزدان بەئاسانی لێی خۆش دەبێ. لەبەرئەوە هیچ سەیر نییەلەسەدەی چواردەو پازدەمیندا نەخۆشیی سووزەنەك لەئەڵمانیادا بەجارێك تەشەنەی سەندو کەوتە دروێنەی گیانی دەیان هەزار کەس.

سەرباری گشت ئەمانە، کڵێسە بەئاشکرا دژی بزووتنەوە نەتەوەییەکانو پەیدابوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو بوو چونکە هەردووکیان دەبوونە هۆی وریابوونەوەی

---

(13) E.S. Crosby, Op. Cit p.240.

(14) Ibid, p.239.

جەماوەرو کەم بوونەوەی دەسەلاتی خۆی. هەر لەبەرئەوەش کلێسە دژی بلاوبوونەوەی خوێندن و خوێندەواریی بوو، سەرەتا بەرپەرەکانییەکی زۆری چاپخانەی نوێی کردو لەوساوە دەستی دایە بلاوکردنەوەی لیستەی تایبەتی بۆ ناوی ئەو بەرهەمە ئەدەبیو زانستییانەی لای پەسەند نەبوون و لەبەرئەوە قەدەغەی دەکردن.

بەهەمان دەستوور ئەورووپای بەر لەپۆژگاری رێنیسانس دووچاری زنجیرەیەکیتر گیروگرفت و کێشەی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسیی تێکهەلکێش هاتبوو. رژێمی دەرەبەگی و شێوازی چەوساندنەوەی ئەو رژێمەو ئەنجام و دیاردەکانی بوبونە کۆسپێکی گەورە لەبەردەم رەوڕەوەی پێشکەوتنی گشت گەلانی ئەوسای ئەورووپادا. بادەی خۆشی ناو کۆشک و قەلا گەورەکانی دەرەبەگەکانی ئەوسا بەخوێن و فرمێسک و ئارەقی ناوچەوانی هەژاران دەگەڕا. لێرەشدا مشتێکی زۆر بچووک نمونەی خەروارێکی تەڕ گەورەیە. جوتیارانی سەدە ناونجییەکانی ئەلەمانیا دەبوو پاش مردنیش باج و سەرانە بدەنە ئاغا زیندووەکانیان. ئەوەی ئەو مردوانە مافیان نەبوو دەست بۆ ئەو میراتە بەرز کەبۆیان دەمایەوە بەرلەوەی سێیەکیان لەگەل مشتێك پارەدا پێشکەش بەئاغا دەکرد. ئەو باجە ناوی خۆی بەخۆیەوە بوو– "مردوانە".

چەوساندنەوەی بێ ئەندازە جوتیارانی ئەورووپای لەژیان وەڕس کرد کەبەر لەکۆتایی سەدە ناونجییەکان بەسەدان هەزاریان ناچار بوون لەزۆر ناوچەو مەلبەندا پەنا بەرنە بەر چەك. سالی ١٥١٧ نزیکەی ٩٠هەزار جوتیاری ستێریا لەئەلەمانیا بۆ ماوەی سێمانگ لەسەر یەك بێ وچان کەوتنە پەلاماردانی کۆشک و تەلاری ئاغاکانیان. ژمارەی تەنها قوربانییەکانی شۆڕشی گەورەی جوتیارانی ئەلەمانیا لەسالی ١٥٢٤– ١٥٢٥دا خۆی دەدە لەنزیکەی سەد هەزار کەس[١٥]. بۆ ئەوەی باشتر لەهۆو ئامانجەکانی ئەو جۆرە راپەڕینو

---

[١٥] هیچ سەرچاوەیەك ژمارەی قوربانییەکانی ئەو شۆڕشەی بە لە ٥٠هەزار کەمتر لەقەلەم نەداوە بەوێنە بڕوانە:

(C. Hayes Op. Cit. P.143)

شۆڕشانە ئێبگەین کورتەی ناوەڕۆکی ئەو "خەوە" دەهێنینەوە کەگوایە شوانێکی ئەو ساڵە بینوویە. ساڵی ١٤٧٦ هانز کەشوانێکی ئەڵەمانی بوو رایگەیاند گوایە "دایکی یەزدان هاتۆتە خەوی‌و پێی گوتووە دەسەلاتی ئاسمان بۆ سەر زەمین نزیك بۆتەوەو ئیتر نەپاشاو نەمیرو ئاغاو نەپاپا ناویان لەناواندا نامێنێ‌و هەموو پیاوان دەبنە براو ئافرەتانیش دەبنە خوشکی یەکترو وەك یەك دەبنە خاوەنی زەوی‌وزارو لەوەڕگەو جێستان‌و دارستان...". ئەو "خەوە" خۆشە بەس بوو بۆ ئەوەی بەهەزاران دووی هانز کەون.

لەژێر سایەی رژێمی دەرەبەگیدا زۆربەی ولاتانی ئەورووپا دابەش‌و لێك دابڕاو بوون. ئەڵەمانیا، بەوێنە، ئەوساکە لە دەیان میرنشینی دوژمن بەیەك پێکهاتبوو. شارە گەورەکانی ئیتالیاش هەریەکەیان دەوڵەتێك بوو بۆ خۆی. هەربەو پێیەش لەسەرتاپای ئەورووپادا زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو نەبوو. زمانی وا هەبوو لە دە دیالێکت‌و پتر دروست ببوو. چین‌و دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵ بەلاتینی دەدوان‌و هەر ئەویشیان بۆ نووسین‌و خوێندن بەکاردەهێنا. لەناو کۆمەلانی خەڵکدا دەبوو بەچرای رۆن گەڕچەك بەدوای کوێرە خوێندەوارێکدا بگەڕاینایە. رشانەوەو لەرزوتاو ئاوڵەو سورێژەو دەیان نەخۆشیی تری وەك ئەوان شانبەشانی برسێتی دروێنەی ژیانی هەزارانیان دەکرد. تەنها ئەو رشانەوەیەی ساڵی ١٢٤٨ لەچەند مەڵبەندێکی ئەورووپادا بڵاوبۆوە بووە هۆی مردنی سەدان هەزار کەس.

بەو جۆرە کڵێسەو رژێمی دەرەبەگی بەگشتی بوونە کۆسپ لەبەردەم هەموو پێشکەوتنێکی نوێدا. سەرەتاو ناوەندی سەدە ناونجییەکان ئەوە بۆ رژێمی دەرەبەگی‌و تایبەت بۆ کڵێسە لوا، بەلام لەکۆتایی ئەو قۆناغە مێژووییەدا ئیتر بۆی نەدەلوا چونکە لەمناڵدانی کۆمەڵگای ئەوساکەی ئەورووپادا هێزو دەستەی نوێ دروست بوون کەدوارۆژیان لەهیچ روویەکەوە لەگەڵ رژێمی دەرەبەگیدا نەدەگونجا. ئەوەی بووە هۆی پەیدا بوونی بیری نوێ کەبێ‌بەزەییانە کەوتە ئابڕووبردنی بیرە دواکەوتووە باوەکانی

ئەو ڕۆژگارە تاریکە. دەبوو ئەشتەری تیژی ڕووناکبیرانی مەڵبەندە پێشکەوتووەکانی ئەوسای ئەورووپا بەر لەهەمووان بکەوێتە دادڕینی پەردە ڕەشە دەستکردەکانی کڵێسە. شاعیرو نووسەری گەورەی ئیتالیاو جیهان دانتێ یەکەم کەس بوو دەنگی زوڵاڵی بەرزکردەوەو پەردەی ڕاماڵیوگشت ئەورووپای هەژاند.

دانتێو کۆمیدیای یەزدانی:

"هەزار ساڵی ژیان لەئاستی ئەمریدا تروکەیەکە"

-دانتێ-

بەهاری ساڵی ١٢٦٥ دانتێ ئەلجیری، لەناو خێزانێکی دێرینو ناسراوی فلۆرەنسەدا لەدایك بوو[١٦]. لەهەرەتی لاویدا تێکەڵ بەژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتی فلۆرەنسە بوو کە ئەوساکە لەهەموو شارەکانی ئیتالیاو ئەورووپا بەناوبانگو پێشکەوتوتر بووە[١٧]، دانتێ لایەنی "پارتی سپییان"ی گرت کە لەبازرگانانو سەنعەتکارانی فلۆرەنسە پێکهاتبوو، ئەوانەی ئەوسا دەستەیەکی زۆر پێشکەوتووی کۆمەڵگای ئیتالیایی بوون. ساڵی ١٣٠٢ کاتێك ناحەزانی ئەوان کەبریتی بوون لەمیرو ئەرەستۆکراتی دەسەڵاتیان وەرگرت فەرمانی هەڵواسینی دانتێیان دەرکرد. بەڵام بەوەی باش بوو لەو کاتەدا دانتێ لەدەرەوەی فلۆرەنسا بوو بۆیەکا، بۆ بەختی هەموان. بەردەست نەکەوت، لەگەڵ ئەوەش کە دانتێ وازی لەسپییەکان هێناو وەك خۆی دەیگوت "خۆم بوومەتە پارتی خۆم". ئینجا پاش سیازدە ساڵ کاریەدەستانی فلۆرەنسە دیسان فەرمانی خنکاندنیان دەرکردەوە، بۆیەکا تامردن نەیتوانی جارێکی تر بەفلۆرەنسای خۆشەویستی شاد بێتەوەهەرچەندە بێسوود تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی دەستی لێ هەڵبگرنو ڕێگەی گەڕانەوەی بدەنێ. کەئەوەی بۆ نەلوا کەوتە گەڕان بەو شارو مەڵبەندانەی ئیتالیادا

[١٦] دانتی مانگی مایسی ساڵی ١٢٦٥ لەدایك بووە، بەڵام تائێستە ئەو ڕۆژەی تێیدا هاتۆتە دنیاوە بەتەواوەتی نەزانراوە.

[١٧] مێژوونووسان نازناوی "پایتەختی ڕێنیسانس"یان داوەتە فلۆرەنسە.

کەسەر بەفلۆرەنسە نەبوون[18]. لەو ساڵانەدا زۆرجار دووچاری نەبوونی و گێرمەو کێشە هات. دانتێ دوا شەش ساڵی ژیانی لەشاری راڤنا بردە سەر تا رۆژی چواردەی ئەیلولی ساڵی ١٣٢١ چاوی لێك ناو هەر لەوێش نێژرا. شایانی باسە کاربەدەستانی ئیتالیا ساڵی ١٩٦٦. واتە پاش تێپەڕبوونی ٦٤٥ ساڵی رەبەق بەسەر کۆچی دوایی دانتێدا فەرمانی خنکاندنەکەیان هەڵوەشاندەوە.

دانتێ پیاوێکی ساکارو هێمن، لەسەرخۆو کەم دوو بوو. زانایەکی یەکجار زیرەك و خوێندەوارو ورد بوو، لەسەرەتای ئەورووپای ئەو رۆژگارەدا کەسێك نەبوو شان بدا لەشانی. کاتێکیش ئەو تێکەڵ بەکۆڕی ژیان بوو ئیتالیای نیشتمانی گەیشتبووە رۆخی ئاڵۆزکاوێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی گەورە کەزۆر ئاتاجی لێشاوی شەپۆلێکی فراوانی بیر بوو بۆ راماڵینی کۆن و چەسپاندنی نوێ. بێ ئەو شەپۆلە رەوڕەوەی ژیان و بەتەکانیش نەیدەتوانی هێندی بەرەوپێش بڕوا. دانتێی دووربین وردبین هەکەم کەس بوو دروست دەرکی ئەو راستییە گرنگەو بایەخدارەی کرد.

بەر لەهەموان دانتێ هەستی بەوەکرد کەدەبێ ئەدیب بۆ گەل بنووسێ کەوابێ دەبوو هەر بەو زمانەیش بنووسێ کەهەموان نەك دەستەیەکی تایبەتی، لێی تێدەگەیشتن. ئەو بۆچوونە شۆڕشێکی گەورە بوو بۆ کۆتایی سەدەی سیازدەمین کاتێك رووناکبیرانی ئەورووپا بەلاتینی بەرهەمی خۆیان بڵاودەکردەوەو نووسین بەزمانی نەتەوەیی بەلایانەوە پەشم و نزمی بوو. تا لەو کاتەدا دانتێ خولیای زمانی ئیتالیایی دای لەکەللەی و بەپەرۆشەوە کەوتە سۆراخی دیالێکتەکانی[19]. زۆری نەبرد دەستی دایە دانانی بەرهەمی تایبەتی دەربارەی زمانی نەتەوەیی کە دەیگوت وەك "نانی جۆ" بۆ هەموانە نەك بۆ دەستەیەکی بچوکی تایبەتی[20]. شایانی باسە دانتێ ئەو بەرهەمانەی بەزمانی

---

[18] ئەوساکە ئیتالیا بەسەر ژمارەیەك میرنشینی سەربەخۆدا دابەش بووبوو.

[19] H.B. Cotterill, Medieval Italy, NewYork, 1915, pp. 51- 544.

[20] زۆر خواردن هەن کەتەنها لەئاردی گەنم دروست دەکرێن و ئەوسا لەخوایێداوەکان بەولاوە کەسێکی تر دەستیان پێیاندا رانەدەگەیشت. وێڕای ئەوە نانی جۆ بۆ مەعیدە سووکترە وەك لەنانی گەنم، واتە هەزمی زمانی نەتەوەیی وەك نانی جۆ لەهەزمی نانی گەنم وەك زمانی لاتینی ئاسانترە.

لاتینی دادەنا چونکە دەیویست لەڕێگەیانەوە پاڵ بەنووسەرانی ئیتالیاوە بنێ بەزمانی زگماکی خۆیان بنووسن‌و سووریش دەیزانی کەسێکیان بێزیان نابەت توخنی ئەو بەرهەمانەی بکەون ئەگەر بەلاتینی نەنووسرێنەوە. هەرچی بەرهەمەکانی تری بوون دانتێ بەزمانی نەتەوەیی دایدەنان چونکە دەیویست لەڕێگەیانەوە بگاتە قوڵایی هەستو دەروونی زۆرینەی گەل. لەڕێگەی هەردووکیشیانەوە. واتە لەڕێگەی بەرهەمە لاتینییەکان‌و ئەوانەیان کەبەزمانی ئیتالی دایدەنان، توانی زۆر زوو کاریکاتە سەر دەستەیەك ڕووناکبیری ئەوسای ئیتالیا کە وایان لێ هات. بەپێی گوتەی خۆیان، لە"شیرینی شێوازی نووسینی نوێ تێبگەن"[21].

بەو جۆرە دانتێ ئەلجیری یەکەم بەردی گەورەی لە بناغەی دامەزراندنی زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەکانی ئەورووپادا بوو بە قەڵغانی پاراستن‌و گەشە پێ‌کردنی هەستو نەریتی نەتەوەیی‌و چەکی کاریگەری ڕیسواکردنی کۆن‌و بنیاتنانی نوێ‌و پێشخستن‌و بڵاوبوونەوەی ئەدەبی نەتەوەیی کەوەك نانی جۆی ئەو ڕۆژگارە بووە خۆراکی هەموان. ئەو ئامانجە بەرزو ڕەوایانە وایان لەدانتێ کردبوو بەتوندی پەلاماری ئەوانە بدات کەخۆی وتەنی "هەوڵ دەدەن لەنرخی زمانە نازدارەکەمان کەم بکەنەوە". بەڵام هەر بۆ خۆیشی زۆر زوو سەلماندی چۆن دەتوانرێ بەدروستی تەنانەت مەبەستی فەلسەفیش لەدوو توێی زمانی نەتەوەییدا رابگەیێنرێ. بۆیەکا زۆری نەبرد دڵسۆزێك نەما بیەوێ گوێ بۆ ئاوازی قەڵب‌و ناهەمواری ئەو جۆرە کەسانە رایەڵ بکات. هەموو وایان لێ هات لە"شیرینی زاری خۆیان تێبگەن".

یەکێك لەبەرهەمە زووەکانی دانتێ ناوی "ژیانێکی نوێ"یە کە دەورووبەری ساڵی ۱۲۸۳– ۱۲۹۵ بەزمانی ئیتالی، نەك لاتینی، دایناوە[22]. لەو بەرهەمەیدا دانتێ بەشیعری

---

[21] آ.آ. جوبیر، دانتێ، بەزمانی ڕووسی، -((مێژووی جیهان))، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ۱۹۵۷، ل۶۳۱.

[22] "خوێندنەوەی بەرهەمەکانی دانتێ"، دانانی دەستەیەك زانا، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ۱۹۷۱، ل۵۹.

رازاوە یادی یەکەم خۆشەویستیی خۆی دەکاتەوە. ئەو خۆشەویستییەی لەتەمەنی نۆ ساڵیدا کتوپڕ هەستی پێ کردو تامردن لەکۆڵی نەبۆوە. لەو تەمەنەیدا دانتێ بۆ یەکەم جار کچێکی شۆخی لەخۆی گەورەتری بەناوی پاتریس پۆرتیناریبەوە بینیو بەتیری عەشقی گرفتار بوو. هەرچەندە پاتریس نەبزوا، بەڵکە گاڵتەشی بەدانتێ دەهاتو مێردی بەدەوڵەمەندێك کردو لەهەرەتی لاویدا چاوی لێك نا. بەڵام بەهۆی خۆشەویستیی رەسەنی ئەوەوەو لەرێگەی بەرهەمەکانییەوە چۆتە خانەی نەمرانەوە. راستە دڵی ناسکی دانتێ بەلووت بەرزیو زیاتر بەمردنی پاتریس گەردی لێ نیشت، بەڵام ئەوەمان بەخێر بۆ گەڕا چونکە دانتێی زیاتر خستە سەر رێگەی خوێندنەوەو پشکنینو نووسین کەدەبیویست بەهۆیانەوە خەفەتی قووڵیی دەروونی بڕەوێنێتەوە.

ناوەڕۆکی "ژیانێکی نوێ" زۆر لەچوارچێوەی تەسکی خۆشەویستی فراوانترە. دانتێ لەو بەرهەمەیدا گەلێك رووی ژیانی ئیتالیای دەورووبەری کۆتایی سەدە ناونجییەکانو فۆلکلۆرو ئەدەبی ئەوسای تۆمار کردووە. لەهەمووشی گرنگتر ئەوەیە دانتێ بە "ژیانێکی نوێ" زەنگی دەست پێکردنی قۆناغێکی نوێی بۆ نووسینی ئەدەبیی ئەورووپا لێدا. نیشانیدا چۆن ئەدیب دەتوانێ بەزمانی نەتەوەیی خۆی، هەستو نەستی رووداوێکی ئاسایی رۆژانەی مرۆڤ رابگەیێنێ. بەو جۆرە سەرەتای قوتاربوونی ئەدەب لەکۆتو زنجیری زەنگاویی سەدە ناونجییەکان دەستی پێکرد. لەوساوە ئەو هونەرە گەورەیەی مرۆڤ سەری لەکۆڕی تەسکی ناو کۆشکو دیواری بڵندی قوتابخانە تایبەتییەکان دەرهێناو رووی دەمی کردە هەموان. ئەو دەسکەوتە یەکێك بوو لەدیاردە گەورەکانی رێنیسانسو بووە هۆیەکی گرنگ لەو هۆیانەی رێگەیان بۆ ئاڵوگۆڕە شۆڕشگێڕییە قووڵەکانی ئەورووپاو دوای ئەو جیهان خۆش کرد.

پاش دەورووبەری دوازدە ساڵ دانتێ شاکاری "کۆمیدیای یەزدانی"ی پێشکەش بەئیتالیاو ئەورووپاو گشت جیهان کرد کەیەکێکە لەبەرهەمە ئەدەبییە داتەسقە نەمرەکانی مرۆڤ. واپێ دەچێ دانتێ ساڵی ١٣٠٧ دەستی بەدانانی

"کۆمیدیای یەزدانی" کردبێ. گەر ئەو ساڵە دروست بێ ئەوا بەچوارده ساڵ لەدانانی هەر سێ بەشەکەی کۆمیدیا بۆتەوە چونکە ساڵی تەواو بوونی کە (١٣٢١)ە بەدروستی زانراوە.

"کۆمیدیای یەزدانی" کەگەورەو بەناوبانگترینی بەرهەمەکانی دانتێیە لەسێبەش پێکهاتووە: "دۆزەخ" و "ئەعراف"[٢٢]. و "بەهەشت". هەر بەشەشیان بریتییە لە ٣٣ سروود کە هەموویان بەسەریەکەوە پتر لە چوارده هەزار بەیتی رازاوە پێکدەهێنن.

دانتێ بەزمانی نەتەوەیی "کۆمیدیای یەزدانی"ی داناوە چونکە ئەو باسانەی لەوێدا هێناونییەوە گشتین و وەك دوایی لێیان دەدوێین زۆر بەوردی دەردەکانی کۆمەڵی پێ بیراز کردوون.. لەبەکارهێنانی زمانی نەتەوەییدا دانتێ وەستاییەکی گەورەی نواندووە کەدیالێکتی رەخسیوی تۆسکانیی کردۆتە بناغەو بەوشەی هەڵبژاردەو لەباری دیالێکتەکانی تری زمانی ئیتالی زاخاوی داوەتەوەو تەواو دەوڵەمەندی کردووە. هەروەها سروودەکانی کۆمیدیای بەپەندی پێشینان و قسەی نەستەقی باوویاپیران و فۆلکلۆری باوی نـاو کۆلانـان رازاندۆتـەوە. بـەو کـارەی دانتـێ سـامانێکی زۆری کەلـەپووری دەوڵەمەندی گەلەکەی لەفەوتان رزگار کرد کەبەو هۆیەوە تائیمڕۆکەش بەرەوپووی زۆری ئەو سامانە وان لەسەر زاری ئیتالیاییەکان. سەرباری ئەوانەو هەر بەهۆیشیانەوە دانتێ بووە یەکەم کەس کـە بناغـەی زمـانی ئـەدەبی نەتـەوەیی یـەکگرتووی بـۆ گـەل ئیتالی دارشت.

"کۆمیدیای یەزدانی" پڕە لەوردەکاریی وەستایەکی هونەرمەند، هیـچ دەسکەوتێکی ئەدەبی و رووناکبیریی رابوردوو نییە دانتـێ تێکهەڵکێشـی بەرهەمـەکانی و لەسـەروو هەموویانەوە کۆمیدیاکەی نەکرد بـێ، هەرکەس بیـەوێ تـەواو لـەناوەڕۆکی "کۆمیدیـای یـەزدانی" تێبگـات دەبـێ تاڕادەیـەکی بـاش شـارەزای فەلسـەفەو ژیـانی کۆمەڵایـەتی و

---

[٢٢] "خوێندنەوەی بەرهەمەکانی دانتێ"، دانانی دەستەیەك زانا، بەزمانی رووسـی، مۆسـکۆ، ١٩٧١ ل٥٩.

سیاسی‌و مێژوویی پێش سه‌ده‌ی سیازده‌مین بێ. به‌پێی قسه‌ی شاره‌زایان ڕۆژئاواییه‌کان بۆ تێگه‌یشتنی جیهانی پان‌و به‌رینی دانتی‌و وه‌رگێڕانی "کۆمیدیای یه‌زدانی" پێویستیان به ١٥تا ٢٥ ساڵه[٢٤]. له‌به‌ر ئه‌وه هیچ سه‌یر نییه له‌ده‌زگا ڕۆشنبیرییه‌کانی وڵاته پێشکه‌وتووه‌کاندا تاوه‌کو ئێستەش کۆڕی تایبه‌تی به‌لێکۆڵینه‌وه‌و لێکدانه‌وه‌ی به‌رهه‌کانی دانتێوه خه‌ریکن که‌کۆمیدیا، وه‌ك گوتمان، شاکاریانه.

ئه‌وانه‌ی باسمان کردن بێگومان هه‌موویان گرنگ‌و بایه‌خدارن‌و ده‌نگدانه‌وه‌ی ئه‌رکه‌کانی قۆناغن‌و له‌به‌رئه‌وه‌ش به‌ره‌وایی پایه‌ی "کۆمیدیای یه‌زدانی"یان به‌رزکردۆته‌وه. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا لایه‌نێکی زۆر گرنگتر له‌وان له‌ناوه‌ڕۆکی کۆمیدیادا وه‌ك ته‌وژم خۆ ده‌نوێنێ. وه‌ك گوتمان دانتێ له‌و به‌رهه‌مه‌یدا وه‌ستایانه په‌رده‌ی له‌ڕووی هه‌موو که‌موکورتی‌و ناته‌واوییه‌کانی کۆمه‌ڵ راماڵیوه. له‌کۆمیدیادا گوایه ده‌چێته جیهانی پاش مردن‌و سه‌ره‌تا ده‌گاته دۆزه‌خ. له‌یه‌که‌م سروودی دۆزه‌خه‌وه دانتێ که‌وتۆته په‌لاماردانی ئه‌و پاپاو کاردینال‌و قه‌شانه‌ی له‌ژیاندا خراپه‌یان کردووه‌و نوشته‌ی تاوان ڕه‌وێنیان فرۆشتووه‌و خزمه‌تی نیشتمان‌و گه‌لیان نه‌کردووه، ئه‌وانه‌ی به‌چاوبرسی‌و خۆفرۆش ناوی بردوون‌و له‌ڕیزی دزو جه‌رده‌و دڵڕه‌قانی جیهاندا داینا‌ون‌و سه‌ره‌وژێر هه‌ڵیواسیون‌و ئاگری دۆزه‌خی بۆ کردوونه‌ته لانه‌ی هه‌تایی. له‌سروودی نۆزده‌مینی دۆزه‌خدا، به‌وێنه، توشی پاپا بۆنیفاتشۆی هه‌شته‌م دێ‌و بێ سڵ کردنه‌وه به‌تاوانبارو به‌رتیل خۆرو خائین‌و جه‌رده‌ی کڵێسه‌و دوژمنی نیشتمان ناوی ده‌بات، بۆنیفاتشۆ لای دانتێ "په‌ڵه‌ی شه‌رم‌و نزمییه به‌ناوچاوانی سه‌رتاپای مرۆڤه‌وه". دانتێ ته‌نانه‌ت ئاشکرا ناوی کڵێسه‌ش ده‌باو له‌سروودی سیودووه‌مینی ئه‌عرافدا ئافره‌تێکی خراپی کردۆته دروشمی.

"کۆمیدیای یه‌زدانی" به‌ته‌رازووییه‌کی ورد زۆربه‌ی گه‌وره‌پیاوانی کڵێسه‌ی نرخاندووه، که‌مترین چاکه‌ی بۆ تۆمار کردوون‌و یادداشتی له‌سه‌ر داونه‌ته‌وه، به‌وێنه ئه‌دریانی

---

[٢٤] بروانه: دانتي اليجري، الكوميديا الإلهية، المطهر، ترجمة حسن عثمان، الطبعة الثانية، القاهرة، ١٩٧٠، ص٤٧١.

پێنجەم لەئەعراف لەنزیك بەهەشتەوە داناوە[٢٥]. تەنها لەبەرئەوەی بۆئە پاپا ئیتر دەستی لەبەخیلی هەلگرتووەو دڵسۆزانە ئەرکی سەرشانی جێبەجێ کردووە.

هەمان کات کەدانتێ پاپاو قەشە خراپەکانی بێبەزەییانە بەئاگری دۆزەخ دەسووتێنێ شاعیرو نووسەرە بت پەرستە گەورەکان دەنرخێنێ‌و بەچاوی رێزو خۆشەویستییەوە سەیریان دەکا، ئەوانیشی لەئەعراف لەنزیك بەهەشتەوە داناوە لەگەڵیان دەدوێ، یادی خزمەت‌و چاکەکانیان دەکاتەوە لەوەیش زیاتر، ڤێرجیلی ناوداری کردۆتە رێنومای خۆی، بەجووتە پێکەوە ئەعراف دەبڕن. ڤێرجێلی شاعیری بتپەرستی رۆمانی کەساڵی حەفتای پێش زایین لەدایك بووەو ساڵی نۆزدەی پێش زایین کۆچی دوایی کردووە، پیاوێکی زاناو داناو هەست ناسك‌و شەرمن، نمونەی رەوشت بەرزی‌و دڵسۆزی بووە. لەبەرهەمەکانیدا لەهەر شت زیاتر بایەخی بەمرۆڤ داوە، باسی جوتیارو شوان‌و کچە لادێی‌و جوانی سروشتی کردووە. ڤێرجیل نیشتمان پەرست بوو خۆزگەی بەو رۆژانە دەخواست کەرۆما تیایاندا بەهێزو یەکگرتوو بووە ئەوانەش بەس بوون بۆئەوەی ڤێرجیل لەزووەوە سەرنجی دانتێ رابکێشێ. بەڵام دانتێ لەو هەڵبژاردنەید مەبەستێکی تریشی هەبوو، ڤێرجێلیش وەك رووناکبیرانی رۆژگاری رێنیسانس لەقۆناغێکدا دەژیا رۆژی نوێ لەکەلەوە سەری دەرهێنا بوو. ئەویش، وەك ئەوان عەودالی تەوژمی گۆڕان بوو.

لەسییەمین سروودی ئەعرافدا ناوی پاتریس پۆرتیناری دێتە ناو کۆمیدیاوە، لەومە دانتێ وردەکارییەکی هونەرمەندانەی کردووە، چونکە بەو پێیە پاتریس لە٣٠ سروودی ئەعراف‌و لە٣٢ سروودی دۆزەخدا ناوی نییە کەتێکڕا دەکەنە ٦٢، کۆی سێ‌و شەشی دەکاتە نۆ، بەهەمان دەستوور پاتریس لە ٣سروودی ئەعراف‌و لە٣٣ سروودی بەهەشتد ناوی هەیە کەپێکڕا دەکەنە ٣٦، کۆی شەش‌و سێش دیسان هەر دەکاتە نۆو دانتێش وەك باسمان کرد. لەتەمەنی نۆ ساڵیدا بوو کە پاتریس بۆ یەکەم جار تەلی دڵی توند هەژاند.

---

[٢٥] لەسروودی نۆزدەمینی ئەعرافدا ناوی هێناوە.

دوای ئەوەی دانتێ لەدوا قۆناغی ئەعرافدا تووشی یەکەم خۆشەویستی ژیان دەبێ ئیتر ئەو دەکاتە رێنومای‌و لەگەڵی دەچێتە بەهەشت. هەرچەندە، بێگومان، خۆشەویستیی رەسەن هاندەری یەکەمی ئەو هەڵبژاردنەی پاتریسە، بەڵام هەمان کات گومان لەوەش ناکرێ کەدانتێ بەو کارەی دەیویست نرخی بەرزی مرۆڤی هاوچەرخی خۆی‌و هەستی رێزی بەرامبەر ناوەڕۆکی عیسایی بدا، چونکە لەڕاستیدا دانتێ بەهیچ جۆر دژی ئاینی عیسایی نەبوو بەڵکو دوژمنی باوەکوشتەی ئەوانە بوو کەڕووی ڕاستەقینەیان شێواندبوو، ئەوانەی لەژێر پەردەی ئایندا ئەوی نەدەشیا دەیانکرد.

لەدوابەشی "کۆمیدیای یەزدانی"دا دانتێ بەشێوازێکی دڵڕفێن باسی بەهەشت دەکات. بەهەشتی کۆمیدیا جێگەی رەوای دڵسۆزان‌و نیشتمانپەروەران‌و پیاوچاکانە، جێگەی ئەوانەیە کەلەژیاندا ئازاری کەسیان نەداوەو لەچاکەو دڵسۆزی‌و خزمەت‌و خۆشەویستیی بەولاوە شتێکی تریان نەزانیوە.

دانتێ ئەلجیری نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز بوو. ئەو دەیویست ئیتالیا یەکگرتوو، بەهێزو خاوەن دەسەڵات بێ. هەرکەسێك رۆژێك لەڕۆژان خزمەتێکی ئیتالیای کردبێ ئەو ناوی لەکۆمیدیادا هێناوە. هەر بەوجۆرەش زۆر بەتوندی رەخنەی لەباری سیاسیی ئیتالیای سەدەی سیازدەمین گرتووە، بەجۆرێك دەیویست سەرنجی پێ رابکێشێ‌و هەستی پێ ببزوێنێ. ئەوەتا لەسرووودی شەشەمینی ئەعرافدا ڤێرجیل‌و سۆردێلۆی شاعیری کۆنی رۆما یەکتر دەبینن، هەر کەناوی نیشتمان دێ هەردووکیان بەگەرمی باوەش بەیەکدا دەکەن[٢٦]. کاتێك دانتێ بەو جۆرە دەیانبینێ ماتەمینی دایدەگرێ چونکە پارچە پارچەیی‌و رەشبگیریی نیشتمانی بیردەکەوێتەوە کە "بۆتە کەشتییەکی بێ کەشتیەوان لەناو زریانێکی پڕ تەوژما". "یاسا چ دادێك دەدا ئەگەر کەشتییەکە بەدەست سەردارێکی لێهاتووەوە نەبێ؟" دوای ئەو پرسیارە دانتێ بەچاوی پڕ فرمێسکەوە رووردەکاتە قاپیی خولوەندی مەزن، دەیەوێ بزانێ چاوی رەحمەتی

---

[٢٦] هەردوو شاعیری رۆمای کۆن ڤێرجیل‌و سۆردێلۆ خەڵکی شاری مانتوا بوون.

لەئاستی نیشتمانی خۆشەویستیدا نوقاندووە یا کاری خێری بەدەستەوەیە بۆی. هەر لەوێدا دانتێ دەکەوێتە لۆمەی فلۆرەنسە کە "عەدالەت تێیدا تەنها لەسەر زارانە". کەدانیشتووانی کوژراوی پارەی مفتو پایەی بەرزن ئەی ئیتالیای حۆشەویست "رۆڵە زیندووەکانت کە وان لەناو یەك دیوارو یەك سەنگەردا دەست لەکوشتاری یەکتر هەڵناگرن. یەکتر لەتو کوت دەکەن"!. ئەی ئیتالیای کڵۆڵ "بڕوانەرە رۆخی دەریاکانتو ئینجا بڕوانە سەر سینەت بزانە لەهیچ قوژبنێکدا ترووسکی ئاشتی بەدی دەکەیت؟".

دانتێ باش لەوە گەیشتبوو کەڕەوشت بەرزیی مەرجێکی بنەڕەتی سەرکەوتنی کۆمەڵە، لەبەرئەوە عەودالی مرۆڤی نموونە بوو. دەیزانی "هەزارساڵ ژیان لەئاست ئەمریدا ترووکەیەکە، ناوداریو شۆرەت چەشنی گیا سەوز دەبێو زوو وشك هەڵدێ" (سروودی یازدەمینی ئەعراف). بۆ دەربڕینی ئەو مەبەستە بەرزەی دانتێ گەلێك نموونەی جوانو مانادارێ لە"کۆمیدیای یەزدانی"دا هێناوەتەوە. وەك بەڵگە ئەم دوو نموونەیەی سروودی یازدەمینی ئەعراف دێنمەوە:

لەپڕ ئافرەتێکی ترم بەدی کرد، فرمێسکی خەفەتو

تووڕەیی جۆگەی لەسەر گۆنای بەستبوو.

رووی دەمی تێ کردو وتی:

"ئەگەر تۆ سەرداری ئەو شارەی کەخواوەندانی

-کۆن- لەسەری پەلاماری یەکیان دا، ئەو

شارەی تیشکی هەموو زانستێکی لێوە دەدرەوشێتەوە،

ئەوا، ئەی پستراتزس، تۆڵە لەو دوو

دەستە چەپەڵە بسێنە کە بەئاشکرا لە

گەردنی کیژۆڵەمان ئالاّن".

ئینجا ئەو سەردارە ناسکەم بەدی کرد، بەڕوویەکی

خۆشەوە پێی گوت:
"جا ئەگەر ئێمە سزای ئەوانە بدەین کەخۆشیان
دەوێن ئاخۆ دەبێ چی لەوانە بکەین کەڕقیان
لێمانە؟".

بەو جۆرە دانتێ یەکێك لەداستانە یۆنانییـە کۆنـەکانمان بـۆ دێنێتـەوە. گوایـە لاوێـك لەیەکێك لەشەقامەکانی شـاری ئەسـینادا ئاشـکرا پـەلاماری کچـی سـەرداری ئـەو شـارە پستراتۆسـی[٢٧]. داوەو مـاچی کـردووە. شـاژنی دایکـی شـێتگیر بـووەو پستراتۆسـی هاوسەری هانداوە تۆڵە لەو لاوە بسێنێ. ئەویش لەوەڵامدا بەهێمنی پێی گوتووە:
"جا ئەگەر ئێمە سزای ئەوانە بدەین کەخۆشیان
دەوێن ئاخۆ دەبێ چی لەوانە بکەین کەڕقیان
لێمانە؟".

نموونەی دووەم:
ئینجا دەستەیەکم دی خوێن لەچاویان دەباری،
بەردبارانی لاوێکیان دەکردو بەتووڕەیی هاواریان
لێك دەکرد:
با بکوژرێ، با بتۆپێ...
ئەویش لەژێر زەبری مەرگدا بەبەر چاوەوە دەکەوت، بەڵام
تادوا هەناسەی چاوەکانی بڕیبووە ئاسمان... لەیەزدانی
بەرز دەپاڕایەوە لەوانە خۆش بێ کەبەردبارانیان دەکرد".

بەو جۆرە دانتـێ باسـی کوشـتنی سـتیڤانمان بـۆ دەکـات کەیـەکێك بـوو لەسـەردارە ناودارەکانی ئـاینی عیسـایی. سـتیڤان کـاتی خـۆی رەخنـەی لەچـەند لایـەنێکی ئـاینی

[٢٧] ئیمپراتۆر پستراتۆس لەنێوانی ٦٠٥و ٥٧٢ی پێش زایینـدا فەرمانڕەوایی کردووە.

مووسایی گرتووەو گوایە دەستەیەك جوو لەسەرئەوە بەردەبارانیان کردووەو ئەویش لەخودا پاڕاوەتەوە لێیان نەگرێ‌و بیانبەخشێ.

لەوانەیە لەو بۆچوونانەی دانتێدا زێدەڕۆیی ڕۆمانسی هەبێ. بەلاّم گرنگ مەبەستی بەرزییە کەهەمیشە چاکە بەلایەوە چاك بووە. سەرتاپای ڕەخنەو ستایشەکانی لەجێگەی خۆیاندا بوون. دانتێ تەنانەت ڕەخنە لەخۆشی دەگرێ. لەیەکەم دیدەنیدا پاتریسی خۆشەویستی لێی دەپرسێ ئاخۆ دوای مەرگی ئەو هیچ خۆشییەکی ژیان سەری لێ شێواندووەو ڕێگەی ڕاستی لێ ون کردووە. ئەویش لەوەلاّمدا دان بەوەدا دەنێ کە "دوای ون بوونی ئەو" جاروبار پێی هەلّنوتوە!.

دەریای بێ بنی "کۆمیدیای یەزدانی" سەرەتایەکی بێ کۆتاییە. ڕشتەی مرواریەکانی ڕۆژبەڕۆژ زیاتر دەدرەوشێنەوە. کۆمیدیا وەستایانە ئابڕووی کۆت‌و زنجیرە ڕەشەکانی سەدە ناوەنجییەکانی بردو چرای بۆ ڕزگاری‌و سەرفرازی‌و ژیانی نوێ هەلّکردو لەوێوە بەرەوپێش بەگوڕ پالّی بەرەوپەرەوەی مێژووەوە نا. وەك -گرانت-ی مێژوونووسی ڕۆژئاوایی دەلّێ کۆمیدیا بەڕاستی "ئاوێنەی سەرتاپای زانست‌و هەستو خواستی" چەرخی خۆی بوو[28]. مەبەستی بەرودوای کۆمیدیا مرۆڤ‌و نیشتمانە. لەبەر ئەوانەشە "کۆمیدیای یەزدانی" بۆتە بەرهەمێکی نەمرو جێگەی ڕەوای بۆ خۆی لەقولاّیی دەروونی نیشتمان پەروەران‌و دلّسۆزان‌و زانایان‌و هونەرمەندان‌و ڕەمەکی ڕووناکبیرانی ولاّتە پێشکەوتووەکاندا کردۆتەوە. سەدان سالّە بۆتە یەکێك لەهاندەرە گەورەکانی شۆڕشگێڕانی ئیتالیا. هونەرمەندێکی لێهاتووی وەك فرانسو ڕۆدان (١٨٤٠-١٩١٧) دوا سی‌و حەوت سالّی ژیانی بۆ دروست کردنی پەیکەری "دەروازەی دۆزەخ" تەرخان کرد کەوێنەکانی لەکۆمیدیاوە وەرگرت‌و ئینجا فریاش نەکەوت تەواوی بکات. هاوڕێ‌و شاگردەکانی بۆیان تەواو کردو ئێستە مۆزەخانەی -ڕۆدان-ی لەپاریس

(28) A.J Grant, A history of Europe, part II Middle Ages, London, 1929, p.464.

ڕۆڵندۆتەوە. تەنانەت هیتلەریش شانازیی بەدانتێ‌و بەرهەمەکانییەوە دەکردو دەیویست میلنکاتە بەڵگەی سەلمێنەری بەرزی ڕەگەزی ئاری.

شایانی باسیشە دانتێ بۆخۆی ئەو بەرهەمەی ناونابوو "کۆمیدیا". بەڵام نووسەرانی دوای خۆی وەك نیشانەی جوانی‌و تەواوی وشەی یەزدانییان پێوە لکاندووە.

لەڕۆژگاری دانتێوە رووناکبیران ڕوویان کردە کۆمیدیاو کەوتنە روونووس کردن‌و بڵاوکردنەوەی. زۆری نەخایاند کاتێك رووناکبیرانی دەرەوەی ئیتالیاش قۆستیانەوەو دەستیان دایە وەرگێڕانی. هەمان کات "کۆمیدیای یەزدانی" یەکێکە لەو بەرهەمە نەدەبییانەی چاپخانەکان لەگەڵ داهاتنی چاپی نوێدا کەوتنە چاپکردنی. سالی - ١٤٧٢- واتە پاش ماوەیەکی زۆر کەم لەدۆزینەوەی چاپی نوێ لەلایەن گۆتێنبێرگەوە. کۆمیدیا بۆ یەکەم جار لەمێژوودا چاپ کرا.

بێگومان ئەوانەی باسمان کردن واناگەیەنن "کۆمیدیای یەزدانی" یا بەرهەمەکانی تری دانتێ هیچ کەموکورتییان نییە. زۆر مەبەست‌و ئامانج هەن دانتێ تەواو نەی پێکاوون. بەوێنە بەلای ئەوەوە زانست‌و بەرزکردنەوەی ئاستی بیر تاکە ڕێگەن بۆ جێبەجێکردنی بەختەوەری‌و سەرفرازی بۆ مرۆڤ.ئیمپراتۆریی رۆمانی کە لەپەلو پۆ کەوتبوو لای دانتێ "گەورەترین هیوای جیهانی عیسایی بوو".

دیارە ئەو جۆرە کورت بینیە ئاساییانە بۆ رۆژگاری خۆیان ناتوانن هیچ لەپایەی یەك جار بڵندی دانتێ‌و بەرهەمەکانی کەم بکەنەوە. بەتایبەت ئەگەر ئەویش لەیاد نەکەین کەنە ئەوو نەکەسی تری وەك ئەو ئەوساکە نەیاندەتوانی خۆیان بەتەواوەتی لەدوا تاڵەکانی سەدە ناونجییەکان رزگار بکەن. وەك ئینگلس دەڵێ پێویستە ئەوەمان لەبیر بێ کەدانتێ وەك چۆن یەکەم شاعیری چەرخی نوێ بوو هەمان کاتیش دوا شاعیری سەدە ناونجییەکان بوو. مێژوونووسیش هەن پێشنیار دەکەن "کۆمیدیای یەزدانی" بکرێتە هێڵی نێوان ئەو دوو چەرخەی مێژوو[29].

---

[29] بەوێنە بڕوانە: H.B. Cotterill, Op. P. 494.

هەرچۆن بێت ئەمریی دانتێ لەوەوە هاتووە کە ورد لەئەرکـەکانی قۆنـاغ تێگەیشـتو دڵسۆزانە رەفتاری لەگەڵ کردن‌و چارەی رەوانـی بـۆ دۆزینـەوە. لـەوەوە هـاتووە کەدەیزانی: (هەزار ساڵی ژیان لەئاستی ئەمریدا تروکەیەکە).

سەرەتا:

لەبەراییدا باسی باری ژیانی ئەورووپاو کێشـەکانیمان لـەکۆتایی سـەدە ناونجییـەکاندا کرد، لەوێدا دیمـان چـۆن رژێمـی دەرەبەگی بەگشتی‌و کڵێسـەو پیاوەکانی بەتایبـەتی بووبوونە بارێکی قورس بەسەر شانی کۆمەڵانی خەڵکی وڵاتانی ئـەورووپاوە، بـێ لابردنـی ئەو کۆسـپە رەورەوەی مێـژووی ئـەو پارچـە گرنگـەی جیهان بـەهیچ جۆر نـەیدەتوانی بەرەوپێش بڕوات. بەشێکی زۆر لەئەرکی تەخت کردنـی قۆرتـە گـەورەکانی ئـەو قۆناغـە کەوتە ئەستۆی پێشەنگی دەستەی رووناکبیری ئەوسای ئەورووپاوە. وەك گوتمان یەکەم ئەدیبی لێهاتوو کەئەو ئەرکە پیرۆزەی گرتە ئەستۆ دانتێ ئەلجیری بوو. زۆری ئەبرد دوو نـاوداری تـر دیسـان فلۆرەنسـەی ئیتالیا هاتنـە ئـەو کـۆڕەوە کـەدانتێ یەکـەم ئـاڵای سەرفرازیی نوێی تێدا هەڵکرد، یەکەمیان پێترارك‌و دووەمیان بۆکاشیۆ بوو.

فرانچیسکۆ پێترارك:

باجەنگەوارەیی جارانمان زیندوو بکەینەوە

-پیترارك-

شوێنی پیترارك لەژیانی رووناکبیرانی ئەورووپای کۆتـایی سـەدە ناونجییـەکاندا هێنـد دیارو گەورەیە وای لـەزۆر مێژوونـووس کـردووە نازنـاوی "بـاوکی رێنیسـانس"ی بـۆ هەڵبژێرن. گەر پێترارك دروست لەئەرکـەکانی قۆنـاغ تێنەگەیشـتایەو دڵسـۆزانە بـەدوای دەرمانی نەخۆشییەکانیدا نەگەڕایە هەڵبەت شیاوی ئەو شوێن‌و پایە بەرزە نەدەبوو.

ڕۆژی ٢٠ی مـانگی تـەمووزی ١٣٠٤ فرانچیسکۆ پیـترارك (Franceso Petrarc) لەناو خێزانێکی بازرگـانی فلۆرەنسـەییدا چـاوی هـەڵێنا. وەك کـاتی خـۆی گوتمـان بازرگانـەکانی ئەوسـای ئیتالیـا لەهـەموان زیـاتر دژی رژێمـی دەرەبـەگی‌و عـەوداڵی

ئەتلویرتنی کۆتو زنجیری زەنگاویی سەدە ناوئجییەکان بوون، بۆیەکا باوویاپیرو کەسوکاری پێترارك بەدەستووری دانتێ سەریە پارتی سپییان بوون. ئەوانیش لەگەڵ دانتێ بەرلەوەی پێترارك بۆخۆی لەدایك ببێت لەفلۆرەنسە دوورخرانەوە[٣٠]. کەوابێ هەر لەکۆرپەییەوە پیترارك بووە یەکێك لەقوربانییەکانی کۆنو کۆنەپەرستان، ئەوەی زۆر زوو لەهەستو نەستیا رەنگی دایەوە.

لەتەمەنی دوازدە ساڵییەوە پێترارك کەوتە خوێندنی یاسایی‌و ساڵی ١٣٢٦ بووە فەرمانبەری کڵێسە. لەهەرەتیی لاوێتیدا بەشارانی ئیتالیاو وڵاتانی ئەورووپادا گەڕا. پیترارك زۆر لەنزیکەوە تێکەڵی خەڵکی ساکار دەبوو، جاری وادەبوو بەرگی جووتیاری دەپۆشیو وەك فەلاحان دەچووە کێڵگەو راوی لەگەڵ دەکردن، پێترارك بەشی زۆری ژیانی لەشاری ئەڤینیۆن بردەسەر کەئەوساکە پایتەختی پاپاو مەڵبەندی گەورەپیاوانی کڵێسە بوو[٣١]. هەمیشە عاشقی بەرزیی ژیانو جوانیی سروشت بوو، کەم هەبوون بەرادەی پێترارك لە ئاوازی ساتو سەمتووری ژیلو بەم تێبگەن، بۆ خۆیشی، وەك دانتێ لەهەمنیکیاندا وەستا بوو.

خوێندنو کارو جۆری ژیانو گەشتەکانی فرانچیسکۆ پێترارك بۆی بوونە سەرچاوەی رەسەنی تێگەیشتنی لایەنی جیاوازی ژیانی گەلو نیشتمان. هەرزوو بیری وردی پاڵی پێوەنا بکەوێتە بەراوردێکی بەجێو رەوا لەنێوانی رابوردووی ئیتالیاو رۆژانی سەردەمی خۆیدا، گەر بەر لەپەیدابوونی دەسەڵاتی فراوانی سەردارانی کڵێسە ئیتالیا یەککرتوو، پێشکەوتوو، دەنگی زوڵاڵ بووبێت، ئەوا دیارە دەبێت لادانێکی گەورە بووبێتە کۆسپو

---

[٣٠] پاش دوو ساڵ پێترارك لەشاری ئارێتسۆ لەدایك بوو.

[٣١] لەژێر فشاری پاشایانی فەرەنسەدا پاپایانی کڵێسەی کاتۆلیکی لەمانگی مارتی ساڵی ١٣٠٩وە تاوەکو مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٣٧٧ بێ لەسێ ساڵی نێوان ١٣٦٧و ١٣٧٠ لەبری رۆمای ئیتالیا شاری ئەڤینیۆنی فەرەنسە بکەنە مەڵبەندی خۆیان، ئەو ساڵانە لەمێژوودا بە"دیلیی ئەڤینیۆن" یا "دیلیی بابل" ناودەبرێن.

مەبنەتی‌و دواکەوتنی گەل‌و نیشتمان. ئەو بۆچوونە هەستی سۆراخی رابوردووی ناخی دەروون‌و مێشکی پێتراركدا هەڵگەند. لەوساوە پێترارك دەستی دایە كۆكردنەوەو لێكدانەوەی پاشماوە دێرینەكانی نیشتمان، بەتایبەتی دەستنووسی كۆن كەكونو كەلەبەری ئیتالیاو ئەستەمووڵ‌و دەوروبەریانی بۆ تەی كرد. بۆ خۆی نزیكەی ۳۰۰دەستنووسی دانسقەی كۆكردەوە كەهی وایان تێدا بوو كەس بەبوونی نەدەزانی. هەر دەستنووسێكیشی بۆ نەكڕدرایە یەكسەر رونووسی دەكرد. بەو جۆرە پێترارك كتێبخانەیەكی پێكەوە نا كەئەوساكە لەسەرانسەری ئەوروپادا لەوێنەی نەبوو[٣٢].

فرانچیسكۆ پیترارك زۆربەی ژیانی بۆ لێكدانەوەی ئەو دەستنووسانە تەرخان كردو هەر لەبەرئەوەش لاتینییەكی عەنتیكە فێربوو، بەیۆنانیشەوە خۆی خەریك كرد تاوەكو بتوانێت یەكسەر لەناوەڕۆكی بەرهەمی فەلسەفی‌و ڕووناكبیریی گریكیی كۆن تێبگات[٣٣].

پیوە لكانی بێ ئەندازەی پیترارك بەرابوردووەوە كاریكی وای كرد ئەو لەدانتێ زیاتر بایەخ بەزمانی لاتینی بداتو زۆرتری پێ بنووسێت چونكە دەیویست، خۆی وتەنی، هەموو نووسەرانی ئەوروپا لەبەرهەمەكانی تێ بگەن[٣٤]. بەڵام ئەو بەرهەمانەشی كەبەزمانی زگماكی خۆی نووسیەنی زۆرن‌و دەوریان لەدارشتنی ئیتالیای نویدا كەم نییە. لەهەردووكیشیاندا، وەك دانتێ، مرۆڤی هاوچەرخ‌و نیشتمانی مەبەست بوو. پیترارك یەكەم كەس بوو وشەی مرۆڤایەتیی[٣٥]. لەزمانەكانەوە وەرگرت‌و جیگەی

---

[٣٢] R. Welss, The spread of Italian Humanism, London, 1964, pp.24-26.

[٣٣] M. L. Bush. Renaissance, Reformation and the Outer world, London, 1964 pp. 151-152

[٣٤] وەك لەبەراییدا باسمان كرد ئەوسا هەموو ڕووناكبیرانی ئەوروپا لاتینییان دەزانی.

[٣٥] مەبەست (Humanisma)ە، كەلە (Humanitas)ی لاتینییەو ئەویش لە (Homo)وە وەرگیراوە كەمانای مرۆڤە.

میارو شیاوی لەنووسینەکانیدا بۆ تەرخان کرد. مەبەستی بەرودوای پێترارك لەوەدا فوتارکردنی مرۆڤو بەر لەهەر شت بیری مرۆڤ بوو لەبەندو ئەسارەتی سەدە تلوجبیەکان، چونکە باش دەیزانی بەبێ کارێکی ئەوتۆ سەرفرازیی نیشتمان خەوی بێ ئەنجامە، لەوەدا پێترارك مەبەستێکی گەورەی تریشی هەبوو، بەدەستووری دانتێ، ئەو جۆری مرۆڤ نەك وەجاغی مەبەست بوو. وەجاغزادەی رەسەن لای پێترارك ئەو کەسەیە کەبۆ کاروپیشەو بیرو گەلو نیشتمانی خۆی دلسۆزە.

فرانچیسکۆ پێترارکیش، وەك دانتێ، خۆشەویستیی تێکەڵ بەشیعرەکانی کردو جارێکی تر سەلماندی کەئەدیب دەبێت دووی کڵاوی بابردوو نەکەوێت بەڵکو ئاوازی خۆش بۆ ژیان بڵێت. هەر لەبەر ئەوەش شیعرەکانی پێترارك کە بەناوەڕۆكو بەڕوخسار رازاوەو دەوڵەمەندن یەکسەر کەوتنە سەر زاران، هەموان بەپەرۆشەوە دەیانقۆستەوە، بیمان هەر لەبەرئەوەشە کە شیعرەکانی پێترارك تائێمڕۆکەش زیندوون، هەرچەندە تەمەنیان خەریکە لە ٦٠٠ساڵ تێپەڕ دەکات.

پێترارك گیرۆدەی خۆشەویستیی شۆخێکی مێرددار بەناوی لۆرا (لاورا)وە بوو. لەتەمەنی بیستو سێ ساڵیدا لۆرا لەکڵێسەیەکی ئەڤینیۆن لەتەل دڵی پێترارکی دا، بەلام تادوا هەناسەی ژیانی ناونیشانی نەدا بەدەستەوە نەبا، خوانەکەردە، ناوی بزڕێ، یادی لەسینەی خۆیدا پاراستو نەمریی لەشیعرەکانیدا بۆ نووسی بێ ئەوەی ڕۆژێ لەڕۆژان توخنی بکەوێت. لەوەدا پێترارکی مرۆڤ وەك پێترارکی هونەرمەندو وەك شیعرەکانی بەرز بوو. پێترارك دەربارەی خۆشەویستیی لۆرا نووسیویە دەڵێت:

"سەعات یەکی ڕۆژی شەشی نیسانی ساڵی ١٣٢٧ بۆ یەکەم جار لەکڵێسەی سانتا کلارای شاری ئەڤینیۆن چاوم بەلۆرا کەوت کە لەگۆرانیکانمدا دەنگی دایەوە. ساڵی ١٣٤٨یش هەر لەو شارەو هەر لەو مانگو ڕۆژو سەعاتەدا ئەو خۆرە لەژیانمدا ئاوابوو"(٣٦).

---

(٣٦) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الأول من المجلد الخامس (١٨)، ترجمة محمد بدران، الطبعة الثانية، القاهرة، ١٩٦٧، ص٧.

پێترارك وەستایانە ناوی لۆرای لەشیعرەکانیدا بەکاردەهێنا، کەڵکی لەوە وەردەگرت کەلۆرا واتای ئەو گەڵا دەگەمەنە دەبەخشێت کەڕۆمانەکان کاتی خۆی تاجەگوڵینەی سەرکەوتنیان پێ دەچنی‌و کەپاشان دانیشتوانی ئیتالیا وەك نیشانەی قەدرو ڕێز پەکێکیان لێ نایە سەر سەری خۆی. پێترارك ئەو مانا بەرزەی بۆ خۆشەویستێکی ڕەسەنی تری تەرخان کرد– نیشتمان!.

خۆشەویستیی نیشتمان لای فرانچیسکۆ پێترارك بێ سنوورو بێ‌ئەندازە بوو، ئەوەش دیارە، لەتێگەیشتنی بێ لادانی ئەرکەکانی قۆناغەوە هاتبوو. هەر لەو قوژینەشەوە سەیری مێژووی سەردەمی رۆمانەکانی دەکردو ئەو هەموو بایەخەی بەڕابردوو دەدا، دەیویست لەو ڕێگەیەوە بەوردی لەهۆکانی هێزو دەسەڵاتی ئەوسای نیشتمان تێ بگات. کەم شت وەك دابەش بوون‌و پارچە پارچەیی ئیتالیا هەناوی دەهەژاند، پێترارك چاوی بەرایی نەدەهات رۆمای کاول‌و دواکەوتوو ببینێت، کوژراوی ئەوە بوو رۆما بگەڕێتەوە دۆخەکەی جارانی، بگەڕێتەوە ئەو رۆژگارەی لەسەرتاپای جیهاندا شارێك نەبوو شان بدات لەشانی، دەیویست ئەو سەردەمە بێنێتەوە یادی هاوچەرخانی کەنیشتمان تێیدا ئەسوخرەکێشی ئەم ئەگبۆدەی دەستی ئەویان بوو، لەپێناوی بووژاندنەوەی رۆمای خۆشەویستیدا پێترارك تەنانەت پاپاکانی هان دەدا لەئەڤینیۆنەوە بگەڕێنەوە ئیتالیا. بەوشەی نازدارو هەڵبژاردە لەتەل هەستی هەموانی دەدا:

"ئاخۆ کێ بێت گومانی هەبێت

کەی رۆما هۆشی وەبەر خۆیدا هاتەوە،

جەنگاوەرییەکەی جارانمان دەژێتەوە؟"[٣٧].

* * *

"ئەی خوێنی لاتینی بەڕێز هەڵچۆ"[٣٨].

---

[٣٧] أ.أ جوبێر، فرانچیسکۆ پێترارك، "مێژووی جیهان"، بەزمانی رووسی، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٥٧، ل٦٢٥.

کۆت و زنجیری ئەستۆت بخەرە ژێر پێتەوە!"[39].

تا بەو جۆرە پێترارك هاونیشتمانییانی دەبزواند، بەچرای پرشنگداری وشە رێگەی راستی نیشان دەدان. دیارە دەبوو دووربینێکی وەك پێترارك بەهەستو بەگیانو بەقەڵەم لەگەڵ هەموو دیاردەو بزووتنەوەو رووداوێکدا بووایە کەترووسکەی هیوای بۆ گەلو نیشتمان لێ بەدی بکرایە. لەبەر ئەوە زۆر بەگەرمی پشتی ئەو راپەڕینەی گرت کەبەهاری ساڵی ١٣٤٧ چەوساوانی رۆما دژی دەرەبەگەکانی بەرپایان کردو ئاڵای کۆماریان بەسەرکردایەتی کۆلا دی رێنزۆ "Cola di Rienzo" تیا هەڵکرد. پێترارك بۆخۆی هاوڕێی کۆلا دی رێنزۆ بوو، پێکەوە چەند ساڵێکیان لەشاری ئەڤینیۆن بردە سەرو کاری زۆری کردە سەر رێبازی ژیانو جۆری بیرکردنەوەی. لە "گیانی بەرز"دا کەیەکێکە لەشاکارە نەمرەکانی، پێترارك بەپەرۆشەوە کۆلا دی رێنزۆی هاوڕێی بۆ رزگارکردنی نیشتمان هان دەدا[40].

بەهەمان دەستوور فرانچێسکۆ پێترارك رووی دەمی دەکردە هەمووان، بەشی زۆری شیعرەکانی نامەن بۆ پاپاو میرو پاشاو نووسەرە مردووەکان، دەیویست لەچاکەو خراپەیان وێنەی رێگەی راست بۆ ئەوەی هاوچەرخو دوارۆژی ئیتالیا بکێشێت. هەر لەبەرئەوەش بەشێکی تری شیعرەکانی نامەن بۆ ئەوەی داهاتوو، بۆ ئەوانەی هێشتا لەدایك نەبوون. لەشاکاری "ئیتالیای نیشتمان"و "نامە بۆ ئەوەی داهاتوو"[41]و "ئەفەریقا"[42]و بەرهەمی تریدا، کەبەداخەوە بەشێکیان فەوتاوون، لەو جۆرە نامانەی پێترارك بەدی دەکرێن.

---

[38] بەکەمێك دەستکارییەوە وەرم گێڕاوە.

[39] R.S. Hoyt, Europe in the Middle Ages, London, 1957, p.594

[40] دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٣٥٤ ناحەزانی کۆلا دی رێنزۆ زەفەریان پێی بردو کوشتیان.

[41] کورتەی ژین نامەی خۆیەتی.

[42] دەربارەی سەرکەوتنی ئەسکیپۆی ئەفەریقاییە بەسەر هانیباڵی ناوداردا، ئەو سەرکەوتنەی کاتی خۆی رزگاریی بۆ ئیتالیا هێنا.

پێتراركیش، هەرچەندە وەك دانتێ ئیماندار بوو، لەبەشێك لەنامەكانیدا زۆر بەتوندی رەخنەی لە كڵێسەو رەفتاری نامەمواری سەردارانی گرتووە. لەبەرئەوەی پێترارك لەكڵێسە خوێند بووی ماوەیەك فەرمانبەری دەزگایەكی ئاینی بوو بەشی زۆری ژیانی لەئەڤینیۆنی پایتەختی ئەوسای پاپاو كاردینالەكان بردبووە سەر، لەبەرئەوانە زۆر چاك ئاگاداری بەدفەڕیی كاربەدەستانی كڵێسە بوو. نەشتەری رەخنەی نامەكانی هێند لێیان تیژ بوو، تامردن زاتی نەكرد بەشێكیان بڵاو بكاتەوە. "نامە بێناونیشانەكان" ناونیشانی ئەو شیعرانەی پێتراركە كەكڵێسەو پاپاو قەشەو رەبەنە بەرەڵاكانی پێ ریسوا كردوون.

لەگەڵ ئەو هەموو بۆچوونە وردانەیدا پێتراركیش بە دەستووری دانتێ، نەیتوانی بەتەواوەتی خۆی لەكۆتی كۆن رزگار بكات. بۆیەكا ئەمیش وەك ئەو، كەوتە چەند هەڵەیەكەوە، راستە پێترارك لەبەرهەمەكانیدا لەژیانی سەرزەمین دوور نەكەوتەوە. یەكسەر دەدوا، بێسڵ كردنەوە كەڵكی لە بەرهەمی شاعیرە بت پەرستەكانی وەك ڤێرجیل وەردەگرت[43]، بەڵام لەهەڵبژاردنی ئامرازی گۆڕیندا چاك نیشانی نەپێكا.

لەبەرئەوەی ئەو هێزانەی ئەو پەنای بۆ دەبردن لەژیانی خۆیدا هیچیان بۆ هەڵنەسوڕا، ئەویش پەلەی بوو، باش لەتەمەنی درێژی مێژووو هێزە بزوێنەرەكانی تێنەدەگەیشت. لەبەرئەوە بێهوودە لەدوا ساڵانی تەمەنیدا رووی كردە ئیمپراتۆریی پیرۆزی رۆمانی[44]، دەیویست بەزۆر گیانی بكاتەوە بەبەرداو لەو رێگەیەوە بنیاتی

[43] دەربارەی ڤێرجیل بڕوانە بەشی یەكەمی ئەم وتارە.

[44] مەبەست لەئیمپراتۆریی پیرۆزی رۆمانی (الإمبراطورية الرومانية المقدسة) ئەو دەوڵەتە فراوانەی سەدە ناوەڕاستییەكانە كەئەڵەمانیا بەشێك لەئیتالیاو خاكی چیكو سویسرەو هۆڵەنداو بەلجیكاو لۆكسەمبۆرگو چەند هەرێمێكی تری ناوەندی ئەورووپای پێكەوە بەستبوو "ساڵی ٩٦٢ ئۆتۆی یەكەمی پاشای ئەڵەمانیا دایمەزراند". پاش چەند سەدەیەكی كەم ئیمپراتۆریی پیرۆزی رۆمانی بووە دەزگایەكی بێ دەسەڵات، هەرچەندە بەناو تاوەكو ١٨٠٦مایەوە. لەسەردەمی رێنیسانسدا رۆژی ئیمپراتۆریی پیرۆزی رۆمانی تەواو بووبوو.

رزگـاریی نیشـتمانو ئـازادیی گـەل بنێـت، بـەر لـەکۆچی دواییشـی لەژمارەیـەك ئەمیرەوەرییەكانی زووی دەربارەی ژیان پاشگەز بۆوەو بەرهەمێكی بەناوی "ئـەحقیری ژیان"ەوە[15]. بلاوكردەوە. هەر بەو هۆیەشەوە پێترارك دواڕۆژانـی ژیـانی بەگۆشـەگیری بردەسەر. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تا ڕۆژی نۆزدەی تەمموزی ساڵی ١٣٤٧ لەئاركوای نزیك پادوا چاوی لێك نا، نیشتمانو گەلی لەیاد نەكرد.

فرانچیسكۆ پێـترارك، بێگومـان، شـایانی ئـەوەبوو یەكسـەر جێگـەی ڕەوا لـەڤوولایی دڵـسۆزاندا بۆخـۆی بكاتـەوە. نازنـاوی مـیری شـاعیران‌و ڤـێرجیلی نوێـی پـێ ڕەوا بـوو. لـەڕۆژانی ژیـانی خۆیـەوە بـەدەیان ئـەدیبی ئیتـالی لـەدەوری بەرهەمـە نازدارەكـانی كۆبوونەوەو نوێكاریی لێوە فێردەبوون، لەنووسین‌و خوێندنەوەدا لاسـاییان دەكـردەوە، بەڕادەیەك "پێتراركیزم" بووە زاراوێكی باوی ناو كۆڕە ئەدەبییەكانی ئەوسـای ئیتالیـا، بۆكاشیۆی ناودار یەكێك لەشاگردو هاوڕێ نزیكەكانی پێترارك بوو كەتەنانەت بەشێوەش تاڕادەیەك وێك دەچوون[16].

جیۆڤانی بۆكاشیۆو هەزارو
یەك شەوەی ئەورووپا:
هەژاری لەسامان بێبەریمان
دەكات، بەڵام ناتوانێت
دەست بۆ ئابڕوومان ببات!

-بۆكاشیۆ-

شارەزایان بۆكاشیۆ بەسێیەمین پێشەنگی كاروانی ڕووناكبیرانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس دادەنێن، لەبەرئەوە شوێنی ئەویش لەتۆماری ئەمرانی مێژوودا دیارو پرشنگدارە.

(١٥) De Contemptu Mundi.

(١٦) R. Weiss, op. Chfi, p.29.

سالی ۱۳۱۳ جیۆڤانی بۆکاشیۆ "J.Boccaccio" لەپاریس لەباوکێکی بازرگانی ناسراوی فلۆرەنسەییو دایکێکی نەناسراوی فەرەنسەیی لەدایك بوو[٤٧]. هەر بەمنداڵی باوکی هێنایەوە ئیتالیاو چەند ساڵێکی ناخۆشی لەگەڵ باوەژنی لەشارێکی نزیك فلۆرەنسەدا بردەسەر. لەتەمەنی دە ساڵیدا باوکی ناردییە شاری ناپۆلی بەو نیازەی وەك خۆی رێگەی بازرگانی بگرێتەبەر، بەڵام بۆکاشیۆ لەوساوە ئارەزووی خوێندنەوەو دانانی شیعر دای لەکەللەی، شیعری بەخۆراکی هەژار دادەنا. بۆکاشیۆ تەنانەت مەیلی نەبلیە خوێندنی یاساو ئاینیش کەحەزی دووەمی باوکی بوون. لەهەرەتی لاوییەوە بۆکاشیۆ تێکەڵ بەدەستەی رووناکبیری ناپۆل بوو کەئەویش ئەوسا، وەك فلۆرەنسە، یەکێك بوو لەشارە پێشکەوتووەکانی ئیتالیا. وادیارە سەرەتای خوێندنەوەی قووڵی بۆکاشیۆ بەبەرهەمی دانتیو پێترارك دەستی پێکردووە.

هەرزوو، لەتەمەنی هەژدە ساڵییەوە جیۆڤانی بۆکاشیۆ تووشی داوی خۆشەویستیی بوو، ئەویش، وەك پێترارك لەکڵێسەیەکی شار بەتیری عەشقی ماریای زۆڵە کچی پاشای ناپۆلی گرفتار بوو[٤٨]. ماریا لەژیانو هونەری بۆکاشیۆدا دەوری پاتریسی دانتیو لۆرای پێترارکی بینیو ناوی لای ئەو بووە فیامێتا "Fiammetta" واتە ئاگرۆك یا پشکۆ[٤٩] هەموو رۆمانە زووەکانی بۆکاشیۆ بۆ باسی خۆشەویستیی فیامێتا تەرخان کراون، وەك رۆمانی فیلۆکۆلۆ کەساڵی ۱۳۳۸ دەستی پێکردو دوایی تەواوی کرد. لەو بەرهەمانەیدا کەبە زمانی نەتەوەییو زاراوی تۆسکانی داینرشتوون، بۆکاشیۆ کۆنو نوێی تێکەڵ کردووەو گەلێك سامانی رۆشنبیریی رۆژگاری خۆیو بەرلەخۆی پاراستووەو چرای بۆ بەخشانی نوێ هەڵکردووە. ئەمەی دواییان بۆ ئەو سەردەمەی هەموان، بەشوێنو گاوانەوە، تیا بوویوونە شاعیرو بایەخی بۆ پێشخستنی رەورەوەی ئەدەب یەکجار زۆر بوو.

---

[٤٧] تاوەکو ئێستە رۆژی لەدایك بوونی نەزانراوە.

[٤٨] دایکی ماریا یەکێك بوو لەدۆستەکانی پاشای ناپۆلی.

[٤٩] لەئاگرەوە، فیامێتا بچووککردنەوەی نازداریی کلپەی ئاگرە.

سالّی ١٣٤٠، واته لەتەمەنی ٢٧ ساڵیدا جیۆڤانی بۆکاشیۆ گەڕایەوە شاری فلۆرەنسە لەکاتێکدا هێزە پێشکەوتووەکانی دەسەڵاتیان گرتبووە دەست، دانیشتووانی شار زۆر بەگەرمی پێشوازییان کردو وەك نیشانەی خۆشەویستیی و رێز تاجەگوڵینەی سەرکەوتنیان نایە سەری، فەرمانڕەوایانی فلۆرەنسەش دەرگەی کاری گەورەیان بۆ خستە سەر پشت، بەو جۆرە ژیانێکی لەبارتر بۆ بۆکاشیۆ گونجاو دەریای بیری لەجاران زیاتر خرۆشا. لەفلۆرەنسە رۆمانی فیلۆکۆلۆی تەواو کردو ژمارەیەك رۆمانی تری دانا کەیەکێکیانی ناونا "فیامێتا"و سالّی ١٣٤٥ لەنووسینی بۆوە، پاش پێنج ساڵ، واتە دەوروبەری سالّی ١٣٥٠ دەستی کردە دانانی شاکاری "دیکامیرۆن" کە سێ سالّی رەبەقی پێوە خەریك بوو. "دیکامیرۆن" بۆکاشیۆی گەیاندە لوتکە.

ئەو ساڵانەی بۆکاشیۆ بە دانانی "دیکامیرۆن"ەوە خەریك بوو رشانەوە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپای گرتبۆوە[٥٠]. فلۆرەنسە یەکێك بوو لەو شارانەی رشانەوەی سالّی ١٣٤٨ قڕی خستە ناو دانیشتوانیانەوە[٥١]. سەرچاوەکانی ئەو سەردەمە دەڵێن لەماوەی تەنها شەش مانگی یەکەمدا سێ‌دەر پێنجی خەڵکی فلۆرەنسە بەو دەردە مردن، بۆکاشیۆ ژمارەی ئەو مردوانەی بە ٩٦هەزار کەس داناوە، کە وا پێ دەچێ فیامێتاش یەکێکیان بوو بێت، خانووبەرەو شەقامەکانی شار بە لاشەی مردوو داپۆشرابوون، باوکێك نووسیوییە چۆن بەدەستی خۆی پێنج لەمنداڵەکانی لەچاڵێکدا ناشتووە.

---

[٥٠] سالّی ١٣٣٣ نەخۆشیی رشانەوە سەرتاپای چینی گرتەوەو لەرێگەی چینەوە چەند ناوچەیەکی تری ئاسیا خراپ تووش هاتن، بەهۆی کێچ و مشکی ناو ئەو کەشتییانەی کەلوپەلی بازرگانیی رۆژهەڵاتیان دەهێنایە ئەورووپا، ئیتالیا و ژمارەیەك وڵاتی‌تری ئەو کیشوەرەش دەوروبەری سالّی ١٣٤٨ هەمان نەخۆشییان تیا بڵاوبۆوە.

[٥١] بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە:

ول. ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الأول من المجلد الخامس ، ١٩٦٧، ص٥٢-٥٥.

E. Peters, Europe, The World of the Middle Ages, NewJersey, 1977, pp.527-528.

لەو رۆژە ستەمانەدا بۆکاشیۆ دەستی کردە دانانی "دیکامیرۆن". گوایە حەوت کچو سێ کوڕی فلۆرەنسەیی ئەو رۆژانە لەیەکێك لـە کڵێسـەکانی شـار یـەکتر دەبینـن‌و بریـار دەدەن بۆ ماوەی دە رۆژ پێکەوە بچنە ڤیللایەکی قەراغ شار تا بەو جۆرە خەمی خۆیان برەوێنن[٥٢]. لەوێ بۆ هەر شەوەی پاشایەك بۆ کۆرەکەیان هـەڵدەبژێرن، هـەر شـەوەش دەبوو هەریەکەیان چیرۆکێك بگێڕێتەوە کە پاشـا لەسـەرەتاوە باسـەکانی دیـاردەکرد. هەر لەوەشەوە بۆکاشیۆ ناوی "دیکامیرۆن"ی بۆ چیرۆکەکانی هەڵبژارد کە لەدوو وشەی یۆنانی کۆن پێکهاتووەو پێکەوە مانای "یاداشتی دە رۆژە" دەگەیێنن[٥٣]. زۆر نووسـەر "دیکامیرۆن"یان ناوناوە "هەزارو یەك شەوەی ئەورووپا". وابێ دەچێت بۆکاشـیۆ کـاتی خـۆی چیرۆکـەکانی "هــەزارو یــەك شــەوە"ی خوێندبێتــەوە کــە لــەڕۆژگاری شــەڕی خاچدارانەوە کرابوونە لاتینی. بەپێی قسەی جاستۆن باری لـەو کتێبـەیدا کـەناوی نـاوە "ئەدەبی فەرەنسەیی سەدە ناونجییـەکان" لەڕێگـەی بۆکاشـیۆوە ژمارەیـەك لەچیرۆکـە رۆژهەڵاتییە باوەکان گەیشتوونەتە دەست ئەوروپاییەکان[٥٤].

چیرۆکـەکانی "دیکامـیرۆن" کورتـن، تێکـڕا یـەکی شـەش حـەوت لاپـەڕە دەبـن. هەریەکەیان پێشەکییەکی کورتی لەگەڵدایەو هەموویان بەزمانێکی یەکجار پاراوو ناسك و بەهێزو لەسـەر بنچینـەی دیـالێکتی تۆسـکانی داڕێـژراون‌و تـاوەکو ئێمڕۆکـەی ئێمـەش سەرنجی خوێنەران رادەکێشـن. بـەلای شـارەزاىانەوە "دیکامـیرۆن" دەوری لەدارشـتنی زمـانی ئـەدەبیی یـەکگرتووی ئیتالیـادا تەنانـەت لــە "کۆمیدیـای یــەزدانی"ی دانتــێو بەرهەمـەکانی پێـترارکیش زیاتر بـووە. ئەوانـە بەسـەر یەکـەوە بەڵگــەی یەکـەمن کـە جیۆڤانی بۆکاشیۆ لەکێژاوی سەدەی چواردەمیندا ورەی بەرنـەداو چـاك لـە ئەرکـەکانی قۆناغ تێگەیشت‌و بەو جۆرە رێگەی راستی خزمەتی گـەل‌و نیشـتمانی گرتەبـەرو چـووە خانەی بەرزی نەمرانەوە.

---

[٥٢] بۆکاشیۆ ناوی فامێتای خۆشەویستی بۆ یەکێك لەو کچانە هەڵبژاردووە.

[٥٣] Deka hemeral

[٥٤] بروانە: محمد مفيد الشوباشي، رحلة الأدب العربي إلى أوروبا، القاهرة، ص١٢٦-١٢٧.

فۆلکلۆرو حیکایەتی باوی ناو خەڵکی سادەو ساکاری ئیتالیاو فەرەنسەو داستان‌و ئەفسانەی ڕۆمان‌و یۆنانەکان‌و چیرۆکە باوە ڕۆژهەڵاتییەکان سەرچاوەی "دیکامیرۆن"ن. بۆکاشیۆ زۆر هونەرمەندانە ئەو کەرەستە ڕەسەنەی تێکەڵ بە باری ژیانی ئەوسای ئیتالیا کردووەو وەستایانە هەوڵی داوەتیماری بیمارییەکانی کۆمەڵی پێ بکات، قارەمانەکانی "دیکامیرۆن" نموونەی هەموو دەستەو چینەکانی کۆمەڵن -لەپاشاو میرەوە تاوەکو بازرگان‌و قەشەو ڕەبەن‌و ئینجا خەڵکی سادەو ساکار، لەکورتبینەوە تاوەکو دووربین، لەتەپڵوە نەفامەوە تاوەکو زاناو دانا-.

چیرۆکەکانی "دیکامیرۆن" زۆر بەرز خۆشەویستیی وەك دیاردەیەکی ڕەوای ژیان دەنرخێنن، ئەوەی بەهیچ جۆر لەگەڵ سەرنجی ئەوسای کڵێسەو ژیانی ڕەبەنیدا نەدەگونجا. لەو فۆرێنەوە جیۆڤانی بۆکاشیۆ وێنەیەکی دڵفڕێنی ژیانمان بۆ دەکێشێت، بێبەزەیی فەلەقەو دارکاریی ئەو کەسانە دەکات کە مانای بەرزی خۆشەویستیی دەشێوێنن.

هەمان کات خاوەنی "دیکامیرۆن"سەرکەوتووانە بەشێوازێکی نوێ هەوڵی داوە لەڕێگەی پلاروو توانجی بەجێ‌و نموونەی پڕ ماناوە دوو پەڵە هەوری ڕەشی ئاسمانی ڕۆژگاری خۆی بڕەوێنێتەوە کەبوویوونە هۆی کوێرکردنەوەی گەلێك ڕاستی‌و هێزی بزوێنی ژیان. یەکەمیان پێوەندی بەنرخاندنی مرۆڤ‌و دووەمیان پێوەندی بەکۆتەکانی کڵێسەوە بوو.

لە"دیکامیرۆن"دا کەم لایەنی تری ژیان بەڕادەی نرخی مرۆڤ سەرنجی بۆکاشیۆیان ڕاکێشاوە. لەزۆربەی چیرۆکەکانیدا دەیەوێت تێمان بگەیێنێت کە نرخی مرۆڤ والە خۆیدا نەك لەوەجاغ‌و بنەچەو خێڵ‌و خێزانیدا، بۆ پێکانی ئەو نیشانە بەرزە جیۆڤانی بۆکاشیۆ وەك هونەرمەندێکی بەدەسەڵات لەگەڵ خۆیدا دەتباتە ناو ناخی دەروونی قارەمانەکانییەوە، هەموویانت بۆ ڕووت‌و قووت دەکاتەوە. وات لێ دەکات پڕ بەدڵ بەمیرێکی گێل یا بەبازرگانێکی چاوبرسی پێبکەنیت‌و بەو ڕادەیەو، بگرە زیاتریش،

ڕێزی کوڕەشوانێکی زیرەك بگرێت. زۆرجار دوای پەتپەتێنێکی باش سەر بەپاشاو میرو وەجاغزادەکان شۆڕ دەکات. کەڵکەڵەی سەفەری هاتو نەهات دەخاتە کەللەیانەوەو بەدەستی بەتاڵ دەیانگێڕێتەوە ناو کۆشكو تەلارە ڕازاوەکانیان. بەئاسانی دەیانکاتە مەخسەرەی یەکێك لەنۆکەرە زیرەكو وریاکانیان.

هەموو جارێکیش تەنها ڕاستیو دڵسۆزی سەردەخات ئەگەرچی لەڕێگەی بەقوربانی کردنی جووتێك شۆخیشەوە بێت. ئەوەتا جیسمۆندی کچی تانکریدی پاشای سالێرنۆ دەکەوێتە داوی خۆشەویستی جیسکاردۆوە کەیەکێك بووە لەیاساوڵە وەجاغزادەکانی باوکی، جیسمۆندی شاکچ بەدەیان میرو ئاغاو بەگی قۆزو دەسەڵاتداری دەبینی کەهەموو لەخوایان دەویست پێیان قایل بێت، بەڵام کەس وەك جیسکاردۆ تەلی دڵی نەهەژاند، چونکە نەك هەر لاوێکی شۆخ بەڵکە زیرەكو وریاو خاوێنو دڵپاكو دڵسۆزیش بوو. کەپاشای باوکی لەڕقانا جیسکاردۆی نەدارو نەناسراوی کوشتو لەجامێکی زێڕدا دڵی بۆی نارد، جیسمۆند دوای ئەوەی هەر لەو جامەدا ئەو ژەهرەی ئامادەی کردبوو خواردبیەوەو بەرلەوەی چاوەگەشەکانی لێك بنێت ڕووی دەمی کردە پاشای باوکیو پێی گوت:

باوکی بەڕێزم! ئێمە هەموومان بەرهەمی یەك دەستو یەك کەرەستەین.. چاکەو ڕەوشت جیاکەرەوەی یەکەمی مرۆڤن یاخود بانەوەی لەیاد کردبێت، بەڵام سروشت هەرگیز لەیادی ناکات... باوکی بەڕێزم گەر بەسەنگی ڕەوشتو چاکە ئەوانەی دەوروبەرت بکێشیت دەبینیت کەسیان ناگاتە قولەپێی جیسکاردۆ... هەژاری، باوکی بەڕێزم، لەسامانو پارەو پوول بێبەریمان دەکات، بەڵام ناتوانێت دەست بۆ ئابڕوومان ببات!

بۆ ئەوساکەی ئەوروپا کەسەنگی تەرازووی کێشانی مرۆڤ تێیدا وەجاغو بنەچە بوو. کە هەر ڕۆژەی ئەونەمامێك لەقوژبنێکیدا دەبووە پووشووی ئاگری یەکێك

دەسەڵاتداران، کەگەورەترین زاناو ئەدیبی "بێئەسڵو فەسڵ" مافی نەبوو بیر لەکچە تەپڵیەکی میرزادە بکاتەوە، یا دەست بۆ هەندە کارو فەرمانێك بەرێت کەتەنها لایەقی خۆی بوون، بۆچوونە وردەکانی جیۆڤانی بۆکاشیۆ دەسکەوتی گەورەو تێگەیشتنی دروستی ئەرکەکانی قۆناغ بوون، مەرجێکی بنەڕەتیی پێویست بوون بۆ ئازادکردنی مرۆڤ لەتەوقە دەسکردە ناهەموارەکانی کۆمەڵ، دیارە بێ ئەوانەیش بەرەوپێش بردنی گەلو رزگارکردنی نیشتمان لەکێشە کوشندەکانی کارێکی مەحاڵ بوو.

هەر بەو جۆرو شێوازەش بۆکاشیۆ کڵێسەو پیاوە چاوچنۆکەکانی لە "دیکامیرۆن"دا ریسوا کردووە، بەشێك لەچیرۆکەکانی ئەو شاکارە قەشەو رەبەنەکانی بۆ هەڵواسیوین‌و ئابڕووی رەفتارە ناشیرینەکانی بۆ بردووین‌و بیری دواکەوتوویانی بۆ خستووینەتە سەر ساجی عەلی، خوێنەر پڕ بەدڵ پێیان پێدەکەنێت‌و هەست دەکات چۆن رۆژی ئەو فێڵبازانە لەسەر دەستی بۆکاشیۆو مامۆستاو هاوەڵو شاگردەکانیدا دەستی کردۆتە ئاوابوون، لەو چیرۆکانەی "دیکامیرۆن"دا بۆکاشیۆ پێمان دەڵێت ئەوانەی دەیانەوێت رێگەی راست نیشانی خەڵك بدەن دەبێت بەر لەهەمووان بیر لەخۆیان بکەنەوە تاوەکو ببنە نموونەو قسەیان بەفیڕۆ نەڕوات، پێی وایەو راستیش دەکات، کەنابێت کەس قسەی ئەو مێژەر بەسەرانە بەپوولێك بکڕێت کەبۆ خۆیان دەقاودەق دیوی ئاوەژووی فەرمایشتەکانیانن. بەشی ئەو جۆرە کەسانە لەکۆتایی چیرۆکەکانی "دیکامیرۆن"دا هەر ژێر کەوتنە چونکە لەژیاندا دەبێت هەر چاکە سەرکەوتوو بێت، خۆ ئەگەر بەهۆی زەبری زۆردارانەوە بۆ ماوەیەك وا رێك نەکەوت ئەوا چاکەکە دەبێتە نموونەو بەنەمری دەمێنێتەوە.

"دیکامیرۆن"یش وەك "کۆمیدیای یەزدانی" یەکێکە لەشاکارە نەمرەکانی ئەدەبی جیهانی، بەڵکو تائیمڕۆکەش ژمارەی خوێنەری ئەویان گەلێك لەهی ئەمیان زیاترە(**).

(**) دیارە ئەوە لەپایەی بەرزی "کۆمیدیای یەزدانی" کەم ناکاتەوە، تەنها ئەوەندە هەیە تێگەیشتنی ناوەڕۆکی ئەو زۆر لە "دیکامیرۆن" زەحمەترە.

"دیکامیرۆن" یەکەم جار ساڵی ١٤٧١ بەزمانی ئیتالیایی چاپ کرا، بەڵام تائێستا سەدان جار بەئیتالیاییو بەهەموو زمانە پێشکەوتووەکانی جیهان چاپ کراوەتەوە. بەدەگمەن لە ئەوروپا کتێبخانەیەکی تایبەتی هەڵدەکەوێت دانەیەك لە "دیکامیرۆن"ی تێدا نەبێت.

دەبوو بۆکاشیۆش وەك دانتێی رەهبەرو پێترارکی مامۆستاو هاورێی دروست بۆ هەموو مەبەستەکانی نەچێت، ئەویش، وەك ئەوان، کوڕی رۆژگاری خۆی بوو، نەیدەتوانی خۆ لە هەموو داوەکانی کۆمەڵ رزگار بکاتو بەوردی لەقووڵایی گشت هێزە بزوێنە نەبینراوەکانی تێ بگات، لەبەرئەوە هیچ سەیر نییە خەریك بوو بڕوای بۆکاشیۆ بەژیان کەمێك بلەقێت، بەر لەکۆچی دوایی بەماوەیەك پێترارك نەبوایە لەوانە بوو دەست لەنووسینیش هەڵبگرێت.

جیۆڤانی بۆکاشیۆ دواساڵەکانی تەمەنی بۆ کاری زانستیو نووسینی بەرهەمی مێژوویی تەرخان کرد. هەر لەو ساڵانەشدا بوو کەدەستی دایە تۆژینەوەی بەرهەمەکانی دانتێو تاکۆچی دوایی کرد فریا کەوت حەڤدە لەسروودەکانی "کۆمیدیای یەزدانی" لێك بداتەوەو یەکەم کتێب دەربارەی ژین نامەی خاوەنیان دابنێت.

رۆژی ٢١ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٣٧٥ جیۆڤانی بۆکاشیۆ لەچێرتاڵدۆی نزیك فلۆرەنسە چاوی لێك ناو بووە نموونەیەکی بەرزی تری ئەو ئەدیبانەی چاك لەئەرکەکانی قۆناغ تێ دەگەنو دڵسۆزانە خزمەتی گەلو نیشتمان دەکەن، ئەوانەی هەمیشە ناویان بەزیندوویی دەمێنێتەوە.

ئێرازمۆسی رۆتەردامیو "ستایشی گەران"

لەسەرتاپای ئەورووپای رۆژگاری رێنیسانسدا کەم زانای ئەوتۆ هەڵکەوتووە بتوانێ شان لەشانی ئێرازمۆسی رۆتەردامی " Erasmus Rotardamus" بدات یا بەرادەی ئەو کار بکاتە سەر ژیانی رووناکبیریی ئەوسای زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا.

تاوەکو ئێستە بەتەواوەتی رۆژو ساڵی لەدایکبوونی ئێرازمۆس ساغ نەبۆتەوە. بەپێی هەندێك لێکدانەوە دەبێ رۆژی ٢٨ی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٤٦٦ لەشاری

"ڕۆتەردام"ی هۆڵەندا چاوی هەڵهێناوێ. سەرچاوەش هەیە ١٤٦٩ بەساڵی لەدایکبوونی دادەنێ.

ئیرازمۆس لەبەرئەوەی بەهەتیووی گەورە بوو[٥٦]. لەڕوویەکەوە ناچار بوو پەنا بەرێتە بەر یەکێك لەڕەبەنگەکانی کڵێسە[٥٧]، لەوێ بناغەی خوێندن و فێربوونی بۆ خۆی دڕشت، هەرچەندە بەدڵ حەزی لەخوێندنی فێرگەیەکی سەربەخۆ دەکرد. لەو سەردەمەی ژیانیدا کەمێك مەیلی وێنەکێشیی هەبوو، دوای ئەوەیش بەماوەیەك لای مامۆستایەکی ناسراو شتێك مۆسیقا فێر بوو، هەر لەوساشەوە شەقڵی زیرەکی و وریایی و ئارەزووی بێ ئەندازەی خوێندنەوەی پێوە دیاری دا.

زوو خولیای خوێندنی بەرزو گەڕان و هاتوچۆ دای لەکەللەی ئیرازمۆس. ساڵی ١٤٩٥ هۆڵەندەی نیشتمانی بەجێهێشتو رووی کردە پاریسی فەرەنسە. لەوێش بە چوار ساڵ بەشی تیۆلۆجیی[٥٨] زانکۆی پاریسی بڕی و زۆری نەبرد بووە رابەری "کۆلیج دی فرانس"ی بەناوبانگ. دوای ئەوە کەوتە گەڕان بەوڵاتانی ناوەندو رۆژئاوای ئەورووپادا. نیشتمانی خۆی دەپەرست، بەڵام وڵاتانی تریشی زۆر خۆش دەویست. کە کاربەدەستانی "زوێریخ" تکایان لێکرد شارەکەیان گەورە بکات و لەوێ بەیەکجاری نیشتەجێ بێ؛ بەدەم سوپاسێکی گەرموگوڕەوە تێی گەیاندن ئارەزووی لەوەیە ببێتە هاونیشتمانی هەموان و باوەش بەسەرانسەری جیهاندا بکات.

لەبەرئەوە "ئێرازمۆسی رۆتەردامی" تاوەکو گوڕی پێ ما بەدەگمەن تا سەر لەیەك وڵاتو یەك شارو لەیەك شوێن دەژیا. دوای هۆڵەندەو فەرەنسە شەش ساڵی رەبەقی لە"کەمبریج ئۆکسفۆرد"ی بەناوبانگی ئیتالیا بردەسەر، چەند ساڵێکیش لەئەڵەمانیاو

---

[٥٦] ساڵی ١٤٨٤ باوکی کۆچی دوایی کرد بێ ئەوەی شتێکی ئەوتۆ بۆخۆی و براکەی بەجێبهێڵێ.

[٥٧] ئەگەر رەبەن (راهب)و (راهبە) بێ ئەوا دەتوانین رەبەنگە لەسەر کێشی پرسگەو پەناگە بۆ (دیر)و (أدیرة) بەکار بهێنین.

[٥٨] Theology واتە (لاهوت) یا زانستی ئایین.

ئیتالیا ژیاو لەساڵی ١٥١٢ەوە سویسرەی کردە مەڵبەندی خۆی. دوای ئەوەی پیری رووی تێکردو گوێی لێ بڕی ناچار دوا پازدە ساڵی ژیانی بەتەواوەتی لەشاری "بازل"ی سویسرە[٥٩] نیشتەجێ بوو، ئیتر زۆر بەدەگمەن ئەو شارەی بەجێ دەهێشت تا ڕۆژی دوازدەی مانگی تەمووزی ساڵی ١٥٣٦ لەوێ گیانی سپارد.

لەنەفامانو حەسوودان بەولاوە یەکێك نەبوو ئیرازموسی ڕۆتەردامی بەدڵ خۆش نەوێت. زاناو ڕووناکبیرە کەڵەکانی سەرانسەری ئەورووپای ڕۆژگاری خۆی شانازیيان بەهاوڕێیەتی یـ شاگردێتی ئیرازمۆسەوە دەکرد. بۆ خۆیشی ڕووخۆشو دڵسۆزو دڵ فراوانو دەست کراوەو قسە لەڕوو، دوژمنی باوەکوشتەی درۆزنو قسەبەرو زمان درێژو خۆهەڵکێشو نەزان، ڕازێنەوەی کۆڕو کۆڵی سەردەستەی مەجلیسانو دەم ڕاستی هەموان بوو. بەکورتی زانایەکی پیاوو پیاوێکی زانا بوو.

بە شایەتی هەموان خاسە ڕەنگینی وەك ئیرازمۆس لەژیاندا کەم هەڵکەوتووە. نووسینەکانی تیغ بڕو نیشان پێكو هەست بزوێنو ناسكو ڕازاوەن. بەرەوانی یاریی بەوشەو ڕستەو، نوێکاریی لەنووسیندا دەکرد. گەلێك زمانی دەزانیو زمانی لاتینیشی وەك زمانی زگماك دەزانیو خۆی فێری گریکیش کرد، ئەو وردەکارییەی ئیرازمۆس لەفۆنەتیکی زمانی گریکیدا کردی بۆی بووە شێوازو لەمەیدانی زانستدا بەشیاوی خۆی چەسپاند.

ئیرازموسی ڕۆتەردامی لەنووسینەکانیدا جگە لەناوی خۆی دوو نازناوی ئەدەبیشی بەکار دەهێنا، یەکەمیان دیزیدێریۆس "Desiderius "و دووەمیان جێرهارد جێرهاردز "لەهەندێك زماندا گێرهارد گێرهاردز" "Gerhard Gerhards"بوو.

بێگومان زانایەکی وا دانا دەبوو دروستو ورد لەئەرکەکانی قۆناغ تێبگات. لەوەیش زیاتر، زانای ئەوتۆ هەن دەڵێن جیهانی پڕ کێشەو ئەندێشەی ئیمڕۆکەشمان بەڕادەی ئەوسای ئەورووپا پێویستی بەپەندە وردەکانی ئیرازمۆسە[٦٠].

---

[٥٩] (بال)یش دەگوترێ.

[٦٠] وەك زانای سویسرایی فرنەرێ کایی‌و زانای هۆڵەندیی یۆهان هۆیزنجا بڕوانە: "أعلام وأفكار نظرات في التأريخ الثقافي"، تأليف المؤرخ الهولندي الكبير يوهان هويزنجا، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة الدكتور زكي نجيب محمود، القاهرة، ١٩٧٢، ص٣٦٦، ٣٨٣-٣٨٤.

بیروڕای مرۆپەروەرانـەی [٦١] بـاوی ڕۆژگـاری ڕێنیسـانس لەچـەند بەرهـەمێکی ئێرازمۆسـی ڕۆتـەردامیدا بـەڕوونی خـۆی نوانـدووە، وەك کتێبـی "ڕابـەری جـەنگی عیسـایی"[٦٢] کـە سـاڵی ١٥٠١ تـەواوی کـردو کتێبـی "دژی بەربـەران"[٦٣] کـە دوای ئـەو بەنزیکەی ٢٠ساڵ لـەدانانی بڵووەو زۆر بـەرز ئـەدەبی کلاسـیکی تێـدا نرخـاند. لـەو نووسینانەیدا ئێرازمۆس هەوڵی داوە نیشانی بدات نهێنییەکانی ئاینی عیسایی لەسەروو ڕادەو توانای تێگەیشتنی مرۆوەن. هـەمان کـات ئـەو لـەڕوانینی ئـاڵوگۆڕو بـەرەوپێش چوونی مرۆڤ و دەسکەوتەکانییەوە سەیری ئاینی عیسایی دەکرد.

ئێرازمۆس باوەڕی بەئاڵوگۆڕو بەرەوپێش چوون زۆر هـەبوو، لـەو ڕوانینـەوە سـەیری دیاردە گرنگەکانی ڕۆژگاری خـۆی دەکـردو دەیگـوت "زانسـت دەژێتـەوەو جیـهان دەگەڕێتەوە سەر ڕێگەی ڕاستی هـۆش و ئەدەبی باڵاش دیسـان دەگەشێتەوە". بـەڵام شـان بەشـانی ئـەوەش ئێرازمۆس پێـی وابـوو خووڕەوشـتی مـرۆڤ و ئـارەزووی پـتر لەسروشت هێزی بزوێنی ژیان و ڕەوڕەوەی مێژوون. لەگەڵ ئەوەشـدا ئـێرازمۆس شـوێن و جێگەی تایبـەتیی سروشتی بەتـەواوەتی لەیادنـەکردووە و جارویـار لەنووسـینەکانیدا بەپیاهـەڵدانێکی زۆرەوە باسـی دەکـات، ژیـان و هونـەرو زانسـت لەبـەرووبوومی دوورناخاتەوە.

سەرنجەکانی ئـێرازمۆس دەربـارەی دەسـەڵاتی مـیرو دامودەزگـای مـیریی لـەو بەرهەمەیدا ڕەنگیان داوەتەوە کەساڵی ١٥١٦ بەناوی "پەروەردە (یا فـێرکردنی) مـیری عیسـایی"ەوە بڵاویکـردەوە[٦٤]. مـاکی ئـەو سـەرنجانەی لـەدەوری ئـەو بـیرەی دەسووڕێنەوە کەلە ڕوانینی ئەوەوە دەیڕوانییەبڕبڕەی دامەزراندنی دامودەزگای مـیری-

---

[٦١] Humanism.

[٦٢] (Enchiridion Militis Chritian)

[٦٣] (Antibarbarorum Liber)

[٦٤] (Institutio Principis Christiani)

یاسای ژیـانو بەرژەوەندییـەكانی كـەپێی وابـوو پلـەیان گـەلێك لـەژوورووی تـاكەو تایبەتییەوەیە. هەرچەندە ئـەم لێكدانەوەیـە بـۆ ڕۆژگـاری خـۆی بۆچوونێكی ورد بـوو، بەڵام ئێرازمۆس، وەك دواییش باسی دەكەین، نەیتوانی بەقووڵی لەدیاردە سیاسییەكانی ژیانو هێزە نەبینراوە بزوێنەكانیان تێبگات.

بیروڕاكانی ئێرازمۆس دەربـارەی ژیـانی سیاسـی هەرچـەندە تاڕادەیـەك سـادەو ساكارن، بەڵام بۆ ئەوسای ئەورووپا كەمبایەخ نەبوون. ئـەو بـۆ خـۆی پیـاوێكی هێدیو هێمن، لەسەرخۆو یەكجار نەرمو نیان بوو، بەسروشت سـەر بەئاشتیو دژ بەشـەڕ بـوو. هەر لەبەرئەوەش لەگەڵ هیچ ئاڵوگۆڕێكدا نەبوو كەهێزی تێدا بەكاربهێنرێ. پێـی وابـوو هۆشی وردو خوێندەواریی بەرزو زانینی زۆر؛ بۆیان هەیە مرۆ لەكێشـەو چەرمەسـەرییو دەوڵەتان لەبێنەو بەرە ڕزگار بكات. دەیگوت عەقڵی مرۆ كەچڵەپۆپەی بەرزییە دەتوانێ ببێتە بناغە بۆ هەر ڕژێمێكی سەركەوتوو، بۆیـەكا سـوور بـوو لەسـەرئەوە كـەدەبێ مـرۆ هەمیشە پەنای بۆ بەرێ تاوەكو لەڕێگەیەوە بتوانێ تۆوی شەڕو دووبـەرەكیو ناحـەزیی ناو كۆمەڵ بنبڕ بكات.

هەمان كات ئێرازمۆس فـەرمانڕەوایانی ئـەورووپای هـان دەدا هـەوڵ بـدەن لای گـەل خۆیـان خۆشەویسـت بكـەن. لـێرەدا ئـێرازمۆس بەتـەواوەتی لەئەركـەكانی قۆنـاغ تێگەیشتبوو، بەتایبـەتی ئەگـەر لـەیادمان بـێ ئەوسـاكە لەسەرانسـەری جیهاندا مـیرێك نەبوو، وەك ئـەو دەیویسـت، دڵنـەرمو لەسـەرخۆو گـەل پـەروەرو وەزیرەكانیشـی وەك خۆی پیاوی دانسقەو لێهاتوو، هەموویان شارەزای كۆنو كەلەبەری نیشتمان بن[٦٥].

هەر لەبەرئـەوەش ئێرازمۆسـی ڕۆڵـی گـەورەی بایـەخی زۆری دەدا بـەخوێندنو خوێندەواری. خوێندەواری بەلایەوە باشترین هۆی پەروەردەكردنی دروستی بیروهۆشـی مرۆیە، بۆیە بەشێك لەنووسینەكانی بـۆ باسی پـەروەردە تـەرخان كـردووەو پـەردەی

---

(٦٥)

Rabb and J.E. Seigel, Princetion, 1969 pp. 20-21.

ـەرووی ناتەواوییە زۆرەکانی شێوازی خوێندنی قۆناغی دەرەبەگی لاداوەو گەلێك هێرشی بردۆتە سەر دارکاریکردنی قوتابیو جۆری دەرس وتنەوەی مامۆستایانو داوای ێکردوون هەوڵ بدەن مەبەستەکانیان بەجۆرێکی روونو بێپێچو پەنا بگەیێننە قووڵایی ـەروونی شاگردەکانیانەوە.

ئێرازمۆس بەئەوسو گاڵتەپێکردنەوە باسی مامۆستایانی رۆژگاری خۆی کردووە. ـەیەکێك لەشاکارەکانیدا نووسیویە دەڵێ:

"هەموان دەزانن... ئەو مامۆستایانە هەڵدەگرن نەك رۆژی پێنج وچانی وەك ئەلیادەی (هۆمیرۆس- ک.م.)، بەڵکە رۆژی پێنج سەدجار بەر لەعنەت خرێن لەسەر جۆری بیرو قوتابخانە بۆگەنەکانیان. قوتابخانەن یان بەندیخانە، یا کارگەو قەسابخانەنو بۆ قوتابیان دانراون؟. چەند پیر بن، بێ بەلابن، هێند کەر دەبن، وادەزانن کەس بەقولەپێیاندا ناگات.. بەناو پۆلەکاندا وەك کەڵەشێر دێنو دەچن، کوێرانە بەو دووسەرە وارەی دەیزانن دەکەونە گیانی جۆراوجۆری باسو بابەت.. بڕوا بفەرموون ئەوەی ئەوان دەیزانن پوولێکی قەڵب نامێنێ!"[٦٦].

ولش بوو، کڵێسە کارێکی ئەوتۆی کردبوو مامۆستایانی قۆناغی دەرەبەگی تەنها لەمەیدانی ئاینو فەلسەفەدا شتێکی کەم بزانن، هەرچی بۆنی زانستی نوێی لێ بهاتایە نەدەبوو ئەوان توخنی بکەون، فێرگەکان نیمچە بەندیخانەیەك بوون بۆخۆیانو ئینجا لەگەڵ ئەوەش تەنها منداڵانی چینو دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵ بۆیان هەبوو روویان تێبکەن. کەواتە رزگارکردنی خوێندنو خوێندەواری لەکۆتو زنجیرە قەبەکانی سەدەناوەندییەکان یەکێك بوو لەئەرکە گرنگەکانی سەرشانی رووناکبیران. ئێرازمۆس

---

[٦٦] ئەم قسانەی لە"ستایشی کەران"دا کردووە کەدوایی بەدرێژی باسی دەکەین.

دەیگوت ئەرکی نموونەیی سەرشانی ئەدیبی لێهاتوو کاری بێوچانە بۆ نەهێشتنی نەزانی کەبەدەردی کوشندەی کۆمەڵو هۆی ناتەواوییەکانی دادەنا.

ئێرازمۆس بۆخۆی وەك پیاوێکی زیرەكو لێهاتوو مامۆستایەکی بەرزو پشتی قوتابیو شاگردو هاوەڵەکانی بوو، بەپێشکەوتنیان گەشەی دەکرد، واتە نموونەی زانای رەسەن بوو نەك ئەوانەی پێشکەوتنی قوتابیو هاورێکانیان خورپەی لەدڵیان هەڵدەساندو رووی گرژ دەکردن، ئەوانەی، ناشکوری نەبن، لای خۆشمان کەم نین!. بەدڵسۆزی، نەك لەپێناوی پارەو پوولدا یان بۆ مەبەستی تر، "کتێبی جوانکاری"و چەند بەرهەمێکی تری بۆ فێرگەکان دانا. چاپی یەکەمی "کتێبی جوانکاری" ساڵی ١٥٢٩ بڵاوکرایەوەو لەماوەی بیست ساڵدا چل جار چاپ کرایەوە.

بەهەمان دەستوور ئێرازمۆس بایەخی زۆری بە رابردوو دەدا، رۆژگاری کۆنی رۆمانو گریکی بەرز دەنرخاندو، وەك گوتمان، زمانی هەردوو لایانی دەزانی. هەروەها لەرێگەی چەند بەرهەمێکییەوە زیاتر سەرنجی رووناکبیرانی رۆژگاری رێنیسانسی بۆ دەسکەوتە گەورەکانی ئەو قۆناغە گرنگەی ئەوروپا راکێشا. بەهادارترینی بەرهەمەکانی ئێرازمۆسی رۆتەردامی لەو مەیدانەدا ئەو شاکارەیەتی کەساڵی ١٥٠٠ بەناوی "کتێبی پەندی پێشینان"ەوە بڵاوی کردەوە[٦٧]. لەچاپی یەکەمی ئەو کتێبەیدا ٨٠٠پەندی هەڵبژاردەی گریکی لەگەڵ لێکدانەوەو لێدوانی قووڵی خۆیدا بڵاوکردەوە کەرووناکبیرانی ئەورووپ یەکسەر قۆستیانەوە، ئەوەی وای لە ئێرازمۆس کرد چەند جارێك چاپی بکاتەوەو هەرجارەش کۆڵێك پەندی دانسقەی نوێی بخاتەسەر تابەر لەکۆچی دواییکردنی ژمارەی ئەو پەندانەی ناو کتێبەکەی خۆی دا لەچەند هەزارێك. ئەو بەرهەمەی ئێرازمۆس تەنها لەژیانی خۆیدا ٦٠جار چاپ کرایەوەو کرایە ئینگلیزیو فەرەنسەییو ئیتالیاییو ئەڵمانیو هۆڵەندەیی.

---

(٦٧) (Adagia).

دڵسۆزیی ئێرازمۆس بۆ ئاینی عیسایی خستییە سەر ڕێگەی لێکدانەوەی ئینجیل‌و وەرگێڕانی بۆسەر زمانی لاتینی. لەو کارەیدا ئێرازمۆس وەستاییەکی بێهاوتای نواند، ئینجیلی وەها رەوان کردە لاتینی کەخوێندەواران بەئاسانی بتوانن لەناوەڕۆکی تێبگەن، لەکاتێکدا وەرگێڕانەکانی بەر لەو، وشک‌و رەق‌و ناتەواو بوون. ئەم کارەو بەرهەمەکانی تری ئێرازمۆس خۆی کارێکی ئەوتۆیان کرد ڕووناکبیرانی ئەوسای ئەورووپا پتر لەئاینی عیسایی بگەن‌و بزانن تا چ رادەیەك کڵێسە لەڕێی راست لایداوەو ئاینی کردۆتە داردەستی خزمەتی پاپاو قەشەو رەبەنەکان‌و هۆی کوێرکردنەوەی زەینی جەماوەری گەل.

لەو ڕێگەیەوە ئێرازمۆس بێ ئەوەی بۆ خۆی بیەوێ بووە هۆی گەیینی مەرجە پێویستەکانی تەقینەوەی شۆڕشی گەورەی چاك کردنی ئاین لەئەورووپادا کەبەر دوا قۆناغی ژیانی کەوت. وەك گوتمان ئێرازمۆس لەلایەکەوە ئیماندارێکی دڵسۆزو[٦٨] لەلایەکی تریشەوە دژ بەشۆڕش‌و ئاڵۆگۆڕی کتوپڕ بوو، بۆیەکا نەبووە لایەنگری بزووتنەوە گەورەکەی مارتن لۆتەری بەناوبانگ، بەڵکو بەپێچەوانەوە دژیشی وەستاو بەتووسین هێرشی بردەسەر، هەرچەندە سەردارانی ئەو بزووتنەوەیە بەدڵ هەوڵیان دا ڕای بکێشنە ناو ریزەکانی خۆیانەوە[٦٩]. کە بەڕاستی جێگەی شیاوی ئەو بوو. هەموان دەیانزانی ئێرازمۆس چۆن بەئەوپەڕی دڵسۆزییەوە هەوڵ دەدات خۆی وتەنی "خانەی خودا لەنەزانیی بەربەری رزگار بکات"[٧٠].

لەهەمان کاتدا دوژمنانی "بزووتنەوەی چاککردنی ئاین"یش کەسەر بە کڵێسەی کاتۆلیکی بوون گەلێك هەوڵیان دا ئێرازمۆس راکێشنە ناوڕیزەکانی خۆیانەوەو چەند

---

[٦٨] تادوا هەناسەی ژیانی ئێرازمۆسی رۆتەردامی بەدڵسۆزی بۆ ئایینی عیسایی مایەوەو خۆی بەسەربازی عیسا دادەناو ١٥٠٤سالی کتێبێکی بەناوی "پەیامی سەربازی عیسایی"یەوە دانا.

[٦٩] H.G. Koenigsberger and G.L. Mosse, Europe in the sixteenth Century, London, 1968, p.103.

[٧٠] ئەو رستەیەی لەکتێبی "میری عیسایی"دا گوتووە.

پاپەیەکی بەرزیان بۆ پێشنیار کرد، بەڵام ئەو هەموو جارێك یەك وەڵامی دەدایەوە "دەمەوێ شیرێکی بێ قەڵغان و ئازاد بم!". دەبێ سەرنجی ئەو وەڵامە بەرزە لەم قۆناغەشەوە بدەین کە ئێرازمۆس بەشی زۆری ژیانی بەنەداری و دەست کورتی بردەسەر.

دیسان ئێرازمۆس بێ ئەوەی بۆخۆی بیبەوێ لەڕێگەی ژمارەیەك بەرهەمی ترەوە گەورەترین خزمەتی پێشکەش بە بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی چاککردنی ئاین کرد[٧١] لەو بەرهەمانەیدا بەشێوازێکی رازاوەی پڕ لەتەوس و توانج گاڵتە بەو پیاوە ئاینییانە دەکات کەلەهەموو بازاڕێکدا زۆر هەرزان خۆیان دەفرۆشن، ئەوانەی لەخۆیان و گیرفانیان بەولاوە بیر لەهیچی تر ناکەنەوە و داردەستی کاربەدەستان، بەداخەوە، ئاینە. کەم کەس وەك ئێرازمۆسی رۆتەردامی توانیویە وێنەی قەشە ورگنە گوپ هەڵاوساوە سووەکانی ههڵگەڕاوەکانمان لەسەر تەختی برسێتی هەژاران بۆ بکێشێ، ئەو قەشانەی خۆی وتەنی "زیانیان لەقازانجیان زیاترە"، ئەوانەی "بەمەی تاوانی خەڵکی لەناو ورگیانا دەتوێننەوە" و بە"نوشتە تاوان رەوێنە بێفەرەکانیان" گیرفانیان دەئاخنن و لەگەڵ ئەوەش هەریەکەیان وای نیازە بەخۆی و تەزبیح و ریشی درێژیەوە بێتە دەستەڕاستی عیسای پێغەمبەر!. "جا ئەگەر کەرێتی و سادەیی خەڵکی نەبوایە کڵێسە چۆن خۆی پێ رادەگیرا.؟! بەو جۆرە پرسیارانە ئێرازمۆس رووناکبیرانی دەهەژاند و هۆشی دەهێنایەوە بەبەریانا.

ئەو جۆرە وێنانە زۆرجار لە "ستایشی کەران"دا بەرچاو دەکەون. "ستایشی کەران"* بەرزترین شاکاری ئێرازمۆسی نەمرە[٧٢]. کە پاشبەندی ئەدەبیی رۆژنامەی "تایمس"*ی بەناوبانگی لەندەنی پاش پتر چوار سەدە ناوی "نارنجۆکی رێنیسانسی ئاینی" لێناوە

[٧١] گەلێك زانا و مێژوونووس بزووتنەوەی چاککردنی ئاین (حركة الإصلاح الديني) کەسەرەتای سەدەی شازدەمین لەئەورووپادا تەقییەوە بەشۆڕش دادەنێن.

[٧٢] The Praise of Folly)

کەم بەرهەمی نووسەرە کەڵەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بەڕادەی "ستایشی کەران" دەنگی داوەتەوە، ڕەنگبێ لێرەدا ئەوەندە بەس بێ بڵێین "ستایشی کەران" تەنها لەژیانی خاوەنیدا چل دانە جار لەسەر یەك چاپکرایەوەو بەدەیان هەزار دانەی بەهەر چوار قوژنەی ئەورووپادا بڵاوکرایەوەو بەدەستوبرد کۆپیکرایە سەر دوازدە زمانی زیندووی ئەو کیشوەرە. سەنگی ئەو ژمارانە لەتەرازووی ئەوسای جیهاندا یەکجار قورسە، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەیش لەیاد نەکەین کەچاپی نوێ هێشتا کۆرپەیەکی لەخەم نەڕەخسیو بوو، ڕووناکبیرو کۆلکە خوێندەوار لەشاراندا بەپەنجەی دەست دەژمێردران. وەك دەگێڕنەوە بەدەگمەن خوێندەوارێکی ئەورووپایی هەبوو بەپەرۆشەوە "ستایشی کەران"ی نەخوێندبێتەوە. تەنانەت پاپایان جۆلیۆسی دووەم و لیۆی دەیەمیش ئەو بەرهەمەی ئێرازمۆسیان لەبەرگەوە تابەرگی خوێندۆتەوەو سەریەقوڕ لەگەڵ ناوەڕۆکیدا پێکەنیون [۷۲]. بێگومان ئەگەر "ستایشی کەران" دڵسۆزانە بیرازی دەردەکانی کۆمەڵی نەکردایە هەڵبەت ڕووناکبیران وا بەگەرمیی نەیاندەقۆستەوە.

ئێرازمۆس ساڵی ١٥٠٩ "ستایشی کەران"ی داناوە، وەك خۆی دەڵێ بەحەوت ڕۆژ تەواوی کردووە. هەرچەندە کەرێتی کەران وای لەئێرازمۆس کرد ئەو شاکارەی بنووسێ کەبریتییە لەسکاڵایەکی ڕەوا لەدەست نەفامان، بەڵام لەهەمان کاتدا ناوەڕۆکی ئەوەش دەگەیێنێ کەکۆڕینی دەورووبەری پڕ لەگێل و بەخیل و چاوبرسی و خۆپەرست کاری ڕۆژو

دەقی وەرگێڕانی ئەو ناوە "ستایشی کەرێتی"یە، بەڵام پێم وایە بەکوردی ناوازی "ستایشی کەران" خۆشتر دێتە گوێ بۆیەکا ئەو وردە دەسکارییەم لەناوەکەیدا کرد. نووسەرانی عەرەب ناوی ئەو کتێبەیان کردۆتە "تمجيد السفاهة" یا "مدح الحماقة" یا "الثناء على الطيش". شایانی باسە مامۆستای بەڕێزو هاوڕێ و برای خۆشەویستم دوکتۆر عبدالقادر أحمد اليوسف ئەو شاکارەی ئێرازمۆسی کردۆتە عەرەبی و هێشتا بڵاوی نەکردۆتەوە. بۆ باسی ئەو بەرهەمەی ئێرازمۆس کەڵکم لەدەستنووسەکەی ئەویش وەرگرتووە.

(۷۲) E.S. Crosby, Reformation and the Reformers, Amesterdam, 1963, p.82.

موو رۆژ نییه. راسته رەخنەکانی ئێرازمۆس رەق و جەرگبڕن، بەڵام ئەو عەودالی ڕێگەی ڕاست و رەوان بوو کەپێی وابوو رەخنەی توندو تیژ مرۆڤیان دەگەیێنێتێ. پێویسته ئەوەیش بڵێین کەلەگەڵ هەرەسهێنانی رژێمی دەرەبەگی و سەرهەڵدانی سەرمایەداری کێشەکانی کۆمەڵ لەجاران زیاتر بوون. رەنگبێ ئەوەی کەژمارەی پارێزەران لەرۆژئاوای ئەورووپای ئەوسادا بەجۆرێکی هەست پێکراو پەرەی سەند باشترین بەڵگە بێ بۆ پێسەلماندنی ئەو راستییە. ئێرازمۆس دوای دانانی "ستایشی کەران" بەنزیکەی پازدە ساڵ لەنامەیەکیدا کەبۆ یەکێك لەهاورێکانی خۆی نووسیوە دەڵێ:

"هەرچەندو لەهەر شوێن تووشی گێژاوی بەرەڵلایی مرۆ دێم زیاتر باوەڕ دێنم کەلە هیچ چەرخێکدا بێ شایرووییو کەرێتی و ستەم وەك ئێستە باو نەبووە".

ئێرازمۆسی رۆنەردامی کەخۆی نەبوونیی چێشتبوو، دۆستی هەژاران و لایەنگری یەکسانیی چین و دەستەکانی کۆمەڵ بوو. هەرچەندە لەوەیشدا ئاینی عیسایی رابەری یەکەمی بوو، بەڵام وردە نوێکاریی خۆی هەر کردووەو رەخنەی لەخودماڵی گرتووە. هەروەها جارویار پریشکی توانج و پلارەکانی بازرگانە نوێکانیشی گرتۆتەوە، ئەوانەی وەك دەیگوت، بوونەتە هۆی گرانیی کەل وپەل و خراپبوونی بابەتیان. بەڵام ئێرازمۆس وەك گەلێك شتی گرنگیتر، دەیویست تەنها لەڕێگەی میرو پاشایانەوە بەربەرستی ئەو ناتەواوییانەی کۆمەڵ بکات.

ئێرازمۆسیش وەك هاوەڵەکانی هەموو نیشانەکانی دروست پێنەپێکرا، لەوەدا ئەمیش، وەك ئەوان، کوڕی رۆژگاری خۆی بوو. وەك گوتمان لەبڕوایدا بەمیرو پاشایان زێدەڕۆیی دەکرد، دەیویست ئەوان هان بدات بۆ ئەوەی بەدەستی خۆیان رژێمەکانیان بگۆڕن، لەکاتێکدا بەچاوی خۆی دەیبینی چۆن باڵی باڵدارو ناڵی ناڵدار دەشکێنن و زمان لەبن دەردەهێنن و چاوان هەڵدەکۆڵن و سەران دەپەڕێنن بۆ پاراستنی رژێمەکانیان کەبەلای خۆیانەوە لەهیچیان کەم نەبوو. ئێرازمۆس لەوە دڵنیا بوو بە بانگەوازێکی ئەو

پاشای پورتوگال هۆشی دێتەوە بەبەراو بازاڕی ڕەشی بازرگانە نوێکان بنبڕ دەکات. لەمەڵوەستیشیدا بەرامبەر "بزووتنەوەی چاککردنی ئاین" کەوتە هەڵەیەکی گەورەوە. لەوەدا ئێرازمۆس هەر دوورەپەرێز لەئاستی ڕەوڕەوەی مێژوودا نەوەستا، بەڵکو ویستیشی کۆسپی بێنێتەبەر[74]. پێی وابوو دەبێ گەلان لەئاستی زۆرداریدا دان بەخۆدا بگرن نەبا بزووتنەوەیان ببێتە هۆی نانەوەی ئاژاوە.

بەڵام ئەو ناتەواوییانە بۆیان نییەهیچ لەپایەی بڵندی ئێرازمۆسی ڕۆتەردامی کەم بکەنەوە. ئێرازمۆس زۆر کەم لەکتێبەکانی دوور دەکەوتەوە، نووسینی کەمو خوێندنەوەی زۆر بوو، بۆ خۆی دەیگوت "ئەو شوێنە خانەمە کە کتێبخانەکەمی لێیە". هەروەها ئەوانەی تێکەڵیان دەبوو دەستەیەکی تایبەتیی وەك خۆی بوون، بۆیەکا نەیدەتوانی تەواو هەموو لایەنەکانی دەردو ئازاری کۆمەڵ ببینێو هێزە بزوێنە نهێنییەکانی دەستنیشان بکات.

شایانیباسە ئێرازمۆس بۆخۆی باش دەرکی کردبوو کەلەوانەیە بیروڕاکانی بێکەموکورتی نەبن. "تۆبڵێی ئێرازمۆس بەتەنها لەناو هەمواندا بێ هەڵەبێ؟ لەوانەیە لۆگەستێنو جیرۆمیش[75] کەوتبنە هەڵەوە. ئەمە گوتەی ئێرازمۆس خۆیەتی کەپێی وابوو "نەگۆڕیی هەڵوەست تەنها لەدووپاتکردنەوەی یەك فەرمایشتدا نییە، بەڵکو لەوەشدایە هەمیشە هەوڵی پێکانی هەمان نیشان بدرێ".

وەك لەسەرەتاوە گوتمان لەسەرتاپای ئەورووپای ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا کەم زانا هەبوو بتوانێ شان لەشانی ئێرازمۆسی ڕۆتەردامی بدات. مێژوونووس هەن بەباڵاترین ڕووناکبیری ئەو قۆناغەی دادەنێن[76]، هەشن نازناوی "میری زانایان"یان بۆی

---

[74] بەناوی "سەربەستیی را" ئێرازمۆس کتێبێکی دژی مارتن لۆتەری ڕەهبەری پرۆتستانتەکان بڵاوکردەوە.

[75] دوو رابەری گەورەی ئاینی عیسایی بوون.

[76] 1300-1684,ed. By G.R. Elton,
Second edition, NewYork- London, 1968. P.59.

هەڵبژاردووە[٧٧]. هەمووان بەچاوی ڕێزەوە تێیان دەڕوانی، بۆ خۆیشی هاوڕێی دڵسۆزی هەموان بوو. "تۆماس مۆر"ی دانەری بناغەی بیروباوەڕی "سۆشیالیزمی یۆتۆپی"ی کەبەشی داهاتووی باسەکەمانی بۆ تەرخان دەکەین، یەکێك بوو لەهاوڕێ گیانی بەگیانێکانی، چەند ساڵێکیان لەئینگلتەرە پێکەوە بردەسەرو دواییش مەرگ لێکی بڕین. ئیرازمۆس "ستایشی کەران"ی بەتەوسێکی ناسکەوە پێشکەش بەمۆر کردو هەر لەڕێگەی ئەویشەوە کاتی خۆی هێنری هەشتەمی پاشای ئینگلتەرەی ناسی.

"سۆشیالیزمی یۆتۆپی" یا "بەهەشتی خەو"

سەرەتا:

هەرچەندە ئەو ئاڵو گۆڕانەی ئەوروپای ڕۆژئاوا لەکۆتایی سەدەناوەنجییەکان بەخۆیەوە بینینی هەنگاوێکی گەورەبوون بۆ پێشەوە چونکە بوونە هۆی هەرەسهێنانی ڕژێمی دواکەوتووی دەرەبەگی، بەڵام ئەرکی گرانی جێبەجێکردنیان کەوتە ئەستۆی کۆمەڵانی خەڵکی مەڵبەندەکە خۆیەوە. بەداخەوە زۆرجار ڕەوڕەوەی مێژوو بەخوێنو فرمێسکو ئارەقی ناوچەوانی چەوساوان بەرەوپێش دەچێت. ئەو دیاردەیە لەئینگیلتەرەی ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا زۆر زەق خۆی نواند.

لەبەر گەلێك هۆ ئەوساکە پیشەسازیی کوتاڵی ئینگلیزی هەنگاوی گەورەی بۆ پێشەوە نا[٧٨]. بازاڕی زۆر وڵات دەرگەیان بۆ ئەو کوتاڵە نایابە خستە سەر گازی پشت. کارگەیشت بەوەی ئینگیلتەرە لەناوەندی سەدەی شازدەمیندا ساڵی ١٢٢هەزار تۆپ کوتاڵی دەناردە هەندەران، واتە بیستوچوار هێندی ناوەندی سەدەی چواردەمین، ئەمر

---

(٧٧) R. Palmer and J. Colton, Ahistory of the Modern World, third edition, NewYork, 1965, p.51.

(٧٨) خوریی ئینگیلتەرە لەجیهاندا کەم هاوتایە. تەڕوتوشیی ئاووهەواشی مەرجێکی باشی پیشەسازیی کوتاڵە.

کاتە هەمووی بەسەر یەکەوە ساڵی ٥هەزار تۆپــی دەنــاردە بــازاڕی وڵاتــانی دەوروبــەری خۆی. بەر لەکۆتایی سەدەی شازدەمین ئەو کوتاڵە لە ٨٢٪ی هــەموو ئــەو کەلوپەلانــەی پێکدەهێنا کە ئینگیلتەرە دەینارده دەرێ[٧٩].

بەوجۆرە دروستکردن‌و بازرگانیی کوتاڵ بووە سەرچاوەی قازنجێکی ئەوتۆ کەکەس تا ئەو ساکە بەخەویش لەوێنەی بەخۆیەوە نــەبینیبوو، بۆیــەکا پــارەداران بەپەرۆشــەوە روویان تێکرد. زۆربــەی هــەرەزۆری دەرەبــەگانی ئینگلیتــەرە دەســتیان لەکشــتوکاڵ هەلگرت‌و کێڵگەکانیان کردە لەوەڕگە بــۆ پــەروەردەکردنی مــەڕو زۆرکردنــی بــەرووبوومی خوری کەکارگە نوێکان لەهەموو لاوە بەپەرۆشــەوە بــەنرخی چــاك دەیانقۆستەوە. وەك ئاشکراشە شوانکارەیی، بەپێچەوانەی کشتوکاڵەوە، پێویستی بەهێزی کــاری زۆر نییــە. ئەو کێڵگەیەی جاران بەدەیان‌و سەدان جوتیار دەبــرا بــەڕێوە کــەبووە لەوەڕگــە ئــەرکی بەچەند شوان‌و گاوانێك جێبەجێ دەکرا. بەڵگە ئینگلیزییەکانی ئەو رۆژگارە باسی ئــەوە دەکەن چۆن لەگەڵێك ناوچە دوو سێ شوان جێگەی ٢٠٠جووتیاریان دەگرتەوە. بەو پێیە بەلایەنی کەمــەوە لــە ٩٠٪ی جووتیــاران لــەزەوی‌وزارو کــاری کشــتوکاڵ بێبــەریی کــران. دەرەبەگانی ئینگیلتەرە بــێ پــەروا کەوتنــە گیــانی پیاوەکانیــان‌و بــەدەیان هــەزاریان لێ ئاوارە کردن. ئەو ئاغایانەی تا دوێنێ کەڵەی ئەو جووتیارەیان دەپەراند بوێرێ بســتێك لەزەوی‌وزاری فراوانیان دووریکەوێتەوە بەدەیان دێ‌و گوندیان کاول کرد تەنها بۆ ئەوەی پیاوەکانیان ناچار بکەن سەری خۆیان هەڵگرن. بەشی زۆری ئەو قوربەسەرانە بەناچاری دلیانە دەشت‌و کێوو پەنایان بردە بەر ئەشکەوت‌و لێڕو دارستان‌و لەگژو گیاو میوەجات بــەولاوە هیــچ نــەبوو بیخــۆن، بەتایبــەتی دوای ئــەوەی بەماوەیــەکی کــەم قڕیــان خســتە بەرانەکێویی ناوشاخان‌و ماسیی ناو ئاوانەوە.

بەشێکی زۆر لەو ئاوارانە بەناچاری روویان کردە شارە گەورەکانی وڵات‌و ئامادەبوون بەنانەسکی هەر کارێکیان دەست بکەوێ بیکەن. سواڵکەرو دەرۆزەگــەران هــەموو لایــان

---

[٧٩] بڕوانــە: یــو.م. ســابریکین. ســەرەتای پێشــکەوتنی ســەرمایەداریی لەئینگیلتــەرەدا. - "مێــژووی جیهان" بەزمانی رووسی، بەرگی چوارەم، مۆسکۆ، ١٩٥٨. ل٣١٤.

تەنی. دزیو جەردەییو پیاوکوژی بوونە پیشەی رۆژانەی هەزاران. گرانیش هێندەی تـر تەنگی بەهەموان هەڵچنی.

هەڵوێستی کاربەدەستانی ئەوسای ئینگیلتەرەو پاساکانیان بوونە سەرباری مەینەتیی ئەو هەژارانە. هێنریی هەشتەم کەلەساڵی ١٥٠٩ەوە تاوەکو ساڵی ١٥٤٧ پاشایەتیی کرد ویستی لەرێگەی یاساوە دەرزەگەری قەدەغە بکات. بەپێی یاسایەکی تایبەتی پیاوانی میری هەرکەسێکیان بەتۆمەتی دەرزەگەری بگرتایە بۆ جاری یەکەم دارکارییان دەکـرد ئەگەر هەمان کـەس جـاری دووەم بگیرایەوە ئەوسـا وێـڕای دارکـاری لایـەکی گوێشـیان دەبڕی. لەجاری سێیەمدا دەبرایە بەر پای قەنارەو سووکو باریک لەسەر برسێتی دەکـر بەسێدارەدا!.

باری قورسی ژیانی هەژارانی ئینگیلتەرەی سەدەی شازدەمین بووە هۆی تەقینەوەی زنجیرەیەك راپەڕینی جوتیاران. لەو راپەڕینەدا کەسـاڵی ١٥٤٩ بەڕابـەریی رۆبـەرت کێت "Robert Ket " لەرۆژهەڵاتی ئینگیلتەرەدا تەقییەوە ژمارەی تەنـها ئەوانـەی چـەکیان هەلگرتو گیانیان خستە سەرلەپی دەستیان لە ٢٠هەزار کەس تێپەڕی[٨٠].

بێگومان دەبوو ئەو بارە جەرگبڕەی ئاوارانی نیشتمان هەناوی ئەدیبو ڕووناکبیرێکی گەورەی وەك تۆماس مۆر بهەژێنێ. ئەو قسە پڕ تەوسەی لەو رۆژگارەدا مۆری بەناوبانگ کردی "مەڕ واخەریکە زەلام بخوا" بووە پەندێکی چەسپاوی زمانی ئینگلیزی.

تۆماس مۆر

حەوتـەمین رۆژی مـانگی شـوباتی سـاڵی ١٤٧٨ تۆمـاس مـۆر (Thomas More) لەلەندەن لەدایك بوو. بنەماڵەی مۆر خوێندەوارو ناسراو بوو، بەر لـەتۆماس ژمارەیـەکی

---

[٨٠] "مێـژووی سـەدەناوەنجییەکان"، بـەزمانی رووسـی، بـەرگی دووەم، مۆسـکۆ، ١٩٦٦، ل٢٢٣-٢٢٤.

تۆر دادکارو پارێزەری بەناوبانگی تێدا هەڵکەوتبوو[81]. هەر لەلەندەنی پایتەخت تۆماس مۆر خوێندنی تەواو کرد. سەرەتا چووە "فێرگەی ئەنتۆسی پیرۆز"و پاشان زانکۆی ئۆکسفۆردی بەناوبانگی بڕی. لەوساوە تێکەڵ بەدەستەی روناکبیری بەرزی ئەو رۆژگارەی ئینگیلتەرە بوو. وەك لەبەرایشدا باسمان کرد مۆر بووە هاوەڵی گیانی بەگیانیی ئێرازمۆسی رۆتەردامی کەناوو شۆرەتی سەرانسەری ئەورووپای گرتبۆوە.

هونەرو ئەدەبو سروشتو چەند زانستێك سەرنجی تۆماس مۆریان راکێشا[82]. مۆر لەلاتینیو گریکیدا زمانزانێکی وەستابوو. ئەو سەرەتای بزووتنەوەی وەرگێڕانی کەلەپووری دێرینی ئەورووپای لەو دوو زمانەوە بۆ سەر زمانی ئینگلیزی دامەزراند[83].

تۆماس مۆر لەهەموو روویەکەوە پیاوێکی راستو مرۆیەکی بێ غەلو غەش بوو. وەك هاوسەر دڵسۆزو وەك باوك جگەرسۆزو وەك هاوڕێ وەفادارو وەك کاربەدەست چالاكو ئازاو وێڕای هەمووشیان دڵ نەرمو بەخشندە بوو. بۆ خۆی ژنەکەیو منداڵەکانی بەشیری چاکەو مۆسیقاپەروەرىو ئەدەبگوزاری گۆش کرد. ماڵی دیوەخانی زانایانو پەناگەی هەژاران بوو. خەڵکی بۆ خۆیان نازناوی "باشترین هاوڕێی هەژار"یان بۆ هەڵبژارد[84].

پاش تەواوکردنی ئۆکسفۆرد تۆماس مۆر بووە پارێزەرو یەکسەر ناوبانگی دەرکرد. یاسازانو قسەرەوانو گوتەبێژو سەرراست بوو، ئەوانەش، وەك ئاشکرایە، مەرجی سەرەکین بۆ سەرکەوتنی پیاوانی داد. کە ساڵی ١٥٠٤ خۆی بۆ ئەندامەتی پەرلەمان

---

(81) باوکی تۆماس مۆر دادکارێکی بەناوبانگ بوو.

(82) س.ب. کان، مێژوویی بیری سۆشیالیزمی، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٦، ل١٤. (لەسەرچاوە: S.B.Kan)

(83) H.H. Hudson, The Epigram in the English Renaissance, NewYork, 1966, pp. 30-31, 43.

(84) لەنووسینەکانیدا ئێرازمۆسی رۆتەردامی گەلێك لایەنی پرشنگداری ژیانو رەفتاری تۆماس مۆری بۆ تۆمارکردووین. وەك هاوڕێیەکی نزیك، ئێرازمۆس لەنزیکەوە تێکەڵ بەخێزانی مۆر بوو.

پـالاوت کـەس نـەما دەنگـی بۆ نـەدات، بەتایبـەتی بازرگانـانی لـەندەن کەدەسـتەی پیشکەوتووی ئەوسای کۆمەڵ بوون. دەنگی زوڵاڵی تۆماس مۆر لـەوێش بـەرزبۆوە. مـۆر ئازایانە بەرەنگاری سیاسەتی چەوتی هێـنریی حەوتـەم[85] هـاتو بـەهیچ جۆر ملی بۆ نەداو کەزانی هیچی پێ ناکرێ دەسـتی لە پەرلـەمان هـەڵگرت. هـەر لەبەرئـەوەش مـۆر مەرگی هێنریی حەوتەمی وەك "ڕۆژی رزگاری" نرخاند[86].

هێـنریی هەشـتەم بەرلـەوەی بێتـە سـەر تـەختی پاشـایی خـۆی لـەڕووناکبیرانی ڕێنیسانس نزیك دەخستەوە کەیەکێکیان تۆماس مۆر بوو. لەوساوە جێگری تەختو مۆر بوونە هاوڕێ، زۆرجار ئەویان سەری لەمیان دەدا. کەهێنریی هەشتەم بۆ یەکەمجار زنـی هێنا تۆماس مۆر پێنج پارچە هۆنراوەی تایبەتیی خۆی لەدەفتـەرێکی رازاوەدا بـەدیاری پێشـکەش کـرد. ئـەو دەفتـەرەی مـۆر ئێسـتە یەکێکـە لەکەلـەپووری دەگمەنـەکانی "مۆزەخانەی بەریتانی"[87].

تۆمـاس مـۆر لـەو بڕوایـەدا بـوو کەفـەرمانڕەوایی هێـنریی هەشـتەم لەگـەڵ خـۆی سەرفرازی بۆ گەلو نیشتمان دێنێ، بۆیەکا هەر کەئەو هاتە سەر تەخت بەدڵ پشتگیریی کردو کاتێك داوای لێکرد بگەڕێتەوە سەر کاری میری فەرمانی نەشکاند. سـەرەتا بـووە یاریدەری شـەریفی لـەندەنو ئینجـا بـووە ئـەندامی "ئەنجومـەنی کۆشـك"و لەسـاڵی ١٥٢٩ـشـەوە بۆ مـاوەی سـێ سـاڵ بـووە راوێژکـاری یەکـەمی پاشـا. بەرلـەوەش بـووە سەرۆکی پەرلەمانی بەریتانیو لەیەکەم گوتەیدا بەو بۆنەیەوە داوای کرد نوێنەرانی گـەل لەلێدوانو وتووێژەکانیاندا چاونەترسو سەربەست بن[88].

---

[85] هێنری حەوتەم لەساڵی ١٤١٣ەوە تاوەکو ساڵی ١٥٠٩ پاشای ئینگیلتەرە بوو.

[86] ی.ن. ئوسینۆفسکی، ڕێبازی سیاسـی کتێبـی "ڕیتشـاردی سـێیەم"ی تۆمـاس مـۆر، "ئـەورووپای سەدەناوەندییەکان. ژیانی ئابووریو سیاسـیو ڕووناکبیی". بـەزمانی رووسی، مۆسـکۆ، ١٩٧٢، ل٤١٨.

[87] H.H. HudsonM Op. Cit. P41.

[88] ساڵی ١٥٢٣ تۆمـاس مـۆر ئـە وتـارەی خوێنـدەوە کـە تائێسـتەش لەگەڵ بەڵگـە دێرینـەکانی پەرلەمانی بەریتانیدا هەڵگیراوە.

زۆری نەخایاند تۆماس مۆر دڵی لەهێنریی هەشتەمیش کرمێ بوو. باشترین بەڵگەی ئەو راستییە شاکاری "یۆتۆپیا"ی پڕ لەتوانجو رەخنەیە. وەك دواییش باسی دەکەین مۆر کاتێك "یۆتۆپیا"ی دانا هێشتا لەچلەپۆپەی کاری میریدا بوو. لەگەڵ ئەوەشدا دوا ئەڵی پێوەندیی لەگەڵ رۆماو پاپادا پچڕاند. هەرچەندە مۆر بەدەستووری ئێرازمۆسی هاوەڵی رەخنەی توندوتیژی لەکڵێسەو پیاوانی دەگرت، بەڵام زۆر بەپەرۆش بوو بۆ پارێزگاری یەکێتی جیهانی عیسایی‌و هەر لەبەرئەوەش دژی بزووتنەوەی چاککردنی ئایینو لۆتەری رەهبەری ئەو بزووتنەوەیە وەستا[٨٩].

هەرچەندە هێنری هەشتەم هەوڵی دا بەڵام تۆماس مۆر لە هەڵوێستی خۆی پاشگەز نەبۆوە، ئەوسا بەفەرمانی پاشا مۆر نەك تەنها لەکار دوورخرایەوە، بەڵکو زیندانیش کرا. دوای گرتنیشی هێنری چەند جارێك بێ سوود هەوڵی دا پەشیمانی بکاتەوەو بیگێڕێتەوە سەر تەختوبەختەکەی جارانی. تەنانەت پاڕانەوەو فرمێسکی مارگرێتی کچیشی دڵیان نەرم نەکرد. ئەوسا بەپێی فەرمانی پاشا بەرەبەیانی رۆژی حەوتی تەمموزی ساڵی ١٥٣٥ سەری پەڕێنراو بۆ "عیبرەت" لەبەردەمی یەکێك لەپردەکانی لەندەندا هەڵواسراو دوایی بەپێی نەریتی ئەوسا توڕدرایە ناو روباری تایمسەوە. ئەوەندە هەیە هێنری "رەحمی تلیسایەوە"و رێگەی نەدا بەپێی دەستووری باوی ئەوسا بەر لەناشتنی جەرگو هەناوی لەلەشی جیابکەنەوە، رێگەشی دایە کەسوکاری لەناشتنیدا بەشدارینو پرسەی بۆ بگرن[٩٠].

کەم کەس لەمێژوودا بەڕادەی تۆماس مۆر ئازایانە بەرەنگاری مەرگ هاتوون. وەك دەگێڕنەوە تا دواهەناسەی ژیانی زەردەخەنە لەلێوی نەپەڕیوە. کەهێناویانە سەری بقرتێنن بەیەکێك لەئەفسەرەکانی گوتووە:

---

[٨٩] H.J. Grimm, The Reformation Era 1500-1650, P.70
and Reformation 1300-1640:, PP. 66-67.

[٩٠] ئەوساکە هەرکەسێك بەدوژمنایەتی پاشا تاوانبار بکرایە سەری دەقرتێنراو توڕدەدرایە ناو ئاوی تایمسەوەو ئینجا زۆر بێشەرمانە جەرگو ریخۆڵەیان دەردەهێناو بێ ئاگاداری کەسوکاری بەجیا لاشەکەیان دەناشت... ئای مێژوو کە بەکەڵکی چونکە هەموو راستییەك تۆمار دەکەیت!.

"تكايە هەر بۆ سەركەوتن ياريدەم
بدە، لەهاتنە خوارەوەدا خۆم
كارى خۆم مەيسەر دەكەم!".

دواى ئەوەى لەسەر تەختەى سەرقرتانەكە دريژيان كردووە بەدەم زەردەخەنەوە رووى كردۆتە كابراى تەور بەدەست‌و پيى گوتووە:

"ساتيكم لى راوەستە تاريشم
لائەدەم، ئەو بيتاوانە... مليشم
كورتە، دەست باش داگرە نەبا
تەورەكەت تەتەلە بكات"(٩١).

* * *

تۆماس مۆر ژمارەيەك نووسينى بايەخدارى دواى خۆى بەجيهيشت. نووسينەكانى كارى زۆريان كردە سەرژيانى رووناكبيريى ئەورووپاى رۆژگارى رينيسانس‌و دواى رينيسانس. كەم كەس بەرادەى ئەو لەئەركەكانى قۆناغ تيگەيشتبوون‌و كەسيش وەك ئەو بۆ چارەسەركردنيان نەچوو، چونكە، خۆى وتەنى، "نەيدەتوانى وەك كەسانى تر بير بكاتەوە"(٩٢). هۆيەكى گرنگى تريش لەئارادا بوو بۆ ئەوەى تۆماس مۆر بتوانى باشتر لەدەردەكانى كۆمەڵ تيبگات، ئەو، وەك گوتمان، وەك پاريزەريكى ناسراوو فەرمانبەريكى گەورە ئاگادارى رووداوى ژيان‌و بەسەرهاتى جەرگبرى نەدارو ليقەوماوان بوو. پياويكى دلرەق‌و خۆپەرست‌و چەوسينەريش نەبوو تادەردو ئازارى خەلكى نەبينى.

(٩١) S.B. Kan, Op. Cit., P.16. تۆماس مۆر، يوتوپيا، ترجمة وتقديم الدكتور أنجيز بطرس سمعان، القاهرة، ١٩٧٤، ص٣٦.

(٩٢) 74. Renaissance and Reformation 1300-1648 ئەوە قسەى تۆماس مۆر خۆيەتى كەلەبەنديخانەوە بۆ مارگريتى كچى نووسيوە.

"مێژووی ریچاردی سێیەم" یەکێکە لەبەرهەمە نایابەکانی تۆماس مۆر کەتاوەکو ئێستەش بەسەرچاوەیەکی رەسەنی لێکدانەوەی رۆژگاری فەرمانڕەوایی ریچارد دادەنرێ کەدەوروبەری کۆتایی سەدەی پازدەمین بۆ ماوەی دووساڵ پاشایەتیی ئینگیلتەرەی کرد[93]. مۆر زانیارییەکانی ئەو بەرهەمەی دەماودەم لەخەڵکەوە کۆکردۆتەوە[94]. لە "مێژووی ریچاردی سێیەم"و ژمارەیەك بەرهەمی تریدا تۆماس مۆر زۆر توند رەخنەی لەزۆرداری‌و زوڵم‌و زۆری میرو پاشایان گرتووە، ئەو کارەی ئەوسا زمانی لەبندا لەسەر دەبرا. ژمارەیەك لەبەرهەمەکانی مۆر ناویان بەخۆیانەوەیە، وەك "لێدوانی خۆشی دژی ئەندێشە" [95].تەنانەت کەڵەنووسەرێکی وەك شکسپیریش لەبەرهەمەکانیدا کەڵکی لەنووسینەکانی تۆماس وەردەگرت کە "یۆتۆپیا" گوڵی سەردەستەیانە.

"یۆتۆپیا":

لەنێوانی ساڵی ١٥١٥و ١٥١٦دا تۆماس مۆر بۆ کاری میری لەلەندەنەوە چووە شاری ئەنتروێپی هۆڵەندەو برۆجی بەلجیك‌و ئەو ماوەیەی بەهەل زانی بۆ دارشتنی ئەو بیروڕایانەی وادیارە لەدەمێکەوە لەقوڵایی دەروونیدا پەنگیان خوارد بۆوە. لەوێ کتێبی بەناوبانگی "یۆتۆپیا"ی نووسی کەبۆخۆی لەژێر ناوەکەیدا بەم جۆرە بەخوێنەری دەناسێنێ:

"کتێبی زێڕینی بەکەڵك‌و خۆش

دەربارەی باشترین رژێمی

[93] ریچاردی سێیەم (١٤٥٢-١٤٨٥) ساڵی ١٤٨٣بووە پاشا. پیاوێکی دڵڕەق بوو، دەستی چووە گیانی یەکێك لەبراکانی‌و ژنێکی خۆی دەرمانخوارد کرد. یەکێك لەدراماکانی شکسپیر باسی ژیان‌و رەفتاری ریچاردی سێیەم دەکات.

[94] E.N. Osinovsky, Op. Cit. P.407.

[95] وا پێدەچێ دەوروبەری ساڵی ١٥٢٢ تەواوی کردبێ.

فەرمانڕەوایی و دورگەی یۆتۆپیای نوێ".

"یۆتۆپیا" لەدوویەش پێکهاتووە. مۆر بەشی دووەمیانی لەدەرەوەی وڵات و بەشی یەکەمیانی دوای گەڕانەوەی بۆ لەندەن دانا. لەبەشی یەکەمی کتێبەکەدا تۆماس مۆر باسی ناردنی بۆ ئەنتروێپ دەکات و چۆن لەوێ گوایە تووشی گەڕیدەیەکی پورتوگالیی شارەزا بووە بەناوی هیتلۆدایەوە. لەڕێگەی ئەو گفتوگۆیە کەگوایە لەگەڵ هیتلۆدلید کردوویە مۆر گەلێك پلارو توانجی بەجێی گرتۆتە رژێمی سیاسیی و ئابووریی باوی ئەوسای رۆژئاوای ئەورووپا. بەزمانی هیتلۆدایەوە تۆماس مۆر لەو بەشەی کتێبەکەید دەڵێ:

"کەس نییە بتوانێ سیاسەتی پاشایان
بگۆڕێ... ئەوان بایەخ بەشەڕ زیاتر
دەدەن وەك لەئاشتی... هەوڵ دەدەن
خاکی نوێ زەوت بکەن لەبریتی ئەوەی
بایەخ بدەنە وڵاتی خۆیان... سەیرو
سەمەرە لەوەدایە کەدزە گەورەکان
دەبنە دادکارو سزای دزە بچوکەکان
لەسەر ئەو پارچە نانە دەدەن کە
لەتاو قوڕەی سکیان زات دەکەن
دەستی بۆ ببەن... بیستومە دەڵێن
بەرخەکانتان کەجاران دەستەمۆو بێوەی و
کەمخۆر بوون ئێستە چاوبرسی و دڕندەن،
پیاو دەخۆن، کێڵگەو خانوبەرەو شاران
وێران دەکەن و دانیشتوانیان هەڵدەلووشن!!".

کەس، تەنانەت مارلۆو شکسپیری گەورەش بەو جۆرە باسی پاشاو میرو گەداو مەزلۆنی ئەو رۆژگارەی ئینگیلتەرەیان نەکردووە.

دوای ئەوەی هیتلۆدای بەسەرو پۆتەلاکی پاشایان‌و رژێمی پڕ لەزۆرداریياندا دێتە خوارێ دەڵێ تەنها یەکسانیی تەواوو هاوبەشیی گشتیی بۆیان هەیە مرۆ لەکێشەی‌و چەرمەسەری‌و چەوساندنەوە رزگار بکەن، بەڵگەشی دوورگەی "یۆتۆپیا"یە. لەوێدا گوایە تۆماس مۆر تکا لەهیتلۆدای دەکات باسی "یۆتۆپیا"ی بۆ بگێڕێتەوە. بەو جۆرە بەشی دووەمی کتێبەکەی دەست پێ دەکات.

"یۆتۆپیا" دوورگەیەکی رازاوەیە کەوتۆتە ئەوپەڕی دونیاوە. دانیشتوانی گیرۆدەی هیچ کێشەیەک نین، کەس ناچەوسێنێتەوە، کەس زۆر لەکەس ناکات، هەرلەبەر ئەوەش کەس رقی لەکەس نییە. زەوی‌وزاری "یۆتۆپیا" هی هەموانە، کۆگاکانی هەرچی دڵ بیەوێ تیایاندایە، ساڵ دوازدەی مانگ دەرگەیان ئاواڵەیە، کێ چی بوی بۆ خۆی دەیبا. سەرجەمی دانیشتوانی "یۆتۆپیا" نیشتەجێی شارانن، واتە گوندو لادێ نازانن. هەر خانووەی دوو دەرگەی هەیەو هەردووکیان هەمیشە ئاواڵەن.

کەس نییە لە"یۆتۆپیا"دا کار نەکات، رۆژی کاریش شەش سەعاتە کەبەرهەمی بەشی ژیانی پڕ لەخۆشیی هەموان دەکات. دەستەیەک زانای هەڵکەوتوو نەبێ کەخۆیان بۆ پێشخستنی کۆمەڵ تەرخان کردووە ئیتر هەموان وەک خوشکوبرا دەچنە کارگەو کێڵگەکان‌و شەرم لەهیچ کارو پیشەیەک ناکەن چونکە بەری رەنجیان بۆ خۆیانە. کۆمەڵ بەرپرسیاری نەخۆش‌و کەفتەکارانە کەهەموان بۆیان دەبنە کەسوکار. منداڵان دەبێ بخوێنن، خوێندنیش دەبێ لەسەر بناغەی تیۆری‌و چاوبینی دامەزرێ، بەوێنە ئەوی لەفێرگە دەربارەی کشتوکاڵ دەیخوێنن پێویستە لەکێڵگەش بەچاو بیبینن.

کەمترین جیاوازی لەنێوان ئافرەت‌و پیاوی "یۆتۆپیا"دا نییە. هەردووکیان وەک یەک فێر دەبن‌و وەک یەک کاردەکەن‌و وەک یەک لەرۆژی تەنگانەدا چەک هەڵدەگرن. گەر ویستی ئافرەت، بۆی هەیە تەنانەت بشبێتە مەلاو پێشنوێژ. باری ژیانی "یۆتۆپیا"

کارێکی ئەوتۆی کردووە ئافرەت هیچ جۆرە ئەرکێکی نارماڵی نەکەوێتە ئەستۆ، تەنانەت چێشتیش لێنانێ چونکە ئەو خۆراکەی لەچێشتخانە رازاوەکاندا بەدەم ساتوسەمتورەوە پێشکەشی هەموان دەکرێ دەستی پێوە دەخورێ. هەموو ژەمێك بەدەم قسەی خۆشو پەندو راوێژی پیرانەوە دەبەنە بەسەر.

خێزانی "یۆتۆپیا" نمونەی تەبایی‌و بەرزییە. بەرلە هەژدە ساڵی کچ نابێ شوو بکاتو کوڕیش بەرلەوەی تەمەنی ببێتە بیستوسێ ساڵان نابێ ژن بهێنێ. بەر لەمارەبڕین دەبێ باش یەك بناسن چونکە دوایی جیابوونەوە کارێکی ئاسان نییە رێگەی جیابوونەوە هەر ئەوکاتە دەدرێ کە هەردوولا دوای بیرکردنەوە هاتبنە سەر ئەو رایەی پێکەوە دلنویان ناکوڵێ. داوێن پیسیی لایەکیش دەبێتە هۆی جیابوونەوە، بەڵام قورپەسەر داوێن پیس، لەبەر چاوی هەموان ریسوا دەبێ! . ئافرەتانی "یۆتۆپیا" سوراوو سپیاو نازانن، لای پیاوانی؛ ئەو جوانە جوانە کەبەرەوشتیش جوانە.

کۆڵەکەی رژێمی سیاسیی "یۆتۆپیا" یەکسانی‌و یەکمافییە. هەموو شارانی "یۆتۆپیا" لەژێر سایەی یەکێتییەکی فیدراڵیی راستەقینەدا حەوانەتەوە. میر نەبێ کاربەدەستان هەموویان لەلایەن دانیشتوانەوە هەڵبژاردنی ساڵانەیان بۆ دەکرێ. هەرچی میرە جارێك هەڵدەبژێردرێ، دەبێ داناو لێهاتوو بێ. میری "یۆتۆپیا" چاك لەوە گەیشتووە گەر هەڵوەڕ یا خۆمەڵکێش بێ یاکەمێك پێ خوار دانێ‌و بیەوێ بیرورِای خۆی داسەپێنێ ئەوا یەکسەر تەختو تاراجی لەکیس دەچێ. هیچ کارو فەرمانێکی گەورەی دەوڵەت نییە لەکۆبوونەوەی گشتیدا بڕیاری لەسەر نەدرێ. سزای خنکاندن لەسەرانسەری دورگەی "یۆتۆپیا"دا تەنها بۆ ئەو کەسانەیە کەبەراستی دوژمنی رەوشتو چاکەو کۆمەڵن، ئەوانەی هیچ دابیان نادار دەبنە باری گران بەسەر دانیشتوانی نیشتمانی رازاوەی گەلی "یۆتۆپیا"وە.

یاسای "یۆتۆپیا" مافی تەواوی سەربەستیی ئاینی بۆ هەموان پاراستووە، تەنانەت خوا نەپەرستانیش ئازادن‌و بۆیان هەیە بکەونە گفتوگۆو لێدوانی تایبەتیی لەگەڵ

شەرمزاو زانایاندا، بەڵام نابێ لەکۆبوونەوەی گشتیدا چالاکی بنوێنن. خۆ گەر هەمووان مێن بەوەدا بنێن گیان نەمرو ژیان دەستکردی یەزدانە ئەوا دەتوانن جڵەوی بەرەڵلایی بێشتر دابین بکەن. دانیشتوانی "یۆتۆپیا" ئاینی عیسایییان بۆیەکا لاپەسەندە چونکە کاتی خۆی داوای یەکسانیی هەموانی دەکردو بە رووی جیاوازکەراندا هەڵسا.

بیارە کۆمەڵێك ئەندامانی بەو شێرە خاوێنە گۆش بکرێن بەختەوەرو سەرفراز دەمێن، هیچ هۆیەك لەئارادا نابێ بۆ ئەوەی دەروونی کەسێکی تووشی گرێ بێ، یا کەسێکی رقی لەکەسێکی بێ. هەموان دڵپاكو کراوەو چالاکن. بەچرای ڕۆژنگەرچەکیش چاوچنۆکێك لەسەرانسەری دوورگەی "یۆتۆپیا"دا نادۆزینەوە. سەرتاپایان گاڵتەیان بەزێڕ دێ، پڕ بەدڵ بەو بێگانانە پێدەکەنن کەسەرووپۆتەڵاکیان بەمیدالو نیشانی زێڕین ڕازاندۆتەوە، چونکە ئەوان لەوەتەی هەن زێڕ بۆ دروستکردنی کۆتو زنجیری بەندانو قەعادەی منداڵان بەکاردەهێنن.

کەس وەك دانیشتوانی "یۆتۆپیا" لەجوانی سروشت ناپێناگات. گشتیان عەوداڵی زانیاریو خوێندنەوەو مۆسیقاو وەرزشو گەشتو گەڕانن. ئاشتی پەروەرو دژ بەشەڕن، بەڵام قوڕ بەسەر ئەوەی دەستیان بۆ درێژ دەکات، سەرتاپایان بۆی دێنە مەیدانەوە، بێمنەو دوو گیانو سەروماڵیان فیدای نیشتمان دەکەن. ئامادەشن دەستی یاریدەی دڵسۆزانە بۆ ئەو دراوسێیانەیان رابکێشن کەدژی زۆرداریو لەپێناوی سەرفرازیدا دەجەنگن. ئەوی لەخۆیان زیادبێ دەیکەنە دیاریی دەستیانو پێشکەشی کۆمەڵانی تری دەکەن.

بەو جۆرە تۆماس مۆر وێنەی کۆمەڵێکی بەختەوەرو بێ کێشەی بۆ کێشاوینو لەڕێگەیەوە کۆمەڵگا پڕ کێشەکانی ڕۆژگاری خۆی بۆ ریسوا کردووین. بەڵام مۆر باش لەوە گەیشتبوو کەدوورگەکەی بەهەشتی خەوەو وادیارە هەر لەبەرئەوەش ناوی "یۆتۆپیا"ی بۆ هەڵبژاردووە کەلەدوو وشەی لێکدراوی لاتینی پێکهاتووەو بەسەریەکەوە واتای "ئەو شوێنەی نییە" دەگەیێنن.

لەدێرزەمانەوە ژمارەیەك ڕووناكبیری تر بیریان لەیەكسانیو نەهێشتنی چەوساندنەوە كردۆتەوە[٩٦]، بەڵام كەسیان نەیانتوانی وەك تۆماس مۆر بەووردی بۆ تێ لایەنی مەسەلەكە بچن. مۆر یەكەم كەسە دروست خاوەنێتی تایبەتیو گشتیو شوێنیانی لەژیانی كۆمەڵدا دەرخاندووە. مۆر لەو بارەیەوە نووسیوییە دەڵێ:

"لەهەر شوێن خاوەنێتی باوبێ و
پارەوپول سەنگی كێشان بێ ناتوانرێ
كاروباری میری بەجۆرێكی ڕاستو شێوازێكی
سەركەوتوو ببرێ بەڕێوە"[٩٧].

تۆماس مۆر یەكەم كەسە بۆ ئەو ڕاستییە چووە كەیەكسانیی ڕاستەقینە دەبێتە هۆی نەمانی جیاوازیی نێوان لادێو شارو كاركردن دەبێتە ئەركی سەرشانی هەمولێ. ئەو بۆچوونانەی دوایی ڕەنگیان لەبیروباوەڕی سۆشیالیزمی زانستیدا داوەتەوە.

تۆماس مۆر بەدامەزرێنەری ڕێبازی "سۆشیالیزمی یۆتۆپی" دادەنرێ[٩٨] كەیەكەم شێوازێكی ڕێكوپێكی سۆشیالیزمە لەمێژوودا. ڕاستە تۆماس مۆریش وەك هەموو ڕووناكبیرانی ڕۆژگاری خۆی نەیتوانی گشت نیشانەكان دروست بپێكێو لەژمارەیەك هەڵوێستو دەرخاندنیدا ئەویش كەوتە هەڵەوە[٩٩]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا كەس وەك ئەو

---

[٩٦] ئیفلاتۆن لەسەدەی چوارەمی پێش عیسادا عەودالی دامەزراندنی كۆمەڵێكی یەكسان بوو نووسەری گریكی ئێمبۆڵ "یا یامبول" دوای ئەو بەنزیكەی دوو سەدە باسی دوورگەیەكی بەختەوەری كردووە كەدانیشتووانی چەوساندنەوەیان نەزانیوە.

[٩٧] ی.ی. ڤێرتسان، ژیانی ڕووناكبیریی ڕێنیسانس لەئینگیلتەرە، -"مێژوویی جیهان" بە(زمانی ڕووسی)، بەرگی چوارەم، مۆسكۆ، ١٩٥٨، ل٣٤٥.

[٩٨] بەعەرەبی: الاشتراكیة الطوباویة. "طوبی" بەواتای بەهەشت دێت.

[٩٩] وەك هەڵوێستی بەرامبەر بزوتنەوەی چاككردنی ئاین كەبەچەشنی ئیرازمۆسی هاوەڵی نزیكی دێ وەستا. هەروەها چەند دیاردەیەكی دواكەوتووی سەدەناوەڕاستییەكان كەمێك لەتەریفەو پرشنگی كەم

ەموڵ بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی قۆناغ نەچوو، ئەو یەکەم کەس بوو ویستی ەمەشت بهێنێتە ئەمەدونیاوەو تۆوی چەوساندنەوەو زۆرداری لەکۆمەڵ ببڕێ. هەر ەبەر ئەوەشە تۆماس مۆر بۆتە یەکێك لەنەمرانی مێژوو. ناوی شانۆگەریو فیلمی "پیاوی هەموو چەرخێك" کەدەربارەی ژینامەی مۆرە وا بەخۆیەوە. واتە، هەموو چەرخێك پێویستی بەکەڵەپیاوی وەك تۆماس مۆرە، پێویستی بەوانەیە کە لەئەرکەکانی قۆناغ دەگەنو وەك ئەو دڵسۆزانە بیرو خامەیانیان بۆ تەرخان دەکەن. زۆری نەبرد ەئەورووپای ڕۆژگاری ڕێنیسانسو دوابەدوای ئەو ڕۆژگارە ژمارەیەك ڕووناکبیری ەهاتووی تر ویستیان بەدەستووری تۆماس مۆر لەڕێگەی سۆشیالیزمی یۆتۆپییەوە سەرفرازی بۆ گەلو نیشتمان بهێنن.

* * *

ەلوتای دێرە نازدارەکانی "یۆتۆپیا"یان کەمکردۆتەوە. وێڕای ئەوانەش تۆماس مۆر "یۆتۆپیا"ی بەزمانی لاتینی دانا نەك بەزمانی نەتەوەیی، واتە ڕووی دەمی کردە دەستەی سەروەی کۆمەڵ کە تۆبالی کەموکورتیکانی ژیانی گەلیان کەوتبووە ئەستۆوە. "یۆتۆپیا"سالی ١٥١٦ بۆ یەکەجار بەلاتینی بەم ناوەوە چاپ کرا:

Utopia"

زۆری نەبرد "یۆتۆپیا" وەرگێڕدرایە سەر زۆربەی زمانە ئەورووپاییکانو تا ئیمڕۆکە بەدەیان جار چاپکراوەتەوە.

"سۆشیالیزمی یۆتۆپی" دوای مۆر

کامپانێللاو "شاری رۆژ":

ئەو ئاوەی تۆماس مۆر رشتی لەوانە نەبوو جارێکیتر بگیرێتەوە، گوپوتینی لەگەڵ نزیبوون و پەرەسەندنی چەوساندنەوەدا توندوتیژتر دەبوو. بەرلەوەی رۆژگاری "رێنیسانس" کۆتایی بێ ژمارەیەك رووناکبیری تر هەر یەکەیان بەجۆرێك کەوتنە سۆراخی "بەهەشتی خەو". یەکێك لەو رووناکبیرانە کامپانێللای ئیتالیایی بوو.

تومازۆ یا تۆماس کامپانێللا "Tommaso Campanella"[(١٠٠)] رۆژی ٢٥ی ئەیلوی ساڵی ١٥٦٨ لەناو خێزانێکی نیمچەهەژاردا لەدایکبوو. باوکی پینەچی و دایکی کەیبانووی ماڵ بوو. سەرەتا لەکڵێسە خوێندی و هەر لەوێش بووە قەشە، بەڵام زۆری نەبرد دەستی لەژیانی رەبەنی هەڵگرت و رووی کردە نووسینی شیعرو فەلسەفە. ساڵی ١٥٩١ یەکەم کتێبی فەلسەفیی بڵاوکردەوە. لەبیروباوەڕیدا کامپانێللا زۆر بەتوندی رەخنەی لەگەڵێك لایەنی رێبازی توژینەوەی وشکی فەلسەفیی رۆژگاری خۆی دەگرت و ئازایانە پەنجەی بۆ کەموکورتێکانی کڵێسە رادەکێشا. زۆری نەبرد لەسەر بیروباوەڕی گەشبینی خرایە زیندانەوە.

دوای بەربوونی تومازۆ کامپانێللا جارێکی تر سەری نەکردەوە بەکڵێسەدا، کەوتە گەڕان بەپارچەکانی نیشتماندا. هیچ وەك دەردو ئازاری هەژاران و دابەشبوونی ئیتالی دەروونی نەدەهەژاند. ئەوسا باشوری ئیتالیای نیشتمانی لەژێر دەستی ئیسپانییەکاند دەیناڵاند. کامپانێللای چاونەترس پلانی شۆڕشێکی گەورەی دانا کەمەبەستی نەهێشتنی دەسەڵاتی ئیسپانییەکان و دامەزراندنی رژێمێکی کۆماریی سەربەخۆ بوو

---

(١٠٠) بەرلەوەی ببێتە فەرمانبەری کڵێسە ناوی جۆڤانی دۆمینکۆ بوو.

بەدلخەوە دوژمنان پێیان زانیو دیسان کامپانێللایان گرتەوە. ئەمجارەیان یەکێك لەدادگە دواکەوتووەکانی پشکنین دوو تۆمەتیان دایە پاڵی، یەکەمیان تۆمەتی یاخیبوون دژی دەسەڵاتی میریو دووەمیان تۆمەتی دوژمنایەتی پاپاو کڵێسە. ئەئازاردانی بێئەندازەو نەتەماعی دونیا سەریان بەرزڵەی دڵسۆزی گەلو نیشتمان شۆڕ نەکرد. خۆی بەشانازییەوە نووسیویەو دەڵێ:

"هیچ شتێك نەبوو بتوانێ

ورەم پێ بەربدات، کەسێك نەیتوانی

وشەیەکم لێ دەربهێنێ"[١٠١]

ئازایەتی کەم هاوتاو قسەزانینی چەند جارێك ملی تۆمازۆ کامپانێللایان لەپەت قوتار کرد، بەڵام نەیانتوانی لەبەندیخانەی رزگار بکەن. کامپانێللا بەسەریکەوە ٣٣ساڵی رەبەقی لەزیندانەکانی رۆماو ناپۆلی بردەسەر. ٣٣ساڵ بەندیو ئەشکەنجە بەرد دەتوێنێتەوە، بەڵام کاری نەکردە سەر کامپانێللای نەبەز کە لەنووسینو بیرکردنەوە. لەو ماوەیەدا بەدەیان کتێبی دەربارەی فەلسەفەو سیاسەتو ئەستێرەناسیو پزیشکیو ئابووریو هونەری جەنگو ئەدەبو شیعر داناو توانی ژمارەیەکیان بەقاچاغ لەئەڵمانیا بگەیێنێتە چاپ.

لەبەندیخانەشەوە تۆمازۆ کامپانێللا عەوداڵی هەواڵی نیشتمانو زانایان بوو، هەوڵی دەدا هەرچۆنێك بێ لێیان نەپچڕێ. هەر ئەوەندە بیستی کڵێسەو دادگاکانی پشکنین فشاریان خستۆتە سەر زانای بەناوبانگ گالیلۆ گالیلی[١٠٢] لەوێوە بەخامەی تاریکبڕی کەوتە ریسواکردنی دوژمنانی. ئەو هەڵوێستەی کامپانێللا هێندەی تر شایانی رێزو قەدر

(١٠١) S.B. Kan, Op. Cit., P.23.

(١٠٢) زانای گەورەی ئیتالیایی گالیلۆ گالیلی "Galilei" {١٥٦٤- ١٦٥٢} لەفیزیاو میکانیکو ئەستێرەناسیو ئەدەبو رەخنەو شیعردا دەستی باڵابوو. راکانی کۆپەرنیکۆسی دەربارەی خولی زەویو سووڕانەوەی بەدەوری رۆژدا سەلماند.

دەبێ گەر بێتو بۆخۆی لەگەڵ ژمارەیەك لەبۆچوونەکانی گالیلۆدا نەبوو، بەڵام بەلایەوە بەریەرەکانێی زانایانو فەرامۆشکردنی ئازادیی بیریان نەنگیو پەڵەی شەرم بوو.

ئەو جۆرە هەڵوێستە پیاوانانەی کامپانێللا، وێڕای نووسینە بەرزەکانی، بوونە هۆی دەنگدانەوەی ناوی لەسەرانسەری ئیتالیاو ئەورووپای رۆژئاوادا. تەنانەت پاپا ئوربیەی هەشتەمیش یەکێك بوو لەوانەی کامپانێللای چوبو بەدڵدا. بەپاریدەی ئەو مانگی مایسی ساڵی ١٦٢٩ پاش ٣٢ساڵ ئەشکەنجە دەرگەی زیندان بۆ کامپانێللا کرایەوە. پاش چەند ساڵێکی کەم کامپانێللا لەئیتالیا هەڵهات چونکە باش دەیزانی دەرەنگو زوو هەر دەیگرنەوە. کامپانێللا دوا پێنج ساڵی ژیانی لەفەرەنسە بردەسەر کەئەوساکە بەهۆی ریشلیۆی سەرەك وەزیرانەوە[١٠٣] باری ژیانی رووناکبیرو زانایانی لەزۆربەی وڵاتانی ئەورووپا باشتر بوو. رۆژی ٢١ی مایسی ساڵی ١٦٣٩ دڵی گەورەی کامپانێللا لەدوور وڵات لەلێدان کەوت.

تۆمارێ کامپانێللا بیروڕای سۆشیالیزمی یۆتۆپیی خۆی لەو کتێبەیدا تۆمار کردووە کەساڵی ١٦٠٢ لەناو زینداندا بەناوی "شاری رۆژ"ەوە داینا. "شاری رۆژ" بەرهەمێکی ئەدەبیو فەلسەفیو سیاسییە. گوایە دەریاوانێکی ئیتالیایی رێگەی لێ ون دەبێتو شەپۆلی دەریا دەیباتە دوورگەیەکی نەناسراو کەدانیشتوانی بەدەستووری دوورگەی "یۆتۆپیا" یەکسانو یەکماڵو بەختەوەرن. کەسیان نەکەوتوونەتە بەندو ئەسارەتی پارەوپووڵەوە. سامانی زۆری "شاری رۆژ" تەرخانی خزمەتی هەموانە، واتە کەس لەوێ نەبۆتە کۆیلەی سەرمایە، بەڵکە ئەمیان بۆتە خزمەتکاری ئەڵقە لەگوێی گشت لایەکیان. لەسەرانسەری "شاری رۆژ"دا چەوسێنەرێك یا بێکارەو نەخوێندەوارێك بەدی ناکرێ. کە لای هەموان ئەرکی پیرۆزی ژیانە، کاری رۆژانەی کەسیش لەچوار سەعات تێناپەرێ. دوای ئەوە هەموو ژیانیان بەخوێندنەوەو ئاهەنگو سەیرانی خۆشو وەرزشو کاری

---

[١٠٣] کاردینال ریشیلۆی بەناوبانگ {١٥٨٥- ١٦٤٢} لەساڵی ١٦٢٤ەوە بووە سەرەك وەزیرانی فەرەنسە کەلەسەردەمی ئەودا وڵات لەهەموو روویەکەوە باش بەرەوپێش چوو.

هونــەری دەبەنــە ســەر. ســەرتاپای دانیشــتوانی "شــاری رۆژ" ئــازاو بەجــەرگو ـەخۆبووردوون، نیشـتمان هێنـدەی پێدراون لـەڕۆژی تەنگانـەدا کەمتەرخـەمی نەکـەن‌و گیانی بۆ بەخت بکەن.

بەچەشنی دوورگەی "یۆتۆپیا" دانیشـتوانی "شـاری رۆژ" پێکڕا لەچێشـتخانە رازاوە گشتییەکان نان دەخۆن، خۆیان فەرمانڕەوابانیان هــەڵدەبژێرن، کـەس نییـە نـەخوێنێ‌و بناغـەی خوێندنیش تیـۆری‌و چاوبینـەو بـۆ ئـەو مەبەسـتە هـەموو دیوارەکـانی ناوشـار بەوێنەی دڵڕفێن رازێنراونەوە، قوتابیـان زۆرجـار ئـەوی لەفێرگـە دەبیسـتێن لەناوشـاردا بەچاویش دەبینین. بەری خوێندن بۆ کچو بۆ کوڕ وەك یەك بەرەڵڵایەو بەزمانی زگمـاکی خۆیان هەموو قۆناغەکانی دەبڕن. ئەمەیان تێگەیشتنی وردی ئەرکی قۆناغ بوو، چونکـە ئەوساکە خوێندن لەسەرانسەری ئەوروپادا بەلاتینی بوو نەك بەزمانی نەتەوەیی.

تۆمازۆ کامپانێللا بڕوای بـەتواناى بێسنووری مرۆ بـوو بۆیـەکا دانیشـتوانی "شـاری رۆژ"ی بەسەر سروشتدا زاڵکردووە[١٠٤].

کامپانێللا لەژمارەیـەك بەرهـەمی تریـدا زنجیرەیـەك بـیروڕای وەك ئەوانـەی "شـاری رۆژ"ی بۆ تۆمار کردووین، جاری وامەیە لەنووسـینەکانیدا کامپـانێللا داوای دامـەزراندنی رژێمێکی یەکسانی دوور لەشـەڕو کێشـە بـۆ هـەموو جیهان دەکـات. پێـی وایـە داهـاتی جیهان هێند زۆرە کەس نەبێتە قوربانیی برسێتی‌و نەبوونی‌و کەس چـاو نەبڕێتـە خـاکی کەس‌و بەو جـۆرە ئاشـتی‌و تـەبایی بـاڵ دەکێشـن بەسـەر ژیـاندا، ئەوسـاکەش "بـەپێی یاسای سروشت" زانست‌و فەلسەفەو رەوشت دەگەنە چڵەپۆپە[١٠٥].

سەرنجەکانی تۆمازۆ کامپانێللا ئەنجامی تێگەیشتنی راستی ئەرکەکانی قۆناغ بوون. بۆ خۆی لە"شاری رۆژ"دا باس دەکات چۆن لەحەفتا هەزاری دانیشتوانی شـاری نـاپۆلی

---

[١٠٤] کامپانێللا، شاری رۆژ، چاپی رووسی، مۆسکۆ- لینینگراد، ١٩٤٧.

[١٠٥] أ.خ. گۆفونکیل، دەستنووسێکی نەزانراوی تۆمازۆ کامپانێللا،- "ئـەوروپای سـەدەناوەنجییەکان" (سەرچاوەی ناوبراو)، ل٣٦٣- ٣٦٤.

تەنها دەپازدە هەزارێکیان شەوو ڕۆژ دەڕوتێنەوەو ئەوی ناشێ دەیکەن و ئەوانی تریش ژیانی پڕ لەتەمەڵی و بەرەڵڵایی و رابواردنی بێ شوورەیی دەبەنە سەرو بوونەتە میکرۆبی خراپە بۆ گیانی هەموان[106].

کامپانێللاش وەك کەڵەڕووناکبیرەکانی تری ڕۆژگاری رێنیسانس نەیدەتوانی هەموو یاسا بزوێنەکانی ژیان بەوردی ببینێ. بەوێنە لای ئەو دەوری سروشتی مرۆ لەناتەواوییەکانی کۆمەڵدا زۆر لەوە زیاترە کەهەیە. گوایە خوێندەواریش بڕی هەیە سەرفرازیی راستەقینە لەگەڵ خۆیدا بهێنێ، هەر لەبەرئەوەش منداڵان لەکەسوکاریان دەکاو لەناو قوتابخانە تایبەتییەکاندا بەشێوەی چاکە گۆشیان دەکاتو زاناو دلنایان دەکاتە سەردەستەی کاروباری میری. پێی وایە خوێندەوار نابێ بکەوێتە هەڵەوە. خۆی لەهۆنراوەیەکیدا دەڵێ:

ئەی نەبەنگی[107] مەرگ بۆ تۆ

ئەوا من هاتمە ژیانەوە[108]

کەوابێ تۆمازۆ کامپانێللا نیشانەکانی دروست دیار کرد، بەڵام لەڕوویەکەوە ڕێگەی پێکانیانی دروست بۆ نەکێشاین. هەرلەبەرئەوەش لەبریتی جەماوەر رووی دەمی کردە میرو پاشایان و داوای لێ دەکردن ئەوان گوایە خەونە خۆشەکانی "شاری ڕۆژ" بهێننە دی، واتە بێ ئەوەی بزانێ کلیلی گۆڕی خۆیانی دەدانێ!.

لەگەڵ ئەوەشدا تۆمازۆ کامپانێللا یەکێکە لەپێشەنگە ناودارەکانی ڕێبازی "سۆشیالیزمی یۆتۆپی" کەکاری زۆری کردە سەر بیروڕای ئەوانەی دوای خۆی ئەو

---

[106] کامپانێللا، شاری ڕۆژ، ل٦١.

[107] مەبەستی نەخوێندەواری و زۆرداریبە.

[108] أ.أ. ئەبرامسۆن و س.د. سکازکێن، ئیتالیای سەدەی شازدەمین.- "مێژووی جیهان". بەرگی چوارەم، ل١٢٠.

ڕێگەیەیان گرتەبەر. "شاری ڕۆژ" وەرگێڕدراوەتە سەر گەلێك زمانو دەیان جار تــاوەكو ئێستە لەچاپ دراوەتەوە[١٠٩].

"مۆنزێر" و ئەوانیتر:

بیروباوەڕی "سۆشیالیزمی یۆتۆپی" لەئینگیلتــەرەو ئیتالیـادا نەگیرسـایەوە، بێجگـە لـەوان لەچـەند مەڵبـەندێكی تـری ئـەورووپای ڕۆژئـاوادا سـەری هـەڵدا. تۆمــاس مۆنزێــر "T.Munzer" تاكەپێشەنگی ئەو ڕێبازەیە كە لەڕۆژگاری ڕێنیسانسدا ویستی بـەزەبری شمشێر ئاڵای یەكسانی بچەسپێنێ.

تۆماس مونزێر دەورووبـەری سـاڵی ١٤٧٠ لەشـاری شتۆلبێرگی ئەڵـەمانیا لـەدایكبوو. زانكۆی لایپزگو فرانكفۆرتــی تـەواو كـردو یـەكێك بـوو لـەخوێندەوارە هەرەزیرەكـەكانی ئەڵەمانیای ڕۆژگاری ڕێنیســانس[١١٠]. هـەرزوو دەركـی بەناتەواوییـە زۆرەكـانی كڵێسـەی كـردو بــووە لایــەنگری بزووتنەوەكــەی مــارتن لۆتــەری بــەناوبانگ[١١١]، بــەڵام ئــەو لەسەرنجەكانیدا دەربارەی چاككردنی كڵێسە گەلێك لەلۆتــەرو هاوەڵـەكانی شۆڕشـگێڕتر بـوو بۆیــەكا زۆر زوو لێكدابــڕانو مونزێــر كەوتــە لۆمــەو ڕەخنــەگرتنی ورد لەلۆتــەر كەبەپیاوێكی مەراییكەری دادەنا[١١٢].

بەلای مونزێرەوە دەبوو بزووتنەوەی چاككردنی ئـاین هـەموو ڕووەكـانی ژیـان، نـەك كڵێسە بەتەنـها بگرێتـەوە. دەیگوت ئەوانـەی پارەونـانی هـەتیوو هـەژار زەوت دەكـەن

---

[١٠٩] ساڵی ١٦٢٣ بۆ یەكەم جار "شاری ڕۆژ" بەزمانی ئیتالیایی لەچاپ درا.

[١١٠] H.J. Grimm, Op. Cit, pp. 166- 16g.

[١١١] دەربارەی سەرنجەكانی مونزێــر بڕوانــە: -1300

1648 166- 16g.

[١١٢] م.م. سمیرن، چاككردنی ئاینو شەڕی گەورەی جوتیاران لەئەڵەمانیا،- "مێژووی جیهان"، بەرگی چوارەم، ل١٦١.

دوژمنی یەکەمی خوداندو دەبێ چەکیان لەڕوودا هەڵگیرێ. مونزێر داوای دامەزراندنی رژێمی بێ چەوساندنەوەی دەکرد.

تۆماس مونزێر باش بۆ ئەوە چووبوو کەچەوساوان تیغی کوشندەی رژێمی زۆرداریـن بۆیەکا رووی دەمی تێدەکردن و بۆخۆی تێکەڵیان دەبوو. زۆرجار شان بەشانی جووتیارانی ئەڵەمانیا دەچووە کێڵگەکانو بەدەم کارەوە قسەی بۆ دەکردن و بۆ شۆڕش هانی دەدان. مونزێر بەم جۆرە ئاینو ژیانی تێکهەڵکێش دەکرد:

"بڕوانن چۆن میرانو ئاغایان بوونەتە
هۆی بڵاوبوونەوەی سووسەلەو دزیو
جەردەیی. چی ئەما ئەوانە بۆ خۆیانی
زەوت نەکەن، دەبێ ماسیی ناو ئاوو
مەلی ناو ئاسمانو هەموو رووەکی سەرزەمین
بۆ خۆیان بێ. ئینجا دوای ئەوەش بەناوی
یەزدانەوە داوا دەکەن کەس دزی
نەکات... ئەو دڵڕەقانە پێستی جوتیاری
بەسزمانو پیشەگەرو هەموانیان کەوڵ کردووە..."(١١٣).

مونزێر لەکاتی شەڕی گەورەی جوتیاراندا دوورەپەرێز نەوەستاو ئازایانە لەتەك شۆڕشگێڕاندا چووە جەرگەی خەباتەوەو تابەبرینداری نەکەوتە دەست دوژمن دەستی لەچەك بەرنەدا. پاش ئەوەی دەرەبەگان چەند رۆژێك لەسەر یەك بەبەرچاوی خۆیانەوە خستیانە ژێر فەلەقەوە بێ ئەوەی ورتە بکات، ئینجا بەئەوپەڕی رقەوە داخی دڵی خۆیان پێڕشتو رۆژی ٢٧ی مایسی ساڵی ١٥٢٥ لەتوکوتیان کرد. بەڵام ئەوان ناویان ونو تۆماس مۆنزێر ناوی زیندووە.

---

(١١٣) .S. Skazkin, Op. Cit., Vol. Ll, p.83.

لەفەرەنسەش ژمارەیەك ڕووناكبیری ئەو ڕۆژگارە كەوتنە سۆراخی یەكسانی بۆ ئەندامانی كۆمەڵ. نووسەری بەناوبانگ فرانسوا رابلێن "١٤٩٦- ١٥٣٣" لەنووسینەكانیدا" F.Rabelais "بەگەرمی دژی چەوساندنەوە وەستاو وێنەی دمرەبەگانی ئەوسای وەك پیاوی دڵڕەق و ورگن و چاوچنۆك و مەیخۆر بۆ كێشاوین(١١٤).

هەرچی نووسەری فەرەنسی سیرانۆ "Cyrano de Bergerac" بوو "١٦١٩- ١٦٥٥" تەواو كەوتبووە ژێر كاری سەرنجەكانی كامپانێللاوە، تەنانەت ناوی بەرهەمەكانیشی وەك ئەو هەڵبژارد. ئەویش خوێنەر لەگەڵ خۆی دەباتە ئەو بەهەشتانەی دانیشتوانیان لەخۆشی و دڵسۆزی و برایی بەولاوە هیچیتر نازانن. سیرانۆ یەكێك لەو بەرهەمانەی ناوناوە "جیهانێكی تر یامێژووی كۆمیدیی دەوڵەتانی مانگ" و یەكێكیانی تری ناوناوە "مێژووی كۆمیدیی دەوڵەتانی ڕۆژ". لەو بەرهەمانەیدا مرۆ دەگاتە مانگ و ئەستێرەی تر و لەوێ بەچاوی خۆی دەبینێ چۆن هەموان لەسایەی یەكسانیدا حەوانەتەوە. پلەی زانست و ئاشتیپەروەری لای سیرانۆ یەكجار بەرزە.

جێرارد وینستێنلیش "Winstanley" كەیەكێك بوو لەنووسەرانی ئینگلتەرەی نیوەی یەكەمی سەدەی حەڤدەمین "١٦٠٩- ١٦٥٢" لەبەرهەمەكانیدا بەگەرمی داوای نەهێشتنی چەوساندنەوەو بڵاوكردنەوەی یەكسانی و ڕوخاندنی ڕژێمی پاشایەتیی دەكرد "یاسای سەربەستی"(١١٥) شاكاری وینستێنلییە كەویستی لەڕێگەیەوە فەرمانڕەوایانی نوێی ئینگلتەرە بۆ لەناوبردنی خاوەنێتی تایبەتی هان بدات(١١٦).

هەرچەندە جێبەجێكردنی ئاواتە بەرزەكانی دەستەی یەكەمی ڕێبازی "سۆشیالیزمی یۆتۆپی" لەبەر گەلێك هۆی تێكهەڵكێش كارێكی ئاسان نەبوو، بەڵام گرنگ ئەوەیە كەس بەڕادەی هەڵگرانی ئاڵای ئەو ڕێبازە لەئەركەكانی قۆناغ تێنەگەیشت و وەك ئەوان بۆ

(١١٤) V.F. Simeonov, Op. Cit. P. 492.

(١١٥) "The Law of Freedom" ساڵی ١٦٥٢بۆ یەكەم جار چاپ كرا.

(١١٦) S.B. Kan, Op. Cit., pp. 26- 29.

چارەسەرکردنیان نەچوو. شەقڵی گەلێك لەسەرنجە وردەکانی ئەو ڕووناکبیرانە لە بیروباوەڕو ڕێبازی داهاتووی سۆشیالیزمدا ڕەنگی دایەوە. بێگومان نەمری ئەوان و هاوەڵەکانیان لەوەوە هاتووە کەکاتی خۆی بەوردی لەئەرکەکانی قۆناغ تێگەیشتن.

دواوشە:

مەبەستی بەروبوای ئەم زنجیرە وتارەم ئەوەیە بڵێم تاقیکردنەوەکانی ڕۆژگاری زیندووی ڕێنیسانس بۆیان هەیە ببنە پەندو دەرسی پڕ مانا بۆ هەموو ئەدیبێکی لێهاتووی جیهانی پان و بەرینی ئیمڕۆو دواڕۆژ. ئەگەر بێکەس و جاف و هەڵمەت و مزووری و پەشێوو مستەفاو میسری و ڕەوف و مەم و مەنمی و بەدری و بێگەردو حسەین و کاوس و ئیحسان و ئاگرەیی و خورشیدە و ئەختەرو مێرۆو سیامەنسوری و قەرەداغی و عەبدوڵڵاو سندی و فندی و عیزی و حەمەفەریق و بۆتانی و کاکەحەمەو برا خامە زێڕینەکانی ترمان وەك ئەدیبانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس لەئەرکەکانی قۆناغ تێنەگەن و وەك ئەوان چاونەترس و لەخۆبوردوو نەبن ئەوا بێگومان نەدەچنە ناخی دڵی کەسەوەو نەدەچنە خانەی نەمرییەوە کە دانتێ وتەنی هەزار ساڵ ژیان لەئاستیدا ترووکەیەکە ! !.

سەرچاوە

بەزمانی ئینگلیزی

Rabb and J. E. Seigel, Princeton, 1969.

Baron H., The crisis of early Italian Renaissance, Princeton, 1967.

Bush M. L., Renaissance, Reformation and the Outer World. London, 1967.

Chabod E., Machiavill and Renaissance, Cambridge, 1960.

Gilmore R., The World of Hummanism, 1453- 1517, NewYourk.

Grain E., Italian Humanism, Philosophy and civic life in the Renaissance, translated by P. Munz. Oxford, 1965.

Grant A. J., A history of Europe, Part II, London, 1929.

Hay, D., The Italian Renaissance in ita historical background. Cambridge. 1966.

Laven P., Renaissance Italy 1464- 1524. London 1966.

Plamer R. R. and Colton J., A history of the Modern World, third edition, NewYork, 1965.

Renaissance and Reformation 1300 1648 Edited. by G.R. Elton, second edition . New York , London,?

Schweitzer F., Dictionary of the Renaissance.

Sellery G. Cl., The Renaissance. Its nature and origins, Madison, 1967.

Sigleton Ch., Art, Science and History in the Renaissance, Baltimore. 1967.

Strayer J. R. and others, The mainstream of Civilization, second edition, New York, 1974.

Burckhardt, NewYork and Toronto.?

The Renaissance and the Reformation 1300- 1600
Weinstein, NewYork,

Weiss R., The Spread of Italian Humanism, London, 1964.

Grimm H.J. The Reformation Era 1500-1650, P.70 Renaissance and Reformation 1300-1640.

Hudson H.H. The Epigram in the English Renaissance, NewYork, 1966.

Crosby E.S. Reformation and the Reformers, Amesterdam, 1963.

Koenigsberger H.G. and G.L. Mosse, Europe in the sixteenth Century, London, 1968.

Rabb and J.E. Seigel, Princetion, 1969.

Peters E. Europe, The World of the Middle Ages, NewJersey, 1977, pp.527-528.

Hoyt R.S. Europe in the Middle Ages, London, 1957.

Cotterill H.B. Medieval Italy, NewYork, 1915.

Hayes C. Modern Europe to 1870. NewYork, 1959.

D. Hay, Europe in the fourteenth and fifteenth centuries, London, 1966.

Becker C.L. and K.S. Cooper, Europe since 1600, New Jersey 1964.

بەزمانی رووسی

یەکینا ن.ف.، هومانیست پێر پاولۆ ڤێرجیریۆ- چالاکیی روناکبیریو زانایان، "ئەورووپا لە سەدە ناوجیەکاندا. ئابووری، رامیاری، روناکبیریی، مۆسکۆ، ١٩٧٢.

جوبێر أ.أ.، بەرەوپێشچوونی بزووتنەوەی مرۆڤایەتی لەسەدەی پازدەمیندا، - "مێژووی جیهان"، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٥٧.

جوبێر أ.أ.، دانتێ، - "مێژووی جیهان"، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٥٧.

جوبێر أ.أ.، فرانچیسکۆ پەترارک، - "مێژووی جیهان"، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٥٧.

رۆتینبورگ ف.ی.، کەڵەپیاوانی رێنیسانس، لێنینگراد، ١٩٧٦.

سیمێنۆف و.ل.، زانستی مێژوو لەئەورووپای رۆژئاوادا لە سەدەناوەنجییەکاندا، مۆسکۆ-لێنینگراد، ١٩٦٤.

مێرن م.م.، چاککردنی ئاینو شەری گەورەی جوتیاران لەئەڵمانیا،- "مێژووی جیهان"، بەرگی چوارەم، بەزمانی رووسی.

ئەبرامسۆن أ.أ. و س.د. سکازکین، ئیتالیای سەدەی شازدەمین.- "مێژووی جیهان". بەرگی چوارەم، بەزمانی رووسی.

گۆفونکیل أ.خ.، دەستنووسێکی نەزانراوی تۆماززۆ کامپانێللا،- "ئەورووپای سەدەناوەنجییەکان"، بەزمانی رووسی.

کامپانێللا، شاری رۆژ، چاپی رووسی، مۆسکۆ- لینینگراد، ١٩٤٧.

ڤێرتسمان ی.ی.، ژیانی روناکبیریی رێنیسانس لەئینگیلتەرە، -"مێژوویی جیهان" بە(زمانی رووسی)، بەرگی چوارەم، مۆسکۆ، ١٩٥٨.

کان س.ب.، مێژوویی بیری سۆشیالیزمی، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٦.

ئوسینۆفسکی ی.ن.، ڕێبازی سیاسی کتێبی "ڕیتشاردی سێیەم"ی تۆماس مۆر، "ئەورووپای سەدەناوەنجییەکان. ژیانی ئابووریو سیاسیو رووناکبیی". بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ۱۹۷۲.

"مێژووی سەدەناوەنجییەکان"، بەزمانی رووسی، بەرگی دووەم، مۆسکۆ، ۱۹٦٦.

خوێندنەوەی بەرهەمەکانی دانتێ"، دانانی دەستەیەك زانا، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ. ۱۹۷۱.

بعزماني عمروبي

حلال شوقي، الدكتور، عبقرية ليوناردو دافنشي في الهندسة، القاهرة، ١٩٦٤.

شكسبير، تيمون الأثيني، ترجمة الدكتور عبدالواحد لؤلؤة. الكويت، ١٩٧٧.

عبدالقادر أحمد اليوسف، الدكتور، علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، صيدا- بيروت، ١٩٦٩.

عبدالمطلب صالح، دانتي ومصادره العربية والاسلامية، بغداد، ١٩٧٨.

نيقولو ماكيافيللي، الأمير، تعليق بنيتو موسوليني، مقدمة كريستيان غاوس، تعريب خيري حماد، الطبعة الثالثة، بيروت، ١٩٧٠.

هربرت فيشر، أصول التأريخ الأوروبي الحديث، نقله إلى العربية الدكتورة زينب عصمت راشد والدكتور أحمد عبدالرحيم مصطفى، الطبعة الثالثة، القاهرة، ١٩٧٠.

توماس مور، يوتوبيا، ترجمة وتقديم الدكتور أنجيل بطرس سمعان، القاهرة، ١٩٧٤، ص٣٦.

أعلام وأفكار. نظرات في التأريخ الثقافي"، تأليف المؤرخ الهولندي الكبير يوهان هويزنجا، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة الدكتور زكي نجيب محمود، القاهرة، ١٩٧٢.

ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الأول من المجلد الخامس (١٨)، ترجمة محمد بدران، الطبعة الثانية، القاهرة.

محمد مفيد الشوباشي، رحلة الأدب العربي إلى أوروبا، القاهرة.

دانتي اليجري، الكوميديا الإلهية، المطهر، ترجمة حسن عثمان، الطبعة الثانية، القاهرة، ١٩٧٠.

عبدالقادر أحمد اليوسف، الدكتور، العصور الوسطى الأوروبية، صيدا- بيروت، ١٩٦٨.

موسجروف سكوب ر.، تراث النهضة،- "تأريخ العالم"، المجلد السادس.

پاشکۆ/
ئەدیبو ئەرکەکانی قۆناغ لەبەر رۆشنایی
تاقیکردنەوەکانی ئەورووپای رۆژگاری ((رێنیسانس))دا
چەند وشەیەک- سەرەتا- دانتێو کۆمیدیای یەزدانی
فرانچیسکۆ پیترارک- ئیرازمۆسی رۆتەردامیو "ستایشی کەران"
سۆشیالیزمی یۆتۆپی یا "بەهەشتی خەو"
تۆماس مۆر- یۆتۆپیا ۱۲۵-۱۸۹
"سۆشیالیزمی یۆتۆپی" دوای مۆر
کامپانێلاو "شاری رۆژ"
"مۆنتێر"و ئەوانی تر
دوا وشە ۱۹۰-۱۹۸
سەرچاوە/ بەزمانی ئینگلیزی
بەزمانی رووسی، بەزمانی عەرەبی ۱۹۹-۲۰۳

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

ئافرەت لە مێژوودا

(کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی)

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

ئافرەت لە مێژوودا

(کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی)

چاپخانەی ـ الحوادث ـ

بەغدا ـ ١٩٨١

پێشەکی

« ئافرەت نیوەی کۆمەڵە » ، « ئافرەت هیچی لە پیاو کەمتر نی‌یە » ، « کۆمەڵ بێ ئافرەت وەك مەلی تاك باڵە » . قسەی لەم جۆرو بابەتە فەرهەنگی هەموو زمانێکی پڕکردۆتەوە . ئیمڕۆکە بە دەگمەن خوێنــدەواری وا هەڵدەکەوێت لــە دڵیشدا نەبێت بــە سەرزاری‌ی لایەنگری مافی تەواوی ئافرەت نەبێت . خوا هەڵناگرێ هی ئەوتۆش زۆرە لــە دەرەوە ئــالای یەکسانی‌و لە ماڵــەوە تیــلای بــێ سانی‌ی هەڵگرتووە . هەر چۆن بێت مەسەلەی ئافرەت‌و شوێنی لە کۆمەڵدا باسێکی گرنگەو هەموو کات لێدوان‌و لێکۆڵینەوە هەڵدەگرێت .

لەم چەندانەدا لێکۆڵینەوەیەکم لــە « یەکیەتی ئافرەتانــی عیراق »ەوە بۆ نرخاندن بۆ هات . لە کاتی هەڵسەنگاندنیدا هەستم کرد کەرەستەیەکی باشم دەربارەی ئافــرەت لا کۆبۆتەوە کە بۆ بەرهەمێکی مێژوویی‌و هەمان کات کۆمەڵایەتی دەست دەدات . بە دڵیش حەز دەکەم دیاریم بۆ هەموو کۆڵەکە گەورەکانی گەلەکەم هەبێت . کەواتە دەبوو ئەم بەرهەمە لە دایك بێت .

سەرچاوەکانی ئەم کتێبە زۆرو جیاوازن ، بەشێکیان دێر دێر لەم گۆفارو لەو رۆژنامە کۆکراونەتەوە ، بەشێکیشیان سەرچاوەی فەلسەفیو ئەنسکلۆپیدینو ئەوانیتریسان سەرچاوەی گشتین کە کتێبی ئەوتۆیان تێدایە بۆ مەیدانی خۆی قوولو بەنرخە بەلام بۆ ئەم بەرهەمەی من تەنها چەند دێرێکم لێی وەرگرتووە (١)٠

هەرچۆن بێت هیوادارم بەم کارەم خزمەتێکم کردبێت ٠ بەلای خۆمەوە بەر لە هەموو شت ئەم بەرهەمە دیاریەکی پچوکە بە دڵ پێشکەشی دەکەم بە ئافرەتی سەربەرزی کورد ، بەو دایکو خوشکو کیژە دڵسۆزانەی سەرمان پێیان گەیشتۆتە کەشکەلانی فەلەك !

× × ×

(١) بە وێنە : عبدالله عفيفي ، المرأة العربية في جاهليتها واسلامها ، الاجزاء ١ ــ ٣ ، القاهرة ، بلا ٠

بەهاری کورتی ئافرەت

ئافرەت‌و کشتوکاڵ . پەیدابوونی خێزان . مێردزۆریی . چۆن باوك منداڵی خۆی ناسی‌یەوە . کەڕو لاڵەکانی ڕۆژهەڵات .

لە سەردەمێکی زۆر کۆنی مێژوودا نەبێت کە ئافرەت تێیدا یەکەمی کۆمەڵێکی یەکجار سادەو ساکار بوو ئیتر لەوەدوا ئافرەت هەر زەلیلی ماڵ‌و زێردەستەی ئاغایەتی پیاو بووە . ئەو بارەی سەر شانی ئافرەت تا ئیمڕۆش لە زوربەی هەرە زۆری ناوچەکانی جیهاندا هەر وەك جاری جاران قورسە . لە ڕوانگەی تێکڕای مێژووی بەسەرهاتی ئافرەتەوە دەتوانین زوربەی ئاڵ‌و گۆڕەکانی کۆمەڵ‌و ڕادەی بەرەوپێش چونی ببینین .

سەرەتا کە مرۆڤ نیمچە ئاژەڵێکی بێ پەروا بوو ئافرەت گیرۆدەی هیچ بەندێك نەبوو . ئەوساکە شتێك نەبوو پێی بووترێت خێزان . هیچ پیاوێك منداڵی خۆی نەدەناسی‌یەوە ، لەو وابوو ئافرەت وەك درەخت بەر دەگرێت ، پیاویش نەبێت ئەو زاووزێی خۆی هەر دەکات . لەبەر ئەوە منداڵ تا لە خەم دەڕەخسا تەنها بە کۆڵی دایکی‌یەوە بوو .

بەخێوکردنی بەو جۆرەی منداڵ زۆر ئەرکی ژیانی خستە سەر شانی ئافرەت • ئەمیان ، بەپێچەوانـەی پیاوەوە ، دەبوو مشـوری خۆراکو پۆشاکو پاراستنی خۆیو منـداڵەکانی بخوات • ئافـرەت زۆر لە پیاو زیاتر عەوداڵی بەروبومی دارو درەختو گژو گیا بوو ، بۆیەکا وا پێ دەچێت کشتوکاڵ ـ یەکەم بەردی گەورەی بناغـەی شارستانەتی مرۆڤ ـ بەرهەمی بیری ئەو بێت کە دیسان وا پێ دەچێت ئەوسا لە بیری پیاو تیژتر بوبێت •

ئافرەتو کشتوکاڵ وا تێکەڵ بە یەك بوون کە ئەو ، نەك پیاو ، بووە خواوەندی پیتو بەرەکەت لە سەرەتای پەیدا بوونی ئایندا • ئەو سەردەمەش کە بیری ساکاری مرۆڤ بۆ ئەوە چوو قوربانی بداتە خوا دەستکردەکانی خۆی بەو نیازەی دڵیان نەرم بێت بەڵکو گەشە بە بەرهەمی ساڵانەی بدەنو لە بەڵای ناگەهان دووری بخەنەوە ، ئافرەت بووە قۆچی ئەو قوربانی‌یە • لە زۆر شوێـن بـەر لە تـۆو وەشاندن بازی ڕەشی بەخت بەسەر کچێکی گەنجەوە دەنیشتەوە کە ونجن ونجن دەکراو پارچەکانی وەك مـوفەڕك تێـکەڵ بە خاکی کێڵراو دەکرا • ئەستیکەکانی مەکسیك لەگەڵ سەرەتای پێگەیشتنی گەنمەشامیدا سەری کچێکی گەنجیان بۆ دەکردە دیاری‌ی دەستیانو بە خوێنی گەرمی ئاوڕشێنی گوڵە زەردەکانیان دەکرد ، لەگـەڵ دروێنەشیدا داپیرەیەکیان کەوڵ دەکردو پێستەکەیان پێشکەشی مەلا گەورە دەکرد نەبا سەرما ، خوا نەکەردە ، زەفەری پێ بەرێت •

ئافرەت سەرەتا گەنموجۆی دۆزی‌یەوە ، بەڵام دوایی فێری چاندنی بەرهەمی تری وەك کەتانیش بوو • ئەمە بیری ئافرەتی خستە سەر ڕێگەی چنین کە بەرهەمێکی گرنگی تری شارستانەتی کۆنە • لەو رۆژەوە چنین‌و دەرزی‌و درومان بوونە پیشەی ئافرەت • بەڵام ئەوساکە درومان بەنیوەیی بوو ، پیاو کە لە ڕاوەشکار دەهاتەوە خۆی پێستی نێچیرەکەی کەوڵ دەکردو ئینجا بە چیچکانەوە دەکەوتە درومانی •

دیاردەی هەرە گەورەو بەکەڵکی ژیان ئەوەیە کە ناتوانێت نە عاستی خۆیدا بووەستێت • بەپێی ئەو یاسا چەسپاوە مرۆڤی سەردەمی کۆن هەرچەندە لەسەر خۆ بەڵام بێ وچان هەنگاوی بەرەو پێشەوە دەنا ، نەوە دوای نەوە ئەرکی زیاتر دەبوو تا وای لێ هات نەتوانێت بە تەنها ژیانی رۆژانەی بەڕێوەبەرێت ، دەبوو هەر یەکە لایەك لە ئەرکەکانی ژیان بگرێتە ئەستۆ ، واتە دابەش کردنی کار هاتە ناوەوە • بەم جۆرە ژیانی پێکەوەی ئادەمیزادو دروست بوونی خاووخێزان خۆی داسەپاند • ئەم کارە لە ڕەوڕەوی بەرەوپێش چوونی ئادەمیزادا نەك هەنگاو ، بەڵبو بازێکی یەکجار گەورە بوو •

لەگەڵ ئەوەش ئافرەت دەسەڵاتی خۆی نەدۆڕاند • منداڵ هەر بە ناوی دایکەوە ناو دەبرا ، خاڵوان پشتی ڕاستەقینەو جێگەی بڕواو متمانە بوون • عێل‌و هۆزو تیرە لە دایکەوە دەستیان پێ دەکرد • ئەوسا شتێك نەبوو پێی بڵێین گواستنەوەی ئافرەت بۆ ماڵە

مێرد ، لانەی کامیان باشتر بوایە ئەوی تریان دەچووە خزمەتی ، زۆربەی جاریش وا ڕێك دەکەوت زاوا بە خۆیو شڕو شیتاڵییەوە رووی دەکردە ماڵە بووك • جیابوونەوەش بە دەست ئافرەت بوو ، کەی گەیشتە ئەو بڕیارە دەبوو بێ سێو دوو ماڵو منداڵو هەوێکانی(!) بەجێ بهێڵێت • ئەو ڕۆژگارە لە چین ماڵ ناو ماڵ هەمووی هی ژن بوو نەك پیاو کە تەنانەت بە دەگمەنو زۆر جار بە پەلە تەنها بۆ کاری خێر سەری دەکرد بە ماڵدا •

ئەو سەردەمە ئافرەت مێردی بە چەند پیاوێك دەکردو بۆ خۆشی ئەوانی هەڵدەبژارد • شایانی باسە تاوەکو ئێستەش چەند هۆزێکی هەرە دواکەوتووی ئاسیاو ئەفریقیا پەیڕەوی ئەو نەریتە دەکەن • لە مالیزیا هۆزی ئەوتۆ هەیە کچ تێیدا شوو بە چەند برایەك دەکات ، هەر شەوەی لەگەڵ یەکێکیان دەنوێت ، دەستەبرا دەبنە هەوێی یەکترو کەم وا ڕێك دەکەوێت دانویان پێکەوە بکوڵێت •

لەگەڵ زیاتر چەسپ بوونی دابەش کردنی کارو زیاتر جێگیر بوونی پیاو لە شوێنێکدا دیاردەی مێردزۆریی بەرەو پوکانەوە رۆیشت • فێربوونی بەخێوکردنی ئاژەڵ دەوری گەورەی لەمەدا بینی • بەر لەو فێربوونە پیاو بە ڕاوەشکارەوە خەریك بوو ، لەم لاو لەو لا بەدوای نێچیردا دەگەڕا بۆیەکا کەم دەکەوتە ماڵەوە • بەلام وا بەشێك لە ئاژەڵی دەستەمۆ کردو کەوتە پەروەردە کردنیان، کەواتە ئەو گۆشتەی عەوداڵی بوو هاتە بەر دەستی بۆیەکا وەك جاری

جاران پێویستی بە ڕاوەشکار نەما ، مەگەر بۆ گۆشتێکی ناسکی وەك ئاسكو پۆڕ جارو بار تیرو کەوانی هەڵبگرتایەو بەرەو لوتکەی شاخو ناو دارستانەکان بکەوتبایە ڕێ •

بەم جۆرە پیاو گەلێك لە جاران زیاتر بە ماڵەوە بەسترایەوە ، کەلوپەلی زۆر بوو ، زیاتریش دەیناسینەوە • وردە وردە لەوەش گەیشت کە ئافرەت وەك دار بەر ناگرێت • لەمەدا خێری ئەو ئافرەتە ناشرینانە بنووسرێ کە پیاوان توخنیان نەدەکەوتن ! کەواتە منداڵانی ئافرەت دەبێت هەر یەکەیان هی یەکێك لە مێردەکانی بێت • ئەمە ڕێگەی بۆ تاك مێردیی خۆش کرد ، چونکە بێ ئەو نەدەکرا پیاو منداڵی خۆ بناسێتەوە ، ئەو منداڵەی کە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر پێوەی دەلکاو خۆشتری دەویست •

وێڕای ئەوە دیار نەبوونی باوك بە هۆی زۆر مێردییەوە دەبووە هۆی بەرەوڕووبوونەوەی میراتی بۆ کەسو کاری دایکی کە گومان لە شیرازەی خزمایەتییاندا نەبوو • کەواتە ئەو پیاوەی دەمرد بەر داخەوە سەری دەنایەوە کە نەیدەزانی کام لەو زارۆڵانەی ساڵەهای ساڵ لەگەڵیان ژیاوە دەقاو دەق هی ئەون • تەنانەت گومانی لەوانەشیان دەکرد کە کوتومت چوبونەوە سەر خۆی • ئەمە نە لەگەڵ هەستو ئارەزووی مرۆڤو نە لەگەڵ بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیدا نەدەگونجا • بەم جۆرە ڕێگەی دروست بوونی خێزانی تاك مێردیی هێندەی تر خۆش بوو •

سروشتیش دەوری خۆی بینی • ئادەمیزاد هەرچۆن بوو لەوە گەیشت کە بەرهەمی ئەو زاوو زێیەی لە ژنو مێردی خزم دەکەوێتەوە وەك ئەو بەرهەمە لەش ساغو چاپوکو چالاك نی‌یە کە لەو ژنو مێردانە دەکەونەوە کە بە خوێنی چێشت بە یەك ناگەن • هەر لەبەر ئەوەشە ڕۆژهەلاتی ئێمە ، بەپێچەوانەی ئەوروپاوە ، پڕ لە گێلو کەڕو لاڵە •

کەوابێ ژیانی خێزانی ڕێكو پێكو خستنەوەی نەوەی لێ‌هاتوو لەگەڵ ڕەشبەڵەکی ناو دەستەو دایەرەیەکی تەسکدا نەدەگونجا • زۆر جاریش ژنخوازی‌ی لە عێلو تیرەی‌تر دەبووە پشتو مایەی دەسەلاتو زۆر بوونی سامان •

پێکڕا هەموو ئەمانە خێزانی نوێیان بۆ مرۆڤ داتاشی • بەلام بەپێی نەریت تا ماوەیەك ئافرەت سەرتاپای دەسەلاتی لەم جۆرە خێزانەدا نەدۆڕاندو کۆتەڵی بەجارێك نەڕوخا •

پایەبەرزی‌ی ئافرەتی زوو لە ئاینیشدا ڕەنگی دایەوە • بەشێکی زۆر لە خواوەندە دەستکردەکانی کۆن ئافرەت بوون • بتەکانی مەککە لە شێوەی ژندا دروست کرابوون • بەر لە عیسا لە سەردەمی ڕۆمانەکاندا لە ئیتالیا بت پەرستی ئەوتۆ هەبوون بە چەقۆ بەردەبوونە زەکەریان تاوەکو زیاتر بچنەوە سەر ئافرەت !

ڕۆژی ڕەشی ئافرەت

داوێن پیسی ی . عەباو پەچە . کوڕ پەرستی ی، ژن زۆری ی، کۆرنێلیاو میسالینـا . مەکـرو جامبازی ی ئافرەت، پیاوی ژنانی، دیوەخان و چایخانە . حەمامی ژنان . سوورو سپیاو •

بەهاری ئافرەت تەمەنی کورت بوو • زۆری نەبرد ژیـان خراپ تای تەرازووی بە لای پیاودا شکاندەوە • ئافرەت یەك لـە دوای یەك مافەکانی لەکیس چوون ، لە زۆر شوێن بووە کەلوپەلێکی هەرزان ، بووە کارەکەرو کەنیزەك، خۆ گەر خۆو بەخت جوانی ی بـۆی بهێنایە ئەوسـاکە ئەوپەڕەکـەی دەبـووە بووکەشووشە یـا بووکەسەماکەرەی پیاو •

بەشـێك لە دیاردە نالەبارەکانی بـاری ژیانی نوێی ئافـرەت شێوازی هەڵگەڕاوەی نەریتی کۆن بوون • بۆ ئەوەی نمونەی ئەم باسەمان پێ قوت بـدرێت پێویستە ئـەوە بێنینـەوە یاد کە دەسـت هەڵگرتن لە نەریت کارێکی ئاسان نی یە • هەروەها چەند کۆمـەڵ دواکەوتوتر بێت هێند زیاتر پەرۆشی نەریتی کۆن دەبێت ، گەلێك جـار بەر لەوەی دەستی لێ هەڵبگرێت بەرگی نوێی بەبەردا دەکات •

کە خێزانی نوێ پەیدا بوو لە گەلێك شوێن و ناوچە زۆرمێردی ی کۆن بەم جۆرە ڕەنگی دایەوە: شەوی یەکەم ئەو خزم و هاوڕێیانەی

بۆ ئاهەنگی گواستنەوە بانگ‌دەکران بەر لە زاوا یەك بە دوای یەکدا بە نۆبووك دەگەیشتن • تا ماوەیەك لەمەوبەر زۆر هۆزی دواکەوتووی ئەفەریقایی بە شانازی‌یەوە پەیڕەوی‌ی ئەم نەریتەیان دەکرد • ئاغاو دەسەلاّتداری گەلێك ناوچەو مەڵبەند ئەم نەریتەیان قۆستەوەو بۆ ماوەیەکی دورودرێژ کردیانە ماڵ بەسەر بووکی مسکێنەکانیانەوە کە شەوی یەکەمیان بۆ جەنابی ئاغا بوو •

شایانی باسە دانەری بناغەی لێکۆڵینەوەی مێژووی خێزان زانای سویسری‌ی بەناوبانگ یۆحەننا باخۆفن (١٨١٥ – ١٨٨٧) دوای لێکۆڵینەوەیەکی وردو قووڵ شەرەفی گەورەی دامەزراندنی خێزانی بەخشیوە بە ئافرەت • وەك ئەو دەڵێت ئافرەت بەر لە پیاوو زیاتر لەو قێزی لە خێزانی زۆرمێردی‌ی دەبۆوە • باری ژیان‌و ناسکی‌ی هەست کارێکی ئەوتۆیان کرد ئافرەت لە پیاو زیاتر پەرۆشی پاراستنی خێزان بێت ، تایبەت لەبەر ئەوەش کە تێکچونی ئەو لانەیە زوربەی جار ماڵ وێرانی‌و برسێتی‌و سەرگەردانی‌ی بۆ خۆی‌و زارۆڵەکانی دەهێنا • ئەو ترسە کارێکی وای کرد ئافرەت بۆ پیاو دڵسۆزتر بێت وەك لە پیاو بۆ ئافرەت • ئەمیان بەدەگمەن‌و ئەویان بێ‌دەگمەن داوێن پیسە •

ئا لێرەدا ، واتە لە مەسەلەی داوێن‌پیسیدا ، دەست درێژی‌ی کۆمەڵ بۆ سەر ئافرەت رووت‌و قووت لە هەموو شت زیاتر خۆ دەنوێنێت • داوێن‌پیسی‌ی بێ‌دەگمەنی پیاو تا ئیمڕۆش لە زۆر

قوژبنی ئەم جیهانە بان‌و بەرینەدا کارێکی دەستەبرای ئاسایی‌یە • کەچی داوێن‌پیسی‌ی دەگمەنی ئافرەت کە زۆر جار خۆفرۆشتنی ناچاری‌یە بۆ لەتە کولێرەیەك یا گەزێك جاو ئەو تاوانە گەورەیەیە کە کەس ، بە ئافرەتەکە خۆشی‌یەوە ، پێی ڕازی نابێت • لەو بڕوایەدام بە درێژایی مێژوو هیچ پیاوێك لەسەر داوێن پیسی‌ی خۆی نەکوشتبێ ، کەچی تا ئێستە بە هەزاران کیژۆڵەی ناسك بوونەتە قۆچی قوربانی‌ی ئەو کارە کە دەبێت بۆ هەردوو لا وەك یاك مایەی شەرم‌و شورەیی بێت • خۆ گەر زیاتر عەودالی ڕاستی‌و یەکسانی‌ی بین ئەوا دەبێت بڵێین دەبوو بە درێژایی مێژوو سزای داوێن‌پیسی‌ی پیاو لە هی ئافرەت زیاتر بێت ، چونکە تا ئەم چەندانەی دوایش لە سەرتاپای جیهاندا پیاو مافی هەڵبژاردنی هاوسەری هەبوو نەك ئافرەت کە زۆر جار ناچار دەبوو مێرد بە هی وا بکات کە تا مردن جێگەی لە دڵیدا نەدەبۆوە •

با لێرەدا چەند نمونەیەکی ماناداری بڕیاری بێ مانای کۆمەڵ لەم بارەیەوە بهێنمەوە • زاناو نووسەری گەورەی ڕۆمانە کۆنەکان، ئەو پیاوەی یەکەم کەس بوو مێژووی بە زمانی لاتینی نووسی‌یەوە ، موفەتیشی بالای ولات مارکۆس پۆرسیۆس دەوروبەری ٢٠٠ سال پێش عیسا رووی کردۆتە پیاوو پێی وتووە :

• گەر بە داوێن‌پیسی‌ی ژنەکەت زانی بۆت هەیە بێ ترسی دادگەو سزا یا پرسینەوە لەتوکوتی بکەیت • خۆ گەر هاتوو

ئەو بە داوێنپیسی‌ی تۆی زانی بۆی نی‌یە پەنجەت بۆ بهێنێت •
هەرچۆن بێت ئافرەت ئەو مافەی نی‌یە » •

دوای شازدە سەدە لەو فەرمایشتەی مارکۆس پۆرسیۆس کە دەبێت بۆ خۆی زۆر داوێنپیس بوبێت ، مافی پیاو لە ئەوروپای رۆژئاوا بێ کەم‌و زۆر بەم جۆرە تۆمار کراوە :

« مێرد دەتوانێت لە هاوسەری بداتو بریندار بکات ، بۆی هەیە سەرتاپا دای‌تلیشێنێت‌و پێی لە خوێنیدا بگەوزێنێت • ئەو پیاوە گوناهی ناگات گەر ئاە لە ژنەکەیدا مابوو برینەکەی بۆ بدرووێتەوە » •

هەر ئەو سەردەمە زۆر جار پیاوە داوێنپیسەکان ئافرەتی داوێنپیسیان شاربەدەر دەکرد ، یا رووت‌و قووتیان دەکردەوە ، خۆڵ‌و دۆیان بەسەردا دەکردو بەو جۆرە بە دەم هوهاوە بە ناو شاردا دەیان گێڕاو ئینجا بۆ چەند رۆژێك بە کۆڵەکەیەکیانەوە دەبەستەوە تا پیاوان بیکەنە عیبرەت بۆ ژنان • میسری‌یە کۆنەکان سزای ئافرەتی داوێنپیسیان لەمەدونیادا دەدا ، بەڵام سزای پیاوی داوێنپیسیان کردبووە قەرزی ئەوەدونیا •

باپیرەگەورەی باخ‌و ئەنەشتاین‌و برێخت دەیانگوت گوێ مەدەنی ، چۆنتان پێ خۆشە ئاوەها پێستی ئافرەت کەوڵ کەن ، بێ ترس‌و دوو دڵی‌ی بی‌گورن ، دای ماڵن ، ئەو کافرە نۆ پێستی هەیە !

بەم جۆرە ئافرەت بووە کەلوپەلی نیمچە بێگیانی پیاو کە بەرە بەرە وای لێکرد خۆی لەبیر بچێتەوەو وابزانێت باری قورسی سەر شانی لە ژیانو سروشتەوە هاتووە نەك لـە کۆمەڵـەوە •

ئـاژەڵو مەلیش ، نـەك تەنهـا مـرۆڤ ، شتی خۆشەویست دەشارنەوە ، بەڵام ئەوان مێینەیان نەبۆتە کەلوپەلی نێرینەیان تاوەکو لە چاو دووری بخەنەوە • لای مرۆڤ کار وای لێهات : لە هـەر شوێنێك ئافرەت بۆ کار پێویست نەبوایە ماڵ دەبووە لانەی شەوو ڕۆژی •

دیارە ئافرەت وەك کەلوپەل بێ گیان نی‌یە ، هاتوچۆ دەکاتو لەوانەیە بۆ کاری پێویست ڕێـگەی بکەوێتـە دەرێ یـا بیـانی‌ی‌و نەناسیاو ڕێگەیان بکـەوێتە مـاڵی • پیاوی قورمسـاغ فێڵی خـۆی دۆزی‌یەوە : جلو بەرگی ئاودامانو دوای ئەو پەچـەو سەرپۆشی داهێنا کە وا پێ دەچێت ئەکەدی‌یەکان بـەر لە گـەلانی کـۆنی‌تری جیهان بەکاریان هێنابێت • بانووشی بە دەستەوە بوو ، گوایە پیاو بەو کارەی دەیویست ئافرەتی خۆی لە ئافرەتی خراپ جیا بکاتەوە •

لە زۆر شوێن پیاو داهێنانی پەچەو سەرپۆشی قۆستەوە • هەر ئەوەندە پێغەمبەر (د • خ •) ویستی دوازدە ژنەکەی خۆی بە پەچەو سەرپۆش لە ئافرەتی تر جیا بکاتەوە سەرتاپای پیاوانی مەککەو مەدینە لاسایان کردەوە •

لەگەڵ گەورە بوونی پیاوو زەلیل بوونی ئافرەتدا نرخی کوڕ بەرزو هی کچ نزم بۆوە • سەردەمی هەرە زوو کە هێشتا جیاوازی‌ی

له نێوانی ئافرەتو پیاودا دروست نەبوبو کەس کچو کوڕی لێـك جیانەدەکردەوە ، هەر کامیان خوا بیدایە مایەی شادی‌ی بوو • بەلاّم بۆ ئەمەنی مێژوو زۆری نەبرد کوڕ بووە زێــڕ تەلاّ کچیش مایەی بەلاّ • له سەردەمی بابلی‌یەکاندا ئەو ئافرەتەی منداڵی لەبار خـــۆی بردایە ، کە لەوانە بوو کوڕ بێــت ، تیرەبـاران دەکــراو لاشەی دەکرایە خۆراکی قەلو داڵ • بــەر لە ئیســلام لە نیمچە دۆرگەی عەرەب کچ زیندەبەچاڵ دەکرا •

له هندستان ئەو پیاوەی کوڕی نەبوایە دەستوبرد کچەکانی دەدا بە شوو ، یەکەم کوڕی هەرکامێکیان بوایە دەبووە کوڕی ئەو ، دوای شیرەگۆشە جارێکی‌تر باوەشی دایکی نەئەدی‌یەوە • خۆ ئەگەر پیاوێك کچیشی نەبوایە ئەوسا دەبوو خێزانی بۆ کوڕ لەگەڵ یەکێك لە برایانی یا خزمانی بنوێت ! ڕۆمانەکان لە کاتی مارەبڕیدا دەیاننوسی پیاو بۆ کوڕ حەبێ یا عەتێی خواستووە • خۆ گەر خوانەکەردە ئەو ئافرەتە کوڕی نـەبوایە دەبــوو مێردەکەی لێی جیا بێتەوە ئەگەرچی زۆر زۆریشی خۆش‌بویستایە •

له یۆنانی ڕۆژگاری پێش عیسا ئەو ماڵەی کچیان ببوایـە سەرەپەتێکی خوری‌و بۆ کوڕ تاجەگوڵینەیــەکی گەلاّ زەیتونـی ڕازاوەیان بە بەر قاپی‌ی ماڵەکەیانــدا هەڵدەواسـی ، یــەکەمیان دەیگوت قوڕبەسەرێکمان بووە لەوانەی کاریان چنین‌و دەرزی‌و درومانە ، دووەمیشیان مزدەی شــادی‌ی ئیمــڕۆ بەختی بەرزی‌ی

دواڕۆژی ڕادەگەیاند • زۆر جاریش باوك ئەو سەرەپەتە پیسەی نە کیس نەئەدا ، کۆرپەی قومات نەکراوی دەبردە سەرەنوێلکێکی دوورو فڕێی دەدا • نووسەرێکی یۆنانی بەر لە دوو هەزار ساڵو شتێك نووسیویە دەڵێت :

« کوڕ پەروەردە دەکرێت بـا کەسوکاریشی زەنگین بن » • کچیش تووڕ دەدرێت باکەسوکاریشی زەنگین بن » •

ئەو کچەش کە « بەخت » بۆی دەهێناو توڕ نەئەدرایـــە سەرەنوێلك چارەنووسی بە دەست باوکی‌یەوە لە چارەنووسی دایکی ڕەشتر دەبوو • عیبرانی‌یـەکان کە باپـیرە گەورەی جووەکانی ئیمڕۆن ، کچیان لە بازاڕ دەفرۆشت • باوك بۆی هەبوو کچەکەی بخاتە کارخانەوە ، یا بەرامبـەر پـاداشتێـکی کەم کچێنی‌یەکەی بەخشێت بە پارەدارێك ، یا لەسەر بێشکان بەشووی بدات ، یا کەی ویستی لە مێردەکەی بسێنێتەوە • لەوەش سەیرتر : زۆر جار ژن دەبووە ماڵی هۆزی مێردەکەی ، گەر بەر لەوەی کوڕێکی ببوایە مێردەکەی بمردایە دەبوو شوو بکاتە یەکێك لە براکانـی خواڵێخۆشبوو هیچ نەبێت تا کوڕێکی لێی دەبوو کە بە ناوی مێردی یەکەمەوە تۆمار دەکرا •

کوڕ یەکێك بوو لەو هۆیانەی ژن‌زۆری‌یان دروست کرد • ئەو پیاوەی لە ژنی یەکەمی کوڕی نەبوایە ژنی بەسەر دەهێنا ، لەمیشیان نەیبوایە یەکێکی‌تری بەسەر دەهێنا • یەکێك لە شاعیرە

کۆنەکانی یۆنان دەیگوت : « ژن هێنان بەڵایەکەو بـە ملەوەیـە چونکە بێ ئەو بەڵایە ناتوانین بگەینە ئەو قەڵایەی ناوی کوڕە » .
هەر بە پێی فەرمایشتی ئەو گەر وا نەبێت بۆ پیاو وا باشترە ئافرەت بکڕێت و کەی ویستی بیخاتە بەر جووت .

که کوڕ وابێت دایك حەقی بوو ڕۆژی هەزارو یەك جار بە بەر چاوی زەقـی خوشـکانەوە خـۆی بـە دەوری سـەریدا بگێڕێت .

زۆرژنیش مەینەتی‌ی سەیری بۆ ئافرەت هێنا . بـە هەزارانیان لە تاو هەوێ و جیاوازکاری‌ی مێرد خۆیان کردە خۆراکی ئاگرو ماسی . چینی‌یە کۆنەکان زۆر جار هەموو کچەکانیـان بەسەر یەکەوە دەدایە شوو ، بەڵام بە یەك پیاو ، خوشکانی دوێنێ دەبوونە هەوێی ئیمڕۆ ، خوشکایەتی ئیتر دەوری نەدەما .

لەرزوتاو گرانەتاو ڕشانەوەو دەیان نەخۆشی‌ی تر بە گوێنی منداڵیان دەناردە گۆڕستانەکان . لە عـیراق تـا بیستەکانی ئـەم سەدەیەش لە هەزار منداڵی تازە لەدایك بوو ٢٩٠یان گیانیان بـە خاك دەسپارد . لە فوزبنی ئەم ژمارەیەوە دەتوانین باشتر بـاری زیانی منداڵی زوو بهێنینە بەر چاوی خۆمان ، مردنی زۆرو زووی منداڵ و پێویستی‌ی کوڕ بۆ کار دوو خوی تریان بەسەر مرۆڤدا داسەپاند ، یەکەمیان ژن هێنانی زۆرو ئەوی‌دی‌یان منداڵ زۆری‌ی کە ئەرکی گەورەی هەردوو لایـان دیسـان کـەوتەوە ئەسـتۆی ئافرەت .

بە پێی یاسای ڕۆمانەکان تەمەنی شووکردن دوازدە ساڵ بوو ، بەلاّم بە دەگمەن کچ تا ئەو تەمەنە دەمایەوە • لە هندستان تەمەنی هەشت ساڵان سەروزیادی بوو بۆ ئەوەی کچ لە بوك بوکێنێی کۆلاّنان بکرێتو خۆی ببێتە بوکی ڕاستەقینە • هەمان کات چ لە هندستانو چ لە یۆنان ، چ لە ڕۆماو چ لە بۆرما ژن بۆی بلوایە لەبەر خاتری چاوی کاڵی مێردەکەی ، با خێلیش بوایە ، ڕۆژی بە لای کەمەوە منداڵێکی دەردەپەڕاند •

بۆ ئەم دوو باسە بە کورتی داستانی ئافرەتێکی ڕۆمانیتان بۆ دەگێڕمەوە کە ناوی کەوتۆتە سەر لاپەڕەی مێژوو بۆیەکا ژینامەیمان بەدەستەوەیە • ئەو ئافرەتە ناوی کۆرنێلیایە کە پێش عیسا بە دوو سەدە ژیاوە • کچی یەکێك لە دەسەلاّتدارانی ڕۆما بووە زیرەکیو شارەزاییو خوێندەوارییی کۆرنێلیا دەنگی دابۆوە • کە مێردەکەی مرد پاشای میسر داوای کرد ، چەند لەگەڵی خەریك بوون شووی پێ نەکرد ، کۆرنێلیا وەك دایکێکی بەوەفا خۆی بۆ منداڵەکانی تەرخان کرد کە گەورە پیاوی ناوداریان تێدا هەڵکەوت • ئینجا با بێینە سەر مەبەست : شیشرونی گوتەبێژو شاعیری ڕۆمانیی بەناوبانگ دەڵێت ئەو ڕۆژەی کۆرنێلیا لاشەی مێردەکەی بە خاك سپارد هێشتا دەستەکچ بوو (١) ، بەلاّم هەر ئەو ڕۆژەش دوازدە

(١) زوربەی سەرچاوە کۆنەکان دەلێن ئەوساکە تەمەنی کۆرنێلیا٢٥ ساڵ بووە ، بەلاّم بە قسەی شیشرۆندا وا پێ دەچێت لەوەش کەمتر بوبێت •

کوڕی زەردو سوور چواردەوری تەرمی باوکیانو کۆرنێلیای بێوەژنی دایکیان دابوو !

بێ گومان هەموو ئافرەتانی ڕۆما وەك کۆرنێلیا نمونەی شەرەفو دایکایەتی ڕاستەقینە نەبوون • زوڵمی کۆمەڵ زۆریانی خستە داوی هەڵەوە • هەر ئەو دەوروبەرە کلۆدیۆسی پاشای ڕۆما کە لە پەنجا تێپەڕیبوو میسالینای هێنا کە هێشتا بۆنی شیری خاو لە دەمی دەهات • میسالینای چاو گەشی گەردن کەشی ئەبرۆ کەوانی بیویرایە شەو تا بەیان لەگەڵ منداڵە وردەکانی هاوەڵی لە باخچە فراوانەکانی کۆشكو تەلاری مێردیدا دەکەوتە چاوشارکێ • زۆری نەبرد میسالینا دەستی دایە چاوشارکێیەکی تر تا لە پڕ شێتو شەیدای سیلیۆسی گەنم ڕەنگی باڵابەرزی هەڕەت لاو بوو • میسالینای هەرزەکار گرێی دڵی بۆ زۆر کەس کردەوە تا دەنگوباوی خۆشەویستیی بەر گوێی پاشا کەوتەوە • جارێکی تر کەس چاوی بە میسالینا نەکەوتەوە ، بۆگەنی لەشو لاری ناسکی کیژی بیست ساڵە هەموو ڕۆمای پڕ کردەوە •

بێ گومان نە شەکسپیرو مۆلێرو تۆلستۆیو نە نووسەرە کەڵەکانی تری جیهان لە خۆڕا نەبوونە شایەری عاشقان ، ئەوانەی لە تاریکە شەودا لە تاو چاوی کاڵی یاری زەوتکراو خۆیان دەهاویشتە باوەشی مەرگەوە ، یا ئەو کیژە ناسکۆڵانەی هۆڵە ڕازاوەکانی شارە ناودارەکان کە بە تیلەی چاوێك بە تیری عەشق

گرفتار دەبوون‌و لە ناو شۆخێك دەستیان لە تەخت‌و بەخت‌و گشت سامانی دونیا هەڵدەگرت •

وێڕای مافی جیابوونەوە کە پیاو تاکە خاوەنی بوو بێوەپیاو مافی ژن هێنانەوەی هەبوو ، بەڵام قۆڕ بەسەر بێوەژن ، بە دەگمەن هی وایان هەبوو جارێکی‌تر چاوی بە پیاو بکەوێتەوە • لە هندستان هۆزی ئەوتۆ هەبوو دەبوو ژنیــان لەتــەك لاشــەی مـێردا خۆیان بسوتێنن • زۆر دوور نەڕۆین بەر لە سەدەیەك دوو میری هندستانی لە ڕۆژێکدا تەواو بوون ، یەکێکیان حەفدەو ئەوی‌تریان سیازدە ژنی هەبوو • بیستونۆیان هــەر ئــەو ڕۆژە لەگــەڵ مێردەکانیان سوتێنران ، سی‌یەمیان لە هەوێکانی بەخت ڕەشتر بوو ، لەبــەر ئەوەی سکی هەبوو ڕۆژی سوتاندنی خرایە دوای ناوك بڕیــنی کۆرپەکەی کە بە شیری مەمکی دایکی زەیستانی شاد نەبوو •

ئافرەت بووە قوربانی‌یەکی تری ئارەزووی پیاوو یاســـای کۆمەڵ ، بووە داردەســت بۆ زۆرکــردنی ســـەروەت‌و ســامان‌و فراوان کردنی زەوی‌و زارو پەرە پێدانی تواناو دەسەڵات • بــە هەزاران گوڵاڵە سوورەی ماڵــە هەژار لــە بەندیخانــەی کۆشك‌و تەلاری خواپێداوەکاندا بە سیل‌و دیق وشك بوونەوە • چەندان کیژی ناسك‌و نازدار لەبەر خاتری بستە زەوی‌یەك کرانە بەردەی ئــەو دەعەجانی‌و جانەوەرانەوە کە ڕەنگێ خواوەندی گەورە لە وێنەیانی کردبێتە یاساوڵی تۆقێنەری دۆزەخ • کەژاوەو تەختەڕەوانی ڕازاوە

زۆر کچە میرو پاشایان لە نیشتمانو هاوزوبان دوور خستەوە بۆ ئەوەی نەبا خوانەکەردە زەبرو زۆری باوكو کاکیان کەمێك بلەقێت • ئەی چەند هەزار زارۆڵەی سەر بێشکە بوونە ژنی مێردار یا کچی دەم نەپوشکوتو بوونە نرخی ژنی براو ئامۆزا • قازانجی هەموو ئەمانە بۆ پیاو و زیانیان بۆ ئافرەت بوو •

ئافرەت بۆ پاراستنی خۆی بە ناچاری فێری مەکربازیی‌و جامبازیی ، نازو نووزو ڕشتنی بە خەربار فرمێسکی ڕاستو درۆ بوو ، کەچی ئەمەش بۆی بووە لەکە • بڕوا ناکەم زمان هەبێت ئافرەتی نەکردبێتە مار •

کەوابێت ئافرەت بۆ خۆی هەڵنەگرێت بۆ ژیانی دووەم ، بەڵکو ئەمە خوایە لەوە دونیا بحەسێتەوە • لە ئەوروپای سەدە ناونجی‌یەکاندا بە هەزاران کیژۆڵەی نازدار ئاودامان بەرگی سپی‌یان پۆشی‌و خۆیان بۆ ئایین‌و کڵێسە تەرخانکرد • بەڵام ئەوانیش مرۆڤن ، جاری وا هەبوو خۆیان پێ نەدەگیراو ورەیان بەردەدا • زۆریان بە قەڕابەی مەی تاڵاوی ژیانیان دەڕەواندەوە • هی واشیان هەبوو مەی دادی نەئەدا ، کەمێك زیاتر دەڕۆیشت • بەڵگە کژنەکانی کڵێسە پڕن لە نمونەی سەیری ئەو لاپەڕەیەی تری تۆماری گەورەی ژیانی ئافرەت • پاپا خۆی پڕ بەدەم هاواری دەکرد دەیگوت دێری ئاگاتا گشت ناوچەکەی پیس کردووە • ساڵی ١٣٠٠ پاپا بۆنیفێسی هەشتەم بێ سوود ویستی ڕادەیەك بۆ

ئەو جۆرە ڕەفتارانە دابنێت • یەکێك لـە بەڵگەکانی کڵێسە باسی ئەوە دەکات چۆن ئافرەتەکانی دێری لینکۆلن لە ئینگیلتەرە نوێنەری پاپایان ریزگاو کردو هەر بە بەر چاوی خۆیەوە سوێندیان خوارد تا مردن دەست لە ڕابواردن هەڵنەگرن ، ئەمە لە کاتێکدا کە دەبوو ڕۆژی حەوت سەعات بە نوێژو سێ سـەعات بـە خوێندنەوەی ئینجیلەوە بەرنە سەر •

لە ڕاستیشدا کڵێسە هیچی بۆ ئافرەت نەکرد ، دەستی بـۆ نەخرایەتە ناو کاری یەزدانەوە مافی یەکسانیی ئەودونیاشی لـێ نەسەندنەوە • کڵێسەو دەستەخوشکانی تەنانەت خواشیان بە زۆر کردە پیاو !• کڵێسە مریەمی دایکی عیسا نەبوایە بە جارێك قوڕی بۆ ئافرەت دەگرتەوە ، چونکە ئافرەت بە لای ئەوەوە لـە ڕۆژی حەوای دایەگەورەیـەوە تاوانبـار بـوو ، گوایـە حەوا ئادەمی بەبیرەگەورەی پیاوی هاندا سێوەکەی بەهەشـت بخـوات • بـەو پاشـەوە کڵێسـە پیاوەکانی خـۆی هان دەدا ژن نەهێنن ، بـەڵام ڕاستەکەی دەیویست لەسەر حسێبی ئافرەت زەوی‌وزاری فراوانی لە میراتگر بپارێزێت تا بۆ خۆی بگەڕێنەوە • کە پیاو شوولی لـێ هەڵکێشا کڵێسە ڕەحمی تلیسایەوە بەوەی نەیهێشت بارستی ئـەو شوولکەی مێرد ژنی پێ دارکاریی دەکـرد لە چـەند سانتیمێک زیاتر بێت •

بەڵێ دارکاری کردنی ئافرەت بووە پیشەیەکی «بەرزی» پیاو •

نەك هەر ئەوە ، بەڵكو دوای ئەوەی ژن بە زۆر کرایە کۆیلـــە پەقیو سەرکێشیی بوونە سەنگی کێشانی پیاوەتی،ئەو پیاوە پیاو بوو کە کەمتر بایەخ دەدات بە ژنو ناو مـاڵ ، وای نەکردایــە لای دۆستو برادەر دەبووە ژنانی • جگە لەوە تا دەهات پیاو لە ئافرەت دونیادیدەو شارەزاتر دەبوو ، بەو جۆرەش ژیانی ناو ماڵ ڕەونەقی نەما ، پیاو لە بێتاقەتیدا بۆ جێگەیەك دەگەڕا لەگەڵ ئەوانەدا کاتی تێدا بەرێتە سەر کە وەك خۆی پیاونو بە ڕادەی خۆی لە ژیانو دەوروبەر دەگەن • ئەمە بووە هۆی پەیدا بوونی دیوەخانی پیاوان لە ماڵەوەو چایخانەو گازینۆو مەیخانە لە دەرەوە •

ئافرەتیش هیچی بۆ نەمایەوە هاتوچۆی ناوبازاڕ نەبێت • خوا هەڵناگرێت لەمەدا ئەویش کەم جامبازیی نەکرد ، ڕۆژی ســێ جار بۆ سەلکە پیازێك بچوایەتە دوکانان لای خۆش بوو • قـەت دەستی بۆ پێڵاوو بەرگی حـازر نەدەبرد ، هەزارو یەك عەیبی لێ دەدۆزینەوە هەر بۆ ئەوەی بە بیانووی پێوانەو براوەوە چەند جارێك بچێتە دەرێ ، بۆیەکاش بازاڕی کەوشو بەرگدروو بەدرێژایی مێژوو گەرم بووە • لە خۆوە نەبوو کە بازاڕی حەمامی ژنـان هەمیشە لە هی پیاوان گەرمتر بوو • بێ گومان پیاو لە ئافرەت کەمتر قسە ناکات ، بەڵام ئەمیان جێگەی وەك حەمام نەبوایە شوێن نەبوو سکاڵای دڵی خۆی تێدا بکات بۆیەکا سوپاس بۆ قیزەو غەڵبە غەڵبی کە « حەمامی ژنان »ی کردە زاراو •

پیاو بەلایەوە نەنگی بوو دەست بۆ ئەو کارانە بەرێت کە لـە ناو لەش قورسیی خۆی بە زۆر بە سەر ئافرەتیدا داسەپاندبوون • مندالّ هەلّگرتن پارەی تێدا بوایە بەر ئەوی نەدەخست • وەکو تر لە هەر شوێنێك هەر کارێك لەبەر هەر هۆیەك داهاتی زۆر بوایە پەلاماری دەدا با ئەو کارە بە پێی نەریتی دەستکردی کۆمەلّ هـی ئافرەتیش بوایە ، هیچ شەرمی پێ نەدەهات وەك گولّ دەیکرد • لە شارە گەورەکانی ڕۆمای کۆندا کە هێزی کار زۆر بوو پیاو ناچار مالّانی گەسك دەداو جلی دەشتو دەچووە سەر تەنوورو بەرگی ژنانەی دەدوریو شتی دەچنیو بۆنو گولّی دەفرۆشت •

لە چین بە پێچەوانەوە لەبەر زۆریی کرێکارو جوتیار تەنانەت لە کێلّگەو دارستانەکانیشدا هیـچ جۆرە کارێـك بـەر ئـافرەت نەدەکەوت • ئەمە نرخی ئافرەتی چینی لە هەموو شوێنێکی تر زیاتر هێنایە خوارێ • شارەزایان دەلّێن ملیۆنەها لە کچانی چین لە قوبی (هۆڕ)و ڕۆبارو دەریاکاندا خنکێنراون یا سووكو ئاسان کراونەتە خۆراکی بەراز • ئەوانەشیان کە ژیانیان بۆ دەنووسرا لەڕو لاواز چاوەڕوانی مەرگی خوایان دەکرد ، تا خوشکێك بە دەم چەمۆلەوە مستێك گەنمەشامیی دەکرایە کۆشی براکەی دە مستی دەقوسنەوە• لە حەوت سالّانەوە زەبری دایك بەسەر کوڕەوە نەدەما ، هێلکە زێڕین دەهاتە ڕیزی ئاغایانی ناو مالّ •

پیریو ناشرینی چنگێکی تریان کردە سەر مەینەتی ئافرەت•

ئافرەت دەبوو کارێکی وا بکات هەمیشە لەبەر چاوی پیاو جوان‌و گەنج بنوێنیت ، بۆیەکا ئەوەندەی عەقڵی بۆ مابۆوە هەمووی خستە کـار تاوەکو چرچ‌و لۆچی دەموچاوی بشارێتەوە ، بۆنی پیری‌ی لە خۆی دوور بخانەوە • بەو جۆرە ئافرەت فێری سوورو سیاوو مێخەك‌و عەترو سمڵ‌و دەموچاو هەڵگرتن‌و دەیان بەندو باوی تر بوو کە هێز نی‌یە جارێکی تر لێ‌یانی دوور بخاتەوە یا بەشێکیشیان بۆی خراپ بن • لەناو پیری ئافرەت فێری درۆیـەکی گەورەش بـوو : کـەم کردنەوەی تەمەن •

پەرۆشی جوانی وای لە ئافرەت کرد ئـامادە بێـت ئازاری‌ی دۆزەخ وەك شەکراو بنۆشێت • پاشایەکی چینی پتر لە ۲٦۰۰ساڵ لەمەوبەر پێی پچوکی ئافرەتی پێ جوان بوو ، ئەم کفرە گەورەیە وای لە دایکانی گشت چین‌و ماچین کرد بکەونە جەڕ دانی پێی منداڵەکانیان بۆ ئەوەی گەورە نەبێت • ئەو نەگبەتانـە دەبـوو دە دوازدە ساڵ بەسەر یەکەوە ئازاری بێ ئەندازەی لە قاڵبدانی پێ‌یان بچێژن• ساڵی ۱۹۱۱ میری ناچار بوو بە پێی یاسایەکی تایبەتی ئەو نەریتە ناشرینە قەدەغە بکات ، ئینجا لەگەڵ ئەوەش ماوەیەکی تری پێ ویست تا ئافرەتانی ڕۆژهەڵاتی دوور دەستیان لێی هەڵگرت •

هەزاران ساڵە شووکردنی کچی دانە دانە بە کوڕی سەرو سەکوت ناشرین یـا بەڕەڵلا تێـکەڵ بە ژیانی ڕۆژانـەی هـەموو کۆمەڵێك بووە • کەچی زۆر دەگمەن وا ڕێك دەکەوێت لاوێکی قۆز کچێکی ڕەزاقورس بخوازێت، خۆ گەر هاتو شتێکی وا ڕووی

دا ئەوا بێ گومان زۆرزانێکی چاوبرسیی خۆی بۆ میراتی کچە دەوڵەمەندێك ناوەتەوە • چیرۆکنوسی فەرەنسەیی مەناوبانگ بەلزاك (١٧٩٩ - ١٨٥٠) زۆر جار وەستایانـە نیمەنی ئەو ڕاوکەرە هەلپەرستانەی بۆ کێشاوین کە دیسان نێچیریان ئافرەت بوو •

جاران لە ئەوروپا زۆر وا ڕێك دەکەوت کچێکی هەژار بۆ ئەوەی لە دەست ئیفلیجێکی دەوڵەمەند ڕزگاری بێت دەبووە ڕاهیبە •

بە درێژایی مێژوو هەموو ئاڵوگۆڕێکی ناو کۆمەڵ کەم یا زۆر کاریان کردۆتە سەر باری ژیانی ئافرەت ، بەڵام تا کۆتای سەدە ناونجیی یەکان هیچ کامیان لەو بارەیەوە نەیانتوانیوە بە ڕادەی پەیدا بوونی پێوەندەی سەرمایەداریی کاری تێ بکەن •

سەرەتایەکی نوێ

ژیانی نوێی ئافرەت . ئـافرەتو کار . ئافرەتو خوێندن . مـادام کـۆری . خەبـاتی ئافرەتـان . شــۆڕشی فەرەنســەو ئـافرەت • چـیرۆکی خـانمی لەندەنـی • داگیرکردنی هۆڵی پەرلەمـــان • ئافرەتانو کۆشکی سپی •

لە کۆتای سەدە ناونجیی یەکاندا ، واتە لەگەڵ سەرەتای چرۆ کردنی پەیوەندەی سەرمایەداریو زۆر بوونی داخوازیی یەکانـی ژیان ، ئافرەت ڕووی کردە گەلێك کاری نوێ • چەند دێڕێـکی پارچەیەك هۆنراوەی ئەو سەردەمە کە کەوتبووە سەر زوبانی کچان

دەتوانێت وێنەی باری قورسی ژیانی ئافرەتی ئەوسامان بە وردی بۆ بکێشێت • ئەو هۆنراوەیە بە ناوی ئەو ئافرەتانەوە کە ئاوریشمیان دەچنی دەیگوت :

ئـاوریشمی زۆر دەچنـین
هیچیـشی لـــێ نـابینـین
هـــەژارین ، ڕوتوقوتـین
هـەر برسین‌و هـەر تینـوین
نانمـان گەر دەسکەوت بەیـان
هیچمـان نـابێت بـۆ شێـوان

وەك هەموو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی تر دەبوو باری ژیانـی ئافرەتیش لە قۆناغی سەرمایەداریدا لە زۆر ڕووەوە بـگۆڕدرێت ، تایبەت دوای شۆڕشی پیشەسازی‌ی کە کارێکی ئەوتۆی کرد دەزگا ئابووری‌یەکانی قۆناغی نوێ ئافرەتی شاریش ڕاکێشنە ناو ڕیزەکانی خۆیانەوە • بەڵام ئەو ئاڵ‌و گۆڕە ئازادی‌و سەربەستی‌ی نەکردە دیاری‌ی دەستی بۆ ئافرەت • ماوەیەکی دوورو درێژ گەلێك نەریت‌و سەرنجی قۆناغی دەرەبەگی دەربارەی ئافرەت هەر وەك خۆیـــار مانەوە ، هیچ نەبێت ئەوانەیان کە ڕێگەی چەوساندنەوەی زیاتری ئافرەتیان بۆ سەرمایەداران خۆش دەکرد •

ئافرەت وەك پیاو بووە کرێکارو دوایی فەرمانبەر ، بەڵام نـە لە ڕووی کـرێ‌و موچـەو نـە لـە ڕووی مافـی کۆمەڵایەتـی‌و ڕووناکبیری‌یەوە نیوەی ئەوی بۆ نەدەلوا ، جگە لەوەی ئەرکی خاوو

خێزانیشی وەك جاری جاران بە سەر شانەوە مایەوە • لەبەر ئــەوە ئەو نووســەرانــەی دەڵێــن ئافــرەت یەکــەم قوربانیی شــۆڕشی پیشەسازیی بوو لە ڕاستی دوور نەکەوتونەوە •

سەرەتای سەدەی نۆزدە لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ئافرەت بە دەستە ڕوویان کــردە فابریقــەو کارگــەو دەزگــا پیشەســازییە گەورەکان • بە وێنە لە فەرەنسە نیــوەی ئــەو کرێــکارانەی لــە کارگەکانی چنیندا کاریان دەکرد ئافرەت بوون کە وەك هەمــــوو کرێکارەکانی تر ڕۆژی بە لای کەمەوە دوازدە سەعات کاریـــان دەکرد ، زۆر جاریش ماوەی کاری ڕۆژانەیـان دەگەیشتە پـازدە سەعاتو زیاتر • ساڵی ١٨٣١ کرێکارانی کارگەی چنینی ئاوریشمی شاری لیۆنی فەرەنسە کە زوربەیان ئافرەتو منداڵ بوون هاوین لە سەعات سێی پێش بەیانەوە دەچوونە سەر کار تا تاریکایی شەو تەواو دادەهات ، زستانیش سەعات پێنجی بەرەبەیان تا یازدەی شەو کاریان دەکرد ، واتە ڕۆژی حەفدە سەعاتی ڕێك دەخزانە جێکاری تاریكو تەڕوتووشاوییەوە بۆیەکا ژمارەیەکی زۆریان بە دیق مردن •

برسێتیو نەبوونی پاڵیان بــە ئافرەتــەوە نا ڕوو بکاتە هــەر شوێنێك بولێك زیاتری لێ هەڵکرێت • لە ئینگیلتەرە بە هەزاران ئافرەت بوونە کرێکاری کانە خــەڵوزە بەردینــەکانی لانکشـایەرو یۆرکشایەر • چەوساندنەوەی نامرۆڤانەی ئەو ئافرەتانە ســـەرنجی هەموانی ڕاکێشا • لە یەکێــك لــەو ڕاپۆرتانەدا کە ســـاڵی ١٨٤٢

دەربارەی کاری ئافرەت لە کانە خەڵوزەکانی ئینگیلتەرەدا دانراوە بێ کەمو زیاد دەڵێت ئەو ئافرەتانە ناچار دەبوون وەك سەگ لە سەر دەستو پێ بە سکەخشێ عەرەبانەکن بە دوای خۆیانـدا ڕابکێشن • ئەو کچانەی تەمەنیان لە دە ساڵ کەمتر بوو کاری کردنەوەو داخستنەوەی باگۆڕەکانیان دەدانێ ، ئەو زارۆڵانە بەر لە هەموان دەهاتنە سەر کارو دوای هەموان دەگەڕانەوە ماڵێ • گەرمای بێ ئەندازەی کانەکان ژنو پیاوی ناچار دەکرد پێکڕا بە ڕوتوقوتی کار بکەن • شایانی باسە شەش سەدە زیاترە ئافرەتی ئینگلیز لە کانە خەڵوزە بەردینە زۆرەکانی باشووردا کار دەکەن •

چ لێرەو چ لە شوێنی تر ئافرەت وەك پیاو کاری دەکردو بە ڕادەی ئەو بەرهەمی پێشکەش دەکرد ، کەچی لەگەڵ ئەوەش زۆر دەگمەن کرێی ئەو لە نیوەی کرێی پیاو تێدە پەڕی • مەراییکەران، ئەوانەی وشەو بیر دەفرۆشن،دەستوبرد پاکانەی ئەم جیاوازکارییە ناشرینەیان لە چەند ڕستەیەکی پتەو داڕێژراودا پێشکەش کرد :

ئافرەت وەك پیاو ئەرکی بەخێو کردنی کەسی بەسەرەوە نییە ! ئەو زانا « پایە بڵندانە » تەنانەت بێوەژنەکانیشیان لەبیر خۆیان بردەوە ! •

ئافرەت دیسان پەنای بردە بەر مەکرو جامبازیی:ژمارەیەکیان بەر لەوەی دامەزرێن خۆیان دەکردە «پیاو»،تاسو لووس سەریان دەتاشی و چاکەت و پانتۆڵیان لەبەر دەکردو مەمکدارە بێ بەختەکانیان توند

سینەی خۆیان دەپێچاو دەنگی خۆیان گڕ دەکرد تا بگەنە « پایە »ی پیاوەتی بەڵکو ئەمــە خوایە بە ئاواتی ڕۆژانەی کرێکاری پیاو بگەن کە ئەویش بۆ خۆی بێ ئەندازە کەم بوو •

کەمی‌ی ڕۆژانە ئافرەتی لای خاوەن کارگەکان «خۆشەویست» کرد ، زۆر جار وای لێ دەکــردن بیانگــۆڕنەوە بە پیــاو ، تایبەت بەوانەیان کە سەرکێشی‌یان دەکرد • ئەمە بووە هۆی دروست بوونی ڕق‌و کینەو دووبەرەکی لە نێوان کرێکاری ئافرەت‌و پیاودا • ماوەیەك کرێکاری پیاو بە گەرمی داوای دەکــرد نەهێڵــرێ ئافرەت توخنی کارگەکان بکەوێت ، دەیانگوت شوێنی ئاسایی کاری ئافرەت ، هەر کارێك بێت ، تەنها ناو ماڵە •

ئافرەت لە زۆر مافی تر بێ بەری کــرا • بۆ تەمــەنی مێژوو دەبێت بڵێین تاوەکو دوێنێ ئێوارێ ئافرەت مافی خوێنــدنی نەبوو • تۆ بڵێیت مێینە لە نێرینە کەمتر تینووی خوێنـــدەواری بوبێت ؟ • کچێکی پۆلۆنی لە سەدەی چواردەداو دەستە خوشکێکی ئیسپانی‌ی لە سەدەی خەڤدەدا گوتیان هەر کەسێك شەکری وای شکاند سەری دای لە بەرد !• هەردووکیان هێند تینووی خوێندن بوون بە بەرگ خۆیان کردە کوڕ ، ئەو ڕۆژەی بەو جۆرە گەیشتنە بەر دەروازەی زانکۆ پێ‌یان وابوو جیهانیان پێ بەخشراوە • یەکەمیان بەخت بۆی نەهێنا ، باش دوو ساڵ خوێندنی ڕێکوپێــك ڕۆژێکیــان بــەرزی‌ی سینەی سەرنجی سمێڵ بابرەکانی ڕاکێشا کە بە هۆما زانکۆبەدەریان کــــرد ! •

پاش دەورو بەری نیو هەزار ساڵ نەوەی ئەو کیژە ناچار بوون دیسان لە پۆڵونیا زانکۆیەکی نهێنیی گەڕۆك دابمەزرێنن کە دواڕۆژی یەکێکیان پڕ بەدەم هاواری کرد : شەرمە ئافرەت لە مافی خوێندن بێ بەری‌ی بکرێت • ئەو یەکە زانای گەورە ماری کۆری‌ی بوو کە پیاوان بە شانازی‌یەوە ساڵی ١٩١١ لە سەر سینی زێڕ خەڵاتی نۆبڵیان پێشکەش کرد •

بە هەمان دەستوور ئافرەت مافی نەبوو نە خۆی‌و نە کەس بۆ پەرلەمان هەڵبژیرێت • لە زۆر شوێن مافی میراتیشی نەبوو ، بەڵکو ئارەقی ناوچەوانی هی خۆی نەبوو •

بێ مافی‌ی ناڕەواو جیاوازکاری‌ی بێ ئەندازە ئافرەتیان خستە سەر ڕێگەی خەباتی بێ وچان لە پێناوی یەکسانیدا • سەرەتا ئەو خەباتە کۆك‌و ڕێکخراو نەبوو ، ناڕەزایی ئافرەت لەو جۆرە کردارو ڕەفتارانەدا خۆی دەنواند کە چەند نمونەیەکیمان لە لاپەڕەکانی پێشوودا خستە بەر چاو • خەباتی بەرە بەرە پەرەی سەندو قاڵبی خۆی وەرگرت‌و بەو جۆرەش تێکەڵ بە ژیانی سیاسی‌ی گەلە پێشکەوتووەکانی جیهان بوو •

یەکەم جار ئافرەت لە ڕۆژگاری شەڕی سەربەخۆیی گەلی ئەمەریکادا (١٧٧٥-١٧٨٣) دەنگی بەرز کردەوەو داوای مافی هەڵبژاردنی کرد ، تایبەت دوای ئەوەی شان بە شانی براکانی هاتە ناو کۆڕی خەباتەوەو بە ئەوپەڕی لەخۆ بوردنەوە ڕێگەی بۆ

سەرفرازیی گەلو ئازادیی نیشـتمان خـۆش کرد • هەنگـاوی داهاتووی گەورەی ئافرەت لەم مەیدانەدا بەر ڕۆژگاری شۆڕشی فەرەنسە کەوت کە ڕۆژی چواردەی تەمموزی ساڵی ١٧٨٩ یەکەم ئاڵای بە سەر قەڵای باستیلەوە کەوتە شەکانەوە •

ئافرەتانی فەرەنســە لە زوربــەی ڕوداوەکانی شــۆڕشـدا بەشداری یان کردو دەوریان لە سۆگەرکردنی سەرکەوتنیدا بینی • دەوروبــەری ٨ هەزار ئافرەتی سەوزە فرۆشی بازاڕەکانی پاریسو خوشکە کرێکارەکانیان ڕۆژی پێنجەمو شەشەمی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٧٨٩ بۆ نــانو ئازادیی هێرشــیان بردە سەر کۆشـکی ڤێرسای ناودار ، ئەو ڕۆژەی جەنابی ماری ئەنتوانێتی شازادە داوای کرد بە کێکی گوێزدار قۆڕەی سکی ئەو هەزارانە بووەستێنن ! • نووسەری ئەوتۆ هەیە دەڵێت شۆڕشدا زۆر گەورەن ، بە ڕادەیەك نووسەری ئەوتۆ هەیە دەڵێت «ڕاستە پیاو باسـتیلی گرت ، بەڵام ئافرەت وڵاتی ئازادکرد » •

ئافرەتانی فەرەنسە لە ڕۆژە گەورەکانی شۆڕشـدا بۆ خۆش چالاکانە هاتنە دەست • هەر لەو ڕۆژانەدا بوو کـە یەکەم گۆڤـارو یەکەم یانەو یەکەم ڕێکخراوی ئافرەتان لە مێژوودا سەریان دەرهێنا• ئافرەت لە فەرەنســەی شـۆڕش تێکەڵ بـە کـۆڕی ڕێکخـراوە سیاسی یەکانیش بوو ، لە هەر شوێن بۆی بلوایــە داواکانی خـۆی پێشکەش دەکرد کـە ئەوساکـە بریتی بــوون لە مافی خوێنـدنو

هەڵبژاردن‌و جیابوونەوە لە مێردو چەند داوایەکی تری لەو جۆرو بابەتە .

بە داخەوە دیسان بەهاری ئافرەت زۆر کورت بوو ، هەمووی بەسەر یەکەوە پێنج ساڵی نەبرد کاتێك سەردارانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسە لە هەڵوەستیان بەرامبەر ژن پاشگەز بوونەوەو کۆتای ساڵی ۱۷۹۳ فەرمانی داخستنی سەرتاپای یانەو ڕێکخراوەکانی ئافرەتانیان دەرکرد .

ئەم کارە لە سەردارانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسە چاوەڕوان دەکرا چونکە زوربەی هەرە زۆریان هێشتا یەکسانی ئافرەت‌و پیاویان پێ هەزم نەدەکرا . سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانیش کە یەکێك بوو لە پیاوە گەورەکانی شۆڕش ڕووی دەمی کردە ئەو دەستە ئافرەتەی بەخێری وەك پشتیوان پەنایان بۆ هێنا بوو ، بە گرژییەکەوە فەرمووی : « بۆچ سروشت مەمکی پێ بەخشیوین تا ئێمە شیر بدەینە زارۆڵەکانمان ؟ » (۱). مەبەستی فەرمایشتەکەی جەنابی سەرۆك ئاشکرایە : سروشت ئێمەی پیاوی بۆ دەرەوەو ئێوەی ئافرەتی بۆ ماڵەوە دروست کردووە .

بەڵام تازە کار لەوە ترازا کەس بتوانێت تا سەر خۆی لەبەر لێشاوی خەباتی ئافرەتاندا بگرێت کە هەر ڕۆژەی لەشوێنێك‌و هەر جارەی بە شێوازێك خۆی دەنواند . هێشتا فەرمانڕەوایانی نوێی

(۱) ئەم قسەیە هی جان جاك ڕۆسۆیە .

فەرەنسە بڕیاری داخستنی یانەکانی ئافرەتانیان مۆر نەکردبو کـە کەمێك لەو لای سنووری ڕۆژئاوای فەرەنســەوە ، لە ئینگلتەرە دەنگی زوڵاڵی ئافرەتێکی پەرۆش بۆ مافی خۆشـکانی بەرز بۆوە • ساڵی ١٧٩٢ لە لەنـدەن مـاری وولستونکرافـت (١٧٥٩ـ١٧٩٧) کتێبێکی بە ناوی « بەرگری لە مافی ئافرەتان »ەوە بڵاوکردەوە کـــە تێیدا زۆر بە گەرمیو بە پشــتیوانی بەڵگـەی مێـژوویيو قـــەو بەراوردی ورد داوای دەکرد بێ دواخســتن مافی ڕەوای ئافرەت بدرێت • کتێبەکەی ماری کە دەستوبرد وەرگێڕدرایە سەر چــەند زمانێك لە زۆر وڵاتی ئەوروپـا دەنـگی دایـەوەو بووە هۆیـەکی یاریدەری گرنگی تر بۆ دروســت بوونی بزوتنەوەی ڕێـکخراوو سەربەخۆی ئافرەتان •

یەکەم بزوتنەوەی ڕێکخراوی ئافرەتان بە ناوی «فێمینیزم» (Feminism)ەوە ناسرا کە لە وشەی« فێمینا »(Femina) ی لاتینیيەوە کە واتای ئافرەتە ، وەرگیراوە • لە فەرهەنگی زمانـــە ڕۆژئاواییيەکاندا «فێمینیزم» (بزوتـنـەوە لە پێناوی یەکســانیيی ئافرەتاندا) دەگەێنێــت • ئەم بزوتنەوەیە ، وەك وتمان ، لەگـەڵ شۆڕشی گەورەی فەرەنسەدا زیاتر خۆی گرتو دوا بە دوای ئەو پەلی هاویشـــت •

ئامانجی سەرەکيی «فێمینیزم» بریتی بوو لە جێ بەجێ کردنی یەکسانيی ئافرەت لەگەڵ پیاودا • سەرەتا لایەنگرانی «فێمینیزم»

ئەو یەکسانی‌یەیان بە تەرازووی خوێنــدن دەکێشا ، گــەورەترین ئامانجی ئافرەت بە لایانەوە جێ بەجێ کردنی یەکسانیی بوو لــەو مەیدانەدا • لەگەڵ بەرەوپێشــچوونی پیشەسازیی‌و پەرەســەندنی کاری ئافرەتدا ئامانجەکانی بزوتنەوەی یەکســانیش زیاتر بوون ، ئینجا لایەنگرانی داوای یەکسانیی ئافرەتیان دەکرد لە کارو کرێدا، داوایان دەکرد دەرگای هیچ کــارو پیشەیەك لــەبەر دەم ئافرەتــدا دانەخرێت • پاش مــاوەیەك داوای مافی یەکسانیشتــیان لە مــەیدانی سیاسیدا کرد کە هەزاران ساڵە لەسەر پیاو تاپۆکراوە •

ئافرەت بۆ خۆشــی ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتــر تێکــەڵ بــە ژیــانی سیاسیی دەبوو • بە وێنە لە سی‌یەکانی ســەدەی نۆزدەدا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریــکا نزیکــەی ١٠٠ کۆمەڵــەو ڕێکــخراوی ئافرەتان چالاکانە خەباتیان دژی ڕژێمی کۆیلەیی باشوور دەکرد کە ئەو ساڵانە ببووە مەسەلەی سیاسیی یەکەمی گەل‌و نیشتمان • هەر ئەو دەوروبەرە ئافرەتانی ئینگیلتەرە تێکەڵ بە خەباتی کرێکــاران‌و دەستەو چینەکانی تر بوون‌و زۆر بە توندی دژی ئەو باج‌و سەرانە زۆرانە وەســتان کــە ببونە بارێــکی قــورس بــە ســەر خــۆیان‌و خاووخێزانیانەوە •

شۆڕشە گەورەکەی ئەوروپا لە ١٨٤٨ و ١٨٤٩ دا هێندەی تر ئافرەتیان بــزوانــد • ژنانی فەرەنســە دیســان چــەند یانەیــەکی سەربەخۆیان دامەزراند کە داوای یەکسانیی سیاسی‌یان دەکرد •

هەر ئەوساش کرێکاری ئافرەت لە فەرەنسە یەکەم ڕێکخراوی تایبەتی‌ی خۆیانیان دامەزراند •

ساڵی ١٨٤٨ لایەنگرانی بزوتنەوەی یەکسانی‌ی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا یەکەم کۆنگرەی ئافرەتیان لە مێژوودا بەست و تۆماری مافی ئافرەتیان بڵاوکردەوە کە بەڵگەیەکی گرنگی مێژووی بزوتنەوەی ئافرەتانە • لەوساوە بەستنی کۆنگرەی ساڵانەی لایەنگرانی مافی ئافرەتان بووە کارێکی ئاسایی •

هەمان کات ئافرەتانی بەریتانیا کەوتنە داواکردنی مافی هەڵبژاردن ، تایبەت لەو سەردەمەدا پەرلەمانی ئینگلیزی بۆ خۆی خەریکی چاككردنی یاسای هەڵبژاردنی گشتی‌ی بوو • ساڵی ١٨٦٧ ئافرەتانی بەریتانیا داوایەکی ڕەسمی‌یان پێشکەش بە میری کرد کە تێیدا داوای مافی یەکسانی‌ی هەڵبژاردنیسان دەکرد • ڕەتکردنەوەی ئەو داوایە پاڵی بە ئافرەتانی چەند شارێکی بەریتانیاوە تا ژمارەیەك کۆمەڵەی داواکردنی مافی هەڵبژاردن دابمەزرێنن کە زۆری نەبرد لە « یەکیەتی نیشتمانی‌ی ئافرەتانی بەریتانیا »دا کۆبونەوە • ساڵی ١٨٦٩ ئافرەتانی نیۆیۆرك و بۆستن ڕێکخراوی سەربەخۆیان دامەزراند • زۆری نەبرد کە ئافرەتانی ئەڵەمانیاو سویسرەو نەرویج و دانیمارك و کەنەدەو فەرەنسەو ئیتالیا یەك لە دوای یەك ئەوانیش ڕێکخراوی تایبەتی‌یان بۆ خۆیان دامەزراند •

سالی ١٨٨٨ ئافرەتانی ئەمەریکا هەنگاوێکی گرنگیتر بۆ پێشەوە چوون بەوەی « ئەنجومەنی ئافرەتانی ولاٚتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا »یان دامەزراند • هەمان ساڵو دیسان بە هاندانی ئافرەتانی ئەمەریکا « ئەنجومەنی ئافرەتانی جیهان » دروست بوو • ساڵی ١٩٠٤ یش «یەکیەتی ئافرتانی جیهان بۆ خەبات لە پێناوی یەکسانیی هەڵبژاردندا » دامەزرێنرا (ئێستە ناوی بووە بە یەکیەتی ئافرەتانی جیهان ــ لایەنگرانی یەکسانیی مافو ئەرك) •

زۆر ئافرەتی لێهاتوو چالاکانە تێکەڵ بە بزوتنەوەی یەکسانیی ئافرەتان بوون ، وەك نووسەری فەرەنسەیی بەناوبانگ جۆرج ساند (١٨٠٤-١٨٦٧) کە زوربەی چیرۆکەکانی (ڤالانتیناو لیلیاو جاكو ئەوانیتری) بۆ باسی باری نالەباری ژیانی کچو ژنی تەرخان کردوون• شایانی باسە چیرۆکەکانی جۆرج ساند تا ئێستەش سەرنج ڕادەکێشن •

ئەم جۆرە چالاکییانە هێندەی تر ئافرەتانی ئەوروپاو ئەمەریکایان وریا کردەوە ، تایبەت رووداوەکانی ڕۆژانەی ژیانیش ئەوەندەی تر دەیبزواندن • لێرەدا پرسیارێکی ڕەوا خۆی قوت دەکاتەوە : ئاخۆ کام تاریك پەرست بێت ماف نەداتە ماری وولستونکرافتو جۆرج ساندو ئەوانەی وەك ئەوان داوای یەکسانییان بۆ ئافرەت دەکرد ؟• ئەم چیرۆکە کورتەی ژیان بۆ ئەو جۆرە کەسانە دەگێڕمەوە کە خوام بکات نەبن :

خانمی لەندەنی ئەو بەیانی‌یە خۆی ناس‌و لووس داو جزدانی بە پارە ئاخنی‌و بە لەنجەو لار بەرەو بازاڕ کەوتە ڕێ • پێی وابوو خوا جوانێکی تری وەك ئەوی دروست نەکردووە • خوا هەڵناگرێ بەژن‌و بالاو بۆن‌و بەرامەی سەرنجیان ڕادەکێشا • خانم هەوڵی دەدا وا نیشان بدات سەیری کەس ناکات ، بەڵام لە ژێرەوە بە پەنجە ئەوانەی دەبژارد کە زیاتر لێی ورد دەبنەوە •• ڕێگەی بازاڕ دوو هێند دوور بوایە بە خەیاڵیدا نەدەهات • لە کۆگاکان دەگمەن دەستی بۆ شتێك دەبرد ، خۆی کەمی نەبوو • لەپڕ دەستێك جلی گەڕانی گرانبەها سەرنجی ڕاکێشا ، بێ سەوا فەرمانی پێچانەوەی دا • کە دەستی برد پارەکەی بدات حەپەسا ، جزدانەکەی پوولی سووری تێدا نەمابوو • قیژەو هاواری خەڵکی بەسەردا داباراند • زۆری نەخایاند پۆلیسی وریای بازاڕ پارەی دۆزی‌یەوە،بەڵام خانمی لەندەنی نەیتوانی هیچی لێ وەربگرێتەوە ، یاسا دەیگوت پارە هی پیاوە نەك ئافرەت ، دەبوو مێردەکەی لە تەکیدا بچێتە پۆلیسخانە بۆ وەرگرتنەوەی •

ئەم کارە بە هەر تەرازوویەك بیکێشیت لەگەڵ عەقڵدا ناگونجێت ، کەچی تا سەدەیەکیش لەمەوبەر ڕۆژ نەبوو پێشکەوتوترین کۆمەڵی ئەوروپا چەند ڕوداوێکی لەو جۆرەی خانمی لەندەنی بە خۆیەوە نەبینێت ، ئەوەی هێندەی تر ئافرەتی شێتگیر دەکردو باڵی پێوە دەنا سوور بێت لەسەر داواکردنی مافەکانی،تا وای لێ هات کەوتە سەر ڕێگەی خۆپیشاندان‌و کرداری تری سەرنج

ڕاکێش • کار گەیشت بەوەی دەورو بەری کۆتای ساڵی ١٩٠٨ دەستەیەك ئافرەتی خوێن گەرم بارەگای پەرلەمانیان لە لەندەن گرتو هەر یەکەیان بە زنجیرێکی قەفە ئەستوور تونـد تونـد خۆیان بـە کورسی‌یەکانی ناو هۆڵی کۆبونەوەوە بەستەوە • بـە پۆلیس‌و بـە ئاسنگەر بە چوار سەعات ئینجا توانی‌یان بیانکەنەوە •

هەر ئەو دەورو بەرەش بوو کە هاوەڵەکانی ئـەو ئافرەتانە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆ ماوەیەك هەر ڕۆژەی دەستەیەکیان لە واشنگتۆنی پایتەخت دەچونە بەر دەرگای « کۆشکی سپی »و کش‌و مات بێ دەنگ بە سەرماو بـە گـەرما تا خـۆر ئاوا دەبـوو دەوەستان • سەرەتا فەرمانڕەوایـانی ئەمەریـکا خۆیـان لێ گێل دەکردن ، لەوان وابوو بەو جۆرە وەڕس دەبن‌و دەست هەڵدەگرن• کە خۆ گێل کردن دادی نەدا پۆلیس بە بیانووی تێکدانی هاتوچۆوە جارو بار یەك دوانێـکیان لـێ دەگرتـن‌و لە واشنگتۆنیـان دوور دەخستنەوە • هەرچۆنێك بوو ئافرەتانی وڵاتە یەکگرتووەکانـی ئەمەریکا بـەو کارەیـان سەرنجـی ڕای گشتی‌یـان ڕاکێشـاو بە کاربەدەستانیان سەلماند کە ئامادە نین بە هیچ جۆرێك دەست لـە خەبات هەڵبگرن •

پەرەسەندنی بیرو باوەڕی سۆشیالیزم کە بە یەك چاو سەیری ئافرەت‌و پیاو دەکات بووە هۆیەکی تری بەهێز بوونی بزوتنەوەی ئافرەتان بەر لەوەی سەدەی نۆزدە کۆتای بێت • وەك دوایی باسی

دەکەین زاناو خەباتکەرانی ئەم ڕێبازە وەستایانە مەسەلەی بێ مافیی ئافرەتیان تێکەڵ بە خەباتی سیاسیی ڕۆژانەی کۆمەڵانی خەڵك کرد ، ئەو کارەی سەرەتای ئازادیی ئافرەتی نزیکتر خستەوە •

تیشــکی ئازادیی

مــافی خوێندنو هــەڵبژاردنو جیــابوونەوە • یــەکەم دوکتۆرو پــارێزەری ئافــرەت • داهــاتی ساڵانــەی ئافرەتی ئەمەریــکا • ئافرەتانی ژاپۆنیــا • ئــافرەتە خراپەکانــی بەغــدا • کێشــەی جیابوونەوە • هیتلەرو ئافرەت • ئافرەت لای ئەرستۆو ڕۆسۆ •

گشت ئەوانەی باسمان کردن بەسەر یەکەوە ، بێ گــومان لە سەروو هەموشیانەوە خەباتی بێ وچانی ئافرەتان خۆیان ، ڕێگەی سەرکەوتنیــان بــۆ مەســەلەی ڕەوای ئافــرەت خــۆش کــرد • فەرمانڕەوایانی وڵاتە پێشکەوتووەکان یەك لە دوای یەك ناچار بوون دان بە چەند مافێکی گرنگی ئافرەتدا بنێن کە وا لە خوارەوە چەند نمونەیەکیان لێ دەخەینە بەر چاو :

- سالی ١٨٤٧ لە بەریتانیاو ساڵی ١٨٧٤ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو ساڵی ١٨٩٢ لــە فەرەنسە بە پێی یاسا ماوەی کاری

ڕۆژانەی ئافرەت کرایە ۱۰ سـاعات (۱)• ئەمـە بێ گـومان هەنگاوێکی گەورە بوو بەرەو پێشەوە ، تایبـەت گـەر ئـەوە بێنینەوە یاد کە بەر لەو ساڵانە زۆر جار ئافرەت نزیکەی ۱۵ سەعاتو زیاتریش کاری دەکرد • دوا بە دوای ئەوە بـاری کاریشی کەمێك چاك کرا • لە ساڵی ۱۸۸۰وە ئافرەتانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو لە ساڵی ۱۸۸۹وە ئافرەتانی ئینگلیز دەیانتوانی ببنە ئەندامی ئەو ڕێکخراوانەی بەر لەوە لە سـەر کرێکاری پیاو تاپۆ بوون •

● لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە لە وڵاتە پێشـکەوتووەکان دەست کرا بە دامەزراندنی قوتابخانەی ناوەندیی کچان کە تا ماوەیەکی زۆر مامۆستاکانیان پیاو بوون ، هەر کچەی دەبـوو یەکێك بیگەیێنێتو بیباتەوە • سەرەتا لێدوانو پرسینەوە لـەو قوتابخانانەدا نەبوو نەبا ببنە هۆی دروست بوونی پێوەندیی لە نێوان مامۆستای پیاوو قوتابیی کچدا • کچان هەر گوێیان دەگرت •

ساڵی ۱۸٤۰ زانکۆی زوێریخ ڕێگەی وەرگرتنی کچانیدا ، بەڵام لە زۆر وڵات بۆ ئەوەی کچو کوڕ تێکەڵ نەبن دەزگای خوێندنی بەرزی سەربەخۆ بۆ کچان کرایەوە • بـەرە بـەرە

---

(۱) لە فەرەنسە سەرەتا ڕۆژی کاری ئافرەت کرایە یازدە سەعاتو دوایی لە ساڵی ۱۹۰٤وە کرایە دە سەعات •

زانکۆ ناوداره‌کانی تری جیهان ده‌رگه‌یان بۆ کچان کردەوە ، به‌لام تا ماوه‌یه‌ك وه‌رگرتنیـان ده‌بووه هـۆی دروست بوونی کێشه‌ی گه‌وره ، جاری وا هـه‌بوو کـوڕان قاپی‌یان له کچان ده‌گرت‌و نه‌یانده‌هێشت بچنه ژوره‌وه ٠

- ساڵی ١٨٥٨ ژنی ئینـگلیز مـافی جیابوونه‌وه‌ی له مـێرد پێ به‌خشرا ٠
- ساڵی ١٨٦٩ ئـه‌و ئـافره‌ته ئینگلیزانه‌ی باجیـان ده‌دا مافـی هه‌ڵبژاردنی ئه‌ندامانی شاره‌وانی‌یان وه‌رگرت ٠
- ساڵی ١٩١٨ هه‌ر ئافره‌تێکی ئینگلیز ته‌مه‌نی له ٣٠ زیاتر بوایه‌و ده‌رچـــووی زانکـۆ یا کرێگرته‌ی خانویه‌ك بوایه ده‌یتوانی له هه‌ڵبژاردنی گشتیدا به‌شدار بێت ٠ ساڵی ١٩١٩ ئافره‌تانـی ئه‌ڵه‌مانیاو دوای ئه‌وان به ساڵێك ئافره‌تانی وڵاته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکا هه‌مان مافی هه‌ڵبژاردنیان وه‌رگرت ٠
- له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌دا ڕێگه به ئافره‌تانی وڵاتـــه یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکا درا ببنه مامۆستا ٠ دوای ئه‌وان به ماوه‌یه‌ك ئافـره‌تی ئینگلیزیش هه‌مان مـافی وه‌رگرت ٠ ئـه‌م هه‌نگاوه ڕێگه‌ی خۆش‌کرد که یه‌ك له دوای یه‌ك ده‌رگای کاری تریش بۆ ئافره‌ت بکرێته‌وه ٠
- ساڵی ١٨٤٨ مافـی موڵـکی‌یه‌ت درا به ژنـی مێرداری وڵاته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکا ٠

● ئافرەتانی فەرەنسە ساڵی ۱۹۰۷ مافی خەرج کردنی موچەو کرێی خۆیان پێ درا ، تا ئەو ساڵە داهاتی ئافرەت موڵکی پیاو بوو ، بۆ ئەو دەشیا هەموو پارەی ژنەکەی لە مەیخانەکانـدا بسوتێنێت ، بەڵام خۆی کە بە ئارەقی ناوچەوان پەیدای دەکرد بۆی نەبوو دەست بۆ پولێکی بەرێت •

هیچ گومان لەوەدا نی‌یە وەرگرتنی ئەم مافانە هەنگاوی گەورە بوون چ لە ژیانی ئافرەتدا بە تایبەتی‌و چ لە ژیانی کۆمەڵدا بە گشتی• بەڵام لەگەڵ ئەوەش ئەم مافانە ناتەواو بوون‌و بەو جۆرە لەوانە نەبوون یەکسانی‌ی ڕاستەقینە بۆ ئافرەت مسـۆگەر بـکەن ، بۆیەکا ئافرەت ناچار دەستی لە خەبات هەڵنەگرت •

نمونەی ناتەواوی ئەو مافانە زۆرە • بە وێنە یاسادانەری ئینگلیز ناماقوڵی‌یەکی گەورەی کردبوو بەوەی مافی هەڵبژاردنی دابووە تەنها ئەو ئافرەتانەی تەمەنیان لە ۳۰ زیاتر بوو لە کاتێکدا ئەو تەمەنەی بۆ پیاو هێنابووە سەر ۲۱ساڵان • وا دیارە بەلای ئەوەوە جیاوازی‌ی نێوان تەمەنی عەقڵی پیاوو ئافرەت یەك دەر سێ بووە !• ئەو کارە بـە ڕادەیەك ناشرین بوو کە میری‌ی بۆ خۆی دوای ۱۰ ساڵ ناچار لێی پاشگەز بۆوە • وا دیارە برادەرانی ئەو ئینگلیزە لە فەرەنسە پێویستیان بە سەد ساڵ لێکۆڵینەوە بوو بۆ ئەوەی مافی هەڵبژاردن بدەنە ئافرەت ، چونکە لە ساڵی ۱۸٤۸وە ئەو باسە هاتە گۆڕێ بەڵام تاوەکو ساڵـی ۱۹٤٤ بڕیاری لە سەر نەدرا •

ڕاسته ئافرەتی ئینگلیز ، وەك وتمان ، ساڵی ١٨٥٨ مافی جیابوونەوەی لە مێردی خراپ وەرگرت ، بەڵام تا ساڵی ١٩٣٨ ، واتە لە ماوەی ٨٠ ساڵی ڕەبەقدا ئەو مافەی ئافرەت لە هی پیاو زۆر کەمتر بوو .

زانکۆکانی ئەورووپاو ئەمەریکا یەك لە دوای یەك کەوتنە وەرگرتنی قوتابیی کچ ، بەڵام دوای دەرچوونیان سەرەتا ئەوکچانە تووشی هەزار بێنەو بەرە دەبوون تا کارێکیان دەست دەکەوت . یەکەم ئافرەتی فەرەنسەیی کە ساڵی ١٨٧٥ دوکتۆرای لە کاری پزیشکیدا وەرگرت پاش حەقدە ساڵ چاوەڕوانی ئینجا دامەزرا . بڕیاری دامەزرانی دەستە خوشکێکی پارێزەری سێ ساڵی خایاند .

زووربەی ئەم کۆسپانە کە لەگەڵ عەقڵ نەدەگونجان بوونە بەشێك لە مێژووی رابوردووی بزوتنەوەی ئافرەتان . خەباتی ئافرەتانو ڕووناکبیرە شۆڕشگێڕەکان زۆر بەرهەمی تریان دا ، بوونە هۆی پساندنی گەلێك عەلقەی تری کۆتو زنجیری ئافرەت . وەك دیمان ئافرەت لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانی جیهاندا تا دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش لە مافی هەڵبژاردنو خۆ پاڵاوتن بێ بەریی بوو ، بەڵام ئەم دیمەنە بە خێرایی گۆڕڕا : ساڵی ١٩١٧ ئافرەتانی تەنها ٦ وڵات (نەمسەو نیوزیلەندەو نەرویجو دانیمارکو فینلەندەو ئایسلەندە) مافی هەڵبژاردنیان هەبوو ، لە ماوەی چوار ساڵدا ئەو ژمارەیە گەیشتە ١٧ ، بەڵام ساڵی ١٩٧٠ گەیشتە ١٢١ ، واتە لەو ساڵەدا

ئافرەتانی ١٢١ وڵات مافی هەڵبژاردن‌و خۆپاڵاوتنیان هەبوو • ئافرەت لە جاران زیاتر سەربەست بوو ، خوێندەوارو فەرمانبەری لە ناودا زۆرتر بوو •

لەگەڵ ئەوەش تا ئێمرۆکە ناتوانین باسی یەکسانیی تەواوی ئافرەت‌و پیاو لە زوربەی وڵاتە پێشکەوتووەکاندا بکەین ، چ جای سەرتاپای وڵاتە دواکەوتووەکان• بۆ ڕوون کردنەوەی ئەم ڕاستی‌یە دیسان پەنا دەبەینەوە بەر چەند نمونـەیەکی مانـادار • سـەرەتای حەفتاکان لە بەریتانیا ٩ ملێون ئافرت کاریان دەکرد، لەمانە تەنهـا ملیۆن‌و نیوێکیان موچەو کرێ‌یان وەك هی پیاو بوو ، ئەوانی تریان لە یەك جۆر کاردا لە پیاو کەمتریان وەردەگرت • لە شەستەکاندا لە وڵاتە یەکگرتـووەکانی ئەمەریکا تەنها لـە ٥٪ی ئەو ئافرەتانـەی کاریان دەکرد داهاتی ساڵانەیان وەك داهاتی مام‌ناوەندی‌ی کەسێکی ئەمەریکایی بوو • هەر لەوێ ساڵی ١٩٦٥ ڕۆژانە یا مانگانەی ئافرەتێك بەقەدەر لە ٦٤٪ی ڕۆژانە یا مانگـانەی پیاوێك بوو • پاش پێنـج سـاڵ لەوەش نزمتر بۆوە ، گەیشتە تەنها لە ٥٨٪ • ئافرەتە ڕەش پێستەکان لە ٢٠٪ی تر لەوە کەمتریان وەردەگرت •

لە وڵاتە سەرمایەداری‌یەکـان بێ کـاری‌ی هەمیشـە لە ناو ئافرەتدا زیاترە وەك لە ناو پیاودا • سـاڵی ١٩٦٩ بێ کاری‌ی لـە ناو ئافرەتانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکـادا خۆی دەدا لـە تریکەی لە ٥٪، کەچی لە ناو پیاواندا لە لە ٣٪ کەمتر بوو •

کۆتای شەستەکانو سەرەتای حەفتاکان لە ٨٥٪ی نەخوێندەواری هەموو جیهان ئافرەت بوون • ڕاستە ئافرت مافی هەڵبژاردنو خۆ پاڵاوتنی وەرگرت ، بەڵام هەمیشە ژمارەی ئەنـدامانی ئافـرەت لە پەرلەمانەکانی زوربەی هەرە زۆری وڵاتەکانی جیهانـدا لە ژمارەی ئەندامە پیاوەکانیان بە سێو چوارو دە قات کەمتر بوونو کەمترن• لە هەندێك وڵاتی پێشـکەوتوو ژمارەی ئـەو ئافرەتانە تا دێت کـەم دەبێتەوە • بە وێنەساڵی ١٩٤٦ هەمووی بەسەر یەکەوە ٣٩ ئافرەت ئەندامی پەرلەمانی فەرەنسی بوون ، کەچی ساڵی ١٩٦٨ ژمارەیان هاتە سەر تەنها ٦ کەس • لەوەش خراپتر : تا ساڵی ١٩٤٦-١٩٤٧ یاسای ژاپۆنیای پێشکەوتوو بە یەك چاو ســـەیری ئافرەتو پیاوی نەدەکرد • دوای ئەوەی ساڵی ١٩٤٦ مافی هـەڵبژاردن بە ئافـرەتی ژاپۆنیا درا ئەو ساڵە ژمارەی ئەندامە ئافرەتەکانی پەرلەمـــانی ئەو وڵاتە گەیشـــتە ٣٩ کەس ، بەڵام سێ ساڵ وەرنـەچەرخا کاتێـك ژمارەیان هاتە سەر تەنها ١٢ کەس • نمونەیەکی لەوەش سەیرتر : لە ساڵی ١٩٢٣ەوە ئافرەتانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا داوای یەکسانیی تەواو لەگەڵ پیاودا دەکەن • ســاڵی ١٩٧٢ کۆنگرێس یاسایەکی لەو بارەیەوە دانا کە تا ئێمڕۆش نەکەوتۆتە کار چونکـە هێشتا دوو دەر سێی ئەنجومەنی یاسا دانانی ویلایەتەکـان بڕیاریان لەسەر نەداوە ، ١٥ ئەنجومەنیان دژی ئەو یاسایەنو گەر هیچ نەبێت دوانیان تا حوزەیرانی ســاڵی ١٩٨٢ بیری خـۆیان نەگـۆڕن ئەوا یاساکە پووچ دەبێتەوە •

ئەم جیاوازکاری‌یە ناڕەوایە زیاتر لەو مەیدانانەدا خۆ دەنوێنێت کە پێویستی‌یان بە پلەی خوێندنی بەرزو شارەزایی زۆرە • تا چەند ساڵێکیش لەمەوبەر لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا تەنها لە ١٪ی ئەندازیاران و لە ٣٪ی پارێزەرو دادکاران‌و لە ٧٪ی پزیشکان‌و لە ٩٪ی زانایان ئافرەت بوون ، واتە لە ٩١٪ی زانایان‌و ٩٣٪ی پزیشکان و لە ٩٧٪ی پارێزەرو دادکاران‌و لە ٩٩٪ی ئەندازیارانی ئەمەریکا پیاو بوون •

بێ گومان ژمارەیەکی زۆر لە کێشە جەرگبڕەکانی کۆمەڵ ئەنجامی باری قورسی ژیانی ئافرەتن • لێرەدا بۆ دەرخستنی ئەنجامە خراپەکانی نەخوێندەواری‌و کەم‌خوێندەواری‌ی ئافرەت ئەم نمونەیە دێنینەوە : لە ٨٨٪ی ئافرەتە خراپەکانی نەرویج نیمچە خۆیندەوارن، لەوانەن کە ئەوپەڕەکەی قوتابخانەی سەرەتایی‌یان تەواو کردووە یا چەند پۆلێکی ئەو پلەی خوێندنەیان بڕیوە • ساڵی ١٩٥٧ـ١٩٥٨ نزیکەی لە ٨٠٪ی ئافرەتە خراپەکانی قاهیرەو لە ٨١٪ی ئافرەتە خراپەکانی لوبنان نەخوێندەوار بوون • چەند ساڵێك لەمەوبەر ژمارەی نەخوێندەوارانی ئافرەتە خراپەکانی بەغدا کە لە ٥٪یان تورکمان‌و لە ٥ر٧٪یان کورد بوون (١) لەوانەی قاهیرەو لوبنان زیاتر بوون • با ئەوەش بڵێین کە لە ٥٥٪ی ئافرەتە خراپەکانی

(١) بڕوانە : كريم محمد حمزة ، البغاء السري في بغداد • دراسة ميدانية ، رسالة ماجستير في علم الاجتماع ، بغداد ، ١٩٧٤ ، ص ١٣٥ •

ولاّته یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەوڵیان داوە خۆیان بکوژن•ئەوی بیەوێت تێ دەگات ئەم ڕاستی‌یە چەند ئاو دەکێشێت !

لە لایەکی ترەوە جیاوازی‌ی توانـای ئابووری‌ی لە نێـوان ئافرەتو پیاودا یەکێکە لە هۆ گەورەکانی پەیدا بوونی هاوسەری‌ی مەسڵەحەت کە ئەمیشیان بۆ خۆی بۆتە هۆی سەرەکی‌ی زۆر بوونی جیابوونەوە لە ولاّتە سەرمایەداری‌یەکاندا • سـاڵی ١٨٩٠ لە ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەرامبەر هەزار ژن خواسـتنی نوێ ٥٥ جیابوونەوەی ژنو مێرد هەبوو • ساڵ بە سـاڵ ژمـارەی دوایی‌یان توندتر بین‌بڕکێی لەگەڵ ژمارەی یەکەمدا دەکرد : سـاڵی ١٩٠٠ جیابوونەوە بووە ٧٧و ساڵی ١٩١١ بووە ٩١و ساڵی ١٩٢٠ گەیشتە نزیکەی ١٦٧و ساڵی ١٩٤٠ خۆی دا لە ٢٠٠و لە حەفتاکاندا لە ٢٥٠ تێپەڕی کرد • زۆری‌ی ئـەم ژمارەیـەی دوایی وای لە هەنـدێك نووسەر کـــردووە بڵێن کێشـەی جیابوونـەوە لە ولاّتێـکی وەك فەرەنسەدا زۆر گەورە نی‌یە ، چونکە لەوێ ژمارەی جیابوونەوە لە هەزاردا تەنها ••• سەدو بیستو پێنجە ! •

ژمارەیەك لە زانایانی ڕۆژئاوا پاکانە بۆ جیاوازکاری‌ی نێوان ئافرەتو پیـاو دەکـــەن • لایەنـگرانی تیـۆری‌ی بایەلـۆجی ئەو جیاوازکاری‌یە بە ئەنجامی جیاوازی‌ی توانای لەشـی ئافرەتو پیاو دادەنێن • فەیلەسوفی فەرەنسەیی ئۆگۆست کۆمت (Comte) (١٧٩٨-١٨٥٧) دەیگوت بێ‌سانی‌ی ئافـرەت لە کۆمەڵدا کـارێکی ڕەوایە چونکە سروشت لەشی ئەوی لاواز دروست کردووە •

له کۆتای سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا له وڵاتە ڕۆژئاواییەکانو زیاتر له هەموویان له ئەڵەمانیا « تیۆری سێ کافەکە » دەنگی دابۆوە کە له پیتی یەکەمی سێ وشەی ئەڵەمانی وەرگیرابوو : (Kriche, Kuche, Kinder)
وانە کڵێسەو موبەقو منداڵ • لایەنگرانی ئەم تیۆرییە لەو باوەڕەدا بوون خوا ئافرەتی تەنها بۆ ئەو سێ کارە دروست کردووە : نوێژو ڕۆژوو ، چێشت لێنان لەگەڵ پەروەردە کردنی منداڵ•هەرچەندە ئەم تیۆرییە زوو ڕیسوا بوو،بەڵام له سییەکاندا هیتلەر ویستی گیانی بکاتەوە بە بەردا • بۆ خۆی لەو ڕۆژەوەی دەسەڵاتی گرتە دەست (ساڵی ١٩٣٣) کەوتە سەندنەوەی زوربەی ئەو مافانەی ئافرەتانی ئەڵەمانیا بە ڕەنجی شانو خەباتی بێ وچان پێیان گەیشتبون ، هیتلەر نیازی بوو ئافرەت بکاتەوە دایەنو چێشتکەری ماڵو کارەکەری کڵێسە •

جێگەی داخە ژمارەیەکی یەکجار زۆر له ڕووناکبیرە هەرە گەورەکانی مێژوو (ئەرستۆو ئەبیقراتو جان جاك روسۆو پرودۆنو گەلێکی تر) له مەسەلەی ئافرەتدا خراپ تێکەوتوونو لەوێدا بیانەوێتو نەیانەوێت چوونەتە ڕیزی ڕووناکبیرە کۆنەپەرستەکان• بە لای ئەرستۆوە (٣٨٤-٣٢٢ی پێش عیسا) - گەورەترین ڕووناکبیرو فەیلەسوفی سەردەمی کۆن ، قوتابیو مامۆستای ئەکادیمیا ناودارەکەی ئەفلاتۆن ، مامۆستای ئەسکەندەری مەکەدۆنی ، « ژن هەر ژن » بوو • فەیلەسوفو نووسەرو مۆسیقاری بەناوبانگی

فەرەنسە جان جاك روسۆ (١٧١٢-١٧٧٨) کە بە بیرو باوەڕی وردی ڕێگەی بۆ سەرکەوتنی شۆڕشی گەورەی فەرەنسە خۆش کرد لە کاتێکی درەنگی وەك ناوەندی سەدەی هەژدە دەیگوت:

«ئەرکی ئافرەتان لە هەموو چەرخو ڕۆژگارێکدا بریتی یە لە هەوڵو تەقەللا بۆ ئەوەی بە دڵی پیاو بن ، خزمەتی بکەنو شایەنی خۆشەویستیو ڕێزی بن »..«ئافرەت بۆ ئەوە دروست بووە کە پابەندی پیاو بێت ، بۆیەکا پێویستە زوو فێری خواردنەوەی زۆرداری‌ی بێتو گوێ نەداتە هەڵەکانی مێردو سکالاّیان لە دەست نەکات » . دیارە هەر لەبەر ئەوەش بە لای روسۆوە هیچ پێویست نەبوو کچ زوو بخرێتە بەر خوێندن .

هەرچەندە باسی سەرنجی کڵێسەمان سەبارەت بە ئافرەت کرد، بەلاّم جێگەی خۆیەتی لێرەدا قسەی یەکێك لە قەشە گەورەکانی سەدە ناوەنجی یەکان بهێنینەوە . یۆحەنای دەم زێڕین دەیگوت « هیچ کام لە دڕندەکانی سەرزەمین وەك ئافرەت زیانبەخش نی یە » . بەڵێ نازناوی جەنابی یۆحەنا «دەم زێڕین » بوو . یەکێك لە نەوەی بە وەفای ئەو «دەم زێڕین»ە لە ناوەندی سەدەی بیستدا ، بەڵێ لە ناوەندی سەدەی بیستدا نووسیوی یە دەڵێت درۆو دەلەسەو مەرایی کردن وان لە خودی سروشتی ئافرەتدا . ئەو یەکە جەنابی زانای کۆمەڵایەتی ئەمەریکایی ئۆتۆ بۆلاکە کە ساڵی ١٩٥٠ کتێبێکی بە ناوی « تاوانی ئافرەت »ەوە بلاّوکردۆتەوە . یەکێك لە سەرچاوەکانی

ئۆتۆ بۆلاك كتێبی « چەكوشی جادووگەران »ە كە ساڵی ١٤٨٧ ، واتە نزیكەی ٥٠٠ ساڵ لەمەوبەر ، دانراوە .

بەوەی باشە ژیانو مێژوو بێ بەزەیی بیروباوەڕی نالەبار زیندەبەچاڵ دەكەن . لە مەسەلەی ئافرەتیشدا بەڵگە زۆرەكانی هەردووكیان بەسن بۆ بەربەچ دانەوەی ئەوانەی لایەنگری بۆسانیی مێینەو نێرینەن .

وەلامی ژیانو مێژوو

سەمیرامیس . كیلۆپاترا . تەختی بەلقیس . زەنوبیای تەدمور . خۆلەمێشی لاشەی جاندارك . ئافرەتانی ئەسپارتە . قبول . مادام رۆلان . ماری كۆری . ئافرەتانی سۆڤێت .

بەڵگەكانی ژیانو مێژوو وا نیشان دەدەن كە هیچ جیاوازی‌یەك لە نێوانی ئافرەتو پیاودا نی‌یەو گەر هەشبێت دەستكردی كۆمەڵ خۆیەتی . سەردەمی هەرە زوو بە هیچ كلۆجێك جیاوازی‌ی لە نێوان كاری مێینەو نێرینەدا نەبوو ، ئافرەت بەر لە دروست بوونی خێزان تەنانەت ڕاویشی دەكرد ، ئەوساكە وەك پیاو بەهێزو بەتوانا، چاو قایمو ئازا بوو .

دوای ئەوەش كە ئافرەت بە زۆر كرایە ئەندامی دووەمی

کۆمەڵو گەلێك مافی لێ سەندرایەوەو لە زۆر کارو ئەرکی گرنگ دوور خرایەوەو لە گەلێك پایە بێبەری‌ی کرا ئینجا هەر دەرفەتی بۆ هاتبێتە پێشەوە نیشانی داوە کە هیچی لە پیاو کەمتر نی‌یە ، وەك ئەو فەرمانڕوایی کردووەو چۆتە جەنگەی شەڕەوەو بیری بۆ شتی نوێ چـووە ٠

بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستی‌یانە دیسان پەنا دەبەینەوە بەر چەند بەڵگەو نمونەیەکی ژیانو مێژوو ٠

شامورامات کە بە هەڵە ناوی بۆتە ســەمیرامیس دەوروبەری ٢٨٠٠ ساڵ لەمەوبەر بووە فەرمانڕەوای بە دەسەڵاتی ئاشوورو چەند شەڕێکی سەرکەوتووی کرد کە بەشی زۆریان لەگەڵ میدی‌یەکانی باپیرەگەورەی کوردا بوون ٠ سەمیرامیس کە هەتا هەتایە ناوی لـە ناواندا دەبێت وەك دەڵێن بە شانازی‌یەوە ئەم قسانەی لەسەر تاشـە بەردێك هەڵکەندووە :

« سروشت منی بە ئافرەت دروست کرد ، بەڵام کردارەکانم بۆری کرداری پیاویان داوە ، فەرمـانڕەوای ئیـمپراتۆری‌ی نەینەوام ، بەر لە من هیچ ئاشـوری‌یەك دەریـای گـەورەی نەبینیوە ، بەڵام من بە چاوی خۆم چوار دەریا دەبینم کە وان لە ژێر دەسەڵاتمدا » ٠

ئاخۆ کام خوێندەوار هەبێت ناوی شازادەی بەناوبانگی میسـر کلیۆپاترای نەبیستبێ ؟٠ وابزانم کەس ٠ بەڵام واشبزانم بە دەگمەن

هەن بزانن کە میسر تەنها یەك کلیۆپاترای بەناوبانگی پێشکەش بە مێژوو نەکردووە • ئـەو کلیـۆپاترایەی وەهـا دەنـگی داوەتـەوە کلیۆپاترای حەوتەمە کە هاوسەری دیۆنیسی پاشا بوو • کلیۆپاترای حەوتەمو دیۆنیس کـە پێکرا فەرمـانڕەوایی‌یان دەکرد لە سـەر دەسەلات تێکچون • سالی ٤٨ی پێش عیسا خۆیو لایەنگرانی دوور خرانەوە بۆ سوریا ، بەلام سالی نەبرد کە کلیـۆپاترا توانیی بـە یاریدەی یۆلیۆس قەیسەر بگەڕێتەوە سەر تەختی پاشایەتی میسر • یۆلیۆس قەیسەر کوژراوی زیـرەکیو وریـاییو دونیادیدەیـیو شۆخیی کلیۆپاترا بوو • کە ئەو کوژرا کلیۆپاترا دەسـتی لەگەل مارك ئەنتۆنیۆ تێکەل کردو سالی ٣٧ی پێش عیسا شووی پێ کرد• پاش شەش سال کە دوژمن زەفەری پێ بردن هەردوکیان خۆیان کوشـــت •

داستانی ژیانی کلیۆپاترا سەرنجی نووسەرێکی گەورەی وەك شەکسپیری وەها ڕاکێشا کە یەکێك لە بەرهەمە ناودارەکانی خۆی بۆ تەرخان کرد • ژینامەی کلیۆپاتراو ئەو مارەی کـە دەلێن خۆی پێ کوشت بوونە هەوێنی بەرهـەمی زۆر نووسـەرو هونەرمـەندی بەناوبانگی تر •

بەلام هەر وەك وتمـان ژمـارەیەك کلیۆپاتـرای تر بـەر لـە کلیۆپاترای حەوتەم بەشداری‌یان لە فەرمانڕەوایی میسـری کۆندا کردووە • کلیۆپاترای یەکەم نزیکەی ١٥٠ سال بەر لەو دەسەلاتی

وڵاتی بۆ ماوەی چەند ساڵێك گرتە دەستو لە مەیدانی کارگێڕیدا هیچی لە مێردە جوانەمەرگەکەی کەمتر نەبوو • کلیۆپاترای سێیەم (١٦٠-١٠١ی پێش عیسا) ماوەیەکی دورو درێژ شان بە شانی پاشای مێردی فەرمانڕەوای دەسەڵاتداری میسرو دەوروبەری بوون •

بەلقیس بەر لە ئیسلام بە ماوەیەکی زۆر بۆ ماوەی پازدە ساڵی ڕەبەق، تاکە فەرمانڕەوای یەمەن بوو ، وەك سەرچاوە کۆنەکان باسی دەکەن زۆر جار بە لای کەمەوە ١٠٠ هەزار پیاو لە دوای ئەم ئافرەتەوە دەڕۆیشتن • تەختی بەلقیس هێند ڕازاوە بوو سەرنجی زوربەی شاعیرانی ئەو سەردەمەی ڕاکێشا • مێژوونووس هەن دەڵێن گوایە بەندی مەئرەبی ناودار بە فەرمانی بەلقیس دروست کراوە • قورئانی پیرۆز بە درێژی باسی تەختو بەختو دەسەلاتی بێ وێنەی بەلقیسی کردووە •

کاتێك ڕۆمانەکان باڵی باڵدارو ناڵی ناڵداریان دەشکاند زەنوبیای تەدمور (١) کە وا دیارە لە جوانیدا کەم هاوتا بووە ، توانی وەك پاڵەوان لە ناوەندی سەدەی سێیەمدا ، واتە نزیکەی چوار سەدە بەر لە ئیسلام ، بێتە مەیدانەوەو ئەوی بە کەم پیاو دەکرێت بیکات ، ڕۆمانەکانی دەرکردو دەسەلاتی خۆی گەیاندە میسرو سودان ، شامو عیراقو ئاسیای بچوك • لە دوا شەڕیدا زەنوبیا ساڵی ٢٨٢ کەوتە دەست ڕۆمانەکان کە بە ڕێزەوە ناردیانەوە وڵاتی خۆی •

---

(١) تەدمور ١٥٠ میل کەوتۆتە ئەولای دیمەشقەوە •

جێگــەی شیاوی جــان دارك قوڵایی دڵی هەمــوو نیشتمانپەروەرێکە.ئەم کچە جوتیارە کە چاوی کردەوە فەرەنســەی نیشتمانی لە ژێر پۆستاڵی ئینگلیزی داگیرکەردا دەیناڵاند . تا ئــەو نەهاتە مەیدانەوە کەس نەیتوانی شاری ئۆرلیان ئازاد بکات . باســی ئازایەتیو لەخۆبوردنی جان دارك کەوتە سەر زوبانی گشت لایەك، باڵی بە هەزاران لاوی فەرەنسەوە نا بێ ترس بکەونە گیانی دوژمن. بۆ خۆی هەمیشە لە ڕیزی پێشەوە بوو تا لە شەڕێکی گەرمی نزیك پاریس بە تیری دوژمن پێکراو کەوتە دەســت ژمارەیــەك پیــاوی ترسنۆکی خۆفرۆش کە بێ ســەوا بە هــەزار لیفەر فرۆشــتیان بە ئینگلیزەکانی دوژمنیان . جان دارك تا ئەو ڕۆژەی کڵپەی ئاگــری داگیرکەر دوا هەناسەی ژیانی لێ بڕی (٣٠ی مایسی ١٤٣١) سەری بۆ کەس شۆڕ نەکرد ، خۆڵەمێشی لاشەی پیرۆزی زیاتر پیــاوانی فەرەنســەی بۆ خەبات هان دا .

ئەوانەی لە ناو پاشا هەرە ناودارەکانی ئەورویــادا دەتــوانن شان لە شانی ئێلیزابێثی یەکــەم بدەن زۆر کــەمن . ئێلیزابێــث بۆ ماوەی ٤٥ ساڵی ڕەبەق (لە ١٥٨٨وە تاوەکو ١٦٠٣) فەرمانڕەوایی ئینگیلتەرەی لە باوكو براو خــزمانی باشــتر کــرد . ئێلیزبێث لــە سەردەمێکی زۆر ناسکدا خۆی تەرخان کرد بۆخزمەتی وڵاتەکەی، تەنانەت شووشی نەکرد هــەرچەندە هەموو میــروپاشای ئــەوروپا شانازی یان دەکرد گەر ئەو پێیان ڕازی بوایە . کاروباری وڵات لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی ئێلیزابێثدا وەهــا ڕێکوپێكو بێ کێشــە

نەچوو بە ڕێگەوە کە تا مردنی یەك جار سەرەك وەزیرانی نەگۆڕی • لە سەردەمی ئەودا بوو ئینگلیزەکان توانییان بگەنە ئەمەریکا ، هەموو ئەو قەرزانەی لەسەر ولاتەکەیان بوو بیدەنەوە ، کللك‌و باڵی پاشای لەخۆ بایی بووی ئیسپانیا فلیپی دووەم بکەن کە بەر لەوە بێ سوود هەوڵی دونیای دا بۆ ئەوەی ئێلیزابێث شووی پێ بکات •

ئافرەتە ئەسپارتەیی‌یەکانی یۆنانی کۆن شەڕ نەبێت کە کەوتبووە ئەستۆی مێردەکانیان ئیتر هیچ ئەرکێکی پیاو نەبوو بە ڕێکوپێکی بەجێی نەگەیێنن • پیاوە ئەسپارتەیی‌یەکان دەگمەن دەکەوتنە ماڵ، هەمیشە یا لە بارەگای لەشکر خەریکی مەشق یا لە ولاتان مەشغوڵی شەڕ بوون • وەك مێژوونووسێکی ئەو سەردەمە باسی دەکات پیاوانی ئەسپارتە فریا نەدەکەوتن تەنانەت منداڵەکانیشیان بە باشی بینن • کشتوکاڵ ، بازرگانی ، پیشەسازی‌و هەموو کارێکی تری ژیانی ئەسپارتە بە دەست ئافرەتەوە بوون • هی وایان هەبوو داهاتی ساڵانەی شانی لە شانی داهاتی ساڵانەی بودجەی دەوڵەت دەدا •

هەر بەو جۆرەش لە کاتی شەڕی دوورودرێژی خاچداراندا زۆر جار ئافرەت جێگەی ئەو میرو پاشاو دەرەبەگە گەورانەیان دەگرتەوە کە بە خۆیان‌و لەشکریانەوە بەرەو فەلەستین دەکەوتنە ڕێ • ناوچەی شامپینی ناو فەرەنسە بۆ ماوەی چل ساڵ (لە ١١٨٢وە تاوەکو ١١٢٢) بە دەست ئافرەتێکەوە بوو •

له پێشکەوتووترین وڵات تا ناوەنـدی سـەدەی حـەڤدەش کەیبانوو گـەر میوانێکی بهـاتایە دەبوو بیـاتە ژووری نوسـتنی ، کەلەگی‌و دیوەخان هی پیاو بوون • بەڵام کە ئافرەتی ئەوروپا چاوی کردەوە ئـەویش دیوەخـانی بۆ خـۆی دامەزرانـد • ئافرەتـە دەستدارەکانی پاریس‌و لەندەن کە خولیای یەکسـانیی کەوتبووە کەلەیانەوە قبـوڵیان داهـێناو هەر یەکـەیان ڕۆژێکی حـەفتەیان بۆ میوانداری هەڵبژارد • ئەوانەی دەچوونە ئەو دانیشتنانە تەنها بایەخیان بە ئارایشت‌و خۆ ڕازاندنەوە نەئەدا ، بەڵکو دەشیانویسـت قسـە بزانن‌و وەك پیاوان دەنگیان هەبێت • واش بوو • لەو دیوەخانانـەدا گەلێك ئافرەتی لێ هاتوو دەرکەوتن ، ئەوانەی وەك پیاو قسـەزان بوون،وەك ئەو بیریان دەکردەوەو لە جیهان‌و دەوروبەر دەگەیشتن •

ئەم جۆرە نیمچە کۆبونەوانە زیـاتر ئافرەتیان بەرەو ژیـانی سیاسیی بردەقسە بەرزەکەی مادام رۆلان لە گەرمەی هەراوبگری شۆڕشی فەرەنسەدا ، لەوکاتەدا کـە تاوانبارو بێ تـاوان وەك یەك سەریان دەپەڕێنرا ، تا ئیمڕۆش لە شوێنی خۆیدا دەنگ دەداتەوە، گرمەی دێت ، هەزاران داستان دێنێتەوە یاد :

« ئەی سەربەستی ! چەند تاوان بە ناوتەوە دەکرێت ! »

شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لە سەرداران‌و لایەنگرانی شۆڕش پێیان لە دیوەخانی مادام رۆلان نەدەبڕاو هەمویان بە ئەوپەڕی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە سەیریان دەکـرد • مادام رۆلان بە تـەواوەتی

کاری کردبووە سەر جان ماری رۆلانی هاوسەری کە لە گەرمەی ڕوداوەکانی شۆڕشدا دوو جار بووە وەزیری کاروباری ناوخۆ • زۆری نەبرد مادام رۆلان بۆ خۆیشی بووە یەکێك لە قوربانی‌یەکانی ئەو ناوانە گەورانەی بە ناوی ئازادی‌و سەربەستی‌یەوە دەکران ، ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٧٩٣ سەری قرتێنرا ، کە پاش دوو ڕۆژ جان ماری‌ی مێردی پێی زانی ئەویش لە داخانا خۆی کوشت •

ماری کۆریش ئافرەتێکی ناسراوی ترە کە لەگەڵ زانا گەورەکانی جیهان ناو دەبرێت • دۆزینەوەی ڕادیۆم بەرهەمی بیری وردی ئەوو پێری هاوسەری‌یە • بەو دۆزینەوەیەی ماری کۆری کە خەلاتی بەرزی نۆبڵی پێ وەرگرت ، هیوای نەهێشتنی نەخۆشی شێرپەنجە پەیدا بوو • ژیانی ڕۆژانەو کارە زانستی‌یەکانی ماری کۆری‌ی تا ئێستەش سەرنجی نووسەران ڕادەکێشن • زۆر نی‌یە فرانسواز جیرۆی نووسەری فەرەنسەیی کتێبێکی سەربەخۆی دەربارەی ئەو زانا پایە بڵندە بڵاوکردۆتەوە ، فرانسواز کتێبەکەی ناو ناوە « ئافرەتێك کە جێگەی ڕێزە » •

تاقی کردنەوەی ئەو وڵاتانەی هەموو مافێکی ئافرەتیان داوە لە هەموو شت زیاتر ئەو ڕاستی‌یە دەسەلمێنن کە جیاوازی‌ی لە نێوان نێرینەو مێینەدا نی‌یە • هەر بۆ نمونە چەند ژمارەیەکی کەم لەم بارەیەوە دەخەینە بەر چاو • لە یەکیەتی سۆڤێت هەموو دەرگایەک

له کێڵگه‌کانه‌وه تا ئاسمانگه‌ری‌ی ، بۆ ئافره‌ت خراوه‌ته سه‌ر گازی پشت ، ئه‌مه‌ش ئه‌نجامی ڕاسته‌و خۆی ئه‌وکاره‌یه :

ساڵی ١٩٢٨ ژماره‌ی ئه‌و ئافره‌تانه‌ی له یه‌کیه‌تی سۆڤیت کاریان ده‌کرد خۆی ده‌دا له ٨ر٢ ملیۆن که‌س ، ساڵی ١٩٧٠ ئه‌و ژماره‌یه گه‌یشته نزیکه‌ی ٤٦ ملیۆن که‌س • له شوره‌وی له ٥١٪ی کرێکارو فه‌رمانبه‌رو له ٥٤٪ی ئه‌وانه‌ی له کۆڵخۆزه‌کاندا به کشتوکاڵ یا په‌روه‌رده‌ی ئاژه‌ڵه‌و خه‌ریکن ئافره‌تن • دیسان هه‌ر له‌وێ له ٤٧٪ی ئه‌وانه‌ی به کاری زانستی‌یه‌وه خه‌ریکن‌و له ٧٢٪ی مامۆستاو له ٣١٪ی ئه‌ندازیارو له ٧٢٪ی پزیشك ئافره‌تن • له ساڵه‌کانی شه‌ڕی دووه‌می جیهاندا پتر له ملیۆنێك ئافره‌ت چه‌کیان هه‌ڵگرت‌و دژی داگیرکه‌ره نازی‌یه‌کان چوونه ناوجه‌رگه‌ی شه‌ڕه‌وه‌و ژماره‌یه‌کی زۆر قوربانی‌یان داو گه‌لێکیان له پێناوی نیشتماندا چوونه سه‌ر پای قه‌ناره •

ئه‌مانه‌و گه‌لێك شتی تری وه‌ك ئه‌مانه به‌ڵگه‌ی ئه‌وه‌ن که مێینه هیچی له نێرینه که‌متر نی‌یه • له ڕاستیشدا تا ئیمرۆ هیچ بیرێك وه‌ك سۆشیالیزم‌و به ڕاده‌ی ئه‌و یه‌کسان سه‌یری ئافره‌تی نه‌کردووه •

بیری سۆشیالیزم و ئافرەت

ئەفلاتۆن و ئافرەت • ئافرەت لای ئیبن روشد • ڕێنیسانس • تۆماس مۆر و کامپانیللاو فۆرێی و بیبێل و ئافرەت • جان دۆروان و پرودۆن • ڕۆژی ٨ی مارت •

دەبوو باری قورسی ژیانی ئافرەت لە زووەوە سەرنجی نووسەرو فەیلەسوفە گەورەکانی جیهان ڕابکێشێت ، تایبەت ئەوانەیان کە دڵسۆزانە بە دوای چارەسەر کردنی کێشەکانی کۆمەڵدا دەگەڕان • ئەوانەی لە میسری کۆن دەمردن پارچەیەك کاغەزی بەردییان لەگەڵ دەناشتن کە ئەمەی تێدا نووسرابوو :

« کەسم نەکوشتووە ، فرمێسکی کەسم نەڕشتووە ، داوێن پیسیم نەکردووە ، ئازاری بێوەژنم نەداوە ، شیرم لە دەمی کۆرپە نەفڕاندووە ... کەواتە گەورەکان ڕێگە بە مردوو بدەن بێتە خزمەتتان » •

فەیلەسوفی گەورەی یۆنان و جیهان ئەفلاتۆن بەر لە نزیکەی ٢٣٠٠ ساڵ دەیگوت هیچ جیاوازییەك لە نێوان نێرینەو مێینەدا نییە،گەر هەشبێت جۆرە نەك ڕادە،واتە لەوانەیە ڕادەی زیرەکیی پیاوێك لە ئافرەتێك یا لە پیاوێکی تر زۆرتربێت،هەروەك چۆن دەشێت ڕادەی زیرەکیی ئافرەتێك لە پیاوێك یا لە ئافرەتێکی تر زۆرتر بێت • لەبەر ئەوە ئەفلاتۆن دەیگوت ڕژێمی سەرکەوتوو

دەبێت بێ هیچ جۆرە جیاوازی‌یەك كاروباری میری‌و گشت كارێكی تر بە ئافرەت‌و پیاو بسپێرێت‌و وەك یەك بۆ هەموو ئەرك‌و فەرمانێك ڕایانبهێنێت • تەنها ئەوەندەیە بە لای ئەفلاتۆنەوە ئەو ئافرەتانەی كاریان پێ دەسپێردرێت دەبێت بە دەستوری پیاو لە چین‌و توێژەكانی سەرەوەی كۆمەڵ بن •

فەیلەسوفی گەورەی عەرەب‌و ئیسلام ئیبن روشد (١١٢٦ـ ١١٩٨) تا ڕادەیەك ئاوا بوونی خۆری شارستانەتی ئیسلامی بەو بارە قورسەوە دەبەستەوە كە ئافرەتی تێكەوتبوو •

لە سەردەمی ڕێنیسان (نهضه)دا كە ڕوناكبیرانی ئەورووپا ویستیان ئادەمیزاد لە كۆت‌و زنجیری سەدە ناوەنجی‌یەكان ڕزگار بكەن‌و شوێنی شیاوی خۆی لە كۆمەڵدا بدەنێ ئافرەتیش وەك نیوەی مرۆڤ سەرنجی ڕاكێشاو سەنگی لە جاران زیاتر بوو • لای دانتی‌ی یەكەم نووسەری سەردەمی ڕێنیسانس پاتریس پۆرتینـاری وەك ئافرەتێك هیچی لە ڤێرجیلی نووسەرو شاعیری گەورەی ڕۆمانی‌ی كۆن كەمتر نەبوو • ئەنتۆنیۆ ئیڤانۆی روناكبیری ئیتالیایی سەردەمی ڕێنیسانس لە ناوەندی سەدەی پازدەدا ، واتە پتر لە ٥٠٠ ساڵ لەمەوبەر دەربارەی ئافرەت نووسیویە دەڵێت :

« ڕاست نی‌یە ئافرەت وەك دابەستە ببەسترێتەوە ، لە ژیان دوور بخرێتەوە تا وای لێ دێت وەك ئەوانەی ساڵەهای ساڵ لە بەندیخانەدا دەمێننەوە بە هەموو شتێك سەرسام بێت » •

ڕوناکبیرێکی ئیتالیایی تری هەر ئەو سەردەمە بە ناوی جیللی یەوە دەیگوت نیوەی کۆمەڵ کە پیاوە دەبێت دان بە تاوانی گەورەی خۆیدا بنێت و لێی پەشیمان بێتەوە ، چونکە پیاوان بە چاوی نۆکەرو کارەکەرو کەنیزەك سەیری ئافرەت دەکەن نەك وەك هاوڕێ ، ئەمەش ، وەك دەیگوت ، « کارێکە هیچ ئاژەڵێك زات ناکات بیکات » .

زانای هەرە گەورەو مامۆستای هەموو دەزگا ئەکادیمی یەکانی ئەوروپای سەردەمی ڕێنیسانس ئیرازموس (١٤٦٦ـ١٥٣٦) بە هەمان دەستوور سەرنجی بۆ ئەوە ڕادەکێشا چۆن هۆزو تیرە دواکەوتووەکانی ئەو سەردەمەی ئەمەریکای تازە دۆزراوە مێرد لەسەر جیابوونەوە سزا دەدەن نەك ژن .

لە سەردەمی ڕێنیسانسدا بۆ یەکەم جار لە مێژوودا بیروباوەڕی سۆشیالیزم سەری دەرهێنا . یەکەم کەس کە دەرکی ئەو ڕێبازەی کرد تۆماس مۆری زانای گەورەی ئینگلیز بوو .

تۆماس مۆر(١٤٧٨ـ١٥٣٥)لەبەر ئەوەی زیرەك و شارەزاو خاوێنی وەك خۆی کەم بوون بووە ئەندامی پەرلەمان و پاش ماوەیەك کرایە ڕاوێژکاری یەکەمی پاشای ئینگیلتەرە . مۆر کە مامۆستایەکی بەهرەمەندو پارێزەرێکی سەرکەوتوو بوو قەت حەزی لە کاری میری نەدەکرد ، بەڵام پێی وابوو لەو ڕێگەوە دەتوانێت دەور لە چاك کردنی باری خراپی کۆمەڵدا ببینێت . کە ئەوە سەری نەگرت

جلەوی دایە دەست خەیاڵو بە نـوکی خـامەی ڕەنگینی دیمـەنی کۆمەڵێکی بۆ کێشاین کە لە وێنەی ئەبوو ، کۆمەڵێك کـە تۆماس مۆر دەیویـسـت بێتە نمونەی ڕژێمی داهاتووی ژیانی ئادەمیزاد • مۆر ئـەو کۆمەڵەی ناو نـا «یۆتۆپیا» کـە لـە دوو وشـەی لاتینی پێکهاتووەو بە هەردوکیان مانای « ئەو شوێنەی نی‌یە » دەبەخشن •

لە «یۆتۆپیا» هیچ جۆرە جیاوازی‌یەك نەبوو ، هەموان یەکسان بوون ، وەك یەك کاریان دەکردو وەك یەك دەژیان • بە پێی یاسای هەمان کۆمەڵ هەرچی جیـاوازی بێ لە نێـوانی ئافرەتانو پیـاوانی «یۆتۆپیا»دا نەبوو • ئافرەت لە کێڵگەو کارگەو کارگێڕیو فێرگەو لەشکرو هەموو شوێنێکی تر وەك پیاو کاری دەکـرد • ئافرەتـانی «یۆتۆپیا» مافی ئەوەیان هەبوو تەنانەت بشبنە قەشـەو بەڕێوەبـەری کاروباری کڵێسەو پەرستگاکان • هیچ ئافرەتێکی یۆتۆپی خـۆی بە جل شتنو چێشت لێنانەوە خەریك ناکات چونـکە خۆشی بکـوژێت ناتوانێت نانی بەلەزەتی وەك چێشتخانە گشتی‌یەکان لێ بنێتو جلو بەرگ وەك ئەو دەزگایانە بشوات کە بۆ ئەو کارە تەرخاو کراون• ئاخۆ کام ئافرەت بێت حەز نەکات لەگەڵ هاوەڵەکانی بە دەم ئاوازی خۆشەوە لە کۆشکێکی ڕازاوەدا کاتی نان خواردن بەرێتە سەر •

ئافرەتانی «یۆتۆپیا» هەموو خوێنـدەواری تەواون ، کـاتی بێ کاری‌ی بە خوێندنەوە یا وەرزش یا لێدانی ساتوسەمتور دەبەنە سەر، گاڵتەیان بە زێڕو خشڵ دێت چونکە لای ئەوان کەلەبچەو ئاودەست لە زێڕ دروست دەکەن • هیچ کام لە ئافرەتانی «یۆتۆپیا» ئارایشـت

بەکار ناهێنن لەبەر ئەوەی جوانی سروشت لایان لە سەروو هەموو جوانی‌یەکەوەیە ، جگە لەوەی بە لای پیاوانی «یۆتۆپیا»وە یەکەم جوانی‌ی ڕەوشتەو دووەم جوانی‌ی دەموچاو •

شایانی باسە تۆماس مۆر بە پێی توانا کچەکانی بە گیانی «یۆتۆپیا» گوش دەکرد بۆیەکا بوبونە نموونەو لە هەموو شوێن پەنجەی ڕێزیان بۆ ڕادەکێشرا • وا دیارە شارەزایی‌و زانیاری‌ی ئەوکچانە سنووری نەبووە ، هەر لەبەر ئەوەش بوونە سەرچاوەی گرنگی ڕوون کردنەوەی ژینامەو بەسەرهاتی باوکیان •

دیارە تۆماس مۆری گەورە کە لە هەموو شتێکدا وەك سەرنجی بۆ ئافرەت بەرز بوبو ، بۆ کۆمەڵی دواکەوتووی ئەوسای ئینگیلتەرە دەستی نەئەدا • ڕۆژی ٦ی تەمموزی ساڵی ١٥٣٥ لە یەکێك لە بەندیخانە تاریکەکانی لەندەنی پایتەخت سەری پەڕێنرا •

دوای تۆماس مۆر بە دەوروبەری نیو سەدە تۆمازۆ کامپانێللای ئیتالیایی (١٥٦٨–١٦٣٩) لە «شاری ڕۆژ»دا چمکێکی کردە سەر مافەکانی ئافرەتانی «یۆتۆپیا» بەوەی سەعاتی کاری ڕۆژانەی بۆ ئەوان‌و پیاوان کردە چوار لە بریتی شەش‌و سەرتابای ئەرکی پەروەردەو بەخێوکردنی منداڵی خستە ئەستۆی دەوڵەت •

سەدەی هەژدەو نۆزدە بیری «سۆشیالیزمی یۆتۆپی»(١)

---

(١) ئەو ڕێبازی سۆشیالیزمی‌یەی زۆر زەحمەتە لەگەڵ ژیاندا بگونجێت بە ناوی کتێبەکەی تۆماس مۆرەوە ناو نراوە « سۆشیالیزمی یۆتۆپی » •

زۆر پەرەی سەند • گشت سۆشیالیستە یۆتۆپییەکانی ئەو سەردەمەش ، تەنها پرودۆن نەبێت ، دانیان بە هەموو مافێکی ئافرەتدا ناوەو لە هیچ ڕوویەکەوە لە پیاویان جیا نەکردۆتەوە • باری ژیانی ئافرەت لای شارل فۆرێیێ (١٧٧٢-١٨٣٧) پێوانەی ڕاستەقینەی ئازادیی کۆمەڵە • فۆرێیێ دەیگوت هیچ کۆمەڵگایەکی ئەم جیهانە نە ئیمڕۆو نە سبەینێ مافی نییە بڵێت ئازادم تا ئافرەتەکانی لە هەموو ڕوویەکەوە ئازاد نەبن ، دادو دادپەروەری بێ باڵو گیان دەمێننەوە تا سەرتاپای مافەکانی ئافرەت دەدرێن •

ساڵی ١٨٧٩ ڕوناکبیری ئەڵەمانیی ناودار ئۆگۆست بێبێل کتێبێکی بە ناوی « ئافرەتو سۆشیالیزم»ەوە بڵاو کردەوە کە تێیدا باسی ژیانی پڕ ئەندێشەی ئافرەتانی وڵاتە سەرمایەدارییەکان دەکاتو بە گەرمی شۆڕشگێڕان هان دەدات پشتگیریی لە مەسەلەی ڕزگاریی ئافرەت بکەنو داوا لەمانیش دەکات ڕیزەکانیان ڕێك بخەنو بچنە ناو کۆڕی خەباتەوە بۆ جێ بەجێ کردنی مافەکانیان• لە هەمان کتێبدا بێبێل زۆر بە تونـدی بەربەچی ڕاکانی پرودۆن سەبارەت بە ئافرەت دەداتەوە •

بیری سۆشیالیزم کاری کردە سەر ژمارەیەك ئافرەتی چالاك • یەکێك لەوانە جان دۆروانی فەرەنسەیی بوو کە ئافرەتێکی قسەزانو لێهاتوو بوو ، لە هەر کۆڕێکی سیاسی بۆی بلوایە مەسەلەی ئافرەتی دەهێنایە پێشەوە • دۆروان زۆر چاك دەیزانی باسای

ولاَنەکەی ڕێگەی ئافرەت نادات خۆی بۆ پەرلەمان بپاڵێوێت ، ئینجا لەگەڵ ئەوەش لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٨٤٩دا خۆی پاڵاوت تەنها بەو نیەزەی بە ناوی پڕۆپاگەندەوە خەڵك لە دەوری خۆی کۆبکاتەوەو باسی بێ مافی‌ی ئافرەتیان بۆ بکات .

بەلاَم هیچی نابێت بەو قسانەی بە پرودۆنی وتن . وەك وتمان پێشتر جوزێف پرودۆنی فەرەنسەیی (١٨٠٩-١٨٦٥) تاکە سۆشیالیستی سەدەی نۆزدە بوو کە لەو بڕوەڕەدا بوو ئافرەت تەنها بۆ ناو ماڵ دروست بووە . پرودۆن لەم بارەیەوە قسەی قۆڕی زۆر کردووە ، بەلاَم جارێکیان جێن دۆروان لە قافدا باش دەیگرێت کە بە تەوسەوە پێی دەڵێت :

« ئەرێ جەناب زەحمەت نەبێ پێم ناڵێیت کام پارچەی لەشتەتۆی کردۆتە پاسادانەر »

لە وەلاَمدا جەنابی پرودۆن ڕەنگی سوور سوور وەك گۆمی خوێن هەڵگەڕاو هیچی تر !

بەرە بەرە ئافرەتانی ئەم ڕێبازە تێکەڵ بە خەباتی شۆڕشگێڕانەی کۆمەلاَنی خەڵك بوون . ساڵی ١٨٧١ ئافرەتانی فەرەنسە دەوری باشیان لە پاراستنی « کۆمۆنەی پاریس »دا بینی . نزیکەی ١٠ هەزاریان لە پایتەخت ئازایانە هاتنە مەیدانەوە بۆ بەرگری‌ی لە کۆمۆنە بەرامبەر هێرشی دوژمن . ئەو ڕۆژانە « یەکیەتی ئافرەتان بۆ پاراستنی پاریس‌و چاودێری‌ی بریندارا‌ن » دامەزرا . ژمارەیەک لەو ئافرەتانە لە شەڕی شەقامەکانی پاریسدا کوژران .

زۆری نەبرد کرێکاری ئافرەتی ئینگیلتەرەو فەرەنسەو ئەڵەمانیا ڕێکخراوی تایبەتی‌یان بۆ خۆیان دامەزراندەسالی ١٨٩١ کرێکاری ئافرەتی ئەڵەمانیا کەوتنە بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی (Gleichheit) (گلایخایت ــ یەکسانی‌ی) کە کلارا تسێتکین (١٨٥٧-١٩٣٣) بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ لەسەر یەك سەرنووسەری بوو •

هەنگاوی داهاتووی گەورە لە سەرجەمی بزوتنەوەی ئافرەتاندا بەستنی یەکەم کۆنگرەی جیهانی‌ی ئافرەتە سۆشیالیستەکان بوو لە شتوتگارتی ئەڵەمانیا ساڵی ١٩٠٧ • کۆنگرەی شتونگارت دەستەی سکرتێرانی ئافرەتانی جیهانی بە سەرۆکایەتی کلارا تسێتکین دامەزراندو ڕۆژنامەی «گلایخایت»ی کردە ئۆرگانی • لە کۆتاییدا بەشدارانی کۆنگرە بەیانێکیان بڵاو کردەوە کە تێیدا داوای خەباتیان دەکرد بۆ یەکسانی‌ی مافی ئافرەت‌و پیاو لە هەڵبژاردندا • ١١ ئەندامی کۆنگرە دژو ٤٧یان لایەنگری ئەم بڕیارە بوون •

دووەم کۆنگری ئافرەتانی جیهان ساڵی ١٩١٠ لە کۆپنهاگنی پایتەختی دانیمارك بەسترا • نوێنەرانی ئافرەتانی حەڤدە وڵات لەم کۆنگرەیەدا بەشدار بوون • یەکێك لە بڕیارە گرنگەکانی کۆنگرەی کۆپنهاگن دانانی ٨ی مارت بوو بە ڕۆژی ئافرەتانی جیهان کە کلارا تسێتکین پێشنیاری کرد • تا ساڵی ١٩١٤ ئافرەتانی هەر وڵاتە لە یەکێك لە ڕۆژانی مارتدا یادی ڕۆژی ئافرەتیان دەکردەوە ، بەڵام ئەو ساڵە وا ڕێك کەوت ئافرەتانی نەمسەو هۆڵەندەو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو هەنگاریاو ڕوسیاو ئەڵەمانیاو سویسرەو

چەند وڵاتێکی تر پێکەوە ٨ی مارت یادی ئەو ڕۆژەیان کردەوە ، لەوساوە ٨ی مارت بە تەواوەتی وەك ڕۆژی ئافرەتانی جیهان جێگەی خۆی گرت •

ڕۆژی ٨ی مارت بزوتنەوەی ئافرەتانی زیاتر بۆ پێشەوە برد• لەوساوە هەموو ساڵێك زوربەی ئافرەتانی جیهان ڕۆژی ٨ی مارت بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش دەکەونە خۆو دروشمەکانیان بڵاودەکەنەوەو کاری ساڵانەیان لە کۆڕی خەباتدا هەڵدەسەنگێنن • یەکێك لە یادەکانی ٨ی مارت ئاگری شۆڕشێکی گەورەی لە ڕووسیا هەڵگیرساند • ئافرەتانی پیترۆگرادی پایتەختەت ٨ی مارتی ساڵی ١٩١٧ خۆنیشاندانێکی گەورەیان دژی شەڕو ڕژێمی چارو برسێتی کرد ، لەو ڕۆژەوە جەماوەری پیترۆگرادو شارە گەورەکان وا خرۆشان تا لە ماوەیەکی کەمدا تەختوتاراجی نیکۆلایان تێکومەکان نەدا دەستیان هەڵنەگرت •

هەموو ئەو ڕاستییانەی تا ئێستە باسمان کردن نیشانی دەدەن چۆن ئافرەت ڕێگەیەکی سەختی بڕی تا هانە پێشەوەو بووە هێزێکی بزوێنەری دیاری کۆمەڵ • ڕاستە ئافرەت گەیشتووە بە گەلێك مافو جێگەی شیاو ، بەڵام تا ئێمڕۆش بە هەموو پلەیەك نەگەیشتووە •

ئافرەتی ئیمڕۆ

خەباتی نوێی ئافرەتان · کێشەی تری
ئافرەت · جیابوونەوە لە یەکیەتی
سۆڤیێت · کۆمەڵەی دوور خستنەوەی
پیاو · ڕۆژنامەی دانو نینۆك ·

بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهان کۆسپی زۆریان هێنایە ڕێگەی بزوتنەوەی ئافرەتان کە لەگەڵ تەواو بوونی ئەو شەڕەدا دیسان تێهەڵچوونەوە • دوای شەڕ ژمارەیەك ڕێکخراوی تری ئافرەتان دروست بوو، وەك «یەکیەتی فێدرالی ئافرەتە زانکۆییەکانی جیهان» (ساڵی ۱۹۱۹ دامەزرا)و « دەرگای کراوەی ئومەمیەت بۆ ئازادکردنی ئابووریی کرێکاری ئافرەت» (ساڵی ۱۹۲۹ دامەزرا)و «یەکیەتی فێدرالی ئەو ئافرەتانەی بە کاری سەربەستەوە (۱) خەریکن» (ساڵی ۱۹۳۰ دامەزرا) • هەمان کات بزوتنەوەی ئافرەتان لە زۆر وڵاتی تردا سەری دەرهێنا ، وەك میسرو لوبنانو تورکیاو چینو ئێرانو ژمارەیەك وڵاتی ئەمەریکای لاتینی •

لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانەوە ئافرەتان کەوتنە بایەخ دان بەو مەسەلە گەورانەش کە بەر لەوە بە کاری پیاو دادەنران ، وەك مەسەلەی ئاشتی • بە وێنە ئابی ۱۹۳٤ دەوروبەری ۱۱۰۰ نوێنەری ئافرەتانی دەیان وڵات (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ، فەرەنسە ، ئینگیلتەرە ، یەکیەتی سۆڤیێت ، سویسرە ، ئیسپانیا ، بەلجیکاو ئەڵێك

(۱) مەبەست ئەو کارانەیە کە سەر بە میریی نین ·

ولاتی تر) له پاریس کۆنگرەیەکی گەورەیان دژی شەڕو فاشیزم بەست ‌• دوای نزیکەی چوار ساڵ ئافرەتانی جیهان بە هەمان دەستوور کۆنگرەیەکی تریان لە مارسێلیا بەست •

شەڕی دووەمی جیهان بە ملیۆن کچی هەتیوو ژنی بێوەژن کرد ، دەیان هەزار ئافرەتی زەردو سوور بوونە خۆراکی ئاگری شەڕ • دیارە دوای ئەو شەڕە سامناکە دەبوو بزوتنەوەی ئافرەتانیش وەك هەموو دیاردەکانی تری کۆمەڵ هەنگاوی نوێ بەرەو پێشەوە بنێت • کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ « یەکیەتی دیموکراسیی ئافرەتانی جیهان » دامەزرا کە سەرەتا ئافرەتانی ٣٩ وڵات تێیدا بەشدار بوون • چ ئەم یەکیەتی‌یەو چ زوربەی ڕێکخراوەکانی تری ئافرەتانی جیهان بایەخ دەدەن بە مەسەلە گرنگەکانی ژیانی ئیمڕۆی ئادەمیزاد ، وەك مەسەلەی ئاشتی‌و ئازادیی گەلان‌و خەبات دژی برسێتی‌و چەوساندنەوەی نەتەوەیی‌و ئەو جۆرو بابەتانە •

شایانی باسە دەمێك ساڵە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بایەخ دەدات بە بزوتنەوەی ئافرەتان‌و داواکانی • ساڵی ١٩٦٩ ، بە وێنە ، ئەنجومەنی ناوبراو لەسەر داوای ئافرەتانی جیهان بڕیاری نەهێشتنی جیاوازکاریی ئافرەتی بڵاوکردەوە •

لەگەڵ ئەوەش زۆر لایەنی کێشەی ئافرەت هێشتا چاوەڕوانی چارەسەر کردنن • لۆسیل مایەری سکرتێرەی گشتیی کۆنگرەی ئافرەتانی جیهان کە ساڵی ١٩٨٠ لە کۆپنهاگن گیرا ئاشکرا دانی

بەوەدا نا کە لەم ساڵانەی دوایدا شتێکی ئەوتۆ بۆ ئافرەت نەکراوە. لە ڕاستیشدا وایە ، تایبەت گەر سەیری جیهان بەسەر یەکەوە بکەین.زۆر دوور نەڕۆین تا سەرەتای حەفتاکان نزیکەی لە ٨٥٪ی ئافرەتانی ئەفەریقا نەخوێندەوار بوون . ئێستەش جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لەو بارەیەوە نی‌یە ، هەرچەندە پێمان ناوەتە کۆتای سەدەی بیستەم .

بەشێکی زۆر لە ئافرەتانی جیهان دەزانن بنووسن‌و بخوێننەوە، بەڵام کەمیان خوێندەوارن . ڕەنگبێ لە هەزارا یەکی ئافرەتە هەرە خوێندەوارەکانی ئەو وڵاتانەی پێ‌یان دەڵێن جیهانی سێیەم ڕۆژی چاو بە ڕۆژنامەیەکدا نەخشێنن ، یا ساڵی کتێبێك نەخوێندنەوە . ئەو جۆرە خوشکانە بە ڕووکەش گەیشتوونەتە لقە پۆپەی پێشکەوتن ، بەڵام لە ناوەرۆکدا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆیان لەگەڵ دایرەگەورەیاندا نی‌یە . زوربەیان ناوی هەموو بۆنە خۆشەکانی کارگە ناودارەکانی فەرەنسەیان لەبەرە ، هەرچەندە قورسیشن ، بەڵام کەسیان ناوی دوو بەرهەمی هیچ نووسەرێکی گەورە نازانن ، هەرچەندە سوکیشن .

پاشماوەی ئەو جۆرە ئافرەتانە بوونەتە بار بە سەر شانی وڵاتە سۆشیالیستەکانەوە کە ئەوانیش گیرۆدەی گەلێك کێشەی ئافرەتن، وەك کەمی‌ی یا ڕادە نزمی‌ی باخچەی ساوایان . ڕاستە جیابوونەوە لە یەکێتی سۆڤێت لە هەموو وڵاتە پێشکەوتووەکان کەمترە ، بەڵام تەنانەت لەوێش نیسبەتی ئەو جیابوونەوەیە ساڵ بە ساڵ بەرز

دەبێتەوە • ساڵی ١٩٦٠ جیابوونەوە لە هەزاردا ٣ر١ بوو ، ساڵی ١٩٦٥ بووە ٦ر١و ساڵی ١٩٧٠ بووە ٦ر٢و دوای سێ ساڵ گەیشتە ٨ر٢ •

لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانی جیهان ، وەك دیمان ، هێشتا ئافرەت بە تەواوەتیو لە هەموو ڕوویەکەوە یەکسان نی یە • بێزاریی ئافرەتانی جیهان ئیمڕۆ لە زۆر شتدا خۆ دەنوێنێت • لە وڵاتە سەرمایەداری یەکانی ڕۆژئاوا هەر دەستە ئافرەتی وەڕسن و ڕێکخراوی تایبەتیی بۆ خۆیان دادەمزرێنن • لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمدا تەنها لە فەرەنسەو ئیتالیاو ئینگیلتەرە نزیکەی ٥٠ ڕێکخراوی ئافرەتانی لەو بابەتە دامەزرێنران •

هەر لەو جۆرە وڵاتانە ئافرەتی وا پەیدا بوون کە بە هیچ جۆر چارەی پیاویان ناوێت • ژمارەیەك لە ئافرەتانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ڕێکخراوێکیان دامەزراندووە ناوی « کومەڵەی دوور خستنەوەی پیاوە »• دەستەیەك لە هاوبیرانی ئەو ئافرەتانە دیسان لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا « کۆمەڵەی جیهانیی ستەمی ئافرەتانی دۆزەخ »یان دامەزراندووە •

بەخشەو نووسراوی ئەو ڕێکخراوانەش زۆر دەگەیێنن • «دان و نینۆك» ناوی یەکێکە لەو ڕۆژنامانەی ئافرەتانی ئەمەریکا بڵاویان دەکەنەوە • «ئافرەتی شەڕانی»ش ناوی یەکێکە لەو بەخشانەی خوشکەکانیان لە ئینگیلتەرە چاپیان دەکەن •

ئەگەر بێ مافیی ئافرەتی کورد لایەنێکی باشی تێدا بێت ئەوەیە کە شکور دەستی ناگاتە « دانو نینۆك » و «ئافرەتی شەڕانی»و ئەو جۆرە دەنگانەی وا گڕ بوون نووزەی ئاوازی ناسکی ئافرەتیان تێدا نەمـــاوە •

ئافرەتی کورد

ئـــافرەتی کـــورد لای گەڕیـــدە ئەوروپایی‌یەکان • ئاواتی حاجی قادرو مەلای گەورەو گۆرانو بێکەسو قانیعو هێمـن • زمـانی خەسـو • کچـی خوێندەواری هەولـێرو سلێمـانی • حەپسـە خـانو مینا خـان • کچانی زانکۆی بەغدا •

گەڕیدە ئەوروپایی‌یەکان گەلێکیان بە شانو باهـووی ئافرەتی کوردا هەڵداوە ، بە ڕادەیەك جارو بار خۆمانمان لە بیر دەچێتەوە • وابزانم ئەو گەڕیدانە بێ نیازی خراپ کەمێك زۆر ڕۆیشتون ، وا دیارە کە لە کۆڵانە تەسکەکانی شارە داخـراوەکانی ڕۆژهـەڵاتەوە هاتوونە ناو شاخو داخە کراوەکانی کوردستانەوە کەمێك سەریان لێ تێکچووە بۆیەکا ئافرەتانی کوردیان لە ئافرەتانی دەوروبەریان باشتر هاتوونەتە بەر چـاو •

ڕاستە ئافرەتی کورد بێ خاوس نی‌یە ، بەڵام ئافرەتانی هەموو ناوچە شاخاوی‌یەکانی جیهان هیچ کاتێك هیچ کامیان بێ‌خاوس نەبوون

چونکە نە سەرماو سۆڵەی زستان‌و نە تەڵزمی بەردی شاخەکان ڕێگەی پێ خاوسی‌ی نادەن • هەر ئافرەتێکی دەشتەکانی هندستان بهێنیتە ناو شاخەکانی کوردستان دەبێت نان لە دەمی خۆی‌و زارۆڵەکانی بگرێتەوە تا پارەی جوتێك پێڵاو بۆ خۆی‌و بۆ ئەوان پاشەکەوت دەکات •

بە هەمان دەستوور ئافرەتی لادێی کورد کەمێك لە ئافرەتی لادێیی چەند شوێنێکی تر پۆشتەترن ، حەزیان لە ئاڵ‌و واڵا زۆرە، جل‌و بەرگیان دڵ دەکاتەوە ، بەڵام ئەمیشیان بەرهەمی سروشتە ، ئەو ئافرەتە چاوی بە سەوزایی‌و شینایی‌و گوڵاڵەسوورەی دڵفرێن کردۆتەوەو هەمیشە ئەو ڕەنگانە دڵ‌و هەستیان بزواندووە • خۆ ئەگەر تەواو پۆشتەش نەبێت ئەوا بەرگەی بەفرانبارێك ناگرێت •

دیسان ڕاستە ئافرەتی لادێیی کورد عەباو یەچەی نەزانیوە ، بەڵام هەر ئەوەمان مابوو ئەو ئافرەتانە بە عەباو پەچەوە بە ناو دڕك‌و داڵی ناو کەندەڵان‌و چڕە داری لێڕان‌و لێشاوی ئاوی ناو گەلی‌یەکاندا مەشکەو هەمانەی پڕ بگوێزنەوە • هەر ئافرەتێکی عەجەم ڕێی بکەوتایە کوردستان دەبوو بەر لەوەی دەست بۆ هیچ بەرێت عەباو پەچەکەی فڕێ بدات • بڕواننە سەیرانە تێکەڵەکانی ئیمڕۆش دەبینن باجی ڕەعناو باجی مرووەت وەك کنێرو وەك ڤیان بێ عەباو پەچە هاتوچۆ دەکەن •

مەبەستم لەم قسانە ئەوەیە بڵێم ئافرەتی کورد نە هیچی لە کەس زیاترەو نە هیچیشی لە کەس کەمترە • کەی ، بێکەسەو تەنی ، « گیرۆدەی دەستی زوڵم » بوو ئەوساکە وەك هەموو دەستە خوشکێکی گیرۆدەی تری دواکەوتوو دەبێتو شەقڵی ئەو دواکەوتەی پێوە دیار دەبێت • وابزانم لەگەڵمان گەر بڵێم پێویستە کورد لە هەموو کەس زیاتر لە داڵغەی ڕۆمانسیەوە بەدوور بێت•

ئافرەتی کورد ، وەك هەموو ئافرەتانی جیهان ، بە درێژایی مێژوو گیرۆدەی بێ مافیو زۆرو ستەمی کۆمەڵ بووە • ژمارەیەك لە دابو نەریتە هەرە ناشرینە دەستکردەکانی ژیان ڕەگو ڕیشەیان لە ناوماندا داکوتاوە • لە لادێکان هێشتا ژن بە ژنو شیربایی هەر ماون • تەنانەت لە شارەکانیش دەگمەن کچمان بە ئارەزووی خۆی شوو دەکات • مارەییو پەڵپو نازونوزیماڵە کچ بوونەتە کۆسپێکی گەورە لەبەر دەم ژن خواستندا ، قانیع حەقییە « مارە بڕینی » ناو ناوە « بە پارە کڕین » • تا دوێنێ هەبوون شانازییان دەکرد کە تەنە لۆکە بەشێك لە نیشانەی ماڵە زاوا بوو ، هەشبوون هەر بۆ ئەوە لیك بە لالغاوەیاندا دەهاتە خوارێ ، نەیاندەزانی چۆن بۆڕی ئەو «بیرتیژانە» بدەن کە لۆکەیان کردە دیاریی دەستیان •

پێوەندیی نێوان بوكو خەسوی ئیمڕۆمان جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ڕابوردوماندا نییە ، جاری وا هەیە خراپتریش بووە،بەڵگەش ئەو وشە نوێیەی ناو زمانی کوردییە کە بوکەکانمان ڕێكو پێك بۆیان داتا شیوین بەوەی «صبار»ی دڕك زەهراویی

عەرەبی‌یان کـــردۆتە ... (زمـانی خەسـو) • بڕوا ناکەم پرۆفیسۆرەکانی زمان‌و ئەدەبی کوردی قەت بۆ زاراوێکی وا لەپار بچـونایە !

نەخوێندەواری‌ی باڵی ڕەشی بە سەر زوربەی هـەرە زۆری ئافرەتانی کوردستاندا کێشاوە•ئەم نمونەیە لە ڕابوردووی نزیکمان دێنمەوە :

ساڵی ١٩٥٢ لە هەموو پارێزگای هەولێر تەنها ٧٥٩و لە هەموو پارێزگای سلێمانی تەنها ١١٣٢ کچ دەچوونە قوتابخانەی سەرەتایی• ئەوانەی هەولێر هەموو بەسەر یەکەوە ٣٩و ئەوانەی سلێمانیش ٤٩ مامۆستای ئافرەت دەرســیان پێ دەگوتنــەوە • هەر ئەو ســاڵە لــە پارێزگای هەولێر ١٣١٢٨٨ ئافرەتی نیشتەجێ هەبوون ، ژمـارەی ئەوانەیان کە لە پێنج ساڵان زیاترو نەخوێندەوار بوون گەیشـتبووە ١٠٧٩٤٠ کەس • هەمان ساڵ ژمارەی ئافرەتانی پارێـزگای سلێمانی بێ کۆچەرەکانی خۆی دەدا لە ١٢٤٦٣٣کەس ، ژمارەی ئەوانەیان کە لە پێنج ساڵان زیاترو نەخوێندەوار بوون گەیشتبووە ١٠١٨٨٦ کەس • لەبەر ئەوە هیــچ ســەیر نی‌یە هــەر ئەو دەوروبــەرە لــە پارێزگای هەولێر لە ٨٢٤ منداڵی تازە لـە دایك بوو لــە ســاڵێکدا ٥٢٢یان‌و لە سلێمانی لە ٥٢٣ منداڵی تازە لـە دایك بوو ٣٦١یان بــە خاك سپێردران •

نامەوێت زیاتر دڵگیرتان بکەم بۆیەکا لـەو ژمارە زۆرانــەی

دەربارەی پێش پەنجاکان کۆم کردوونەوە هیچتان بۆ ناهێنمەوە ٠

بە داخەوە تا ئیمڕۆش ڕووناکبیرانی کورد ، دەستەیەك شاعیریان نەبێت ، وەك پێویستە هەستیان بەم کە لێنە گەورەیەی ژیانی گەلەکەیان نەکردووە ، گەر نەگەڕاینە دواوە هیچ نەچوینەتە پێشەوە ٠ «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیی کۆتای سەدەی ڕابوردوو چەند جارێك لەو شوێنانەیدا کە بە ناوی ئاینەوە کوردی بۆ خوێندن هانی داوە ئافرەتو پیاوی تێکەڵ کردووە ، کەچی دوای نزیکەی نیو سەدە کونو قوژبنی ژمارەی ساڵێکی گۆڤارێکی وەك «هاوار» دەبشکنیت بێ ئەوەی هاوارێکی بۆ ئافرەتی کورد تێدا بدۆزیتەوە ٠

لەم مەیدانەدا ، وەك زۆر مەیدانی تری ژیانی ڕووناکبیریمان، شاعیران بۆڕی ئەوانی تریان داوە (١)٠ «نێرو مێ» لای حاجی قادری کۆیی فەرقیان نەبوو ٠ مەلای گەورە چەند جارێك لە شیعرەکانیدا بە وردی هاتۆتە سەر باسی ئافرەتی کورد ، بۆ چاکە هانی داونو بە توندی ڕەخنەی لەو دابو نەریتانە گرتووە کە ئافرەت گیرۆدەیانن ٠ مەلای گەورە وەك باوکێکی دووربین بەر لە هەموان لە کۆیە کچەکانی خۆی خستە بەر خوێندن ٠ بێکەسیش بە گەرمی ئافرەتی کوردی بۆ تێکۆشانو سەرپۆش فڕێدان هان

(١) دەربارەی ئەم باسە بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، خەباتی شیعری کوردی لە پێناوی ئازادیی ئافرەتاندا ، ــ « بەیان » ، بەغدا ، حوزەیرانی ١٩٧٥ ، ل ٢ ــ ١٥ ٠

دەدا • لە چلەکاندا « نەسرین دەمێکە »ی بێکەس بیووە سروودێکی نیشتمانیی ئازادیخوازانی کورد (دەوروبەری ناوەندی سالی ١٩٤٤ کاك شەوکەت محەمەد ئاوازێکی ناسکی بۆ دانا) • « قەڵشی کوڵمی سووتاوی کچی لادێ »و ڕەنجەڕۆیی « کیژی شێخو کیژی حاجیو کیژی ئاغا » سەرنجی هێمنی موکریانییان ڕاکێشا • گۆران « توندو تیژترین دەنگی بێزاریی لە باری پڕ جەورو ستەمو دواکەوتووی ژیانی کوردەوە » دەربڕیوە •

کەسمان نییە نەزانێت کە ئافرەتی کورد بەش بە حاڵی خۆی لە کۆڕی خەباتدا درێغیی نەکردووە • لێرەدا تەنها چەند ڕاستییەکی کەم زانراو یا نەزانراو دەخەمە بەر چاو •

حەپسە خانی نەقیب ئافرەتێکی لێ هاتوو بوو ، لە بیستو سییەکاندا چەند جارێك نامەی تایبەتیی ناردووە بۆ بارەگای یەکیەتی نەتەوەکان لە جنێفو تێیدا باسی ئەو جەورو ستەمە زۆرەی کردووە کە بە سەر کورد هاتوون • ئەو نامانە ئێستە بوونەتە بەڵگەی گرنگ بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی نوێی گەلەکەمان • مینا خانی هاوسەری قازی محەمەد نەمر لە ڕۆژگاری کۆماری مەهابادا جێگەی حەپسە خانی نەقیبی گرتبۆوە • وا دیارە خەریکی دامەزراندنی یەکەم ڕێکخراوی ئافرەتان بووە •

لە سەردەمی پاشایەتیدا کچە کوردەکانی زانکۆی بەغدا ئازایانە لە خۆنیشاندانە نیشتمانییەکانو ئاهەنگە نهێنییەکانی

نەورۆزدا بەشدار دەبوون • ئـەم ناوانە بەشێکن لەوانەی بە چاوی خۆم دیومن‌و لە بیرمن : خوالێخۆشبووان ڕوناك زوهـدی‌و نەوزەر نوری ، نازەنین سالح قەفتان ، حۆری‌ی عەلی ئاگا ، درەخشانی عارف نەجیب ، شەوقی‌یە ئەحمەد ، درەخشـانی شـێخ جەلال ، زەکێی عومەری سام ئاغا ، سورەیامحەمەد ، نەزیرە ڕەشید ، ناجی‌یە مستەفاو گوڵشەن ڕەواندوزی‌و ژمارەیەکی تر کە بە داخەوە نایەنەوە یادم •

هیوادارم باری ژیانی ئافرەتانی کوردو مێژووی بزوتنەوەیان زیاتر سەرنجی نووسەرانمان ڕابکێشن‌و گەلێك بەرهەمی تری وەك « ئافرەت لە چیرۆکی کوردی‌دا »ی کاك صەباحی غالب‌و « خەباتی شیعری کـوردی لە پێناوی ئازادی‌ی ئافرەتان‌دا »ی کاکە حەمـەو « ئافرەتی لادێی کورد »ی کاك بورهان قانیع بەشێك لە کەلێنەکانی کتێبخانەی کوردی‌ی بڕیکەنەوە •

× × ×

پێرست

پێشەکی ٣ ـ ٤

بەهاری کورتی ئافرەت

ئافـرەتو کشـتوکاڵ • پەیدابوونی خێزان •
مـێردزۆریی • چـۆن باوك منداڵـی خۆی
ناسی‌یەوە • کەڕو لاڵەکان ڕۆژهەڵات • ٥ ـ ١٠

ڕۆژی ڕەشی ئافرەت

داوێـن پیسیی • عەبــا و پەچـە • کــوڕ
پەرستیی • ژن‌زۆریی • کۆرنێلاو میسالینا •
مەکرو جامبازیی ئافرەت • پیـاوی ژنانــی •
دیوەخانو چایخانە • حەمامی ژنــان • سورو
سیاو • ١١-٢٧

سەرەتایەکی نوێ

ژیانی نوێی ئافرەت • ئافرەتو کار • ئافرەتو
خوێندن • مادام کۆری • خەبتی ئافرەتـان •
شۆڕشی فەرەنسەو ئافرەت • چیرۆکی خانمی
لەندەنی • داگـیرکردنی هۆڵــی بــەرلەمان •
ئافرەتانو کۆشکی سپی • ٢٧-٤١

تیشکی ئازادی

مافی خوێندنو هەڵبژاردنو جیابوونەوە • یەکەم دوکتۆرو پارێزەری ئافرەت • داهاتی ساڵانەی ئافرەتی ئەمەریکا • ئافرەتانی ژاپۆنیا • ئافرەتە خراپەکانی بەغدا • کێشەی جیابوونەوە • هیتلەرو ئافرەت • ئافرەت لای ئەرستۆو ڕۆسۆ • ٤١ـ٥٢

وەلامی ژیانو مێژوو

سەمیرامیس • کلیۆپاترا • تەختی بەلقیس • زەنوبیای تەدمور • خوڵەمێشی جاندارك • ئافرەتانی ئەسپارتە • قبول • مادام رۆلان • ماری کۆری • ئافرەتانی سۆڤێت • ٥٢ـ٦٠

بیری سۆشیالیزمو ئافرەت

ئەفلاتۆنو ئافرەت • ئافرەت لای ئیبن روشد • ڕێنیسانس • تۆماس مۆرو کامپانێللاو فۆرێیو بیبێلو ئافرەت • ڕۆژی ٨ی مارت • ٦١ـ٦٩

ئافرەتی ئیمڕۆ

خەباتی نوێی ئافرەتان • کێشەی تری ئافرەت • جیابوونەوە لە یەکیەتی سۆڤێت • کۆمەڵەی دوور خستنەوەی پیاو • ڕۆژنامەی دانو نینۆك • ٧٠ـ٧٤

ئافرەتی کورد

ئافرەتی کورد لای گەڕیدە ئەوروپایی‌یەکان • ئاواتی حاجی قادرو مەلای گەورەو گۆرانو بێکەسو قانیعو هێمن • زمانی خەسو • کچی خوێندەواری هەولێرو سلێمانی • حەپسە خانو مینا خان • کچانی زانکۆی بەغدا • ٧٤–٨٠

× × ×

سەرنج

بە داخەوە ژمارەیەك هەڵەی چاپ کەوتوونەتە چەند شوێنێکی ئەم کتێبەوە ، بە پێویستمان زانی سەرنج بۆ ئەمانەیان ڕاکێشین :

ل ١٧ : کۆتای پێنجەم دێڕ دەبێتە (زەنگین) نەبن •

ل ٣٠ : وشەی یتەو لە دێڕی چواردەمیندا دەبێتە پتەو •

ل ٣٣ : هەموو دێڕی دوازدەمین لادەبرێو ئەمەی دەخرێتە جێ : دەوری ئافرەتانی فەرەنسە لە شۆڕشدا زۆر گەورە بوو ،

ل ٤٦ : یەکەم وشەی دوا دێڕ دەبێتە نزیکەی •

ل ٥٦ : وشەی ئەوروپادا لە یەکەم دێڕی دووەم پەرەگرافدا دەبێتە ئەوروپا ، ئیلیزبێثی چوارەم دێڕی هەمان پەرەگراف دەبێتە ئیلیزابێت •

ل ٦٤ : وشەی ئەبوو لە دووەم دێڕدا دەبێتە نەبوو ، وشەی تەرخاویش لە پازدەمین دێڕدا دەبێتە تەرخان •

گلەیی و سوپاس

● لە دەستنووسی ئەم کتێبەدا جوکلە بۆ پیتی (ر)ی قەڵەو لە سەرەتاو ناوندو کۆتای وشەکاند دانراوە ، بەڵام دوای چاپ زوربەی ئەو جوکلانە لە (ر)ی سەرەتای وشەدا نەماون . هەروەها لە گەلێك شوێندا نوقتەو وێرگولی نێوان ڕستەکان بە جیا چاپ نەکراون . تۆباڵی هەردووکیان وان لە ئەستۆی تیپکارانی چاپخانەی « الحوادث »دا . لەگەڵ ئەوەشی دڵسۆزیی ئەوان نەبوایە ئەم بەرهەمە وا ڕێكو پێك نەدەکەوتە بەر دەستی خوێندەواران ، ئەوەی شایانی سوپاسی زۆرە .

● گەلێك سوپاس بۆ برای خۆشەویستم دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف کە بەشێك لە ئەرکی چاپ کردنی ئەم کتێبەی گرتە ئەستۆ .

لە کتێبخانەی نیشتمانیی بەغدادا
ژمارە (١١٩٧) ساڵی ١٩٨١ی دراوەتێ

الدكتور كمال مظهر احمد

المرأة في التاريخ

(بحث تأريخي – اجتماعي موجز)

نرخي ٤٠٠ فلساً

بغداد – ١٩٨١
مطبعة الحوادث

چینی کرێکارانی عێراق

دروست بوون وسەرەتای بزووتنەوەی

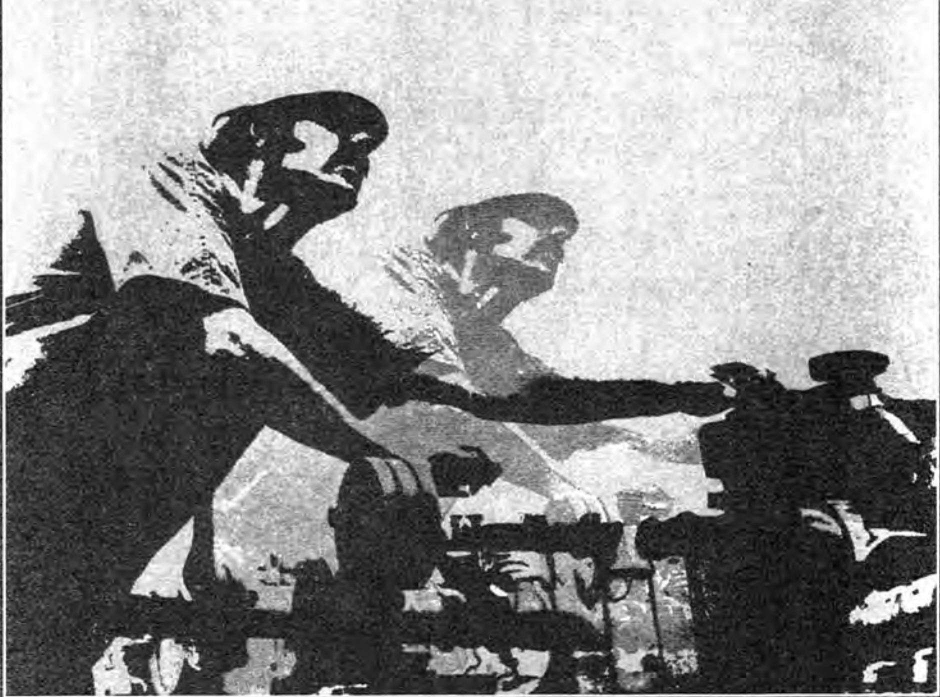

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد

فوئاد مەجید میسری

کردوویە بە کوردی

ئەمینداریێتی گشتی ی رۆشنبیری و لاوان یارمەتی لە چاپدانی داوە

١٩٨٦

دکتور کەمال مەزهەر ئەحمەد

چینی کرێکارانی عێراق
دروست بوون وسەرەتای بزووتنەوەی

فوئاد مەجید میسری
کردوویە بە کوردیی
١٩٨٥

ئەمینداریێتی گشتیی ڕۆشنبیری ولاوان یارمەتی لە چاپدانی داوە

سوپاس بۆ:
• کاك عەلی بۆسکانی
• بەڕێوەبەرو کرێکارانی چاپخانەی «دار آفاق عربیة»، کە بە هەوڵو کۆششی بێ ووچانیان نەیانهێشت ئەم بەرهەمە زیندەبەچاڵ ببێ.

له جیاتی پێشه‌کی

بۆ جاری دووه‌م شه‌ره‌ڤ به کوردی کردنی به‌رهه‌مێکی تری ناوازه‌ی «دکتۆر که‌مال»م به نسیب بوو . مایه‌ی خۆشحالیمه که له‌خه‌رمانی به‌پیتی ئه‌و قه‌ڵه‌مه به‌برشته خه‌رمان لۆخی خۆمم به‌رکه‌وت .

با هه‌ژاریی‌و ده‌ست کورتی‌ی کیتێبخانه‌ی کوردی له‌ولاوه بووه‌ستێ ، نای شارمه‌وه بایه‌خ‌و وگرنگی‌ی کیتێبی «چینی کرێکارانی عیراق» جارێکی تریش خستمییه‌وه سه‌ر هه‌واو هه‌وه‌سی وه‌رگێران . ئه‌م کتێبه جگه له‌وه‌ی که لێکۆڵینه‌وه‌یه‌کی تێروته‌سه‌لی زانستی‌یانه‌یه‌و به خامه‌ی ره‌نگینی زانایه‌کی کورد هاتووه‌ته به رهه‌م ، بابه‌تێکی ئێجگار به‌که‌ڵك سود به‌خشه‌و زه‌مینه ی سه‌رهه‌ڵدانی چینێك شی‌ده‌کاته‌وه که‌نه‌ك هه‌ر له وولاتی ئێمه‌دا، به‌ڵکو له سه‌رانسه‌ری دونیادا ، رۆڵی له پێشخستن‌و گه‌شه‌پێدانی کومه‌ڵگای مرۆڤایه‌تی‌دا بووه‌و هه‌یه‌و ئه‌رکی گۆرکردنی چه‌وساندنه‌وه‌و رامالینی سته‌م‌و دامه‌زراندنی سیسته‌مێکی بێ سهێردراوه ، مرۆڤ له چه‌وساندنه‌وه قوتار ده‌کا . ئه‌مه جگه‌له‌وه‌ی که تا

ئێستا یه‌ك‌دوو نامه‌ی دکتۆراو ماجستێرو هه‌ندێ نووسینی لاوه‌کی نه‌بێ، لێکۆڵینه‌وه‌و توێژینه‌وه‌یه‌کی تێروپڕ له باره‌ی ئه‌م مه‌سه‌له گرنگه‌وه نه‌نووسراوه. ئه‌وه‌یشی که هه‌یه به زمانی عه‌ره‌بی نووسراون‌و بلاوکراونه‌ته‌وه‌و ئه‌و رۆشنبیره کوردانه نه‌بن که مه‌به‌ستیانه له بنج‌و بنه‌مای ئه‌و چینه تێ بگه‌ن‌و شاره‌زای ببن، خوێنده‌واری کورد به گشتی‌ی شتێکی ئه‌وتۆ له‌م باره‌یه‌وه نازانێ، ئه‌مه‌یش به‌لای منه‌وه ناته‌واویه‌کی گه‌وره‌یه‌و ده‌بێ خوێنه‌ری کورد خۆی پێ ی قایل نه‌بێ.

شێوەی پێکهاتنی چینی کرێکارانی عیراق ، هەر ئەو شێوە پێکهاتنەیە کە وڵاتانی دیکەی ڕۆژهەلاتی ژێردەستەو ئەفریقیاو ئەمریکای لاتین بە خۆیانەوە دیوە ، واتە ئەو وڵاتانەی کەوتنە ژێر زەبری چەوساندنەوەی کۆلۆنیالی ونیمچە کۆلۆنیالی یەوە.

وڵاتی عیراق پێش بەرپا بوونی جەنگی یەکەمی جیهانی بەشێك بوو لە دەوڵەتی عوسمانی و لەلایەن ئەو دەولەتەوە کە تێیدا پەیوەندی دەرەبە گایەتی سەروەرو باڵادەست بوو، حوکمڕانی دەکرا. جا هەرچەندە سیستەمی دەرەبەگیەتی وڵاتانی ڕۆژهەڵات هەر لەسەرەتای پێکهاتنیانەوە سیمای تایبەتی و خسووسی یەتی خۆیان هەبووەو لەچەند ڕوویەکەوە جیاوازی یان لەگەڵ دەرەبەگایەتی ئەوروپادا بووە، بەلام لەجەوهەردا هەردووکیان یەکشت بوون، چونکە جەوهەری پەیوەندی بەرهەمهێنانی ئەو سیستەمە لەسەر بناغەی موڵکانەی زەوی «الريع العقاري» بنیاتنراوە.

گومان لەوەدانی یە کە دەوڵەتی عوسمانی هەرگیزنەی ویستووە وڵاتانی ژێردەستەی خۆی پەرەپێبدا، بەپێچەوانەوە هەمیشەدانشتووانی لە ژێرباری چەندین جۆر زوڵمی ئابوری و سیاسی و کۆمەلایەتی دا چەوساندووەتەوە. پێش نەکەوتنی وڵات لە ڕووی پیشەسازی یەوە وکەمدرەتانی ی بازاڕای ناوخۆوبایەخ نەدان بەو زانستو زانیاری یانەی ئەورووپای ڕۆژئاوا بە دەستیان هێنابوو، لەگەڵ چەندین هۆی تری سیاسی دا، کارێکیان کرد گەلانی ژێردەستەی دەوڵەتی عوسمانی گەشەکردنێکی ڕاستەقینەبە خۆیانەوە نەبینن.

جا ئەگەر والی یەکی وەك «مەدحەت پاشا» بەحوکمی ئەوەی کە پیاوێکی ڕۆشنبیر بوو، حەزی بە دامەزراندنی پرۆژەی «تەراموا ی» کردبێ، یاخود هەوڵی پێشخستنی «دەمیرخانە» کەی سوپای تورکی دابێ و بۆیەکەمجار ڕۆژنامەیەکی بە شێوەی نوێ لە عیراقدا دەرکردبێ، هیچ لەو حەقیقەتە ناگۆڕن کەدەوڵەتی عوسمانی، دەوڵەتێکی دەرەبەگایەتی بووەو سوودو قازانجی لەمانەوەدرێژە پێدانی پەیوەندی بەرهەمهێنانی دەرەگایەتی دا، دیوەتەوە.

ڕاستی یەکەی مەسەلەی سەرهەڵدان و گەشەکردنی چینێکی کۆمەلایەتی نوێ بە پێی خواستو بڕیاری ئەم یان ئەو دەوڵەت تەواو نابێ ، بەڵکو پرۆسیسێکەو بەندە بەو یاسا مەوزووعی یانەوە کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەڕێوە دەبەن و ئادەمیزاد بێ ئەوەی بە خۆی بزانێ دەوری خۆی لەدروست بوونی دا

دەبینێ . پەرەسەندنی کاری پیشەیی‌و دامەزراندنی کارگەی سوپایی‌و ڕاکێشانی ڕێگای ئاسن لە لایەن ئەڵمانەکانەوەو دامەزراندنی چاپخانەو ... تاد بوونە هۆی ئەوەی لە مناڵدانی ئەو سیستەمەدا توێژی یەکەمی چینی کرێکاران پێك بێ‌و پاشان لەبارو دۆخێکی تردا زیاتر گەشە بکاو پەرە بستێنێ.

دوای ئەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی کۆتایی هات، وڵاتی عیراق ڕاستەوخۆ کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاوە. ئینگلیزەکان دەستیان کرد بە دامەزراندنی ئەو پرۆژانەی پەیوەندی‌یان بە نەخشە ستراتیژی‌یەکانیانەوە هەبوو. ڕاکێشانی ڕێگای ئاسن‌و تەواو کردنی ئەو هێڵانەی کاتی خۆی تورك‌و ئەڵمانەکان بۆیان تەواو نەکرابوو، لە گەڵ فراوان کردنی بەندە ری «بەسرە»و پێشخستنی کۆمپانیاکانی نەوت، هەموو ئەمانە پێویستیان بە ژمارەیەکی زۆر کرێکار هەبوو. ڕەوکردنی ژمارەیەکی زۆری جووتیاران‌و هەڵاتنیان لە زوڵم‌و ستەمی دەرەبەگاریەتی لەلایەك‌و هەرەس هێنانی گوزەرانی سەدان پیشەوەری بچووکی ناو شارەکان ـ بەهۆی بڵاوبوونەوەی کەل‌و پەلی بیانی‌یەوە ـ لەلایەکی ترەوە بوونە هۆی ئەوەی خەڵکێکی زۆری بێ ئیش فڕێ بدەنە مەیدانی ئیش کردنەوە.

هەرچەندە بەرهەمهێنانی پیشەیی، کەبڕبڕەی پشتی ئابوری شارەکانی عیراق بوو، ئەو بازارەی جارانی نەما، بەڵام هێشتا ژمارەیەك خەڵکی پشەوەری لێ کۆببوو‌بوووەوە ژیانیان پێوەی بەسترا بوو. دامەزراندنی هەندێ کارگەی بچووکی وەك بەفر دروست کردن‌و چنین‌و خشت‌و چاپخانەو لەو شوێنانەیش‌دا کە خەڵووزی بەردو قیرو خوێ‌و بەردە مەرمەڕ دەردەهێنران توێژێکی تری چینی کرێکارانی عیراق دروست بوو. کەواتە سەرچاوەی دروست بوونی چینی کرێکاران بە پلەی یەکەم پرۆژەو دامەزراوە بیانی یەکانە، ئنجا ئەو کارگە ئەهلی‌یانەی بە سەرمایەی نیشتمانی‌ی دامەزران، لەگەڵ ئەو پیشەوەرانەی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پیشەکانیان لەبەردەم بەرهەمی زۆرو باشتری بێگانەدا ئەپووکانەوەو ناچار دەبوون بێنە ریزی کرێکارانەوە. گومان لەوەدا نی‌یە کە ئەو ژمارەیە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەزیاد بوون‌دا بوو، کەواتە چینی کرێکارانی عیراق لەگەڵ دروست بوونی‌دا دیاردەی بێکاریشی هێنایە ئاراوە. دەسەڵاتدارانی ئینگلیزو کۆمپانیا بیانی‌یەکانیش دەیانزانی چۆن سوود لەم دیاردەیە وەردەگرن‌و چۆنیش دەیقۆزنەوە، تاوەکو چاکتر گیرفانیان پڕ بکەن. جا بۆ ئەوەی باشتر لەجەوهەری ئەم دیاردەیە تێ بگەین، دەبێ دەست بخەینە سەر هۆیەکانی.

بەر لەهەموو شتێك بڵاوبوونەوەی بێ ئیشی ی لەو سەردەمــەدا بەپلەی یەكەم پەیوەندی بە دەسەڵاتی كۆلۆنیالی یەوە هەبوو. بەریتانیای داگیركەر وەك دەوڵەتێكی ئیمپریالیزمی جگەلەوەی كە عیراقی كردبووە بازاڕێكی بەفروخت بۆ ساغ كردنەوەی بەرهەمی پیشەسازی خۆی و لەرووی ستراتیژی یەوە هیوایەكی زۆری پێ ی بـوو، چنگی لە سامـانی نەوتیش گـیر كـردبـوو. راستــە چـەنــد كـۆمپـانیــایــەكی خستبــووە گــەڕو نــەوتیــان دەردەهێنــاو شیلەی رەنجی زەحمەتكێشان و خێرو بێری وڵاتیان بە تاڵان دەبرد، بەلام ئەوانە نەخشەیەكی تریان كێشابوو. بە پێ ی نەخشەكەی بەریتانیا، تا بۆیان بكرایە كـەمترنــەوتی عیراقیان دەردەهێناو لەبری ئــەوە نەوتی ئێـرانیان دەر دەكـرد، بۆ ئــەوەی نەوتەكەی عیراق بكەنە «إحتیاطي» دوا رۆژ، چونكە ئەوانە عیراقیان بە موڵكی هەتا هەتایی خۆیان دەزانی !!. هەر ئەم سیاسەتە وای لەئینگلیزەكان كرد توخنی پیشە سازی نەوتیش نەكەون. باشترین بەڵگەیش ئەوەیە كە هەندێ بەرهەمی نــەوت لە وڵاتانی تـرەوە دەهێنران بـۆ عیـراق. بـەریتــانیـا وەك دەوڵەتێكی ئیمپریالیزمی، دەیزانی گەشە پێدانی ئەو پیشەسازی یە بێجگە لەوەی لە رووی ئابوری یەوە زەرەرو زیانێكی گەورەی پێ دەگەیەنێ، دەبێتە هۆی پەرەسەندنی چینی كرێكاران لە رووی چەندیەتی و چۆنیەتیشەوە. رێگای ئاسن و بــەندەری «بەسرە» یش كــە دوو مەیــدانی تری ئــابووری بــوون و راستەوخـۆ لەلایەن ئینگلیزەوە بەڕێوە دەبران، هەنگاوێكی ئەوتۆیان نەنا كە هیــچ نەبێ لەداهــاتی تایبەتی خۆیان كارگەو كارخانەی وا دابمەزرێنن پێویستی یەكانی خۆیان دابین بكا، یاخود شارەكانی عیراق بە هۆی رێگای ئاسنەوە بە یەكترەوە ببەستن وهۆی گواستنەوەی رێك وپێكی ئاوی لە روباری دیجلەو فورات دا بخەنە كار.

سیستەمی نیمچە دەرەبەگایەتیش لەو قۆناغەدا هۆیەكی تری تەشــەنە كردنی بێكاریی بوو. چەوساندنــەوەی جووتیــاران لەسەر دەستی دەرەبــەگو خــاوەن زەوی و سەرەك عــەشیرەتــەكان دا كــارێكی كرد، ئــاستی گـوزەرانی جووتیاران بە ئەندازەیەك هاتە خوارەوە نەیان دەتوانی لەلادێ بمێننەوە. ئەوانە لەسایەی ئەو سیستەمەدا، لە بەرهەمی ساڵانەیان ئەوەندەیان بۆ نەدەمایەوە تا وەرزی داهاتوو بیان ژیەنێ. ساڵ بە ساڵ لە ژێر باری سەلەم و ســوودا زیاتــر پشتیان دەچەمایەوە. دیارە بەم حاڵەیشەوە نەیان دەتـوانی كەڵك و ســوود لە پیشەسازی نیشتمانی ی و بەرهەمی پیشەیی خۆ وڵاتی وەربگرن و بیان كڕن و پێویستی یەكانی ژیانی خۆیانی پێ دابین بكەن. ئەمەیش ئەوەندەی تر بێ بازاڕی بڵاوكردەوەو كاری لەبەرهەمی پیشەوەران و ئاستی ژیانی ئەوانیش كرد. چونكە

ئەگەر جووتیاران «کەبەشێکی گەورەی میللەتی عیراقیان پێك دەهێنا» توانای کڕین و ئالوگۆڕکردنی کەل و پەلی بەرهەمی نیشتمانی یان هەبوایەو بیان توانیایە کەرەسەی تری بەرهەمهێنان بکڕن، بێ گومان پیشەسازی نیشتمانیش پێشتر دەکەوت و ژمارەیەکی زۆر کرێکاری بێ ئیشیش دەست بەکار دەبوون و بەرهەمی کشتوکالیش پشتی بە پشەسازی نیشتمانی دەبەست، نەك بازاڕی دەرەوە. هەر ئەم واقیعە نالەبارەیش پالی بە دەیان و سەدان خێزانی جووتیارانەوە دەنا، لە هەندێ بواردا ئیش بکەن. ئیش کردن بە ژن و منال لەهەندێ بواری وەك ڕنین و داگرتنی خورمادا، ڕێگای لە کرێکاران دەبەست ئیشیان دەستگیر ببێ. ئەوانە بێ ئەوەی بەخۆیان بزانن بەربەرەکانەی کرێکارانیان دەکردو بەکرێیەکی زۆر کەم ڕۆژ هەتا ئێوارە دەچەوسێنرانەوە.

هۆیەکی تری بێکاریی ئەوەبوو لەهەندێ پیشەدا، کرێکاران بە پارچە ئیشیان دەکرد، چونکە ئەم چەشنە ئیش کردنە هەروەك قازانجێکی زۆری بۆ خاوەن کار تێدا بوو، لەو لایشەوە ژمارەیەکی زۆر کرێکاری یەدەکی بۆ کاتی پێویست مسۆگەر دەکردو بەربەرەکانەیشی دەخستە ناو ڕیزی کرێکارانەوە.

هەموو ئەوانەی لەسەرەوە باس کران چەند هۆیەکی مەوزووعی بلاوبوونەوەی بێکاریی بوون. لێرەدا پێویستە ئەو حەقیقەتەیش لەیاد نەکرێ کە کرێکاران خۆیشیان لە سەرەتای ئەو قۆناغەدا نەگەیشتبوونە ئەو پلەیەی کەپێویستە ببن. ئەو جووتیارانەی کە بۆ کرێکاریی دەهاتنە شارەوە، بەو نیازە نەدەهاتن بە تەواوی لەلادێ و پەیوەندی یەکانی ببچڕێن. ئەوانە تەنها زولم و ستەمی دەرەبەگایەتی کە هەرەسی بە ئابوری کشتوکالی یان هێنابوو، پالی پێوە دەنان لادێ بەجێ بهێلن و بە شوێن سەرچاوەیەکی تری ئابوری دا بگەڕێن، وەکو تر هەر بە تەمای ژیانی لادێ و چاویان لە دەستکەوتی ئەوێ بوو.

ئەمانە لەرووی هوشیاریشەوە پەرەیان نەدەسەند، چونکە لەتەك دواکەوتووترین ئامرازی کار کردندا هەلس و کەوتیان دەکرد. لەهەل و مەرجێکدا کرێکار نەتوانێ ئاگاداری دەستکەوتی زانستی و پێشکەوتنی تەکنیك ببێ و کاریان پێ بکا، هەرگیز هەست بەو گۆڕان چوونەپێشەوەیە ناکا کە رەوتی گەشە کردنی مرۆڤایەتی بە خۆیەوە دیوە.

«بوونی کۆمەلایەتی دەست نیشانی هوشیاری کۆمەلایەتی دەکا».
حەقیقەتی ئەم ووتە فەلسەی یە نەك هەر لەو مەسەلەیەدا خۆ دەنوێنێ کە ئێستا لێی دواین، بەلکو لەوەیشدا دەردەکەوێ کە جووتیاران بەحوکمی درێژە پێدانی

پەیوەندی عەشرەتی‌یان لەگەڵ لادێدا ، نەیان دەتوانی خۆیان لە نەریت رەوشتی دەرەبەگایەتی دەرباز بکەن. ئەنجامیش هیچ لە مەوقیعی خۆیان تێ نەدەگەیشتن‌و نەیان دەزانی لە پرۆسیسی بەرهەمهێنانی سامانی ماددی‌دا چ رۆڵێکیان هەیەو چ ئەرکێکی مێژوویی لەئەستۆیانەو چۆن‌و لەسایەی چ هەل‌و مەرجێکدا دەتوانن مافە رەواکانیان وەدەست بهێنن. لەبەر ئەوە هەرگیز ناتوانین چاو لەو پەیوەندییانە بپۆشین کە لەڕووی کۆمەڵایەتی‌یەوە بایەخێکی گەورەیان هەیەو لەزۆر سەرەوە شێوەی دروست بوون‌و بنەمای ئایدۆلۆژی‌و پلەی رێکخستنی بزوتنەوەی کرێکاران دەستنیشان دەکەن. راستەو نکوولی لەوە ناکرێ کە بوونی ئەم پەیوەندی‌یانە بەندە بە چەندین هۆی ئابوری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌یەوەو بەگشتی‌ی کار لەگەشەکردنی پەیوەندی‌یە کۆمەڵایەتی یەکان دەکەن. بەڵام دەبێ ئەو حەقیقەیش فەرامۆش نەکرێ کە خۆ بەستنەوە بە لادێ وە وەدرێژەدان بە پەیوەندی عەشاریەری‌و تیرەگەری کار لە چۆنیەتی دروست بوونی چینی کرێکاران‌و گەشەکردنی هوشیاری چینایەتی دەکا. پەیوەندی هەمیشەیی کرێکاران بە تیرەو عەشیرەتەوە ، رێگا لە کرێکاران دەگرێ ئاستی هوشیاری‌یان بەرز بێتەوەو لەناو ریزەکانیان‌دا ئایدۆلۆژیای خۆیان تەشەنە بکا.

لە مێژربوو سەرمایەدارانی ئینگلیز بە هۆی سۆسیۆلۆجیست‌و سایکۆلۆجیست وزانا ئابوری‌یەکانی‌یەوە هەوڵی دەدا تۆوی دووبەرەکی‌ی‌و ناکۆکی لەریزی کرێکاران‌دا بچێنێ . لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا کرێکارانی ئیرلەندەی بەگەلە رەوانەی‌ئینگلستان دەکرد . بەم کارەی ویستی جیاوازیی نەتەوەیی بکاتە هۆیەك تا کرێکاران بەگژ یەکتردا بکا . سا ئەگەر بەهۆی زاناو رۆشنبیرە پێشرەوەکانەوە کە جەوهەری ئەم مەسەلەیەیان شی‌کردەوە ، سەرمایەدارانی ئینگلیز ئەم سیاسەتەیان بۆ نەچووبێتە سەر ، ئەوا بەهۆی نزمی‌ی ئاستی هوشیاریی چینی‌کرێکارانی عیراقەوە، تاڕادەیەکی باش بە مەرامی خۆیان گەیشتن . دەسەلاتدارانی ئینگلیز بەمەبەستی ناکۆکی دروست کردن‌و خۆش کردنی ئاگری دوو بەرەکی‌ی ، جیاوازی‌یەکی زۆریان لە نێوان کرێکارە هیندی‌یەکان‌و عیراقی‌یەکان‌دا دروست کرد . بەڕادەیەك مناڵێکی هیندی ئەگەر ئیشتی بکردایە رۆژانەکەی لە کرێکارێکی عیراقی پتر بوو . سەرەڕای ئەوەیش جارو بار بۆ مەبەستی خۆی هەندێ ئیمتیازی پێ دەبەخشین تاوەکو ببنە مایەی رق‌و کینەی کرێکارە عیراقی‌یەکان.

بەمەیشەوە رانەوەستان لەناوکرێکارانی عیراقیش‌دا رێگای لەوچەشنەی

گرته بەر ، بە نموونە: کرێکارێکی کورد رۆژانەکەی «٧» ئانە لە کرێکارێکی عەرەب زیاتر بوو. بەکورتی‌ی بۆ کپ کردنی هوشیاریی چینایەتی ، جیاوازیی نەتەوەیی دەکردە هۆ. لە ناو هەندێ دام‌و دەزگایش‌دا سیستەمی « یۆنیفۆرم » ی داهێناو دەبوو هەر دەستەو تاقمە بەپێ‌ی مەزهەبی ئاینی‌و رەگەزو نەتەوەیان بەرگی جیا جیا بپۆشن.

ئینگلیزەکان چ لە ساڵانی ئینتیداب‌و چ دوای کۆتایی هاتنی ئینتیدابیش، توانی‌یان سوودێکی گەورە لە نەشارەزایی‌و کەم تێ‌گەیشتنی کرێکاران وەربگرن، ئەمەیش لە مەسەلەی دانانی رادەی هەرە کەمی‌ی رۆژانەو چۆنیەتی خستنەسەر ئیش‌و دەرکردن‌و هەل‌و مەرجی ئیش‌دا بە باشی‌ی دەردەکەوێ.

ئەو رۆژانەیەی بۆ کرێکارانی عیراق دانرابوو، زۆر لەوە کەمتر بوو بتوانێ پێداویستی‌یە سەرەتایی‌یەکانی خۆی‌و ماڵ‌و منداڵی پێ دابین بکا. زۆر جار بیانووی دام ودەزگاکانی ئینگلیزو رژێم دەرهەق بەم مەسەلەیە ئەوە بوو کە «إنتاجیة»ی کرێکاری عیراقی ئەوەندە نی‌یە شیاوی رۆژانەیەکی لەوە زیاتر بێ. جا ئەگەر ئەم بیانووە کەمێك راستی‌ی تێدا بێ، هۆیەکەی هەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوان. چونکە رۆژانەیەکی کەم هەرگیز ئەوەندەی خواردەمەنی پێویست بۆ دابین ناکا، ووزەی ئیش کردنی‌تە واوی پێ ببەخشێ‌و ئەنجام «انتاجیة»ی دێتە خوارەوە.

ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی کەمترین رۆژانە بە کرێکاران بدەن پەیرەوی چەشنە سیستەمێکیان دەکرد کەم رێ کەوتووە لە شوێنی تر کاری پێ کرابێ. بە نموونە: ماوەی ئیش کردنی رۆژ انەیان دەهێنایەوە یەك، وەك ئەوەی کرێکار رۆژی «٦» سەعات ئیشی پێ‌دەکراو بەرامبەر بەوە رۆژانەکەیشی کەم دەکرایەوە. جاری وایش هەبوو، ئەوەندەیان دەهێنایەوە یەك، لەسەری مانگ‌دا مووچەی «١٥» رۆژی وەردەگرت. لەگەڵ ئەمەیش‌دا رۆژ بەرۆژ نرخی کەل‌و پەل‌و خواردەمەنی‌و تێکرای پێویستی‌یەکانی ژیان بەرز دەبوونەوە. تەنانەت ئەگەر لە هەندێ دام‌و دەزگایش‌دا کرێکاری هەمیشەیی ساڵ بەساڵ رۆژانەکەی زیادی بکردایە، شتێکی لە ئاستی گوزەرانی نەدەگۆڕی، چونکە نیسبەتی کرێ‌ی راستەقینەی دەهاتە خوارە وە.

شێوەیەکی تری چەوساندنەوەی کرێکاران ئەوە بوو، لەبری پارە، کرێ‌ی نەختینەی دەدرایە. ئەم چەشنە کرێیە لەناو وولاتە سەرمایەدارە پەرەسەندووەکان‌دا نەماوە، ئەگەر هەیش بێ تەنها کرێ خانوو دەگرێتەوە بەڵام

لەوولاتێکی ژێـردەستـەی وەك ئـەوسـای عێـراقدا، شێـوەیـەکی تـری چەوساندنەوەی کرێکاران و بەتالان بردنی کاری کرێ گرتە بوو. ئـەوە بوو لە جیاتی پارە خواردەمەنیو کەلو پەلی پێویستیان دەدانێو زۆر جاریش بەقەرز بوو. پرۆژەی خانووبەرەو نیشتەجێ کردنی کرێکارانیش بەرامبەر بە چەردەیەك پارە کە لەمووچەکەیان دادەشکێنرا، شێوەیەکی تری کرێی نەختینە بوو، بێ ئەوەی کرێکاران بە خۆیان بزانن. نزمیی ئاستی هوشاریی کرێکـاران وادەکا لەحەقیقە تێ نەگەن چەشنە کرێیە تێ نەگەن. بۆیە دەبینین لەهەندێ کاتدا کە تەنگوچەڵەمەی ئابوری پەرەدەستێنێو کەلو پەلو خواردەمـەنی بە سـانایی دەستگیرنابن هەول دەدەن خاوەن کارلەبری پارەکرێی نەختینەیان بداتێ، بێ ئەوەی لەو حەقیقەتە تێبگەن کە بە دەستی خۆیان سەرچاوەیەکی تری گیرفان پڕکردنیان بۆ دۆزیونەتەوە.

دامـەزراندنو دەرکـردنی بە ئـارەزوو؛ هەلو مـەرجی نالەبـاری ئیش کردنیش بە پێی قەوالەیەکی تایبەتی بەسەرکرێکاراندا، دەسەپێنراو بۆیان نەبوولەپێستی خۆیاندا بجوولێنەوە . بە کورتیی هەرچی جۆری چەوساندنەوە و دادۆشین هەیە، دامو دەزگاکانی ئینگلیزو رژێم لەگەل کرێکاراندا بەکـاریان دەهێنا. تا لەقۆناغێکی تری پەرەسەندنی بزووتنەوەی چینی کـرێکاراندا لەو راستییە، تێگەیشتن کە تەنها بەیەکخستنی ریزەکانیان بە ئامـانج دەگـەنو قۆناغی یەکەمی ئەو خۆرێکخستنو یەکێتییەیش پێکهێنانی نیقابەو رێکخراوی پیشەییە. بۆیە هەولدان بۆ ئەو مەبەستەو جێبەجێ کردنی، بـووە ئەلقـەی ناوەندی خەباتی ئەو چینەو پاشان خەباتی ئابورییان کردە چەکی کاریگـەرو لەرووی ستەمکاراندا هەلیان کێشا، وەك لەدوو توێی ئەم بەرهەمە بەنرخەی دکتۆر کەمالدا شیکراوەتەوەو رۆشنانی خراوەتە سـەر قۆنـاغە یـەك لەدوای یەکەکانی.

لە کاتێکدا کە دەستی رێز بۆ کۆششی بێ ووچانی دکتۆر کەمال بە سنگەوە دەگرمو چاوەروانی بەشەکانی تری ئەم کتێبە بێ هاوتایەی دەکەم، لە بەردەم ناوی ئەو سەربازە نەناسراوانەدا سەر نەوی دەکەم کە ئەرکی پێشڕەوایەتی کردنی ئەو چینەیان گرتە ئەستۆو بـە بەرهـەمی ئەدەبیی «شیعـرو چیرۆك» ئاسۆی بیری ستەمـدیدەکـانیان روونـاك کردەوەو دەرگـای ژیانێکی بـاشترو خۆشتریان بۆ خستنە سەر گازی پشت.

فوئاد

١٣ ـ ٩ ـ ١٩٨٤

پێشەکی

باسی چینی کرێکارانی عێراق و شێوازی بزووتنەوەکەیان، چ لەسەر ئاستی ناوخۆو چ لەسەر ئاستی ئەو لێکۆڵینەوە بیانییانەی توخنی چەندین بابەتی مێژووی عیراقی تازەو هاوچەرخ کەوتوون، لایەرەیەکی گرنگ و لەسەر نەنووسراوی مێژووی سیاسی و کۆمەلایەتی عیراق پێک دەهێنێ[1].

بەر لە هەموو شتێك هەست بەوە دەکەین مێژوو نووسانمان بە دەستی ئەنقەست خۆیان لەم مەسەلەیە دزیوەتەوە. لێرەدا ئەوەندە بەسە نموونەیەك بە بەڵگە بهێنینەوە تاوەکو ئەم بۆچوونەمان مەودای راستەقینەی خۆی وەربگرێ. ئەوەتا

کەسێکی وەك «عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی»، لە سێ جزمی یەکەمی دانراوە بە ناوبانگەکەیدا «مێژووی وەزارەتەکانی عیراق»[2] کە بۆ ئەو ڕووداوانەی تەرخان کردووە لە ڕۆژی ٢٥ی تشرینی دووەمی سالّی ١٩٢٥ بەولاوە ڕوویان داوە؛ واتە لەڕۆژی دروست بوونی یەکەم وەزارەتی عیراقییەوە تا ٣ی تشرینی دووەمی سالّی ١٩٣٢ کە مێژووی ڕەسمیی کۆتایی هاتنی ئینتیدابو بوونی عیراقە بەئەندامی کۆمەلّی گەلان، کەم وزۆر توخنی کرێکاران و ئەو مەسەلانە نەکەوتووە[3] کە ئەوەندە گرنگو بایەخدار بوون، جێگایەکی دیاریان لەو ڕاپۆرتە ڕەسمییانەیشدا زەوت کردووە کە لەسەر چۆنیەتی بەڕێوە بردنی عیراق دەنووسران و بەریتانیا بە سیفەتی ئەوەی دەستی بەسەر عیراقدا گرتبوو، پێشکەش بە کۆمەلّی گەلانی دەکرد. شایانی باسە «ئەلحەسەنی» لەو سێ جزمەدا باسی ڕووداوی ئەوتۆ دەکا، لە ڕووی نرخ و بەهای مێژووییەوە زۆر لە ئاستی مەسەلەی کرێکاران نزمتر بوون.

گەر بێ و حساب بۆ ئەو هەموو بایەخ پێدانە بکەین کە مێژوونووسانی ئەم ناوچەیە بە بابەتی لەو چەشنەی وولاتانی خۆیان داوەو[4] نرخ بۆ هەولّ و کۆششی ئەو نووسەرە عیراقییانەیش دابنێین کە بۆ چارەسەر کردنی مەسەلەی کرێکاران داویانەو وای لێ کردن بە شوێن «کەسایەتی کرێکار لە چیرۆکی عیراقیدا» بگەڕێن و دەربارەی «ڕۆژنامەی کرێکاران»[6] بنووسن؛ دەلّێین گەر بێ و حساب بۆ ئەمانە بکەین، ئەوسا بەتەواوی ئەم کەمو کوڕیی و ناتەواوییەمان بۆ دەردەکەوێ.

جارێکی تریش کەم تەرخەمیی ئەو مێژوو نووسانەمان لەوەدا بۆ ئاشکرا دەبێ کە لەو حەقیقەتە تێ دەگەین ئەم هەلّوێستەیان ئەنجامی تێ ڕوانینی کلاسیکییانەیانە، تێ ڕوانینێك سەردەمی بەسەر چووەو ئەوانە گەرەکیانە مێژووی چینێك پشت گوێ بخەن ئەمڕۆ ژمارەیان خۆی لە ملیۆنێك دەداو بەوانەوەکە ئەوان دەیان ژیەنن نزیکەی ٨٠٪ی سەرجەم دانیشتووانی شارەکان پێك دەهێنن.[7] گەر بێ و تەماشای مەوقیعی ئابووریشیان لە بەرهەمهێناندا بکەین وەك «نەوت، کبریت، چیمەنتۆ، کاکلّەی میتالۆژیای ئەسکەندەرییە، پیشەسازیی داودەرمان لەسامەڕاو شووشە لە ڕەمادیی و پیشەسازی سووك و پیشەیی بیناکاری لەسەرپاکی شارەکانی عیراقدا»، دەبینین ئەوەی ئەو چینە لە ڕووی ماددییەوە بەرهەمی دەهێنێ ٩٠٪و بگرە زیاتری هەموو داهاتی نەتەوەیییە. بەبڕاوی ئێمە تەنها ئەمە بەسە بۆ ئەوەی پالّ بە -

مێژوونووسانمانــەوە بنێ رەگ‌و ریشەی مێـژوویی چینی کرێکـاران‌و چۆنیـەتی ـروست بوونیدا بچنە خوارەوە. گەر ووردتریش بـۆ مەسـەلەکە بچـین، دەبێ بەوپەڕی خۆ بەکەمزانینەوە دان بەو راستی‌یەدا بنێین کە مەحاڵە وەك پێویست ـە هەموو مەوداکانی چەوساندنەوەی ئیمپریالیزمانەی گەلی عیراق ـ لە سەردەمی داگیرکردن‌و ئینتیدابدا ـ تێبگەین‌و بەزەحمەتیش دەتوانین مەوزووعی‌یانـە دەست بخەینە سەر لاپەڕەکانی مێژووی سیاسی‌ی نوێی عیراق‌و خەباتی گەل لەپێناوی سەربەخۆییدا بە درێژایی ئەو سـالانە. ئـەگەر بـە تێرو تـەسەلی‌ی لەواقیعی کۆمەلایەتی و ئابووری‌و سیاسی‌ی کرێکاران‌و جووتیارانی ئەو رۆژگارەی عیراق نەکۆڵینەوە. ئەمانە لە هەموو حاڵێکدا هێزی بنچینەیی‌و داینەمۆی هەموو رووداوێکی مێژوویی گرنگ‌و پێکهێنەری ئەو سوپایەن[٨] کەبەبێ کۆششی ئەو هیچ گۆڕانێك دروست نابێ. ئەمانە لەپرۆسیسی گۆڕانی کۆمەڵدا هۆیەکی ئیجابین‌و زۆربەی کات سروشتی بزووتنەوەکەیان پشت بەو هۆیانە دەبەستێ کەلەژێرەوە، واتە لەقەوارەی کۆمەلایەتی‌و پەیوەندی بـەرهەمهێنـانی باوەوە هـەڵقولاون. دەمێنێتەوە سەر چۆنیەتی ئاراستە کردنیان، ئەمەیـان بەتـایبەتی بـەنیسبەت کرێکارانەوە بەهۆی بنچینەی لە قەڵەم نادرێ، هەر لەبەر ئـەمەیشـە گۆڕانی بـەردەوامی هێزە کـۆمەلایـەتی‌یەکـان لەسەر شـانـۆی سیاسی، هـەمیشـە لەپەرژەوەندی ئەمان دایە. بەنموونە: ئەمڕۆ رۆڵی وەچەی جووتیارو کرێکارانی «شۆڕشی بیست» لەناو هەموو دیاردەیەکی ژیانی سیاسی ئابووری‌و کۆمەلایەتیدا، لەتەك رۆڵی وەچەی سەرۆك عەشیرەتەکاندا جیاوازە. ئەمـەیش لای خۆیـەوە ناچارمان دەکا بایەخ بەمێژووی ئەو «چینە بدەین کە لە نـاوجەرگـەی گەلەوە هەڵقولاوە» وەك رۆژنامەیەکی زووی کرێکا ان وەسفی کردووە»[٩]

دەتوانرێ مێژووی چینی کرێکـارانی عیراق بـەر لەشۆڕشی ١٤ی تـەمووزی ١٩٥٨ بە سێ قۆناغی بنچینەی دابەش بکرێ. یەکەمیـان: قۆنـاغی پێکهاتنی، دەکەوێتە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمـەوە. دووەمیان: ئـەو قۆنـاغەیـە کەسەرەتای بزووتنەوەی کرێکارانی بەخـۆیەوە دی‌و رۆژگـاری دوای جەنگی یەکەمی جیهانی‌ی دەگرێتەوەو ئەشێ سالی ١٩٣٢ بەکۆتایی ئەم قۆناغە لەقەڵەم بدەین. چونکە ئەوساڵە قۆناغی گواستنـەوەیە لە مێـژووی عیراقـداو کۆتـای بەسەردەمی ئینتیداب هات‌و سەردەمێکی تر هاتە گۆڕێ کەبەسەربەخۆیی ناو دەبرێ. * بەلام قۆناغی سێیەم ئەو قۆناغەیە کە چینی کرێکارانی عیراق، وەکو چینێکی کاریگەری ناو بزووتنەوەی نیشتمانی‌ی گەلی عیراق لەسـەر شانـۆی سیاسی دەرکەوت‌و خۆی نواند.[١٠]

ئەم لێکۆڵینەوەیەمان لەبارەی قۆناغی یەکەم و دووەمی مێژووی چینی کرێکارانی عێراقەوەیە. بێگومان ئەو دوو قۆناغەیش لەبەر کەمی ی سەرچاوەو نەبوونی راو بۆچوونی ئاشکراو روون سەبارەت بەباس و بابەتە تێك ئاڵاوەکانیان، ئاڵۆزترین لایەرەی مێژووی ئەو چینەن. ئەم دوو قۆناغە بایەخێکی لە رادە بەدەریان هەیەو تەنها بە توێژینەوەی ئەم دوانە دەتوانین لە بنچینەی مەسەلە کۆمەلایەتی و سیاسی یەکانی چینی کرێکارانی عێراق تێ بگەین، چونکە بەبێ ئەوانە ناتوانرێ واقیعی چینی کرێکاران و مێژووی بزووتنەوەکەیان لەقۆناغی دواتردا دیاری بکەین. ئەو قۆناغەی کە وەك ئەوانی تر، لاپەرەکانی شاراوەو تەمومژاوی نین و تارادەیەکی باش ئاشکراو روونن.

سەبارەت بە چۆنیەتی ئامادە کردنی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشتمان بەژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی جیا جیا بەستووە. لەپێش هەموویانەوە بەڵگەنامەی رەسمی ی و راپۆرتی ئینگلیز کە دەرهەق بەچۆنیەتی بەرێوەبردنی عێراق لە سەردەمی ئینتیدابدا نووسیویانە. لە ناو ئەم بەڵگە نامانەدا زانیاریی زۆر بایەخدار سەبارەت ئەو پرۆژانە هەیە کە ئیشیان بەژمارەیەکی زۆری کرێکاران کردووە، وەك: بەندەری بەسرەو رێگاری ئاسن. هەروەها زانیاری زۆریان لەبارەی کۆمەڵە کرێکاری و پیشەی یەکان و چۆنیەتی گوزەرانی کرێکاران بە گشتی ی و پاسای کرێکاران و چەندین مەسەلەی تر تێدایە کە بۆ نووسینەوەی مێژووی چینی کرێکارانی عێراق چاوپۆشی یان لێ ناکرێ.

وەنەبێ رۆژنامەیش رۆڵی لەو سەرچاوانە کەمتر بێ. رۆژنامەکانی ئەو سەردەمەیش زانیاری وردو دەگمەنی ئەوتۆیان تێدایە رۆشنای دەخەنە سەر بابەتی جیا جیا کە پەیوەندی راستەوخۆیان بەسەرجەم پشێوی و بزووتنەوەکانی کرێکاران و هەڵوێستی رژێم و هێزە سیاسی یەکانەوە هەیە. جا بۆ ئەوەی وێنەیەکی کت و متی قۆناغی یەکەمی بزووتنەوەی چینی کرێکاران بخەینە بەردەست و بۆ ساغ کردنەوەی هەندێ رووداو و ژمارەو شتی لەو بابەتە، پشتمان بە سەرپاکی رۆژنامەکانی ئەوسا بەستووە، بێ ئەوەی گوێ بدەینە رێبازو هەڵوێستی جیا جیایان. ئەوانە هەندێکیان رۆژنامەی میری بوون، وەك «العراق» و «صدى العهد»، هەندێکی تریان لەرۆژگاری «شۆرشی بیست» ەوە بە هەڵوێستی نیشتمانپەروەرانە ناوبانگیان دەرکردبوو، وەك «الاستقلال». هەندێکیشیان زمانی حاڵی ئەپۆزیسیۆن بوون وەك «الاخاء الوطني» و «نداء الشعب». هێش بوو لەبەر ئەوەی ئاستێکی بلندی رۆژنامەگەری هەبوو، لەو رۆژگارەدا ناوو شۆرە تێکی لەئەندازەبەدەری پەیدا کرد بوو، وەك: «العالم العربي». ئەمە جگە لە

رۆژنامەکانی کرێکاران کە بە هۆی باس و بابەتەکانیانەوە گەیشتینە هەندێ راو بۆچوونی پێویست و لەبەر رۆشنایی یان توانیمان سیمای قۆناغی زووی بزووتنەوەی کرێکاران دەست نیشان بکەین.
کە دێینە سەر نیشان دانی زۆربەی مەسەلە گرنگەکان، هەوڵمان داوە چی بەڵگەنامەو رۆژنامەکانی ئەو کاتە نووسیویانە، بیاننوسینەوەو دەری ببڕین، تاوەکو لە لای ئەو کەسانەی هەمیشە گومانیان لە ئاستی هوشیاری توێژە زەحمەتکێشەکان و رادەی هەست کردنیان بە پەرژەوەندی یەکانی خۆیان هەیە، ببنە بەڵگەی پێ سەلماندن.
لە چوار جار چاو پێ کەوتنی یەکەمین نیقابی «محەممەد سالح عەبدولجەببار ئەلقەزاز»[11] و چاو پێ کەوتنێکی مامۆستا «ئیبراهیم عەبدولجەببار ئەلقەزاز» ی برای دا زانیاری یەکی زۆرو سوودبەخشمان دەست کەوت . وا دەردەکەوێ ئەمەی دوایی یان لە دوا دوای سەردەمی ئینتدابدا و لەژێرەوە، وەك هەموو رۆشنبیرێکی سەردەمەکەی رۆڵێکی گەورەی گێڕا بێ.
زۆر کەس هەن لەوانەی توخنی روو داوەکانی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانیایی کەوتوون بە هەڵەدا چوون. ئینجا لەبەر ئەوەی کە هەندێ هۆی ئاشکرا هەن کۆسپ و تەگەرەیەکی زۆر دەخەنە بەردەم ئەم چەشنە باس و لێکۆڵینەوانە، ئەو هەڵەو ناتەواوی یانەی روویان داوە بەشتێکی سروشتی ی دەزانین و لە هەمان کاتیشدا ئەوەندەی لە تواناداا بووبێ و بە پشتی سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکان راستمان کردوونەوە. هەموو ئەو حەقیقەتانەی لە دووتوێی ئەم کتێبەدا روون کراونەوە بیروڕای ئەو نووسەرە رۆژئاوایی یانە پووچەڵ دەکەنەوە کە سوورن لەسەر ئەوەی گوایە کۆمپانیا بیانی یەکان و بەتایبەتی کرێکارانی کۆمپیانیای نەوت «وەزعێکی باشیان هەیە»[12]
زۆر بە ترسەوە سوودمان لەو زانیاری یانە وەرگرتووە کە لە ناو چەند سەرچاوەیەکی کەمدا تۆمارکراون و لە بزووتنەوەی کرێکارانی سەردەمی ئینتیداب دەدوێن. ئەو سەرچاوانە جگە لەوەی کە زۆر بە کورتی ی خۆیان لەقەرەی رووداوەکان داوە؛ ئەو هەڵو مەرجانەیشیان تێدا نی یە کە پێ ی دەبنە حەقیقەتی مێژوویی باوەڕ پێ کراو. بە نموونە: لە هیچ رۆژنامەو بەڵگەنامەیەکدا، تەنانەت بە ئیشارەتیش باسی «مانگرتنی کرێکارە چەورولم بێژەرەوەکان» نەکراوە، کە گوایە لە حوزەیرانی ساڵی ۱۹۳۲ دا لەبەسرە رووی داوەو ئەنجام کۆمپانیاکانیان ناچار کرد «مل بۆ خواستی کرێکاران شۆڕ بکەن» وەك لە یەکێك لەو سەرچاوانەدا نووسراوە.[13] ئەمە لە کاتێکدا کە رۆژنامەو بەڵگەنامەکانی ئەو

قۆناغە لە چەند مەسەلەیەکی ئەوتۆی کرێکاران دواون، لە رووی گرنگییەوە ناگەنە ئاستی ئەو مانگرتنە.

وامان بە چاك زانی بابەتی کتێبەکە بکەینە پێنج بەش. یەکەمیان باسی پێکهاتنی چینی کرێکارانی عیراق دەکا، کە وەك باسمان کرد لە سالانی دوای سەدەی نۆزدە هەمەوە دەست پێ دەکا تا جەنگی یەکەمی جیهان. بە هۆی ئەوەیشەوە کە عیراق لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بووە یەکێك لە مەیدانەکانی شەڕ، چینی کرێکارانیش گۆڕانێکی گەورەی بە خۆیەوە دی‌و بەخۆیدا هات، ناچار بووین بەشێکی تایبەتی بۆزرووف کارو کرێکارانی عیراق لە ماوەی جەنگدا تەرخان بکەین. دوو بە شەکەی تری ئەم کتێبە لەو زرووفە مەوزووعی‌یە دەکۆڵێتەوە کە بووە هۆی سەرهەلدانی بزووتنەوەی کرێکاران؛ بە دوورو درێژیش لە رووداوەکانی ئەو بزووتنەوەیە دەدوێ. ناوی هەموو ئەو کەسانەیشمان تۆمار کردووە کە دەوری ئیجابییان لەو بزووتنەوانەدا بینیوەو سەربازی وونی ئەو مەیدانە بوون، کەچی مێژووی هاوچەرخی عیراق ئەوەندەی تۆزێك توخنیان ناکەوێ لە کاتێکدا رۆڵی ئەوانە شیاوی هەموو ناو هێنانێکە.

لە کۆتایی بە شێوەیەکی چڕو پڕ باسی سروشتی بزووتنەوەی کرێکاران‌و قۆناغەکانی دەرکەوتن‌و سەرهەلدانیمان کردووە کە لەدواییدا کاری لە ڕەوتی ئەو بزووتنەوەیە کرد.

دەبێ ئەو راستی‌یەیش دووبارە بکەینەوە کە ئەم کۆششەمان کە لە دوو توێی ئەم کتێبەدا پێشکەش کراوە، هەنگاوێکە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی چینی کرێکارانی عیراق‌و حەقیقەتی بزووتنەوەکەی، هیوا دارین هەنگاوی تری بە دوادا بێ‌و ئەم بابەتە گرنگە مافی رەوای خۆی بدرێتێ.

دواجار، زۆر سوپاسی هەموو ئەو براو هاوڕێیانە دەکەم کە یارمەتی‌یان دام ئەم کتێبە بەم شێوەیەی ئێستە رووناکی ببینێ، لە پێش هەموویانەوە مامۆستا «محەممەدی مەلا کەریم» و «دکتۆر هاشم سالح ئەلتکریتی» و هەموو کارگوزارانی «مەلبەندی نیشتمانی‌ی بەلگەنامەکان ـ المركز الوطني للوثائق» و «کتێبخانەی کۆڕی زانیاری عیراق» و «کتێبخانەی نیشتمانی‌ی» و «کتێبخانەی ناوەندی» و «کتێبخانەی لێکۆڵینەوەی بالا»ی سەر بە کۆلیجی ئادابی دانشگای بەغدا.

● ● ● ●

١ ـ چەند لێکۆڵینەوەیەکی عیراقیی زۆر کەم هەن لەهەندێ لایەنی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق دواون و ئێمەیش لەو بەشەدا کە بۆ سەرچاوەکانمان تەرخان کردووە، ناومان هێناون. چەند لێکۆڵینەوەیەکی لەوانەیش کەمتر بە زمانی بیانی نووسراون و لەو بابەتانە دەدوێن کە پەیوەندییان بە چینی کرێکارانی عیراقەوە هەیە وەک:

M. M. AL — Habib. The Labour movment in Iraq, middle Eastern Affairs, New York, 1956; E. A. Kinch, Social effects of the Oil Industry in Iraq; (International Labour Review) , Geneva Vol. LXXV, No 3, march 1957; R. Khadhiri, Labour and indu stry in Iraq. A Thesis Submitted to the Faculty of the Univ - ersity of Mississippiin Partial fulfilment of the requireme nts for the Degree of master of Science in the Department of Economics and Busness Administration; University of Miss - issippi, May 1958.

(ئەم نامەیە لە بنچینەدا باسی ئەو ڕووداوە کرێکارانەیە دەکا کە لەساڵانی سی بەدواوە ڕوویان داوە، بەتایبەتیش باسی ئەو یاسا کرێکارییانە دەکا کە بەر لە ساڵی ١٩٥٨ لە عیراق دەرچوون.) م. گۆپەرمان. بزووتنەوەی کرێکاران لەعیراقدا. بەزمانی ڕووسی. گۆڤاری - ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ - مۆسکۆ. ژمارە شەش ١٩٣٤.

«گۆڤاری - الثقافة الجديدة - ئەم وتارەی لە لاپەڕە ٩٧ - ١٠٦ ی ژمارەی مانگی ئایاری ساڵی ١٩٧١ دا بە زمانی عەرەبی بڵاوکردەوە.، هەروەها نووسەری ئەو لێکۆڵینەوەیە، دوو باسی دیکەی بە زمانی ڕووسی لەبارەی چینی کرێکارانی عیراقەوە بڵاوکردەوە. یەکەمیان لە لاپەڕە ٥٥ - ٦٢ ی ژمارە (٦) ی ساڵی ١٩٦٨ ی گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفریقیا» دا بە ناونیشانی «مانگرتنی کرێکارانی نەوتی کەرکووک ساڵی ١٩٤٦»، دووەمیان لە کتێبی «مێکهاتنی چینی کرێکارانی عیراق» مۆسکۆ. ١٩٧١ ل ٣٧ - ٨١.

٢ ـ عبد الرزاق الحسني تاريخ الوزارات العراقية. الطبعة الثالثة. صيدا. الجزء الاول ١٩٦٥ الجزء الثاني ١٩٦٥. الجزء الثالث ١٩٦٦.

٣ ـ ئەلحەسەنی، تەنها لە بەشی سێیەمدا نەختێك بە درێژی باسی مانگرتنی گشتیی دژ بە یاسای شارەوانییەکانی کردووە. بەڵام ئەوەی کە پەیوەندی بە کرێکارانەوە هەیە لەوەندە زیاتر کەمێك باسی کرێکاران و دەوریان لەو مانگرتنەدا دەکا. هیچی تری نەووتووە.

٤ ـ ئەو لێكۆڵینەوانەی مێژوونووسان لەبارەی مێژووی چینی كرێكارانی میسر و سوریاو لوبنانو توركیاو ئێرانەوە نووسیویانە، زۆر لەوانە چاكترن كەلەعیراقدا نووسراون. بەنموونە: لە میسر كۆمەڵێك نامەی دكتۆرا سەبارەت بە مەسەلەی كرێكاران ئامادە كران، وەك نامەی دكتۆراكەی «ئەمین عیزەدین» كە بە ناونیشانی بزووتنەوەی كرێكارانو شوێن دەستی لە بەرەپێدانی مێژووی سیاسی میسر دا ١٨٩٩ ـ ١٩٢٥»، ئەوەبوو ساڵی ١٩٦٣ مشتو مڕی لەسەر كرا. هەروەها نامەیەكی دیكەی دكتۆرا ساڵی ١٩٦٧ مشتو مڕی لەسەر كرا و ناونیشانەكەی «هەڵوێستی رۆژنامەی میسری بەرامبەر بزووتنەوەی كرێكاران ١٨٨٢ ـ ١٩٥٢» بوو. كەچی تا ئێستا لای خۆمان خۆمان مشتو مڕ لەسەر تاكە نامەیەك سەبارەت بەچینی كرێكارانی عیراق كراوە، ئەویش دەزگایەكی زانستی سەرپەرشتی كردووە عیراقی نییە. مەبەستمان نامەی دكتۆراكەی «عەبدولرەزاق موتلەك ئەلفەهد» • كەساڵی ١٩٧٧ لە قاهیرە مشتو مڕی لەسەر كراو ناونیشانەكەی «مێژووی بزووتنەوەی كرێكارانی عیراق ١٩٢٢ ـ ١٩٥٨» بوو.

• ـ رزاق ابراهيم حسن. الشخصية العمالية في القصة العراقية بغداد ١٩٧٧، ٢٢٠ لاپەرەیە، رەئووف حەسەن. كرێكار لە چیرۆكی كوردیدا. رۆژنامەی «العراق» بغداد ١٥ آذار ١٩٧٩.

٦ ـ رزاق ابراهيم حسن. الصحافة العمالية في العراق. بغداد ١٩٧٩، ٨٠ لاپەرەیە.

٧ ـ ئەمە ئەگەر هەر كرێكارێك سێ كەس بژیەنێ.

٨ ـ مەبەستمان مەفهوومی ئێكرای رووداوی مێژووییە، بەمێژووی شارستانییەتیشەوە. خواستو ئاواتی فرعەونەكانی میسر كەدەیانویست هەتا هەتایە نەمر بنو ناویان كوێر نەبێتەوە، لەگەڵ بلیمەتیی ئەندازیارەكانیان، بەبێ رەنجو ئارەقی ئەو كۆیلانەی تەلاری ئەو هەرەمانەیان دانا كەبەیەكێك لەحەوت عەجایبەكەی دونیا لەقەڵەم دراون، دەبێتە خەیاڵێكی رووت. بەراستیی گوناهە كەبلێی ئەو مێژووەمان كرد بەتەنیا هەر خاوەن قامچیمان لەیاد بێو بەس.

٩ ـ «العامل». بغداد العدد الاول ٨ ايلول ١٩٣٠

• مێژوونووسان وا راهاتوون ساڵی كۆتایی هێنان بەئینتیدابی بەریتانی، ساڵی سەربەخۆیی دەنووسن. دكتۆریش لەو شوێنانەدا كەپێویستی كردووە، هەمان زاراوەی بەكار هێناوە. بەڵام بەش بەحاڵی خۆم لە هەرشوێنێكدا ئەو زاراوەیە هاتبێتە رێگام لەجیاتی سەربەخۆیی، «كۆتایی هاتنی ئینتیداب» م بەكار هێناوە، چونكە لابردنی ئینتیداب ئەگەرچی بە رووالەت جۆرە سەربەخۆییەكی دەگەیاند بەڵام وەك وڵاتێكی نیمچە كۆلۆنی مایەوەو لەهیچ روویەكی سیاسیو ئابووریو كۆمەڵایەتییەوە سەربەخۆ نەبوو. ـ وەرگێڕ ـ

١٠ ـ بەپێی بەڵگەنامەیەكی زووی كرێكاران: لە سەردەمی ئینتیدابدا بزووتنەوەی كرێكاران بە سێ قۆناغ دابەش كرابوو. یەكەمیان لەساڵی (١٩٢٤) • وە كەهەوڵی دامەزراندنی یەكەم رێكخراوی كرێكاران دراو لەساڵی ١٩٢٩ دا كە هەندێ كۆمەڵ دروست بوونو بەپێی ئەم رایەكۆتایی بەو قۆناغە هاتو سەرەتای قۆناغی دووەم دەستی پێكرد كە تاساڵی ١٩٣١ ی خایاند. پاشان قۆناغی سێیەم لەگەڵ مانگرتنی گشتیی دژ بە جیبایەی باجی شارەوانییەكان، دەستی پێ كرد. [بڕوانە: وثائقو مراسلات بين نقابات العمال العراقية ومثيلاتها الاجنبية من سنة ١٩٣٢ الى سنة ١٩٣٥. مكتبة المجمع العلمي العراقي ـ الوثيقة ـ ٢ ـ.]
ئەومیش بریتییە لە نامەیەكی محەممەد صالح ئەلقەزاز، كە لە ١٦ ی شوباتی ساڵی ١٩٣٣ دا بۆ سكرتێری نیقابەكانی كرێكارانی جیهانیی ناردووە لە بەرلین.

١١ ـ محەممەد صالح، جوونە ناوە.

١٢ ـ بەنموونەبڕوانە: K. M. Langley, th industrilization of Iraq, Cambridge, 1961. P, 77.

١٣ ـ بڕوانە: (عبد السلام الناصري ـ ابو نصير) معارك طبقية. بغداد ل. ٦ ـ ٧ «مێژووی لەسەرنییە».

بەشی یەکەم

سەرەتای پێکهاتنی چینی کرێکارانی عێراق

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا ساڵی ١٩١٤

ڕەگ‌و ڕیشەی چینی کرێکارانی عیراق:

گومان لەوەدا نی‌یە کە سەرهەڵدان‌و پێکهاتنی چینی کرێکاران بەندە بە باری کۆمەلایەتی‌و ئابوری‌یەوە، ئەم دیاردەیەیش لە کۆمەڵێکەوە تا کۆمەڵێکی‌تر جیاوازی هەیە. هەرچۆنێك بێ ئەم چینە بە دوو ڕێگای سەرەکی ی دروست دەبێ. یەکەمیان بەندە بە گەشەکردنی سروشتی ی بنکە کۆمەلایەتی‌یەکەوە، لە قۆناغێکی دواکەوتووەوە ڕووەو قۆناغێکی پەرەسەندووتر. دووەمیش لە بنەڕەتەوە بەندە بە هۆ دەرەکی‌یەکانەوە. ئەم شێوە پێکهاتنەیش کارێکی گەورە دەکاتە سەر سروشتی ئەم چینە نوێ‌یە، بە تایبەتی لە سەرەتای تەمەنیدا. لە وولاتە ئەوروپای‌یەکاندا‌و بەتایبەتی ڕۆژئاوای‌یەکانیان، هەردوو کۆڵەکەکەی کۆمەڵگای سەرمادیەداری کە چینی کرێکاران‌و چینی بۆژوا بوون، لە مناڵدانی کۆمەڵگای گەندەڵ بووی دەرەبەگایەتی سەدەکانی ناوەڕاستدا پێکەوە هاتنە کایەوەو خۆیان نواند. ئەمەیش ئەنجامی حەتمی ی پەرەسەندنی ناوەوەی کۆمەڵ بوو کە ڕێگای خۆش کرد بەرهەمی پیشەیی بە خێرایی گەشە بکاو پەرە بسێنێ‌و لەگەڵ خۆیدا شێوازی نوێ‌و هێزی نوێ‌ی لە بەرهەمهێناندا سەپاند.[1]

بەلام لە ڕۆژهەلاتدا، دواکەوتنی شارستانیەت بواری نەدا ئەو هەل‌و مەرجەی بۆ برەخسێ تا لە سایەیدا بنکە ئابوری‌یەکە بە هەمان شێوە گەشە بکا. لەبەر ئەوە دروست بوون‌و پێکهاتنی چینی کرێکاران لە وولاتانی ڕۆژهەلاتدا، لە بنەڕەتەوە پەیوەندی بە هۆیەکی دەرەکی‌یەوە هەبوو ئەویش نەش‌و نماکردنی بازرگانی بوو، کە لە ئەنجامی ناردنی کەل‌و پەلی جۆر بەجۆر بۆ دەرەوەو هاوردنی کەل‌و پە لی بیانی لە دەرەوەی وولات، هاتە کایەوە. ئاکامیش ئالوگۆڕێکی گەورە لە بواری ئابوری‌و کۆمەلایەتیداڕووی دا، کە لە دایك بوونی چینی کرێکاران لە ریزی پیشەوەی ئەو ئالوگۆڕە دادەنرێ. بۆیە سەرپاکی چینی کرێکاران لە وولاتانی ئاسیاو ئەفریقیادا لەو کاتەوە پێکهاتوون کە سەرمایەداریتی ئەوروپا لە ناویاندا کەوتنە کنەکردن؛ یان بە شێوەی ڕاستەو خۆ داگیری دەکردن. تەنانەت لە ژاپۆنیادا کە پەرەسەندووترین وولاتی ئاسیایەو ئەمڕۆ ململانێ لەگەڵ گەورە ترین وولاتی سەرمایەدارییدا دەکا، سەرەتای دروست‌بوون‌و پێکهاتنی چینی کرێکارانی بەندە بەو قۆناغەوە کە پورتوگالی‌یەکان لە سەدەی شانزەهەمدا دەسەلاتی کۆلۆنیالی خۆیان بەسەردا سەپاندو یەکەمین کۆمپانیای بازرگانی‌یان تێدا دامەزراندو پاشان دەستیان کرد بە بنیات نانی چەندین کۆمپانیای تری بازرگانی بە مەبەستی ناردنە دەرەوەی کەل‌و پەل.

چینی کـرێکارانی عیـراق له ڕووی پێکهـاتنی‌یـه‌وه بـه نمـوونـه‌یـه‌کی سـروشتی‌ی شێوازی دووەم دادەنـرێ. دواکـەوتـوویی وولات لە ئـەنجـامی داگیرکردن‌دا لەلایەن مەگۆڵ و تەتەر وپاشان عوسمانلی‌یەکانەوە، ماوەیان نەدا ڕێگای بەرهەمهێنانی پیشەیی بگرێتە بەرو بەشێوەی وولاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا گەشە بکا. لەبەر ئەوەو بەهۆی بچووکی‌ی بازاڕو کەمی‌ی دراوەوە، ئەم شێوە بەرهەمهێنانە لە بـاشترین حـاڵدا لە شوێنی خـۆی دەخولایـەوە، بێ ئەوەی هەنگاوێك بۆ پێشـەوە بچێ. ئەوە بوو بە درێژایی چەند سەدەیـەك لەم بارەدا مایەوە تا بەرهەمی پیشەیی عیراقي بەرەنگاری کەل‌و پەلی بیانی بووەوەو چووە قۆناغێکی نوێ‌ی ئەوتۆوە بەتەواوی مۆرکی لەناوچوونی نا بە تـەختی تەوێـلی خۆیەوە، وەك لە دواییدا بە درێژی باسی ئەنجامەکانی دەکەین.

ئەورووپایی‌یەکان لە مێژووی تازەیاندا بەزوویی ڕێگای عیـراقیان دۆزی‌یـەوە. ساڵی ١٥٨٣ نزیکەی دە بازرگانی ئینگلیز بە بەغداو بەسرەدا ڕووەو هیندستان تێپەڕین. یەکێکیشیان دوای گەڕانەوەی گەیشتە مووسڵ و بەم شێوەیە تاریفي بەغدا دەکا گوایە «مەڵبەندێکی گەورەی بازرگانی‌ی ترانسیتە». کاتێکیش کـە نرخی بەهارات لای ئەورووپای‌یەکان هاوتای نرخی ئالتوونی هەبوو[٢]

ئەم بازرگانە ئینگلیزە لەو ڕاپۆرتەیدا کە لەمەڕ «بەسرە» نووسیویە، دەڵێ: «... مەڵبەندێکی گرنگی بازرگانی‌ی بەهارات داودەرمانە».[٣]

لە سەدەی نۆزدەهەم بەدوواوە، ئـەورووپایی‌یـەکان بـە شێوەیـەکي ترسنـاك دەستیان خستە کاروباری عیراقە وە، ئەمەیش ئەنجامی جیاجیای بە دەستەوە دا. پێش هەموو شتێك بازرگانیی ناردنە دەرەوەی کەل‌و پەل سنووری جارانی پساندو مەودایەکی فراوانتری گرتەوەو قەڵەمبازێکی گەورەی بۆ پێشـەوە دا، بەتایبەتی دوای ساڵی ١٨٦٩ کە کەنداوی «سوێس» ی تێدا کرایەوە نرخی کەل‌و پەلی ڕەوانەکراو لە عیراقەوە بۆ دەرەوە لە نێوان ساڵانی ١٨٦٤ ـ ١٨٧١ دا کە گەیشتبووە ١٥٠ هەزار دینار، لە سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهاندا گەیشتە ٣ ملیۆن دینار. واتە نرخی کەل‌و پەلی ڕەوانە کراوی عیراق لە ماوەی نزیکەی ٥٠ ساڵدا بیست ئەوەندە زیادی کردووە.[٤] ئەمە لە کاتێکدا کە بە درێژایی چەندین ساڵ لە شوێنی خۆی چەقیبوو.[٥] جا گەر بێ‌و ئەم ژمارەیە ببەینەوە سەر ڕەگ‌و ریشە بازرگانی‌یەکەی ئەوکاتە بۆمان ساغ دەبێتەوە کە تا چ ڕادەیەك بازرگانی‌ی کەل‌و پەل ناردنە دەرەوە لە عیراقدا نەش‌و نمای کردووە. لە نێوان ساڵانی ١٨٥٠ ـ ١٨٧٠ دا لەوەوە کە ساڵی ٣٠٠ تەن جۆی ڕەوانەی دەرەوە دەکرد، لە ساڵی

١٩١٢ دا، واته ساڵێك پێش هەڵگیرساندنی جەنگ گەیشتە ٧٧ هەزار تەن، واته ٢٥٠ ئەوەندە زیادی کرد. بەنیسبەت «خوری» یشەوە، بە هەمان شێوەو لەهەمان ئەو ماوەیەدا لە ساڵی ٣٠٠ تەنەوە گەیشتە ١٢ هەزار تەن. گەنمیش ١٤ ئەوەندەی جاران رەوانەی دەرەوە کرا.[٦] بازرگانیی خورمایش گۆڕانێکی لەو چەشنەی بە خۆیەوە دی، بەتایبەتی چونکە ئینگلیزەکان گەرەکیان بوو تۆزێك لەو تەنگو چەڵەمە ئابوورییە کەم بکەنەوە کە هیندستان پێوەی دەیناڵاند. ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٩٦ دا سە رجەمی ئەو خورمایەی رەوانەی دەرەوە کرا، خۆی دا لە ٦٠٠ هەزار سندووقو لەوچەردەیە ٥٣ هەزاری گەیشتە بەندەری نیویۆرك.[٧]
ئەو شێوازە باوەی لە ئارادا بووو پەیرەو دەکرا، نەیدەتوانی شان بە شانی پێداویستەکانی ئەم قۆناغەو گۆڕانەکانی بڕوا. لەبەر ئەوە دەبوو پشت بە ئامرازو هێزی تازە ببەستێ. دیارە ئەمەیش بووە هۆی ئەوەی عیراق دەرگا لەسەر ئامرازی نوێی ئەورووپای بە شێوەیەکی تارادەیەك بەربڵاو بخاتە سەر گازی پشت. ئەو کۆمپانیا بیانییانەی بە خێرایی جێ پێیان لە وولاتدا قایمکردو ئەو کۆمپانیا خۆماڵییانەی بە مەبەستی پڕ کردنەوەی ئەو بۆشاییانەی کتو پڕ هاتبوونە گۆڕێ؛ کەوتنە خۆو دەستیان کرد بە هێنانی ماشینی نوێ، تا بە هۆیانەوە هێزو گوڕ بخرێتە کاروباری کەلو پەل رەوانە کردنەوە. لە ساڵی ١٨٨٩ دا دوو کۆمپانیای بەریتانیایی[٨] کە خەریکی خوری رەوانە کردن بوون، یەکێکیان دوو ئامێری پەستاوتنی ئاوی گەورەو ئەوی تریان دوو ئامێری پەستاوتنی هەبوو بە هێزی هەڵم ئیشیان دەکردو تێکرا ساڵی ٢٥ هەزار فەردە خورییان دەنارده دەرەوە.[٩] لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ژمارەی ئەو کۆمپانیانەی لە سەرانسەری عیراقدا خورمایان دەنارده دەرەوە ١٢ کۆمپانیا بوون، بە تەنها هەشتیان لە بەسرە کاریان دەکردو[١٠] بە هۆیانەوە کاروباری رەوانە کردنی خورما باشترو رێكو پێكترو لە رووی چەندیەتیشەوە زۆرتر بوو.[١١] بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانیش کۆمپانیایەکی ئەمریکایی لە وولاتدا دامەزرا «رەگی بەلەك» ی بۆ دەرەوە دەنارد. هەر زوویش «دەوروبەری ساڵی ١٨٦٩» جۆرە ماشێنێکی نوێ پەیدا بوو، رەگی بەلەکی گورزە دەکرد.[١٢]

پاش ئەوەی سەرمایەی رۆژئاوایی خۆی گەیاندە رۆژهەلاتی ناوەڕاستو جێ پێی خۆی قایم کردو شان بە شانی پەرژەوەندییەکانی تری کە رۆژ بە رۆژ پەرەیان دەسەندو توندو تۆڵ بە شوێن پێی ئابوورییانەوە گرێ درابوون؛ پێویستیان بە گەشە پێدانی هۆیەکانی هاتوچۆ بوو لە عیراقدا. لێرەوە ئینگلیزو

ئەڵمان و دەوڵەتانی تریش بایەخێکی گەورەیان بە ڕێگاری هامشۆی ناو ڕوباری دیجلەو فوارات و شەتولعەرەب داو ڕێگاری ئاسنیشیان لە میسۆپۆتامیاوە گەیاندە کەنداوی عەرەب. لەولایشەوە بەستیانەوە بە ئەوروپاوە.[13] ئەنجامی ئەم گرنگی پێدانە، چەند پڕۆژەو دام و دەزگایەکی نوێ لە و ولاتدا دامەزران. کۆمپانیای «بێت لەنج» کە ساڵی ١٨٤٠ بە مەبەستی بازرگانی ی پێکهات، پاش ماوەیەك دوو پاپۆڕی گواستنەوەی بە بەردەوامی ی بە ناو ڕوباری دیجلەدا هامشۆی دەکرد. بە مەرجێك بابی عالی ماوەی نەدا لە دوو پاپۆڕ زیاتر بخاتە گەڕو سەرەڕای ئەوەیش کە جاروبار پەلپ و بیانووی زۆری پێ دەگیراو دەخرایە ژێر گازو گیرەوە[14]، دەڵێن سەرەڕای ئەوەیش توانی سەرکەوتنی باش بەدەست بهێنێ، بەڕادەیەك سەرمایە بنەڕەتی یەکەی کە «١٥» پانزە هەزار پاوەن بوو، لە سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیدا گەیشتە ١٠٠ هەزار پاوەن و لە ساڵی ١٩١٩ دا گەیشتە ٣٠٠ هەزار.[15]

ڕێگای ئاسنیش لە عیراقدا مێژوویەکی دوورو درێژی هەیەو سەرەتای ڕاکێشانی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم. لەو کاتەوەو تا هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی یەکەمی جیهان، پەیوەندی نێوان بەریتانیاو ئەڵمان لەوپەڕی ناکوکی و ململانێ‌دا بوو. ئەڵمانەکانیش لەبەر چەند هۆیەکی سیاسی ی ئاشکرا، توانی‌یان دەست پێشخەری بکەن و یەکەمین ڕێگای ئاسن لە میسۆپۆتامیادا دابمەزرێنن و بیکەنە بەشێك لە پڕۆژەی بەناوبانگی ڕێگای ئاسنی بەغدا. ئەوەبوو سەر لە بەیانی ی ڕۆژی ٢٧ی تەمووزی ساڵی ١٩١٢ سەرۆکی ئەشغالی ئەڵمانیا، بە بۆنەی دانانی بەردی بناغەی ڕێگای ئاسنی بەری «کەرخ» ەوە ئاهەنگێکی گێرا. شایانی باسە بڕیار وابوو ئەو ڕێگایە لە «مسەرە» وەبۆ ئەوسەر خاکی عیراق ببڕێ.[16] والی بەغداو ژمارەیەکی زۆر لێپرسراوانی بیانی و پیاوی ناوداری عیراق ئامادەی ئەو ئاهەنگە بوون.[17]

ئەڵمانەکان ئەوەندە پەرۆشی ئەم پڕۆژەیە بوون، تەنیا بۆ ئاهەنگەکە چل ئەندازیاری پسپۆری ڕەگەز جیاجیایان هێنابوو[18] و «بە هیوا بوون کرێکارو فەرمانبەری زۆر تریشی بۆ بهێنن و کات بە فیڕۆ نەدەن» و ئەمم پڕۆژەیە تەواو بکەن.[19] هەر بۆ ئەو مەبەستە کۆمپانیای ڕێگای ئاسنی بەغدا مافی ئەوەی پێ درا، بۆ گواستنەوەی کرێکارو کەل و پەل و ئامرازەکانی ئیش کردن، ڕوباری دیجلەو فورات بەکار بهێنێ. ئەوە بوو «کۆمپانیای بەلچیکی» دامەزراو ئەم کاروبارەی پێ سپێردرا.[20] دەست بەجێ دەستیش کرا بە هێنانی ئامرازو

ماشینی پێویست بۆ راکێشانی ئەو ڕێگایەو لە ماوەی دوو ساڵ کەمتردا تێکڕای ئەو شتانەی لە دەرەوەی عیراقەوە بۆ ئەم مەبەستە هێنرابوون، لە ٤٠ هەزار تەن تێپەڕی کرد.[٢١]

بەو جۆرە بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانی ٧١ میلی لێ تەواو کراو بەهۆیەوە بەغداو سامەڕا پێکەوە گرێ دران. جا لەبەر ئەوەی ئەڵمانکان هیوایەکی گەورەیان بەم پرۆژەیە هەبوو، لە هەموو روویەکەوە بایەخیان پێ دا. بۆیە راپۆرتێکی تایبەتی بەریتانیا کە دوای کۆتایی هاتنی جەنگ نووسراوە، دان بەوەدا دەنێ کە «ئەم بەشەی زۆر چاك دروست کراوە»[٢٢]

لە ناو ئەمداموو دەزگایانەدا کە راستەوخۆ پەیوەندییان بە سەرمایەی بیانییەوە هەبوو، توێکڵی یەکەمی چینی کرێکارانی عیراق لە دەوری ئەو کاکڵە لاوازە پێکهات کە چەند پرۆژە یەکی میری دروستی کردبوو، وپاشان بە دوورو درێژی قسەی لێ دەکەین. کۆمپانیای «بیت لەنج» بۆ چاککردنەوەی پاپۆڕەکانی، ئامرازو ماشینی نوێی هێناو شوستەیەکی تایبەتیو کارگەیەکیشی لە بەسرە دامەزراند. «کۆمپانیای ڕێگای ئاسنی بەغدا» یش چەندین کارگەو دامەزراوەی دیکەی پێویستی بۆ کاروباری بینا کردنو چاککردنەوەی شەمەندوفەر هەبوو. ئەگەرچی ژمارەی راستەقینەی ئەو کرێکارانە لە ئارادا نییە کەلەو شوێنانەدا کاریان دەکرد، بەلام سەرچاوەکان روونیان کردووەتەوە کە خەڵکێك هەبوو بەکرێ ئیشیان کردووە، تارادەیەکی چاکیش لەم مەیدانە تازەیەدا سەرکەوتوو بوون.[٢٣] کەچی ژمارەی تەواوو باوەڕ پێکراوی ئەو کرێکارە کاتی یانە لەبەردەستدان کە خورمایان دەڕنیو دایان دەگرتو پاشان بۆ دەرەوەی ورلاتیان دەنادر. ژمارەی ئەوانەیش بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگ خۆی لە ٢٠ تا ٢٥ هەزار کەس داوە.[٢٤]

هەرچی سەرمایەی نیشتمانیشە رۆڵێکی زۆر پچووکی گێڕاوەو خۆی لە خۆیا لە پاشکۆی سەرمایەی بیانیدا بوو، لەبەر ئەوە هەر لە بنەڕەتەوە نەیتوانی ببێتە هۆی پێکهاتنی چینی کرێکارانی عیراق. چەندین هۆی جۆر بە جۆریش هەبوو کە بەم یان بەو شێوە بە یەکترەوە بەسترابوونو ئەم دیاردەیەیان خولقاند، لەسەرو هەموویانەوە پاشکەوتوویی وولات بوو لە رووی شارستانییەتەوە کە ماوەی نەدا بەرهەمی پیشەیی بچێتە قۆناغێکی بالاترەوە. ئەمە جگە لەوەی هاتنە خوارەوەی ئاستی گوزەران بوو بووە هۆی ئەوەی هێزی کڕین لای هاوولاتیانی عیراق ئەوەندە کەم ببێتەوە لەسەرانسەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دەستی بۆ درێژ

بکریّ. ئەمــەیش بازاڕی نــاوخۆی هێنــایەوە یــەك و ماوەی نــەدا گەشــە بکاو ئــاسۆیــەکی ئەوەنــدە رووناکیش نــەدەبینرا تــا سەرمــایەی کــەڵەکە بــووی نیشتمانی ی هان بدا ـ ئەگەرچی لە بنچینەیشدا لاواز بوو ـ روو لە بەرهەمی پیشەسازی بکا. بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەم تێکڕای هێزی کڕین لە لای هاوولاتی یەکی عیـراق لە باشتـرین حاڵدا لە سێیــەکی تێکڕای هێـزی کڕینی هاوولاتی یەکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کەمتر بوو[٢٥]. لەبەر ئەوە سەرمایەداری عیراقی هەروا بە ئاسانی نەدەهاتە مەیدانێکەوە، نەیزانیایە قازانجی مسۆگەرە.

هەروا بەرێککەوتیش نەبوو « مەمەدحەت پاشـا» ی والی کە دەستی بــە دامەزراندنی «کۆمپانیای تەراموای بەغدا ـ کازمیە» کرد، ناچار بــوو زۆربەی بەشەکانی ئەوپڕۆژەیە بەزۆرملی بەسەر فەرمانبەرەکانی ناوخۆدا بســەپێنێ و بەوانی ساغ بکاتەوە.[٢٦] سەرمایەدارە عیراقی یەکانیش بە دوو دڵی یەکی زۆرەوە هاتنە سەر ئەو باوەڕەی چەند پڕۆژەیەك بکەنەوە، بەلام ئەنجام رۆشنایی یان نەدی. لە ٢٨ ی شوباتی ساڵی ١٩١٢ دا میری مافی دامەزراندنی تــەراموای کارەبایی نێوان بە غداو «ئەعزەممی یە» و «قەرارە»ی دا بە « مەحموود چەلەبی ئەلشابەندەر » لەگەڵ ئیمتیازی دامەزراندنی ئیستگەیەکی کارەبا لە بە غدا.[٢٧]
هەر چەندە «سەرپاکی دانیشتووانی شار پەرۆشی » ئەوە بوون «بەغدابە کارەبا رۆشن بکرێتەوە» وسەرەڕای ئەوەی کە «نیشتمانپەروەری بە ئەمەك مەحموود چەلەبی ئەلشابەندەر» چووە «لە وولاتی فەرەنگ ئەندازیـاری شارەزامـان بۆ بهێنێ»[٢٨] و ئەگەرچی چەند ئــەندازیـارێکی ئینگلیزیش لە یــەکی ئەیلوولی ئــەو ساڵەدا گەیشتنە بەغدا بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی بارو زرووفی شارو پلان دانان[٢٩]، بەلام ئەو پڕۆژەیە رۆشنایی نەبینی. پڕۆژەی راکێشانی رێگای ئاسنی نێوان بەغداو خانەقینیش کە دەویسترا بە سەرمایەی نیشتمانی ی پێك بهێزێ، بەمەرەی پڕۆژەکەی پێشوو چوو.
جگە لەم هۆ بنەڕەتی یە، بەشێکی گەورەیش لە سەرمایەی کەڵەکەبوو، کــەوتە دەست خاوەن زەوی یە گەورەکان، کەبریتی بوون لەو سەرۆك عەشیرەتــانەی نەیان دەزانی گەر بیّ و سەرمایەکانیان لەبواری بەرهەمهێنانی پیشەسازییــدا بخەنە کار، چ قازانجێکیان دەست دەکەوێ. بۆیە هەموو ئامانج و مەبــەستیان هاتبووە سەر ئەوەی چییان لێ زیاد بیّ، یان کۆی بکەنەوە، یاخود ئاڵتوون وخشڵ و چەڵی پیّ بکڕن. بازرگانە کانیش چاویان بڕیبووە پیشــەکەی خــۆیان، چــونکە دەیانزانی قازانجیان مسۆگەر ترە.

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە بەر لەجەنگی یەکەمی جیهانی مەیدانی هەرە فراوانی سەرمایەی نیشتمانیی، بازرگانیی دەرەوە بووە، ئەویش بەم یان بەو شێوە بەسترا بوو بە سەرمایەی بیانییەوە. چوار کۆمپانیا لەو هەشت کۆمپانیایەی لە بەسرەوە خورمایان دەنارده دەرەوەی وولات خاوەنەکانیان عیراقی بوون. هەروەها ژمارەی کارگەی بچووکی پێستە خۆش کردن لە بەغدادا پێش جەنگی یەکەمی جیهانی گەیشتە نۆ کارگە.[30] بازرگانەکانیش بایەخێکی زۆریان دا بە رەوانە کردنی خوری لەسەر شێوەی تازە. بازرگانە بەسرەییەکانیش هەندێ ماشێنی تازەیان هێنایە وولاتەوە بۆ گورزە کردنی رەگی بەلەك.

لە ئەنجامی پەرەسەندنی هۆیەکانی گواستنەوەدا، سەرمایەی نیشتمانیی توانیی رۆڵێکی تارادەیەك گەورە لەم مەیدانەدا بگێڕێ. بۆیە هەندێ کەس کەوتنە کرینی بەشەکانی کۆمپانیای تەراموای بەغدا ـ کازمییەووا دەردەکەوێ قازانجێکی ئەوەندە زۆری فرێ داوە گەیشتووەتە نزیکەی ١٠٠٪ ی سەرمایەکەی.[31] پێش ئەوەیش چەند بازگانێکی‌تر کۆمپانیایەکی هاوبەشی لەو جۆرەیان بۆ هامشۆو گواستنەوەی ناو ئاو دامەزارند.[32] دەورو بەری سالی ١٨٩٦ بازگارنێکی ئەرمەنی لە بەسرە «کۆمپانیای عارەبانەی یایلی» دامەزراند، تاوەکو لە نێوان بەسرەو عەشاردا هاتوچۆ بکا. چوار سال دوای ئەوە دوو کەسی تری بەسرەیی کۆمپانیایەکی دیکەی لەو جۆرەیان بنیان ناو پاشان هەولیان دا لەسەر هەمان رێگا ئۆتۆمۆبیل بەکار بهێنن.[33] لە کۆتایی مانگی کانوونی یەکەمی سالی ١٩١١ دا کۆمپانیای نیشتمانیی پاپۆر بە ناوی «کۆمپانیای بازرگانیی کەشتییەکانی بەسرە» وە دامەزراو لە مانگی کانوونی دووەمی سالی داهاتوودا کەوتە کارو دوو دانە کەشتیی خستەگەر.[34] لە سالی ١٩١٢ دا بۆ یەکەمجار ئۆتۆمۆبیل لە نێوان بەغداو دیالەدا کەوتە گواستنەوەی خەلکیی وماوەی‌نێوان ئەو دوو شارەی بە ٤٠ دەقیقە بڕی،[35] ئەمەیش ئەوەی دەگەیاند کە لەمەیدانی گواستنەوەو هامشۆدا گۆرانێکی چۆنیەتی رووی دا. هەر لەم رووەوە لەو ماوەیەدا، هەولێکی تریش لە بەسرە درا.[36] لە دوا دوای سەدەی نۆزدەهەمەوەو لەبەر هەندێ هۆی رۆشنبیریو سیاسی، دانیشتووانی عیراق بایەخێکی باشیان بە دامەزراندنی چاپخانەدا، بە تایبەتی کە «بە چاوی خۆیان بینییان میری تا چ رادەیەك سوودو قازانجی لەو چاپخانانە دەست دەکەوێ کە مەدحەت پاشا هێنابووی»[37] هەرچەندە هەندێك لەم چاپخانە بەردین بوون، بەلام زۆربەیان نوێ بوونو شانیان لە شانی چاپخانە ناسراوەکانی ئەوسای

ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەراست دەدا.[38] بێ گومان ئەم چاپخانانەیش هەر لەبەغداد نەبوون، بەلکو ژمارەیەکیان لە بەسرەو مووسل دامەزرا. کاتێکیش جەنگی یەکەمی جیهانی هەلگیرسا، بە تەنها لە شاری بەسرە دا چوار چاپخانە کاریان دەکرد کە تاقە یەکێکیان هی میری بوو.[39] لەو رۆژەوە ئیتر دەست کرا بە هێنانی ئامرازی دارشتن وبرین وداکوتانی مس و مشت و مال و زەرکەفت و جزویەندکردن بۆ ئەم چاپخانانە.[40]

لەبەر ئەوە شتێکی سروشتی بوو کە ماشینی نوێ، لەوانەی پەیوەندی راستەوخۆیان بەژیانی رۆژانەوگوزەرانی دانیشتووانەوە هەبوو، بە ئاسانی بێنە وولاتەوە. ئەوەتا لە سالانی دوایی سەدەی نۆزدەهەمەوە کارگەی بەفر دروستکردن و ئاشەمەکینەی نوێ و کارگەی سۆدەو سیفۆن و لەو بابەتانە لە شارەگەورەکانی عیراقدا دامەزرێنران[41] لە سالی ۱۹۰۸ دا کۆمپانیایەکی چنینی بچووك لە بەغدا بنیات نراو مەکۆی تازەی لە دەرەوە بۆهێنرا[42] پێش بەرپا بوونی جەنگیش ماشینێکی میکانیکی خشت دروست کردن هێنرایە عیراقەوە.[43]

ئەگەرچی لە ناوەراستی سەدەی رابووردووەوە لە ئەنجامی هاوردنی کەل و پەلی بێگانەوە، دەستێکی توند لە بەرهەمی پیشەیی وەشێنرا، بەلام لەم قۆناغەدا هەر ئەو بنکەی سەرەکی ی پیشەسازی نیشتمانی ی بوو،[44] ئەویش بەشی زۆری پێویستی یەکان، لەبابەتی قوماش و شت و مەکی ناومال و کەرەسەی بیناکاری و کەل و پەلی تری بۆ هاولاتیان دابین دەکرد. تا جەنگی یەکەمی جیهانی بە سەدان مەکۆی دەستی ی خەریکی بەرهەمهێنانی قوماش و چادرو گوریس و شتی لەو جۆرە بوون. بە نموونە لە سالی ۱۹۱۱ دا بە تەنها لە شاری مووسلدا ۵۰۰ جۆلا کاریان دەکرد،[45] دیارە لە بەغداد ژمارەیان لەوەیش زۆرتر بووە. لە کۆتایی سەدەی رابوردوودا قونسولی بەریتانیایی لەبەغدا، باسی بیست کوورە خشتی گەورەو بچووك دەکا. نزیکەی بیست سالێك دوای ئەو مێژووەو بەهۆی ئەوەوە کە خەلکی ی هەلپەی دروست کردنی خانووبەرەیان دەکرد، ئەم جۆرە پرۆژرانە ژمارەیان زیادی کرد.[46] سەرەرای بەکارهێنانی کە شتی نوێ و بنیات نانی کۆمپانیای تایبەتی بۆ هامشۆو گواستنەوە، کەچی پیشەسازی بەلەم و کەشتی ی دروستکردن لە چەند شارێکی عێراقدا وەك خۆی مایەوەو ئەوانەی خاوەنی ئەم پیشەیە بوون دەیانتوانی کەشتی وا دروست بکەن درێژی ۳۰ گەزو پانی ی ۸ گەز پتربێ.[47]

ئەم دام و دەزگا ئەهلی یانە، بوونە سەرچاوەی دووەمی پێکهێنانی چینی کرێکارانی عیراق. ئەو کارگە نوێ یانەی سەر بەم کەرتە بچووکە بوون،

ژمارەیەکی باش کرێکاریان تێدا جێ بووەوەو شێوازی ئیش کردنیان تەواو لەگەڵ شێوەی کارکردنی پێشوودا جیاواز بوو. شان بە شانی ئەمانەیش بە هەزاران کرێکار بەردەوام لەو جێگا پیشەییانەدا ئیشیان دەکردو تا رادەیەکیش زرووف ئیش کردنیان بە هۆی تەشەنە کردنی کاری کرێ گرتەوە گۆڕدرا بوو.

سەرچاوەیەکی تری پێکهێنانی چینی کرێکاران و هۆی گەشە کردنی کە بە پلەی سێیەم دەست نیشان دەکرێ، بەندە بەو کاروبارانەوە کە والی یەکانی عوسمانلی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیدا جێ بەجێ یان کرد. پەرژەوەندی خەزینەی عوسمانلیش لەوەدا بوو هەندێ پرۆژەی نوێ بۆ دابین کردنی پێداویستەکانی فەیلەقی شەشەم کە بارەگاکەی لە بەغدا بوو، ئەنجام بدا. «نامیق پاشا» کە دوو جار کرا بە والی عیراق «١٨٥٢ و ١٨٦١ ـ ١٨٦٧» یەکەم کەسە ئەم مەسەلەیەی خستە ئەستۆی خۆی. ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٦٤ دا یەکەم کارگەی میکانیکی نوێی دامەزراندو لەو خوری یەی لە ناوخۆی وڵاتدا دەرێسرا، جل و بەرگی سوپایی دروست دەکرا.[٤٨]

گەشە کردنی زووی پیشەسازی لە عیراقدا، ئەگەر لەتەك ناوی والی رۆشنبیری عیراق «مەدحەت پاشا» دا باس بکرێ مافی خۆیەتی. ناوبراو لە یەکەم ووتاریدا کە بە بۆنەی دانانی یەوە بە والی عیراق لە ساڵی ١٨٦٩ دا خوێندی یەوە، پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە پێویستە بایەخێکی گەورە بە پیشەسازی نوێ بدری.[٤٩] لە یەکەم ژمارەی رۆژنامەی «الزوراء» داکە خۆی دەری کرد، قسە لە «کەشتی ناو دەریا» و «رەوتی شەمەندوفەری نێوان وڵاتان» و «هێزی ئەلەکتریك و... کارگە» و «زۆری تریش لەو شتانەی کاروباریان ئاسان کردووە» و «پیشەسازی جۆربەجۆرە دەکا کە چۆن هەموو ئەمانە وایان لە ئەورووپایی یەکان کردووە «لەم دونیایەدا بە خۆش گوزەرانی ی بژین».[٥٠]

راستی یەکەی « مەدحەت پاشا » ئەوەندەی کە دەستی توانای دەیگەیشتێ و بە پێی ئەو دەسەلاتەی پێی بەخشرابوو، هیچ کەمتەرخەمی یەکی بۆ پێشخستنی ئەم لایەنە ئابوری یە گرنگە نەکرد. ئەوەبوو لەسەردەمی ئەودا کارگەی چنینی « عەباخانە » کە « نامیق پاشا » دایمەزراندبوو، فراوان کراو چەردەیەکیش پارەی تەرخان کرد بۆ هێنانی ماشێنێکی نوێ کە هێزی ٧٠ ئەسپی هەبوو. گرنگی یەکی زۆریشی دا بە چاککردنی چەك و پەرەپێدانی تا «پێویستی یەکی گرنگ » دابین بکا، وەك رۆژنامەی « الزوراء » ی ئەو کاتە نووسیویە.[٥١] هەر لە سەردەمی ئەویشدا بوو کۆمپانیای تەرامواى بەغدا ـ کازمی یە دامەزراو هێڵێك بە درێژایی ٧ کیلۆمەتر

راکێشرا، هەردوو شارەکەی پێکەوە دەبەست. دامەزراندنی یەکەم چاپخانەی نوێ لە سەردەمی ئەودا بە مەزنترین کاری مەدحەت پاشا دادەنرێ. لە سالی ١٨٦٩ دا والی تازە « چاپخانەیەکی نایاب، کەشخە و بە هەلم ئیش کردوو » ی دامەزراندووە « چاکترین چاپخانەی میسر » نایگاتێ.[٥٢] کاروباری ئەو چاپخانەیە بە تەنها بریتی نەبوو لە دەرکردنی یەکەم رۆژنامە لە مێژووی ووڵاتدا،[٥٣] بەلکو هەندێ نووسراوو سالنامەی چاپ دەکردو کاروباری رەسمیشی ئەنجام دەدا. ئەوانەیشی بەرەو دوا پاش « مەدحەت پاشا » بوونە والی عیراق ژمارەیەکی تر چاپخانەیان هێناو لە سالی ١٨٨٩ دا یەکێکیان لە بەسرەو دووانیشیان لە بەغدا دامەزرێزان. ئەو چاپخانەیەیش کە سالی ١٩٠٥ «حازم بەگ» دایمەزراند، دوا چاپخانەیە میری لە دەرەوەی ووڵاتەوە هێنابێتی.[٥٤]

عوسمانلییەکان لەکاروباری گواستنەوەدا تارادەیەك بایەخیان بە بەکارهێنانی کەشتی دەدا، ئەمەیش خۆی لە خۆیدا پەیوەندییەکی پتەوی بە گەشەکردنی پیشەسازییەوە هەبوو. « رەشید پاشا » یش کە سالی ١٨٥٢ کرا بە والی عیراق، رایسپارد چەند کەشتییەکی هەلمی لە ئەورووپا بۆ بکرن. بۆ بەرێوەبردنیشان کەل و پەلی لە ئەورووپاوە هێناو لە بەری «کەرخ» دا «دەمیرخانە» واتە «ئاسنگەرخانە» یەکی دامەزراند بۆ چاککردنەوەی ئەو کەشتییانە. « نامیق پاشا » یش لە سەر هەمان رێ و شوێنی ئەو، کارخانەکانی بەلجیکای راسپارد چەند کەشتییەکی هەلمی بۆ دروست بکەن، تاوەکو لە روباری دیجلەدا بیانخاتە گەڕ. ئەوە بوو لە سەردەمی خۆیدا دوو لەو کەشتییانە گەیشتنە عیراق و لە دەوروبەری سالی ١٨٦١ دا کەوتنە ئیش. بێجگە لەوەیش « دەمیرخانە » کەی فراوانتر کردو چەند کرێکاری لە ئەورووپاوە بۆ هێناو بە رادەیەك پەرەی پێ دا، توانای چەك دروستکردنیشی هەبوو.[٥٥]

« مەدحەت پاشا » لە والییەکانی پێش خۆی زیاتر بایەخی بەوە دا لە روبارەکانی ووڵاتدا کەشتی بخاتە گەڕ بە تایبەتی چونکە دەیویست لەم مەیدانەدا بەربەرەکانەی کۆمپانیا بیانییەکان بکاو بە هۆی ئەم پرۆژەیەیشەوە دەستکەوتێکی باش بۆ خەزێنەی دەولەت دابین بکا. ئەوە بوو دوو پاپۆڕی تازەی کڕی و بەم دوانەوە ژمارەی کەشتییەکان لە سەردەمی ئەودا گەیشتنە هەشت کەشتی. ئنجا کۆمپانیایەکی تایبەتی دامەزراند بۆ سەرپەرشتی کردنی کاروباریان وچەردەیەکی باش خەلووزی بەردینی لە « عەدەن » و « مەسقەت » و « بەندەر عەبباس » و «بوشەهر » خست. ئەمانەیش یەکەم کەشتی عوسمانلی

بوون له نۆکەندی « سوێس » ە وەو لە ناو دیجلەو فوراتیشدا بەرەو ژوور گەیشتنە دوورترین شوێن. دەمیرخانەکەیشی پەرە پێدا که له دوادوای سەردەمی « نامیق‌باشا » دا پشت گوێ خرا بوو.[٥٦]

هەرچەندە بەربەرەکانێ کردنی کۆمپانیا گەشەکردووە بیانی‌یەکان لەم مەیدانەدا کارێکی گران بوو ، بەلام عوسمانلی‌یەکان تا جەنگی یەکەمی جیهانی بایەخیان بە هامشۆو گواستنەوەی ناو ناودەدا . له سالی ١٩١١دا میری بە مەبەستی پەرەپێدانی هاتوچۆله نێوان عێراق‌و سوریادا دوو . . پاپۆری له روباری فوراتدا خستە گەڕو توانی‌یان بە ماوەی ٧٥ سەعات بگەنە « مەسکەنە »[٥٧] .

یەکێك لەو پرۆژانەی دەولەت له سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهاندا جێ بە جێی بەستی [هیندی‌یە] بوو، که ٣٠٠ هەزار لیرەی تێ چوو، وله رۆژی ١٢ی کانوونی یەکەمی سالی ١٩١٣ دا کرایەوە.[٥٨] ئەم پرۆژەیەیش ژمارەیەك کرێکاری گرتە خۆی‌و بە بەتەنها لەو شوێنانەدا که خۆلکاریی دەکرا، ژمارەیان له نێوان هەزار تا سێ هەزار کرێکار دا بوو؛ نزیکەی هەزار کرێکاریکیش لەو شوێنانەدا کاریان دەکرد که گەچی پێویستیان بۆ پرۆژەکە دروست دەکرد.[٥٩] شایانی باسە ئەم پرۆژەیە وەك پرۆژەکەی رێگای ئاسنی بەغدا، سەبارەت بە راپەراندنی بەشێك له کاروبارەکانی ئامرازو ماشینی تازەی بەکار دەهێنا. لێرەدا ئینگلیزەکان دوو شەمەندوفەریان خستە کارو هەریەکەیان ٢٠ ئەسپ هێزی راکێشانیان بوو، بە درێژایی کیلۆمەترێك یەکی ١٦ عارەبانەی پڕ له خۆلیان رادەکێشا، بەم کارەیش گەیشتنە « ئەنجامێکی سەر سوڕهێن »، وەك « ویلکۆکس » له راپۆرتەکەیدا نووسیویە.[٦٠] جگه لەمانە هەر لەو پرۆژەیەدا چەندین ئامرازی تازەی‌تر بەکارهاتن، لەوانە پێنج ماشێنی گەڕۆکی توانا ١٦ ئەسپی بوون، ئەو ترومپایانەیان دەخستە گەڕ که پارەیەکی زۆریان بۆ پرۆژەی ناوبراو پاشەکەوت دەکرد.[٦١]

بەر له جەنگی یەکەمی جیهانی، چ دەولەت‌و چ هاوولاتیان فرسەتیان له هەندێ له کانەکانی وولات هێنا، وەك: خەلووزی بەردین‌و خوێ‌و قیرو بەردە مەرمەڕ. ئەو خەلووزەی ئەوسا لەنزیك کفری‌یەوە دەردەهێنرا سالی بە ٣٠٠ تەن خەمل کراوە. له «هیت» «رۆژی له ٤٠ تا ١٠٠ باری گوێ درێژ قیر دەردەهێنرا»[٦٢]

ئەمانەی باس کران ئەو سێ سەرچاوە سەرەکی‌یە بوون که تێیاندا تۆوی چینی کرێکارانی عیراق چەکەرەو تەش‌و نمای کرد. له ناو ئەمانەدا ژمارەیەکی زۆر کرێکاری هەمیشەیی‌و کاتی‌ی ئیشیان دەکرد. رۆژهەلاتناسی سۆفیەتی دکتۆر ل. ن. کاتلۆف ژمارەیان بە «دەیان‌هەزار» دەخەملێنێ‌و بۆ ئەم بۆچوونەیشی پشت بە چەندین سەرچاوەی جۆر بە جۆر دەبەستێ، له پێش هەموویانەوە، ئەو راپۆرتانەن کەکونسولی‌یەتی رووسی ئامادەی کردوون.[٦٣] هەرچۆنێك بێ

کرێکاران وایان لێهات له پێکهێنانی دانیشتوانی شارەکاندا قەوارەیان پەیدا کرد، به تایبەتی ئەگەر ئەوەمان له پێش چاو بێ که تا ساڵی ١٩٠٥ شارنشینەکان ٢٤٪ ی تێکڕای دانیشتووانی عیراقیان پێك دەهێنا.[١٤] گرنگ ئەوەیە ئاگامان لەوە بێ که ژمارەیەکی باشی ئەم توێژە کۆمەڵایەتی‌یە نوێ‌یە لەو کاتەوە کەوتنە .خۆ که شێوازو هەل‌و مەرجی نوێ‌ی ئیش کردنیان پەیرەو کرد.

هەل‌و مەرجی ئیش کردن و خاسیەتەکانی کرێکارانی عێراق بەر له جەنگی یەکەمی جیهان

بێ گومان شتێکی زۆر سروشتی‌یە که هەل‌و مەرجی ئیش‌کردن له عیراقدا پێش جەنگی یەکەمی جیهانی زۆر نالەبار بوو بێ؛ چونکە ئەو دیاردەیە خۆی له خۆیدا ئاوێنەیەکی بێ گەردی واقیعی دواکەوتووی وولات‌و نزمی‌ی ئاستی گوزەرانی جووتیاران بوو، له سایەی سیستەمی چەوساندنەوەی دەرەبەگایەتیدا، که ناچاری دەکردن به هەموو بارو زرووفێکی ئیش‌کردن قایل بین، جا ئیتر بۆ رازی کردنی سەرەك عەشرەتەکەیان بوو بێ، یان هەلاتن بوو بێ له پەیوەندی دەرەبەگایەتی، یاخود بۆ ئەوە بووبێ گیروگرفتی ئابووری له سەرشا نیان سووك بکەن. لەبەر ئەوە هەروا بەرێکەوت نی‌یە که ساڵی ١٨٨٩ قونسوڵی بەریتانیا له بەغدا، دەنووسی‌و دەڵێ: «چەندت بوێ کرێکاری ناشارەزات دەست دەکەوێ»[١٥] ئەمانە که ئامادەی کار دەبوون، هەرگیز بیریان له سەعاتی ئیش‌کردن نەدەکردەوە. راستی‌یەکەیشی سەعاتی ئیش کردن دیاری نەکرا بوو. بۆیە کرێکار له رۆژهەلاوە تا رۆژ ئاوا بوون‌و جاری وایش هەبوو تا دوای رۆژ ئاوا بوون کاری دەکرد. شارەزاترین کرێکار رۆژی له دە تا یازدە سەعات‌و تەنانەت زۆر جار لەوەیش زیاتر خۆی دەڕەتاند.[١٦] نزمی‌ی ئاستی گوزەرانی خێزانە دەست کورت‌و هەژارەکان پاڵی به ژن‌و منداڵەوە دەنا بۆ ئیش کردن. ئەوانە لایەنێکی گەورە بوون‌و ئەو هەزاران کرێکارە کاتی‌یانەیان پێك دەهێنا که هەلپەی ئیش‌کردنیان دەکرد، به تایبەتی له مەیدانی رنین‌و داگرتنی خورمای بۆ دەرەوە رەوانە کراو دا. ژن‌و منداڵ نیوەی ئەو کرێکارانە بوون که گەچیان بۆ پرۆژەی بەستی [هیندی‌یە] بەرهەم دەهێنا. قۆنتەراتچی‌یەکانی ئەو پرۆژەیەیش بۆ تەواو کردنی ئیشەکەیان پشتیان به کرێکاری ئافرەت منداڵ دەبەست.[١٧]

لەو کاتەدا رۆژانەی کرێکار له عیراقدا، کەمترین رۆژانە بوو له سەرانسەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی‌دا. له کاتێکدا که تێکڕای رۆژانەی

کرێکارێکی چنین لە ناو تورکیادا ٥ر٨ قروش بوو، کـرێکارێکی عیـراقی لەسەر هەمان پیشە رۆژی ٧ قروشی وەردەگرت. تێکڕای رۆژانەی کرێکـارانی پێستە خۆش‌کردن لە تورکیادا ١٣١٦ قروش بوو، کەچی رۆژانەی کرێکاری پێڵاودروو لە عیراقدا ١ر٢ قروش کەمتریشی هەبوو.[68] لە گەڵ ئەوەدا کە خشت دروست کردن کارێکی قورسەو تا دێتە بەرهەم بە چەند قۆناغێکدا تێ دەپەڕێ[69]، کەچی ئەو کرێکارانەی گرانتـرین قۆنـاغی ئەم پیشـەیـان ئەنجـام دەدا لە بەغـدادا، رۆژانەکەیان ٧ قروش بوو[70]. لە ئیش و کاری بیناکاریشدا رۆژانەی کرێکار زۆر لەوەیش کەمتر بوو. ئەوانەی لە پرۆژەی بەستی [هیندی‌یـەدا] خۆڵکـاری‌یان دەکرد لە باشتـرین حاڵدا رۆژانـەکەیـان لە نێوان ٣ و ٤ قـروشدا بـوو. ئەو منداڵانەیش لە مەیدانی بینا کردندا کاریان دەکرد رۆژی ٥ر١ قروش و ئەوانەی خەریکی گەچ دروست کردن بوون لە ٥ر١ تا ٥ر٢ قروشیان وەردەگرت.[71] جاری وایش هەبوو، کرێکار لە بریتی ئەو ئیشە قورس و گرانەی جێ بەجێی دەکرد کرێی نەختینەی دەدرایە، ئەمەیش دەبووە هۆی ئەوەی کرێی راستەقینەیان بێتە خوارەوە.* لە هەموویشی خراپتر ئەوە بوو کە ئەو دام و دەزگایانەی سەر بە خەزێنەی دەوڵەت بوون بەزۆریی سەربازو بەندەکانیان دەهێنا بۆ ئیش کردن و کرێیەکی رەمزییان دەدانێ. لە زۆر ناوچەیشدا ئیشی سوخرە باو بوو، تەنانەت ئەم دیاردەیە خۆی گەیاندە هەندێ لە شارەکانی عیراق، بە نموونە لە شارێکی وەك بە سرەدا « بەناو حەمال و شۆفێرەکان » یان ناچار کرد لە شار هەڵبێن و بچنە دەرەوە.[72]

پەیوەندی دەرەبەگایەتی و عەشرەتگەریش یەکێك بوو لە لەو هۆیانـەی درێژەی بەباری چەوساندنەوەی کرێکاران و کەم کردنەوەی رۆژانەیان دەدا. لە دەورو بەری ساڵی ١٨٧٦ دا موتسەرِیفی شاری « مونتەفیك » هەر لەبەر ئەوەی خۆی یەکێك بوو لە سەرۆك عەشرەتەکانی ئەو ناوچەیە توانی ژمارەیەکی زۆر جووتیاری ناوچەکە بە رۆژانەیەکی کەم بەکرێ بگرێ بۆ ئەوەی بەستێك لە سەر رووباری فورات بنیات بنێ.[73] ئەوانەیش کە سـەرپەرشتی‌ی پـرۆژەی بەستی هیندی‌یەیان دەکرد بە ئارەزووی خۆیان کرێکارانیان هەڵدەسووڕاند، ئەمەیش نەك لەبەر زۆریی کرێکارو کەمی‌ی رۆژانەکەیان، بەڵکو لەبـەر ئەوەی مـانگی لیرەیەکیان بەو سەرەك عەشیرەتانە دەدا کە پەنجا کرێکاریان رەوانەی پرۆژەکە دەکرد.[74] ئەمـە جگە لەوەی کـە سەرۆك عـەشرەتـەکان بـە کەیفی خـۆیان و بەبیانووی ئەوەی گوایە لە بەردەم میرییدا لێپرسراون، پارەیـان لە کرێکـاران دەکێشـایەوە.[75] لە هـەمان کـاتیشدا هـەندێ لەو سـەرۆك عەشیـرەتانـە لە

پرۆژەکەدا بوونە قوتتە راتچی.

جا بۆ ئەوەی واقیعی ژیان و گوازەرانی کرێکاری عیراقی لە قۆناغەکانی یەکەمی مێژووی دروست بوونی دا تێ بگەین، نرخی کەل و پەلی پێویستی ئەو کاتە بە نموونە دەهێنینەوە. لە دەوروبەری ساڵی ۱۸۹۸ دا نرخی هوققەیەك «دەکاتە چوار کیلۆگرام» نان ٥ر٢ قروش و هوققەیەك گۆشتی مەڕ ٥ قروش و هوققەیەك رۆن ١٦ قروش بوو.[٧٦] لە کاتێکا رۆژانەی کرێکار هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهات، کەچی بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەم نرخی شت و مەك بە خێرایی بەرز بووەوە. نرخی ئەو پێویستییانەی باس کران لە ساڵی ۱۹۱۳ دا، واتە لە ماوەی بیست ساڵ کەمتردا سێ تا چوار ئەوەندە زیادیان کرد. بەو جۆرە نرخی هوققەیەك نان گەیشتە ٦ قروش و گۆشت ٢٤ قروش و رۆن ٤٠ قروش.[٧٧]

ئامرازەکانی ئیش کردن و بەرهەمهێنان بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی تەواو سەرەتایی بوون، بێ گومان ئەمەیش زیاتر هەل و مەرجی ئیش کردنی گران دەکرد. ئەو کرێکارانەی لە پرۆژەی بەستی هیندییەدا ئیشیان دەکرد «دەبوو پاچ و بێمەرەی خۆیان بۆ ئیش ببەن».[٧٨] لە «هیت» کرێکاران بە لقی دارخورما قیریان دەردەهێنا.[٧٩] دیارە لە بارو زرووفێکی وادا ژمارەی کرێکارە شارەزاکان تا بڵێی کەم دەبوون، ئەوانەیشی کە هەبوون لە بنەڕەتدا پیشەوەرو دانیشتووی شار بوون. قوتابخانەی پیشەوەرانیش کە «مەدحەت پاشا» بنیاتی ناو ژمارەی قوتابییەکانی گەیشتە ١٥٠ کەس، نەیتوانی رۆڵێکی ئەوتۆ بگێڕێ و کرێکاری شارەزا پێ بگەیەنێ، بە تایبەتی چونکە مەبەست لە بنیات نانی ئەو قوتانجانەیە ئەوە بوو، چەند کادیرێکی شارەزا بۆ چاپخانەکەی میری و دەمیرخانەکەی پێ بگەیەنێ کە خەریکی پەرە پێدانی بوو. پرۆژەی رێگای ئاسنی بەغدایش هەندێکی تری لەو کرێکارە شارەزایانە قۆزتەوە.[٨٠] ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دوو چاپخانەی میری بە هۆی پشتگوێ خستن و نەشارەزایی یەوە بە تەواوی لە کار کەوتن.[٨١] کەمی ی کادیرو سادەیی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بوونە هۆی سستی ی بەرهەم. باشترین بەڵگەیش ئەوەیە کە بەر لە جەنگی یەکەم بینای دایەرەیەکی بچووکی پۆستە لە نزیك سەنتەری بەغداوە نزیکەی دوو ساڵی خایاند.[٨٢]

پێش هەڵگیرساندنی جەنگ نە لە دامەزراوەبیانییەکان ونە لە داموو دەزگا رەسمییەکانی میری و ئەهلیدا، یاسای زامن کردنی ژیانی کرێکار لە گۆڕێ نەبوو. تەنانەت ئەگەر کرێکارێك لە کاتی ئیش کردندا بمردایە، کەس و کارو

وەچەی ئەو کرێکارە،میچیان لە بریتی وەر نەدەگرت. لەو رۆژگارەی عیراقدا تاقە بەندێك چی یە لە یاسای کارو کرێکاری دەوڵەتی عوسمانلی بەسەرکرێکارانی عیراقدا نە دەچەسپا. دەبێ ئەوەیشمان لە بیر نەچێ کە ئەو یاسایە لە روانگەی تەسکی سەدەکانی ناوەراستەوە دانرا بوو، لە بنەرەتیشدا یاسایەکی ناتەواوو پووچەڵ بوو، لەبەر ئەوە نە بەرگری لە کرێکاران دەکردو نە دانی بە مافەکانیشیاندا دەنا.[83]

بۆیە شتێکی سروشتی ی بوو کە لە سایەی ئەم بارو زرووفەدا کرێکاریکی نوێو جووتیارێکی جاران جیاوازی یان نەبێ؛ ئەوەندە هەیە هەلو مەرجی پێکەوە ئیش کردن لە چەند پرۆژەیەکداو کاری قورس و گران لە هەندێ پرۆژەی تردا، لە جاران پتر تووشی نەخۆشی ی و مەترسی دەکردن. « ئادامۆف » ی قونسوڵی رووس لە بەسرە، بۆمان دەگێڕێتەوە کە چۆن ئەو کرێکارانەی لە وەرزی خورما رنین دا دەهاتن بۆ کارکردن منداڵەکانیان لە تەك خۆیان دا دەهێناو لەبارو دۆخێکی زۆر نارەحەت داو لەناو حەسیردا دەژیان و خۆراکی سەرەکی یان یا ئەو خواردنە بوو کە لە گەڵ خۆیان هێنابوویان، یاخود خورمای پاشماوە بوو. بە مەیش دەبوونە سەرچاوەی گەلێك دەردو نەخۆشی ی وەك « کۆلێرا » و « تاعوون » و « ئاوڵە » و « تەراخۆما » کە نیوەی دانیشتووانی ئەم ناوچەیە بە دەستی یانەوە دەیان ناڵاند.[84] سەرەرای هەموو ئەمانە کرێکاری عیراق بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەم، بۆی نەکرا بە هوشیاری یەوە بجووڵێو هەنگاوێکی ئەوتۆ بنێ کەمێك زوڵمو ستەمی لە سەر کەم ببێتەوە. ئەوانە بە هیچ شێوەیەك هەستیان بە واقیعی چینایەتی خۆیان نە دەکرد، جگە لەوەیش پابەندی نەریتی عەشایەری و دابەش بوونی پیشەیی لادێ بوون. بە سەرێکی تریش لە تەك ئامرازو ماشێنی نوێی تەکنیکی دا پەیوەندی یەکی لاوزیان هەبوو. ئەم هۆیانە کارکیان کرد لە سەر حاڵی خۆیان بەردەوام بن، واتە جووتیار بوون، بەلام لە بەرگی کرێکاردا. لەبەر ئەوە بچووکترین نیشانەمان لە بەردەستادا نی یە، بزووتنەوەیەکی رێك و پێکی کرێکارانەمان لەو قۆناغەی مێژووی چینی کرێکارانی عیراقدا نیشان بدا. ئەوەندە هەیە چەند بزووتنەوەیەکی خۆرسك لە هەندێ ناوچەی جیاجیادا روویان دا، بێ ئەوەی شوێن دەستیان دیار بێو شتێکی ئەوتۆ لە پاش خۆیان بەجێ بهێڵن. لە ساڵی ١٨٧٦ دا وکاتێك لە شاری « مونتەفیك » دا زوڵمو ستەم گەیشتە لوتکە، ئەو کرێکارانەی لەو شارەدا خەریکی بنیات نانی بەستێك بوون، بریاریان دا مان لە ئیش بگرن. بەلام موتسەریفی ئەو شارە توانی بە زەبری چەك ناچاریان بکا بچنەوە سەر ئیش. گرنگ ئەوەیە ئەم مانگرتنە لە ئەستەمبوولدا

دەنگی دایەوەو رۆژنامەکانی ئەوکاتە لە سەریان نووسی.[85] لە سەرەتای جەنگی یەکەمیشدا دەباغچی یەکانی ئەعزەمی یە کە لە رووی چەندیەتی و چۆنیەتی یەوە حسابیان بۆ دەکردا، دوو جار مانیان گرت. یەکەمجار لە پایزی سالی ١٩١٢ دا، کاتێك کرێکاران کۆبوونەوەو بریاریان دا تا رۆژانەکانیان زیاد نەکرێ نەچنەوە سەر ئیش. پاشان «شیخ عەبدولرەزاق ئەلچەلەبی» کە سەرۆکی دەباغچی یەکان بوو، لە گەڵیان کەوتە وتوویژ کردن و ملی بۆ داخوزی یەکانیان کەچ کردو ئەوانیش چوونەوە سەرئیش و کاری خۆیان.[86] دووەمجاریش لە سەرەتای کانوونی یەکەمی ١٩١٣ دا بوو، کاتێك «عەبدولهادی ئەلئەعزەمی» کە رۆشنبیرێکی ناوچەکەبوو،[87] سەرکردایەتی کردن. ئەمجارەیان بەتەواوی دەستیان لە ئیش هەڵگرت و داویان کرد ٢٥٪ ی رۆژانەکەیان بۆزیاد بکرێ و ئەنجام «خاوەن کارگەکان ناچار بوون داخوازی یەکانیان جێ بەجێ بکەن و ئەمانیش گەرانەوە سەرئیش».[88]

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە چینی کرێکارانی عیراق جگە لەوەی بە زەحمەت لەدایك بوو، درەنگیشی خایاند. سەرەتا وەك هێزێکی بچووك لە چوارچێوە کۆمەلایەتی یەکەدا شان بە شانی چینی بۆرژوای گەورەی بازرگانی ی خۆی نواند. بێ گومان ئەم چینەی دوایی یان راستەو خۆ پەیوەندی بە سەرمایەی بێگانە «کۆمپرادۆر» ەوە هەبوو. چونکە هەردوو چینی کرێکاران و بۆرژوای بازرگانی لە سایەی چەند هۆیەکی چون یەکدا پێکهاتن. چینی کرێکارانی عیراق وەك چینی کرێکارانی گشت وولاتە دواکەوتووەکان بە چەندین ساڵ بەر لە بۆرژوای پیشەسازیی نیشتمانی دروست بوو بوو. لای خۆیشمان لادێ سەرچاوەی سەرەکی ی پێکهاتنی ئەم چینە تازەیە بوو. زۆربەی کرێکاران لەم قۆناغەدا هێشتا پەیوەندی یان لەتەك لادێدا نەپساندبوو. تەنانەت کەلە پرۆژە تازەکان دا ئیشیان دەکرد، بۆ ئەوە بوو ئابوری کشت و کاڵی یان بە تەواوی هەرەس نەهێنێ، تایبەتی چونکە چەوساندنەوەی دەرەبەگایەتی گەیشتبووە لوتکە.[89] هەر لەبەر ئەوەیش بوو کرێکارە کاتی یەکان و ئەوانەی وەرز بە وەرز ئیشیان دەکرد، زۆربەی چینی تازە پێ گەیشتووی کرێکارانیان پێك دەهێنا. ئەم دیاردەیەیش راستەوخۆ کاری کردە سەر ئاستی هوشیاری چینایەتی و سیاسی کرێکاران و رادەی پەرەسەندنیان لەو قۆناغەدا. تەنانەت لە رووی سایکۆلۆژیشەوە کاری لە زۆربەیان کردبوو. نەبوونی پەیوەندی یەکی سەرومر لەتەك ئامرازی نوێی بەرهەمهێناندا وای کرد لەسەر رەوشت و خووی

جووتیاران بمێننەوە، نەك پەیرە وی نەریتو هەڵسو کەوتی کرێکاران بکەن. لەبەر ئەوەئەم چینە کۆمەڵایەتی یە نوێیە هەر ئەوە بوو کە لە خۆیدا بوو بووە چینێك Class in it self، واتە بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی تازەی پێ نەگەیشتوو بوو، بە هیچ شێوەیەك واقیعی ژیانو رۆڵی گرنگی خۆی لە پرۆسیسی بەرهەمهێناندا نەدەزانی. نەیدەزانی چ رێگایەکیش هەڵبژێریو هەنگاوی یەکەمی رزگاربوونی خۆی لێوە بهاوێژێ.

سەرەڕای هەموو ئەمانە، ئەم قۆناغەی مێژووی چینی کرێکارانی عیراق بە قۆناغێکی گرنگ دادەنرێ، چونکە هەر لەو ماوەیەدا کاکڵەو توێژی یەکەمی پێکهاتو جووتیاران بەشێوەیەکی فراوانو بەربڵاو رێگای شاریان گرتە بەرو پەیوەندی نێوان شارو لادێ پەرەی سەند. هەموو ئەم دیاردانەیش لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانیو ساڵانی دوای جەنگدا لەبواری کۆمەڵایەتیو سیاسیدا جێ پەنجەیان دیار بوو.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

١ ـ یەکەم چینی کرێکار لە مێژوودا لەدەوروبەری سەدەی پازدەدا لە ئیتالیا دەرکەوت. بۆیە ئیتالیا بە یەکەمین وڵات دادەنرێ کە بەر لەوولاتانیتریکەی ئەوروپا پەیوەندییەکانی سەرمایەداریی تێدا لە دایك بووبێ.

٢ ـ لەو رۆژگارەدا بەهارات گرنگترین کاڵو پەلی بازرگانی بوو کە لە رۆژهەڵاتەوە رەوانەی رۆژئاوا دەکرا. لە کۆتایی سەدەکانی ناوەراستدا بایەخێکی زیاتریشی پێدراو لەهەمان کاتیشدا هەڵو مەرجی گواستنەوەی چووە بارو دۆخێکی گرانەوە، بۆیە بەشێوەیەکی خەیاڵی نرخی زیای کرد، بە رادەیەك بووە پێوانەی سامانی خەڵکی ئەوروپا. گەران بەشوێن کانگای نوێی بەهاراتدا یەکێکە لەو هۆیانەی پاڵی بە ئەوروپاییەکانەوە نا شوێنی تازە بدۆزنەوە.

٣ ـ Zaki Salih, Mesopotamia (Iraq) 1600 — 1914. A Study in British foreign Affairs, Baghdad. 1957, P.P. 27 — 28.

٤ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە [الدكتور محمد سلمان حسن. التطور الاقتصادي في العراق. التجارة الخارجية والتطور الاقتصادي ١٨٦٤ ـ ١٩٥٨] الجزء الاول. صيدا. بيروت ١٩٦٥. ل ٩٤.

٥ ـ پێش ئەو ماوەیە کاڵو پەلی عیراق تەنها بۆ وولاتانی رۆژهەڵاتی ناوەراست دەنێردرا.

٦ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: «التطور الاقتصادي في العراق» الدكتور محمد سلمان حسن. سەرچاوەی پێشوو ل ١٠٢ ـ ١١٧.

٧ ـ لە ساڵی ١٨٧٧ دا سەرجەمی خورمای بەرهەمهێنراوی عیراق ٦٠ هەزار تەن بوو، ٤٠ هەزاری رەوانەی دەرەوە کرا. هەروەها بڕوانە.

Zaki Saleh, OP. Cit. P. 185.

K. M. Langley, The Industrilization of Iraq P. 26.

٨ ـ مەبەست لە هەردوو کۆمپانیای «بێت لەنج» و «داربی ئەندەرویر» ە.

٩ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: «الدكور محمد سلمان حسن» سەرچاوەی پێشوو ل. ٢٨٦ ـ ٢٨٧. هەروەها [K. M. Langley, Op.Cit; P. 28]

١٠ ـ ل. ن کاتلۆف. راپەرینی رزگاریخوازانەی نیشتمانیی عیراق ساڵی ١٩٢٠. بەزمانی رووسی. مۆسکۆ. ١٩٥٨ ل. ٥٩.

١١ ـ ساڵی ١٩٠١ ئەو کۆمپانیانەی لە بەسرە ئیشیان دەکرد، ٣٠ هەزار سندووقیان زیاتر ناردە دەرەوە.

١٢ ـ بڕوانە: «الشيخ محمد الشيخ خليفة بن حمد بن موسى النبهاني. التحفة النبهانية.» الجزء التاسع «تاريخ البصرة» الطبقة الثانية. القاهرة ١٣٤٢ هـ ل ٦٤.

١٣ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: Zaki Saleh, OP. cit., PP. 149 — 202

١٤ ـ S. H. Longrigg, Four Centuries of modern Iraq, 1925, PP, 293 — 294.

١٥ ـ Zaki Saleh, OP. cit., PP, 159, 180 — 189, R. Coke. Baghdad — the city of the peace, London 1927, P. 241.

١٦ ـ یەکەم جار لە ساڵی ١٨٨٨ دا بیر لە پرۆژەی رێگای ئاسنی بەغدا کرایەوە، واتە ئەو سەفەی کە بە هۆی رێگای شەمەندوفەرەوە، ئەستەمبووڵو بەرلین پێکەوە بەستران. دوای ئەوەی رێگای ناوبراو بەرەو خوار هاتو پاش دەساڵ کە تزاری ئەڵمانیا ولیامی دووەم بۆ جاری دووەم سەری لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی دا، کانی وەرگرت ئیمتیازی راکێشانی رێگای ناوبراوی بدرێتێ لە شاری «قۆنیە» وە تا کەنداوی عەرەب.

١٧ ـ بڕوانە گۆڤاری «لغة العرب» بغداد. ایلول ١٩١٢ ل. ١١٧.
١٨ ـ هەر ئەو سەرچاوە.
١٩ ـ «لغة العرب» آذار ١٩١٢ ل. ٣٦٧.
٢٠ ـ «لغة العرب» تشرين الاول ١٩١٢ ل. ١٥٨.
٢١ ـ الدكتور محمد سلمان حسن. سەرچاوەی پێشوو ل. ٤١٤.
٢٢ ـ مركز الوطني للوثائق الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠ موضوع الملفة: المنك ١٩٢٦ «راپۆرتی ژەنەراڵ ف.د. هامند».
٢٣ ـ ئەندازیارە ئەڵمانیەکان دووبارەی دەکەنەوە کە کرێکارانی کورد لەو پرۆژەیەدا ئەوانو لیهاتوو بوون. بڕوانە Dagobert Von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, London, 1931. P. 308.

٢٤ ـ ل. ن. کالتوف. سەرچاوەی پێشوو ل ٥٤.
٢٥ ـ بۆ تێ گەیشتنی ئەوای ئەو ژمارانە: بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ل ٤٩ ـ ٥٠.
٢٦ ـ بڕوانە: K. M. Langley. OP. cit., P.10
٢٧ ـ بڕوانە: ڕۆژنامەی «العراق» بغداد. ٢٣ حزیران ١٩٢٨.
٢٨ ـ «لغة العرب» نیسان ١٩١٢ ل ٤٥٥
٢٩ ـ «لغة العرب» تشرين الثاني ١٩١٢.
٣٠ ـ بڕوانە: S. H. Longrigge, Iraq 1900 to 1950. A Political, Social and economic history, London, 1953 PP. 32 — 33.
٣١ ـ بڕوانە: K. M. Langley, OP. cit., P. 10.
٣٢ ـ بڕوانە: S. H. Longrigge, Four Cinturies of Modern Iraq PP. 293 — 294.
٣٣ ـ بڕوانە: [الشيخ محمد الشيخ خليفة بن حمد بن موسى النبهاني. الجزء التاسع. التحفة النبهانية] ل. ٦٤ ـ ٦٥.
٣٤ ـ «لغة العرب» تشرين الثاني ١٩١٢.
٣٥ ـ «لغة العرب» تشرين الثاني ١٩١٢.
٣٦ ـ بڕوانە: «الشيخ النبهاني. الجزء التاسع» سەرچاوەی پێشوو ل ٦٥.
٣٧ ـ بەقسەی گۆڤاری «لغة العرب» كانوون الثاني ١٩١٣ ل ٣٠٣.
٣٨ ـ هەرئەوسەرچاوە ل ٣٠٣ ـ ٣٠٥.
٣٩ ـ بۆ زیاتر شارەزا بوون لە چاپخانەکانی عیراق پێش جەنگی یەکەمی جیهانی، بڕوانە: گۆڤاری «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٣ ل ٣٠٣ ـ ٣٠٩. «التحفة النبهانية. الجزء التاسع» ل ٦٦ ـ ٦٧. «شهاب احمد الحميد. تاريخ الطباعة في العراق. مطابع القطاع الخاص ١٨٣٠ ـ ١٩٧٥ الجزء الاول بغداد ١٩٧٦.
٤٠ ـ «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٣ . ل ٣٠٤ ـ ٣٠٥.
٤١ ـ بڕوانە: «التحفة النبهانية. الجزء التاسع. ل ٦٤ ـ ٦٥، ٦٧ ـ ٦٨.
عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين. المجلد الثامن. بغداد ١٩٥٦ ل ٦٥.
٤٢ ـ بڕوانە: K. M. Langley. OP. cit., P. 30.
٤٣ ـ [الدكتور محمد سلمان حسن. التطور الاقتصادي في العراق] ل. ٣٠٤
٤٤ ـ لە بەشی چوارەمدا بە درێژیی لەو باسە دەدوێین، چونکە پەیوەندییەکی ڕاستەو خۆی بە سروشتی بزووتنەوەی کرێکارانەوە هەیە بە تایبەتی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی.

٤٥ ـ الدكتور محمد سلمان حسن. هەر ئەو سەرچاوە ل ٢٨٣.
٤٦ ـ هەرئەوسەرچاوە ل ٣٠٣.
٤٧ ـ بڕوانە «لغة العرب» ايلول ١٩١٢ ل. ٩٥ ـ ٩٦.
٤٨ ـ بڕوانە: (الدكتور محمد سلمان حسن) هەر ئەو سەرچاوە ل ٢٩٢.
٤٩ ـ بڕوانە دەقی ووتارەکەی مەحمەت پاشا کە لە کتێبی «تاريخ العراق بين احتلالين» ی «عەبباس ئەلعەزاوی» دا بڵاو کراوەتەوە. بەرگی حەوتەم ل ١٦٢ ـ ١٦٤.
٥٠ ـ لەکتێبی «من تاريخ الصحافة العراقية» ی خالد حبيب الراوی، یەوە وەرگیراوە. بغداد ١٩٧٨ ل. ٩ ـ ١١.
٥١ ـ لە کتێبی «تاريخ العراق بين احتلالين» ەوە، وەرگیراوە. بڕوانە: بەرگی حەوتەم ل ٢٢٣.
٥٢ ـ بڕوانە: گۆڤاری «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٣ ل ٣٠٤.
٥٣ ـ مەبەستمان ڕۆژنامەی «الزوراء» ە کە ڕۆژی ١٥ ی حوزەیرانی ١٨٦٩ یەکەم ژمارەی دەرچوو.
٥٤ ـ بڕوانە: «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٣. ل ٣٠٤ ـ ٣٠٥ هەروەها «تاريخ العراق بين احتلالين» عباس العزاوی، المجلد السابع ل ١٠٢ ـ المجلد الثامن ل ١٧١.
٥٥ ـ بڕوانە: تاريخ العراق بين احتلالين. عباس العزاوي، المجلد السابع ل ١٠٩ ـ ١٣٦، ١٥٣ ـ ١٥٤، ٢٢٢ ـ ٢٢٣.
٥٦ ـ بڕوانە «التحفة النبهانية ـ الشيخ النبهاني» سەرچاوەی پێشوو ل ٦٣ ـ ٦٤ هەروەها «تاريخ العراق بين احتلالين. عباس العزاوی» المجلد السابع. ل ١٨٨ ـ ١٨٩، ٢٢٢ ـ ٢٢٣.
٥٧ ـ «لغة العرب» تموز ١٩١١ ل ٣٣ ـ ٣٤.
٥٧ ـ «لغة العرب» تموز ١٩١١ ل ٣٣ ـ ٣٤.
٥٨ ـ بڕوانە: «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٤. ل ٣٩٠ ـ ٣٩١.
٥٩ ـ سێر ویلیام ویلکۆکس. ئاودێریی لە عیراقداو سەرەتایەک لە بارەی پاشەڕۆژی عیراقەوە. بەرگی یەکەم. بەغدا ١٩٣٧. ل ١٢٦ ـ ١٣٤.
٦٠ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ١٤٠.
٦١ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ١٤١ ـ ١٤٢.
٦٢ ـ «لغة العرب» آذار ١٩١٢. ل ٣٥١ ـ ٣٥٢.
٦٣ ـ ل. ن. کاتلۆف. سەرچاوەی پێشوو. ل ٥٥.
٦٤ ـ بڕوانە: الدكتور محمد سلمان حسن. سەرچاوەی پێشوو. ل ٥٣ ـ ٥٥.
٦٥ ـ لەلاپەرە ٣٠٣ ی سەرچاوەی پێشووەوە، وەرگیراوە.
٦٦ ـ بڕوانە: سعيد عبود السامرائي. سياسات التصنيع والتقدم الاقتصادی في العراق. النجف. ١٩٧٣ ل ٥١.
٦٧ ـ سێر ویلیام ویلکۆکس. سەرچاوەی پێشوو. ل ١٢٨، ١٣٤.
٦٨ ـ ل. ن. کاتلۆف. سەرچاوەی پێشوو. ل ٥٦ هەروەها ا. د. نوفیجیف. باسێکی ئابوری تورکیا بەرلە جەنگی یەکەمی جیهانی. بە زمانی ڕووسی. مۆسکۆ ـ لنینگراد. ١٩٣٧ ل ١١٣.
٦٩ ـ بڕوانە: «لغة العرب» حزيران ١٩١٣ ل ٥٦٠ ـ ٥٦٦.
٧٠ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە ل ٥٦٦.

٧١ ـ بڕوانە: سیر ویلیام ویلكۆكس. سەرچاوەی پێشوو. ل ١٢٦، ١٢٨، ١٣٤.

• ئەو پارەی كرێكار بە شێوەی ڕۆژانە، یاخود مانگانەوەری دەگرێ، پێی دەوترێ كرێی بە ناو «الاجر الاسمی». بەلام كرێی ڕاستەقینە ئەو كرێیە یە كە كرێكار تا چەند دەتوانێ پێویستییەكانی ژیانی خۆیو خاوخێزانی پێ دابین بكا. هاتنە خوارەوەی بەهای كرێی ڕاستەقینەو زیاد كردنی كرێی بەناو ئەگەر نرخی پێویستیو كەلو پەل لەگەڵدا نەچەسپێ، لەبریتی ئەوەی كرێكاران بەرەو خۆشگوزەرانی بەرێ، بەرەو خراپییان دەبات ـ وەرگێڕ.

٧٢ ـ النصرة في اخبار البصرة. للقاضي احمد نور الانصاري. تحقيق الدكتور يوسف عز الدين بغداد ١٩٧٦. ل ٤٢ ـ ٤٣. «ڕاپۆرتێكە ناوبراو ساڵی ١٢٧٧ ی كۆچی بۆ مونیب پاشای والی بەسرەی نووسیوە».

٧٣ ـ بڕوانە: «عبد الرزاق مطلك الفهد» سەرچاوەی پێشوو ل ٩٤.

٧٤ ـ سیر ویلیام ویلكۆكس، سەرچاوەی پێشوو. ل ٩٤.

٧٥ ـ سەرەك عەشرەتەكان كاتێك بە میری دەدا چەند كرێكاری پێویست بێ بۆی بهێنێو لە هەمان كاتیشدا بەرپرسیاری هەموو كردارو هەڵسو كەوتێكیان بن.

٧٦ ـ لغة العرب، آذار ١٩١٣ ل ٤٢٠ ـ ٤٢١.

٧٧ ـ لغة العرب، ايلول ١٩١٢. ل ١١٧ ـ ١١٨. كانون الثاني ١٩١٣. ل ٩١٩. آذار ١٩١٣ ل ٤٢٠ ـ ٤٢١.

٧٨ ـ سیر ویلیام ویلكۆكس، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٦.

٧٩ ـ سعید عبود السامرائی. سياسات التصنيع والتقدم الاقتصادي في العراق. ل ٥٢.

٨٠ ـ بڕوانە: The Iraqi Directory. A General and commercial Direct ory of Iraq 1936, Baghdad 1936. P 666.

٨١ ـ بڕوانە: لغة العرب، كانون الثاني ١٩١٣، ل ٣٠٤.

٨٢ ـ بڕوانە: عباس العزاوي. العراق بين احتلالين. المجلد الثامن. ل ٢٣٩.

٨٣ ـ لە بەشی سێیەمدا كە باسی پاسای كرێكارانە دەكەین، دێینەوە سەر ئەم مەسەلەیەو بە درێژیی لێی دەدوێین.

٨٤ ـ لە «ل.ن. كاتلۆف» ەوە وەرگیراوە. بڕوانە ڕاپەڕینی ڕزگاریخوازانەی نیشتمانیی عیراق ساڵی ١٩٢٠. بە زمانی ڕووسی. ل٥٦

٨٥ ـ بڕوانە «عبد الرزاق مطلك الفهد» ل ٩٤. هەروەها «محد احمد محمود. احوال العشائر العراقية العربية وعلاقتها بالحكومة ١٨٧٢ ـ ١٩١٨. رسالة ماجستير. بغداد» ل. ٤٦. ٤٧.

٨٦ ـ بڕوانە «لغة العرب» تشرين الثاني ١٩١٢. ل٢١٦. هەروەها «لغة العرب» آيار ١٩١٣.

٨٧ ـ گۆڤاری «لغة العرب» ناوی ناهێنێ، ئەوەندە نەبێ دەڵێ «ئەمجارە سەرۆكەكەیان یەكێكە وەختێ خۆی لە پۆلی شەشەمی سەرەتایی دەرچووە» بڕوانە «لغة العرب» كانون الثاني ١٩١٤. ل ٣٩٢. وا باس دەكرێ كە «عەبدولڕەزاق ئەلئەعزەمی» بەردەوام هەڵوێستی ئیجابی بەرامبەر توێژە كۆمەلایەتییە هەژارەكەی ناوچەكەی خۆی هەبووەو لە ساڵی ١٩٢٤ دا قوتابخانەیەكی ئێوارانی لە كەرەكی ئەعزەمییە بۆ قەلاچۆ كردنی نەخوێندەواری كردۆتەوە.

٨٨ ـ «لغة العرب» كانوون الثاني ١٩١٤. ل ٣٩١ ـ ٣٩٢.

٨٩ ـ زۆربەی كات، كرێكار خاو خێزانی لە لادێ بەجێ دەهێشت، چونكە نەیدە توانی لە ناو شاردا ژیانیان بۆ مسۆگەر بكا. ئەمە جگە لەوەی كە لادێ بۆ حاڵەتی بێكاریو نەخۆشییو پیربوون ئاڵە پەناگای بوو. لەبەر ئەوە بە هەموو توانایەوە پارێزگاری ئەو پەیوەندییەی دەكرد. بەتایبەتی كەدەیبینی ژیانی عەشایەری بە هەموو جوامێریو پیاوەتییەكییەوە، ئاكەپشت و پەنای خۆی و خێزانەكەیەتی.

بەشی دووەم

شێوەی کار و کرێکارانی عێراق لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهاندا

له زووەوە ئینگلیزەکان بیریان له میسۆپۆتامیا کردبووەوەو لایـان وابوو سنووری رۆژئاوای تاج و ختی دێرینەیانه. دوای ئەوەی ئـەم وولاته له رووی ئابوری‌یەوە به پاشکۆی بەریتانیاوە بەستراو بەتەواوی جێ پێ ی خۆی تێدا قایم کردو بنکەیەکی ئەوتۆی تێدا دامەزراند، دەیتوانی پشتی پێ ببەستێ، دەڵێن دوای ئەوەو لەگەڵ هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی یەکەمدا خۆیان بۆ ئەوە ئامادە کرد داگیری بکەن و به رەسمیی بیلکێنن به ئیمپراتۆریەته فراوانـەکەیـانەوە. لەبەر ئەوە رۆژێك دوای هەڵگیرساندنی جەنگ له نێوان دەوڵەتی عـوسمانـلی و هاوپەیمانەکاندا، ئینگلیز دەستی کرد به جێ کردنی ئەو هێرشەی بۆ داگیرکردنی عیراق سازی دابوو.

جەنگی یەکەمی جیهانی لەچاو شەرەکانی تری پێشووی نێوان دەوڵەتاندا جیاوازی‌یەکی تەواوی هەبوو. ئەم جەنگەیان له هەمـوو کاتێـك زیاتـر پشتی بەخێرایی و تەکنیك دەبەست. هەندێ شتی نوێی هێنایه کایەوە پێشتر له ئارادا نەبوون. دیاره عیراقیش نەیدەتوانی خۆی لەم پەرەسەنـدنەو ئـەنجامـەکانی بەدوور بگرێ؛ بەتایبەتی که بووه یەکێك له مەیدانه سەرەکی‌یەکانی جەنگ له رۆژهەلاتی ناوەراست دا.

چینـه ساواکـەی کرێکـارانی عیراق له سـەرووی هەمـوو ئەو تـوێـژه کۆمەلایەتی‌یانەوە دادەنرێ که له چەندین رووەوە رووداوو کارەساتەکانی جەنگ کاری له دروست بوون و پێکهاتنیان کرد بوو. ئینگلیزەکان دەیانویست به زووترین کات وولات داگیر بکەن و بەتەواوی دەستی بەسەردا بگرن. عوسمانلی‌یەکان وئەلمانەکانیش لەگەڵیاندا، گەرەکیان بوو به هەر نرخێك بێ عیراقیان له دەست دەرنەچێ، ئەمەیش نەك لەبەر ئەوەی شوێنێکی ستراتیژی هەبوو، بەڵکو لەبەر ئەوەی له جیهانی ئیسـلامییدا جێگـایەکی دیارو کاریگـەری داگیر کـردبوو. هەردوولاو به تایبەتی ئینگلیزەکان هەوڵیان دەدا، به پەله ئەو پرۆژانه جێ‌بەجێ بکەن که به هۆیانەوە مەبەستەکانیان دێته دی. ئەلمانەکان بایەخێکی زۆریان به پرۆژەی رێگای ئـاسنی بەغـدا، داو دەستیان کـرد به راکێشـانی ئەو هێڵه له سامەراوەو بەرەو ژوور. ئەو بەشەیشی که تەواو بوو بوو، چەند له توانای دا بوو بەکاریان هێنا. تورکەکان بۆ ئەوەی تەنگو چەڵەمەی سووتەمەنی‌یان نەیەته رێ چ بۆ کەشتی‌یەکانیان و چ بۆ شەمەندوفەری نێوان بەغداو سامەرا، رادەی ئەو خەڵووزەی له « کفری » دەردەهێنرا له ساڵێکدا گەیاندیانه هەزار تەن. بۆ ئەم مەبەستە کانێکی ئێجگار قووڵیان هەڵکەند. هەروەها رێگایەکی تـازەیشیان له

نێوان « کفری » و دیجله دا کردەوە. بە شێوازە باوەکەی ئەوسا بەرهەمی نەوتیان زیاد کرد. جا لەبەر ئەوەی ئینگلیزەکان دەستیان بەسەر گشت دەرگاکانی کەنداوی عەرەب دا گرتبوو، ئەڵمانەکان نەیان دەتوانی لە لای سەرووەوە پەیوەندی بە تورکیاوە بکەن، ناچار بوون لە کاتی جەنگدا دامو دەزگایەکی پالاوتنی نەوت دابمەزرێنن.[1] ئینگلیزەکان لە هەمووشت زیاتر بایەخیان بە کردنەوەی رێگا دەدا، تاوەکو ماشینو کەلو پەلی سوپاییان بە ئاسانیی بەرەو ژوور بڕوا، بە تایبەتی کە توانییان لە ڕۆژانی یەکەمی هێرشەکەیاندا، « فاو » داگیر بکەنو پاشان بچنە « بەسرە » وە. فراوان کردنی بەندەری « فاو » لە ڕیزی پێشەوەی ئەو پرۆژانەدا بوو کە هێزی داگیرکەر دەستی پێ کرد. چونکە پێویستی یەکی لە ڕادەبەدەریان پێ ی هەبوو، بۆ داگرتنو بەتاڵ کردنی ئەو کەشتی یانەی چەكو جبەخانەو تفاقی جەنگیان بۆ سوپا دەهێنا. جا ئەم کارە سەرەڕای ئەوەی کە زۆر گران بوو لە ماوەیەکی کەمدا ئەنجام دراو بەندەری ناوبراو وای لێهات لە ماوەی دووساڵو نیو کەمتر دا. ووزەی گەیشتە هەشت ئەوەندەی جاران. ئەمە لە کاتێکدا کە تا ساڵی ١٩١٦ دامو دەزگای ئەو بەندەرە بە ٤٧ ڕۆژی تەواو ئنجا دەیتوانی باری ١١ پاپۆڕ دابگرێ. واتە تێکڕای ووزەی لە ڕۆژێکدا ١١٧ تەن بوو. کەچی لە ساڵی ١٩١٨ دا، ئەم ژمارەیە گەیشتە ٣٩ پاپۆڕو بە «٥» ڕۆژ بەتاڵ دەکران. واتە تێکڕای ووزەی لە ڕۆژێکدا بوو بە ٣٢٨ تەن.[2] بێ گومان ئەم کارەو دەست پیاهێنانی بەندەرەکە، پێویستی ی بە ژمارەیەکی یەکجار زۆر کرێکار دەبوو؛ ئەمەیش ئینگلیزەکانی ناچار کرد بە تایبەتی لە « بوشەهر » ەوە بیانهێنن.[3]

پرۆژەکانی رێکاری ئاسن یە فراوانترینو گرنگترینی ئەو پرۆژانە دادەنرێ کە داگیرکەران لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانی دا جێ بەجێیان کرد. لەگەڵ چوونە پێشەوەی سوپاکەیشیاندا دەستیان بە ڕاکێشانی ڕێگای ئاسن کردو تەنها لە ماوەی شەڕدا لە بەندەرەوە بەرەو ژوور ١٢٥ میلی لێ تەواو کرا.[4] ڕێگای دووەمیشیان کە هەر ئینگلیزەکان لە ماوەی جەنگدا تەواویان کرد، ڕێگای نێوان « حیللە » و « بەغدا » بوو کەدرێژایی یەکەی ٦٥ میل دەبوو. ئەمە جگە لەوەی کە لقێکی رووەو « کفل » ڕاکێشا تاوەکو بەئاسانی دەغلو دان بگەیەنێتە سوپا داگیر کەرەکەی. پاش داگیر کردنی بەغداو لەتەك چوونە پێشەوەی سوپاکەیدا رووەو مووسڵ، دەست کرا بە دامەزراندنی دوو ڕێگای تازە یەکەمیان ساڵی ١٩١٧ گەیشتە « باقووبە » و ئنجا بەرەو ژوور بردیان تا لە ساڵی ١٩١٨ دا گەیاندیانە

جەبەل مەنسوور؛ پاشان لە نزیك سنووری ئێرانەوە گەیشتە « قوڕەتوو » و « خانەقین ». ڕێگای دووەمیشیان ئەوەی نێوان بەغداو سامەڕا بوو ولەو شوێنەوە دەستیان لێ هەڵگرتبوو کەوتنە ئیش‌کردن. ئینگلیزەکان ئەو ڕێگایەیان بەرەو « بێجی » بردو تەواویان کرد، تاوەکو بەزوویی بارمەتی سوپایی بگەیەنێتە ئەو ناوچەیە، بە تایبەتی چونکە لە تشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹۱۷ دا بزووتنەوەی سوپایی لەو ناوچەیەدا دەستی پێ کرد.

لە هەمان کات دا داگیرکەران دەستیان کرد بە کردنەوەی ڕێگاو بانو هەڵکەندنی جۆگەو ڕووبار، تا بە ئاسانی ی ماشێنو ئامرازە سوپایی یەکانیان بگوێزنەوەو بەهۆیانەوە تفاقی جەنگو زەخیرەو کەلو پەل بگەیەننە سوپاکەیان. پاش داگیرکردنی بەغدایش چەند کارگەیەکی خشت دروست کردنیان بنیات نا بە نەوت ئیشیان دەکرد.[٥] جموجوڵی ئینگلیزەکان لەمەیشی تێپەڕاندو خۆی گەیاندە بواری کشتو کاڵ، تاوەکو دەغڵو دانی پێویست بۆ هێزە سوپایی‌یەکەی ناو عیراق دابین بکا. بە نموونە: لە ساڵانی شەڕدا دەستیان بە هەڵکەندنی نۆکەندی مەحموودی‌یە کردو ۱۲٫۰۰ ـ ۱۷۰۰ کرێکار ئیشی تێدا دەکردو لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۱۸ دا کرایەوە.[٦]

ئینگلیزەکان بۆ تەواو کردنی ئەم کاروبارانەیان پێویستیان بە ژمارەیەکی ئەوەندە زۆر کرێکار هەبوو، سەرچاوە مێژوویی‌یەکان هەریەکە بە جۆرێك باسی دەکەن.[٧] بە پێی ی ئەو زانیاری‌یانەی « أ. ت. ویلسن » ی لێپرسراوی سیاسی ناو سوپای بەرتیانیا لە خاکی عیراقدا، باسی دەکا سەرجەمی ئەو کرێکارانەی لە کاتی جەنگدا بۆ مەرامی جۆر بەجۆر خراونەتە سەرئیش نزیکەی ١٥٦ هەزار کەس بووەو بەم شێوەیەی خوارەوە دابەش کرابوون. ٨ هەزار بەندی هیندیو ١٥ تیپ کرێکاری هیندی کە هەر تیپەی بریتی بوو لە هەزار کرێکارو ١٢ تیپی تری هیندی کە لەو کۆڵکێشانەی بۆ بارکردنو بەتاڵ کردنی پاپۆڕو کەلەكو شەمەندوفەر پێکهاتبوون. نزیکەی ٤٠ تیپی ناوخۆییش « چەند کەرتێکی ئێرانیو کوردو عەرەب » ی تێدا بوو لەم لاو لەو لا ئیشیان دەکردو ژمارەیان خۆی لە ٥٠ هەزار کەس دەدا.[٨] بە تەنها ژمارەی ئەوانەی لە پرۆژەکانی ڕێگای ئاسن دا ئیشیان دەکرد ٢٤ هەزار کرێکار زیاتر بوون.[٩]

وا دیارە ئینگلیزەکان سەرەڕای ئەو هەموو کرێکارە زۆرەی لە بەر دەستیان دا بوو، هێشتا بەدەست دەردی بێ کرێکاری‌یەوە دەیان ناڵاند، بۆیە مەولیان دا لە ناوچەکانی کەنداوی عەرەب « مەسقەت، بوشەهرو شوێنی ترەوە » کرێکار بهێنن.[١٠] تەنانەت حاڵ گەیشتە ئەوەی ماوەی هاووڵاتیانیان نەدەدا بە ئارەزووی

خۆیان کرێکار بخەنە ئیشەوەو دەبوو بە بێ کۆبوونی تایبەتی کرێکار رابگرن. ئەوەتا لە ٧ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٧ دا «س. ج. هوکر» ی حاکمی سوپایی بەغدا بەیاننامەیەکی دەرهەق بەو کوڵکێشانەی ئینگلیز زۆر پێویستی پێیان بوو، بڵاو کردەوە تێیدا دەڵێ:

« بەم بەیاننامەیە هەموو ئەو ئەو بازرگان و خانچی یانە ئاگادار دەکەین کە کوڵکێشیان لە لا ئیش دەکا؛ لەمەو دواو بۆ کاروباری گواستنەوە لەناو غەدادا، ژمارەیەکی دیاری کراو کوڵکێش رادەگیرێ. بازرگانەکان بەهۆی ئەم دایەرەیەوە نەبێ، بۆیان نی یە ئیش بەکەس بکەن و نابێ هیچ کوڵکێشێکیش هەڵپەی ئەوە بکا راستەوخۆ بچێتە لای بازرگانەکان بۆ ئیش کردن..»[11]

کاتێکیش مەغزاو مەبەستی ئەم دابەش کردنە بە چاکی ی تێ دەگەین کە ئەو راستی یەمان بۆ دەردەکەوێ ژمارەیەکی ئێجگار زۆر کوڵکێش لە ساڵانی جەنگدا لە بەغدا ئیشیان دەکرد. ئەوەتا لە سەرەتای ساڵی ١٩١٨ دا سەرجەمی هەموویان گەیشتووەتە ٦٨٢٨ کەس.[12] جا داگیرکەران بۆ ئەوەی ئەو ناتەواوی یە پڕ بکەنەوە، ژن و منداڵیان لەو کاروبارانەدا دەخستە ئیشەوە کە دەیانزانی سوودیان لێ وەردەگیرێ. لە پرۆژەیەك لە پرۆژەکانی بەغدادا کە ژمارەی کرێکارەکانی ٢٩٠٠ کەس بوو، ١١٠٠ کەسیان ئافرەت بوون، واتە نیسبەتیان ٤٠٪ی گشت کرێکارانی پرۆژەکەی دەگرتەوە.[13]

بێ گومان بەپێوەبردنی ئەم هەموو خەڵکە جۆراو جۆرو جیاوازە لە بارو دۆخی ناخۆشی جەنگدا، هەروا شتێکی ئاسان نەبوو، بەتایبەتی ئینگلیزەکانیش دەیانویست سوودی تەواو لە وزەو توانایان وەربگرن. لێرەدا نیشان دانی چەند نموونەیەکی ئەو واقیعە تاڵەی کرێکاران لە ساڵانی جەنگدا دیویانەو تێیدا ژیاون بەسەو بگرە زۆریشە بۆ ئەوەی ناڕەواترین شێوەی کۆیلەیەتیمان بێنێتەوە یاد.

بەر لە هەموو شتێك ئینگلیزەکان بەسەرپەرشتی ی ژەنەراڵێکی سەر بە سەرۆکایەتی ئەرکان، دایەرەیەکی تایبەتی یان دامەزراند. ئەرکی ئەم دایەرەیش هەر ئەوە نەبوو چی کرێکاریان پێویستە مسۆگەری بکاو لە گشت بارو زرووفێکدا زامنی هێشتنەوەیان بێ، بەڵکو ماوەیەیشی نەدەدا دامو دەزگاو دایەرەکانی تری میری بۆ پەیدا کردنی کرێکاران لەناو خۆیاندا بەربەرەکانەی یەکتری بکەن، چونکە هەموو چەشنە بەربەرەکانەیەك کاری دەکردە سەر بازاڕ رۆژانەی کرێکاران.

ئەوەیشی کە زیاتر دەرفەتی چەوساندنەوەی بۆ ئینگلیزەکان دەرەخساندو لەسایەیدا کرێکاری عیراقی و بیانی دادەدۆشی ئەوە بوو، سەرەك عەشرەتی

گەورەو بچووك و خەڵكی تریش دەبوونە قونتەراتچی و لەناوەوەو دەرەوە چەندیان پێویست بوایە کرێکاریان بـۆ کۆ دەکـردنەوە. ئینگلیـزەکانیش لە پـاداشی ئەم هەڵوێستەیاندا ئیمتیازی ئەوتۆیان پێ دەبەخشین، تاوەکو بەردەوام بن لەسەر کۆکردنەوەی کرێکاران و چەوساندنەوەیان.[14] جگە لەوەیش لە کاتی پێویستدا، بێ سڵەمینەوە هێزیان بەکار دەهێنا، وەك لە ناوچەی « فاو » رووی دا.[15] ئەوەتا کەسێکی وەك « مس بێل » ، کە ئاگای لە وردو درشتی کاروباری عیراق بووە، دان بەوەدا دەنێ کە هێزە داگیرکەرەکان « تا رادەیەکی باش هێزیان بەکار هێناوە » بۆ ئەوەی چەند تیپێك کرێکار کۆ بکەنەوە.[16]

ئنجا بۆ ئەوەی ئەو کرێکارانە بە باشترین شێوە بچەوسێنرێنەوە ئەوانەی سەرپەرشتی ی ئەم دایەرەیەیان دەکرد، کەوتنە دابەش کردنیان بەسەر چەند تیپێکی جیا جیاداو هەر تیپەی بریتی بوو لە هەزار کرێکار. هەر تیپەیش دابەش دەکرا بەسەر چەند بلۆکێك « کۆمەڵێك » و هەر یەکەیان بریتی بـوون لە ١٠٠ کرێکارو تاکە کەسێك سەرپەرشتی دەکردن پێ ی دەترا « ئۆدوباشی ». ئـەمیش چوار کەس یارمەتی یان دەداو هەریەکەیان بەرپرسیار بوو لە ٢٥ کەس. ئەمانە لەبەر ئەوەی ئیمتیازو دەستکەوتی تایبەتی یان دابوونێ، بۆ چەوساندنەوەی هاو خوێنی خۆیان لەئینگلیز ئینگلیزتر بوون.[17]

دەبوو هەموو کرێکارێك لەگەڵ دامەزراندنی دا، ئیستیمارەی تایبەتی پڕ بکاتەو و تێیدا ئەو زانیاری یانەی پەیوەندی یان بە ناونیشان و شوێنی ئیش کردنی پێشوویانەوە هەبوو بنووسیایەو چەند زمانیشی بزانیایە تێیدا تۆمـاری دەکرد. قەواڵەیەکی بە ئینگلیزیو عـەرەبی ی نووسـراوی مۆر دەکـردو بەپێ ی ئـەو قـەواڵەیە دەبـوو گشت ئەو مـەرجانـەی بۆی دانـراون و زیاتـر پێ ی دەبووە داردەستی چەوسێنەران، جێ بەجێ یان بکا. ئەمەی خوارەوەیش ئەو مەرجانەن کە لەناوەرۆکی قەواڵەکەدا نووسرابوون:

«.. یەکەم: دانی پێدا دەنێم کە کرێ گرتەمو[18] مل کەچی یاسای سوپاییمو لەبـەردەست قومـاندانی ئـەو سوپـایەدام کـە تیایـدا دادەمەزرێم. لە رۆژی دامەزراندیشمەوە ئەو قوماندانە لێپـرسراومـەو لەرووی پەروەردەو شتی لەو بابەتەوە سەروەری منە.[19]

دووەم: پەیمان دەدەم، بۆ هەر شوێنێك کەبەرەسمی ی فەرمانم پێ بدرێ بچم، دووبارە پەیمانیش دەدەم لە ئەمڕۆوەو بۆ ماوەی شەش مانگ خزمەت بکەم. گەر ویستیشم دوای ئەو ماوەیە دەستبەرداری ئەم ئیشە ببم، دەبێ مانگێك پێشتر ئاگاداری ئەو ئەفسەرە بکەم کەلە بەر دەستی دام.

سێیەم: پێی لێ دەنێم کە هەر کاتێك بەد رەوشتی‌یەك لێی ڕوودام یان تووشی نەخۆشی بووم، خاوەن کار بۆی هەیە لە ئیش دەرم بکا..»[٢٠]

ئینگلیزەکان تەنها بەمەیشەوە رانەوەستان، بەڵکو چەند رێگای لەوەیش نارەواتریان گرت، تاوەکو کرێکاران نەپەرژێنە سەر ئەوەی ریزەکانیان یەك بخەن. بە سەرێکی تریش بەربەرەکانەیان لە نێوانیاندا دروست دەکرد، تا لە ڕقی یەکتر چی وزەو توانایان هەیە بیخەنە کار و ئیش راپەڕێنن. بۆ ئەم مەبەستە بە چوار چەشن کرێکارانیان دابەش کرد و هەر جۆرەیان رۆژانەیەکی دیاری کراوی هەبوو. کرێکاریش دەیتوانی بە پێی دەست رەنگینی‌ی خۆی ئیشەکەی بگۆڕێ. هەر بە نیازی تێك دانی ریزەکانیان، رۆژانەی کرێکارێکی کورد ٧ ئانە[٢١] لە رۆژانەی برا عەرەبەکەی زیاتر بوو.[٢٢] لە هەمووی سەیرتر ئەوە بوو، دام‌و دەزگای ئینگلیزی داگیرکەر سیستەمی یونیفۆرمی بەسەر نەتەوەو تایەفە جیاجیاکاندا سەپاند، بە مەرجێك کرێکار لە کیسەی خۆی جل‌و بەرگ‌و ئەو نیشانانەی بۆی دانراوە بکڕێ. بە نموونە: دەبوو کرێکاری سوننەی عەرەب جامەدانەی سوورو عەگالی رەش لەسەر بنێ. کرێکاری شیعەیش جامەدانەی شین‌و عەگالی سپی ببەستن.[٢٣]

داگیرکەران لە سالانی جەنگ دا گەلێك رێ‌و شوێنیان بۆ رێکخستنی کارو رۆژانەو جۆری ئیش‌و سەعاتی ئیش‌کردن‌و چۆنیەتی گواستنەوەی کرێکار لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی‌تر، دانا. سەرپاکی ئەو هەنگاوانەیش بۆ ئەوە بوون، باشترین رێگا بۆ چەوساندنەوەی کرێکار بدۆزنەوەو ماوەیان نەدەن لە ئیش هەڵبێن، لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی بەربەرەکانێ نەکەوێتە نێوان دەسەلاتی سوپایی‌و مەدەنی‌یەوە.[٢٤].

ئەگەرچی گەلێك تەعلیمات دەربارەی رۆژانەی کرێکاران دەردە چوون، بەلام بە پێی شوێن‌و کات‌و جۆری ئیش دەگۆڕدران‌و لەتیرەیەکەوە بۆ تیرەیەکی‌تر جیاوازی‌یان هەبوو. لەبەر رۆشنایی باشترین ئەو تەعلیماتانەی لەبەردەست‌دان «هەڵبژاردە» ی کرێکاران دەکران بە چوار بەش، یاخود چوار پلەوە. کرێکاری جۆری یەکەم مانگانەکەی ١٤٠ روپیە و جۆری دووەم ١٠٠ روپیەو سێیەم ٦٠ روپیەو چوارەم ٤٠ روپیە بوو. بە پێی ئەم مەرجانەی خوارەوەیش دابەش دەکران. دەبوو جۆری یەکەم زمانی ئینگلیزی‌و تورکی‌و عەرەبی‌ی بەنووسین‌و خوێندنەوە بزانێ و توانای وەرگێڕانیشی هەبێ. جۆری دووەمیش دەبوو عەرەبی‌ی‌و ئینگلیزی بەنووسین‌و خوێندنەوە بزانێ‌و توانای وەرگێڕانیشی هەبێ. کرێکاری جۆری سێیەم دەبوو بە نووسین‌و خوێندنەوە

عەرەبی ی بزانێ و ئەوەندەیش کە پێویستــە زمانی ئینگلیـزی یان « ئــەوردو » بزانێ.[25] ئاشکرایە ئەم مەرجانە ئەوەیان دەگەیاند کە لەسایەی ئــەم دابەش کردنە سەیرو عەنتیکەیەدا باشترین ودەست رەنگین‌ترین کرێکاری عیراقی، بە زەحمەت جۆری چوارەمی پێ ڕەوا دەبینرا.

ئەمەی خــوارەوەیش لیستەیــەکە تێیــدا رۆژانەی کــرێکاری شــارەزاو پیشەوەران دەردەخا.

مندالان	رۆژی یەك روپیە
پاککەرەوە	رۆژی یەك روپیە
کەسك لێدەر	رۆژی یەك روپیە یاخود مانگی ۳۰ روپیە
کرێکاری باخچە « باخەوان »	رۆژی یەك روپیە یاخود مانگی ۳۰ روپیە
خشت بڕ	رۆژی دوو روپیە.
قازانگەر	رۆژی سێ روپیە
ئاسنگەر	رۆژی سێ روپیە
کرێکاری مافوور دروستکردن	رۆژی دوو روپیە
کرێکاری بەلەم و عارەبانە دروستکردن	رۆژی دوو روپیە و ۸ ئانە.
جۆلا	رۆژی سێ روپیە و ۸ ئانە
مسگەر	رۆژی سێ روپیە
شۆفێری کەشتی و کرێن	رۆژی سێ روپیە
شۆفێری ئۆتۆمۆبیل	رۆژی دوو روپیە و ۸ ئانە
کارەباچی	رۆژی چوار روپیە
وایەرمان	رۆژی سێ روپیە
فیتەری ماشین	رۆژی سێ روپیە
فیتەری ئۆتۆمۆبیل	رۆژی سێ روپیە و ۸ ئانە
شووشەچی	رۆژی یەك روپیە و ۸ ئانە
بۆیاخچی	رۆژی یەك روپیە و ۸ ئانە[26]

وا پێ دەچێ ئەو رۆژانەیەی لەم لیستەیەدا ناو نووس کراوە، خاوەن پیشە نەبوو بێ، کرێکاری عیراقی ی نەگرتۆتەوە. تەنــانەت کــە نووســراوە مندالان، مەبەستیان مندالی هیندۆسەکانە. چونکە دیاری کردنی رۆژانەی کرێکاری کوردو

عەرەب بەناو، لەو تەعلیماتانەدا بوو کە لە رۆژی ١٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٧ دا دەرچوو بوون، ئەویش بۆ کرێکاری عـەرەب ١٤ ئانـە بوو. واتـە لە رۆژانەی منداڵێکی هیندیش کەمتر. کرێکاری کوردیش رۆژانەکەی روپیەیەك و دوو ئانە بوو.[٣٧] ئەمە جگە لەوەی کە رۆژانەی خاوەن پیشەکانی بەغدا لە کاتی جەنگدا لەوەیش کەمتر بووە، کە لە لیستەکەی سەرەوەدا دیاری کـراوە، وەك بەڵگەنامە رەسمییەکانی ئەو سەردەمە باسیان دەکا.[٣٨]

هەرچۆنێك بێ، ئەم رۆژانانە سەرەرای کەمییان هێشتا پڕ بە پڕی خۆی واقیعیان نیشان نەداوە، چونکە بەشێکی ئەو رۆژانەیە دەچووە گیرفانی سەرەك عەشیرەت و ئەوانەی خۆیان بە خاوەنی کرێکاران دەزانی. ئەمەیش هەر بەتەنها بۆ کرێکاری عیراقی نەبوو. بە نموونە: کرێکارێکی ئێرانی کە رۆژانەکـەی یەك روپیە بوو ٢٠٪ ی لێ دادەشکا.[٣٩] گرنگ ئەوەیە ئاگاداری ئەوە بین کە لە ساڵانی جەنگدا رۆژانەی کرێکار هەر ئەو رۆژانەیە یاخود نزیکی ئەو رۆژانەیە بوو کە پێش جەنگ وەری دەگرت. ئەمە لە کاتێکدا نرخی کەل و پەلی پێویست لە ساڵانی شەڕدا سێ ئەوەندەو زیاتریش بەرز بووەوە[٤٠] ئەمەیش ئەوەی دەگـەیانـد کە رۆژانەیش بە کردەوە سێ ئەوەندە هاتبووە خوارەوە.

سوخرەیش لە عیراقدا وەك خۆی مایەوە، بە تایبەتی لەو مەیدانەدا کە قۆنتەراتچییەکانی ناوخۆ ئیشیان دەگرتـە ئەستـۆو بەپـارچە جێ بـە جێیان دەکرد. بە زۆریی، بەندو یەخسیر بەبێ رۆژانە یاخود بـە کرێیـەکی رەمزیی ئیشیان پێ دەکرا. شایانی باسە ژمارەی ئەمانە تا بڵێی زۆر بـوو. هەبـوو لە هیندستانەوە بە تایبەتی بۆ ئیش پێ کردن هێنرا بوو. باشترین بەڵگەیش ئەوەیە کە لە ساڵی ١٩١٨ داژمارەی بەندەکان گەیشتە ١٢ هەزار کەس و بـەشێوەی کرێکار لە جێگای جیا جیادا ئیشیان پێ دەکردن.[٤١]

ئینگلیزەکانیش چی رێگا هەیـە گرتبـانە بـەرو پاڵیـان پێوە دەنـان هیچ کەمتەرخەمییەك لە ئیشدا نەکەن و لەوە دەچێ لەم مەیدانەدا بە ئامانجی خۆیان گەیشتبن. ئەوەتا راپۆرتێکی رەسمیی دانی پیا دەنێ کە « کاری ١٢٠٠ کەس لەوانە، هاوتای کاری ١٥٠٠ ـ ١٨٠٠ کرێکاری ترە ».[٤٢]

بارودۆخی ئیش کردن لە ساڵانی جەنگدا تا بڵێی سەخت و نالەبار بووە. دەبوو کرێکاران چەندین سەعات کە لەتـوانای ئـادەمیزاد بـەدەرە، بەرگـەی سەرمای زستانی بیابان و هەتاوی سووتێنەری هاوین بگـرن. جا هـەرچەنـدە دەستوور وابوو رۆژی ٩ سەعات ئیش بکەن،[٤٣] بەڵام کەم رێ دەکەوت کەسێك بووبێ بە بە پێی دەستوورو سەعاتی ئیش کردن هەڵس و کـەوتی کردبێ، بـە

تایبەتی قۆنتەراتچی‌یەکان. ئەمە جگە لەوەی کە ئیشی ئەو کرێکـارانە ئـاسان نەبوون‌و زۆربەیان ئیشی زۆر سەختیان پێ دەکرا، وەك قوولکـردنی بەنـدەرو راکێشانی ریگاری ئاسن‌و بەتاڵ کردنی کەشتی‌و وگواستنەوەی کەل‌و پەل. زۆر جاریش کرێکاران بە نانە سکی‌ی ئیشیـان پێ دەکراو[31] بـەقسەی سـەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان خۆیان[32] ئەو خـواردنەی دەیـان درایە بـە تەنهـا بەشی نیـوە رۆژەیەکی کرێکارەکەی نەدەکرد، کەچی سەرەڕای ئەمەیش سەرەك عەشرەت‌و بازرگانەکانی ناوخۆ کە بوو بوونە قۆنتەراتچی‌و بە هۆی ئەوانەوە خواردنەکەیان بەسەردا دابەش دەکرا، بەشێکی زۆریان تالان دەکرد.

هیـچ گومـان لەوەدا نی‌یە کـە لە باروزرووفێکی وا سـەخت‌و دژوارداو لەئەنجامی بەتەنگەوە نەهاتنی تەندروستی‌و پارێزگاری نەکردنی کرێکارانـدا، ژمارەیەکی زۆریان دەبوونە قوچی قوربانی‌ی. گـەر بێ‌و بەوردیی چـاوێك بـە ژمارەی کرێکارە بەندەکاندا بگێرین کـە ناویـان لە راپۆرتـەکانی بـەریتانیـادا نووسراوە، بۆمان دەردەکەوێ چەندیان لێ‌مردووە. لە کەرتێکـدا کە ژمـارەیان ١ر٢١٥ کەس بووە، لە ماوەی ٢٥ مانگدا ٩٠ کەسیان لێ زایە بووە. واتە تێکڕای ژمارەی مردوو گەیشتە ٥ر٧٪ .[33] ئەوانەیشی کە کەفتەکار بوون ژمارەیان زۆر لەمردووەکان زیاترە. لە کە رتێکدا کە بریتی بوو لە ١٠٨٠ر١ کرێکار لە ماوەی ٣٤ مانگدا ٣٨٤ کەسیان بـەرکەوتن، واتـە نیسبەتی بـەرکەوتـووان ٣٥٪ ی پێك دەهێنا.[37]

نە لە سالانی جەنگ نە لەپێش جەنگیشدا، دانیشتووانی عیراق هیچ جۆرە یاسایەکی کرێکارانەیان بە خۆیانەوە نەدیبوو. زامن کردنی ژیانی کرێکارانیش تەنها ئینگلیزو ئەوروپایی‌یەکانی دەگرتەوە. لە ناو قەوالەی کاریشدا کە پێشتر باسمان کرد، بڕگەیەکی ئاشکرای تێدایەو بـە پێی ئەو بـڕگەیـە هەر کـاتێك دووچاری نەخۆشی بوو و نەیتوانی لەسەر ئیش بەردەوام بێ، دەردەکرێ.[38]

رەنگە دەستکەوتی بەشێکی زۆر کەمی کرێکاران لە سالانی جەنگدا هەر ئەوە بوو بێ کە لە کاتی کارکردن‌و تێکەڵ بوونیاندا، سـوودیان لە شـارەزایی کرێکارە تەکنیکی‌یەکانی ئینگلیز وەرگرتووە. چونکە داگیرکەران لەتەك خۆیاندا ژمارەیەکی زۆر ئەندازیارو کرێکاری شارەزایان هێنایە وولاتەوە، بۆ راپەڕاندنی کاروبارەکانیان. لەبەر ئەوە کارگەو وەرکشۆپێ تایبەتی‌یان بـۆ چاککـردنەوەی ئۆتۆمۆبیل‌و پاپۆرو چەك‌و تفاقی جەنگ دامەزراند.

هەرچەندە لەسایەی باروزرووفی داگیرکردنی سوپایی‌وبـاسای جـەنگدا مەودای بزووتنەوەی کرێکاران هاتبووەوە یەك، بەلام بارودۆخی قورس‌و گرانی

کرێکاران پاڵی پێوە نان بە شێوەی جۆر بەجۆر نارەزایی خۆیـان دەرببڕن، بـا نارەزایی یەکی یشیان بە شێوەیەکی سادەو ساکار بوو بێ. وەك لەبەڵگەنامەکانی ئەو کاتەدا دەردەکەوێ ساڵی ۱۹۱۹ لە بەندەر بزووتنەوەیەکی دژ بـە ئینگلیز بەرپاکرا و کاربەدەستانی «بەسرە» کەوتنە خۆو چەند هەنگاوێکیان «لەدژی ئەو کەشتیوانانە نا، کە شەڕیان بە کەشتی یەکانی سەر بە ئینگلیز فرۆشتبوو».[39] لە دوا دوای کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۱۷ دا، لە ناوچەی «عەممارە» ٤٦٣ کرێکار ئیشیان بەجێ هێشت؛ ئەنجام داگیرکەران گوللە بارانیان کردن و ژمارەیەکیان بریندار کراو ۳۹ کەسیشیان لێ گیراو لەبەندیخانەکەی شار توندکران.. بەقسەی بەڵگەنامەکانی بەریتانیا، زۆر دەرەبەگی ناوچەکە هاوکاری یان لەتەك ئینگلیزدا کرد، بۆ ئەوەی بە زۆرەمـلێ چ ئەوان و چ کـرێکاری تـر بخەنـەوە سەر ئیش و ئەوانەیشی هەڵاتوون بیانگێڕنـەوە.[40] سەرەڕای ئـەو هەمـوو زەبرو زەنگـەی داگیرکەران دەیان نواند، زۆری نەبرد هەر لەو ناوچەیـەداو لە ۷ی کانـوونی دووەمی ساڵی ۱۹۱۸ دا پتر لە ٤٠ کرێکار دەستیان لە ئیش هەڵگرت و ئەنجام ۲۷ کەسیان لێ گیراو لە بارو زرووفێکی زۆر سەخت دا بە زۆر خشتیان پێ دەبڕین وتا یەکێکیان لێ مرد.[41] لە کارگەی «سۆدا» دروستکرن دا لە بەغدا، ۲۵ کرێکاری «جوو» بەرهەڵستی ئەوەیان دەکرد رۆژانی شەممە ئیشیان پێ بکرێ. ئەمەیش بووە هۆی ئەوەی کۆمەڵێك گیروگرفت بێنێتە رێگای ئـەوانەی سـەرپەرشتی ی کارگەکەیان دەکردو ناچار بوون داوا لە لێپرسراوان بکەن بە زۆر بیانخەنـەوە سەرئیش یان کاروباری کارگە لەسەر شێوازێکی نوێ رێك بخرێتەوە.[42] کرێکارە بەندەکانیش هەر ئەوەندەی هەلێکیان بۆ هەڵکـەوتایـە هەڵدەهـاتن.[43] خاوەن زەوی وسەرەك عەشرەتەکانیش بەردەوام بوون لەسەر ئـەوەی داگیرکـەران چەندیان بوێ، کرێکار بۆ دامو دەزگاکانیان کۆ بکەنەوە.[44]

ئەم رووداوانەو هی تـریش، پاڵیـان بە داگیـرکەرانـەوە نا، بـەتونـدی بەرهەڵستی یان بکەن و ماوە نەدەن پەرە بستێن. بۆیە بێ سڵە مینەوە، قامچی یان بەکار دەهێناو جەستەی سەرپێچی کەرانیان بەدرێژایی چەند سەعاتێك لە ناو چاڵدا دەناشت و بە کۆمەڵ خەڵکیان لە ناو زیندان دا توند دەکرد و ئیهانە دەکران و ئیشی گرانیان بە سەردا دەسەپاندن، حاڵ کەپشتە ئەوەی حساب بۆ لێپرسراوان نەکرێ.. ئەمانیش فەرمانیان دەرکرد، لاقی ئەو کرێکارانە بەر گوللە بدەن، کە گومانی هەڵهاتنیان لێ دەکەن و نیازیان وایـە لەو دۆزەخە رزگـاریان بێ.[45] لە

لایەکی تریشەوە داگیرکەران ناچار بوون هێزێکی گەورەی سوپایی بخەنە کار، تاوەکو بتوانن بەردەوام ئیش لەسەر ڕێگای ئاسنی نێوان بەغدا و بەسرە بکەن. ئا بەم جۆرە کرێکارانی عیراق و ئەوانەیشی کە عیراقی ی نەبوون، بەدرێژایی سالانی جەنگی یەکەمی جیهانی ژیانیان بەسەر دەبرد. بەلام سەرەڕای ئەمانەیش چینی کرێکارانی تازە پێگەیشتووی عیراق، لەو ماوە مێژوویی یە گران و سەختەدا توانی تا ڕادەیەك لە ڕووی چەندیەتی و چۆنیەتی یەوە پەرە بستێنێ. لەمەیش گرنگتر ئەوە بوو کرێکاری عیراق بۆ یەکەمین جار بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و لەنزیکەوە داگیرکەرانی ناسی و حەقیقەتیان تێ گەیشت. سەرهاکی ئەمانەیش لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی یەوە لە هەلوێست و هەلس و کەوتیدا بەرامبەر بە دەسەلاتی بەریتانیا، ڕەنگیان دایەوە.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی دووەم

١ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: «ن. ف. کارمون. ڕۆژهەلاتی عەرەب. عیراق. بەزمانی ڕووسی. مۆسکۆ ١٩٢٨ ل ٢٠٢. هەروەها «عبد الرزاق الحسني. العراق قديماً وحديثاً. الطبعة الثانية. صيدا. ١٩٥٨، ل ١٦١.

A. T. Wilson, Mesopotamia, 1917 — 1920 A clash of Loyalties, London, 1930. P. 40.

٢ ـ بڕوانە: K. M. Langley, op. Cit., P. 108.

٣ ـ المركز الوطني للوثائق File No 164/33 Labour 1919.

٤ ـ ئەو زانیارییانەی لە بارەی ڕێگای ئاسنەوە لە سەردەمی جەنگی یەکەمدا نووسراون لە ڕاپۆرتێکی ژەنەرال. ف. هامند و ڕاپۆرتێکی دیکە وەرگیراوە کە حکوومەتی عیراق ئامادەی کردبوو. «بڕوانە: الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة ص ١٠. موضوع الملفة / السكك الحديدية ـ ١٩٢٦. الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي. رقم الملفة ص ١٠. موضوع الملفة: السكك ١٩٢٩ ـ ١٩٣٢».

٥ ـ K. M. Langley, op. cit., P. 40.

٦ ـ «المركز الوطني للوثائق. File No. 164/15 Labour for Mahmudiya canal 1919.

٧ ـ مس بيل ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە عیراق کۆیان دەکردنەوە بە ٦٠ هەزار کەس دەخەملێنێ. بڕوانە: «العراق في رسائل مس بيل، ترجمة: جعفر الخياط. تقديم وتعليق عبد الحميد العلوجي. بغداد ١٩٧٧، ل ١٧٧.

٨ ـ A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920 — PP. 46 — 47.

٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٩ ـ ١٩٣٢ ـ تقرير اللجنة المالية عن السكك الحديدية في العراق.

١٠ ـ المركز الوطني للوثائق. File No 164/162 — 1916 — 1917. File no. 164/20. Labour, 1916.

١١ ـ المركز الوطني للوثائق. File No 164/2 — 1. Labour Baghdad. 1917 — 1918. P.47.

١٢ ـ المركز الوطني للوثائق. File No 164/14. Labourers of Baghdad 1918.

١٣ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە.

١٤ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق: File No. 164/118. Labour Contractor, 1917 File No. 164/21. Labour Baghdad, 1917 — 1918.

١٥ ـ H. Young. The Independent Arab. London, 1933. P. 62.

١٦ ـ « العراق في رسائل مس بيل » ل ١٧٦.

١٧ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: File No. 164/2 — 1. Labourers of Baghdad 1918

١٨ ـ دەقاودەقی تێکستەکە چۆنە، بەو جۆرە دەینووسینەوە.

١٩ ـ مەبەست لە ڕەوشت باشی « حسن السلوك » ە.

٢٠ ـ المركز الوطني للوثائق. File No. 60/19. Establishment. General, 1917.

٢١ ـ ئەوەی باو بوو ڕۆژی ڕوپیەیەك و دوو ئانە بەكرێكاری كورد دەدرا واتە ٨٣ فلس، كەچی كرێكارێكی عەرەب ڕۆژانەكەی ١٤ ئانە واتە ٥٦ فلس بوو.

٢٢ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: « د. كەمال مەزهەر ئەحمەد. چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی چینی كرێكاری كورد. گۆڤاری ـ ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ـ ٧٢ ـ شوباتی ١٩٧٩ ل ٨ ـ ١٤. هەروەها File No, 60/19. Establishment General 1917 PP. 78, 88. 104 — 105.

٢٣ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/2 — 1. Labour Baghdad 1917 — 1918 PP. 108 — 112.

٢٤ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: « المركز الوطني للوثائق ـ File No. 60/19. Establishment General. 1917. File No. 164/2 — 1. Labour Baghdad 1917 — 1918. PP. 78, 88. 102 — 103.

٢٥ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 60/19 Establishment General 1917.

٢٦ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/2 — 1. Labour Baghdad 1917 — 1918 P. 60 File No. 60/19, Establishment General 1917.

٢٧ ـ بڕوانە « المركز للوثائق » File No. 164/2 — 1 Labour Baghdad 1917. 1918, P. 88.

٢٨ ـ بە نموونە بڕوانە: هەمان فایلی پێشوو ل « ٩ ».

٢٩ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/5, labour from Dizful 1917 — 1918.

٣٠ ـ بەنموونە: نرخی نان سێ ئەوەندەی جاران و بگرە زیاتریش بەرزبووەوە هەروەها زۆر كەل و پەلی پێویستیش لە بازاڕدا نەمان و ئەنجام هەزاران هاوڵاتی لە برساندا مردن.

٣١ ـ بڕوانە: (A summary of the history, With suggestions, and recommendations of the seven Jail Labour and Porter Corps, employed in Mesopotamia from october 1916 to July 1919) Baghdad. 1920. P.8.

٣٢ ـ Ibid. P. 3.

٣٣ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق .File No. 68/19, Establishment General 1917

٣٤ ـ دەربارەی چەندیەتی ئەو خواردنەی بە كرێكاران دەدرا، بڕوانە ، المركز الوطني للوثائق ، File No. 164/2.1 — labour Baghdad 1917 — 1918.

٣٥ ـ بڕوانە: H. Young. op. cit., PP. 61 — 62.

٣٦ ـ (A. Summary of the history, With suggestions, and reco mmend ations of the seven Jail. Labour and porter Corps, employed in Mesopptamia from october 1916 to July 1919. p. 15.

٣٧ ـ Ibid

٣٨ ـ بڕوانە: برگەی سێیەمی ئەو قەوالەیەی پێشتر دەست نیشانمان كرد.

٣٩ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق: File No. 144/622 1918.

٤٠ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/5, Labour from Dizlel 1917 — 1918.

٤١ ـ هەر ئەو فایلەی پێشوو.

٤٢ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/14. Labourers of Baghdad 1918.

٤٣ ـ (A. summary of the history, With suggestions, and recommen dations of the Seven Jail Labour and Porter corps, employed in Mesopotamia from october 1916 to July 1919) P. 16.

٤٤ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/62. 1918.

٤٥ ـ المركز الوطني للوثائق: File No. 164/5. Labour from Dizlel 1917 — 1918.

بەشی سێیەم

گیروگرفتی کار و کرێکارانی عێراق

لەساڵانی داگیرکردن و ئینتدابدا

١٩١٨ - ١٩٣٢

قۆناغی دووەمی مێژووی پێکهاتنی چینی کرێکارانی عیراق وقۆناغی یەکەمی بزووتنەوەکەی، لە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی‌یەوە دەست پێ دەکاو لە چوارچێوە مێژوویی‌یەکەیدا دەکەوێتە نێوان سالآنی « ١٩١٨ و ١٩٣٢ » واتە لەو رۆژەوەی کە وولآت راستەوخۆ لە لایەن بەریتانیاوە، بەناوی داگیرکردن « ١٩١٨ ـ ١٩٢١ » یاخود ئینتیدابەوە « ١٩٢١ ـ ١٩٣٢ » حوکم دەکرا.

ئەنجامی ئەوەی گەورەترین دەوڵەتی ئیمپریالیزمی ئەوسا، بە شێوەیەکی راستەوخۆ دەستی بەسەر عیراقدا گرت، ئەم وولآتە چەند ئاڵوگۆڕێکی ئێجگار گرنگی بەسەردا هات، ئاکامی ئەم دەست بەسەرا گرتنەیش شوێن دەستی بەسەر قەوارەی کۆمەلآیەتی میللەتی عیراق‌و بەتایبەتی بە سەر چینی کرێکارانەوە دیارە. لەو ماوەیەدا چینی کرێکاران بە حوکمی ئەوەی چینێکی تازە بوون، هەل‌و مەرجی گەشەکردنی زۆرتر بۆ رەخسا بوو؛ لەبەر ئەوە زۆر بە خێرایی پەرەی دەسەند. ئەگەرچی جەنگ کۆتایی هاتبوو، بەلآم لەبەرچاوی ئینگلیزەکان عیراق تا ئەو کاتە بایەخی ستراتیژی خۆی لەدەست نەدابوو، بەتایبەتی بە هۆی بەربەرەکانەی نێوان دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانەوە کە رۆژ لە دوای رۆژ بەمەبەستی ئابلووقەدانی ناوچەکەو دەست گرتن بەسەر سامانەکانیدا « نەوت بەتایبەتی » پەرەی دەسەند. بە سەرێکی تریش « مەترسی » نوێ لە ناوچەرگەی خۆی* یان لە سنوورەکانی‌دا هاتنە گۆڕێ‌و[1] بەهۆی هەڵەتی شۆرشگێرانەی دانشتوانی رۆژهەلآتی ناوەڕاستەوە کە شێوەی راپەڕین‌و شۆڕشی بەردەوامی دژ بە داگیرکەرانیان گرتە خۆ، دەڵێن بەهۆی ئەمانەوە، ئینگلیز ناچار بوو بەشێکی گەورەی هێزە سوپایی‌یەکەی لەسەر خاکی عیراق بهێڵێتەوە وبنکەی هەمیشەیی تێدا دابمەزرێنێ. دیارە ئەم هێزانەیش بەردەوام پێویستیان بەئیشی بیناکاریی‌دەبوو. بە نموونە: لە ساڵی ١٩٢٠ دا ژمارەی ئەو کرێکارانەی لەم جۆرە پرۆژانەدا کاریان دەکرد گەیشتە چەند هەزار کەس. « لە عیراق‌و ئێران‌دا ٣٤ هەزار کەس بوون ».[2] لە هەمان کاتدا ئەو رێگاو بانانەی ئینگلیزەکان بە مەبەستی ستراتیژیی خۆیان لە ساڵانی جەنگدا بنیاتیان نابوون گەورەترو فراوانتریان کردن، تاوەکو هەر رووداوێکی لە ناکاوو تازە بەرپا بوو، بەکاریان بهێنن‌و دوای ئەو ماوەیەیش بکرێنە ئامرازی چەوساندنەوەی ئابوری، بەو جۆرەی کە خۆیان چاوەڕاوانیان دەکرد. هەر ئەم بیرکردنەوەیەیش بوو وای لێ کردن دوای جەنگ بەردەوام ئیش لە رێگای ئاسنی « قورەتوو » ی‌نزیک « خانەقین » دا بکەن. ئەوە بوو لە کۆتایی مانگی ئایاری ساڵی ١٩١٩ وە، بۆکارو

باری شت گواستنەوە خراپە کار.[٣] ئەم ڕێگایە بەنیسبەت ئینگلیزەکانەوە بایەخێکی گەورەی هەبوو؛ نەك لەبەر ئەوەی چەند بیرێکی نەوت لەو ناوچەیەدا هەیە، بەڵکو لەبەر ئەوەی ئەو شوێنەی تێیدا ڕێگاکە کۆتایی پێ دێ « حەوت میل لە سنووری ئێرانەوە دوورە » و دەکەوێتە « سەر ئەوڕێگا بازرگانی یەی دەچێتە کرماشانەوە »، وەك لە ڕاپۆرتەکەی ژەنەراڵ « ف. د. هامند » دا، دەقاودەق باسی دەکا.[٤] داگیرکەران گرنگی یەکی زۆریان بەم مەسەلەیەداو دەیانویست زیرەکانە پلانێکی پێ جێ بەجێ بکەن، ئابوری ڕۆژ ئاوای ئێران بە عیراقەوە ببەستن؛ بە تایبەتی بە بەندەری بەسرەوە.[٥] دیارە ئەمە لایەنی کەمی نیازو مەبەستیان بوو، چونکە ئەوان پلانی زۆرلەوە گەورەتریان دادەناو دوورتر دەیانڕوانی و خەویان بە ڕێگای نێوان بەغداو « باکۆ »[٦] وە دەبینی کە مەڵبەندێکی گرنگی بەرهەمهێنانی نەوتە لە قەفقاس.[٧]

سەرەرای ئەو تەنگو چەڵەمە ئابوری یانەی ئینگلیزەکان دووچاری هاتبوون و سەبارەت بە هەندێ هۆی سیاسی و ستراتیژی، ناچار بوون چەند ڕێگایەکی ئاسنی تا ڕادەیەك ڕێكو پێك ڕابکێشن. ئەم حەقیقەتەیش جارێکی تر لەمەسەلەی ڕاکێشانی ڕێگای نێوان « کنگربان ـ کەرکووك » دا دەردەکەوێ کە بە هۆی تەنگ چەڵەمەی ئابوری یەوە ڕاگیرا. ئەوەتا نێردراوی سکرتێری مەندووبی سامی بەرتیانیا لە عیراق، ڕۆژی ٢٤ی تشرین دووەمی ساڵی ١٩٢٤ بۆ سکرتێری ئەنجومەنی وەزیرانی عیراق دەنووسێ:

«.. مەندووبی سامی فەرمانی پێدام، پێتان ڕابگەیەنم کە لە پاش سەردانەکەی ئەم د وایی یەی بۆ سلێمانی، بۆی دەرکەوتووە کە دەستکردن بە ڕاکێشانی ڕێگای ئاسنی کەرکووك کارێکی سیاسی گرنگی کردووەتە سەر سەرانسەری کوردستانی خواروو. چونکە دانیشتووان باوەڕیان وایە حکوومەتی عیراق گومانی لەوە نەماوە کە کۆمەڵی گەلان ئەو بەشە گەورەیەی وڵات بۆ عیراق تەرخان دەکا. ئەم کار تێ کردنەیش لە بنەڕەتەوە هەڵوێستی سیاسی گۆڕیوە. جا گەر بێ و بەهۆی بێ پارەیی یەوە لەپڕ دەست لە ڕاکێشانی ئەو ڕێگایە هەڵبگیرێ، ئەوا مەسەلەکە تەواو پێچەوانە دەبێتەوەو ڕای گشتی ی وای بۆ دەچن ئەوەندەی نەماوە کوردستانی خواروو بدرێ بە تورکەکان..»[٨]

لەمەوە، ئەنجوومەنی وەزیران لە کۆبوونەوەی ڕۆژی ٢٠ی کانوونی یەکەمی ئەو ساڵەدا بڕیاری دا لەو هەڵوێستەی پاشگەز ببێتەوە چونکە « باری سیاسی ئێستا وا پێویست دەکا دەست بە ڕاکێشانی ڕێگای ئاسنی کەرکووك

بکریٚ.» وچاو « له تەنگو چەڵەمەی ئابوری » بپۆشریٚ.[٩] بەو جۆرە لە مـانگی ئەیلوولی سالی ١٩٢٥ دا ئەو ریٚگایە لە « کنگربان » ٥ وە رووەو « کەرکووك » بە دریٚژایی ٥٣ میل راکیٚشرا و بەوە ریٚگای ئاسنی نیٚوان « کەرکووك » و « بەغدا » کۆتایی هات.

پاش راگرتنی جەنگ، ئینگلیزەکان دەستیان کرد بە دروست کردنی ئەو بەشەی کەوتووەتە نیٚوان « ئوور » و « حیلله » وەو ١٦٣ کیلۆمەتر دریٚژیەتی، تاوەکو ریٚگای ئاسنی نیٚوان « بەغدا » و « بەسرە » تەواو ببیٚ.[١٠] جگە لەمەیش هەندیٚ لقی تریان لیٚ راکیٚشا، وەك، ریٚگای « زوبیٚر ـ جەبـەل سەنـام » کە بـۆ گواستنەوەی بەرد بەکار دەهیٚنراو دریٚژی ٥ر٢٣ میل بوو. هەروەها لە « ئوور » ٥ وە بۆ « ناسری‌یە » کە دریٚژی ١٠ میلە. هەندیٚ ریٚگای تریشیان بە دریٚژایی ٣٦ میل لەناو بەندەری بەسرەدا راکیٚشا، تاوەکو ئیش‌و کاری داگـرتن‌و بارکـردن ئاسان‌تر ئەنجام بدەن. ئەمە جگە لەو ریٚگایـەی کە « مـەفرەق » و بـەستی « هیندی‌یە » ی بەیەکەوە بەستەوەو دریٚژایی ١٨ میل بوو. ریٚگایەکی دیکەیشیان لە نیٚوان رۆژ ئاواو رۆژهەلاتی بەغدادا راکیٚشا دریٚژی شەش میل بوو، تا بەسەر رووباری دیجلەدا فارگۆنی شەمەندوفەر بە ئاسانی‌ی بپەریٚننەوە.

پاش کۆتایی هاتنی جـەنگ کـاروباری چـاککردنـەوەی ریٚگاو مـاشین‌و فارگۆنەکانی شەمەندوفەری عیراق گۆرانیٚکی هەست پیٚکراوی بەسەردا هات. ئەوە بوو، هەر سیٚ کارگەکەی ریٚگای ئاسن کران بەیەك[١١]، کە بە کارگـەی « ئەلشالچی‌یە » ناسراوە لە بەغـدا. ئەوجـا ئامـرازی نویٚ‌و کـادیری شـارەزا وپسپۆریان بۆ نارد، بەرادەیەك لە ماوەی سالیٚکدا دەیتوانی « ٤٨ » فارگۆن چاك بکاتەوە.[١٢]

بیٚ گومان کاروباری چاککردنەوەی فارگون‌و ریٚگای ئاسن، پیٚویستی‌یان بە ژمارەیەکی زۆر کریٚکار هەبوو. لە ٣١ی مانگی مارتی سالی ١٩٢٥ دا ژمارەی سەرپاکی ئەوانەی لە بەردەست بەریٚوەبەرایەتی ریٚگای ئاسن دا ئیشیان دەکرد گەیشتە ٩٣٠٢ کەس.[١٣] جا هەرچەندە ئەم ژمارەیە لەبەر زۆر هۆ کـە گرنـگ ترینیان تەواوبوونی زۆربەی ئەو ریٚگایانە بوون پیٚشتـر باسمـان کردن، کـەم دەبووەوە. دەلیٚین سەرەرای ئەوەیش هیٚشتا ریٚگای ئاسن لە هەموو روویەکەوە کەرتیٚکی گرنگ وبنچینەیی چینی کریٚکارانی عیـراقی پیٚك دەهیٚنـا. بە نمـوونە لەسالی ١٩٢٦ دا ژمارەیان گەیشتە ٨١٢٩ کەس.[١٤] تەنانەت ئەو کـاتەی کـە ئینتیدابی بەریتانیایی کۆتایی هات ژمارەیان لە پیٚنج هەزار کەس پتر بوو.[١٥]

هەر لەبەر ئەو هۆیانە داگیرکەران بایەخێکی تایبەتی‌یان دا بەبەندەری بەسرە. چونکە پەرە پێدانی هاتوچۆلە « شەتولعەرەب » دا، بەنیسبەت بەرژەوەندی کۆمپانیای نەوتی « ئینگلیزی ـ فارسی » یەوە کە لە ناوچەی « عەبیادان » دا ئیشی دەکرد، کارێکی زۆر پێویست بوو. بۆیە کۆمپانیای ناوبراو سالی ۱۹۲۳ چەردەیەك پارەی بە قەرز دا بە عیراق تا بەندەرەکەی پێ فراوان بکا. ئنجا لە کانوونی یەکەمی سالی ۱۹۲٤ دا دەست کرا بە ئیش‌کردن‌و قوولایی بەندەرەکەیان گەیاندە « ۲۸ » پێ و « ۳۰۰ » « پێ » یش‌بۆکانی هەلچوونی دەریا فراوان کرا، تاوەکو جێگای زۆرترین ژمارە کەشتی‌ی تێدا ببێتەوە. لە سالانی ئینتیداب‌دا، لە داهاتی خۆی هەندێ ئیشی تری لەو بابەتەی تێدا کراو[16] بەرادەیەك پێویستی بە ژمارەیەکی زۆرتر چاودێریکەرو کرێکار هەبوو.[17] بەلام تێکرای ژمارەی کرێکارانی بەندەر لە ناوەراست‌و کۆتایی سالانی بیستدا لە ۷٥۰ کەسی تێپەراند، ئەمە بێجگە لە نزیکەی ۱۲٥۰ کرێکاری تر کە ناوبەناو خەریکی فراوان کردن بوون.[18]

سەرەنجامی ئەو پەرەسەندنەی گشت لایەنە جۆربەجۆرەکانی ژیانی گرتبووەوە، لە سالانی دوای جەنگدا بە شێوەیەکی فراوان دەست کرابە راکێشانی رێگاوبانی قیرتاوو چەورێژ کراو. تاوەکو ببنە ئامرازێك بو چەسپاندنی داموو دەزگا تازەکانی دەولەت لە هەموو کون‌و قوژبنێکی وولات دا.

ئەمەیش خۆی لە خۆی دا ئەوەی دەگەیاند گەرەکیەتی باجێکی زۆرتر بۆ خەزێنە مسوگەر بکا. بەتایبەتی چونکە مانەوەی هێزەکانی بەرتیانیا لە عیراق دا بوو بووە بارێکی گران بەسەر وولاتەوە.[19] لە سالانی ئینتداب دا چەند رێگایەکی ئێجگار سەخت راکێشران وەك رێگای هەولێر ـ رەواندوز ـ رایات کە لەسەر سنووری ئێران کۆتایی دێ‌و[20] راپەراندنیشی پێویستی بەژمارەیەکی زۆر کرێکار هەبوو کە لە ماوەی سێ سال دا تێکرا هەزار کرێکار ئیشیان لەسەر دەکرد و بۆئەومەبەستە لە بەرایی رێگای « جوندیان » ٥ وە بەرەو رەواندوزی خواروو رێگایەکی ئاسنی سێ میل‌یان راکێشا.[21] بە کورتی‌ی سەرجەمی ئەوانەی لە کۆتایی سالانی بیستدا لە بواری رێگاوباندا کاریان دەکرد، ژمارەیان گەیشتە ٤۲٥۰ کرێکار.[22] دیارە کردنەوەی ئەم رێگاو بانە تازانەو گەشە کردنی کارو شێوازی ژیان، لە دوای جەنگی یەکەمەوە، کارێکی باشیان کردە سەر مەیدانی هامشۆ کردن‌و گواستنەوە، لە وولات‌دا. بە رادەیەك لە کۆتایی سالانی بیست دا ژمارەی شۆفێرەکان زۆر بە خێرایی گەیشتە ٤٥۰۰ کەس‌و لای کەم چواریەکی ئەوانە شۆفێری ئۆتۆمۆبیلی بار هەلگر بوون[23]

پیشەسازیی نەوت گرنگترینی ئەو مەیدانەیە کە ژمارەیەکی زۆر لەو جۆرە کرێکارانەی تێدا کۆبووبـووەوە کە پـەیوەنـدی راستەوخـۆو بەردەوامیـان بە بەرهەمی میکانیکی یەوە هەیە بەتایبەتی لە دوادوای سەردەمی ئینتیـدابدا. سالی ١٩٢٥ کۆمپانیای نەوتی تورکیی « دوایی بوویە: عیراقی » لە ناوچـەی کەرکوك دا تەنها ١٨٠ کرێکاری هەبووکە، بە پشکنینی نەوتەوە خەریك بوون. بەلام لە ماوەی سالێکدا ژمارەیان گەیشتە ٢٥٠٠ کرێکارو پاشان بوو بە ٣٥٠٠. کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی ـ فارسی هـەر لەمەیـدانی پشکنین دا لە نـاوچەی نەوتخانەی نزیك « خانەقین » دوو هەزار کرێکاری خستبووە ئیشەوە.[٢٤] هەروەها کۆمپانیای ناوبراو سالی ١٩٢٧ لە « ئەلوەند » دەزگایەکی پالاوتنی دامەزراند تاوەکو بەرهەمە نەوتی یەکان بگەیەنێتە هەموو لایەکی وولات و پێویستی یەکانی دابین بکا. سالی ١٩٣٣ ژمارەی کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیـراق گەیشتـە شەش هەزارو پاشان لە سالی ١٩٤٧ دا بوو بە ١٤ هەزار.[٢٥] هەتا سالی ١٩٣٤ یش نزیکەی ٥ هەزار کەس بە راکێشانی بۆری نەوتی نێوان کەرکوك و دەریای سپی ناوەراستەوە خەریك بـوون و بەشێکی زۆری ئـەمانـە کرێکـاری عیراقی بوون.[٢٦] بێ گومان سەرهاکی ئەم جموجوڵەی کۆمپانیاکانی نەوت کارێکی باشیان کردە سەر کاروباری بیناکردن و کۆمپانیاکانی گواستنەوە، کە ئەرکی بارکردن و گواستنەوەی کەل و پەل و ئامرازی جۆر بە جۆریان گرتبووە ئەستۆ، تاوەکو ئەو شت و مەکانە بگەیەننە شوێنی ئیش کردن.

بە حوکمی چەندین هۆی تایبەتی و گشتی ی و لە پێش هەموویانەوە تەنگەو چەڵەمەی ئابوری لە ئینگلتەرەدا کە لەدوای کۆتایی هـاتنی جەنگـەوە پێوەی دەینالاند، بە هۆی ئەوەیشەوە کە باری سیاسی لە عیراقدا سەقامگیر نەبووبوو. بچووکی ی وکەم دەرەتانی ی بازاڕای ناوخۆیش لەولاوە بووەستێ. هەمـوو ئەم هـۆیانـە نەیـان هێشت سەرمـایەی ئینگلیـزی رووەو میسۆپـۆتامیـا رەو بکاو لەمەیدانی نەوت دا نەبێ لە هیچ بوارێکی دیکەی پیشەیازییدا رۆلی خۆی نەگێرا. بەلام ئینگلیزەکان بەرامبەر بەمە حەزیان دەکرد عیراق بکەنە بەرهـەمهێنەرو سەرچاوەیەکی کشتوکالی ی، بە تایبەتی ئەو بەرهەمە کشتوکالی یـانەی دەبنـە کەرەسەی خاو بۆ بەرهەمی پیشەسازیی. لەم تێ روانینـەوە، دەیانـویست لە مەیدانی بەرهەمهێنانی لۆکەدا عیراق بکەنەوە سەرچاوەی دووەم، لەبەر ئەوە لە سالی ١٩٢٠ دا « کۆمپانیای گەشە پێ کردنی لۆکە » یان دامەزراند، بەلام لەم مەیدانەدا بەختیان باشی نەهێنا. بۆیە ژمارەی کرێکـارەکانیشی لە نـاوەراستی

ساڵانی بیستدا ۱۵۰ کەس و لە کۆتایی بیستەکاندا بە هەزارحاڵ گەیشتە ۱۷۵ کەس.[۲۷]

بەڵام بەرامبەر بەم حاڵە، لە دوای جەنگی یەکەمەوەو بەتایبەتی لە کۆتایی ساڵانی بیستدا، باروزرووف نوێ هاتنە کایەوەو بوونە هۆی ئەوەی تاڕادەیەك پەرە بە پیشەسازیی نیشتمانیی بدەن. ئەنجامی نزیك بوونەوەو تێکەڵ بوونی جیهانی سەرمایەداریی، باری سەرنجی سەرمایەدارانی عیراق و شێوەی تێڕوانینیان دەرهەق بە باری ئابوری ووردە ووردە گۆڕدرا و دوای کۆتایی هاتنی جەنگ چەند ساڵێکی نەخایاند، ژمارەیەك لەو سەرمایەدارانە کەوتنە خۆو پلانی دامەزراندنی چەند کۆمپانیایەکی ئەهالیان دانا وەك « کۆمپانیای ئەهالی ی گشتی ی عیراق» تاوەکو « لەسەر ڕێ و شوێنی تازە »[۲۸] بەغداو دەریای سپی ناوەڕاست بە یەکترەوە ببەستێ. ئنجا « کۆمپانیای عیراقی ئەهالی » دانرا کە خەریکی « پیشەسازی و کشت وکاڵ و بازرگانی و میتاڵی جۆربەجۆرو کاروباری گشتی ی بوو »، یە مەرجێك بەغدا ببێتە مەلبەندەکەی و مافی ئەوەی هەبێ « نوماینده‌ولقی خۆی لە سەرانسەری عیراق و دەرەوەی عیراقدا بکاتەوە ». پاشان کۆمپانیای سێیەم دامەزرا تالەسەر ڕێ و شوێنی « پلانەکەی ویلیام ویلکۆکس »[۲۹] بەستی « فەلووجە » دروست بکا.

ئەگەرچی هیچ کام لەو کۆمپانیانە لە ساڵانی ئینتیداب دا دەرنەکەوتن، بەڵام هەر بیرکردنەوە لە دامەزراندنیان[۳۰] نیشانەی ئاڵ و گۆڕێکی هەست پێکراوی نیازو مەبەستی چینی بۆرژوای تازە پێگەیشتووی عیراق دەگەیەنێ. ئەمەیش خۆی لە خۆیدا هەل و مەرجی بنچینەیی دەرکەوتنی پیشەسازی نیشتمانی یە کە سەرەتاکانی دەچێتەوە بۆ ساڵانی بیستی ئەم سەدەیە.[۳۱] لە ساڵی ۱۹۲٦ دا یەکەم کارگەی نیشتمانیی چنین و ڕستن لە مێژووی وڵاتدا بە ناوی « کارگەی فەتتاح پاشا » وە دامەزرا و لەیەکەم ڕۆژێ دروست بوونیدا ٦٥ کرێکار ئیشی تێدا دەکرد وپاش پێنج ساڵ ژمارەیان گەیشتە ۲۰۰ کەس و وای لێهات بەرهەمی ئەم کارگەیە بەشێکی پێویستی ی شارو دامەزراوە رەسمی یەکانی بە قوماش دابین دەکرد. هەر لەو ساڵەدا دوو کەسی لوبنانی « تەبیارە » و « عەببود » کارگەیەکی بچووکی جگەرەیان بنیات ناو لەماوەی پێنج ساڵدا بە خێرایی پەرەی سەندو ساڵی ۱۹۳۱ ژمارەی ماشینەکانی گەیشتنە ۱۵ و کرێکارەکانی لە ۱۰۰ کەس تێپەڕین. سەرکەوتنی ئەم کارگەیەو بەو خێرایی یە بووە هۆی ئەوەی پاڵ بە سەرمایەدارانی عیراقەوە بنێ، سەرمایەکانیان لەم

پیشەسازی‌یەدا بخەنە گەڕ و بە هەمووی چەند ساڵێکی کەمی نەخایاند ژمارەی کارگەی جگەرە دروستکردن لە عیراقدا گەیشتە ١١ و سەدان کرێکار تێیانـدا کاریان دەکرد. لە ساڵی ١٩٢٨ یشدا ماشین‌و ئامرازی پێویست بۆ کارگەیەکی چیکەنەی لۆکە بە سـەرمایـەی عیراقی هێنـرایە وولاتـەوەو ناوی « کـارگەی چیکـەنەی عیـراق » ی لێنرا و ڕۆژی ٧ی تشـرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ بـە ڕەسمی‌ی کـرایەوە. مـاوەیەك پێش ئـەوەیش کارگـەی پێستە خـۆشکردنی « ئەلخضەیری » لە بەغدا کرایەوەو لە سەرەتادا ٢٥ کرێکار تێیدا کاریان دەکرد. پاشان چەند کارگەیەکی تری لەو جۆرەو یەکێکیش لە مووسڵ کرانەوە.[٣٢]

دوای کۆتایی هاتنی جەنگ پیشەسـازیی کەرەسـەی بیناکـاریی پەرەی سەند، بە تایبەتی دروست کردنی خشت بە شێوەیەکی هەستپێکراو گەشەی کرد. ژمارەی ئەو کوورە خشتانەی بە هێزی هەڵم کاریان دەکرد لە ماوەی ١٠ ساڵدا ١٩٢٩ ـ ١٩٣٩، لە دوو کارگەوە گەیشتە ١٢ کارگەو لە ناویان‌دا سەدان کرێکار هەڵدەسووڕان.[٣٣] بە هەمان شێوەیش ژمارەی ئاشەمەکینەو چاپخانە[٣٤] و ماشینی کارەبا ژمارەیان زیادی‌کرد و لە دوا ساڵی ئینتیداب دا ژمارەی ماشینی کارەبا گەیشتە ١٩. هەروەها کارگەی دروستکردنی بەفریش لە دوای ساڵانی جەنگەوە لەوە دەرچوو بە تەنها لە بەغداو بەسرەدا بکرێنەوە، بەڵکو ژمارەیەك لەو کارگانە هەر لە زووەوە لە شارەکانی تریشدا دامەزرێنران بە نموونە: لە مانگی تەممووزی ساڵی ١٩٢٢ کارگەیەکی بەفر دروستکردن لە کەرکووك کەوتە کار.[٣٥] ئەمە بێجگە لەوانەی لە مەیدانی ڕنین‌و داگرتنی خـورما دا ئیشیـان دەکرد و زۆربەیشیان عیراقی بوون؛ بە ڕادەیەك لە دوای جەنگەوە ژمارەیان زیادی کرد تا گەیشتە نزیکەی ٤٥ هەزار کەس.[٣٦] سەدان کرێکاریش لەو پرۆژە ئاودێری‌یانە دا کاریان دەکرد کە ئینگلیز تا ڕادەیەك بایـەخی پێ دابوون، وەك جـۆگەی « لەتیفی‌یە ». ژمارەیەکی باشی کرێکارانیش بە دەرهێنانی میتاڵی پێویستەوە خەریك بوون. چونکە لەو ساڵانەدا خەڵکی‌ی لە کانەکانی « سیکی » ی نزیك « دهۆك » و « هەرپوول » ی سەروو « مووسڵ » و « کفری » و لە نزیك « زاخۆ » وە کەوتنـە دەرهێنانی خەڵووزی بەردین. لە « توزخورماتـو » و « زاخۆ » و « هیت » و « سەرسار » و « مەحاویل » و « کووفە » و « خالیس » و « سەماوە » و شوێنی تریش، ستیـان بە دەرهێنـانی خـوێ کـرد. لە « سـامـەڕا » و « سـەقـڵاوی‌یـە » و «ئەسکەندەری‌یە » گەچیان بەرهەمهێنا و لە نزیك « مووسڵ » و « کەرکووك » و « شەتاتە » « دەستیان بەدەرهێنانی بەردە مەڕمەڕکرد.[٣٧] گۆڕانێکی باکەمیش بێ بەسەر ئـامرازەکـانی بەرهـەمێنان‌دا هـات‌و شێوازی ئیش‌کـردنیش لە لایەن

بەلێندەرەکانەوە، تارادەیەك جیاوازی لەتەك شێوە باوەکەی بەر لە جەنگی یەکەم دا هەبوو.

شان بە شانی هەموو ئەمانەی باسکران، هەزاران کرێکار لە ناو شارەکان‌دا لە بواری خزمەتگوزاری و بازرگانی‌دا کاریان دەکرد، لەوانە کرێکارانی چێشتخانە و ئوتێل و شارەوانی‌و بیناکاری‌و زۆری تریش. سەرەڕای ئەو تەنگەو چەڵەمەیەی بەرهەمی پیشەیی تێی کەوتبوو پێوەی دەینالاند، لەسالانی ئینتداب‌دا پیشەوەران هێشتا کەرتێکی گەورەی زەحمەتکێشانی عیراقیان پێك دەهێنا. نەك هەر ئەوەیش بەڵکو بەحوکمی پێویستی‌ی‌و فراوان بوونی شارەکان و کۆتایی هاتنی بەرهەمی سروشتی‌ی و پەرە سەندنی پێویستی‌یە کۆمەلایەتی‌یە نوێ‌یەکان، مەوقیعی ئابوری چەند کەرتێکی دیاری کراویان پتەوتر بوو. لە دوا سالی ئینتداب‌دا بە تەنیا لە « بەغدا » ١٣٠ مسگەر و ٧٠ ئاسنگەر کاریان دەکرد.[٣٨] بە پێی راپۆرتێکی رەسمی‌ی کە مێژووی سالی ١٩٣٢ ی لەسەرە، ژمارەی پیشەوەران لەسەرانسەری عیراقدا ٥٠ هەزار کەس بووە.[٣٩]

ئا بەو جۆرە لە سالانی داگیر کردنی عیراق‌و ئینتدابی بەریتانی‌دا بە ئاشکرا هەست بە گەلالە بوونی چینی کرێکارانی عیراق دەکەین، بەئەندازەیەك دەتوانین قسە لە توێژێکی کۆمەلایەتی نوێ‌ی ئەوتۆ بکەین چ لە رووی ئیش‌کردن و چ لە رووی چەندیەتی و چۆنیەتی‌یەوە جیاوازیی لە تەك توێژە کۆمەلایەتی‌یەکانی تردا هەبوو. لە چاو سالانی جەنگیشدا چەند هەنگاوێکی گەورەی بۆ پێشەوە نا. هەر لەم قۆناغەدا دانیشتووانی شارەکان بە هۆی پێکهاتنی چینی کرێکارانەوە ژمارەیان زیادی کرد و پیشەوەرانیش لە جاران زیاتر بوونە سەرچاوەیەکی گرنگ و بەردەوام‌و ئەوکەسانەیان دەنارده ناو چینی کرێکارانەوە کە بە تەواوی پەیوەندی‌یان لەگەل بەرهەمی کشتوکالی‌و لادێ‌دا پساندبوو. لەوانەیش پتر بوون کە لە بنەڕەتەوە پەیوەندی‌یان لەتەك هۆیەکانی بەرهەمهێنانی پیشەسازی سادەدا هەبوو. ئا ئەم حەقیقەتەیش شوێن پەنجەی بەسەر گەلالەبوونی هوشیاری چینایەتی کرێکارانەوە دیارە، بە تایبەتی لەم قۆناغەدا و لەدواییدا بەرێزیی باسی دەکەین.

سەرەڕای هەموو ئەمانەیش، لەم قۆناغەدا هێشتا هەر لادێ سەرچاوەی سەرەکی‌ی پێکهاتنی چینی کرێکاران بوو. بە تایبەتی کە پەیوەندی نێوان شارو لادێ قایم تربوو. ئەمەیش لە ئەنجامی ئەوەدا بوو کە زولم و ستەمی

دەرەبەگایەتی لە دوای سالانی جەنگەوە، وەك دیاردەیەکی کۆمەلایەتی تا دەهات زێقی دەسەند. جووتیارانیش بۆ دەرباز بوون لەو دۆزەخە ناچار دەبوون کۆمەڵ بەرەو شارەکان رەو بکەن، چونکە هەرچی سەرچاوەی ژیان هەیە لەدەستیان چوو بوو. لە زووەوە، بە نموونە لە سالی ١٩١٩ دا، ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە ناوچەی « رەمادی » یەوە بەرەو « بەغدا » رەویان کردبوو، گەیشتە نزیکەی دوو هەزار کەس.(٤٠)

واقیعی نەتەوایەتی گەلی عیراقیش لە گشت قۆناغەکانی و لە سەرانسەری وولات دا کاری لە پێکهاتن و دروستبوونی چینی کرێکاران کردو تێیدا رەنگی دایەوە و یەکەم توێژی کۆمەلایەتی یە لەسەرو خوارووی وولاتداو لەناو ریزەکانی دا نوێنەری نەتەوەو تیرە جیاجیاکان کۆبوونەتەوە. کرێکاری عەرەب شان بەشانی کرێکاری کورد لە کۆمپانیاکانی نەوت دا کاریان دەکرد، هەروەك کرێکاری کوردیش لە بەندەری بەسرەو پرۆژەکانی رێگاو باندا ئیشی دەکرد. لە ناوەراستی سالانی بیست دا ژمارەی کرێکارانی کورد لە ناو دامەزراوەکانی رێگای ئاسن دا، نزیکەی ٢٣٪ ی تێکرای ئەو کرێکارانەی پێك دەهێنا کە لەم مەیدانەدا ئیشیان دەکرد. سالی وایش هەبوو نیسبەتیان لەوەیش زیاتر بوو.(٤١) جا هەرچەندە دەسەلاتدارانی ئینگلیز لەبەر چەند هۆیەك کە پاشان قسەیان لێوە دەکەین، پشتیگیریی ئەم دیاردەیەیان دەکرد، بەلام هەر ئەم دیاردەیە لە مەودایەکی دوورتر دا ئاسەوارێکی ئیجابی بەجێ هێشت و بووە هۆی گەلالە بوونی هوشیاریی چینایەتی لەناو کرێکارانی عیراقدا. پێکەوە کاردن و چەشتنی زولم و ستەمی چەوساندنەوە بەبێ جیاوازیی و لەیەك سەرچاوەوە، بوونە هۆی دەرکەوتن و پەرەسەندنی گیانی برایەتی نەتەوەیی لە دەروونی کرێکارانی عیراقدا. رەنگدانەوەی ئەو گیانە و لە قوناغی دروست بوونی چینی کرێکاراندا، بەجوانی ی لەو چەند ووشەیەدا دەردەکەوێ کە کرێکارانی رێگای هەولێر ـ رەواندوز ـ رایات پاش کۆتایی هاتنی ئیشەکەیان سالی ١٩٣٢ لەسەر کاشە بەردێك هەلیان کۆلیوە.(٤٢)

لەگەل ئەوەدا سەرەرای لاوازیی سەرمایەی نیشتمانی ی و لەبەر ئەوەیش کە دەولەت خاوەنی پرۆژە بنەرەتی یەکانی وولات بوو، دەبنین کارو کرێکاران لە قۆناغی دوای جەنگی یەکەمدا بە دەست کۆمەلێك گیروگرفتی راستەقینەوە دەیان نالاند.

گیروگرفتی بنچینەیی کارو کرێکاران و

رەنگدانەوەی لە ناو بزووتنەوەی کرێکارانی عێراق دا

تێکڕای پیشەوەرە جۆربەجۆرەکان، بە کرێکارە پیشەییەکانیشەوە لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگ دووچاری گەلێك گیروگرفت هاتن. ئاوێتە بوونی ئابوری وولات لەتەك بازاڕی سەرمایەداری جیهان دا بەسەریێك و داگیر کردنی عیراق بەشێوەکی راستەوخۆ بەسەریکی‌تر، بوونە هۆی ئەوەی بەرهەمی پیشەیی لە ناو وولاتدا بە خێرایی بەرەو لەناوچوون بچێ. ئەم باسەیش دەهێنێ لە لایەن ئەو کەسانەوە کە بەتوێژینەوەی مێژووی چینی کرێکارانی عیراقەوە خەریکن، بایەخێکی گەورەی پێ بدرێ. چونکە لە ناوچوونی بەرهەمی پیشەیی لەو قۆناغەدا شوێنەوارێکی زۆر دیاری بەسەر بزووتنەوەی کرێکارانی عیراقەوە بەجێ هێشت. نەك هەر ئەوەیش بەڵکو ئەم مەسەلەیە خۆی لە خۆیدا کلیلێکە بۆ تێ گەیشتنی لایەنە گرنگەکانی ئەو بزووتنەوەیە و خاسی‌یەتەکانی چ لە سالانی داگیرکردن و ئینتداب و چ لە دوای ئەو قۆناغەیش.

ئاوێتە بوونی عیراق لە گەڵ بازاڕای سەرمایەداریی جیهانی، ماوەی ئەوەی نەدا، بەرهەمی پیشەیی کە بە درێژایی چەند سەدەیەك وولات ناوبانگی پێ دەرکردبوو گەشە بکاو پەرە بستێنێ. سەرەنجامیش هیچ پیشەیەك لەوانە، بەدەگمەن نەبێ، نەیتوانی بەرەو قۆناغی مانیفاکتورە هەنگاو بنێ.[٤٣] بە پێچەوانەوە دەبنیین لەو ماوەیەدا بەرهەمی پیشەیی بەگشتی ی‌و بەهۆی ئەوەوە کە نەیدەتوانی بەربەرەکانەی کەل و پەلی بەلێشاوی ئەورووپایی هەرزان بەهابکا، رووەو لەناوچوون دەرۆیشت. بەنموونە ژمارەی جۆلاکانی شاری «بەغدا» لەوەوە کە سالی «١٨٦٦» ٣٥٠٠ کەس، بوون، لەسالی ١٩٣٢دا هاتنە سەر ١٢٠کەس‌و زۆربەیشیان مەکۆی دەستی‌یان بەکار دەهێنا‌و لە مالی خۆیان‌دا کاریان دەکردو ئەوپەڕی بەرهەمی رۆژانەی تاقە یەکێکیان لە ٦ مەتر تێ نەدەپەڕی.[٤٤] وەنەبێ جێ پەنجەی ئەم دەستە کوشندەیە تەنها بەسەر کاری پیشەیی ناو شارەگەورەکانەوە خۆی نواندبێ، بەڵکو سەرتاپای شارو شارۆچکەکانی عیراقی گرتبووەوە، ئەوەندی‌ی جۆلاکانی «بەغدا» و «بەسرە»و

« مووسل » به دەست کەل‌و پەلی بێگانەوە دەیان نالاند، ئەوەندەیش جۆلاکانی « دیالە » و « نەجەف » و شوێنەکانی‌تر دادو بێ دادیان بوو. ئەمە بێجگە لەوەی کە ئەم بەربەرەکانەیە بە تەنها کاری نەکردە سەر پێداویستی‌یەکانی ژیانی رۆژانەی خەڵکی‌ی، بەڵکو گشت بەرهەمە پیشەیی‌یەکانی گرتەوە. بەنموونە: لەپێش جەنگدا « سلەیمانی » و « رەواندووز » هەندێ چەکیان بەرهەم دەهێنا، بە قسەی هەندێ نووسەر هاوشانی ئەو چەکانە بوون کە لەووڵاتانی ئەورووپای ئەوسادا دروست دەکران.(٤٥) لە « رەواندوز » وەرشەیەك، تۆپی بۆ لە شکری دەسەڵاتدارانی ناوچەکەو والی « مووسڵ » دروست دەکرد و(٤٦) بەشێکی ئەو میتالانەی وەرشەی ناوبراو پێویستی پێیان بوو لە کانەکانی نزیکی‌یەوە، بەهۆی کاری کرێ گرتەوە دەردەهێنران.(٤٧) کاتێکیش کە « مارك سایکس » لە ساڵی ١٩٠٢ دا بە شاری « سلەیمانی » دا گوزەری کرد، بە چاوی خۆی ١٥٠ چەخماخ سازی بینی بە دروستکردن و چاککردنەوەی چەکەوە خەریك بوون و عەشرەتەکانی ئەو ناوچەیش لەو تفەنگانەیان بەدەستەوە بووە کە لە ناوخۆدا دروست دەکران، بۆیە لە کاتی خۆی‌دا سەرنجی ئەو لێپرسراوە ئینگلیزی‌یەی راکێشاوە. « ئەدمۆندس » یش دوای ئەو، پی‌ی لێ دەنێ کە دوای داگیر کردنی ووڵات لەلایەن بەریتانیاوە، پیشەی چەخماخ‌سازیی بەتەواوی لەئارادا نەما.(٤٨)

ئەم بارە ناهەموارە، رۆژ لە دوای رۆژو بە هۆی ئەو سیاسەتی باج وەرگرتنەی کە حکوومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عیراق گرتیانە بەر، رووەو خراپتر دەچوو. لە لایەکەوە باج لەسەر، توێژە کۆمەڵایەتی‌یە جیاجیاکان زیاد دەکرا و باجی نوێ‌یشیان دەسەپاند، لە لایەکی تریشەوە هیچ کام لەو باجانەی خرابوونە سەر کەل‌وپەلی لەدەرەوە هێنراوی بێگانە، بۆ ئەوە نەبوون بەرهەمی پیشەیی ووڵات بپارێزن‌و گەشەی پێ‌بکەن. ئەوەتا هەتا ساڵی ١٩٠٧ نیسبەتی ئەو گومرگەی لە سەر کەل‌و پەلی ئەورووپایی دانرابوو ٨٪ ی نرخەکەیان بوو. هەرچی تەقەللایەکیش درابێ بۆ زیاد کردنی ئەو نیسبەتە، دەوڵەتە ئەورووپایی یەکان بەرەنگاری هاتوون‌و پووچیان کردووەتەوە. تا بە هەزار حاڵ لە مانگی تەمووزی هەمان ساڵ‌دا پاش ئەوەی دەوڵەتە گەورەکان قایل بوون، توانرا نیسبەتی گومرك لەسەر کەل‌و پەلی بیانی بکرێتە ١١٪. بە درێژایی ساڵانی جەنگیش لە سەرانسەری عیراقدا ئەو بڕیارەی دەوڵەتی عوسمانلی جێ‌بەجێ نەکرا کە دەبوو رەسمی گومرك بکرێتە ٣٠٪. پاش ئەوەیش کە « بەیاننامەی رەسمی گومرگی ژمارە ١٩ ی ساڵی ١٩١٩ » لە ساڵەکانی ئینتدابدا ١٤ جار

دەستکاری کرا، نیسبەتی ئەو گومرگەی لەسەر کەلو پەلی بیانی دانرا، بەدەگمەن نەبێ لە ١٥٪ ی نرخی ئەو کەلو پەلانە تێنەدەپەڕی، ئەویش هەندێ بابەتی خواردنەوەو بۆن و جگەرەی دەگرتەوە.[٤٩]

ئەم سیاسەتە بووە هۆیەکی گرنگی یارمەتیدەر بۆ پتر هاوردنی کەلو پەلی ئەوروپایی کە لە ماوەی ٢٠ سال دا « ١٨٦٥ ـ ١٨٨٥ » ٧ کەرەت نرخیان زیادی کردبوو، تا سەردەمی جەنگی یەکەم سێ ئەوەندەی تر زیاد بکا.[٥٠] بەلام لە سەردەمی داگیرکردن و ئینتدابی بەریتانیایی‌دا دەرگای بازارەکانی عیراق لەسەر کەلو پەلی بیگانە، بەتایبەتی کەلو پەلی ئینگلیزی کەوتنە سەر گازی پشت. ئەمەیش گیروگرفتی پیشەوەرانی لە جاران خراپتر ئالۆزاند، بۆیە داوایان لە دەولەت کرد، رەسمی گومرك لەسەر کەلو پەلی بیانی زیاد بکرێ و بەئەندازەیەك بێ « نەتوانێ بەربەرەکانەی کەلو پەلی خۆمالی بکا »، وەك دەقاو دەق لەو ئەرزوحالەدا نووسراوە کە دەستەیەك خەلکی پیشەوەر لەگەل کۆتایی هاتنی ئینتداب دا پێشکەش بە داموو دەزگا رەسمی‌یەکانیان کرد.[٥١]

بەلام لەگەل ئەمانەیشداو هەرچەندە گیروگفتی پیشەوەران لە دوای جەنگ قوولتر دەبوونەوە، رژێم هیچ هەنگاوێکی ئەوتۆی نەنا تۆزێك گوزەرانیان بەرەو باشی ببا. بە نموونە: یاسای پشتگیری کردنی پیشەسازی کە سالی ١٩٢٩ دەرچوو.[٥٢] تاقە بەندێکی تێدا نی‌یە، دەست بداتە بالی پیشەوەران. چونکە ئەو دامەزراوانەی سوودیان لە ئیمتیازەکانی وەردەگرت، دەبوو وزەی میکانیکی بەکار بهێنن و نرخی ئامێرو ماشینەکانیشیان لە ٣٠ هەزار روپیە کەمتر نەبێ. بەرامبەر بەمەیش پیشەوەران وەك بەشێکی جەماوەری زەحمەتکێش بە دەست سیاسەتی باج وەرگرتنی دەولەتەوە دەیان نالاند، وەکو لە دواییدا بۆمان روون دەبێتەوە.

جا بۆ ئەوەی مەودای تەواوی ئەم حەقیقەتە باشتر بەرجەستە بکەین، چەند برگەیەکی پر مەغزای ئەو ئەرزوحالە دەخەینە بەرچاو کە دەباخچی‌و مشت‌ومالکەر و پێلاو درووەکانی « مووسل » پێشکەش بە لێپرسراوانیان کرد و تێیدا داوایان دەکرد لە بەرهەمی کۆمپانیای « باتا » ی بیانی بیان پاێزن. ئەوانەی ئەرزوحالەکەیان مۆر کردبوو، لە لێپرسراوان دەپارێنەوە «.. دەستی یارمەتی‌یان بۆ درێژ بکەن » و دەپارێنەوە « خۆیان ومال‌و منالیان کە ژمارەیان خۆی لە چوار هەزار کەس دەدا لە مەترسی‌ی برسیەتی » بپارێزن. پاشان پیشەوەران دەقاو دەق دەلێن:

ـ ئەم قسەیش هی دوا سالی ئینتیدابە ـ:

«.. ئێمە چەند ساڵە بەوپەڕی خۆراگرتنەوەو لە ئەنجامی بەربەرەکانە کردنی کەل و پەلی بیانی دا، نەبوونی ی و برسیەتی دەچێژین. زۆر جار زوڵمان لێ کراوەو لای لێپرسراوان دادو بێ دادمان کردووە، تاوەکو بەفریامانە وەبێن و لە بەلای ئەم بەربەرەکانێ کوشندەیە بما نپارێزن.[53] ئێمە لە کاتێکدا کە بەم کـوێرەوەری و هەژاری یە ژیان بەسەر دەبەین، کۆمپانیای ـ باتا ـ دای بە سەرمان داو دوکانێکی لەشارەکەمـان دا کردەوە تـاوەکو بـەرهەمی خـۆی تێدا سـاغ بکاتـەوەو ئەو پارووەنانـەی پەیـدامان دەکـرد لە گەرووومـانی دەربهێنێ و برسی و بێ کـارو ئاوارەمان بکا.. رزگارمان کەن لە کۆمپانیای ـ باتا ـ ، چونکە ئەوەندەی نەماوە بەتەواوی خۆمان و ماڵ و منداڵمان لەناو ببا ..»[54]

ئا ئەم ئەرزوحاڵە کە داوا لە مەلیك و سەرەك وەزیران و هەردوو وەزیری ناوخۆو دارایی دەکا، کارێکی وا بکەن باجێکی زۆرتر بخرێتە سەر کۆمپانیای ـ باتا ـ وەهەموو کەل و پەلێکی بیانی هاوچەشنی کەل و پەلی عیراقی، لە ریزی کرێکاران و پیشەوەران دا، دەنگێکی باشی دایەوە.[55]

بەو چەشنە، ئەو پیشەوەرانەی بە درێژایی چەند سەدەیەك بـووبوونـە کـوڵەکەی ئـابوری شـارەکانی عیـراق و تا نـاوەڕاستی سەدەی نـۆزدەهـەم بەبەرهەمەکانیان بـازارەکانی نـاوخۆو بگـرە چەنـد هەرێمێکی دراوسێشیـان سیسخناخ دەکرد[56] کەوتنە بارودۆخێکی ئابوری زۆر ناهەموارەوەو ئەنجامی دەست تێوەردانی ئابـوری و سیاسی ی دەوڵەتـە سەرمـایەدارەکـان، لە تەنـگ چەڵەمەیـەکی راستەقینـەدا دەژیان. لەبـەر ئەوە ئـەگەر رقێکی رەوا لە دڵ و دەروونی ئەوانەدا، دژی کەل و پەلی بیانی و خاوەنەکەی و ئەوانەیش کە هاوردن و ساغ کردنەوەیان ئاسان دەکەن، کەڵەکە بووبێ شتێکی زۆر سروشتی یە. ئـەم هەڵوێستە لە ساڵانی ئینتداب دا زۆر جار سیمایەکی تۆباوی توندوتیژی دەگرتە خۆی. بە نموونە: لە دوا دوای ساڵی ١٩٣٠ دا خەڵکی « کەربەلا » وازیـان لە چایی و قاوە خواردنەوە هێنا، چونکە شت وەکی بیانین. قـاوەخانـەکانی شـار لەبـریتی ئەوانـە ماست و خـورمایـان دەفرۆشت؛ لەنـاو مـاڵانیش دا دۆشـاو دەخورایەوە.[57] هەر لەو رۆژانەدا رۆژنامەکانی ئەو رۆژگارە دەنگوبـاسێکیان لەمەڕ ئەو سوێندە بڵاو کردەوە کە چۆن « سی پیاوی ئاینی ی هەرە بەناوبانگی نەجەف خواردوویانـەو گفتیان داوە بـە تەواوی دەست لە چـایی خواردنـەوە هەڵبگرن و هەوڵیش بدەن ئەم بیروڕایە لە ناو جەماوەردا بڵاو بکەنەوە ».[58] دوای ماوەیەکیش کۆمەڵی کرێکاران و پیشەوەرانی « مووسڵ » بە شێوەیەکی فراوان

کەوتنە پروپاگاندە دژی کەل و پەلی بیانی، وەك ڕۆژنامە ناوخۆیی یەکانی ئەوکاتەو لەوانە ڕۆژنامەی « الاخلاص » ی مووسڵاوی دەستی بۆ درێژ کردووە، حاڵ گەیشتووەتە ئەوەی ئەو کەسانەی سەرپەرشتی ی پروپاگاندەکەیان دەکرد « خاوەنی چاپخانەکانیان هان دەدا شیری خۆماڵی لە بریتی چاپی بێگانە بفرۆشن.. خاوەن چاپخانەکانیش بەوپەڕی خۆشحاڵی یەوە بەم پێشنیازە قایل بوون و هەندێکیان دەستیان بە شیر فرۆشتن کرد و ئەوانی تریش لە سبەینیّوە دەست پێ دەکەن.»[٥٩]

بە حوکمی ئەو هۆیانە، لە ساڵانی ئینتداب و بەتایبەتی لە دوا ساڵەکانیدا، هەوڵێکی زۆر درا بۆ پشتگیری کردنی پیشەسازی نیشتمانی ی لە بەغدا، کۆمەڵێکی تایبەتی بە ناوی « کۆمەڵەی پشتگیری کردنی بەرهەمە نیشتمانی یەکان » دامەزرێنرا و ئامانجی سەرەکیی ئەوە بوو « پاڵ بە نەتەوەوە، بە حکومەت و میللەتەوە بنێ لە جیاتی بەرهەمی بیانی بە هەموو چەشنەکانی یەوە، یارمەتی بەرهەمە نیشتمانی یەکان بداو بەکاریان بهێنن». لەوانەیش کە ئەندامی دامەزرێنەری بوون، خەڵکی وەك « موحەممەد بەهجەتولئەسەری» و « حافز جەمیل » و « سەلمان ئەلسەفوانی » یان تێدا بوو.[٦٠] لە هەندێ شاریشدا و بۆ هەمان مەبەست، لیژنەی تایبەتی پێکهات و بەو بۆنەیەوە چەندین ئاهەنگ گێردراو ووتاری گەرم و گوڕ دەخوێندرانەوە تاوەکو هانی خەڵکی ی کەل وپەلی بدەن خۆماڵی بکڕن. نوێنەرانی جەماوەریش بۆ نیشان دانی نارەزایی خۆیان و سەبارەت بەوەی کەل و پەلی بیانی بازاڕی ووڵاتی داگیرکردووەو بەربەرەکانەی کەل و پەلی خۆماڵی ی دەکا، سەردانی کارگە ئەهلی یەکانیان دەکرد.[٦١] کۆمەڵەی کرێکار و پیشەیی کان، لە یەکەم ڕۆژی دامەزراندنیانەوە، بەگەرمی ی بە پیر ئەم مەسەلەیەوە چوون، تەنانەت مادەی ٢٧ ـ ٣٠ی پرۆگرامی ناوخۆی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بریاری دا هەموو ساڵێك دوو پیشانگا بە مەبەستی هاندانی پیشەسازی نیشتمانی ی بکاتەوەو بۆ هەر پیشەیەکیش خەلاتێکی دیاری کرد.[٦٢] هەر بەراستیش کۆمەڵی ناوبراو چەند جارێك ویستی ئەم مەسەلەیە، بە کردەوە بچەسپێنێ.

بۆیە زۆر شتێکی مەنتیقی بوو کە ئەم رقە رەوایە دژی هەموو شتێکی بیانی بچێتە بارێکی ترەوەو لە هەڵوێستی سیاسی ی دژ بە ئیمپریالیزم دا خۆی بنوێنێ. ئەم دیاردەیەیش لە سەردەمی ئینتداب دا لەبەر دوو هۆی بنەڕەتی ی زۆر گەورە بوو. هۆی یەکەم ئەوەیە: پیشەوەران سەرەرای ئەو تەنگوچەلەمەیەی تێیدا

دەژیان هێشتا هەر توێژێکی کۆمەڵایەتی‌یان پێك دەهێناو کاریان لە ژیانی شار دەکرد و شارەکانیش ووردە ووردە خەریك بوون جێگایەکی دیارتر لە مەسەلە سیاسی‌یەکانی وولاتدا بۆ خۆیان داگیر بکەن. بە پێ‌ی تەقدیری وەزارەتی دارایی نیسبەتی پیشەوەران «کرێکاران و دوکاندارەکان» هێشتا لە ۳٪ وزیاتری دانیشتووانی پارێزگاکان پێك دەهێنن.[٦٣] گرنگی ئەم ڕێژەیەیش بە چەندیەتی ژمارەیان نی‌یە، بەڵکو گرنگی‌یەکەی لە چۆنیەتی‌یان دایە. چونکە ئەمانە چ لە شارو چ لە لادێ‌کاندا پەیوەندی‌یەکی ڕاستەوخۆیان بەتوێژە کۆمەڵایەتی‌یەهەژارەکانەوە هەبوو. لەوەیش گرنگتر ئەوە بوو کە لە زۆر سەرەوە بەیەکترەوە بەسترابوونەوە. بەپێ‌ی هەندێ بۆچوون وخەملاندن نزیکەی ٧٥٪ ی پیشەوەران ئاستی گوزەرانیان لە ڕادەیەکی ئەوەندە نزمدا بوو، ڕاستەوخۆ کاری لە هێزی کڕین «القوة الشرائية» ی کرێکاران و جووتیاران دەکرد. ئەوانی تریش کە ڕۆژانەکانیان زۆرتر بوو، بریتی بوون لە زێڕنگەرو زیوگەرو فەرش‌چنەکان و پیشەگەری لەو جۆرە.[٦٤] ئەوانەیش هیچ ڕۆڵێکیان لە جموجۆڵی ئەو کۆمەڵە پیشەیی‌یانەدا نەدەبینی کە لە سەرەتای سالانی سی‌دا بە شێوەیەکی سەرسوڕهێن خۆیان سەپاند.

هۆی دووەمیش ئەوە بوو: بەشێکی گەورەی پیشەوەران بێ کاری‌رووی تێ‌کردن و تەنانەت ئەوانەیش کە دوکانی پیشەیی‌یان هەبوو بەرەو نابووتی دەچوون. ئەمانە هەر بەوەوە ڕانەوەستان ڕقێکی ڕەوا لەدڵ و دەروونیاندا پەروەردە بکەن، بەڵکو ڕوویان کردە ڕیزەکانی چینی تازەی کرێکاران. ئەم دیاردەیەیش بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاری لە بزووتنەوەی کرێکاران کردو هەر ئەو پیشەوەرانەیش بوون بە درێژایی سالانی ئینتدابی بەریتانیایی بوونە سەرکردەو پێشڕەوی کرێکاران.[٦٥]

گیروگرفتی زۆرو بارودۆخی لەیەکچووی ژیان، لە سالانی داگیرکردن و ئینتدابدا پیشەوەران و کرێکارانی لەیەك ئاستدا کۆکردەوە. لە قۆناغی دوای جەنگدا، چینی کرێکارانی عیراق تووشی چەندین جۆر چەوساندنەوە هاتن، ئەمەیش‌بەر لە هەمووشتێك لە مەسەلەی سەعاتی ئیش‌کردن و ڕۆژانەو بێ کاری‌و زامن‌کردنی ژیان دا ڕەنگیان دایەوە. بە درێژایی سالانی جەنگی یەکەمی جیهانی شتێکی ئەوتۆ لە سەعاتی ئیش‌کردن کەمی نەکردەوە. بە دەگمەن نەبێ کرێکار ڕۆژی لەهەشت سەعات‌پتر ئیشی پێ دەکرا. لەوەیش خراپتر ئەوە بوو کە هیچ کام لەو دامەزراوە ڕەسمی‌یانە، پەیڕەوی سیستەمی ٤٨ سەعات ئیش

کردنی هەفتانەیان نەدەکرد. وەك بەڵگەنامە ڕەسمی‌یەکانی بەریتانیا پێ‌ی لێ دەنێن، ئیش کردنی هەفتانەی کرێکارانی نەوت دەگەیشتە ٥٤ سەعات. جا بۆ ئەوەی بزانین تا چ ڕادەیەك بەش‌خوراو بوون، ئەو حەقیقەتە دەخەینە بەر چاو کە ئیش کردنی هەفتانەی کرێکار بە پێ‌ی بەڵگەنامە ڕەسمی‌یەکان لە هەندێ لەو کارگە ئەهلی‌یانەدا کە تازە دامەزرابوون لە ٤٨ سەعات تێپەڕی دەکرد.[٦٦] لەگەڵ ئەمەیشدا زانیاری‌یەکی زۆرمان لەبەردەستدا هەیەو هەموویشیان دڵنیامان دەکەن کە لە هەندێ بەشی کۆمپانیای نەوتی عیراقدا کرێکاران هەفتەی ٥٤ سەعات زیاتر ئیشیان پێ دەکرا. لە دوا سالی ئینتداب دا شۆفێری تراکتۆرەکان ڕۆژ هەتا ئێوارەو بگرە بەشێکی شەویش ئیشیان دەکرد.[٦٧] بۆیە چەوساندنەوەی کرێکاران لەلایەن دامەزراوەکانی میری‌یەوە گەیشتە ئەوپەڕی. لە بەڕێوەبەرێتی ئەشغال‌دا ئیش‌کردنی هەفتانەی کرێکاران دەگەیشتە ٧٠ سەعات. بەڕێوەبەرێتی کشتوکالیش لە هاوین دا هەفتەی ٦٣ سەعات‌و لە زستان دا هەفتەی ٧٠ سەعات ئیشی پێ دەکردن.[٦٨] بەلام ئیش کردنی ڕۆژانە بە نیسبەت ئەو کرێکارانەوە کە، وەرزاو وەرز ئیشیان دەکرد، لە نێوان ١٤ ـ ١٦ سەعات دا بوو.[٦٩]

کرێکاری عیراقی بەرامبەر بەم ئیشە قورس‌و گرانە، ڕۆژانەیەکی ئەوەندە کەمی وەر دەگرت نە هاوتای ئەو ڕەنجە بوو ئەو بەختی دەکردو نە لەگەڵ دەستکەوتی بێگانەو قازانجی دەولەتیشدا بەراورد دەکرێ. هەر بەو حالەیش مایەوەو ڕۆژانەی کرێکارێکی عیراقی لە ڕۆژانەی کرێکاری زۆربەی ووڵاتانی ئەم ناوچەیە کەمتر بوو. لێرەدا جارێکی تریش بە شێوەکی ئاشکرا چەوساندنەوەی بێگانە خۆی دەنوێنێ کە چۆن ئەو دامەزراوانەی بە سەرمایەی ئەو بەڕێوە دەچوون هەولیان دەدا ڕۆژانەی کرێکاری عیراقی کەم‌بکەنەوەو تا بۆیان بکرێ زولمیشی لێ بکەن. لەبەر ئەوە، ئەگەر کرێکاری نەشارەزای عیراقی لە کۆمپانیای نەوت دا مانگی ٨ ڕوپیە[٧٠] کەمتری لە کرێکارێکی هاوسنفی خۆی لە «کۆمپانیای فەتتاح‌پاشا» وەرگربێ شتێکی سەیر نی‌یە.[٧١] گەر بێ‌و ئەوەیش بخەینە بەرچاوی خۆمان کە کرێکارێکی نەوت مانگی ٣٠ سەعات زیاتری لە کرێکارێکی چنینی کارگەی باسکراو ئیش دەکا، ئەوسا هەست دەکەین تێکڕای «معدل» ئەو جیاوازی‌یە تا چ ڕادەیەك بەرز بووەتەوە. کرێکارانی ڕێگای ئاسنیش هەفتەی لە ٢ ـ ٦ ڕوپیە کەمتریان لە کرێکارانی هەندێ پرۆژەی ئەهلی وەردەگرت. لە سالی ١٩١٩ دا ڕۆژانەی هەندێ کرێکاری شارەزا کە لە «قورنە» ئیشیان دەکرد دوو سێ‌یەکی ئەو ڕۆژانەیەی هاوسنفەکانیان بوو کە لە شوێنە ئەهلی‌یەکان‌دا ئیشیان

دەکرد.[٧٢] جا بۆ ئەوەی ئەم بارو دۆخە لەجێی خۆی سەقامگیر ببێ، کۆمپانیا بیانی یەکـان قەوالەی ئیش کـردنی زۆر نارەوایـان بە سـەر کرێکـارەکانیـاندا دەسەپاند، نەك هەر ئەوەیش بەڵکو لە نێوان خۆیان دا رێك دەکەوتن بۆ ئەوەی سیستەمێکی یەکگرتوو سەبارەت بە سەعاتی ئیش کردن و رۆژانەی کرێکاران بچەسپێنن، وەك هەردوو کۆمپانیای نەوتی کەرکووك و خانەقین کردیان.

جا بۆ ئەوەی ئاستی گشتیی تێکـڕای رۆژانەی کـرێکاران لە سـاڵانی داگیـرکردن و ئینتـداب دا، بخەینـە بەردەست، لێـرە بە دواوە ئـەم نموونـانە دەنووسینەوە. بە قسەی راپۆرتە رەسمی یەکان، ئەوپەڕی مانگانەی کرێکاری نەشارەزا لە ساڵی ١٩٢٦ دا لە کارگەی « فەتتاح پاشا » دا، دەگەیشتە ٤٥ روپیەو لە کۆمپانیای نەوت دا ٣٧٫٨ روپیەو لە رێگای ئاسن دا ٣٥ روپیەو لەبەندەری بەسرە ٣٠ روپیەو لە « کۆمپانیای ئینگلیزی پەرەپێدانی لۆکە » دا ٢٥ روپیە، بوو.[٧٣] تێکڕای ئەم رۆژانانەیش لە دامەزراوەکانی سەر بە میری دا، بەرە بەرە، دێنـە خوارەوە. ئـەوەتا لە بـەڕێوەبـەرایەتی گشتیی ئـەشغال و مـەسـاحـە وکشتوکاڵ دا، لە باشترین حاڵ دا دەگەیشتە ٣٠ روپیە.[٧٤] تابلۆی تراژیـدیایی رۆژانەی کرێکارانی عیراق زۆرتر لەو هێڵە بەیـانی یەدا بـەرجەستـە دەبێ کە کەمترین رۆژانەمان نیشان دەدا، واتە رۆژانەی زۆربەی کرێکاران. ئەوەتا ساڵی ١٩٢٦ لە رێگای ئاسن ٢٥ روپیەو لە بەندەری بەسرە ٣٠ روپیە بوو.[٧٥] کەچی دوای پێنج ساڵ کەمتر لەو دوو دامەزراوەیەدا بوو بە ١٥ روپیە.[٧٦] بە نیسبەت ئەو کرێکارە کاتی یانەیشەوە کە لە مەیدانی بیناکاری و ئیشی تردا هەڵدەسووڕان رۆژانەیان زۆرتر هاتە خوارەوەو رۆژ بەرۆژ بەپێی حاڵی بازاڕ دەگۆڕدرا، ئەمە جگە لەوەی کە لە شارۆچکەکاندا دەگەیشتە نزمترین پلە. بەقسەی نووسەرێك، لە ناوەڕاستی ساڵانی سی دا و لەشارۆچکەیەکی وەك « مەحمـوودی یە » دا، گـەر کرێکار رۆژی پێنج فلس ــ مانگی دوو روپیە ك.م ــ و نانێك و تۆزێك خورما دەست بکەوێ زۆر خۆشحاڵە » هەروەها دەڵێ: « کرێکاری کشتوکاڵ هەن حاڵیان زۆر لە حاڵی ئەوانەیش خراپترە کە باسمان کردن».[٧٧]

سەرپاکی دامەزراوەکانیش هەوڵیان دەدا، تا بۆیان بکرێ، سوود لە ئیشی ئافرەت و منداڵ وەربگرن. بێ گومان ئەوانەیش بە ژمارە کەم نەبوون و زۆر جار زۆربەیان پێـك دەهێنا. ئـەوەتا ژمـارەی کرێکـارانی « کارگـەی دروستکردنی گۆرەوی لۆکەو خوری » لە بەغدا لە دوا ساڵی ئینتداب دا گەیشتووەتە ٣٠ کەس و

هەر هەموویشیان دەستە کچ بوون و تەمەنیان لە نێوان ١٢ ـ ٢٠ ساڵ دا بووە.[٧٨] لە بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵیش دا، ئافرەت و منداڵ پێکەوە، زیاد لە ٣٠٪ ی سەرجەم کارگوزارانیان پێك دەهێنا.[٧٩] بەڵام ژمارەی ئافرەت و منداڵ کە لە مەیدانی رنینەوەی خورماو داگرتنی دا کاریان دەکرد، وەك خۆی بە زۆریی مایەوە. تەنانەت دامەزراوەیەکی وەك بەندەری بەسرە، بۆ هەندێ ئیش و کار ئافرەت و منداڵی بەکار دەهێناو لە هەموو حاڵێکدا رۆژانەی ئەوانە نە گەیشتووەتە روپیەیەك و لە زۆر کاتیش دا، نەگەیشتووەتە کەمترین رۆژانەی کرێکاری شارەزای پیاو.[٨٠]

سوود وەرگرتن لە ئیشی بەندەکان، لە ساڵانی داگیرکردن و ئینتداب دا، دزێوترین لاپەڕەی کار کردن لە مێژووی عیراق دا نیشان دەدا. بە تایبەتی کاتێك دامەزراوە حکوومی یەکان ژمارەیەکی زۆر بەندیان لە پرۆژەکانیان دا خستە ژێر باری ئیش کردنەوە. ئەوانە بۆ کردنەوەی ڕێگاو ئیشی بیناکاری و خشت بڕین و ئەو ئیشانەی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی شارەوانی ی شارەکان بوون، دەخرانە کار. لە مانگی مارتی ساڵی ١٩٢٤ دا بۆ پینەو پەڕۆ کردنی بەستەکانی « بەغدا » ٢٠٠ بەندیان خستە ئیشەوە. بەندەکانی « بەسرە» خەستەخانەی « مود » یان دروست کردو بەندەکانی « باقوبە » یش بە بێ رۆژانە ڕێگاو بانیان تەخت دەکرد.[٨١] لە دوا دوای ساڵی ١٩٣٠ دا نزیکەی ٩٠٠ بەند بۆ هەڵکەندن و پاککردنەوەی جۆگەی « لەتیفی یە » خرانە سەر ئیش.[٨٢] لە سەرەتای ساڵی ١٩٣١ پتر لە ٨ هەزار بەندی عیراقی لە ئیشی بیناکاری جۆر بە جۆردا ئیشیان پێ دەکرا.[٨٣] هەرچۆنێك بێ ئەوانە رۆژی بەلای کەمەوە ٨ دانە سەعات بە بێ پارە کاریان دەکرد، یان رۆژانەیەکی رەمزی یان دەدرایە، ئەویش دەچووە خەزێنەی بەڕێوەبەرایەتی بەندیخانەوە، یاخود گیرفانی ئەو لێپرسراوانەی پڕ دەکرد کەبۆ کاروفرمانی تایبەتی خۆیشیان ئیشیان پێ دەکردن. سەر جەمی ئەو پارانەی لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣١ دا لە رۆژێکدا بە ٢٨٣٦ بەند دراوە، گەیشتووەتە ١١١٥ روپیە. واتە تێکڕا هەر بە سێ بەند روپیەیەك کەمتریان بەر کەوتووە.[٨٤]

لەو ساڵانەدا بارو زرووفی ئیش کردن بە نیسبەت بەندەکانەوە زۆر لە بارو زرووفی کرێکارانی تر، قورستر بووە. وەك رۆژنامەیەکی ئەو کاتەی ئینگلیز لەبەسرە نووسیویەتی،: بەدەستی بەستەو لەبەر سووری هەتاو کە هەندێ جار پلەی گەرما دەگاتە ١١٠ پلەی فەهرەنهایت، هەر بە ٨ ـ ١٠ کەسیان، نیو تەن لقی دارخورمایان دەدا بەشان داو[٨٥] پاش تەواو کردنی ئەم کارە پڕ لە ئازارو

ئەشکەنجەیە، بەدەستی بەستەوە دەگەڕانەوە بۆ بەندیخانەکانیان کە لە « بەندیخانەی سەدەکانی ناوەڕاست دەچوون »، وەك ڕۆژنامەیەکی سەر بە میری تاریفی کردووە.[86] هەمووئەمانە، بوونە هۆی تەشەنە کردنی نەخۆشی ی لە ناویان دا. لە ماوەی مانگێك دا بە تەنها لە پرۆژەکەی جۆگەی « لەتیفی یە » دا کە پێشتر باسمان کرد لە ۹۰۰ بەند ۷۰۰ کەسیان نەگەڕانەوە.[87]

دامو دەزگاکانی رژێم بەردەوام بوون لەسەر ئەم هەڵوێستە نامرۆڤانەیان بەرامبەر بە بەندەکان، بەڕادەیەك حاڵ گەیشتە ئەوەی « بەڕێوەبەری بەندیخانەکانی پاشایەتی » دەرهەق بە زۆر بوونی ژمارەی بەندەکان، دڵخۆشی ی خۆی دەربڕی،[88] چونکە ـ بەقسەی ئەو ـ بەهۆی ئەوانەوە « زەوی‌و زارێکی زۆر، بێ ئەوەی هیچی تێ بچێ دەژیەتەوە » و « بزووتنەوە یەکی بازرگانی ی‌و کشتوکاڵی ی بە سوود بۆ وڵات‌و هاووڵاتیان دەکەوێتەگەڕ » وەك لە دەقی ئەوراپۆتەی‌دا نووسیویە کە ڕۆژی ٥ی تەمموزی ساڵی ۱۹۲۳ پێشکەش بە « فەخامەتی وەزارەتی ناوخۆ » ی کردووە.[89] بلیمەتی ی ئەم بەڕێوەبەرە گەیشتە ڕادەیەك پێشنیازی کرد « بەندیخانەیەکی گەڕۆك دابمەزرێ‌و لەژێر دەواردا بێ‌و باچ‌و پێمەرەی بخرێتە بەردەست‌و شوورایەکی لە تەلی دڕکاوی بە چوار دەوردا بکێشرێ‌و هێزی کارەبای بخرێتە سەر». ئەوجا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە سیستەمی رەفتار کردن لەگەڵ سەرسەری دا، پەیڕەو بکرێ‌و چی سەرسەری هەیە بنێردرێن بۆ ئیش‌کردن‌و شوێنێکی تایبەتی‌یشیان بۆ جیا بکەنەوە، ناو بنرێ وەرشەی سەرسەری‌یەکان‌و وەك بەند خواردنیان بدرێتێ »، گەر خەڵکیش پێویستی پێیان بوو، بە ڕۆژانە ئیشیان پێ بکەن بەمەرجێك ئەو پارەیە بۆ « پاککردنەوەو چاککردنی نەهرەوان‌و دوجەیل » و « بینا کردنی بەستەکەی نزیك سامەڕا » خەرج بکرێ.[90]

بارو دۆخی بەم چەشنەی بەندەکان‌و شێوەی ئیش پێ کردنیان، ڕای گشتی عیراقی وروژاند. بەنموونە حزبی « الاستقلال » داوای کرد تا ئەوکاتەی بڕیاری حوکمەکەی دوا پلەی وەردەگرێ، ئیش بە بەند نەکرێ. هەر ئەم حزبە کە ناوەندی‌یەکەی لە « مووسل » بوو، لەم بارەیەوە ڕاپۆرتێکی دا بە وەزارەتی ناوخۆو لە دوا دوای ساڵی ۱۹۲٤ دا وێنەیەکی لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا بڵاو کردەوە.[91] ڕۆژنامەی « بەسرەتایمس » یش بە توندیی رەخنەی لەو بارودۆخە نارەوایە گرت کە بەندەکان تێیدا کاریان دەکرد.[92]

بەندەکان خۆیشیان چیتر لە ووزەیان دا نەما بەم حاڵە قایل بن و بە شێوەی جۆربەجۆر ناڕەزایی خۆیان دەردەبڕی. هەبوو لە کاتی گواستنەوەی دا

لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، با ماوەی بەندیەتیشی کەم بووبێ، هەڵدەهات. لە ناو هەندێ بەندیخانەیش دا پشێوی کەوتەوە، وەك ساڵی ١٩٢٣ لە بەسرە رووی دا. لە مانگی کانوونی یەکەمی ئەو ساڵەدا بەندەکانی بەسرە مانیان لە ئیش گرت و لە ناو بەندیخانەدا مانەوە و بەردە بارانی لێپرسراوانیان کرد.[93] بەڵام نە ئەم هەڵوێستانەو نە نارەزایی دەربڕینی رای گشتی، نەیانتوانی کار بکەنە سەر هەڵوێستی میری، سەبارەت بە بەندەکان. بە پێچەوانەوە بە زەقترین شێوە، لەتەك بەندە مانگرتووەکانی بەسرەدا جووڵایەوە. تەنانەت « بەرێوەبەری بەندیخانەکانی پاشایەتی » داوای کرد « یاسای سزادانی بەغدایی » دەستکاریی بکرێ و دوو ماددەی تری بخرێتە سەر. یەکەمیان: هەر بەندێك حوکمی هەتا هەتایی درابێ و « لە ناو بەندیخانەدا تاوانێکی وای کرد هەقی ساڵێك یان زیاتر بەند کردنی هەبێ » لە سێدارە بدرێ. دووەمیش: « هەر بەندێك پانزە ساڵ حوکم درابێ و لە ناو بەندیخانەدا تاوانێکی وای کرد هەقی ساڵێك یان زیاتر حوکمی هەبێ، بۆی بکرێ بە حوکمی هەتا هەتایی.[94]

بێ گومان ئیش کردن بە بەندەکان و بەم شێوەیە، هەر دەبوو کار بکاتە سەر کار و مەسەلەی بێکاریی، وەك لەمەودوا روونی دەکەینەوە.

گیروگرفتی رۆژانە هەر بە تەنها مەسەلەی کەمی ی نەبوو، بەڵکو زرووف و هۆی تری دیاری کراو ئەوەندەی تر ئاڵۆزیان کرد. کۆمپانیا بیانی یەکان، بە ئارەزووی خۆیان دەستیان دەخستە رۆژانەی کرێکارە عیراقیەکانەوە، بە تایبەتی چونکە بە درێژایی ساڵانی ئینتداب حکومەتی عیراق ئەو کۆمپانیانەی نەخستبووە ژێر چاودێریی سانسۆرەوە. بە پێچەوانەوە، بەڵگەیەکی زۆر لەبەر دەستدان، دەیسەلمێنن کە لێپرسراوان هەوڵی ئەوەیان داوە رۆژانەی کرێکاران کەم بکەنەوە. بە نموونە: « ئەنجومەنەکانی شارەوانی » زۆر بەتەنگ ئەوەوە بوو « کرێی لە رادەبەدەری کۆڵکێشان » کەم بکرێتەوە.[95] بەر لەوەیش لە « حیللە » حاکمی سیاسی بەریتانیا چی ئیشی بیناکاریی هەیە رایگرت، تاوەکو رۆژانەیەك بەسەر کرێکاراندا بسەپێنێ کە خۆی بە ئاسایی دادەنا.[96] راستییەکەیشی هەر بە تەنها کرێکاران بوون لەهێنا و رۆژانەیەکی باشتردا کەوتبوونە گێژاوی ململانەوە. چونکە هەمووان دەیانویست بە رۆژانەیەکی کەمتر ئیشیان پێ بکەن، تەنانەت لە سەرەتای ساڵانی بیستدا رۆژنامەیەك مەسەلەی « رۆژانەی کرێکاران » ی بە « گیروگرفتێکی قورس و گران » لە قەڵەم داوە و رای وابووە « کرێکاران زوڵم دەکەن » و « ئەو رۆژانەیەی ئەوان داوای دەکەن زۆرە؛ نەکەس

بەر پەرچیان دەداتەوەو نەخۆیشیان هۆشێك دێننەوە بەبەرخۆیان‌دا. گیروگرفتی دارایی‌و بێ بازاڕیی و ـ هۆی تریش ـ لەگەڵ ئەو ڕۆژانەیەدا ناگونجێ کە برای کرێکار داوای دەکا، تا ئەمەیە بەشخوراوی »[97] لەم حاڵەدا گەر کۆمپانیا بیانی‌یەکان ڕۆژانەی کرێکاران کەم بکەنەوە شتێکی سەیر نی‌یە. بە نموونە: لە ڕۆژانی یەکشەممە و جەژنە ڕەسمی و ئاینی‌یەکان‌دا، هەردوو دەوڵەتی عیراق و ئینگلیز کارگەی « شالچی‌یە » یان لە کار دەخست‌و کرێکارانیش کرێی ئەو ڕۆژانەیان لێ دەبڕدرا.[98] لە دوا ساڵەکانی ئینتدابدا کۆمپانیاکانی نەوت، مانگانەی کرێکارە نەشارەزاکانیان بەنیسبەتی ٢٥٪ هێنایە خوارەوە و لەوەوە کە ساڵی ١٩٢٦،٨،٣٧ر٢٧ ڕوپیەیان هەبوو کردیان بە ٣٠ ڕوپیە. بەڕێوەبەرایەتی بەندەریش شوێن پێی ئەو کۆمپانیانەی هەڵگرت؛ ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٢٦ دا مانگانەی کرێکارە نە شارەزاکانی لە ٣٠ ڕوپیەوە کرد بە ٢٥ ڕوپیە.[99] جا گەر بێ‌و تەماشای زیاد بوونی نرخی شتومەکی پێویست بکەین، ئەوسا بۆمان دەردەکەوێ کرێکاران تا چ ڕادەیەك ستەم‌دیدە بوون. باشترین بەڵگەیش ئەوەیە کە لە دوای جەنگی یەکەمەوە، ڕۆژانەی زۆربەی کرێکارانی عیراق ئەوەندەی نرخی شووشەیەك شیر بووە.

زۆر جاریش ئەو ڕۆژانەیەی دەگەیشتە دەستی کرێکاران لەوەیش کەمتر بووە کە دەستمان بۆ ڕاکێشاوە. بە نموونە: ئەو کرێکارانەی لە کۆمپانیا کانی نەوت و پرۆژەی ڕاکێشانی بۆری نەوتی نێوان کەرکوك و دەریای سپی ناوەڕاست ئیشیان دەکرد و سەر بە خێڵە ڕەوەندەکان بوون، دەبوو بەشێکی ڕۆژانەکەیان ـ لە دەیەکەوە تا سێ‌یەکی ـ بدەن بە سەرەك خێڵەکەیان.[100] زۆرجاریش دەست ڕۆیشتووەکانی ئەو خێڵانە ئیش و کاری بۆری ڕاکێشان و شتی تریان بە قۆنتەرات وەردەگرت و ڕەعیەتەکەی خۆیان بە ناڕەواترین شێوە دەچەوساندەوە. بە نموونە: کۆمپانیای نەوتی تورکی زۆربەی ئیش و کاری ڕێگاو بان و پاسەوانی‌ی، بە قۆنتەرات دەدا بە سەرەك خێڵەکانی ناوخۆ.[101] سەرەڕای ئەمەیش جێ دەستی شێوازی دەرەبەگایەتی بە زەقی‌ی بەسەر هەڵس وکەوتی کرێکاران و تەنانەت ئەوانەیشەوە دیار بوو کە لەوەرشە و دوکانە پیشەیی‌یەکان‌دا کاریان دەکرد. ئەم واقیعەیش لە لایەن ئەندامێکی پەرلەمانی ئەوساوە[102] بەم شێوەیە باسکراوە و دەڵێ:

«... بە چاوی خۆت دەتبینی، کرێکارە و لە کارگە یاخود لە دوکانێك‌دا ڕۆژ هەتا ئێوارە کار دەکا، شەویش لە ماڵی خاوەن ئیشەکەی‌دا خزمەتی میوانی دەکرد و قاوەی دەگێڕا...»[103]

لەوەیش خراپتر. هەرچەندە ماددەی « دە » ی دەستووری وولات ئیشی زۆرەملێی قەدەغە کردبوو، بەلام دام و دەزگای داگیرکەران و حکوومەت بە بیانووی تەواو کردنی هەندێ کارو باری پێویست، بە ئارەزووی خۆیان و بە رۆژانەیەکی رەمزیی ئیشیان بە سەر کرێکاراندا دەسەپاند. دەولەت بۆ ئەوەی سنوورێك بۆ ئەم دیاردەیەی کە بە پێچەوانەی دەستووری وولاتەوە بوو دابنێ، لە سالی ١٩٢٧ دا « یاسای پەنا وەبەر بردنی پێویست » ی دەرکرد. بە پێی بەندەکانی ئەو یاسایە « ماف » ی ئیش پێ کردنی کرێکارانی دا بەو لایەنانەی پەیوەندی‌یان بەم مەسەلەیەوە هەبوو، تا بەو رۆژانەیەی ئەوان دایدەنێن ئیشیان پێ بکرێ. دیارە بیانوویشیان بۆ ئەم هەلوێستە ئەوە بوو بەست دروست دەکەن بەربەستی لافاو دەکەن و تیپی تایبەتی بۆ قەلاچۆ کردنی کوللە پێك دەهێنن و زۆر ئیشی تری لەو بابەتەو هەموویشی لە بنەرەتدا خزمەتی دەرەبەگەکان و پەرژەوەندی ئەوانەی دەکرد. لە لایەکی تریشەوە فەرمانبەران بە هەمان شێوەو بێ سلکردنەوە کرێکارانیان بۆ ئیش و کاری تایبەتی خۆیان دەچەوساندەوە. زۆر جاریش دەستکاری ئەو رۆژانە رەمزی‌یەیشیان دەکرد کە میری بۆ ئیش پێ کردنی کرێکاران دیاری کردبوو. ئەم دیاردە نا بەجێیە هەر لە سەردەمی عوسمانلی و سەرەتای سالانی داگیرکردنەوە یەقی دابووەوە، بە رادەیەك دەولەت ناچار بوو، بێ هوودە هەولێك بداو سنوورێکی بۆ دابنێ. ئەوەتا ماددەی « ١٠٠ » ی «یاسای سزا بەغدایی‌یەکان» دەقاو دەق دەلێ: «.. هەر فەرمانبەرێك بە زۆرەملێ ئیش بەسەر کرێکارێکدا بسەپێنێ و ئەو پارەیەی کە بۆ ئەو ئیشە تەرخان کراوە بیا بۆ خۆی، حەوت سال بەند دەکرێ، یاخود چەردەیەك پارەی لێ دەسێنرێ، یان هەردوو سزاکەی بە سەردا دەدرێ.. هەروەها ماددەی ١١٩ی هەمان یاسا دەلێ: « هەر فەرمانبەرێك بە زۆرەملێ ئیشی تایبەتی بەکرێکار بکا سزا دەدرێ..»[١٠٤]

ئەنجامی هەموو ئەمانەی پێشتر باسکران، کرێکاران لە ناو شاردا نزمترین توێژی کۆمەلایەتی‌یان پێك دەهێنا[١٠٥] و یانێکی کولەمەرگی‌یان دەبردە سەر و ئەوەی کە وەریان دەگرت بەکرێ‌وە هەر بەشی ئەوەی دەکرد ئاهێکیان تێ گەرێ و بتوانن لە سەر ئیش بەردەوام بن، وەك رۆژنامەی « نداء العمال » بە ئاشکرا دانی پیا دەنێ. ئەوەتا لە یەکەم ژمارەیدا دەلێ: « هیلاکی و شەکەت بوونی دەست و بازووی کرێکاری عیراقی بە ئاستەم نانە سکی‌ی بۆ دابین دەکا..»[١٠٦] زۆر جاریش ئەو تۆزە دەرامەتە ژیانی مەمرەو مەژیی پێ نەدەبەخشین. بەقسەی

لێپرسراوانی ئینگلیز خۆیان، ئەوەی کرێکارانی رێگاوبان لە ناوچەی کوردەوارییدا وەریان دەگرت بەشی «نان و جگەرە»[١٠٧] ی نەدەکردن. جا ئەگەر نەخۆشی ی و مەرگ لە ناویان دا بە شێوەیەکی ترسناك بڵاو بووبێتەوە، شتێکی سروشتی بووە. بە پێی ئەو سەر ژمێرە رەسمی یەی لە ناوەڕاستی سالانی بیست دا ئەنجام دراوە، نیسبەتی مردنی سالانە لە ناو کرێکارانی رێگای ئاسن دا، گەیشتە لە هەزاردا ٥٤ر٢ و لە ناو کرێکارانی بەندەری بەسرەدا لە هەزاردا ٧٦ر٥. نیسبەتی نەخۆشیش لە ناو کرێکارانی رێگای ئاسن دا سالی گەیشتە لە هەزاردا ٤٦ر٢ و لەبەندەری بەسرە لە هەزاردا ٢٧ر٢ و لەکۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی ـ فارسی دا گەیشتە لە هەزاردا ٠٧ر٢.[١٠٨] راستی یەکەی نیسبەتی نەخۆش زۆر لەو ژمارانەی سەرەوەیش پتر بوون، چونکە بەشێکی زۆر لەوانەی نەخۆش دەکەوتن ناچار دەبوون شان بدەنە بەر دەردو نەخۆشی ی، تاوەکو لە ئیش دانەبڕێن و بە هۆی نەخۆشی یەوە نان بڕاو نەبن.

بێ گومان یەکێك لە هۆیەکانی ئەم بارودۆخە نالەبارە ئەوەیە کە بایەخێکی ئەوتۆ بە تەندروستی ی کرێکاران نەدراوە. ئەوەیشی کە هەبووە لە چوارچێوەیەکی زۆر تەسکدا بوو، یاخود هەر لە ئارادا نەبووە. راپۆرتێکی رەسمی ی لەم بارەیەوە دەقاو دەق دەڵێ:

«.. هیچ زانیاری یەك دەرهەق بە چارەسەرکردنی راستەقینەی تەندروستی ی کرێکاران، لەو شوێنانەدا کە ئیشی تیا دەکەن لەبەر دەستدا نی یە. بەڵام راستی یەکەی ئەوەیە بڵێین: کاروباری تەندروستی یان بە هۆی نەبوونی یاساو سانسۆرەوە کە پێویستە میری بە سەر خاوەن ئیشدا بیسەپێنێ، پشت گوێ خراوە..»[١٠٩]

دامەزراوە بیانی یەکان تا ڕادەیەك بایەخیان بە تەندروستی کرێکارەکانیان دەدا، بەڵام هێشتا بەو جۆرە نەبوو کە پێویستە. بە نموونە: لە سالی ١٩٢٦ دا لە بەغدا، تاقە نەخۆشخانەیەکی ٤٥ کەسی، دەبوو چاودێری ئەو ٨ هەزار کرێکارە بکا کە لە ناوچەی «مووسڵ» و «خانەقین» ەوە تا دەگاتە «بەسرە» دەژیان.[١١٠] کرێکارانی نەوتی «خانەقین» یش بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشی ی دەبوو بچوونایە بۆ کەرکووك.[١١١]

بە درێژایی سالانی ئینتداب هیچ گۆڕانێکی ئیجابی بارو زرووفی ئیش کردنی نەگرتەوە، بە پێچەوانەوە چەندین بەڵگەمان لە بەردەست دایە، بۆمان دەر دەخەن کە چۆن لە پرۆژە بیانی یەکان دا تەندروستی کرێکاران خرابوە پشت

گوێو کەس بە تەنگی‌یەوە نەدەهات. بەنموونە: بەڕێوەبەرایەتی ڕێگـای ئاسن تەنیا لە ساڵێك‌دا ڕادەی خزمەتگوزاری تەندروستی‌ی هێنایە خوارەوە، تێکڕای ئەو پارانەی بۆ تاکە کەسێك لەگەڵ مانگانەکەی‌دا خەرج دەکرا، ٧٣ ڕوپیە بوو. کەچی ئەو پارەیە بە درێژایی ساڵی ١٩٢٥، « ٨٥ » ڕوپیە بوو.[١١٣] پاش تێپەڕ بوونی حەوت ساڵیش، هەر ئەو بەڕێوەبەرایەتی‌یە بڕیاری دا ٧٠ هەزار ڕوپیە لەو پارانە چز بکا کە بۆ ئەو نەخۆشخانەیەی تەرخان کردبوو. پاشانیش بەشێکی لە بینای نەخۆشخانەکە خستە سەر لقی ئەندازیاریی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن[*]جا بۆ ئەوەی مەودای تەڵخو ناریکی ئەم وێنەیە زیاتر بەرجەستە بکەین، دەقی بەندی دووەمی ئەو قەواڵە تایبەتی‌یە دەنووسینەوە کە بەڕێوە بەرایەتی ڕێگای ئاسن پێش ئەوەی کرێکـار بخاتــە سەر ئیش پێ‌ی مـۆر دەکرد. دەبێ ئــەوەیش بزانــین کە ئــەو بەڕێــوەبەرایــەتی‌یە لە داموو دەزگـاکانی‌تــر، چــاکتــر خزمەتگوزاریی تەندروستی‌ی بۆ کــرێکارەکـانی دابین دەکـرد. دەقی بەنــدی دووەمی قەواڵەکە دەڵێ: «.. گـەر بە هـۆی ڕەفتار خـراپی‌ی خۆمــەوە، یان لە نەزانینو گوێ‌نەدان بە ئیشەوە، نەخۆش کەوتمو نەمتوانی پچمە ســەر ئیش؛ بەڕێوەبەری ڕێگای ئاسن بۆی هەیە بێ ئاگادارکردن ئەم قەواڵەیە پووچ بکاتەوە. گەر لە ئیشیش دەرنەکرام؛ بۆم نی‌یە مووچەی ئەو ماوەیە وەربگرم کە نەهاتوومە سەر ئیش. بە حوکمی ناوەڕۆکی ئەم قەواڵەیەیش ئەو ماوەیەم بە خزمــەت بۆ حساب ناکرێ.».[١١٤]

بێ گومان ئەو کەسەی مەرجی ئاوا نارەوا بسەپێنێ سڵ لەوەیش ناکاتەوە، گوێ نەدان بــەئیشو بەد ڕەفتــاریی‌و نەزانینیش بکـاتە هــۆی هەمــوو دەردو نەخۆشی‌یەك. ئەمەیش ئەوە دەردەخا بۆچی زۆربەی کرێکاران کە لە ناکاو تووشی نەخۆشی دەبوون، هەر لەســەر ئیش بەردەوام بــوون. زۆر نموونــەی سەیــرو سەمەرە هەن باسی هەڵسو کەوتی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگـای ئاسن دەکــەن لەم مەیدانەدا. بە نموونە کرێکارێکی شــارەزا لە کاتی ئیشــدا دەستێکی دەقرتێ، کەچی ئەو بەڕێوەبەرایەتی‌یە بڕیار دەدا ڕۆژانەکەی لە ٣ ڕوپیەو ٤ ئانەوە بکرێتە یەك ڕوپیە کەمتر. کرێکارێکی تریش دوای ئەوەی لە ئیش کردن‌دا چاوی ڕاستی کوێر دەبێ، ٥٠٪ ی مووچەکەی دەهێننە خوارەوە. یەکێکی‌تر لە کاتی ئیشدا لەسەر ستوونێك بەر دەبێتەوەو سێ مانگی ڕەبەق لە جێگادا دەکەوێو سەرەڕای ئەوەی کە نەچوونی بۆ ئیش کــردن لە ویستو ئارەزووی خــۆی بە دەربووە، کەچی بە تۆمەتی ئەوەی لە ئیش دابڕاوە، دەردەکرێ.[١١٥] زۆر کاتیش ئەگەر کرێکار لە لایــەن دکتۆری کـارگەکــەیەوە مــۆڵەتی ناســاغی‌ی بدرایــە،

بەڕێوەبەرایەتی مووچەی ئەو ڕۆژەی هەر لێ دەبڕی.[١١٦] بە درێژایی ساڵانی داگیرکردن و بەشێکی زۆری ساڵانی ئینتداب نە بۆ کرێکاری عێراقیی خۆی و نە بۆ وەچەکانی زامن کردنی کۆمەڵایەتی لە ئارادا نەبووە. تا لە سایەی چەندین هۆی ناوخۆیی و دەرەکی یدا چەشنە زامن کردنێکی ئێجگار دانسقە هاتە کایەوە. زۆربەی دامەزراوەو پرۆژەکان، دوای مردنی کرێکار، یان برینداربوونی لە کاتی ئیش دا ئەوەی پێی بووترێ پاداشت نەیان دەدایە.

بەڕێوەبەرایەتی بەندەری بەسرە، تەنها پاداشی بەو کرێکارانە دەدا کە لە سەر ئەو کەشتییانە ئیشیان دەکرد بۆ هەڵکەندنی ڕووبارو قووڵکرنەوەی تەرخان کرابوون.[١١٧] چونکە خەڵکی پە ڕۆشی ئەو کارەگران و پڕ مەترسییە نەبوون. کۆمپانیای نەوتی عێراقیش بەم چەشنە پاداشی کرێکارانی دەدا. کرێکاری پیاو گەر لە ئەنجامی ئیش کردندا بمردایە، چەردەیەك پارەی دەدرایە، دەیکردە مووچەی ٣٠ مانگ یان ١٥٠٠ ڕووپیە، کامیان کەمتر بوایە. منداڵی مردوویش چەردەیەك پارەی دەدرایە دەیکردە مووچەی شەش مانگی. کرێکاری پیاویش گەر بە هۆی ئیشەوە، کەفتەکاری هەمیشەیی ببوایە، ئەوا پاداشتێکی دەدرایە دەیکردە مووچەی ٤٢ مانگ، یان دوو هەزار ڕووپیە، کامیان کەمتر بوایە. هەر بۆ ئەو حاڵەتە، منداڵ چەردەیەك پارەی وەردەگرت، دەیکردە مووچەی ٨٤ مانگی یان ١٥٠٠ ڕووپیە کامیان کەمتر بوایە. هەرچی کۆمپانیای نەوتی «خانقین»ە، بۆ ئەو جۆرە حاڵەتانە، پاداشتێکی تۆزێك زیاتری بە کرێکارەکانی دەدا.[١١٨] بەڵام لە پرۆژەکانی تردا بۆ ئەوەی «خزمەتگوزاری تەندروستیی بۆ کرێکاران دابین بکری و پاداشتی ماڵ و منداڵی ئەوانە بدرێتەوە کە دەمرن» لەوە بەولاوە کە «ململانەیەکی کوشندە» یان دەکرد هیچ شتێکی تر لە گۆڕێ نەبوو، وەك ئەندازیارێکی ئینگلیزی پێی لێدەنێ.[١١٩]

وەنەبێ برینداربوونی کرێکاران لە کاتی ئیش کردندا، حاڵەتێکی دەگمەن و دانسقە بووبێ، بە تایبەتی کە کۆمپانیا بیانییەکان تا بۆیان بکرایە پشتیان بە هەوڵ و تەقەللای کرێکاران دەبەست و وزەی کرێکار لە بەکار هێنانی ئامێر کەمتری تێ دەچوو و هەرزانتر بوو. ئەمە لەلایەك لە لایەکی تریشەوە ئەوەی کە ئێستا بە شێوەیەکی نوێ بۆ پارێزگاری کردنی کرێکار جێ بەجێ دەکرێ، بە تایبەت لەو شوێنانەدا کە پێویستە پارێزگاری کرێکار بکرێ، ئەوسا لە ئارادا نەبوو. لەبەر ئەوە شتێکی سەیر نییە ئەگەر تەقینەوەی یەکەم بیری نەوتی کەرکووك لە ١٣ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٧ دا، ببێتە هۆی مردنی ٢٠ کرێکار و بریندار بوونی ژمارەیەکی تریش.[١٢٠] ئەمەیش میریی ناچار کرد چەند هەنگاوێکی خێرا بنێ، نەك لەوە زیاتر خەڵکی تێدا بچێ. ئەوە بوو بە درێژایی ١٧

میل، لەسەر بۆری نەوتەکان پێنج مەخفەری دروست کرد و هەردوو گوندی « حسێن‌ئاغا » و « قزلیاو » کە نزیك بوری یەکان بوون چوڵی کردن.(١٢١) زۆر جاریش ڕۆژنامەکانی ناوخۆ باسی بریندار بوونی کرێکارانیان لە کاتی ئیش کردن‌دا دەکرد، کەچی شتێکی ئەوتۆیشیان نەدەکرد، کەمێك باری شانیان سووك بێ.(١٢٢)

کرێکارانی ڕێگاوبان، جگە لەوانەی پێشتر باسکران، مەترسی‌یەکی تریشیان بەسەرەوە بوو. سەرەك خێڵەکان دەرهەق بە حاڵی خۆیان، کردنەوەی ڕێگاوبانی تازەیان بە مەترسی‌یەك دەزانی ولایان وابوو هەڕەشە لە سەربەخۆیی‌یان دەکا و هۆیەکن بۆ سەپاندنی یاساو دەست‌و دەسەلاتی دەوڵەت. لەبەر ئەوە هەوڵیان دەدا بە هەموو شێوەیەك تەگەرە بخەنە ئیش و کارەکانی. بەم کارەشیان ژیانی کرێکاران مەترسی‌یەکی ڕاستەقینەی دەکەوتە سەر و بارودۆخێکی دەروونی‌ی ناخۆشی بۆ دروست دەکردن؛ بە تایبەتی تۆڵەسەندنەوە، لە ناو عەشیرەتەکان‌دا، بەوربێکی زۆری بینی ـ « ئا. م. هاملتن » ی ئەندازیار، چەندین ڕووداوی لەو جۆرە دەگێڕێتەوە کە بە درێژایی ئەو سێ ساڵەی بەڕێگای هەولێر ـ ڕەواندوز ـ ڕایات ـ ٥ وە خەریك بووە، ڕوویان داوە.(١٢٣) زۆر جار ئەم عەشرەتانە ئەوەی کرێکاران بە ڕۆژ بنیاتیان ناوە، بە شەو تێکیان دەدایەوە. چەند ڕووداوێکی لەو بابەتەیش لە ناوەڕاست‌و خوارووی وولات‌دا، لەسەر ڕێگای ئاسن‌ڕوویان دا، بۆیە ناچار بوون بە شەو ئێشکی بگرن. جگە لەوەیش قەواڵە بە سەرەك عەشیرەکان مۆر کرا، کە دەبێ هەر یەکە لە ناوچەی خۆی دا پارێزگاری ڕێگای ئاسن بکا.(١٢٤) لەو سەردەمەداو بەتایبەتی سالانی سەرەتای ئینتداب، عەشرەتەکان چەند جارێك هێرشیان بردە سەر کرێکاران. هەر بە نموونە: لە مانگی ئاياری ساڵی ١٩٢٣ دا، نزیکەی ٥٠ « بەدەوی »، هێرشێکیان بردە سەر ڕێگای شەمەندوفەر، لە نزیك « سامەڕا » وە و ئەنجام سێ کرێکار کوژران و یەکێکیش بریندار کراو پاشان ئەویش مرد.(١٢٥)

زۆر بەڵگەی تر هەن گەواهی ناخۆشی ی باروزرووف ئیش کردن‌و نەبوونی خزمەتگوزاریی پێویست و زامن نەکردنی ژیانی کرێکارانن لە سەردەمی داگیر کردن و ئینتداب‌دا. زۆربەی ئەوانەی لای کۆمپانیاکانی نەوت ئیشیان دەکرد، دەبوو بە درێژایی چەند میلێك بە پێ بڕۆن، تا دەگەیشتنە شوێنی ئیش کردنی خۆیان یان ئەو شوێنەی سەرپەرشتی ی ئیشی ئەوکرێکارانەیان لێ دەکرد کەلەبەر دەستیان‌دا بوون.(١٢٦) بەشێکی ئێجگار کەمی کرێکاران نەبێ، ئەوانی‌تر مۆڵەتی ساڵانەیان نەدەدرایە، کە ئەویش لە باشترین حاڵ‌دا لە ١٤ ڕۆژ تێپەڕی نەدەکرد و کرێکاریش بۆی نەبوو کۆی بکاتەوە. زۆر جاریش ئەم چەشنە مۆڵەتە، دەخرایە بری مۆڵەتی نەخۆشی ی.(١٢٧) خانووبەرەو شوێنی زۆربەی هەرە زۆریشیان لەگەڵ

ناخۆشترین خانووی گوندەکانی عیراق‌دا جیاوازی‌یان نەبوو. بەڵگەنامە رەسمی‌یەکان خۆیان دان بەوەدا دەنێن کە بەڕێوەبەرایەتی‌ی گشتی‌ی ئەشغال خێوەتی بۆ هەزاران کرێکار ئامادە کردبوو. بەڕێوەبەرایەتی کشت‌و کاڵیش کرێکارەکانی لە کۆختەدا نیشتەجێ دەکردن. وەنەبێ حاڵی کرێکاری نەشارەزای کۆمپانیا بیانی‌یەکان لە حاڵی ئەوانە باشتر بووبێ. کۆمپانیای نەوتی عیراق، جێگای لە تەنەکەو حەسیر و قامیش دروست دەکرد تا زۆربەی کرێکارەکانی تێدا نیشتەجێ بکا. لەوەیش خراپتر؛ بەڕێوەبەرایەتی بەندەری بەسرە، کرێی ئەو زەوی‌یانەی لە کرێکارە نەشارەزا کان وەردەگرت کە لە نزیک بەندەرەوە بۆی تەرخان کردبوون و لە گیرفانی خۆیان کۆختەیان تێدا دروست کردبوو.[١٢٨]

دەرکردنی بێ بەهانە، یەکێك بوو لە دیارترین گیروگرفتی کارو کرێکاران لە عیراق‌دا. ئەم مەسەلەیە تەنانەت لە دوای سالانی ئینتدابیش وەك خۆی مایەوە. چی دامەزراوی ئەهلی‌ی‌و میری‌و بیانی هەبوو، دەیانتوانی بە ئارەزووی خۆیان‌و کەی ویستیان کرێکار دەربکەن‌و کرێکاری ترلە شوێنیان دابمەزرێنن. هیچ کام لەم دام‌و دەزگایانەیش، پاداشی ئەو کرێکارانەیان نەدەدایەوە کە بە هۆ و بێ هۆ دەریان دەکردن. نەك هەر ئەوەیش بەڵکو ئاگاداری‌یەکیشیان نەدەدانێ تاوەکو لە ماوەیەکی دیاری کراودا مشووری خۆیان بخۆن: بە نموونە: بەڕێوەبەری رێگای ئاسن کە کرێکارێکی دەر دەکرد، مووچەی رۆژێك زیاتری نەدەدایە، هەروەها رۆژێکیش بەر لە دەرکردنی ئاگاداری دەکرد.[١٢٩] بەڕێوەبەرایەتی ناوبراو بە ئاشکرا ئەم «ماف»ەی لە بەندی یازدەهەمی ئەو قەوالەیەدا بۆ خۆی مسۆگەر کردبوو، کە کرێکاری پێ کردبووە کۆیلەیەکی دەست‌و پێ بەستراوو دابوویە دەست بەڕێوەبەرایەتی:

«١١ ـ گەر هات‌و بە بەد رەفتاری‌و سەرپێچی کردن تاوانبار کرام، بەڕێوەبەری رێگای ئاسن بۆی هەیە بەبێ ئاگادار کردن لە ئیش دەرم‌بکا»[١٣٠] ئەم بەندە نارەوایە، بە شێوەیەکی ئەوەندە نابەجێ پەیرەو دەکرا، کەم رێکەوتووە، لە سەرانسەری جیهان‌دا وێنەی هەبوو بێ.[١٣١] لە رۆژانی یەکەمی سەربەخۆیی ووڵاتیش‌دا، دامەزراوەکانی سەر بە میری‌ر دامەزراوە ئەهلی‌یەکان، ئەو پەرەکەی مووچەی مانگێکیان بەو کرێکارە دەدا کە لە ئیش دەردەکرا؛ وەك ئەوەی چاپخانەی حکومەت لە سالی ١٩٣١ دا دەرهەق بە چەند کرێکارێك کردی.[١٣٢] لەبەر ئەوە شتێکی سروشتی‌ی بوو کە ئەم هەلویستە ببێتە هۆی بلاو بوونەوەی بێکاریی. دیارە بێ‌کارییش خۆی لە خۆی‌دا ئاڵۆزترین‌و گرنگترین گیروگرفتێك بوو کە چینی کرێکارانی عیراق لە سالانی داگیرکردن‌و ئینتداب‌دا بە دەستی‌یەوە دەیان ئاڵاند.

بۆ كاربی وكرێكاره بیانی یه‌كان

له ساڵانی داگیركردن و ئینتدابدا

پەرەسەندنی چەوساندنەوەی دەرەبەگـایەتی لە لادێدا و زیـاد بوونی ژمارەی ئەو جووتیارانەی هیچ سەرچاوەیەكی ژیانیان لە لادێدا نەما بوو، لەگەڵ زیاتر دەركەوتنی جیاوازیی نێوان گوزەرانی شارو لادێو رەوكردنی بە گەلەی جووتیاران بەرەو شارە گەورەكان؛ ئەمانەو لە ناو چوونی بەرەبەرەی بەرهەمی پیشەیی‌و لاوازیی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی نیشتمـانی‌ی‌و كەم بـوونەوەی پرۆژە ستراتیژی‌یەكان‌و چەندین هۆی تریش، دەڵێین هەموو ئەمانە وایان كرد لە ساڵانی دوای جەنگی یەكەمی جیهانی‌دا، ژمارەیەكی زۆر كرێكار فڕێ بـدەنە بازاڕەوە، بێ ئەوەی كەس لێیان بپرسێتەوەو پێویستی بە هێزی بازوویان هەبێ. لەمەوە دیاردەی بێكاریی لە ناو كرێكارانی عیراق‌دا بە شێـوەیەكی تـرسناك‌و كاریگەر تەشەنەی كرد. هەر لە ماوەی سێ ساڵی دوای‌جەنگ‌دا ٥٠ هەزار كرێكار لە ئیش دەر كران. ئەوانە بەشێكی كەمیان نەبێ بەرەگەز فارس بوون، زۆربەیان كوردو عەرەب بوون.[١٢٣] سەرەڕای ئەمەیش هەر لەگەڵ كۆتایی هاتنی جەنگ‌دا چـەند ئـاسنگەرخـانە داخـران.[١٢٤] كۆمپـانیابیـانی‌یەكـانیش، بـە تـایبـەتی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن، بەردەوام ژمارەی كرێكارە عیراقی‌یەكـانی كەم دەكردەوە. لە مانگی ئاياری ساڵی ١٩٢٧ دا، بەڕێوەبەرایەتی ناوبراو دەستی لە كۆمەڵێكی زۆر كرێكاران هەڵگرت. ئەمانە زۆربەیان عیراقی بوون، بەم كارەیش لەشكری بێ كاران ئەوەندەی تر زیادی كرد...».[١٢٥]

گیروگرفتی بێكاریی لە دوا ساڵەكانی تەمەنی ئینتدابدا و لە ئـەنجامی كۆمەڵێك هۆی بە یەكاچووكە یەك كاری لەوی‌تر دەكرد، تا دەهـات پتر پـەقی دەدایەوە. دەتوانین تەنگوچەڵەمەی ئابوری سەرمایەدارێتی جیهانی « ١٩٢٩ ـ ١٩٣٣ » و رادەی كاركردنی لە باروزرووفی عیراق بە گشتی‌ی، بە دیارترین هۆی بێكاریی لەقەڵەم بدەین.[١٢٦] كۆمپانیا بیانی یەكانیش رۆڵێكی بنچینەیی‌یان لە خولقاندنی ئەم بارە ناهەموارەدا بینی؛ وەك لە بابەتەكانی داهاتوودا روونتر لێیان دەدوێین‌و قسەیان لەسەر دەكەین. دامەزراوەكانی سەر بە میریش رۆڵی خۆیان لە زیاتر ئاڵۆز كردنی ئەم مەسەلەیەدا گێڕا بە نموونە: وەزارەتی. « مەعاریف » كتێبی قوتابخانەكانی لە « میسر » چاپ دەكرد،[١٢٧] لە كاتێك‌دا چاپخـانەكـانی عیـراق بە دەست بێ بـازاڕی‌یەوە دەیـان ناڵانـد. جگە لەوەیش چـاپخانـەی حكوومەت بە بیانووی بێ ئیشی‌یەوە ژمارەیەك كرێكاری دەركرد، كەچی لە هەمان كات‌دا بە بیانووی ئەوەی ئیشی زۆرە، كاری زیادەی بەسەر كرێكارەكانی تردا سەپاند.[١٢٨] كارگە ئەهلی‌یە تازەكانیش، ژمارەیەكی كەمی ئەم كرێكارانە نەبێ،

جێگای ئەم هەموو خەڵکە بێ ئیشەیان تێدا نەدەبووەوە کە ڕۆژ بەڕۆژیش زیادیان دەکرد. لە سەرەتای هاوینی ساڵی ١٩٣٢ دا ژمارەی ئەو بێ کارانەی بە تەنها لای «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیکی عیراق» خۆیان ناونووس کردبوو نزیکەی ٥ هەزار کەس دەبوون و مانگێکی نەبرد ژمارەیان گەیشتە ٦ هەزار کەس، پێش ئەوەی ساڵ تەواو ببێ گەیشتنە ١٠ هەزار کەس. بەڵام ژمارەی بێکاران لە شارەکانی تردا، بە چوار ئەوەندەی ئەو ژمارەیە خەمڵ کراوە.[١٣٩] نیوەیشیان پیشەیەک و زیاتریشیان دەزانی.[١٤٠] لە بارودۆخێکی وادا هەر ئەوەندەی بانگەوازێک دەربارەی هەندێ ئیش و کاری دیاری کراو بڵاو بکرایەتەوە، ئەگەر لەوپەڕی وڵاتیشدا بوایە، سەدان کرێکار هەڵپەیان بۆ دەکرد خۆیان ناونووس بکەن.[١٤١]

بێ کاریی پاڵی بە ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانەوە نا وڵات بەجێ بهێڵن و بۆ ئیش کردن پەنا ببەنە بەر وڵاتانی دراوسێ. بێ گومان ئەوانە لە غەریبیدا دەبوو بە هەموو چەشنە کارێک قایل ببن و ژیانێکی سەخت بەسەر بەرن، بە ڕادەیەک جاری وا هەبوو، ژیانیشیان لەدەست دەدا.[١٤٢] ئەمانەو «ژمارەیەکی زۆر کرێکاری عیراقی» برانە ئێرانەوەو لە کۆمپانیای نەوتدا کاریان بێ سپێردرا، بێ ئەوەی حکوومەتی عیراق ئاگای لەوە بێ «چۆن خراونەتە سەرئیش و ڕۆژانەیان چەندەو هەل و مەرجی ئیش کردنیان چی‌یەو ژمارەیان گەیشتووە چەند» وەک لە بەڵگەنامەیەکی ڕەسمیدا باسی کراوە.[١٤٣] شایانی باسە ئینگلیزەکانیش لە سەر ڕێ و شوێنی هەمیشەیی خۆیان بە جۆرێک لە گەڵیاندا دەجووڵانەوە جیاوازی‌یەکی تەواوی هەبوو لەگەڵ شێوەی هەڵس و کەوتیان بەرامبەر بە برا کرێکارەکانیان لە عیراقدا. بە نموونە: کرێکارە عیراقی‌یەکان لە «عەببادان» لە ناو خانووبەرەی کۆمپانیای نەوتدا نیشتەجێ کران.[١٤٤] لێرەدا بێ سوود نی‌یە ئەگەر دەست بۆ ئەو حەقیقەتەیش درێژ بکەین کە لەو کاتەدا ئێرانی‌یەکان، داوایان لە دەوڵەتی بەریتانیا دەکرد، کرێکارە عیراقی‌یەکان لە وڵاتەکەیان دوور بخرێنەوە.[١٤٥] لە سەرەتای سالانی سی‌دا، مەسەلەی بێکاری بوو بە کێشەیەکی کۆمەلایەتی ڕاستەقینەو بەشێوەیەکی فراوان سەرنجی ڕای گشتی‌ی ڕاکێشا. بەدرێژایی دوو ساڵی دوایی تەمەنی ئینتداب، کەم ڕێکەوتووە ڕۆژنامەیەکی ناوخۆ دەربچێ و بەم یان بەو شێوە لە مەسەلەی بێکاری نەدوا بێ.

سیاسەتی ئینگلیزیش لە عیراقدا ڕۆڵێکی دیاری لە گیروگرفتی بێ کارییدا بینی. سروشتی ئیمپریالیستەکان وایە، لە هەر جێگەیەک بارگەو بنەیان خست؛ هەوڵ دەدەن پۆلیس و سەربازی سوپاو کرێکاری شارەزای ناو دام و دەزگا جۆربەجۆرو گرنگەکان بکەنە جێی متمانەیان و لێیانەوە نزیک بن. ئەم تاقیکردنەوەیە لە لابورە گەورەکەی هیندوستاندا سەرکەوتنی بەدەست هێنا.

ئەوە بوو سەربازو پۆلیسیان لە خێڵە ناسراوو ئێجگار دواکەوتووەکان هەڵدەبژرارد؛ بە تایبەتی لەو عەشرەتانەی کە سەرکردەکانیان تا سەر ئێسقان ئەڵقە لە گوێی ئینگلیز بوون. لەبەر ئەوە شتێکی سروشتی ی بوو داگیرکەران هەوڵی ئەوە بدەن لە میسۆپۆتامیادا هەمان تاقیکردنەوە دووبارە بکەنەوە، چونکە نیازیان وابوو بیکەنە بنکەیەکی چەسپاوو هەمیشەیی لە ناو جەرگەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەمەیش ئەوە دەردەخاکە بۆچی کەوتنە خۆو هێزی « الشبانة » و « لیڤی » یان دامەزراند و لە بەغدا قوتانجانەیەکی تایبەتی یان بۆ کوڕی سەرەك عەشرەتەکان کردەوە.

هەرچەندە ئینگلیزەکان بە هۆی خەباتی بێ ووچانی میللەتی عیراقەوە نەیانتوانی بگەنە مەبەست و لەم مەیدانەدا دووچاری تێشکان هاتن، بەلام ئەو سیاسەتەیان کە دەرهەق کرێکاران نەخشەیان بۆ کێشابوو سەرکەوتنێکی باشی بەدەست هێنا. بەر لە هەموو شتێك هەوڵیان‌دا ماوەی شارەزا بوونی کرێکاری عیراقی لە رووی هونەری‌یەوە تا دەتوانرێ بەربەست بکرێ، بۆ ئەوەی کادیری هونەری عیراقی پێ نەگاو لەو لایشەوە مەیدانیان بۆ چۆڵ ببێ، بێگانەو خەڵکی ئەڵقە لە گوێی خۆیان بە شێوەیەکی لە رادە بەدەر دابمەزرێنن. ئەمەیش خۆی لە خۆی‌دا یەکێکە لە خاسی یەتەکانی چینی کرێکارانی عیراق‌و تا ئەو رۆژەیش وولات سەربەخۆیی سیاسی وەرگرت ئەم خاسی‌یەتەی لێ‌نەبووەوە. واتە کەمی ی ژمارەی کرێکاری شارەزا لە ناو ریزەکانی چینی کرێکارانی عیراق‌دا.

کۆمپانیا بیانی‌یەکانیش دەرهەق بە پێ‌گەیاندنی کادیری خۆوولاتی ریگای جۆربەجۆریان دەگرت‌و پاشەکشەیان لەو ئەرکانە دەکرد کە بە پێی بەلگەنامە رەسمی‌یەکانی نێوان ئەوان ودەولەت، دەبوو جێ بەجێ ی بکەن.(١٤٦) کۆمپانیاکانی نەوت تەنانەت دوای ئینتدابیش، بۆ راپەڕاندنی ئیش‌و کاری هونەری بە تایبەتی مەسەلە ئالۆزەکان، پشتیان بەو کەسانە دەبەست کە سەربەخۆیان بوون‌و پەیوەندی‌یەکی پتەویان لەگەڵیان هەبوو.(١٤٧) بەڕێوەبەرایەتی ریگای ئاسن، هەرگیز هەنگاوێکی تایبەتی سەبارەت بە پێ‌گەیاندنی کادیری هونەری عیراقی نەنا لە دام‌و دەزگاکانی خۆیدا. بە نموونە: ئەو بەڕێوەبەرایەتی‌یە لەتەك « قوتابخانەی سنعاتکاران » دا پێك هات تا بەشتێك پارە مەشق بە چەند کرێکارێك بکا. کەچی بەڕێوەبەرایەتی ناوبراو لە ماوەی دووساڵ دا تەنها ٣٧ کەسی نارد و لەم ژمارە کەمەیش تاقە سێ کەسیان دەورەکەیان تەواوکرد، ئەوانی‌تر گێڕدرانەوە بۆ قوتانجانەکەیان، چونکە یان زۆر

منـدال بوون، یـاخـود ئـارەزووی ئیشکـردنی نـاو کـارگـەیـان نـەبـوو.[148]
بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن بەمەیشەوە ڕانەوەستا بەڵکو لە کۆتـایی ساڵی ۱۹۳۰دا ئـەو دوو قوتـابخانـەیەیشی داخست کـە لە ساڵانی داگیـرکردندا ئینگلیزەکان لەبەر پێویستییەکی زۆر بۆ مەشق پێ کردنی ژمـارەیەك کـرێکار دایان مەزراندبوون.[149]

هەموو ئەم کارو کردەوانە بە پێش‌چاوو گوێی لێپرسراوانی عیراقـەوە روویان دەدا.[150] سەرەڕای ئەوەی وولات پێویستییـەکی زۆری بە کـادیری هونەری هەبوو و لەگەڵ ئەوەیشدا کە لایەنە کرێکارییەکان چەندین جار پێیان لەسەر ئەم مەسەلەیە دادەگرت‌و دووپاتیان دەکردەوە کە بایەخی پێ بـدرێ؛ دەڵێین سەرەڕای هەموو ئەمانەیش هێشتا کرێکاران وپیشەوەران سوور بوون لەسەر ئەوەی قوتابخانەی پیشەسازییان بۆ بکرێتەوە تا مەشق بەکرێکاران بکاو تـەنانـەت داوایشیان دەکـرد شان بـە شانی قـوتابیـانی، دەوڵەت شـارەزاو لێهاتووەکانیان بۆ دەرەوەی وولات بنێرێ.[151] بۆیە کۆمەڵە جۆر بە جـۆرەکانی کرێکاران لە سەرەتای ساڵانی سی‌دا، ناچار بوون دەورەی رۆشنبیری و مەشق پێ کردنی تایبەتی بۆ ئەندامانیان بکەنەوە و بۆ ئەم مەبەستەیش کتێبی جیا جیای لەمەڕ پیشەسازی‌و میکانیکیان هێنا تا لە دەورەکاندا بخوێنرێن.[152] چەندین بەڵگە بەدەستەوەن گەواهی ئەوەن کە تا چ رادەیەك کرێکـاران‌و پیشەوەرانی عیراق ئامادەی فێربوون‌ودا هێنانن.[153]

پیشەسازی نیشتمانیش، لە سنوورێکی زۆر تـەسك‌دا نـەبێ، ئەوەنـدە پێویستیی بە کرێکاری هونەری نەبوو، بۆیە نەیتوانی کارێکی ئەوتۆ بکاتە سەر ئەم مەسەلەیە. لە خۆڕایش نەبوو کە خاوەنی یەکـەم کارگـەی چنینی نوێی ئەهلی ناچار ببێ، پرۆژەکەی لە « کازم » بنیات بنێ. چونکە لەوێ ئەوەندەی ئەو دەیویست‌و زیاتریش کرێکـاری پیشەیی، لەوانـەی بۆ ئـەو ئیشە پشتیـان پێ دەبەسترا و شارەزای ئەم پیشەیە بوون، دەست دەکەوتن. هەر لەبەر نەبوونی کرێکاری شارەزا، دامەزراندنی یەکەم کارگەی پێستە خۆشکردن دوا خرا. ئەوە بوو چەند پارەدارێکی سەر بەو پیشەیە، ناچار بوون چەند کرێکـارێك لەسـەر حسابی خۆیان بنێرن بۆ ئەورووپا، تاوەکو ببنە پسپۆری ئەو پیشەیەو هەتا ئەم هەنگاوە نەنرا، کەسێکی وەك « عەلی سائیب ئەلخزەیری » نـەیتوانی، یـەکەم کارگەی پێستە خۆشکردن لە وولاتدا، دابمەزرێنی.[154]

تێکڕای ئەم هەنگاوە لاوەکییـانە بـۆیان نـەکرا کـار بکەنـە سەر ئـەو

دەلاقەگەورەیەی چینی کرێکارانی عیراق پێوەی دەینالاند؛ ئەویش نەبوون وکەم شارەزایی بوو لە رووی هونەرییەوە. لەسالانی داگیرکردندا لە نـاو تێکرای کرێکارانی پرۆژەو دامەزراوەکاندا، کرێکارە عیراقییـە شارەزاکـان بەشێکی ئێجگار کەمیان پێك دەهێنا. بە نموونە: لە سەرەتای سالی ۱۹۲۰ دا لە ناو ٤۰٦ کرێکاری عیراقیدا کە لە ناوچەی « قورەتوو » ی نزیك « خـانەقـین » ئیشیان دەکرد، تەنیا سێ کەسیان شارەزا بوون. لە مانگی ئەیلوولی هەمان سالدا، ئەو کرێکارە عیراقییانەی لە بەغدا کاریان دەکرد و ژمارەیان خۆی لە پێنج هەزار کەس دەدا، ۳٥٦۸ کەسیان نەشارەزا بوون.[۱۰٥] لە سـەردەمی ئینتدابیشدا کەمێك نەبێ، ئەم واقیعـە هەر وەك خـۆی مایـەوە. جا بـۆ ئەوەی وێنـەیەکی راستەقینەی ئـەم مەسـەلەیە بخـەینە بـەر چاو، چـەند نمـوونەیـەك لەسەر دامەزراوەکانی میری دەهێنینەوە؛ چونکە ئـەو ژمارانـەی تایبـەتن بە پـرۆژە بیانییەکان، زۆر جار کرێکاری عیراقی و بیانی تێکەل دەکەن، دیارە نیسبەتی شارەزاکانیش لە ناو کرێکارە بیانی یەکاندا، زۆر لە نیسبـەتی عیراقییـەکان زیاترە. گرنگ ئەوەیە، ئەم نموونانە کە لە بەلگەنامە رەسمییەکانمان وەرگرتوون، هی دوو سالی دوایی سەردەمی ئینتدابن. واتە پاش ئەوەی بیست سالی رەبەق بووعیراق لە ژێر دەسەلاتی راستەوخۆی دێـرینەتـرین دەولەتی پیشەسـازی جیهاندا، دەژیا. لە سالی ۱۹۳۱دا لە بەرێوەبەرایەتی « مەساحە » ۳٥۰ کەس ئیشیان دەکرد، سەرپاکیـان نەشـارەزا بوون. بـەرێوە بـەرایەتی بـرووسکەو پۆستەیش لە سەرجەم کرێکارەکانی، کە ژمارەیان خۆی لە ۱۰۲ کرێکار دەدا، ۱۷ کە سیان شارەزا بوون. لەناو هەموو ئەو کرێکارە عیراقییانەدا کە لە کارگەی شوشتنی خوری سەر بە کۆمپانیای « لەنج » دا کاریان دەکرد، تاقەکرێکارێکی شارەزای تێدا نەبوو.[۱۰٦] کەمیی کادیری هونەری خۆمالی، دامەزراوە ئەهلییە کانی ناچار کرد پەنا وەبەر کرێکاری بیانی بنێن. بە نموونە: لە سالانی سیدا، کارگەکانی جگەرە دروست کردن ٥٤ کەس و کارگەی شقارتە ٦ کەسی بیانییان لابوو ئیشیان دەکرد.[۱۰۷]

ئینگلیزەکان ئەوەی مەرامیان بوو، بەهۆی ئەم کێشەیەوە دەستیان کەوت؛ ئەوە بوو کردیانە بەهانەیەك تاوەکو بەگەلە کـرێکاری بیـانی بۆ ئیش کـردن بهێننە عیراقەوە.[۱۰۸] لە سالانی داگیر کردندا خەلکی هیندوس و ئێرانی و هی تریش، زۆربەی هەرە زۆری کـرێکاری ئـەو پرۆژانـەیان پێـك دەهێنا کـە سیستەمی داگیرکەران لە ولاتدا بنیاتیان نـابوو. تـەنانـەت سەرجـەمی ئەو کـرێکارە

عیراقی‌یانەی ساڵی ١٩٢١ لە داموو دەزگاکانی ڕێگای ئاسن‌دا ئیشیان دەکرد گەیشتە ٧٥٠ کەس، ئەوانی‌تر کە لە بیست هەزار کەسیان تێپەڕاند بیانی بوون.[١٥٩] ئەم نیسبەتە لە دوورترین ناوچەی وولاتیش‌دا هەر وەك خۆیەتی. هەر شوێنێك لە شکری داگیرکەران پێی گەیشتبێ، ژمارەیەکی زۆر کرێکاری بیانی شوێنیان کەوتوون، یان لەگەڵیان‌دا بوون. لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠دا « ٦٠٩ » کرێکار لە ناوچەی « کنگربان » و ١٠٠ کرێکار لە « بازیان » لەسەر ڕێگای « سلەیمانی » و « ٣٠ » لە « تاووق » ی نزیك « کەرکووك » ئیشیان دەکرد. بەرامبەر بەوان ١٢٨٠ کرێکاری هیندوسیش لە کاردا بوون.[١٦٠] بێ گومان لەم ڕووەوە هیچ جیاوازی‌یەك لە سەرانسەری وولاتدا نەبوو.

لە ساڵانی ئینتدابدا، سەبارەت بە دوو هۆ ئەم بارە کەمێك گۆڕدرا. یەکەمیان: تەواو بوونی بەشێکی زۆر لەو پڕۆژە ستراتیژی‌یانەی ئینگلیزەکان لەگەڵ هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی یەکەم‌دا دەستیان پێ کردبوو. دووەمیان: هەڵوێستی کرێکاران‌و هێزە سیاسی یەکانی عیراق بەرامبەر بەو هەموو کرێکارە بیانی‌یانەی لە وولاتەکەیان‌دا دەژیان. بەلام سەرباری ئەوەیش هێشتا ئەوانە بە درێژایی سەردەمی ئینتداب نیسبەتێکی ئێجگار زۆری کرێکارانیان لە عیراق‌دا پێك دەهێنا. کۆمپانیاکانی نەوتیش بە هیچ کلۆجێ گوێیان بەو قەوالانە نەدەدا کە لە گەڵی‌دا مۆر کرابوون، بە تایبەتی ئەو بەندەی کە دەبوو کرێکاری عیراقی بخاتە ئیشەوە.[١٦١]

بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن لەمەیش زیاتر پێی لێ هەڵبڕی‌و بە تەواوی پشتی بە کرێکاری بیانی دەبەست. بەڕێوەبەرایەتی بەندەری بەسرەیش لەم ڕووەوە جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی نەبوو.

سەرچاوەکان کە دێنە سەر خەمڵ کردنی ژمارەی کرێکاری بیانی لە ساڵانی دوایی سەردەمی ئینتدابدا ڕای جیا جیایان هەیە. سەرچاوە کرێکاری‌یەکان، بۆ ئەوەی ڕای گشتی‌ی بەلای خۆیان‌دا ڕابکێش و بیانخەنە پاڵ خۆیان، زێدەڕۆیی لە ژمارەکان‌دا دەکەن. سەرچاوە ڕەسمی‌یەکانیش بەتایبەتی ئینگلیزی‌یەکان، هەوڵیان دەدا تا بۆیان دەکرێ ژمارەکان کەم بکەنەوە، بەتایبەتی کە بێکاری بووە مەسەلەیەکی گشتی‌ی‌و لە هەموو لایەکەوە بایەخی پێ درا. زۆر جار سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان ئەو کرێکارە ئێرانی‌و هیندوسانەی جنسی‌یەت‌نامەی عیراقی‌یان وەگرتبوو بە کرێکاری بیانی لە قەڵەم نەدەدان. وا لێرەدا چەند نموونەیەك لە هەر دوو سەرچاوەکە دەخەینە پێش چاو، لە هەموو

حاڵێکدا وێنەیەکی ڕووناکمان سەبارەت بە زۆریی کرێکـاری بیانی لە وڵاتدا نیشان دەدا.

بە قسەی سەرچاوەیەکی کرێکاری، نیسبەتی ئەوانەی جنسییەتنامەی جیاجیایان هەبووەو لە دامو زگای کـۆمپانیـای نەوتی ئینگلیـزی فارسدا لە « خانەقین » ئیشیان دەکرد بەم جۆرەی خوارەوە بووە.

	ئێرانییەکان	ئەرمەنییەکان[162]	هیندۆسەکان	عێراقییەکان
کرێکارانی نەوتخانە	٪٥٠	٪٢٠	٪٢٠	٪١٠
کرێکارانی ئیستگەی پاڵاوتن	٪٦٠	٪٢٠	٪١٤	٪٦
کرێکارانی ئیستگەی بارکردن	٪٤٣	٪٢٣	٪٢٢	٪١٢[163]

شایانی باسە کاتێك ڕۆژنامەکانی ناوخۆ ئەم ژمارەیەیـان بڵاو کـردەوەو قسەیان لەسەر کرد و ڕای گشتییان وریا کردەوە، کۆمپانیای ناوبراو بـەهیچ شێوەیەك بەدرۆی نەخستنەوە.

سەرچاوەرەسمییـەکان و ڕاپـۆرتەکـانی بەریتـانیا ژمـارەی کرێکـاری بیانییان لە ساڵی ١٩٢٦ دا بە ٢٠٪ خەمڵ کردووە. نیسبەتێکی نزیك بەوەیشیان بۆ ئەو کرێکارە بیانییانە داناوە کە لە ساڵی ١٩٢٧دا لە کۆمپانیاکانی نەوتدا کـاریان دەکـرد. ساڵی ١٩٣٠ یش ژمـارەی کرێکـارە بیانییـەکانی بـەندەری بەسرەیان بە ٤٠٪ خەمڵ کردووە.[164]

لێرەدا پێویستە دوو تێبینی بچووك، بەڵام پڕ مەغزا بخەینە ڕوو. لە ١٦ی تەمووزی ساڵی ١٩٢٨ دا، کاتێك وەزیری ئەشغال و هاتوچۆ لەبەردەم پەرلەماندا ڕای گەیاند گوایە نیسبەتی کرێکاری بیانی لە کۆمپانیا بیانییەکاندا لە عێراق لە ٢٠٪ی هەموو کرێکاران تێپەڕ ناکا، ڕۆشنبیرێکی ئەو کاتە بەرەنگـاری دەبێ و

لەژێـر نازنـاوی « لادێیەكی دڵ پـڕ لەسوێ » دا، ووتـارێكی سـەرەكی ی لە ڕۆژنامەیەكی ئەو كاتەدا بڵا و دەكاتەوە و دەقاودەق دەڵێ:
«.. لە هەر سێ ناوچەكەی كۆمپانیای نەوتی خانەقین كە ـ نەوتخانەو ئەڵوەند ـ شوێنی پاڵاوتن ـ و ئیستگەی باركردنن، سێ مانگم بەسەر بردووە. ئەو كرێكارە عیراقییانەی لەو كۆمپانیایەدا كار دەكەن نیسبەتیان لە ٣٠٪ تێپەڕ ناكا، كەچی تەنانەت پاسەوان و ئەو قۆنتەراتچییانەی خانووبەرە بۆ ئەورووپایی و كرێكارەكان دروست دەكەن و خەڵكی تریش هەموو بیانین.»(١٦٥)

بەڵام نە وەزیرو نە كۆمپانیای ناوبراو نەیانتوانی بەرپەرچی ئەم حەقیقەتە بدەنەوە. پاش ماوەیەكی كەمیش وەزارەتی ئـەشغال و هـاتوچـۆ بڵاوكـراوەی مانگانەی خۆی لەمەڕ نەوتی عیراق بڵاوكردەوە تێیدا باسی دەكا گوایە ژمارەی ئەو كرێكارە ئێرانییانەی لە كۆمپانیای نەوتی خانەقین كار دەكەن تەنیا ١٦٨ كەسن.(١٦٦) بەڵام هـەر دوای دوو ڕۆژ، ڕۆژنامـەكانی نـاوخۆ لەبـەر ڕۆشنایی سەرچاوە ئێرانییەكان، ئەو ژمارەیان بەدرۆ خستەوەو سوور بـوون لەسەر ئەوەی كە ژمارەیان گەیشتووەتە ٨٥٧ كەس؛(١٦٧) وەزارەتیش نەیتوانی وەڵامێكی ئەم هەواڵە گورجك بـڕە بداتـەوە. بەپێچـەوانەوە، لە ژمـارەكانی داهـاتووی بڵاوكراوەكەیدا چیتر توخنی ژمارەی كرێكارە بیانییەكان نەكەوت و تەنها باسی ڕادەی بەرهەمهێنان و ئیش و كاری كومپانیاكانی دەكرد.(١٦٨)
ئەم هەموو كرێكارە بیانییەو لەباروزرووفێكدا كە بێكاری لە ناوخـۆی وڵاتدا تـەشەی كـردبوو، كـارێكی سەلبی كـردە سـەر دەروونی كـرێكـارە عیراقییەكان كە بە شێوەیـەكی لە ئەنـدازە بەدەر دژایـەتییان دەكـردن؛ بە تایبەتی بەرامبەر كرێكارە هیندۆسەكان و لایان وابوو بەزۆری ئەمانـە كاریـان كردووەتە سەر كارو كرێكاران لە عیراقدا. ئەوەیشی كە پتر كاری لە هەڵوێستی كرێكارە عیراقییەكان دەكرد، ئەوەبوو كرێكارە بیانییەكان هەندێ ئیمتیازیان پێ بەخشرابوو، ئەمان لێی بێ بەری بوون. بەنموونە: بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن ٥٠ تا ١٥٠٠ ڕوپیە مانگانەی دەدا بەوانەی لە هیندوستـانەوە دەیهێنـان، هەر بەگەیشتنیان مانگی ٢٠ ڕوپیەی تریان بە ناوی « مخصصات »ی خـواردنەوە دەدرایە. بەپێی قەواڵەی ئیش كردنیش مافی ئەوەیان هەبوو لەسەر حسـابی بـەڕێوە بـەرایەتی نیشتـەجێ بكرێن و تیمـاری نەخـۆشەكـانیان بكـرێ. گەر كۆمپانیایش نەیتوانی شوێنی نیشتەجێ كردنیان بۆ دابین بكا، ٨٪ی مووچەكەیان لە بری كرێی خانوو بدرێتێ. هەر كەسێكیش ماوەی دوو ساڵی لە ئیشدا بەسەر

برد، بۆی هەبوو لە بریتی هەر ١٢ ڕۆژ خزمەت، ڕۆژێك مۆڵەت وەربگرێ. یەك مانگی تەواویش مۆڵەتی نەخۆشی ی بە مووچەی تەواو دەدرایەو گەر پێویستیشی بکردایە مانگێکی تری بە نیوەی مووچەکەی دەدرایە. هەروەها زیادەی ساڵانەیش‌یان هەبوو. کاتێکیش ماوەی ئیش کردنیان کۆتایی دەهات، دەبوو بەڕێوەبەرایەتی لەسەر حسابی خۆی بینێرێتەوە بۆ هیندوستان. بەو پێ‌یە ڕۆژانەی کرێکارێکی ئاسایی هیندۆس بەلای کەمەوە، دەگەیشتە چوار ئەوەندەی ڕۆژانەی کرێکارێکی عیراقی؛ ئەمە جگە لەو ئیمتیازانەی ئەگەر حسابیان بۆبکرێ جیاوازی‌یان لە چوار ئەوەندەیش تیپەڕ دەکا. لە ساڵی ١٩٢٦دا سەرجەمی ئەو مووچانەی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن بە ٥٧٠١ کرێکاری عیراقی داوە، ١٧١ هەزار و ٣٠ ڕوپیە بووە. بەرامبەر بەوە ٣٠٠ هەزار ڕوپیە دراوە بە ١٢٠٠ کرێکارو مووچەخۆری هیندۆس کە لە هەمان دامو دەزگادا ئیشیان دەکرد.[١٦٩] لە لایەکی تریشەوە، کرێکارە بیانی‌یەکان مووچەیەکی نەگۆڕیان وەردەگرت و هیچ شتێکی لاوەکی کاری تێ نەدەکرد، بە پێچەوانەی کرێکارە عیراقی‌یەکانەوە کە ڕۆژانەکەیان بە بیانووی جۆر بەجۆر دەبڕدرا و لێی دادەشکێنرا بە نموونە: دامەزراوەیەك مووچەی نەگۆڕی دەدا بەو ٦١ کەسەی لای ئەو کاریان دەکرد و ٤٧ کەسیان بیانی بوون.[١٧٠] وەنەبێ ئەم جیاوازی‌یەیش، هەر کرێکارە نەشارەزاکانی گرتبێتەوە، بەڵکو تەکنیکی‌یەکانیش دەگرتەوە. بە نموونە: مووچەی مانگانەی شۆفیری شەمەدوفەرگەر عیراقی بوایە لە نێوان ٦٠ تا ١٠٠ ڕوپیەدا بوو. کەچی مووچەی شۆفیرێکی بیانی لەو جۆرە، لە نێوان ٢٠٠ تا ٤٠٠ ڕوپیەدا بوو، جگە لەو « مخصصات » ەی بۆی دانرا بوو.[١٧١]

کە دامەزراوە بیانی‌یەکان، ناو بەناو دەکەوتنە ڕێکخستنی کرێکارەکانیان، بە دەگمەن دەستیان بۆ هیندۆسەکان دەبرد. دوای جەنگیش کە ئینگلیزەکان بۆ یەکەمجار هەوڵی ڕێکخستنی لەو جۆرەیان داو لەماوەی ساڵانی ١٩١٨ ـ ١٩٢١ دا، نزیکەی ٥٠ هەزار کرێکاریان لە ئیش دەرکرد، توخنی تاقە کەسێك لەو هیندۆسانە نەکەوتن کە لە وڵات کاریان دەکرد.[١٧٢] تەنانەت لە ساڵانی ١٩٢٩ ـ ١٩٣٣ یشدا کە گیروگرفتی ئابوری سەرمایەداریتی جیهان گەیشتە لوتکە، ئینگلیزەکان لەسەر ئەم سیاسەتەیان بەردەوام بوون و بگرە مەبدەئێکی تریان خستە پاڵ، ئەویش کەم کردنەوەی ماوەی ئیش کردن‌بوو، بەرامبەر بەوە مووچەیشیان هێنایە خوارەوە[١٧٣]، بێ ئەوەی دەست لە مووچەی کرێکارە بیانی‌یەکان و « مخصصات » ەکانیان بدەن، بەمەیش ئەوەندەی تر، ڕق و کینەیان لە دڵی کرێکارانی عیراق‌دا دروست کرد.[١٧٤]

لە هەمان کاتدا، ئینگلیزەکان بەشێکی زۆری ئەو ئیشانەی کە پەیوەندی‌یان بە چاودێری کردنی راستەو خۆی کرێکارانەوە هەبوو دایان بە مووچەخۆرە هیندۆسەکان. بە نموونە: لە ساڵی ١٩٢٦ دا ژمارەی ئەوانەی لە دامودەزگاکانی رێگای ئاسندا، چادێری بارکردنیان دەکرد و بەرێوەبەری ئیستگە بوون گەیشتبووە «١٠٢» کەس لەوانە ٥٦ کەسیان « واتە نزیکەی ٦٠٪ » یان، هێندۆس بوون. هەروەها «١٠٦» هیندۆسی‌تر ئیش‌و کاری نووسینەوەیان رادەپەڕاند.[175] ئەمە لە کاتێکدا کە نەك هەر رۆشنبیرانی عیراق، بەڵکو زۆربەی فەرمانبەرەکانی سەردەمی عوسمانلی بە دەست بێ کاری‌یەوە، دەیان ناڵاند.

ئینگلیزەکان کە بە دەستی ئەنقەست و بەو چەشنە لەتەك هیندۆسەکان دەجووڵانەوە، لەناو هیندوستاندا بە ملێونان کەس بە دەست سیاسەتی نارەوای ئەوانەوە، دەیان ناڵاند؛ بۆیە لەوێ بوونە هێزی بنچینەیی و بزوێنەری خەباتی نیشتمانی‌ی دژ بە بەریتانیای داگیرکەر، وەك لە راپەرینە جەماوەری‌یەکانی ساڵانی ١٩١٨ ـ ١٩٢٢، ١٩٢٨ ـ ١٩٣٢ و چەند راپەڕینێکی تریشدا دەردەکەوێ. بەڵام لە عیراقدا، حاڵ بە جۆرێکی‌تر بوو، چونکە ئینگلیزەکان توانی‌یان لایەنێکی گەورەی ئامانجی سیاسی‌یان دەرهەق بە کرێکاران جێ بەجێ بکەن. بەو جۆرە هەزاران کرێکاری بیانی بوونە داردەستی ئینگلیزو چی‌یان گەرەك بوایەو چۆنیان مەبەست بوایە، بۆیان مەیسەر دەکردن، بێ ئەوەی ترسی ئەوەیان هەبێ لەرووبان دا، هەڵگەرێنەوە. بەشێکیشیان بوونە ئامرازی چەوساندنەوەی کرێکارە عیراقی‌یەکان، چ بە شێوەی زۆ لێکردن‌و چ بە شێوەی چاودێری کردن، ئەنجامی ئەمەیش ناکۆکی کەوتە نێوانیانەوەو گیروگرفتێکی زۆر روویاندا.[176] لەبەر ئەوە هەروا لەخۆڕا نەبوو کە چەند جارێك کرێکارە ئێرانی‌و هیندۆسەکان کۆ بوونەوەو ئەرزوحاڵیان پێشکەش بە دەسەلاتدارانی وولاتەکانی خۆیان کرد، تا چی کرێکاری عیراقی هەیە لە دامودەزگاکانیاندا، دەریان بکەن.[177] وا دیارە حکوومەتی ئێران چەند هەنگاوێکی بە کردەوەی دژ بەو کرێکارە عیراقی‌یانە نابوو، کە لە کۆمپانیاکانی نەوتی ئینگلیزی فارسی‌دا ئیشیان دەکرد.[178]

لە هەمویشی خراپتر ئەوە بوو، ئینگلیزەکان تا رادەیەکی باش توانی‌یان کرێکاران لە کێشە بنچینەیی‌یەکانیان‌و هۆیە راستەقینەکانیان دوور بخەنەوە، ئەوەبوو پێش کۆتایی هاتنی ئینتیداب‌و دوای کۆتایی هاتنیشی، دوژمنایەتی کردنی کرێکارە هیندۆسەکانیان پێ کردنە مەسەلەی بنچینەیی‌و دروشمی سەرەکی‌ی خەباتی رۆژانەیان.[179] چەند لایەنێکی سیاسی جیاجیایش، لە پێش هەموویانەوە

ڕۆشنبیره شۆڕشگێرەكان تێكەڵ بە هێرشی دژبەكرێكارانی هیندۆس بوون. بەر لەوەی مەودای بزوتنەوەی كرێكاران بە تەواوی جێی خۆی بگرێ، ڕۆشنبیران و ڕۆژنامەكانی ناوخۆ دەنگیان بەرز كردەوەو دەیانویست ئەم مەسەلەیە چارەسەر بكەن. هەر زوو ڕۆژنامەی « العراق » ووتارێكی بە ناونیشانی « ڕۆڵەكانی ووڵات ئاتاجی نانن و بێگانەكانیش لە نازو نیعمەتدا دەژین. مەسەلەی كرێكارە بێ ئیشەكان لەعیراقدا.» بلاوكردەوە.[180] هەفتەیەكی نەخایاند هەر لەو ڕۆژنامەیەدا « عیراقی یەكی بێكار » ووتارێكی بە ناونیشانی « هاواری كرێكارێك » نووسی و لە هەمان ڕوانگەوەو بە هەمان گیانەوە چارەسەری مەسەلەكە دەكا.[181] زۆری تریش بە شێوازێكی كاریگەر و دڵتەزێن و چاو نەترسانە، لەسەر ئەو مەسەلەیە نووسی یان.[182]

لێرەدا گرنگ ئەوەیە لەو حەقیقەتە تێ بگەین كە ئەو هێرشە تا ڕادەیەك پەردەی لەسەر ڕووی ڕاستەقینەی حكوومەتە یەك لە دوای یەكەكانی عیراق هەڵماڵی؛ چونكە هەڵوێستی نارەوای ئەوانە تەنانەت ڕۆژنامە كۆنەویستەكانیشی هێنایە قسە. ڕۆژنامەی « العراق » چەند ووشەیەك لەسەر ئەرزوحاڵێكی كرێكاران كە دژ بە كۆمپانیای نەوت پێشكەشیان كردبوو، دەنووسێ: « دادو بێ دادی كرێكارانی عیراق لە دەست كۆمپانیا بیانی یەكان شتێكی تازە نی یە، بەڵكو چەندین جاری تریش بووە، بەڵام كەسمان نەبینی بایەخیان پێ بداو مافی خۆیان بداتێ.».[183] « لادێ یەكی دڵ پڕ لە سوێ»[184] یش، بەم جۆرە كۆتایی بە نووسینەكەی دێنێ و دەڵێ:

«.. ئەم چەند ووشەیەم دەنێرم بۆ ئەوانەی دەرهەق ڕۆڵەی ووڵاتەكەیان تۆزقاڵێك بەزەیی ودڵسۆزی لە دڵیاندا هەیە. بۆ ئەوانەی لە كەناری دیجلەو فوراتدا پەروەردە بوون و پێ گەیشتوون بۆ ئەوانەی لەسەر كورسی وەزارەت و پەرلەمان كە لە بنچینەدا هی گەلەو بۆ گەلە، پاڵیان لێ داوەتەوە.. تۆ بڵێی كەس هەبێ گوێیان لێ بگرێ ؟! تۆ بڵێی كەس هەبێ لەجێی خۆی ببزوێ»[185] « عیراقی یەكی بێكار » یش لە بێدەنگی ی ئەو نوێنەرانەی « لە ڕۆڵەی گەورەو بچووكی نیشتمان هەڵبژێردراون »[186] سەرسامی ی خۆی نیشان دەدا.

خۆ گێل كردنی ئینگلیزەكان و هەڵخەڵەتاندنی بەردەوام و بەرگری كردنی درۆزنانەیان لە هیندۆسەكان؛[187] ئەوەندەی تر ئاگری دوژمنایەتی كردنی هیندۆسەكانی خۆش كرد، بە ڕادەیەك نارەزایی تووڕە بوونی جەماوەر دژی ئەوانە چووە قاڵبێكی گشتی یەوەو لە هەموو شوێنێكدا هەستی پێ دەكرا. جا ئیتر ئەو شوێنە ناو كارگەكان بووبێ، یان لە دام و دەزگاكانی سەر بە میری و

بیانی یەکان، یاخود لە کاروفرمانی تردا. بێ گومان ئەم هەڵوێستەیش مایەی سەرسوڕمان نی یەو هەر دەبوو رووبدا. بە تایبەتی لە ئەنجامی ئەو هێرشە فراوانەدا کە سەرکردایەتی کرێکاران بە مەبەستی کار کردنە سەر هەستو سۆزی هاوولاتیان کردی. « ئەی رۆڵەکانی دیجلەو فورات: ئێوە بە رەوای ئەزانن برا کرێکارەکانتان لەسەر خاكو نیشتمانی خۆیانو لەناو نەتەوەی خۆیاندا رووتو برسی بنو بێگانەیش لە نازو نیعمەتدا بژین؟..» ئا بەم چەشنە « محەممەد سالح ئەلقەزاز » رووی دەمی کردە « میللەتی عیراقی مەزنو حزبە سیاسی یەکانو کۆمەڵەی هەرەوەزی کرێکارانو لایەنە نیشتمانی یەکانو کۆمەڵەی خێرەومەندانو پیاوانی ئاینو رۆژنامەنووسانو چینی پارێزەران* ولاوانی رووناکبیرو پیاوانی ئازای پاشەرۆژ و هەموو ئەو کەسانەی خاوەنی ویژدانێکی زیندوون وگشت نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز..».[188]

«محەممەد سالح ئەلقەزاز » کە کۆنترین ئەندامی نیقابی ی کرێکارانی عیراقە، ئەمڕۆ دان بەو راستی یەدا دەنێ کە چ سەرکردایەتی کرێکارانو چ رۆشنبیران ئەو مەسەلەیەیان زیاد لە پێویست گەورە کردبوو.[189] چونکە کرێکارە هیندۆسەکان، لەوە بەولاوە کە داردەستێکی هەڵخەڵەتێنراو بوون بەدەست ئینگلیزەکانەوەو ژیانو گوزەرانی سەخت ناچاری کردبوون نیشتمانی خۆیان بەجێ بهێڵن، شتێکی تر نەبوون. ئەمە جگە لەوەی کە ئەو هیندۆسانە لەو بەهەشتە پڕ لە نازو نیعمەتەدا نەبوون کە سەرکردایەتی کرێکارانو رۆژنامەکانی ناوخۆ دەیانویست نیشانی رای گشتی ی بدەن. لە زۆر پرۆژەدا ئەوانە رۆژی دەسەعات کاریان پێ دەکرا.[190]، نائومێدییش پاڵی بە زۆر کەسیانەوە دەنا، عیراق بەجێ بهێڵنو تەنانەت هەندێ جار حاڵ دەگەیشتە ئەوەی خۆیشیان بکوژن.[191] لە ماوەی تەنها سێ ساڵدا « لە ١٩٢٤ تا ١٩٢٧ » نزیکەی هەزار کەسیان وولاتیان بەجێ هێشت.[192] ژمارەیەکی زۆریشیان هەوڵیاندا جنسی یەتنامەی عیراقی وەربگرن، ئەوە بوو لە ماوەی دووساڵدا زیاد لە ٥٠٠ کەسیان بوون بەعیراقی.[193]

لێرەدا پێویستە ئەو راستی یەیش لەیاد نەکرێ کە ئەگەر لەوکاتەدا چینی کرێکاران سەرکردایەتی یەکی هوشیاریان ببوایە، دوور نی یە بەشێکی کرێکارە هیندۆسەکانیان بەلای خۆیاندا رانەکێشایە. یاخود لای کەم وایان لێ دەکردن هەڵوێستێکی بێ لایەن نیشان بدەن. باشترین بەڵگەیش لەم رووەوە تاقیکردنەوەکانی « شۆڕشی بیست » ە. چونکە لەو رۆژگارە ناسکەدا، خەڵکێکی

زۆری هیندۆس به تایبەتی موسڵمانەکانیان پشتگیریی خەباتی عادیلانەی میللەتی عیراقیان دەکردو بڕێکیشیان کەوتنە سەرپێچی کردن لە فەرمانی سەرکردە ئینگلیزەکانیان.[194] ئەمە لە کاتێکدا کە هەڵوێستی توندو تیژی خەڵکی عیراق بەرامبەر بە کرێکارە بیانییەکان، بووە هۆی ئەوەی ئەنجامی ئاوەژوو بە دەستەوە بدا؛ واتە ئەوانەی کە دەیان چەوساندنەوە، بوونە « پارێزەر » یان و وایان لێهات سڵ لە کرێکارە عیراقییەکان و کۆمەڵەکانیان بکەنەوەو هەر کە دەرفەتێکیشیان بۆ بڕەخسایە، زۆریان بۆ دەهێنان، وەك پێشتر باسمان کرد.

هەرچۆنێك بێ مەسەلەی کرێکارە بیانییەکان، بووە یەکێك لە هۆیە بنچینەییەکانی خەباتی کرێکاران، بە تایبەتی لە کۆتایی سالانی بیست دا. جا ئەگەر لەووڵاتدا یاسایەکی کرێکارانە بۆ ڕێکخستن و پارێزگاری کردنی مافەکانیان لە گۆڕێ بوایە، نە ئەو مەسەلەیەو نە مەسەلەی لەو بابەتە، نەیان دەتوانی گیروگرفتی کرێکاران ئەوەندە ئاڵۆز بکەن.

یاسای کرێکاران لە سایەی

سیستەمی داگیرکردن و ئینتداب دا

هەڵوێست و بیانووی ئینگلیزەکان، بەرامبەر بە یاسای کرێکاران لە عیراقدا، لە ناوەرۆکی ئەو راپۆرتەدا کە سالی ١٩٢٦ پێشکەش بە « کۆمەڵی گەلان » یان کرد، بەوە لێك دەدایەوە گوایە:

«.. هەولدان بۆ جێ بەجێ کردنی یاسایەکی ئاڵۆزی کرێکارانە لە عیراقدا، وەك ئەوەی کە پێشکەوتنی شارستانیەتی و مێژووی کرێکاران لە ووڵاتە ڕۆژئاواییەکان سەپاندیان، کارێکی بێ هوودەیە. چونکە ئەوەی ئەمڕۆ لە عیراقدا لە ئەستۆمانەو بەکردەوەیش پەیڕەو دەکرێ ئەوەیە، چەند ماددەیەکی یاسایی سادە و ئاسان دابنرێن تاوەکو کرێکار و جووتیاری عیراق لە چاوچنۆکیی خاوەن کار و سەرەك عەشرەتەکان بپارێزرێن..»[195]

ئینگلیزەکانیش بە درێژایی سالانی داگیرکردن و ماوەیەکی زۆریش لە سالانی ئینتداب بە کردەوە هەر ئەوەیان پەیڕەو دەکرد و لێپرسراوانی عیراقیش

سوور بوون لەسەر ئەوەی کە عیراق وولاتێکی کشتوکاڵی یە و پێویستی بە یاسای کرێکاران نی یە.[196] لەو قۆناغەدا باشترین هەنگاوێك لەم رووەوە نرابێ، ئەوە بووە کە چەند برگەیەکی سەیرو عەنتیکەی یاساو سیستەمی عوسمانلی پەیرە و دەکران کە هەندێکیان چارەکە سەدەیەك بەر لە هەلگیرساندنی جەنگی یەکەم دەرچووبوون.[197] ئەوانەیش بریتی بوون لەوەی: ماوەی کرێکار نەدرێ بەبێ رەزامەندی رەسمی ئیش بکا.[198] و ناکۆکی نێوان کرێکارو خاوەن پیشە بخرێتە بەردەم دادگای تایبەتی بۆ لێکۆڵینەوە. هەروەها دامەزراندنی نەقابەی کرێکاران و رێکخراوی کرێکارانەی بە تەواوی قەدەغە کردبوو.

بەلام نە ئینگلیزەکان و نە کاربەدەستانی عیراق نەیانتوانی تاسەر گوێ لە دانانی یاسای کرێکاران بخەفێنن. بە تایبەتی چونکە مەسەلەکە گەیشتە رادەیەك بووە یەکێك لە داخوازی یە سەرەکی یەکانی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق و تێکرای هێزە نیشتمانی یەکانیش پشتگیری یان دەکرد. لە کۆتایی سالانی بیستدا، کرێکاران کەوتنە خۆو لە پێناوی یاسایەکی تایبەت بە کرێکاراندا خەباتیان دەکرد، ئەمەیش بە قسەی بەلگەنامە رەسمی یەکان خۆیان، کارێکی راستەوخۆی کرد و ناچاری کردن لەم رووەوە چەند هەنگاوێك بنێن.[199] ئەنجام حال گەیشتە ئەوەی کۆمەلەی کرێکاران و پیشەوەران هەریەکەیان لای خۆیەوە، مسوودەیەکیان بۆ یاسای پێشنیازکراو پێشکەش پەرلەمان و ئەنجومەتی وەزیران و چەند وەزارەتێك کرد؛ وەك «کۆمەلەی سنعاتکاران»[200] و «کۆمەلەی هاریکاری سەرتاشان»[201] کردیان. «محەممەد سالح ئەلقەزاز»ی سەرۆکی «کۆمەلەی سنعاتکاران» لە رۆژی ١٩٣١/٣/٣١ دا یاداشتێکی دوورو درێژی پێشکەش بە لێپرسراوان کرد و تێیدا بە ١٩ بەند، لە گرنگترینی ئەو گیروگرفتانە دەدوێ کە کرێکارانی عیراق بەدەستیانەوە دەینالاند. وەك دیاری کردنی سەعاتی ئیشی رۆژ بە هەشت سەعات و ئیشی شەو بە شەش سەعات «بەندی یەکەم». هەروەها لە «بەندی دووەم و سێیەم»دا، داوا دەکا، کرێکار ماف ئەوەی هەبێ مووچەی رۆژانی مۆلەت و جەژنە رەسمی یەکان وەر بگرێ. لە «بەندی چوارەم و پێنجەم»دا، داوا دەکا گەر کرێکار لە کاتی ئیش کردندا کەفتەکار بوو، یان پیری زۆری بۆ هێنا، مافی ئەوەی هەبێ پارەی بدرێتێ و خانەنشین بکرێ. لە «بەندی شەشەم و حەوتەم»دا، داوا دەکا ئیش پێ کردنی مندال و کرێکاری بیانی قەدەغە بکرێ. لە «بەندی هەشتەم»، داوا دەکا مەشق بە کرێکاران بکرێ و لە «بەندی نۆهەم»دا، داوا دەکا «مافی کرێکاران لە چەوساندنەوەی سەرمایەداران و سەرەك کارگەو کۆمپانیاکان بپارێزرێ،

ئەوەیش؛ یان بەدامەزراندنی بیرۆیەکی کریکارانە دەبێ، یاخود بە پێکهێنانی چەند لیژنەیەك، لە بابەتی لیژنەی دیسپلین‌و ئەرکی تەماشاکردنی داواو شکایەتی کریکارانی پێ دەسپێردرێ ». ماددەکانی تریش پەیوەندی‌یان هەبوو بە قەلاچۆکردنی نەخوێندەواری و تەندروستی‌و دیاری‌کردنی رۆژانەو شتی لەو بابەتەوە.[٢٠٢]

هەر لەم ماوەیەدا، هۆیەکی دەرەکی‌ی هاتە پێشەوەو چ ئینگلیزەکان‌و چ کاربەدەستانی عیراقی ناچار کردتا، رادەیەك بایەخ بە یاسای کریکاران بدەن. ئەو هۆیەیش ئەوە بوو؛ عیراق بوو بە ئەندامی « کۆمەڵەی گەلان » کە ماددەی « ٢٣ آ » ی بەرنامەکەی دەقاودەق دەڵێ:

« دەبێ ئەندامانی کۆمەڵەی گەلان هەل‌و مەرجێکی مرۆڤانە بۆ ئیش پێ کردنی پیاوو ژن‌و منداڵ دابین بکەن، ئەمەیش تەنها بە هۆی یاساوە دەبێ‌و بەس...»[٢٠٣] لەولایشەوە بیروی کریکارانی دەوڵەتان » ی سەر بە « کۆمەڵی گەلان »، هەر لە ناوەڕاستی سالانی بیستەوە، بایەخێکی باشی دابوو بەوەی کە ئاخۆ عیراق بە سیفەتی ئەوەی دەوڵەتێکەو لە سایەی ئینتیداب دایە، تا چ رادەیەك یاساکانی رێکخراوە کانی نێوان دەوڵەتان پەیرەو دەکا. لە ٢٥ ی مانگی ئاياری ساڵی ١٩٢٦ دا، مەندووبی سامی‌ی بەریتانیا، سەبارەت بەو یاسایانەی « کۆنگرەی کاری دەوڵەتان » لە کۆبوونەوەکانی سالانی ١٩١٩ ـ ١٩٢١ بریاری لەسەر دابوون، یادداشتێکی ئاراستەی سەرەك وەزیران کرد و تێیدا دەپرسێ ئاخۆ تا چ رادەیەك دەتوانرێ « هەندێ لەو بریارانە بە تەواوی یان پاش دەستکاری کردینان جێ بەجێ بکرێن...» بە تایبەتی ئەوانەی کە پەیوەندی‌یان بە ئیش پێ کردنی منداڵان‌و شەوکاری ئافرەتان‌و شتی لەوبابەتەوە هەیە.[٢٠٤] دام‌و دەزگاکانی ئینتیداب لای خۆیانەوەو بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٢٦ دا و لەو راپۆرتەدا کە ناو بەناو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەبردنی عیراق پێشکەش بە « کۆمەڵەی گەلان » یان دەکرد، وەسپێکی گشتی‌ی باری ژیان‌و گوزەرانی کریکاران و هەل و مەرجی ئیش‌کردن لە وولاتدا، دەکا:[٢٠٥]

بەڵام نە ئینگلیزەکان و نەکاربەدەستانی عیراق، پەرۆشی ئەم مەسەلەیە نەبوون. ئەوەتا لە رۆژی ٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٦ دا، وەزارەتی ناوخۆ وەلامی یادداشتەکەی « مەندووبی سامی » بەم جۆرە دەداتەوەو دەڵێ:

«.. کریکارانی عیراق ئەو قەبارە رێك‌و پێکەیان نی‌یە، تا ئەو رێککەوتنامانەی لە بارەیانەوە مۆر دەکرێن جێ بەجێ‌یان بکەین. لەبەر ئەوە بە

پێویستی نازانین لەم ڕووەوە هیچ هەنگاوێك بنێین..»[٢٠٦]

هەڵوێستی بە کردەوەی لێپرسراوانیش ئەو حەقیقەتە باشتر دەچەسپێنێ بۆچی « فایلی کرێکاران لەوەزارەتی ناوخۆدا، لەدوای ٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦ وە تا سەرەتای ساڵی ١٩٢٩ هیچ شتێکی سەبارەت بە مەسەلەی کرێکاران تێدا نی یە...»، وەك بەڵگەنامەیەکی ڕەسمی ی ئەو سەردەمە، دەقاودەق باسی دەکا.[٢٠٧]

پاش سێ ساڵ گوێ خەفاندن، دەبینین حکومەتی عیراق لە ناکاو مەسەلەی کرێکارانی بیر دەکەوێتەوە، بەڵام نەك لەبەر خاتری چاوی ئەوان بەڵکو بە هۆی ئەوەی خەریك بوو، ببێتە ئەندامی « کۆمەڵەی گەلان ». لە ١٢ی شوباتی ١٩٢٩ دا، سکرتاریەتی ئەنجومەنی وەزیران یادداشتێکی بۆ وەزارەتی ناوخۆو دارایی و ئەشغال و هاتوچۆ ناردو تێیدا دەست بۆ نووسراوەکەی ٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦ درێژ دەکا و ڕای سەرەك وەزیرانیشی دەخاتە پاڵ و دەڵێ:

«... پێویستە حکومەتی عیراق، وەك هەموو حکومەتانی تر بەتەنگ ڕێکخستن و چاودێری کردنی هەل و مەرجی ئیش کردنەوە بێ. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا کاتی ئەوە نەهاتووە، دایەرەیەکی تایبەتی بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم ئەرکە پێك بهێنرێ، پێشنیاز دەکا لە ئێستاوە ئەرکی چاودێری کردنی هەل و مەرجی گشتی ی ئیش کردن لە عیراق دا، بخرێتە ئەستۆی یەکێك لە وەزارەتەکان..»[٢٠٨]

بە هۆی ئەوەیشەوە کە لێپرسراوان بە باشی نەیان دەڕوانی یە کرێکاران، ئەم مەسەلەیە کەوتە گێژاوی ڕۆتین و بگرەو بەردەی نێوان دامودەزگا ڕەسمی یەکانەوە. وەزارەتی ناوخۆ بەو جۆرە وەڵامی دایەوە گوایە وەزارەتی ئەشغال و هاتوچۆ « ئەو دایەرەیە یە کە دەبێ ئەو ئەرکەی پێ بسپێردرێ ». وەزارەتی ئەشغال و هاتوچۆیش، وەڵام دەداتەوەو دەڵێ: جێ بەجێ کردنی ڕێککەوتنامەی نێوان دەوڵەتان بە سەر کرێکاراندا کارێکی « ئێجگار گرانە »، لەبەر ئەوە پێشنیاز دەکا، دایەرەیەك یاخود وەزارەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێ و ئەم ئەرکەی بخرێتە ئەستۆ. پاشان وەزارەتی دارایی داوای وێنەیەکی ئەو ڕێککەوتنامەیە دەکا، تاوەکو لێ ی بکۆڵێتەوە.

پاش ئەوەی « چەند مانگێك ئەم مەسەلەیە خەوت » وەك بەڵگەنامەیەکی ڕەسمی ی ووتوویە[٢٠٩]، ڕۆژی ٣/١١/١٩٢٩ وەزارەتی ناوخۆ بەوە قایل بوو کە بەڕێوەبەرایەتی شارەوانی یەکان و ئەو دایەرانەی سەر بە ئەوین « چاودێری هەل و مەرجی ئیش کردن لە عیراقدا » بکەن. بەڵام بەڕێوەبەرایەتی ناوبراو لەوە دەستەوسان تر بوو، بتوانێ ئەم ئەرکە بەجێ بهێنێ و سەرژمێرو زانیاری تەواو لە

بارەی کرێکاران و مەرجی ئیش پێکردنیانەوە پێشکەش بکا؛ بۆیە لە مانگی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ دا هەڵوەشێنرایەوە.[٢١٠] ئەگەرچی « هەمیشە کرێکاران نارەزاییان دەردەبڕی وهەندێ لە کۆمەڵەکانیان بەردەوام لە رۆژنامەکانی ناوخۆدا شکایەتیان دەکرد...»، وەك سەرچاوەلێپرسراوەکان خۆیان، دانی پیا دەنێن.[٢١١] دەڵێین سەرەڕای ئەمانەیش مەسەلەی چاودێری کردنی هەل و مەرجی ئیش‌کردن بە تەواوی پشت گوێ خرا.

لەبەر ئەو هۆیەی دوایی و « بە هۆی ئەوەی کە لیژنەی هەمیشەیی ئینتدابی سەر بە کۆمەڵەی گەلان بایەخێکی زۆری بە مەسەلەی کرێکارانی عیراق دەدا » ولە ئەنجامی ئەوەیش‌دا کە هەندێك لایەنی سیاسی لە ژێر کارتێکردنی ئەم دوو هۆیەدا کەوتنە خۆ، رژێم ناچار بوو هەڵوێستی خۆی سەبارەت بە مەسەلەی کرێکاران وردە وردە بگۆڕێ. ئەوە بوو، لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣١ دا نوێنەری « دلێم » کە « دکتۆر فایەق شاکر » بوو، پرۆژەیەکی پێشکەش پەرلەمان کرد تاوەکو بکرێتە بناغەی یاسایەکی سەربەخۆی کرێکاران لە وڵاتدا. پرۆژەی ناوبراو، بە نۆ خاڵی سەرەکیی ئەم مەسەلانەی دیاری کردووەو رێ و شوێنی بۆ داناون.

١ ـ دیاری کردنی سەعاتی ئیش‌کردن.

٢ ـ کرێی رۆژانی جەژن و ئەو رۆژانە بدرێتە کرێکارە هەمیشەیی‌یەکان کە کارگەو داموو دەزگاکان بە رەسمیی لەکار دەکەون.

٣ ـ کرێکاران لە زوڵم و ستەمی سەرمایەداران بپارێزرێن.

٤ ـ ماڵی کرێکاران لە کاتی نەخۆشی‌دا بچەسپێنرێ و بەتەنگ چارەسەر کردنیانەوە بن.

٥ ـ زامنی تەواوەتی‌ی ئەو کرێکارە هەمیشەیی‌یانە بکرێ کە لە ئیش دەردەکرێن.

٦ ـ گەر کرێکار لە کاتی ئیش کردن‌دا کەفتەکار بوو، چەردەیەك پارەی لە بریتی بدرێتێ.

٧ ـ ئەو کرێکارانەی ماوەیەکی زۆر لای کۆمپانیاکان ئیش دەکەن و پاشان توانای ئیش‌کردنیان نامێنی، مووچەی خانەنشینی‌یان بدرێتێ.

٨ ـ ماوە نەدرێ ئیش بە منداڵان بکرێ.

٩ ـ دەبێ کۆمپانیاکان لەو ئیشانەدا کە رۆڵەکانی عیراق تێیدا شارەزان، ئەوان دابمەزرێنن.[٢١٢]

کرێکاران و لایەنە سیاسی‌یەکانی وڵات بەپیری ئەم پرۆژەیەوە چوون و

خۆشحاڵی ی خۆیان دەربڕی و پاشان پەرلەمان بڕیاری لەسەرداو لە کۆبوونەوەی ڕۆژی ١١ی کانوونی یەکەمدا، ڕایسپارد لایەحەیەکی یاسایی « لە بارەی مافی کرێکارانەوە » دابنرێ. دوای ئەوە لە ڕۆژی ١٩ی ئایاری ١٩٣١ دا ئەنجومەنی وەزیران بڕیاری‌دا لیژنـەیەك بـە سەرۆکـایەتی وەزیـری ناوخـۆ « موزاحیم ئەلپاچەچی » و ئەندامێتی ی بەڕێوەبەری گشتی ی مەعاریف « ڕەشید ئەلخواجە » نوێنەری وەزارەتی مەعاریف و سەرۆکی دیوانی نووسینەوەی یاسا و نوێنەری وەزارەتی داد « نەسرەت ئەلفارسي » و دکتۆر « ب. ە. یکز » ی نوێنەری وەزارەتی تەندروستی ی لەگەڵ حاکمێکی بەریتانیایی‌دا بە سیفەتی ڕاوێژکاری یاسایی، پێك بهێنرێ بە مەرجێك « مەحموود ئەحمەد » ی سکرتێری شارەوانی یـەکان ئیش و کاری سکرتاریەتی ئەو لیژنەیە ڕاپەڕێنێ کە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕێککەوتنامەو لایەحەکانی دەوڵەتان دروست بووەو پەیوەندی‌یان بەمەسەلەی کرێکارانـەوە هەیەو ئاخۆ تا چ ڕادەیەك دەتوانرێ لە عیراق‌دا جێ بەجێ بکرێ. ئەنجومەنی وەزیران مافی ئەوەیشی دا بە لیژنەی ناوبرا کە یەکێك یان دوو کەس لە ئەندامانی بنێرێت سەر لە « بیرۆی کرێکانی دەوڵەتان » بدەن لە « ژنێف ».[٢١٣]

لیژنەکە لە ٣٠ لایەحەی یاسایی و ٣٩ ڕاسپاردەی کۆڵییەوە کە « بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان » بڕیاری لەسەر دابوون. بە هەموو توانایشی‌یەوە هەوڵی‌دا پەلپ و بیانووی وا بدۆزێتەوە تاوەکو یاسایەکی تایبەتی بۆ کرێکاران دەرنەکرێ یان ماوەنەدا ئەو لایەحە دەوڵەتی‌یانەی نووسراون لە عیراق‌دا جێ جێ بکرێن. لەبەر ئەوە شتێکی سروشتی و چاوەڕوان کراو بوو کە لیژنەکە[٢١٤] بگاتە ئەو بۆ چوونەی کە « لە حاڵی حازردا، زۆر بەکەمی ی نەبێ... توانای جێ بەجێ کردنی » ناوەرۆکی ئەو لایەحەو ڕاسپاردانە لە عیراق‌دا نی‌یە.. سـووریش بوو لەسـەر ئەوەی کە چەندین دەوڵەتی ئەندام لە ـ کۆمەڵی گەلان ـ دا بەشداریی هەموو ئەو ڕێککەوتنامانەی ـ بیـرۆی کرێکـارانی دەوڵەتان ـ نـەبوون و تـەنها لە چـەند ڕێککەوتنامەیەك‌دا هاوبەشی‌یان کردووەو بەس.[٢١٥]

لەم کاتەدا « جەعفەر ئەلعەسکەری » کە وەزیری مفەوەزی عیراق بوو لە « لەندەن » گەیشتە « ژنێف » و پەیوەندی بە لێپرسراوانی ـ بیرۆی کـرێکارانی دەوڵەتان ـ ە وەکرد. بیرۆی ناوبراویش ڕایسپارد کە لای کەم دەبێ عیراق بەم لایەحانەی خوارەوە قایل بێ.

١ ـ یـاسای دیـاری کردنی سـەعاتی ئیش کـردن و ڕێکخستنی ئیشی منداڵ و ئافرەتان.

٢ ـ یاسای پارێزگاری کردنی تەندروستی کرێکاران.

٣ ـ یاسای ـ تعویض ـ ی کرێکاران، کە لە کاتی ئیشدا کارەساتی قەزاو قەدەریان لێ روو دەدا.
٤ ـ یاسای پێکەوە نانی نیقابەی کرێکاران و پێکهێنانی رێکخراوی ئەوتۆ لە ناکۆکی یەکان بکۆڵێتەوەو بە لایە کیاندا بخا.
٥ ـ یاسای ئیش پێ کردنی کرێکاران و پاراستنی مووچە.
٦ ـ یاسای هاندانی دروست کردنی کۆمەڵی کشت و کاڵی.

سەرەڕای ئەوەی کە وولات بە ئەندازەیەکی لە ڕادەبەدەر پێویستی بەم یاسایانە هەبوو، تاوەکو کاروباری ئیش کردن و کرێکارانیان پێ رێك بخا، کەچێ ئەو وەزیرە سوور بوو لەسەر ئەوەی: «عیراق لە حاڵی حازردا و بەر لەوەی بچێتە کۆمەڵی گەلانەوەو ببێتە ئەندامی لیژنەی کرێکارانی دەوڵەتان هیچ رێککەوتنامەیەك مۆر ناکا و بە پێویستی نازانێ » و « ئەو کاتەیشی چووە ناو کۆمەڵی گەلانەوە، هەر ئەوەندەی لەسەرە بە هەندێکیان قایل ببێ و هیچی تر ». دیارە مەرامیشی هەر ئەوە بوو « ئەوکۆسپە لابچێ »[٢١٦] کە رێگای لە عیراق گرتبوو بچێتە کۆمەڵی گەلانەوە. لەبەر ئەوە شتێکی سەیر نەبوو کە « جەعفەر ئەلعەسکەری » نەیتوانی چیتر لە « ژنێف » چاوەڕوان بکا، تاوەکو ئاگاداری « پێشنیازەکانی بیرۆی کرێکاران » ببێ، ئەوە بوو بە هۆی نزم بوونەوەی نرخی « پاوەن » ەوە بە پەلە گەڕایەوە بۆ « لەندەن »[٢١٧] بەڵام داوەتی سەرۆکی « بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان » ی کرد، سەر لە عیراق بدا، بەتایبەتی چونکە بیرۆی ناوبراو خۆی نەدەکرد بە خاوەنی مەسەلەی کرێکارانی عیراق و بە پیریەوە نەدەچوو.

بەو جۆرە دانانی یاسای کارو کرێکاران هەر لە ناو چوار دیواری ئەنجومەن و وەزارەتەکاندا، لە نێوان رۆتین و دەستاودەست پێکردندا دەخولایەوە، بێ ئەوەی بگاتە ئەنجامێکی هەست پێکراو. ئەمە لە کاتێکدا کە حکوومەت گفتی دابوو ساڵی ١٩٣٢ لە دانانی یاسای کرێکاران ببێتەوە.[٢١٨]. بەڵام هەنگاوی هەرە گرنگی حکوومەت لەگەڵ سەربەخۆیی وولاتدا، لەم بارەیەوە ئەوە بوو دوو ماددەی خستە ناو « یاسای بەڕێوەبەردنی شارەوانی یەکان » ەوە کە ساڵی ١٩٣١ دەری کرد. ئەم دوو ماددەیەیش پەیوەندی یان بە کرێکاران و سنعاتکارانەوە هەبوو:

« ماددەی ٥٥ ـ وەزیری ناوخۆ بۆی هەیە بە پێی ئەم ماددەیە رێ و شوێن بۆ چاودێری کردن و پشکنینی هەڵ و مەرجی ئیش کردن و خۆش گوزەرانی ی کرێکاران لە رووی کۆمەڵایەتی یەوە دابنێ..»

« ماددەی ٥٨ ـ چۆنیەتی پێکهێنانی نیقابەی پیشەوەران‌و کاسبکاران‌و سنعا تکاران ـ دیارە کرێکاران نا. ك. م ـ ، بە ستراوە بە یاسایەکی سەربەخۆوە.».[٢١٩]

بێ گومان ناوەڕۆکی ئەم دوو ماددەیە هیچی لە واقیعی ژیانی نالەباری کرێکاران نەگۆڕی وهەردەبوو ئەم هەڵوێستە سەلبی‌یەی حکوومەت بەرامبەر بە دانانی یاسایەکی تایبەت بە کرێکارانەوە ئەوەندەی تر کرێکاران بورووژێنێ. ئەمەیش بە روونی‌ی لە ناوەڕۆکی ئەو یاددا شتانەدا دەردەکەون کە کۆمەڵەی کرێکاران‌و پیشەوەران لە کۆتایی سالانی بیستدا، ئاڕاستەی لێپرسراوانیان کردووە. لەو یادداشتەدا کە « محەممەد سالح ئەلقەزاز » بە ناوی « کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك » ەوە، پێشکەش بە ئەنجومەنی وەزیران و پەرلەمان‌و چەند وەزارەتێکی کردووە، دەڵێ:

«.. کۆمەلانی کرێکاران‌و سنعاتکاران وەڕس بوون ئەوەندەیان داوا لە حکوومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عیراق کرد یاسایەك دابنێ‌و بەرژەوەندی کرێکارانی عیراق لە چنگ تۆخیانی کۆمپانیاکان‌و سەرمایە داران بپارێزێ.. ئەوە ویژدان نی‌یە حکوومەت کۆمپانیاکان بپارێزێ و دەستبەرداری کرێکاران بێ بەو چەشنە بمێننەوە، بێ ئەوەی یاسایەك هەبێ لە زوڵم و ستەم بیان پارێزێ..»[٢٢٠]

ئا بەو جۆرە کرێکارە عیراقی‌یەکان بە درێژایی سالانی داگیرکردن‌و ئینتیدابی بەریتانی، لە یاسای کرێکاران بێ‌بەش کران، بە مەیش ئەوەندەی‌تر گیروگفتی کارو کرێکاران ئالۆز بوو، بە ڕادەیەك لەو قۆناغەدا بووە داینەمۆی بزووتنەوەی تێکڕای کرێکاران لە وولات دا.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

* مەبەست پەرسەندنی بزووتنەوەی کرێکارانە لە ناوچەرکەی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان‌و تیژ بوونی ناکۆکی نێوان چینی بۆرژواو پرولیتاریای ئەو وڵاتانەیە کە بە هۆی لەدەست چوونی وولاتانی ژێر دەستەوە دوو چاری تەنگو چەڵەمەی ئابووری دەبن. ـ وەرگێڕ ـ

١ ـ مەبەستمان لە سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیستی‌یە لە رووسیدا، هەروەها شۆڕشەکانی چینی بۆرژوا کە هەندێکیان بوونە هۆی دامەزراندنی سیستەمی نەتەوەیی ، وەك لە تورکیادا

رووی‌دا ، و هیچ نەبێ لە سەرەتادا هەڵوێستی دژ بە ئیمپریالیزمی جیهانی و ئیمپریالیزمی بەریتانیایی‌یان هەبوو.

٢ ـ بڕوانە: A. L. Haldane, the Insurrection Mesopotamia 1920, London, 1922, P. 108.

٣ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك ، ١٩٢٩ ـ ١٩٣١ ، « ئەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یەکە میری بۆ ئەو مەبەستە ئامادەی کردووە».

٤ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة السكك ١٩٢٦.

٥ ـ هەر ئەو هۆیەیش پاڵ پێوە نان، ڕێگای هەولێر ـ ڕەواندوز ـ ڕایات، ڕابکێشن. لەمەڕ ئەو وتووێژانەیش کە سەبارەت بە ڕاکێشانی ڕێگای ئاسنی نێوان مووسڵ و بەغدا کرا و دەیانویست لەڕێگای کفری ـ کەرکووک ـ هەولێرەوە ئەنجامی بدەن، بڕوانە:

A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920, P. 19.

٦ ـ ئەو ڕۆژگارە ئازەربایجانی سەرووی بەدەست دوژمنانی شۆڕشی ئەکتۆبەرەوە بوو. جا بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان خۆیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان بکەن لە شکرێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی ژەنەڕاڵ « دنستر ڤیل » ڕەوانەی ئەو مەڵبەندە کرد.

٧ ـ بڕوانە: G. Napier. the road from Baghdad to Batu (the Geographical Journal) London. vol. L III, No I. January 1919

٨ ـ المركز الوطني للوثائق. File No. 45/36. Railway — 1924.

٩ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە.

١٠ ـ ئەو زانیاری‌یە بنچینەیی‌یانەی لەمەڕ ڕێگای ئاسن نووسراونەتەوە، لە ڕاپۆرتەکەی ژەنەڕاڵ « هامند » و ئەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یەوە، وەرگیروان کە لیژنەیەکی سەر بە میری ئامادەی کردبوو. «بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي. رقم الملفة. ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك: ١٩٢٦؛ الوحدة الوثائقية؛ البلاط الملكي. رقم الملفة ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٩ ـ ١٩٣١.

١١ ـ بڕوانە: بەشی دووەمی ئەم کتێبە.
المركز الوطني للوثائق. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك.

١٢ ـ ١٩٢٦ « ڕاپۆرتەکەی ژەنەڕاڵ هامند ».

١٣ ـ Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925 Baghdad 1925. P. 16.

١٤ ـ (Report by the Britannea Majesty's to the council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926) London, 1927, P. 29.

١٥ ـ (Special report by His Majesty's, Government in th United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during the period 1920 - 1931) London. 1931. P. 246.

١٦ ـ (The Iraqi Directovy, general and Commercial Directory of Iraq 1936). Baghdad. 1936. P. 299.

١٧ ـ (Basrah port. Administration Report of the fiancial year 1925 — 1926) Baghdad Administration Report of the finan-cial year 1926 — 1929) Baghdad 1927. P. 37.

١٨ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1928.) P. 29. (Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Irel and to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1913 London 1931. P.P. 64 .

١٩ ـ لە شوێنێکی تردا باسی ئەوە دەکەین ئەم مەسەلەیە تا چەند کاری لە بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق کردووە.

٢٠ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: کتێبەکەی ئا . م . هاملتن کە ئەندازیارو سەرپەرشتی کەری ئەو ڕێگایە بوو .A. M. Hamilton, Road through Kurdistan. London 1937

٢١ ـ بڕوانە ڕۆژنامەی: «نداء الشعب» بغداد. ٤ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢٢ ـ بڕوانە: Report on the administration of Iraq for the year 1931 P. 66.

٢٣ ـ Special Report of the progress of Iraq during the Period 1920 — 1931. P.138.

٢٤ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1928. PP/ 165 — 166.

٢٥ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٣/٢. موضوع الملفة: شركة النفط التركية ١٩٢٦.

Report on the administration of Iraq for the year 1928. S. shwedran, The Middle East, Oil and the Great Powers, New york 1955. P. 78. The Iraqi Directory, 1936. P. 522.

٢٦ ـ E. A. Kinch, Secil effects of the oil industry in Iraq. P. 104. The Iraqi Directory 1936. P. 522.

٢٧ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1928 P. 29.

هەروەها. « الدكتور محمد سلمان حسن » سەرچاوەی پێشوو. ل ٢٩٠.

٢٨ ـ دەستەی بەڕێوەبەری ئەم کۆمپانیانە بریتی بوون لە « حەمدی ئەلپەچەچی » و « نەجیب ئەلئەسفەر » و « سابت عەبدولنوور » بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٣/٢. موضوع الملفة: شركة النفط التركية ١٩٢٢.

٢٩ ـ هەر ئەو فایلەی پێشوو.

٣٠ ـ ئەمە جگە لەو سەرمایەدارانەی زوو کە پەیوەندییان بەکۆمپانیابیانییەکانەوە هەبوو.

٣١ ـ نووسەری وا هەیە سالی ١٩٢٩ کە یاسای پشتگیری کردنی پیشەسازی نیشتمانی ی تێدا دەرچوو، بەمێژووی ئەش‌و نماکردنی پیشەسازیی نوێی عیراق دادەنێ. بەنموونە: بڕوانە: « الدكتور نوری خلیل البرازی، الصناعة ومشاریع التصنیع في العراق. القاهرة. ١٩٦٧ » ل ٢٨ ـ ٢٩.

٣٢ ـ بۆ زیاتر شارەزابوونی ئەم کارگانە بڕوانە:

Report on the administration of Iraq for the year 1928. P. 29

Report on the administrarion of Iraq for the year 1931.

P. 66. K. M. Langley, op. cit., PP. 37, 45 — 46. 57 — 59.

«العراق» ٣٠ حزیران و ١٠ تموز ١٩٢٨؛ « الاستقلال »، ١٧ تشرین الثاني ١٩٣١، « الدلیل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦ » بغداد ١٩٣٦ ص ٧٩٠ ـ ٧٩٨. سعید عبود السامرائي. الانماء الصناعي وقواعده الاساسیة في العراق. بغداد ١٩٦٠ ل: ٢٦. ٣٢ ـ ٣٣، ٤٧.

٣٣ ـ سەر ژمێریکی وردی کرێکارانی کوورەخشتمان لا نییە کە ژمارەی ڕاستەقینەیانمان لەو قۆناغەدا بۆ دەست نیشان بکا. بەلام دەتوانین بە بەراورد کردن لەتەک سالانی دوایی‌دا پێوانەیەکیان بۆ دابنێن. لە سالانی جەنگی دووەمی جیهانی دا ژمارەی کارگەی خشت دروست کردن بە تەنها لەناو بەغدا دا ١١ « کارگە بوون‌و ژمارەی کرێکارەکانیان سێ هەزار کەس زیاتر بوو. بڕوانە: « الدكتور محمد سلمان حسن » سەرچاوەی پێشوو. ل: ٣٠٥.

٣٤ ـ لەبەر ئەوەی جموجۆڵی سیاسی‌و فیکری کەوتە ناو هەموو ڕیزەکانی گەلی عیراقەوە، لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگ یەک لە دوای یەک چاپخانەی نوێ دەهێنرایە وولاتەوە. بۆیە ژمارەیان بە خێرایی زیادی کرد. هەندێکیان بۆ یەکەمجار لە شاری « کەرکووک » و « سلەیمانی » و « عەمارە » و هی تریشدا دامەزرا. بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: « شهاب احمد الحمید. تاریخ الطباعة في العراق، مطابع القطاع الخاص: ١٨٣٠ ـ ١٩٧٥. الجزء الاول. بغداد. ١٩٧٦ »؛ « العراق » ٢ آب ١٩٢٢.

٣٥ ـ ، العراق ، ٢٨ تموز ١٩٢٢.
٣٦ ـ بڕوانه: ، الدكتور محمد سلمان حسن ، سەرچاوەی پێشوو. ل ٢٨٩.
٣٧ ـ ڕۆژنامەی ، الدليل ، بغداد ٢٦ مايس ١٩٢٩.
٣٨ ـ Special Report. P. 247.
٣٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٣/٥. موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم. (٣٢/١/٧ ـ ١٩٣٢/١٢/١٧).
٤٠ ـ بڕوانه: Ghassan R. Atiyyah, Iraq 1908 — 1921. Political Study, Beirut, 1973. P.228.
٤١ ـ Iraq Railways. administration Report for the year 1924 — 1925. P. 16. (League of Nation Frontier bitween Turkeyand Iraq. P.5. Report on the administration of Iraq for the year 1926. P. 29
٤٢ ـ G. Morias, The Hashemite Kings, London 1959 P. 57
٤٣ ـ لە سایەی پەیوەندی بەرهەمهێنانی نوێ ی سەرمایەداری‌دا، کاری پیشەیی رووەو قۆناغێکی بالاتر کەشەدەکا پێ دەوترێ بەرهەمی مانیفاکتۆرەیی. ئەم چەشنە بەرهەمهێنانە لەجاران زیاتر پشت بە دابەش‌کردنی کار و کاری کرێ گرتە دەبەستێ‌و خۆی لە خۆیدا هەنگاوێکی گرنگە رووەو بەرهەمهێنانی پیشەسازیی نوێ.
٤٤ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: ، الدكتور محمد سلمان حسن ، سەرچاوەی پێشو ل ٢٨٢ ـ ٢٨٣ هەروەها: Special Report P. 247
٤٥ ـ بەنموونە بڕوانە: ، مفصل جغرافية العراق ـ طه الهاشمي ـ بغداد ١٩٣٩ ، ل ٤٠٢.
٤٦ ـ لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەم دا والی مووسڵ ٨٠ تۆپی لە ژێر دەست‌دا بوو، زۆربەیان لە ڕەواندوز دروست کرابوون. ئێستایش نموونەی ئەو تۆپانە لە مۆزەخانەی سوپایی بەغدادا دانراون‌و درێژی یەکێکیان ٣ مەترو ٢٣ سانتیمەترە.
٤٧ ـ ، انور المائي. الاكراد في بهدينان. موسل ١٩٦٠ ، ل ٣
٤٨ ـ Mark Sykes The caliphs Last heritage, A short histouy of the Turkish Empire, London 1915. P. 344.
C. G. Edmonds. Kurds, Turks and Arabs, Politics, travel and research in north Eastren Iraq 1919 — 1925. London, 1957. P. 60.
٤٩ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: ، الدكتور محمد سلمان حسن ، سەرچاوەی پێشوو ل. ٣٤٣ ـ ٣٤٧
K. M. Langely, op. cit., P. 23.
٥٠ ـ K. M. Langely, op.
٥١ ـ دەقی ئەرزوحاڵەکە لە ڕۆژنامەی «العالم العربي» ی ڕۆژی ٩ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٢ دا بڵاو کراوەتەوە.
٥٢ ـ بڕوانە: محاضر مجلس النواب لسنة ٩٢٨ واعتيادی بغداد ١٩٢٨ ل: ١٨٩ ـ ١٩١.
٥٣ ـ لەو دەقەدا کە دکتۆر وەری گرتووە، هەڵەیەکی زمانەوانی تێدایە، ڕاستی کردووەتەوە.
٥٤ ـ ، العالم العربي ، ٩ تشرين الثاني ١٩٣٢.
٥٥ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق: الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي: رقم الملفة ص/٥/٣ موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم (٩٣٢/١/٧ ـ ١٩٣٢/١٢/١٧) تاييد مطاليب عمال احذية الموصل. ، العالم العربي ، ٢٥ تشرين الثاني ١٩٣٢.
٥٦ ـ وەك شتومەکی چنراو. بڕوانە: K. M. Langely, OP. cit., P.23.
٥٧ ـ بڕوانە: ، جريدة: نداء الشعب ، بغداد. ١٥ كانون الاول ١٩٣٠.
٥٨ ـ ، جريدة نداء الشعب ، ٢٩ كانون الاول ١٩٣٠.
٥٩ ـ لە ڕۆژنامەی ، العراق ، ی ڕۆژی ٩ مارتی ١٩٣١ ەوە، وەرگیراوە.

٦٠ ـ بروانه: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: د/١٤ موضوع الملفة: الاحزاب السياسية.
٦١ ـ بروانه: « العالم العربي » ١٧ شباط ١٩٢٧. جريدة « الرصافة » بغداد ٢ حزيران ١٩٣٠؛ « نداء الشعب » ٧ تشرين الثاني و ١٥ و ٢٢ كانون الاول ١٩٣٠ و «٥» كانون الثاني ١٩٣١؛ « الاستقلال » ١٧ تشرين الثاني ١٩٣١. ئەمانەو چەند رۆژنامەو گۆڤارێكی تری ئەو رۆژگارە
٦٢ ـ دەقی ئـەو سێ مـاددەیـە لە « العـالم العـربي » ی رۆژی ٢ ی تشـرینی یـەكـەمی ١٩٢٩ دا بلاوكراونەتەوە.
٦٣ ـ بروانە: « هاشم جواد. مقدمة في كيان العراق الاجتماعي بغداد. ١٩٤٦ » ل ٦٧.
٦٤ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ٧٠.
٦٥ ـ لە شوێنێكی تری ئەم بەشەدا بە درێژی لەم باسە دەدوێین.
٦٦ ـ بروانە: (Report on administration of Iraq for the year 1926.) P. 29.
٦٧ ـ بروانە: « العالم العربي » ٢٨ تشرين الاول ١٩٣٢.
٦٨ ـ المركز الوطني للوثائق. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم (١٩٣٢/١/٧ ـ ١٩٣٢/١٢/١٧). Repot on the administration of Iraq for year 1931. P. 28.
٦٩ ـ بروانە: « رزوق شماس. مشكلة العمال في العالم وفي العراق. بغداد ١٩٣٦. » ل ١٩٤.
٧٠ ـ روپیەیەك دەكاتە ٧٥ فلوس.
٧١ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926. P. 29.
٧٢ ـ المركز الوطني للوثائق. File No. 164/24. Labour 1919
٧٣ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926 P. 29.
٧٤ ـ بروانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٣٥، موضوع الملفة: العمال وماينعلق بهم (١٩٣٢/١/٧ ـ ١٧ ـ ١٢ ـ ٩٣٢).
٧٥ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926 P. 29.
٧٦ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1931 P. 365.
٧٧ ـ « رزوق شماس. مشكلة العمال في العالم وفي العراق.» ل ١٩٤.
٧٨ ـ Special Repout. P. 247.
٧٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال وماينعلق بهم. (١٩٣٢/١/٧ ـ ٩٣٢/١٢/١٧).
٨٠ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بروانە: المركز الوطني للوثائق. هەر ئەو فایلەی پێشوو. هەروەها. « العراق » ٣ تموز ١٩٢٢. هەروەها. Report on the administration. of Iraq for the year 1926., P. 29. Special Report PP. 246 — 247.
٨١ ـ بروانە: المركز الوطني للوثائق. File No. 10/11. 1921
٨٢ ـ « نداء الشعب » ٤ تشرين الثاني ١٩٣٠.
٨٣ ـ « العراق » ٣ آذار ١٩٣١.
(بە نموونە: لە حوزەیرانی ١٩٣١ دا، پتر لە دوو هەزار بەند لە مووسڵ لە دەرەوەی بەندیخانە دا بە رۆژانەی ٤ ـ ٦ ئانە ئیشیان پێ دەكرا. هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی ئەو بەندانەی لە « حیللە » بەخۆڕایی ئیشیان پێ دەكردن گەیشتە ٣٢٤٥ و لە « كووت » گەیشتە ١٠٨٧ و لە « بەغدا » ١٠٧٠ و لە « بالقووبە » ٦٠٥ و لە « كەركووك » ٢٤٠ و لە « عەممارە » ٣٥ كەس) بروانە: « صدى العهد: ١٧ تموز ١٩٣١ ».
٨٤ ـ « نداء الشعب »، ٤ تشرين الثاني ١٩٣٠. « العراق » ٣ آذار ١٩٣١.
٨٥ ـ Basrah Times. 29 V. 1921.

٨٦ ـ « العراق » ٣٠ آذار ١٩٣١.

٨٧ ـ « نداء الشعب »، ٤ تشرين الثاني ١٩٣٠. (بەرملّا کردنی هەندێك لەو بەندانە هیچ لە واقیع ناگۆڕێ. »

٨٨ ـ بۆ خۆشبەختی ی ئەو بەڕێوەبەرە، لە سەرانسەری شارەکانی عیراق دا بەندیکی زۆر هەبوو. لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٤ دا بە تەنها لەبەندیخانەی « بەغدا » دا ٨٠٠ کەس زیاتری تێدا بوو. (بڕوانە: « العراق »، ٧ شباط ١٩٢٤).

٨٩ ـ دەقی ڕاپۆرتەکە لە: المركز الوطني للوثائق. .File No. 19/11, 1931

٩٠ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. هەر ئەو فایلەی پێشوو.

٩١ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. هەر ئەو فایلەی پێشوو. هەروەها. « العراق » ٢١

٩٢ ـ Basrah Times. 29 V.1921.

٩٣ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. File No. 19/11, 1923. File No. 57/19 — 9 — 1. 1921.

٩٤ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. File No. 57/19 — 9 — 1, 1923.

٩٥ ـ بڕوانە: « العراق تشرين الاول ١٩٢٢.

٩٦ ـ بڕوانە: « الدكتور محمد سلمان حسن » سەرچاوەی پێشوو ل ٣٠٤.

٩٧ ـ « العراق » ٢١ حزيران ١٩٢٢.

٩٨ ـ « العالم العربي » ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٩٩ ـ ئەو ژمارانە، لە سەرژمێری ڕەسمیی بەریتانیا وەرگیراون. بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: Report on the administration of Iraq for the year 1926. PP. 29 — 30. Special Report. PP. 245 — 246.

١٠٠ ـ جريدة « اتحاد الشعب » بغداد ١٣ آيار ١٩٦٠. « العالم العربي » ١٢ كانون الثاني ١٩٣٦ E. A. Kinch. OP. cit. P. 197.

١٠١ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٣/٢، موضوع الملفة: شركة النفط العراقية ١٩٢٧.

١٠٢ ـ نوێنەری شاری « دیوانیە » ـ فەریق ئەلموزهیر ـ بوو.

١٠٣ ـ « الدولة العراقية. محاضر مجلس النواب. الدورة الانتخابية السادسة. الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٥ » بغداد. ١٩٣٦. ل ٤٤٠.

١٠٤ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال وما يتعلق بهم، تقرير وزارة الداخلية عن العمل والعمال في العراق سنة ١٩٣١. Report on the admi Nistion of Iraq for the year 1926. P. 34.

١٠٥ ـ لەو سەردەمەدا، شارەزاترین کرێکار هێشتا نەدەگەیشتە پلەی بچووکترین فەرمانبەری مەدەنی لە کۆمەڵگای عیراقدا.

١٠٦ ـ « نداء العمال » العدد الاول. ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠. ل ١٤.

١٠٧ ـ بڕوانە: A. M. Hamilton. op. cit., P. 61.

١٠٨ ـ Report on the administrati on of Iraq for the year 1929. PP. 31 — 32.

١٠٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣. موضوع الملفة: العمال وما يتعلق بهم (١/١٧ ـ ١٢/١٧/٩٣٢).

١١٠ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926 PP. 29 — 30.

١١١ ـ « العراق » ٤ آذار ١٩٣١.

١١٢ ـ بڕوانە: Iraq Railways, Administration Report for the year 1924 — 1925. P. 16.

١١٣ ـ بڕوانە: « جريدة ـ الاهالي » بغداد. كانوون الثاني ١٩٣٢.

١١٤ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣. موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم (١/٧ ـ ١٩٣٢/١٢/١٧).

١١٥ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. ، هەر ئەو فايلەی پێشوو ، هەروەها ، العالم العربي ، ٣٠ ايلول ١٩٣٢.

١١٦ ـ ، العالم العربي ، تشرين الثاني ١٩٣٠.

١١٧ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة. ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم (١/٧ ـ ١٩٣٢/١٢/١٧).

١١٨ ـ المركز الوطني للوثائق. ، هەر ئەر ئەو فايلەی پێشوو ، هەروەها Special Report P. 245.

١١٩ ـ A. M. Hamilton. OP. cit., P. 61.

١٢٠ ـ بڕوانە ، گەشتێك لە كوردستانا ـ عەلائەددین سەججادی. بەغدا ١٩٥٦. ل ٨٢ ».

١٢١ ـ ، العراق ، ٦ كانون الاول ١٩٢٧.

١٢٢ ـ بۆ نموونە بڕوانە: ، العالم العربي ، ١٣ ايلول و ٢٥ تشرين الاول و ٦ تشرين الثاني ١٩٣٢.

١٢٣ ـ لەو كتێبەیدا كە ناوی: (Road through Kurdistan)ی لێناوە.

١٢٤ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية File No. 45/11. Railways 1922 — 925

١٢٥ ـ هەرئەوفایلەی سەرەوە.

١٢٦ ـ ، جريدة ـ خەبات ، بغداد ٣ تشرين الاول ١٩٦٠. ، نداء الشعب ، ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠.

١٢٧ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: File No 164/32, office of civil Cammissoner — Baghdad, Labour, 1916 — 1920. (Report on the administration for the year 1926) PP. 31 — 32.

١٢٨ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە ، المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية: البلاط الملكي. رقم الملفة ص/٥/٣، موضوع الملفة العمال ومايتعلق بهم (١/٧ ـ ٩٣٢/١٢/١٧). Report on the administra- tion of Iraq for the year 1926 — PP. 31 — 32.

١٢٩ ـ هەر ئەو سەرچاوە.

١٣٠ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم. (٩٣٢/١٢/٧).

١٣١ ـ لە شوێنێكی تری ئەم بەشەدا دێینەوە سەر ئەم باسە.

١٣٢ ـ بڕوانە ، العراق ، ١٩ كانون الثاني ١٩٣١.

١٣٣ ـ المركز الوطني للوثائق. File No 164/37. Labour. 1920 — 1921.

١٣٤ ـ ، العراق ، ٢٥ آيار ١٩٢٧.

١٣٥ ـ ڕۆژنامەكانی ناوخۆ ئەو بڕیارەی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن یان بە كارمساتێك لەقەڵەم دا. بڕوانە ، العراق ، ٢٥ آيار ١٩٢٧.

١٣٦ ـ دوایی دێینەوە سەر ئەم بابەتە.

١٣٧ ـ جريدة ، الاخبار ، بغداد، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٣١: ، الاستقلال ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٣١.

١٣٨ ـ ، العراق ، ٥ تشرين الثاني ١٩٣١.

١٣٩ ـ ، العالم العربي ، ١٦ حزيران و ٧ تموز ١٩٣٢ و ١١ كانون الثاني ١٩٣٣: ، الاخاء الوطني ، ٢٧ حزيران ١٩٣٢.

١٤٠ ـ بڕوانە ، الاخاء الوطني ، ٤ تموز ١٩٣٢.

١٤١ ـ بە نموونە: بڕوانە ، العراق ، ١٠ و ٢٧ آب ١٩٣١.

١٤٢ ـ بە نموونە: بڕوانە ، العالم العربي ، ١٩ شباط ١٩٣٢ ، هەر لەو ژمارەیەدا هەواڵێكی تێدایە باسی ئەوە دەكا كرێكارێكی عیراقی لە بیروت بووە بەزێر بەفرەوەو مردووە ».

١٤٣ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم ١/١٧ ـ ٩٣٢/١٢/١٧).

١٤٤ ـ « العراق » ٢٢ آيار ١٩٢٨.
١٤٥ ـ هەر ئەو سەرچاوە.
١٤٦ ـ بەندی پێنجەمی ڕێککەوتننامەکەی ساڵی ١٩٢٥ کە لەگەڵ کۆمپانیاکانی نەوتدا مۆر کرا دەڵێ: پێویستە « تا دەتوانرێ » کرێکاری عیراقی بەکار بهێنرێن و مەشقیان پێ بکرێ. بەڵام کۆمپانیاکان هەوڵیان‌دا، تا بۆیان بکرێ کەمتر کرێکاری عیراقی دابمەزرێنن. لەبەر ئەوە عیراقی‌یەکان ئەو گلەو پەیمانەی کۆمپانیاکان باسیان دەکرد بە مەرەکەبی سەر کاغەزیان دادەنا، وەك پەیامنێری ڕۆژنامەی « العراق » لە کەرکووك نووسیویە. بڕوانە: « العراق » ٢٧ نیسان ١٩٢٨.
١٤٧ ـ مەبەستمان لەوە نی‌یە ئەوانە بەکرێ گیراوی کۆمپانیاکان بوون، بەڵکو دەتوانین بڵێین چەشنە پەیوەندی‌یەکی دەروونی‌یان لەگەڵ پەیدا کردبوون. کۆمپانیاکانی نەوت، ئەو جۆرە کرێکارانەی هەڵدەبژارد کەخۆشگوزەرانی‌یان تاڕادەیەك بە بوونی ئەوانە بەسترابوو؛ ئەوەندەی دڵسۆزی کۆمپانیاکان بوون، ئەوەندە بەتەنگ مەسەلەی کرێکارانەوە نەدەهاتن.
١٤٨ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير هامند.
١٤٩ ـ « نداء الشعب » كانون الاول ١٩٣٠.
١٥٠ ـ کەم ڕێ دەکەوت ڕژێم سەرنجی کۆمپانیا بیانی‌یەکان بەلای ئەم حەقیقەتەدا ڕابکێشێ، تەنانەت ئەگەر لەژێر زەبری بارودۆخێکی دیاری کراودا هەنگاوی لەو بابەتەی بهاویشتایە، کەسیك گوێی لێ نەدەگرت. « بڕوانە: العالم العربي، ٦ آب ١٩٣٠ ».
١٥١ ـ لە ناوەڕاستی مانگی تەممووزی ساڵی ١٩٣٠ دا، « کۆمەڵەی سنعاتکاران » داوایەکی لەم ڕووەوە پێشکەش بە وەزارەتی مەعاریف کرد.
١٥٢ ـ بە نموونە: بڕوانە: « العراق » ٧ و ١٩ كانوون الثاني ١٩٢٨؛ « العالم العربي »، ٢٠ حزيران و ٥ تموز ١٩٣٠ و ٢٤ شباط ١٩٣٣؛ « الاستقلال » ١٤ آيار ١٩٣١؛ ی. لیفین. العراق « بە زمانی ڕووسی » مۆسکۆ ١٩٣٧. ل ٩٣.
١٥٣ ـ لە ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەدا بەڵگەیەکی زۆر بەدەستەوەن ئەم حەقیقەتە دەر دەبڕن. بەنموونە بڕوانە: « العراق » ٧ و ١٩ كانون الثاني ١٩٢٨. « الرصافة » بغداد ٢ حزيران ١٩٣٠. جريدة « العامل » بغداد، ٨ ايلول ١٩٣٠. ص ١٠ ـ ١٣، « نداء الشعب » ٧ كانون الثاني ١٩٣١. هەروەها بڕوانە: « الدليل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦ » ص ٨٠٥.
١٥٤ ـ بڕوانە: « الدليل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦ » ص ٧٩١.

K. M. Langely, op, p.31.

١٥٥ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق.
File No 164/4, progress Reports from the Controller of Labour 1919 — 1920.
١٥٦ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم (١/٧ ـ ٩٣٢/١٢) Report on the administration of Iraq for the year 1931 P. 67.
١٥٧ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: د. كمال مظهر احمد، من تاريخ تكون الطبقة العاملة العراقية. جريدة « التآخي » بغداد ١ آيار ١٩٧١.
١٥٨ ـ ئەنجامی ئەوەی ئینگلیز هانی کرێکاری بیانی دەدا بێنە عیراقەوە، چەندین نوما یندەی کاری دەوڵەتان ڕوویان کردە میسوپۆتامیا و لقی خۆیان تێدا دەکردەوەو جموجۆڵ و چالاکی یان نواند. بڕوانە: : (المركز الوطني للوثائق. File No 164/20, Labour, the Bombay — Panjab Labour Agency. 1919 — 1920. File No 164/36. Labour. Maltes labour for Mesopotamia 1919.

١٥٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف.د. هامند.

١٦٠ ـ بروانه: المركز الوطني للوثائق: File No 164/4, progress Reports from the Controller of Labour 1919 — 1920, PP. 307 — 308, 336.

١٦١ ـ «العراق»، ٢٢ آذار ١٩٢٧، هەروەها بروانە بە راوێژی ژمارە ـ ١٥٠».

١٦٢ ـ زۆربەی ئەو ئەرمەنییانە، ئەوانە بوون لە ساڵی ١٩١٥ دا لە چنگی کوشتن و قەلاچۆ کردن لە تورکیا، پەنایان وەبەر عیراق هێناو پاشان جنسییەتنامەی عیراقییان وەرگرت.

١٦٣ ـ بروانە: «العراق»، ٢٢ آیار ١٩٢٨.

١٦٤ ـ بۆ ئەو نیسبەتانە پشت بەو ژمارانە بەستراوە کە لە مەڵبەندی نیشتمانی بەڵگەنامەکان نووسراون. بروانە «المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال. ف.د. هامند»، «العراق»، ٢٨ تشرين الثاني ١٩٢٨ Report on the administration of Iraq for the year 1928. PP. 165 — 166. Special Report PP. 169, 176 (the Iraqi Directory, 1936.) PP. 534 — 536.

١٦٥ ـ «العراق»، ٢٠ تموز ١٩٢٨.

١٦٦ ـ بروانە: «العراق»، ٢ تشرين الاول ١٩٢٨.

١٦٧ ـ بروانە: «العراق»، ٤ تشرين الاول ١٩٢٨.

١٦٨ ـ بەنموونە بروانە: بڵاوکراوەی رەسمیی مانگی ئەیلوول لە رۆژنامەی «العراق»ی رۆژی ٢٢ی تشرین دووەمی ساڵی ١٩٢٨ دا.

١٦٩ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بروانە: Report on the administration of Iraq for the year 1928. PP. 31 — 32. المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي رقم الملفة: ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨، رقم الملفة ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف.د. هامند؛ «العراق»، ٢٧ تشرين الثاني ١٩٢٨؛ «الاخبار»، ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣١. لە بەشی داهاتوودا دێینەوە سەر ئەم باسە.

١٧٠ ـ بروانە «العالم العربي»، ٨ كانون الثاني ١٩٣٣.

١٧١ ـ بروانە بەیاننامەکەی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» کە لە «تطور الحركة النقابية في العراق»ی هاشم علي محسن. بغداد ١٩٦٦ ص ٣٣ و ١٠٥ «دا بڵاو کراوەتەوە.

١٧٢ ـ بروانە: المركز الوطني للوثائق. File No 164/34, Labour, 1920 — 1921

١٧٣ ـ لە بەشی داهاتوودا کەمێك بە درێژی لەم بابەتە دەدوێین.

١٧٤ ـ تەنها جارێك نەبێ کە بەڕێوەبەرایەتی رێگای ئاسن ٢٥٪ ی مووچەی هێندوسەکانی بڕی و بە گورجی پاشگەزیش بووەوە. (بروانە: «العالم العربي»، ایلول ١٩٣٢).

١٧٥ ـ بروانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة. ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال ف.د. هامند.

١٧٦ ـ بەنموونە بروانە: «العراق»، ٢٨ تموز ١٩٢٨؛ «نداء الشعب»، ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠، «الاخاء الوطني»، ٢٦ آيار ١٩٣٢.

١٧٧ ـ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ «محەممەد ساڵح قەزاز»دا، رۆژی ١/٨/٩٧٩.

١٧٨ ـ بروانە: «العراق»، ٢٢ آيار ١٩٢٨.

١٧٩ ـ بروانە ئەو باسەی لە بەشی داهاتوودا بۆ بزووتنەوەی کرێکاران تەرخان کراوە.

١٨٠ ـ «العراق»، ٢٥ آيار ١٩٢٧.

١٨١ ـ «العراق»، ٣١ آيار ١٩٢٧.

١٨٢ ـ لەو شوێنەدا کە باس هەڵوێستی هێزەسیاسییەکان بەرامبەر بە بزووتنەوەی کرێکاران دەکەین لە هەندێک نموونەی ئەو نووسینانە دەدوێین.
١٨٣ ـ « العراق » ٢٥ حزيران ١٩٢٨.
١٨٤ ـ دوور نییە « لادێیەکی دڵ پڕ لە سوێ » نازناوی نووسەری پێشکەوتن خواز « مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید » نەبێ کە بە گەرمیی بەرگری لە مەسەلەی کرێکاران دەکرد، وەك لە دوایی‌دا روونی دەکەینەوە.
١٨٥ ـ « العراق » ٢٢ آيار ١٩٢٨.
١٨٦ ـ « العراق » ٣١ آيار ١٩٢٧.
١٨٧ ـ رۆژنامەی « الاوقات العراقية » کە ئینگلیز دەری دەکرد بەرگرییەکی زۆری لە هێندوسەکان کرد وچەندجارێك هەوڵیدا بیانو بۆ ئیش پێکردنیان بەو زۆرییە، بهێنێتەوە. (بڕوانە: « جريدة صوت العراق » بغداد ١٠ تشرين الاول ١٩٢٩.

• وا پێ دەچێ سەرکردایەتی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » لە رووی تیوریی و دەستنیشان‌کردن و جیاکردنەوەی چینە کۆمەلایەتییەکان‌دا شارەزاییەکی باشیان نەبوو بێ، دەنا پارێزەرانیان بە چینێکی سەربەخۆ دا نەدەنا. راستییەکەی پارێزەران توێژێکن لە چینی بۆرژوای بچووك و لەتەك پزیشك و ئەندازیاران‌دا بە خاوەن پیشەی سەربەست « ذوی المهن الحرة » دادەنرێن. ـ وەرگێڕ ـ

١٨٨ ـ ئەو پەرەگرافە دەقاودەق لەو بەیاننامە چاپکراوەدا نووسراوەکە « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » ی سەرۆکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بەسەر حزبەکانی عیراق و رۆژنامەکانی ناوخۆدا بڵاوی کردەوە. بڕوانە: لاپەرە « ١٠٥ » ی « تطور الحركة النقابية في العراق » ی هاشم علي محسن. بغداد ١٩٦٦.
١٨٩ ـ چاو پێکەوتنێك لەگەڵ « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » دا، رۆژی ١/٨/٩٧٩.
١٩٠ ـ المركز الوطني للوثائق. — File No 164/4, progress Reports from the Controller of Labour 1919 — 1920, P. 307.
١٩١ ـ رۆژنامەکانی ناوخۆ هەواڵی ئەو هیندۆسەیان بڵاوکردەوە کە چۆن خۆی کوشتووە وچۆنیش نائومێدی پاڵی پێوە ناوە دەست لە ژیان هەڵبگرێ. هەروەها نووسیویە کە ١٢ روپیە قەرزداری خاوەن ئوتێلەکەیەو پاشان کە گیرفانەکانیان پشکنی ١٣ ئانە زیاتری پێ نەبوو. بڕوانە « العراق » ١٢ شباط ١٩٢٧.
١٩٢ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال ف.د. هامند: « العراق » ٢٨ تشرين الثاني ١٩٢٨.
١٩٣ ـ جريدة « السياسة » بغداد ٢٣ آذار ١٩٣١. هەروەها بڕوانە « نداء الشعب » ١٤ كانون الاول ١٩٣٠.

بڕوانە: الدكتور علي الوردي. لمحات من تاريخ العراق الحديث. الجزء الخامس. القسم الاول، بغداد، ١٩٧٧، ص ٣٢٥ ـ ٣٢٦؛ ل.ن. کاتلوف سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٣.

A. M. Hamilton, op cit, P. 31.

١٩٥ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926. P. 33.
١٩٦ ـ بە نموونە: بڕوانە ئەو راپۆرتەی وەزارەتی ناوخۆ لە شوباتی ١٩٣٢دا دەرهەق بە « کارو کرێکاران لە عیراق‌دا سالی ١٩٣١ » ئامادەی کردووە. « المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال ومايتعلق بهم ٧/١/٩٣٢ ـ ١٧/١٢/٩٣٢.
١٩٧ ـ

١٥٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ق.د. هامند.

١٦٠ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق: File No 164/4, progress Reports from the Controller of Labour 1919 — 1920, PP. 307 — 308, 338.

١٦١ ـ « العراق » ٢٢ آذار ١٩٢٧ « هەروەها بڕوانە پە راوێزی ژمارە ـ ١٥٠ ».

١٦٢ ـ زۆربەی ئەو ئەرمەنییانە، ئەوانە بوون لە ساڵی ١٩١٥ دا لە چنگی کوشتن و قەلاچۆ کردن لە تورکیا، پەنایان وەبەر عیراق هێناو پاشان جنسیەتنامەی عیراقییان وەرگرت.

١٦٣ ـ بڕوانە: « العراق » ٢٢ آیار ١٩٢٨.

١٦٤ ـ بۆ ئەو نیسبەتانە پشت بەو ژمارانە بەستراوە کە لە مەڵبەندی نیشتمانی بەڵگەنامەکان نووسراون. بڕوانە « المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال. ف.د. هامند » « العراق » ٢٨ تشرين الثاني ١٩٢٨
Report on the administration of Iraq for the year 1928. PP. 105 — 108. Special Report PP. 168, 178
(the Iraqi Directory, 1936.) PP. 534 — 536.

١٦٥ ـ « العراق » ٢٠ تموز ١٩٢٨.

١٦٦ ـ بڕوانە: « العراق » ٢ تشرين الاول ١٩٢٨.

١٦٧ ـ بڕوانە: « العراق » ٤ تشرين الاول ١٩٢٨.

١٦٨ ـ بەنموونە بڕوانە: بڵاوکراوەی رەسمیی مەلەکی ئەیلوول لە رۆژنامەی « العراق » ی رۆژی ٢٢ی تشرین دووەمی ساڵی ١٩٢٨ دا.

١٦٩ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: Report on the administration of Iraq for the year 1928. PP. 31 — 32. المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي رقم الملفة: ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨، رقم الملفة ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف.د. هامند؛ « العراق » ٢٧ تشرين الثاني ١٩٢٨؛ « الاخبار » ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣١. لە بەشی داهاتوودا دێینەوە سەر ئەم باسە.

١٧٠ ـ بڕوانە « العالم العربي » ٨ كانون الثاني ١٩٣٣.

١٧١ ـ بڕوانە بەیاننامەکەی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » کە لە « تطور الحركة النقابية في العراق » ی هاشم علي محسن. بغداد ١٩٦٦ ص ٣٣ و ١٠٥ « دا بڵاو کراوەتەوە.

١٧٢ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. File No 164/34, Labour, 1920 — 1921

١٧٣ ـ لە بەشی داهاتوودا کەمێك بە درێژی لەم بابەتە دەدوێن.

١٧٤ ـ تەنها جارێك نەبێ کە بەڕێوەبەرایەتی رێگای ئاسن ٢٥٪ ی مووچەی هێندوسەکانی بڕیو بە گورجی پاشگەزیش بووەوە. (بڕوانە: « العالم العربي » ايلول ١٩٣٢).

١٧٥ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة. ص/ ١٠. موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال ف.د. هامند.

١٧٦ ـ بەنموونە بڕوانە: « العراق » ٢٨ تموز ١٩٢٨؛ « نداء الشعب » ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠. « الاخاء الوطني » ٢٦ آيار ١٩٣٢.

١٧٧ ـ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ « محەممەد ساڵح قەزاز » دا، رۆژی ١/٨/٩٧٩.

١٧٨ ـ بڕوانە: « العراق » ٢٢ آيار ١٩٢٨.

١٧٩ ـ بڕوانە ئەو باسەی لە بەشی داهاتوودا بۆ بزووتنەوەی کرێکاران تەرخان کراوە.

١٨٠ ـ « العراق » ٢٥ آيار ١٩٢٧.

١٨١ ـ « العراق » ٣١ آيار ١٩٢٧.

١٨٢ ـ لەو شوێنەدا کە باسی هەڵوێستی هێزەسیاسییەکان بەرامبەر بە بزووتنەوەی کرێکاران دەکەین لە هەندێک نموونەی ئەو نووسینانە دەدوێن.
١٨٣ ـ « العراق » ٢٥ حزيران ١٩٢٨.
١٨٤ ـ دووڕنییە ، لادێیەکی دڵ پڕ لە سوێ ، نازناوی نووسەری پێشکەوتن خواز ، مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید ، ئەبێ کە بە گەرمیی بەرگری لە مەسەلەی کرێکاران دەکرد، وەك لە دواییدا روونی دەکەینەوە.
١٨٥ ـ « العراق » ٢٢ آيار ١٩٢٨.
١٨٦ ـ « العراق » ٣١ آيار ١٩٢٧.
١٨٧ ـ رۆژنامەی « الاوقات العراقية » کە ئینگلیز دەری دەکرد بەرگرییەکی زۆری لە هیندوسەکان کرد وچەندجارێك هەوڵیدا بیانو بۆ ئیش پێکردنیان بەو زۆرییە، بهێنێتەوە. (بڕوانە: « جريدة صوت العراق » بغداد ١٠ تشرين الاول ١٩٢٩.
* وا پێ دەچێ سەرکردایەتی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » لە رووی تیوریو دەستج نیشـان‌کردن‌و جیاکردنەوەی چینە کۆمەلایەتییەکان‌دا شارەزاییەکی باشیان نەبوو بێ. دەنا پـارێزەرانیـان بە چینێکی سەربەخۆ دا نەدەنا. راستییەکەی پارێزەران توێژێکن لە چینی بۆرژوای بچووك‌و لەتەك پزیشك‌و ئەندازیاران‌دا بە خاوەن پیشەی سەربەست « ذوی المهن الحرة » دادەنرێن. ـ وەرگێڕ ـ
١٨٨ ـ ئەو پەرەگرافە دەقاودەق لەو بەیاننامە چاپکراوەدا نووسراوەکە « محەممەد سالح ئەلقەزاز » ی سەرۆکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بەسەر حزبەکانی عیراق‌و رۆژنامـەکانی نـاوخۆدا بـڵاوی کردەوە. بڕوانە: لاپەرە « ١٠٥ »ی « تطور الحركة النقابية في العراق» ی هاشم علی محسن. بغداد ١٩٦٦.
١٨٩ ـ چاو پێکەوتنێك لەگەڵ « محەممەد سالح ئەلقەزاز » دا، رۆژی ١/٨/٩٧٩.
١٩٠ ـ المركز الوطني للوثـائق. — File No 164/4, progress Reports from the Controller of Labour 1919 — 1920, P. 307.
١٩١ ـ رۆژنامەکانی ناوخۆ هەواڵی ئەو هیندۆسەیان بڵاوکردەوە کە چۆن خۆی کوشتـووە وچۆنیش نائومێدی پاڵی پێوە ناوە دەست لە ژیان هەڵبگرێ. هەروەها نووسیویە کە ١٢ روپیە قەرزداری خاوەن ئوتێلەکەیەو پاشان کە گیرفانەکانیان پشکنی ١٣ ئانە زیاتری پێ نەبوو. بڕوانە « العراق » ١٢ شباط ١٩٢٧.
١٩٢ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠، مـوضوع الملفة: السكك ١٩٢٦. تقرير الجنرال ف.د. هامند: « العراق » ٢٨ تشرين الثاني ١٩٢٨.
١٩٣ ـ جريدة « السياسة » بغداد ٢٣ آذار ١٩٣١. هەروەها بڕوانە « نداء الشعب » ١٤ كـانون الاول ١٩٣٠.
بڕوانە: الدكتور علي الوردي. لمحات من تاريخ العراق الحديث. الجزء الخـامس. القسم الاول، بغداد، ١٩٧٧، ص ٣٢٥ ـ ٣٢٦؛ ل.ن. كاتلوف سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٣.
A. M. Hamilton, op cit, P. 31.

١٩٥ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1926. P. 33.
١٩٦ ـ بە نموونە: بڕوانە ئەو راپۆرتەی وەزارەتی ناوخۆ لە شـوباتی ١٩٣٢دا دەرهـەق بە « کـارو کرێکاران لە عیراقدا ساڵی ١٩٣١ » ئامادەی کردووە. « المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البـلاط الملكي. رقم الملفـة: ص/٥/٣، مـوضـوع الملفـة: العمـال ومـايتعلق بهم ٧/١/٩٣٢ ـ ١٧/١٢/٩٣٢.
١٩٧ ـ

١٩٨ ـ ئیشی بیناکاری و دارتاشی و کشوکاڵی نەدەگرتەوە.
١٩٩ ـ بە نموونە بڕوانە: المرکز الوطنی للوثائق: الوحدة الوثائقیة: البلاط الملکی، رقم الملفة: ص/٥/٣
موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم ١٩٣١.
٢٠٠ ـ دەربارەی ئەو پرۆژەیە بڕوانە: « صدی العهد » ١٤ آیار ١٩٣١: « الاستقلال » ١٤ آیار ١٩٣١.
٢٠١ ـ دەربارەی ئەو پرۆژەیە بڕوانە: « الاستقلال » ٢٧ تشرین الثانی ١٩٣١.
٢٠٢ ـ « رەزاق ئیبراهیم حەسەن » چلکی بۆ چووە کە دەڵێ ئەم کارە « یەکێکە لە دەسپێشخەریی بە ناوزاەکانی کۆمەڵەی سنعاتکاران » بەڵام پەرلەمان لە ساڵی ١٩٣٦ دا پرۆژەکەی « ئەلقەزاز » ی مۆر نەکرد وەک ئەو دەڵێ. « بڕوانە: رزاق ابراهیم حسن. تاریخ الطبقة العاملة فی العراق، ص ١٨ » . ئەوی راستیی بێ پرۆژەکەی « ئەلقەزاز » لە رووی ناوەڕۆکەوە، نەک داڕشتنەوە زۆر لەو یاسای کرێکارانەی پەرلەمان لە ساڵی ١٩٣٦ مۆری کرد، تێرو تەسەل تر بوو.
٢٠٣ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1931 P. 24.
٢٠٤ ـ المرکز الوطنی للوثائق. الوحدة الوثائقیة. البلاط الملکی. رقم الملفة: ص/٣/٥، موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم ١٩٣١، « معالجات عمالیة » منشورات « الثقافة الجدیدة » بغداد ١٩٧٥. ص ٢٧٤.
٢٠٥ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1928 PP. 29 — 34.
٢٠٦ ـ المرکز الوطنی للوثائق. الوحدة الوثائقیة. البلاط الملکی. رقم الملفة: ص/٣/٥، موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم ١٩٣١.
٢٠٧ ـ بڕوانە: هەر ئەو سەرچاوە، فایلی پێشوو.
٢٠٨ ـ هەمان سەرچاوەو فایل.
٢٠٩ ـ هەمان سەرچاوەو فایل.
٢١٠ ـ راپۆرتی ساڵانەی لەمەڕ شێوەی بەڕێوەبردنی عیراق هۆی هەڵوەشاندنەوەی ئەم بەڕێوەبەرایەتییە، دەباتەوە سەر بێ دەرامەتی و تەنگوچەڵەمەی دارایی. بڕوانە: Report on the administration of Iraq for the year 1931 P. 25.
٢١١ ـ المرکز الوطنی للوثائق. الوحدة الوثائقیة. البلاط الملکی، رقم الملفة: ص/٣/٥، موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم ـ ١٩٣١.
٢١٢ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: (الدولة العراقیة. محاضر مجلس النواب لسنة ١٩٣٠) الاجتماع الاعتیادی ص ١٨٢ ـ ١٨٣. هەروەها بڕوانە پاشکۆی ژمارە ـ ٣ ـ .Special Report, PP. 244 — 245
٢١٣ ـ ئەو بەندە چز کرا و ئەگەر لیژنەکە زانی ئەو دیدمنییە کارێکی پێویستە داوا لە ئەنجومەنی وەزیران بکا. بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: المرکز الوطنی للوثائق. الوحدة الوثائقیة. البلاط الملکی. رقم الملفة ص/٣/٥. موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم. ١٩٣١.
Report on the administration of Iraq for the year 1931. PP. 24 — 27.

٢١٤ ـ لە ناو ئەو لیژنەیەدا تاقە کەسێکی تێدا نەبوو نوێنەری کرێکاران یاخود ئەو کۆمەڵە بێ کە سەرنجی رای گشتییان بەلای یاسای کرێکاران دا راکێشا و لەو بوارەدا راستەوخۆ دەوری خۆیان بنیبوو.
٢١٥ ـ بڕوانە: المرکز الوطنی للوثائق. الوحدة الوثائقیة. البلاط الملکی. رقم الملفة: ص/٥/٣ موضوع الملفة: العمال ومایتعلق بهم ١٩٣١.
٢١٦ ـ ئەو رستەیە لە دەقی ئەو نامەیەدا نووسراوە کە « جەعفەر ئەلعەسکەری » ناردی بۆ وەزارەتی دەرەوەی عیراق و مێژووی ٢ ی تشرین یەکەمی ساڵی ١٩٣١ ی بەسەرەوە یە. ئەوی راستیی بێ حکوومەتی عیراق هەر ئەوەندەی پێ کرا، داوای لە مەندووبی سامی کرد ئاگاداری لیژنەی

ئینتیدابی سەربە کۆمەڵی گەلان بکا، بە پێشیازەکانی بیروی کرێکارانی دەوڵەتان قایل بووبوو بەم زووانەیش یاسای پێویست دادەنێ. بڕوانە: Report on the administration of Iraq for the year 1931, P. 28.

٢١٧ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال وماىتعلق بهم. ١٩٣١.

٢١٨ ـ بڕوانە: Report on the administration of Iraq year 1931 PP. 64 — 65.

٢١٩ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال وما يتعلق بهم ١/٧ ـ ١٧/١٢/٩٣٢. هەروەها. Report on the administration of Iraq for the year 1931 PP. 28, 64.

٢٢٠ ـ بڕوانە دەقی یادداشتەکە. « العالم العربي » ٢٤ آيار ١٩٣٢.

بەشی چوارەم

بزووتنەوەی کرێکاران لە عێراقدا

«١٩١٨ - ١٩٣٢»

سەرەتای بزووتنەوەی کرێکاران

ئەوی راستی بێ بە تەنها باری گرانی ژیان پاڵی بە کرێکارانەوە نەنا بچنە مەیدانی خەباتەوە، بەڵکو چەند هۆی تریش هەبوون ماوەیان نەدەدا، نارەزایی کرێکاران بەگورجی بچێتە بارێکەوە هەوڵی گۆڕینی واقیعی پڕ لە ئێش و ئازاریان بدەن. دەتوانین نزمیی ئاستی هوشیاریی چینایەتی لە ریزی پێشەوەی ئەو هۆیانە دابنێین؛ دیارە ئەمەیش ئەنجامی کۆمەڵێک هۆی تری باریدەدەر بوون، وەك: نەخوێندەواری کە بەشێوەیەکی بەر بلاو لەناو کرێکاراندا تەشەنەی کردبوو. ژمارەیەکی زۆر کەمی کرێکارە پیشەیییەکان نەبێ لەوانەی شارنشین بوون‌و لەحوجرەدا فێری خوێندن و نووسینی سەرەتایی بوو بوون، بە دەگمەن کرێکارێك دەبینرا خوێندەواریی هەبێ. سەرەڕای ئەوەیش ئەمانیش وەك جووتیاران لە هوشیاری سیاسی بێ بەش بوون، تەنانەت وایش بۆ مەسەلەکە دەچوون کە سیاسەت پیشەیەکە و تایبەتە بە توێژە کۆمەڵایەتی‌یە دەست رۆیشتووەکان‌و شتێکە لە وزەو توانای ئەودا نی‌یە. هەر ئەم تێ فکرینە باوە؛ وای لێ کردبوون وەك حەقیقەتێك لە قەڵەمی بدەن. ئا ئەم بۆچوونە هەڵەیە ڕاستەو خۆ کارێکی سەلبی کردە سەر سروشتی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق لەو قۆناغەدا.

ئینگلیزەکانیش دەیانزانی، چۆن خۆیان بۆ ئەم مەسەلەیە تەرخان دەکەن‌و چۆنیش کۆسپ دەخەنە بەردەم ئەو رێگایانەی ئاستی هوشیاریی کرێکاران بەرز دەکەنەوەو لە سایەیاندا بزووتنەوەیەکی کرێکارانە دروست دەبێ؛ چونکە ئەوان لە تێگەیشتنەوە حەقیقەتی بزووتنەوەیەکی لەو جۆرەیان دەزانی‌و ترسیان لە ئەنجامە ئابوری‌و سیاسی‌یە کانی هەبوو. بۆیە شان بەشانی ئەو رێگا بە پێچ‌و پەنایانەی لە بەشی سێیەمدا بە دوورو درێژی باسمان لێوە کردن؛ بەردەوام ریزەکانیان « پاك دەکردنەوە »، واتە کرێکارە کۆنەکانیان دەردەکرد و لە شوێنی ئەوان تازەیان دادەنا، تاوەکو مانەوەی ئەوانەو پەیوەندی هەمیشەیی‌یان نەبێتە هۆی تێگەیشتنی نوێ. لە کۆتایی ساڵی ١٩٣١ دا کۆمپانیای نەوتی عیراق ١٠٠ کرێکاری عیراقی لەوانەی پێنج ساڵ‌و زیاتر بەسەر دامەزراندنیاندا تێپەڕی بوون، دەرکرد. زۆربەی ئەو کرێکارانە لەوانە بوون لەتەك دەست بەکار بوونی کۆمپانیای ناوبراودا دامەزرا بوون. بیانوویشیان بۆ ئەم هەنگاوە ئەوە بوو، گوایە چەند هۆیەکی ئابوری ناچاری کردوون دەستبەرداریان بین. کەچی بە پەلەپەل لە جێی ئەوانە کرێکاری هیندۆسی‌یان بەمووچەیەکی زیاتریش دانا.[1] لەبەر ئەوە

له خۆرا نەبوو کە ساڵی ١٩٥٦[٢] لەناو نزیکەی سیانزە هەزار کرێکاری عیراقی ناو کۆمپانیای نەوتی عیراق‌دا، تەنها ٥٨ کەس ٢٥ ساڵ خزمەتیان تەواو کردبوو، « ١٢٤ » کەسیش ٢٠ ساڵ خزمەتیان هەبوە، « ٣٠٤ » کەسیش ١٥ ساڵیان تەواو کردبوو. بەرامبەر بەوانە ١٠٫٧٣٢ کرێکار ماوەی خزمەتیان پێنج ساڵی تێ نەپەڕاند بوو. شایانی باسە ئەو ژمارانەی سەرەوە هی یەك جۆر کرێکار نین، بەڵکو لە ناویان‌دا کرێکاری شارەزا و پیشەوەر ... جۆرو کرێکاری نەشارەزایش هەیە.[٣]

دەبێ ئەوەیش بوترێ کە هەندێ دام‌و دەزگای ئەهلی‌ی هەر زوو کەوتنە « پاککردنەوە » ی ریزی کرێکارەکانیان. بە قسەی رۆژنامەیەکی کرێکاری خاوەن چاپخانەکان کرێکاری یەدەکیان ئامادە دەکرد. رۆژنامەکە ئەمانە بە « چینی دووەم » ناو دەبا کە خاوەن چاپخانەکان « فێری پیشەکەیان دەکردن‌و هەر کاتێك چینی یەکەم نارەزایی دەربڕی‌و زانی‌یان ئەم هەڵوێستەیان دەبێتە هۆی ئەوەی دەست لە ئیش هەڵبگرن، وەك ئامرازێك بەکاریان دێنن». رۆژنامەکە دەڵێ: ئەو گرووپە یەدەکە، ئەو خەڵکە بێ دەرەتانەن دەستاو دەستیان پێ دەکرێ‌و هیچ شتێکیش لەبارەی خاوەن چاپخانەو هەڵس‌و کەوتیانەوە نازانن »و بۆ جێ بەجێ‌کردنی مەرامی کاری خۆیان چۆنیان بوێ دەیان چەوسێننەو ە، جا بە « هەڕەشەو گوڕەشەی دەرکردن بێ » یاخود « بەو گفت‌و پەیمانە زل‌زلانە بێ کە بۆیان هەڵدەڕشتن »، « دەردو مەینەتی‌ی ژیانیان لە بیر دەبردنەوە ». یان « ناو بە ناو ئاژاوەیان تێدا دەنانەوەو سوودیان لە جیاوازی بیروڕاو دووبەرەکی‌یان وەردەگرت. »[٤] لێرەدا جێی خۆیەتی دەست بۆ ئەوەیش رابکێشین کە باری ژیانی کرێکارانی چاپخانە لە سەرەتای سەرهەڵدانی چیرۆکە ریالیزمی‌یەکانی عیراق‌دا، رەنگی دایەوە.[٥]

زۆربوونی کرێکاری کاتی‌ی لە ناو ریزی کرێکارانی عیراق‌دا بە ئاشکرا رۆڵێکی سەلبی گێڕا و ماوەی نەدا هوشیاری چینایەتی - ئابوری و سیاسی - لە ناویان‌دا گەشە بکا، هەروەك لە پێشەوە باس کرا. بەشێکی زۆری ئەوانەو تەنانەت کرێکارە هەمیشەیی‌یەکانیش بەتەواوی پەیوەندی‌یان لەگەڵ لادێ‌و نەریتی عەشرەتگەرییدا نەپچڕاندبوو. ئەوانە لایان وابوو ئیش‌کردن لە شار و لە ناو پرۆژە جۆر بەجۆرەکان‌دا، دەبێتە هۆی یاریدەدەرو ناهێڵێ ئابوری کشتوکاڵی‌یان هەرەس بهێنێ. ئەمانە زۆربەی هەرە زۆری ئەو کرێکارانەیان پێك دەهێنا کە لە رێگاوبان‌و پرۆژەکانی ئاودێری‌و بیناکاری‌و خورما رنین‌و داگرتن‌و ئیشی لەو بابەتانەدا کاریان دەکرد. ژمارەی ئەوانەیش زۆر لەو کرێکارانە پتر بوو.

که له کۆمپانیاکانی نەوت و دامو دەزگای لەو جۆرەدا ئیشیان دەکرد. سەیر ئەوەیە ژمارەیەکی زۆر لەو کرێکارانە هەرچی بیّ ی بوتری سەرچاوەی ژیان له لادێدا نەیان مابوو، بەلاّم هێشتا پەیوەندییان لەتەك ئەو جۆرە ژیانەدا نەپسا بوو. وەك « هاملتن »ی ئەندازیار دەیگێرێتەوە، بەشێکی زۆر له دانیشتووانی دەشتاییەکانی دەوروبەری « مووسل »، ئەوانەی که خاوەن زەوی نەبوون و کشت وکاڵیان نەدەکرد، بە هاوین لەسەر رێگای « رەواندوز » ئیشیان دەکردو زستان دەگەڕانەوە گوندەکانی خۆیان.[6] ئەم چەشنە کرێکارانەیش گیانی بزووتنەوەیان تێدا نییەو گەر برێکیشیان گیانی راپەڕینیان تێدا دروست ببیّ، ئەوا به دەگمەن نەبیّ ئەویش له سنووری بزووتنەوەیەکی خۆرسك تێپەڕ ناکا.

له وولاتانی تازه پیّگەیشتوودا، ئەوانەی له کارگەکانی چنیندا ئیش دەکەن بە دەستەی یەکەمی چینی کرێکاران دادەنرێن و داینەمۆی بزووتنەوەی کرێکارانن، چونکه بە ژمارە له هەمووان زیاترن و له گشت کرێکاری کەرتەکانی دی پەرەسەندووترن.[7] بەلاّم له عیراقدا مەسەلەکه جیاواز بوو، چونکه کرێکارانی پیشەسازیی چنین بە درێژایی سەردەمی ئینتیداب نیسبەتێکی کەمی چینی کرێکارانی تازەیان پێك دەهێناو،[8] بەقسەی ئەو راپۆرتە رەسمییەی بەریتانیا دەربارەی چۆنیەتی بەرێوەبردنی عیراق پێشکەش به کۆمەڵی گەلانی کرد، باری گوزەرانی کرێکارانی چنین له رووی سەعاتی ئیش کردن و رۆژانەوە له سەرجەم کرێکارانیدی باشتر بوو.[9] هەرچی کرێکارە عیراقییەکانی کۆمپانیای نەوت بوون، زۆربەیان نەشارەزاو لەو کەسانە بوون له دێهاتەکانی دەورو بەرەوە، رەویان کردبوو، ئەوەیشی پیّ ی بووتری هوشیاری سیاسی نەیانبوو.

کرێکارانی رێگای ئاسن بە حوکمی ئەوەی بەشێکی گەورەیان له بەغدای پایتەختدا کۆبووبوونەوەو له نزیکەوە ئاگاداری باری سیاسی هێزە نیشتمانییەکان بوون، ژمارەیەکی زۆریشیان سەر بە پیشەوەران بوون، له رووی هوشیاری یەوە جیاوازییەکی نیسبییان لەتەك تێکڕای کرێکارانی تردا هەبوو. ئەمە جگه لەوەی کرێکارانی رێگای ئاسن بە پیّ ی سروشتی چینایەتییان دەچنەوە سەر کەرتە پێگەیشتووەکەی چینی کرێکاران و زۆر له کرێکاری کارخانەوە نزیکن، که بە کاکڵەی چینی کرێکار و پێشڕەوەکەی دادەنرێن. ئەم خاسیەتەیش تا رادەیەکی زۆر بەسەر ئەو کرێکارانەدا دەچەسپیّ کە له کارگەکانی « شالچییە » دا کاریان دەکرد. جا هەر چەندە ئەم توێژە لە قۆناغی یەکەمی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراقدا رۆڵێکی دیاری گێڕا و بگرە سەرکردایەتیشیان دەکرد، بەلاّم ئینگلیزەکان توانییان بە گیروگرفتی

لاوەکی‌یەوە خەریکیان بکەن، وەك لە باسەکانی بەشی رابوردوودا لێیان دواین.

سەرباکی ئەم هۆیانە و هی تریش، ماوەیان نەدا نارەزایی دەربڕین سەبارەت بە باری ژیان‌و گوزەرانیان بچێتە قۆناغێکی بالاترەوە؛ واتە قۆناغی تەقینەوەو کاری نیقابی ریك و پێك.

بەلام بەرامبەر بەمە، کۆمەلێك هۆی‌تر تارادەیەك یارمەتی‌یان دا، چەند هەل‌ومەرجی پێویست پێ بگەن‌و پال بە کرێکاری عیراقی‌یەوە بنێن بجوولێ؛ دیارە نزم بوونەوەی بەردەوامی باری ئابوری و نالەباری زرووف ئیش‌کردن، لە ریزی پێشەوەی، ئەو هۆیانە دادەنرێن. لە لایەکی تریشەوە. نەش و نماکردنی بزووتنەوەی نیشتمانی‌و بیروبارەڕی دژ بە ئیمپریالیزم وەك چۆن کاری لە بیروهۆشی رۆلەکانی عیراق کرد، هەر بەو شێوەیەیش رۆلێکی گرنگی لە هوشیار کردنەوەی‌بیری کرێکاراندا گێرا. بێ گومان پەیدا بوونی رۆشنبیرانیش لەسەر شانۆی سیاسی وەك توێژێکی شۆرشگێر دەورێکی باشی بینی لەم مەیدانەدا. تەنانەت هەندێ لەوانەی سەر بەم توێژە بوون بەر لەهەمووان بەنووسینی ووتارو بلاوکردنەوەی لەناو رۆژنامەکانی ناوخۆدا، سەرنجی خەلکی‌یان بۆ واقیعی تال و تفتی ژیانی کرێکارانی عیراق راکێشا. لێرەدا گرنگ ئەوەیە بزانین‌کە بەشێکی ئەو شنبیرانە سەر بە خێزانە پیشەیی‌یەکان بوون. بە نموونە: «محەممەد مەکی ئەلئەشتەری» کە دوایی بووە سەرۆکی «کۆمەلەی هاریکاری سەرتاشان» بە یەکێك لە ناسراوترینی ئەو رۆشنبیرانە دادەنرێ.

بێ گومان چەندین هۆی دەرەکیش هەبوون توانیان رۆلێکی دیاریکراو لە بزواندنی کرێکارانی عیراق‌دا بگێرن، چونکە نەدەتوانرا کرێکاری عیراق بە تەواوی لەو رووداوو کارەساتانە دابڕ بکرێن کە لە دەورو پشتی‌دا روویان دەدا. خەباتی کرێکارانیش لە دەرەوەی وولات و سەنگی کۆمەلایەتی‌و سیاسی‌یان، راستەوخۆ کاری لە بیروڕای رۆلە هوشیارەکانی چینی کرێکارانی عیراق‌و هەموو ئەو کەسانە کرد کە بە تەنگ مەسەلەکەیانەوە دەهاتن، وەك «محەممەد سالح ئەلقەزاز» دەلێ، بە تایبەتی لەو کاتەوەی کە زانی‌یان «لە سەرانسەری وولاتانی رۆژهەلات‌دا ـ بێجگە لە وولاتانی ئەورووپا کە کرێکاران بوونە خاوەنی مافی چەسپاوی خۆیان ـ کرێکاران یاسایان هەیە دەیانپارێزێ و حالی ئەوانە وەك حالی کرێکاری لای ئێمە نی‌یە. لە فەلەستین‌و هیندوستانی داگیر کراودا، لە چین‌و ژاپۆنیا و تورکیا و میسر وئێران‌دا، یاسا هەیە کرێکاران دەپارێزی و دان بە رێکخراوو دام‌ودەزگاکان‌یان‌دا دەنێ و دایەرەی تایبەتی هەیە لە زولم‌و ستەمی چەوسێنەران دەکۆلنەوە»(١٠)

« مەحموود ئەحمە ئەلسەید » لە ڕۆژی یەکی ئابی ساڵی ١٩٢٠ داو لەو ووتارەیدا کە بە بۆنەی ئاهەنگێکی کرێکارانەوە گێڕدرا و خوێندییەوە، باسی ئەوە دەکا چۆن « لە دوا دوای سەدەی نۆزدەهەمەوە کرێکارانی وولاتە عەرەبییەکان ووریا بوونەتەوەو دەزانن سوودی هاوکاریو یەکخستنی ریزەکانیان چەندە.» ئەو لای وایە « مانگرتنی کرێکارانی جگەرە دروستکردن کە ساڵی ١٨٩٩ لە قاهیرەو لە پێناو زیاد کردنی ڕۆژانەدا » « یەکەمین بەڵگەی ئەم ووریا بوونەوەیە ». پاشان دێتە سەر هەوڵو کۆششی زووی کرێکارانی میسرو سووریا کە لە پێناوی نیقابەیەکدا، بەرگری لە مافەکانیان بکا دایان. ئنجا دەست بۆ گرنگیی ئەو مانگرتنەیان رادەکێشێ کە بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی سازیان کرد.[11]

لە لایەکی تریشەوە، باری ژیانی کرێکارانی وولاتە پەرەسەندووەکان، کرێکاران و ڕۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکانی عیراقی بە ئەندازەیەك هوشیار کردەوە، لە نووسینو ووتار و یادداشتی سەرکردەکانیدا ڕەنگیان دایەوە. ئەوەتا هەر لەو ئاهەنگەدا کە لە سەرەوە باسکرا « مەحموود ئەحمەد ئەلسەید » پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە « پەرلەمانی سیستەمە ئەورووپاییەکان سەدان نوێنەری کرێکارانیان » تێدایە.[12] « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری » یش لە بارەی هەمان مەسەلەوە دەنووسێ:

«.. حاڵی کرێکاری عیراق ئەوەندە خراپ و نالەبارە گریانت بۆی دێ. نە پەیرەوێکی هەیەو نەنیقابەو نەکۆمەڵەیەك تا تێیدا کۆببنەوەو ریزەکانیان یەك بخەن. دەیبینی هەمیشە وەڕەسەو ئاخ و داخ هەڵدەکێشێ چونکە توانای بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی نییە. ئەمە حاڵی کرێکاری لای خۆمانە، کەچی هاوسنفی ئەو لە ئەورووپادا کە لە بارەیانەوە دەبیستین و لە ڕۆژنامەکاندا شتیان لەسەر دەخوێنینەوە، خۆیان و هاوڕێیانیان هاوکاری یەکتر دەکەنو دەستیان لە دەستی یەکتر دایەو یارمەتی یەکتر دەدەن.. کرێکاری ڕۆژئاوایی نیقابە، کۆمەڵە، سیستەمو یاسای هەیەو هەموو ئەمانەیش دەستەبەری مافی ڕەوای ئەوانن.. گەر کرێکارێك توانای کارکردنی نەما، ئەو کۆمەڵەیە، یان ئەو نیقابەیە کە تێیدا ئەندامە، مانگانەیەکی بۆ دەبڕێتەوە تاوەکو پێی بژی..»[13] بەو جۆرە، باری ژیانی کرێکاری ڕۆژئاوایی بووە خولیایەك، دەستەی یەکەمی سەرکردە نیقابییەکانی عیراق و ڕۆشنبیران خەویان پێوە دەبینی ».[14]

سەرکردەی نیقابی ناسراو « محەممەد سالح ئەلقەزاز » ئەوە دووپات دەکاتەوە کە لە زووەوە، مانگرتنی کرێکارانی وولاتە عەرەبییەکانو دەستگرتنی

کرێکاران بەسەر دامودەزگای دەوڵەتی یوولاتێکی گەورەی ئەورووپاییدا، لە دوای سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیستی، کاریان لە بیرو هۆشی کردبوو.[10] شایانی باسە ئینگلیزەکان، بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن سەرنجی دانیشتووانی عیراقیان بەلای شۆڕشی ئوکتۆبەری سۆشیالیستیدا راکێشا. بە نموونە: پێش ئەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی دوایی بێ، لەو رۆژنامانەدا کە لە عیراق بەزمانی عەرەبیو کوردیو فارسی و تورکمانی دەریان دەکرد، پروپاگاندەیان دژی بیروباوەڕی سۆشیالیزم دەکرد.[11] ئەم هێرشە لە دوای جەنگیش هەر بەردەوام بوو، بەلام ئەمجارەیان رۆژنامەی « العراق »ی عەرەبی و « پێشکەوتن » ی کوردی، ئالاکەیان هەلگرت. دیارە بە تەنها هێرشێکی لەو جۆرە، بەس بوو، بۆ ئەوەی رۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکان لەو راستییە تێ بگەن کە ئیمپریالیزمی بەریتانی دوژمنی باوەکوشتەی سۆشیالیزمە. شان بەشانی ئەمانەیش و لەتەك ئەو پروپاگاندە فراوانەدا کە ئینگلیزەکان بلاویان دەکردەوە، ناو بەناو بیروڕای وا دەهاتە کایەوە لەگەل مەبەستو ئامانجی پروپاگاندەدا نەدەگونجا، ئەمەیش دەبووە هۆی ئەوەی چەندین پرسیاری نوێو هەمەچەشن لە مێشکی خوێنەردا بورووژێنێ.

دەبێ ئەوەیش لەیاد نەکرێ کە کرێکارانی عیراق بەر لەوەی بزووتنەوەکەیان بە خۆیدا بێ و لەسەر ئاستی ناوخۆ رەنگو رووی خۆی وەربگرێ، هەندێ پەیوەندییان لەگەل سەرکردەی کرێکارانی وولاتە عەرەبییەکاندا بەست. ئەوە بوو لە مانگی تشرینی دووەمی سالی ۱۹۲۹ دا، نووسەرو کرێکاری لوبنانی « فوئاد شیمالی » کە چەندین سالی لە بەندیخانەکانی فەرەنسای داگیرکەردا بەسەر بردبوو، پێنج دانەی لەو کتێبەی خۆی « نیقابەکانی کرێکاران - نقابات العمال » نارد بۆ « کۆمەلەی سنعاتکاران ». کۆمەلەی ناوبراویش داوای لە ئەندامانی کرد بیخوێننەوە خەباتو تێکۆشانی نووسەرەکەی « بکەنە سەرمەشقی تێکۆشان».[17]

لە هەندێ کتێبی عیراقیدا دەست بۆ چەند بزووتنەوەیەکی سادەی کرێکاران کە پێشتر روویان داوە[18]، درێژ دەکەن وەك مانگرتنی سالی ۱۹۱۸ ی کرێکارانی بیناکاری لە « نەجەف » و مانگرتنی کرێکارانی کەشتی دروستکردن لە « بەسرە » لە هەمان سالدا.[19] بە قسەی ئەو سەرچاوانە لە مانگرتنەکەی دواییاندا « سەدان کرێکار »[20] بەشدارییان کردووەو لەو ئەرزوحالەدا کە پێشکەش بە کاربەدەستان کراوە « داوا دەکەن باری گرانیان لەسەر شان لابرێ و لە رووی رۆژانەو مولەتەوە، وەك کرێکارە بیانییەکان تەماشا بکرێن..»[21]

سیمای چینی کرێکارانی عیراق، وەك هێزێکی کۆمەڵایەتی ناو بزووتنەوەی نیشتمانیی لە رۆژگاری « شۆڕشی بیست » دا خۆی نواند. کرێکارو پیشەوەرانی بەغدا، بڕبڕەی پشتی هەموو ئەو کۆڕو کۆبوونەوە جەماوەرییانە بوون کە لە مزگەوتەکانی ئەویٚدا دەبەستران. هەر ئەم کۆبوونەوانەیش نموونەی یەکێك لە گرنگترین پلەی هوشیاری نیشتمانیی ئەو کاتەی عیراق نیشان دەدەن. ئەو حەقیقەتانەی بەڵگەنامە نهێنییەکانی پۆلیسی بەریتانیایی لە بەغدا تۆماری کردوون لە تواناییاندا هەیە تارادەیەك رۆشنایی بخەنە سەر ئەم مەسەلەیە. یەکێك لەو بەڵگەنامانە وەسپی ئەو خۆنیشان دانە دەکا کە لەسەر « شەقامەکانی رۆژهەلاتی بەغدا » رووی داوەو دەڵێ: « تەپڵ و تەنەکە لێ دەدران و داوای سەربەخۆیی دەکرا ». ئەم خۆ نیشاندانەیش دوو کەس سەرکردایەتییان کردووە « یەکێکیان، « شێخ تەهای کوڕی خزەییرە » کە دانیشتووی رۆژئاوای بەغدایەو دارفرۆشێکی بچووکە. دووەمیشیان، عەبدولرەزاقی کوڕی عەلییەو لە گەڕەکی فەزل ئاشپەزە ». لە راپۆرتێکی تری نهێنیدا، پۆلیس لە بارەی ئەو کۆبوونەوەیەوە کە لە رۆژی ١٥ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٠ دا لە مزگەوتی حەیدەرخانە سازکرا، واتە لە گەرمەی رۆژگاری شۆڕشدا، دەقاودەق دەڵێ:

«.. کاتێك جەماوەرەکە بڵاوەیان لێ کرد، بنیادەم هەر ئەوەندەی بۆ دەکرا تەماشای ئەو خەڵکە هەزارە بکا کە بریتی بوون لە زەحمەتکێشان و خەڵکی بێ کاری ناو چایخانەکان »[٢٢]

یەکەم هاوولاتی عیراقیش کە لە رۆژانی یەکەمی شۆڕشدا « ٢٤ی ئاياری ١٩٢٠ » شەهید کرا، دارتاشێکی بێ زمان بوو. لە رۆژی دواییدا جەماوەر بە خۆ نیشاندانێکی گەورە بە خاکیان سپاردو ناوی « شەهیدی نیشتمان »[٢٣] یان بەسەردا بڕی. لە رۆژی ٣ی ئابدا، لایەنگیرانی شۆڕیش بە یارمەتی کرێکاران، توانییان ئاگر لە کەمپی ئۆتومبیلەکانی دوژمن بەر بدەن لە بەغدا. جا لەبەر ئەوەی چەردەیەکی چاك سووتەمەنی تێدا بوو، تارادەیەك کاری لە هامشۆی هێزەکانی ئینگلیز کرد، چونکە ئەو هێزانە بۆ گواستنەوەو هێنان و بردنی ئازووقە سەربازەکانیان، زیاد لە پێویست پشتیان بە ئۆتۆمۆبیل دەبەست تاوەکو بیانگەیەنێتە مەیدانی جەنگ. بەتایبەتی لەو کاتەدا شۆڕشگێران توانیبوویان لە چەند جێگایەکی گرنگی ناوەڕاست و خوارووی وولاتدا، رێگای ئاسن تێك و پێك بدەن.[٢٤]

چەندین بەڵگەو نیشانەی تری دوای « شۆڕشی بیست » یش جارێکی دی ئەوە دەسەلمێنن کە وردە وردە کرێکاران نەك هەر بوونەتە هێزێکی کۆمەڵایەتی

خاوەن دەنگ رەنگی تایبەتی خـۆیان، بـەڵکو دەبـوو حسابیشیـان بۆ بکـرێ. رۆژنامەی « العراق » یسەر بە میری لە سەر ووتارێکیدا بە ناونیشانی « کرێکار بـازووی پەیکـەری کۆمــەڵە » دەڵی: «.. ماوەیـەکی دوورو درێـژی مێـژووی مرۆڤایەتی، کرێکاران بە نـزمترین چینی کـۆمەڵ دادەنـران، بەڵام دەبێ ئـەو حەقیقەتە بگوترێ کە ئەوانە بە هیچ شێوەیەك لە خەڵکی تر کەمتر نین.»[٢٥]

لە خـۆڕایش نەبـوو کە لە مـانگی تەممـووزی ساڵی ١٩٢٢ دا، یـەکەم بەرێوەبەرایەتی شارەوانی لە بەغدا، بۆ هەر جۆرە ئیش و پیشەیەك، سەرۆکێکی هەڵبژارد. ئەوەبوو رۆژنامەکانی ئەو سەردەمە بە جۆرێك ئەم هەواڵیستەیان لێك دایەوە گوایە هەنگاوی یەکەمە بۆ « دامەزراندنی نیقابەی کرێکارانی رێك و پێك و سەرەنجامیش ووڵات لە رووی ئابوورییەوە سوودێکی زۆریان لێ وەردەگرێ.»[٢٦] جا لەگەڵ ئەوەیشدا کە ئەرکی ئەم دەستەیە بە تەنها بریتی بوو لە رێکخستنی کاروباری مووچەو رۆژانە بە شێوەیەك هەردوولا ـ کرێکارو خاوەن کار ـ قایل بکا، بەڵام سەرهەڵدان و چۆنیەتی هەڵسەنگاندنی بەم چەشنە، ئەو مەغزاو مەرامە دەبەخشن کە ئێمە لێرەدا مەبەستمانە.

یەکەمین نیشانەی تێگەیشتن و پێگەیشتنی کرێکاران و هەستکردنیان بە رێگای خەباتی بێ ووچانیان لە پێناو دەستخستنی مافە رەواکانیاندا، بەندە بەو هـەوڵ و کۆششـەوە کە هـوشیار تـرین کەسی ئـەو کرێکـارانـە[٢٧] لە پێنـاوی دامەزراندنی یانەیەکی سەربەخۆی کرێکاراندا بەختیان کـرد. پاش ئـەوەی میری لە رۆژی ٢٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٩ دا « یاسای کۆمەڵەکان » ی داناو لە ناوەڕاستی مانگی تەمووزدا رۆژنامەکان بڵاویان کردەوە[٢٨]، هێزە سیاسییەکانی عیراق کەوتنە خۆو بە رەسمیی حزبی خۆیان پێکهێنا. کۆمەڵە پیشەییەکانیش یەك لە دوای یەك و بە گورجیی دامەزران. لەوانە « نیقابەی پارێزەران » کە دوو لقی کردەوە، یەکێك لە « مووسڵ » و ئەوی ترلە « بەسرە »[٢٩]. ئنجا کۆمەڵی « ئەجزاچییەکان »[٣٠] و « کۆمەڵی پزیشکان » ئەویش دوو لقی لە « مووسڵ » و « بەسرە » کردەوە.[٣١] بۆ یـەکەمـین جاریش دەستـەیەك ئـافرەت، یـانەیـەکی ئافرەتانیان بە ناوی « یانەی راپەڕینی ئافرەتان لە بەغدا » دامەزراند و لە کۆتایی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٤ دا کرایەوە[٣٢] هەر لەساڵی ١٩٢٤ دا جموجوڵێکی هەست پێکراو رووی‌دا بۆ دامەزراندنی چەندین کۆمەڵەی پیشەیی.[٣٣]

ئا لەم ماوەیەدا « کۆتایی ساڵی ١٩٢٤ » کـرێکاران هـەستیان بـە رۆڵی مێژوویی خۆیـان کرد و تێ گـەیشتن کە « پێـویستە کـۆمەڵی تـایبەتی‌یـان بۆ دابمەزرێنرێ، تا هەوڵی حەوانەوەیان بدا و ئیش و کاریان رێك بخا و سەعاتی

ئیش‌کردن و ڕۆژانەو شتی تریان بۆ دیاری بکا ».[٣٤] ئنجا « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » و « محیەددین مخەممەد»[٣٥] ی سەرۆکی « بەشی فیتەرخانەکەی کارگەی سوپا »[٣٦] و « قاسم عەبباس » ی کرێکاری ڕێگای ئاسن لە کارگەی « شالچی‌یە »[٣٧] ئەزروحاڵێکیان‌دا بە وەزارەتی ناوخۆو تێیدا داوایان کرد ماوەیان بدرێتی، یانەیەکی کرێکاران دابمەزرێنن. بەڵام وەزارەتی ناوبراو، سەرەڕای هات و چۆی ئەوانە و سەرەرای ئەوەی کرێکارە بیانی‌یەکان، یانەی تایبەتی لەو جۆرەیان بۆ کرابووەوە، داواکەی ئەمانی دایە داواوە. بەرێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسنیش ئەم دەستپێشخەری‌یەی کرێکارانی بەلاوە پەسەند نەبوو؛ بۆیە کەوتە خۆو چەند هەنگاوێکی ئیداری دژی « ئەلقەزاز » و « قاسم » و « عەبباس » نا. ئەمەی دوایی‌یانی لە جێگەکەی خۆی گواستەوەو زیادەی ساڵانەی ئەوانی تریشی ڕاگرت.[٣٨]

بایەخی ئەم کارە بە تەنها لەوەدا نی‌یە کە سەرەتایەکی گرنگ سەبارەت هوشیاریی کرێکاران نیشان دەداو خۆی لە خۆی‌دا نیشانەی گۆڕانێکی چۆنیەتی‌یە لە بیروهۆشی کرێکاران‌دا، بەڵکو بێجگە لە مانەیش ئەوە دەگەیەنێ کە سەرەتای پێکهاتنی سەرکردایەتی‌یەکی کرێکارانەی هوشیار هاتووەتە مەیدان‌و لە پەرژەوەندی زەحمەتکێشان و هەل‌و مەرجی ئیش‌کردن‌و دابین کردنی ئەو پەرژەوەندی‌یانە، با بە شێوەیەکی سەرەتاییش بێ، تێ گەیشتووە. ئەم کاکڵەیە کەوتە نەش‌و نما کردن‌و تا دەهات خەڵکی هوشیاریان لەدەور کۆ دەبووەوە و بەوپەڕی دڵسۆزی‌یەوە، خزمەتی مەسەلەکانی کرێکارانیان دەکرد و توانی لە قۆناغێکی نوێی مێژووی بزووتنەوەی کرێکارانی عێراق‌دا سەرکردایەتی بکا. گومان لەوەدا نی‌یە کە بە بێ ئەو کاکڵەیە نەیان دەتوانی سیما و مۆرکی خۆرسکی‌ی لە خۆیان بکەنەوە.

وەنەبێ ئەو هەڵویستەی وەزارەتی ناوخۆ وەرەی بە « ئەلقەزاز » و هاوڕێکانی بەرادبێ، بە پێچەوانەوە بە درێژایی چەند ساڵێك، ناو بەناو داخوزی‌یەکەیان تازە دەکردەوە، ئەگەرچی هیچ ئەنجامێکیان دەستگیر نەبوو.[٣٩] بەوەیشەوە ڕانەوەستان، بەڵکو هەر لەو ماوەیەدا چەند جارێك لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا گرنگی‌ی و بایەخی ڕێکخراوی کرێکارانەیان ڕوون کردەوە.[٤٠] ژیانی پڕ لە ئەشکەنجەی زەحمەتکێشان و تەشەنە کردنی بێکاری لە ناویان‌دا، پاڵی پێوە نان ئەو ڕێگا تازەیە بگرنە بەر کە لە هێزە سیاسی‌یەکانی ترەوە فێری بوون. ئەویش

پێشکەش کردنی ئەرزوحال و داخوزیکردن لە لێپرسراوان بوو، بە هیوای ئەوەی دەستگیرۆیی یان بکەن و باری سەرشانیان سووك بکەن. لەو رۆژگارەدا کرێکاران وەك خەڵکی تر « هیوایەکی گەورەیان بە مەلیك و وەزیرە بەرێزەکان » هەبوو. چونکە دڵنیا بوون لەوەی کە « چاوی رەحم و بەزەیی یان » لێیانەوە دەبێ، وەك « کرێکارێکی بێ ئیش » لەو ووتارەیدا کە بە ناوونیشانی « هاواری کرێکارێك »[41] نووسیویەتی. ئەم جۆرە تێکۆشانە، تا ماوەیەك بووە شێوەی خەباتی کرێکاران. بەلام وردە وردە لە بێ ئەنجامی ئەم رێگایە تێ گەیشتن، چونکە نە هیچی دەست خستن و نە لەوەدوایش دەیتوانی دەستکەوتێکی کرێکارانەیان بۆ بچەسپێنێ. بۆیە کرێکاران دەرهەق بە میری کەوتنە قسە کردن کە دەبێ لە جیاتی پشتگیری کردنی کۆمپانیا بیانی یەکان، کرێکاران بپارێزی. ئەمە جگە لەوەی کە رەخنەیان لە نوێنەرانی گەل و وەزیرەکان دەگرت، چونکە گیروگرفتە بنچینەیی یەکانی کرێکارانیان پشت گوێ خستبوو.. پاشان « شکایەتێکی زۆر » بەسەر رۆژنامەکاندا داباری و « دەستە دەستە کرێکاری بێ ئیش رووی تێ دەکردن و بارگرانی ی خۆیان روون دەکردەوە » بەلام میری « هیچ گوێی بەو هات و هاوارە نەدا کە لە زاری سەدان خەڵکی بێ ئیشەوە دەهاتە دەرێ و هەنگاوێکی ئەوتۆتۆیشی نەنا، ئەو خەڵکە لەو تەنگو چەڵەمەیە رزگار بکا »[42]

ئەوجا بزووتنەوەی کرێکاران لە دژی کۆمپانیا بیانی یەکان بە ئاشکرا دەستی پێ کردو سەرەتای مانگرتنی کرێکارانەی رێك و پێك لەو ماوەیەدا خۆی نواند. ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٢٧ دا کرێکارانی رێگای ئاسن یەکەم مانگرتنیان ساز کرد[43] و دروشمی چەند داخوازی یەکی پیشەیی یان بلند کردەوە. لەوانە: زیادکردنی رۆژانە بە ئەندازەیەك لەتەك رۆژانەی کرێکارە بیانی یەکاندا بگونجێ. هەروەها لەکاتی خۆیدا بە بێ دواکەوتن مووچەیان بدرێتێ[44] و مۆڵەتیان دوا نەخرێ و کرێی خانووی ئەو کرێکارانە کەم بکرێتەوە کە لە خانوبەرەی بەرێوەبەرایەتی رێگای ئاسندا، نیشتەجێن. بەرێوەبەرایەتی ناوبراو بە دەنگ هەندێ لەو داخوزایانەوە هات، بە تایبەتی ئەوانەی پەیوەندی یان بە وەرگرتنی مووچەو دوا نەخستنی مۆڵەتەوە هەبوو. گفتیشی دا بە راستی ی چاو بە داخوازی یەکانی تردا بگێرێ. کرێکارانیش دوای ئەم هەنگاوە چوونەوە سەر ئیش و کاری خۆیان و بۆ یەکەمجار لە دژی چەوسێنەرانیان تامی سەرکەوتنیان چەشت. « محەممەد سالح ئەلقەزاز » کە دیارترینی سەرکردەی مانگرتنەکە بووە، بە تایبەتی ئەوە دووپات دەکاتەوە کە هاوکاری مانگرتووەکان لەم ئاقیکردنەوە نوێیەدا، وای لە رژێم کرد ناچار بێ حساب بۆ کرێکاران بکا.

تەنانەت کە داخوازی‌یەکەی پێشوویان لەمەڕ دامەزراندنی یانەی کرێکارانیان تازە کردەوە، دەم‌و دووی لێپرسراوان لەگەڵیان‌دا بە جۆرێکی تر بوو.(٤٥)
هەر لەو ماوەیەدا دەسپێشخەری‌یەکی نوێ هاتە گۆڕێ‌و خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەو گۆڕانە بوو کە بزووتنەوەی کرێکاران لە سەرەتای نەشونما کردنی‌دا بە خۆیەوە دی. لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٨ دا، « ٤٥ » کرێکار کۆبوونەوەو پرۆتستۆیەکیان دژی « هەڵس‌و کەوتی دڵرەقانەی کۆمپانیای نەوت‌و تێکڕای کۆمپانیا بیانی‌یەکان » مۆر کردو پاشان وێنەیان دا بە لێپرسراوان و ڕۆژنامەکانی ناوخۆ.(٤٦) هەندێ دەسپێشخەری دیکەیش هەر لەو ماوەیەدا دەرکەوتن کە هەر یەکەیان لە رووی مێژوویی‌یەوە بایەخی خۆیان هەبوو، چونکە بوونە سەرەتایەك بۆ دەرباز بوونی ئەو کرێکارانەی لە بنەڕەت‌دا جووتیار بوون‌و بە شێوەی جیا جیا بەندی نەریت‌و رەوشت‌و پەیوەندی عەشایەری بوون. هەندێك سەرچاوە باسی ئەو ناکۆکی‌یانە دەکەن کە لە نێوان کرێکاران‌و سەرەك عەشیرەتەکان‌دا روویان داوە، سەبارەت بەوەی بە شێکی رۆژانەو مانگانەکانیان وەردەگرتن.(٤٧)
سەرپاکی ئەم بزووتن‌و گۆڕانکاری‌یانە لەتەك کۆتایی ساڵانی بیستدا تێکەڵ بە رەوتی بزووتنەوەیەکی فراوانتر بوون کە بە چەندین خاسی‌یەت‌و شێوەی دەربڕینی نوێ‌وە هاتنە کایەوە؛ هەموو ئەمانەیش بە ئاشکرا لە دامەزراندنی یەکەم کۆمەڵی کرێکارانەو پیشەیی‌یانەدا، رەنگیان دایەوە.

سەرهەڵدانی کۆمەڵەی کرێکاری‌و پیشەیی

لە ناوەڕاستی ساڵانی بیستەوە کرێکاران و پیشەوەران کەوتنە خۆ و چەند جارێك هەوڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی کرێکارانەیان دا. تا گیروگرفتەکانیان زیادی بکردایەو ئاڵۆزتر بوایە، توێژە هوشیارەکەی ئەو چینە باشتر پێی لەسەر خۆ رێکخستن دادەگرت‌و یەکخستنی تێکۆشانیانی بە پێویستی‌یەکی گرنگ لە قەڵەم دەدا. « محەممەد سالح ئەلقەزاز » ئەم مەسەلەیە بە کورتی‌ی‌و بە شێوەیەك باس دەکا بە ئاشکرا دیارە کە چاك لەو هەل‌و مەرجانە تێ گەیشتووە کە هەندێ گیروگرفتی زەحمەتکێشانی عیراقی کەم دەکردەوە؛ ئەوەتا لە بارەی پێکهێنانی کۆمەڵەی کرێکارانەوە، دەقاو دەق دەڵێ:
«... ئێمە بە تەواوی لاوازبووین‌و کەسێك نی‌یە داوای مافەکانمان بکاو لەبەردەم میری‌و کۆمپانیاکان‌دا ببێتە نوێنەرمان و لەو مەسەلانەدا کە پەیوەندی‌یان بە ئێمەوە هەیە رێکمان بخەن؛ ئەم بێ دەسەلاتی‌یەیشمان

ئەنجامی ناکوکی نێوان خۆمانە.. یەکێتی‌یش ئەگەر بە شێوەیەکی راست و دروست پێك نەیەت ئەنجامێکی هەست پێ کراوی نابێ. رێکخستنیش تەنها بە رێگای دروستکردنی کۆمەڵ و نیقابەوە دەبێ. سەبارەت بەم هۆیانەو بە یارمەتی کرێکارە هوشیارە کان نزیکەی دوو ساڵ لەمەو بەر چەند داخوزی‌یەکمان.[٤٨] پێشکەش کردووە، تاوەکو رێگامان بدرێ ئەو کۆمەلانە پێك بهێنن »[٤٩]

بێ گومان لێپرسراوان نەیان دەتوانی تاسەر گوێ لە داخوازی کرێکاران سەبارەت بە پێکهێنانی کۆمەلی تایبەت بە خۆیان بخەفێنن. چونکە لەو کاتەوەی کە وردە وردە دەنگی کرێکاران بەرز بووەوەو گیروگرفتەکانیان لە ناو رای گشتی ی و لە ئاستی رەسمییدا خۆیان سەپاند؛ ئارەزووی پێکهێنانی ئەو جۆرە کۆمەلانە، تا دەهات لە کرێکاران و پێشەوەرە تازەکان دا، زیاتر تەشەنەی دەکرد.

پاشان « ئەلقەزاز » و هاورێکانی وازیان لە دامەزراندنی یانەی کرێکاران هێنا و لەناوەراستی ساڵی ١٩٢٨ دا، داخوازی‌یەکی تازەیان دا بە وەزارەتی ناوخۆ و داویان کرد رێگایان بدرێ کۆمەلێك بە ناوی « کۆمەلی کرێکاران » ەوە[٥٠] دابمەزرێنن. سەرتاشەکانیش شوێن پێ ی ئەوانیان هەلگرت. ئەوەبوو «محەممەد مەکی ئەلئەشتەری » و چەند سەرتاشێکی شاری بەغدا داوایان لە وەزارەتی ناوخۆ کرد، رێگایان بدەن « کۆمەلەی هاریکاری سەرتاشان » دابمەزرێنن، چونکە مەبەستیانە « گوزەرانی سەرتاشان باشتر بکەن و دەستی یارمەتی و برایەتی بۆ یەك درێژ بکەن و لە سایەی خۆشەویستی و دلسۆزی و رێز لێگرتنی یەکتردا کۆ ببنەوە »[٥١] دەستەی دامەزرێنەری ئەم کۆمەلەیە داوایان لە پەرلەمان کرد دەست بخاتە ئەم مەسەلەیەوەو وەزارەتی ناوخۆ ناچار بکا رێگای دامەزراندنی بدرێ؛ ئەوەبو، وتووێژێکی زۆر سەبارەت بەم مەسەلەیە لە نێوان پەرلەمان و لایەنە لێپرسراوەکان دا کرا.[٥٢] رەنگە هەر بەو هۆیەیشەوە بووبێ کە « ئەلئەشتەری » و هاوەلەکانی بەر لە خەلکی دی مۆلەتی دامەزراندنی کۆمەلەکەیان وەگرت. « کۆمەلەی هاریکاری سەرتاشان » یش کە بە رەسمی ی لە ١٠ ی شوباتی ساڵی ١٩٢٩ دا[٥٣] دامەزرا، بە یەکەمین کۆمەلی پیشەیی دادەنرێ کە رێگای ئیش‌کردنی لە عیراق‌دا پێ درابێ.[٥٤]

کرێکارانی چاپخانەو بەرگدرووەکان و شوفێرو میوە فرۆشان و زۆری تریش، یەك لە دوای یەك داخوازی پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ کرا. بەلام وەزارەتی ناوبرا و زۆر بە سستی ی لەو داخوازی‌یانەی دەکۆلی‌یەوە. بە نموونە: میوەفرۆشەکان لە مانگی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٩ دا، داوای دامەزراندنی کۆمەلەکەیان کرد[٥٥]، کەچی وەزارەتی ناوخۆ چەند مانگێك وەلامەکەی دوا

خستن‌و تا ٤ی کانوونی دووه‌می ساڵی داهاتوو، نه‌یانتـوانی یه‌کـه‌م ده‌سته‌ی به‌ڕێوه‌به‌ری کۆمه‌ڵه‌که‌یان هه‌ڵبژێرن.[٥٦]

به‌و جۆره له سه‌ره‌تای ساڵی ١٩٢٩ وه چه‌ند کۆمه‌ڵه‌یه‌ك به ناوی پیشه‌یی جۆر به‌جۆره‌وه هاتنه ئاراوه و بێجگه له « کۆمه‌ڵی کرێکارانی چاپخانه‌کانی عیراق » کـه له ٤ی کانـوونی دووه‌می ساڵی ١٩٣٠ دا بـه ره‌سمیی ڕێگای دراو[٥٧] « کۆمه‌ڵه‌ی کرێکارانی میکانیکی عیراق » که له دوادوای مانگی کانوونی دووه‌می ساڵی ١٩٣٠ دا به ره‌سمیی مۆڵه‌تی وه‌رگرت[٥٨]، ده‌ڵێین بێجگه له‌و دوو کۆمه‌ڵه‌یه هیچ کام له‌وانی‌تر ناوی کرێکاریان پێوه نه‌بوو؛ هیچشیان له سه‌ره‌تادا ئه‌وه‌نده‌ی تۆزقاڵێك له خزمه‌تی کرێکاران‌و به‌رژه‌وه‌ندی‌یه‌کانیان‌دا نه‌بوون، وه‌ك له‌مه‌ودوا ڕوونی ده‌که‌ینه‌وه.

جا ئه‌گه‌ر به وردیی ته‌ماشای چۆنیـه‌تی دروست بوونی ئـه‌م کۆمـه‌ڵانه بکه‌ین، ده‌بینین هه‌موویان له بنچینه‌دا کۆمه‌ڵی پیشه‌یین، یاخود کۆمه‌ڵێکن بنکه‌یان له کرێکاران‌و پیشه‌وه‌ران پێك هاتووه‌و ـ ورده بـۆرژوا ـ سه‌رکـردایه‌تی‌یـان ده‌کـه‌ن. با له‌و تـاقه کـۆمه‌ڵه‌یـه‌وه پێبدا بیـێن کـه له نـاو تێکـڕای کـۆمـه‌ڵه نیشتمانی‌یه‌کان‌دا (٥٩) ناوی کرکارانی له خۆی ناوه، واته «کۆمه‌له‌ی کرێکارانی چاپخانه‌کان». سه‌رۆکی ئه‌م کۆمه‌ڵه‌یه ناوی «عه‌بباس حوسه‌ین ئال ئه‌لچه‌له‌بی» یه و به مانای ته‌واوی ووشه خۆی کرێکار نه‌بوو. لێره‌دا گرنگ ئه‌وه‌یه ره‌چاوی ئه‌وه بکه‌ین ناوبراو کـه له ڕۆژی ١١ی کانـوونی دووه‌می ساڵی ١٩٣٠ دا بـه ئه‌ندامی ده‌سته‌ی به‌ڕێوه‌به‌ری کۆمه‌ڵه هـه‌ڵبژێـردراوه‌کانی تـه‌نها ٣٦ ده‌نگی وه‌رگرت، ئه‌مه‌یش به نیسبه‌ت هه‌ڵبژێردراوه‌کانی تره‌وه که‌مترین ژماره بـوو، چونکه تیایاندا هه‌بوو له دوو ئه‌وه‌نده‌ی ئه‌و زیاتر ده‌نگی هێنابوو [٦٠] . راسته له داواکه‌ی ده‌سته‌ی دامه‌زرێنه‌ری «کۆمه‌ڵه‌ی کرێکارانی چـاپخانـه‌کان» دا کـه ڕۆژی ٢٧ی ته‌مموزی ساڵی ١٩٢٩ پێشکه‌ش به وه‌زاره‌تی ناوخۆکرا، باسی ئه‌وه کراوه که ئامانجی کۆمه‌ڵه[٦١] ئه‌وه‌یه «ئاگای له حاڵی کرێکارانی چاپخانه‌کان بێ له عیراق‌داو به‌رژه‌وه‌ندی‌یه‌کانیان بپارێزێ» وئه‌م کۆمه‌ڵه‌به «سوودی تر ده‌به‌خشێ‌و ده‌بێته مایه‌ی خێرو خۆشی‌ی بۆ سه‌رتاپای ووڵات». [٦٢] به‌ڵام سه‌رۆکه‌کـه‌ی له یه‌که‌م کۆبوونه‌وه‌ی ده‌سته‌ی به‌ڕێوه‌به‌ردا که ڕۆژی ١٨ی کانوونی دووه‌می ساڵی ١٩٣٠ ساز کرا، له‌باره‌ی ئامانجه‌کانی کۆمه‌ڵه‌وه ده‌قاوده‌ق ده‌ڵێ:

«.. بـڵاو کـردنـه‌وه‌ی گیـانی خـۆشـه‌ویستی‌ی له ڕیـزی کـرێکــارانی چاپخانه‌کانی عیراق‌داو هه‌وڵدان بۆ پێشـخستنی هونـه‌ری چاپکـردن وشاره‌زا

کردنی کرێکار لەم مەیدانەداو بە تەنگەوە هاتنی تەندروستی‌یان ئامانجمانە. هەرچیش لە تواناداً بێ بۆ پاراستنی مافی خاوەن چاپخانەکان دریغی ناکەین...»
پاشان کۆتایی بە قسەکانی دێنێ‌و دەڵێ:
«... هاوڕێیان؛ لە سەرانسەری جیهاندا کرێکارانی چاپخانە خزمەتێکی زۆری کۆمەڵگایان کردووە، ئەوان نەبوونایە خەڵکی نەیان دەتوانی کتێب‌و رۆژنامە، کە پڕن لە زانیاری جۆر بەجۆر، بخوێننەوە. لەبەر ئەوە پێویستە لەسەرتان. دڵسۆزی خاوەن چاپخانەکان بن چی ئەرکی سەرشانتانە لە ئاستی ئەواندا بەجێ‌ی بهێنن»[63]
بۆیە شتێکی سەیر نی‌یە گەر کۆمەڵەی ناوبراو لیژنەیەکی تایبەتی پێك بهێنێ‌و ئەرکی ئەوەی پێ بسپێرێ «بەشێوەیەکی عادیلانە کار بەسەر چاپخانەکاندا دابەش بکاو ناکۆکی نێوان کرێکارانیش ـ بڕوانە: تەنها لە نێوان کرێکاراندا ـك.م ـ بە ئاشتی‌ی چارەسەر بکا...»[64] کاتێکیش سەرۆکی کۆمەڵە بۆی دەرکەوت بەم شێوەیە ناگاتە ئامانجەکانی‌و پاش ئەوەی دڵنیا بو لەوەی دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە لە بنەڕەتدا بە دڵی خاوەن چاپخانەکان نەبووەو[65] بەرژەوەندی تایبەتی‌یان ناچاری کردن دڵڕەقانە بەرامبەر کرێکاران بجووڵێنەوە؛ دەڵێن لەو کاتەوە وردە وردە سیاسەتی خۆی گۆڕی. ئەم هەڵوێستەیش بە ئاشکرا لە ناوەرۆکی رۆژنامەی «نداء العمال» دا، دەردەکەوێ کە پاش دامەزراندنی کۆمەڵەکەیان بە ماوەیەك خۆی دەری دەکرد.[66] لەگەڵ ئەوەیشدا سەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان» هێشتا هەر باوەڕی بە «گفتی شیرینی» گەورە لێپرسراوان «هیممەتی چالاکی‌یان» هەبوو. هیوایەکی گەورەیشی پێیان بوو کە «بەرژەوەندیی کرێکاری عیراق»[67] بپارێزن. لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە وازهێنانی «ئاڵ ئەلچەلەبی» لە سەرۆکایەتی کۆمەڵەی ناوبراو، لەگەڵ پاشەکشەی بزوتنەوەی، کرێکاران‌و لە ئەنجامی هێرشی کۆنەپەرستاندا کە دوایی باسی دەکەین شتێکی سەرسوڕهێن نی‌یە.[68]

لەوەیش سەیرتر ئەوەیە کە پەیڕەوی ناوخۆی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» تاقە نیشارەتێکی تێدا نی‌یە، پەیوەندیی بەکرێکارانەوە هەبێ[69] ئەمە لە کاتێکدا کە بنکەی سەرەکی‌ی کۆمەڵەیشیان پێك دەهێنا. بەڵام سەرەڕای ئەوەیش لە هەموو کۆمەڵەکانی‌تر زیاترو دڵسۆزانەتر خزمەتی مەسەلەی رەوای کرێکارانی عیراقی کرد.[70] بەرامبەر بەمەیش پرۆگرامەکەی چەند بەندێکی بنچینەیی تێدایە

راستەوخۆ پـەرژەوەندی پیشـە وەران دەپارێـزێ. ئەوەتـا ماددەی یـەکەمی پەیڕەوی ناوخۆی دەقاودەق دەڵێ: «تاکە مەبەستی» کۆمەڵە ئەوەیە «پیشە وەران لە رووی پیشەسازیو کۆمەلایـەتیو ئەخـلاقی‌یەوە پـەروردە بکا». مـاددەی دووەمیش دەڵێ: «کۆمەڵە هەوڵ دەدا پیشەسـازی لە عیراقدا پێش بخـاو ئەو کـەسانـەیش کە لیهـاتوون دەیـان نێرێتـە دەرەوەی وولات تا لە یـەکێـك لە پیشەسازی‌یەکاندا ببنە پسپۆر». ماددەی «٢٥» یش پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە ئەرکی لێژنەکانی کۆمەڵە ئەوەیە: «هانی ئەو پیشە سازی‌یانە بدەن کە خۆیان سەرەو کاری دەکەن.»[٧١] وەك پێشتریش باسکرا ماددەی ٢٧ ـ ٣٠ پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵ دەقاودەق دەڵێ: پێویستە ساڵی دوو پێشانگا بە مەبەستی هاندانی پیشەشازیی نیشتمانی‌ی بکاتەوە.

ناوەرۆکی ماددەی حەوتەمی پەیڕەویَ ناوخۆ بە باشی‌ی رۆشنایی دەخاتە سەر بنچینەو بینای کۆمەڵەی ناوبراو لە سەرەتـای دروست بوونی‌یـەوە. ئەو ماددەیە دەڵێ: هەر عیراقی‌یەك ـ بڕوانە: هەر ـ عیراقی‌یەك بێ ئەوەی تەماشای ئەوە بکرێ سەر بە چ چینێکی کۆمەلایەتی‌یە ـك ـم ـ ئەم مەرجانەی خوارەوەی تێدا بێ بە ئەندامی ئەم کۆمەڵە وەردەگیرێ.
ئا : تەمەنی لە بیست ساڵ کەمتر نەبێ.
ب : رەوشتی باش بێ.
جـ : مافی مەدەنی‌ی لێ وەر نەگیرابێتەوە.
د : بەلای کەمەوە دوو ئەندامی کۆمەڵ بیناسن.
پاش هەموو ئەمانە شتێکی زۆر سروشتی‌ی بوو کـە «محەمـەد ساڵح ئەلقەزاز»[٧٢]ی باوەڕ پێکروای «کۆمەڵەیَ سنعـاتکاران» داوی مـۆڵەت پێدانی کۆمەڵەکەیان، بانگەوازێك بۆ «کرێکاران و سنعاتکاران» دەربکاو تێیدا بانگیان بکا بێنە ناو ئەو کۆمەڵەوە کە بۆ «بەرگری کردن لە پـەرژەوەندی‌و پـاراستنی ئەو بەرهەمانەتان کە لە کەڵك کەوتن‌و لە ناوچوون» دروست بووە. «دەی‌خۆ کەوین با یەکگرین‌و بەهەمووان هاریکـاری یەکتـر بکەین‌و لەبـەردەم خووانیشتمـاندا پەیمان بدەین کە لە دوای ئەم یەکێتی‌یە جیا نە بینەوە»[٧٣] لێرەدا بە ئاشکرا دیارە کە مەبەستی لە یەکێتی‌ی نێوان «کرێکاران‌و خاوەن پیشەسازی‌یەکان» ە.
وا پێ دەچێ پیشـەوەران یان سنعـاتکاران بـە هـۆی نـەزانـین‌و وتێ نەگەیشتنی جیاوازی نێوان کرێکاران‌و پیشەوەرانەوە، خۆیان بە کرێکار لە قەڵەم دابێ. یاخود لەبەر ئەوەی کە کرێکاران بووبوونە خاوەنی دەنگ‌و رەنگی خۆیان‌و

جێ پێیان له کۆمەڵدا قایم کـردبوو، پیشـەوەرەبچکۆلەکـان حەزیـان دەکرد شانازیی بەوەوە بکەن گوایە ئەوانیش کرێکارن. شایانی باسە «محەممەد ساڵح ئەلقەزاز» کەیەمین نیقابیی‌یە، تا ئەمڕۆیش پێ لەسەر ئەوە دادەگـرێ کرێکـار بووەو زۆریش شانازی‌پیوە دەکـا.[٧٤] ئەم «کـرێکارە» سـاڵی ١٩٠٥ هاتـووەتە دونیاوەو بە هەموو پێوانەکانی ئەوسای وولاتانی ڕۆژهەڵات، سەر بە خێزانێکی مامناوەندی بووە.[٧٥] باوکی پیشەوەر بووە گوڵنکەی هەڵدەبـەست. سەبـارەت بەوەی گوزەرانی باش بووە، هەر چوار کوڕەکەی «واتە: محەممەد ساڵح‌و سێ براکەی تـری» ناردووەتـە بە خـوێندن. ئـەمیان نـەبێ، ئەوانی‌دی بـوونەتـە مووچەخۆرو بە پێودانی سەردەمی خۆیان پلەو پـایەی دیـاریان هـەبووە.[٧٦]. «محەممەد ساڵح» قۆناغی سەرەتایی لە بەغدا تەواو کردووەو پاشـان لە ساڵی ١٩١٧ دا چووەتە «مەکتەبی پیشە سازی‌یەکان»[٧٧]. پاش چەند ساڵێك چووەتە «قوتانجانەی بازرگانی‌ی ئەهلی‌ی ئێواران. جگە لە زمانی زگماکی خۆی، زمانی ئینگلیـزی‌و تورکی‌و هینـدۆسیش بە چـاکی‌ی دەزانێ.[٧٨] دیارە هـەموو ئـەم سیفەتانەو زیرەکی‌ی خۆیشی.[٧٩] وایان کردووە لە هاوتەمەنەکانی خۆی زیاتـر ماوەی خۆ ڕۆشبنیر کردنی بۆ برەخسێ. تەنانەت‌زۆر جاریش داویان لێ کردووە ببێتە مووچەخۆر. ئەمە جگە لەوەی لە گەرمەی ڕۆژگاری سەرکردایەتی کردنی بزوتنەوەی کرێکاران‌دا، وەرشـەیەکی ئـاسنگەریی‌و چـاکردنـەوەی ماشـین‌و ئامرازی جۆر بەجۆری هەبووە. دانیشتووی گەرەکی «ئەعزەمی‌یە» یش بوو کە ئەوسا بە باشترین گەڕەکی «بـەغدا»دادەنـرا.[٨٠] کەواتـە یەکـەمین نیقـابی‌و سەرۆکی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» یان باوەڕپێکراوی ئەو کۆمەڵەیە، پیشەوەرێکی لیبرالی‌و نیشتمانپەروەرێکی ڕەسەن بووەو بە هۆی زرووفی تایبەتی‌و مەوزوعی‌ی خۆیەوە[٨١]، وەك پێشتر باسی هەندێ لایەنی بنچینەیی‌مان کرد[٨٢] بووەتە خاوەنی مەسەلەی کرێکاران. ئەم حەقیقەیش ئەو بۆچوونەمان چاکتر دەچەسپێنێ کە تا چ ڕادەیەك پیشەوەران توانیویانە لە ناو بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق‌دا دەوری خۆیان ببینن.

سروشتی چینایەتی ئەم کۆمەڵانە پاڵی بە سەرکردەکانیانەوە دەنـا ، لە هەموو بـۆنەیـەك‌دا پشتگیریی پیشـەسازیی نیشتمـانی‌ی بکەن . تـەنانـەت کۆبوونەوەکانی هەندێکیان لەبنچینەدا بۆ ئەوە تەرخان دەکران ووتاری جـۆر بەجۆر لە بارەی پشەسازی نیشتمانی‌یـەوە بخوێنـرێتەوە ، وەك « کـۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان » لە ئاهەنگی ڕێز لێنانی شەوی ٢٧ ی کانوونی دووەمی

سـالّی ۱۹۳۰ دا بـه بـۆنـه‌ی مـۆڵه‌ت پێـدانی « کـۆمـه‌ڵه‌ی کـرێکـارانی چاپخانه‌کان » ه‌وه کردی . ئه‌وه بوو به‌شی زۆری ئه‌و ووتارانه‌ی به‌و بۆنه‌یه‌وه خوێندرانه‌وه قسه‌یان له پیشه‌سازی چنینی نیشتمانی ده‌کرد[83] . که‌چی که‌سێك نه‌بوو له‌و ده‌یان کۆڕو کۆبوونه‌وه‌یه‌دا که کۆمـه‌ڵه‌کان و له پێش هـه‌موویـانه‌وه « کۆمه‌ڵه‌ی سنعاتکاران » ده‌یان گێڕا توختی ئه‌وه بکه‌وێ چۆن و به چ شێوه‌یه‌ك سه‌رمایه‌ی نیشتمانی‌ی کرێکاران ده‌چه‌وسێنێته‌وه ، یان باسی ئه‌وه بکا بـاری ژیانی کرێکاران له ناو دامه‌زراوه ئه‌هلی‌یه‌کان‌دا زۆر له باری ژیانی کرێکارانی ناو کۆمپانیا بیانی‌یه‌کان خراپتره . به نموونـه : له کۆمپـانیای « تـه‌راموای » دا کرێکار نۆزده سه‌عات له‌سه‌ر یه‌ك ئیشی ده‌کرد ، رۆژانه‌که‌یشی زۆربه‌ی کات له روپیـه‌یه‌کی تێ نـه‌ده‌پـه‌ڕانـد[84] . وه‌نـه‌بێ زرووف کـرێکـارانی چـاپخـانـه ئه‌هلی‌یه‌کانیش له‌وان باشتر بوو بێ[85] . ئه‌وانـه ئه‌وسـایش و ئێستایش له‌نـاو کرێکارانی وولاّته دواکه‌وتووه‌کان‌دا که‌رتێکی رۆشنبیر پێك ده‌هێنن ، له‌به‌ر ئه‌وه هه‌ندێ جار زۆر به‌گران ئه‌و ژماره‌یه‌ی که پێویسته ده‌ست ده‌که‌ون . هه‌ر له‌سه‌ر بناغه‌ی چه‌وساندنه‌وه‌ی کرێکارانیش بوو که سه‌رمایه‌ی نیشتمانی‌ی به پێودانی ئابوری ئه‌و کاته‌ی کۆمه‌ڵگای عیراق قازانجێکی خه‌یاڵی ده‌ست که‌وت . ئه‌وه‌تا پاش تێپه‌ڕ بوونی چه‌ند ساڵێك به‌سه‌ر دامه‌زراندنی کارگه‌ی « فه‌تتاح پاشا » دا ، سامانی ئه‌و خێزانه به ٤ ملیۆن دینار خه‌مڵ کراوه ، ئه‌مه له کاتێکدا که کوڕه‌که‌ی « فه‌تتاح پاشا » تـا ساڵی ۱۹۲۰ مـووچه خـۆرێکی میری بـووه‌وه مانگانه‌که‌ی له « ٥۰۰ » روپیه تێپه‌ڕی نه‌ده‌کرد. سامانی « محـه‌ممه‌د تـاهیر ئه‌لبه‌غدادی » یش که ساڵی ۱۹۲٤ کارگه‌یه‌کی هاوبه‌شی جگه‌ره دروست‌کردنی دامه‌زراند گه‌یشته دوو ملیۆن دینار ، که‌چی به‌رله‌وه‌ی ئه‌م کارگه‌یه دابمه‌زرێنێ داهاتی ساڵانه‌ی له ۱٥۰۰ روپیه تێ نه‌ده‌په‌ڕی[86] . وه‌ك « ئه‌لقه‌زاز » بـاسی ده‌کا : سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ی که ئه‌و کۆمه‌ڵانه‌ی دامه‌زران پێویستی یه‌کی له ڕاده به‌ده‌ریان به یارمه‌تی هه‌بوو ، به‌لاّم هیچ کام له‌و پاره‌دارانه ده‌ستی یارمه‌تی‌یان بـۆ درێژ نـه‌کردن[87] ، بـۆیه رۆشنبیـران و کرێکـاران بـه خـۆرایی بـاربـوی ئیشوکاره‌کانیان ده‌کردن و رایان ده‌په‌ڕاندن[88] ، ده‌ڵێین سه‌ره‌ڕای هه‌موو ئه‌مانه کـه‌چی له ناو هـه‌مووان‌دا « نـووری فه‌تتـاح پاشـا » به سـه‌رۆکی شه‌ره‌ف « کۆمه‌ڵه‌ی سنعاتکاران » هه‌ڵده‌بژێرد را[89] .

با له هه‌موو ئه‌و شتانه گه‌ڕێین که پێشتر باسکران ؛ دامه‌زراندنی ئـه‌م کۆمه‌لانه به خاڵێکی دره‌وشه‌دار و گرنگی مێژووی نوێ‌ی عیراق داده‌نرێ و کاتی

خۆی لە زۆر مەیدانی جیاجیای رای گشتیی عیراقدا بە شێوەیەکی بەربڵاو دەنگی دایەوە . هێزە نیشتمانییەکان‌و رۆژنامەکانی ناوخۆ بایەخێکی هەست پێکراویان بەم « بزووتنەوە پیرۆزە » داو هانی وەزارەتی ناوخۆیان دەدا ماوەی دامەزراندنی ئەو چەشنە کۆمەڵانە بدرێ تاوەکو « چینی کرێکاران جموجۆڵی تێ بکەوێ »[٩٠] دوواییش دەستی ڕێزیان بۆ « کاری پڕ سوود » یان بەسنگەوەگرت‌و لایان وابوو « بایەخدان بە کرێکاران‌و بەرهەمەکانیان ئەرکێکەو لە ئەستۆیانە ».[٩١] بە بۆنەی مۆڵەت پێ دانی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ەوە ، رۆژنامەی « العالم العربي » سەر ووتاری ئەو رۆژەی بە ناونیشانی « پێویستیی پاڵەوان‌و کردار دەخوڵقێنێ » تەرخان کرد . نووسەری ووتار دەڵێ :

«کە دەوترێ ئەوانەی بە رەنجی بازووی خۆیان دەژین ـ بەراستیش ئەوانە بە شەرەفترین کەسن ـ و لە پێناوی خۆشگوزەرانیدا هەڵپەی ئێش دەکەن‌و دەیانەوێ مافە پیرۆزەکانیان زامن بکەن ، دڵخۆش دەبم ، وەك دڵخۆشیی ئەوانەی نەك ئاو بەڵکو خوێن بە دەمارەکانیاندا دەگەڕێ[٩٢] »

ئنجا قسەو رای هەمە چەشن لە بارەی کرێکارانەوە سەریان هەڵدا ،کە تا ئەو کاتە نەبیسترابوون . « کرێکاران ، واتە هەموو ئەوانەی بە ئارەقی ناوچەوانیان نان دەخۆن ـ وەك خوا فەرموویەتی ـ بەخشندەن‌و سوود بەخشترین ئەندامن بۆ کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ، چونکە هەم بۆ خۆیان‌و هەم بۆ خەڵکیی ئیش دەکەن‌و گەر بێ‌و لە کار بکەون ژیان رادەوەستێ »[٩٣] ئەم جۆرە هەڵوێستە ئەوەندەی تر ورەی کرێکارانی بەرز کردەوەو زیاتر باوەڕیان بە خۆیان پەیدا کرد ، بە تایبەتی چونکە بە درێژایی چەندین ساڵ لە کۆمەڵدا پشت گوێ خرابوون . ئەوەتا کرێکارێك لە ئاهەنگێکدا کە سەرتاشان‌و کرێکاری چاپخانەکان تێیدا ئامادە بوون ، بەم جۆرە هەستی خۆی دەردەبڕێ‌و دەڵێ : « لە ناو لەشی ئەو کرێکارانەدا کە ئێستا خەریکن لە خەوی چەند ساڵە راستیان دەبێتەوە گیانێك هەیە ، ئەویش گیانی راپەڕین‌و هەڵمەت بردنە رووەو بەرزیی »[٩٤] .

لە لایەکی تریشەوە ئەم کۆمەڵانە ، خزمەتێکی زۆری ئەندامە کرێکارو پیشەوەرەکانی خۆیان کرد . گەر بێ‌و ئەوە لە بەرچاو بگرین کە ئەمانە یەکەمین دامودەزگان لە مێژووی عیراقدا ئەرکی داکۆکی کردنیان لە مەسەلەی کرێکاران خستە ئەستۆ ، ئەوەندەی‌تر بایەخی ئەو خزمەتگوزارییە مان بۆ ساغ دەبێتەوە . هەر ئەو کۆمەڵانە بوون لە دژی بێکاری دەجەنگان‌و پەردەیان

لەسەر هەلویستی نارەوای کۆمپانیا بیانی‌یەکان بە رامبەر بە کریکارانی عیراق داماڵی و چەندین یادداشت و پرۆتستویان سەبارەت بەم دوو مەسەلەیە پیشکەش کرد . « کۆمەڵەی سنعاتکاران » و « کریکارانی چاپخانەکان » و « هاریکاری سەرتاشان » چەند دەورەیەکیان کردەوەو بە ئیواران ئەندامە نەخویندەوارەکانیان فیری خویندن و نووسین دەکردو ئاستی خویندەواری ئەوانی تریشیان بەرز دەکردەوە . هەندی جاریش زمانی عەرەبی و ئینگلیزی و لایەنە بنچینەیی‌یەکانی تەکنیکی نوی دەگوترانەوە ، بەتایبەتی کە سەرکردەی ئەو کۆمەلانە لەوە تیگەیشتن کە « کاتی ئەوە هاتووە کریکاران لە خەوی غەفلەت راستیان بیتەوەو داوای زانست و بەرەوبومی ژیان بکەن »[95] ئەم کۆمەلانە چەندین ئاهەنگ و کۆڕیان گیڕا و ئەندامانیان کۆدەبوونەوە وگوییان لەو ووتارانە دەبوو کە بۆ خەلکی وەك ئەوان تازەو نەبیستراو بوون ، وەك « کریکارو شوین دەستی لە ژیانی پراکتیکی‌دا »[96] و « پەیوەندی‌یەکانی کریکاران لە جیهان‌دا »[97] و « یەکیتی‌ی و شوین دەستی لەکۆمەڵ‌دا »[98] و « کۆمەلە پیشەیی‌یەکان و شوین دەستیان لە کۆمەڵ‌دا »[99] و « سەرتاش و پەیوەندی پیشەکەی بە تەندروستی‌یەوە »[100] و زۆر بابەتی تریش کە هەر هەموویان ئامانجیان هان‌دانی کریکاران بوو تا « زیاتر تی‌بکۆشن » و « کۆششیان یەك بخەن و ئەو توێژە ون‌بووە لە خەوی غەفلەت راست بکەنەوە ، بۆ ئەوەی کۆمەلیك کریکاری بەهیزی یەککگرتوو پیك بهینن و لە ئیستا زیاتر داوای ئەو مافانەیان بکەن کە لە زۆر رووەوە پشت گوی خراون » تا ئەو کاتەی « کریکاری عیراقی بە مافی زەوت کراوی خۆی شاد دەبیتەوەو کەرامەتی پی‌شیل کراوی دەست دەکەویتەوە »[101]

بە هۆی ئەم کۆمەلانەوە ، کریکاران و پیشەوەران بۆ یەکەمجار کاری شانۆیی‌یان کردە ئامرازی خۆ رۆشنبیرکردن[102] هەندی جاریش ئەم کۆمەلانە بە پی‌ی ئەو توانا کەمەی هەیان بوو ، یارمەتی ئەندامە نەدارو دەست کورتەکانیان دەدا[103] جاری وایش هەبوو جموجوڵی ئەم کۆمەلانە ئەنجامی راستەوخۆیان وەدەست دەهینا . بە نموونە : لە کۆڕیکی « کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان »دا هەر ئەوەندەی خاوەن باس لە خویندنەوەی نووسینەکەی بووەوە ، تیکرای ئامادە بوان بڕیاریان‌دا کەس بۆ قومارکردن هامشۆی « لۆنا پارك » نەکا ؛ وا پی دەچی خەلکیکی زۆری سەر بە چینە هەژارەکان لەو سەردەمەدا خوویان دابیتی و بەدەستی‌یەوە نالاندوویانە[104]

جموجوڵی کۆمەڵەی کرێکاران و پیشەوەران لە ناو رای گشتی ی عیراق دا بە باشی دەنگی دایەوە . ئەوەتا « ئیبراهیم حیلمی ئەلعومەری » کە رۆشنبیرێکی ئەو قۆناغەیە بەم شێوەیە چالاکی ی ئەوسای کرێکاران هەڵدەسەنگێنێ :

«هەرکەسێك شوێن پێ ی راپەرینی کرێکارانی عیراق هەڵبگری و خۆی بکەیەنێتە ناو یانەو کۆمەڵەکانیان و گوێ لەو بیرورا ئازادانەیان بگرێ کە لە کۆڕو کۆبوونەوەکانیان دا دەری دەبڕن و بە باشی بڕوانێتە ئەو شێوە تێفکرینەی کە چارەسەری هەڵ و مەرجی ئیش کردن و مەسەلە تایبەتی یەکانی خۆیانی پێ دەکەن ؛ خێرو خۆشی یەکی زۆر لەمانە رادەبینێ و وایان لێ چاوەڕوان دەکا ببنە هۆی شانازیی هەمیشەیی نیشتمان و خۆشگوزەرانی یەکی بەردەوام ..»[105] « سەلمان ئەلسەفوانی » یش رووی دەم دەکاتە کرێکاران و دەڵێ : « ئەم خۆ یەکخستنەتان لە ناو کۆمەڵەکانتان دا و لە دووساڵ لەمەوبەرەوەو دەنگی دلێرانەتان کە جاروبار بە هۆی رۆژنامەوە لە ئاسۆی وولات دا دەنگ دەداتەوە مۆژدەی خێرو خۆشی یەو هیوا دارین لە داهاتوودا ببێتە رووناکی یەکی ئەوتۆ پەردەی رەش و تاریکی لەسەر ئەم وولاتە لێقەوماوە بڕەوێنێتەوە »[106] گۆڤاری « الحاصد » یش چالاکی ئەم کۆمەلانە بە بەڵگەی « راست بوونەوەی کرێکاری عیراق لەپاش نوستنێکی دوورو درێژ » لەقەڵەم دەداو « گیانێکی بەرزە » و خەریکە دەرژێتە « دەروونی کرێکارانی عیراقەوە » وەك سەرنووسەری گۆڤاری ناوبراو لە دوای بەشداری بوونی لە کۆبوونەوەیەکی « کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان » دا ، نووسیبووی[107] .

هەرچەندە جموجوڵی کۆمەڵەی کرێکاران و پیشەوەران بە تەنها لە بەغدادا چەقی بەستبوو ، بەڵام کارێکی ئەوتۆیشیان کرد ، کرێکارو پیشەوەری شارەکانی تریش بگرێتەوەو ئەنجامیش نەك هەر لە هەندێکیان دا لقی کۆمەڵەکانی بەغدایان تێدا کرایەوە ، بەڵکو لە چەند شارێکیشدا کۆمەڵی سەربەخۆ دامەزران ؛ وەکو « کۆمەڵەی میوەفرۆشان » لە « مووسڵ » کە وەزارەتی ناوخۆ لە سەرەتای تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ دا مۆڵەتی دامەزراندنی[108] دا . هەروەها ژمارەیەکی زۆر کرێکارو پیشەوەر ، داخوازی یان پێشکەش بە بارەگای کۆمەڵەکانی بەغدا کردو دەیانویست لە شارەکانیان دا لقی ئەو کۆمەلانە بکرێتەوە[109] دەستەی بەڕێوەبەری هەندێ لەو کۆمەلانەیش بە مەبەستی پێکەوە نانی پەیوەندی یەکی راستەوخۆ لەگەڵ زەحمەتکێشان و هێزە سیاسی یەکان دا ، سەریان لە ناوچەکانی تر داو هەر بەراستیش توانی یان لەو کارەی پێیان سپێردرابوو ، تارادەیەك سەرکەوتن وەدەست بێنن[110] .

کۆمەڵەی « هاریکاری سەرتاشان » بە هۆی « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری »[111] یەوە کە سەرۆکی بوو ، لەگەڵ « کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان » کە بەهۆی سروشتی پیشەکەیانەوە هۆشیاری‌یەکی باشیان هەبوو ، لە سەرپاکی کۆمەڵەکانی‌تری ئەو قۆناغە جموجۆڵ و جەماوەریان زیاتر بوو . بەلام لەگەڵ ئەوەیش‌دا هێشتا هەر « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بزێوترین و بەهێزترینی هەموو ئەو کۆمەلانە بوون و لە هەموویشیان پتر خەریکی مەسەلە بنەڕەتی‌یەکانی جەماوەری کرێکاران بوو .

کۆمەڵەی سنعاتکاران

ئەو داوایەی دەستەی دامەزرێنەری « کۆمەڵەی کرێکاران » پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆی کرد ، تا ماوەیەکی زۆر لەلایەن وەزارەتی ناوبراوەوە دوا خرا چونکە ، یەکەم : ئامانجی کۆمەڵە ئەوەبوو کەرتێکی فراوانی کرێکاران ڕێك بخا . دووەم : لەبەرەئەوەی بە تەنها ئەو ، دەبوو ڕوو بە ڕووی کۆمپانیایەك ببێتەوە کە تا ئەو کاتە لەژێر رکێفی ئینگلیزدا بوو ، هەر ئەوانیش بەڕێوەیان دەبرد . سێیەم : دەستەی دامەزرێنەری ئەو کۆمەڵەیە بزێوترین کرێکار بوون و رژێم دانی خێری پێدا نەدەنان . چوارەم : ئەو کۆمەڵەیەی پێشنیازی دامەزراندنی کرا ، ناوی کۆمەڵەی کرێکارانی لێ نرابوو . بەلام پاش ئەوەی وەزارەت مۆڵەتی « کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان » ی داو بە هۆی ئەوەی کە بەردەوام پێ لەسەر ئەم داخوازی‌یە دادەگیرا ، وەزارەتی ناوخۆ بە داواکەی دەستەی دامەزرێنەر قایل بوو ، بە مەرجێك ناوی کرێکاران بگۆڕدری بە ناوێکی دی . ئەنجام هەمووان لەسەر ئەوە رێککەوتن ناوی « سنعاتکاران » ی لێ بنێن . ئنجا بە بۆنەی ئەوەی کە وەزارەتی ناوخۆ ڕێگای‌دا بەڕێز « عەبدولرەحیم ئەفەندی ئەلتکریتی »[112] و هاوەڵەکانی کۆمەڵەیەك بە ناوی « کۆمەڵەی سنعاتکاران »[113] ەوە دابمەزرێنن ڕۆژنامەکانی ناوخۆ بە پیر ئەم هەواڵەوە چوون و موژدەیان بە هەموو « سنعاتکاران » دا . کۆمەڵەی ناوبراویش ڕۆژی مۆڵەت پێ‌دانی کە ڕێکەوتی ۱ ی تەمموزی سالی ۱۹۲۹ ی دەکرد ، بە مێژووی رەسمی‌ی دامەزراندنی خۆی دانا[114] .

ئەم کۆمەڵەیە هەر لە یەکەم ڕۆژی دامەزراندنی‌یەوە دیسپلین و ڕێك وپێکی پێوە دیار بوو . ئەوەتا دەستەی دامەزرێنەری بە هۆی ڕۆژنامەکانەوە کات و

شوێنی هەڵبژاردنی یەکەم دەستەی بەڕێوەبەری ، بە پێی ماددەی یازدەی پەیڕەوی ناوخۆی دەست نیشان کرد[115] . لە کاتی دەست نیشان کراودا « ٢٦ ی تەمموزی ١٩٢٩ » دەستەی گشتیی لە بیناکەی « ئامۆژگای زانستی » کۆبوونەوەو ئەنجامی هەڵبژاردنەکەیش بەمجۆرەی خوارەوە بوو .

١ ـ محەممەد سالح عەبدولجەببار ئەلقەزاز ـ سەرۆک .

٢ ـ ئەحمەد ئەلسەید محەممەد ـ جێگری سەرۆک .

٣ ـ محەممەد موستەفا « کرێکار لە ڕێگای ئاسن » سکرتێر .

٤ ـ نەعیم فەتتوحی « فیتەر لە ڕێگای ئاسن » ئەمینداری سندووق .

٥ ـ یوسف ئەلسەید تاها « فیتەر لە ڕێگای ئاسن »[116] چاودێری گشتیی

٦ ـ عەبدولجەببار سەلمان « فیتەر ، سەرۆکی بەش لە کارگەی سوپایی » ئەندامی یاریدەدەر .

٧ ـ محیەددین محەممەد «کرێکاری ڕێگای ئاسن»[117] ئەندامی یاریدەدەر[118]

سەرەتا « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بیناکەی سینەما « ڕۆیاڵ » یان کردە بارەگای خۆیان و دوایی لە مانگی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا گواستییەوە بۆ بارەگا تایبەتییەکەی خۆی لە «حەیدەرخانە»[119]

بە پێی ماددەی ٣٧ ی پەیڕەوی ناوخۆ « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بێجگە لە دەستەی بەڕێوەبەر چەند لیژنەیەکی تریشی هەبوو ، وەک لیژنەی توکمەچییەکان و لیژنەی تۆڕنەچییەکان و هیتریش ، هەر یەک لەم لیژنانەیش دەستەی بەڕێوەبەرو سەرۆکی خۆیان هەبوو[120]

پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵە[121] لە نۆ بەش و ٣٩ ماددە[122] پێک هاتووەو ئامانجی کۆمەڵەو مەرجی وەرگرتنی ئەندامان و ئەرکی دەستەو لیژنەکانیان دیاری کردووە .

ماددەی یەکەمی پەیڕەوی ناوخۆ بە شێوەیەک ئامانجی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ی دارشتووە ، گەر وا نەبوایە هەرگیز ماوەی نەدەدرا لە باروزرووفی ئەوسای وڵاتدا ئیش بکا .[123] ماددەی یەکەم دەڵێ : « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بە هیچ جۆرێک توخنی سیاسەت و ئاین ناکەوێ و تاکە مەبەستی ئەوەیە ، سنعاتکاران لە رووی رەوشت و پیشەسازیی و زانستیی و کۆمەلایەتییەوە پەروەردە بکاو بیروباوەڕی بەرز لەناو ئەندامانیدا بڵاو بکاتەوە »[124] سەرۆکی کۆمەڵیش چەندین جار لەو ووتارانەیدا کە بە بۆنەی جیاجیاوە دەیخوێندنەوە ، ئەم مەسەلەیەی دووبارە دەکردەوە . بە تایبەتیش لەو کاتانەدا پێی لەسەر ئەم مەسەلەیە

دادەگـرت کـە دەسـەلاتدارانی ڕژێم دەیـانـویست بـە بیـانـووی خۆهەڵقورتاندن لە کاروباری سیاسەتەوە ، کۆمەڵە دابخەن . دیارە ئـەم شێوە تێڕوانینەیش ڕای ئەوانەبوو کە جڵەوی کـاروباری سیـاسەتیـان بەدەستەوە بوو ، وایان دادەنا گوایە سیاسەت پیشەیەکە ڕەشـە خەڵك لێی نازانن . لەبەر ئـەوە قەدەغـە کردنی سیاسەت هـەر « کۆمـەڵەی سنعـاتکاران » ی نـەگرتبـووەوە بەڵکـو سەرپـاکی کـۆمـەڵە پیشـەیی‌و کرێکارییەکان بە بێ جیاوازی بەدەستییەوە دامابوون . بـە نموونـە : « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری » سوور بوو لەسەر ئەوەی کە مەبەستی « کـۆمەڵەی هـاریکاری سـەرتاشـان » تەنهـا « هاریکـاری‌و ئـابـووری‌و تەندروستی‌یەو بەس . هیچ پەیوەندی‌یەکی بە سیاتەوە نی‌یە »[125] .

بێ گـومان ئـەم شێوە داڕشتنـەی بە زۆرەمـلێ بە سـەر پەیـڕەوی ناوخـۆدا سـەپێنرابـوو ، نەیتـوانی ڕێگا لە کـرێکـاران‌و پیشـەوەران بگـرێ تـاوەکـو لەشارەکاندا تەعبیر لە بزووتنەوەی نیشتمانی‌ی بکەن . بە پێچەوانەوە ، ئەوان بەکردەوە بوونە سووتەمەنی ئەو مەسەلەیە . ئەمە جگەلەوەی کە سەرکردایەتی کۆمەڵە خۆی دەگەڕا بە شوێن دەرفەتێکدا تا هەڵوێستی سیاسی دژ بە ئیمپریالیزم دەرببڕێ . کاتێکیش کە پەیوەندی نێوان وەزارەتی « ناجی ئەلسوەیـدی » و لێپرسراوانی ئینگلیز لە عیراقدا بەو ڕادەیە تێکچوو « ئەلسوەیدی » ناچار کرا ڕۆژی ٩ ی مارتی ١٩٣٠ ئیستیقالە بکاو حەقیقەتی مەسەلەکەیش بۆ گەل ڕوون بکاتەوەو ئەنجامیش خۆنیشان دانی زۆر گەورە ساز کـرا[126] دەڵێین : ئـا لەو کاتەدا « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » بە نـاوی لاوانی کرێکـارو سنعاتکـارانەوە پرۆتستۆیەکی بڵاو کردەوە تێیدا دەڵێ :

« لاوە کرێکارەکان‌و سنعاتکاران لەم بارودۆخە نالەبارە تەواو داخ لە دڵن‌و ناڕەزایی خۆیان بەرامبەر بە کەللە ڕەقی‌ی ئینگلیز لە ئاست داخوازییـەکانی گەلدا ، دەربڕدەبڕن‌و پشتگیـری وەزارەتەکـەی ـ ئەلسـوەیدی ـ دەکـەن کە بەشێکە لە داخوازی‌یەکانی وڵات‌و داوا لە بەڕێزان نوێنەرانی گەل‌و دڵسۆزانی میللەت دەکەن بە هەموو شێوەیەك سووربن لەسەر داخوازی‌یەکانی نەتەوەی عیراق »[127]

هەروەك « ئەلقەزاز » دووپاتی دەکاتەوە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بـە کوڵ‌و دڵ دژی پەیمـانی ١٩٣٠ ی نێوان عیـراق‌و بەریتـانیا ڕاوەستـاو چەنـد پرۆتستۆیەکی دژی ئەو پەیمانە بۆ کۆمەڵی گەلان ڕەوانە کـرد ، بۆ دڵنیـاییش

کۆمه‌ڵی ناوبراو له گه‌یشتنی پرۆتستۆکانی ئاگاداری کردەوە . ئەم هەڵوێستەی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بەرامبەر بەو پەیمانە ، کاربەدەستانی ئینگلیزو دەسەڵاتدارانی عیراقیان وروژاندو سەرکردەکانیان بەوە تاوانبار کرد گوایە لە پەیرەوی ناوخۆ لایان داوە[128] . لێرەدا پێویستە دەست بۆ ئەو راستییە درێژ بکەین کە زۆر سەرکردەی کۆمەڵە کرێکاری پیشەییەکان و لە پێش هەموویشیانەوە « ئەلقەزاز » و « ئەلئەشتەری » پەیوەندی پتەویان بە سەرکردە نیشتمانپەروەرەکان و ئەپۆزیسیونی ئەوساوە هەبوو ، وەك « جەعفەر ئەبولتمەن » و خەڵکی تریش .

بەو چەشنە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » لە سنووری پەیرەوی ناوخۆو ئەو ئامانجانەی لە ماددەکانیدا دیاری کرابوون ، چووە دەرەوە . ئامانجی راستەقینەی کۆمەڵەیش لەو کارو کردارانەدا دەردەکەوێ کە لەتەك قسەو گوفتاری « ئەلقەزاز » دا یەکیان دەگرتەوە ؛ خۆیشی چەندین جار دووپاتی کردووەتەوە کە مەبەستی کۆمەڵە « بەرگریکردن لە مافی کرێکاران و خەبات کردنە بۆ دەستخستنی داواکانیان و پاراستنیان لە چنگی ئەوانەی یاری بە پەرژەوەندی یەکانیان دەکەن . « با چی تەوژمی کۆسپ و تەگەرەو زریانی بەهێزو سەرهەڵگرتوو هەیە ، هێزش بۆ بەردی سەختی بیروباوەڕمان بهێنن ، گەر خۆمان داناوەو تووشی هەزاران چورتم بووین ، دەست لەم مەسەلەیە هەڵناگرین » و هەوڵ دەدەین « کرێکاری عیراقی لەو کۆت و زنجیرە رزگار بکەین تێوەی ئالاوەو دەمانەوێ بەمانای تەواوی ووشە[129] بەختیاری بکەین ، تا لەگەڵ برای کرێکاری پێشکەوتووی رۆژئاواییدا وورده وورده یەکسان دەوەستێتەوە »[130] .

بە هۆی کۆمەڵێك هۆوە کە بەم یان بەو شێوە کاریان لە یەکتر دەکرد « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ، لە گشت کۆمەڵەکانی دی ، پتر دەوری لە ژیان و بزووتنەوەی کرێکارانی عیراقدا بینی . بەر لە هەموو شتێك ئەو کۆمەڵەیە لەسەر بنکەیەکی کرێکارانە بنیات نرابوو ، نەك پیشەوەرانە . بەشی زۆری ئەو بنکەیەیش بریتی بوو لە کرێکارانی رێگای ئاسن . ئەمانە جگە لەوەی تەواو لە کرێکاری کارخانەوە نزیکن ، رۆژ لە دوای رۆژیش زیاتر دەچەوسێنرانەوە ، بۆیە هەمیشە بە توندی نارەزایی خۆیان دەردەبری[131] لە لایەکی تریشەوە زۆربەی سەرکردەکانی ئەو کۆمەڵەیە سەر بە چینێکی کۆمەڵایەتی بوون و لەچاو سەرکردەی کۆمەڵەکانی تردا هوشیارییەکی چینایەتی قووڵتریان هەبوو . « ئەلقەزاز » خۆیشی سەرکردەیەکی بێ وێنە بوو بەوپەڕی دڵسۆزییەوە

بەرگریی لەو مەسەلەیە دەکرد کە خۆی کردبووە خاوەنی . دەیزانی چۆن سۆزی خەڵکی ی دەبزوێنیو بە چ شێوەیـەك لە ناخـەوە دەیان ورووژێنیو چـۆنیش گیروگرفتەکانیان نیشان دەداو بەرگری لە حەق دەکا .

« کۆمەڵەی سنعاتکاران » کەوتبووە ژێر کارتێکردنی هەندێ رۆشنبیری شۆرشگێرەوە لەناو ئەمانەیشدا خـەڵکی وا هەبـوون رێبازی سـۆشیالیـزمی گـرتبووە بـەر وەك چیـرۆكنـووسی پێشکـەوتنخـواز « مـەحمـوود ئـەحمـەد ئەلسەید »[١٢٢] و « حسەین ئەلرەحال » و « عەبدوڵلا جەددوع » و « ئیبراهیم ئەلقەزاز » کە وەك « ئەلقەزاز » باسیان دەکا ، هانی بزووتنەوەی کرێکارانیان دەداو بەهەموو شێوەیەك دەستگیرۆییان دەکرد .[١٢٣]

بێ گومان ئەم هەڵوێستەیشیان هەروا لە خۆوە نەبوو ، بەڵکو ئەنجامی ئەوە بوو ئەمانە لە خەڵکی دی قووڵتر لە واقیعی کۆمەڵ تێ گـەیشتبوون . ئـەوانە لەو باوەڕەدا بوون : « کۆلەکەی ژیان کرێکاران رایان گرتـووە . خەڵکی تـەمەڵو ئیشنەکەر میکرۆبنو پێویستە قەلاچـۆ بکرێن »[١٢٤] شـایانی بـاسە زۆربـەی ئەوانەی ناومان هێناون بەشداری‌یان لەو کۆڕانەدا دەکرد کە کۆمەڵە سـازی دەکردن ، گوتارو باسی کرێکارانەیان بۆ دەخوێندنەوەو هەر بەراستیش کارێکی گەورەیان کردە سەریان .[١٢٥] ئەمە جگە لەوەی کە رۆڵێکی دیاریان لە رۆژنامە کرێکاری‌یەکاندا گێڕا .

سەبارەت بەم هۆیانەو هی‌تریش « کۆمەڵەی کرێکاران » بە زوویی جێگای خۆی لە ناو زەحمەتکێشانی عیراقدا داگیرکردو لەو سەردەمە ناسکەی مێژووی وڵاتدا دەنگو رەنگی خۆی لەناو بزووتنەوەی نیشتمانی‌دا ، دەرخست . تەنها لە ماوەی ساڵێکدا دەوروبەری سێ هەزار کرێکـار چوونـە ریزەکـانی‌یەوە[١٢٦] وەنەبێ جموجۆڵی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بە تەنها لا بـەغدای پایتەختدا گیـری خواردبێ نـەخێر ؛ بـەڵکو هـەر لە زووەوە هەوڵیدا خـۆی بگەیـەنێتە شارەکانی‌دی و مەڵبەندەکانی‌تـری کرێکـارانو لەو شوێنـانەدا کـە فارگـۆنی شەمەندوفەریان لێ چاك دەکرانەوە چەندلقێکی بۆ کرێکارانی رێگای ئـاسن لە « دیوانی یە » و « نوور » و « هیندی‌یـە » و « قەرەخـان » و شوێنی‌تـریش کردەوە . دوای تێپەڕ بوونی شەش مانگیش بەسەر دامەزراندنی‌دا ، وەفدێکی بەناوی « وەفدی خواروو » ەوە بە سەرۆکایەتی « ئەلقەزاز » پێکهێنـا . ئەم وەفدە « دەگەیشتە هەر شوێنێك لە لایەن کرێکارانی ئەو شوێنەوە بە گەرمی ی

پێشـوازیی لێ دەکرا ، و لەهـەمـوو ئـەو شـوێنـانـەیش یـەك لە دوای یـەك کۆبوونەوەیان بۆ کرێکاران و سنعاتکاران ساز دەکـردو ئامـانجی « کۆمـەڵەی سنعاتکاران » و چۆنیەتی ئیش و کارەکانیان بۆ روون دەکردنەوە . بەو جۆرە لقی کۆمەڵەی ناوبراو لە « بەسرە » و « ناسریەیـە مو » حیللە » و شوێنی تـریش کرایەوە . ژمارەی کرێکارانی ئەو کـۆمەڵەیـە لە شارێکی وەك « بـەسرە » دا گەیشتە (٦٠٠) کەس[١٣٧] .کرێکـارانی « خانـەقین » لایـان وابوو ، چـالاکی و جموجۆڵی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » « وزەی ئیش کـردنیان » پێ دەبـەخشێ و « تیشکی بەختیاری یان بۆ دەنێری »[١٣٨] ، بۆیە لقێکی کۆمەڵیان لە شارەکەیان دا کردەوە .

« کۆمەڵەی سنعاتکاران » لە ناو تێکرای کۆمەڵە پیشـەیی و کرێکـاری یە کانی تردا ، ناوو شۆرەتێکی ئەوەندە گەورەی دەرکرد ، هیچ کام لەو کۆمەڵانە بەبێ پرس و راوێژکردن بە ئەلقەزاز و هاورێکانی تری ، کاروباریان ، ئەنجـام نەدەدا[١٣٩]. «ئەلقەزاز» نیازی بووە چی کۆمەڵی کرێکاری وپیشەیی هەبووە لە یەك رێکخراوی سەربەخۆدا کۆیان بکاتەوەو زۆر جاریش لە بۆنەی جیا جیادا قسەی لەم مەسەلەیە کردووەو پێ ی لەسەر دادەگرت . ئەوەتا لەو ئاهەنگەدا کە بـە بۆنەی تێپـەڕ بوونی سـاڵێك بـەسەر دامـەزراندنی کـۆمەڵەدا سـاز کراوە ، بەم شێوەیە کۆتایی بەو ووتارەی دەهێنێ و دەڵێ :

«.. لە کۆتاییدا ، هیواداریـن ئەم رۆژە لە ساڵی داهاتوودا بە جۆرێك بکەینەوە کە هەموو کۆمەڵ وخاوەن پیشە سازی یەکان ـ با نـاویشیان جیـاواز بێ یەکیـان گـرتبێ و کۆمـەڵەیەکی گشتی یـان بۆ خـۆیان پێـك هێنـابێ»[١٤٠]. «کـۆمـەڵەی سنعاتکاران» وەك «ئەلقەزاز» باسی دەکا لە رووی داراییەوە توانایەکی ئەوتۆی نەبووە. سەرچاوەی دارایی کۆمەڵە بریتی بووە لە «ئابوونەی مانگانەی کرێکارە هـەژارو نەداراکـان وبەپلەی یـەکەم[١٤١] کـرێکارە ئـازدیخوا زەکـانی رێگای ئاسن[١٤١]. هەروەها لەو پیتاکە کەمەی کە لەدەستکەوتی ئەو ئاهەنگەبۆی مایەوە کە رۆژی ١٣ ی ئەیلوولی ١٩٣٠ لەسەر شانۆی «ئوپێرا» سازی کرد.[١٤٢]

سەرەرای بێ توانایی و کەمدەرامەتی ی ، کۆمەڵی توانی لە مـاوەی دوو ساڵی تەمەنی دا ، بە پشتی کرێکاران و رووناکبیران جمـوجۆڵێکی بەرفراوان بنوێنێ . بایە خێکی زۆری دا بە سازکردنی کۆرو کۆبوونەوە بۆ ئەندامەکانی . باباتی ئەو باس و لێکۆڵینەوانەیش کە لەو کۆڕانەدا دەخوێندرانەوە ، لە باس

گوتاری کۆمەڵەکاتی تر ، باشتر چارەسەری مەسەلەی کریکارانو گیروگرفتەکانیان دەکرد . ئەوانەیش کە بۆ گوێگرتن ئامادەی ئەو کۆڕانە دەبوون ، زۆر لە ژمارەی ئەوانە پتر بوون کە بە شداریی کۆڕو کۆبوونەوەی کۆمەڵەکانی تریان دەکرد . زەحمەتکێشان بە گشتیو کریکارانی ریگای ئاسن بە پەرۆشەوە بە دەنگ بانگهێشتنی ئەم کۆمەڵەیەوە دەچوون . زۆربەی کاتیش هەندێ لە پیاوە ناودارەکانی ناو بزووتنەوەی نیشتمانیو نوێنەری رۆژنامەکانو پیاوانی ئاینو لاوە شۆرشگێرەکان ، ئامادەی ئەم کۆبوونەوانە دەبوون .[143] جاری وایش هەبوو ئەندامە هوشیارەکانی کۆمەڵە بە بۆنەی ١ ی ئایارەوە[144] بە نهێنیو لە ماڵی یەکێکاندا ، یاخود لەناو فارگۆنێکی بەتاڵدا ئاهەنگیان دەگێرا[145]

«کۆمەڵەی سنعاتکاران » لەناو ئەندامانیدا بایەخێکی باشی بە مەسەلەی قەلاچۆکردنی نەخوێندەواری دابوو ، بۆ ئەم مەبەستەیش دەورەی تایبەتی بۆ کردبوونەوە . هەروەها چەند پۆلێکیشی کردەوە تا ئەو ئەندامانەی ئارەزووی زمانی ئینگلیزیو سەرەزایی خۆیان بدەن . بە سەرێکی تریش کۆمەڵە بەپارە یارمەتی هەندێ کریکاری داو[146] لەتەك پزیشکێکدا ریك کەوت تا بە خۆرایی چارەسەری نەخۆشەکانیان بکا[147] . لەگەڵ چەند پارێزەرێکیشدا پێکهات تاوەکو سۆراخی داواو شکایەتی کریکارە هەژارەکان بکەن بەبێ پارە .

ئەوەی کە بە شانازییەوە بۆ « کۆمەڵەی سنعاتکاران » تۆمار دەکرێ ئەفرەیە ، بەبێ جیاوازیی نەتەوەو ئاینو تیرەو رەگەز تەماشای ئەندامانی دەکرد . کاتێکیش کە لەکۆتایی مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٠ داو بەبۆنەی سەری ساڵی تازەوە ئاهەنگی گێراو ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی بەشدارییان تێدا کرد ، دەست پێشخەرییەکی ئەوەندە جوان بوو ، رۆژگاری « شۆرشی بیست » ی دەهێنایەوە یاد . هەر لەو ئاهەنگەدا چەند ووتارێك خوێندرانەوەو هەموویان کریکارانیان هان دەدا دەست بخەنە ناو دەستی یەکەوەو هاریکاری یەکتر بکەن[148] .

جا ئەگەر « کۆمەڵەی سنعاتکاران » لەو قۆناغەدا بایەخێکی تایبەتی بە مەسەلەی بێکاری دابێ شتێکی سروشتیی بووە . چونکە کۆمەڵەی ناوبراو هەر لەزووەوە داوای لە بێکارەکان کردبوو لە بارەگا خۆیان ناونووس بکەن . هەروەها پەیوەندیشی بە چەند لایەنی ، جیاجیاوە کرد ، ئەو بێکارانە بخەتە سەر ئیش هەر بەراستیش کاری بۆ هەندێکیان دۆزییەوە . چەند جارێکیش ئەوەندەی لە تواناییدا بوو ، بە پارە دەستگیرۆیی دەیان کریکاری بێئیشی کرد[149] بۆیە

کـرێکارە بێ ئیشــەکانیش تــا دەهات زیـاتر لە « کـۆمــەڵەی سنعـاتکـاران » دەوروـوکان‌و ڕۆژی بە دەیان کەسیان لە بارەگاکەی‌دا کۆدەبوونەوە ، تەنانەت هەندێ جار ئەو ڕاستە شەقامەی بە تەنیشت بارەگای کۆمەڵەوە بوو ، ئەوەندەی خەڵك تێ دەرژا ڕێگای هامشۆیان دەبەست . ئەم هەموو بایەخ پێدانەی کۆمەڵە بە مەسەلەی بێکاری‌و کرێکارە بێ‌ئیشەکانی دەدا ، دام‌و دەزگـای ڕژێمی بە تەواوی وروژاند و لە تاوا کەوتنە پڕوپاگاندە کردن گـوایە بـە هانـە هانـەی ئەپۆزیسون ئاژاوە دەنێنـەوەو ئەوەیشی کـە ڕۆژنامـەکان لە بـارەی کرێکـارە بێ‌ئیشــەکانــەوە بڵاوی دەکـەنەوە لە ڕاستی‌یـەوە دوورن[١٥٠] بەرامبـەر بەم هەڵوێستە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ناچار بوو داوا لە هەموو کرێکارێکی بێ‌ئیش بکا بڕوا نامەیـەك لەمەڕ دوائیشی‌و بـەڵگە نـامەیـەکی ڕەوشت باشی‌ی (!!) لە موختاری گەرەکەکەی وەربگرێ‌و لەتەك شەهـادەتنامـەی جنسی‌یەدا بیـدا بە کۆمەڵە . ڕایشی گەیاند ئامادەیە ، بە پارە یارمەتی ئەو کەسانە بدا کە لەبەر بێ دەرامەتی‌ی توانای دەرهێنانی شەهادەتنـامەی جنسی‌یـەیان نی‌یـە [١٥١] . لە هەموو ئەوانەیش گرنگتر ئەوەبوو زۆر چالاکانە بەشـداری لە سەرکـردایەتی کردنی خەباتی کرێکاران و پیشەوەران‌دا کردو ئەنجامیش لە سەرەتای ساڵانی سی‌دا بووە یەکێك لە گرنگترین سیماکانی بزووتنەوەی نیشتمانی‌ی گەلی عیراق ، وەك لە دوایی‌دا باسی دەکەین .

یەکێك لەو کارانەی جی‌بـەجێ‌ی کردو شـایانی بـاس‌کردنـە ، ئەوەبـو هەوڵی‌دا بە پێ‌ی تێ‌گەیشتنی خۆی ، بە هەر شێوەیەك بێ دەنگی کـرێکاری عیراق بگەیەنێتە دەرەوەی وڵات . بە نموونە : حەزی دەکرد تەنانەت دەزگا دیپلۆماسی‌یەکان‌و دەوڵەتانی تر ، لە ناکۆکی نێوان کـرێکارە عیـراقی‌یەکـان و کۆمپانیا بیانی‌یەکان بکۆڵنەوە [١٥٢] . بـۆیە « محـەممەد سـالح ئەلقـەزاز » ی سەرۆکی کۆمەڵە ، بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی « کۆمەڵی گەلان » و پاش ئەوەیش ، بەردەوام پەیوەندی بە « بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان ـ (International Labour office) لە « ژنێف »[١٥٣] و « یەکێتی‌ی نیقابەکانی کرێکارانی جیهان ـ (Federation of Trade Union) لە « بەرلین » دەکرد .[١٥٤] وا پێ دەچێ ئەم هەڵوێستەیش لەوەوە هاتبێ کە « کۆمەڵی گـەلان » لە کاتی وەرگـرتنی عیراق بـە ئەنـدام ، بایەخێکی باشی بەمەسەلەی کارو کرێکارانی عیراق دابێ[١٥٥] . لە ١٤ ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٢ دا « ئەلقەزاز » نامەیەکی بۆ « بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان » ناردو تێیدا قسە لە « باری ناهەمواری کرێکارانی عیراق » دەکاو داوای لێ دەکا بە پێ‌ی توانا یارمەتی کرێکارانی عیراق بدەن تا لە ڕووی ڕۆشنبیری‌یەوە گەشە

بکـەن . پاشـان سەرۆکی کـۆمەلە وەلامی بیـروی ناوبـراوی لەتەك چـەنـد نـامیلکەیـەك‌دا بێ گەیشت‌و لە نـاویان‌دا دەرفـەتی ئیش‌کردن‌و جـۆری ئەو یـارمەتی‌یـەی کە دەتـوانن پێشکەش بـە کرێکـارانی عیراقی بکـەن ، روون کراونەتەوە[١٠٦] .

بە پێی راسپاردەکەی « بیروّی کرێکارانی دەولەتان » ، « ئەلقەزاز » بە نامە پەیوەندیی لەتەك « یەکێتی‌ی نیقابەکانی کرێکارانی جیهان » لە « بەرلین » بەست . لەو نامـەیەی‌دا کـە رۆژی ١٨ ی تشرینی دووەمی سـالی ١٩٣٢ بۆ سکرتاریەتی ئەو رێکخـراوەی ناردووە ، داوا دەکـا زانیاریی تـەواو لە بارەی بزووتنەوەی کرێکارانی جیهانەوە بۆ « کۆمەلەی سنعاتکاران » بنێرن ، هەروەها رووی دەمیان تێ دەکا دەستی یارمەتی بۆ کرێکارانی « کەنار فورات » درێـژ بکەن ، چونکە پێویستی‌یان بەوە هەیە « براکانیان لە دەرەوە هەندێك یارمەتی‌و چەپکێك تیشکیان بۆ بنێرن »[١٠٧]

ئەوی راستی‌ی بێ هەموو ئەم پەیوەندی‌یانە ، نەیـانتوانی گـۆرانیکی چۆنیەتی لە ناو بزووتنـەوەی کرێکـارانی ئەوسـای عیراق‌دا دروست بکـەن ، ئەمەیش بە هۆی باری سەرنجی ئەوانەوە بوو کە جلەوی بـەرێوەبـردنی ئەو رێکخراوانەیان گرتبووە دەست‌و هەمیشە ئامۆژگاری کرێکارە عیراقی‌یەکانیان دەکرد « توخنی سیاسەت نەکەون‌و گـرنگی‌ی بە زرووف کشتی‌ی کـرێکاران بدەن‌و بەس »[١٠٨] بەلام سەرەرای ئەمانە هەمـووی ، نامـە ئالوگـۆر کردنی « ئەلقەزاز » لەتەك ئەو رێکخراوانەدا ، سەرنجی هەندێ لایەنی دەرەوەی بۆ ئەوواقیعە تالە راکێشا کە کرێکارانی عیراقی تێدا دەژیان . لەوەیش دەچێ چەند رۆژنامەیەکی بیانی ، بەم یان بەو شێوە دەستیان بۆ ئەم نامە ئال‌و گۆر کردنە راکێشا بێ[١٠٩] . کاتێکیش کرێکاران داوایان لە « کۆمەلەی سنعاتکاران » کرد نوێنەری خۆی بنێری بەشداری لە کۆنگرەی کرێکارانی دەولەتان‌دا بکا کە بریار بوو سالی ١٩٣٢ ببەستری ، میـری رێگای نـەداو بەم کـارەیشی هەلوێستی رەسمی‌ی خۆی بەرامبەر بە کرێکاران لەسەر ئاستی ناوخۆو دەرەوە ئـاشکرا کرد[١٦٠] . هەر لەبەر ئەوەیش بوو ، رژێم لە پەیوەندی نێوان کۆمەلەی ناوبراوو دام‌و دەزگاکانی دەرەوە سلی دەکردەوەو هەولی دا لە هەر چوار لاوە ئابلووقەی بدا ، تا حال گەیشتە ئەوەی « ئەلقەزاز » ناچار بوو بە نهێنی‌و بە هۆی ئەوانەوە کە دەچوونە دەرەوەی وولات نامە کانی بۆ « بیرۆی کرێکارانی دەولەتـان » و

« یەکێتی ی نیقابەکانی کرێکارانی جیهان » بنێری(١٦١) . دەسەلاتدارانی رژێم بە ئەندازەیەك لەم پەیوەندی‌یانە تۆقیبوون جاریکیان دەستیان گرت بەسەر وێنەی خۆنیشان دانێکی کرێکاران‌دا لە ترسی ئەوەی نەبا لە دەرەوەی وولات بلاو بکرێتەوە(١٦٢) . شایانی باسە کاربەدەستان هەولێکی زۆریان‌دا « ئەلقەزاز » قایل بکەن برووسکەیەك بۆ « بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان بنێری » و تێیدا رای بگەیەنێ گوزەرانی کرێکارە عیراقی‌یەکان روو لە باشی‌یەو میری بایەخیان پێ دەدا(١٦٣) .

چالاکی‌ی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » و سووربوون‌و بەرگری کردنی، سەرکردایەتی یەکەی لەسەر گرنگترینی ئەو مەسەلانەی پەیوەندی‌یان بە زەحمەتکێشانی عیراقەوە هەبوو ، لە ناو رای گشتی‌ی عیراق‌دا ناوو شۆرەتێکی گەورەی پەیدا کرد . بە درێژایی سالانی ١٩٢٩ ـ ١٩٣١ کەم رێککەوتووە ، رۆژنامەیەك لە بەغدا دەرچووبێ‌و پەنجەی بۆ دەستکەوتێکی کۆمەڵە رانەکێشابێ ، یان چەند برگەیەکی لە قسەی سەرکردەو گوتاربێژەکانیان بلاو نەکردبێتەوە . هەر زوویش رۆژنامەکان خۆیان کردە خاوەنی « ئەو کارە سوود بەخشانەی کۆمەڵەی سنعاتکاران ئەنجامی داون‌و شایانی رێزو ستایشن »(١٦٤) .

جموجۆڵی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » و بلاوبوونەوەی ناوو شۆرەتی بە دڵی ئینگلیزەکان‌و ئەو کار بەدەستە عیراقی‌یانە نەبوو کە چەندین کۆسپیان خستە بەردەمی‌و ویستیان لە کاری بخەن . یەکەم هەنگاویان ئەوە بوو ، رێکخراوێکیان دروست کرد بۆ بەربەرەکانێ کردنی .. دیارە رێکخراوێکی لەو جۆرەیش بەرای ئەوان دەبوو توانایەکی ئەوتۆی پێ ببەخشرێ کرێکاران بەلای خۆی‌دا رابکێشێ . ئەوەبوو لە سەرەتای سالی ١٩٣٠ دا « کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیکی عیراق » دامەزراو لەرۆژی ٣٠ ی کانوونی دووەمی هەمان سال‌دا ، دەستەی دامەزرێنەری لە بارەگاکەی‌دا لە « رەئس‌ولقەریە »(١٦٥) کۆبوونەوەو « سەلیم ئەحمەد ئەلیسری » بە سەرۆك‌و « ئەحمەد جاسم » بە سکرتێرو جێگری سەرۆك‌و « محەممەد ماهیر » بە ئەمینداری سندووق‌و « داوودسەلمان » و « سەلمان شێخ ناسر » و « عەبدوڵلا ئەلجەنابی » و « خەلیل بەربووتی » بە ئەندامی دەستەی بەرێوەبەر هەلبژێردران(١٦٦) . جا لەبەر ئەوەی بێکاریی بوو بووە گرێ کوێرەی هەموو گیروگرفتەکانی ئەوسای کرێکاران ، پەیرەوی ناوخۆی ئەو کۆمەڵەیە وای دەگەیاند گوایە ، هەرچی کرێکاری بێ‌ئیش هەیە نیوەی ئەو مووچەیەی دەدرێتێ کە لە دوا ئیشی‌دا وەری‌گرتووە(١٦٧) . بەلام لەگەڵ ئەوەیش‌دا « کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك » بۆی نەکرا هیچ رۆڵێك لە ژیانی

کرێکاران‌دا بگێڕێ‌و تا ئه‌و کاته‌ی که‌وته ده‌ست چه‌ند ڕۆڵه‌یه‌کی دڵسۆزی چینی کرێکاران ، به گۆشه‌گیریی‌و دووره‌و په‌رێزی مـایه‌وه ، وه‌ك له دواییدا بـاسی ده‌که‌ین . چه‌ند هه‌وڵێکی تری له‌و بابه‌ته‌یش درا تاوه‌کو له ناوه‌وه « کۆمه‌ڵه‌ی سنعاتکاران » هه‌ڵته‌کێنن ؛ به‌وه‌ی خه‌ڵکی گومان لێکراویان ده‌هێنایه ناویه‌وه . له‌و جێیه‌دا که له مـانگرتنی کـرێکاران ده‌دوێـین به دوورو درێـژی قسه له‌م مه‌سه‌له‌یه‌یش ده‌که‌ین .

هـه‌وڵ‌و تـه‌قـه‌للای ڕژێم له‌م بـواره‌دا « ئـه‌لقـه‌زاز » یشی گـرتـه‌وه . لێپرسراوان چه‌ند جارێك هه‌وڵیان‌دا به وه‌زیفه‌یه‌ك له ده‌ره‌وه‌ی عیراق له خشته‌ی به‌رن ، ئنجا که زانیان بۆیان نه‌رم نابێ ، ویستیان به‌وه چه‌واشه‌ی بکـه‌ن له « بیرۆی کرێکارانی ده‌وڵه‌تان » دا ببێته نوێنه‌ری عیراق . دوای ئه‌وه‌ی که ناو براو ئه‌م پایه گه‌وره‌یه‌یشی ره‌ت کـرده‌وه ، به بیـانوی ئـه‌وه‌ی گوایـه له ئێش پچراوه ، ده‌ریان کرد[١٦٨] . به‌لام مـه‌به‌ستی لێپـرسراوانی ڕێگـای ئاسن له‌م هه‌نگاوه‌یان ئه‌وه بوو چیتر ماوه‌ی نه‌ده‌ن ڕاسته‌وخۆ تێکه‌ڵ به کرێکارانی ئـه‌م دامه‌زراوه‌یه ببێ و ئاگای له گیرفته‌کانیان بێ . له هه‌مان کات‌دا ژماره‌یه‌ك له چالاکترین ئه‌ندامانی ئه‌و کـۆمه‌ڵه ، له‌وانـه « ده‌روێش موراد » کـه له خولی دووه‌می هه‌ڵبژاردنی ده‌سته‌ی به‌ڕێوه‌به‌ردا به جێگری سه‌رۆك ده‌رچوو بوو ، له به‌غدا دوورخرانه‌وه . ناوبراو به چالاکیی شۆڕه‌تی ده‌رکردبوو ، له فێرکردنی میکـانیك‌و ده‌رس گـوتن به ئـه‌ندامـانی کۆمـه‌ڵه‌دا بـه‌شـداریی‌یـه‌کی چـاکی کردبوو[١٦٩] . پاشان توانیان یه‌کێکی وه‌ك « نه‌عیم فه‌تتووحی » که کرێکارێکی ڕێگای ئاسن بوو به وه‌زیفه‌یه‌کی باشتر ده‌ستخه‌ڕۆ بکه‌ن‌و له کـۆمه‌ڵه دووری بخه‌نه‌وه[١٧٠] . کاربه‌ده‌ستان بۆ ئه‌وه‌ی کۆمه‌ڵه پیشه‌یی‌و کـرێکاریی‌یـه‌کان له « کۆمه‌ڵه‌ی سنعاتکاران » دابڕن و نه‌هێڵن له ناو یه‌ك‌دا هاریکاری بکه‌ن ، ڕێگا نه‌ما نه‌یگرن . له‌ولایشه‌وه هه‌وڵیان ده‌دا ناوو شـۆڕه‌تی « ئه‌لقـه‌زاز » له‌لای سه‌رکرده‌ی کۆمه‌ڵه‌کانی دی [١٧١] بزڕێنن[١٧٢] ئنجا هه‌ڵس‌و کـه‌وتی به تـه‌واوی خرایه ژێر چاودێریی‌یه‌وه .

کاربه‌ده‌ستان هه‌ر بـه‌وه‌یشه‌وه ڕانـه‌وه‌ستان ، بـه‌ڵکو تـۆمه‌تێکیـان بۆ « ئه‌لقه‌زاز » و شازده ئه‌ندامی تری کۆمه‌ڵه دروست کردو به هۆیه‌وه دران به دادگای جه‌زای به‌غداو یه‌کی بیست ڕوپیه جه‌زایان لێ سه‌ندن . به‌لام ڕژێم به‌م حوکمه قایل نه‌بوو ، چونکه سزای له‌و جۆره ئه‌وه نه‌بوو ترس‌و بیم بخـاته دڵی سه‌رکردایه‌تی کۆمه‌ڵه‌وه ، له‌به‌ر ئه‌وه دام‌و ده‌ستگای پۆلیس داواکه‌ی له دژیان

« إستئناف » كرد . كەچی دادگای « إستئناف » نەك هەر داواكەی پۆلیسی رەت. كردەوە بەڵكو سەربارەت بە بێ بناغەیی داواكـە ، بریـاری‌دا جەزاكـەیشیان بدرێتەوە[١٧٣] . دوای ئەم رووداوە چەندین جاری‌تر « ئەلقەزاز » گیراو تۆمەتی ناڕەوای بۆ دروست کرا ، تەنانەت جارێكیان تاوانی ئەوەیان خستە پاڵ گوایە كارێكی دژ بە میری كردووە ، پاشان دەركەوت ئەو كاتە ئەم لە بەنـدیخانـەی مەركەزی‌دا ناڵاندوویەتی[١٧٤] .

راستی‌یەكەی چـالاكی‌ی‌و جموجـۆڵی دوژمنانی رێكخـراوە كرێكـاری‌و پیشەیی‌یەكان بە تەنها دژی « كۆمەڵەی سنعاتكاران » نەبوو ، ئـەگەرچی لە بنچینەیش‌دا دوژمنی سەری ئەو بوون . بە نموونە گۆڤاری « الحاصد » دەست نیشانی « ئەو كۆسپ‌و تەگەرانە دەكا، كە خرانە بەردەم كۆمەڵەی كرێكـارانی چاپخانەكان » لە یەكەم ساڵی تەمەنی‌دا[١٧٥] تەنـانەت لای دوژمنـانی كۆمـەڵە كرێكاری‌و پیشەیی‌یەكان‌و ئەوانەیش كە دەستیـان بە پشتیـان‌دا دەدا ، حاڵ گەیشتە ئەوەی سەرۆكی « كۆمەڵەی میوەفرۆشـان » یان بە رۆژی رووناك‌و لەو كاتەدا كە لە كۆبوونەوەكەی ٢٠ ی نیسانی سـاڵی ١٩٣٠[١٧٦] هاتـە دەرەوە ، بكوژن . ئەم رووداوە ئـەوەندەی تـر كرێكـاران‌و پیشەوەرانی وروژانـدو بە خـوێنیشان‌دانێكی گـەورە تێیدا بـەیداخ‌و دروشمی جـۆربـەجـۆریـان بـەرز كردبووەوە ، بە خاكیان سپارد . كۆمەڵەكانی تریش پرسەیان بۆ داناو بڕیاریان‌دا جەژنی قوربان كە رێكەوتی ٢٨ ی نیسانی دەكرد جەژن نـەكەن ؛ هـەروەها كرێكاران بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە ناو خـۆیان‌دا جـەژنە پیـرۆزەیان قـەدەغە كرد[١٧٧] . زۆر ری‌ی تێ دەچی كوشتنی سەرۆكی « كۆمەڵەی میوەفـرۆشان » پێشتر پیلانی بۆ دانرابێ‌و لەپێناو ئامانجێكی دیاری كراودا جێ بەجێ كرابێ .

ئەمەیش بە روونی‌ی نەك هەر لە شێوەی كوشتنەكـەی‌دا دەردەكەوێ بـەڵكو لەوەیش‌دا دیـارە رێككەوتی ئـەو رۆژانە دەكـا كە بـزووتنەوەی كـرێكـاران‌و نیقابەكانی عیراق لە هەڕەتی‌دا بوو . ئەوەتا رۆژنامە نیشتمانی‌یەكـان رۆژی دوای ئـەو رووداوە بە ئـاشكرا دەست پـۆ ئەم حـەقیقەتـە رادەكێشن بڵاوی دەكەنەوە كە كوشتنی سەرۆكی « كۆمەڵەی میوەفـرۆشان » لەوە بـەولاوە كە « ئەنجامی دڵسۆزی‌و بە تەنگەوەهاتنی برا میوەفرۆشەكانی بووە[١٧٨] » شتێكی تر نی‌یە . ئەوەیشی لێرەدا پێویستی بە باسكردن هەیە ، ئەوەیە ئەو كەسەی پاش ئەو رووداوە بە زۆر بەسەر « كۆمەڵەی میوەفرۆشان» دا سەپێزا سیاسەتێكی تەواو پێچەوانەی هەبوو . لە رۆژگارێك‌دا كە هێرشی كۆنـەپەرستـان گەیشتـە

ئەوپەڕی ، ئەم سەرۆکە تازەیە دژی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » راوەستاو لە دژی کرێکاران و کۆمەڵەکانیان پشتگیری هەڵوێستی رژێمی کرد[١٧٩] .

هەموو ئەم کارو کردەوانە نەیانتوانی لە پشت و پەنای « کۆمەڵەی سنعاتکاران » کەم بکەنەوە ، یاخود کار بکەنە سەر میللیەتی . بە پێچەوانەوە ئەو کەسەی شوێن پێی رووداوەکانی ئەو قۆناغە هەڵبگرێ ، بە تەواوی بۆی دەردەکەوێ کە چ کرێکاران و چ پیشەوەرە بچکۆلەکان زیاتر لە دەوری دروشمەکانی ئەو کۆمەڵەیە گرد بوونەوە . هەر لەو ماوەیەدا لە شارەکانی تری عیراقەوە ، یەك لە دوای یەك داوا پێشکەش بە کۆمەڵە دەکراو دەیانویست ببنە ئەندام و لقی کۆمەڵیان لە شارەکاندا بۆ بکرێتەوە . هەروەها کرێکارانی کارگەی وەزارەتی ئەشغال لە بارەگای کۆمەڵدا کۆبوونەوەو بڕیاریاندا بچنە ناو کۆمەڵەوە ، چونکە « حەقیقەتی ئەو خزمەتگوزارییەی پێشکەش بە کرێکارە عیراقییەکانی کردووەو یارمەتی دانیان بە شێوەی جۆر بەجۆر لای هەموان ئاشکراو روونە »[١٨٠] . پێویستە ئەوەیش بگوترێ کە رۆژنامەکانی ئەو کاتە رۆڵێکی گەورەیان لەم مەیدانەدا گێڕاو ئامانج و چالاکییەکانی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » یان بۆ رای گشتیی عیراق روون کردەوە . کۆمەڵەی ناوبراو خۆیشی هەر لەو قۆناغەداو لە بواری جموجۆڵی راگەیاندن و بەهۆی رۆژنامەی کرێکارانەوە ، دەورێکی دیاری بینی .

رۆژنامەو هۆیەکانی تری راگەیاندنی کرێکاران

لە دوا دوای سالانی بیستەوەو تا کۆتایی سەردەمی ئینتیدابیش ، رۆژنامەکانی ناوخۆ بە تایبەتی ئەوانەی بەرهەڵستی سیاسەتی رژێمیان دەکرد ، بووبوونە ئەڵقەی پەیوەندی نێوان ئەو کۆمەڵانەو جەماوەری خەڵکی عیراق . ئەم رۆژنامانە کەوتنە بڵاوکردنەوەی دەنگوباسی کۆمەڵەکان و نیشاندانی گیروگرفتی کرێکاران و هەندێ جاریش بەرگرییان لە مەسەلە رەواکانیان دەکرد . سەرکردەی ئەو کۆمەڵانە بۆ راکێشانی رای گشتیی هەوڵیاندا سوود لە رۆژنامەکانی ناوخۆ وەربگرن و رایان بکێشن بەلای ئەو مەسەلانەدا کە زۆر جار بە شێوازێکی رۆمانسییانە دەیان وروژاند ، هەر وەك لە باسی بێکاریی کرێکاراندا قسەی لەسەر کرا . ئەوەیشی سەرنج رادەکێشێ ئەوەیە کە

رۆژنامەکانی ئەو رۆژگارە چەند نازناوی تازەیان هێنایە کایەوە وەك « کرێکار » « کـرێکـارێکی بێئیش » و « لادێیـەکی دڵ پـڕ لە سـوێ » و هی تـریش . هەموویشیان لە مەسەلەی کرێکاران و چالاکی یەکانیان دەدوان[181] .
چالاکی ی راگەیاندنی کرێکاران بە تەنها بەمەوە رانەوەستا ، بەڵکو لە کۆتایی سالانی بیستەوە لە زۆر رووەوە رێبازی نوێی گرتە بەر ، بە رادەیەك دەتوانین قسـە لە سەرەتـای دەرکەوتنی رۆژنـامەی سـەربەخۆی کرێکـاران بکەین . سەرکردەکانی کۆمەڵە کرێکاری و پیشەیی یەکان ،هەستیان کرد کە دەبێ خۆیان بهاوێژنە ئەو مەیدانە گرنگەوە کە بووەتە یەکێك پـێویستی یەکـانی خەبـاتی سەرکەوتوویان[182] . بە تایبەتی هەندێکیشیان چەند سـاڵێك بـەر لەپێکهاتنی کۆمەڵەکانیان لە بواری رۆژنامەنووسی دا ئیشیان کردبوو . ئەوە بوو عەبباس حسـەین ئال ئـەلچەلەبی ، کـە یەکـەم سـەرۆکی « کـۆمـەڵەی کـرێکـارانی چاپخانەکانی عیراق » بوو رۆژنامەیەکی « ئەدەبی ی و کۆمەلایەتی و کۆمیدی و رەخنەیی » بە ناوی « الحقائق » ەوە لە ٢٢ ی شوباتی ١٩٢٤ دا دەرکردو لە سـەرەتای سـاڵی ١٩٢٦ دا رژێم بە بیـانـووی ئـەوەی لە رێبـازی رۆژنـامـە ئەدەبی یەکان لای داوە ، لە کاری خست . پـاشان « ئـەلچەلەبی » لە ٣٠ ی نیسـانی ساڵی ١٩٢٧ دا رۆژنـامەیـەکی تری « ئـەدەبی ی و کۆمـەلایەتی ی و کۆمیدی » بە ناونیشانی « صدى الحقائق »[183] دەرکرد ، بەلام ئەمیش چەند جارێك لە کار خراو دوای نۆ مانگ بە یەکجاری ئیمتیازەکەیان لە خاوەنـەکەی سەندەوە[184] .

وەنەبێ دەرکردنی رۆژنامەیەکی کرێکارانە لە زرووف ئەوسای عیراق دا هەروا شتێکی ئاسان بووبێ . « عەبباس حسەین ئال ئەلچەلەبی » کە خاوەنی رۆژنامەی « نداء العمال » بوو لەسەر ووتاری یەکەم ژمارەی ئەو رۆژنامەیەدا ، دەڵێ : « .. لە مێژ بوو دەمانویست رۆژنامەیە دابمەزرێنین لە زمان کرێکارانەوە قسە بکاو پەرژەوەندی یان بپارێزیّ و پشتگیریی خواستەکانیان بکـاو بیروڕای ئەوان دەرببڕیّ « بەلام - وەك دووپاتی کردووەتەوە - « زۆر شت بوونە رێگرو زۆریش کۆسپ و تەگەرەی ناڵەبار خرایە بەردەممان »[185] .

ئەوەی کە زانراوە لە ساڵی ١٩٢٩ وە، هەوڵی دەرکردنی رۆژنـامەیـەکی نیقابی لە عیراق دا دراوە. دوای مۆڵەت پێدانی «کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان» بە چەند مانگێك سەرۆکی ئـەو کۆمـەڵەیە «محـەممەد مـەکی ئەلئـەشتەری» ئەرزوحاڵێك بە وەزارەتی ناوخۆ دەداو تێیدا داوای کرد رێگای بدرێ رۆژنامەکی

«ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و رەخنەیی وێنەدار» بە ناوی «التعاون» ەوە، دەربکا. وەزارەتی ناوبراو لە رۆژی ١٦ ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٩دا، بڕیاری لەسەر داواکەی دا. بەڵام «ئەلئەشتەری» دواکەوت و رۆژی ١٤ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ یەکەم ژمارەی دەرکرد. «ئەحمەد عیززەت موحەممەد رۆژبەیانی» بەڕێوەبەری لێپرسراو و «مەلا حوممادی» یش بە ڕێوەبەر و سەر نووسەری بوو. ئەم رۆژنامەیە نەیتوانی لە چوار یان پێنج ژمارەزیاتر دەربکا[١٨٦]. دوای ئەوە «راجی ئەلعەسکەری» کە ئەندامێکی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك» بوو لە رۆژی ١٤ ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠ دا سەر لە نوێ ئیمتیازی ئەو رۆژنامەیەی بە ناوی «صدى التعاون»ەوە، وەرگرتەوە و لە پاش سێ مانگ «لە ١٩ ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٠دا» یەکەم ژمارەی دەرچوو. دووەم جار سەرۆکی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» هەوڵێکی زۆری دا بۆ ئەوەی رۆژنامەیەکی نیقابی بۆ زەحمەتکێشانی عیراق دەربکا. ئەوەبوو «محەممەد ساڵح ئەلقەزاز» داوای لە میری کرد رێگای بدرێ گۆڤارێکی پازدە رۆژی بە ناوی «الصنائع» ەوە دەر بکا. وەزارەتی ناوخۆ لە رۆژی ٢٩ ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٠ دائیمتیازەکەی پێدا. بەڵام لەبەر لە ناوچوونی ژمارەکانی تا ئێستا نازانرێ بە تەواوی چەند ژمارەی لێ دەرچووە. هەموو ئەوانەیش دەرهەق رۆژنامەی کرێکاران دواون، مێژووی مۆڵەت پێدانی ئەو گۆڤارە «واتە حوزەیرانی ١٩٣٠» بە سەرەتای دەرچوونی دادەنێن[١٨٧]. لە بیبلۆگرافیای رۆژنامەکانی عیراقیشدا هەمان را دووبارە بووەتەوە[١٨٨].

بەڵام هەندێ بەڵگەی باوەڕ پێکراو هەن ئەم رایە پووچ دەکەنەوە . دوای ئەو مێژووەی ئەو نووسەرانە باسی دەکەن ، رۆژنامەکانی ئەو رۆژگارە بە ئاشکرا روونی دەکەنەوە کە « ئەلقەزاز » نیازی وایە[١٨٩] گۆڤاری « الصنائع » دەر بکا رۆژنامەی « العالم العربي » رۆژی ١٠ ی تەممووزی ساڵی ١٩٣٠ هەواڵێکی بڵاو کردووەتەوە و رای گەیاندووە کە « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » ی سەرۆکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ئیمتیازی گۆڤارێکی پازدە رۆژیی بە ناوی ـ الصنائع ـ ەوە ، وەرگرتووە . ئەم گۆڤارەیش کە دەبێتە ئۆرگانی کۆمەڵەی ناوبراو یەکەمین گۆڤاری عیراقی یە ، کرێکارانی عیراق بەدەستی خۆیان دەری دەکەن و زمانی حاڵی ئەوانە . دەستەیەك لاوی پێگەیشتوو ، سەرپەرشتی ی دەکەن ، بەم زووانە دەردەچێ و پڕە لە بابەتی کۆمەلایەتی و پیشەسازیی و هەموو ئەو شتانەی لای چینی کرێکاران بایەخ دارن »[١٩٠] بە پێی ئەو هەواڵەو شێوەی

بڵاوکردنەوەکەی بە ئاشکرا دەردەکەوێ « کۆمەڵەی سنعاتکاران » خۆیان هەواڵەکەیان بڵاوکردووەتەوە . کەواتە ناشێ گۆڤاری « الصنائع » بەرلە ١٠ ی تەمووزی ساڵی ١٩٣٠ دەرچووبێ‌و دوور نی‌یە یەکەم ژمارەی لە کۆتایی هاوین یاخود سەرەتای پایزی ١٩٣٠ دا دەر نەچووبێ . بە قسەی « ئەلقەزاز » گۆڤاری « الصنائع » سێ ژمارە زیاتری لێ دەرنەچووە ، ژمارە ـ ٣ ـ ی هەر لە چاپخانەو پێش بڵاوبوونەوەی لە لایەن میری‌یەوە دەستی بەسەردا گیراوە[١٩١] سەر نووسەری ئەو گوڤارە « ئەلقەزاز » و بەڕێوەبەرەکەی « عەبدولمەجید ئەلڕافیعی » بووە . « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری »[١٩٢] و « مەحموود ئەحمەد ئەلسەید » و « حسەین ئەلڕەحال » و « عەبدولفەتتاح ئیبراهیم » و « عەبدوڵلا جەددوع » و « عەبدو لقادر ئەلسەییاب »[١٩٣] و چەند کەسێکی تریش تێیدا دەیاننووسی . هەر ژمارەیەکی نزیکەی ١٥٠٠ دانەی لێ چاپ دەکراو بە پێودانی ئەو کاتە ڕەواجێکی باشی هەبووە[١٩٤] . شایانی باسە ئەوانەی سەرپەرشتی‌یان دەکرد هەوڵیان‌دا ناوەکەی بکەن بە « صوت العامل » بەڵام دەسەڵاتدارانی ڕژێم بەم داوایە قایل نەبوون‌و دایا نە دواوە[١٩٥] .

گۆڤاری « الصنائع » چارەسەری گرنگترین ئەو گیروگرفتانەی دەکرد کە کرێکاری عیراقی بەدەستیانەوە دەینااڵاندو لەپێش هەموویانەوە مەسەلەی بێکاریی . بۆیە چەندین ووتاری لەم بارەیەوە بڵاوکردەوە ، ئەو ووتارانەیش بوونە هۆی زیاتر هوشیار کردنەوەی کرێکاران‌و تێگەیشتنیان لە واقیعی ژیانی کرێکاران لە دەرەوەی عیراق . ئەمە جگە لە بڵاوکردنەوەی چەندین باس‌و خواسی ترکە بە دڵی نەبوون‌و ئەنجام بە لادان‌و پێ لێ هەڵبڕین لەقەڵەم دراو میری کردیە بەڵگەو بیانوو بۆ ئەوەی لە کاری بخا[١٩٦] . بە قسەی «ئەلقەزاز» هۆی ڕاستەوخۆی دەست بەسەردا گرتنی ژمارە سێ‌ی ئەو گۆڤارە چامەیەکە لە کۆبوونەوەیەکی کۆمەڵەدا کە بە بۆنەی جەژنەوە ساز کرابوو ، خوێندرایەوە . چامەکە دەڵێ .

« اعيد لشعبٍ أفسد المال راسه　　　فخان ومن خان البلاد له القتل
اعيد لشعبٍ وقعت صك رقه.　　　عصابةُ سراق فانهكه الغل
اعيد وعمال البلاد حقوقها　　　سليبه أطماع تراسها القتل »

لێپرسراوان وایان لە قەڵەم‌دا کە بەیتی یەکەم‌و دووەمی شیعرەکە ڕاست‌و

رەوان مەلیك دەگرێتەوە . پاشان کـە زانییان دەقی چـامەکـە لە ژمارە سێ ی « الصنائع » دا بڵاو بووەتەوە ، بە گورجی دەستیان بەسەردا گرت ، ئەگەرچی « ئەلقەزاز » بۆ خۆ پاراستن لە بگرەوە بەردەی دەسەلاتـدارانی رژێم بەیتی یەکەمی شیعرەکەی بەم جۆرەی خوارەوە گۆڕیبوو :

« أعیـد لشعبِ أفسـدَ المـال جـلّه فخانوا ، ومن خان البلاد له القتل[197] »

تاکە رۆژنامەیەکی کرێکاران کە تا ڕادەیەکی باش شتی لە بارەوە بزانرێ رۆژنامەی « العامل » ە[198] . هەر ئەوەندەی خاوەنەکەی لە ٩ ی ئابی ساڵی ١٩٣٠ ئیمتیازەکەی وەرگرت ئیتر کەوتە خۆ بۆ دابین کردنی پێداویستەکانی . ئنجا بەیاننامەیەکی چاپکراوی لەم بارەیەوە بەسەر رۆژنامەو لایەنە سیـاسیو کۆمەلایەتییەکـاندا بڵاو کـردەوەو تێیدا روونی دەکـاتەوە کـە نیازی وایـە « رۆژنامەی ـ العامل ـ دەربکا . رۆژنامەیەکی هەفتانەی وێنەدارەو بۆخزمەتی کرێکاران هاتووەتە مەیدانەوەو تەماشای کاروباری ئەوان دەکاو بەرگری لە مافی رەوایان دەکا »[199] .

« عەبدولەجید حەسەن » کە خاوەنی رۆژنامەکە بوو ، لە چاپخانەیەکی ئەهلیدا کرێکار بوو ، جگە لەوەیش ئەندامێکی چالاکی « کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکانی عیراق » بوو ، لە بزووتنەوەی کرێکارانی ئـەو سەردەمـەیشدا چالاکانەو بێ کۆڵدان خەباتی دەکرد[200]

یەکەم ژمارەی رۆژنامەی « العامـل » لە رۆژی دووشەممـەی ڕێکەوتی ٨ ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠ دا بە قەوارەی ٢٨ × ٢١ سم دەرچوو[201] . لە ژێر نـاوەکەیدا نـووسرابـوو « رۆژنامـەیەکی ئـەدەبیی هونـەریی هەفتـانـەی وێنـەدارە . عەبـدولـەجید حـەسـەن خـاوەنیـەتیو « فـایـەق ئـەلقشتێنی بـەڕێوەبـەریەتی »[202] ئـەم ژمارەیـە چواردە بـابەتی تێـدا بڵاو کـراوەتـەوە گرنگترینیان : « ووتەی کرێکار » کە بە شێـوەی سەر ووتـار ، هێڵی گشتیی رۆژنامەکەو چۆنیەتی ڕێبازەکەی روون دەکاتەوە . « ژیانی کرێکار » ئیبراهیم حیلمی نـووسیویـەتی . ئنجا ووتـاری « یەکێتیی کـۆمەڵەی کـرێکاران » ی مەحموود ئـەحمەد[203] و « تـۆبلێی ئیش بکـەن » ی سەلمـان ئەلسـەفوانیو « چاکەی کرێکاران » ی ئەمین ئەحمەد . وەك بە ئاشکرا لەو ناو ناونیشانانەدا دیارە ، رۆژنامەی « العامل » خۆی بۆ خزمەت کردنی مـەسەلەی کـرێکارانو

ڕۆشنبیرکردنیان تەرخان کردبوو ، ئەمەیش بە تەواوی لەسەر ووتـارەکەیدا دەردەکەوێ کە دەڵێ :

« ئەی کرێکاری عیراق : ئەم ڕۆژنامەیە کە ناوی تۆی لەسەر لاپـەڕەی یەکەمی نووسیوە ، ڕۆژنامەی خۆتە . چەکێکی ئەدەبییە بەدەستتـەوەو بۆت هـەیە لە خـەبـاتو تێکـۆشـانی بـەردەوامتداو لەپێنـاو دەستخستنی مـافی پێشێلکراوو بەرگریکردن لەو مەسەلەیەی کە بەشێکە لەمەسەلەی کرێکارانی وولاتە عەرەبییەکان ، شانازی پێوە بکەی . ئەم ڕۆژنامەیە ئەو دەنگە زوڵاڵەی تۆیە کە سەرانسەری جیهان دەیبیستێو دەزانێ تۆیش زیندوویتو هەست بە چەوساندنەوەو زەوتکردنی مافەکانت دەکەی . هەست دەکەی خۆتو براکانت کە لە وولاتانی دراوسێدا دەستی زۆرداران لەتو پەتی کردوون ، لێپرسراویت . هەست دەکەی کاتی ڕاپەڕین هاتووەو دەبێ شان بە شانی ڕاپەڕیوان بۆگەیشتن بە ئامانجی هاوبەشمان کۆشش بکەینو خۆمان بگەیەنینە ئایـدیای ئـەم چینە زەحمەتکێشەی سەر ڕووی زەوی » . لە کۆتایی سەر ووتارەکەیدا ڕۆژنامەکە بەم جۆرە ڕووی دەم دەکاتە کرێکارانی عیراقو دەڵێ : « چی بۆ کرێکاران بـە سوود بەخش دەزانی پێشنیاز بکە ـ واتە ڕۆژنامەکە ك . م ـ چ بیـروڕایەکت مەبەستە دەری ببڕەو هەمیشەو هەتا هەتایە دووبارەی بکەرەوە کە دروشمی ئێمە لەژیانداو تا ئەو کاتەی بە ئامانج دەگەین ئەوەیە : ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن[٢٠٤]

هەرچی ووتارەکەی « مەحموود ئەحمەد ئەلسەید » ی چیرۆکنووسە کە بە ناونیشانی « یەکێتیی کۆمەڵەی کرێکاران » بڵاوی کردبـووەوە ، شایـانی ئەوەیە هەڵوێستەیەکی تایبەتی بۆ بکەین ؛ چونکە بە شێوەیەکی جوان ڕۆشنایی دەخـاتە سـەر چەنـدین لایەنی گـرنگی ژیانی کـرێکـارانی عیـراقو ئـاستی بزووتنەوەیان لە قۆناغی یەکەمدا . ئەمە جگە لەوەی کە بە هـۆیەوە لە بـاری سەرنجی ڕۆشنبیرە شۆڕشگێڕە ڕادیکالییەکان تێ دەگەین بەرامبەر بەو هێزە نوێیەی لە بینای کۆمەلایەتی گەلی عیراقدا خۆی نواند . « ئەلسەیید » دەڵێ : « .. بانگەوازی یەکەمم بۆ هەموو کرێکارانو جووتیارانی وولاتەکـەمان ، بـۆ هەموو ئەشکەنجە دراوو ستەمدیدەیەك ، بۆ هەموو سەربازە سەر بلندەکانی مرۆڤایەتی کە لە گەورەترین جەنگدا و لە پێناوی مافەکانی چینی کـرێکارانو سەربەستیو ئـایدیـا پیرۆزەکـەیاندا پشتی بـەکتری دەگـرن ، هەر ئـەو بـانگەوازەیـە کە سـەرکردەکـانی ئـەو چینـە پێش دەیـان سـاڵو ئێستـایش

دەیلێنەوە : ـ ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن ـ با ئەم بانگەوازە دروشمی کرێکارانی خۆیشمان بێ ، بە بێ جیاوازیی کارو پیشەیان . با ئەوەیش بزانن کە ناکۆکیو بەربەرەکانەی یەکتر لەوە بەولاوە کە تێکیان دەشکێنێو بەرەو دواوەیان دەباو تاماوەیەکی دوورو درێژ مافیان بە فیرۆ دەبا هیچی تریان لێ دەستگیر نابی » سەبارەت بە مافی کرێکارانیش دەلسەبید » دەڵێ :

« کرێکاران مافی زۆریان هەیەو خاوەنی نینو هەروا بە ئاسانیش وەدەستی ناهێنن . گومانی تێدا نییە ئەوانە مافی ژیانو بەبێ دەست خستنیان مردن گەلێك باشترە کرێکار مافی رەوای خۆیەتی رۆژی هەشت سەعات ئیش بکا ، کەچی زۆربەی کات چواردە سەعات ئیشی پێ دەکرێ . مافی خۆیەتی بێ ئیش نەبێ . مافی رەوای خۆیەتی منالەکانی لە قوتابخانەدا فێری خوێندنو نووسین بین ، نەك بە نەزانیی فڕێ بدرێنە سەر شەقامەکان ، یاخود بخرێنە بەر شاگردییو لەناو کارگەو کارخانەکاندا ئیشی گرانیان پێ بکرێ . مافی خۆیەتی خواردنی سوود بەخش بخواوو بەرگی باش بپۆشێ وجێوڕێیەکی لەباری هەبێ تێیدا بحەوێتەوە نەك وەك ئاژەلی کێوی لە ئەشکەوتدا بژی . مافی خۆیەتی ، گەر خۆی یان مالو منالی نەخۆش کەوتن پزیشك چارەسەریان بکاو داودەرمانی پێویستیان بدرێتیو گەر کەفتەکار بوو ، نەیتوانی ژیانی خۆی دابین بکاو لەسەر ئیش بمێنێتەوە ؛ چەردەیەك پارەی بدرێتیو گەر پیریی زۆری بۆ هێناو چیتر بۆی نەکرا ئەرکی خۆی بەجێ بهێنێو ئیش بکا ، مووچەی خانەنشینیی بدرێتێ کە مردیش مووچە بدرێ بە خێزانەکەی » . « ئەلسەبید » لە کوتایی ووتارەکەیدا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە « گەر بێو کرێکاران هاوکاری یەکتر نەکەنو کۆمەلەکانیان لەسایەی ئالایەکی یەکگرتوودا یەك نەخەن کە راستتروایە ناوی ـ یەکێتیی کۆمەلەو نیقابەکانی کرێکاران ـ ی لێ بینێن ، هەرگیز بەو مافانەیان شاد نابن » دەبێ ئامانجیشی « بەرگری کردن بێ لە پەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەلەی کرێکاران » و « هەوڵ دان بێ بۆ دانانی یاسایەکی ئەوتۆ تا لەسایەی ئەو سیستە مەکۆمەلایەتی یە دێرینەیەدا کە بە زۆرەملێ پەیرەوی یاساکانی دەکرێ ، خۆیانو مافە رەواکانیان بەپێی توانا بپارێزرێو کرێکاریش سەربەستو سەربلند بژی »[٢٠٥]

ژمارەی یەکەمی رۆژنامەی «العامل» چەند ووتارێکی گشتیشی

تێدا بلاوکراوەتەوە، وەك «ئەو کەسەی بەختەوەری دەدۆزێتەوە»ی «عەبدولرەحمان ئەلرەکابی» و «گۆتینبرگ چۆن هونەری چاپکردنی دۆزییەوە.

گۆیتنبرك گەرژنی نەهێنایەو ئەویش بەردەوام هانی نەدایە، ئەوا مرۆڤایەتی شارستانیەتی لە دەست دەچوو» و «ووتو ویژێك لەگەڵ داهێنەری کاتژمێری عیراقی‌ی مامۆستا عەبدولڕەزاق مەحسوب ئەلئەعزەمی» و «رابوردووی خەمناك» ی «لوتفی بەکر سیدقی» و «لە پەراوێزدا : کرێکاری ئێمەو ئەوان» کە باسی چۆنیەتی بەکارهێنانی کارەبا دەکا لە وولاتە یەککگرتووەکانی ئەمریکاداو پاشان لەتەك واقیعی کرێکارو جووتیاری عیراقا بەراوردی دەکا «لەسەر شانۆی هونەر» کە باسی تیپە هونەری‌یەکانی عیراق دەکاو چەند بابەتێکی تری لەو جۆرە.

جا گەر بێ و هەموو ئەو هەل و مەرجانە لە بەرچاو بگرین ، ئەوا رۆژنامەی «العامل» لە رووی شێوەو ناوەرۆك و شێوازی دەرهێنان و پلەی رۆشنبیری یەوە ، جێگابەکی تایبەتی داگیر دەکا . لەناو رۆژنامەکانی تریش‌دا تاکە رۆژنامەیەکە گیروگرفتی کرێکارانی عیراقی دەست نیشان کردووەو بە شێویەکی لە هەموان قوولتر هەل و مەرجی خەباتی سەرکەوتوویەیان دەخاتە روو . [٢٠٦]بۆیە هەر زوو وەك رۆژنامەیەکی کرێکاران سەرنجی خەڵکی‌ی بە لای خۆی‌دا راکێشا . [٢٠٧]

تا ئێستا رایەکی چەسپاو دەربارەی ژمارەکانی رۆژنامەی «العامل»لە ئارادا نی‌یە . هەندێك سوورن لەسەر ئەوەی لە یەکەم ژمارە زیاتری لێ دەرنەچووە [٢٠٨] ، هەندێکی تریش رایان وایە سێ ژمارەی لێ دەرچووە . [٢٠٩] ئێمەیش سەرەڕای هەوڵ و تەقەللایەکی زۆر لە یەکەم ژمارە زیاترمان بۆ نەدۆز رایەوە . زۆر ری‌ی تێ دەچێ کە ئەوە یەکەم و دوا ژمارەی رۆژنامەی ناوبراو بێ .

هەرچەندە رۆژنامەی [٢١٠] «نداء العمال» «ژمارە : یەك ٢٢ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ ، ٢٨ × ٢٠ سم» [٢١١]لە زۆر رووەوە لە ئاستی رۆژنامەی «العامل»دا نەبوو ، بەلام بە حوکمی چەند هۆیەکی دیاری کراو ، دەچێتە خانەی رۆژنامەی کرێکارانەوە . «عەبباس حەین ئال ئەلچەلەبی» کە «سەرۆکی کۆمەڵەی کرێکاری چاپخانەکانی عیراق» بوو ، دەری دەکرد . هەر کە ژمارەی یەکەمی کەوتە بازاڕەوە ، بۆ سبەینێ رۆژنامەکانی ناوخۆ بڵاویان کردەوە کە «بایەخ بە ژیان و کاروباری کرێکاران دەدا[٢١٢]» . ئەم راستی‌یەیش بە تەواوی چ لە نیشان‌دانی بابەتەکانی ژمارەی یەکەمی‌دا وچ لە تاریفی رۆژنامەکە خۆی‌دا دەردەکەوێ . ئەوەتا لە لاپەڕەی یەکەم‌دا نووسیویەتی «رۆژنامەیەکی کۆمەلایەتی رەخنەیی ئەدەبی‌ی پازدە رۆژیی وێنەدارە . زمانی حاڵی کرێکاران و

چەکی ئەدەبی‌یانە . ئامانجی خزمەت کردنی کریکارانە لە سەرانسەری وولاتە عەرەبی‌یەکان‌دا .» [٢١٣]لە سەروو ناوی رۆژنامەکەوە نووسراوە : «قەوارەی میللەتان بە بازووی کریکاران دروست دەبێ‌و راپەرینی ئەوان تەوقی ستەم‌و کۆتی گومرایی دەتوێنێتەوە» [٢١٤]

یەکەم ژمارەی «نداء العمال» بریتی‌یە لەم حەڤدە بابەتە . «بانگەوازی کریکاران»ی خاوەنی رۆژنامەکەو «پەرەسەندنی جێ‌و رێی کریکاران»ی «یووسف رەجیب» [٢١٥]و «لە باخچەی ئەدەب‌دا»ی «شاعیریکی گەورە» و «رۆکفلەری پاریزەر»ی «راجی راعی»و «بۆ کریکارە ئازادیخوازەکان»ی «سەلمان ئەلسەفوانی»و «بیرورای گەورەپیاوان دەرهەق بە شەرەڤ رۆژنامە»و «یادی رۆژی ١٣ی تشرین دووەم» [٢١٦]و «رووداوی کریکارانە لە هەندەران»و «لە باخچەی رۆژنامەگەری‌دا»و «هەمەرەنگ»و «چەند ریکەوت‌و بیریک»ی «ئەمیر شەکیب ئەرسەلان»و «گەشتێك لە پێناو پەرژەوەندیی کریکاران‌دا» ی خاوەنی رۆژنامەکەو «نەهامەتی یەکانی رۆژهەلات»ی «عوسمان پاشا مورتەزا»و «ئەلفرێد نۆبل»و «کۆمەلەی کریکارانی چاپخانەکانی عیراق» هەر بە پێنووسی خاوەنی رۆژنامەو «شکایەتی کریکارانی ریگای ئاسن»و «دۆزینەوەی قوتانجانەیەك چوار هەزار سال لەمەو بەر بنیات نراوە» .

بە ناونیشانی بابەتەکان‌دا بە روونی دەردەکەوێ کە رۆژنامەی «نداء العمال» بە پلەی یەکەم بایەخی بە بابەتەکانی کریکاران‌و پاش ئەوە بە رۆژنامەچێتی داوە ، بەمەدا دیارە کەخاوەنەکەی تا چ رادەیەك بە تەن کاری رۆژنامەگەری‌یەوە بووەو[٢١٧] چۆن دەوری سەرەکی‌ی لە دەرکردنی رۆژنامە تازەکەو نووسینی بابەتەکانی‌دا بینیوە . ژمارەی یەکەمی لە وینەکی گەورەی بەرێوەبەرەکەی کە پاریزەر «تەوفیق ئەلفکیکی» بووە ، زیاتر هیچی تری بلاو نەکردووەتەوە ، بەلام تێیدا گفتی داوە لە ژمارە دوودا ووتاریك بنووسێ‌و بلاوی بکاتەوە .

رۆژنامەی «نداء العمال» هوشیارانە ئامانجەکانی دیاری کردبوو . لە سەرووتاری ژمارەی یەکەمی‌دا بەم جۆرە دەست پێ دەکاو دەلێ : «ئەم رۆژنامەیەمان کە بۆ خزمەتی نیشتمان‌و خەبات‌کردن لە پێناو بیروباوەری رزگاریخوازانەدا هاتووەتە مەیدان‌و لە ناوجەرگەی ئەو چینەوە هەلقولاوە کە رۆڤایەتی پێکیهێناوە ، پێشکەش دەکەین بە خوێنەران ، بە کریکاران‌و خەلکی تریشەوە . ـ ئەو ـ چینی کریکارەی کە بە زەبری شان‌و بازوویان دونیا ئاوەدان

بووەوەو چەندین وولاْتو شارستانیەت بنیات نرا...» هەرچی «بیروباوەڕی ڕۆژنامەکەیشە بە نامەکەی‌دا دیارە چ مەغزاو مەبەستێك دەگەیەنیّو پێویستمان بە لێکدانەوەی ماناکەی نی‌یە . کە ووترا ـ نداء العمال ـ مەبەست ئەوەیە کارلە هەستو ئەستیان بکریّو هەلّپەی بەکگرتن بکەنو شان بە شانی یەکتر هاریکاری بکەنو پیشەسازی پێش بخەنو کۆمەلّکاکەیان بەرەو خۆش گوزەرانی بەرن» . ئا لەم بۆچوونەوە ڕۆژنامەی ناوبراو خزمەت کردنی مەسەلەی کرێکارانی خستە ئەستۆی خۆیو «گومانی تێدا نی‌یە کە لە پیشخستنی وولاتداو بۆگەیشتن بە ئامانجە پیرۆزەکانی ، شوێن دەستی دیار دەبیّ...»[218]

هەر لە سەرووتارەکەی‌دا هەست بەوە دەکەین کە سەرەتای گۆڕانو چوونە پێشەوەیەك لە بیرو میشکی سەرکردە نیقابی‌یەکان‌دا گەلاّلە بووە . ئەوەتا نووسەرەکەی ئاشکرای دەکا : ئیمە «ئەم ڕۆژنامەیە لەبەر ڕۆشنایی بیروباوەڕێکی راستو دروستو لەسەر بنچینەی خۆبەخت کردن لە پێناوی چینێك‌دا ، دەردەکەین کە خۆمان ڕۆلّەی بەوەفای ئەوینو لە هەمووکەس چاتر ئاگاداری پێویستی‌یەکانیو بۆ بیستنی دادو فیغانیان گوێچکەمان لە هەموو لایەنێکی دی سووکترەو بە نالەنالیشی لە هەموو دلێکی تر زۆرتر خەمبار دەبین...»[219]

«ئال ئەلچەلەبی» بەم جۆرە کۆتایی بە سەرووتاری ژمارەی یەکەمی «نداء العمال» دەهێنیّو دەلّیّ : «...با خوێنەران ئاگاداری ئەوەیش بن کە ئەم ڕۆژنامەیەمان هەرچەندە زمانی حالّی کۆمەلّە کرێکاری‌یەکانە کە ئیمە تێیدا ئەندامین ، بەلاّم بە هەموو تواناوە بایەخیش بەو مەسەلە گشتی‌یانە دەدەین کە بە لای ئەتەوەکەمانەوە گرنگە ، بە تایبەتی مەسەلە کۆمەلاّیەتیو ئەدەبیو ئایدۆلۆژی‌یەکان . جا ئەگەر کرێکار خزمەتکاری کۆمەلّو نیشتمان بیّ ، ئەوا ڕۆژنامەی ـ نداء العمال ـ شانازیی بەوەوە دەکا کە هەردەم ئامادەیە خزمەتی ڕاپەڕینی گشتی‌ی بکاو لە نێوان چینەکانی نیشتمان‌دا پەیکی بیرو ئایدۆلۆژیا بیّ .»[220] شایانی باسە ـ نداء العمال ـ بلاویشی کردەوە کە لە ژمارەکانی داهاتووی‌دا لاپەڕەیەك بە ناوی «مینبەری قوتابیان»ەوە بۆ بیروڕای «ڕۆشنی قوتابیان» تەرخان دەکا .[221]

وەنەبیّ هەموو ئەووتارانەی لە ـ نداء العمال ـ دا بلاوکرانەوە لە ئاستی سەرووتارەکەی‌دا بووبیّ، زۆربەیان لە ڕووی دارشتنو بەرچاوخستنی بابەتەکانیانەوە لاوازن . ئەگەرچی لە ناوەرۆکی ژمارەی یەکەم‌دا بە گشتی‌ی هەلّەی کەمی تێدایە ، بەلاّم بابەتەکان هەندیّ جار لە هەلّەی زەق بەدەر

نین[٢٢٢] ، ئەمە لەکاتێکدا کە دەبوو ئەو ڕۆژنامەیە لە سەرپاکی ڕۆژنامەکانی تری کرێکاران لە ڕووی چاپ و دەرهێنانی هونەریی‌یەوە ، باشتر بوایە ، چونکە زمانی حاڵی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان» بوو .

تا ئێستا زانیاریی‌یەکی تەواو سەبارەت بە ژمارەکانی ڕۆژنامەی ـنداء العمال ـ لە ئارادا نی‌یە . هەندێ سەرچاوە وای دەگەیەنن گوایە چوارمانگ دوای دەرچوونی یەکەم ژمارەی لە کار خراوە .[٢٢٣] نووسەریش هەیە پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە تەنها سێ ژمارەی لێ دەرچووەو پاشان وەستاوە .[٢٢٤] بەش بە حاڵی خۆیشمان لە یەکەم ژمارە زیاترمان بۆ نەدۆزراوەتەوە .[٢٢٥]

ئەوی ڕاستی بێ هیچ کام لەو ڕۆژنامانە نەیان دەتوانی لەوەندە زیاتر درێژە بکێشن . یەکەم : لەبەر زۆر لێ کردن و تەنگەتاو کردنی خاوەکاینان «وەك لەگەڵ ـالصنائع ـ دا کردیان» . دووەم : بە هۆی نزمیی ئاستی هوشیاریی و بڵاوبوونەوەی نەخوێندەواری لەناو ئەو چینەدا کە ئەو ڕۆژنامەیەیان بە ناوەوە دەردەچوو . بۆیە کەم دەرامەتیی ئەو ڕۆژنامانە ڕۆڵێکی ئەوتۆی لە داخستنیان‌دا نەبینی؛ گۆڤاری ـالصنائع ـ ی لێ دەرچی کە بە هۆی بەربەرەکانەی ڕژێمەوە، بووبووە خولیای ڕۆشنبیرانی عیراق و ڕەواجێکی باشی هەبوو ، زۆربەی کات کرێکارە هوشیارەکان تەنها ئەو چەند ژمارەیەیان دەخوێندەوە کە بە خۆڕایی بۆ کۆمەڵەکانیان دەنێردران و پاشان ئەمانیش ناوەڕۆکی گشتیی باسەکانیان بە دەمیی بۆ برادەرەکانیان دەگێڕایەوە .

لەو ماوەیەدا لە شاری «مووسڵ» ڕۆژنامەیەك بە ناوی «العمال»ەوە کەوتە بازاڕەوە . بە پێی بۆ چوونی ئێمە ناشێ ئەو ڕۆژنامەیە لە ڕیزی ڕۆژنامەی کرێکاران دابنرێ .[٢٢٦] چونکە ئەو کەسەی دەریی‌دەکردو ئەوانەی تێیدا دەیان نووسی هیچ کامیان کرێکار نەبوون . ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە ، لەو سنوورەدا نەبێ کە ئەپۆزیسیون کێشابووی ، توخنی مەسەلەی کرێکاران و گروگرفتەکانیان نەکەوت . ئەمەیش بە تەواوی لە پێش چاو خستنی ئەو بابەتانەدا دەردەکەوێ کە لە یەکەم ژمارەی‌دا بڵاوکراونەتەوە . بە ئاشکراییش لە چەند حەقیقەتێکی تردا خۆ دەنوێنێ و هەڵبژاردنی ناوەکەیشی یەکێکە لەو حەقیقەتە چەسپاوانە . چونکە لەو قۆناغەدا «کرێکار»و «کرێکاران»و زاراوەو ناوی لەو بابەتە جەماوەری ڕۆشنبیران حەزیان لێ دەکردو ئارەزوویان لێی بوو . بە تایبەتی دوای ئەوەی کت و پڕ بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش کرێکارانی عیراق بوونی خۆیان سەپاند . گرنگ ئەوەیە ئەو ڕاستی‌یە وەبیر بهێنینەوە کە

لێپرسراوانی ئەو سەردەمە بەهیچ شێوەیەك ئامادە نەبوون مۆڵەتی «رۆژنامەیەكی رۆژانەی‌سیاسی»ی بدەن ، ئەگەر ئەو رۆژنامەیە گشتی‌ی‌و ناكرێكارانە نەبوایە ، هەروەك بە ئاشكرا پەیرەوەكەی رۆژنامەی «العمال» لە ژمارەی یەكەم‌و لەسەر لاپەرەی یەكەمی بلاوی كردبووەوە . میریش هەر لەبەر رۆشنایی پەیرەوەكەی بوو كە لەەی ئایاری سالی ١٩٣١دا رێگای دەرچوونی‌دا . واتە پاش ئەوەی داوای ئیمتیازەكەی لە وەزارەتی ناوخۆ كرا ، دوو مانگ تێ نەپەری مۆلەتی دەرچوونی درایە .(«٢٧»)

لە بەشی سەرەوەی لاپەرەی یەكەمی رۆژنامەی «العمال»دا نووسرابوو ، «رۆژنامەیەكی رۆژانەی سیاسی گشتی‌یە . جارێ هەفتەی سێ كەرەت دەردەچێ . سەعدەددین زیادەی پارێزەر خاوەنی ئیمتیازو بەرپوەبەریەتی .» یەكەم ژمارەی لە رۆژی ەی ئەیلوولی سالی ١٩٣١دا بە قەوارەی ٥٦ × ٤٠ سم دەرچوو .(٢٢٨)

پێش ئەوەی بابەتەكانی یەكەم ژمارەی ئەو رۆژنامەیە بخەینە بەرچاو ، بە پێویستی دەزانین ئەو حەقیقەتە دووبارە بكەینەوە كە خاوەنەكەی هیچ پەیوەندی‌یەكی راستەوخۆی (٢٢٩)نە بە كۆمەلە كرێكاری‌و پیشەیی‌یەكانی عیراق‌و نە بە لقەكانیانەوە لە «مووسل»و نە بە هیچ دەستەو لایەنێكی كرێكارانەوە نەبوو . (٢٣٠)بریار وابوو ئەم رۆژنامەیە ببێتە زمانی حالی حزبێكی سیاسی بە ناوی «العمال» ەوە پەیرەوی ئەم حزبەیش لە هەموو شتێكی‌تر زۆرتر بایەخی بەو مەسەلە سیاسی‌یانە دەدا كە خەلكی تێیدا دەژیان . وا پێ دەچێ ئەوانەی نیازی دامەزراندنی ئەو حزبەیان هەبووە رۆژنامەی «العمال» یشیان دەردەكرد ، ویستبێتان لاسایی كرێكارانی وولاتە رۆژئاوایی‌یەكان بكەنەوە كە ئەو كاتە لە ناو چەند دەستەو تاقمێكی سیاسی عیراق‌دا ناوو شۆرەتێكی گەورەیان پەیدا كردبوو . لەو شوێنەیش‌دا كە باسی هەلوێستی هێزەسیاسی‌یەكان دەكەین دەرهەق بە چینی كرێكارانی عیراق ، بە دوورو درێژی لەم مەسەیە دەدوێین .

لەمەوە بۆمان دەردەكەوێ ، بۆچی رۆژنامەی «العمال» لە سەر ووتاری یەكەم ژمارەی‌دا خۆی بە «لاوانی رۆشنبیرو نیشتمانپەروەرە بەشەرەفەكان‌و دلسۆزانی وولات، ، هەلگرانی ئالای تێكۆشان لە پێناو سەربەستی‌ی‌و سەربەخۆیی‌دا» دەناسێنێ . جا كە ئەم رۆژنامەیە مۆركی كرێكارانی پێوە نەبووبێ ، ئەوە ناگەنێ توخنی مەسەلەی كرێكاران نەكەوتوە ، بە تایبەنی لەو رۆژگارەدا مەسەلەی كرێكاران بە جۆرێك خۆی سەپاندبوو سەرنجی هەموو لایەكی رادەكێشا . ئەوەبوو رۆژنامەی باسكراو لە دوای سەروتاری یەكەم

ژمارەی [٢٢١] ، کورتە ووتارێکی بە ناونیشانی «ڕۆژنامەی ـالعمال ـ پاڵپشتی کرێکاران‌و خەڵکی ستەمدیدەیەو زمانی حاڵی ئەوانە» بڵاوکردەوە ، تێیدا دەڵێ :

« مەبەست[٢٢٢] لە دامەزراندنی ڕۆژنامەی ـ العمال ـ کۆ کردنەوەی سامان‌و دەستکەوتی تایبەتی نەبووە ، نەخێر . بەڵکو مەبەست بەرگری کردنە لە مافە زەوتکراوەکانی وولات‌و پەردە هەڵماڵینە لەسەر پڕوپاگاندەکانی ئیمپریالیزم کە ویستویەتی‌و دەیەوێ چی خێرو بێری وولات هەیە بە تالان بیباو دوا فلس لە گیرفانمان بهێنێتە دەرەوەو بیدا بە سەرمایەدارانی بێگانە .. ئەنجامی داگیرکردن ؛ لە دەست چوونی سامان‌و کوێرەوەری چینەکان‌و کرێکاران‌و نابوت بوونی هەمیشەیی‌یە . ئەوەتا ئەمڕۆ هەژاریی زۆری بۆ هێناوین ، کرێکارانیش بێ ئیش‌و کار دەسووڕێنەوەو بە دەردەسەری نەبێ ناتوانن ڕۆژی چەند ئانەیەك پەیدا بکەن ، تا ماڵ‌و منالی برسی‌و رووت‌و رەجالیان بژیەنن . ئەمە هەمووی لە کاتێك‌دا کە نرخی دەغڵ‌و دان بە رادەیەك شکاوە تا ئێستا نەبینراوە[٢٢٣] کەواتە گەر بێ‌و بەر بەرەکانەی ئیمپریالیزم بکەین ، واتە یارمەتی کرێکاران‌و هەژاران دەدەین بەمەیش ئەو سامانەی وولات دەپارێزین کە ماوەو ناهێڵین چیتر بۆ دەرەوە بچێ . کەوابوو ، ڕۆژنامەی ـ العمال ـ بۆیە دامەزراوە ببێتە ئامرازێك بەرهەڵستی ئیمپریالیزم بکاو پاڵپشتێکی گەورەی کرێکاران‌و هەژاران‌و خەڵکی بێچارە بێ . هەرچیش لە توانادا بێ بۆ ئەم ڕێگایە بەختی دەکەین . بڕیاریشمان داوە لەم ڕۆژنامەیەدا گۆشەی تایبەتی بە ناوی « شکایەتی کرێکاران » ەوە بکەینەوەو تێیدا ئەو شکایەت‌و داوایانە بڵاو بکەینەوە کە لە لایەن کرێکاران‌و خەڵکی تریشەوە پێمان دەگەن ، چونکە زۆربەی شکایەت‌و دادو بێدادی کرێکاران لە جێی خۆیەتی‌و مەگەر هەر داخ‌و خەفەتیان بۆ هەڵبڕێژن‌و ڕەنگ زەردیی‌و پزە لێ بڕاوی‌یان بۆ مابێتەوە .. لەبەر ئەوە تکا لە هەموو چینەکانی کرێکاران‌و خەڵکی ستەمدیدە دەکەین شکایەتیان چی‌یە ئاگادارمان بکەن[٢٢٤] جا ئیتر ئەو شکایەتانە دژی دام‌و دەزگا رەسمی‌یەکانە ، یان دژی هەندێ فەرمانبەرو خەڵکی‌ترە ، تا بەوپەڕی خۆشحاڵی‌یەوە بڵاویان بکەینەوە ، چونکە ئەم ڕۆژنامەیە بە تایبەتی بۆ بەگژا چوونی ژیانی کوێرەوەری‌و پارێزگاری چینە هەژارەکان دامەزراوەو بە سنگێکی فراوانەوە وەریان دەگرێ .. ڕۆژنامەی ـ العمال ـ پاڵپشتی کرێکاران‌و خەڵکی ستەمدیدەیەو زمانی حاڵیانەو هەر بەو جۆرەیش دەمێنێتەوە .. »

هەرچەندە ئەم ڕۆژنامەیە بە باشی سیاسەتی ئیمپریالیزم‌و واقیعی تاڵ‌و

نفتی تویژه چەوساوەکانی کومەڵگای عیراقی بە یەکەوە گرێ دابوو ، بەلام لە هەمان کاتدا ، نەیتوانیبوو دەست بنێتە سەر گرنگترین گیروگرفتی کرێکارانی عیراق . بە نموونە : داوا لە « کرێکاران و خەڵکی زۆر لێکراو » دەکا دژی هەندێ « دام و دەزگای رەسمی ی » و « هەندێ فەرمانبەر و خەڵکی تر » شکایەتەکانیان بنێرن ، بێ ئەوە کۆمپانیا بیانی یەکانی بە بیردا بێ کـە ئەو کـاتە لە دەرروونی زۆربەی کرێکارانی عیراقدا بووبوونە گرێ کوێرە . شتێکی بەڵگە نەویستە ئەو رۆژنامەیەی بەراستی ی خۆی بۆ مەسەلەی کرێکاران تەرخان بکا ، دەبێ خۆی بە شوێن گیروگرفت و داواکانیاندا بگـەرێ نەك چـاوەڕوان بێ بۆی بنێـرن . شایانی باسە هەر لەو ماوەیـەدا گۆڤـارو رۆژنامـەیتری وەك « الشبـاب » و « الأهـالی » لە رۆژنامـەی ـ العمـال ـ قـووڵتـر لە مـەسـەلەی کـرێکـاران و گیروگرفتەکانیان دەدوان ، وەك لە جێیەکی تری ئەم بەشەدا بە دوورو درێژیی لە هەندێ لایەنی دەدوێین .

رۆژنامەی « العمال » بەشێکی زۆری لاپەڕەی دووەمی بۆ دەنگو باسی ناوخۆ تەرخان کردووە . هەروەهـا بەشێکی گـەورەی لاپەڕەی سێیـەمیشی بۆ دەنگوباسی جیهـان داناوە . لە لاپـەرەی چوارەمیدا « عـەلی ئەلنعێمی » بـە شێوەیەکی رۆمانسییانە هانی جەمارەری خەڵکی عیراق دەدا ئیش بکەن . بەو چەشنە یەکەم ژمارەی بە چیرۆکێکی شاکار کۆتایی دێ کە باسی دایکێك دەکا چۆن لە سەرمادا رەق هەڵاتووەو چۆنیش کورەکەی لە داخ و خـەفەتی دایکی مێشکی تێك دەچێ و شێت دەبێ . ئنجا چەند ئامۆژگارییەکی ژاپۆنی سەبارەت بە « بەختیاری ژن و مێرد » بـڵاو دەکاتـەوەو داوا لە مێرد دەکـا « لە بەردەم خێزانەکەیدا هەمیشە گرژومۆن نەبێ » و پێویستە « جارو بار گاڵتەو گـەپی لەگەڵدا » بکا و « نوکتەی بۆبگێڕێتەوە ، یا نوکتەکە خۆشیش نەبێ » و مادام لەسەری نییە « بە دڵسۆزییەوە خۆشی بوێ » دەبێ هەوڵ بدا « هەندێ جار ئارەزووەکانی جێ بەجێ بکا » « ئەمەیش بایەخێکی ئەوتۆی نییە . »!!.

رۆژنـامەی « العمـال » ی مووسـڵاوی چەنـد ژمـارەیـەکی کـەمی لێ دەرچووە[٢٢٥] وادیارە لەسەر رێبازەکەی خۆیشی بـەردەوام بووە . لە ژمـارەی رۆژی ٨ ی حوزەیرانی ١٩٣٢ دا ، دەنگو باسی گشتیی وەك : « سـەربازو ئەفسەرە بەریتانیاییەکان و خێزانەکانیان سەر لە هاوینەهەوارەکان دەدەن » و « دروستکـردنی ئوتێلێـك لە ئامێـدی » و « کردنـەوەی رێگای نێـوان دهۆك و ئامێدی » و لەو بابەتانەی بڵاو کردووەتەوە[٢٢٦] .

وەنەبێ بە تەنها ئەو ڕۆژنامانەی ناوی کرێکاریان لە خۆیان دەنا ، لەرووی شێوەو ناوەڕۆکەوە ناتەواوی‌یان تێدا بووبێ نەخێر ، تەنانەت ڕۆژنامەکانی کرێکاران خۆیشیان لە کەم‌و کوڕی بەدەر نەبوون . بە نموونە : لەسەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی « العمال » زۆر جار روو بە رووی بیروڕای ناکۆك دەبینەوە[٢٢٧] جاروباریش بابەتی ئەوتۆ دەخوێنینەوە ، کەم ڕێکەوتووە ڕۆژنامەکانی تر خۆیان لە قەرە دابێ ، بە تایبەتی لەو قۆناغەدا کە ململانەی نێوان هێزە نیشتمانی‌یەکان‌و دەسەلاتی ئیمپریالیزم گەیشتبووە لوتکە . هەروەها ئەم ڕۆژنامانە شتی وا سەیرو عەنتیکەیان بڵاو دەکردەوە ، زۆر دوور بوون لە مەسەلەکانی چینی کرێکارانەوە . بە نموونە : دەست دەنێینە سەر ئەو ووتارەی « راجی ئەلراعی » کە بە ناونیشانی « لە ٤ دۆلارەوە بۆ چەندین ملیار . ڕۆکفلەر ـ جان‌ڕۆکفلەر» کە لە ڕۆژنامەی « نداء العمال » دا بڵاوی کردووەتەوە و تێیدا دەیەوێ کرێکارانی عیراق هان بدا شوێن پێی ملیاردێری ئەمریکایی ـ ڕۆکفلەر ـ هەڵبگرن کە « سەرەتای هەوڵ‌و کۆششی ـ وەك خاوەن ووتار دەڵێ ـ بە مانگانەیەکی ٤ دۆلاری دەستی پێ کردو خزمەتگوزار بوو لە دایەرەیەکدا ، تا سەرکەوت‌و بووە خاوەنی چەندین ملیار »[٢٢٨]

هەرچۆنێك بێ تێکڕای چالاکی‌ی هۆیەکانی ڕاگەیاندنی کرێکاران ، بەڕۆژنامەی کرێکارانیشەوە ، یەکێکە لە دیاردە گرنگەکانی پەرە سەندنی بزووتنەوەی کرێکاران لە کۆتایی سالانی بیستی ئەم سەدەیەدا و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆیش کاری لەوگەشە کردن‌و چوونە پێشەوەیە کردو پاشان بووە سیمای هەرە دیاری بزووتنەوەی نیشتمانی‌ی ئەوسای عیراق .

سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کرێکاران لە عێراقدا ۱۹۲۹ ـ ۱۹۳۲

لە دوا سالانی بیست‌و سەرەتای سالانی سی‌دا چەند هۆیەکی ئابووری‌و سیاسی‌ی نوێ دەرکەوتن ، خەباتی چینی کرێکارانی عیراقیان لە شێوەی تازەو پەرەسەندوودا ، بردە بارو دۆخێکی ترەوە . لە نێوان سالانی ١٩٢٩ ـ ١٩٣٢ دا ، سەرتاپای جیهانی سەرمایەداری و ئەو وولاتانەی بە ڕەوڕەوەی ئەوانەوە بەسترابوون ، دووچاری تەنگ‌و چەڵەمەیەکی ئابووری ئەوتۆ هاتن ، توێژە زەحمەتکێشەکان تا سەر ئێسقان بە دەستی‌یەوە دەیان نالاند . دیارە عیراقیش نەك هەر نەیدەتوانی خۆی لە ئاسەواری ئەو تەنگ‌و چەڵەمەیە

قوتار بکا بگرە چەند دیاردەیەکی نوێی ئابوری تێدا پەیدا بوون و بە ئەندازەیەك بە دەستییەوە دەینالاند پێشتر شتی وای بە خۆیەوە نەدیبوو . بەرهەمهێنان لە پێناو بازاڕی سەرمایەداری‌داو کەم بوونەوەی شمەکی نێردراو بۆ دەرەوەو بەرێژەی دوو ئەوەندە لە جاران کەمتر[٢٣٩] لە ئەنجامی ئەو بارە ناهەموارەی تووشی بازار هاتبوو ؛ دەڵێین هەموو ئەمانە بوونە هۆی بێ بازاریی ئەوکەل‌وپەل شمەکانەی لە ناوخودا بەرهەم دەهێنران . ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە نرخیشیان دوو ئەوەندەو زیاتری نرخی بەرهەمی کشت‌وکاڵیش دابەزیبوون[٢٤٠] بە نموونە : نرخی تەنێك خورما کە بەرهەمی سەرەکیی جووتیارانی خوارووی وولاتە لە ١٠٠ روپیەوە هاتە سەر ١٥ روپیە[٢٤١] لە هەمان کات‌دا بە شێوەیەکی هەست پێکراو کەل‌و پەلی بێگانە لە وولات‌دا کەمی کرد . لە ساڵی ١٩٣٠ دا ئەو قوماشانەی لە دەرەوە دەهێنران ٢٥٪ و جل‌و بەرگ ٤٥٪ و ئامێری جۆربەجۆر بە ترومپایشەوە ٤٧٪ ، لە چاو ساڵی پێشووتردا کەمیان کرد[٢٤٢]

هەموو ئەمانەو بە تایبەتی بێ بازاڕیی بەرهەمە کشت‌و کاڵی‌یەکان بە شێوەیەکی سەلبی شوێن دەستیان بەسەر باری ئابوری وولاتەوە دیار بوو . داهاتی جووتیار بە ڕادەیەك هاتە خوارەوە ، تا ئەو کاتە نەبینرا بوو . بازرگانەکان بە دوکاندارەکانیشەوە ، بە ئەندازەیەك بە دەست گیروگرفتی ئابوری‌یەوە دەیان ناڵاند ، زۆربەیان سەرمایەکانیان لە دەست‌داو « بازارەکان وەك گۆڕستانیان » لێهاتبوو ، وەك ئەندامێکی پەرلەمانی ئەو کاتە تاریفی کردووە[٢٤٣] .

بێگومان شتێکی سروشتی بوو کە لە سایەی ئەم بارو دۆخەدا داهاتی دەوڵەت لەو باجانەی کە بنچینەی بودجەی گشتی‌یان پێك دەهێنا ، بێتەوە یەك . بۆیە لە خۆوە نەبوو کە هەر زوو میری بڕیاری دا لەبەر کەم دەرامەتی‌ی جووتیاران‌و کەڵەکەبوونی دەغل‌و دانێکی‌زۆر؛ باجی دەغل‌ودان بە شێوەی نەختینە وەربگرێ[٢٤٤] زۆرجاریش خەڵکی سەر بە توێژە کۆمەلایەتی‌یە نەداراکان لە ناو شارەکان‌دا ، نەیان دەتوانی ئەو باجانەی لەسەریان دانرابوو بیدەن . لەبەر ئەوە دەکەوتنە بەر زەبروزەنگی دام‌و دەزگا رەسمی‌یەکان[٢٤٥] .

جا بۆ ئەوەی دەوڵەت شوێنەواری ئەم تەنگ‌و چەڵەمەیە بسرێتەوە چەند هەنگاوێکی بێ سوودی ناو سەرەنجام ئەوەندەی‌تر باری سەرشانی توێژە هەژارو مام ناوەندی‌یەکانی گرانتر کرد . ئەوە بوو وەزارەتی ئاودێری‌و کشتوکاڵی هەڵوەشاندوچی دەسەلاتێك درابوو بە وەزیری ئەو وەزارەتە ، درا بە وەزیری ئەشغال‌و هاتوچۆ .[٢٤٦] ئەم بڕیارە سەیرو عەنتیکەیە بەسە بۆ ئەوەی لە

سروشتیئەو هەنگاوانە تێ بگەین کە میری بە مەبەستی چارەسەرکردنی گیروگرفتە ئابووریەکان نابووی . هەر ئەم هەنگاوەی جگە لە ئەنجامەکانی تری ، بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر فەرمانبەری وەزارەتی باسکراو بە بێ ئیشوکار بمێننەوە[٢٤٧] وەنەبێ ئەم چارەنووسە بە تەنها فەرمانبەرانی وەزارەتی ئاودێریوکشتوکاڵی گرتبێتەوە ، نەخێر . چونکە بە پەلە یاسای نیوە مووچە بۆ ئەو فەرمانبەرانەیش دەرکرا کە یاسای خانەنشینی مەدەنی دەیگرتنەوەو بە پێی ئەو یاسایەیش دەسەڵات درا بە ئەنجومەنی وەزیران ، ئەو وەزیفانە چزبکا کە پێویست نینو دەست بەرداری ئەو فەرمانبەرانەیش بن کە پێویستیان پێیان نییە[٢٤٨] ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆر فەرمانبەری ناو دام ودەزگاکانی دەوڵەت ناوەرۆکی ئەم یاسا ناڕەوایەیان بە سەردا سەپاندنو لەوەزیفە دەرکران[٢٤٩] . نەك هەر ئەوەیش بەڵکو بڕیاری دەرکردن ، ئەو فەرمانبەرانەیشی گرتەوە کە تا ئەمڕۆیش جۆری ئیشەکانیان لە ناو دامەزراوە رەسمییەکاندا دانسقەنو بایەخێکی زۆریان هەیە . ئەوەتا بە پێی یەکێك لەو لیستانەی لەم بارەیەوە دەرچووە ، دەوڵەت لە سەرانسەری وولاتدا دەست بەرداری ١٠ ئەندازیار بوو[٢٥٠] بەڵام بە نیسبەت فەرمانبەرانی ترەوە ، یاسای داشکاندنی مووچەو پاداشتی خانەنشینیی دەرکراو بە پێی ئەو یاسایە نیسبەتی مووچە ٥٪ تا ٨٪ هاتە خوارەوە . ئەمەیش کارێکی سەلبی کردە سەر جەماوەری فەرمانبەرانو تەنانەت پاش ماوەیەك بەوە تاوانبار کران گوایە هانی خەڵکیان داوە دژی یاسای باجی شارەوانییەکان مان بگرن .[٢٥١] ئەوەشی کە زیاتر خەڵکەکەی وورووژاند ئەوە بوو لە ڕۆژگارێکی وا سەختو دژواردا میری نەی وێرا توختی مووچەی فەرمانبەرانی ئینگلیز بکەوێ ، یان هیچ نەبێ ژمارەیەکی کەمیان لێ دەربکا[٢٥٢] ئەمە لە کاتێکدا کە مووچەی فەرمانبەرێکی ئینگلیزی چەند ئەوەندەی مووچەی فەرمابنەرێکی عیراقی بوو . هەر لەبەر ئەوەیش بوو ، فەرمانبەرەکانی ئینگلیز بوو بوونە بار بەسەر خەزێنەی دەوڵەتی عیراقەوە . لە هەموو ئەوانەیش خواپتر فەرمانبەری وایان تێدا بوو لەو کاتە ناهەموارەدا بێ سڵ کردنەوە کاروباری وای ئەنجام دەدا ، ئەوەندەی تر باری ناڵەباری ئابووری عیراقی قورس دەکرد . بە نموونە . بەڕێوەبەرایەتی ئەوسای بەندەری « بەسرە » ، دەستی کرد بە دروستکردنی بینایەکی گەورەو کۆلۆنێل « وارد » ی بەڕێوەبەری بەندەر خۆی دانی پێدا دەنێ کە « بە پێچەوانەی باری ئابووری » یەوە ، جووڵاوەتەوە . کەچی لە کاتی کردنەوەی بیناکەدا کە ڕێکەوتی نیسانی ١٩٣١ ی دەکرد لە بەردەم مەلیك فەیسەڵی یەکەمدا ، بیانووی بۆ ئەم

کارە نارەوایەی هێنایەوە[٢٥٣] .

هەر لەم مەیدانەدا ، شوێنی خۆیەتی لەسەر مەسەلەی باج هەڵوێستەیەکی تایبەتی بکەین ، چونکە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کار دەکاتە سەر ئاستی گوزەرانی زەحمەتکێشان و داهاتی خێزانی کرێکاران و پیشەوەرە بچکۆلەکان دێنێتەوە یەك . لە سەرەتای داگیرکردنی عیراقەوە سەپاندنی باج بەسەر دانیشتووان‌دا بووە یەکێك لە هۆ بنەڕەتی‌یەکانی نارەزایی توێژە چەوساوەکان . هێڵی بەیانی ی باجی ناڕاستەوخۆیش بەردەوام سەرەو ژوور دەبووەوە . تا وای لێهات بەر لەوەی وولات سەربەخۆ ببێ ئەو چەشنە باجە ٨٢٪ ی باجی گشتی ی دەوڵەت و ٧٠٪ ی سەرجەم داهاتی بودجەی عیراقی پێك دەهێنا[٢٥٤] بەشێکی زۆری ئەم باجانەیش لەو سالانەدا کە وولات دووچاری گیروگرفتی ئابوری بوو بوو ، زیاد کران ، بە نموونە : لە ساڵی ١٩٣٠ دا بە تەنها کاسبانە ٥٠٪ زیاد کرا[٢٥٥] .

ڕووەکەی تری ئەم سککەیەیش ئەوەندە تەڵخ بوو ، بنیادەم قێزی لێ دەهاتەوە . کۆمپانیا بیانی‌یەکان و لە پێش هەموویانەوە کۆمپانیاکانی نەوت چەندین جۆر رەسم و باجیان لەسەر هەڵگیرا . بەوەیشەوە ڕانەوەستان و بێ ئەوەی گوێ بدەنە باری دارایی وولات ، لەو ڕۆژگارە ناسکەدا پێیان دادەگرت چەند باجێکی تریشیان لەسەر لابرێ بە داهاتانەیشەوە[٢٥٦] . ئەوە بوو ، حکوومەتی ئەوسای عیراق چەند بڕیارێکی دەرکرد ؛ بەپێی ئەو بڕیارانە گومرگی لەسەر هەندێ کۆمپانیای بیانی لابردو[٢٥٧] پاشان ناچار بوو بکەوێتە قەرزوقۆڵە لە « کۆمپانیای نەوتی عیراق »[٢٥٨] .

لە سەرەتای سالانی بیستەوە پیشەوەران سەبارەت بەو باج و رەسمانەی بەسەریان‌دا سەپێزا بوو ، بە شێوەی جۆربەجۆر نارەزایی خۆیان دەربڕی و تەنانەت هەندێ جار مانیان لە ئیش دەگرت . لە یەکەم ڕۆژی مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٢٢ دا قەسابەکانی بەغدا مانیان گرت و پایتەختی وولات ماوەی سێ ڕۆژ بەبێ گۆشت مایەوەوتا موتسەریفی بەغدا لە گەڵیان کۆنەبووەوەو دەستکاری رەسمی مەڕوماڵات سەربڕینی نەمردو ڕێ و شوێنێکی تازەی بە دڵی ئەوان بۆ دانەنا ، وازیان لە مانگرتن نەهێنا[٢٥٩] دوای ئەوەیش مانگرتنی لەوبابەتە چ لە بەغداو چ لە شارەکانی تردا روویان‌دا ، وەك مانگرتنی قەسابەکانی « بەسرە » کە لە دوا دوای کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٨ دا ساز کرا[٢٦٠] زۆر جاریش پیشەوەران و خەڵکی تریش ، خۆیان لە رەسمی شارەوانی دەدزی‌یەوەو بە

شێوەی جیا جیا فێلیان لەو داموو دەزگایانە دەکرد کە ئەو رەسمەیان وەردەگرت . رژێمیش بۆ دەستخستنی ئەو رەسمو باجانە بەرامبەر بە خەلکی ی زەبرو زەنگی بەکار دەهێنا ، بە رادەیەك هەندێ جار حال دەگەیشتە ئەوەی پەنای دەبردە بەر ئەو یاسایانەی داگیرکەران لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهان دا دایان نابوو[٢٦١]

لەو سالانەدا کە وولات دووچاری تەنگو چەلەمەی ئابوری هاتبوو ، نارەزایی پیشەوەران رەنگو ڕوویەکی راستەقینەو لە جاران بەرفراوانتری بە خۆیەوە دی . یاددداشتو ئەرزوحالی کۆمەلەو پیشەوەر و دوکاندارەکانی بەغداو برووسکەی هاوەلەکانیان لە سەرپاکی شارەکانی تردا ، بەسەر پەرلەمانو ئەنجومەنی وەزیران دا ، داباریو داوایان دەکرد هەندێ لەو رەسمانەی بە سەریان دا سەپێنراو، یان کەم بکرێنەوە ، یاخود لەسەریان لاببرێ[٢٦] خاوەن ئەرزوحالو برووسکەکان هەمیشە ئەوەیان دووپات دەکردەوە ، کە لە ئەنجامی ئەستاندنی ئەو باجو رەسمانەی لە سەریان دانراوە ، باری ئابوری یان تا چ رادەیەك خراپ بووە . بە نموونە : سەرتاشەکان لە ئەرزوحالێکیان دا باسی ئەوە دەکەن کە « ناتوانن ئەوەندە پەیدا بکەن پێ ی بژین »[٢٦٢] پیشەوەران سەر لەنوێ بەهۆی مانگرتنەوە نارەزایی خۆیان دەربری . لە ناوەراستی مانگی شوباتی سالی ١٩٣٠ دا « کۆمەلەی میوەفرۆشان » داوای کرد هەندێ لەو باجانە لاببرێن کە بووبوونە بار بەسەر ئەندامەکانی یەوە ، کاتێکیش کە زانرا میری بە پیر داخوازی یەکانیانەوە ناچێ میوەفرۆشانی بەغدا مانیان گرتو لە رۆژی ٣١ ی ئاياردا بریاریان دا میوەو سەوزە لە بازار نەکرن[٢٦٤] جاری وایش هەبوو ، رژێم ناچار دەبوو هەندێ لەو باجانەی لەسەر کاری پیشەیی دانرابوون لایان ببا ، یان کەمیان بکاتەوە ، وەك ئەوەی وەزارەتی ناوخۆ لەسەرەتای تشرینی دووەمی سالی ١٩٣٠ دا کردیو بریاری دا چەند رەسمێکی نائاسایی کە لە سەر دەلالو سەرافو خاوەن چاپخانەو ماسی فرۆشانی «مووسل» دانرابوون، لابچێ.[٢٦٥]

بەو چەشنە مەسەلەی باجو رەسم بووە داینەمۆیەکی بەهێزو پالی بە توێژە کۆمەلایەتی یەکانی ناو شارەوە دەناو ئەنجام لە ناوەراستی سالی ١٩٣١ دا ـ وەك لەمەودوا دەی بینین ـ یەکەم مانگرتنی گشتی ی بەرپا کرا . مانگرتنێك تا ئەو کاتە لە وولاتدا نەبینرا بوو .

باری سیاسی وولاتیش هۆیەکی تر بوو پالی بە کۆمەلانی خەلکەوە نا بچنە مەیدانی خەباتی نیشتمانی یەوە . لە دوا دوای سالانی بیستەوە داموو دەزگای

ئیمپریالیزم‌و دەستەو دایەرەی ئەوسای عیراق کە ئەلقە لە گوێی سیاسەتی ئیمپریالیزمی ئینلگیزی بوون ، کەوتنە خۆ تا بە دزی میللەتی عیراقەوە ، داوی پەیمانێکی نوێ ـ بەلام لەوانەی پێشوو قورس‌ترو گرانتر ـ لە نێوان عیراق‌و بەریتانیادا بچنن کە دەویستڕا وولات پاش ئەوەیش کە ساڵی ١٩٣٢ بە رووکەش سەربەخۆیی وەرگرتبوو ، لە هەموو روویەکەوە لە ژێر رکێفی ئەودا بمێنێتەوەو لە تەوەرەی سیاسەتی بەریتانیادا بخولێتەوە . بێ گومان ئەم هەلوێستەیش بووە هۆی ئەوەی هێزە نیشتمانی‌یەکان لە ناخەوە بورووژێنێ . بۆیە کۆبوونەوەو نارەزایی دەربرین‌و خۆ نیشان‌دانی جەماهیری دژی ئەم پیلانە نوێیە یەك لە دوای یەك دەستیان پێ کردو چالاکی‌ی راگەیاندن بە شێوەیەکی فراوان دژی ئیمپریالیزم هاتە گۆڕێ‌و توانیشی کار بکاتە سەر هەموان ، بە تایبەتی لەو رۆژگارەدا خەڵکی‌ی دادو بێ دادیان بوولە دەست باری ناهەمواری ئابوری‌یان . شتێکی ئێجگار سووشتیش بوو کە هەموو ئەم ئاڵو گۆڕانەی لەسەر شانۆو لە پشت پەردەوە روویان دەدا راستەوخۆ کار لە جەماوەری کرێکاران‌و پیشەوەران بکەن ؛ نەك هەر ئەوەیش بەڵکو خەباتی بێ وچانیان بە تایبەتی مانگرتنەکانی کرێکارانی رێگای ئاسن ، لەو رۆژانەدا بوونە دیارترین شێوەی دەربڕینی بە کردەوەی جەماوەر دژی ئیمپریالیزم‌و داموودەزگاکانی .

مانگرتنەکانی کرێکارانی رێگای ئاسن

لە بەشەکانی پێشوودا بۆمان دەرکەوت کە هەموو ئەو رێگا ئاسنەی ئینلگیزەکان رایان کێشابوو ، بۆ ئەوە بوو لە ساڵانی جەنگدا خزمەتی نیازو مەبەستە سوپایی‌یەکانی خۆیانی پێ بکەن و دوای جەنگیش ئامانجە ستراتیژی‌کانی پێ جێبەجێ بکەن . جا لەبەر ئەوەی لەو کاتەدا ئینلگیز دووچاری تەنگو چەڵەمەی ئابوری هاتبوو ، ناچار بوون بۆ راکێشانی ئەو رێگایانە خراپترینی ئەو کەرەسانە بەکار بهێنن کە لە بەردەست‌دا بوو . زۆربەی ئەو کەرەسانەیش بریتی بوون لەو ئاسنانەی لە هیندوستان بەکار هاتبوون . لەبەر ئەوە هەر رێگایەو پیوانەیەکی جیاوازی هەبوو[٢٦٦] جگە لەوەیش لە رووی چۆنیەتی‌یەوە جۆربەجۆر بوون . زۆربەی ئەو پردانەی دروست کرابوون لەتەختە بوون‌و بەرگەی رۆیشتنی خێرای شەمەندوفەریان نەدەگرت . سەرباکی

ئەو فارگۆنانەی لە عیراقدا ئیشیان پێ دەکرا کۆن و تەمەنیان لە نێوان ١٢ و ٢١ ساڵدا بوون و هەر هەموویشیان لە هیندوستانەوە هێنرابوون . شایانی باسە تێکڕای ڕاپۆرتە رەسمی یەکان ، بە ڕاپۆرتەکەی ژەنەڕاڵ « ف . د. هامند » یشەوە بە ئاشکرا دان بەم حەقیقەدا دەنێن.[٢٦٧] لە ڕاپۆرتێکی رەسمی ی تردا هەر لەم بارەیەوە نووسراوە کە « .. هێزە سوپایی یە کان ئەم ڕێگایانەیان بۆ ئەوە رانەکێشاوە تا هەمیشە بەکار بهێنرێن ، یان بۆ ئەوەی مەبەستی ئابوری و بازرگانی یان پێ جێبەجێ بکرێ ، بەڵکو مەبەست لە راکێشانی ئەوە بووە ، سەربازو تفاقی جەنگیان پێ بگوێزرێتەوە و لە کاتی جەنگی گشتی ی دا هامشۆو بزووتنی سوپا ئاسان بکەن .. »[٢٦٨]

بەلام سەرەڕای ئەمەیش ئینگلیزەکان ، سەبارەت بە پێداویستە ئابوری یە نوێ یەکانیان و لە پێناو جێ بەجێ کردنی ئەو نەخشە فراوانەیان دا کە دەرهەق بە رۆژهەلاتی ناوەڕاست کێشابوویان و لە دوای سالانی جەنگ بە تەواوی مەودایان دەرکەوت و لەبەر ئەوەی دەیانویست پرۆژە بەناوبانگەکەی ڕێگای ئاسنی بەغدا بژیەننەوە کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٨ وە بە نهێنی چەندین پەیوەندیی لە بارەوە کراو مەبەستیان بوو ڕێگاکەی عیراق بگەیەننە شاری « نوسێبین » ی تورکیا ؛ دەڵێین لەبەر ئەم هۆیانە ، سووربوون لەسەر ئەوەی ئەم کەرتە گرنگە بپارێزن و لەژێر چنگی خۆیاندا بیهێڵنەوە . هەموو ئەمانە وایان کرد سەرکردایەتی سوپایی بەریتانیا لە رۆژی ١ ی نیسانی ساڵی ١٩٢٠ دا ڕێگای ئاسن بداتە دەست بەڕێوەبەرایەتی ئینیتداب . لە ماوەی تەنها دووساڵدا ، واتە دوای ئەو مێژووە ئەوەی کە لە ڕێگای ئاسندا خەرج کرا ١١٤ لك روپیە[٢٦٩] لە داهاتەکەی زیاتر بوو ، هەموو ئەو پارەیەیش لە خەزێنەی بەریتانیا دەردەچوو[٢٧٠] . لە مانگی نیسانی ساڵی ١٩٢٣ یشەوە بەڕێوەبردنی ڕێگای ئاسن تەنها بەناو درا بە حکوومەتی عێراق .

ئەگەرچی بەهای راستەقینەی گشت پرۆژەکانی ڕێگای ئاسن بە نیسبەت ئینگلیزەوە هیچ نەبوو ، چونکە لە بنەڕەتدا بۆ راپەڕاندنی کارو باری جەنگ بنیات نرابوون و کەرەسەکانیشی کۆن و پەرپووت بوون و وەك ڕاپۆرتە رەسمی یەکان خۆیان دانی پیا دەنێن[٢٧١] لە ناوەڕاستی سالانی بیستەوە پێویستیان بە گۆڕین بوو . لەبەر ئەوەیش کە نەدەتوانرا ئەو کەرەسانە بگوێزرێنەوە بۆ شوێنی تر و بۆ هەر جێیەکی دیکەیش بنێردرانایە دەبوو ئەوەندەیان پارە تێدا خەرج بکرێ زۆر لە بەهای راستەقینەیان زیاتر بوو[٢٧٢] .

سەرباری هەموو ئەمانەیش وەزارەتی موستەعمەراتی بەریتانیا بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسنی قەرزار بار کردو ناچاری کرد سالی چەردەیـەك لەو « قەرز » ە بداتەوە ، بەمەیش ئەوەندەی باری شانی بەڕێوەبەرایەتی ناوبراوی لە ڕووی داراییەوە گران کرد[٢٧٣] . هەموو ئەو هەوڵو کۆششەی حکوومەتی عیراق لە سالانی ئینتیداب دا لە تەك وەزارەتی موستەعمەرات دا بەختی کرد تاوەکو ڕێگای ئاسنو بەڕێوەبەرایەتی ڕاستەقینەی بدرێتـە عیراق بـە فیڕۆ چـوو . چونکـە وەزارەتی موستەعمەرات داوای پارەیەکی ئەوتـۆی دەکرد لە کێشی عیـراقدا نەبوو . ئەمە لە کاتێكدا نوێنەری عیراق لە سەر ڕێو شوێنی هەمیشەیی خۆی لە زۆر لایەنەوە ملی بۆ بەریتانیا شۆڕ کردو ڕای گەیاند کە حکوومەتی عیراق بە کولو دل دەیەوێ تفاقو دامو دەزگاکانی ڕێگای ئاسن بکرێتەوە[٢٧٤] .

ئەم تابلۆ کالتە جاڕییە بە تەواوی لەوەدا بەرجەستە دەبێ کە دەبینین هەر لەو ڕۆژەوەی بەڕێوەبردنی ڕێگای ئاسن بەناو درایە حکوومەتی عیـراق ، ئیتر بەریتانیا چی یارمەتی هەیە لەو بەڕێوەبەرایەتییەی بڕی . تەنانەت ئەو ملێونو نیو چونەیهەیشی نەدایە کـە بڕیـار بوو لە سـالی ١٩٢٥ دا بە قـەرز بیدا بـە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسنو ئەمیش هەندێ لە پرۆژە ئێجگار پێویستەکانی پێ تەواو بکا[٢٧٥] . کەچی حکوومەتی عیراق یەك لە دوای یەك بەبێ دەست گێڕانەوە قەرزو قوڵەی بەو بەڕێوەبەرایەتییە دەدا . بەڕادەیەك ئەو قەرزانەی عیراق لە نێوان تەممـووزی ١٩٢٣ و ١٩٢٦ دا ، دابوویـە گەیشتـە چوار ملیـۆنو نیو ڕوپیە . لە هەموو ئەو ماوەیەدا بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن لە ١٤ ی ئایاری ١٩٢٥ دا تەنها قەرزێکی ٣٣٠ هەزار ڕوپیەیی لە کۆمپانیای نـەوتی فارسی ـ ئینلگیزی وەرگرت ، ئەویش بە مەرجێك ڕێگایەکی تایبەتی بۆ خانەقین ڕابکێشێ چونکە کۆمپانیای ناوبراو هێندە پەرژەوەندی ڕاستەو خۆی لە ناوچەکەدا هەبوو دەیهێنا ئەو « قـوربانییـە گەورەیـەی » بۆ بـدا !![٢٧٦] ئەمـە لە کاتێکـدا کە حکوومەتی عیراق بەردەوام ـ تەنانـەت دوای ئەو مێـژووەیش کە بـاس کرا ـ قەرزی بەو بەڕێوەبەرایەتییە دەدا . ئەوەبوو لە مانگی ئابی سالی ١٩٢٦ دا قەرزێکی ٦٠٠ هەزار ڕوپیەیی دایە[٢٧٧] لە سەرەتای سالی ١٩٢٢ یشدا ، واتە لەو کاتەدا کە وولات لە تەنگژو چەڵەمەی ئابووریدا دەژیا ، قەرزێکی تری ٤٨ لك ڕوپیـەیی دایە[٢٧٨] ئـەم هەڵوێسـتە بە تـوندی کـۆمەلانی خـەڵکی عیراقیـان ووروژاندو[٢٧٩] دەنگیان لێ هەڵبڕیو دەیان پرسی « ئاخۆ حکوومەتی عیراق قەرز بە مولکێك دەدا هی خۆی نییە !» وەك دەقاو دەق لە بەلگەنامەیەکی ڕەسمیی بالیۆزخانەی ئینگلیزی ڕۆژی ١٢ ی ئەیلوولی ١٩٢٥ دا نووسراوە[٢٨٠] .

شایانی باسه داهاتی ریگای ئاسنیش له پاش سالی ۱۹۲۲ وەوە رۆژ بە رۆژ له زیادی بوو ، تا وای لیهات لەو پارەیەی تیٔپەراند که تییدا خەرج دەکرا . ئەوەتا سالی دارایی ۱۹۲۲ ـ ۱۹۲۳ ، ۳۲۵ هەزار روپیەی پاشەکەوت کرد .(۲۸۱) بەلام ئەم دۆخە ئابوری‌یەی ریگای ئاسن له سالیك زیاتر نەخایاند ،(۲۸۲) چونکه تەنگو چەلەمەی ئابوری کاری لەویش‌کردو بە هۆی زیادکردنی ئەو پارانەوە کە تییدا خەرج دەکران‌وله داهاتەکەی زۆرتر بوون ، بودجەی سالانەی کورتی هینا ،(۲۸۳) بە مەرجیك له تواناداا بوو بە هەرشیوەیەك بی چارەسەری بکەن . راستی‌یەکەیشی کورت هینانی بودجەی سالانەی وولات ئەنجامی چەند هۆیەك بوون ، راستەوخۆ پەیوەندی‌یان بە تەنگوچەلەمەکەی جیهانی سەرمایەداری‌یەوە هەبوو . لەبەر ئەوەی دەغلو دان رەوانەی دەرەوە نەدەکرا ، رادەی گواستنەوەیشی بە شەمەندوفەر هاتە خوارەوە . هەمان شتیش بە نیسبەت ئەو کەلو پەلانەوە رووی‌دا کە لە دەرەوەی وولاتەوە دەهینرانە عیراقەوە . بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن خۆیشی رۆلیکی دیاری هەبوو لە زیادکردنی تەنگو چەلەمەکانی‌دا . بە نموونە : زۆر کەم پارەی بۆ پەرەپیدانی فارگۆن‌و چاککردنەوەی هیلە ئاسنینەکان خەرج دەکرد کە زۆربەی کات لافاو تیك‌و پیکی دەدان‌و ریگای هاتوچۆ لەسەرکردنی دەبری . یەکیك لەو لیژنە تایبەتی‌یانەی بۆ لیکۆلینەوە لە گیروگرفتەکانی ریگای ئاسن پیکهاتبوو ، دانی پیا دەنی کە « بە تەنگەوە نەهاتنی هامشۆکەران » لە رادەیەکدا بووە « خەلکی هەلپەی ئەوە نەکانە بە شەمەندوفەر هاتوچۆ بکەن »و « لەبەر ئەوەی هۆیەکانی حەوانەوەی تیدا نەبوو . هامشۆکەران حەزیان لی نەبوو هاتوچۆی پی بکەن »(۲۸٤)

هۆیەکی تری گرنگیش هەبوو ، وای کرد ریگای ئاسنی عیراق بگاتە ئەو حالەی باسمان کرد . بەریوەبەرایەتی ئەم داموو دەزگایە نەوەندەی لەگەل کریکارو فەرمانبەرە عیراقی‌یەکان‌دا چروك بوو ، ئەوەندەو بگرە زیاتریش لە تەك ئەو فەرمانبەرە بیانی‌یە گەورانەدا دەست‌و دل کراوە بوو کە لەلای ئیشیان دەکرد . فەرمانبەری وایان تیدا بوو مانگانەکەی بەبی ـ مخصصات ـ بە قەدەر مانگانەی ۱۵۰ کریکاری عیراقی‌و بگرە زیاتریش بوو(۲۸۵) لە کاتیك‌دا کە ئەم هەموو کریکارو فەرمانبەرە بیانی‌یانە بوو بوونە گری‌یەك‌و چەندین گیروگرفتیان خولقاندو پالی بە ژمارەیەکی زۆرەوە نا عیراق بەجی بهیلن‌و لەکاتیك‌دا کە بەریوەبەرایەتی خۆی ، دەستە دەستە کریکاری عیراقی لە ئیش دەردەکرد وەك لەمەودوا باسی دەکەین ؛ دەلیین لە هەمان‌کات‌دا خەلکی تری بیانی دەهیناو لە

دام‌و دەزگاکانیدا ئیشی پێ دەکردن . لە ماوەی ساڵی دارایی ١٩٢٤ ـ ١٩٢٥ دا ژمارەی ئەوانەی بۆ ئەم مەبەستە هاتبوونە عیراقەوە گەیشتە ١٩٣ کەس‌و لە ساڵی دوایی‌دا ٩٠ کەس‌و لە شەش مانگی یەکەمی ساڵی ١٩٢٦ ـ ١٩٢٧ دا ٤٤ کەس بوون(٢٨٦) .

بێ گومان بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن بـۆ خۆ قـوتار کـردن لە تەنگـو چەڵەمەی دارایی زۆر بە ئاسـانی‌ی کرێکـارە عیراقی‌یـەکانی دەکـردە قوچی قوربانی‌ی . پێش ئەوەی ئەم تەنگو چـەڵەمەیـە زێڤی لێ بستێنێ‌و بەئـاشکرا شوێنەوارەکانی دەربکەوێ ، بـە بیانـووی ڕێکخستنی ئیش‌و کاری نـاو دام‌و دەزگاکانی‌یەوە دەستی کرد بە دەرکردنی ژمارەیەکی زۆر کرێکاری عیراقی . ئنجا ڕێگای کەم کردنەوەی سەعاتی ئیش‌کردنی گرتە بەرو ڕۆژی دوو سەعاتی کەم‌کردەوە ، دیارە بەرامبەر بەمەیش ڕۆژانەی کرێکارە عیراقی‌یەکان هێنرایە خوارەوە . ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆژانەی ژمارەیەك کرێکاری بەنیسبەتی ٥٠٪ داشکاند ، بێ ئەوەی گوێ بداتە ماوەی ئیش کردنی ڕۆژانەیان .

بەڵام ئەم هەنگاوانەی وەك ساڵانی پێشووتر هەروا بە ئاسانی‌ی بەسەر خەڵکی‌دا تێپەڕیان نەکردو هەڵس‌و کـەوتی نارەوای بـەڕێوەبـەرایەتی زۆر لایەنی جیاجیاو لە پێش هەموویانەوە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ی جووڵاند ؛ ئەمیش چەند جارێك بۆ ئەم مەبـەستە پـەیوەنـدی بە لێپـرسراوانــەوە کرد‌و یادداشتی پێشکەش کـردن‌و داوای دەکرد سنـوورێك بـۆ هەڵس‌و کـەوتی بە ئارەزووی لێپرسراوانی ڕێگای ئاسن دەرهەق بەکرێکارە عیراقی‌یەکان دابنێ . کۆمەڵەی ناوبراو هەرچی شتێکی دەربارەی جموجۆڵی بەڕێوەبەرایەتی بزانیایە ، لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا بڵاوی دەکردەوە تاوەکو ڕای گشتی‌ی عیراق ئاگاداری هەموو ئەو شتانە بێ کە روویان دەدا(٢٨٧) .

. بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن نەك هەر ئەو پرۆتستـۆیانـەی پشت گوێ خست کە کرێکاران‌و ڕێکخراوەکانیان پێشکەشیان دەکرد ، بەڵکو بایەخی بەو یادداشتانەیش نەدا کە هەندێ لایەنی رەسمی‌ی لەژێر زەبری ڕای گشتی‌ی‌دا پێشکەشیان کردبوو . بە پێچەوانەوە بیانووی هیچ‌و پـووچ‌و نابـەجێ‌ی کردە بەڵگەو لەسەر هەڵوێستی ستەمکارانەی خۆی بەردەوام بوو ، بـەڕادەیەك تـا دەهات باری ژیانی کرێکارانی ڕێگای ئاسن ڕووی لە خراپی‌ی بوو . پێش ئەوەی ساڵی ١٩٣٠ کۆتایی بێ ، جارێکی تریش بەڕێوەبەرایەتی دەستی لە سەعاتی ئیش‌کردن وەرداو کەمی کردەوە ، ئەمەیش لەگەڵ هەنگاوەکانی پێشووی‌دا ، بـوونە هـۆی ئەوەی کـرێکاری عیـراقی لە مانگێـك‌دا کری‌ی ١٢ ڕۆژ زیـاتـر

وەرنەگرێ[٢٨٨] .

چا کە دەرکەوت هەوڵو کۆششی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ئەنجامێکی ئەوتۆی بە دەستەوە نەداوە ، سەرکردایەتی کۆمەڵە بڕیاریدا لە پێناوی جێ بەجێ کردنی داخوازییەرەواکانیدا مانگرتنێکی گشتیی ساز بکا .« ئەلقەزاز » و هاوەڵەکانی کەوتنە خۆو بە شێوەیەکی فراوان پەیوەندییان کرێکارانەوە، کردو لە تەکیاندا کۆبوونەوە ، تاوەکو بۆ رۆژی خۆی ئامادەیان بکەن[٢٨٩] . لە رۆژی ٣ ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٠ دا ، نزیکەی هەزار کرێکاری[٢٩٠] سەر بە لقە جیاجیاکانی کارگەکانی رێگای ئاسن لە گورەپانی ئیستگەی رۆژئاوای بەغدا کۆبوونەوەو بانگی مانگرتنیان هەڵدا . ئەم مانگرتنە لە رووی قەوارەو شێوەی رێکخستنو ئەنجامەکانییەوە بە یەکەم مانگرتن دادەنرێ لە مێژووی عیراقدا .

مانگرتووەکان بە مەبەستی لابردنی زوڵمو ستەم چەند داخوازییەکیان پێشکەش کرد، بریتی بوون لەم خاڵانەی خوارەوە :

١ ـ رۆژانەی کرێکاران بچێتەوە دۆخی جارانی .

٢ ـ مووچەی جەژنە رەسمییەکانیان بدرێتێ .

٣ ـ کە کرێکار مۆڵەتی نەخۆشی وەردەگرێ ، رۆژانەکەی نەبڕدرێ .

٤ ـ ئەو « ئانە » یەی کە پێشتر لە هەموو روپیەیەك دەبڕدرا ، بیان درێتەوە .

٥ ـ سنوورێك بۆ هەڵسو کەوتی لێپرسراوانی رێگای ئاسن دابنرێ کە بە ئارەزووی خۆیان لەگەڵ کرێکارە عیراقییەکاندا دەجووڵێنەوە[٢٩١] .

مانگرتووەکان روویان کردە وەزارەتی ئەشغالو هاتوچۆ ، بەڵام پۆلیس رێگەی پێ گرتنو ماوەی نەدان بگەنە جێ . بەڕێوەبەرایەتیش بەیاننامەیەکی سەبارەت بە مانگرتنەکە دەرکردو روونی کردەوە کە بەڕێوەبەری گشتیی ئامادەیە لەگەڵ نوێنەری مانگرتووەکان کۆببێتەوەو « وتوویژی برایانەیان لەگەڵدا بکاو ئەوەی لە توانادایە ئەنجامی بدا »[٢٩٢] . کرێکاران وەفدێکیان بە سەرۆکایەتی « ئەلقەزار » پێکهێناو رۆژی دوایی چاویان بە بەڕێوەبەری گشتیی کەوتو داخوازییەکانی کرێکارانیان خستە بەردەست . بەڕێوەبەری گشتیی « بەو لووت بەرزییەوە پێشوازی نەکردن کە پێی ناسرابوو » وەك « ئەلقەزاز » وەسفی دەکا[٢٩٣] . ناوبراو دڵنیای کردن یاسای باجی مووچە کە دەوڵەت دایناوە کرێکارانی رێگای ئاسن ناگرێتەوەو بەڕێوەبەرایەتی سەر لەنوێ چاو بە مەسەلەی کەمکردنەوەی سەعاتی ئیشکردندا دەگێرێتەوە و چارەسەرێکی باشی دەکاو بەوەیش قایلە « ئەلقەزار » ببێتە نوێنەری

کرێکاران[٢٩٤] . دوا بە دوای ئەمە ، مانگرتووەکان چوونەوە سەر ئیش و کاری خۆیان . جا بۆ ئەوەی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن نیاز پاکی ی خۆی دەربخا ، دوای چەند ڕۆژێك لیژنەیەکی پێکهێناو بە قسەی خۆیان ئیشی ئەوە بوو ، گوایە ڕێگای ئەوتۆ دەگرێ خەرجی کەم بکاتەوەو دەست بەرداری هەندێ کرێکاری هیندۆسیش دەبێ[٢٩٥] . بەلام هەر زوو دەرکەوت مەبەستی بەڕێوەبەرایەتی لەم هەنگاوانەی ئەوە بووە ، کات بەسەر بباو پاشان هێرشێکی وایان بکاتە سەر و بە شەڕی دەروونی ی تێکیان بشکێنێ تا جارێکی‌تر نەتوانن توخنی مانگرتن بکەون ، وەك لەو هەنگاوانەی‌دا دەردەکەوێ کە دوایی هاویشتنی .

مانگرتنی کرێکارانی ڕێگای ئاسن ، ئەگەرچی کەمی خایاند بەلام خالێکی ڕۆشن و گرنگە لە مێژووی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق‌داو نیشانەی ئەو ئال و گۆڕە تازەیەیە کە بە سەر بزووتنەوەی کرێکاران‌دا هات . ئەو تۆزە سەرکەوتنەی کرێکاران بە هۆی مانگرتنەوە بە دەستیان هێنا ، تێ‌ی گەیاندن کە هاریکاری کردنی یەکتری تا چ ڕادەیەك بایەخی هەیە . جگە لەوەیش سەرنجی تۆێژەکانی تری کرێکارانی ڕاکێشاو هەستیان بە کەلك و سوودی ئەم شێوازە نوێ‌یەی خەبات کرد . دیارە هەروا لە خۆڕا نەبوو کە دوای مانگێك کەمتر پتر لە هەزار کرێکار ئەرزوحالێکیان‌دا بە لیپڕاسراوان و تێیدا پشتگیریی کرێکارانی ڕێگای ئاسن‌یان کردو داوایان کرد « لە پێناو پاراستنی مافە زەوت کراوەکانی کرێکاران‌داو لەبەر نەبوونی یاسایەکی تایبەتی کرێکاران ، بە زووترین کات یاسای کرێکاران دابنرێ »[٢٩٦] گرنگ ئەوەیە ئاگاداری ئەوەبین کە ئەو مانگرتنە بە تەنیا کاری لە کرێکاران ، بەلکو کاری لە چەندین توێژی تری کۆمەلایەتی کرد ، کە هەموویان بە حوکمی ئیش و شوێن دەستیان لە بەرهەمهێنان‌دا سەر بە چینی بۆرژوای بچووك بوون . جارێکی تریش دووبارەی دەکەینەوە کە هەروا لە خۆوە نەبوو فەرمانبەرە عیراقی بچکۆلەکانی ناو داموو دەزگای ڕێگای ئاسن ، دوو هەفتە دوای مانگرتنی کرێکاران و سەبارەت بەوەی جیاوازی‌یان لەگەل‌دا دەکراو دەچەوستێنرانەوە نەچوون مووچەکانیان وەرگرن[٢٩٧] . ئەوەی لێرەدا مەغزایەکی گەورەی هەیە ئەو تێ‌بینی‌یە یە کە لەناو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یەکەی حکوومەتی بەریتانیادا نووسراوە کە لە بارەی چۆنیەتی بەڕێوەبردنی عیراقەوە لە سالانی ئینتیداب‌دا ، پێشکەش بە « کۆمەلی گەلان » ی کردووەوە دەلێ :

« هەندێ بەلگە هەن دەری دەخەن کە زەحمەتکێشان ـ لە عیراق‌دا . ك . م ـ خەریکن لەوە تێ دەگەن کە کاری هەرەوەزی چ هێزو توانایەکیان پێ دەبەخشێ و

چۆنیش لەگەڵ خاوەن ئیش‌دا بەکاری دەهێنن » ئەوەی لێرەدا پێویستە دووپات بکرێتەوە ئەوەیە ئەم بڕگەیە راستەوخۆلەوجێ‌یەدا نووسراوە کە راپۆرتەکە دێتە سەر باسی مانگرتنی کرێکارانی رێگای ئاسن[٢٩٨] .

وەك لە پێشەوە باس کرا ، پاشگەز بوونەوەی بەڕێـوەبەرایـەتی رێگای ئاسن لەبەردەم مانگرتووەکان‌دا ، لەوە بەولاوە کە فرۆفێڵێك بوو کرێکارانی پێ دەسخەڕۆ کرد ، هیچی تر نەبوو . چونکە تاقە داخوازی‌یەك چی‌یە بۆ کرێکاران جێ بەجێ نەکرا . نەك هەر ئەوەیش بەڵکو چەند هەنگاوێکی تریشی ناودەبوست هێزو توانای خۆی نیشان بداو تۆوی نائومێدی لە دەروونی کرێکاران‌دا بچێنێ ؛ بەوەی پەرژەوەندی هەندێکی پێ‌شێل کرد ، تاوەکو بە حسـابی خۆی دەرسی ئەوانی تری پێ دا بدا . بە پێچەوانەی هەموو ئەو گفت‌و بەڵینانەوە کە پێ‌ی دابوون ، بەڕێوەبەرایەتی لە ئێوارەی کریمس‌دا رای گەیاند کە بە بۆنەی جەژنی سەری ساڵەوە هەموو دام‌و دەزگاکانی لە رۆژی ٢٥ ی کانوونی یەکەمەوە بۆ ماوەی سێ رۆژ لە ئیش رادەوەستن[٢٩٩] . ئەمەیش مانای ئەوە بوو کە مووچەی ئەی ئەو سێ رۆژەی کرێکارە عیراقی‌یەکان دەبڕدرێ . ئنجا هەنگاوێکی نارەوا تری هاویشت‌و بۆ کرێکارانی سەلماند کە لێپراسراوانی رێگای ئاسن نەك هـەر نیازیان خراپە ، بەڵکو بە ئاشکرایش گاڵتە بە پەرژەوەندی‌یەکانیان دەکەن ، لە مانگی شوباتی ساڵی ١٩٣١ دا بەڕێوەبەرایەتی بڕیارێکی دەرکردو بە پێ‌ی ئەو بڕیارە مـاوەی ئیش‌کردنی رۆژانـەی کردە (٤) سـەعات‌و مـووچەی کـرێکارە عیراقی‌یەکانی بە هەمان رێژە هێنایە خوارەوە . بە مەرجێك ئەو بڕیارە لە رۆژی ٢٤ ی شوباتەوە ئیشی پێ بکرێ[٣٠٠] ئا ئەم بڕیارە بە نیسبەت کرێکارانی رێگای ئاسنەوە دەست وەشاندنێکی لە ناکاو بوو ، چونکە ئەوان وایان چاوەڕوان دەکرد بە پێ‌ی ئەو گفت‌و بەڵینەی پاش مانگرتنەکە پێیان درابوو ماوەی ئیش کردنی رۆژانەیان لە شەش سەعاتەوە بۆ بکرێتەوە بە هەشت سەعـات . وەك نەریتی هەمیشەیشی ، کەوتە بڵاو کردنەوەی گیانی دووبەرەکی‌ی لە ناو کـرێکاران‌داو بڕیاری‌دا داشکاندنی رۆژانە کرێکارە ئەرمەنی‌یەکان نەکرێتەوە[٣٠١]

ئەم بڕیارە نوێ‌یە هەرایەکی گەورەی لە ناو کرێکارانی رێگای ئـاسن‌دا نایەوەو « کۆمەڵەی سنعاتکاران »*جارێکی تریش خۆی کردەوە بە خاوەنی ئەم مەسەلەیەو لە زۆر لاوە کەوتە پەیـوەندی کـردن . کرێکـارانیش دەم‌و دەست وەفدێکیان بە سەرۆکایەتی « ئەلقەزاز » پێکهێنـا تاوەکـو چاویـان بە گـەورە لێپرسراوانی رێگای ئاسن بکەوێ . هەر ئەو رۆژەی بڕیارەکە دەرچوو ، وەفدەکە

چاویان بە سەرۆکی ئەندازیارە میکانیکی‌یەکانی کارگەی « شالچی‌یە » کەوت[٢٠٢] و رۆژی دوایی چوونە لای بەڕێوەبەری گشتی‌ی بەلام بێ ئەوەی بگەنە ئەنجامێك شایانی باس کردن بێ .

لە لایەکی ترەوە ، کرێکارانی رێگای ئاسن بە مەبەستی ئەوەی سەرنجی رای گشتی‌ی بەلای مەسەلەکەیاندا رابکێشن ، لە مەیدانی راگەیاندندا چالاکی‌یەکی هەست پێکراویان نواند . « ئەلقەزاز » لەو بانگەوازەی‌دا کە بەو بۆنەیەوە بلاوی کردەوە دەپرسێ : « .. نازانین هەلوێستی پیاوە لێپرسراوەکانمان‌و پیاوانی دام‌و دەزگا نیشتمانی‌یەکان‌و ئەوانەی مەسەلەی کرێکارانیان لا مەبەستەو بەتایبەتی رۆژنامەکانی عیراق چی دەبێ ؟! »[٢٠٣] ئەوجا رۆژنامەکان کەوتنە قسەکردن لەسەر ئەو « پەشێوی‌یە گەورەیە » ی کەوتووەتە ناو ریزی کرێکارانی رێگای ئاسنەوەو خەریکە « دەست لە ئیش هەلبگرن » ، چونکە « بێ ئیشی‌یان لەو چەشنە ئیش کردنە » پێ باشترە . ناچار سەرۆکی « کۆمەلەی سنعاتکاران » و هەندێ لە سەرکردەکانی تری « هەولێکی زۆریان‌دا کرێکاران خاو بکەنەوە تا وەلامی بەڕێوەبەری گشتی‌یان بۆ دێتەوە »[٢٠٤]

بەلام وەلامی بەڕێوەبەرایەتی زۆر دلڕەقانە بوو ؛ بە ئاشکرایش کرێکارانی خستە بەردەم دوو ریانێك ـ یان سەعاتی ئیش کردنی رۆژانە وەك خۆی بمێنێتەوە ، یان ئەوەتا ١٧٣ کرێکارا لە ئیش دەربکرێن تا بتوانێ « بە قسەی بەڕێوەبەرایەتی » رۆژی شەش سەعات ئیش بە کریکارەکانی تر بکا . بە سەرزاریش گفتی‌دا چی لە تواناداا بێ لە داهاتوودا بیکا تاوەکو هەموو شتێك بگەڕێتەوە شوێنی خۆی[٢٠٥] بەو جۆرە کرێکاران هیچیان بۆ نەمایەوە ئەوە نەبێ پەنا بەرنە بەر ئەو چەکە نوێ‌یەی فێری بەکارهێنانی بوون‌و پێشی سێ مانگ بەوپەڕی سەرکەوتنەوە تاقی‌یان کردەوە ؛ ئەو چەکەیش مانگرتن بوو .

مانگرتنی دووەمی کرێکارانی رێگای ئاسن لە ٢٦ ی شوباتی سالی ١٩٣١ دا دەستی پێ کرد . ئەم مانگرتنە بە هەنگاوێکی بەرەو پێشەوەی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق دادەنرێ ، چونکە ئەمجارەیان ژمارەیەکی زۆرتر بەشداری‌یان تێدا کرد[٢٠٦] . جگە لەوەیش لە ئەنجامی پراکتیك‌و تاقیکردنەوەدا چووە بارێکی رێك‌و ترەوە . بۆیە مانگرتنی دووەم لە ناو کۆمەلانی خەلك‌دا لە مانگرتنی یەکەم زیاتر دەنگی دایەوە . ئەوەبوو کرێکارانی بەغداو چەند شارێکی‌تر پشتگیری‌یان کردو زۆربەی کۆمەلەو حزب سیاسی‌یەکان‌و رۆژنامەو پیاوە ئاینی‌یەکان لەسەریان هاتنە دەنگ[٢٠٧] .

« کۆمەڵەی سنعاتکاران » بەیاننامەیەکی تێرو تەسەلی لە بارەی ئەم مانگرتنە تازەیەوە ، بڵاو کردەوەو تێیدا هۆی بەرپا بوونی مانگرتنەکەو فرِوفێڵی بەرێوەبەرایەتی‌و چی هەوڵ‌و تەقەللایەك لە دوادوای کانوونی یەکەمی سالی ١٩٣٠ وە تا رۆژی مانگرتنەکە ، بۆ هەڵخەڵەتاندنی کرێکاران دابووی ، روونی کردەوە . بەیاننامەکە دەست نیشانی هەموو داخوازی‌یەکانی کرێکارانی کردووە کە بریتین لە هەمان داخوازی‌یەکانی پێشوو ، لەگەڵ دوو خاڵی نوێدا . یەکەمیان ، دەربارەی ئەوە بوو کە پێویستە ئەو بریارەی سەعاتی ئیش کردنی رۆژانەی لە ٢٤ ی شوباتەوە کردبوو بە ٤ سەعات ، چز بکرێ . دووەمیشیان : « لابردنی ئەو فەرمانبەرە بیانی‌یانەی کە پسپۆر نین » لە تێکرای دام‌و دەزگاکانی رێگای ئاسن‌دا[٢٠٨] . سەرکردەکانی مانگرتنەکە رستەی « خواردنی مافی کرێکاران زوڵمێکی ئاشکرایەو ئەنجامەکەی ماڵ وێرانی‌یە » کردبووە دروشمی سەرەکی‌ی‌و مانگرتووەکان لە کۆبوونەوەکانیان‌دا بەرزیان دەکردەوەو لەگەڵ لێپرسراوانیشدا پێیان لەسەر دادەگرت[٢٠٩]

لە بارودۆخێکی ئاوادا ئەگەر بەرێوەبەرایەتی رێگای ئاسن رێگای پێچ‌و پەناو فرِوفێڵ گرتبێ ، شتێکی سروشتی‌ی بووە . ئەوەتا بڵاوی کردووەتەوە گوایە ئامادەیە لە ماوەیەکی کورت‌دا هەموو شتێك بگێرێتەوە سەر دۆخە سروشتی‌یەکەی خۆی‌و چی پێویست بێ ئەنجامی بدا . بەلام کرێکاران سوور بوون لەسەر ئەوەی تا نەگەنە ئەنجامێکی ئەوتۆ کەمێك باری شانیان سووك بێ ، درێژە بە مانگرتنەکەیان بدەن[٢١٠] . هەر دوو رۆژ دوای ئەوەی مانگرتنەکە دەستی پێ کرد ، نزیکەی ١٢٠٠ کرێکاری رێگای ئاسن لە گۆرەپانی « السرای » کۆبوونەوەو داوایان لە میری کرد پشتگیری‌یان بکا تاوەکو داخوازی‌یە رەواکانیان بۆ جێ بەجێ بکەن . دروشمی ناوەندیی کرێکاران لەو کۆبوونەوەیەدا ئەوە بوو کە پێویستە لەگەڵ کرێکارە بیانی‌یەکان‌دا بە یەك چاو سەیر بکرێن‌و چون‌یەك هەڵس‌و کەوتیان لەگەڵ بکرێ . دوای نزیکەی دوو سەعات‌و پاش ئەوەی کە میری نەیتوانی بڵاوەیان پێ بکا ، وەزیری ئابوری‌و هاتوچۆ ، ناچار بوو قایل ببێ لەگەڵ « ئەلقەزاز » کۆببێتەوەو سەبارەت بە داخوازی مانگرتووەکان ووتوویژی لەگەڵ بکا[٢١١] . پاش ئەوەی وەزیری ناوبراو گفتی‌دا میری لەسەریان هەڵبداتێ ، کرێکاران ویستیان درێژە بە خۆ نیشان‌دانەکەیان بدەن ، بۆ ئەوەی مەسەلەکەیان بخەنە بەردەم لایەنە لێپرسراوەکانی تر . لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی سەرنجی رای گشتی‌ی بەلای

بزووتنەوەکەیان‌دا رابکێشن[٣١٢] . ئنجا بە بیانووی ئەوەی سەرەك وەزیران لە شوێنی خۆی نەلوا ، بۆیان نەلوا چاویان پێی بکەوێ ، بڕیاریان‌دا بچنە « کۆشکی پاشایەتی »[٣١٣] جا هەرچەندە خۆ نیشان‌دانەکە هێمن بوو ، لەگەڵ ئەوەیش‌دا کە بەشداران بە ژیانی « مەلیك » و « سەرەك وەزیران » و « وەزیری ئابووری‌و هاتوچۆ » و تەنانەت بە ژیانی « بەڕێوەبەری گشتی‌ی ڕێگای ئاسن » یش هێتافیان دەکێشا ، کەچی پۆلیس ڕێگای کرێکارانی نەدا لەسەر خۆ نیشان‌دانەکەیان بەردەوام بن‌و «لەبەر زۆریی کرێکاران » لە ئەنجامەکەی دەترسان‌و نەوەك ببێتە هۆی « شێواندنی ڕای گشتی‌ی » لەبەر ئەوە داوایان لێ کردن بڵاوەی لێ بکەن‌و « بە پێی ئەو فەرمانە رەسمی‌یانەی دەرچووە .. هەر کەس بگەڕێتەوە بۆ شوێنی خۆی »[٣١٤].

بەڵام پێش ئەوەی کرێکاران بڵاوەی لێ بکەن بڕیاریان‌دا ئێوارەی ڕۆژی دوایی « ١ ی مارت » لە بارەگای « کۆمەڵەی سنعاتکاران » کۆ ببنەوە . سەرکردەکانی مانگرتنەکە ، نوێنەری کۆمەڵە کرێکاری وپیشەیی یەکان‌و ژمارەیەك لە پیاوە سیاسی‌یەکان‌و ڕۆژنامە نووسان‌یان بانگ کرد بەشداریی ئەو کۆبوونەوەیە بکەن . لە کاتی دیاری کراودا کرێکاران‌و میوانەکان روویان کردبووە بارەگای کۆمەڵەو بە ڕادەیەك قەرەباڵغ بوو بوو جمەی دەهات‌و[٣١٥] زۆرکەس ناچار بوون لەسەر باڵکۆن لەبەردەم بارەگاکەدا ، بە پێوە بوەستن[٣١٦] .

هەموو ئەو ووتارانەی لەو کۆبوونەوەیەدا خوێندرانەوە باسی ژیانی پڕ لە کوێرەوەری کرێکاری عیراق‌یان دەکردو بە تایبەتی رەخنەی توندوتیژیان لە هەڵس‌و کەوتی نامرۆڤانەی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن دەگرت دەرهەق بە کرێکارە عیراقی‌یەکان‌و داوایان لە میری دەکرد بە هەموو تواناوە پشتگیریی مانگرتووەکان بکاو چی وزەو توانای هەیە بیخاتە کارو لێپرسراونی ڕێگای ئاسن ناچار بکا بە پیر داخوازیی کرێکارەکانەوە بێن . لە کۆتایی‌دا بڕیاریان‌دا ڕۆژی هەینی کە ڕێکەوتی « ٦ ی مارت » ی دەکرد ، لە مزگەوتی « حەیدەرخانە » کە یەکێك بوو لە بنکەکانی شۆڕشی بیست کۆببنەوەو لەوێوە بە خۆ نیشان‌دان بکەونە رێ‌و پاش ئەوەی چاویان بە گەورە لێپرسراوان دەکەوێ ، بگەڕێنەوە بۆ بارەگای کۆمەڵە . « ئەلقەزاز » بۆ ئەم مەبەستە بەڕەسمی‌ی داوای لە موتسەرێفی بەغدا کرد ڕێگای بدەن[٣١٧] بەڵام موتسەرێف داواکەی دایە دواوە .

یەکێك لەو بڕیارە گرنگانەی دەستەی بەڕێوەبەری «کۆمەڵەی سنعاتکاران» لە سەرەتای مانگرتنەکەدا دابووی، ئەوەبوو «لیژنەی دەستگیرۆیی کرێکارن» بە

سەروکایەتی «ئەلسەیید یووسف ئەلسەیید تـالیب»، و ئەنـدامێتی ی «یووسف ئەلموەللی» و «جەمیل عیسا»و «محەممەد جەمیل» و «تەها عەبباس» و «داوود گەییارە» پێك بهێنرێ. ژمارەیەکی زۆر کرێکارو پێشەوەرو خەڵکی تریش پیتاکیان کردو پاشان ئەو پارەیەو پارەی سندووقی کۆمەڵە لەلایەن لیژنەی ناوبراوەوە، بەسەر کرێکارە مانگرتووەکان دا دابەش کرا. ئەوەبوو لە ماوەی تەنها دوو رۆژدا زیاد لەسەد کرێکار یارمەتییان لە «لیژنەی دەستگیرۆیی کرێکاران» وەرگرت.[٢١٨]

بەو جۆرە مانگرتنی کرێکارانی رێگای ئاسن لەسـەر ئاستی رەسمی ی و میللی زۆر بە خێرایی بووە بابەتی یەکەم . ئینجا لە زۆر لای جیاجیاوە پشتگیریی لە مانگرتن و مانگرتووەکان کـرا . رۆژنامـەکان لەگـەڵ جیاوازیی رێبـازیشیان دا بایەخێکی زۆریان بە مەسەلەی مانگرتن و جموجوڵی مانگرتووەکان دا . رۆژنامە نیشتمانپەروەرەکان وایان لەقەڵەم دا ئەوەی کرێکارانی رێگای ئاسن کردوویانە « بـزووتنــەوەیــەکی پیـرۆزە » هــەر وەك لە ســەرووتــاری رۆژنــامــەی « الاستقلال » دا باس کراوە[٢١٩] .

حکوومەتی عیراق لەم بارو دۆخـە ناسکـەداو لە ژێر زەبـری کۆمــەڵەو لایەنەکانی تری کـرێکاران دا کـە لە هەمـوو بۆنـەیەك دا ، داوایـان لێ دەکرد پارێزگاری یان بکا نەیدەتوانی هەڵوێستی تەماشاکەری هەبێ . لە رۆژی ٢٨ ی شوبات دا ، کاتێك کرێکاران خـۆ نیشان دانـەکەیـان ساز کـردو لە گۆرەپـانی « السرای » دا کۆبوونەوە ، وەزیری ئابوری و هاتوچۆ « نامەیەکی بە پەلەی بۆ بەڕێوەبەری گشتی ی رێگای ئـاسن نووسی و تێیـدا داوای لێ کرد تـەماشـای داخوازیی کرێکـاران بکا »[٢٢٠] وەزیـر خۆیشی لەگـەڵ « ئەلقـەزاز » و چەنـد ئەندامێکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » کۆبووەو لە بارەی مانگرتنەکەوە وتووێژیان کرد[٢٢١] رۆژی ٣ ی مارت وەزیر داوای لە « ئەلقەزاز » کرد لەگەڵیدا کۆببێتەوە . لەو کۆبوونەوەیەدا کە پارێزەرەکەی کۆمەڵە « داوود ئەلسەعدی » و ئەندامێکی فەخریی ئامادەی بوون ، وەزیر داوای کـرد کرێکـاران بگەڕێنـەوە سەر ئیشی خۆیان و گفتی پێ دان بۆ چارەکردنی گیرو گرفتەکانیان یارمەتییان بدا . بەلام « ئەلقەزاز » دووبارەی کردەوە کە « کرێکاران تا بە تەواوی لە سەرچاوەیەکی رەسمی یەوە دڵنیا نەکرێن کە داخوازی یەکانیان جێ بەجێ دەکرێ ، ناچنەوە سەر ئیش » . ئەم پێ داگرتنە ی « ئەلقەزاز » وەزیری گەیاندە ئەو قەناعەتەی کە پێویستە بە زووترین کات مانگرتووەکان لەگەڵ بەڕێوەبەری گشتی ی رێگای ئاسن دا کۆببنەوەو خۆیشی لەگەڵیان دا بـەشداریی بکـاو پاش کـۆتایی هـاتنی

کوبوونەوەکە گفتی‌دا ئەم مەسەلەیە بگەیەنێتە ئەنجام[٣٢٢].

بەو جۆرە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن لە پاشەکشە زیاتر هیچی تری بۆ نەمایەوە . رۆژنامەیەکی ناوخۆ بە شێوەیەکی ئەوتۆ پاشەکشەی بەڕێوەبەرایەتی وەسپ کردووە ، توێژەرەوە پێویستی بە لێکدانەوەو بۆچوونی تایبەتی نامێنێ . ئەوەتا لەو سەر ووتارەی‌دا کە بە ناونیشانی « کرێکارە مانگرتووەکان پاش ئەوەی مەرجەکانی خۆیان سەپاند دەگەڕێنەوە سەر ئیش » بڵاوی کردووەتەوە ، دەڵێ :

« .. بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن کە بۆی دەرکەوت کرێکاران ئەم مانگرتنەیان بە ڕاستی‌یەو فڕوفێڵو دووبەرەکی نانەوە کار لە گیانی نەبەزیویان ناکاو پاش ئەوەی زانی خەریکە شەمەندوفەریش لەکار دەخرێ[٣٢٣] ، ناچار بوو بە پیر داخوازی‌یەکانیانەوە بچێ »[٣٢٤].

کەواتە کرێکاران لە ڕێگەی یەکێتی‌ی‌و پێ داگرتنیانەوە ، توانی‌یان لە سەرەتای بزووتنەوەکەیان‌دا یەکەم سەرکەوتنی لەو جۆرە بەدەست بهێنن . وەزیری ئابووری‌و هاتو چۆ لەرۆژی ٤ ی مارت‌دا ، واتە لە رۆژی شەشەمی مانگرتنەکەدا لە دیوانی وەزارەت « محەممەد سالح ئەلقەزاز » ی سەرۆکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » ی لەگەڵ بەڕێوەبەری گشتی‌ی ڕێگای ئاسن‌دا بە یەک گەیاند[٣٢٥] و دوای مشتو مڕێکی دوورو درێژ کە چەند سەعاتێکی خایاند هەردوولا گەیشتنە ئەو ئەنجامەی لەسەر چوار خاڵی سەرەکی‌ی ڕێك بکەون .

١ ـ دەبێ بەڕێوەبەرایەتی بە پەلە دەست بەرداری هەموو ئەو کرێکارە بیانی‌یانە بێ کە تەکنیکی نین‌و کاتی خۆی بەو ناوەوە دامەزرێنراون . هەروەها داوا لە سەرپاکی کرێکاران بکرێ شەهادەتنامەی جنسی‌یە بخەنە روو ، تاوەکو بە شێوەیەکی ڕاستو ڕەوان ژمارەی تەواوی کرێکارە بیانی‌یەکان دەست نیشان بکرێ .

٢ ـ بەڕێوەبەرایەتی گفتی‌دا لە جێ‌ی ئەو کرێکارە بیانی‌یانەی دەست بەرداریان دەبێ ، کرێکاری عیراقی دابمەزرێنی .

٣ ـ دەبێ ناتەواوی بودجەی بەڕێوەبەرایەتی بە مووچەی کرێکاران‌و فەرمانبەران پڕ بکرێتەوە، بە مەرجێك ئەو پارەیەی لێیان دەبڕن بەرێژەیەکی ئەوتۆ بێ لەگەڵ مووچەکەیان‌دا بگونجێ.

٤ ـ لە رۆژی ای نیسانەوە، واتە لەسەری ساڵی دارایی‌یەوە، ئیش بەم ڕێککەوتنە دەکرێ.[٣٢٦]

پاش ئەم رووداوە سەرکردایەتی مانگرتنەکە دەنگی کریکارانیدا، لە رۆژی ٥ی مارتەوە بچنەوە سەر ئیش. لەو رۆژەوە گیان کرایەوە بەبەر کارگەکانی «شالچی‌یە»داو کریکارانیش لە قوتابخانەی خەبات و تیکۆشاندا دەرسیکی ئەوەندە گەورە فیر بوون، چی دەستەو تاقمی نیشتمانی ی ئەو کاتە هەبوو دانیان بە گرنگیدا نا. ئەوەتا رۆژنامەی «الاستقلال» کە قسە لە سەرکەوتنی کریکاران دەکا، دەلێ:

«ئەم هەنگاوە سەرکەوتووانەیە وای لە کریکاران کرد،[٢٢٧] شانازیی بە خۆیانەوە بکەن و تی ی گەیاندن کە تەنها بە یەکیتی ی؛ مافەکانیان دەستگیر دەبی و ئەگەر کریکار پشت و پەنایەکی هەبێ، هەر برای کریکاریەتی کە لە گەلیدا ئازار دەچیژێ و لە رۆژی رەشدا شیوەنی بۆ دەکاو دلی بۆی دەسووتێ. گومانیش لەوەدا نی‌یە کە سەرکەوتنی ئەم بزووتنەوە پیرۆزەو شاد بوونیان بە هەندێ لە مافە رەواکانیان، پتر هانیان دەدا لەسەر ئەم ریبازە تەخت کراوە، ریبازی کریکاران بەردەوام بن، تاوەکو مافە زەوت کراوەکانیان وەردەگرنەوە...».[٢٢٨]

سەرکەوتنی ئەو مانگرتنە هەندێ ئەنجامی ئەوتۆی لەو قۆناغەدا بە دەستەوەدا، راستەوخۆ شوێن دەستی بەسەر بزووتنەوەی کریکارانەوە دیار بوو. جگە لەوەی کە کریکاران زیاتر باوەریان بە خۆیان هینا، ناوو شۆرەتی «کۆمەلەی سنعاتکاران»یش لە ناو کریکاران و پیشەوەراندا بە جۆریك دەنگی دایەوە، تا ئەو کاتە نەبیسترا بوو. ئەم حەقیقەتەیش لەوەدا دەردەکەوێ کە دوو هەفتەی دوای مانگرتنەکەو «پاش ئەوەی کریکاران لە دلسۆزیی و هەول و تەقەللای کۆمەلە لە پیناو جیبەجێ کردنی مافە رەواکانیاندا دلنیا بوون»[٢٢٩] دەستە دەستە «جولا»و «دارتاش»و «کریکاری بینا» و هی‌تریش بە گەرمی‌یەوە تی ی وروو‌کان و داوایان دەکرد بچنە ریزی کۆمەلەوە. ماوەیەکی کەمیش دوای ئەوە کریکارانی «دیوانی‌یە» و «حیللە» داوای لەو جۆرەیان پیشکەش بە دەستەی بەریوەبەری کۆمەلە کرد.[٢٣٠] هەر کە سەرکردەی کۆمەلە جیاجیاکانی کریکاران و پیشەوەران لەناو خۆیاندا و بە مەبەستی یەکخستنی ریکخراوەکانیان کەوتنە وتوویژو گفتوگۆ کردن، ئەم مەسەلەیە چووە باریکی ترەوەو لە چوار چیوەیەکی نوی‌تردا خۆی بینی‌یەوە. چونکە هەموو دەیانویست ریکخراوەکانیان بە هۆی لیژنەیەکی بالا؛ یاخود لە ناو کۆمەلیکی گشتی یدا یەك بخەن.[٢٣٠]

لەگەل ئەوەیشدا، هیشتا ژمارەیەك لەوانەی سەرکردایەتی مانگرتنەکەیان دەکرد، گومانیان لە نیازو مەبەستی بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن

هەبوو، بەلام هەلویستی گەرمو گوڕی وەزیر[٢٢٢] لەلایەكو مــەترسی ی ئــەوەی کرێکاران لەژێر زەبری نەبوونی یو بێ دەرامەتی دا دەست لە مانگرتن هەلبگرن لە لایەکی ترەوە، بە تایبەتی لەو ڕۆژانەدا «کـۆمەلەی سنعـاتکاران» لە ڕووی دارایی یەوە کەم دەستو بێ توانا بوو، ناچار بوون مل بدەنو بەوە قایـل ببن دەست لە مانگرتن هەلبگرن. کـەچی هەر زوو ڕاستی ی بـۆچوونی کـرێکاران دەرکەوت. چونکە تاکە هەنگاوێك کـە بەڕێـوەبەرایـەتی لە دوای مانگـرتنەکـە هاویشتی ئەوە بوو، شەهادەتنامەی جنسی یەی کردە مەرجو بەسەر ئــەو کوڵ هەلگرانەی دا سەپاند کە تاكو تەرابان نەبێ، سەرپاکیان عیراقی بوون.[٢٢٣] پێش «١» ی نیسانیش، واتە ڕۆژی جێ بەجێ کردنی بەندەکانی ئەو ڕێککـەوتنەی کۆتایی بە مانگرتنەکە هێنا، بەڕێوەبەرایەتی وەك بیەوێ کرێکاران تاقی بکاتەوە، «١٢» کرێکاری عیراقی ی لە ئیش دەرکرد. ئەوەیش کە باشتر ئەم حەقیقـەتە دەچەسپێنێ ئەوەیە، دەرکراوەکان سەر بە دوو بەشی جیای کارگەکانی ڕێگای ئاسن بوونو هاوڕێکانیان ئامادە بوون دەست لە ٦٪ی ڕۆژانەکانیان هەلبگرن بە مەرجێك دەرکراوەکان بخرێنەوە سەر کار، کەچی بەڕێوەبەرایەتی بەتەواوی ئەم پێشنیازەی ڕەت کـردەوە.[٢٢٤] بەلام کـە زانی «کرێکـاران زۆر دلگرانن»و هەڕەشەی مانگرتن دەکەنو سەر لەنـوێ سەرکـردەکانیـان کەوتـوونە خـۆو پەیوەندی بە زۆر لایەنەوە دەکەنو یادداشتیان بۆ مەندووبی سامی و سەرۆکی ئەنجومەنی پیاو ماقوولانو وەزیری ئابوریو هاتوچۆو جێگری وەزیری ناوخۆو گشت ڕۆژنامەکان ناردووە،[٢٢٥] جارێکی‌تر پـاشەکشـەی لێکردو لەسـەر ڕێو شوێنی هەمیشەیی خۆی، دەیویست بەفڕو فێڵ تـۆوی گومـانو دوو دلی ی لە دەروونی کـرێکاران دا بچێنێ. ئـەوەبوو لە ڕۆژی ٢ی نیسـان دا، فەرمـانێکی دەرکرد کە لە سەرپاکی بەشەکانی کارگەدا ڕۆژی ٨ سەعات ئیش بکرێ. دوای دوو ڕۆژیش بە کرێکارانیان ڕاگەیاند کە دەبێ هەموو کەس شەهـادەتنامـەی جنسی یە بخاتە ڕوو؛ تاوەکو ـ بەقسـەی بەڕێـوەبەرایـەتی ـ بە پێ ی بـەندی یەکەمی ڕێککەوتنامەکە دەست بەرداری ئەو کرێکارە بیانی یانە ببێ کە پێویستی پێیان نی یە. بەو جۆرە «بەڕێوەبەرایەتی کرێکارانی هێمن کردەوە».[٢٢٦]

هێشتا مەرەکەبی ئەو دوو بڕیارە ووشك نەبووبووەوە، دوو دیاردەی دژ بەو دوو بڕیارە لە ئاسۆوە دەرکەوتن. بەڕێوەبەرایەتی بە مەبەستی نزم کردنەوەی وڕەی کرێکاران و خاو کردنەوەیان، زنجیرەیەك هەنگاوی تازەی نا، بێ ئەوەی لێپرسراوە عیـراقی یەکـان لە جێ ی خۆیـان ببزوون، هـەروەك «ئەلقـەزاز» لە دوایی دا دووپاتی کردەوە.[٢٢٧]

وا پێ دەچێ هەردوو لایان پێشتر لە سەری ڕێککەوتبن. هەنگاوەکانی بەڕێوەبەرایەتی یەك لە دوای یەكو بە خێرایی جێ بەجێ دەکرانو شتی ئەوتۆیشی تێدابوو هەرگیز بە خەیاڵی کرێکاران دا نەدەهات. ئەوەبوو بە ئەنقەست ڕۆژانەو سەعاتی ئیش کردنی کرێکارە عیراقییەکانی کەم کردەوە، ئەوانەی لەو بەشانەدا بوون پێش مانگرتنەکە نەیدەگرتنەوە، وەك بەشی گواستنەوە. پاشان لە ڕۆژی ١٣و ١٤ی نیساندا فەرمانێکی دەرکرد تێیدا دەست بەرداری نزیکەی (٥٠) کرێکاری عیراقی بوو. پاش ماوەیەکی تریش چەند کرێکارێکی دی دەرکرد. ئەمە جگە لەوەی لێپرسراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی لەسەر ڕێو شوێنی جارانیان کەوتنەوە زەبرو زەنگ نواندن.[٢٣٨] جا وەنەبێ بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن هەر بەم کردەوانەوە ڕاوەستابێ، بەڵکو ئەو قەوالانەیشی پووچ کردەوە کە لەگەڵ هەندێ لە کرێکارە عیراقییەکاندا مۆری کردبوونو مەرجێك لە مەرجەکانی ئەوەبوو، مووچەی نەگۆڕیان بدرێتێ. بەو شێوەیە توانی بە ڕۆژانە ئیشیان بەسەردا بسەپێنێ، تاوەکو ڕۆژانی جەژنە ڕەسمییەکانو لەکاتی مۆڵەتی نەخۆشیدا بێ بەشیان بکا؛ بەسەرێکی تریش بۆ ئەوەی چەندی لە سەعاتی ئیش کردنیان کەم کردەوە ئەوەندەیش لە ڕۆژانەکەیان دابشکێنێ.

سەبارەت بەم هەڵوێستە کرێکارانو ڕای گشتیی بە توندی بەر پەرچی ئەم هەنگاوەی بەڕێوەبەرایەتییان دایەوە. «کۆمەڵەی سنعاتکاران» دەستبەجێ بەیاننامەیەکی بۆ «لێپرسراوانو ڕای گشتیی» بڵاو کردەوە تێیدا باسی بڕیاری دەرکردنی کرێکارانی کردبوو، بە سەرێکی تریش ئەوەی خستبووە ڕوو کە چۆن کاربەدەستانی ڕێگای ئاسن سوکایەتی بە مافی کرێکاران دەکەنو چی گفتو پەیمانێك لەوەوپێش دابوویان ولەسەری ڕێککەوتبوون پشت گوێیان خستووە. ئەوجا بەیاننامەکە هەڕەشە دەکا، گەر بێو دەرکراوەکان نەگێڕێتەوە بۆ سەر ئیشو کاریان، ناچارن سەر لەنوێ مان بگرنەوە.[٢٣٩] هەروەها «ئەلقەزاز» داوا لە دامو دەزگا ڕەسمییەکانی عیراق دەکا بە گورجی تێ بکەونو سنوورێك بۆ هەڵسو کەوتی بە ئارەزووی بەڕێوەبەرایەتیو چەوساندنەوەی کرێکاران دابنێن.[٢٤٠] پاش ئەوەی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» «بەدەست هاتوچۆی نێوان وەزارەتەکانی عیراقو ئەنجومەنی پیاوماقوولانو پەرلەمانو باوەڕ پێکراوی بەریتانیاو بەڕێوەبەری گشتیی ڕێگای ئاسنەوە شەکەتو ماندو بوو»، لە ڕۆژی ٢٦ی نیساندا یادداشتێکی دوورو درێژی پێشکەش بە شەخسی مەلیك کردو ئەم حەقیقەتەیشی تێدا ڕوون کردەوە، پاشان وێنەی ئەو یادداشتەیان دا بە سەرۆکی ئەنجومەنی پیاو ماقوڵانو سەرەك وەزیرانو مەندوبی سامیو ژمارەیەك

لەوەزیرەکانی عیراق‌و بەڕێوەبەری گشتی‌ی ڕێگای ئاسن.[241] بەلام «پارێزەری وولات هەنگاوێکی ئەوتۆی نەنا بۆ دەستگیرویی کردنی ئەو کرێکارانەی «لە کەوانی خۆڕاگرتنیان‌دا تیریان پێ‌نەماو ناچار پەنایان وەبەر خاوەن شکۆ برد».[242] ئەمە لە کاتێك‌دا رای گشتی‌ی بە تەواوی ئاگای لەو یادداشتە بوو کە پێشکەش کرا.[243] دوای ئەوەی کە لە ٢٧ی حوزەیران‌دا جارێکی تریش «ئەلقەزان» سەرنجی خاوەن شکۆی بۆ ئەوە راکێشا «کەتا چ رادەیەك کرێکاران بەدەست هەلس‌و کەوتی نارەواوە دەنالێنن» و پاش ئەوەی دووپاتی کردەوە کە «تەنها ئەو بە پشت‌و پەنای ستەم لێکراوان دەزانێ».[244] دەلێین سەرەرای هەموو ئەمانە، گۆرانێك لە هەلوێستی مەلیك‌دا بەدی نەکراو تەنانەت دیوانی پاشایەتی ئەرکی وەلام دانەوەی یادداشتەکانی «ئەلقەزان»ی وەك نەرتییکی باو بە خۆی رەوا نەبینی. ئەوەندە نەبێ وەزیری ئابوری‌و هاتوچۆ وەلامێکی بۆ ناردەوەو تێیدا جارێکی تریش ئەوە دووبارە دەکاتەوە گوایە داوای لە بەڕێوەبەری گشتی‌ی ڕێگای ئاسن کردووە کێشەی کرێکاران «بە شێوەیەکی باش» چارەسەر بکەن.[245]

سەبارەت بەوەی رای گشتی‌ی بە تەواوی ئاگاداری ئەم حەقیقەتە بێ «کۆمەلەی سنعاتکاران» چەند کۆڕو کۆبوونەوەیەکی ڕێکخست‌و کرێکاران‌و نوێنەری کۆمەلە جیا جیاکان‌و رۆژنامەو لاوانی شۆڕشگێرو ژمارەیەك پیاوی ئایینی‌و هێزەکانی ئەپۆزیسیون بەشداری‌یان تێدا کردو «کەوتنە خۆو تووێژ کردن لەسەر ئەوەی کە ئەگەر هات‌و بەڕێوەبەرایەتی؛ ئەو کرێکارانەی نەگێرایەوە کە دوای ٤ی ئاداری ١٩٣١ دەری کردوون چ ڕێگایەك بگرن».[246] بەلای سەرکردایەتی کرێکارانەوە، پرس‌و راوێژکردن بە هەموو لایەنەکانی‌ترو لەو قۆناغە ناسکەی بزووتنەوەکەیان‌دا، کارێکی ئێجگار پێویست بوو. بە تایبەتی دوای ئەوەی کێشەکەیان زۆرتر پەرەی سەندو بوو بە «مەسەلەیەکی نەتەوایەتی» و نەك هەر بە «کرێکارانی ڕێگای ئاسن بەلکو هەموو هاوولاتی‌یەکی بەشەرەفی عیراق»ی[247] دەگرتەوە. یەکێك لەو خالانەی ئامادەبووان لە کۆبوونەوەی رۆژی ١٩ی نیسان‌دا لە بارەگای کۆمەلە بریاریان لەسەردا ئەوە بوو، گەر هات‌و بەڕێوەبەرایەتی سوور بوو لەسەر ئەو هەلوێستانەی خۆی، داوا لە هاوولاتیان بکەن بە شەمەندوفەر هاتوچۆ نەکەن‌و[248] لیژنەی تایبەتی بۆ پروپاگاندە پێك بهێنن‌و لە پێناو سەرخستنی ئەم هەولەدا فەتوای پیاوە ئایینی‌یەکانیش وەربگرن.[249] کۆمەلە ویستی سوود لەو دەرفەتەیش وەربگرێ کە

لەو رۆژانەدا بۆی رەخسابوو. ئەوە بوو هەر لەو رۆژانەدا ئەمینداریێتی ی پایتەخت بڕیارێکی دەرکرد، بە پێ ی ئەو بڕیارە نەدەبوو پاسی هاتوچۆ پێ کردنی خەڵك لە شەقامی گشتی ی دا ئیش بکەن. ئنجا کۆمەڵە هەموو ئەوانە ی بانگ کرد کە ئەو بڕیارە دەیگرتنەوەو داوای لێ کردن کۆمپانیایەکی ئەهلی ی بە هاوکاری لە تەك ئەودا پێك بهێنن، تاوەکو لە نێوان بەغداو مەزارە پیرۆزەکاندا خەڵکی بگوێزێتەوە؛ باوەڕیشی وابوو بەو کارەیان «ڕێگای ئاسن لە مانگرتن زیاتر زیانی لێ دەکەوێ»و هیوایشی وایە ئەو کۆمپانیایە ژمارەیەك کرێکاری بێ ئیش جێ بکاتەوە.(٣٥٠) زۆر لایەنی جۆر بەجۆر بە گەرمی یەوە بەرەو پیری ئەم پرۆژەیە چوون، لەوانە هەندێ لە پیاوە نیشتمان پەروەرەکان و پیاوانی ئایین، گفتیشیان دا ئەوەندەی لە تواناادا بێ یارمەتی ئەم پرۆژەیە بدەن. کاتێك ئەم هەواڵە گەیشتە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن، بەڕێوەبەری گشتی ی داوای لە وەزیری ناوخۆ کرد ئەو بڕیارەی کە پەیوەندی بە قەدەغە کردنی پاسی هاتوچۆ پێ کردنی خەڵکی یەوە هەیە، هەڵبوەشێنرێتەوە؛ وەزیر دەستبەجێ بڕیارەکەی هەڵوەشاندەوەو بەیاننامەیەکی دەرکرد تێیدا جێ بەجێ کردنی بڕیارەکەی ئەمینداریێتی پایتەختی تا کاتێکی نەزانراو ڕاگرت.(٣٥١)

جموجۆڵی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» بە ڕادەیەك بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن و داموودەزگاکانی سەر بەمیری یان وروژاند، کەوتنە بەرهەڵستی کردنی و تەنگیان پێ هەڵچنی. بە نموونە: لەو رۆژانەدا دایەرەی موتسەڕیفی بەغدا ماوەی کۆمەڵەی نەدا، ڕۆژی ١٠ ی ئایار لە هۆڵی سینترال سینەما کۆبوونەوەیەکی گشتی ی ساز بکا، بۆیە ناچار بوو لە بارەگای کۆمەڵەدا پێکی بهێنێ.(٣٥٢) هەر لەو کاتەدا «محەممەد ساڵح ئەلقەزاز»ی سەرۆکی کۆمەڵە، نامەیەکی بە ناوی «پێشمەرگەیەکی بیانی یەکان» پێ گەیشت تێیدا هەڕەشەی کوشتن لە خۆی و هاوڕێ یانی دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵە دەکا.(٣٥٣)

ئەوەیشی کە لە هەموو شت زیاتر ڕژێمی تووڕە دەکرد ئەوە بوو، چالاکی یەکانی کۆمەڵە هەر بە تەنها هەڵوێستی ناڕەوای میریی لە بەردەم ڕای گشتی ی دا ئاشکرا نە دەکرد، بەڵکو بووە هۆی ئەوەی بزووتنەوەیەکی نارەزایی دەربڕینیش دژی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن بۆ پشتگیری کردنی کرێکاران و «کۆمەڵەی سنعاتکاران» بێتە کایەوە. بزووتنەوەی نارەزایی دەربڕین بێجگە لە چەندین کۆمەڵەو خەڵکی پیشەوەر، ژمارەیەکی زۆر «شوفێر»و «پایسکلچی»و «بەنا»و «دارتاش» و خەڵکی تریشی گرتەوە.(٣٥٤) لێرەدا گرنگ ئەوەیە دەست بۆ ئەوەیش ڕابکێشین کە ئەمجارەیان کرێکارانی عیراق وەك چینێکی سەربەخۆ، خۆیان

لەو رۆژانەدا بۆی رەخسابوو. ئەوە بوو هەر لەو رۆژانەدا ئەمینداریتی ی پایتەخت بڕیارێکی دەرکرد، بە پێ ی ئەو بڕیارە نەدەبوو پاسی هاتوچۆ پێ کردنی خەڵك لە شەقامی گشتی ی دا ئیش بکەن. ئنجا کۆمەڵە هەموو ئەوانەی بانگ کرد کە ئەو بڕیارە دەیگرتنەوەو داوای لێ کردن کۆمپانیایەکی ئەهلی ی بە هاوکاری لە تەك ئەودا پێك بهێنن، تاوەکو لە نێوان بەغداو مەزارە پیرۆزەکاندا خەڵکی بگوێزێتەوە؛ باوەڕیشی وابوو بەو کارەیان «ڕێگای ئاسن لە مانگرتن زیاتر زیانی لێ دەکەوێ»و هیوایشی وایە ئەو کۆمپانیایە ژمارەیەك کرێکاری بێ ئیش جێ بکاتەوە.[250] زۆر لایەنی جۆر بەجۆر بە گەرمی یەوە بەرەو پیری ئەم پرۆژەیە چوون، لەوانە هەندێ لە پیاوە نیشتمان پەروەرەکان و پیاوانی ئایین، گفتیشیان دا ئەوەندەی لە تواناداد بێ یارمەتی ئەم پرۆژەیە بدەن. کاتێك ئەم هەواڵە گەیشتە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن، بەڕێوەبەری گشتی ی داوای لە وەزیری ناوخۆ کرد ئەو بڕیارەی کە پەیوەندی بە قەدەغە کردنی پاسی هاتوچۆ پێ کردنی خەڵکی یەوە هەیە، هەڵبوەشێنرێتەوە؛ وەزیر دەستبەجێ بڕیارەکەی هەڵوەشاندەوەو بەیاننامەیەکی دەرکرد تێیدا جێ بەجێ کردنی بڕیارەکەی ئەمینداریتی پایتەختی تا کاتێکی نەزانراو ڕاگرت.[251]

جموجۆڵی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» بە ڕادەیەك بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن و دامو دەزگاکانی سەر بە میری یان وروژاند، کەوتنە بەرهەڵستی کردنی و تەنگیان پێ هەڵچنی. بە نموونە: لەو رۆژانەدا دایەرەی موتەسەڕیفی بەغدا ماوەی کۆمەڵەی نەدا، رۆژی ١٠ ی ئایار لە هۆڵی سینترال سینەما کۆبوونەوەیەکی گشتی ی ساز بکا، بۆیە ناچار بوو لە بارەگای کۆمەڵەدا پێکی بهێنێ.[252] هەر لەو کاتەدا «محەممەد سالح ئەلقەزاز»ی سەرۆکی کۆمەڵە، نامەیەکی بە ناوی «پیشەرگەیەکی بیانی یەکان» پێ گەیشت تێیدا هەڕەشەی کوشتن لە خۆی و هاوڕێ یانی دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵە دەکا.[253]

ئەوەیشی کە لە هەموو شت زیاتر ڕژێمی تووڕە دەکرد ئەوە بوو، چالاکی یەکانی کۆمەڵە هەر بە تەنها هەڵوێستی نارەوای میریی لە بەردەم ڕای گشتی ی دا ئاشکرا نە دەکرد، بەڵکو بووە هۆی ئەوەی بزووتنەوەیەکی نارەزایی دەربڕینیش دژی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن بۆ پشتگیری کردنی کرێکاران و «کۆمەڵەی سنعاتکاران» بێتە کایەوە. بزووتنەوەی نارەزایی دەربڕین بێجگە لە چەندین کۆمەڵەو خەڵکی پیشەوەر، ژمارەیەکی زۆر «شوفێر»و «پایسکلچی»و «بەنا»و «دارتاش» و خەڵکی تریشی گرتەوە.[254] لێرەدا گرنگ ئەوەیە دەست بۆ ئەوەیش ڕابکێشین کە ئەمجارەیان کرێکارانی عیراق وەك چینێکی سەربەخۆ، خۆیان

نیشان داو هەلس و کەوتیان کردو لە ناو ریزەکانی خۆیان داو لە هەموو لایەکەوە، دەنگی نارەزایی دەربرین بلند بووەوە. کریکارانی نەوت لە «کەرکووك» بە گشتی ی «لە کردەوەی بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن» نارازیی بوون و پاش ئەوەی «بەیاننامەو بلاوکراوەی کۆمەلەی سنعاتکاران یان خویندەوە، بریاریان دا لە هەموو ئیش و کاریك دا پشتگیری یان بکەن و یارمەتی یان بدەن» و «بەو پەری بی ئارامی یەوە» چاوەروانی سەرکەوتنی برا کریکارەکانیان دەکرد. لە هەمان کاتیش دا سەریان لەوە سر مابوو کە چۆن دەبی کەسیکی وەك «بەریز وەزیری ئەشغال هەلویستی تەماشاکەری هەبی».[٣٥٥] بەلام کریکارانی نەوتی خانەقین یادداشتیکیان لە رۆژنامەکانی ناوخۆدا دژی «زولم و ستەم»ی بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن بلاو کردەوە، تییدا ئەوەیان روون کردووەتەوە کە تا چ رادەیەك مافی رەوای کریکاران پشت گوی دەخاو گەر بی و «یەکە یەکە ئەو مافە رەوایانە بۆ هاوولاتیان بنووسینەوە، لە ستوونی رۆژنامەکان دا جیگایان نابیتەوە».[٣٥٦] وەك لە دەقی یادداشتەکەدا نووسیویانە. ئەمە جگە لەوەی کە لە شارەکانی تریشەوە کریکاران داوایان لە داموو دەزگا لیپرسراوەکان دەکرد «لە پیناو چارەسەرکردنی کیشەی کریکارانی ریگای ئاسن دا بکەون ە خۆو هەنگاو بنین».[٣٥٧] شتیکی سرووشتیش بوو ئەم بارو دۆخە، کریکاران و بە تایبەتی سەرکردایەتی یەکەیان هوشیار بکاتەوەو لە جاران زیاتر لە یاسای کریکاران بدوین و یەك لەسەر یەك داوا لە رژیم بکەن «یاسای مافی کریکاران» دابنی.[٣٥٨]

ئاسەواری ئەم تەوژمە بەتینە لاوانی شۆرشگیریشی گرتەوە، بە تایبەتی لە بەغدا. سەدو سی کەس لەوانە بەیاننامەیەکیان بلاوکردەوە تییدا دژی «کردەوە نارەواکانی بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن»[٣٥٩] پشتیگیریی «کۆمەلەی سنعاتکاران» یان کرد. هەروەها دانیشتووانی گەرەکی «فەرجوللا» و «بەنی سەعید» و «کولات» لە بەغدا، بە هۆی رۆژنامەکانی ناوخۆوە پشتگیریی لەو جۆرەیان کرد.[٣٦٠]

هەموو ئەمانە، بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن و لایەنە لیپرسراوەکانیان ئەوەندە نەجوولاند، تاوەکو دەستبەرداری ئەو نەخشەو پلانانە ببی کە بە ئاشکرا بۆ داپلۆسین و سەرکوت کردنی تیکرای بزووتنەوەی کریکارانی عیراق لە قۆناغی یەکەمیدا دابنابوون. هەروا بەریککەوتیش نەبوو کە کۆمپانیا بیانی یەکانی تر شوین پی ی هەنگاوەکانی بەریوەبەرایەتی ریگای ئاسن یان هەلگرت، لە کاتیك دا کە نەك هیچ گیروگرفتیکی ئابوری یان نەبوو، بەلکو سوودو قازانجیکی لە ژمارە

نەهاتوویش‌یان لە سامانەکانی وولات دەست دەکەوت. بە نموونە: کۆمپانیـای نەوتی خانەقین کارگەی چاککردنەوەی کەشتی‌ی لە «بەسرە» دەستیان کرد بە ڕێکخستنی کرێکاران‌و کەمکردنەوەی مووچەی هەندێکی‌تر. کۆمپانیـای نەوتی کـەرکووك ژمـارەیـەکی‌تـر کـرێکـاری بیـانی هێنـاو لە دام‌و دەزگـاکـانی‌دا، دایمەزراندن، بێ ئـەوەی گوێ بـداتە ئـەو هەمـوو داخوازی‌یـەی بەردەوام سەبارەت بە دامەزراندنی ئەو کـرێکارە بێ‌ئیشـانە پێشکـەشی دەکران کـە تا ئومێدی‌یان گەیشتبووە ڕادەیەك زیاد لە هەزار کەسیان داوا بکەن «پاسپۆرت‌و کرێی ڕێگایان بدەنێ، ئەو وولاتە بەجێ دەهێڵن کە تێیدا گۆش کران‌و پەروەردە بوون» وەك دەقاودەق لەو یادداشتەدا نـووسراوە کـە بە هـۆی ڕۆژنامـەکانی ناوخۆوە پێشکەش بە دەسەلاتدارانی ڕژێم کرا.(٣٦١)

هەموو ئەمانە، وایان لە کرێکاران کرد، دژی چەوسێنەرەکانیان ئامادەی شەڕێکی تازە بین. هەر لەو کاتەدا بارو دۆخێکی نوێ هاتە گۆڕێ‌و وای کـرد، بزووتنەوەیەکی جەماهیری بتەقێتەوە کە بە مانگرتنی ڕەسمی شارەوانی‌یەکان ناسراوەو تێیدا کرێکاران‌و پیشەوەران ڕۆڵی بنچینەیی‌یان لە ڕووداوەکـانی‌دا گێڕا. ئەم مانگرتنە نوێ‌یەیش بووە ئامرازێکی گـرنگ‌و بـە هۆیـەوە تووڕەیی‌و ناڕەزایی خۆیان دەربڕی.

کرێکاران و مانگرتنی ڕەسمی شارەوانی

لە کۆتایی ساڵی ١٩٣٠ دا، تەنگو چەڵەمەی ئابوری لە عیراق‌دا گەیشتە لوتکە. هێزی کڕین لای زۆربەی خەڵکی بە ڕادەیەکی لە ئەنـدازە بەدەر هـاتە خوارەوە. جووتیار بە هۆی نەفرۆشتنی بەرهەمەکـەی، کرێکـار بە هـۆی کەم کردنەوەی ڕۆژانەو دەردی بێ ئیشی‌یەوە، پیشەوەران بە هۆی ساغ نەبوونەوەی کەل‌و پەلەکانیان، فەرمانبەری بچووك بە هۆی بڕیاری دەرکردن و کەم کردنەوەی مووچەوە، فرۆشیارەکان بە حوکمی ئەوەی باری ئابوری‌یان بەندە بەو توێژانەوە کە باسمان کردن؛ دەڵێن سەرپاکی ئەوانە، بە دەست ئەم بارە ئابوری‌یە هەرەس هاتووەوە، بە ڕادەیەك دەیان ناڵانـد، بە ئـاشکرا جێ دەستی بـەسەر بـاری گوزەرانی توێژە ناونجی‌یەکانیشەوە دیار بوو، بە تایبەتی بازرگانەکان‌و خاوەن وەرشە وکارگەکان. بەنموونە: بە قسەی لێپرسـراوان خۆیـان، ئەو فـرۆشیارە

دەستگیرانەی راستەوخۆ پەیوەندی‌یان بە جەماوەری هەژارو نەدارای لادێو شارەوە هەبوو، رۆژی چوار، یان لە باشترین حاڵدا هەشت ئانە زیاتریان دەست نەدەکەوت.[٣٦٢] ئەمەیش پارەیەکی ئەوەندە کەمە، بەتەواوی دەری دەخا کە بارودۆخی بازار لە عیراقدا گەیشتبووە چ رادەیەك.

رژێمیش لای خۆیەوە، هیچ هەنگاوێکی بە کردەوەی نەنا، تاوەکو بە هۆیەوە کەمێك تەنگو چەڵەمەی ئابوری بکاتەوە. راستی‌یەکەی بە هۆی ئەوەی لە بەردەم کۆمپانیا بیانی‌یەکان و پاڵپشتەکەیاندا کە ئینگلیز بوو، نەیدەتوانی هەنگاوێکی لەو جۆرە بهاوێژی. بۆیە هیچی بۆ نەمابووەوە، ئەوە نەبێ قورسایی‌یەکە بخاتە ئەستۆی زەحمەتکێشان و بەو چەشنە چارەسەری بودجەی گشتی‌ی بکا. کە بە راستی‌ی تووشی گیروگرفت هاتبوو. ئەوەبوو لە ٢ی حوزەیرانی ١٩٢١دا یاسایەکی نوێی بۆ رەسمی شارەوانی‌یەکان داناو ناوەرۆکی ئەو یاسایە بووە هۆی راستەوخۆی تەقینەوەی جەماوەرو نارەزایی دەربڕین.

ئەم یاسا نوێیە، ماددەی وای تێدا بوو، چی زەحمەتکێشانی عیراق هەیە دەیخستنە ژێر باری گرانی باجێکی نوێی ئەوتۆوە، لە زۆر رووەوە سەیرو سەمەرە بوو. یاسای ناوبراو رەسمی وای دانابوو پێشتر نەبیسترابوو، وەك ئەوەی خرابووە سەر سەگو[٣٦٣] گوێدرێژو مردووناشتن و بۆقلەمە کردنی ئۆتۆمبیل و پردو کەڵەك و هەموو جۆرە هۆیەکی گواستنەوەو ئەو شلانەی قابیلی داگیرساندن و سووتاندنن و ئیجازەی بینا دروست کردن و ئیعلان و مۆڵەتی پیشە بە هەموو جۆرەکانی‌یەوەو وێنەگرتن و چاپکردن و ئەجزاخانەکان وشانۆو شوێنی رابواردن و ئوتێل و چێشتخانەو پاسەوانی و کرێی شوستەو سەنگو ترازوو، زۆری تریش.[٣٦٤] هەندێك لەم رەسمانە زۆر زۆر بوون. بە نموونە: رەسمی مردوو ناشتن. سەرەتا وا بڕیار درا ئەگەر کەس و کاری مردوو، مردووەکەی لە سنووری شارەوانی‌دا ناشت ٦٠٠ روپیە رەسم بدەن، ئەمە لە کاتێکدا «لە سەرانسەری عیراقدا چەند کەسێکی لێ دەرچێ کەس توانای ئەو پارەیەی نەبوو» وەك نوێنەرێك لە کاتی مشت و مڕ لەسەر کردنی لایەحەکەدا دانی پیا دەنێ.[٣٦٥] کوڵکێش کە زۆر بە زەحمەت دەستکەوتی مانگێکی دەگەیشتە ١٥ روپیە، بە پێی یاسای رەسمی شارەوانی‌یەکان، دەبوو مانگی سێ روپیە بدا.[٣٦٦] ئەمە جگە لەوەی کە سنوورێکی دیاری کراوی لە نێوان پیشەوەرو خاوەن پەرژەوەندی‌یەکاندا نەکێشا بوو. سەرتاش کە تا ئێستایش لە هەندێ ناوچەدا بە گەنم و جۆ سەر دەتاشن، دەبوو وەك ئەجزاچی و خاوەن کارگەی سەهۆڵ و سۆدە دروستکردن وخشت وکاشی مانگی ٥ روپیەبدا. تەنانەت بۆیاخچی وزێراب

پاککەرەوەو فرۆشیارە دەستگێڕەکان دەبوو لەو دەستکەوتە کەمەی پەیدایان دەکرد، مانگی سێ روپیە رەسم بدەن.[٣٦٧]

لەگەڵ هەموو ئەو حەقیقەتانەی کە لە زاری نوێنەرانەوەو لە کاتی لێکۆڵینەوەی یاسای رەسمی شارەزانییەکاندا، لە ناو پەرلەماندا دەرهاتن، و سەرەڕای ئەو مشتو مڕەی لەسەر بەندەکانی ئەو یاسایە کراو دان پیانانی زۆربەی نوێنەران کە تەنگو چەڵەمەی ئابوری «خەریکە دەست دەنێتە بینەقاقای هەموو چینەکانی کۆمەڵو ڕێگای ژیانی لێ بەستوون» داوایان کرد ئیش پێ کردنی یاساکە ماوەیەك دوا بخرێ، یان هەندێ لەو رەسمانەی تیێدا دانراون کەم بکرێنەوە.[٣٦٨] دەڵێن سەرەرای هەموو ئەوانە لایەحەی یاساکە دوای پێنجەمین خوێندنەوەی بە بێ ئارەق دەرچوو. لە کۆبوونەوەی پەنجاو دووهەمی رۆژی ٤ ی نیسانی ساڵی ١٩٣١دا لەو ٥٥ ئەندامەی ئامادەی کۆبوونەوەکە بوون ٥٣ کەس دەنگیان بۆ دا.[٣٦٩]

رژێمی سیاسی هەوڵێکی زۆریدا تاوەکو زەینی جەماوەر بەو یاسایە پڕبکا. بە نموونە: چاودێریی بیروی چاپەمەنی لە ٤ی تەمموزدا راگەیاندنێکی لەگەڵ دوو خشتەی دوورو درێژدا بڵاوکردەوەو دەیویست بە هۆی ئەوانەوە بیسەلمێنێ کە «ئەو باجەی یاسای نوێی رەسمی شارەوانییەکان دایناوە، نیسبەتی لەوە کەمترە کە پێشتر بانگەوازەکەی ـ بلفۆر ـ ی[٣٧٠] حاکمی سیاسی سوپایی بەغدا دایبنابوو..»[٣٧١] ئەو رۆژنامانەیشکە ئەڵقە لە گوێی رژێم بوون پروپاگاندەیەکی زۆریان بۆ ئەو یاسایە کرد، تەنانەت حاڵ گەیشتە ئەوەی لە «رەسمی سەگ رەواتریان» نەدەبینییەوەو دەیانگوت ئەم جۆرە رەسمە تەنها خەڵکی بیانی دەگرێتەوە».[٣٧٢]

لە گەڵ ئەوەیشدا هەرکە ئیرادەی پاشایەتی سەبارەت بە بڵاوکردنەوە وئیش پێ کردنی یاساکە دەرچوو لە هەموو لایەکەوە دەنگی نارەزایی بەرز بووەوە. بە تایبەتی لە ناو کرێکارانو ئەو پیشەوەرە بچکۆلانەدا کە لێپرسراوان خۆیان دەیانزانی ئەم یاسا تازەیە چ کارێکی خراپ دەکاتە سەر ئاستی گوزەرانیان.[٣٧٣]

سەرەنجام کۆمەڵەی کرێکارانو پیشەوەران جڵەوی مەسەلەکەیان گرتە دەستو جەماوەریان رووەو بزووتنەوەیەکی ئەوتۆ برد، لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا بێ هاوتایە. لە رۆژی ٢٧ ی حوزەیراندا سەرۆکی ٢٣ کۆمەڵەو پیشەی

جیاجیا له بارەگای «کۆمەڵەی سنعاتکاران» کۆبوونەوەو لەناو خۆیاندا وەفدێکیان هەڵبژاردو چاویان بە ئەمینداری پایتەخت کەوتو داوایان لێ کرد یاسای ناوبراو هەڵبووەشێننەوە، یاخود ئەو رەسمانەی بە سەر خەڵکیدا سەپێنراوە کەم بکرێنەوە. لە هەمان رۆژیشدا سەرکردەکان ئەرزوحاڵێکیان دا بە وەزیری ناوخۆو داوایان کرد ئەو یاسا نوێیە گەر بێو بچەسپێنرێ «بەتەواوی لەناومان دەبا»، وەك لە دەقی ئەرزوحاڵەکەدا نووسیویانە.[٣٧٤]

«کۆمەڵەی کرێکاران و پیشەوەران» لە سەرو هەموویشیانەوە «کۆمەڵەی سنعاتکاران بەردەوام بوون لەسەر پروپاگاندەی خۆیان و دەیانویست جەماوەر ئامادە بکەن بۆ شتێك «نارەزایی کۆمەلانی خەڵك بە پیشەوەرو سنعاتکارانەوە لە ئەنجامی سەپاندنی یاسای رەسمی شارەوانییەکاندا، نیشان بدا».[٣٧٥]

کاتێکیش کە زانرا هەموو ئەو هەوڵ و تەقەللاو ئەرزوحاڵ پێشکەش کردنەی کۆمەڵەکان ئەنجامێکی هەست پێکراوی بە دەستەوە نەدا، سەرکردەکانیان بیریان لە مانگرتنی گشتیی کردەوە لە ٣٠ حوزەیراندا. هەر ئەوەندەی وەزیری ناوخۆی ئەوسا «موزاحیم ئەلپاچەچی» هەواڵەکەی پێ گەیشت، ئیتر کەوتە پەیوەندی کردن لەگەڵ سەرکردەی کۆمەڵەکان و دواجار قایل کردن بەوەی دەستبەرداری مەسەلەی مانگرتن ببن، چونکە نیاز وایە بە پێی ئەو دەسەلاتەی پێی دراوە، ئەو رەسمانەی یاساکە دەست نیشانی کردوون کەمیان بکاتەوە. ئەوە بوو لە رۆژی دیاری کراودا لە شاری «حیللە»و «دیالە» نەبێ، لە هیچ شوێنێکی تر مانگرتن رووی نەدا.[٣٧٦] هەر زوویش دەستەکەی وەزیری ناوخۆ کەوتە روو کە دەیویست کاتیان پێ بەسەر بەرێو بەداپلۆسین و تۆقاندن یان بە دەستخەرۆ کردن و هەڵخەڵەتاندن دووبەرەکی ی بخاتە نێوان سەرکردەی کۆمەڵەکانەوە.[٣٧٧] ئەنجام دەرکەوت کە توانیویەتی بە شێوەی جۆر بەجۆر کار بکاتە سەر چەند سەرکردەیەکیان.[٣٧٨]

ئەم هەڵوێستەی وەزیری ناوخۆ وای لە سەرکردەکانی کۆمەڵەی کرێکاران وپیشەوەران کرد، جارێکیتر بیر لە مانگرتن بکەنەوە؛ بە تایبەتی کە زانییان کۆمەلانی خەڵك بە گەرمیی پشتگیریی چالاکییەکانیان دەکەن. لە هەمان کاتدا «ئەلقەزاز» هەوڵی دا، وا لە سەرکردەکانی ئەپۆزیسیۆن بکا پشتگیریی بکەن، لەوانە «جەعفەر ئەبو لتمەن»و «یاسین ئەلهاشمی»و «رەشید عالی ئەلگەیلانی»، و «وایان لێ بکا بەلای مانگرتندا رایان بکێشێ.[٣٧٩] هەر بە راستیش ئەوانە هانی مانگرتنەکەیانداو ژمارەیەکی باش لە دۆست و لایەنگیرەکانیان کەوتنە پروپاگاندە کردن بۆ سازدانی مانگرتنەکە، بە تایبەتی لە شارەکانی

تردا.[٣٨٠]

پاش ئەوەی گوێچکەی جەماوەر بە مانگرتنی گشتی ی ئاو درا، ڕۆژی ەی تەمووز دانرا بە یەکەم ڕۆژی مانگرتن. کۆمەڵانی خەڵکیش بە گەرمی ی بە پیر مانگرتنەکەوە چوون و بەڕادەیەکیش سەرکەوتنی وەدەست هێنا، تەنانەت ئەوانەی سازیان کردبوو بە تەمای ئەو ئەنجامە نەبوون.[٣٨١] چی دوکان و چاپخانەو ئەجزاخانەی پایتەخت هەیە لەگەڵ دوکانی پیشەوەراندا، لەو ڕۆژەداو بێ سێ و دوو کردن داخران. ئەمە وای لە میری کرد لە یەك کاتدا هەم ڕێگای دەسخەڕۆ کردن و هەم ڕێگای تۆقاندن بگرێتە بەر. لە ڕۆژی یەکەمی مانگرتنەکەدا چاودێری بیرۆی چاپەمەنی بەیاننامەیەکی بەناو خەڵکیدا بڵاوکردەوە تێیدا بە سەرێك گفت و پەیمان تازە دەکاتەوە و هەوڵی قایل کردنی دڵی جەماوەر دەداو بەسەرێکی تریش هەڕەشەو گوڕەشە دەکا. بەیاننامەکە لە لایەکەوە وای دەردەخا گوایە، ناوەڕۆکی ئەم یاسا نوێیە «شتێکی چەسپاو نی یەو ئەشێ دەستکاری بکرێ و کەم بکرێتەوەو لێی چز بکرێ» ومیرییش بڕیاری داوە «کەس بە زۆر نەخاتەوە سەر ئیش و کاری خۆی و دوکانی پێ نەکاتەوە»و «نایەوێ دەست بخاتە کاروباری کەسەوەو دوکانیان پێ دابخا، یان پێیان بکاتەوە» لە لایەکی تریشەوە بەیاننامەکە ئەوە دووبارە دەکاتەوە کە میری سوورە لەسەر ئەوەی «هەر کەسێك سەربەستی خەڵکی ی زەوت بکا یاسای بەسەردا بچەسپێنێ و سزای بدا» ئینجا هەڕەشەی ئەوە دەکا، گەر بێ و «ئەمرۆ شوفێرەکان نەچنەوە سەر ئیش و کاری خۆیان» ئیجازەی لێخوڕینیان لێ دەسێنرێتەوەو «یاسای تەندروستی ی بەسەر ئەو ئەجزاچی یانەیشدا دەچەسپێنرێ کە ئەجزاخانەکانیان داخستووە».[٣٨٢] لە هەمان کاتدا پۆلیس بەشەقامە گشتی یەکاندا بڵاو بووەوەو دەستیان کرد بە بڵاوە پێ کردنی کۆڕو کۆمەڵ و «لێدانی ئەو کەسانەی نەیان دەهێشت خەڵکی دوکان بکەنەوە » وەك ڕۆژنامەکانی سەر بە میری باسی دەکەن[٣٨٣] ئەم ڕۆژنامانەیش لای خۆیانەوە کەوتنە هان دانی خەڵکی بۆ ئەوەی بچنەوە سەر کارو فرمانی خۆیان[٣٨٤] پاشان چەند سەرکردەیەکی کۆمەڵە پیشەیی و کرێکاری یەکان و لە پێش هەموویانەوە « محەممەد ساڵح ئەلقەزاز » و « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری و « عەبدوڵلا ئەلبەدری » کە تازە بوو بووە سەرۆکی « کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان » و « محەممەد یاس ئەلبەیاتی » و چەند کەسێکی تریش ، لەلایەن پۆلیسەوە گیران و تۆمەتی هاندانی خەڵکی یان خرایە پاڵ[٣٨٥] .

بەیاننامەی ناوبراوو هەموو هەنگاوەکانی تری میری ، نەیانتوانی ئەوەندەی تۆزێك ورەی خەڵکی ی بهێننە خوارەوە . دانیشتووان قایل نەبوون بچنەوە سەر کاروباری خۆیان ؛ کرێکاران و پیشەوەران بەردەوام لە کۆڵان و جادەکان دا کۆڕو کۆمەڵیان دەبەست . گرووپە جیاجیاکانی ئەپۆزیسیون ، بە تایبەتی باڵە نیشتمانی یەکەی ، پشتگیریی مانگرتووەکانیان دەکردو هانیان دەدان لەسەر ئەم کارەیان بەردەوام بن کە تێکرای دانیشتووان پێ ی گەشکەدار بوون . لە بەردەم ئەم واقیعەدا میری بۆ شکاندنی مانگرتنەکە پەنای بردە بەر رێگایەکی تر . فەرمانی بە داموو دەزگاکانی شارەوانی دا چی لە توانادا هەیە بیکەن و بەزوویی چەردەیەکی زۆر گۆشت و سەوزەو میوەو شتی پێویست بە نرخێکی هەرزان بخەنە بازارەوە . بەڵام دانیشتووان بە پیری یەوە نەچوون و شارەوانی یەکان ناچار بوون هەموو ئەو شتانە فڕێ بدەنە روباری دیجلەوە[٢٨٦]. ئا ئەم یەکێتی ی و یەك دەنگی یە بێ هاوتایە ، ئەوەندەی تر دەروونی هاووڵاتیانی لە شارەکانی تردا وروژاندو دانیشتووان بە گەرمی ی پشتگیریی مانگرتنە گشتی یەکەی پایتەخت یان کرد . هەندێ لەو شارانەیش ئیعلانی مانگرتن یان کرد ، وەك لە « حیللە » و « دیوانی یە » و « مونتەفیك » و « بەسرە » رووی دا .

سوور بوون لەسەر ئەو هەڵوێستەی پەرەسەندنی رووداوەکان بەو خێرایی یە میری ناچار کرد پاشەکشە لە هەڵوێستی خۆی بکا . وەزیری ناوخۆو جێگری سەرۆك وەزیران « موزاحیم ئەلپاچەچی » وەفێکی لە « قاسم پاشا ئەلخضەیری » ی سەرۆکی ژووری بازرگانی و[٢٨٧] بەڕێوەبەری گشتی ی پۆلیس و ژمارەیەکی تر خەڵکی خاوەن پلەوپایە ، پێکهێناو ناردنی بۆ بەندیخانەی مەرکەزی ، تا وتوویژ لەگەڵ سەرۆکی کۆمەڵەکان دا بکەن . بەڵام بە هۆی پێ داگرتنی « ئەلقەزاز » و هاوەڵەکانی لەسەر لابردنی یاسای رەسمی شارەوانی یەکان نەگەیشتنە ئەنجامێکی ئەوتۆ .[٢٨٨] پاشان « ئەلپاچەچی » بانگی کردنە دیوانی وەزارەت و بە ئامادە بوونی ئەمینداری پایتەخت و موتسەڕیفی لیواو سەرۆکی ژووری بازرگانی و هەندێ خەڵکی تر ، لە گەڵیان دا کۆبووەوەو پەیمانی دا گەربێ و کۆتایی بە مانگرتنەکەیان بهێنن ، دەست بەجێ فەرمان بە « داموو دەزگاکانی شارەوانی دەدا کە .. بڕیاری لابردنی هەندێ لەو رەسمانەو کەمکردنەوەی هەندێکی تریان بدا ، بە شێوەیەك لەگەڵ خواست و ئارەزووی هاووڵاتیان و گیروگرفتی ئابوری ئێستادا بگونجێ[٢٨٩] ».

ئەم گفتەی وەزیری ناوخۆ ئەگەرچی ناکۆکی خستە ناو سەرکردەکانەوە بەڵام وەك ئەوە وابوو ئاسنی سارد بکوتێ . هەبوو باوەڕی بە گفت و پەیمانی « ئەلپاچەچی » نەبوو ، لەبەر ئەوە داوایان دەکرد لە سەر مانگرتن بەردەوام بن . هەیش بوو ، قسەکانی ئەو کاری تێ کردبوون و رایان وابوو کۆتایی بە مانگرتنەکە بهێنن. جا لەترسی ئەوەی ناکۆکی ناوخۆیان لەوە زیاتر پەرە نەستێنێ « ئەلقەزاز » پێشنیازی کرد ، دوو بەیاننامە بڵاو بکرێتەوە ، یەکێکیان بەناوی میرییەوە بێ و تێیدا پەیمان بدا ئەو رەسمانەی تازە دانراون لەسەر دانیشتووان لا دەبرێ ، یاخود کەم دەکرێنەوە . دووەمیشیان ، بە ناوی سەرۆکی کۆمەڵەکانەوە بێ و تێیدا بەخەڵکی رابگەیەنن بەشێوەیەکی کاتی ی بچنەوە سەر کارو فرمانی خۆیان. ئەوەبوو ، لە پاش نیوەڕۆی ٧ ی تەمووزدا ، بەیاننامەیەك بە ناوی ١٨ سەرۆك کۆمەڵەوە ، بڵاو کرایەوە تێیدا داوا « لە گەلی عیراقی ئازادیخوازو مانگرتووەکان دەکان بچنەوە سەر ئیش و کاری خۆیان » و رایان گەیاند کەوا لیژنەیەکیش بە سەرۆکایەتی « ئەلقەزاز » و ئەندامێتی ی « سەرۆکی کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان » « محەممەد مەکی ئەلئەشتەری » و سکرتێری کۆمەڵەی میوە فرۆشان « حەسوون ئەبولجبن » پێکهاتووە ، بۆ « وتوویژ کردن لەگەڵ میری و جێ بەجێ کردنی ئەو گفت و پەیمانانەی داوێتی » بە مەرجێك ئەو لیژنەیە ئەنجامی کاروبارەکانی راستەوخۆ بە خەڵکی رابگەیەنێ پاشان سەرۆکی کۆمەڵەکان بەیاننامە کەیان بەم شێوەیە کۆتایی پێ دەهێنن و دەڵێن : « گەربێ و میری گفتی خۆی نەباتە سەرو خوا نەخواستە ـ ویست و ئارەزووی خاوەن پەرژەوەندییەکانی جێ بەجێ نەکرد پیشەوەرو سنعاتکاران ، بۆیان هەیە دەست بە مانگرتن بکەنەوەو چ رێگایەك بە رەواو لەبار دەزانن لە پێناوی ئاواتەکانی نەتەوەدا بیگرنە بەر »[٢٩٠]

بەڵام لێرەدا جەماوەر رای خۆی سەپاندو پێش هەڵوێستی سەرکردایەتی کەوت . ژمارەیەکی زۆر کەم « قەساب » و « دوکاندار » و « چایچی » نەبێ ، کەس بە دەنگ ئەو بانگەوازەوە نەچوو . ئەوانەی لایەنگیری مانگرتن بوون بە هەندێ ئەندامی نیقابی و خەڵکی سەر بە ئەپۆزیسیونیشەوە کەوتنە هاندانی جەماوەر ، تاوەکو لەسەر مانگرتن بەردەوام بن ، ئەمەیش وای لەوانی تر کرد لە هەڵوێستی خۆیان پاشگەز ببنەوەو رۆژی دوایی سەر لەنوێ دوکانەکانیان داخست[٢٩١] ئەم هەڵوێستە ئەوەندەی تر ئەو سەرکردانەی هاندا کە لایەنگیری مانگرتن بوون ، لە پێش هەموویانەوە « ئەلقەزاز » ، تاوەکو لە بڕیارەکەی پێشوویان پاشگەز ببنەوە ، بە تایبەتی کە دەرکەوت وەزیری ناوخۆ هیچ

هەنگاوێکی ئەوتۆی نەهاویشتووەو نیازی چاکەی لێ چاوەڕوان ناکرێو جێگەی دڵنیایی نییە .

بەو جۆرە مانگرتنەکە تا دەهات توندو مەودای فراوانتر دەبوو، بە رادەیەك پەلی بۆ شارەکانی تریش هاویشتو لە هەندێکیاندا بووە جێگای مەترسی، بەتایبەتی کە پۆلیس دەستی خستە کاروباری مانگرتنەکەوەو چەند کەسێك لە مانگرتووەکان کوژران، وەك لە «ناسری یە» رووی دا.[392] لە «بەسرە»یش مانگرتن سەرانسەی شاری گرتەوە ولە شوێنی خۆیدا بە درێژی باسی دەکەین.

بەو پێیە لە ماوەی چەند رۆژێکی کەمدا مانگرتن بە جۆرێك پەرەی سەند، بووە بزووتنەوەیەکی نیشتمانی یو داوای رووخاندنی وەزارەتو دانانی سنوورێکی دەکرد بۆ زوڵمو ستەم؛[393] دیارە ئەمەیش وای لە رژێم کرد بە توندیی رێگای داپلۆسینو سەر کوت کردن بگرێو نەهێڵێ ئەم بارو دۆخە بگاتە رادەیەك توانای چارەسەر کردنی پێ نەمێنێ. ئەوە بوو مەرسوومێکی پاشایەتی دەرچوو. بە پێی ئەو مەرسوومە ماددەی ٨٤ی یاسای سزا بەغدای‌یەکانی بە شێوەیەك گۆڕی، کاربەدەستە ئیداری‌یەکانی شارو قەزاو ناحی‌یەکان، بۆیان هەبوو بڵاوە بە هەموو کۆڕ کۆبوونەوەیەك بکەن کە لە پێنج کەسو زیاتر لەوانەی گومان لە هەڵسو کەوتیان دەکرێ پێکی بهێنن.[394] ئنجا ژمارەیەکی تر سەرکردەو لایەنگیری بزووتنەوەکەیان گرت. هێزەکانی میری لە شەقامەکانی پایتەختدا، دابەزین و لە شوێنە گرنگەکاندا رەشاشیان دابەست. چەند هێزێکی پۆلیسو سوپایش خرانە حاڵەتی «إنذار»ەوەو بۆ کاتی پێویست ئامادە کران.

ئەم هەنگاوانەی دوایی رژێم، ئەوەندەی‌تر هاوولاتیانی تووڕە کرد. پەیتا پەیتاو لە زۆر شوێنەوە بروسکەی نارەزایی کرایە سەر میری. حزبە ئەپۆزیسیۆنەکان یادداشتیان دا بە جێگری مەلیكو[395] تێیدا ئەو کردارە نارەواییانەی پۆلیس «کە هێندە دڵ رەقانە بوون، لە سنووری ئەرکی وەزیفە چووبوونە دەرەوە» باس کرا. وەك لە دەقی ئەو یادداشتەدا نووسراوە کە هەردوو حزبی «الوطني العراقي» و «الاخاء الوطني» پێشکەش‌یان کرد.[396]

رووداوەکان بە خێرایی پەرەیان سەندو تا دەهات باری وولات بە شێوەیەکی ترسناك بەرەو خرابی‌ی دەچوو، بە رادەیەك وا چاوەڕوان دەکرا جڵەوی کار لەدەست لێپرسراوان دەربچێو مانگرتنەکە ببێتە «شۆڕشێکی مەزن لە عیراقدا». لەبەر ئەوە جێگری مەلیك ناچار بوو برووسکەیەك بنێری بۆ

«فەیسەلی یەکەم» و داوای لێ بکا «بە زوویی بگەڕێتەوە بۆ بەغدا»و گەر ئەمەیش نەکرا، «دەبێ سەرۆك وەزیران دەستبەجێ بگەڕێتەوە».[٣٩٧] ئەوەبوو، لە رۆژی ١٥ی تەممووزدا «نوری سەعید» گەڕایەوەو لەسەر رەوشتی هەمیشەیی خۆی لەم چەشنە زرووفانەدا، بە گورجی ی چەند هەنگاوێکی نا. هەندێکیان بە نیازی دەستخەرۆ کردن و هەندێکی تریشیان بۆ سەلماندنی دەست و دەسەلاتی رژێم. هەر ئەو شەوەی گەیشتە بەغدا کۆبوونەوەیەکی بە پەلەی لەگەڵ ئەنجومەنی وەزیران کرد، چوار سەعاتی خایاند. پاشان سەرۆکی کۆمەڵەکانی لەبەندیخانەوە هێناو لە گەڵیان دا کەوتە وتوویژ کردن سەبارەت بە کۆتایی هێنان بە مانگرتنەکەو گفتی دا سەر لە نوێ چاو بە «یاسای رەسمی شارەوانی یەکان»دا بگێڕێتەوە هەر لەوێدا فەرمانی بەرەڵلا کردنی خۆیان و هاوڕێکانیانی دەر کرد.[٣٩٨] دوای ئەوە بەیاننامەیەکی دیماگۆگی یانەی بۆ رۆڵەکانی گەل دەرکردو رای گەیاند کە میری «تەنها لەبەر ئەوە یاسای رەسمی شارەوانی یەکانی داناوە، تاوەکو هەندێ رەسم لەسەر چەند پیشەوەرو سنعاتکارێك لابچێ». لە ناو بەیاننامەکەدا دەست بۆ ئەوەیش رادەکێشێ کە «میری بە هەموو هێزو توانایەکی یەوە» و «زۆر بە توندیی» لەگەڵ ئەو «تاقمە خەڵکەدا»[٣٩٩] دەجووڵێتەوە کە هانی دانیشتووان دەدەن مان بگرن. لەسەر فەرمانی «نووری سەعید»یش ئەنجومەنی ئەمینداریتی پایتەخت دەمو دەست بڕیارێکی دەرکردو بە پێی ئەو بڕیارە رەسمی لەسەر ١٩ جۆر پیشەوەرو سنعاتکاری گرنگ لابرد، وەك «قەساب» و میوەفرۆش» و «نانەوا» و چەند پیشەوەرێکی تر لەوانەی لە بواری خزمەتگوزارییدا هەڵئەسووڕێن.[٤٠٠] هەمووی چەند رۆژێکیشی نەبرد بڕیارێکی تری لەو بابەتە دەرچوو، تێیدا رەسم لەسەر ١٧ جۆر پیشەی تر لابراو بە شێکی زۆری ئەو رەسمانەی کەم کردەوە کە «یاسای رەسمی شارەوا نی یەکان» دانیابوون.[٤٠١] هەروەها دەستبەجێ وەزارەت چەند هەنگاوێکی رووکەشی نا، وەك بیەوێ لە خەڵکی ی بگەیەنێ گوایە بایەخ بە کارو باری کرێکاران دەدا. بۆیە دەسەلاتی سکرتاریەتی شارەوانەیەکانی فراوانتر کردو خۆی وا نیشاندا کە «چاودێریی هەڵو مەرجی ئیش کردن دەکاو لە گوزەرانی کرێکاران دەکۆڵێتەوەو هەوڵ دەدا هۆیەکانی خۆش گوزەرانی یان بۆ دابین بکاو دەیەوێ ئاگای لەوە بێ ئاخۆ تا چ رادەیەك ئەو یاسایانەی پەیوەندی یان بە رێکخستنی کرێکارانەوە هەیە جێ بەجێ دەکرێن..». ئەو رۆژنامانەی بە زمانی وەزارەتەوە قسەیان دەکرد، موژدەیان بە خەڵکی ی دا، گوایە میری «دەیەوێ یاسایەك بە ناوی یاسای مافی کرێکارانەوە دەر بکا» و

دەیانگوت مەبەستیش لەم یاسایە ئەوەیە: «ژیان و خۆشگوزەرانی ی بۆ ئەم چینە ئیشکەرە دابین بکا کە رۆژ لە زیاد بوون دایە».[402] دیارە ئەو هەنگاوانە لەوە بەولاوە هۆیەك بوون بۆ ئیفلج کردنی هەست و هۆشی ئەو چینەی بووبووە هێزی بزوێنەری مانگرتنەکە، هیچی تر نەبوون.

لە هەمان کاتدا رووەکەی تری سیاسەتی «نووری سەعید» کە دەیویست دەستبەجێ مانگرتنەکە سەرکوت بکا، دەرکەوت. رۆژی دوای گەڕانەوەی بۆ بەغدا، مەرسوومێکی پاشایی دەرکرد بریتی بوو لە شەش ماددەی ئەوتۆ تەنانەت کاربەدەستان خۆیشیان دانیان پیا دەنا کە لەگەڵ دەستووری وڵاتدا ناگونجێ. ناوەرۆکی مەرسوومەکە ئەوەی دەگەیاند بە لێدانی سەرکردایەتی و ئەوانەی هانەهانەی خەڵکیان داوە، کۆتایی بە مانگرتنەکە دێ.[403] بەڵام پێش ئەوەی سەرۆك وەزیران پیلانەکەی جێ بەجێ بکا، بارو زرووفی بەسرە بە خێرایی و بە شێوەیەکی ترسناك تەقییەوە. لە ١٥ی تەممووزدا ئەو شارە بانگی مانگرتنیان هەڵداو مانگرتووەکان نزیکەی دوو رۆژ دەستیان بەسەر کارو باردا گرت.[404] لەو ماوەیەدا چەند جارێك خۆ نیشاندانی جەماهیری لە دژی رژێم و بەریتانیا ساز کرا. ئینگلیز هێزەکانی خۆی ئامادە کرد تا بەناوی پارێزگاری کردنی هاوڵاتییە ئینگلیزەکانەوە بێتە ناو شارەوە. لە دووەم رۆژی مانگرتنەکەدا خۆنیشان دەران گوللەباران کران و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو بریندار کرا. بە پێچەوانەی هەرچی داب و نەریتەوە هەیە دەست کرا بە جێ بەجێ کردنی «یاسای داوای عەشایەری» دژی ئەو مانگرتووانەی شارنشین بوون،[405] پاشان هێزێکی سوپاو پۆلیس بە فڕۆکەو شەمەندەفەر گوێزرایەوە بۆ «بەسرە».[406] رۆژی ٢٠ی تەمموز سەرۆك وەزیران بە فڕۆکە گەیشتە «بەسرە» تاوەکو خۆی سەرپەرشتی ی کۆتایی پێ هێنانی مانگرتنەکە بکا.[407] جا بە هۆی ئەو زەبروزەنگەوە کە هێزەکانی پۆلیس نواندیان و لە دوای گرتنی ژمارەیەك لە چالاکترین پیاوانی بزووتنەوەی نیشتمانی ی، «نووری سەعید» بە ئاواتی خۆی گەیشت.

بەو جۆرە «نووری سەعید» توانی ئەو مانگرتنە گشتییەی دژی «رەسمی شارەوانییەکان» ساز کراو لە مێژووی سیاسی عیراقدا جێگایەکی بە ناوبانگی داگیر کردووە،[408] سەرکوت بکا. جا ئیتر بایەخی ئەم روو داوە، هۆیە پاڵپێوەرەکانی بووبێ، یان بە هۆی ئەنجام و سرووشتی سەرکردایەتی یەکەوە بێ. ئەوەیش لەو لاوە بووەستێ کە خۆی لە خۆیدا گۆڕانێکی چۆنیەتی بوو لە

شێوەی خەباتی جەماوەرداو بۆ یەکەم جار چەکی ئابوری کرایە هۆی جێ یەجێ کردنی داخوازیی گشتی ی بۆ سەرجەم کۆمەڵانی خەڵك. بەلای هەندێ سەرچاوەوە، زەرەروزیانی ئەو مانگرتنە رۆژی لە نیوملیۆن روپیە کەمتر نەبووە.[٤٠٩] شایانی باسە رۆژنامە بیانی یەکانی ئەو رۆژگارە باسی خاسی یەتەکانی ئەم مانگرتنە دەکەن و لایان وایە رووداوێکی «سەیرەو تا ئێستا شتی وا رووی نەداوە» لە عیراقدا.[٤١٠] بە پێی ئەو چەند بەڵگەیەی لەبەر دەستدان وا پێ دەچێ سەرکردایەتی مانگرتنەکە بە تەنها بریتی نەبووبێ لە سەرۆکی کۆمەڵە پیشەیی و کرێکاری یەکان و هەندێ لەسەر کردەکانی ئۆپۆزیسیۆن، بەڵکو رەگەزی نوێ و شۆڕشگێڕ تریش تێکەڵ بوون، دیارەئەمەیش هەنگاوێکی ترە لە سەر رێگای خەباتی زەحمەتکێشانی عیراق. لێرەدا گرنگیش ئەوەیە دەست بۆ ئەو قسانە رابکێشین کە «نووری سەعید» لەبەردەم پەرلەماندا کردی. ئەوەتا دەڵێ: «هەندێ کۆمەڵەی نهێنی» ئەو مانگرتنەیان رێك خستبوو.[٤١١] ئەوەیشی کە ئەم قسەیە دەسەلمێنێ، هەڵوێستی مانگرتووەکانە بەرامبەر بەو بانگەوازەی سەرکردەکانیان لە رۆژی ٧ی تەمووزدا دەریان کردو تێیدا داوایان لێ کردن بچنەوە سەر کارو فرمانی خۆیان.[٤١٢] ئەو کاتەیش کە بانگی مانگرتنەکە هەڵدرا، چەند جارێك بە هیما رۆڵی گرنگی «تیوریستانی کۆمەڵەکان» نیشان دراوە کە چۆن دەوریان لە سازکردنی مانگرتنەکەدا گێڕا.[٤١٣]

هەموو ئەمانە وایان لە کۆنەپەرستانی عیراق کرد زینندە بەچاڵ کردنی بزووتنەوەی کرێکاران بە ئەرکی سەرەکی ی ئەو کاتە دابنێن. هەر ئەمەیش هۆی مەنتیقی ی ئەو هێرشە فراوانەیە کە لە رۆژانی مانگرتنی کرێکارانی رێگای ئاسن و مانگرتنە گشتی یەکەی دژی «یاسای رەسمی شارەوانی یەکان»، کرایە سەر کرێکاران و رێکخراوە کانیان، بە تایبەتی ئەو هێرشەی میری لە پاش کۆتایی هاتنی مانگرتنەکە بەرپای کرد. هەر وەك لە کاتی خۆیدا باسمان کرد، رژێم بە چەندین شێوە هەوڵی دا دەست لە «کۆمەڵەی سنعاتکاران» بووەشێنێ. چونکە لە کۆمەڵەکانی دی زیاتر بە تەنگ مەسەلەکانی چینی کرێکارانەوە بوو. سەبارەت بە بەرگری لێ کردنیشیان، ئەم کۆمەڵەیە لە هەمووان چالاکانەتر ئیشی بۆ دەکرد. لە گەرمەی رۆژانی مانگرتنی گشتی یدا، هێرشی میری لە دژی کۆمەڵەی ناوبراو، لە هەموو کاتێك توندو تیژ تر بوو. کاتێکیش چەند لایەنێکی سەر بە رژێم توانی یان ویژدانی هەندێ ئەندامی کۆمەڵە بکڕن، لە روژی ٢١ی ئابی سالی ١٩٣١ دا و لەکاتی هەڵبژاردنی دەستەی بەڕیوەبەدا، ئەوانە ئاژاوەیەکیان نایەوەو

«ئەلقەزان» و هاوەڵە کانیان بەوە تاوانبار کرد، گوایە ساختە لە هەڵبژاردنەکەدا دەکەن.

ئەمەیشیان کردە بیانووی ئەوەی ئەرزوحال بدەن بەوەزارەتی ناوخـۆو داوای لێ بکەن کۆمەڵ دابخا، «چونکە بە پێچەوانەی یاساوەو بە شێوەیەك ئیش دەکا دژی پەرژەوەندی گشتی‌یە». وەزارەتی ناوبراویش ئەم ئەرزوحاڵەی کردە بەڵگەو دای بەسەر بارەگای کۆمەڵداو دایخست.[٤١٤] رۆژنامەی «الاخاء الوطني» دەربارەی داخستنی کۆمەڵەو راوەدونانی سەرۆکەکەی دەڵێ:

«.. میری بە بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی یاسایی بەدەستەوە بێ، کۆمەڵەی سنعاتکارانی داخست. کاتێکیش داوای لێ کرا هۆی لە کار خستنی کـۆمەڵەی ناوبراو بە خەڵکی رابگەیەنێ، هیچ شتێکی بە دەستەوە نەبوو بیکاتە بەهانە بۆ ئـەم بریـارەی. تا ئێستـایش‌راوە دووی باوەڕپێکـراوی کۆمـەڵەو هەنـدێ لە ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەرەکەی دەنێ‌و بە تۆمەتی جۆر بەجۆر تاوانباریان دەکاو رایان دەکێشێتە بەردەم دادگا، کەچی ئەوەندەی پێ ناچێ دادگا لەبەر بێ تـاوانی‌ی بەرەڵلایـان دەکا. بـە ڕاستی‌ی ئەم دەست وەشـاندنـەی میری لە کۆمەڵەیەکی ئەدەبی‌ی کارا، ئەوەندە کاریگەر بوو، کـرێکاران‌و پیشـەوەران‌و سنعاتکارانی بە تەواوی پەرەوازە کرد...»[٤١٥]

بەرامبەر بەم هەڵوێستەیش، ئەو رۆژنامانـەی سەر بـە میری بـوون، لە پیش هەموویانەوە رۆژنامەی «العراق» و «صدى العهد» کەوتنە بوختان کردن‌و تۆمەت هەڵبەستن دژی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»، لەهەمان کاتیش‌دا «محەممەد سالح ئەلقەزان»ی سەرۆکی کۆمەڵە کەلەو کاتەدا لەگەڵ دەستەیەك لە هاوڕێ‌یـانی گیرابوون، کەوتبووە بەر هێرشی تانەو تۆمەتی ناڕەوای ئەم رۆژنامانەو[٤١٦] بەوە تاوانبار دەکرا گوایە دەستی خستووەتە هەڵبژاردنەکەی دەستەی بەڕێوەبەری «کۆمەڵەی سنعاتکاران» ەوە.[٤١٧]

هەر لەو ماوەیەدا «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیکی عیراق» پەردەی لەسەر رووی‌راستـەقینەی خـۆی هەڵمـاڵی‌و بە گـەرمی‌ی پشتگیریی هـەنگاوەکـانی وەزارەتی ناوخۆی کـرد، بە تـایبەتی ئـەوەی کە پـەیوەنـدی بە «کـۆمەڵەی سنعاتکاران» ەوە هەبوو. ئەمیان کۆمەڵی ناوبراوی بەوە تاوانبار دەکرد گوایە توخنی سیاسەت کەوتووەو «بۆ مەبەستێك کە لەگەڵ ئامانجەکانی‌دا ناگونجێ» جووڵاوەتەوە. سوپاسی میریش دەکا کـە ئەو کـۆمەڵەی «لەکـارخستووە»[٤١٨] سەرۆکە تازەکەی «کۆمەڵەی میوە فرۆشان» یش هەمان ڕێگای ئەوی گرت‌و لە زۆر بۆنەدا هێرشی کردەسەر «کۆمەڵەی سنعاتکاران» و سەرکردەکانی. شێوەی دارشتنی ئەو باس‌و ووتارانەیش لە رووی زمانەوانی‌یەوە هێندە توندو تۆڵ بوون،

ئەوەیان دەگەیاند کەچەند دەستێك هەن بە دژی‌یەوە هەڵی دەسووڕێنن.[٤١٩]

هەر لەو کاتەدا یەك لە دوای یەك حوکمی ئەوانەیش درا کەبە شداری‌یان لە مانگرتنەکەدا کردبوو، بە تایبەتی ئەوەی « بەسرە ». زۆر جاریش دامودەزگای پۆلیس ئەو حوکمانەی « إستئناف » دەکرد کە دەرهەق بە نیشتمانپەروەران دەر کرابوون‌و داوای دەکرد حوکمی گرانترو قورستریان بەسەردا بسەپێنرێ.[٤٢٠]

لە هەمووی ترسناك‌تر ئەوەبوو، رژێم هەوڵی‌دا چینی کرێکار بخاتە ژێـر رکێفی خۆیەوە؛ بەوەی سەرکردایەتی‌یەکی نوێی لەو کەسانە بۆ دروست کرد کە بە شێوەی جۆر بە جۆر کڕیبوونی. دیارترینی ئەو کەسانەیش « عەبدولڕەزاق ئەلسامەڕائی» بوو کە کاتی خۆی ئەندامێکی چالاکی « کۆمەڵەی سنعاتکاران » بوو.[٤٢١] «ئەلسامەڕائی» کۆمەڵێکی نوێی بە ناوی «کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق» ەوە دامەزراند، تاوەکو بـە قسەی خـۆی جێگای « کـۆمەڵەی سنعـاتکاران » بگرێتەوەو « حکوومەتی خاوەن شکۆ » یش دەستبەجێ بڕیاری‌دا ماوەی ئـەو کۆمەڵە نوێیە بدرێ، چونکە « خاوەن شکۆ وا دروست بووە کرێکارانی خۆش بوێ‌و بەزەیی پێیان‌دا بێتەوە » وەك « ئەلسامەڕائی » وەسفی دەکا.[٤٢٢] دواییش دەرکـەوت فەرمـانبەرێکی وەزارەتی نـاوخۆ پـەیڕەوی نـاوخۆی « کـۆمەڵەی کرێکارانی عیراق » ی نووسیوە.[٤٢٣]

نۆبەرەی کاری « کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق » ئەوە بوو، لە رۆژی ٩ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣١ دا، یادداشتێکیان پێشکەش بە «خـاوەن شکۆ، باوکی کرێکاران» کرد و تێیدا بە گەرمی‌یەوە پشتگیـری داخستنی «کۆمـەڵەی سنعاتکاران» دەکەن.[٤٢٤] لە کۆتایی یادداشتەکە دا، «ئەلسامەڕائي» کە خۆی بە «نۆکەری ئەڵقە لە گوێی خاوەن شکۆ »[٤٢٥] دەزانێ، رووی دەم دەکاتە مەلیك فەیسەڵی یەکەم‌و دەڵێ:

«.. لەبەر ئەوەی هەر نەمامێك بەڕێزتان بەشداریی لە ناشتنی‌دا نەکەن نایەتە بەر، لە بەڕێزتان دەپاڕێینەوە لێمان قبوول بکەن ببنە سەرۆکی دەستەی سەرپەرشتی‌ی کردن[٤٢٦]، بە مەیش بەرگی شەرەف بە بالای ئەم کۆمەڵە دەبڕن‌و بۆ ئەوەی ـ ئەی باوکی هەموران ـ ئەو رێگایەمان بۆ رۆشن بکەنەوە کە لەسەری دەڕۆین‌و بـە هۆیـەوە کرێکـاران دەگـەیـەنینـە ریـزی کـرێکـارانی نـەتـەوە پێشکـەوتووەکـان‌و بۆ ئـەوەی دەستی یارمـەتیمان بـۆ درێژ بکـەن‌و ئێمەیش دەستگیـرۆیی کرێکـارە نـەداراکـان بکـەین. خـودا، وەك بـاوکێکی دڵسـۆزو رزگاریکەری نیشتمان ئێوەمان بۆ بهێڵێ.. ».[٤٢٧] شایانی باسە « ئەلسامەڕائی » بە

هەمان شێوەیش ڕووی دەمی دەکردە «نووری سەعید» وگەورە لێپرسروان.[٤٢٨]

هەر لەم کاتەدا کۆمپانیا بیانییەکان دەستیان کردەوە بە زوڵم و ستەم کردن لە کرێکارە عیراقییەکان. تەنها لە ماوەی دوو مانگدا «ئەیلوول و تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣١» کۆمپانیای نەوتی عیراق نزیکەی سەد کەسی عیراقی بەبیانووی ئەوەی شتێك پارەپاشەکەوت ئەکا، لەکار دەکرد. کەچی بە قەدەر ژمارەی دەکراوەکان خەڵکی بیانیی دامەزراند.[٤٢٩] تەنانەت دوای ئەو مێژووەیش، دەرکردنی بە ئارەزووی کۆمپانیای ناوبراو هەر بەردەوام بوو.[٤٣٠] لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن دەستبەرداری ٥٦ کرێکاری عیراقیی بوو. ئنجا فەرمانێکی دەرکردو بە پێی ئەو فەرمانە هەموو کارگەو بەشێکی سەر بەو بەڕێوەرایەتییە، مانگی ئیش کردن بە نیسبەت کرێکارە عیراقی یەکانەوە کرا بە ١٨ ڕۆژ و بە هەمان ڕێژەیش ڕۆژانەکانیان هێنرایە خوارەوە.[٤٣١]

سێ مانگی تری پێ نەچوو، بەڕێوەبەرایەتی ناوبراو دەستی لە نزیکەی ٢٠٠ کرێکاری تری عیراقی هەڵگرت و مانگی ئیشکردنی بانیسبەت ئەوانەی کە لەسەر ئیش ماون کرد بە ١٥ ڕۆژ.[٤٣٢] پێش ئەوەیش کە کرێکارانی ڕێگای ئاسن بەو هەنگاوە ناڕەوایە ئاشنا بن، بەڕێوەبەرایەتی ١٢٠ کرێکاری تری عیراقیی دەر کردو ڕۆژانەی ئەوانەیش کە لەسەر ئیش بەردەوام بوون بە نیسبەتی ١٢٫٥٪ هێنایە خوارەوە.[٤٣٣] دوو هەفتەی پێ نەچووو، بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن لیستەیەکی تری دەرکرد تێیدا ٤٠ دارتاش و ژمارەیەکی زۆر فیتەر و تۆرنەچی عیراقیی دەرکردو سیستەمێکی نوێیشی هێنایە گۆڕێ و بە پێی ئەوە، بۆی هەبوو چ کاتێك ویستی ئیش بە کرێکاران بکا، بێ ئەوەی زێدە کرێیان بداتێ.[٤٣٤]

وەنەبێ بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن هەر بەم کارە ناڕەوایانەوە، ڕاوەستابێ، بەڵکو لەگەڵ کرێکارە عیراقییەکاندا، بەجۆرێکی ئەوەندە ناشایستە دەجووڵایەوە هیچ نەریت و یاسایەك نەیدەگرتەوە. بەنموونە کرێکارێك لە کاتی ئیشدا لە سەر ستوونێك بەر بوو بووەوەو ماوەی سێ مانگی ڕەبەق لە ناو جێگەدا کەوت، کەچی پاش ئەو ماوەیە کە گەڕایەوە سەر ئیشەکەی بینی دەر کراوە.[٤٣٥]

وا پێ دەچێ هەڵس و کەوتی بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن وەك پەتایەك تووشی کۆمپانیاو کارگە ئەهلییەکانی تریش بووبێ؛ بە تایبەتی چونکە هەڵوێستی ناڕەوای کۆمپانیا بیانییەکان و زۆر بوونی بێکاریی وایان لە کرێکاران کرد

لەسایەی ناخۆشترین هەل‌و مەرجی ئیش کردن‌و بە کەمترین رۆژانە ئامادەی ئیش کردن بن. بۆیە شتێکی سەیر نی‌یە هەندێ دامەزراوەی ئەهلی رۆژی یازدە تا چواردە سەعات ئیشیان بە کرێکارەکانیان دەکرد.[٤٢٦] «چاپخانەی حکومەت» یش لای خۆیەوە، بەبیانووی کەم کردنەوەی ژمارەی کرێکارەکانی‌یەوە، دەستبەرداری چەند کرێکارێك بوو. کەچی «لەبەر زۆریی ئیش»[٤٢٧] زێدەکاری بە کرێکارەکانی تر دەکرد.

لەگەڵ هەموو ئەمانە، رۆژگارو تاقیکردنەوەی قورس‌و گران ئەوەندەی تر چینی کرێکارانی عیراق‌یان پتەوتر کرد و مەیدانی خەباتی چۆڵ نەکرد وەك دوژمنەکانی دەیان ویست‌و ئاواتیان پێ دەخواست. سەرەڕای ئەوەی کە میری بەردەوام بوو لەسەر گرتن‌و تۆقاندنی خەڵکی‌و یەك لەدوای یەك دەستی لەجەماوەر دەوەشاند، بەڵام پایتەخت‌و شارو ناوچەکانی تر، بوونە شانۆی خەباتی هوشیارانەی کرێکاران. سەرکردەکانی هەر دوو کۆمەڵەی لەکارخراوی «سنعاتکاران» و «هاریکاری سەرتاشان» و لەسەروو هەموویشیانەوە «ئەلقەزان» و «ئەلئەشتەری» بەردەوام چالاکی‌یان دەنواند؛ چەند جارێك پرۆتستۆیان دژی هەڵوێستی میری بەرامبەر بەو دوو کۆمەڵە پێشکەش کردو داوایان دەکرد سەرلە نوێ ماوەی ئیش‌کردنیان بدرێتەوە. لەو ماوەیەدا بە تەنها «ئەلقەزان» پێنج یادداشت زیاتری پێشکەش بە دام‌و دەزگا لێپرسراوەکان کرد و تێیاندا چاو نەترسانە رۆشنایی خستە سەر ئەو بارو زرووفە نالەبارەی وڵات تێیدا دەژی‌و کرێکاران بە دەستی‌یەوە دەناڵێنن.[٤٢٨] ئەم هەڵوێستە دڵسۆزانەیە وای لە کرێکاران‌و پیشەوەرە بچکۆلەکان کرد چ لە بەغداو چ لەدەرەوەی بەغدا، لە «ئەلقەزان» کۆببنەوەو لە هەموو بۆنەیەکدا بە گەرمی‌ی پشتگیریی هەڵوێستەکانی بکەن‌و نارەزایی خۆیان سەبارەت بە داخستنی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» دەرببرن‌و داوا بکەن ماوەی بدرێ سەر لەنوێ بکەوێتەوە ئیش کردن.[٤٢٩] راستی یەکەیشی ئەو کرێکارانەی داوایان لە رژێم‌کرد سەر لەنوی کۆمەڵەی ناوبراو بکرێتەوە، سەدان کەس زیاتر بوون.[٤٤٠] زۆر کرێکارو پیشەوەریش بەرەنگاری ئەو درۆو دەلەسانە بوونەوە کە رۆژنامەکانی سەر بە میری‌ر هەندێ خەڵکی بەکرێ گیراو دژی «ئەلقەزان» و کۆمەڵەکەی بڵاویان دەکردەوە. چونکە ئەم هێرشە نارەوایە لەوە بەولاوە کە ئامانجی «لەناوبردنی کرێکاران‌و وتێك شکاندنی راپەرینەکەیان بووە هیچ شتێکی‌تر نەبوو، وەك لە دەقاو دەقی ئەو یادداشتەدا نووسراوە کە دەستەیەك کرێکار لەم بارەیەوە پێشکەشیان کردووە.[٤٤١]

لە لایەکی تریشەوە هەندێ کۆمەڵە، بە تایبەتی هەر دوو کۆمەڵەی «کرێکارانی چاپخانەکانی عیراق» و «هاریکاری سەرتاشان» دوای ئەوەی ماوەیان

درا سەر لەنوێ بکەونەوە ئیش‌کردن، بەردەوام بوون لەسەر چالاکی‌ی کۆمەلایەتی‌و رۆشنبیریی خۆیان‌و بەکوڵ‌و دڵ بەرگری‌یان لە بەرژەوەندی کرێکاران‌و پیشەوەرە بچکۆلەکان دەکرد.[٤٤٢]

خەباتی کرێکاران‌و پیشەوەرە بچکۆلەکان لەو رۆژگارەدا کە زەبرو زەنگی میری گەیشتبووە ئەو پەڕی‌و سەرەنجام مانگرتنە گشتی‌یەکەی لێ رسکا، ئەو سنوورەی تێپەڕاند و چووە دۆخێکی ترەوەو لەسایەی‌دا راستەوخۆ کاری زۆر ئیجابی‌ی راپەڕێنرا و کەوتنە نارەزایی دەربڕین سەبارەت بە ژیانی ناهەمواریان. ماوەیەکی زۆر کەم دوای کۆتایی هێنان بە مانگرتنە گشتی‌یەکەی دژی رەسمی شارەوانی‌یەکان لە بەغداو شارەکانی تردا، سازکرا و پاش ئەوەی میری دەستی لە کرێکارە مانگرتووەکانی بەسرە وەشاند؛ کرێکاران‌و پیشەوەرانی «هەولێر» لە کۆتایی مانگی ئابی ساڵی ١٩٣١ دا، مانگرتنێکی لەو چەشنەیان ساز کرد و چەند رۆژێکی خایاند و دروشمی دژ بە یاسای رەسمی شارەوانی‌یەکان‌یان تێدا بەرز کردەوەو داوا کرا نرخی کارەبا کەم بکرێتەوەو پەیوەندی‌یان لەگەڵ هەموو ئەوانەیشدا پساند کە هەوڵی زیادکردنی نرخەکەیان دابوو. ئەمە جگە لەوەی هەڵوێستی خۆیان بەرامبەر ئەو فەرمانبەرانە ئاشکرا کرد کە «پلەوپایەی خۆیان بۆ ئەوە دەخەنە گەڕ یاری بە نانی میللەت بکەن». ئنجا دوو ئەرزوحالیان سەبارەت بە داخوازی‌یەکانیان پێشکەش بە لایەنە لێپرسراوەکان کرد، یەکەمیان پێنج سەد کەس‌و ئەوی تریان نزیکەی ٦٠٠ کەس پەنجەمۆریان کرد بوو.[٤٤٣]

وەنەبێ ئامانجی ئەو نارەزایی دەربڕینەیش بە تەنها لابردنی یاسای رەسمی شارەوانی‌یەکان بووبێ نەخێر. ئەوەتا لە کۆتایی مانگی تەممووزی ساڵی ١٩٣٢ دا کرێکارانی رێگای ئاسن سەبارەت بەوەی ٥ر١٢٪ ی رۆژانەیان کەم کرایەوە نارەزایی‌یان دەربڕی، چونکە وایان لێهاتبوو «نەیان دەتوانی بژین»[٤٤٤]. بێ‌ئیشەکانیش بەردەوام کۆدەبوونەوەو « لەناو خۆیان‌دا وتوویژیان لەسەر ئەو رێگایانە دەکرد کەبە هۆیەوە داخوازی‌یەکانیان دێتە دی.»[٤٤٥] پێ بە پێی ئەمانەیش هەرلەوماوەیەدا چەند مانگرتنێك روویان دا. لەرۆژی ٢١ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٢ دا شۆفیری ئۆتۆمبیلە گەورەکان مانیان گرت.[٤٤٦] دوای ئەوانە، شۆفیری تراکتۆرەکانی کۆمپانیای نەوتی عیراق لەسەر رێگای نێوان «بێجی» و «حەدیسە» مانیان گرت، چونکە «کۆمپانیای ناوبراو زوڵمی لێ دەکردن‌و شەووڕۆژ دەیچەوساندنەوە» هەندێکیشیان بە یەکجاریی وازیان لە ئیش هێناو «بێکاریی‌یان لەوە پێ چاکتر بوو کە کۆمپانیای نەوت بە سەریاندا سەپاندبووی».[٤٤٧]

بۆیە شتێکی سروشتی بوو کە ئەم هەڵوێستانە ببنە هۆی تێك شکانی ئەو پیلانانەی میری بە مەبەستی سەرکوت کردنی بزووتنەوەی کرێکاران دابووی.

ئەم تێ شکاندنەیش ئاشکراتر لە چارە نووسی ئەو ڕێکخراوانەدا ڕەنگی دایەوە کە دام و دەزگا لێپرسراوەکان و یستیان بە شێوەی جۆر بەجۆر بەسەر کرێکاراندا بیان سەپێنن. کاتێکیش دەرکەوت هەندێ کەسی ناو دەستەی بەڕێوەبەری «کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق» خەڵکی گومان لێکراون و ڕابوردوویەکی خراپیان هەیە و پێشتر بە تۆمەتی جیا جیا حوکم دراون[48] ئەندامەکانی یەك لە دوای یەك لێی هاتنەدەرەوەو وازیان دەهێنا. تەنانەت ئەوانەیش هەڵس و کەوتی کەسێکی وەك «عەبدولڕەززاق ئەلسامەڕائی» یان پێ قبوول نەدەکرا کە بە حوکمی سەرۆکایەتی کردنی کۆمەڵە، بە ڕاست و چەپدا یاری بە پارەو پوولی کۆمەڵە دەکرد؛ ئەوە بوو لە ماوەیەکی کەمدا، چوار کەسیان وازیان لە ئەندامێتی دەستەی بەڕێوەبەر و کۆمەڵەیش هێنا.[49] لەوەیش سەیرتر، ڕژێم خۆیشی ناچار بوو دەست بەسەر بارەگاکەدا بگرێ و چی نامەو نووسراوی تێدابوو بی پشکنێ و کەفالەت لە دووان لە سەرکردەکانی کە «عەبدولڕەزاق ئەلسامەڕائی» و «سەعید ئەلحەدداد» بوون، بستێنێ، بە تایبەتی دوای ئەوەی کە کاروکردەوەیان گەیشتە زادەیەك لە هەموو کۆڕو کۆمەڵێکی تایبەتی و گشتیدا باس هەر باسی ئەوان بوو.[50]

پاش ئەوەی لە نێوان دەستەی دامەزرێنەری «کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق» دا، «ناکۆکی زێفی سەند» و «شەڕو ئاژاوە زیادی کرد» دەیان کەس لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵە کە ژمارەیان ٣٥٠ کەس بوو،[51] ئەرزوحاڵێکیان لە ڕۆژی ١٨ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٢ دا، پێشکەش بە وەزیری ناوخۆ کرد، تێیدا داوا دەکەن کۆمەڵەی ناوبراو دابخرێ و لەبەر ئەوەی «بۆ پەرژەوەندی گشتی ی کار ناکا» و چونکە «بۆ ئەوە دروست بووە خزمەتی چەند کەسێ بکا، کە هەندێکیان نەك هەر کرێکار نین بەڵکو ڕابوردوویەکی خراپیشیان هەیە...». سەبارەت بەم ڕاستی یان داوایان کرد ئیجازەکەی لێ وەربگیرێتەوە. ڕۆژی ١٦ ی شوبات ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەکانی کۆمەڵە کۆبوونەوەو چوار بڕیاریان دەرکرد. یەکەم: داوای داخستنی کۆمەڵە بکەن. دووەم: چی کەل و پەلی هەیە، یان بدرێ بە کۆمەڵەی سنعاتکاران یاخود بە یەکەم کۆمەڵەی کرێکاران کە لەمە و دوا دادەمەزرێ. سێیەم: دەسەڵات بدرێ بە «محەممەد سالح ئەلقەزاز» ئەو کەل و پەلانە وەربگرێ. چوارەم پشتگیری ئەو داخوزیانە بکا کە کرێکاران پێشکەش بە دام و دەزگا لێپرسراوەکانی دەکەن، سەبارەت بە ڕێکەپێدانی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»، چونکە «خزمەتێکی گەورەی چینی کرێکارانی کردووەو بە تەواوی بەرگری لە مافەکانیان دەکا». ئەمانە بەیاننامەیەکیان بۆ هەموو « ئەندامانی کۆمەڵە و ڕای گشتی ی » دەرکردو تێیدا ئەو بڕیارانەیان نووسی یەوە.[52]

هەرچی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك» بوو، کرێکاران بە جۆرێکی‌تر بڕیاری چارەنووسیان‌دا. پاش ئەوەی دەرکەوت هەموو ئەو هەوڵ‌و تەقەللایەی بۆ ڕێگە پێدانی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» درا، بێ ئەنجامەو سەرەڕای ئەوەیش کە «نووری سەعید» گفتی دابوو بە پیر داوای کرێکارانەوە بچێ،[٤٥٣] دەڵێن سەرەڕای ئەمانە «ئەلقەزان» بڕیاری دا ئەو کۆمەڵەیە بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. ئەگەرچی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك» لە چەند هەڵوێستێکی‌دا[٤٥٤] و لە ڕووی جۆری ئەندامەکانی‌یەوە لەگەڵ «کۆمەڵەی سنعاتکاران» دا جیاوازیی هەبوو، بەلام بە پێی نەخشەیەکی دیاری کراو، ژمارەیەکی باشی کرێکاران بوونە ئەندامی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك»، کاتێکیش لە ناوەڕاستی مانگی نیسانی ساڵی ١٩٣٢ دا، هەڵبژاردنی نوێی دەستەی بەڕێوەبەر دەستی پێ‌کرد، «ئەلقەزان» لیستەیەکی سەربەخۆی دابەزاند بریتی بوو لە خۆی‌و «سەلیم ئەحمەد»[٤٥٥] و «محەممەد عەلی ئەحمەد» و «سەلمان ئەلشەیخ ناسر» و «عەبدولڕەحمان ئەلجیدە» و «عەبدولوەهاب ئەلسەعید» و «حسەین موحی‌ی» و «ئەلسەیید عەبدولەجید» و « سەعید عەبدولڕەزاق ». ئەنجامیش زۆربەی هەرە زۆری دەنگەکانیان وەرگرت.[٤٥٦] لە ڕۆژی ٢٥ ی نیسان‌دا دەستەی بەڕێوەبەری نوێ، بە گشتی‌ی «محەممەد سالح ئەلقەزان» یان بەسەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك» هەڵبژارد.[٤٥٧]

دوای ئەوەی ئەم هەنگاوە پڕ مەغزایە سەرکەوتنی بە دەست هێنا، «ئەلقەزان» و هاوەڵەکانی ویستیان ئەو بڕیارەی میری بەسەر بکەنەوە کە «کۆمەڵەی سنعاتکاران» ی پێ لە کاز خستبوو. ئەوەبوو لە ١١ ی ئایاردا بە ناوی «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیك» ەوە، بەیاننامەیەکیان دەرکرد، هەر دوو کۆمەڵەکەیان کرد بەیەك ناوی «یەکێتی‌ی کرێکارانی عیراق» یان لێنا.[٤٥٨]

لەگەڵ ئەوەیش‌دا کە وەزارەتی ناوخۆ بەرهەڵستی ئەم بڕیارەی کردو کۆمەڵەیش وەڵامی خۆی دایەوە[٤٥٩]، مەسەلەی یەکگرتنی هەردوو کۆمەڵەوەك خۆی مایەوە، بەلام «یەکێتی‌ی کرێکاران» دەستبەجێ کەوتە خۆ و جموجوڵێکی ئەوەندە فراوانی نواند، هیچی لە چالاکی‌یەکانی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» کەمتر نەبوو. سەرەتا داوای لە میری کرد یاسایەکی تایبەتی بۆ پاراستنی کرێکاری عیراقی دابنرێ. ئنجا دەستی کرد بە ناونووس کردنی کرێکارە بێ ئیشەکان‌و پەیوەندیشی بە کۆمپانیاو دامەزراوەجۆر بەجۆرەکانەوە کرد تاوەکو ئیشیان بداتێ‌و دایان بمەزرێنێ. هەروەها هەڵوێستی ناڕەوای کۆمپانیا بیانی‌یەکانی سەبارەت بە کرێکارە عیراقی‌یەکان یەکالا کردەوە. پاشان هەموو تواناى خستە کار بۆ ئەوەی خزمەتگوزاری تەندروستی‌یان بۆ دابین بکاو باری ڕۆشنبیری‌یان بەرەو پێشەوە ببا. پەیوەندی‌یەکی پتەوی لەگەڵ کۆمەڵەکانی تریش‌دا بەست.

ئەمە جگە لە زۆر کارو باری‌تر کە بە هەموویان کارێکیان کرد سەر لەنوێ دەنگی کرێکاری عیراقی ببیسترێ.[60]

لەبەر ئەوە شتێکی سرووشتی بوو کـرێکارو پیشـەوەرە بچکۆلەکـان لە دەوری ئەم کۆمەڵە تازەیە گرد ببنەوەو لە ماوەی چەند رۆژێکدا چی تۆکمەچی‌و تۆپنەچی و پایسکلچی هەیە، لە کۆمەڵی ناوبراودا بوون بە ئەندام. دوای ماوەیەك «کۆمەڵەی شوفێرە عیراقی‌یەکان» یش بە مەبەستی «یەکخستنی ریزی کرێکاران و هێنانەدی بەرەیەکی بە هێزی ئەوتۆ لە بەردەم هەموو کۆسپ‌و تەگەرەیەکدا خۆی رابگرێ‌و لە پێنـاوی ئامـانج‌و ئـاواتەکـانی کرێکـاران‌دا»، وەك لە دەقی بڕیارەکەیان‌دا نووسراوە،[61] تێکەڵ بەم کۆمەڵە تازەیە بوو.

هـەروەك چاوەڕوان دەکـرا، رژێم لەسەر هـەمان ئـەو شێوەیـەی کە لەگـەڵ «کۆمەڵەی سنعاتکاران» دا بەکاری هێنـا، کەوتـە بیانـووگرتن بـە «یەکێتی‌ی کرێکاران»[62] هەرچۆنێك بێ دامەزراندنی «یەکێتی‌ی کرێکاران» و هەڵوێستی رژێم بەرامبەر بەو یەکێتی‌یەو زۆر مەسەلەی تریش کە پێشتر قسەمان لەسەر کردن، ئەوە دەگەیەنن کە لەگەڵ کۆتایی هاتنی ئینتدابدا چینی کرێکاران بووە هێزێکی کۆمەلایەتی ئەوتۆ لە سەرانسەری وولاتدا جێگاو رێگای خۆی دیار بوو. بۆیە هەرگیز لە خۆڕا نەبوو کە مەلیك فەیسەلی یەکەم بۆ یەکەمین جار لە مێژووی عیراق‌دا بەشێکی گرنگی لە دوا ووتاری عەرشی سەردەمی ئینتیداب، لە بەردەم پەرلەمان‌دا بۆ مەسەلەی کرێکاران تەرخان کرد. ئەوەتا دەڵێ:

«.. ئەم حکوومەتەمان بە تەنگ باری کۆمەلایەتی کرێکارانیشەوە هاتووەو بۆ ئەم مەبەستە وەفدێکی نارد[63] بۆ ژنێف تاوەکو سەر لە بیروێ کـرێکارانی دەوڵەتان بداو لە داهاتوویش‌دا یاسایەك بۆ پاراستنی مافی کـرێکاران و بـەرز کردنەوەی باری ماددی‌و ئەدەبی‌یان دادەنێ؛ هیوایشی ئەوەیە ئەم لایەحەیەو هی تریش کە پەیوەندی‌یان بە چاککردنی باری ئابوری‌و دارایی‌و کۆمەلایەتی وولاتەوە هەیە لە داهاتوودا بخرێتە بەر دەستتان.»[64]

ئەم ئاڵ‌و گۆڕەی بە سەر چینی کرێکارانی عیراق‌دا هات، باری سەرنجی هێزە سیاسی‌یەکانی عیراقی بەلای خۆی‌دا راکێشاو هەر یەکەیشیان بـە پێی پەرژەوەندی وتێ‌ڕوانینی چینایەتی‌یان، هەڵوێستی جیا جیایان نیشان‌دا.

هەڵوێستی هێزە سیاسی‌یەکان بەرامبەر بە چینی کرێکارانی عیراق

ئەو دەستەو تاقمانەی لە عیراق دا جڵەوی حوکمڕانی‌یان کەوتە دەست،

لەسەرەتاوە بەرامبەر بە چینی کرێکاران و بزووتنەوەکەیان، هەڵوێستی دژایەتی کردن، یان پشت گوێ خستنی تەواویان گرتبووە بەر.[465] ئەوانە هەر زوو هەستیان بە باری گرانی ئەو کرێکارانە کرد کە «ئەگەر زوڵمیان لێ بکرێ کەس گوێیان لێ ناگرێ» بەلام ئەو زوڵمەیش لەبەر ئەوەیە «لە ئیش و کاردا زۆر دڵ رەقن و بەرۆژانەیەکی ئەوەندە زۆر ئیش دەکەن لە ووزەی خەڵکیدا نییە، نەشتێك هەیە سڵی لێ بکەنەوەو نە خۆیشیان هۆشێك دێننەوە بە بەریاندا» وەك رۆژنامەی «العراق» ی زمانی حاڵی حکوومەت نووسیبووی.[466] سەرکردایەتی کرێکارانیش، پاش ئەوەی چەند جارێك بەرووی دەسەلاتداراندا تەقییەوەو زۆر حەقیقەتی چەسپاوی سەبارەت بە هەڵس و کەوتی رژێم بۆ دەرکەوت، ئەوجا وردە وردە باوەڕی پێی نەما. چونکە ئەو سەرکردایەتییە لە گەرمەی رۆژانی بزووتنەوەی کرێکاران و کۆتایی هاتنی ئینتیدابیشدا رێ نومایی بیروڕای تیوریستەکانی رژێمیان دەکرد، وەك «توفیق ئەلسەمعانی» کە سەرنووسەری رۆژنامەی «صدیٰ العهد» زمانی حاڵی «نووری سەعید» و سیستەمەکەی بوو.[467]

زۆر نموونەیش لەبەر دەستدان بە ئاشکرا هەڵوێستی توێژە کۆمەلایەتییە بالاکانمان بەرامبەر بزووتنەوەو مانگرتنی کرێکاران و پیشەوەران بۆ دەر دەخەن، بە تایبەتی لەو رۆژانەدا کە مانگرتنە گشتییەکەی دژی «یاسای رەسمی شارەوانییەکان» ساز کرا. یەکێك لە رۆژنامەکانی سەر بە میری، ئەو مانگرتنە بە «لادان»[468] لە قەڵەم دەدا؛ یەکێکی تریشیان وای دادەنێ «سووکایەتییە بە بیری مرۆڤایەتی»[469]، هەندێ لە ئەندامانی پەرلەمانیش ئەو زەبرووزەنگەی رژێم لەگەڵ مانگرتووەکاندا بە کاری هێنا بە «نەرمیی و بەزەیی پیاهاتنەوە» دەزانن، چونکە بەڕای ئەوان «هیچ هۆیەکی ماقووڵی نەبووە». لەبەر ئەوە داوایان دەکرد بە توندی «لەو دەستە ناپاکانە بدرێ کە یاری بە ئەمن و ئاسایش دەکەن»[470]. هەر لەو کاتەدا دەستەیەك «ئەشراف و پیاو ماقوول و خاوەن موڵکی بەسرە» نامەیەکیان بۆ «نووری سەعید» ی سەرۆك وەزیران نارد، تێیدا بە گەرمیی ستایشی «دام و دەزگای ئیداریی و موتسەریف و پۆلیسی بەسرە دەکەن» و لایان وایە ئەو هەنگاوانەی ئەم دام و دەزگایانە ناویانە «شایانی هەموو سوپاس و ستایشێکە» چونکە بوونە هۆی ئەوەی «نەهێڵن» ئەم ئاژاوەیە تەشەنە بکا وەك لە نامەکەیاندا نووسیویانە.[471]

کاتێکیش ئەم هەڵوێستەمان باشتر بۆ روون دەبێتەوە کەبەوردیی سەرنجی سیاسەتی ئەپۆزیسیۆنی ئەو کاتە بدەین بەرامبەر بە چینی کرێکاران و

مانگرتنەکانیان ، بێ گومان مانگرتنی کرێکاران بە نیسبەت ئەپۆزیسیۆنـەوە کە جڵەوی فـەرمانـڕەوایی بەدەستــەوە نەبـوو، مەغـزاو مەبـەستێکی گـەورەی دەگەیاند. بەلام هەر ئەو ئەپۆزیسیۆنە کە خۆی دەچووە سەر حوکم و وەزارەتی پێك دەهێنا، ئەوەندەی تۆزێك مەسەلەی کرێکارانی بەلاوە مەبـەست نەبـوو. تەنانەت لەو کاتانەیشدا کە جڵەوی فەرمانڕەوایی بە دەستەوە نەبوو بـەلای خۆیەوە پشتگیریی هەندێ رووداوی دەکرد، نەیدەتوانی کارێك بکا جێ پێی ئەو وەزارەتە شلۆق ببێ، وەك لە نیشان دانێکی خێرای هەندێ هەڵوێستیاندا بۆمان دەر دەکەوێ.

با لە حزبە ئەپۆزیسیۆنەکانی سەردەمی ئینتیدابەوە دەست پێ بکەین. کام حزب لەوانە لە هەمووان زیاتر پێی دادەگرت و توندو تیژ تر بوو، پەیڕەوەکەی توخنی مەسەلەی کرێکاران نەدەکەوت، کەلە سالانی بیستەوە خـۆی بەسـەر کـۆمەڵدا سـەپانـدبوو.[٤٧٢] مـەسەلەی کـرێکانیش هـەر ئـەوەنـدە کـاری لە ئەپۆزیسیۆن دەکرد کە لەبواری سیاسیداو بۆ ماوەیەکی کورت رەنگی دەدایەوە، وەکوتر ئەو مەسەلانە بە هیچ شێوەیەك ئـامانجی سـتـراتیژیی ئـەپۆزیسیـۆن نەبوون. لەبەر ئەوەشتێکی سەیر نییە رۆژنامەکانی حزبی «الاخاء الوطني» کە بریتی بوون لە «الاخاء الوطني» و «نداء الشعب» و «الأخبار» لەو رۆژانەدا کە گەرمەی بزووتنەوەی کرێکاران بوو، گۆشـەیەکیـان بۆ مـەسەلەی کـرێکاران تەرخان نەکردبوو، وەك چۆن گۆشەی جیا جیایان بۆ هەندێ مـەسەلە ئـامادە کردبوو لە چاو مەسەلەی کرێکاراندا بایەخێکی ئەوتـۆیان نـەبوو، لە بـابەتی «کیژان و خانمان»[٤٧٣] و «کاروباری قوتابیان» و «شیعرو بەیان» و «ئەدەب وژیان» و «مێژوو» و لەو بابەتانە. ئەمە لە کاتێکدا هەندێ لە رۆژنامەکانی ئەو حزبە بە شەش لاپەرە دەر چوون، کەچی زۆربەی رۆژنامەکانیتر چوار لاپەڕەیی بوون. راستییەکەیشی رۆژنامەکانی حزبی « الاخاء الوطني» وەك هەموو رۆژنامە بێ لایەنەکان و تەنانەت ئەوانەیشی کە سەر بەمیری بوون، لەو دەنگو باسانە زیاتر کە لە کۆمەڵەکانەوەو بە تایبەتی لە «کۆمەڵەی سنعاتکاران» ەوە بۆی دەچوو، هیچ شتێکیان سەبارەت بە کرێکاران و مەسەلە رەواکانیان بلاو نەکردەوە. ئەوەیشی کەلەم بوارەدا مەغزایەکی تایبەتی هەیە، ئەوەیە بە تەنها رۆژنـامەی «العـالم العربي» لە تێکڕای رۆژنامەی حزبە سیاسییەکـان ولەپێش هەمـوویشیانـەوە، حزبەکانی ئەپۆزیسیۆن، زیاتر بایەخی بەمەسەلەی کرێکاران دەدا.

لەمەوە بۆمان دەر دەكەوێ بۆچی هێزە سیاسی یەكانی ئەپۆزیسیۆن لە كاتی مانگـرتنەكـانی كـرێكـارانی رێگـای ئـاسن‌دا هـەڵوێستێكی ئـەوەنـدە دڵسۆزانەیان لە دژی دام‌و دەزگایەكی بیانی نیشان نەدا كە بە ئارەزووی خۆی‌و بە بەرچاوی جەماوەرەوە یاری بە چارەنووسیان دەكرد.[٤٧٤] ئەمە هەمووی لە كاتێك‌دا كە سەركردایەتی كرێكاران چەندین بانگەوازی ئاڕاستەی ئـەو هێزە سیاسی یانە كرد.[٤٧٥] بە نموونە: رۆژنامەی «نداء الشعب» لە رۆژانی مانگرتنی یـەكەمی كـرێكارانی رێگـای ئاسن‌دا چ لەسـەرووتـارو چ لە شـوێنی تـردا، ووشەیەكی دەربارەی رووداوەكانی مانگرتنە نەنووسی؛ كەچی هەر لەو رۆژانەدا زنجیرەیەك ووتاری بە بۆنەی دراوی عیـراقی لە «روپیە» وە بـۆ «دینار» بـڵاو كردەوە.[٤٧٦] تەنانەت هـەڵوێستی سیاسـەتمەدارێكی لیبـرایی وەك «جەعفـەر ئەبولتمەن» كە بە خاوەنی هەڵوێستی نیشتمانپەروەرانە ناسراوەو «ئـەلقەزاز» هەمیشە لە سەركردەكانی‌تر جیای دەكاتەوە، جیاوازی‌یـەكی ئەوتـۆی لەگەڵ ئەوانی‌تردا نەبوو.[٤٧٧]

بەلام كاتێك هێزەكانی ئەپۆزیسیۆن هەستیان كرد مانگرتنی گشتی‌ی دژی «یاسای رەسمی شارەوانی یەكان» دەتوانێ جێ پێ‌ی حكوومەتەكەی «نووری سەعید» شلۆق بكا، زۆر بە گەرمی یەوە هاتنە مەیدان‌و هەوڵیان‌دا بزووتنەوەی كرێكاران بەو شێوەیە بجووڵێنن خزمەتی مەبەستە سیاسی یەكانیان بكاو بەس. ئەوەبوو رۆژنامەكانیان بایەخێكی لە ئـەندازە بـەدەریان بـەم مەسـەلەیە داو زنجیـزەیەك ووتـاری ئـاگـرین‌یـان بـە نیـازی وررووژانـدنی خـەڵكی‌ی دژی وەزارەتەكەی ئەو كاتە بڵاوكردەوە.[٤٧٨] دەزگاكـانی راگەیـاندنیش بـە هەمـوو توانایانەوە هەوڵیان‌دا هەڵوێستی هێزەكـانی ئەپـۆزیسێۆن ئـاشكرا بكـەن كە «دەیانویست بە هۆی مانگرتنەكەوە خۆیان بگەیەننە كورسی فەرمانڕەوایی وهیچی تر...».[٤٧٩]

كە سەركردەكانی ئەپۆزیسیۆن لەوە تێ گەیشتن جەماوەری كرێكاران‌و پیشەوەرە بچكۆلەكان چ هێزێكیان لە خۆیان‌دا حەشار داوە ، هەوڵیان‌دا دەست بەسەر ئەو كۆمەڵانەدا بگرن كە لە پێناوی كرێكاران‌و پیشەوەران‌و بەناویانەوە دروست بوون . بە رادەیەك حاڵ گەیشتە ئـەوەی « یاسـین ئەلهـاشمی » ی سەرۆكی حزبی « الاخاء الوطنی » داوای لە « ئەلقـەزاز » كرد « كـۆمەڵەی سنعاتكاران » بكاتە لقێكی حزبەكەی‌و بە پێ‌ی ئەم نەخشەیە كۆمەڵەی ناوبراو

دەبووە ئامرازێکی کاریگەر بە دەست ئەپۆزیسیۆنەوە[180] .

لێرەدا پێویستە ئەم هەڵوێستە ناوەختانەی ئەپۆزیسیون لە سنووری راستەقینەی خۆیاندا هەڵبسەنگێنین و لەو حەقیقەتەیش تێ بگەین کە هەموو ئەوانە لە چوار چێوەی ململانەی سیاسی تیپەریان نەدەکردو مەبەستو ئامانجیشیان بە تەنها گەیشتن بوو بە کورسی وەزارەت . شایانی باسە زۆر خەڵکی لایەنگری « نووری سەعید » هەر یەکە لای خۆیەوە هەوڵیدا سوود لە رووداوەکانی مانگرتنی گشتی ی دژ بە « یاسای رەسمی شارەوانی یەکان » وەربگرن و لە پێناوی سوودی تایبەتی ودەستکەوتی گەورەتردا ، ئەوانی تر بەد ناو بکەن . ئەوانەیش پێ بەپێی هێزەکانی ئەپۆزیسیۆن زۆر شتی راستیان دەووت ، بەلام لە پێناوی ناراستی ی دا . نەك هەر ئەوەیش بەڵکو هەولیاندا « نووری سەعید » بێ تاوان دەربکەن و چی رووی داوە بیخەنە ئەستۆی « موزاحیم ئەلپاچەچی » کە وەزیری ناوخۆی حکوومەتەکەی بوو ، بە مەرجێك لە خراپترین حاڵدا ناوبراو ئەوەندەی « نووری سەعید » بەرپرسیاری رووداوەکان نەبوو.[181] « نووری سەعید » خۆی سەرپەرشتی ی دارشتن و دانانی لایەحەی « یاسای رەسمی شارەوانی یەکان » ی کردو لە کۆبوونەوەیەکی پەرلەمان داو لەو مشتومڕەدا کە لەسەر یاسای باس کراو بەرپا بوو ، زۆر بەگەرمی یەوە بەرگریی لە هەموو ماددەکانی ئەو یاسایە کرد.[182] ئەمە جگە لەوەی سەیرترین شتێك کە رژێم لە رۆژانی مانگرتنەکەدا دژی دانیشتووانی « بەسرە » پەنای وەبەر نا « مەبەستمان ئیش کردنە بە یاسای داوای عەشایەری » بە فەرمانی راستەوخۆی « نووری سەعید » بوو ، دوای ئەوەی لە دەرەوەی وڵات گەرایەوە[183] .

چاکترین پێوانە بۆ هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی ئەپۆزیسیون بەرامبەر بزووتنەوەی کریکاران و ئەو مانگرتنانەی لە دوو ساڵی دوایی سەردەمی ئینتیدابدا روویاندا ، ئەو هەڵوێستانەیە دەرهەق مەسەلەی زەحمەتکێشان نیشانیان داوە ، جا چ پێش چوونە سەرخوکمیان بێ و چ دوای کۆتایی هاتنی ئینتیداب . بەر لە هەموو شتێك دەبێ ئەوە بزانین کە رۆڵی حزبی « الاخاء الوطني » لە دانانی بەردی بناغەی « یاسای رەسمی شارەوانی یەکان » دا هیچی لە لایەنەکانی تر کەمتر نەبووە . چونکە دەنگو باسی ئەو یاسایە لە ساڵی « ١٩٢٦ » ەوە لە ناو پەرلەماندا لە گۆڕێ بووەو مشتومڕ قسەی زۆری لەسەر کراوە . « یاسین ئەلهاشمی » و « رەشید عالی ئەلگەیلانی » و

« حیکمەت سولەیمان » و خەڵکی تریش هەر یەکەیان بە شێکی بنچینەیی یاساکەیان دارشت[٤٨٤] . ساڵێکیشی پێ نەچوو لایەحەی ئەو یاسایە بۆ یەکەمجار وبەشێوەیەك پێشکەش پەرلەمان کرا [لە رووی سەپاندنی باجەوە لە بەیاننامەکەی بلفور ـ ی سەر دەمی ئینتیداب .ك .م ـ قورس‌ترو گرانتربوو] بێ ئەوەی « رەشید عالی ئەلگەیلانی » کە وەزیری ناوخۆو « یاسین ئەلهاشمی » ی کە نەك هەر وەزیری دارایی بەڵکو جێگری سەرۆك وەزیرانیش بوو ، بەرهەڵستی ی بکەن .[٤٨٥] یەکێك لەوانە هەنگاوێکی ئەوتۆیان نەنا بۆ ئەوەی لە کۆمپانیا بیانی یەکان‌دا رێگا لە دامەزراندنی خەڵکی بێگانە بگرن ، بە تایبەتی ئەم مەسەلەیە لەناو کرێکارو فەرمانبەرە عیراقی یەکان‌دا بوو بووە گرێ کوێرەی هەموو گیروگرفتێك . بە پێچەوانەوە یەکێك لە سەرکردەکانی ئەپۆزیسیۆن لەکاتی خۆی‌دا قەواڵەیەکی مۆر کردو بە پێ ی ئەو قەواڵەیە رێگای‌دا پتر لە ١٥٠ کەسی بیانی بە یەکجار دابمەزرێنرێ[٤٨٦] کاتێکیش حزبی « الاخاء الوطني » جڵەوی فەرمانرەوایی گرتەوە دەست ، هەڵوێستیان بەرامبەر بە زەحمەتکێشان گۆرانێکی بەسەردا نەهات ، ئەوەندە نەبێ گەرەکیان بوو ئەوانە پاڵپشتێکی بێ ئاگا بن‌و بە هۆیانەوە شوێن پێ ی خۆیان قایم بکەن‌و جێ بە خەڵکی‌تر شلۆق بکەن . ئەوەتا دوای چوار ساڵ بەسەر مانگرتنە گشتی یەکەی دژ بە « یاسای رەسمی شارەوانی یەکان » دا « رەشید عالی ئەلگەیلانی » لە بەردەم پەرلەمان‌دا ، بێ سێ‌ودوو کردن دەڵێ : « ...لەم وڵاتەدا گیروگرفت یان کێشەی کرێکاران لە گۆرێ نی یە ، چونکە زۆربەی دانیشتووانی جووتیارن » .[٤٨٧]

گومانی تێدا نی یە کە ئەم هەڵوێستانە بەر لە هەموو شتێك رەنگدانەوەی ئایدۆلۆژیای چینێك بوون کە خاوەنی پەرژەوەندیی‌و هەڵسەنگاندن‌و بۆچوونی تایبەتی خۆیەتی . لێرەدا رەنگە ئەوەندە بەس بێ کە یەکێکی وەك « یاسین ئەلهاشمی » لە گەرمەی ململانەی کرێکاران‌و کۆتایی هاتنی سەردەمی ئینتیداب‌دا بە تاقی تەنها ئیمتیازی پیشەسازیی چیمەنتۆ دروستکردنی لە سەرانسەری عیراق‌دا وەرگرت .[٤٨٨] ئەنجومەنی بەرێوەبەرایەتی یەکەم کارگەی ئەهلی ی چیکەنە کردنی لۆکە لە عیراق‌دا ، بریتی بوو لە ژمارەیەك سیاسەتمەداری ناوداری ئەوسای وڵات .[٤٨٩] دەبێ ئەوەیشمان لەیاد نەچێ کە ئەو بزووتنەوانەی لەبابەتی مانگرتنە گشتی یەکەی دژ بە یاسای رەسمی شارەوانی یەکان‌و « مقاطعة » کردنی کۆمپانیای کارەبای ساڵی ١٩٣٣ بوون ، تەواو لەگەڵ پەرژەوەندی ئابوری چینی بۆرژوای تازە پێ گەیشتوودا

دەگونجان .[٤٩٠] بۆیە قسەکەی « موزاحیم ئەلپاچەچی » لە بارەی رووداوەکانی ئەو مانگرتنەوە لەجێی خۆی دایە ، ئەوەتا دەڵێ : « ئەوانەی پاڵیان بە پیشەوەرو سنعاتکارانەوە ناو هانیان دان مان بگرن بازرگانەکان بوون » .[٤٩١] لە چاو پێکەوتنێکدا لەگەڵ « محەمەد سالح ئەلقەزاز » ئەوەی دووبارە کردەوە کە باشتر وابوو لە رۆژانی مانگرتنەکەی دواییدا تەنیا پێ لەسەر ئەوە دابگرن ئەو باجانەیان لەسەر لاببرێ کە پەیوەندی راستەو خۆیان بە پەرژەوەندی زەحمەتکێشانەوە هەبوو[٤٩٢] .

وەنەبێ هەڵوێستی تاقمە رادیکاڵیەکەی ناو چینی بۆرژوای نیشتمانیی کە کەرتێکی بەهێزی ئەپۆزیسیۆنی پێك دەهێنا ، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ هەڵوێستی توێژەکانی تری ئەو چینەدا هەبووبێ . ئەمە لە کاتێکدا چ کرێکاران و چ پیشەوەران هیوایەکی گەورەیان بەم تاقمەو بە تایبەتی بە شەخسی « جەعفەر ئەبولتمەن » هەبوو . هەروەها بە رێکەوتیش نەبوو کە « ئەلقەزاز » لە هەموو کەس زیاتر متمانەی پێ دەکردو هەوڵی دەدا بۆ هەموو بڕیارێکی گرنگ پرس و راوێژی پێ بکاو[٤٩٣] مانگرتووەکانیش لە رۆژانی مانگرتنەکەدا لەماڵەوە سەریان لێ دەدا[٤٩٤] . لەگەڵ ئەوەیشدا کە « ئەبولتمەن » لەچاو خەڵکیتردا هەڵوێستی ئازایانەو دڵسۆزانەتری سەبارەت بە کرێکاران و پیشەوەرە بچکۆلەکان نواند .[٤٩٥] بەلام هەموو ئەو هەڵوێستانەی هێشتا لە ئاستی گرنگیی رووداوەکاندا نەبوون .

رۆژنامەی « الاستقلال » یش کە دەتوانرێ بە زمانی حاڵی ئەم تاقمە دابنرێ ، دەرهەق بە مەسەلەی کرێکاران هیچ هەڵوێستێکی جیاوازی لەگەڵ رۆژنامەکانی تری ئەپۆزیسیوندا نەبوو . ئەویش لە گەرمەی بزووتنەوەی کرێکاراندا گۆشەیەکی سەربەخۆی بۆ گیروگرفت و شکایەتی کرێکاران تەرخان نەکردو لەو دەنگوباسانە زیاتر کە لە کۆمەڵەکانەوە بۆی دەچوو شتێکی دی بڵاو نەدەکردەوە . جاری وایش هەبوو ئەو هەواڵانەی لە رۆژنامەکانی تر کورتتریش بڵاو دەکردەوە . کەچی بایەخێکی گەورەی بە « کاروباری قوتابیان »[٤٩٦] و مەسەلەی ئافرەتان دەداو تەنانەت گۆشەیەکی هەمیشەیی بۆ تەرخان کردو هەندێ جار باسی « شێوەکانی خۆجوانکردن » و « لە پێناوی جوانیدا » وشتی لەو بابەتەی تێدا بڵاو دەکرایەوە[٤٩٧]

جا بۆ ئەوەی رۆشنایییەکی بەهێزتر ئاراستەی هەڵوێستی تاقمە رادیکاڵیەکەی بۆرژوای نیشتمانیی بکەین بەرامبەر بە مەسەلەی کرێکاران ، ئەو قسانە بە نموونە دەهێنینەوە کە شاعیری نیشتمانپەروەر « مەعرووف

ئەلرەساق » سەبارەت بە دانانی یاسایەکی تایبەت بە کارو کرێکـارانی عیراق کردی . ئەو یاسایەی کە بەر لە قسەکانی « ئەلرەساق » بوو بـووە دروشمی ناوەندیی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق . ئەوەتا ناوبراو سالی ۱۹۳۵ لە بەردەم پەرلەمان‌دا دەلیّ : « .. لەبەر ئەوەی هەرچی پیشەسازیی هەیە لە دەرەوە بۆمان دیّ ، وولاتی ئیّمە وولاتیّکی پیشەسازیی نی‌یەو کشتوکالی‌یە . هەروەها کارگەو کارخانەیەکیَ ئەوەندە زۆری تیّدا نی‌یە هەزاران کرێکار ئیشیان تیا بکەن . ئەمە جگە لەوەی کە هیچ ناکۆکی‌یەك لە نیّوان کرێکاران‌و ئەو کەسانـەدا نی‌یە کـە ئیشیان لا دەکەن . .. نازانم ـ کە حال وابیّ ـ ئەم لایەحە یـاسایی‌یـە بۆچیّ دانراوە ؟.. هیچ بە پیّویستی نازانم ئەم یاسایە لە وولاتی ئیّمەدا دابنریّ . وای بۆ دەچم ئەم لایەحەیە تەنها بۆ کارگەی فەتتاح پاشا دانرابیّ و بەس »[٤٩٨]

کە ناوەرۆکی ئەم ووتەیە هەلدەسەنگیّنین ، دەبیّ ئەوەمان لەبەرچاو بیّ کە خاوەنەکەی رۆشنبیریّکی دەرکەوتووەو لە هەمان کاتیش‌دا لایەنگری « کۆمەلەی سنعاتکاران » و هامشۆکەریّکی هەمیشەیی کۆڕەکانی ئەو کۆمەلەیە بووە .[٤٩٩] لای خۆی شاعیریّك بوو بەسەر کرێکاران‌دا هەلی دەدا ، کەچی لەو رۆژگارەدا باری ژیانی ئەو دەیان هەزار کرێکارەی بە خەیال‌دا نەهات کە لەناو کۆمپانیـا بیانی‌یەکان[٥٠٠] و دامەزراوەکانی دەولەت‌دا ئیشیان دەکرد . بۆیە نویّنـەریّکی وەك « سەعید ئەلحاج سابت » کە سەر بە هەمان تاقم بوو ، لەو کۆبوونەوەیەدا بە رووی‌دا تەقی‌یەوەو وەلامی دایەوە[٥٠١] .

هـەلویّستی راستەقینـەی دەستەو تـاقمە جیـا جیاکـانی چینی بۆرژوا بەرامبەر بە پەرژەوەندی‌یە بنەڕەتی‌یەکانی کرێکاران ، سەرەتای دابڕ بوونی ئەو دوو چینە بوو لە یەکتر . لەمەوە کرێکاران کەوتنە خۆو لە شیّوازی نویّی خـەبات دەگـەڕان کە زیـاتر سـەربەخـۆیی‌یان بـداتیّ ، دیارە ئـەمـەیش لە پەرژەوەندی بزووتنەوەی کرێکاران‌دا بوو . باشترین بەلگەی ئەم هەلویّستەیش ئەوە بوو کە « محەممەد سالح ئەلقەزاز » پیّشنیازەکەی « یاسین ئەلهاشمی » دایە دواوەو قایل نەبوو بەوەی « کۆمەلەی سنعاتکاران » بخـاتە سـەر حزبی « الاخاء الوطنی »[٥٠٢]

لەو سەردەمەدا، تـویّژی رۆشنبیـران‌و لە پیّش هەمـوویانـەوە، لاوانی شۆڕشگیّری پایتەخت، نزیکترین هیّزی کۆمەلایەتی بوون لە چینی کرێکارانەوە. ئەم تویّژەبە ژمارەکەمە، لەهەمووان چاکتر شارەزای گیروگرفت وئازارەکانی گەل بـوو. لە هـەمـوو هـیّـزە سیـاسی‌یـەکـانـی تـریش رادیکـالی‌یـانـەتـر

چارەسەری ئەو گیروگرفتانەی دەکرد. ئەمانە لە رۆژگاری «شۆرشی بیست»ەوە شێوەیەکی هەست پێکراو بوونی خۆیان لە مەیدانی سیاسیدا سەپاند. ئامانجیان ئەوە بوو، وولات بە تەواوی لە هەموو شێوەکانی ئیمپریالیزم رزگاری بێ. لە رووی ئایدۆلۆژیشەوە، بیروڕای دیموکراسی لیبرالی شێوە رۆژئاوایی کاری تێ کردبوون. بەسەرێکی تریش بیروباوەڕی سۆشیالیزم وردە وردە لەناو ریزەکانی‌دا بڵاو بووبووەوەو لە ناوەڕاستی سالانی بیستەوە خۆی نواند. ئەم توێژە کۆمەلایەتی‌یە کە درێژەی بە خەباتی خۆی دەداو لە پێناوی جێ بەجێ کردنی ئامانجەکانی داو بۆ وەدەست هێنانی سەربەخۆیی سیاسی‌و کۆمەلایەتی بۆ سەرجەم کۆمەلانی خەلك، پێویستی بە هێزێکی جەماهیری هەبوو. لەو رۆژگارەداو بە حوکمی سروشتی دروست بوون و پێکهاتنی نەیدەتوانی روو بکاتە لادێ‌و مەیدانی خەبات بگوێزێتەوە، ئەمە جگە لەوەی کە پەیوەندی خێلەکی‌و دەرەبەگایەتی دەرگای ئەو مەیدانە فراوانەی لەسەر داخستبوو. سەبارەت بەم بارو زرووفە، کرێکاران باشترین‌و نزیکترین هێز بوون لە رۆشنبیرانەوەو دەیانتوانی کاریان تێ بکەن‌و پشتیان پێ ببەستن. چونکە کرێکاران، رۆشنبیرێکی ئەو کاتە ووتەنی: « ئەو چینەن لەناو جەرگەی گەلەوە هەلقولاون‌و بناغەی تەلاری سەربەخۆیی‌و سەربەستین »[٥٠٣] بۆیە رۆژنامەی « الأهالي » یش کە زمانی حالی گرووپی « الأهالي » بوو، بە ئاشکرا رووی دەکردە « لاوانی نەتەوە » و داوای لێ دەکردن: « .. روو بکەنە ئەو چینەو پەرۆشیان بن‌و[٥٠٤] بچنە ناویانەوەو خۆشیان بوێن‌و بە دلسۆزی‌یەوە خزمەتی بکەن، تاوەکو راپەڕین هەموو لایەك دەگرێتەوە. ئەوسا پاشەرۆژی ئابوری‌و سیاسی گەلەکەتان کە ئەمڕۆ لێی بێزارن، بەو جۆرە دەبێ کە خۆتان دەتانەوێ. گەر بێ‌و دەست بۆ چینی رەش‌و رووت درێژ بکەن‌و لێتان دلنیا بن، ئەوسا بزووتنەوەیەکی ئەوتۆ لە ناویان‌دا دەخولقێنن کەس نەتوانێ بەرهەلستی بکا »[٥٠٥].

گومان لەوەدا نی‌یە کە سەرکەوتنەکانی بزووتنەوەی کرێکارانی ئەورووپای رۆژئاوا، کاری تەواوی لە تاقمە رادیکالی‌یەکەی ناو رۆشنبیرانی عیراق کردبوو، بە تایبەتی چونکە کرێکاران لەو وولاتانەدا بوو بوونە « خاوەن دەسەلات‌و چ لایەنە سیاسی یەکان‌و چ ئەوانەیش سیاسی نەبوون ترسیان لێیان هەبوو »[٥٠٦] نەك هەر ئەوەیش بەلکو لە ئەورووپادا بوونە « خاوەنی هەموو هەلوێستێکی ترسناك. چی ئال‌و گۆڕی ئابوری‌و پەرە سەندنی کومەلایەتی‌و هەرەس هێنانی ئەم رژێم‌و ئەو رژێم هەیە، بە کورتی‌ی ئەو رووداوە مەزنانەی ناو بە ناو لە

سەرانسەری جیهان‌دا دەیان بینین ، زۆربەیان جێ دەستی دیارو نادیاری کرێکارانیان پێوەیە .. » لەبەر ئەوە شتێکی سەیر نی‌یە ئەگەر خاوەنی ئەم بیروڕایانە چاو ببڕنە ئەو ڕۆژەی تێیدا « کرێکارانی عیراقیش ڕۆڵێکی وا مەزن لە ژیان‌دا بگێڕن».[٥٠٧]

بەو جۆرە ڕۆشنبیران بەر لە توێژە کۆمەڵایەتی‌یەکانی دی ، بایەخیان بە مەسەلەی کرێکاران‌دا. ئەوانە یەکەمین کەس بوون لە زووەوەو لە ناواخنی ئەو ووتارانەیان‌دا کە لە گۆتارەکانی ئەو سەردەمەدا بڵاویان دەکردەوە ، گیرو گرفتی بێکاریی‌وزۆربوونی کرێکاری بیانی‌یان چارەسەر دەکرد[٥٠٨] هەر زوویش بە شێوەیەکی ئەوەندە عاتیفی‌ی لە سەر هەڵوێستی سەلبی ڕژێمیان سە بارەت بە کرێکاران نووسی ، کاریان لە هەستیان دەکردو بۆیان دەرخستن کە ڕۆشنبیران تا چ ڕادەیەك بایەخ بە مەسەلە ڕەواکانیان دەدەن . پێش ئەوەی بزووتنەوەی کرێکاران کڵپە بستێنێ ڕۆشنبیرێکی ئەو کاتە بەم جۆرە کۆتایی بە ووتارەکەی دەهێنێ بەشێوەیەك کار دەکاتە سەر ئادەمیزاد ، لە ناخەوە مرۆڤی سادە دەهەژێنێ .

« .. خەڵکینە وەرن برینی ئەو کرێکارە عیراقی‌یە تیمار بکەن کە برسی‌یەتی پشتی شکاندووە ؛ هیچ نەبێ بە چاوی بەزەیی‌یەوە تێی[٥٠٩] بڕوانن . کام دڵ زۆر ڕەقە کە گوزەرانی ئەو دەبینێ خوێنی لێ دەتکێ .. ئەو ژیانە دووچاری کوێرەوەری‌و نەهامەتی‌ی کردووە . تاکەی دڵتان نەرم نابێ ! ئەی ئەوانەی بە ناوی گەلەوە لەسەر کورسی فەرمانڕەوایی پاڵتان لێ داوەتەوە ، تاکەی هەستی نەتەوەیی‌تان ناجووڵێ . کاتی ئەوە هاتووە ئەو کۆت و زنجیرانە بپچڕێنین کە تەنانەت بەندەکانی بەندیخانەی - باستیل - ی سەردەمی لویسی شازدەهەم بە خۆیانەوە نەدیوە .. »[٥١٠]

هەندێ گۆڤاریش وەك «الحاصد »[٥١١] و بەتایبەتی گۆڤاری « الشباب » ی مانگانە کە « سەعید ئەلسامەڕائی » و « عەبدولقادر ئیسماعیل » دەریان دەکرد ، بایەخێکی هەست پێکراویان بە مەسەلەی کرێکاران‌و شکایەتە کانیان دەدا . گۆڤاری « الشباب » کە نووسەری وەك « مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید » و « یووسف ڕەجیب » تێیدا دەیا ننووسی ، هەر لەیەکەم ژمارەوە کە ڕۆژی ١٦ ی ئابی ساڵی ١٩٢٩ دەرچووە ، دەستی بۆ مەسەلەی هەژاریی‌و سواڵکردن ڕاکێشاوەو داوای لە میری دەکرد چارەسەریان

بکا[٥١٢] . کاتێکیش کۆمەڵە کرێکاری و پیشەییەکان دروست بوون ، چی ڕۆشنبیری پایتەخت هەبوو بە شێوەی جۆربەجۆر وئەوەندەی لە توانایاندا بوو ، پشتگیرییان کرد .[٥١٣] هەبوو بە شداری کۆڕەکانی دەکردو باسی سوود بەخش و بەکەڵکی بۆ ئەندامەکانی دەخوێندەوە ، هەیش بوو بە مەبەستی نەهێشتنی نەخوێندەواری لەناو کرێکاران و پیشەوەراندا و لەناو ئەو پۆلانەدا کۆمەڵەکان کردبوویاننەوە ، دەرسیان بە ئەندامەکانیان دەووتەوە . خەڵکی وایش هەبوو کتێبی قوتابخانەوسەرچاوەی ڕۆشنبیری گشتیی پێ دەبەخشین و تەختەی بۆ دەنووسین و بەرهەمی هونەریی پێشکەش دەکردن . هەندێکی تریش ئەو بۆستانەیان وەردەگێڕا کە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » لەگەڵ دەرەوەی وولات ئاڵ و گۆڕیان دەکردو[٥١٤] زۆر کاروباری تریش کە وایان لەو کۆمەڵانە کرد بە شێوەیەکی باشتر ئەرکەکانی سەرشانیان ڕابپەڕێنن[٥١٥] . لێرەدا پێویستە ڕۆڵی تایبەتی پارێزەران و ڕادەی پشتگیری کردنیان لە کرێکاران و ڕێکخراوەکانیان لە یاد نەکەین . بێ گومان ئەم هەڵوێستە یشیان لەوەوە هاتووە کە بە حوکمی پیشەکەیان پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە گیروگرفتی خەڵکەوە و بە تایبەتی بە هەژارانەوە هەیە . ئەوانە لە زۆر بۆنەداو لەبەردەم دادگادا بە خۆڕایی بەرگرییان لە کرێکاران دەکرد . چ وەك نووسەرو چ وەك لێپرسراوی ڕۆژنامەیش ڕۆڵێکی هەست پێکراویان لە ڕۆژنامەی کرێکاراندا بینی . لەو سەردەمەدا کۆڕێکی کرێکاران ساز نەکراوە ژمارەیەك پارێزەر بەشداری تێدا نەکردبێ[٥١٦] .

ڕۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکان ، بە تایبەتی ئەوانەی بیروباوەڕی سۆشیالیزمییان تێدا دروست بوو ، وەك « حسەین ئەلڕەحال »[٥١٧] و « مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید » ی چیرۆك نووس[٥١٨] و « یووسف ڕەجیب » ی نووسەر[٥١٩] و «عەبدوڵلا جەددوع » و « ئیبراهیم ئەلقەزاز » و خەڵکی تریش[٥٢٠] ڕۆڵێکی دیاریان گێڕاو توانییان هوشیاری چینایەتی لەناو کرێکاراندا بخەملێنن و پەرەی پێ بدەن و تۆوی ورەو متمانە بە خۆ کردن لە دژی چەوسێنەران لە دەروونیان دا بچێنن . بە هۆی پەیوەندی کردنیان بە چەند سەرکردەیەکی ئەو کۆمەڵانەوەو بەو ووتارانەی کە لە کۆڕەکاندا دەیانخوێندنەوەو بەوانەیش کە لەڕۆژنامەکاندا بڵاویان دەکردنەوە ، داکۆکییان لە کۆمەڵەی پیشەیی و کرێکاری دەکرد . لەگەڵ ئەوەیشدا بە لگەیەکی زۆر لەبەردەستدایە و هەموویشیان گەواهی ئەم حەقیقەتەن . لێرەدا ئەوەندە بەسە بیروڕای نووسەری ناسراو « مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید » بە

نموونه بهێنینه‌وه كه رۆژنامه‌ی «العامل»[٥٢١] پێ ی ده‌ڵێ، له‌و تاك تاك خه‌ڵكه‌یه «بۆسه‌ر خستنی كرێكاران هه‌وڵ ده‌داو گه‌ره‌كیه‌تی بیانگه‌یه‌نێته ریزی چینه ده‌سه لاتداره‌كان وگیانی ئاوێته‌ی یه‌كسانی ی بووه. بۆیه حه‌زی به یه‌كسانی یه‌ر خۆشی ده‌وێ. هه‌ر ئه‌و خۆشه ویستی یه‌یشه له قه‌ڵه‌مه به‌خشنده‌كه‌ی دا ده‌ركه‌وت و خۆی نواند».[٥٢٢]

« ئه‌لسه‌یید » له‌و ووتاره‌ی دا كه پاش نیوه‌ڕۆی « ١ » ی ئابی ساڵی ١٩٣٠ له ئاهه‌نگێكی كرێكارانی « كۆمه‌ڵه‌ی چاپخانه‌كانی عیراق » دا خوێندی‌یه‌وه ، ڕوو ده‌كاته ئاماده بووان و ده‌ڵێ : «كار، به‌ڵگه‌ی یه‌كه‌مین شارستانیه‌ت و ئاوه‌دانی‌یه. سه‌رچاوه‌ی پیرۆزی ژیانه‌و به‌هۆیه‌وه شه‌ره‌فێكی تایبه‌ت به كرێكاران ده‌به‌خشێ و له هه‌موو چینه‌كانی دی جیای ده‌كاته‌وه» لێره‌دا ووته‌یه‌كی «نه‌هرۆ» به به‌ڵگه دێنێته‌وه و ده‌ڵێ: «پاشه ڕۆژ بۆ چینه زه‌حمه‌تكێشه‌كانه كه میلله‌ت پێك ده‌هێنن، وه‌ك كرێكاران و جووتیاران و خاوه‌ن پیشه سه‌ربه‌سته‌كان و سنعاتكاران.[٥٢٣] ئه‌و خێرو بێره‌ی له‌وانه چاوه‌ڕوان ده‌كرێ، سه‌د یه‌كی له چینی بالاو ناوه‌ڕاست چاوه‌ڕوان ناكرێ» هه‌روه‌ها «ئه‌لسه‌یید» كرێكاری عیراقی ؛ هوشیار ده‌كاته‌وه‌و ئامۆژگاری ده‌كا خۆی دووچاری ئه‌و هه‌ڵه‌یه نه‌كا كرێكاری میسری تێ ی كه‌وت و جڵه‌وی خه‌باتی كۆمه‌لایه‌تی وئابوری دایه ده‌ست چه‌ند نوێنه‌رێك... ئه‌وانیش چوونه كۆڕی و[٥٢٤] مه‌سه‌له‌كه‌یشیان بۆ مه‌به‌ستی خۆیان به‌كار هێنا، به‌لام نه‌یانتوانی هیچی بۆ بكه‌ن».[٥٢٥]

له‌و ووتاره‌یش دا كه له یه‌كێك له رۆژنامه كرێكاری یه‌كان دا بلاوی كردووه‌ته‌وه «ئه‌لسه‌یید» بۆ كرێكارانی دووباره ده‌كاته‌وه كه «پارچه پارچه بوون و به‌ربه‌ره‌كانه‌ی یه‌كتری، تێكیان ده‌شكێنێ و به‌ره‌و دوا یانگێڕێته‌وه‌و ماوه‌یه‌كی زۆرتریش به ماف خوراوی ده‌مێننه‌وه» چونكه «به‌بێ هاوكاری یه‌كتری ئه‌و مافانه‌یان ده‌ستگیر نابێ» و ده‌بێ له پێناوی «په‌رژه‌وه‌ندی ناوكۆیی یان دا به‌رگری بكه‌ن» و «هه‌وڵ بده‌ن یاسایه‌كی نوێ.بۆ پاراستنیان بهێننه دی‌و ئه‌وه‌نده‌ی له تواناداا هه‌یه‌و له‌سایه‌ی ئه‌م رژێمه كۆمه‌لایه‌تی یه‌دا كه به زۆر به‌سه‌رمان دا سه‌پاوه، مافه‌كانیان بپارێزن...».[٥٢٦]

گرووپی «الأهالی»[٥٢٧] كه ده‌سته‌یه‌ك ڕۆشنبیری هه‌ڵبژارده‌ی ئه‌و قۆناغه‌ی عیراقی تێدا كۆبووبووه‌وه، له هه‌موو توێژه كومه‌لایه‌تی یه‌كانی تر، زۆرتر به ته‌نگ مه‌سه‌له‌ی كرێكارانه‌وه بوو.[٥٢٨] ئه‌م گرووپه داوایان له لاوان ده‌كرد چاو ببڕنه

«چینی ڕەش و ڕووت»، چونکە «شایانی خزمەت کردنە»و «میللەت لەو پێکهاتووە»، وەك ڕۆژنامەی «الأهالی» کە زمانی حاڵی ئەم گرووپە بوو نووسیویەتی.[٥٢٩] ئەم بۆچوونەوە ڕۆژنامەی ناوبراو لە ڕۆژنامەکانیتر زۆرتر بایەخی بە کرێکاران و گیروگرفتەکانیان دەدا. لەیەکەم ژمارەیدا بڵاوی کردووەتەوە کە «بە زۆریی بایەخ بە کاروباری لاوان و کرێکاران و ئافرەتان دەدا»و نرخی ڕۆژنامەکەیش بۆ کرێکاران و قوتابیان ١٠٪ی لێ دادەشکێنرێ.[٥٣٠] بەشێکی ڕۆژنامەکەیشی بۆ چارەسەر کردنی کاروباری کرێکاران تەرخان کرد بوو؛ بە شێوازێکی نوێیش کەوتە بڵاوکردنەوەی بابەتی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ پەیوەندییان بە «کرێکاری بێ ئیش»ی ناو «شاری دەرۆزە»[٥٣١] وە هەبوو. داوای لە ڕژێمیش کرد یاسایەکی سەر بەخۆ بۆ کرێکاران دابنێ تا لە سایەیدا «قورسایی کۆمپانیا بیانییەکان» لەسەر شانی کرێکاران کەم بێتەوەو پێشنیاز یشی کرد، پرۆژەی دروستکردنی خانوبەرە بۆ کرێکاران ئەنجام بدرێ و کارێك بکرێ کرێکاری بێ ئیش دەستەبەر بکرێ. ئەمە جگە لەوەی چەندین وتاری وەرگێردراوی لەبارەی کرێکارانەوە بڵاوکردەوە.[٥٣٢]

هەڵوێستی دڵسۆزانەی گرووپی «الأهالی» وای کرد، لە ڕۆژانی سەربەخۆیی وڵاتدا و لە پێش چاوی سەرکردایەتی کرێکاران بوونە باشترین هێزی سیاسی و کۆمەڵایەتی.[٥٣٣] بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا نەیتوانی لەو ڕۆژگارەدا ڕۆڵێکی دیار لە سەرکردایەتی کردنی بزووتنەوەی کرێکاراندا بگێڕێ. ئەو مەسەلانەی گرووپی ناوبراو بایەخیان پێ دەدا، با گرنگیش بووبن، بێجگەلەوەی ئاوات و ئامانجی کرێکارانی دەرنەدەبڕی، لە چاو بزووتنەوەی ئەو قۆناغەی کرێکاراندا شتێکی ئەوتۆ نەبوون. لێرەدا باشتر وایە دەست بۆ ئەو نامیلکەیە درێژ بکەین کە ئەو گرووپە لەژێر ناونیشانی «میللیەت - ئەو باوەڕەیە - الأهالی - هەوڵی وەدەست هێنانی دەدا»[٥٣٤] بڵاوی کردەوەو تێیدا

پەیرەوەکەی خۆیانی دەست نیشان کردو بە بەڵگەنامەیەکی گرنگ دادەنرێ. ئەو نامیلکەیە هەر چەندەپێ لەسەر چارە سەرکردنی کێشە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی یەکان دادەگرێ «بە شێوەیەك خۆشگوزەرانی و پێشکەوتن و دڵنیایی بۆ کۆمەڵ - کۆمەڵی عیراق. ك. م. «تێیدا بێ، کەچی ئیشارەتێکی ڕاستەوخۆی بۆ چینی کرێکاران و مەسەلەکانی ئەو چینە تێدا نییە. بەهەرحاڵ دەتوانرێ ڕادەی بایەخدانی گرووپی «الأهالی» بە چینی کرێکارانی عیراق لە ناوەرۆکی ماددەی شەشەمی پرۆگرامی «کۆمەڵەی ڕیفۆرمی

میللی»دا[٥٣٥] دەربهێنرێ کە چوار ساڵ دوای کۆتایی هاتنی ئینتداب دارێژرا بوو. دەقی ئەو ماددەیە داوا دەکا هەوڵ بدرێ «یاسایەك دابنرێ، کرێکاران بپارێزێ بەرەو پێشەوەیان بەرێ‌و مافەکانیان دابین بکاو ماوەێ ئیش کردنی رۆژانەیان بکا بە هەشت سەعات‌و پشتگیریی کۆمەڵەی کرێکاران‌و نیقابەکانیان بکاو رادەی هەرە کەمی ی رۆژانە دیاری بکا».

لە دوا دوای سەردەمی ئینتدابدا، دەستەیەك لە رۆشنبیرانی عیراق کەوتبوونە ژێر کارتێکردنی ئەو حزبە لیبرالیـیە رۆژئاواییـانەوە کە ناوی کرێکارانەیان لە خۆیان نابوو،[٥٣٦] لە بواری سیاسیش‌دا چەند سەرکەوتنێکیان وەدەست هێنا بوو. ئەم مەسەلەیە لە لایەن رۆژنامەکانی عیراقەوە، بە رۆژنامە کرێکاری یەکانیشەوە[٥٣٧] بایەخێکی لە ئەندازە بەدەری پێ درا. تا حاڵ گەیشتە ئەوەی رۆژنامەی «العالم العربي» لەو سەر ووتارەی‌دا کە بە بۆنەی ماوە پێ دانی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»ەوە بڵاوی کردەوە، نیمچە بەراوردێکی لە نێوان «پارتی کرێکارانی بەریتانیا» وکرێکارانی عیراق‌دا کرد.[٥٣٨]

وا پێ دەچێ برێك لەو رۆشنبیرانە هەولیان دابێ لە گەرمەی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق‌دا هەمان ئەو رێبازە بگرنەبەر کە لە رۆژئاوادا پەیرەو دەکرێ‌و پارتێکی سیاسی بە ناوی کرێکارانەوە دابمەزرێنن. ئەوەتا لە ١٤ی مارتی ساڵی ١٩٢١دا «سەعەددین زیادە»ی پارێزەر لەگەڵ «دەستەیەك لاوی پێگەیشتووی مووسڵ» داوایەکیان پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ کرد تا رێگایان بدرێ «پارتی کرێکاران» دابمەزرێنن. چونکە «نەبوونی پارتێکی سیاسی خاوەن پلانی ژیرانەو بناغەیەکی پتەو و بۆ گەیاندنی گەل بە ئاوات‌و ئامانجەکانی» بۆ شـایی‌یەکی سیاسی ی گەورەی دروست کردووە، وەك لەدەقی داواکەیاندا نووسراوە.[٥٣٩] ئەو ئامانجەیش کە پەیرەوەکەی دیاری کردبوون، سروشتی چینایـەتی ئەو پـارتە دەردەخەن. ئەوەتا پەیرەوی بنچینەیی ئەو پارتە کرێکاری‌یەی نیازبوو دابمەزرێنرێ بریتی یە لە:

«آ: هەوڵ بدرێ بۆ ئەوەی عیراق سەربەخۆیی تەواوو راستەقینە وەربگرێ.
ب: هەوڵ بدرێ ئاشتی‌و برایەتی یەکی سـەرومڕ نە نێـوان عیراق‌و دەوڵەتـە دراوسێ‌و[٥٤٠] بیانی یەکان‌دا بەرکەماڵ بێ.
ج: هەوڵ بدرێ خوێندن فێربوون بکرێتە گشتی ی.
د: بەرهەمی خۆولاتی رەواجی پێ‌بدرێ.
هـ: کـاروبـارەکـانی میـری بخـرێتـە ژێـر چاودێری یـەوەو بـەرگـری لە

پەرژەوەندی‌یەکانی گەل بکرێ.
و: بەرهەڵستی کردنی ئەو بیروڕایانەی زیان بە یەکێتیی عیراق‌و نەتەوەی عەرەب دەگەیەنن.
ز: دابین‌کردنی مافی کرێکاران‌و پێشخستنی باری ئەدەبی‌و تەندروستی‌و گوزەرانیان‌و هەوڵ بدرێ یاسای پێویست بۆ مسۆگەر کردنی ئەمانە دابنرێ.
ح: هەوڵ‌دان بۆ ئەوەی گیانی یارمەتی لەناو ئەندامانی حزب‌دا بڵاو بکرێتەوەو بە هەموو شێوەیەکیش بەرگری لە مافەکانیان بکرێ.»[٥٤١]

ئەوی راستیی بێ، ئەم هەنگاوەیش جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەو هەوڵ‌و تەقەللایەدا نەبوو کە هەر لەو کاتەدا «یاسین ئەلهاشمی» بۆ دەست بەسەراگرتنی بزووتنەوەی کرێکاران‌و بەتایبەتی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» کردی. بۆیە ئەمیش لە لایەن کرێکاران‌و شەخسی «محەممەد سالح ئەلقەزاز»ەوە بایەخی پێ نەدرا، ئەمە لە کاتێکدا پێشنیازیان کرد «ئەلقەزاز» ببێتە سکرتێری ئەو پارتەی نیازیان بوو پێکی بهێنن.[٥٤٢] چاك وایە لێرەدا دەست نیشانی ئەو حەقیقەتەیش بکەین کە حزبی «الاخاء الوطني» لەو کاتەدا لە ناو دەستەو تاقمە سیاسی‌یەکانی ئەو سای «مووسڵ»دا دەست‌و دەسەلاتێکی گەورەی هەبوو.

وابێ دەچێ ئەوانەی داوای پێکهێنانی «پارتی کرێکاران» یان کردبوو، بەوە تاوانبار کرابن گوایە سەر بە لایەنێکی سیاسی کراون، بۆیە بەو جۆرە بەرگری‌یان لە خۆیان دەکرد و دەیان ووت: «بە داخەوە هەندێ کەس خراپ لەنیازو مەبەستی دامەزراندنی ئەم پارتەتێ گەیشتووەو بە شێوەی جۆر بە جۆر لێکی دەدەنەوە. بەلام ئێمەبەم بۆنەیەوە، بە ئاشکرا رای دەگەیەنین کەمەبەست لەدامەزراندنی پارتی کرێکاران، ئەوە نی‌یە بەرهەڵستی حزبێك‌و پشتگیری یەکێکی‌تر بکا».[٥٤٣] دیارە ئەمەیش یەکێك بووە لەو هۆیانەی کاتی خۆی مۆڵەتی ئیش کردنی نەدرێتێ.[٥٤٤]

هەرچۆنێك بێ ئەم بایەخ پێ‌دانە، باشترین بەڵگەیە بۆ ئەوەی کەلەدوای کۆتایی هاتنی ئینتداب‌و بوونی عیراق بە ئەندامی «کۆمەڵی گەلان»، کرێکاران بوونە هێزێکی کۆمە لایەتی نوێ‌و توانی‌یان خۆیان بەسەر ژیانی رۆژانەی کۆمەڵ‌دا بسەپێنن‌ولە مێژووی بزووتنەوەی کرێکاران‌دا هەنگاوی پێویست بهاوێژن.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

١ ـ بڕوانە: ، الاخاء الوطني ، ٢٨ تشرين الاول ١٩٣١.

٢ ـ ژمارەی کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیراق لە ساڵی ١٩٥٦ دا گەیشتە ١٢٫٨٠٠ کەس، بەو ٢٫٠٤٥ کەسەیشەوە کە خەریکی راکێشانی بۆری نەوت بوون.

٣ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: E. A. Kinch, OP, cit; P 194.

٤ ـ ، نداء العمال ، العدد الاول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠، ص ١٤

٥ ـ بڕوانە چیرۆکی ، تیپ رێکخەرەکە ، المنضد ، ی ، عەبدولقادر ئیسماعیل ، کە لە رۆژنامەی ، البلاد ، ی رۆژی ٣٠ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٩ دا بڵاو کراوەتەوە.

٦ ـ A. M. Hamilton, Op, cit P. 139.

٧ ـ بەنموونە: لە هیندستاندا کرێکارانی چنین نزیکەی ٢٥٪ ی تێکڕای کرێکارانی پیشەسازی پێك دەهێنن. (بڕوانە: التركيب الطبقي للبلدان النامية. تاليف مجموعة من العلماء السوفيت. ترجمة الدكتور داود حيدر ومصطفى الدباس ١٩٧٢ ص ١١٠).

٨ ـ دەربارەی ئەوانە، بڕوانە بەشی سێیەم.

٩ ـ Report on the administration of Iraq for the year 1920 P. 29 بۆ زیاتر تێ گەیشتنیش، بڕوانە: بەشی سێیەمی ئەم کتێبە.

١٠ ـ ، العالم العربي ، ٢٤ آيار ١٩٣٢.

١١ ـ بڕوانە: گۆڤاری ، الحاصد ، بغداد العدد / ٤ السنة الثانية. ١٤ آب ٩٣٠ ص ١٠.

١٢ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ١٠.

١٣ ـ ، العراق ، ١٠ تشرين الاول ١٩٢٨.

١٤ ـ بۆ شارەزا بوون لە بیروڕای ، ئەلقەزاز ، لەم بارەیەوە، بڕوانە: ، العالم العربي ، ٤ حزيران و ١٦ آب ١٩٣٠.

١٥ ـ چاو پێ کەوتنێك لەگەڵ ، محەممەد ساڵح ئەلقەزاز ، رۆژی ٩٧٩/٧/٣١.

١٦ ـ بڕوانە هەندێ لە ژمارەکانی رۆژنامەی ، العرب ، و ، تێ گەیشتنی راستی ی ، بە کوردي، کە ساڵی ١٩١٨ دەردە چوون. شایانی باسە سێیەکی ئەو بابەتانەو بگرە زیاتریش کە رۆژنامەی ، العرب ، دوایی بوو بە ، العراق ، بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرابوون.

١٧ ـ بڕوانە: ، العالم العربي ، ١٥ تشرين الثاني ١٩٢٩.

١٨ ـ لە ناو هەموو ئەو بەڵگەنامەو راپۆرتە جۆر بەجۆرانەدا کە بۆ ئامادە کردنی ئەم کتێبە سوودمان لێ وەرگرتوون، باسی ملکەچی لەو جۆرە نەکراوە.

١٩ ـ بە نمونە، بڕوانە: ، مساهمة في كتابة تاريخ الحركة النقابية في العراق، نبذة تاريخية عن حركة العمال النقابية في العراق خلال ربع قرن ، مجلة الثقافة الجديدة. بغداد العدد ٣٩ آب ١٩٧٢ ص ١١.
، صادق الخبير الخباز. نصف قرن من تاريخ الحركة النقابية في العراق. بغداد ١٩٧١ ص ٣١. ، رزاق ابراهيم حسن ص . تاريخ الطبقة العاملة في العراق.ص ٩ ،.
، عبد السلام الناصري ـ ابو نصير. معارك طبقية. منشورات الطريق الجديد. بغداد بلا. ص ٥.

٢٠ ـ بە نموونە بڕوانە: « مساهمة في كتابة تاريخ الحركة النقابية في العراق. الثقافة الجديدة آب ١٩٧٢ ص ١١.
٢١ ـ « عبد السلام الناصري » هەمان سەرچاوەی پێشوو.
٢٢ ـ بڕوانە: « ايام من ثورة العشرين في بغداد. ترجمة واعداد الدكتور صالح جواد الكاظم. جريدة « العراق » بغداد ٢٩ حزيران ١٩٧٨.
٢٣ ـ بۆ زیاتر ئاگادار بوون لەو رووداوە بڕوانە: « الدكتور علي الوردي. لمحات من تاريخ العراق الحديث. الجزء الخامس. القسم الاول. ص ١٧٦ ـ ١٨٠ ».
٢٤ ـ بڕوانە: ل.نز کاتلوف. راپەڕینی رزگاریخوازنەی نیشتمانیی ١٩٢٠ لە عیراق. بە زمانی رووسی. ل ١٣٥ ـ ١١٦ ».
٢٥ ـ « العراق » ٢١ حزيران ١٩٢٢.
٢٦ ـ بڕوانە: « العراق » ١٨ تموز ١٩٢٢.
٢٧ ـ مەبەستمان لەو پیشەوەرە لیبرالیانەیشە کە خۆیان بە خاوەنی مەسەلەی کرێکاران دەزانی.
٢٨ ـ بڕوانە « العراق » ١٥ تموز ١٩٢٢.
٢٩ ـ « العراق » ٢٥ و ٢٧ تموز و ١٢ آب ١٩٢٢ و ١٨ ايلول ١٩٢٤.
٣٠ ـ « العراق » ١٥ ايلول ١٩٢٢ و ١٠ تشرين الاول ١٩٢٤.
٣١ ـ « العراق » ٢٨ ايلول ١٩٢٢ و ٢٤ كانون الثاني و ٧ شباط و ٢٩ تشرين الثاني ١٩٢٤.
٣٢ ـ « العراق » ٢٥ و ٢٧ تشرين الثاني ١٩٢٤.
٣٣ ـ لەو ساڵەدا یەکەم کۆمەڵەی وەرزشی بە ناوی « کۆمەڵەی یەکێتیی تۆپی پێ » وە دامەزرا. بڕوانە: « العراق ٢٣ كانون الثاني ١٩٢٤.
٣٤ ـ الدليل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦ ص ٨٠٥.
٣٥ ـ لە هەندێ سەرچاوەدا « موحیی موجیبل » نووسراوە. « بڕوانە: عبد الرزاق مطلك الفهد. تاريخ الحركة العمالية في العراق ص ٩١ » بەڵام راستی یەکەی « موحییەددین محەممەدە » و هەر ئەو کەسەیە کە لەگەڵ « ئەلقەزاز » دا ماوەیەکی دوورو درێژ هەوڵی دامەزراندنی یانەی کرێکارانیدا و پاشان بووە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵەی سنعاتکاران. بڕوانە « العالم العربي » ٣١ تموز ١٩٢٩.
٣٦ ـ هەندێ سەرچاوە وای دادەنێن کە ئەو هەوڵە هەر کرێکارانی ڕێگای ئاسن داویانە. بڕوانە: « رزاق ابراهيم حسن. تاريخ الطبقة العاملة في العراق ص ٦٥ » « صادق قدير الخباز. نصف قرن من تاريخ الحركة النقابية ص ٣١ ».
٣٧ ـ چاو پێکەوتنێك لەگەڵ « محەممەد سالح ئەلقەزاز » دا رۆژی ٩٧٩/٧/٣١.
٣٨ ـ « کوپەرمان » ی مێژوو نووسی سۆڤیەتیش دەست بۆ ئەم رووداوە درێژدەکا. بڕوانە « م. کوپەرمان بزووتنەوەی کرێکاران لە عیراقدا. گۆڤاری ـ رۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ بە زمانی رووسی. مۆسکۆ. ژمارە ـ ٦ ـ ساڵی ١٩٤٣ ».
لە گۆڤاری « الثقافة الجديدة » ی ژمارە ـ ٢٤ ـ ی مانگی ئایاری ١٩٧١ دا و لە سەر لاپەرەکانی ٩٧ ـ ١٠٦، دەقی ئەو ووتارە کرابووە عەرەبیی و بڵاو کرابووەوە.
چاو پێکەوتنێك لەگەڵ « محەممەد سالح ئەلقەزاز » دا رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢.
٣٩ ـ چاوپێ کەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ « محەممەدسالح ئەلقەزاز » دا.
٤٠ ـ بە نموونە، بڕوانە: « العراق » ١٠ تشرين الاول ١٩٢٨.
٤١ ـ بڕوانە « العراق » ٣١ آيار ١٩٢٧.
٤٢ ـ ئەو ووتانە لە رۆژنامەی « العراق » ی رۆژی ٢٥ ی ئایاری ١٩٢٧ وە، رگیراوە.
٤٣ ـ هەموو ئەوانەی لەبارەی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراقەوە شتیان نووسیوە، دەست بۆ ئەم

ڕووداوە درێژ دەکەن. « محەممەد سالح ئەلقەزاز » یش پێی لێ دەنێ، کەچی هیچ کاملە ڕاپۆرتەکانی بەریتانیا و فایلە نهێنییەکانیان و تەنانەت ڕۆژنامەکانی ناوخۆیش شتێکیان لەو ڕووەوە نەنووسیوە.

٤٤ ـ هەندێ جار بەڕێوەبەرایەتی دە ڕۆژو بگرە زیاتریش مووچەی کرێکارانی دوا دەخست، ئەمەیش دەبووە هۆی ئەوەی کرێکاران وەڕس ببن و ناڕەزایی دەرببڕن.

٩٥ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٢ /٨/ ٩٧٩ لەگەڵ « محەممەد سالح ئەلقەزاز » دا.

٤٦ ـ بڕوانە: « العراق » ٢٥ حزیران ١٩٢٨.

٤٧ ـ بڕوانە: E. A. Kinch, OP, cit, P.187.

٤٨ ـ دەقی ووتارەکە نووسیویە « داخوازییەک ».

٤٩ ـ لەو ووتارەوە، وەرگیراوە کە « ئەلقەزاز » بە بۆنەی تێپەڕ بوونی ساڵێک بەسەر « کۆمەڵەی سنعاتکاران » دا خوێندییەوە.

٥٠ ـ « العالم العربی » ٥ تموز ١٩٣٠.

٥١ ـ بڕوانە « العراق » ١٠ تشرین الاول ١٩٢٨.

٥٢ ـ بڕوانە « العالم العربی » ٢٨ تشرین الاول ١٩٣٠.

٥٣ ـ بڕوانە « الدلیل العراقی الرسمی لسنة ١٩٣٦ ص ٨٢٧ » بە پێی هەندێ سەرچاوە « کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان » لەو مێژووە کەمێك دوا کەوت. بڕوانە: « الاستقلال » ١٩ مارت ١٩٢٩. « عبد الرزاق مطلك الفهد. تاریخ الحرکة العمالیة فی العراق. ص ١٣٤ » بە هەرحاڵ ئەمە یەکەمین کۆمەڵەیە کە بە ڕەسمی مۆڵەتی ئیش کردنی پێ درابێ.

٥٤ ـ ئەو نووسەرانەی کە وای دادەنێن گوایە « کۆمەڵەی سنعاتکاران » پێش « کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان » ڕێگای پێ دراوە بە هەڵەدا چوون. بە نموونە بڕوانە « صادق قدیر الخباز ـ نصف قرن من تاریخ الحرکة النقابیة فی العراق. ص ٣١ ».

٥٥ ـ « العالم العربی » ٢٢ ایلول ١٩٢٩.

٥٦ ـ « العالم العربی » ١٩ کانون الثانی ١٩٣٠.

٥٧ ـ بڕوانە « نداء الشعب » ٢ کانون الثانی ١٩٣١. هەندێ سەرچاوەی لە بابەتی ئەوەی « عبد الرزاق مطلك الفهد » وای دادەنێن کە کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیکی عیراق » لە ٢٠ ی کانوونی دووەمدا دامەزراوە نەك لە ٤ ی کانووندا. بەڵام ئەو مێژووەی ئێمە دەست نیشانمان کردووە ڕاستییەکەیە، چونکە دەستەی دامەزرێنەری کۆمەڵە دوای ئەو مێژووە ڕاستەوخۆ داوای لە تێکڕای ئەندامانی کرد و لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا پێی ڕاگەیاندن کە بەشداری لە هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵەدا بکەن. ئەوەبوو ئێوارەی ڕۆژی ١١ ی کانوونی دووەم ژمارەیەکی زۆر لە کرێکاران لە بینای پەیمانگای زانیاریی لە « حەیدەرخانە » کۆبوونەوەو دەستەی بەڕێوەبەریان هەڵبژارد. دەستەی هەڵبژێردراویش لە ڕۆژی ١٨ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ دا یەکەم کۆبوونەوەیان سازکرد. « بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە: « العالم العربی » ١٠ و ١٢ و ١٩ کانون الثانی، ١٩٣٠. » لە دە لیلی عیراقیشدا، مێژووی دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە بەڕاستی نووسراوە.

٥٨ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٣١ کانون الثاني ١٩٣٠.

٥٩ ـ کە ئەوە دەڵێین مەبەستمان ئەوە یە «کۆمەڵەی کرێکارانی میکانیک»ی لێ دەرهاوێژین.

٦٠ ـ ئەنجامی هەڵبژاردنەکە بەم جۆرە بوو: «عەبدولقادر ـ ناوی باوکی نەنووسراوە» ٧١ دەنگو «ئیبراهیم حەمدی» ٦٥ دەنگو «مەنشی زەعروور» ٥٦ دەنگو «عەبدولحسەین ـ ناوی باوکی نەنووسراوە ـ ٥٤ دەنگو «عەبدولکەریم ـ ناوی باوکی نەنووسراوە ـ ٥٠ دەنگو «محەممەدعەلی» ٤٢ دەنگو «عەبباس ئال ئەلچەلەبی» ٣٦ دەنگیان هێنا بوو. بڕوانە «العالم العربي» ١٢ کانون الثاني ١٩٣٠.

٦١ ـ بۆمان نەلوا تەماشای پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵە بکەین.

٦٢ ـ بڕوانە «العالم العربي» ١٩ کانون الثاني ١٩٣٠.

٦٣ ـ «العالم العربي» ١٩ کانون الثاني ١٩٣٠.

٦٤ ـ «الاخبار» ٢٠ تشرين الثاني ١٩٣١.

٦٥ ـ بڕوانە ئەو قسانەی سەرۆکی کۆمەڵەی ناوبراو لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژی ٢٢ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ ی «نداء العمال» دا نووسیویەتی.

٦٦ ـ بۆ شارەزابوون لە ناوەرۆکی ئەو ڕۆژنامەیە، بڕوانە ئەو بەشەی بۆ چالاکی ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەی کرێکارانمان تەرخان کردووە.

٦٧ ـ ئەوانە قسەی سەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکانی عیراق» «عەبباس حسەین ئال ئەلچەلەبی» یە و لەو کۆبوونەوەیەدا کردی کە لەگەڵ وەزیری ئەشغال و هاتوچۆدا ڕۆژی ٢٤ی ئابی ١٩٣٠ پێکی هێنا و باسی هەل و مەرجی ئیشکردنی کرێکارانی چاپخانەکەی ڕێگای ئاسنی کردبوو. بڕوانە «العالم العربي» ١ ايلول ١٩٣٠.

٦٨ ـ بڕوانە: «الاخاء الوطني» ١٩ تموز ١٩٣٢. «ئەلقەزاز» زۆر جار ئەوەی دووبارە کردەوە کە سەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان» ڕارا بووە و هەڵوێستی چەسپاوی نەبووە. (چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٢/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا).

٦٩ ـ بڕوانە: دەقی پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵەی سنعاتکاران لە پاشکۆی ژمارە ـ ٢ ـ دا.

٧٠ ـ لەم بەشەدا، جێگایەکی تایبەتی بۆ چۆنیەتی دروست بوونی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»و چالاکی یەکانی تەرخان دەکەین.

٧١ ـ لەناو «کۆمەڵەی سنعاتکاران»دا چەند لیژنەیەکی سەربەخۆ هەبوون و هەریەکەیان نوێنەری پیشەیەک بوون.

٧٢ ـ هەندێ جار ئەلقەزاز بە باوەڕ پێکراو و هەندێ جاریش بە سەرۆک ناو براوە.

٧٣ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٧ کانون الثاني ١٩٣٠.

٧٤ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٣١/٧/١٩٧٩ لەگەڵ «محەممەد سالح ئەلقەزاز» دا.

٧٥ ـ «ئەلقەزاز» ئەوەی دووبارە کردەوە کە لە ساڵی ١٩٠٥ دا لە دایک بووە نەک لە ١٩٠٤ دا، وەک لە لاپەڕە «٨٩٤»ی دەلیل عیراقی ڕەسمیی ساڵی ١٩٣٦ دا بە هەڵە نووسراوە. «چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٠/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا».

٧٦ ـ چاو پێ کەوتنێک لەگەڵ «ئیبراهیم عەبدولجەببار ئەلقەزاز»دا ڕۆژی ٨/٩/١٩٧٩. چاو پێ کەوتنی ڕۆژی ٢٠/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا.

٧٧ ـ قوتابخانەی پیشە سازی یەکان.

٧٨ ـ سەرەڕای ئەوەی چووەتە سالەوە کۆشەکیرە، تا ئەمڕۆیش بە چاکی یی زمانی ئینگلیزیی لە بیر ماوە.

٧٩ ـ لە یەکەم چاو پێ کەوتن دا، هەست بە زیرەکی ی و بیرتیژیی دەکرێ.

٨٠ - چوار جار چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەلقەزازدا. بۆ ئاگاداربوون لە مێژووی ژیانی ئەلقەزاز دەتوانرێ تەماشای «الدليل العراقي الرسمي نسنة ١٩٣٦؛ ص ٨٩٤» بکرێ. هەروەها «عبدالرزاق فهد المطلك. تاريخ الحركة العمالية في العراق ص ٥٧٠ - ٥٧١». ناتوانین لەگەڵ دکتۆری ناوبراودا لەسەر ئەوە رێك بکەوین کە «ئەلقەزاز» بەکرێکار دادەنێ.

٨١ - «ئەلقەزاز» دەڵێ: کاتێك خە لە قوتابخانەی پیشەسازی‌یەکان قوتابی بووم، هاشۆی یەکێك لەو خزمانەم دەکرد کە لە کارگەی «عەباخانە»و دوایی لە کارگەکانی رێگای ئاسن ئیشی دەکردو ئەو پیشەیە بووە خولیام. ئەمە جگە لەوەی کە باری ژیانی کرێکاران زۆر کاری لێ کردم بە تایبەتی کە لە کارگەی عەباخنە‌و رێگای ئاسن نێکەڵیان بوومو لەنزیکەوە شارەزایان بووم. (چاو پێ کەوتنی رۆژی ٣١/٧/٩٧٩).

٨٢ - لە یەکەم چاو پێکەوتن‌دا بۆم روون کردەوە با پیشەوەریش بووبێ، هیچ لە مێژووی خەباتی پڕ شکۆی ئەو کەم ناکاتەوەو رۆڵی ئەو لە بزووتنەوەی کرێکاران‌دا ناسڕێتەوە، بە پێچەوانەوە، بە دەگمەن ری دەکەوێ مرۆڤ -سەربە چینێکی لە کرێکاران بەرەوژوورتر بێ‌و خۆی بکاتە خاوەنی مەسەلەی ئەوان‌و بەو دڵسۆزی و پێداگرتنەوە داکۆکی‌یان لێ بکا کە سەرنجی هەموو لایەکی راکێشا. تەنانەت مێژوو نووسی بیانیش رۆڵی گرنگی ئەو هەڵسەنگێنن. بەنموونە بڕوانە. ك. ی. میرسکی، عیراق لە سەردەمێکی شێواو دا. بە زمانی رووسی. مۆسکۆ ١٩٦١ ل ٩٦.

٨٣ - بڕوانە «العالم العربي، ٢٥ كانون الثاني ١٩٣٠.

٨٤ - بڕوانە «الاخاء الوطني، ١٦ آذار ١٩٣٤.

٨٥ - بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە ئەو کوێرەوەری‌یەی سەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان، لە «نداء العمال»ی رۆژی ٢٢ تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠دا، دەیگێڕێتەوە.

٨٦ - بۆ زیاتر تێ گەیشتن بڕوانە: «الدكتور محمد سلمان حسن. التطور الاقتصادي في العراق ص ٤٦٣ - ٤٦٤.

٨٧ - «ئەلقەزاز» هەندێ پیاو ماقووڵی «بەسرە»ی لێ دەردەهاوێژێ، چونکە لە کاتی سەردانەکەی‌دا بۆ ئەوێ ئەوانە نزیکەی ٤٠٠ روپیە باربووی کۆمەڵەی سنکاتکاریان کرد، لە پێش هەموویانەوە «عەبدولوحسن چەلەبی ئەلشەمخانی». بڕوانە «العالم العربي، ٥ تموز ١٩٣٠. شایانی باسە «عەبدولکازم ئەلشەمخانی» گەورەی ئەو بنەماڵەیە سەرەتای ژیانی لای ئینگلیزەکان کرێکار بوومو پاشان خۆی‌پێ‌گەیاندوومو بوومتە یەکێك لە دەوڵەمەندەکانی بەسرە.

٨٨ - بە نموونە بڕوانە: «العالم العربي، ٢٠ شباط و ١٢ حزيران ١٩٣٠.

٨٩ - بڕوانە «العراق» ١٤ شباط ١٩٣٠. ئێستا «ئەلقەزاز» دان بەوەدا دەنێ کە ئەوە یەکێك بووە لە هەڵەکانی دەستەی بەڕێوەبەر چونکە منووری فەتتاح پاشا، لە سنوورێکی ئێجگا تەسك‌دا نەبێ یارمەتی کۆمەڵەی سنعاتکارانی نەداوە، ئەوەیش تەنها لە سەرەتای دامەزراندی‌دا بوو. «چاو پێ کەوتنی رۆژی ٢٢/٨/١٩٧٩ لەگەڵ ئەلقەزازدا».

٩٠ - بڕوانە «الاستقلال» ١٩ مارت ١٩٢٩.

٩١ - بڕوانە «جريدة - المعارف - الاسبوعية» بغداد ١٠ كانون الاول ١٩٢٩.

٩٢ - «العالم العربي» ٤ تموز ١٩٢٩.

٩٣ ـ هەرئەوسەرچاوە.
٩٤ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٩ كانون الثاني ١٩٣٠.
٩٥ ـ لە بانگەوازێكی كۆمەڵەی كرێكارانی چاپخانەكانەوە، وەرگیراوە كە بە بۆنەی كردنەوەی «چەند پۆلێك بۆ فێر بوونی زانیاری‌یە جۆر بەجۆرەكـان» بڵاوی كـردووەتەوەو تێیـدا ڕووی دەمی كردووەتە ئەندامەكانی. بڕوانە «العالم العربي» ٢٠ حزيران ١٩٣٠.
٩٦ ـ ووتاری «شاكرمحەحموود هیلال» لە ئاهـەنگێكی كۆمەڵەی سنعاتكاراندا. بڕوانـە «المعارف» ١٠ كانون الاول ١٩٢٩.
٩٧ ـ ووتاری لاوێكە لە ئاهەنگی كۆمەڵەی هاریكای سەرتاشاندا و تێیدا «كرێكارانی عیراق هان دەدا بە ئەنگە یەكێتی‌یەكەیانەوە بێن و لەسەری بەردەوام بن». بڕوانە «العالم العـربي ٢٩ كانـون الأول ١٩٣٠.
٩٨ ـ ووتارێكی «تۆفیق ئەلسەمعانی» یەو لە كۆبۆنەوەكەی كۆمەڵەی سنعاتكاراندا خوێندی‌یـەوە. بڕوانە «المعارف» ١٠ كانون الأول ١٩٢٩.
٩٩ ـ ووتارێكی «محەممەد عەلی سیدقی» یە لە كۆمەڵەی هاریكاری سەرتاشاندا خوێندی‌یەوە. بڕوانە «العالم العربي» ١٤ ايلول ١٩٢٩.
١٠٠ ـ ووتارێكی «ئەحمەد حەقی ئەلحیلی» یە لە كەكۆمەڵەی هاریكاری سەرتاشاندا خوێندی‌یـەوە بڕوانە «العالم العربي» ١٨ آب ١٩٢٩.
١٠١ ـ لەو ووتارەی «محەممەد سالح ئەلقەزاز» وەرگیراوە كە لە ئاهەنگێكی كرێكاراندا بـە بۆنـەی جەژنەوە لە سینەمایەكی بەغدادا ساز كرا، خوێندی‌یەوە. بڕوانە «الاستقلال ٢٣ شباط ١٩٣١.
١٠٢ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٣ ايلول و ٢٨ تشرين الاول ١٩٣٠.
١٠٣ ـ بڕوانە «العالم العربي» ١٥ آب ١٩٢٩.
١٠٤ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٠ آب ١٩٢٩.
١٠٥ ـ جريدة «العامل» بغداد، ٨ ايلول ١٩٣٠. «دەبارەی ئەو ڕۆژنامەیە، بڕوانە ئەو بەشەی كە بۆ چالاكی‌ی ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەی كرێكارانمان تەرخان كردووە».
١٠٦ ـ بڕوانە: «نداء العمال» العدد الأول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ٥.
١٠٧ ـ مجلة «الحاصد» بغداد، العدد الثالث، السنة الثانية، آب ١٩٣٠. ص ٦.
١٠٨ ـ نداء الشعب، ٤ تشرين الثاني ١٩٣٠.
١٠٩ ـ «العالم العربي» ١٠ كانون الثاني ١٩٣٢.
١١٠ ـ بڕوانە «نداء العمال» ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠، ص ١١؛ «العالم العربي» ٧ كانون الثاني و ٢٦ آذار ١٩٣٠.
١١١ ـ «ئەلئەشتەری» بە یەكێك لە دیارترین ئەندامی نیقابی و ئەو قۆناغـە دادەنرێ. لەبـەر ئەوەی خاوەنی ڕۆشنبیری یەكی گشتی‌ی بوو، تاڕادەیەكی زۆر كاری كردە سەر كۆمەڵەی هاریكاری سەرتاشان، هەر لەبەر ئەوەیش بوو كاروباری لە كۆمەڵەكانی تر ڕێك و پێك تر ئـەنجام دەدا. تەنانەت پەیرەوە بنچینەیی و ناوخۆیی‌یە كەی چاپ كرد و بەسەر دەستەو تاقمە سیاسی‌یەكان و ڕۆژنامەكانی ناوخۆدا بڵاوی كردەوە. بڕوانە: «العالم العربي» ١٢ حزيران ١٩٢٩. كۆمـەڵەی ناوبراو پەیوەندی‌یەكی پتەوی لەگەڵ كۆمەڵەكانی‌تردا بەست. «ئەلئەشتەری» لە بزووتنەوە جۆر بەجۆرەكانی كرێكاراندا بـەشداری كـرد، تەنـانەت لە بـواری ڕاگەیـاندن و ڕۆژنـامەی كرێكارانیش‌دا دەوری بینی. ئەلقەزاز بەڕێزەوە هەوڵ و كۆششی ئەلئەشتەری هەڵدەسەنگێنێ. «چاو پێ كەوتنی ڕۆژی ١/٨/٩٧٩ لەگەڵ محەحمەد سالح ئەلقەزازدا».

١١٢ ـ «عەبدولڕەحیم ئەلکریتی» کابرایەکی پیشەوەر بوو. بە ڕێکەوت ئەو لەسەر پوولی ئەرزوحاڵە کە پەنجەمۆر دەکا، بۆیە ئیمتیازی کۆمەڵەی سنعاتکاران بە ناوی ئەوەوە دەردەچێ. ناوبراو خۆی هەڵدەبژێرێ بۆ ئەندامێتی یەکەم دەستەی بەڕێوەبەر بەڵام ئەوەندە دەنگ‌ناهێنێ پێی ببێتە ئەندام پاش و ئەوە هیچ پەیوەندی‌یەکی بەکۆمەڵەوە نامێنێ. «چاوپێ کەوتنەکەی ڕۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا».

١١٣ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٤ تموز ١٩٢٩.

١١٤ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٨ ایلول ١٩٢٩.

١١٥ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٥ تموز ١٩٢٩.

١١٦ ـ «ئەلقەزاز» زۆر باسی زیرەکی‌ی‌و خۆ ڕاگرتن‌و لێهاتوویی دەکا. زمانی ئینگلیزی زانیوەو بەردەوام نامەی بۆ دامەزراوەزانیاری‌یەکانی دەرەوەی عیراق دەنووسی «چاو پێ‌کەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا».

١١٧ ـ هەر ئەو کەسەیە کە لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا، ساڵی ١٩٢٤ داوای دامەزراندنی یانەی کرێکارانیان کرد.

١١٨ ـ چاو پێ کەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا. «العالم العربي» ٣١ تموز ١٩٢٩.

١١٩ ـ «العالم العربي» ١٩ تشرین الاول ١٩٢٩.

١٢٠ ـ «الاستقلال» ٦ و ١٦ شباط ١٩٣١.

١٢١ ـ باشتر وایە پشت بەو دەقە ببەسترێ کە لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا بڵاوکرایەوە، نەک ئەوەی بە تایپ‌رایتەر چاپکراوەو تا ئێستا لای هەندێ لە ئەندامەکانی ئەوسای کۆمەڵەی سنعاتکاران ماوەتەوە. چونکە گۆڕین‌و دەستکاری کردنی هەندێ ڕستەو بەندی ناو پەیڕەوەکە، ناوەڕۆکی هەندێ لەو ماددە بنەڕەتی‌یانەی گۆڕی کە پەیوەندیی بە ئامانجەکانی کۆمەڵەوە هەبوو. دەقە ئەسڵی‌یەکەی پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵەی سنعاتکاران لە ڕۆژنامەی «العالم العربي»ی ڕۆژی ٢٨ی ئەیلوول‌و ٢ تشرینی یەکەمی ١٩٢٩ دا بڵاوکراوەتەوە.

١٢٢ ـ بڕوانە دەقی پەیڕەوەکە لە پاشکۆی ژمارە ـ ٢ ـ ی ئەم کتێبە دا.

١٢٣ ـ تا ئێستایش سەرۆکی کۆمەڵە ئەو مەسەلەیە دووپات دەکاتەوە. «چاو پێ کەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا».

١٢٤ ـ لەو دەقەدا کە بە تایپ‌رایتەر چاپکراوە دەڵێ «کۆمەڵەی سنعاتکاران هەقی بەسەر ناکۆکی سیاسی‌و ئاینی‌یەوە نی‌یەو ئامانجی ئەوەیە سنعاتکاران لە ڕووی ڕەوشت‌و پیشەسازیی‌و زانیاری‌و کۆمەڵایەتی‌یەوە پەروەردە بکاو نەخوێندەوارەکانیان فێری خوێندن بکاو بیروباوەڕی بەرز لە ناو ئەندامانی‌دا بڵاو بکاتەوەو بەرگری لە مافەکانیان بکا» بە ئاشکرا دیارە کە ئەوتۆزە دەستکاری‌یە، مەفهوومی ئەو ماددەیەی لە بنەڕەتەوە گۆڕیوە کە بڕبڕەی پشتی پەیڕەوەکەی کۆمەڵەیە.

١٢٥ ـ بڕوانە: «العراق» ١٠ تشرین الاول ١٩٣٠.

١٢٦ ـ بۆ زیاتر تێ‌گەیشتن، بڕوانە: «عبدالرزاق الحسني، تاریخ الوزارات العراقیة. الطبعة الثالثة. الجزء الثاني. صیدا ١٩٦٥ ص ٢٩٨ ـ ٣١٦».

١٢٧ - بروانه: «العالم العربي» ٢٠ آذار ١٩٣٠.

١٢٨ - «ئەلقەزاز» لە چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١/٨/١٩٧٩دا دەڵێ: لەسەر ئەوەی کۆمەڵە توخنی مەسەلە سیاسییەکان دەکەوت، ڕژێم زۆر جار ڕەخنەی لێ گرتوون، بەڵام ئێمە هەوڵمان دەدا بیانوو بۆ ئەو هەڵوێستەمان بهێنینەوەو سووربووین لەسەر ئەوەی کە ئەم مەسەلانە لە جەوهەردا ئابوورین.

١٢٩ - هەڵەیەکی زمانەوانی بە لەدەقەکەدا ڕاستمان کردووەتەوە.

١٣٠ - لەو ووتارە وەرگیراوە کە «ئەلقەزاز» بە بۆنەی هەڵبژاردنی دووەم دەستەی بەڕێوەبەرەوە لە ڕۆژنامەکانی ناوخۆدا بڵاوی کردەوە. بڕوانە «العالم العربي» ١٦ آب ١٩٣٠. شایانی باسە «ئەلقەزاز» لە یەکەم ڕۆژی دامەزراندنی کۆمەڵەوە هەر ئەوە قسەی بووە. بڕوانە «العالم العربي» ٥ تموز ١٩٣٠.

١٣١ - لە بەشی پێشوودا باسی چەند لایەنێکی ئەم مەسەلەیەمان کرد و دواییش بە درێژیی لە هەندێ لایەنی تری دەدوێین.

١٣٢ - ژیانی پڕ لە کوێرەوەریی زەحمەتکێشان هەر لە سەرەتای ساڵانی بیستەوە سەرنجی «مەحموود ئەحمەد ئەلسەییدی» ڕاکێشا، بۆیە لە ناوەڕۆکی چیرۆکەکانیدا ئازارو کێشەی ژیانی ئەوانی دەردەبڕی. «المجموعة الكاملة للقصص محمود احمد السيد، إعداد وتقديم الدكتور علي جواد الطاهر والدكتور عبدالإله احمد، بغداد ١٩٧٨، الدكتور علي جواد الطاهر، محمود احمد السيد، بيروت ١٩٦٩: عبداللطيف عبدالرحمن عبدالمجيد، الفكر الاشتراكي في الادب العراقي ١٩١٨ - ١٩٥٨، رسالة دكتوراه، بغداد ١٩٧٦، ص ١٧١ - ١٧٥».

١٣٣ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٣١/٧/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٣٤ - قسەی «مەحموود ئەحمەد ئەلسەییدە». بڕوانە «المجموعة الكاملة للقصص محمود احمد السيد ص ٢٥٠».

١٣٥ - لەو شوێنەدا کە بۆ باسی ڕۆژنامەی کرێکاران و هەڵوێستی هێزە سیاسییەکان بەرامبەر چینی کرێکارانی عێراقمان تەرخان کردووە، دێینەوە سەر ئەم مەسەلەیە.

١٣٦ - بڕوانە «العالم العربي» ٥ تموز ١٩٣٠.

١٣٧ - بڕوانە «العالم العربي» ٧ كانون الثاني و ١٢ آذار و ٥ تموز ١٩٣٠.

١٣٨ - بڕوانە «نداء العمال» العدد الاول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ١٥.

١٣٩ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٤٠ - بڕوانە «العالم العربي» ٥ تموز ١٩٣٠.

١٤١ - هەر ئەو سەرچاوە.

١٤٢ - بڕوانە «العالم العربي» ٧ كانون الثاني و ٥ تموز و ٢٢ أيلول ١٩٣٠.

١٤٣ - بڕوانە «الاستقلال» ١٨ شباط ١٩٣١.

١٤٤ - سەیر ئەوەیە لەو ڕۆژگارەدا خانەی مامۆستایان و قوتابخانەی ناوەندیی کچان فێر بووبوون لە ١ ی ئایاردا ئاهەنگێکی تایبەتییان دەگێڕا بە ناوی «ئاهەنگی یەکی ئایار»ەوە. بڕوانە: «العراق» ٣ آيار ١٩٢٧.

١٤٥ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٣١/٧/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا. مجلة «وعي العمال» بغداد العدد ٥١١، ٢٨ نيسان ١٩٧٩، ص ٣٦، ٣٧

١٤٦ - هەندێ جار کۆمەڵە بێ ئەوەی جیاوازیی بکا، مووچەی تەواوی بۆ کرێکاری بێ ئیش دەبڕییەوە. بڕوانە «العالم العربي» ٩ تموز ١٩٣٠.

١٤٧ ـ كۆمەڵەی ناوبراو لەگەڵ دكتۆر فایەق‌شاكردا بۆ ئەم مەبەستە پێكهات. شایانی باسە دكتۆری باسكراو نوێنەری دلێم‌بوو لە پەرلەمان‌داو هەرئەویش‌بوو كاتی خۆی‌یەكەم پرۆژەی یاسای كرێكارانی پێشكەش پەرلەمان كرد. بڕوانە «الاستقلال» ١٩ آیار ١٩٣٠. محاضر مجلس النواب لسنة ١٩٣٠ الاجتماع الاعتيادي. «ئەلقەزاز» ئەوەی دووپات كردەوە كە دكتۆر فایەق بەبێ‌ی خۆی دەهاتە بارەگای كۆمەڵەو ناخۆشەكانی چارەسەر دەكرد. «چاو بێ كەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ ئەلقەزازدا».

١٤٨ ـ بڕوانە «نداء الشعب» ٢٩ كانون الأول ١٩٣٠.

١٤٩ ـ بڕوانە «الاستقلال» ٤ آذار ١٩٣١.

١٥٠ ـ چاوپێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٥١ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٣٠ نيسان ١٩٣٠. «الاستقلال» ٣٠ نيسان ١٩٣٠.

١٥٢ ـ بڕوانە: جريدة «السياسة» بغداد ٤ آذار ١٩٣١.

١٥٣ ـ ئەو بیرۆیە وەك دەزگایەكی سەر بە كۆمەڵی گەلان لە ساڵی ١٩٣٢ دا، دامەزرا.

١٥٤ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە «وثائق ومراسلات بين نقابات العمال العراقية ومثيلاتها الاجنبية من سنة ١٩٣٢ الى سنة ١٩٣٥» [مكتبة المجمع العلمي العراقي].

١٥٥ ـ دەربارەی ئەم مەسەلەیە، بڕوانە بەشی سێیەم كە بۆ یاسای كرێكاران تەرخان كراوە. هەروەها بڕوانە «المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفه: ص ٣/٥، موضوع الملفة: العمال وما يتعلق بهم ١٩٣١».

١٥٦ ـ بڕوانە «وثائق ومراسلات بين نقابات العمال العراقية ومثيلاتها الاجنبية من سنة ١٩٣٢ الى سنة ١٩٣٥». الوثيقة رقم ـ ١ ـ.

١٥٧ ـ هەر ئەو سەرچاوە. «الوثيقة رقم ١».

١٥٨ ـ هەر ئەو سەرچاوە. «الوثيقة رقم ٣».

١٥٩ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٩ كانون الاول ١٩٣٠.

١٦٠ ـ بڕوانە «وثائق ومراسلات بين نقابات العمال العراقية ومثيلاتها الاجنبية من سنة ١٩٣٢ الى سنة ١٩٣٥. الوثيقتان رقم ٥ و ٦».

١٦١ ـ چاو پێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٦٢ ـ «النقابي الأول يتذكر. مجلة وعي العمال العدد ٥١١، ٢٨ نيسان ١٩٧٩ ص ٣٧».

١٦٣ ـ چاو پێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٦٤ ـ «المعارف» ١٠ كانون الاول ١٩٢٩.

١٦٥ ـ دكتۆر «عەبدولەرزاق موتلەك ئەلفەهد» لای وایە «سەلیم ئەلبیسری» لە رۆژی ٢٠ شوباتی ١٩٣٠دا داواری لە وەزارەتی ناوخۆ كرد رێگای بدەن كۆمەڵەی كرێكارانی میكانیك دابمەزرێنێ. بڕوانە: لاپەرە ـ ١١٤ ـی نامەی دكتۆراكەی».

١٦٦ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٣١ كانون الثاني و ١ شباط ١٩٣٠.

١٦٧ ـ «عبدالرزاق مطلك الفهد. تاريخ الحركة العمالية في العراق. ١٩٢٢ ـ ١٩٥٨. ص ١١٥».

١٦٨ ـ چاوپێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەدساڵح ئەلقەزازدا.

١٦٩ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٨ تشرين الثاني ١٩٣٠.

١٧٠ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەدساڵح ئەلقەزازدا.

١٧١ ـ بەنموونە، هەمیشە ئەوەیان دووبارە دەکردەوە گوایە «ئەلقەزاز» مەبەستی تایبەتی خۆی هەبەو دەیەوێ بەهۆی ئەوانەوە پێی بگا.

١٧٢ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٨/١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

١٧٣ ـ بڕوانە «العالم العربي» ٢٩ تشرين الاول ١٩٣٠.

١٧٤ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ ئیبراهیم عەبدلجەببار ئەلقەزازدا.

١٧٥ ـ «الحاصد» العدد ٢٧، السنة الثانية، ٢١ كانون الثاني ١٩٣١ ص ١١.

١٧٦ ـ بڕوانە «الاستقلال» ٢١ نيسان ١٩٣١.

١٧٧ ـ «العراق» ٢٧ و ٢٨ نيسان ١٩٣١، «الاستقلال» ٢٧ نيسان ١٩٣١.

١٧٨ ـ «الاستقلال» ٢١ نيسان ١٩٣١. «ئەلقەزاز» یش هەمان شت دووبارە دەکاتەوە.

١٧٩ ـ «چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٩/٨»

بڕوانە «صدى العهد» ٢١ تموز ١٩٣١، «العراق» ١ و ٦ آب و ٢ ايلول و ٣ تشرين الاول ١٩٣١.

١٨٠ ـ «العالم العربي» ٢٠ آب ١٩٣٠.

١٨١ ـ لەو باسانەی پێشەوەدا دەستمان بۆ چەند نموونەیەکیان ڕاکێشا.

١٨٢ ـ لە ناوەڕاستی ساڵانی بیستەوە کۆمەڵەو یانە عیراقییەکان بایەخیان بە ڕۆژنامە دا، هەندێکیان ڕۆژنامەو بڵاوکراوەی تایبەتییان دەردەکرد، وەك «المجلة الطبية البغدادية» کە کۆمەڵەی پزیشکیی لە ١ ی حوزەیرانی ١٩٢٥ دا یەکەم ژمارەی دەرکردو گۆڤارە مانگانەکەی «المحامي»ی کە ژمارەی یەکەمی لە تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا دەرچوو، ئەمە جگە لە ڕۆژنامەی «الارشاد»ی هەفتانە کە یانەی «الارشاد» دەری دەکردو یەکەم ژمارەی لە ٥ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٦ دەرچوو.

١٨٣ ـ لەو سەردەمەدا ڕۆژنامە ڕەخنەییی و کۆمیدییەکان ناوو شۆرەتێکی گەورەیان هەبوو، ڕۆژنامەی «صدى الحقائق» یش ڕۆژنامەیەکی گشتیی بوو، خۆی لەمەسەلەی کرێکاران نەدا.

١٨٤ ـ بڕوانە «فائق بطي. الموسوعة الصحفية العراقية. بغداد ١٩٧٦ ص ١٠٠».

١٨٥ ـ «نداء العمال» العدد الاول، ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ١.

نەمانتوانی چاومان بە ژمارەکانی «التعاون» بکەوێ، چونکە لە کتێبخانەکاندا نین. وەك هەندێ سەرچاوە دووپاتی دەکەنەوە ئەو ڕۆژنامەیە لە دوای ژمارە (٤) لە ئارادا نەماو لەبەر چاو وون بوو. بڕوانە «عبدالرزاق الحسني. تاريخ الصحافة العراقية، ص ١٢١؛ زاهدة إبراهيم. كشاف الجرائد والمجلات العراقية، بغداد، ١٩٧٦ ص ٤٨» کەچی هەندێ سەرچاوەی تر وای رادەگەیەنن کە دوای ژمارە «٥» لەکار کەوتووە. بڕوانە «حميد جاعد، الصحافة العمالية، نشأتها مهامها، اهميتها ـ مجلة العامل المعاصر ـ بغداد، العدد السابع، ١٩٧١ ص ٢١» بە پێی ئەو زانیارییانەیش کە لە کتێبەکەی ـ زاهیدەئیبراهیم ـ دا نووسراون، ژمارە «١ ـ ٤»ی «التعاون» لە کتێبخانەی «عەزیزئیسماعیل»دا لە «مووسل» دەست دەکەون.

١٨٧ ـ بە نموونە بڕوانە: «سليم طه التكريتي؛ الصحافة العمالية في العراق وما رافق ظهورها من ملابسات سياسيه ـ مجلة العاملون في النفط، بغداد، العدد ١٠٠ تشرين الاول ١٩٧٠ ص ٢٢. «قيس عبدالحسين الياسري، الصحافة العراقية والحركة الوطنية من نهاية الحرب العالمية الثانية حتى ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨، بغداد ١٩٧٨ ص ١٥٨ ـ الهامش رقم ٦».

١٨٨ ـ بڕوانە «زاهدة إبراهيم، كشاف الجرائد والمجلات العراقية ص ٢٧٥».

١٨٩ ـ «ئەلقەزاز» بیری نایە گۆڤاری «الصنائع» چ ڕۆژێك دەرچووەو ژمارەکانیشی بە هۆی چەندین جار پشکنینی ماڵەکەیەوە، لە ناو چوون.

١٩٠ - «العالم العربي» ١٠ تموز ١٩٣٠.
١٩١ - چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
١٩٢ - «ئەلقەزاز» دەڵێ «محەممەد مەکی ئەلئەشتەری» لەو سێ ژمارەیەی «الصنائع» دا، چەندین ووتاری بڵاو کردووەتەوە.
١٩٣ - لەو کاتەدا «عەبدلقادر ئەلسەییاب» ئەندامی حزبی «الوطني»ی «ئەبولتممەن» بووە.
١٩٤ - چاوپێ کەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
١٩٥ - چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١.
١٩٦ - چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/١.
١٩٧ - چاو پێ کەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢.
١٩٨ - «العامل» بە شێوەو قەوارەی گۆڤار دەر دەچوو. بەڵام وەك رۆژنامەیەك خۆی بە خوێنەران ناساند. هەیە «العامل» بە گۆڤارێکی هەفتانە دادەنێ. بڕوانە «سليم طه التكريتي. الصحافة العمالية ص ٢٢».
١٩٩ - «العالم العربي» ١٣ آب ١٩٣٠.
٢٠٠ - چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٢٠١ - ئەو تاقە ژمارەیەی لە کتێبخانەکەی «کۆڕی زانیاری عێراق دا پارێزراوە» بریتییە لە «١٨» لاپەرەو لەوە دەچێ تاتەواو بێ. ئەوانەی لەسەر ئەم رۆژنامەیەیان نووسیوە سوورن لەسەر ئەوەی کە ژمارەی یەکەمی ٢٤ لاپەڕە بووە. بڕوانە: «سليم طه التكريتي، الصحافة العمالية في العراق، ص ٢٢».
٢٠٢ - «العامل»، بغداد، مطبعة الآداب، العدد الأول ٨ أيلول ١٩٣٠. تەنها ژمارە - ١ -ی ئەم رۆژنامەیە لە کۆڕی زانیاری عێراق پارێزراوە.
٢٠٣ - «مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید»ی چیرۆك نووسە.
٢٠٤ - دروشمی «ئەی کرێکارانی جیهان یەککرن» لە ناوەڕاستداو بە خەتێکی گەورە نووسراوە.
٢٠٥ - «ئەلسەیید» کە ووتاریشی دەخوێنەوە هەر بەو شێوەیە رووی دەمی لە کرێکاران دەکرد، بۆیە لە قۆناغێکی دیاری کراوی دروست‌بوون‌و گەشەکردنی ئەو بیروباوەڕەدا جێگایەیەکی تایبەتی هەیە.
٢٠٦ - هەموو ئەو نووسەرە عێراقییانەی باسی رۆژنامەی «العامل»یان کردووە، ئەم حەقیقەتە دەخەنە روو. بڕوانە «حميد جاعد، الصحافة العمالية، ص ٢٠ - ٢١»، «قيس عبدالحسين الياسري، الصحافة العراقية والحركة الوطنية ص ١٥٨».
٢٠٧ - بڕوانە: «العالم العربي» ١٠ أيلول ١٩٣٠، «الحاصد» العدد ٨ السنة الثانية، ١١ أيلول ١٩٣٠ ص ١٤.
٢٠٨ - بڕوانە «عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية ص ١٢١».
٢٠٩ - بڕوانە «عبدالرزاق مطلك الفهد، تاريخ الحركة العمالية في العراق ص ١٣٩».
٢١٠ - «نداء العمال» بە شێوەو قەوارە، وەك گۆڤار دەردەچوو، بەڵام وەك لە لاپەڕەی یەکەمدا نووسیبووی بە شێوەی رۆژنامە خۆی ناساندو لەناو بابەتە بڵاوکراوەکانیشدا زۆر جار دەستی بۆ ئەوە راکێشاوە کە رۆژنامەیە.

٢١١ ـ ڕۆژی دوایی ڕۆژنامەکانی ناوخۆ هەواڵی دەرچوونی ئەو ڕۆژنامەیەیان بڵاوکردەوە. بڕوانە: «العالم العربي»، ١٠ ایلول ١٩٣٠.

٢١٢ ـ «نداء الشعب» ٢٣ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢١٣ ـ پارێزەر «تەوفیق ئەلفکێکی» بەڕێوەری لێپرسراوی ئەو ڕۆژنامەیە بوو.

٢١٤ ـ «نداء العمال» العدد الاول، بغداد، السبت ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢١٥ ـ نووسەرو ئەدیبە.

٢١٦ ـ بریتی‌یە لە دوو وێنە. یەکەمیان: «پایەبەرز عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدوونە کە بووە قوچی قوربانی‌ی وڵات. بە بۆنەی بتپەڕ بوونی ساڵێک بەسەر ئەو کوستەدا کە دەرسی خۆ بەختکردنە لە پێناوی نیشتماندا». دووەمیان: وێنەی: ئەو ئاهەنگەیە کە پارێزەران بەو بۆنەیەوە گێڕاویانە.

٢١٧ ـ هەر وەك لە سەرەتای ئەم بەشەدا باس کرا، خاوەنی ڕۆژنامەی «نداء العمال» کە «عەبباس حسەین ئال ئەلچەلبی» بوو، لە سەرەتای ژیانی بەکردەوەیەوە، بایەخێکی زۆری بە ڕۆژنامە دابوو.

٢١٨ ـ «نداء العمال» العدد الاول، ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ١.

٢١٩ ـ «نداء العمال» العدد الاول، ص ١ ـ ٢.

٢٢٠ ـ «نداء العمال» العدد الاول، ص ٢.

٢٢١ ـ ئەو عیبارەتە لەسەر دوا لاپەڕەی ڕۆژنامەکە نووسرابوو.

٢٢٢ ـ ڕۆژنامەکە لە کۆتایی یەکێك لە گرنگترین ئەو وتارانەی‌دا کە بۆ کێشەی کرێکارانی چاپخانە نووسیبووی، دەڵێ: «ئێمە نامانەوێ خاوەن چاپخانەکان کرێکار بەو مێرووە دانەنێن (؟) کە میکروبی کوشندە بڵاو دەکاتەوە، تاوەکو بەو دڵڕەقی‌یە هەڵس و کەوتیان لەگەڵدا بکەن، کەچی بە ئاشکرا دیارە مەبەستیان تەواو بە پێچەوانەی ئەو قسەیەوەیە. بڕوانە: «نداء العمال» العدد الاول، ص ١٥.

٢٢٣ ـ عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية، ص ١٢١ ـ ١٢٢. فائق بطي، الموسوعة الصحفية العراقية، ص ١١٤. زاهدة ابراهيم، كشاف الجرائد والمجلات العراقية، ص ١٧٣.

٢٢٤ ـ عبدالرزاق مطلك الفهد، تاريخ الحركة العمالية في العراق، ص ١٤٢.

٢٢٥ ـ یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی «العمال» لە کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری عیراق» دا پارێزراوە.

٢٢٦ ـ هەرگیز لەگەڵ ڕای نووسەری «الصحافة العمالية في العراق»دا ڕێ ناکەوین کە ڕۆژنامەی «نداء العمال»ی بە تەواوکەری ڕۆژنامەی «العمال» لەقەڵەم داوەکە لە «مووسڵ» دەردەچوو. بڕوانە: «رزاق إبراهيم‌حسن. الصحافة العمالية في العراق ص ٢٢».

٢٢٧ ـ «سەعدەددین زیادە»ی پارێزەر ڕۆژی ١٥ی ئاداری ساڵی ١٩٣١ داوای لە وەزارەتی ناوخۆ کرد مۆڵەتی ڕۆژنامەکەی بدرێ.

٢٢٨ ـ ڕۆژنامەی «العمال» لە چاپخانەی «الشعب» لە مووسڵ چاپ دەکرا. لە کاتی خۆی‌دا ڕۆژنامەکانی ناوخۆ هەواڵی دەرچوونی ئەم ڕۆژنامەیەیان بڵاوکردەوە بڕوانە: «العراق» ٨ ایلول ١٩٣١.

٢٢٩ ـ ڕەنگە خاوەنی ئەو ڕۆژنامەیە پەیوەندی ناڕاستەو خۆی بە سەرکردەکانی کرێکاران و پیشەوەرانەوە بووبێ، بەڵام ئەو پەیوەندی‌یە لەوە تێپەڕی نەکردووە کە هێزەکانی تری ئەپۆزیسیون لەگەڵ کرێکاراندا بوویانە.

٢٣٠ ـ چاو پێکەوتنی ١/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

٢٣١ ـ لەو شوێنەدا کە باسی هەڵوێستی هێزە سیاسی‌سەکان دەکەین بەرامبەر بە چینی کرێکارانی عیراق، دێینە سەر، سەر ووتاری یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی «العمال»، چونکە سەرتاپا پەیوەندیی بە پەیڕەوی حزبی «العمال»ەوە هەیە کە چەند ڕۆشنبیرێکی مووسڵ دەیانویست دای بمەزرێنن.

٢٣٢ ـ دەقی ووتارەکە چۆن نووسراوە، بە بێ دەستکاری دە بنووسینەوە.
٢٣٣ ـ لە کۆتایی سالانی بیستو سەرەتای سالانی سیدا بەهۆی ئەو تەنگو چەلەمە ئابووری‌یەی جیهانی گرتبووەوەو کاری راستەوخۆی لە بازارەکانی عیراقیش کردبوو، نرخی دانەوێلە بەرادەیەکی زۆر هاتبووە خوارەوە.
٢٣٤ ـ لە رۆژنامەی تریشدا، گۆشەی لەو بابەتەیان کردەوەو تێیدا لە کێشەی کرێکاران دەدوانو باسی شکایەتەکانیان دەکردن.
٢٣٥ ـ لەبەرئەوەی ژمارەکانی تری «العمال» لە کتێبخانەکاندا دەست ناکەون، تەنها یەکەم ژمارەیمان سەیر کردووە.
٢٣٦ ـ بروانە «العالم العربي» ١١ حزيران ١٩٣٢ رۆژنامەی «العالم العربي» ئەو هەواڵانەی لە رۆژنامەی «العمال»ەوە گرتووە.
٢٣٧ ـ بەنموونە، بەراوردێکی، ناوەرۆکی ئەو دوو، ووتارە بکە کە «ئیبراهیم حیلمی» بە ناونیشانی «ژیانی کرێکار» و «مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید» بە ناوی «یەکێتیی کۆمەڵەی کرێکاران» نووسیویانە. بروانە «العامل» العدد الأول ٨ أيلول ٩٣٠ ص ٢ ـ ٣.
٢٣٨ ـ «نداء العمال» العدد الأول، ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠، ص ٤.

٢٣٩ ـ بروانە. «عبدالرزاق الهلالي. معجم العراق. ص ٢٠٥.
Summary of foreign trade statistics, 1927 — 1961, Baghdad 1961, PP. 2 — 3.
٢٤٠ ـ بروانە: K. M. Langely, OP, Cit, P. 65.
٢٤١ ـ بروانە: «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١، ص ٣٠٩.
٢٤٢ ـ بروانە: «العالم العربي» ١٦ تشرين الاول ١٩٣١.
٢٤٣ ـ قسەی «سابیت عەبدولنوور»ی نوێنەری «مووسڵ»ە. بروانە: «الحكومة العراقية، محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الثالثة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣١ بغداد، بلا، ص ٥١.
٢٤٤ ـ بروانە: «الاستقلال» ١٤ آيار ١٩٣٠.
٢٤٥ ـ بروانە: «الاستقلال» ٢٧ آيار ١٩٣٠.
٢٤٦ ـ «الحكومة العراقية، محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الثالثة، إجتماع سنة ١٩٣٠، بغداد، بلا. ص ٢٣٢ و ٢٥٥.
٢٤٧ ـ بروانە: «نداء الشعب» ٦ شباط ١٩٣١.
٢٤٨ ـ «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣٠، ص ٢٦٦ ـ ٢٧٢، ٣٥٤.
٢٤٩ ـ بروانە «نداء الشعب»، ١ و ٢ و ٣ كانون الثاني و ٦ شباط و ٣١ آذار ١٩٣١: «صدى العهد»، ٨ تموز ١٩٣١.
٢٥٠ ـ بروانە: «صدى العهد» ٨ تموز ١٩٣١.
٢٥١ ـ «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣٠»، ص ٢٤٨ ـ ٢٥١، ٧٢٦ ـ ٧٣٣: «صدى العهد»، ٣١ مارت ١٩٣١، «العالم العربي» ١٤ و ٢٠ و ٢٨ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢٥٢ ـ «العالم العربي» ٦ و ٧ تشرين الاول ١٩٣١. ئەو هەوڵە سەرەتاییەی بۆ داشکاندنی مووچەی فەرمانبەرە بیانییەکان درا، بە شێوەیەك دەندووبی سامیی وورووژاندا حکوومەتی عیراقی ناچار کرد، چاو بەو یاسایەدا بگێرێتەوە کە پەرلەمان بریاری لەسەر دابوو. بۆ زیاتر تێگەیشتن، بروانە: «عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث، ص ٩٧ ـ ٩٨».

٢٥٣ ـ بروانە: The Times of Mesopotamia, March 17 Th 1931 Golden Souvenir issue

٢٥٤ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن، بروانە: Special Report... P. 89 The economic developient of Iraq. Repo.t of amission Organized by The International Bank of Reconstrution and Development at The request of The Govermment of Iraq. Baltimore 1952, P. 96.

الدكتور محمد سلمان حسن. التطور الاقتصادي في العراق، ص ٣٥٠.

٢٥٥ ـ بروانە: «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣٠، ص ٣٤٥ ـ ٣٤٧، «العالم العربي» ٢١ تشرين الاول ١٩٣١.

٢٥٦ ـ بروانە «جريدة ـ السياسة ـبغداد ٢٧ شباط ٩٣١؛ «العالم العربي» ٦ آب ١٩٣٢.

٢٥٧ ـ «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣٠، ص ٢٧٥.

٢٥٨ ـ (The Iraq Directory, 1936) P. 223

٢٥٩ ـ بروانە: «العراق» ٣ و ٤ تموز ١٩٢٢.

٢٦٠ ـ بروانە: «العراق ٢٨ كانون الثاني ١٩٢٨.

٢٦١ ـ بروانە «العراق» ١٧ آب و ٣٠ ايلول ١٩٢٠.

١٦٢ ـ بروانە «العالم العربي» ١٧ شباط ١٩٢٧؛ «العراق» ١٣ و ٢٠ نيسان ١٩٢٧ و ٦ تموز و ٧ ايلول و ٢ تشرين الاول ١٩٢٨ و ٤ و ٦ شباط ١٩٣١؛ «السياسة» ٨ آذار ١٩٣١.

٢٦٣ ـ بروانە «نداء الشعب» ٤ شباط ١٩٣١.

٢٦٤ ـ بروانە: «العالم العربي» ١٨ شباط ١٩٣٠؛ «الاستقلال» ١ و ٢ حزيران ١٩٣٠.

٢٦٥ ـ بروانە: «نداء الشعب» ٥ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢٦٦ ـ هەموو رێگاکان لە جۆری تەسك بوون، تەنها رێگای بەغدا ـ مووسڵ نەبێ کە ئەڵمانەکان بەشی یەکەمیان لە جۆری پان و بە باشترین کەرەسەی ئەوکاتە راکێشابوو، وەك راپۆرتە رەسمییەکانی بەریتانیا دانی پێدا دەنێ.

٢٦٧ ـ بروانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/ ١٠ موضوع الملفة السكك ١٩٢٦ تقرير الجنرال ف. د. هامند.

٢٦٨ ـ بروانە، المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملف، ص / ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٩ ـ ١٩٣٢، تقرير اللجنة المالية.

٢٦٩ ـ «لك» یێك دەکاتە سەد هەزار روپیە، یان ٧٤٤٨ جونەیهی ئیسترلینی.

٢٧٠ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي، رقم الملفة، ص/ ١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦ تقرير الجنرال ف. د. هامند.

٢٧١ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاد الملكي، رقم الملفة: ص/ ١٠. موضوع الملفة، السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨.

٢٧٢ ـ کارشوناسێك بەهای چی موڵك و ماڵی رێگای ئاسن هەیە بە ٥٠ و ٤٥ ملیۆن روپیە خەمڵ کردووە، بەلام لیژنەیەکی تر دەڵێ بایی ٤٠ ملیۆن روپیەیە. بروانە: (الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة، ص/ ١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف. د. هامند. عبدالرزاق الحسني. تاريخ الوزارات العراقية. الجزء الثالث ص ٤٤».

٢٧٣ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠. موضوع الملفة، السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨.

٢٧٤ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: ص/١٠ موضوع الملفة: السكك: ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨. عبدالرزاق الحسني. تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث ص ٤٢ ـ ٥١.

٢٧٥ ـ المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨.

٢٧٦ ـ المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة، ص/١٠، موضوع الملفة، السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف. د. هامند.

٢٧٧ ـ بروانه «العالم العربي» ٢٦ آيار ١٩٢٧.

٢٧٨ ـ بروانه «العالم العربي» ١٧ شباط ١٩٣٢.

٢٧٩ ـ زۆر جار رۆژنامەکانی عیراق باسی مەسەلەی ڕێگای ئاسن و گیروگرفتەکانیان دەکرد. رای گشتی ی عیراقیش ئاگاداری کارو فرمانی ئەم دەزگایە و چۆنیەتی چەوساندنەوەی کرێکارە عیراقی یەکان بوو.

٢٨٠ ـ بروانه: المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة، ص/١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٨.

٢٨١ ـ بروانه: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/١٠، موضوع الملفة: السكك ١٩٢٩ ـ ١٩٣٢، تقرير اللجنة المالية.

٢٨٢ ـ بروانه: «الاستقلال» ١ ايلول ١٩٢٧؛ «العالم العربي» ١ شباط و ٥ آيار ١٩٢٧؛ ٨ حزيران ١٩٢٩؛ «العراق» ١٥ و ٢٤ كانون الاول ١٩٢٧ و ٢ كانون الثاني و ٢ آذار ١٩٢٨.

٢٨٣ ـ کاتێک ئەو دەزگایە لە لوتکەی ئەنکوچەلەمەدا دەژیا، بوودجەی مانگانەی ڕێگای ئاسن ٢٠٠ ـ ٧٠٠ هەزار روپیە کورتی دەهێنا. بروانه: «الاخاء الوطني» ٢٣ تشرين الأول ١٩٣١.

٢٨٤ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة، ص/١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٤ ـ ١٩٢٦.

٢٨٥ ـ لەسەر ئەو بنەرەتەی کە رۆژانەی کرێکارێکی ئەشارەزا ١٥ روپیە بوو، هەروەها بە بەراورد کردنیش لەتەک ئەو ژمارانەدا کە لەلاپەڕە ٨٣ی فایلی پێشوودا نووسراوە.

٢٨٦ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/١٠ موضوع الملفة: السكك ١٩٢٦، تقرير الجنرال ف. د. هامند.

٢٨٧ ـ بە نموونە بروانە: «العالم العربي» ٤ حزيران و ٩ تموز و ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠. «نداء الشعب» ١٣ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢٨٨ ـ بروانه: «العالم العربي» ٣ تشرين الثاني ١٩٣٠.

٢٨٩ ـ چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

٢٩٠ ـ هەر سەرچاوەیە بە جۆرێك ژمارەی مانگرتـوان خەمڵ دەكەن. بـەپێی ئەو زانیـاری‌یانـەی سەركردایەتی مانگرتنەكە لە رۆژنامەكانی ناوخۆدا بلاوی كردووەتەوە، ژمارەیان ١٢٠٠ كرێكار بوون. بڕوانە «نداء الشعب»و «العالم العربي» ٤ كانون الاول ١٩٣٠. كەچی بە پێی سەرچاوە ئینگلیزی‌یەكان ژمارەیان لە ٣٠٠ كەس تێپەڕی نەكردووە. بڕوانە: Baghdad Times December 3 and 4 1930; Special Report... P. 243. بە قسەی «ئەلقەزاز»یش سەرپاكی كرێكارە عیراقی‌یەكانی كارگەی «شالچی»یە، بە شدارای ئەو مانگرتنەیان كردووە. «چاو پێكەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩». لەوە دەچێ ژمارەیان لە هەزار كەش زیاتر نەبووبێ.

٢٩١ ـ بـڕوانە: «العـالم العربي» و «نـداء الشعب» ٤ كانـون الأول ١٩٣٠. چـاو پێكـەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

٢٩٢ ـ «نداء الشعب» ٤ كانون الاول ١٩٣٠.

٢٩٣ ـ چاو پێكەوتنی رۆژی ١/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

٢٩٤ ـ «العالم العربي» ٦ كانون الأول ١٩٣٠، «نداء الشعب» ٥ كانون الأول ١٩٣٠.

٢٩٥ ـ «نداء الشعب» ١٤ كانون الأول ١٩٣٠.

٢٩٦ ـ بڕوانە: «العراق» ٢١ كانون الثاني ١٩٣١.

٢٩٧ ـ بڕوانە: «نداء الشعب» ٢٣ كانون الأول ١٩٣٠.

٢٩٨ ـ بڕوانە: Special Report P. 243.

٢٩٩ ـ بڕوانە: «نداء الشعب» ٢٥ كانون الأول ١٩٣٠.

٣٠٠ ـ «صدى العهد» ٢٧ شباط ١٩٣١؛ «العراق» ٢٥ شباط ١٩٣١.

٣٠١ ـ «الاستقلال» ٢٧ شباط ١٩٣١.

٣٠٢ ـ وەك «ئەلقەزاز» دەیگێڕێتەوە سەرۆكی ئەندازیارانی میكنێت، كابرایەكی لووت بەرزی قسە رەق بوو، وەكو كۆیلە لە تەك كـرێكارەكـاندا دەجووڵایەوەو بـەرادەیـەك زەبرو زەنگی لەگـەڵدا دەنواندن، پاڵی بە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسنەوە دەنا زۆر دڵ رەقانە لە گەڵیاندا بجووڵێتەوە.

٣٠٣ ـ بڕوانە: «السياسة» ٢٦ شباط ١٩٣١؛ «العراق» ٢٦ شباط ١٩٣١.

٣٠٤ ـ «صدى العهد» ٢٧ شباط ١٩٣١؛ «السياسة» ٢٦ شباط ١٩٣١.

٣٠٥ ـ «صدى العهد» ٢٧ شباط ١٩٣١؛ چاو پێكـەوتنی رۆژی ١/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محـەممەد ساڵح ئەلقەزازدا. Special Report P. 244.

٣٠٦ ـ ژمارەی ئەوانەی لە مانگرتنی دووەمی كرێكارانی ڕێگای ئاسندا بەشداری‌یان كردوە بە هەزار كەس زیاتر خەمڵ كراوە. بڕوانە «العراق» ٢ آذار ١٩٣١.

٣٠٧ ـ پاش كۆتایی هاتنی مانگرتنەكە «ئەلقەزاز» سوپاسی هەموو ئەوانەی كرد كە «یارمەتی كرێكارە مانگرتووەكانی ڕێگای ئاسنیان داوە» بڕوانە: «العراق» ٢٤ آذار ١٩٣١.

٣٠٨ ـ دەقی بەیاننامە كە لە رۆژنامەی «الاستقلال»ی رۆژی ٣ی مارتی ١٩٣١ دایە.

٣٠٩ ـ چاو پێكەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.

٣١٠ ـ بڕوانە: «العراق» ٢٨ شباط ٩٣١، «الاستقلال» ٦ آذار ١٩٣١.

٣١١ ـ بڕوانە: «صدى العهد» ٢ مارت ١٩٣١؛ «العراق» ٢ آذار ١٩٣١.

٣١٢ ـ چاو پێ كەوتنی رۆژی ١/٨/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد صالح ئەلقەزازدا.

٣١٣ ـ «صدى العهد» ٢ مارت ١٩٣١.

٣١٤ ـ ئەو ڕستانە قسەی بەڕێوەبەری پۆلیسی بەغدایە كە بە خۆی و هێـزێكی پۆلیسـەوە گەیشتـە گۆڕەپانی «السراي». بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە: «العراق» ٢ آذار ١٩٣١؛ «صدى العهد» ٢ مارت ١٩٣١.

٣١٥ ـ ومنهبێ ئەو خانووەی کرابووە بارەگای کۆمەڵە بچووك بوو بێ، بەڵکو بریتی بوو لە چوار ژووری گەورەو یەکێکی بچووك لەگەڵ کۆرِدیدۆریك دا. چاو پێکەوتنی رۆژی ٢٢/٨/١٩٧٩.
٣١٦ ـ بروانە: «السیاسة» ٤ آذار ١٩٣١، «الاستقلال» ٣ آذار ١٩٣١، «العراق» ٣ و ٤ آذار ١٩٣١.
٣١٧ ـ بروانە: «العراق» ٣ و ٤ آذار ١٩٣١.
٣١٨ ـ «صدى العهد» ٤ مارت ١٩٣١، «الاستقلال» ٤ آذار ١٩٣١؛ «العراق ٣ و ٤ آذار ١٩٣١.
٣١٩ ـ «الاستقلال» ٦ آذار ١٩٣١.
٣٢٠ ـ بروانە: «العراق» ٢ آذار ١٩٣١، «الاستقلال» ١٥ نیسان ١٩٣١.
٣٢١ ـ بروانە: «السیاسة» ٥ آذار ١٩٣١.
٣٢٢ ـ بروانە: «صدى العهد ٦ مارت ١٩٣١.
٣٢٣ ـ مانگرتووان نەیان ویست هاتوچۆی شەمەندوفەر رابگرن و لە کاری بخەن، نەوەك هامشۆکەران زیانیان پێ بگا، گەروا نەبوایە، بەهەموو شێوەیەك دەیانتوانی دەستی لێ بووەشێنن.
٣٢٤ ـ بروانە: «الاستقلال» ٦ آذار ١٩٣١ «سەرووتاری ئەو رۆژە».
٣٢٥ ـ بە قسەی رۆژنامەکانی ئەو کاتە، وەزیر قسەکانی وەردەگێرا. «ئەلقەزاز» یش لەم بارەیەوە دەڵێ: هەندێ جار وەزیری ناوبراو وونەکانی ئەمی وەك خۆی وەرنەدەگێراو هێواشی دەکردەوە، بەڵام ئەم راستی دەکردەوەو ئەوەی دەیویست بە بەرپێوەبەری دەووت. «چاو پێکەوتنی رۆژی ٣١/٧/١٩٧٩ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازدا.
٣٢٦ ـ المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية. البلاط الملكي. رقم الملفة: د/١٤ موضوع الملفة: الاحزاب السیاسیة. «السیاسة» ٥ آذار ١٩٣١؛ «الاستقلال» ٦ آذار ١٩٣١، «چاو پێکەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩ لەگەڵ محەممە سالح ئەلقەزاردار.
٣٢٧ ـ لە دەقەکەدا «وای لێ کردن».

٣٢٨ ـ «الاستقلال» ٦ آذار ١٩٣١.
٣٢٩ ـ بروانە: «العراق» ١٨ آذار ١٩٣١.
٣٣٠ ـ بروانە: «الاستقلال» ٣ آیار ١٩٣١.
٣٣١ ـ بروانە «الاستقلال» ٩ نیسان ١٩٣١.

٣٣٢ ـ ئەو کاتە «جەمیل ئەلرِوای» وەزیری ئەشغال و هاتوچۆ بوو، پێشتریش سەبارەت بە باروزرووفی کرێکارانی رێگای ئاسن ووتبووی: کووایە پر بە دل حەز دەکا کرێکاری عیراقی بە خۆشی و بەختیاریی بژی و هەرچییەك ئەو ئازار دەدا، ئەمیش پێوەی دەتلێتەوە». هەندێ سەرکردەی کرێکاران ئەم قسەیەی وەزیریان کردبووە «بەڵگەیەکی روون و ئاشکرا ی هەوڵ و تەقەللای ئەو، لە پێناو چاککردنی گوزەرانیان‌دا» ئەمەقسەی «عەبباس حسەین ئال‌ئەلچەلەبی»ی «سەرۆکی کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق» ە. بروانە «نداء العمال» العدد الأول، ٢٢ تشرین الثاني ١٩٣٠ ص ١٥.
٣٣٣ ـ بروانە «الاستقلال» ٢٩ آذار و ٢٢ آیار ١٩٣١.
٣٣٤ «الاستقلال» ١ و ٣ نیسان ١٩٣١.

٣٣٥ ـ «ئەلقەزاز» بە یاننامەیەکی دوورو درێژی بڵاوکردەوەو تێیدا بە دوورو درێژیی هەڵوێستو کەللەرەقی ی لێپرسراوانی ڕێگای ئاسنو چۆنیەتی گاڵتە کردنیان بە عیراقییەکانی، روون کردەوە. هەروەها باسی ئەوەی کردبوو کە چۆن سەرۆکی ئەندازیاران وتوویەتی «گوێ بە جنسییەتنامەی عیراقیی نادا و بەڕێوەبەرایەتی کێی بوێ دای دەنێو کێیشی بوێ دەری دەکا. بێ ئەوەی حساب بۆ رەگەزیان بکاو هیچ کاتێك فەزڵی عیراقی بەسەر بیانیدا نادرێ، با وەکو یەکیش بن. پێش مانگرتنەکەیش ئیشو کار چۆن رۆیشتووە هەر بەو شێوە دەمێنێتەوە».

٣٣٦ ـ المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: ٢ / ١٤، موضوع الملفة: الاحزاب السياسية؛ «صدى العهد» ٧ نيسان ١٩٣١؛ «العراق» ٧ نيسان ١٩٣١؛ «الاستقلال» ١ و ٣ و ٧ نيسان ١٩٣١.

٣٣٧ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٥ تشرين الثاني ١٩٣٢.

٣٣٨ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە: المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: ٢ / ١٤، موضوع الملفة: الاحزاب السياسية؛ «الاستقلال» ٣ و ١٥ و ١٦ نيسان ١٩٣١؛ «صدى العهد» ٣ نيسان ١٩٣١.

٣٣٩ ـ بڕوانە: «صدى العهد» ٣ نيسان ٩٣١؛ «الاستقلال» ١٧ نيسان ١٩٣١.

٣٤٠ ـ بڕوانە: «الاستقلال» ١٩ نيسان ١٩٣١.

٣٤١ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: د/١٤، موضوع الملفة: الاحزاب السياسية». دەقی ئەو یاددا شتە لەو فایلەدا بڵا وکراوەتەوە.

٣٤٢ ـ ئەو ڕستانە لەدەقی ئەو یادداشتە وەرگیراون کە ئاراستەی مەلیك کراوە.

٣٤٣ ـ بڕوانە: «العراق» ٧ آيار ١٩٣١؛ «الاستقلال» ٢٧ نيسان ١٩٣١.

٣٤٤ ـ دەقی ئەوە یادداشتە لە رۆژنامەی «العراق» ی رۆژی ٣ ی تەمموزی ٩٣١ دا بڵا و کراوەتەوە.

٣٤٥ ـ بڕوانە: المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: ص/٥/٣، موضوع الملفة: العمال وماينعلق بهم ١٩٣١؛ «العراق» ١٧ تموز ١٩٣١.

٣٤٦ ـ ئەم دەستنیشان کردنە، ئەو کرێکارانەی نەدەگرتەوە کە پێش ئادار دەرکرابوون، ئەمەیش دەستکەوتێکی گرنگ بوو تا بە هۆیەوە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای بە پێچو پەنا بگرێ.

٣٤٨ ـ دوور نییە سەرکردایەتی مانگرتنەکە بەو بڕیارەیان، نەکەوتبنە ژێر کارتێکردنی ئەو مانگرتنەوە کە کرێکارانی سوریا ئەنجامیان دا و «مقاطعە» ی ترامواى و کارەبایان‌کرد تا کۆمپانیا فەرەنسییەکەیان ناچار بوو داخوازییەکانیان جێبەجێ بکا. ئەوەیشی کە زیاتر ئەم بۆچوونە دەچەسپێنێ ئەوەیە ئەلقەزاز لەو رۆژگارەدا کە گیروگرفتی نێوان کرێکارانو ڕێگای ئاسن کەیشتبووە لوتکە بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوەو تێیدا باسی ئەم «مقاطعە» یەی کردووە. «بڕوانە دەقی یادداشتەکە لە «تطور الحركة النقابية في العراق، هاشم علي محسن ص ٣٤ ـ ٣٥ و ١٠٥» دا.

٣٤٩ ـ «الاستقلال» ٢٢ نيسان و ١٠ و١٢ آيار ١٩٣١.

٣٥٠ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٥ تشرين الثاني ١٩٣٢. «ئەلقەزاز» رای وایە لەبەر ئەوەی سەرکردایەتی کرێکاران هیوایەکی گەورەی بەم کۆمپانیایە هەبوو، کرێکاران پەنایان نەبردە بەر مانگرتن.

٣٥١ ـ هەر ئەو سەرچاوە.

٣٥٢ ـ بڕوانە: «الاستقلال» ١٠ و ١٢ آيار ١٩٣١.

٣٥٣ ـ بڕوانە: «العراق» ١٤ نيسان ١٩٣١.

٣٥٤ ـ بڕوانە: «الاستقلال» ٢٠ نيسانو ٨ و ٢٢ و ٢٧ آيارو ٤ حزيران ١٩٣١؛ «العراق» ٨ و ١١ آيار ١٩٣١؛ «صدى العهد» ٨ آيار ١٩٣١.

٣٥٥ ـ بڕوانە: «صدى العهد» ٦ آيار ١٩٣١؛ «الاستقلال» ٦ آيار ١٩٣١.

٣٥٦ ـ دەقی یاددا شتەکە لە رۆژنامەی «الاستقلال» ی رۆژی ٥ آیاری ١٩٣١ بڵاوکراوەتەوە.

٣٥٧ ـ بڕوانه: «الاستقلال» ٣ و ١٧ آيار ی ١٩٣١.

٣٥٨ ـ بڕوانه: «العراق» ١٠ حزيران و ٣١ تموز ی ١٩٣١: «صدى العهد» ١٤ آيار ١٩٣١.

٣٥٩ ـ بڕوانه: «صدى العهد» ٦ آيار ١٩٣١: «الاستقلال» ٦ آيار ١٩٣١

بڕوانه: «الاستقلال» ١٩ آيار ١٩٣١.

٣٦١ ـ «العراق» ٦ آب ١٩٣١: «الاستقلال» ٢٢ آذار و ١٢ حزيران ١٩٣١.

٣٦٢ ـ بڕوانه: «محاضر مجلس النواب» سنة ١٩٣١ ص ٥٢٩.

٣٦٣ ـ وا بڕیار بوو ئەو کەسەی دانیشتووی شار بوایەو سەگی هەبووایە ساڵی ٥ ڕوپیە ڕەسم بدا.

٣٦٤ ـ «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣٠ ص ٣٠٩، ٥٢٠، ٥٢٨.

٣٦٥ ـ قسەی «ئیبراهیم عەتتار باشی» نوێنەری «مووسڵ» ٥. بڕوانه: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣٠ ص ٥٢٠.»

٣٦٦ ـ هەر ئەو سەرچاوە ص ٣٠٩.

٣٦٧ ـ بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ل ٥٢٠، ٥٢٩.

٣٦٨ ـ بڕوانه: «محاضرات مجلس النواب، الدورة الانتخابية الثالثة. اجتماع سنة ١٩٣١، بغداد ١٩٣١ ص ٣٦ ـ ٣٧: «العراق» ١١ آذار ١٩٣١.

٣٦٩ ـ بڕوانه: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣٠، ص ٧٣٤ ـ ٧٣٨. «ئەو دوو نوێنەرەی بەرهەڵستی ی یاساکەیان کرد، «ئیبراهیم عەتار باشی ی مووسڵاوی و عەبوود ئەلمەللاکی بەسرەیی بوون».

٣٧٠ ـ مەبەست لە ڕاگەیاندنی رقم ٧١٠، ٥ کە ئینگلیز لە ١ ی نیسانی ١٩١٩ دا دەری کرد و تێیدا ڕەسمو باجێکی زۆری بەسەر دا نیشتووان‌دا سەپاندو پاشان بووە مایەی ناڕەزایی خەڵکی: بە ڕادەیەك لە ڕووداوەکانی شۆڕشی بیست‌دا دەنگی دایە.

٣٧١ ـ بڕوانه: هەردوو ڕاگەیاندنەکە، لە ڕۆژنامەی «صدى العهد» ی تەمووزی ١٩٣١ دا.

٣٧٢ ـ بڕوانه: «صدى العهد» ٩ تموز ١٩٣١.

٣٧٣ ـ بڕوانه: «العراق» ١٦ كانون الثاني ١٩٣١.

٣٧٤ ـ بڕوانه: «العراق» ١ و ٢ تموز ١٩٣١.

٣٧٥ ـ «الاخاء الوطني» ٢ آب ١٩٣١.

٣٧٦ ـ بڕوانه: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١، ص ٤١.»

٣٧٧ ـ لە بەڵگەنامە ڕەسمی‌یەکان‌دا بە ئاشکرا دیارە کە «موزاحیم ئەلپاچەچی» چۆن بەتوندی لەگەڵ سەرۆکی کۆمەڵەکان‌دا وتوویژی کردووە. تەنانەت «ئەلقەزاز» دوای ئەو مێژووە، لە دادگادا شکایەتی لێ کردووەو تاوانی ئەوەی داوەتە پاڵ کە «ئیهانە» ی کردوە. بڕوانه: «محاضر مجلس النواب. اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٣٧» «الاخاء الوطني» ٢٢ تشرين الاول ١٩٣١.

٣٧٨ ـ چاوپێ کەوتنی ڕۆژی ٢٢/٨/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا

٣٧٩ ـ بڕوانه: «العالم العربي» ٥ تشرين الثاني ١٩٣٢.

٣٨٠ ـ بڕوانه: سامي عبد الحافظ القيسي: آفاق عن الحركة الوطنية ... في ... ـ آفاق عربية ـ بغداد، العدد التاسع. آيار ١٩٧٦، ص ٧٤.

٣٨١ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٢/٨/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٣٨٢ - بڕوانە دەقی بەیاننامەکە لە «صدى العهد» ی ڕۆژی ٧ ی تەمووزی ١٩٣١ دا.
٣٨٣ - «صدى العهد» ٦ تموز ١٩٣١.
٣٨٤ - بڕوانە: «العراق» ٩ - ١١ و ١٣ - ١٥ و ٢٣ تموز ١٩٣١؛ «صدى العهد» ٨ و ٩و ١١ تموز ١٩٣١.
٣٨٥ - «الأخبار» ٧ تموز ١٩٣١؛ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٨/٩/٧٩ گەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزاز دا.
٣٨٦ - بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە: «عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث ص ١٤٣.
٣٨٧ - «ئەبولتممەن» کە ئەندامی ژووری بازرگانی ی بوو، قایل نەبوو ببێتە ئەندامی ئەو وەفدە.
٣٨٨ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٨/٩/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٣٨٩ - بڕوانە: «العراق» ٨ تموز ١٩٣١.
٣٩٠ - بڕوانە «صدى العهد» ٨ تموز ١٩٣١؛ «العراق» ٨ و ٩ تموز ١٩٣١؛ ڕۆژنامەی «صدى العهد» کە سەر بە میری بوو، لەسەر لاپەڕەی یەکەمو لەجێی سەر وتارەکەی‌دا بەیاننامەکەی بڵاوکردەوە. «ئەلقەزاز» دەڵێ: ڕژێم هەندێ دەستکاری بەیاننامەکەی کرد و لای خۆیشی‌یەوە ئەو بەننامەیەی دەر نەکرد کەلەسەری ڕێککەوتبووین و مەرج وابوو بڵاوی بکاتەوە تێیدا ڕەسمو باجە تازەکان لا ببا، یان کەمیان بکاتەوەو ئەو ڕوون کردنەوەیەیش کە بۆ ڕوژنامەکانی ناردبوو، لە کاتی خۆی‌دا بڵا و بوونەوە «چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٨/٩/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا».
٣٩١ - بڕوانە: «العراق» ٩ و ١٠ تموز ١٩٣١.
٣٩٢ - بڕوانە: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٤٠.
٣٩٣ - بڕوانە: «عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث ص ١٤٦.
٣٩٥ - لەو کاتەدا مەلیك فەیسەڵی یەکەم بە سەردانێکی ڕەسمی لە تورکیا بوو، مەلیك عەلی برای کردبووە جێگری خۆی. «نوری‌سەعید» ی سەرۆك وەزیرانیش خەریکی گەشتێك بوو لە ئەوروپاو پاشان چووە تورکیاو لەگەڵ فەیسەڵدا یەکیان گرتەوە. وەزیری دارایی «ڕوستەم حەیدەر» جێگری بوو. بەڵام کە چوو بۆ دەرەوەی وڵات وەزیری ناوخۆ «موزاحیم‌ئەلپاچەچی» بووە جێگری سەرۆك وەزیران.
٣٩٤ - بڕوانە: «العراق» ١٣ تموز ١٩٣١.
٣٩٦ - قسەی نوێنەری «حیللە» عەبدولڕەزاق ئەلڕوەیشدی» یە. بڕوانە: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٣٨.
٣٩٧ - بڕوانە: عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث، ص ١٤٦ - ١٤٧.
٣٩٨ - «صدى العهد» ١٧ تموز ١٩٣١؛ «العراق» ١٨ تموز ١٩٣١؛ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٢/٨/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٣٩٩ - دەقی بەیاننامەکە لە «صدى العهد» ی ڕۆژی ١٧ تەمموزی ساڵی ١٩٣١ دا بڵاوکراوەتەوە.
٤٠٠ - «العراق» و «صدى العهد» ١٧ تموز ١٩٣١.
٤٠١ - «العراق» ٢٢ و ٢٣ تموز ١٩٣١؛ «صدى العهد» ٢٢ و ٢٣ تموز ٩٣١.
٤٠٢ - بڕوانە: «العراق» ٢٧ تموز ١٩٣١ «سەر وتاری ئەو ڕۆژە».
٤٠٣ - بڕوانە: «محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٣٢ - ٥٠» «العراق» ١٧ تموز ١٩٣١.
٤٠٤ - «نووری سەعید» بەم جۆرە باسی بارو دۆخی ئەو کاتەی بەسرە دەکاو دەڵێ: «٣٦٠ سەعات بەسرە لە ئاژاوەدا ژیا، ئنجا بۆ ئەوەی بیانوو بۆ ئەو زەبرو زەنگە بهێنێتەوە کە دەرهەق بە دانیشتوان نواندی، پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ گوایە بۆیە ئەم هەنگاوەی نا، نەوەك ئینگلیز بێنە بەسرەوەو داگیری بکەن. «براوانە: محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٤٨.

٤٠٥ ـ بەکارهێنانی یاسای داوای عەشایەری دژی دانیشتوانی شارەکان بووە دیاردەیەکی زۆر ترسناک. هێشتا ماوەیەکی کەم بەسەر مانگرتنەکەدا تێ نەپەڕیبوو، کەچی بە پێی ماددەی ٤٠ ی ئەو یاسایە هەر دوو سیاسەتمەداری ناودار «فەهمی ئەلمودەڕیس» و «ڕوفائیل بەتی»، لە پایتەخت دوور خرانەوە.

٤٠٦ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٢١ تشرين الأول ١٩٣١.

٤٠٧ ـ «صدى العهد» ٢١ تموز ١٩٣١.

٤٠٨ ـ «جەعفەر ئەبولتەمەن»، ئەو مانگرتنە بە یەکەمین سەرکەوتن دادەنێ لە دوای شۆڕشی بیستەوە. بڕوانە: «الاخاء الوطني» ٦ ايلول١٩٣١.

٤٠٩ ـ «العراق» ١٥ تموز ١٩٣١.

٤١٠ ـ بڕوانە: عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث، ص ١٤٩. دەربارەی بایەخدانی ڕۆژنامە بیانییەکان بەو مانگرتنە، بڕوانە: «العراق» ٢٧ تموز ١٩٣١.

٤١١ ـ بڕوانە: «محاضر مجلس النواب: اجتماع سنة ١٩٣١ ص ٤٧.»

٤١٢ ـ لە سەرەتای یاسەکەداو لەو شوێنەدا کە باسی چۆنیەتی ساز کردنی مانگرتنەکەمان کردووە، دەستمان بۆ ئەو بەیاننامەیە ڕاکێشاوە.

٤١٣ ـ بڕوانە «العراق» ٢ تموز ١٩٣١.

٤١٤ ـ محاضر مجلس النواب، اجتماع سنة ١٩٣١، ص ٤٤؛ «العراق» ٢٤ آب ١٩٣١.

٤١٥ ـ «الاخاء الوطني» ١٦ تشرين الأول ١٩٣١.

٤١٦ ـ «ڕاجی ئەلعەسکەری» یەکێك بوو لەوانەی پۆلیس گرتبیان. ناوبراو سەرۆکی «کۆمەڵەی هاریکاری سەربازە خانەنشینەکان» بوو. ئەم کۆمەڵەیە لە سەرەتای مانگی حوزەیرانی ١٩٣٠ دا دروست بوو. ئامانجی «چاککردن و خۆشگوزەرانیی سەربازە خانەنشینەکان بوو». خۆی بە «کۆمەڵەیەکی ئەدەبیی و کۆمەلایەتی» دادەناو کە «هیچ پەیوەندییەکی بە سیاسەتەوە نییە». ئەم کۆمەڵەیە پشتگیری هەڵوێستەکانی «کۆمەڵەی سنعەتکاران» ی دەکرد. لەبەر ئەوە ڕژێم چەند جارێك زۆری بۆ هێنا. بۆ زیاتر تێ گەیشتن، بڕوانە «الاستقلال» ٥ و ٦ و ١٢ حزيران ١٩٣٠؛ «العراق» ٢٢ ايلول ١٩٣١.

٤١٧ ـ «العراق» ٢٥ آب ١٩٣١.

٤١٨ ـ بڕوانە: «العراق» ١ و ٣١ آب ١٩٣١.

٤١٩ ـ بڕوانە: «العراق» ٦ آب و ٢ ايلول و ٣ تشرين الأول ١٩٣١.

٤٢٠ ـ بڕوانە: «العراق» ٨ و ٢٠ ٢٢ و ٣١ آب و ١٢ ايلول ١٩٣١.

٤٢١ ـ «عەبدولڕەززاق ئەلسامەڕائی» زۆر چالاکانە بەشداری کۆڕەکانی «کۆمەڵەی سنعەتکارا» ی دەکرد و ووتاری تێدا دەخوێندنەوە کاتی خۆیشی دژی هەڵوێستی ناڕەوای کۆمپانیا بیانییەکان بەرامبەر بە کرێکارە عیراقییەکان. ڕاوەستا. بڕوانە «الاستقلال» ٩ حزيران ١٩٣١.

٤٢٢ ـ المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: د/ ١٤ موضوع الملفة: الاحزاب السياسية.

٤٢٣ ـ بڕوانە «العالم العربي» ١٥ كانون الأول ١٩٣٠.

٤٢٤ - بروانه: المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: د/١٤ موضوع الملفة: الاحزاب السياسية.
٤٢٥ - «ئەلسامەڕائی»لە دامێنی یادداشتەکەیدا بەو جۆرە ناوی خۆی نووسیبوو.
٤٢٦ - بریار وا بوو «کۆمەڵەی کرێکارانی عیراق» لە سێ دەستە پێك بێ. یەکێکیان ئیداری و یەکێك راوێژکاری و ئەوی تریشیان بۆ سەرپەرشتی ی کردنی کرێکاران.
٤٢٧ - المركز الوطني للوثائق. الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: د/١٤ موضوع الملفة: الاحزاب السياسية.
٤٢٨ - چاو پێکەوتنی رۆژی ٨/٩/٩٧٩ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٤٢٩ - بروانە «الاستقلال» ٢٠ تشرين الثاني ١٩٣١؛ «الاخاء الوطني» ٢٢ و ٢٩ تشرين الاول ١٩٣١.
٤٣٠ - بروانە: «العالم العربي» ١٢ كانون الثاني ١٩٣٢.
٤٣١ - بروانە: «الإخاء الوطني» ٢٥ تشرين الأول ١٩٣١.

٤٣٢ - بروانە «العالم العربي» ٩ كانون الثاني ١٩٣٢.
٤٣٣ - بروان: «الاخاء الوطني» ٢ آب ١٩٣٢؛ «العالم العربي» ٢ و ٣٠ آب ١٩٣٢.
٤٣٤ - بروانە: «العالم العربي» ١٩ /اب، ١٩٣٢.
٤٣٥ - بروانە «العالم العربي» ٣ ايلول ١٩٣٢. لە بەشی سێیەم و لەو شوێنەدا کە باسی «گیروگرفتی سەرەکی ی کارو کرێکاران و چۆنیەتی رەنگدانەوەی لە بزووتنەوەی کرێکاران» مان کردووە، نموونەی تری لەو بابەتەمان هێناوەتەوە.
٤٣٦ - بروانە: «العالم العربي» ٢٠ آب ١٩٣٢.
٤٣٧ - بروانە: «العراق» ٥ تشرين الثاني ١٩٣١.
٤٣٨ - بروانە: «الاخاء الوطني» ٢٦ تشرين الأول ١٩٣١، و ٦ كانون الثاني ١٩٣٢؛ «العالم العربي» ٨ تشرين الاول ١٩٣١، ٥ و ١٥ كانون الثاني ١٩٣٢؛ «الاخبار» ١٧ و ١٩ تشرين الثاني ١٩٣١.
٤٣٩ - بروانە «الاخبار» ١٢ و ١٩ و ٢٦ تشرين الثاني ١٩٣١؛ «الاخاء الوطني» ١٩ و ٢١ و ٢٣ تشرين الاول و ١ و١٢ تشرين الثاني ١٩٣١؛ «الاستقلال» ٢٠ و٢٣ تشرين الثاني ١٩٣١.
٤٤٠ - بروانە: «العالم العربي» ١٤ شباط ١٩٣٢.
٤٤١ - بروانە: «الاخاء الوطني» ١٦ تشرين الأول ١٩٣١. هەروەها بروانە «ئەو پرۆتستۆیەی حەلواچی یەکان لە ژمارەی رۆژی ١٩ ی تشرینی یەکەمی ١٩٣١ دا بڵاویان کردەوە».
٤٤٢ - بروانە: «العالم العربي» ١٠ و ١٩ و ٢٩ كانون الثاني و ٦ و ٢٠ و ٢٢ آيار و ٧ تموز ١٩٣٢.
٤٤٣ - بروانە: «العراق» ١ و ٨ ايلول ١٩٣١.
٤٤٤ - بروانە: «العالم العربي» ٣١ آب ١٩٣٢.
٤٤٥ - بروانە: الاخاء الوطني» ٢ آب ١٩٣٢.
٤٤٦ - بروانە: «العالم العربي» ٢٢ و٢٣ تشرين الثاني ١٩٣٢.
٤٤٧ - بروانە: «العالم العربي» ٢٨ تشرين الأول و ٢٥ تشرين الثاني ١٩٣٢.
٤٤٨ - بروانە: «الاخاء الوطني» ١ تشرين الثاني ١٩٣١.
٤٤٩ - بروانە «الاخبار» ١٢ تشرين الثاني ١٩٣١؛ «الاستقلال» ١٩ تشرين الثاني ١٩٣١.
٤٥٠ - بروانە: «الاستقلال» ٢٣ تشرين الثاني ١٩٣١، چاو پێکەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩ لەگەڵ ئەلقەزاز.
٤٥١ - بروانە: «العالم العربي» ٢٢ كانون الثاني ١٩٣٢.
٤٥٢ - بروانە: «العالم العربي» ٢٢ كانون الثاني و ٢١ شباط ١٩٣٢.
٤٥٣ - بروانە: «صدى العهد» ١٩ تموز ١٩٣١؛ چاو پێ کەوتنی رۆژی ٨/٩/١٩٧٩ لەگەڵ ئەلقەزاز.

٤٥٤ ـ کۆمەڵی کرێکارانی میکانیک، پشتگیری داخوازییەکانی کرێکارانی ڕێگای ئاسنیان کرد لە شوباتو ئاداری ١٩٣١ دا: واتە لە ڕۆژگاری مانگرتنی دووەمیاندا. بڕوانە: «العراق» ٢٤ آذار ١٩٣١.

٤٥٥ ـ ئەمە ئەو «سەلیم ئەحمەد ئەلمسیری» یە نییە کە پێشتر باس کرا. چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٩/٨.

٤٥٦ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ١٢ آذارو ٢٢ نيسان ١٩٣٢.

٤٥٧ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٢٧ نيسان ١٩٣٢.

٤٥٨ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ١٢ و ٢١ آيار ١٩٣٢.

٤٥٩ ـ بڕوانە: «الاخاء الوطني» ٢٧ آيارو ١٠ حزيران ١٩٣٢: «العالم العربي» ١٠ و ١٤ حزيران ١٩٣٢.

٤٦٠ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە: «العالم العربي» ٢٤ و ٣١ آيارو ٣ و ٥ و ٧ و ٢٢ حزيران و ٥ و ٧ و ١٤ تموزو ٢٠ و ٣١ آب و ١٤ و ٢١ و ٣٠ ايلول و ١٦ كانون الاول ١٩٣٢: «الاخاء الوطني» ٢ و ١٠ و ٢٧ حزيران و ٤ و ١٢ تموز ١٩٣٢.

٤٦١ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ١٠ و ١٦ حزيران ١٩٣٢.

٤٦٢ ـ بڕوانە: «الاخاء الوطني» ١٢ تموز ١٩٣٢.

٤٦٣ ـ چۆن نووسراوە، وەك خۆی دەینووسینەوە.

٤٦٤ ـ بڕوانە: «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١ ص ٢».

٤٦٥ ـ لەو باسانەی پێشوودا، چەند لایەنێکمان لە بارەی هەڵوێستی د. ە سەلاتداران سەبارەت بە چینی کرێکاران نیشان دا.

٤٦٦ ـ «العراق ٢٠ و ٢١ حزيران ١٩٢٢.

٤٦٧ ـ کۆمەڵە کرێکارییەکان، بانگیان دەکرد ووتاریان بۆ بخوێنێتەوە.

٤٦٨ ـ «العراق» ٢٠ تموز ١٩٣١.

٤٦٩ ـ «صدى العهد» ٦ تموز ١٩٣١ «لە ناونیشانی سەر ووتارەکەوە، وەرگیراوە کە دەڵێ: «مانگرتنەکەی دوێنێ سووکایەتییە بە بیری مرۆڤایەتیو زیان بە مانگرتووەکانیش دەگەیەنێ».

٤٧٠ ـ «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١ ص ٣٤ ـ ٣٥».

٤٧١ ـ هەر ئەو سەرچاوە، ص ٤٤. «العراق» ٥ آب ١٩٣١.

٤٧٢ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە: «الدكتور فاروق صالح العمر، الاحزاب السياسية في العراق ١٩٢١ ـ ١٩٣٢، بغداد ١٩٧٨» «عبدالرزاق عبدالدراجي، جعفر ابو التمن ودوره في الحركة الوطنية في العراق، بغداد ١٩٧٨، ص ٤٩٠ ـ ٤٩٢».

٤٧٣ ـ ڕۆژنامەی «الاخاء الوطني» هەفتەی دوو جار لاپەڕەی ـ کیژانو خانمان ١١ ی بڵاو دەکردەوە.

٤٧٤ ـ دوور نییە ئەگەر هێزەکانی ئەپۆزیسیۆن هەڵوێستێکی توندتریان بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن نیشان بدایەو وایان لە میریش بکردایە ـ لەسەر مەسەلەی کرێکاران بکاتەوە، بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن نەیدەتوانی ئەو هەنگاوانە بنێ کە دوای کۆتایی هاتنی مانگرتنی یەکەم هاویشتیو دوا جاریش نەیدەوێرا بەو شێوەیەی کە باسمان کرد گاڵتە بە مافی کرێکاران بکا وەك بە دوورو درێژیی قسەمان لێ کرد.

٤٧٥ - بڕوانە: «السياسة» ٤ آذار ١٩٣١: «العراق» ٢٦ شباط ١٩٣١.

٤٧٦ - «نداء الشعب» ٨ - ١٠ كانون الأول ١٩٣٠.

٤٧٧ - لە چاو پێکەوتنی ٧/٣١ و ١٩٧٩/٩/٨ دا. «ئەلقەزاز» ووتی: هەر زوو «ئەبولتممەن»ی لێ دەرچێ، باوەڕم بە سەرکردەکانی تری ئەپۆزیسیۆن نەما. تەنانەت ئەو پێشنیازەی «یاسین ئەلهاشمی» پشی داوەتە دواوە کە دەیویست کەڵو پەلی «کۆمەڵەی سنعاتکاران» لەلای «کۆمەڵەی جەنگاوەران» دابنێ‌و وای بە باشتر زانی چی کەڵو پەلیان هەیە بیدانە دەست «ئەبولتممەن».

٤٧٨ - ئەم هەڵوێستە وای لە گەلێك نووسەری عیراقی‌و بیانی کردووە مانگرتنی گشتی‌ی دژ بە یاسای رەسمی شارەوانی‌یەکان بە ئیشی حزبە ئەپۆزیسیۆنەکان دابنێن، بە تایبەتی پارتی نیشتمانی‌ی «الحزب الوطني». بە نموونە بڕوانە «محمد مهدي كبة، مذكراتي من صميم الاحداث ١٩١٨ - ١٩٥٨؛ بيروت ١٩٦٥»، «عبدالغني الملاح، تاريخ الحركة الديمقراطية في العراق، بغداد ١٩٧٥ ص ١١٠»، «ن. و. ئۆهانیسیان. بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی لە عیراقدا ١٩١٧ - ١٩٥٨، بە زمانی رووسی. یەریڤان ١٩٧٦ ل ٢٣٢». ئەوی راستی‌ی بێ کەس ناتوانێ نکوولی لەو دەورە گەورەیە بکا کە حزبە ئەپۆزیسیۆنەکان‌و بە تایبەتی پارتی نیشتمانی‌و شەخسی سەرۆکە کەی «جەعفەر ئەبولتممەن»، لە گەشە پێکردنی رووداوەکانی مانگرتنەکەو درێژەپێدانی دا بینی‌یان، بەڵام سەرکردە کرێکاری‌و پشەیی یەکان‌و لە پێش هەموویانەوە سەر کردەکانی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»، ئەوان نەخشەی مانگرتنەکەیان کێشاو تەقاندیانەوەو سەرکردایەتی‌یان کردو کۆتایی‌یان پێ هێنا. هەر ئەوانیش تووشی گرتن‌و راوەدوونان هاتن. شایانی باسە سەرۆکی «کۆمەڵەی سنعاتکاران»، چەندین جار بەر پەرچی ئەو قسەو باسانەی دایەوە گوایە هێزەکانی ئەپۆزیسیۆن سەرکردایەتی مانگرتنەکە دەکەن. بڕوانە: «العالم العربي» ٢١ تشرين الأول و ٥ تشرين الثاني ١٩٣٢ «هاشم علي محسن؛ تطور الحركة النقابية في العراق. ص ٥٣ - ٥٨». گرنگ ئەوەیە بەڵگەی نهێنی ئەوتۆ لەبەر دەستدان پشتگیری ئەو حەقیقەتە دەکەن کە ئێمە باسمان کرد لەو راپۆرتە نهێنی‌یەدا کە سێ مانگ دوای مانگرتنەکە «س. ج. ئەدمۆندس»ی راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆ بو شەخسی مەلیکی ناردووە دەڵێ: «ناشێ سیاسەتمەدارەکان ئەو مانگرتنەیان رێك خستبێ. بەڵکو سەرکردە پیشەیی‌و سنعاتکارانی بەغدا سازیان کردووە. ئەوەندە هەیە سیاسەتمەدارەکان سوودی زۆریان لە ورەی پیشەوەرو سنعاتکاران وەرگرتووەو بە هۆی نوماینەدەکانی خۆیانەوە، ئەوەی ویستوویانە دەریان بڕیوە. بڕوانە: «المركز الوطني للوثائق، الوحدة الوثائقية، البلاط الملكي، رقم الملفة: د/٦/٣، موضوع الملفة، الداخلية ١٩٣١».

٤٧٩ - بڕوانە «العراق» ١١ و ١٣ و ٢٠ و ٢١ و ٢٨ - ٣٠ تموز ١٩٣١. ژمارە کانی رۆژنامەی «صدى العهد» پش لەو ماوە یەو دوای ئەوەیش «تا ئەیلوولی ١٩٣١» پڕیەتی لە هێرش بۆ سەر ئەپۆزیسیۆن و بە تایبەتی بۆ سەر حزبی برایی نیشتمانی‌ی «الاخاء الوطني» بە بیانووی ئەوەی گوایە رووداوی مانگرتنەکەی قۆستووەتەوەو بۆ خزمەتی نەخشە سیاسی‌یەکانی خۆی بەکاری هێناوە. «موزاحیم ئەلپاچەچی» پش لە بەردەمی پەرلەمان‌داو بۆ بەرگری کردن لە هەڵوێستی خۆی دەستی بۆ ئەو مەسەلەیە راکێشاوەو هەمان شت دووبارە دەکاتەوە. بڕوانە «محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١، ص ٤٤».

٤٨٠ - چاو پێ کەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ محەممەد سدیق ئەلقەزاز: سامي عبدالحافظ القيسي، ياسين الهاشمي ودوره في السياسة العراقية بين عامي ١٩٢٢ - ١٩٣٦، الجزء الثاني، بغداد، ص ١٤٤.

٤٨١ - دەربارەی رزگارکردنی «نووری سەعید»و ستایش کردنی زیرەکی‌ی ئەو کە چۆن «چارەسەری هەموو ئەوشتانەی کرد کە موزاحیم ئەلپاچەچی لە کەڵکی خستبوون» بڕوانە: محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١ ص ٣٥ - ٤١.

٤٨٢ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ٥١٧ ـ ٥٣٨.
٤٨٣ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ٤٣.
٤٨٤ ـ بروانە «العراق» ٣٠ تموز ١٩٣١.
٤٨٥ ـ «صدى العهد» ٧ تموز ١٩٣١.
٤٨٦ ـ «صدى العهد» ١٤ تموز ١٩٣١.
٤٨٧ ـ بروانە. «محاضر مجلس النواب، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٥ ص ٤٣٧».
٤٨٨ ـ K. M. Langeley, OP, Cit, P. 73.
٤٨٩ ـ Ibid, P. 37.
٤٩٠ ـ کەم کردنەوەی بەهای کارەبا کە ئامانجی سەرەکیی «مقاطعه» کەبوو، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ بەرژەوەندی کرێکاراندا نەدەگونجا، چونکە ئەوانە لە بنەڕەتەوە کارەبایان بەکار نەدەهێنا، بەڵکو پەیوەندی بە بەرژەوەندییەکانی چینی بۆرژواوە هەبوو، بە تایبەتی خاوەن وەرشەو کارگەکان کە خەریك بوون بە ئەندازەیەکی لە جاران زیاتر کارەبا بەکار بهێنن.
٤٩١ ـ بروانە: محاضر مجلس النواب، إجتماع سنة ١٩٣١ ص ٤٥».
٤٩٢ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٤٩٣ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٤٩٤ ـ بروانە: «صادق قدير الخباز ـ نصف قرن من تاريخ الحركة النقابية في العراق ص ٣٨.
٤٩٥ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن بروانە: «عبدالرزاق عبدالدراجي، جعفر ابو التمن ودوره في الحركة الوطنية في العراق، ص ٣٠٦ ـ ٣١٨.
٤٩٦ ـ ڕۆژنامەی «الاستقلال» کۆشەیەکی بەم ناونیشانە تەرخان کردبوو.
٤٩٧ ـ بە نموونە، بروانە: «الاستقلال» ١٠ كانون الاول ١٩٣١.
٤٩٨ ـ بروانە: «محاضر مجلس النواب، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٥ ص ٤٤٢».
٤٩٩ ـ چاو پێکەوتنی ڕۆژی ٢٢/٨ و ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٥٠٠ ـ لەو کاتەدا هێزەکانی ئەپۆزیسیۆن خۆیان چەند جارێك دەستیان بۆ ئەو هەزاران کرێکارە ڕاکێشا کە لە ناو کۆمپانیا بیانییەکاندا ئیشیان دەکردو چۆن لە سایەی ناخۆشترین هەلو مەرجی کارکردندا، دەچەوسێنرانەوە. بروانە سەروو تاری «الاخاء الوطني» ١٦ آذار ١٩٣٤.
٥٠١ ـ «محاضر مجلس النواب، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٥ ص ٤٤٣.
٥٠٢ ـ بروانە: «سامي عبدالحافظ القيسي، ياسين الهاشمي ودوره في السياسة العراقية بين عامي ١٩٢٢ ـ ١٩٣٦».
٥٠٣ ـ قسەی «ئیبراهیم حیلمی ئەلعومەری»یە. بروانە «العامل» العدد الأول، ٨ أيلول ١٩٣٠.
٥٠٤ ـ چینی ڕەش و ڕووت.
٥٠٥ ـ «الأهالي» ١٥ نيسان ١٩٣٢.
٥٠٦ ـ «نداء العمال» العدد الأول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠، ص ٢.
٥٠٧ ـ «العامل» العدد الاول ٨ ايلول ١٩٣٠ ص ٤.
٥٠٨ ـ بروانە: «العراق» ٢٠ تموز و ٢٧ تشرين الثاني ١٩٢٨؛ «العالم العربي» ٦ آذار ١٩٣٠، «صوت العراق» بغداد ١٠ تشرين الاول ١٩٢٩.

٥٠٩ ـ هەڵەیەكی زمانەوانی‌یە. راستمان كردووەتەوە.

٥١٠ ـ بڕوانە «العراق» ٢٠ تموز ١٩٢٨.

٥١١ ـ «الحاصد» بە گۆڤارێكی سەركەوتوو دادەنرێ. نووسەرو شاعیر «ئەنوەر شائوول» لە ١٤ شوباتی ١٩٢٩ دا دەری كرد.

٥١٢ ـ گۆڤاری «الشباب» لە سەرەتای ژمارەی یەكەمی‌دا «١٦ آب ١٩٢٩» ووتارێكی «یووسف رەجیب»ی بڵاو كردەوە ناونیشانەكەی «تازەترین رێگا بۆ لە ناوبردنی هەژاریی‌و سواڵ كردن. تۆ بڵێی حكومەتی عیراقیش ئەو رێگایە بگرێ ؟» بوو.

٥١٣ ـ لەو ناوانەی كە بە زۆریی لە رۆژنامەی ئەو سەردەمەدا نووسراون‌و «ئەلقەزاز» یش دووپاتیان دەكاتەوە. «ئەحمەد حەقی ئەلحیلی» و «عەبدولفەتتاح ئیبراهیم» و «حسەین ئەلڕەحال»و «عەبدوڵڵا جەددوع» و «مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید» و «مستەفا عەلی» و «عەلی حەیدەر سلەیمان» و «ئیبراهیم ئەلقەزاز» و خەڵكی تره.

٥١٤ ـ بە تایبەتی «عەبدولفەتتاح ئیبراهیم» و «عەبدوڵڵا جەددووع». چاو پێ كەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/١.

٥١٥ ـ چاو پێ كەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/١ . «العالم العربي» ١٨ آب و ٥ و ١٤ ایلول ١٩٢٩ و ٢٥ و ٢٩ كانون الثاني و ٢٥ شباط و ١٢ حزیران و ٢٦ تموز ٣ آب ١٩٣٠ . «السیاسة» ٢٣ شباط ١٩٣١.

٥١٦ ـ چاو پێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢.

٥١٧ ـ «حسەین ئەلڕەحال» لەو تاكوتەرا رۆشنبیرانە بوو كە زوو بیروباوەڕی سۆشیالیزم كاری تێ كردبوو، بۆ خوێندن چووەتە ئەستەموول‌و لەوێوە چووە بۆ ئەڵمانیاو بە هۆی تێكەڵ بوونی بە سۆشیالیستەكانەوە، ئەو بیرو باوەڕەی وەرگرتووە. پاش جەنگی یەكەمی جیهان گەڕاوەتەوە بۆ عیراق‌و هەندێ سەرچاوەی لەگەڵ خۆی‌دا هێناوەتەوەو لەتەك چەند رۆشنبیرێك‌دا بەنهێنی لە ژوورەكەی باوكی «مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید» لە مزگەوتی «حەیدەرخانە» خوێندوویانەتەوە. چونكە باوكی «ئەلسەیید» ئەو كاتە خوتبە خوێنی مزگەوتی ناوبراو بووە. هەر وەك یەكێك لە ئەندامانی ئەو ئەڵقە رۆشنبیری‌یە دووپاتی دەكاتەوە، ئەگەرچی ئەوانە هەروا بە ئاسانی‌ی لە ناوەرۆكی ئەو كتێبانە تێ نەدەگەیشتن. بەڵام تاڕادەیەك كاریان لە هەڵوێست‌و شێوەی تێ‌ڕوانینیان بەرامبەر بە ژیان، كرد. بەتایبەتی هەڵوێستیان لە چینی زەحمەتكێشان. «چاو پێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ ئیبراهیم عەبدولجەببار ئەلقەزاز». عبد اللطیف عبدالرحمن عبدالمجید، الفكر الاشتراكي في الأدب العراقي ١٩١٨ ـ ١٩٥٨، رسالة دكتوراه، بغداد، ١٩٧٨، ص ١٨ ـ ٢٧.

٥١٨ ـ دەربارەی «مەحموود ئەحمەد ئەلسەیید» بڕوانە بەشی «رۆژنامەو هۆیەكانی تری راگەیاندنی كرێكاران».

٥١٩ ـ رۆژنامەی «نداء العمال» وەك كەسێكی سەر بە بزووتنەوەی كرێكاران، بە خوێندەواری ناساند. بڕوانە: «نداء العمال» العدد الأول، ٢٢ تشرین الثاني. ١٩٣٠ ص ٢.

٥٢٠ ـ «ئیبراهیم ئەلقەزاز» هاوڕێی هەرە نزیكی «حسەین ئەلڕەحال» و «مەحموود ئەحمە ئەلسەیید» بووە. لە ئەڵقە رۆشنبیری‌یەكەی مزگەوتی «حەیدەرخانە» دا بە شداری كردووەو بە هەموو توانایەوە پشتگیریی «محەممەد ساڵح»ی برا بچووكی كردووەو لەسەر «كۆمەڵەی سنعاتكاران»ی كردووەتەو هاشۆی كۆڕەكانی كردووەو جاروبارێش ووتاری خوێندووەتەوە. زۆر پەرۆشی پێ ئەسازیی نیشتمانی‌ی بووەو لە ساڵی ١٩٢٣وە، واتە لەو ساڵەوە كە كتێبی «الابجدیات»ی بڵاوكردەوە بە گەرمی‌ی پشتگیری ئەو مەسەلەیەی كردووەو هانی داوە. «چاو پێ كەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزاز؛ چاو پێكەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ ئیبراهیم عەبدولجەببار ئەلقەزاز».

٥٢١ ـ محەممەد ساڵح هەلقەزاز، ئەوەی دووبارە کردەوە کە ئەوانە رۆڵێکی گەورەیان لە هوشیار کردنەوەی کرێکاراندا بینی‌و لە قۆناغی یەکەمی دروست بوونی‌دا کاریان لە بزووتنەوەی کرێکارانی عێراق کرد. «چاو پێ کەوتنی رۆژی ١ و ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزاز».
٥٢٢ ـ «العامل» العدد الاول ٨ ایلول ١٩٣٠ ص ٣.
٥٢٣ ـ «نەهرۆ» مەبەستی لە پیشەوەرانە.
٥٢٤ ـ لە دەقەکەدا نووسراوە: چوونە کۆنیان.
٥٢٥ ـ بڕوانە: «الحاصد العدد السابع، السنة الثانية، ١٤ آب ١٩٣٠ ص ١٠ ـ ١١.
٥٢٦ ـ بڕوانە: «العامل» الاوول، ٨ ایلول ١٩٣٠ ص ٣.
٥٢٧ ـ بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە: «فؤاد حسين الوكيل، جماعة الأهالي في العراق» بغداد ١٩٧٩.
٥٢٨ ـ بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ل ٢٤٣ ـ ٢٤٧.
٥٢٩ ـ بڕوانە: «الأهالي» ١٥ نیسان ١٩٣٢.
٥٣٠ ـ «الأهالي» العدد الأول، ٢ كانوون الثاني ١٩٣٢.
٥٣١ ـ بڕوانە: «الأهالي» ٢ تموز ١٩٣٢.
٥٣٢ ـ بڕوانە: «فؤاد حسين الوكيل، جماعة الاهالي في العراق» بغداد ١٩٧٩ ص ٢٤٣.
٥٣٣ ـ چاو پێکەوتنی رۆژی ٧/٣١ و ١٩٧٩/٩/٨.
٥٣٤ ـ دەقی نامیلکە کە لە لاپەڕە ٤ ـ ٧ی کتێبی «تاريخ الحزب الوطني الديمقراطي»ی دکتۆر «فاضل حسين» دا بلاو کراوەتەوە.
٥٣٥ ـ «کۆمەڵەی ریفۆرمی میللی» بە درێژە پێدانی گرووپی «الأهالي» دادەنرێ. دوای ئینقلابەکەی ساڵی ١٩٣٦ بە رەسمیی مۆڵەتی ئیش کردنی پێ درا.
٥٣٦ ـ بە تایبەتی ئەوەی ئینگلتەرا.
٥٣٧ ـ بە نموونە، بڕوانە: «نداء العمال» العدد الأول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ٨ ـ ٩.
٥٣٨ ـ ناوی ووتارەکە «پێویستی‌ی پاڵەوان‌و کردار دەخولقێنێ»، رۆژنامەکە باسی «ماکدۆناڵد»ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا دەکا. شایانی باسە ئەو پیاوە پاڵێوراوی پارتی کرێکارانی بەریتانیا بووو. بڕوانە «العالم العربي» ٤ تموز ١٩٢٩.
٥٣٩ ـ بڕوانە: «العمال» العدد الأول، ٥ ایلول ١٩٣١.
٥٤٠ ـ هەڵەیەکی زمانەوانی‌یە، راست کراوەتەوە.
٥٤١ ـ «العمال» العدد الأول ٥ ایلول ١٩٣١.
٥٤٢ ـ چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ محەممەد ساڵح ئەلقەزازدا.
٥٤٣ ـ «العمال» العدد الأول ٥ ایلول ١٩٣١.
٥٤٤ ـ لەو شوێنەدا کە باسی چالاکی‌ی راگەیاندنی کرێکارانمان کردووە، لەوە دواین کە بڕیار وابوو رۆژنامەی «العمال» ببێتە زمانی حاڵی «حزبی کرێکاران». ئەم حەقیقەتانەیش پشتیگیریی هەموو ئەو بۆچوونانە دەکەن، کە ئێمە دەرهەق بەم حزبەو ئەوانەی هەوڵیان بۆ دەدا، باسمان کردبوون.

کۆتایی

ئەو زانیاری‌یانەی لە دوو توێی هەر چوار بەشەکەی ناو ئەو کتێبەدا نووسراون، دەتوانن بمانگەیەننە چەند ئەنجامێکی بنەڕەتی لەبارەی مێژووی کرێکارانی عیراقەوە، هەر لە سەرەتای دروست‌بوونیەوە تا کۆتایی هاتنی ئینتیدابی بەریتانی. بەر لە هەموو شتێك چینی کرێکارانی عیراق لەچاو زۆربەی وولاتانی ناوچەکەدا درەنگتر دروست بووە، ئەمە جگە لەوەی نەش‌ونما کردنی بەو سستی‌یەی کە بەخۆیەوە دی، کاریگەری زۆری کردە سەر چۆنیەتی دەرکەوتنی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق‌و سروشتی گەشە کردنی.

بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق شان بەشانی بزووتنەوەی نیشتمانی‌ی دژ بە ئیمپریالیزم‌و ئەو هێزانەی لە پاشکۆی‌دا بوون، پەرەی سەندووە . لەو رۆژگارەدا عیراق مانگرتنی سەربەخۆی کرێکارانەی وەك ئەوەی لە وولاتە ئەوروپایی‌یە گەشە کردووەکان‌دا روویان‌دا، نەدیبوو. تەنانەت بزووتنەوەیەکی کرێکارانەی وەك ئەوانەی وولاتانی ئەمریکای لاتین‌و هەندێ وولاتی ئاسیایی هیندوستان ئاسا نەهاتبووە گۆڕێ. هۆی بنچینەیی ئەم دیاردەیەیش لاوازیی چینی بۆرژوای نیشتمانی‌ی بوو کە لە لایەن هەمان ئەو دام‌و دەزگایانەوەکە کرێکارانیان دادەدۆشی‌ی، دەچەوسێنرانەوە. ئەمە لەلایەك‌و لە لایەکی تریشەوە چینی کرێکارانی عیراق لە رووی چەندیەتی‌و چۆنیەتی‌یەوە لاواز بوو. لەبەر ئەوە هەرچی بزووتنەوەیەکی سەربەخۆی بەرپا بکردایە، نەیدەتوانی دەستکەوتێکی هەست پێکراو وەدەست بهێنێ. بە نموونە: کرێکارانی رێگای ئاسن تاوەکو لە تەمووزی ساڵی ۱۹۳۱ دا تێکەڵی بزووتنەوەیەکی نیشتمانی‌ی فراوانتر نەبوون کە مانگرتنە گشتی‌یەکەی دژ بە «یاسای رەسمی شارەوانی‌یەکان»ە، نەیتوانی بگاتە ئەنجامێکی چەسپاوی ئەوتۆ شیاوی باسکردن بێ. بەو جۆرە بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق لە دوو توێی ئەم باسەمان‌دا، نەبووەتە بزووتنەوەیەکی سیاسی سەربەخۆ.

بە حوکمی ئەم واقیعە چینی کرێکارانی عیراق توندو تۆڵ بە هێزە کۆمەلایە تی‌یەکانی ترەوە گرێ درابوو، لە هەمان کاتیش‌دا کەوتبووە ژێر کارتێکردنی

هەڵوێستو فەرمانی ئەوانەوە، بێ ئەوەی ئەم لە سنووریکی تەسکدا نەبێ، بتوانێ کار لەوان بکا. چینی بۆرژوای بچووکیش کە لە تویژە رۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکەیدا خۆی دەنواند، نزیکترین هێزی سیاسی بوو لەم چینەوە. دوای ئەویش چینی بۆرژوای نیشتمانیی بوو کە بە حوکمی ئەو واقیعەی تێیدا دەژیا. نەیتوانی سەرکردایەتی خەباتی کرێکاران بکا، نەك هەر ئەوەیش بەڵکو دەستەوسانیش بوو لەوەی لە چوار چێوەیەکی تەسکدا نەبێ کار بکاتە سەری. ئەوی راستیی بێ چینی بۆرژوای نیشتمانی خۆیشی هەوڵی ئەوەی نەدا لە رووی ئایدوٚلۆژی یەوە نەبێ، بەلام لە سنووریکی ئێجگار دیاری کراودا، کار بکاتە سەر ئەم چینە؛ ئەمەیش بووە هۆی ئەوەی نەتوانێ تاسەر چینی کرێکاران بەلای خۆیدا رابکێشێ، بەپێچەوانەی ئەوەی کە لە هەندێ وولاتی تری وەك «توونس»و «مەغریب» رووی دا.

بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا بە دەست کۆمەڵێك ناتەواوییەوە کە لەواقیعدا شتێکی سرووشتیی بوون، دەیناڵاند. چی بزووتنەوەی کرێکارانیش هەیە کە لە بارودروووفێکی وادا پێکهاتبێ، دووچاری ئەو تەنگو چەڵەمانە بووە. نزمیی ئاستی هوشیاریی کرێکارانو پەیوەندی بەتینی بەشێکی زۆری ئەوانە بە لادێوەو چەندین هۆی تری لەو بابەتە، ماوەیان نەدا رێگای راستی خەبات وەك شێوەیەکی بنەڕەتیی بدۆزنەوەو بە هۆیەوە کەمێك ئەو قورسایی یە گەورەیە لەسەر خۆیان کەم بکەنەوە کە بە دەگمەن وێنەی دەست دەکەوت[1] بەڵگەی ئاشکراو دیاریش بۆ سەلماندنی ئەم حەقیقەتە زۆرنو هەموویشیان پەیوەندییان بەو سەردەمەوە هەیە. بە نموونە: رۆژنامەی «نداء العمال» دانی بەوەدا ناوە کە «کرێکارانی ئەم وولاتە تازە لەگەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتی ئاشنایەتییان پەیدا کردووەو لەتەك ئەو ئەرکانەدا پێیان دەسپێردری تاقیکردنەوەیان کەمە».[2]

ئەم ناتەواوییو کەمو کوڕیی یانە لە سەرپاکی ئەو رێکخراوانەدا رەنگیان دایەوە کە لوتکەی هوشیاریی کرێکاران لەو قۆناغەدا دروستیان کردبوو. کرێکاران هەر ئەوەندەیان دەویست «چەند کۆمەڵەیەك بەناوی جیا جیاوە پێك بهێنن، بێ ئەوەی پرۆگرامێکیان هەبێ ئیشی لەسەر بکەنو پشتی پێ ببەستن».[3] هەندێ جاریش تاقە کەسێك سەرکردایەتی چەند کۆمەڵەیەکی دەکرد وەك «عەبدوللا ئەلبەدری» کە لەیەك کاتدا سەرۆکی «کۆمەڵەی کرێکارانی چاپخانەکان»و سکرتێری «یەکێتیی کرێکارانی عیراق» یش بوو.[4] ئەمە بێجگە

لەوەی کە چەندین جۆر بەربەرەکانێ و ناکۆکی لە نێوان ئەو کۆمەڵانەو[5] «تەنانەت لە نێوان ئەندامانی یەك کۆمەڵدا پەیدا بوون». ئەم دیاردەیە وای لە رۆژنامە نیشتمانی یەکان کرد، داوا لە کرێکارا بکەن واز لە دووبەرەکی ی بهێنن، چونکە «هیچ سەرکەوتنێك لەگەڵ دووبەرەکی ی دا دەستگیر نابێ».[6] لەبەر ئەوە ئەگەر لەسایەی ئەو بارودۆخەدا زۆربەی ئەو کۆمەڵانە نەیانتوانیبێ ماوەیەکی دوورو درێژ خۆیان رابگرن و «پیش ئەوەی تەمەنیان بگاتە ساڵەوەختینە لە کار کە وتبن»[7] شتێکی سرووشتی ی بووە. جاری وایش هەبوو ئەندامانی ئەم کۆمەڵانە ئیلتیزامیان بەو بڕیارانەوە نەدەکرد کە تەواو لەگەڵ پەرژەوەندی یەکانیاندا دەگونجان، بەنموونە: سەرتاشەکان ئەو بڕیارەیان نەبردە سەر کە کۆمەڵەکەیان دابووی و رۆژانی دوو شەممەی کردبوو رۆژی حەوانەوەو پشوودان. ئەنجام ناچار بوو دوای سێ مانگ کەمتر لەو بڕیارەی پاشگە زببێتەوە.[8]

سەرەڕای هەموو ئەمانە، مێژووی بزووتنەوەی کرێکارانی عیراق هەر لە سەرەتای دروست بوونیەوە، پڕیەتی لە تاقیکردنەوەی بەسوودو لاپەڕەی پرشنگدار، چونکە «کرێکارانی عیراق لە خەوی چەند ساڵە راست بوونەتەوەو خەریکن بیر لە چارەنووسی خۆیان بکەنەوە، هوشیاری و بیرکردنەوەیش گرنگترین دەستپێشخەریی ژیانن» وەك رۆژنامەی «الحاصد»ی ئەو رۆژگارە بەو شێوە دڵتەزێنە دەری دەبڕێ.[9] لەو رۆژەوە کرێکارانی عیراق بۆ یەکەمین جار هەستیان بە سەنگی کۆمەڵایەتی خۆیان کردو رۆژ بە رۆژیش باشتر شارەزای شێوەکانی زۆرانبازیی و مل ملانە کردن لە پێناوی مافەکانیان دا بوون و بە هوشیاری یەکی لە جاران زیاترەوە هاتنە مەیدانی نیشتمانی یەوەو توانی یان رۆڵی بنچینەیی لە رووداوی زۆر گرنگدا ببینن و لەساڵانی سی دا سەرنجی خەڵکی بە لای خۆیاندا رابکێشن. ئەو رووداوانەی کە هێندە گرنگو بایەخدار بوون هێزە نیشتمانی یەکانی تریان وا لێ کرد چەند جارێك واقیع ئاوەژوو بکەنەوەو خۆیان بە سەرکردەو بزوێنەریان لە قەڵەم بدەن. وەك چەند جارێك لەتەك مانگرتنە گشتی یەکەی دژ بە یاسای رەسمی شارەوانی یەکان رووی دا. بە هەر حاڵ ئەمەیش دیاردەیەکە لە مێژووی مرۆڤایەتی دا بە گشتی ی زۆر جار رووی داوەو شتێکی دانسقەو دەگمەن نی یە.

سەرەڕای لاوازیی سەرکردایەتی یەکەی کرێکاران، رووداوەکانی ئەو قۆناغە سەرکردەی ئەوەندە دڵسۆزیان هێنایە کایەوە، هەموو ژیانی خۆیان بۆ

مەسەلەی کرێکاران تەرخان کردبوو، لە پێش هەموویشیانەوە یەکەمین کەسی نیقابی «محەممەد ساڵح ئەلقەزاز» ە کە «رزگارکردنی کرێکارانی عیراق لەوکۆت و پێوەندەی تێی ئاڵاوە، بە تاکە مەبەستی خۆی دەزانی»[10] و بەئازایەتی و خۆڕاگرتن ناوبانگی دەرکردبوو. هەر لەبەر ئەوەیش بوو چەند جار تووشی راوەدوونان هات و بۆ «سلەیمانی» و «عانە» و «دیالە» دوور خرایەوە و لە ئەنجامی ئەو ٤١ داوایەی رژێم لە سەری تۆمار کردبوو، نزیکەی چوار ساڵ لە بەندیخانەدا توندکراو تا ساڵی ١٩٥٤ رێگای نەدرا لە عیراق بچێتە دەرەوە.[11] لە خۆڕایش نی‌یە کە دەسەلاتدارانی سەردەمی پاشایەتی تا ئەمڕۆیش دانی لێ دەکرۆژن و رقیان لێ یەتی. ئەوەتا لە یادداشتی یەکێک لە سەرۆک وەزیرانی سەردەمی پاشایەتی‌دا، بە «بێ شەرم و لە خۆبایی» وەسف کراوە، لە بەر هیچ نا، تەنها لەبەر ئەوەی لەکاتی «مقاطعة» کردنی «کۆمپانیای کارەبای ئینگلیزی»دا ساڵی ١٩٣٢ سوور بوو لەسەر هەڵوێستی نیشتمانپەروەرانەی خۆی و وەڵامی هەرەشەو گوڕەشەی سەرۆک وەزیرانی بەم جۆرە دایەوە: «ئێمە لەکەس ناترسین»[12]. دیارە ئەمەیش گەواهی ئەوەیە کە ئەو پیاوە بە هەموو توانایەوە دڵسۆزو پێ داگرتوو بووەو لێپرسراوانی ئەو سەردەمەیش فێری ئەوە نەبوون گوێیان لەشتی وا بێ.

بەرامبەر بەمە، خەڵکی ئەوتۆیش هەبوون هەر کە هەستیان کرد مەترسی‌یان کەوتووەتە سەر، بە زوویی کشانەوەو دەستبەرداری کرێکاران بوون. هەیشیان بوو ئەوەندە بە گەرمی‌یەوە بەرگری لە مەسەلەی کرێکاران کرد گەیاندی‌یە رادەی زێدە رۆیی وەك «عەبدولقادر ئەلسەییاب»، کەچی هەر ئەوەندەی ئاوڕێکی لێ درایەوە «لە پەرلەمان‌دا بووە نوێنەرێکی سەرومڕ»، وەك «ئەلقەزاز» وەسفی دەکا.[13] دەبێ ئەوەیش لەیاد نەکرێ کە لەو رۆژگارەدا کرێکارێکی عیراقی نابینین لە رووی ئابوری‌یەوە ئەوەندەی کەڵەکە کردبێ، بووبێتە بۆرژوا. ئەم دیاردەیەیش ئەوە دەگەیەنێ کە پەرەسەندنی سەرمایەداری لە وڵات‌دا نەگەیشتبووە ئەو رادەیەی چینی بۆرژوای نیشتمانی‌ی پێویستی بە توێژێکی کاریگەری کرێکاران بێ و ئیمتیازی گەورەیان بداتێ و بەهۆیانەوە شێوەی ژیان و شێوازی بیرکردنەوەیان بگۆڕێ و لە چینەکەی خۆیان هەڵیان بگیرێتەوە.* تا درەنگانێکیش ئەم دیاردەیە لە کۆمپایای نەوت‌دا و لە سنوورێکی زۆر تەسك‌دا نەبێ، دەرنەکەوت، ئەمانەیش ژمارەیەکی کەم لەو کرێکارە تەکنیکی‌یە بە ئاین ناموسڵمانانە بوون کە دوایی بوونە خاوەنی قەشەنگترین چێشتخانەو ئوتێل و کۆگای گەورە گەورە لە پایتەخت‌دا.

بزووتنەوەی کریکارانی عیراق لە سەردەمی ئینتدابدا ، هەندێ دەستکەوتی بۆ چینی کرێکاران وە دەست هێنا . بەر لە هەرچی ، بوونی ئەم چینەی چەسپاندو سەرنجی هەموو چین و توێژە کۆمەلایەتی یەکانی تری بەلای خۆیدا راکێشاو پێی سەلماندن کە هێزێکی نوێیەو توانای زۆروسەنگی خۆی لە هەموو بوارەکانی ژیانی ئابوری و کۆمەلایەتی و سیاسیدا هەیە . دەولەتیش نەیتوانی ئەم چینەو پەرژەوەندی یەکانی پشت گوێ بخا کە لە سالی ١٩٣٢ بە دواوە خۆی بەسەر پرۆگرامی وەزارەتە یەك لەدوای یەکەکانی وولاتدا سەپاند بوو.[١٤] دوای کۆتایی هاتنی ئینتیدابیش چەند یاسایەك بۆ چارەسەرکردنی مەسەلە جیا جیاکانی کریکاران دەرچوون ، وەك « یاسای قۆرخ کردنی پیشە بۆ عیراقی یەکان . ژمارە ـ ٢١ ـ سالی ١٩٣٦ » و « یاسای کار ژمارە ٧٢ ی سالی ١٩٣٦ » . لە سالی ١٩٣٧ یشدا عیراق دانی نا بە « رێککەوتنامەی کاری دەولەتان » ی ژمارە ـ ١٨ ـ ی سالی ١٩٢٥ ، تاوەکو پارە بدرێ بەو کرێکارانەی بەهۆی پیشەکەیانەوە تووشی نەخۆشی دەبن یاخود کەفتەکار دەکەون . دوای سالێکیش رێککەوتنامەی دەستکاری کراوی ژمارە ـ ٥٨ ـ ی سالی ١٩٣٦ ی مۆر کرد کە پەیوەندی بە

ـیاری کردنی تەمەنی مندالانەوە هەبوو لە پیشەسازی کەشتی دروستکردندا. بێجگە لەمانە دەولەت هەر لەو ماوەیەدا چەند بریارێکی تری لەو بابەتەی دەرکرد.

بەرامبەر بەم بریارانە کە سەرەرای کەم و کوری و ناتەواوی یان دەستکەوتێکی گرنگ و بەرهەمی خەباتی کرێکاران بوون، دام و دەزگای دەولەت هەولێکی زۆریاندا بە هۆی چەند بریارو یاسایەکی نا دیموکراسی یانەوە، کۆسپ و تەگەرە بخەنە بەردەم رەوتی گەشە کردووی بزووتنەوەی کرێکاران و[١٦] تێکرای بزووتنەوەی نیشتمانی یەوە.

ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێ چینی کرێکاران خەریکە بەخۆیدا بێ، بە شێوەیەکی وا ترس و لەرزی خستە دل و دەروونی دەسەلاتدارانەوە.

بەلام گرنگترین دەستکەوت کە چینی کرێکارانی عیراق لە ئەنجامی خەباتی سالانی پێش کۆتایی هاتنی ئینتداب وەدەستی هێنابێ ئەوە بوو، دەرس و تاقیکردنەوەیەکی باشی لە رووداوەکانی ئەو قۆناغە وەرگرت. بەمەیش یارمەتی کرێکارە هوشیارەکانی دا، تاوەکو لە داهاتوودا گەشە بە شێوەی ئیش کردن و خەباتیان بدەن و رقی پیرۆزیان بەرامبەر بە ئیمپریالیزم و نۆکەرەکانی تیژتر

بکەن و تەنانەت لە ماوەیەکی کەمدا بوونە داینەمۆی بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی نیشتمانیی گەلی عیراق. ئەمە جگە لەوەی کە بزووتنەوەی کرێکاران خۆی چەند هەنگاوێکی نوێی بۆ پێشەوە ناو بە شێوەیەکی تایبەتی لە رەوتی چوونە پێشەوەو گەشە کردنی‌دا رەنگیان دایەوە.

١ ـ «ئەلقەزاز» ئەو دەگێڕێتەوە کە چۆن خۆی و هاوەڵەکانی هەتا مانیان بە کرێکارانی رێگای ئاسن گرت، چەند کۆسپ و تەگەرەیان هاتەرێ.
چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٧/٣١ لەگەڵ «محەممەد سالح ئەلقەزاز»دا.
٢ ـ «نداء العمال» العدد الأول ٢٢ تشرين الثاني ١٩٣٠ ص ١.
٣ ـ هەر ئەو سەرچاوە ل ٣.
٤ ـ چاو پێ کەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ محەممەد سالح ئەلقەزازا.
٥ ـ لە چەند شوێنێکی تردا، ئەوەمان ئاشکرا کردووە کە رژێم دەورێکی بالای لە دووبەرەکی‌ی و ناکۆکی‌ی ناتەوەدا هەبوو لە ناو کرێکاران‌دا.
٦ ـ «الحاصد» العدد الثالث، السنة الثانية، ٧ آب ١٩٣٠، ص ٦.
٧ ـ «الإستقلال» ٢٣ شباط ١٩٣١.
٨ ـ بڕوانە: «العالم العربي» ٢٠ آب و ٢ ايلول و ٦ تشرين الاول ١٩٢٩.
٩ ـ «الحاصد» العدد الثالث، السنة الثانية، ٧ آب ١٩٣٠ ص ٦.
١٠ ـ «العالم العربي» ١٦ آب ١٩٣٠.
١١ ـ چاو پێکەوتنی رۆژی ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ «ئیبراهیم عەبدولجەببار ئەلقەزاز». چاو پێکەوتنی رۆژی ٧/٣١ و ١٩٧٩/٩/٨ لەگەڵ «محەممەد سالح ئەلقەزاز». لە رۆژنامەکانی ئەو کاتەدا، زۆر شتی تێدایە باسی چەوساندنەوەی ئەلقەزازەکەن.

١٢ - بڕوانە «ناجي شوكت، سيرة وذكريات ثمانين عاماً ١٨٩٤ - ١٩٧٤، الطبعة الثالثة، بيروت ١٩٧٧، ص ٢٤٧ - ٢٤٨. «ئەلقەزاز» لە گۆڤاری «وعي العمال» دا وەڵامی داوەتەوە.

١٣ - چاو پێکەوتنی ڕۆژی ١٩٧٩/٨/٢٢ لەگەڵ «محەمەد ساڵح ئەلقەزاز»دا.

* لە قۆناغێکی دیاری کراودا کە سەرمایەداریتی ترسی تەواو لە کرێکاران پەیدا دەکیا، ناچار دەبێ توێژێکیان لێ هەڵبگێڕێتەوە. ئەوانە لە لایەن چینی بۆرژواوە ئیمتیازی جۆر بە جۆریان دەدرێتێ و دەبنە دەم ڕاستی کرێکاران، لە کاتێکدا فریان بە سەر کرێکارانەوە نەماوە. چینی بۆرژوا بۆ لەفرەدان و دەستخەرو کردنیان هیوایەکی زۆری بەم توێژە هەیەو ئەوانیش لە زۆر بواری کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و سیاسی‌دا بەتەنگی‌یەوە دێن و خزمەتی دەکەن، بۆیە پێیان دەگوترێ «کرێکاری ئۆرستۆکرات». - وەرگێڕ -

١٤ - مەسەلەی کرێکاران بۆ یەکەمجار لە پرۆگرامی وەزارەتەکەی «ناجي شەوکەت»دا کە لەسەرەتای تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٢ پێکهات، نووسرابوو. پرۆگرامەکە دووپاتی دەکاتەوە کە پێویستە ئیش و کار ڕێک بخرێ و هەوڵ بدرێ ماڵ کرێکاران زامن بکرێ، بڕوانە: «العالم العربي» ١٧ تشرين الثاني ١٩٣٢.

١٥ - بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە: «محاضر مجلس النواب لسنة ١٩٣٥ ص ٧١ - ٧٢، معالجات عمالية ص ٧٤ - ٧٥.

١٦ - بەنموونە: بەشی پێنجەمی «یاسای سزا دانی ساڵی ١٩٣٥، بۆ مەسەلەی «کۆبوونەوەی ناڕەوا» تەرخان کرابوو. لەو بەشەدا ئەوەندە سزا تۆمار کراون تا جارێکی تر ڕووداوی وەك مانگرتنە گشتی‌یەکەی دژ بە ڕەسمی شارەوانی‌یەکان، دروست نەبێتەوە. لێرەدا چاك وایە دەست بۆ ئەوەیش ڕابکێشین کە ئەم یاسایە لە سەردەمی «یاسین ئەلهاشمی» دا، دانرا. بڕوانە: «الدولة العراقية، محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الخامسة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٤ بغداد ١٩٣٥ ص ١٤٨».

پاشکۆی ژمارە «١» *

* دکتۆر ئەم وتارەی کاتی خۆی لە ژمارە ٧٢ی شوباتی ساڵی ١٩٧٩ی گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ»دا بڵاو کردووەتەوە. جا لەبەر ئەوەی خۆی لە خۆیدا بەشێکی لە پچڕان نەهاتووی ئەم کتێبەیە هەربۆیە وامان بە چاک زانی لێرەدا بڵاوی بکەینەوەو ژمارە «١» پاشکۆی بدەینێ. وەرگێڕ ـ

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی چینی كرێكاری كورد

بە دەگمەن نووسەرانی خۆمان و بێگانە بیریان لە كرێكاری كورد كردووەتەوە. دوور نەڕۆین لە هیچ كامێك لە بەرهەمەكانی مامۆستا «ئەمین، زەكی ی» مێژوونووسی گەورەماندا زۆروكەم ناوی كرێكاری كورد نەهاتووە. بێ گومان ئەمیش كەلێنێكی ترە لەو دەیان كەلێنانەی لە مێژووی نووسراوماندا هەن، بەلام كەلێنێكی گەورە !.. وا بزانم لە ڕاستی ی دوور ناكەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی كوردیش، بە داخەوە، لەو كەلێنە بێ بەش نی یە. كرێكاری كوردیش وەك رووناكبیرو جووتیارو هەموو خەڵكێكی تر خاوەن دڵ و هەستە، دڵی وەك هەموو كرێكارێكی تر ساف و هەستی وەك ئەوان بەرزە، ئەویش لە هەمووان زیاتر ئارەق دەڕێژی و لە هەمووان هیلاك و بێ كات ترە، بۆیە كەمتر باسی خەڵك دەكاو زیاتر لە هیلاكی ی و دەردو ئازارو نەبوونی و بێ مافی دەكاو حەز بە یاریدەی هەموو لێقەوماوێك دەكا. تاڵ لای ئەو تاڵترو شیرین لای ئەو شیرین ترە. لەزەت لە هەموو خۆراكێك دەبینێ. وەك هەمووان و ڕەنبگێ زیاتریش، حەز بە چاوی كاڵ و لێوی ئاڵ و كۆنای پڕ خاڵ بكا. كاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبوو !. ژمارەیان زۆرو كێشەیان زۆرتر، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆكی بێ هاوتاو داستانی دانسقە وتابلۆی رەنگینە... حەیفە دەستی ئەدیبی كوردی دڵ پەڕەی گوڵ كە تالاوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشك و قەڵەمی داوە، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە !.

لەم ووتارەدا هەوڵ دەدەین بە كورتی ی چەند روویەكی سەرەتای دروستبوون و هاتنە كایەی چینی كرێكاری كورد بخەینە بەر چاو كە دوور نی یە سەرنجی خوێنەر ڕاكێشن.

لە سەردەمی هەرە كۆنی شارستانیەتی مرۆڤەوە كرێكارو كری گرتە هەیە. بەلام هیچ كات و لە هیچ شوێن ئەو كرێكارە پەرش و بلاوانە نەبوونەتە هێزی

بنچینەیی هێنانە بەرهەم لەناو کۆمەڵدا تا پەیدا بوونی سەرمایەداری. لەگەڵ ئەمیاندا دوو چینی نوێ دێنەکایەوە ـ بۆرجوازیو کرێکار ـ لەبەر ئەوەش کە پەیوەندیی سەرمایەداری لە ئەوروپای رۆژئاوا بەر لەشوێنی تر دروست بوو، هەر لەوێش دەورووبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزاددا چینی کرێکار وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناوەوە.[1]

لە زۆربەی وولاتانیتر، تایبەت لە رۆژهەلاتی نزیك و ناوەراست، پەیدا بوونی چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت. جۆر و هۆی دروست بوونەکەش گەلێك لەگەڵ ئەو جیاوازە. لە ئەوروپا ئاڵو گۆرەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد. بەلام لە وولاتانی رۆژهەلات ئەو ئاڵو گۆرانە بەهۆی تێکەڵ بوون بەبازاری سەرمایەدارییەوە کەمتر دەوریان بینی. لەسەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵ بوونی وولاتانی رۆژهەلاتی نزیكو ناوەراست بە بازاری سەرمایەداریی جیهان دەستی پێ کرد. ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەستکەوتی پیشەسازیی نوێی ئەوروپا بوونە هۆی دارشتنی بەردی بناغەی دروست بوونی چینی کرێکاری زۆربەی وولاتانی ئەم ناوچەیە.

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر دوو هۆی گرنگ تا رادەیەك لەو وولاتانە دواکەوت، یەکەمیان: هێزی زۆری پەیوەندیی دەرەبەگییو پاشماوەی ژیانی کۆچەرییو نیمچە کۆچەریی ناو کۆمەلی کورد بوو. ئەوی تریان نەبوونی دەربەندێکی سەربەخۆ بوو کە کەلو پەلی کوردستانو بەرهەمی هێنراوی پیشەسازیی ئەوروپای تێدا کۆببێتەوەو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێ.

بەلام بەرامبەر بەوە، مەرجی تری پێویست بۆ دروست بوونی ئەم چینە تازەیە لە ئارادا بوون. یەکەمیان: دەولەمەندیی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵو ئاژەلی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازارێکی گرنگی ئەوروپا. کەلو پەلی دروست کراوی ئەوێش بە خێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆیان. تەنانەت بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتییان لە شاری وەك « دیاربەکر » دامەزراند. هەر لە خۆشەوە نییە « گ. ناپێر » پێش پەنجا ساڵ شاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلو پەلی ئینگلیزیو هیندی.[2]

دووەمیان: پەرەسەندنی شارە کوردەکانو بەهێز بوونی پەیوەندیی بازرگانییان لەگەڵ شارانیترو پێشکەوتنی پیشەسازیی خۆماڵییانە. لەم

رووانەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردستان شان بە شانی مەلبەندەکانی تری رۆژهەلاتی نزیك و ناوەراست هەنگاوی بەرەو پێش چوونی دەنا. لە رێگەی ژمارەو بەراوردەوە دلنیا دەتوانین بڵێین سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لە گەنێت رووەوە، وەك شارانی تری رۆژهەلات پەرەی سەندو قەوارەی خۆی وەرگرت. گەریدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی رەسەن «ئۆلیا چەلەبی ١٦١١ ـ ١٦٧٩» کە ناوەندی سەدەی حەفدە هاتۆتە کوردستان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە کەیدا»[٣] باسی گەورەیی ژمارەیەك شاری وەك «دیاربەکر» و «بدلیس» ی کردووە. ئەو بازار و قەیسەرییانەی «دیاربەکر» کە ئەو باسیان دەکا ئەوسا لە زۆر ناوچەی رۆژهەلات کەم وێنە بوون. هەر بە پێی قسەی ئەو، «دیاربەکر» ١٢ گەرماو «حەمام» ی گشتی ی تێدا بووەو ١٤٠ مالیش گەرماوی خۆیان هەبووە. «بدلیس» ٥ گەرماوی گشتیی و ٦٠٠ ی تایبەتیی تێدا بووە. ئەم ژمارەیەی دواییيان بەلگەی پرمانای دەولەمەندیی و رەفاهەتە.[٤]

دوای «ئۆلیا چەلەبی» بە دەورو بەری ١٥٠ سالێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز لە عیراق «کلۆدیوس جێمس ریچ» باسی چەند شارێکی تری کوردستانی کردووە. قسەکانی ئەویش بەلگەی مێژوویین دەربارەی ئالو گۆر و بەرەو پێش چوونی شارە کوردەکان. «سنە» ی بە ٥ هەزار مال داناوە، کە هەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە ٢٠ هەزار کەس تێدەپەری. مانای ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێ گەر بێت و بزانین ژمارەی دانیشتوانی شاری «قودس» سالی ١٨١٤ دەوروبەری ١٢ هەزار و بەغدا سالی ١٨٣١ نزیکەی ٢٠ هەزار و «عەممان» ی پایتەختی «ئوردن» یش سالی ١٨٨٠ تەنها هەزار کەس بووە.[٥]

پەیوەندی بازرگانیی نێوان شارەکانی کوردستان خۆیو ئەو مەلبەندو ناوچانەی لێوەی نزیك بوون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبوو. بە پێی سەرچاوە کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەیش «ئەستەموول» و «دیمەشق» و «حەلەب» و «بێرووت» تارادەیەکی زۆر بە مەرو بزنی کوردستان بەرێوە دەچوون. تەنها شاری «ئەستەموول» هەر سالەی یەك ملیۆن و نیو سەر مەری لە وێوە بۆ دەهات. ئەو سوپا گەورەیەی بەسەرکردایەتی «ئیبراهیم کوری محەممەد عەلی گەورە»ی فەرمان رەوای میسر، سالی ١٨٣٢ ـ ١٨٣٣ و ١٨٣٩ هێرشی بردە سەر «سوریا» بە مەرو مالاتی کوردەواری دەژیا.[٦] بەر لەوەی سەدەی رابوردوو کۆتایی بێ تەنها «ئەستەموول»و «حەلەب» و «بەغدا» هەرسالەی ٣ ملیۆن مەریکوردستانیان بۆ دەهات. بەندەری «سامسۆن» یش بە تەنها ٢٠ ملیۆن

هێلکەی لەوێوە دەهانی.[7] دروستکردنی پردی «قلیاسان»یش لە لایەن دەوڵەمەندێکی «سلەیمانی»یەوە تەنها کاری خێر نەبوو، ئەگینا دەبوو بەر لە «قلیاسان» لە «تانجەرۆ» دروستی بکردایە، چونکە ئەمیان ئاوی زۆر ترو کاتی لافاو ترسدار ترە.

بە هەمان دەستوور پیشەسازی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵ بوون بە بازاڕی سەرمایەداری جیهان هەنگاوی باشی بەرەو پێش ناو هیچی لە پیشە سازیی وولاتانی دەورووبەری کەمتر نەبوو . جلو بەرگی نەتەوەییو ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش چوونە بوون . دیسان لە بەرگی چوارەمی « سیاحەتنامە » کەی « ئۆلیا چەلەبی » دا گەلێك بەڵگەی پڕ بایەخ و مانا لەم بارەوە چنگ دەکەوێ . بە قسەی ئەو لە هەموو جیهان وێنەی زەرەنگەری « دیاربەکر » کەم بووە . وەك دەڵێ کاری « جۆلا » و « بەرگ دروو » و « دەباخانە » کانی « بدلیس » دەنگی دابووەوە ، بەڕادەیەك « چەرمی بە دیاریی دەبرایە وولاتی فەرەنگ » .

دوای دەورووبەری دوو سەدە ، واتە ناوەندی سەدەی نۆزدە ، « تایلەر » ی گەڕیدەی ئەورووپایی لەو کتێبەیدا کە بەناوی « گەشتێك بە کوردستاندا » بلاوی کردووەتەوە ، باسی کوتاڵی ئاوریشمی « دیار بەکر » دەکاو بۆ چاکی ی لەگەڵ ئاوریشمی بە ناوبانگی « حەڵەب » بەراوردی دەکاو دەڵێ ئەویان هەرزانتر دەفرۆشری بۆیەکا لە هەموو ئەو ناوچانەی کەوتوونە نێوان « دیار بەکر » و دەریای رەش بازاڕی گەرمە .[8] ناونانی گەڕەکێکی شاری سلەیمانی بە « سابوونکەران » شتێکی مانادارە بۆ ئەم مەبەستەی ئێمە باسی لێوە دەکەین . بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك دەیان خێزانی ئەم گەڕەکە بە دروستکردنی سابوونەوە خەریك بوون[9] و ساڵی بە لای کەمەوە ٥٠٠ تەنیان ئەناردە بازاڕەکانی شارو دەورو بەریو چەند مەڵبەندێکی ترو تەنانەت لێشی دەگەیشتە شاری وەك « بەغدا » و « تەوریز ».[10]

لە کوردستانیش بە چەشنی ناوچەکانی تری رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست تێکەڵ بوونی خێرا لە نیوەی دووەمی سەدەی رابوردووەوە بە بازاڕی سەرمایە داریی جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشەسازیی خۆماڵی کە تاك تاکە خەریك بوو هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفاکتۆرە[11] بنێ . کاری بنەماڵەی موتابچی کە لە سلەیمانی جەواڵیان دروست دەکرد نیمچە مانیفاکتۆرەیەك بوو بۆ خۆی . کرێکاری کرێ گرتە کاری تێدا دەکرد ، ئەمرازی تاڕادەیەك پێشکەتوویان بەکار دەهێنا ، دابەش کردنی کار « تقسیم العمل »[12] تێیدا سیمای روونی خۆی وەرگرتبوو[13] جۆری دروستکردنی تۆپەکانی وەستا « رەجەب » یش لە

رەواندوز نموونەیەکی تری ئەم راستی‌یە یە. شۆرەتێ تۆپەکانی کە بۆ میری رەواندوزی دروست دەکردن دنگی داپووەوە[14] زۆرێ لەو ۸۰ تۆپەیش کە والی «مووسل» هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی رەواندوز بوون. شایانی باسە ئەوو مەعدەنەی بۆ دروستکردنی تۆپەکان بەکار دەهێنران لە دەوروپشتی رەواندوز بە کاری کرێگرتە دەردەهێنران. لە مەیدانی دروستکردنی بەرەو جاجمو چۆخیش‌دا خەریك بوو، ووردە ئالو گۆر دەست پێ بکا.

بەلام تەنانەت ئەم جورە پیشەسازی‌یانەیش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاوی کەلوپەلی هەرزانو چاکتری کارگەکانی ئەورووپادا رابگرن ، بۆیەکا یەك لە دوای یەك دامو دەزگایان پێچایەوە . « کارتسوڤ » سالی ۱۸۹٦ نووسیویەتی دەلێ : « .. جاران چۆخی کورد بە ناوبانگ بوو ، بەلام ئیستا کوتالی ئینگلیز تەنگی پێ هەلچینوە »[15]

ئەو یەك دوو دوکانی فیشەك پرکردنەوەیەی دوای شەرِی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلەیمانی بە کولەمەرگی دەژیان ، پاشماوەی ۱۵۰ دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لەشەرِ « مارك سایکس » لەوێ دیبوونی[16] .

هەرچۆن بێ لەو جۆرە شوێنانەی بە کاری پیشەسازی خۆمالی‌یەوە خەریك بوون و هەنگاوی باشیان بەرەو پێش نابوو ، یەکەم توێکلی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێ . لە لایەکی ترەوە قەزای ئەو پیشەسازی‌یە لە چینی داهاتووی کرێکاری کورد کەوت ، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چوونە ناو ریزەکانی ئەو. چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جووتیاری رووتو قووتو برسی ناردە بازاری کار لە شارەکانو ئەوانیش تایبەت لەبەر هەرزانی‌یان ، بوونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست بوونی چینی نوێی کۆمەل . ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پێ دەگوتن ، جاری وا هەبوو پتر لە نیوەی دانیشتووانی مەلبەندێکیان پێك دەهێنا . بە پێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەك « شنۆ » ی نزیك « مەهاباد » ۸۰٪ ی هێزی کاریان دروست دەکرد (۱۰ هەزار لە ۱۲ هەزار کەس)[17] لە وێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبوو بێ ، کاتێك بە هۆی قازانجی زۆری خوری‌یەوە ، دەولەمەندو دەسەلاتدارانی ئەو وولاتە زەوی‌یەکانیان دەکردە لەوەرگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جووتیار بێ دالدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستانو دەشتو دەرو شاران دەبوونو بە گژو گیاو پاشماوەی خەلکی دەژیانو ئەمەیش هەستی « تۆماس مۆر »[18] ی بەناوبانگی وا بزواند « یۆتۆپیا » بنووسێتو قسە بەناوبانگەکەی بکا « خەریکە مەرِ پیاو بخوا » . لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی

شاعیری جوولاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن « برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەمووان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقە کانیان[19] دەنێری[20] .

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێند زۆر بوو ، لەوانە نەبوو بازاڕی کەم دەرامەتی ناو وولات دادی بەشێکی زۆر کەمیشی بدا . لە قورکاری و حەماڵی بەولاوەکاریکی تری ئەوتۆ دەست نەدەکەوت . لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد روویان دەکردە شاری گەورەی وەك « ئەستەمووڵ » و بە هەمووکارو نرخێك قایل دەبوون . « بەرلەشەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ شومار لە حەماڵی رەش و رووتی کورد بازاڕی ئەستەمووڵ و بەغداو شاری تریان تەنی بوو ». هی وایان هەبوو لە ناو نەبوونی ی دەچوونە شاری بچووکی وەك « حەلەب » ی « شام » و « بێرووت » ی « لوبنان » و « ئەدەنە » ی « تورکیا » ، یا ناوچەی وەك « ئاق چەم » و « قەرەباغ » ی « ئازەربایجان » . بەلام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەیش ئەوەندە نەبوو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدا کە دەبوونە سەربار ی بێ کارەی خۆیان .

بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕی یە وولاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتلەسی یان بڕی و گەیشتنە خاکی ئەمریکا . زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم بوون[21] .

بوونی کانە مەعدەن لە ناوچە کوردەواری یەکان و دەورو بەری هۆیەکی یاریدەدەری پەیدابوونی کاری کرێ گرتە بوو لەوێ بەر لەشەڕی یەکەمی جیهان . ئەوسا بەشی زۆری کرێکارانی کانە خەلووزەکانی زەنگولدات کورد بوون . کوردی « جولەمێرك » یش ئاسن و مس و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوێوە ناوی یەکێك لە ناوچەکانی بۆتە « زەرنیخ مەیدان » . بەشێك لەو زەرنیخەی لێرە دەردەهێنرا دەنێررایە بازاڕی دەرەوە . بە پێی ژمارەیەك سەرچاوە ساڵی ٣٠ هەزار قەنتاری لێ دەنێررایە ئەستەمووڵ و بەغداو هیندوستان[22] هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوو بوونە کرێکاری کانە خەلووزەکانی نزیك « کفری » کە بەرهەمی ساڵانەی کاریان بەر لەشەری یەکەم وکاتی ئەو شەڕە هەزار تەن دەبوو[23] .

رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بە جۆرێکی هەست پێکراو . کوردستان بۆ خۆی بووە یەکێك لە شەرگە دیارەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و سوپای چوار وولاتی تێ رژا . ئاگری شەڕ زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیك بوون . وەك ئاشکراشە تەکنیك و خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەڕەدا بینی ، بۆیەکا لە هەر چوارلاوە

دەست کرا بە کردنەوەی ڕێگاوبان و دامەزراندنی بنکەی سەربازی . بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بوونە کرێکار . ئەم دیاردە نوێیە بە تەواو بوونی شەڕ کۆتایی نەهات . هەر بۆ نموونە ساڵی ۱۹۲۵ پتر لە ۲۲۵۰ کورد کرێکاری شەمەنەفەر بوون لە عیراق[٢٤] بە پێی هەندێك سەرچاوەی باوەڕ پێکراو ناوەندی بیستەکان ئەو کرێکانە ۲۳٪ ی هەموو کرێکارانی شەمەنەفەری عیراق بوون[٢٥] زۆری ی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرەزۆری خەتی شەمەنەفەری ئەوسای عیراق لە باشوورو ناوەندی وولاتدا بوون ، وجگە لە « عەرەب »و[٢٦] « کورد » ژمارەیەکی زۆر هیندی ۱۱۲٤ و ئێرانی ی و ئەرمەن و ئاسوری و تورك و هی تر کرێکاری ئەم دەزگایە بوون .

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بوونە کرێکاری نەوت و دامەزراندنی لولەکانی و دروست کردنی ڕێگەو بان و خانووبەرەو شتی تر . کۆتایی بیستەکان لە هەموو عیراق ۲۵۰ر٤ کەس بە دروست کردنی ڕێگەوبانەوە خەریك بوون[٢٧] کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری ڕێگەی نێوان « کەرکوك » و « سلەیمانی » و « کەرکووك » و « هەولێر » و « مووسڵ » و « هەولێر » « ڕەواندزو ڕایات » بوون . ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابوو بە ڕێگەی دواییان واتە « هەولێر ـ ڕەواندوز ـ ڕایات » چونکە ، جگە لە بایەخی ستراتیژی دەیانویست بیکەنە یەکێك لە هۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازاڕەکانی ڕۆژئاوای ئێران بە جیهانی سەرمایەداری یەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابوری ئەو وولاتە لەگەڵ شووڕەوی کز بکەن[٢٨]

کرێکاری کورد یەکسەر دڵسۆزی و پەرۆشی لە کارداو توانای فێربوونی خێرای نیشاندا . گەلێك بەڵگەی سەیر بۆ ئەم ڕاستی یە بە دەستەوەیە . وا بزانم لە هەموویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەکگرتنەوەی نرخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەڵمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بە یەك وەستابوون . ئەڵمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەست و برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەنەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوو بوون .

بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان « بەغدا » و « سامەڕا » دا ڕاکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروستکردنی دا بەشدار بوون . نووسەری ئەڵمانی « داکۆ بێرت » لەم بارەیەوە نووسیوەیەو دەڵێ :

« ئەندازیارە ئەڵمانەکان لە کوردا باشترین و دڵسۆزترین کرێکاریان دیبەوە »[٢٩]

جەنەراڵ هاڵدێنی ـ فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عیراق دەورو بەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ « داگۆ بێرت » کێیە ، یان رای ئەلمان چی‌یە بە هەمان دەستوور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان‌داوە[30] هەر لەبەر ئەوەیش هیچ سەیر نی‌یە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی‌تر زیاتر بوو . ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی ٢١ عانەی دەدا بەو بەرامبەر بە ١٤ عانە کە هی وەك ئەو وەری دەگرت[31] لەوەیش مانادار تر ئەم نموونەیەی ترە : دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز ترە : دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز لە عیراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو ، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بوون کە بەکاری ئەساسی‌یەوە Capital Works خەریك دەبوون ، دووەمیشیان ئەوانە بوون کە کاریان لەدروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد . ساڵی ١٩٢٤ ـ ١٩٢٥ لە ٢،٢٧٤ کرێکاری شەمەنەفەری کورد تەنها ٧٢٩ یان لە جۆری دووەم بوون‌و ئەو باقی‌یەکەیان ١٥٤٥ کرێکار لە جۆری یەکەم بوون[32] .

دیارە ئەم راستی‌یە نەبووە هۆی ئەوەی تالاوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لە هی هاوەڵەکانی کەمتر بێ . بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەك نموونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە . لەگشت ناوچەکانی باکوری عیراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی‌تر کەمتر بوو . بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیاکانی نەوت دەبوو حەفتەی ٥٤ سەعات کار بکەن‌و بەرامبەر بەوە ٧٠تا ١٠ روپیەیان وەردەگرت ، کەچی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری « بەسرە » حەفتەی ٤٨ سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەریەکەیان ٣ تا ٦ روپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت[33] باری کارو رۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانووبەرەو رێگەو بانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەیش خراپتر بوو . ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچوونە سەر کارو لەگەڵ بانگی شێواندا .

دەستیان لێ هەڵدەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت « بەشی نان‌و جگەرەی نەدەکردن »[34] وێرای ئەوە کرێکاری کورد، وەك کرێکاری ناوچەکانی تر، ماوەیەکی دوورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی‌و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکا. زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەرانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ‌و یاریدەی کەس‌و کاریان. زۆر بەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری‌ی خۆیان هەروەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان.

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بەگیانی برایەتی گۆش بووە، چونکە هەمیشە چ لە خاکی خۆی‌و چ دوور لێ‌ی شان بەشانی کرێکاری تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە.

جوانترین بەڵگەی ئەم راستی‌یە رەنگبێ ئەو قسانە بن کە لە گەڵ تەواو بوونی رێگەکەی « هەولێر ـ رەواندوز ـ رایات » لەسەر تاشە بەردێك نووسیبوویان: «ئێمە کە هەزاران کەسین‌و بە عەرەبی‌و ئەرمەنی‌و ئینگلیزی وهیندی‌و کوردی‌و رووسی‌و تورکی قسە دەکەین ئەم رێگەیەمان بۆ خزمەتی هەموو گەرێدەیەکی بێ‌وەی دروست کرد. »[35]

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عیراق دەگاتە ١٦ ناو. جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر: سریانی‌و میسری‌و فارسی‌و تونسی‌و[36] ئیتالی‌و یونانی‌و هەنگاری[37]. لە گاوربارغیش هاوینی ساڵی ١٩٤٦ دەنگی زوڵاڵ‌و خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگ‌و خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆش‌و لاپەرەیەکی پڕ شانازی‌ی دروست کرد. !

١ ـ بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئادەمیزادا پەیوەندی سەرمایەداری لە فلۆرەنسای ئیتالیا دروست بوو، بۆیەکا لەوێش یەکەم چەکەرەی هەردوو چینی نوێی کۆمەڵ ـ پرولیتاریاو بۆرژوا سەری هەڵ دا.

٢ ـ G. Napier, The road from Baghdad to Baku, — (The Geo graphical Journal) Landon, Vol. L11, No 1, January 1919 P. 18.

٣ ـ ١٠ بەرگەو سەرچاوەیەکی گرنگەو رەسەنە بۆ باسی وولاتانی رۆژهەڵاتی نزیک‌و ناوەراست لە دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا. مۆلیا چەلەبی، بەشی زۆری تەمەنی بە ناوچەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی‌و چەند وولاتێکی ئەورووپاییدا گەڕاوە.

٤ ـ بە پێی قسەی شەمسەدین سامی، ژمارەی دانیشتوانی میرنشینی بدلیس ٣٠ هەزار کەس بوو. سەرچاوەی‌تر بە ٥٠ هەزاری لە قەڵەم دەدەن. بڕوانە: شمس الدین سامی. قاموس الاعلام، بەرگی‌دووەم ل ١٣٢٩، م. ی. شەمسی، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی گەلی کورد، باکۆ. ١٩٦٧. ل ١٦».

٦ ـ بۆ ئەو ژمارانە، بڕوانە «پیوتەر لیرخ، لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردی ئێران‌و کلدانی‌یەکانی باکوری بلوو باپیریان. بە زمانی‌رووسی. کتێبی یەکەم. پەترۆسبورگ ١٨٥٦ ل. (٢٤).

٧ ـ بڕوانە: B. Nikitine, Les Kurdes, Paris, 1956. P. 185. A. R. Ghassemlou, Kurds and The Kurdistan, Prague 1965. P. 104.

٨ ـ بڕوانە: مو. ل. ڤلچیڤسکی. ژیانی ئابووری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس‌و ناوچەکانی نزیکی، نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە. بەزمانی ڕووسی، گۆڤاری «ئەتنۆگرافیای سۆڤیەتی» ژمارە «٥ ـ ٦»، ١٩٣٦ ل ١٥٠.

٩ ـ بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ لە سلێمانی تەنها پێنج شەش کەس بە دروست کردنی سابوونەوە خەریک بوون «بڕوانە: إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧. الجزء الثاني. بغداد ١٩٥٤ ص ١٦٣».

١٠ ـ جگە لە سابوون بەرهەمی تری پیشەسازیی خۆماڵی کوردەواری دەگەیشتە شارو وڵاتی تر. بڕوانە: R. Bertner and P. Borchardt, Silberschmiedarbeiten aus Kurdistan, Berlin, 1922. P. 8.

١١ ـ مانیفاکتۆرە زاراوەیەکە لە دوو وشەی لاتینی پێک هاتووە: Manuse واتە دەست‌و Factura واتە دروستکراو. گەیشتنی پیشەسازیی خۆماڵ بە قۆناغی مانیفاکتۆرە یەکەم هەنگاوی گرنگە بەرەو پەیوەندی سەرمایەداریی. مانیفاکتۆرە بە عەرەبی «ورشة»یە.

١٢ ـ لەگەڵ پەیدا بوونی پەیوەندی سەرمایەداریی، دابەش کردنی کار زیاتر چەسپ دەبێ. بەر لەو قۆناغە یەک کەس یا ئەندامانی یەک خێزان هەموویان زۆربەی کاری دروست کردنی بەرهەمێکیان دەگرتە ئەستۆ. دابەش کردنی کار دەبێتە هۆی زۆرو چاک بوونی بەرهەم.

١٤ ـ تۆپی وایان تێدا بوو درێژییەکەی لە ٣ مەترو لوولەکەی لە ٤٥ سم کەمتر نەبوو.

١٥ ـ بڕوانە: انور المائي، الاكراد في بهدينان. موصل ١٩٦٠. ص ٣.

١٥آ ـ ا. کارتسوف تێبینی دەربارەی کورد، بە زمانی ڕووسی، تفلیس ١٨٩٦ ل ٢٤.

١٥ ـ بڕوانە: ل. ن. کاتلوف. پەیدا بوونی بزووتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخواز لە ڕۆژهەلاتی عەرەب، بەزمانی ڕووسی. مۆسکو ١٩٧٥. ل ٩٠ ـ ٩١. ژمارەی دانیشتووانی «عەممان»ی پایتەختی ئوردن ئێمڕۆ لە ملیۆن تێ دەپەڕێ.

١٦ ـ بڕوانە: C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957. P. 80.

١٧ ـ بڕوانە: «گ. ب. ئاکۆپۆف. دەربارەی سروشتی زەویداریی تایبەتی کوردستانی ئەمڕۆ». گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئەرمینیای سۆڤیەت»، بە زمانی ڕووسی. یەریڤان. ژمارە ـ ٥ ـ ١٩٦٤، ل ٦٧.

١٨ ـ سیاسەتمەدارو نووسەرێ بە ناوبانگی ئینگلیز «تۆماس مۆر» ١٤٧٨ ـ ١٥٣٥ بە دامەزرێنەری بیری سۆشیالیزمی یۆتۆپی دادەنرێ.

١٩ ـ دیارە مەبەستی فابریقەکانی دەرەوەی کوردستانە.

٢٠ ـ بڕوانە: «گ. ب. ئاکۆپۆف، سەرچاوەی ناو براو. ل ٦٧.

٢١ ـ بڕووانە مو. ڤلچیڤسکی، دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کووردستان. گۆڤاری ـ کێشەکانی کشتوکاڵ ـ بە زمانی ڕووسی. مۆسکۆ. بەرگی ١ ـ ٢، ١٩٣٢، ل ١٣٠. موسی کاظم پاشوزادە، الحان،

عادات اکراد، استانبول ۱۹۲۱. دکتۆر تاجی عەبباس بۆی گێڕامەوە کە کاتی خۆی لە شاری - دیترویت - تووشی ژمارەیەك لەو کرێکارە کوردانە هاتووە.

۲۲ - بڕوانە: مو. ل فلچێفسکی، ژیانی ئابووری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس، ل ۱۵۱، و. ل. فلچێفسکی. دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان. ل ۱۳۰.

۲۳ - عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً وحديثاً. الجزء الثاني. صيدا ۱۹۵۸ ص ٦١.

۲٤ - بڕوانە: Iraq Railways. Administration Report For the year 1924 — 1925. Baghdad. 1925, P. 16.

۲٥ - بڕوانە: Report by Britannic Majesty's Goverment to The Council of The League of Nations on The administration of Iraq for The year 1926. London, 1927. P. 29.

۲٦ - ژمارەیان ۵۹۰و٤ کەس بوو، واتەدوو ئەوەندەی کورد کەمتر.

بڕوانە: Report by His Majesty's Goverment in the United King dom of Great Britain and Nor Thern Ireland to The Council of The League of Nations on The administration of Iraq for The year 1931. London, 1932.

۲۸ - بە هۆی نزیکی‌یەوە بازرگانی‌ی نێوان رووسیاو ناوچەکانی قەفقاس هەر لە زووەوە، زۆر گەرم بوو.

۲۹ - Dagobert Von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, trans by J. Linton, London 1931 P. 360.

۳۰ - بڕوانە: A. L. Haldane, The insurection Mesoptammia 1920 London, 1922, P. 108

۳۱ - بڕوانە: المركز الوطني للوثائق. بغداد. رقم الملف: 60/19 Establishment General

۳۲ - Iraq Railways. Administration, Report for The year 1924 — 1925. P. 16.

۳۳ - بڕوانە: Report for The year 1926. P. 29.

۳٤ - A. M. Hamilton, Road Through Kurdistan. The Narrative of on Engineer in Iraq, London, 1937, P. 61.

۳٥ - بڕوانە: J. Morris, The Hashemite Kings, London, 1959, P. 97.

۳٦ - دیارە لێرەدا مەبەست لە میسری و تونسی، وولاتە نەك زمان.

۳۷ - Iraq Railways, Administration Report for The Year 1924 — 1925, P. 16.

• ماڵ مەدەنی‌ی، هەموو ئەو مافانەیە کە دەستووری وولات بە هاوولاتیانی دەبەخشێ، وەك سەربەستی بیرورا دەربڕین و خۆ پالاوتن و خەلك هەلبژاردن و پارێزگاری کردنی ژیان.. تا.. هەندێ جار لە ئەنجامی هەلوێستێکی دیاری کراودا کەسێك یان چەند کەسێك ئەو مافانەیان لێ وەردەگیرێنەوە. - وەرگێڕ -

پاشکۆی ژماره ـ ٢ ـ

پەیڕەوی ناوخۆی
کۆمەڵەی سنعاتکاران

بەشی یەکەم

نامانجەکانی کۆمەڵەی سنعاتکاران

ماددەی یەکەم: کۆمەڵەی سنعاتکاران توخنی سیاسەت و ئایین ناکەوێ و تاقە مەبەستی ئەوەیە، خاوەن پیشەسازی‌یەکان لە ڕووی ڕەوشت و پیشەو زانیاری و کۆمەڵایەتی‌یەوە پەروەردە بکاو بیرو باوەڕی باش و سوود بەخش لەناو ئەندامانی‌دا بڵاو بکاتەوە.

ماددەی دووەم: کۆمەڵە هەوڵ دەدا پیشەسازی لە عیراق‌دا پێش بخاو ئەوانەیش کە لێهاتوون لەسەر ئەرکی خۆیان بیان نێرێتە دەرەوەی وڵات تاوەکو لە بواری پیشەسازی‌یەک‌دا ببێتە پسپۆر.

ماددەی سێیەم: کۆمەڵە هەوڵ دەدا پزیشکێك یاخود چەند پزیشکێك تەرخان بکا بۆ چارەسەر کردنی ئەندامانی کۆمەڵ و ماڵ و منداڵیان بە کرێ‌یەکی کەم، یان بە مانگانە بە مەرجێك کۆمەڵە لە بودجەی خۆی بی‌دا.

ماددەی چوارەم: کۆمەڵە داوا لە هەندێ پزیشك و پسپۆری پیشەسازی دەکا، ووتاری گشتی‌ی بنووسن و لە کۆڕی تایبەتی‌دا بۆ ئەندامانی کۆمەڵەی بخوێننەوە، تاوەکو سوودیان لێوەر بگیرێ.

ماددەی پێنجەم: کۆمەڵە هەموو ساڵێك لە ڕۆژی ١ ی تەممووزدا کە ڕۆژی دامەزراندنێتی ئاهەنگ دەگێڕێ.

ماددەی شەشەم: کۆمەڵە لە هەموو بۆنەیەک‌دا، هەستی خۆی بەرامبە ربە کۆمەڵە ناسیاسی‌یەکان دەردەبڕێ و پشتگیریی بەیوەندی و دۆستایەتی‌یان دەکا.

بەشی دووەم

مەرجەکانی بە ئەندام بوون

ماددەی حەوتەم: هەر عیراقی‌یەك ئەم مەرجانەی خـوارەوەی تێدا بێ، دەشێ ببێتە ئەندامی کۆمەڵە:

ئا ـ دەبێ تەمەنی لە بیست ساڵ کەمتر نەبێ.

ب ـ دەبێ رەوشتی باش‌و پەسەندکراو بێ.

ج ـ دەبێ لە مافی مەدەنی‌ی بێ بەش نەکرابێ.*

ء ـ دەبێ بەلای کەمەوە دوو ئەندامی بیناسن‌و پەسەندی بکەن.

ماددەی هەشتەم: ئەو کەسەی داوای بوون بە ئەندامی دەکا، دەبێ نووسراوێك پێشکەش دەستەی بەڕێوەبەر بکا و دەستەی ناوبراویش بە پێ‌ی ماددەی حەوتەمی ئەم پەیڕەوە لە داواکەی دەکۆڵێتەوە.

ئا ـ ئەو کەسەی داوا پێشکەش دەکا، دەبێ روپیەیەك یان دوو روپیە رەسمی بوون بە ئەندامێتی بدا.

ب ـ ئەو کەسەی داوای بە ئەندام بوون دەکا دەبێ بە پێ‌ی توانا ئابـوونەی مانگانە بە کۆمەڵە بدا.

ج ـ ئەو کەسانەی دەست کورت‌و نەداران، ئابوونەیان لێ وەرناگیرێ.

ماددەی نۆیەم: هەر ئەندامێك یەکێك لەم شتانەی خوارەوەی لێ رووددا، لە کۆمەڵە بەردەکرێ.

ئا ـ ئەگەر یەکێك لەو مەرجانەی تێدا نەما کە لە ماددەی حەوتەمی ئەم پەیڕەوەدا نووسراوان.

ب ـ ئەگەر سێ مانگ لەسەر یەك ئابوونەی مانگانەی نەدا.

ج ـ ئەگەر داوای واز هێنانی کردو دەستەی بەڕێوەبەر بە داواکەی قایل بوو.

ء ـ ئەگەر کارێکی کرد کۆمەڵە تووشی لێپرسینەوە ببێ.

بەشی سێیەم

دەستەی گشتی

ماددەی دەیەم: دەستەی گشتی ی بریتی یە لە هەموو ئەندامانی کۆمەڵە کە ماددەی حەوتەمی ئەم پەیڕەوە دەیانگرێتەوە؛ بەڵام نابێ ئەو ئەندامەی کە ئابوونەی نەداوەو چوار مانگ بەسەر بوون بە ئەندامێتی دا تێ نەپەڕیوە، بۆ دەستەی بەڕێوەبەر هەڵبیژێردرێ.

ماددەی یازدەیەم: دەستەی گشتی ی لە یەکەم کۆبوونەوەی دا، دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵە هەڵدەبژێرێ کە بریتی یە لە حەوت ئەندام و ماوەی ساڵێکی تەواو ئیش و کاری کۆمەڵە بەڕێوە دەبا.

ماددەی دوازدەیەم: دەستەی بەڕێوەبەر کات و شوێنی هەڵبژاردن دیاری دەکا. لە کاتی دیاری کراودا سەرژمێری ئامادەبوان دەکرێ و گەر یەک کەسی لە نیوەی هەموو ئەندامان زیاتر بوو، بە تەمەن ترین ئەندام سەرۆکایەتی هەڵبژاردنەکە دەکاو یەکێکیش ئەرکی نووسینەوەی پێ دەسپێردرێ وپاشان دەست بە هەڵبژاردن دەکرێ. جا ئەگەر ژمارەی ئامادەبوان لەوە کەمتر بوو، ئەوا هەڵبژاردن بۆ ماوەی دوو هەفتە دوا دەخرێ و بەلای کەمەوە بەر لە هەفتەیەک لە ڕۆژنامە ناوخۆیی یەکان دا ئاگاداری ئەندامان دەکرێ. ئەمجارەیان ژمارەی ئامادەبوان هەرچەندێک بێ، دەست بە هەڵبژاردن دەکرێ و دەشێ هەموو ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەری پێشوو، یان هەندێکیان جارێکی تریش خۆیان هەڵبژێرنەوە.

بەشی چوارەم

ئەرکەکانی دەستەی بەڕێوەبەر

ماددەی سیازدەیەم: دەستەی بەڕێوەبەر لە یەکەم کۆبوونەوەیدا، سەرۆك و جێگری سەرۆك و سکرتێرو ئەمینداری سندووق و چاودێریکەری گشتیی هەڵدەبژێرێ.

ماددەی چواردەیەم: سەرۆك، سەرۆکایەتی ئەو کۆبوونەوانە دەکا کە دەستەی بەڕێوەبەر لە ڕۆژانی دیاری کراودا سازیان دەکاو لەسەریەتی چی بڕیاری دەستەی بەڕێوەبەر هەیە جێ بەجێیان بکاو هەر ئەویش لەبەردەم میریو لە ئاهەنگە ڕەسمییەکاندا نوێنەری کۆمەڵەیە.

ماددەی پازدەیەم: جێگری سەرۆك ـ ئەو کاتانەی سەرۆك ئامادە نییە ـ سەرۆکایەتی کۆبوونەوەکانی دەستەی بەڕێوەبەر دەکاو لەو حاڵەدا هەموو ئەو دەسەڵاتانەی هەیە کە بە سەرۆك دراوە.

ماددەی شازدەیەم: سکرتێر؛ کاروباری نووسینەوەی لە ئەستۆیەو دەبێ سجلی
تایبەتی بۆ هەموو ئەو بابەتانە تەرخان بکا کە پێویستیان بە
تۆمارکردن هەیە. هەروەها دەبێ سجلێکیش بۆ بڕیارەکانی
دەستەی بەڕێوەبەر ئامادە بکاو سەرپەرشتی کاروباری
ئەندامەکانیشی بکا.
ماددەی حەفدەیەم: ئەمینداری سندووق؛ راستەوخۆ لە دارایی کۆمەڵە
بەرپرسیارەو دەبێ سەرپاکی ئەو سجلو نامانەی
پەیوەندی یان بە کاروباری دارایی یەوە هەیە
بیانپارێزێو حسابی مانگانەی کۆمەڵە رێک بخاو
پێشکەش بە سەرۆکی بکا. نابێ لە مانگێکدا بۆکاروباری
زۆر پێویستو ناچاری نەبێ لە دە روپیە زیاتر خەرج بکاو
دەبێ لە بری هەر چەردە پارەیەك کە سەرفی دەکا وەسلی
تایبەتی بخاتە روو.
ماددەی هەژدەیەم: پێویستە هەموو سەری مانگێك لیستەیەك پێشکەش
دەستەی بەڕێوەبەر بکا تێیدا ناوی ئەو ئەندامانە بنووسێ
کە ئابوونەیان داوەو نەداوە.
ماددەی نۆزدەیەم: دەبێ کەفالەتێکی دارایی بەو نرخەی دەستەی بەڕێوەبەر
دەست نیشانی دەکا بداتە کۆمەڵەو نابێ لە ٢٠٠ روپیە
زیاتریش لە سندووقی کۆمەڵەدا بێ.
ماددەی بیستەم: چاودێریکەری گشتی ی؛ ئەو کەسەیە چاو دێری حساباتی
گشتی یو داهاتو خەرجی کۆمەڵ دەکاو نابێ بەبێ ئاگاداری
ئەو درهەمێك خەرج بکرێ. دەبێ هەموو سەری مانگێك بە
هاوکاری ئەمینداری سندووق راپۆرتێك پێشکەش بکاو تێیدا
داهاتو خەرجی کۆمەڵە بنووسێ وبیداتە دەستەی بەڕێوەبەر.
هەر پازدەرۆژ جارێکیش راپۆرتێك بداتە سەرۆكو چی تێبینی
هەیە لەسەر کۆمەڵە تۆماری بکا.

بەشی پێنجەم
کۆبوونەوە

ماددەی بیست و یەك: هەموو هەفتەیەك دەستەی بەڕێوەبەر بەلای کەمەوە دوو جار کۆدەبێتەوە، یاخود لەسەر داوای سەرۆك لە کاتی پێویستیدا.

ماددەی بیست و دوو: هەر ئەندامێکی دەستەی بەڕێوەبەر سێ کۆبوونەوەی لەسەر یەك بەبێ ئەوەی هۆیەکی بەجێی هەبێ؛ یان لە ماوەی مانگێکدا و لە پێنج کۆبوونەوەی ناوبە ناودا، ئامادە نەبوو بە وازهێنەر دادەنرێ و ئەو ئەندامەی لە هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەردا دەنگی لەو کەمتری وەرگرتووە، جێگای دەگرێتەوە.

ماددەی بیست و سێ: ئەگەر یەکێك لە ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەر وازی هێنا، ئەو کەسە شوێنی دەگرێتەوە کە لە لایەن دەستەی گشتییەوە زۆرترین دەنگی وەرگرتووە. گەر هات و لە دەنگیشدا وەك یەك بوون، دەستەی بەڕێوەبەر مافی ئەوەی هەیە کامیان بە سوود بەخشتر دەزانێ بۆ کۆمەڵە، ئەوەیان هەڵبژێرێ.

● * ● *

بەشی شەشەم

لیژنەکان

ماددەی بیست و چوار: لەناو ئەندامانی هەر پیشەیەکدا لیژنەیەکی پێنج کەسی پێک دەهێنرێ ئەوانیش لەناو خۆیاندا سەرۆکێک هەڵدەبژێرن.
ماددەی بیست و پێنج: کاروباری: هەر یەک لەو لیژنانە ئەوەیە هانی پیشەکەی خۆیان بدەن و هەموو مانگێکیش راپۆرتێک دەربارەی کاروبارەکانیان پێشکەش بەدەستەی بەڕێوەبەر بکەن.
ماددەی بیست و شەش: هەر لیژنەیەک ویستی کارێکی گرنگ جێ بەجێ بکا، دەبێ پێش هەموو شتێک دەستەی بەڕێوەبەر قایل بکا.

بەشی حەوتەم
پێشانگاکان

ماددەی بیست و حەوت: ئا: کۆمەڵە هەموو ساڵێك دوو پێشانگا دەکاتەوەو پێش چوار مانگ لە ڕۆژنامە ناوخۆیی یەکاندا کات و شوێن دیاری دەکا.

ب: کۆمەڵە پاداشتێك بۆ یەکەمی هەر پیشەیەك تەرخان دەکا بە مەرجێك ئەو پاداشتە لە دە [جنیە] زیاتر و لە پێنج کەمتر نەبێ. ناوی دووەم و سێیەمیش لە ڕۆژنامەکاندا بڵاو دەکاتەوە.

ماددەی بیست و هەشت: دەستەیەکی پێنج ئەندامی یێك دەهێنێ بۆ پشکنینی ئەو بابەتانەی پێشکەش بە پێشانگا کراون، بە مەرجێك سێ کەسیان لە شارەزایانی ئەو پیشەیە بن و دوانەکەی تریان ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەر بن.

ماددەی بیست و نۆ: هەر کەس بەشداری یەکێك لەو پێشانگایانەی کرد کە کۆمەڵە سازی دەکا، دەبێ پێنج ڕوپیە ڕەسمی بەشدار بوون بدا و بەلای کەمەوە پێش دوو مانگ داوا لە دەستەی بەڕێوەبەر بکا.

ماددەی سی: ئەو بابەتانەی لە پێشانگادا دادەنرێن پاش کۆتایی هاتنی پێشانگا دەدرێنەوە بە خاوەنەکانیان. ئەوانیش بۆیان هەیە بیبەخشن یاخود بیفرۆشن.

بەشی هەشتەم

ئەرکی ئەندامان

ماددەی سی‌و یەك: هەر ئەندامێك سەرپێچی لە بڕیارەکانی دەستەی بەڕێوەبەر
کرد، یاخود لە سنووری پەیڕەو وپڕۆگرامی کۆمەڵە چووە
دەرەوە، یەکێك لەو سزایانەی بەشەردا دەسەپێنرێ کە
لەخانەی سزاکان‌دا دیاری کراون.

ماددەی سی‌و دوو: قومار کردن‌و خواردنەوە لەناو بارەگای کۆمەڵەدا، یان
هامشۆکردنی کۆمەڵە بە سەرخۆشی ی، بە تەواوی قەدەغەیە.
سزاکان:

ماددەی سی‌و سێ: ئەو سزایانەی کەدوای لێکۆڵینەوە بەسەر ئەندامان‌دا
دەسەپێنرێن ئەمانەن:
ئا : ئاگادار کردن.
ب : دوور خستنەوەی کاتی ی.
ج : دەرکردنی یەکجاریی

بەشی نۆیەم

چەند ماددەیەکی گشتی

ماددەی سی و چوار: هیچ کەس بۆی نی یە، بەبێ ئاگادار کردنی دەستەی بەڕێوەبەرو کات دیاری کردن، ووتارو باس لەناو بارەگای کۆمەڵەدا بخوێنێتەوە. دەبێ دەستەی بەڕێوەبەریش بە بوون و نەبوون رای خۆی دەربڕی و ئاگاداری خاوەن ووتار بکاتەوە. گەر ووتار یان باسەکە نووسراو بوو، پێویستە وێنەیەکی بداتە کۆمەڵەو لای بمێنێتەوە.

ماددەی سی و پێنج: ئەگەر لە سێ بەش دوو بەشی ئەندامانی کۆمەڵە قایل بوون، دەستەی بەڕێوەبەر بۆی هەیە چەند ماددەیەکی نوێ بخاتە سە ڕەپەڕەوی کۆمەڵە، یاخود هەندێکیان بگۆڕێ.

ماددەی سی و شەش: دەستەی بەڕێوەبەر مافی ئەوەی هەیە هەرچی ناکۆکی یەك بکەوێتە نێوان ئەندامەکانی یەوە چ لە ناو کۆمەڵەو چ لە دەرەوەی دا، بەپێی دەسەلاتی خۆی چارەسەریان بکا.

ماددەی سی و حەوت: کۆمەڵە هەوڵ دەدا کار بۆ ئەندامە بێ ئیشەکانی بدۆزێتەوە.

ماددەی سی و هەشت: ئەنجومەنێك لە دەستەی بەڕێوەبەرو سەرۆك لیژنەکان پێك دەهێزێ، تاوەکو تەماشای ئەو کاروبارە گرنگانە بکا کە پەیوەندی یان بە چارە نووسی کۆمەڵەوە هەیە.

ماددەسی و نۆ: کۆمەڵە بۆی هەیە لە سەرانسەری عیراقدا لقی خۆی دابمەزرێنی، بە مەرجێك ئەو لقانە لە هەموو روویەکەوە بە مەڵبەندی گشتی یەوە پەیوەست بن.

پاشکۆی ژمارە «٣»

ڕاپۆرتەکەی نوێنەری دلێم ـ دکتۆر فائیق شاکر ـ کە لە کۆبوونەوەی ئاسایی پانزەهەمی ساڵی ١٩٣٠ دا کە ڕێکەوتی ١١ ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٠ دەکا پێشکەش بە پەرلەمانی کرد.

«.. لەبەرئەوەی چەند ساڵێکە خەریکی چارەسەرکردنی کرێکارانی عیراقم و بە چاوی خۆم دەبینم، نەبوونی یاسایەکی تایبەتی بۆ پاراستنی مافەکانیان بووەتە هۆی چەوساندنەوەو ستەم لێکردنیان؛ لەبەر ئەوەو بە پێی ماددەی ٣٩ ی پەیڕەوی ناوخۆ ئەم پێشنیازە پێشکەش بە حکوومەت دەکەم و داوا کارم لایحەیەکی یاسایی دابنرێ ئەم خاڵە بنچینەیییانەی خوارەوەی تێدا ڕەچاو بکرێ.

یەکەم: دیاری کردنی ماوەی ئیش کردن.

دووەم: کرێی ڕۆژانی جەژن و ئەو ڕۆژانە بدرێنە کرێکارە هەمیشەیییەکان کە دام و دەزگاکان بە ڕەسمیی لەکار دەکەون.

سێیەم: کرێکاران لە زوڵم و ستەمی سەرمایەداران بپارێزرێن.

چوارەم: مافی کرێکاران لە کاتی نەخۆشیدا دەست نیشان بکرێ و کە نەخۆشیش کەوتن چارەسەر بکرێن.

پێنجەم: زامنی ئەوە بکرێ خاوەن کار بە ئارەزووی خۆی کرێکارە هەمیشەیییەکان دەر نەکا.

شەشەم: ئەو کرێکارەی بە هۆی ئیشەکەیەوە کەفتەکار دەبێ، چەردەیەك پارەی بدرێتێ.

حەوتەم: کۆمپانیاکان لە بودجەی خۆیان مووچەی خانەنشینی بەو کرێکارانە بدەن کە بە هۆی پیرییەوە توانای کارکردنیان نەماوە.

هەشتەم: ئیش پێ کردنی منداڵان قەدەغە بکرێ.

نۆیەم: ماوە نەدرێ کۆمپانیا بیانییەکان لەو کاروبارانەدا کە کرێکاری عیراقی توانای هەڵسوڕاندیان هەیە، کرێکاری بیانی دابمەزرێنن.

ئەم برا بەڕێزانەیش کە ناویان لە خوارەوە تۆمار کردووە پشتگیریی ئەم پێشنیازەم دەکەن »

پاشکۆی ژمارە «٤»

دەقی پرۆژەی « یاسای کاری عیراق » کە ـ محەممەد ساڵح ئەلقەزاز ـ سەرۆکی «کۆمەڵەی سنعاتکاران » لە رۆژی ١٩٣١/٣/٣١ دا، پێشکەش بە سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران و پەرلەمان و وەزارەتی ناوخۆ و دادو ئابووری و هاتوچۆی کرد.

یەکەم: ماوەی ئیشکردن بە رۆژ هەشت سەعات بێ، بە مەرجێك نیو سەعات مۆڵەت بە کرێکاران بدرێ نان بخۆن و بحەوێنەوە. ئەوانەیشی کە شەوکار دەکەن، ماوەی ئیش کردنیان شەش سەعات بێ.

دووەم: كرێی جەژن و «عطلة» رەسمی یەكانیان بدرێتێ.
سێیەم: كرێی ئەم رۆژانەیان بدرێتێ كە مۆڵەتی نەخۆشی یان هەیەو ئەو رۆژانەیش كە لە نەخۆشخانەی كارگەكان دا دەمێننەوە رۆژانەكانیان نەبرن.
چوارەم: ئەگەر كرێكار لە كاتی ئیش كردن دا بریندار بوو، چەردەیەك پارەی لە بریتی بدرێتێ و گەر لە كاتی ئیش كردنیش دا مرد، یان كارەساتێكی وای بەسەر هات كەفتەكاری بكا، چەردەیەك پارەبۆ ماڵ و منداڵی تەرخان بكرێ.
پێنجەم: ئەو كرێكارانەی خزمەتیان زۆرەو پیر بوون و توانای ئیش كردنیان نەماوە، مووچەی خانە نشینی یان بدرێتێ.
شەشەم: ئەو منالانەی تەمەنیان لە ١٤ ساڵ كەمترە ماوەیان نەدرێ لە كارگەكان دا ئیش بكەن.
حەوتەم: ئەو كارو بارانەی پێویستیان بە پسپۆری تەكنیكی نی یە، بدرێنە كرێكارە عیراقی یەكان و ماوەی كرێكاری بیانی نەدرێ لەو جێگایانەدا ئیش بكەن.
هەشتەم: كرێكارە عیراقی یەكان مەشقیان لەسەر ئیشی تەكنیكی پێ بكرێ، تا لە ماوەیەكی دیاری كراودا شارەزایی پەیدا بكەن و جێگای كرێكارە بیانی یەكان بگرنەوە.
نۆیەم: كرێكاران لە زوڵم و ستەمی سەرمایەداران و خاوەن كارگەو كۆمپانیاكان بپارێزرێن. بۆ ئەم مەبەستەیش یان بیرۆیەكی تایبەتی كرێكاران دابمەزرێنرێ، یاخود لیژنەیەك لە بابەتی لیژنەی دیسپلین پێك بهێنرێ و ئەركی تەماشا كردنی داوا وشكایەتی كرێكاران و هۆی جیابوونەوەیانی پێ بسپێردرێ.
دەیەم: كە كرێكارە هەمیشەیی یەكان دەردەكرێن، ئەوەندە پارەیان بە شێوەی پاداشت بدرێتێ كە لەگەڵ ماوەی خزمەت و جۆری ئیش كردنیان دا بگونجێ. هەر كاتێكیش ئەو شوێنانە پێویستیان بە كرێكار هەبوو، دەركراوەكان بگێردرێنەوە بۆ شوێنی خۆیان.

یازده: هەموو ساڵێك بە پارە یارمەتی ئەو دامەزراوانە بدرێ کە کرێکاران بە نوێنەری خۆیانی دەزانن و ئەوانیش پشتگیری داوا رەواکانیان دەکەن، تاوەکو بۆ قەلاچۆکردنی نەخوێندەواری و یارمەتی دانی کرێکاران لە کاتی پێویستی دا، خەرجی بکەن.

دوازدە: خانوبەرەی وا کە هەل و مەرجی تەندروستی ی تێدا بێ بۆ ئەو کرێکارانە بنیات بنرێ کە لە دەرەوەی شار دەژین و بایەخیش بە گوزەرانیان بدرێ.

سیازدە: ئەوانەی دەوڵەت لە سەر حسابی خۆی بۆ دەرەوەیان دەنێرێ بکرێن بە دوو بەشەوە. بەشێکیان پیشەسازی و ئەویتر زانیاری. داوایش لە کۆمپانیاکانی نەوت و هەردوو بەرێوەبەرایەتی بەندەرو رێگای ئاسن بکرێ، هەموو ساڵێك ژمارەیەك کرێکار لەسەر حسابی ئەوان بۆ خوێندن بنێرنە دەرەوەی وڵات.

چواردە: ئەوانەی چەند جۆر پیشەسازی دەزانن، رۆژانە کانیان دیاری بکرێ و دەبێ رادەی هەرە کەمی مووچەکەیان، لای کەم گوزەرانیان دابین بکا.

پازدە: ژمارەی قوتانجانە پیشەسازییەکانی وڵات زیاد بکرێن و لقی ئێوارانیشیان بۆ بکرێتەوەو زانیاری میکانیکی بە خۆرایی فێری ئەو کرێکارانە بکەن کە بە رۆژ لە کارگەکاندا ئیش دەکەن.

شازدە: وەك ئەو سیستەمەی لە وڵاتانی تردا پەیرەو دەکرێ، کرێکاری هەمیشەیی لای خۆمان ساڵی دوو هەفتە مۆڵەتی بدرێتێ.

حەڤدە: هەموو ساڵێك چەردەیەك پارە بدرێتە ئەوانەی شتی نوێ دادەهێنن، بە مەرجێك ئەو لایەنانەی پەیوەندی یان بەم مەسەلەیەوە هەیە پشتگیری داهێنانەکانیان بکەن و خاوەنەکانیشیان گفت بدەن کە تەواویان کرد یان گەر بۆیان تەواو نەکرا، ئەو پارەیەی پێیان دراوە بیگێڕنەوە.

هەژدە: قوتانجانەی ناوخۆیی بۆ پەروەردەکردنی منالی ئەو کرێکارانە بکرێتەوە کە پیشەی زۆر نزمیان هەیە و رۆژانەکانیان بەشی خاو خێزانیان ناکا.

نۆزدە: نابێ ئەو کەسەی تووشی دەردی کوشندە هاتووە دابمەزرێنرێ. هەروەها ئەوانەیش ناخرێنە سەر ئیش کە بەد رەوشتی یان لێ دەر دەکەوێ، وەك دزی و ... ئاد.

فەرهەنگۆك

ئا

ئەپۆزیسیۆن	: المعارضة
ئەنجومەنەکانی شارەوانی	: المجالس البلدية
ئەندامی یاریدەدەر	: عضو مساعد
ئەنجومەنی پیاوماقوڵان	: مجلس الأعيان
ئەمینداریتیی پایتەخت	: أمانة العاصمة
ئامۆژگای زانستی	: المعهد العلمي

ب

بەلەك	: عرق السوس
بەرهەمی پیشەیی	: الانتاج الحرفي
بەش	: السهم
بەست	: السد
بزووتنەوەی سوپایی	: الحركات العسكرية
بەڕێوەبەرایەتی ڕێگای ئاسن	: إدارة السكك الحديدية
بەرهەمی میکانیکی	: الانتاج الالي
بەڕێوەبەری بەندیخانەکانی پاشایەتی	: مدير السجون الملكية

بڕیاری حوکم	: قرار الحكم
بیرۆ	: مكتب
بیرۆی کرێکارانە	: مكتب عمالی
بیرۆی کرێکارانی دەوڵەتان	: مكتب العمال الدولی
بەشی فیتەرخانەکەی کارگەی سوپا	: قسم البرادة في المعمل العسكری
باجی دەغڵو دان	: ضريبة الحبوب
باجی مووچە	: ضريبة الراتب
بەرجەستە	: تجسيد

پ

پیشەوەر	: الحرفي
پاککەرەوە	: المنظف
پیشەسازی نیشتمانیی	: الصناعة الوطنية
پرۆگرامی ناوخۆ	: النظام الداخلی
پرۆتستۆ	: إحتجاج
پارتی کرێکارانی بەریتایی	: حزب العمال البريطانی
پەیوەندی بەرهەمهێنانی باو	: علاقات الانتاج السائدة

چ

چاودێری گشتیی	: مراقب عام
چاودێری بیرۆی چاپەمەنی	: ملاحظ مكتب المطبوعات

ح

حوكمی هەتا هەتایی	: الحكم المؤبد

خ

خزمەتگوزاری تەندروستی	: الخدمات الصحية

د

دەرەكی	: خارجی
دراو	: العملة
داهاتی نەتەوەیی	: الدخل القومی
دووسێیەك	: ثلثی
دوا پلە	: الدرجة القطعية
دیسپلین	: الانضباط
دەستەی گشتی ی	: الهيئة العامة
دەستەی دامەزرێنەر	: الهيئة المؤسسة
داهات	: دخل
دابەشكردنی كار	: تقسيم العمل

ر

ڕەوکردنی بەکەلە : الهجرة الجماعية
ڕاوێژکاری یاسایی : مستشار قانوني
ڕاسپاردە : توصية
ڕێکەوتنامە : اتفاقية
ڕادەی هەرەکەمی ڕۆژانە : الحد الأدنى للأجر
ڕێکەوتنامەی کاری دەوڵەتان : اتفاقية العمل الدولية

ز

زێدەکرێ : الأجر الاضافي
زێدەکار « ئۆڤەرتایم » : العمل الاضافي

س

سەرمایەی کەڵەکەبوو : الرأسمال المتراكم
سانسۆر : الرقابة
سەرۆکی دیوانی نووسینەوەی یاسا : رئيس ديوان التدوين القانوني
ساڵی دارایی : السنة المالية
سەرۆکی دەستەی سەرپەشتی کردن : رئيس هيئة الأشراف

ش

شارۆچكە	: القصبة

ق

قەواڵە	: تعهد، سند، عقد
قەواڵەی كار	: عقد العمل
قازانكەر	: صانع المراجل
قوتابخانەی سنعاتكاران	: مدرسة الصنائع

ز

زێدەكرێ	: الاجر الاضافي
زێدەكار « ئۆڤەرتایم »	: العمل الاضافي

س

سەرمایەی كەڵەكەبوو	: الراسمال المتراكم
سانسۆر	: الرقابة
سەرۆكی دیوانی نووسینەوەی یاسا	: رئيس ديوان التدوين القانوني
ساڵی دارایی	: السنة المالية
سەرۆكی دەستەی سەرپەشتی كردن	: رئيس هيئة الاشراف

ش

شارۆچکە	: القصبة

ق

قەواڵە	: تعهد، سند، عقد
قەواڵەی کار	: عقد العمل
قازانکەر	: صانع المراجل
قوتابخانەی سنعاتکاران	: مدرسة الصنائع

ك

کۆمەڵی گەلان	: عصبة الأمم
کاری کرێگرتە	: العمل الأجير
کرێکاری هەمیشەیی	: عامل دائمي
کرێکاری کاتیی	: عامل وقتي
کرێی نەختینە	: الأجر العيني
کرێ راستەقینە	: الأجر الحقيقي
کرێی بەناو	: الأجر الاسمي
کرێکاری شارەزا	: عامل ماهر
کۆمپانیای گشتیی ئەهالیی عیراق	: شركة العراق الأهلية العامة.

کەل‌وپەل

کۆمەڵەی پشتگیری کردنی : البضاعة ، السلعة

بەرهەمە

نیشتمانی‌یەکان جمعیة تشجیع المنتوجات الوطنیة

کۆمەڵەی سنعاتکاران

کرێکاری نەشارەزا : جمعیة اصحاب الصنایع

کۆمپانیای ئینگلیزی پەرە : عامل غیر ماهر

پێدانی لۆکە : شرکة انماء القطن الانکلیزیة

کۆمەڵەی کرێکارانی

میکانیکی عیراق : جمعیة عمال المیکانیك العراقیة

کۆمەڵەی هاریکاری سەرتاشان : جمعیة تعاون الحلاقین

کۆمەڵەی میوەفرۆشان : جمعیة البقالین

کاسبانە «داهاتانە» : ضریبة الدخل

کاری هەرەوەزی : العمل الجماعی

کۆمەڵەی ریفۆرمی میللی : جمعیة الاصلاح الشعبی

کارشوناس : خبیر

ل

لابۆر : المختبر

لیژنەی دیسپلین : لجنة الانضباط

لیژنەی تۆکمەچی‌یەکان : لجنة السباکین

لیژنەی تۆرنەچی‌یەکان : لجنة الخراطین

میتالۆژیا : الصناعة الثقیلة
مەکۆ : نول
مەڵبەندی نیشتمانیی بەڵگەنامەکان المرکز الوطنی للوثائق
میتاڵ : معدن
ماشین : ماکنة
مۆڵەتی ساڵانە : الاجازة السنویة
مۆڵەتی نەخۆشی : الاجازة المرضیة
مووچەی نەگۆڕ : الاجر الثابت
مۆڵەتی پیشەگەریتی : اجازة ممارسة المهنة

هـ

هێزی کڕین : القوة الشرائیة
هۆی دەرەکی : عامل خارجی

و

وەچە : احفاد
وزەی میکانیکی : الطاقة الآلیة
ورکشۆپ :الصیانة ، الورشة

ی

یاسای کار	: قانون العمل
یاسای زامن‌کردن	: قانون الضمان
یونیفۆرم	: الزى الموحد
یاسای پشتگیری کردنی پیشەسازی نیشتمانی	: قانون تشجيع الصناعة الوطنية
یاسای پەنا وەبەربردنی پێویست	: قانون الاستعانة الضرورية
یاسای کۆمەڵەکان	: قانون الجمعيات
یانەی راپەرینی ئافرەتان لە بەغدا	: نادى النهضة النسائية في بغداد
یاسای نیوە مووچە	: قانون نصف الراتب
یاسای خانەنشینی مەدەنی	: قانون التقاعد المدني
یاسای داشکاندنی مووچە	: قانون تخفيض الراتب
یاسای قۆرخ کردنی پیشە بۆ عیراقییەکان	: قانون حصر المهن بالعراقيين
یاسای سزا بەغدایی‌یەکان	: قانون العقوبات البغدادي
یاسای پاداشتی خانەنشینی	: قانون المكافئات التقاعدية

* ● * ●

پێرست

لاپەڕە

لە جیاتی پێشەکی	٣
پێشەکی	١١
بەشی یەکەم	١٩
ڕەگو ریشەی چینی کرێکارانی عێراق	٢٠
هەل‌و مەرجی ئیش‌کردن‌و خاسی یەتەکانی کرێکارانی عێراق بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان	٣١
سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی یەکەم	٣٦
بەشی دووەم	٤١
شێوەی کارو کرێکارانی عیراق لە سالانی جەنگی یەکەمی جیهان‌دا.	
سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی دووەم	٥٢
بەشی سێیەم	٥٥
گیروگرفتی کارو کرێکارانی عێراق لە سالانی داگیرکردن‌و ئینتیداب‌دا.	
گیروگرفتی بنچینەیی کارو کرێکاران‌و ڕەنگدانەوەی لەناو بزووتنەوەی کرێکارانی عێراق‌دا	٦٥
بێکاری‌و کرێکارە بیانی‌یەکان لە سالانی داگیرکردن‌و ئینتیداب‌دا.	٨٣
یاسای کرێکاران لە سایەی سیستەمی داگیرکردن‌و ئینتیداب‌دا	٩٥
سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی سێیەم	١٠٢

بەشی چوارەم	١١٤
بزووتنەوەی کرێکاران لە عیراقدا.	
سەرەتای بزووتنەوەی کرێکاران	١١٥
سەرهەڵدانی کۆمەڵەی کرێکاری و پیشەیی	١٢٥
کۆمەڵەی سنعاتکاران	١٣٥
رۆژنامەو هۆیەکانی تری راگەیاندنی کرێکاران	١٤٧
سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کرێکاران لە عێراقدا	١٦١
مانگرتنەکانی کرێکارانی رێگای ئاسن	١٦٦
کرێکاران و مانگرتنی رەسمی شارەوانییەکان	١٨٥
هەڵوێستی هێزە سیاسییەکان بەرامبەر بە چینی	٢٠٣
کرێکارانی عێراق	
سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی چوارەم	٢١٨
کۆتایی	٢٤٥
پاشکۆی ژمارە «١»	٢٥٢
چەند لاپەرەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد	٢٥٣
پاشکۆی ژمارە «٢»	٢٦٤
پەیرەوی ناوخۆی کۆمەڵەی سنعاتکاران	
ئامانجەکانی کۆمەڵەی سنعاتکاران	٢٦٥
مەرجەکانی بە ئەندامبوون	٢٦٦
دەستەی گشتیی	٢٦٧
ئەرکەکانی دەستەی بەرێوەبەر	٢٦٨
کۆبوونەوە	٢٧٠
لیژنەکان	٢٧١
پێشانگاکان	٢٧٢
ئەرکی ئەندامان	٢٧٣
چەند माددەیەکی گشتیی	٢٧٤
پاشکۆی ژمارە «٣»	٢٧٥
پاشکۆی ژمارە «٤»	٢٧٦
فەرهەنگۆك	٢٧٩

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ببغداد (١٦٨٠)لسنة ١٩٨٥